

THE VÂJASANEYI-SANHITÂ

IN THE

MÂDHYANDINA - AND THE KÂNVA-ÇÂKHÂ WITH THE
COMMENTARY OF MAHÎDHARA

EDITED BY

DR. ALBRECHT WEBER.

श्रीशुक्लयजुर्वेदे
वाजसनेयिसंहिता
माध्यन्दिनीयां च काण्वीयां च शाखेऽनुसृत्य
श्रीमन्महोदधिरकृतवेददीपाव्यभाष्यसंहिता
अल्वेर्तेन वेबरेण शोधिता
पुण्यनाम्नि जनपदे बेर्लीनाख्यायां राजधान्यां मुद्रिता
संवत्सरे १८५२.

BERLIN

FERD. DÜMLER'S VERLAGSBUCHHANDLUNG.

LONDON

WILLIAMS AND NORGATE, 14 HENRIETTA-STREET COVENT-GARDEN.

1852.

R.M.I.C. 108-5057	
Acc No	27144
Class No.	
Date	
Clas	
Cal	✓
B. Cal	✓
Check	✓

PRINTED AT THE PRESS OF THE ROYAL ACADEMY
OF SCIENCES IN BERLIN.

M. L. MITTER
73/E, Monoharpukur
P.O. Rasbehari A. S. Road,
CALCUTTA

TO HIS EXCELLENCY

THE CHEVALIER DR. C. C. J. BUNSEN

THE NOBLE FRIEND AND PATRON OF LINGUISTIC STUDIES,
ALIKE CELEBRATED AS SCHOLAR AND AS STATESMAN,

WITH PROFOUND RESPECT

DEDICATED

BY THE GRATEFUL EDITOR.

This edition of the Sanhitā of the white Yajurveda is intended to comprehend only the text. An introductory essay, a translation with additional notes, a glossary, Kātyāyana's Prātiśākhyaśūtra, a comparison of the corresponding passages in the other Vedas — all this together shall form the subject of a separate work. (*) I shall therefore content myself here with enumerating the critical apparatus I have made use of and giving a brief explanation of the accents. —

A. I Manuscripts of the text only of the *Vājasaneyi-Sanhitā*, without a commentary: *a.* in the *Mādhyandina-Śākhā*. —

Padapāṭha: with accents, Chambers-coll. (in the Royal library of Berlin) nr. 27. 28 Samvat 1838 (= A.). —

Sanhitāpāṭha. 1. *with accents*. Chamb. nr. 29. 30 Samvat 1653: a most excellent copy (= B.). — Bibl. Nationale in Paris Dev. 201. 202 (= C.) a very good old copy (with 25 new leaves dated Samvat 1843.), a transcript of which Dr. Th. Goldstuecker was kind enough to communicate to me. —

2. *without accents*. Chamb. nr. 31. 32 Samvat 1840. nr. 33. 34 a copy of the preceding. nr. 756. — Paris Dev. 59 a. Samvat 1813. — London E. I. H. 2125. 2391. (**). —

b. in the *Kāṇva-Śākhā*: *Jaṭapāṭha*: Oxford Bodlei. Wilson. Coll. nr. 92. 93 with accents: a very good old copy. —

Sanhitāpāṭha. Bodl. Wils. nr. 367. 364 with accents. Samvat 1657: a most excellent copy. — The 40th lecture or the *Īṣā-Upanishad* with *Śankara's* Commentary: Chamb. nr. 118. 128. 131. — E. I. H. 1638. — Bodl. Wils. nr.

(*) A list of the authors of each verse as well as of the metres (to which the Roman letters inserted in the text refer) is given in the Appendix p. LI-LIV and LX-LXIX.

(**) In the printed catalogue of the Wilson Collection in the Bodleian library in Oxford three manuscripts, viz. the nros. 361. 362. 455, are erroneously mentioned as copies of the *Vājasaneyi-Sanhitā*: nr. 361 contains the first *Ashṭaka* of the *Taittirīya-Sanhitā* in the *Padapāṭha* Samvat 1860. without accents: — nr. 362 (Samvat 1557), and nr. 455, a recent copy of the latter, contain the second *Ashṭaka* of the *Rik-Sanhitā*.

94. 484. — The editions of this Upanishad are enumerated by *Gildemeister* in his *Bibliothecae Sanscritae Specimen* p. 23. —

II. Manuscripts of the *Commentaries* on the *Vājasaneyi-Saṁhitā*, whether with the text or without it: —

Of *Īaṭa's* Commentary I have found only a few fragments, extracted from the whole work to illustrate a *Rudrajapa* which contains in eight lectures the following verses of the Vājas. S.: XXIII, 19. 33. 34. XXXIV, 49. 1-6 « २ » XXXI, 1-22 « २ » XVII, 33-49 « ३ » XXXIII, 30-43 « ३ » XVI, 1-66 (*) « २ » III, 56-63. XXXIX, 7-9. XXV, 19. XVIII, 36. V, 21. XIV, 20. XXXVI, 17 « ४ » XVIII, 1-29 « ७ » XXXVI, 1-24 « ८ ». *Īaṭa's* explanation is given for XXXIV, 2 — III, 63, besides some small fragments relating to the XVIIIth lecture. The mspt. is dated Samvat 1643: it belongs to the collection of the Rev. Dr. Mill, which has been added to the Bodleian library. —

For *Mahādhara's* Commentary, the so-called *Vedadīpa*, I have made use of several copies. My transcript is made from E. I. H. 2479. 2465 (= A.), which manuscripts, containing also the unaccented text, were copied in *Calcutta*, probably for Mr. *Colebrooke*, by two different scribes, foll. 1-20. 83-189 in 2479 by the one, foll. 21-82. 190-294 in 2479 and foll. 1-140 in 2465 by the other. The first of them copied from a mspt., which must have been pretty correct, with the only exception, that the explanation of XIV, 1-30 is wholly wanting. The second scribe on the contrary copied from a rather incorrect mspt, belonging to the college of Fort William (dated Samvat 1791, see p. L), in which the interpretation of XXXIV, 22-58 is wanting, besides a great number of smaller defects. —

A second manuscript (= M.) belongs to the above mentioned collection of the Rev. Dr. Mill, since incorporated with the Bodleian library: it contains only the explanation of the first twenty adhyāyas, without the text. The first three adhyāyas, contained in the first 52 old leaves, were purchased at Benares; the following twelve, occupying from foll. 53-277 inclusive, were copied by two different scribes in *Calcutta* (foll. 53-97 by the one, foll. 98-277 by the other) from a second copy, and a very correct one, belonging to the college of Fort William, (except three leaves), the remaining five, from foll. 278-371 incl.,

---

(*) A commentary of this adhyāya, as it occurs in the *Taittirīya Saṁhitā* ashaka IV, praṇa 5, anuvāka 1, made by *Bhaṭṭa Bhāskara Miśra*, is exstant E. I. H. 1625 b. Having made a transcript of it I am now in the possession of three different explanations of this curious adhyāya.

were (as well as foll. 138-140, where the former copy failed) copied by the second scribe from the same incorrect mspt, which was made use of by the second scribe of A. —

A third copy (= O.) exstant Bodl. Wils. nr. 64 (227 foll.). 65 (225 foll.). 66 (192 foll.) being likewise of very recent date has been probably copied for Mr. Wilson: it contains also the *text* in the Samhitâpâtha without accents: for want of time I have collated it only for the defects of the last 25 lectures. —

A fourth copy, and a very beautiful one, is in the possession of Mr. *Eugène Burnouf* in Paris, and has been copied for him in *Bombay* Çâke 1761 (= 1840 A. D.) by the care of the Rev. Mr. *Stevenson*. Mr. Burnouf had formerly proposed himself editing the Vâjasaneyi-Samhitâ and copied for this purpose Adhy. I, 1 - IV, 19 in a very elaborate manner: afterwards relinquishing this project, he presented this apograph (= B.) to Dr. Th. Goldstuecker, who on his part since communicated it to me. The remaining books IV, 20 - XL, 17, having been three years ago copied in chemical ink from the mspt of Mr. Burnouf by Dr. M. Mueller, are through the kindness of this my learned friend likewise now in my hands (= MM.), while an impression thereof made on transparent paper is in the possession of Mr. Goldstuecker. —

The fifth and last manuscript of the Vedadipa brought to Europe, is exstant in Paris Bibl. nat. Dev. 206. It is a very recent, imperfect and most incorrect copy, very likely copied from the same incorrect mspt of Fort William, which has been used by the second scribe of A and for the last part of M: for want of time I have collated it only for the first 4 adhyâyas (= P.). A fragment of this copy from I, 8 - II, 4 incl. having been copied in chemical ink by Dr. M. Mueller is now in my hands and having been impressed on transparent paper also in the hands of Mr. Goldstuecker. —

III. 1. The *Anukramanî* made by *Kâtyâyana* in 5 adhyâyas. E. I. H. nr. 965. Samvat 1650. nr. 309 (a recent copy out of the collection of Colonel Martin). Bodl. Wils. nr. 20 (likewise a recent copy). —

A most excellent *paddhatt* of this work, made by Pandita Çri *Halâkhyâ*, is exstant Chamb. nr. 38. The conclusion (from XXXIX, 2) is wanting. —

2. An *anuvâkânukramanî* is annexed to the former in E. I. H. nr. 309. —

3. The beginning words (pratikâni) of the Adhyâyas and the Kandikâçatas are enumerated from the Mâdhyandina-Çâkhâ in the *Rishûarpanam* Chamb. 606b. 735. —

IV. *Kātyāyana's Prāticākhya-sūtra* in eight adhyāyas. Chamb. nr. 35. Samvat 1650. — Ūvaṭa's commentary thereof, called *Māṭṛimodaka* Chamb. 454 (Samvat 1650). E. I. H. 598. —

B. The *accentuation* of the *Vājasaneyi-samhitā* is in general the same as that of the *Rik-Samhitā*, besides some particularities regarding the *Svarita*. —

1. At the beginning of the verse the *unaccented* syllables, till the first accented one, are denoted by horizontal strokes beneath them: पर॒मे, पृ॒थि॒वि॒स॒त्, अ॒न्तरि॒क्ष॒स॒त्, हे॒म॒न्त॒शि॒शि॒रौ, त्रि॒ण॒व॒त्र॒य॒स्त्रि॒ंशौ.

2. The *udātta* is denoted by an horizontal stroke beneath the preceding *unaccented* syllable, and by a perpendicular one above the following *unaccented* syllable नृ॒ष॒द॒म्, either of these strokes being of course wanting, if there is no preceding (प॒तिः) or no following syllable (नृ॒ष॒त्), or if the preceding (यः प॒तिः) or the following syllable (नृ॒ष॒द्येषा॒म्, म॒हो॒ ये॒ ध॒न॒म्, पूर्ण॑ न वे॒र॒न्, यु॒क्त्वा॒ हि॒ ये॒ त॒वा॒श्वा॒सः) is an accented one. — The perpendicular stroke is changed into an horizontal one, if the next following syllable is accented नृ॒ष॒द॒ यः. —

3. The *svarita* has various forms: *a.* at the *beginning* of the verse: before an unaccented syllable कौ॒ऽसि — before an accented one: 1) before an udātta यो॒ऽसौ च॒. 2) before a svarita द्या॒ स्वः॑. — if it stands alone द्यौः. —

b. after an *unaccented* syllable: before an unaccented one आ॒स्येन॑ (आ॒स्येन॑ in the Kāṇva-Çākhā): — before an accented one: 1) before an udātta आ॒स्ये॒ या॒सा॒म् (आ॒स्ये॒ या॒सा॒म् in the Kāṇva-Çākhā). 2) before a svarita? (I do not remember having found an instance of this case): — at the end आ॒स्ये॑. —

c. after an *accented* syllable: I) after an udātta: before an unaccented syllable पर॒मे व्यो॒म॒न्: — before an accented one: 1) before an udātta पृ॒था॒त्स्व॒र्ज्या॒तिः 2) before a svarita? — at the end पर॒म॒ं स्वः॑. — II) after a svarita: before an unaccented syllable द्या॒ स्वर॑स्ति — before an udātta or svarita? — at the end द्या॒ स्वः॑. —

I proceed now to offer my humblest thanks to those noble Patrons of sciences, by whose united assistance alone I succeeded in bringing forth this edition: I owe them to the Illustrious *Royal Academy of Sciences in Berlin*, by whose liberality I was enabled to search through the splendid collections of San-

skrit manuscripts exstant in the East India House, in the Bodleian library and in Paris: I owe them also to the Nestor of Sanskrit philologists, the celebrated Professor *H. H. Wilson* and to the Rev. Dr. *W. H. Mill*, who both, with equal benevolence and kindness, granted me the most liberal use of their excellent libraries. I owe them finally to the Honourable *Court of Directors* of the *East India Company*, under whose most generous patronage this edition is to be printed. To requite all these most undeserved favours, I promise all possible energy and incessant activity, the most diligent care and accuracy in order to bring this edition to a speedy conclusion and a good one. May it be so!

Berlin February 1849.

The Editor.

SYNOPSIS

OF THE VÂJASANEYI-SANHITÂ, THE ÇATAPATHA-BRÂHMAṆA,
AND THE KÂTYÂYANA-SÛTRA. VARIOUS READINGS
AND CORRECTIONS OF THE PRESS.

Adhyâya I. k. १-४ are explained in the Çat. Br. १, ७, १, १-२१ and quoted by Kâty. ४, २, १-३४. k. ५-३१. - Ç. १, १, १, २-३, २, १८. - K. २, १, ११-७, १०.

- 1.) श्रीरामो जयति M. श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीमदनन्तगुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः । श्रीमत्साम्बमूर्तिर्दक्षिणामूर्तिर्जयति तिराम् । श्रीरेणुकार्मातण्डकपदश्चिरव्रक्षचारित्र्यकुलदेवताभ्यो नमः ॥ विचार्य सर्ववेदान्तैः संचार्य हृदयाम्बुजे । प्रचार्य सर्वलोकेषु स्याचार्यं शंकरं भजे ॥ १ ॥ पद्मपादो विश्वत्रूपो हस्तामलकत्रोटकौ । अद्वैतदीक्षागुरवः साचार्याः पञ्च पातु माम् ॥ २ ॥ नारायणोन्द्रपादाब्जं विष्णोन्द्रचरणाम्बुजम् । नृसिंहेन्द्रपदाम्बोजं कैवल्येन्द्रपदाम्बुजम् ॥ ३ ॥ एतानि पद्मरत्नानि चत्वारि हृदयाम्बुजे । मामकीने प्रकाशयन्तां भक्तिमुक्तिप्रसिद्धये ॥ ४ ॥ प्रणम्य B. 2.) विलोक्यौघटमा° M. 3.) व्यक्तान् P. 4.) °सामर्थ्यादग्निद्वयां मूर्तिविद्यां B. 5.) वाजसनिः कर्णस्तत्र विद्यतः इति तदपत्यमिति वा वाजसनि° P. 6.) तं मध्यन्दिनवेदं M. B. 7.) वैफल्यात् M. by a second hand. 8.) °पदाव° B. पदावसानायावद्रूपकं P. 9.) बोद्धव्यं B. 10.) वक्तव्यानि B. 11.) प्रतिपदिने B. 12.) °पमग्न्यन्वाधा° B. 13.) यत्पत्रं B. 14.) क्रियापदस्याकाङ्क्षितत्वादर्थ्या° B. 15.) शाखालग्नधू° B. 16.) °नीयमतिविबन्धु° B. 17.) °णादधिकेतुभूतं B. 18.) तीव्रपापेन P. 19.) घातुको B. पातको P. 20.) व्याकरणस्वरप्रक्रिया लिख्यते B. 21.) शिष्टस्वरवलीयस्त्वमिति B. 22.) यास्कोक्तिः B. 23.) स्वरः पूर्ववत् B. 24.) निपातवाडुदात्तः B. 25.) च णिच् B. 26.) नत्रि the mspts. 27.) एकादिश is wanting in A. B. P. 28.) कप्रत्ययः B. 29.) तत्पुरुषत्वे B. 30.) पां तांतंतामः B. 31.) °ट् सलोपश्च B. 32.) उद्धूतया B. 33.) तिर्यग्मुखायां वा B. adds. 34.) °वत् कृत्वाद्° B. °वत्तयोद्° P. 35.) मन्देऽग्नौ B. मन्दोमे A.

P. 36.) °दशेवेह B. 37.) दधिविशेषस्य the mspts. 38.) का° - °दयेति is wanting A. M. 35. [sic!] अन्यथा is wanting in all the mspts. 36.) स्ना B. धातुपा° २४. ४४. 37.) °ज्ञविरोध° B. 38.) किंचिद्वा° B. 39.) व्रीहिं स्पृशेदिति P. 40.) बालकेभ्यः A. 41.) is wanting निध° २. ११. 42.) °धाराणापूर्वकं B. 43.) The second हविष्कृदेहि is wanting in A. B. 44.) °शमे श्यन्विकरणाः [पा° ३. १. ६१.] व्यत्ययेनात्मनेपदम् B. 45.) °धातुकऽइति दीर्घ ईट् बद्धलं हन्द्सीति [पा° २. ४. ७३.] शपो लुक् । अदिशप्रत्यययोरिति [पा° ८. ३. ५१.] षत्वम् B. 46.) °नादिका B. 47.) सेयं B. 48.) °तेन संपद्यते B. 49.) अन्तःस्थितस्येष्टवर्णस्य B. 50.) सेयं B. 51.) तदेतद्धि° B. 52.) संबुध्या° B. 53.) °वाद्गोत्रत्वम् B. 54.) प्राशित्रप्रहुरि-
ण B. P. 55.) I have not met with this rule in the Kātyāyanasūtra. मूला-
दुपवेष्टं करोतीति B. 56.) धृ° - च is wanting in A. M. 57.) नाशंकररत्नो° P. 58.) B. adds स्कम्भोतिः स्तम्भनकर्मा लोकस्य स्तम्भनीः 59.) °संयवनीया B. 60.) समं वि° the mspts of Kātyāy. 61.) अय्यमा° B. 62.) सोऽत्र मा भूदित्य-
र्थः B. 63.) दिवि नाको नामाग्निः रत्नोहेति नामकः स्वर्गस्थोऽग्निः B. 64.) °या-
नि P. 65.) प्रहुरणादीनि Kāty. mspts. 66.) निपात्य B. P. M. 67.) निपात्य B. 68.) शान्ता is wanting A. शिता P. 69.) मिथो मल्लितमेतस्या भूमैर्यत्कृत्तं देवय-
ज्ञं चन्द्रे स्थापयाम इति मनसि निधाय स्थापयामासुस्तत्कृत्तवर्णमग्न्यापि B. 70.) र-
प्सति B. रपाति P. 71.) यज्ञे B. P. 72.) विदितव्यं P. 73.) मृन्मूष B. M. —

The first 72 pages have been printed and corrected during my temporary absence from Berlin: this accounts for the numerosity of orthographical and typographical errors. *Read:* ऽइति or ऽइत्य° pag. 2, lin. 7. 11, 20. 12, 13. 14, 20. 15, 23. 19, 12. 17. 23. 20, 20. 21, 20. 22, 13. 24, 7. 19. 20. 23. 25, 10. 26, 13. 29, 2. 33, 18. *Read:* pag. 1. lin. 1. भाष्यं वि°. 4 ब्रह्मप°. 2, 10 षडुत्तर°. 3, 2 व. 3 यज्ञ°. 12 दोहनाह°. 23 क्रियाप°. 4, 1 संन°. 10 य । 17 °र्तते. 5, 13 °स्य पशू°. 6, 16 मध्योदात्तं. 7, 13 °स्मिन्निति. 8, 22 ज्यं म°. 9, 15 ऽष्टव. 25 °होथक°. 10, 8 °गळ सो° and व्यळ र°. 12 ऽउत्त°. 15 and 16 त्रया दु-

ग्धा मया च पृष्टा?? 11,10 ऽइदमरुमिति वेति. 15 °जन्मन. 12,21 °त्र स्थि°. 25 का° [२.३.१२.] ग°. 13,3 यो. 21 ला (36). 23 व्रीहि°. 14,4 रु कृ°. 9 ऽउरु. 16 °त्याह वारु°. 15,6 ग्रहणासा°?? 19 व्या७ र°. 16,7 °स्यऽस्ति । उप°. 20 ऽअयं पवतऽह° and °मिति. 18,17 पातितम्? 19 प्रतिगृह्य. 19,8 °स्तत्र लि°. 20,6 मधु°. 9 °र्यति. 12 तव श°. 13 संया°. 25 रुविःप्रति°. 21,2 पाति°? 13 °व्याद७. 22,16 धायै. 23,1 °ज्वाल°. 24,5 प्रत्यु°. 8 °नशिले. 25,14 ऽइद°. 29,19 मन्त्र°. 30,1 °त्रेणा. 2 त्रैष्टु°. 31,19 दात्री°. 32,18 वाजि-
धायै. 34,16 श°. 20 सस्त्रि°. 23 °तिं देवायुर्वम्]. 24 ऽश्रुदः पराजघनैतदिदं. 35,2 श° and °घ्र. 9 देव. 13 °रु. —

Adhyāya II. k. १-६ are explained in the Çat. Br. १, ३, १-३, १६. and quoted by Kāty. २, ७, १८-८, २०. k. ७-९. - Ç. १, ३, ५, १-७. - K. ३, १, १३-२, २. k. १०. ११a. - Ç. १, ८, १, ४१. ४२. - K. ३, ४, १८-२१. k. ११b-१३. - Ç. १, ७, ४, १३-२२. - K. २, २, १६-२१. k. १४-१५a. - Ç. १, ८, २, ४-३, २७. - K. ३, ५, २-६, १९. k. १९b is not yet found out in the Çat. Br., is quoted by Kāty. ३, ६, २१. k. २०-२८ are explained in the Çat. Br. १, ९, २, २०-३, २३; and quoted by Kāty. ३, ७, १७-८, २९. k. २९-३१. - K. ४, १, ७-३५. k. २९-३१. - Ç. २, ४, २, १३-२४. k. ३२-३४ being not yet met with in Ç.

1.) इध्मपुल्लकस्य B. 2.) ईयसो लो° B. P. 2a.) See कात्या° २५.२.७. 3.) शु-
तिकथा B. P. 4.) °नभूतस्य B. 5.) °दिन्द्रस्य बा° B. 6.) आवृत्य वेदिं ब° B.
7.) कृत्वा स्यात्तीर्ष्वकमिति B. The word स्या° is wanting in the mspts of
Kāty. 8.) ध्रुवाणीमानि B. 9.) मन्त्रिति B. 10.) दक्षिणेन क्राम° B. 11.) स्या-
नान्वियुक्तः B. स्थानादुपयुक्तः P. 12.) धनवतस्तथास्मान्य° B. 13.) एकैकशः B.
14.) षडवत्ते once only P. °त्तं B. 15.) अतः परं प्रकृत्यन्तमार्षम् B. 16.) B.
adds उद्योगं करोति. 17.) प्रथममिति । यं परिधिम् । त्रिष्टुब्धिराड्त्रया । एका-
दशिनस्त्रयोऽष्टकश्च प्रथमः । अग्नियी B. 18.) नत्तम् the mspts. 19.) गुणो या-
देशः B. 19a.) is wanting निघ° २.७. 19b.) is wanting निघ° २.२०. 20.) B.
adds उत्तरार्धेन परमेश्वरप्रार्थना. 21.) यज्ञप्रयोगे B. 22.) उपसर्गाणामग° B.
23.) संबन्धः the mspts. —

Read: ऽस्ति or ऽइत्य° pag. 36 lin. 17. 41, 3. 44, 1. 23. 47, 5. 48, 19. 23.

50,1 twice. 51,21. 52,19.20 twice. 54,15. Read: pag. 37 lin.12 °ति दा°. 39,8 °अभि°. 11 -इव. 14 अभिनि°. 40,1 °उत्त° and जुहूः A. M. 9 °घ्राज्ये°. 41,1 °धास्तु. 20 °ति या°. 42,8 °एत°. 13 °ति नि°. 43,10 °ज्ञानातु. 17 [क°. 44,2 दानादि°. 9 °ज्ञा स°. 12 °तेर्गति° and क्षिप्र°. 45,5 [क°. 47,6 ज्वाल्या°. 48,8 एव भा°. 13 रुविर्दा°. 49,13 मनुष्यो. 50,5 °इमं. 22 सम्मृह°. 51,4 स-मङ्गं. 52,12 स्त्रिः. 15 क्रमणं. 19 अस्मादन्नादिति. 55,16 पितृन्प्रति. 56,2 °ऋ-तवः. 10 °धर्तु°. 16 कुमारं. 21 सक्. 57,19 अग्ने. 58,10 °स्वान्ययस्वान्. 21 गातुमित्रा गा°. —

Adhyāya III. k. १-८ are explained in the Cat. Br. २, १, ३, २७-३० and quoted by Kāty. ३, ८, ३-१, ११. k. १-१०. - C. २, ३, १, ३१-३८. - K. ३, १३, १३-१५, ११. k. ११-३३. - C. २, ३, ३, १०-३, १, १. - K. ३, १२, १-२३. k. ३३-५०. - C. २, ५, २, २१-३, ११. - K. ५, ५, १०-६, ३८. k. ५१-६१. - C. २, ६, १, ३८-२, १७. - K. ५, १, २१-१०, २३. k. ६२-६३ have not yet been met with in C. they are quoted by K. ५, २, १६-१७. —

- 1.) प्रेक्षावन् A. M. 1 a.) कुर्यति in the निघ°. 2.) ककुहः in the निघ°.
- 3.) स्यन्तो B. P. M. 4.) यदा—मुनयः is wanting in B. यदा अग्रवानृषिः अग्रवानः प्रभृतयो P. यदा अग्रवान्प्रभृतयो A. M. The तत् is my coniecture. 5.) य-जमानाख्येधर् B. 6.) समुत्पन्ने B. 7.) °ज्ञाज्ञातमिति B. See शतपथब्रा° ३. ३. ३. २. कात्या° ७, ८, ८. 8.) B. adds धनवत्यो गावः. 9.) वार्ते M. 10.) विश्रम्भण the mspts. 11.) सुष्ठु प्राप्तुं B. 12.) दशा° - °हृ is wanting in B. 13.) अतस्मिं-स्त° A. M. 14.) मनिन् is against the accent. See पा° ६. १. ११७. 15.) अवि-लम्बितकारी M. अविलम्बकारी B. 16.) सेवने B. 17.) सेवसे सेवनं B. 18.) धनदानं B. 19.) जपति B. जपे विनि P. जपेति A. M. 20.) व्याकृतित्रया° B. 21.) °णाग्निं गहति B. 22.) शम्भुदृष्टाः B. 23.) °वन्धिर् the mspts. 24.) नि-र्मितानि मेषमेष्ट्यादिद्वयाणि B. 25.) ऐन्द्र - °कोऽत्र is wanting in B. 26.) शु-ष्ममिति?? 27.) णिजन्तो B. 28.) instead of का° - न्य इति B has: का° [५. ५. ३०. ३१.] अवभृथेति ज्ञायापती स्नात इति. 29.) °प्रणाभू A. M. 30.) °स्मत्कृतं B. 31.) निरन्तरं B. 32.) घस्रादि° the mspts. 33.) B. adds स्तुवीमहि. 34.) °त्या-

शंसते B. 35.) एष A. M. 36.) यत् दिनस्ति is wanting in B. 37.) एष इति the mspts of Kāty. 38.) भोजयाम B. 39.) कर्कषादिः B. 40.) वा is wanting in the mspts of Kāty. 41.) हवनार्थं B. 42.) 'मेवाः' 43.) 'नपेक्ष' the mspts of Kāty. —

Read: ऽइति or ऽइत्यं pag. 61. lin. 9. 63, 9.17. 64, 12.16.17. 65, 15. 67, 12. 68, 5. 70, 7. 71, 9. 87, 8. — Read: pag. 59. lin. 21 [क°. 60, 20 °द्य. 61, 18 °त्कराः? 63, 2 प्राप्तवान्. 64, 9 °च्च त्रि°. 25 [क°. 65, 15 ऽउद्यः. 66, 9 ऽग्रीऽउ°. 11 °त्तोऽअ°. 67, 2 ऽइतेऽआ°. 11 °ग्री त्रि°. 68, 4 °मान्ति. 22 विभुवः. 69, 9 °न्येनया. 12 दीप्तिः. 19 °दां च°. 70, 1 यन्मे. 2 °त्यानि. 71, 14 ऽअस्य. 72, 7 । तानि यया । 8 ऽआत°. 9 ऽआमि°. 10 °मण्डः. 25 °नादू°. 77, 17 विनियु°. 79, 8 ऽअभि°. 24 पशू°. 82, 1 बिभ्रतो. 84, 21 [निघ° २. 87, 5 पुनरु°. 12 °रर्धेन. 89, 7 एव क्र°. 92, 21 पितृ°. 93, 3 °म्वकहू? 94, 2 प्रज्ञन°. —

Adhyāya IV. k. १-३७ are explained in the Çat. Br. ३, १, १, ११-३, ८, ३०. and quoted by Kāty. ७, १, ३६-१, ३२. —

1.) is wanting in B. P. 1 a.) against the accent. 2.) °द्य अरुजकधीतं स्नानवासः स्नानवस्त्रं स्नातो वस्ते यत् स्नातावस्यं वासोऽत्र धीतं विचिकितकेशं B. °द्य स्नानवासः स्नानवस्यं स्नातो वस्ते यत् वाऽमौत्रं M. 3.) अरुनत् M. अनुत् A. O. 4.) यज्ञ आश्रितः B. 5.) प्रथमैक्येन B. 6.) शुक्लकृत्तसंधिमा° B. and the mspts of Kāty. 6 a.) यज्ञायार्तिष्ठमानि the London-Mspt of the Taittirīya-Saṁhitā E. I. H. 1702. 7.) मेखलादिवत्यं B. 8.) ऊर्णवत् अदाः B. 9.) सोमयज्ञा° B. 10.) त्रिवलीं पञ्चवलीं B. 11.) मौनावस्थि° B. मौनापस्थि A. M. 12.) °ताः सुत्यक्ताः सत्यो B. 13.) कान्तिषु B. 14.) वन्दितुमयोग्यात् B. 15.) निरु° ७. १५ [२०]. 16.) दानस्याप्र° B. 17.) मार्गान्यातु?? 18.) मार्गान्यातु M. 18 a.) the accent requires आवर्तयतु. 19.) प्राप्य MM. 20.) ओण्यौ in the निघ°. 21.) against the accent. 22.) °दर्शिन्म् MM. 23.) द्योतते MM. द्योतयन्ते M. 24.) MM. adds अमतिरमामयी मतिरात्ममयीति यास्कः [निरु° ६.

१२.] 25.) See उणा० ४. १४१. 26.) सविमा MM. I do not find this passage in the Amara-Kosha. 27.) °णं दद्या स्वीकुर्वन्तं निराकुर्यादिति MM. 28.) ह्मा MM. 29.) the निध० reads गौर्मा ज्मा ह्मा क्षा क्षमा. 30.) यज्ञमानसमीये the mss. of Kāty. 31.) तत्साम्यात्प्रज्ञा० MM. 32.) तेन परमः पशुः in the Çat. Br. 32.) (sic!) against the accent. 33.) वरिमा । द्युलोकोपमानम् MM. 34.) नेत्रत्वमारोह MM. 35.) कनीनिकां MM. 36.) त्रायते इति पुरुत्रः A. 37.) शाम्ये MM. 38.) °मूतामा० the mss. of Kāty. उतां सूत्रादिना बद्धां वेञ्ज तनु-संतानि marginal gloss in M. 39.) MM adds वर्धयतीति. 40.) मृहीनां J. 41.) कृणु व्रतं is wanting in J. 42.) तनूः J. —

Read: pag. 98. lin. 10 °वामौ०. 102, 14 रिति [पा०. 108, 19 °ति जूः. 115, 7 अनु श्वा०. 116, 18 °शुनाज्ञ०. 119, 9 °ग्राज्ञमा०. 123, 22 धामा०. —

Adhyāya V. kaṇḍik. १-३० are explained in the Çatap. Brāhm. ३, ४, १, १-६, १, २६. and kaṇḍ. ३५-४३ Çatap. Brāhm. ३, ६, ३, ७-४, १६. — kaṇḍ. १ is quoted by Kātyāy. ८, १, ४. — kaṇḍ. २-४ are quoted by Kāty. ५, १, २८-२, ६. — kaṇḍ. ५-८ by Kāty. ८, १, ११-२, ३८. — kaṇḍ. १-१३ by Kāty. ५, ३, २०-४, १७. — kaṇḍ. १४-२६ by Kāty. ८, ३, २१-५, ३२ [kaṇḍ. २२ by Kāty. ६, २, ८.]. — kaṇḍ. २६. २७ by Kāty. ६, २, ८-३, ११. — kaṇḍ. २८-३२ by Kāty. ८, ५, ३५-६, २२. — kaṇḍ. ३३. ३४ by Kāty. १, ८, २२-२७. — kaṇḍ. ३५ by Kāty. ५, ४, २६. — kaṇḍ. ३५-३९ by Kāty. ८, ७, २-११. — kaṇḍ. ४० by Kāty. ८, २, ४. — kaṇḍ. ४१-४३ by Kāty. ६, १, ३-२१. —

1.) विनैव नुधया MM. 2.) °ग्रेवायुप्र० M. 3.) द्वितीयतृतीयविकादशाणौ MM. 4.) °शस्त्येन्यमङ्गसा B. 5.) according to the accent, which is the same in A. B. C., व्रतपास्वे may be the locative of an abstract, see ३. ६३ सु-प्रज्ञास्वाय, but A (the Pada) divides it, as well as Mahîdhara does, in two words: Mahîdhara's interpretation requires, that the second व्रतपाः be accented as Nominative व्रतपाः, not, as it is, as Vocative. 6.) सर्वतः चिराव० MM. 7.) against the accent. 8.) °यती A. सति MM. 9.) °षट् कुरति the mss. of Kāty. 10.) °दिर्मलेषूच्यते MM. 11.) कोणस्तत्र प्रदेशेन MM. 12.)

गुल्गुलुसुग° the mss. of Kāty. 13.) सर्वदृष्टौ MM. 14.) सर्ववेदोक्ता MM. 15.) यद्विदं A. the passage is quoted from the Mādhyandinaçākhā. 16.) ज्ञानवत्ता क्रिया MM. 17.) समूहमज्ञातमकृता° MM. 18.) against the accent, for रोदसी is Accus. 19.) °शब्देनान्नाभ्यवह्यार्याणि वसूनि MM. 20.) against the accent: for देवश्रुतौ is Nom. 21.) °स्येऽभिम्° the mss. of Kāty. °स्येऽत्र MM. 22.) विस्तीर्णं वा MM. 23.) गायत MM. 24.) °तोत्तरत स्यूणां पू° the mss. of Kāty. 25.) बद्ध कृत्वा आवृत्त्या A.MM. 26.) श्रेष्ठसं° A. 27.) विस्तृतवाच्च A. 28.) the Nirukti reads वल्लो वृ°. 29.) वल्लगान्प्रखनन् A.MM. 30.) °त्यवमर्श° the mss. of Kāty. 31.) तान् नुपरि A. 32.) अधिषवणफलके? 33.) but the text reads आपृण! 34.) wanting in A.M. 35.) हेयमानेनानेन A. 36.) कुडावदावरणं M. कुडयवदा° MM. Read कुडावदा°. 37.) against the accent. 38.) Read तारस्वरेण with A.M. 39.) °त्युद्धृता° A. 40.) श्यामित्रः A. 41.) °द्वायताति श्रुतेः M. °द्वयिदित्युक्तेः MM. 42.) प्राज्ञाहित A. 43.) कृती ह्दने is a marginal gloss in M. 44.) यद्वृत्ती° - तृच् is a marginal gloss in M. 45.) °स्मान् MM. 46.) आपू व्याप्तौ marginal gloss in M. 47.) कर्मण्यपोति केचित् marginal gloss in M. 48.) दूर्हतेः? 49.) स्वाहा - °स्तु is wanting in M. 50.) उरु बद्ध यथा तथा is wanting in M. 51.) हुतमस्तु M. 52.) विहंसिषुः MM. 53.) Here ends a great lacuna in A beginning from °धीन्यन्नानि in the explanation of *kand. 37.* 54.) see the fifth note. —

Read: 145, 4 उपसर्गाद्°. 152, 3 क्षीणं. 153, 21 सगराः. 154, 18 °कमुरु. 156, 16 अहं. —

Adhyāya VI. kaṇḍik. १-३० are explained in the Çatap. Brāhm. ३, ७, १, १-१, ४, २४. — *kaṇḍ.* १-२२ are quoted by Kātyāyana ६, २, ८-१०, ५. (*kaṇḍ.* ६ being quoted by him ८, ८, २३.), and *kaṇḍ.* २३-३० by the same ८, १, ७-१, ४, २०. —

1.) च is wanting in A. 1 [sic!].) तदपावस्थानं A. तदुपरि आस्थानं M. तदुपरि अवस्थानं MM. 2.) उपरेणाधोऽधोभागेन पृथिवीं M. अपरेणाधोभागेन अवटप्रदेशेन पृथिवीं MM. 3.) तकारश्छान्दसो A. 4.) °धिनीः A. धिन्याः MM.

5.) आविश अनिशज्ञा° - °विश A. आविश stands alone in M. and MM. 6.) अनर्वा प्रेत्यस° A. अनर्वा - श्रुतेः is wanting in M. 7.) °व्यापनुत्सै M. °व्याप्य-
नुत्सै A. 8.) आधारानादारयोः A. आधारानदयोः M. आधारारयोः MM. See धा-
तुपा°. २६. २७. in Westergaards Radices linguae sanscritae. 9.) श्रुते A. 10.)
°ज्ञमानद्वया अभ्यां मन्त्राभ्यां MM. 11.) स्थानात् is wanting in A. 12.) इति-
कार° MM. 13.) रसो दुत्वापः the mss. of the Çat. Brāhm. रसोद्गमाद्दुत्वापः
A. रसात्तुत्वापः MM (this mspt reads constantly त्थ instead of दु). 14.)
स्वतृत्पर्थ MM. 15.) against the accent and the Pada: उप is a praeposition
reigning the Locative. 16.) सोमे is wanting in A. 17.) °रितिप्रणीते MM.
18.) Yāska reads धीसादिनी वा धीसानिनीति वा. 19.) against the accent:
नपात् is Vocative. 20.) कार्षिः कृष्यतः इति कार्षिः MM. 21.) आपः MM.
22.) बहुमाननामान्विता A. 23.) रायो M. 24.) Pāṇini reads वच उम्. 25.)
the mss. of Kātyāy. read ऽल्पाः शूनवधाय. 26.) कर्तृ । यद् । in the Jaṭā-
pāṭha. —

Read: p. 161, 17 इति कसप्रत्ययः. 163, 12 गुणैर्°. 14 वीतो. 164, 5 °वे-
त्यर्थः. 17 रमय. 168, 11 देविषु. 171, 8 ऊर्ध्वनभाः. 174, 13 गुद्°. 178, 21 निरु°
ट. ३. —

Adhyāya VII. kaṇḍ. १-४८ (with the exception of ३२. ३७. ३८. ४०.) are explained
in the Çatap. Br. ४, १, १, १-३, ४, ३२. — and are quoted (but in different or-
der) by Kātyāyana १, ४, २३-१०, ३, १०.

1.) श्रीनरसिंहो जयताम् । श्रीमद्वत्ससृष्टेः (!) कुले समभवदुत्साकरः (!) पण्डि-
तस्तत्सूनुः(ः) फनुसंज्ञकः समज्ञानि श्रीविद्ययोर्भाजनम् तत्पुत्रस्तु महीधरः समलि-
खन्मन्त्रार्थं (°र्थ cod.) मैत्रे पुरे स्वीयज्ञानकृते तेनो (!) तनुतां सन्मङ्गलं श्रीपतिः ॥
ऊग्रटेन कृतं भाष्यं माधवं काण्वशाखिकम् । विलोक्य द्वेऽनुसरन्महीदासोऽलि-
खत्स्वयम् ॥ निज्ञबोधाय शिष्याणां पाठनाय च (व cod.) तुष्टये । श्रीमन्नन्मीनर-
हरेर्भक्तसत्कृपावतः (°क्रियावतः cod.) ॥ षष्ठे M. 2.) Read °मंशुभ्यां खण्डाभ्यां
पूतः MM reads गाण्डाभ्यां. 3.) The Dhātupāṭha २७. १७. reads अशू. 4.) सं-

गकृत MM. 5.) का° १. ६. ३. 6.) °सोमपातः A. °मपा अतः MM. 7.) प्रयः is wanting here in the mss. of the Nighaṇṭu, but maintained by Devarājajavan. 8.) गवाङ्गिकाद्विःकादिना MM. 9.) °तम् काशयति वा इमं इति A. काशयति प्रकाशयति वाडमयं इति M. काशयति प्रकाशयति वाडम इति MM. 10.) this rule is here wanting in the Kātyāyanasūtra. 11.) वैश्वदेवी वत्सारदृष्टा A. M. 12.) ततनं A. M. MM. 13.) वर्तमान° A. M. 14.) रायो भूयो A. 15.) कथं ज्ञायते । M. कथं ज्ञाता यतो A. 16.) this root is wanting in Pāṇi-
ni's Dhātupāṭha. 17.) वदृत्तीनाऽ is wanting M. MM. 18.) the Nighaṇṭu reads आपः. 19.) ? 20.) °हिना कस्मिकत्रेष्° M. कस्मिकत्रेणाशर्° A. कस्मि-
कात्रेष्° MM. 21.) पर्याप्तमतिं is wanting in M. but see १२. २४. °तमतिपूर-
क° MM. 22.) 23.) against the accent. आ is a praeposition belonging to
the preceding Locative. 24.) °नमधस्था° A. °नमवस्था° M. 25.) का° १०. ७. ७. 26.) तद्रूपाय - °जीवनं is wanting in MM. 27.) there is wanting a verb for
these Accusatives. 28.) इद्शब्देन ऊर्कशब्देन च ? 29.) वाचननीया A. वा-
चनीया MM. अविता° - °स्कोक्तेः is wanting in M. 30.) °स्तव शर्मणि सुखे
निमित्ते A. M. MM. 31.) वण् MM. See Pāṇ. ३. २. ६२-६४, where the affix
is called णिव. 32.) कण्ठमरु° MM. 33.) दीर्घादटि - °सिकत्वं is wanting in MM. 34.) तु is wanting in M. MM. 35.) 36.) against the accent. 37.) राजन्या-
मात्या°? 38.) मीज् धातुपा° ३१. ४. 39.) the Nirukti ७. २० reads देवो दाना-
द्वा दीपनाद्वा, but in the second recension (that, which is followed by Prof.
Roth in his edition of the Nirukti) ७. १५ it reads देवो दानाद्वा दीपनाद्वा
द्योतनाद्वा, both times differing from Mahidhara's reading. 40.) सूर्यादित°
A. MM. 41.) the different division of this verse, made in the text, follows
the arrangement of the Anukramanī. 42.) द्वयैस्तामनुपागतास्ततस्ते स्वे MM. 43.)
against the accent and the Pada. 44.) °संधाने MM. —

Read: p. 187, 13 निष्क्रमणमिति and निष्क्रमेत्. 190, 20 इन्द्रवो. 196, 4

विश्वैः. 12 विश्वैर्देवैः. 199, 3 वृषशकलं. 206, 25 गतः सुतं. 211, 5 त्पलाय-
ना°. 23 द्विद्यतः इति. 213, 17 द्वितीया°. 215, 20 स पितृमतः. 216, 9 प्रतिप्र-
स्थाता°. —

Adhyāya VIII. *kaṇḍ.* १-६० are explained in the *Çatap. Brāhm.* ४, ३, ५, ६-६, १, २४, with the exception of *kaṇḍ.* ४७-५० (see *Çat. Br.* ११, ५, १, ७-११.) and ५४-५९ (see *Çat. Br.* १२, ६, १, १ foll.): the *kaṇḍik.* ६१-६३ have not yet been met with in the *Çatap. Br.* — *kaṇḍik.* १ is quoted by *Kātyāyana* १, १, १५-२१. — *kaṇḍ.* २-१० are quoted by *Kāty.* १०, ४, ४-७, ३. — *kaṇḍ.* ११-२७ by the same १०, ८, १-१, ३. — *kaṇḍ.* २८-३२ by the same २५, १०, ७-१८. — *kaṇḍ.* ३३-५३ by the same १२, ३, १-१३, ४, २० (but in different order). — *kaṇḍ.* ५४-६३ by the same २५, २, ८. १. and २५, ६, १-१. —

1.) धारातो - ग्रहं. These are the very words used by Yājñikadeva in his commentary on this passage of the *Kātyāyanasūtra*. M. and MM. omit them: M. reads only: विहिंय पुनरादित्य°, where as MM. reads: विहिंय तथैव पुनरादि°. A reads erroneously पुनतथैवरादि° instead of तथैव पुनरादि°. 2.) चतुर्थमायातीतं MM. 3.) The Pada reads आशीर्दित्याशीः । दा । 5[sic!].) चनः is wanting निघ° २. ७. 4.) against the accent. 6.) अग्राऽइ (sic!) B first hand. अग्राऽइ (sic!) second hand. अग्राऽइ A (the Pada). अग्राऽइ C. अग्राऽइ पत्नीवन् the mss. of the *Çat. Brāhm.* Read अग्राऽइ. 7.) उक्त्यानि - तदित्यानि is wanting in MM. 8.) but the Pada reads अक्कः । 9.) but the text reads the first time निचुम्पुण as Vocative, not as Imperative and the second time निचुम्पुणः as Nominative, not as Imperative. The interpretation here given by Mahîdhara is quite different from that proposed by him at ३, ४८, where the same verse is occurring. 10.) गर्भ-समयमादयेति द्विः समवदायाधर्युणा MM. 11.) सोमदशो A. M. MM. 12.) व-यैकपद्युतां is wanting in MM. वयेमेकप° A. M. 13.) गौतम° MM. 14.) शु-त्रास्मिन्योज्ञ° A. 15.) I have not yet met with this rule in the *Kātyāyanasūtra*. 16.) see वोपदेव° ५. २५. 17.) पवति A. पव M. MM. 18.) कुरुसुति°

M and Kātyāyana's Anukramaṇī on the *Riksanhitā*. कुरुमुनि MM. कुरु-
स्तुति (or °स्तुति?) A and Kātyāyana's Anukramaṇī on the Vājasaneyi-San-
hitā. 19.) against the Pada and the accent. 20.) यथा in the Pada, but
यथा in the Sanhitāpāṭha: see १२. ८५. and Āntanācārya ४. १५. 21.) मि-
यदिश° A. MM. मिपा° M. 22.) दर्शनशक्तिं M. देवनं शक्तिं A. 23.) °ग्रीध्रान्तरे
the mss. of Kāty. 24.) °ध्यस्थं MM. 25.) तव एतानि एतादृशान MM. 26.)
शास° Anukram. श्यास° A. M. श्यावास MM. 27.) शास° Anukram. and A.
सास° M. श्यावास° MM. 28.) मधूत्तमानां B. 29.) पर्ययत्यो A. 30.) but not
in the निघ° ३. ३. 31.) वृद्धत् (Pada) belongs to वृषम्. 32.) यज्ञमानामात्य-
स्तुति: A. MM. 33.) स्यानि M. स्वाहा प्रज्ञा° - परमेष्ठिने is wanting in MM.
34.) संकलितो M. 35.) सान: A. MM. प्रात: M. 36.) the mss. read प्रोक्ष्य-
माणः at the beginning of the next verse, but the Anukramaṇī and Mahi-
dhara join it to this verse, which is required too by the sense. 37.) जग-
त्संहतिविशिष्टो विष्णुः तदा विष्णवे MM. 38.) the mss. read सन्नः at the be-
ginning of the next verse: see note 36. 39.) भक्ष्यार्थं A. M. 40.) M. adds
इति वेददीपेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः । श्रीरामायनमः । नमः कृष्णाय । MM adds इ-
ति श्रीमन्महोदधिर्यण्डितविरचितमाध्यन्दिनिशाखीयसंहिताभाष्ये वेददीपाख्येऽष्ट-
मोऽध्यायः समाप्तः श्रीसांवसदाशिवो जयतितरां ॥

Read: p. 219, 21 विह्वि. 23 चनेति निपातः. 224, 17 आइ. 227, 11
१४॥ १६॥ must form a new line. *The text of the sixteenth verse is the
same as that of the fourteenth.* 228, 13 पयिवाऽसश्च. 232, 16 °सिषमव-
मत्यैर्मर्त्यकृतं पुरुरा°. 23 तद्वायासिषं. 242, 3 त्रयम्. 246, 10 सत्रंर्द्धि° 17 ह-
त्सद्ग°. 253, 18 मनोरुहे । 255, 4 °विंशत्यनु°. —

Adhyāya IX. kaṇḍik. १-३० are explained in the Ātap. Brāhm. ५, १, १, १४-३, ३, १२
and quoted by Kātyāy. १४, १, ११-१५, ४, १५. —

1.) भजनीयानुष्ठा° MM. 2.) त्रिधाञ्ज्वालं A. 3.) दस्तीति ददशे is wanting

in MM. 4.) विविधेन MM. 5.) किं भ्यत् A. यत् is used here in the sense of the greek *ἔτι*. 6.) against the accent and the Pada: संवाक् is a compound. 7.) तडि A. MM. 8.) °बद्धेन MM. 9.) °ज्जावाबद्धः A. °ज्जाबद्धः MM. 10.) स्यन्दमानः ? coniect. 11.) °रेण च तृचेन the mss. of Kātyāyana. 12.) कर्म देवतातिः सर्वदेवातिल्लतातिलौ च हृन्दसीति (see पाणि° ५.४.४१.) देवश° A. कर्म देवतातिः तिलतातिलौ च हृन्दसीति देवश° MM. 13.) द्रप्रति A. प्रति MM. 14.) सृप्तवत्तो A. सृज्यवत्तो MM. 15.) वैचित्ये the mss. and the Dhātupāṭha २६. ८१. Read वैचित्ये. 16.) °दहल्यपि the mss. 17.) निःश्रेण्या MM. 18.) °पमुत्क्रमति (!) हेऽमृता A. 19.) भवतु अस्माकं संवंशिन A. भवंतु अस्माकं संवंशिन MM. 20.) सहस्रस्य च द्रुतस्य A. 21.) see Ḍatap. Brāhm. १. ५. २. १६-१८. 22.) °वातदि° A. M. °वातदि° MM. O. 23.) परिचयविद्यः A. परिचरावद्यः MM. 24.) सुवतामित्यर्थः A. इन्द्रस्या° - °ष्य पुत्रम् is wanting MM.

Read: 258, 9 उपर्यु°. 273, 4 स्तोममजयन्. 12 पश्चात्स°. 275, 18 °वेक्षमिति. 276, 25 आत्म°. —

Adhyāya X. kaṇḍ. १-३४ are explained in the Ḍatap. Brāhm. ५, ३, ४, ३-५, ४, २६. and quoted by Kātyāy. १५, ४, २०-१०, १२. —

1.) असम्भवात् तदीयातपवर्षणादेरिति द्विः तदानीमातपवर्षणादेर्निमि° MM. 2.) जलरागिन्त्रपा O. जलरात्रिशिन्त्रपा MM. 3.) वरुन्तीनोमाः O. °त्तीनां - अपयतीरिति वरु° is wanting in MM. 4.) न्यमै O. धर्मै MM. 5.) व्रवस्य O. श्रुतेः - जनयन्तीति is wanting in MM. 6.) Causativum from गुरु as रोपयति from रुरु. 7.) सद्गता O. म उद्गता - तृतीयपर्याये (at the end of the comment on k.11.) is wanting in MM. 8.) एक एक O. 8[!Read 9.] सूर्यश्च तदुदेति O. सूर्यश्चे तदा उदेति MM. 10.) पर्वतस्तस्य तः पर्वमरुद्भ्यां त इति O. पर्वतस्तस्य अतः पर्वमरुत इति MM. see पाणि° ५.२.१२२. वा° ११. 11.) मो मा अहिं° O. मो माहिं MM. pag. 293, 15 The ḍloka अग्नौ प्रा° is taken from Manu ३. ७६. Mahā-Bhār. १२. १४०६ (where the reading is: °तिर्ब्रह्मन्नादि°). 12.)

but the text reads मयि! 13.) Mahîdhara omits the अभि! 14.) the Pada (and the Jaṭapāṭha too) reads indeed only विशौजाः, where as it divides the word सत्यौजाः in two parts: सत्यौजा इति सत्य । औजाः । 15.) सुमङ्गलनामानंतरमाका° O. MM. सुमङ्गलनामानं नरमाका° A. M. 16.) कात्या° ११. ६. २०. 17.) मध्यमद्विवचने O. A. M. मध्यमैकवचने MM. 18.) M and MM add इति वेददीपे राजसूयचरकसौत्रामणीवर्णनो नाम दशमोऽध्यायः. 19.) स्वाराग्री K first hand. —

Read: 286, 22 °णाभ्यामा°. 288, 23 °तिसृभिर्दश°. 296, 16 रश्मीन्. —

Adhyāya XI. kaṇḍik. १-८३ are explained in the Çatap. Brâhm. ६, ३, १, १२-६, ४, ७ (with the exception of kaṇḍik. ७८. ७९.); and quoted by Kātyāy. १६, २, २७-४, ४२. and १६, ६, ८. —

- 1.) नमः श्रीकृष्णाय । रमा° M. श्रीगणेशाय नमः । श्रीसांव प्रसन् । रमा° MM.
- 2.) इष्टकाभिः MM. 3.) but the text reads प्रसुवाति. 4.) प्रसुवाति MM. 5.) कुस्नि° M. MM. 6.) °नुत्क्रमय° the mss. of Kāty. and the Çat. Brâhm. 7.) पृथिवी is a gloss and wanting in the Çat. Br. 8.) अग्ने the mss. अग्ने is my coniecture: I prefer also to read अग्नेयी instead of अग्नेयी. 9.) °त्येनेन पिण्डमधि° the mss. of Kāty. 10.) °वृत्तये A. 11.) 12.) against the accent and the Pada. 13.) see in Westergaards Radices linguae sanscritae the Dhātupāṭha २५. १०. 14.) Read with MM. अग्नेयादि°. 15.) The Pada reads भङ्गुरवताम् । भङ्गुरवतामिति भङ्गुर । वताम् । 16.) हि परं ब्रह्म उपलब्ध्यते MM. 17.) इतो वायुमूर्धे MM. 18.) पूर्व ऋचो MM. 19.) आरोग्यदात्रः A. MM. In the following lines the disiunction of स्थानात् from आ is against the Pada and the accent. आस्थानात् is a compound, see kaṇḍ. २१. 20.) भरन्सन् M. भरन्धारन् A. Read with MM. धारयन्सन्. 21.) अज्ञाद्यानि पूर्वलो° M. MM. अज्ञाद्यानि पूर्वलो° A. पूर्व is my coniecture. 22.) We expect माखस्य before यज्ञस्य, but the mss. omit it. 23.) श्रद्धा कृत्वा MM. Read with the mss. of Kātyāy. श्रद्धां कृत्वा. 24.) गृभ्रात्य° M. गृभ्रात्य° A.

MM. गृह्णात्य° the mss. of Kātyāy. 25.) °श्चलेण्डैर्° °श्चलेण्डमा° M. °यति द-
क्षि° - °माद्यै° is wanting in MM. 26.) कृ is wanting in the mss. of the
Brāhm. 27.) the word is wanting in the Nighaṇṭu. 27[sic!].) पाकादूर्ध्व M.
28.) °कर्मस्वयं पठितः MM. 29.) °लायातस्ती° M. °लायाविस्ती° A. लाया-
वस्ती° MM. and the mss. of Kātyāy. 30.) अष्टऋग्भिः A. M. MM. 31.) The
Nominative of मलिम्लून् is not मलिम्लुचः, but मलिम्लवः, and so also
reads the text of verse 79 in A. B. C. J. K (secunda manu), but Mahidhara
and his text (in E. I. H 2479) as well as K prima manu read there म-
लिम्लुचः, see मलिम्लुचः (sic!) निघ° ३. २४. 32.) मस्मसा B. C. K. J.—

Read: pag. 307, 21 चित्कर्षयः. 310, 5 वेत्तीति. 316, 17 °षसामु°. 18 ज्ञा-
तं-ज्ञातं. 319, 13 °मूर्ध्ब. 21 दृशेः. 338, 13 देवीर्वि°. —

Adhyāya XII. kaṇḍik. १-४३ (with the exception of २१-२६.) are explained in the
Catap. Brāhm. ६, ७, २, २-८, ३, ९. and *kaṇḍ.* ४४-११७ (with the exception of
५३-६० and ७७-१०९) in the same ७, १, १, २-३, २, ८. - *kaṇḍ.* १-११७ are quo-
ted by Kātyāy. १६, ५, १-१७, ३, २१. —

1.) इति वेददीपे एकादशोऽध्यायः ॥ लक्ष्मीनरहरिं नवा हेरंवं गुरुयत्तजं (!) ।
संहिताद्वादशाध्याये मन्त्रदीपः प्रकाशयते ॥ एकादशाध्याये M. इति वेददीपे एकाद-
शोऽध्यायः । श्रीगणेश प्रसन्न (!) । श्रीनृसिंहं रमाकान्तं ब्रह्मादिव्यूहसेवितं । वरा-
भयधनुश्चक्रकरं चन्द्रनिभं भजेत् ॥ एकादशाध्याये MM. 2.) M adds रात्रिदिवसौ.
3.) °ग्न्युद्भवां च तस्मिन् MM and the mss. of Kātyāy. 4.) करोति तस्मिन्क्र°
MM. 5.) ग्रहणं ग्रहणं A. 6.) in the second recension. 7.) हि यस्माद्यः ज्ञ-
ज्ञानः उत्प° M. हि स्मात् यज्ञात् उत्प° MM. 8.) before धनं we expect रयिं,
but the mss. omit it. 9.) but the sūtra reads: पूर्वपदात्संज्ञायां. 10.) ज्ञानीम
A. MM. 11.) पठत्सु is wanting MM. 12.) °प्रगादिद्वये A. °प्रगुणादिद्वये MM.
13.) रोदसी च वयं A. M. रोदसी व वयं MM. 14.) घृतेः is omitted in the
commentary. 15.) On account of the accent भाः is not to be disjoined
from बृहत्, बृहद्भाः is a compound. 16.) 17.) बोधामेति A. 18.) The edi-

tions of Pāṇini read: रू. 19.) ब्राह्मण A. 20.) तत्स्वस्थान° A. तत्स्थान° MM. 21.) °रणं मयि ते कामधरणमभूदिति मयि ते पशवो the Brāhm. 22.) संपत्त्यर्थः A. 23.) against the Pada and the accent. आ belongs to अस्मि see Adhyāya VII. not. 22. 23. 24.) आपश्च A. MM. 25.) °सीत्येवं MM. 26.) here seems to be a lacuna in the mss., as the explanation of त्रिघा रोचने दिवः is wanting. 27.) दुष्टशिष्टा M. दुष्टशीक्षा MM. 28.) °णादेव यजनान्नि° A. M. MM. 29.) स्यतिद्वपस्यष्टो MM. 30.) सूत्र्या A. B. सुत्र्या C. K. J. Mahidhara's text (E. I. H. 2479.) and the Brāhmaṇa. 31.) युङ्क् is wanting in MM. 32.) पविर्धा° MM. Read with A. पवी धरा°. 33.) ओषधियुक्ताः A. 34.) जगज्जननम् MM. 35.) नद्विवृतिवृत्थीत्या° MM. see Adhyāya VI. not. 13. The editions of Pāṇini read वृषि instead of वृधि nor do they enumerate रुध् amongst the verbs comprehended in the rule. 36.) I have not yet met with this rule. 37.) Yāska reads अयाप्यस्यां तादितेन कृ°. 38.) sic! सनोतिः coni. 39.) ग्रामयति MM. 40.) see Adhyāya VIII. not. 20. 41.) °स्तवोदितः MM. 42.) On account of the accent उप is here preposition, not adverb. 43.) ब्रह्मशस्या° B. and Mahidhara's text (E. I. H. 2479). 44.) गदु° M. °दु° MM. 45.) प्रतिदिशं is wanting in A. MM. it is taken from the mss. of Kātyāy. 46.) The Nighaṇṭu reads ग्रानद्. 47.) लोकेष्टको° MM. 48.) आशीर्देवी MM. 49.) °पङ्क्तिः M. MM. °पङ्क्ती A. 50.) यज्ञपर्याप्तमन्नं A. यज्ञभर्याप्त° MM. 51.) धनं A. 52.) The Pada reads मानुषा. 53.) मनुष्यज्ञानियु° A. 54.) °पाद् A. 55.) The editions of Pāṇini read इनिठ°. °दी ग्रहा° - °शयेन म° is wanting in MM. 56.) तिष्ठन्ति A. 57.) °दिसिक्तान्तो M. MM. 58.) M. and MM add इति वेददीपे रुक्ममोचनादिसिक्तताभिर्मन्त्रणान्तोऽध्यायः ॥ —

Read: pag. 352, 1 प्रयाणमु°. 359, 12 [पा° ट. ४. ३ (9.)]. 364, 19 अग्ने. —

Adhyāya XIII. kaṇḍik. १-५३ are explained in the Çatap. Brāhm. ७, ४, १, १-५, २, ६१. and kaṇḍik. ५४-५८ in the same ट, १, १, ४-२, १. - kaṇḍik. १-५८ are quoted by Kātyāy. १७, ३, २७-६, १. —

1.) श्रीनृसिंहं गणपतिं गुरुं दुर्गा शिवं गिरं । नत्वा त्रयोदशेऽध्याये वेददीपं वृ-
वे शुभं ॥ द्वादशे M. and MM. 2.) See पाणि° ६.४.७३. 3.) सम्यक् MM. 4.)
शत्रुत्र संहते MM. शत्रून् स° A. 5.) षेवालिषु MM. 6.) समुद्रवलि? 7.) against
the accent and the Pada. अन्तः is to be disjoined from कृदा. 8.) सप्त-सप्त ।
एकैकमित्यन्ये M. MM. 9.) यादीकारः A. यादीकारौ M. यादीकारो MM. 10.)
चित्तिं चेतव्यं MM. चित्तिं चेतव्यं A. The text reads °चित्तिं. 11.) रजसो प्रजा-
पति A. M. MM. 12.) एतच्च A. 13.) नृन् A. नृः B. नृः C. नृः EIH 2479. नृः
K. J. See १८.७७. where we find the following readings: नृः B. नृः C. नृः
EIH 2479. नृः K. J. 14.) एमन् A. MM. 15.) मन् लोपश्च A. मन्तो लोपश्च
MM. 16.) °मोदन् A. MM. 17.) इयमपाम° the Brāhm. The word पृथिवी
is a gloss. 18.) Kātyāyana reads दश-दश पुरुषमुपार्थिके रेतःसिखिलायां च
सर्वतो यथायोगमयं पुर इति प्र°. 19.) भरत् A. 20.) °तरतस्तस्यो A. °रत् त-
स्यो MM. 21.) °त्सुमित्रं A. °त्सुमित्रं M. MM. 22.) °मित्रमृषिद्वयं A. MM. 23.)
ये-ये ना° A. MM. 24.) °कर्मर्षि° A. MM. 25.) °तृणा लो° MM. 26.) वि-
श्चेति A. MM. see Adhyāya XII. not. 16. 17. 27.) M. and MM add. इति वे-
ददीपे प्रथमचित्युपधानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः. —

Adhyāya XIV. kaṇḍ. १-३१ are explained in the Ṣaṭap. Brāhm. ८, २, १, ४ - ३, ३,
११ and quoted by Kātyāyana १७, ८, १५ - १०, ११.

1.) श्रीनृसिंहं गणपतिं प्रणम्य कृपया तयोः । अयं चतुर्दशाध्याये वेददीपो वि-
तन्यते ॥ त्रयोदशाध्याये M. and MM. but M reads both times °शेऽध्याये. 2.)
उच्यस्याये M. °स्याये MM. 3.) वीर्येणोक्तं तिष्ठेति M. MM. 4.) द्रविणो MM.
5.) मन्त्रविशेषो? conī. उद्बुद्ध - पद्य is wanting in MM. 6.) ज्यैष्ठमासः M.
7.) प्रातिकसु° M. प्रतिकसु° MM. 8.) समानस्य is wanting in M. 9.) वयोना-
थाः M. ते वयोनाथाः - श्रुतिः is wanting in MM. 10.) M adds एवमुत्तरमन्त्रे-
ष्वपि. 11.) सर्व - विश्वेर्दे° is wanting in MM. 12.) जनयचा M. 13.) दर्शन-
समर्थ - °वणासमर्थ is wanting in MM. 14.) बहुशासुश्रव° M. the शब्द is my

coni. 15.) चतस्रः पुरस्तात् is wanting in some mss. of Kātyāyana. 16.) व-
स्त्वजः द्वि° M. वस्तस्त्वजः द्वितीययस्यैकव° MM. 17.) वयसा is wanting in M.
MM. 18.) व्याकृताः M. 19.) क्यं पृष्ठे the Brāhmaṇa. 20.) पूर्वकृत° M. MM.
21.) आप्यायेषु MM. 22.) द्वादशः M. द्वादश MM. 23.) मितहादा हृन्दो MM.
24.) °द्वयं हृन्दस्त° MM. 25.) पादौ M. MM. 26.) मङ्गे M. 27.) संस्तंबः MM.
28.) वायुर्भूत्वा M. 29.) पञ्चकृतु° M. MM. 30.) M adds अधिकमासाभिप्रायेण.
31.) द्वादश M. 32.) °गच्छति जन्मना M. 33.) एतद्दे the mss. of the Brāh-
maṇa. 34.) I should like to add here पतिरेव. 35.) °रस्तुत M. 36.) but
the accent of the Brāhmaṇa divides both words into two. 37.) Here clo-
ses a great lacuna in A., where the whole Adhyāya from the beginning
till to these words is wanting. 38.) °रस्तुत A. 39.) M. and MM. add इति
वेददीपे द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रनिष्पणं चतुर्दशोऽध्यायः ॥

Adhyāya XV. kaṇḍik. १-६४ are explained in the Ṣaṭap. Brāhm. ८, ५, १, ८-७, ४,
११ (with the exception of २०-३८): the are quoted by Kātyāy. १७, १९, १-
१२, २७. —

1.) गतास्यं नृहरिं गङ्गां वाचं लक्ष्मीमुमां गुरुम् । नत्वा पञ्चदशोऽध्याये वेददीप
उदीर्यते ॥ चतुर्दशोऽध्याये M. MM. 2.) °स्माकधि° A. 3.) °ताननुत्पत्स्यमानानपि
A. 4.) °न्द्रत्रपञ्चदश° MM. 5.) against the Pada and the accent, who show,
that we are to read आयजस्व, not यजस्व. 6.) दश MM. दशः A. M. 7.)
श्रुक्ता A. 8.) प्रज्ञाम° MM. 9.) आत्रियत is wanting in A. 10.) विचतिर्व्या°?
coni. 11.) समुद्रवत्य°? coni. 12.) We expect समुद्रश्हृन्दः as the Brāh-
maṇa too reads: but the mss. omit the हृन्दः. 13.) वा is wanting in A.
14.) कुप्रदी° A. ककुप् दी° MM. 15.) कपीत° A. 15.) °रावतिर्य° A. °रावतिर्य°
MM. 17.) विलेखनयोः A. 18.) भोज्यन्ते A. भोजन्ते MM. भोज्यन्ते is my con-
jecture. 19.) is wanting in A. 20.) We are to expect गिरश्हृन्द. 21.)
आजश्हृन्दः C. 22.) is wanting in MM. असुभ्र A. 23.) करेश्मि° A. 24.) दुः-
खिन रोहणं A. 25.) °प्रयाजज्ञात° A. 26.) तद्भि this root is wanting in Pāṇi-

ni's Dhātupāṭha. 27.) स्थले र A. स्थलेः M. 28.) अथवा वाक्या° A. 29.) द्वितीयांतं A. MM. 30.) °त्यन्वेतिर्नम् A. MM. 31.) रात्रिं MM. 32.) °नाध्यापनायोप° A. तेनाधीतायाध्ययनायो° MM. 33.) °र्गमनत्युत्क्रा A. 34.) अत्राय M prima manu. 35.) ऊर्जा अन्नरसं A. 36.) but Yāska reads गृत्स इति मेधाविनाम गृणा° 37.) स इनां A. स सेना MM. 38.) समयग्रामं A. 39.) परिचारिकौ A. परिचरिकौ MM. 40.) पुञ्जिकृतस्य A. पुञ्जीभूतस्य M. 41.) माह्विहिरिति A. माह्विक्विरिति M. 42.) युक्ते A. 43.) अग्रे A. MM. 44.) दक्षिणा is wanting in MM. दक्षिणतः in A. 45.) असौ MM. 46.) स्फूर्जा A. स्फूर्जा MM. दुश्चोस्फूर्जा Pāṇini's Dhātupāṭha. 47.) प्रोद्धतलो MM. 48.) तस्यापि MM. 49.) विप्रयुक्तः । A. 50.) स्तुतयो यस्य स्य उरुव्यञ्चो गतिर्यस्येति A. 51.) is wanting MM. 52.) सुतेरि° MM. 53.) इलोप A. M. 54.) °त्तोऽपः प्रविश° MM. see Vājas. S. spec. II, 86. 55.) मयनाज्जा° A. M. मय्यमानाज्जा° MM. 56.) च सुशब्दो A. 57.) °क्तुमागह° MM. 58.) °द्वलपुत्रत्वं सहस्यु° MM. सहसः पुत्र° M. 59.) वया A. 60.) MM adds उपस्करभूतो वा. 61.) एवन्यः A. एण्यः M. The affix एन्य is wanting in the Uṇādisūtras: but see उणा° ३. १७. 62.) कल्याणदो MM. 63.) तापयापप्र° MM. 64.) मेने A. 65.) लङ्गु° A. M. 66.) द्रवन्ति MM. 67.) स MM. 68.) °स्ये शंगागमः A. °स्य शंगागमः M. °स्य शागमः MM. See Pāṇ. ६. १. १११. 69.) This quotation is wholly misplaced, for रथीः is not formed by ईरच्, but by ई see पा° ५. २. १०१. वा° २.: besides the quotation itself seems to be incorrect see पा° ५. २. १११ and १०१. वा° ३. A reads °चाविस्त्यर्थे and MM. °र्थे ईरप्रत्ययः. 70.) स्वधर्ः is omitted in the interpretation. 71.) °मण्डलं - गृह्णाना A. 72.) सैति A. सेति M. MM. प्रैति is my conjecture, as I have not yet found this passage in the Ṣaṭap. Brāhm. 73.) वकृति° A. 74.) शिशिरम्भतो° A. शिशिरक्रतूरुव° MM. 75.) तृतीयां विद्यज्योतिषं A. परमेष्ठी - °तिषं is wanting in MM. 76.) अविष्यत्यक्तिक° A. अभविष्यन्तित्यं° MM: the Nighaṇṭu reads अविष्यन्. 77.) स-

मुखपुद्गमिं MM. 78.) सोदकं ति° A. सोदकंस्ति° MM. 79.) मनोहरे M.MM. 80.) MM adds इति श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे पञ्चदशोऽध्यायः । 81.) See म-
ल्लिस्तुचः Adhyāya XI. not. 31. —

Adhyāya XVI. The *kaṇḍ.* १, १७, २४, ३६, ४७, ५४, ६४-६६ are partly explained in the
Gaṭap. Brāhm. १, १, १, १४-३०: *kaṇḍ.* १ is quoted by Kātyāy. १८, १, १-५.

- 1.) श्रीगणेशाय नमः । श्रीसांवसदाशिवाय नमः ॥ लक्ष्मीं नरहरिं नवा महा-
गणपतिं गुह्यम् । वदामि षोडशेऽध्याये मन्त्रदीपं ययामति ॥ पञ्चदशेऽध्याये MM.
- 2.) °याख्या होम° MM. A. °व्यहो° is my conjecture. 3.) अनुवाकजपान्ते MM.
- 4.) कैलासे MM. 5.) is wanting in A. 6.) See पा° ६.४.१२०. वा° २. अडि
वेवात्वम् M. अडि वै वेत्वम् A. अडि वेत्येवम् MM. 7.) हे मीढुष्टम से [मिह से-
चने युवतम परिणामनिषेधद्वारेण स्तुतिः अस्मात्सर्वं भवति इति उग्रभाष्ये] कृ-
तम कायवर्षुक ते त इति अवर्थकः (!) । उग्रः । ते हेतिः खड्गत्रयमायुधं । ते ह-
स्ते धनुरिति तेपद तव हस्ते यो धनुः हेतिः धनुत्रयमायुधं MM. U'a/a's scholion
reads as follows: या तव हेतिरायुधं हे मीढुष्टम मिह सेचने सेवृतम युवतम प-
रिणामनिषेधद्वारेण स्तुतिः अस्मात्सर्वं प्रभवति हस्ते बभूव भूता ते इति अनर्थकः
धनुरिति हेतेर्विशेषणम् तथा हेत्या अस्मान्विश्चतः सर्वतः त्वमयक्ष्मया यक्ष्मा व्या-
धिः व्याधिरहितया परिभुज परिपालय । 8.) विश्वतः सर्वपापेभ्योऽपराधेभ्यो वेति
अहो बलः सर्वतः नोऽस्मान् त्वं परिभुज भुजेर्वि° MM, but the text reads अ-
स्मान्, not नो. 9.) एव । किरिकेभ्य इत्येतावत्पर्यन्तम् MM. 10.) इषुमद्य - यो-
गात् is wanting in A. 11.) °स्काराः । ते च न भयायेत्याद्याः तेषां MM. 12.)
एकै° - रुद्राः is wanting in MM. 13.) पयामिति प्राप्ते हान्दसं । उग्र° । पथीनां
MM. U'a/a reads पयामिति प्राप्तं. 14.) °तृतीय(!)पुनः-पुनः संसारिणः MM.
- 15.) अकृत्यै MM. 16.) न हि सारथिः कमपि हन्ति MM. 17.) आलो° - नमः
is wanting in A. 18.) हस्त्यश्चर्यपदातिः पत्तिः । एको MM. 19.) The MBh.
reads एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभि-
धीयते ॥ 20.) कृत्स्नायतस्य भावः कृत्स्नायता तथा A. कृत्स्नायस्तस्य भावः कृ-

त्स्नायता तथा कृत्स्नायततयेति प्राप्ते तकारलोपश्चान्दसः MM: these last words are taken from U'a/a. 21.) तलोपश्चान्दसः is wanting in MM. 22.) सवनः A. MM. 23.) against the accent and the Pada: नत्तं चरद्भ्यः are two words, not a compound. 24.) व्रतपतय° A. MM. 25.) क्षितारः MM. The mss. of the text read क्षतृभ्यः. 26.) See उणा° २.११: क्षतृ is wanting there, its formation being taught in the preceding rule २.१०. 27.) the mss. of the text read पुञ्जिष्टेभ्यश्च. 28.) श्रम्योऽपि प्रणतिर्युक्ता शिवाधिष्ठानशङ्कया । श्वानो वेदाः श्वपतयो वेदानां परिपालकाः । शिवरक्षस्ये [°रक्षस्ये the mst] मल्लाख्यरि-पुसंहारं कर्तुं भैरवद्वपधृक् । भयौ [°ययौ?] स वाणतूणीरखद्वचर्मधरो रुरः । तदा किरातवेषेण देशः [°देवाः?] सर्वे समाययुः । तदा वेदाः श्वद्वपेण ययुर्देवगणान्विताः ॥ दिशं संपूरयन्तस्ते धनिभिर्मल्लभीषकाः । ततो ममारं तं मल्लं रुरो भैरवद्वपधृक् । तदा प्रभृति रुरोऽयं मल्लारिरिति [°रीरिति the mst] कीर्तितः । इत्यहोवल्लभायं (!) । अतः श्रुनां [श्रुनं the mst] नमस्कारः कृत्याक्षेपः पराकृतः । भास्करीयभाष्ये त्येवं (!) शिपिः शेफ (!) इव निर्वेष्टितः [See निरु° ५.८.] खलतिरभिधेयः प्रजननरद्वेष्टरहितः (!) इति उग्रठः ॥ श्वानः MM. The words from भास्करी° - उग्रठः are certainly misplaced here: they very probably may have been taken from a marginal gloss v. 29, where the word शिपिविष्टाय is explained by U'a/a as follows: शिपिविष्टः शिपि इव (!) निर्वेष्टितः खलिभिरित्याभिधेयः । (Bhāskara's explanation of शिपिविष्ट see: Indische Studien II, 37.) The story of मल्लारि is nowhere mentioned by U'a/a nor by Bhaṭṭa Bhāskara Miśra. 29.) कर्कुरास्त° MM. 30.) °चका इतिक्रान्ताः वा MM. 31.) चवलमे° A. 32.) कैलासे MM. 33.) the mss. of the text read उर्म्याय. 34.) A reads प्रतिशर्याय च. 35.) is wanting in A. 36.) कणो MM. 37.) वेदांता A. वेदाता MM. 38.) काले MM. 39.) जपे धमे MM. 40.) वृक्षौन्वो जलं प्रस्र° A. 41.) कक्षः शुष्णूवने MM. 42.) वैशन्तो MM. 42[!].) धनागम° A. 43.) पुरो - नमः is wanting MM. 44.) °धविवहा A. °धनिवद्वा-

व MM. 45.) उलुपा A. उरुपा MM. 46.) उलुप्यस्तस्मै A. 47.) शोभन उर्वः
सूर्वस्तत्र MM. 48.) स्वर्गादौ MM. 49.) the Nighanṭu ३. ३ reads तवसः,
not तवः 50.) चर्मेत्या° A. MM. 51.) संख्यिक° - °र्थः is wanting in A. 52.)
पूर्वमचोऽनु° A. MM. 53.) wanting in A. 54.) शिव ऋतस्य ऋतस्य शिवा शि-
व ऋतस्य J.

Adhyāya XVII. kaṇḍik. १-११ (with the exception of १६-३२, ४५-५२, ८१-११.) are
explained in the Çatap. Brāhm. १, १, २, ५-३, १, २६ and quoted by Kātyāy.
१८, २, १-४, २६ (with the exception of ४५-४८.). —

1.) श्रीनृसिंहं रमानाथं ब्रह्मादिव्यूहसेवितम् । कंठे त्रिनयनं दिव्यं शेषं ह्रन्
चतुर्भुजम् ॥ पीतांशुवरचक्राभ्याधरं (!) वंदे सितविषम् । अदुरादिषु चक्रेषु चक्रा-
द्ये वेष्टितं बहिः ॥ श्रीगणेशं रमानाथं गिरिं नवा प्रकाशयते । दीपः सप्तदशे
ऽध्याये नृसिंहस्य च तुष्टये ॥ षोडशाध्याये MM. 2.) see पा° ५. २. १२२. वा° ११
(but तप्!). 3.) the accent and the Pada show, that अधि सम्भृतं are two
words, not a compound. 4.) हि A. MM., but वै the mss. of the Brāh-
maṇa. 5.) ईष्टदाः A. सर्वश्रेष्ठदाः MM. 6.) A (Chamb. 27) and E. I. H. 2479
read श्रु° in the text, and so do also the mss. of Mahîdhara: श्रु° seems to
me indeed the elder form, but as B (Chamb. 29.) C. K. J. maintain श्रु°,
I have done the same in the text. 7.) see निघ° १. १. 8.) °रम्भाणां मृदिव घटा-
नां । तथा MM. 10.) °दयत्याफभ्यांरंभन इति भाः MM. 9.) निस्तन्नाकृतवान्
MM. निस्तन्ननिस्तद्व्यलकृतवान् O. The whole passage from °कर्मा ग्यावा° to
गृहादिनिर्माण° is wanting in A. 11.) दिवा A. MM. 12.) °त्येरधि A. °त्यरे-
चि MM. 13.) वीर्यमथान्निपत् A. Manu reads वीजमवासृजत्. 14.) Manu
reads सहस्रांशुसमप्रभम्. 15.) च यमात्मानं ज्ञानी इति A. यज्ञदत्तोऽहमिति -
युष्माकमह° is wanting in MM. 16.) वक्ष्यहम्प्र° A. 17.) युष्माकनहम्प्र° A.
18.) सर्वावदातं MM. सर्वावदांतं A. 19.) तीव्रपवदत्तेपि A. जीवद्वपवतदपि
MM. 20.) चेन्न MM. 21.) वर्षुक्षशब्दो MM. 22.) [निरपे]क्षं शत्रूनेक एव
to संयोगितनिरपे[क्ष इत्यर्थः] at the end of the interpretation of kaṇḍ. ३५

is wanting in MM. 23.) see पा० ६. १. ११८. ८. १. ११. 24.) The interpretation of इषुरुस्तेः and निषङ्गिभिः is wanting in A. MM: through the kindness of Dr. M. Müller I supply it here from an Oxford mst: it runs thus: कीदृशः इषुरुस्तेः इषवो रुस्ते येषां तेः निषङ्गिभिः निषङ्गः खड्गो विद्यते येषां तैर्धानुष्कैः खड्गिभिश्च स्वकीयैः परकीयैर्वा. 25.) संयोगिलनि० A. 26.) अपचियते MM. 27.) न B. K. 28.) so the Padapāṭha (A), whereas the Jaṭpāṭha reads विश्वाहा, which reading I would prefer. 29.) against the accent, for then the word ought to be accented विश्वाहा. 30.) च (conj.) is wanting in A. MM. 31.) °ब्रह्मा रात्रौ घृतस्थिता A. °ब्रह्मा रात्रौ घृतस्थिता MM. 32.) द्वितीयेन्द्रदेवत्या is wanting in A. MM. I have supplied it from the Anukramāṇi. 33.) the mss. of Kātyāy. omit the प्रति. 34.) °त्यादिऋक्प० MM. O. [चित्यं प्र]तिगच्छन्ति - °पाठ इति is wanting in A. 35.) °यां प्रज्ञामंद्यां A. °धप्रज्ञामाज्ञां MM. 36.) against the accent. 37.) न उ सदिशा० MM. तेजुसदिशा० O. °सदिशा० A. M. See पा० ८. ३. १. 38.) पृथ्या संलग्नं A. 39.) °त्यादिऋक्पु० A. MM. 40.) पञ्चमऋग्भिः A. MM. 41.) उपधानात् MM. 42.) against the accent. 43.) यज्ञार्थे MM. 44.) इष्टिका० A. MM. 45.) °संबंधं A. MM. °संबद्धं O. 46.) ह्योत्र MM. 47.) ह्योत्रे यज्ञे येषां MM. 48.) हिरण्यागगनाद्याद्या A. 49.) but the Muṇḍaka reads सुलोहिता या च सुधूमवर्णा. 50.) उक्थः A. MM. उक्थः is my conjecture. 51.) पञ्चमऋचि A. MM. 52.) The mss. of the Text read this verse not here, but अध्या० ३१. ७. in the A'raṇyaka portion of the Vājasaneyi-Samhitā, on account of its being अरण्येऽनूच्यः (see Indische Studien I, [74] 185 not.), and it is also on account of this its separation from the foregoing verses that relate to the same subject, that this verse seems to have been denoted by the epithet विमुखमन्त्र, which occurs several times in the Kātyāyanasūtra. 53.) [सुग्ल]क्षणां स्तनं to उत्समुत्स्यन्दनं सुग्ल[क्षणां कूपं] is wanting in MM. 54.) see Mugdhabodha ५.

२५. 55.) against the accent. 56.) अन्नेनेत्रिताहुति A. 57.) ?बहूर्वा MM. 58.) against the accent.

Adhyāya XVIII. kaṇḍ. १, ७७ are (with many exceptions) explained in the *Çatap. Br.* १, ३, २, ५ - ५, २, १ and quoted by *Kātyāy.* १८, ५, १ - ६, २३. १७, ७, १. २.

1.) श्रीगणेशाय नमः । लक्ष्मीनृसिंहशशिशिखरचन्द्रकान्ते (!) शेषासने (!) त्रि-
भुवनैकगुरो दयाब्धे । ब्रह्मादिदेवपरिवेष्टितदीनबंधो मद्बुद्धिलेखितमिदं सफलं
विधेहि ॥ सप्तदशोऽध्याये MM. 2.) ?? the number of the *kāmās* is not 115,
but 378. viz. $(19 \times 12 =) 228 + 14 + 8 + 13 + 10 + 32 + 22 + 10$
 $+ 8 + 13 + 20!$ 3.) समुद्ययित्वया A. 4.) असुस्तवृत्ति° A. असुश्चदृत्ति° MM.
असुः प्रवृत्ति° is my conj. 5.) °व्याध्याधिरा° MM. 6.) धस्तयालोपे A. [समाना
ग्धि]र्भाजनं - तश्वं ग्धि[र्वन्धुभिः] is wanting in MM. 7.) जेन्नभावो A. 8.)
against the accent, the *Padapāṭha* and the *Jaṭapāṭha*. 9.) प्रसिद्धाः is wan-
ting in A. 10.) °श्चणकाः MM. 11.) is wanting in A. 12.) °स्यैवादृश्यमाण-
त्व° A. 13.) रश्मीर्न तदग्ररूपो A. 14.) ?°शब्देनातिग्राह्यो coni. [°ग्राह्यो]वि-
वक्षितः - निग्राह्यो [विवक्षितः] is wanting in MM. 15.) °ठात्तर्दशायन्नो A.
16.) ऊवौ A. 17.) ज्ञानू MM. 18.) °ण्डिकायां A. 19.) मुत्तरेण A. 20.) स-
मालंबनारोहे° MM. 21.) वृष is wanting in A. MM. 22.) °द्रभीपधातिनी
MM. 23.) मक्षमुपयोग° MM. 24.) अपि MM. 25.) against the *Padapāṭha*
and the *Jaṭapāṭha* of this passage when occurring in the ninth *adhyāya*
(१. २०): for here (as well as in the similar passage २२. ३२) those words
of the text, which had been already enumerated before, are wanting in
both *pāṭhās*, according to their general usage: if we ought to read here
अमुग्धाय, this difference would certainly have been pointed out by them.
26.) बाहुल्लकात् कल्यपि नशेरमागमः A. °लकादसुल्यपि नशेरमागमः MM.
27.) [कार्त्ति]काय - कार्त्ति[काय] is wanting in A. 28.) against the *Padapāṭha*
and the *Jaṭapāṭha* at १. २०. see before note 25. 29.) विनंशाय A. 30.) ज्सी-

ति A. the Bhagavadgītā reads षोऽहम्. 31.) मायस्नानादि A. मायस्नानादि-
ना MM. 32.) कल्पकोमः A. 33.) ब्रह्म A. The Padapāṭha omits the ब्रह्मा,
not so the Jaṭpāṭha. 34.) against the accent. देवाः is Vocative. 35.) श-
ब्दौ समम्यत्वेन A. शब्दे लोपे मस्य नत्वे MM. 36.) the word दानं is not
mentioned at all in this explication! 37.) but the text reads सर्वः not.
विद्याः! 38.) ऽयोजनं A. 39.) अभिषेकस्य द्व्यसाध्यात्वात्. 40.) विद्यते MM.
41.) विभज्य-विभज्य द्वादशांशमृतेत्यादि° A. 42.) ब्रह्मादीनि तान्यपकृष्य A.
43.) तान्यपकृष्योत्तरो A. 44.) °हान्त उत्तरो A. °ह्य उत्तरोत्तरेन्मन्त्रः MM. 45.)
ज्ञेयः पुंसे A. 46.) नाम is wanting A. MM. 47.) उणादि इरप्र° A. उणादि -
इषिर् इति [क्षिप्र इ°] is wanting in MM. 48.) °भृती A. भृति हाणस्त° MM.
49.) °क्तेवाकारलोपः A. °क्तेः । चकारलोपः MM. 50.) वाहं A. 51.) °वत् ।
आकरधारि° A. 52.) इज् in the Upādisūtra. 53.) णिच । MM. 54.) in A B
CKJ. unaccented against पा° ट. १. १८. २८. 55.) क्षनुवृप° A. चनू वृप° MM.
56.) इति प इलोपः MM. इति परलोपः A. 57.) वेदिभूम्या च बहिर्षा दर्भपूज-
केन MM. 58.) अनद्वैतवादिनी A. अग्न्यदेवादिनी MM. 59.) °मात्मन्यदेवतं
MM. 60.) is wanting in A. 61.) is wanting in MM. . 62.) see पा° ६. ४.
१६. १७. 63.) so A. M. MM: a second hand in MM has corrected this
hemistich into its usual form श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे. 64.) MM.
adds इति वेददीपेऽष्टादशोऽध्यायः । लिपितं माहदिवः (!) संवत् १८१४ फा-
ल्गुन सुद्ध ८ मंदवासरि शुभमस्तु । 65.) जगंध J (sixtimes). जगंध K: but cor-
rected in K. J by a second hand into जगंध.

Adhyāya XIX. kaṇḍ. १-११: ३२-३६: ४५-४८ are explained in the Ṣaṭap. Br. १२, ७,
३, ५ - ८, १, २२. — *kaṇḍ.* ७१, ७२ are explained Ṣaṭap. Br. १२, ७, ३, ४ and
kaṇḍ. ८० is explained Ṣaṭap. Br. १२, ८, ३, १४. — *kaṇḍ.* १-११, ३२-६१, ७२-
१५ are quoted by Kātyāyana ११, १, २२ - ४, १२.

1.) क्यध्याये MM. 2.) मुखेनरहि° A. मुखोत्तर° MM. 3.) ग्येच्छा A. °जलो
पक्षा MM. 4.) °निःस्त्राव° A. °णिःस्त्रावुदंम MM. 5.) स्थापयत द्व° A. स्थापयत

द्वयं चूर्णावामद्वं MM. 6.) संसर्गेण MM. 7.) भ्यां यथाय MM. असि - विपरि-
णामः is wanting in A. 8.) दधन्वान् A (the Pada). J in the Padapāṭha,
but दधन्वा यो in the Samhitāpāṭha. See २७. २३. प्रातिशा° ३. ७. ८. 9.) चे-
न्द्रेणात्तमे नेः तितिसृणां MM. 10.) निशी MM. रक्षितं - तेनैव मन्त्रेण is wan-
ting in A. 11.) स दृष्ट्वा दौहितेन MM. 12.) वायोः ह्योमपवित्रेण MM. 13.)
उत्तर A. उत्तरे द्वे MM. 14.) व्याघ्रिः A. MM. 15.) अनुपकृत° A. अनुपकृत°/
MM. 16.) पानचालनी A. पावनं तालना MM. 17.) यद्विः क्रियते तत्सौ°
MM. 18.) इदमर्थः MM. 19.) पर्युतिः परिवा° A. पर्युत्युपरिवा° MM. 20.) द-
धिनिक्षिप्ते धनभा° MM. दधि क्षिप्ते धनमाग A. 21.) शर्तातृणाभ्यां A (शतातृ-
णाभ्यां?). सशतहिद्वाभ्यां MM. 22.) आसिव्यषु बुद्धिः A. 23.) संवृतः कटुकिञ्चेति
A. भवत्यवृतः कटुकिञ्चेति MM. 24.) श्विभ्यामानिनम° A. श्वामीतम° MM.
25.) विशेषणात् विशेषणत्वादितिद्धिः MM. The whole passage from कर्मभिः -
शिनेन is wanting in A. 26.) नाशेषासति MM. 27.) मायत्रीद्वयं A. गाय°?
28.) उत्तरे च the mss. of Kāty. 29.) is wanting in A. 30.) णडाः । यमेमे
MM. णडाः समेमे A. 31.) पावनानन्तरं A. पाठना°? 32.) उती is wanting.
33.) ?पुनः । स्तधनं A. पुनः । सधनं कुर्वतः MM. 34.) आद्वेः श्वत्सु A. आत्ये-
स्मत्सु MM. 35.) कुतय चासने दधादिति श्रुतेः MM. 36.) श्रुतिमुखाद् MM.
37.) शय्यक्र° A. शय्यक्र° MM. 38.) पत्तं MM. 39.) I do not see this सं in
the text. 40.) रूपपर्वतनी MM. 41.) चरुभिः । स्रवैः MM. 42.) पेशलानि
गृह्णा पेशलं हि° A. हिरण्यद्वययोर्नाम शेषलाति गृह्णाति हिरण्यवद् MM.
43.) सर्वं च MM. सत्त्वं न A. 44.) मूत्रयाजः 45.) बंधभावं A. 46.) उत्तानि
पेशः श्रुक्रं सितं असितं कृत्तं च नेत्रगतद्वयाणि वसति आह्लादयेत कुर्वति इत्यर्थः
MM. उत्तानि चक्षुनि लोमा° A. 47.) एकोनविंशो MM. —

Adhyāya XX. kaṇḍ. १, २, १०-३३ are explained in the Çatap. Br. १३, ८, ३, ८-१,
३, १०. — kaṇḍ. १-१० (with the exception of २१, २३, २४.) are quoted by Kā-
tyāyana ११, १, १२-७, १. —

1.) प्रष्ट देशो A. 2.) त्रयेति A. MM. 3.) साना देवत्या A. 4.) देशगम°

MM. 5.) जुहोति च the mss. of Kāty. 6.) against the accent. 7.) I do not find this वा in the text. 8.) सस्वत्या कृतस्य A. 9.) गोभिर्वपावान् त-या युक्तः MM. 10.) देवीः घोतमानाः MM. 11.) स्मर्यानां MM. स्तयर्था A. 12.) पूर्वसूचो A. MM. 13.) against the accent and the Pada: there is no praeposition आ contained in आवत (Imperfect). —

Adhyāya XXI. This adhyāya (as well as २०. २४-३०) contains only *hautrá ricah*, which are not mentioned at all in the Çatap. Br. — *kanḍ.* १-२३ are quoted by Kātyāy. ११. ७. १३-२०. — *kanḍ.* २४-३० by the same ११. ६. १४-२५: and *kanḍ.* ३८-६१ by the same ११. ७. ८-१०.

1.) श्रीगणेशाय नमः श्रीसस्वत्यै नमः श्रीविद्व्यासाय नमः श्रीमत्साम्बो जय-तितरां । प्रणम्य MM. 2.) पृथुशृण्विति A. 3.) अद्यास्मिन्दिने? 4.) व्युष्टकाले A. 5.) गयस्फानदृष्टा MM. गयः प्लावः the Anukram. 6.) against the accent. युजा is Instrumental Singular, युजा is Nominative Dual. 7.) शमिता यज्ञे Pāṇini. 8.) यक्षतु A. MM. 9.) निश्चावं A. निस्त्राव MM. see Adhy. XIX. not. 4. 10.) प्रथमो भिषक्शब्द आर्षः to be added? 11.) पङ्क्ति इन्द्रः A. MM. 12.) is wanting in A. सुरावन्तौ MM. 13.) इव चार्थः A. MM. 14.) इन्द्रस्य - अ-याट् is wanting in A. MM., conj. 15.) समासेति काच्छक्यः A. 16.) The accent marks दधत् as Particip. praes. 17.) द्रष्टव्यस्तथा A. द्रष्टव्यस्तथा MM. 18.) सुदु is wanting in A. MM. 19.) B joins this word here (and at the end of k. ६०.) euphonically with the beginning of the following *kanḍ.*, reading सुरासोमात्सूप° (resp. सुरासोमाँस्वाम°): and the Anukramanî in the same way gives only the beginning of *kanḍ.* ५१, including in it the *kanḍ.* ६० and ६१. 20.) °त्यादि A. MM. 21.) पंक्तीः MM. 22.) सूयस्या A. MM. 23.) °णान्तमः MM.

Adhyāya XXII. *kanḍ.* १-३४ are explained or quoted in the Çatap. Br. १३. १. २. २-२. १. ७: ५. १. ३. and quoted by Kātyāyana २०. १. १-३. ३१.

1.) श्रीविश्वेश्वराय MM. 2.) °द्यामानद्रव° A. °द्यमाभद्रव° MM. 3.) कव्याः

A. MM. 4.) रसना° A. MM. 5.) The Anukramanī does not divide *a* into two parts. 6.) अर्धयुस्तिन A. MM. 7.) अर्चण इति पूर्वार्धे अस्तुतिः परोऽर्धे A. यो अर्चन्तं गायत्री पूर्वार्धे अस्तुतिः परोऽर्धे MM. 8.) मन्त्रादेशः MM. 9.) °कृत्तैव MM. 10.) °तायतं यत्थिरुक्त MM. 11.) प्रोथन् पर्यायणे A. प्रोथून् पर्यायणे MM. 12.) भूतं A. MM. लूनं is a con. 13.) विचृत्ताय K. J. B. 14.) आ । अयनाय A (the Pada). J. 15.) शानच् MM. 16.) Böhtlingk reads वनिप्. 17.) against the accent. The Pada indeed reads ब्रह्मन्, but B. K. ब्रह्मन्.

Adhyāya XXIII. kaṇḍ. १-३२. ३५-६५ are explained or quoted in the Çatap. Br. १३. २. ६. १-१. १ and ५. २. २-३. ७. — kaṇḍ. १-६२ are quoted by Kātyāy. २०. ५. १-७. २६.

1.) श्रीविश्वेश्वरो जयति । श्रीरामचन्द्राय नमः । MM. 2.) विपक्षसौ - ययो-स्तौ is wanting in MM. 3.) The Pada reads स्तात्रीन् as an oxytonon, but B. J. K. agree in reading it as a paroxytonon. 4.) पिशं is wanting निघ° ३. ७. 5.) but the text reads °गवः. 6.) but the Brāhmaṇa reads: सोमपुरोग-वमेव°. 7.) As the text does not read: अम्बेऽम्बालेऽम्बिके, this rule of Pāṇini is erroneously adverted to: Pāṇini's reading refers probably to the black Yajus: see Indische Studien I, 183. 8.) अकृष्य A. MM. 9.) conj., लट् MM. लट् A. 10.) अधि MM. 11.) °दुत्थितपुण्ड्रा° MM. 12.) ? conj., नारी नेत्यर्थः A. MM. 13.) वक्तु प्राप्तत° MM. वक्तुरासितम° A. 14.) the text has लोम, not रोम. 15.) ग्रन्थिना MM. 16.) ?षष्ठधा° A. षष्ठधा° MM. 17.) ! We should read quite the contrary चतुर्थी षष्ठ्यर्थे. 18.) का° - वेति is wanting in A. MM., but thinking the addition of these words necessary I have inserted them. 19.) ?य स्तक्ष्णं A. °यः स्थक्ष्णः MM. 20.) The Brāhmaṇa reads उदिते ब्रह्मोद्ये प्रपद्याधर्यु°. 21.) हे A. MM.

Adhyāya XXIV. kaṇḍ. १ and २४ are quoted and explained in the Çatap. Br. १३, २, २-१३. and ५, १, १३-१५. — this adhyāya consists of *grutirūpā mantrāḥ* and is therefore not quoted by Kātyāyana, *vinīyogābhāṣāt*.

1.) श्रीविश्वेशाय नमः MM. 2.) ? so has A., तरासाय MM. 3.) श्वेतादयो B. K. 4.) षण्मासिको विधिः [!कावधिः?] कालोऽविः अथवा गायत्री सार्ध° MM. 5.) गायत्री - °स्त्रयः is wanting in A. एकादशे after गायत्री is wanting in MM., I have supplied it from conjecture. 6.) मङ्गन् A. मङ्गन् MM. 7.) सधिभ्यो B. A prima manu. K. J., सधि° B. A sec. m. E I H. 2465. 8.) जंतूः A. MM., but the mss. of the text (with the exception of E I H. 2465) have जंतूः. 9.) काशान् A. MM., but the text has कशान्. 10.) ऋष्यान् A. MM., but the text has ऋष्यान्. 11.) कुलङ्गान् A. MM., but the text has कुलङ्गान्. 12.) बिडालाः MM. 13.) A. MM., but the text has कुलङ्ग. 14.) कुक्कुटः MM. 15.) शार्ङ्गः MM. शार्ङ्गः K. 16.) ?मनुष्यवद्वदीती A. °अवद्वन्ती MM. 17.) O. MM., the text has द°. आडी - °शेषाः is wanting in A. 18.) मङ्गुः A. MM. and the Padapāṭha, s. Indische Studien I, 263. 19.) the Padapāṭha reads दार्वाघाटः । दार्वाघात इति दारु । आघातः 20.) भल्लकः MM. 21.) सुषिऽलीका J prima manu. A., सुऽषिस्तीका J sec. m. 22.) A. MM. but the text reads ऋष्यो. 23.) कुट्टणाची MM. कूट्टणाची B prima manu, कुट्टणा° sec. m. 24.) वाघीनसः A. वाघीनि° MM. The mss. of the text are not constant: A reads वाघीनसः without dividing it into two words: B has वाघीनसः prima manu, वाघीनि° sec. m.: E. I. H. 2465. K. and J. (three times) read वाघीनि°, but J. has also three times वाघीनि°, the long *i* being once corrected into the short one. The word is omitted in J. in the text itself, but has been supplied at the margin. 25.) खड्गो A. MM. K. J., but A (the Padapāṭha) and B read खड्गो.

Adhyāya XXV. The beginning of *kaṇḍ.* १ is quoted Çatap. Br. १३. ३. ५. १, the end of *kaṇḍ.* १ ibid. ३. ७. ५, and the beginning of *kaṇḍ.* २४ ibid. ५. १. १८: Kātyāyana quotes २०. ८. ५-१८ the *kaṇḍ.* १-१. २४-४०. ४६. ४७.

1.) so reads B., K has °दित्यान् श्म°, J. °त्यान्श्म°. We should expect °त्याञ्छ्म°. 2.) वेददीप उदीर्यते MM. 3.) अवदानात्कृत्वा MM. Two mss. of

the Brâhmaṇa (M and C) read अवदानाय, a third (B) अवदाना omitting the final य. 4.) the second अवदानं being wanting in the mss., I have supplied it from conjecture. 5.) both, the Padapāṭha and the Ja/Āpāṭha, read तेगान्. 6.) ? रलयो रः A. रलयोर्भेदः MM. 7.) वनिष्टुः A. The Padapāṭha too and K read वनिष्टुना. 8.) यकृत् लोतुमा A. यत्कृतल्कोमा MM. 9.) conj., विधार MM. विधा A. 10.) वैधा MM. 11.) न सृज्यते इति is wanting in A. 12.) नवर्णो MM. 13.) but Pāṇini has: इन्द्रस्यपि दृश्यते, not बहुलं इन्द्रसि. 14.) ? श्वेतबाहुल्यशासतेति MM. श्वेतबाहुल्यशासतेति A. see Pāṇ. ३. २. ७१. 15.) गुपलक्षणाः A. गुपलक्षकः एते येन वक्षमाणाः MM. 16.) उपायाः B. 17.) पु-
द्भोरिति A. पुदुघ्नोरिति MM. 18.) conj., तनवादेशः A. MM. 19.) अपय-
हि° A. अययहिद्राणि MM. 20.) ? conj., ते एवा° MM. त एवा° A.

Adhyāya XXVI. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brâhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) लक्ष्मीनरहरिं वाणीं गणेशं गिरिज्ञारवौ (!) नवा प्रवक्ष्ये षड्विंशेऽध्याये निगमदीपकः (!) ॥ MM. 2.) ? अरणभागतः । कः शत्रुः MM. 3.) प्रणमतु A. 4.) Pāṇini has not उच्च, but उत् only. 5.) मोदूतो हुतं नरा MM. मो दूतो हुवं नरा A. 6.) Pāṇini has पूर्वपदात् only. 7.) see पा° ६. ३. १३४. 8.) but there is no नः in the text. 9.) संधिश्च हा° MM. संधिश्च श्हा° A., the Pada has भूमिः 10.) द्वयेण गत्यनंतरं तं A. 11.) then we are to expect ग्रावान्. 12.) The accent shows that अयोक्ते is a compound, but also the Padapāṭha has indeed only: अयः । कृते, treating it as two words. 13.) J. has only अग्नि-
क्येन वाहसा ।

Adhyāya XXVII. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brâhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) श्रीमद्भजवदनाय नमः MM. 2.) B reads °सन्वानु°, but A. K. J. have °न्मा°. 3.) ?, so A. MM., I conjecture °स्तेऽर्चिभिर्य. 4.) ? conj., A has भयं

भल्लोकभयं. MM. omits [मरणात्] मुञ्च मर° - °स्मादपि [मुञ्च किं च]: there is no भयं in the text. 5.) ? conj., इतस्य A. MM. 6.) but the text has महिना. 7.) this is a gross mistake: अग्रामि is 3 p. S. Aor. Pass. from यम्. 8.) ? conj., निसृत A. MM. 9.) पूर्व ऋच A. पूर्वत्रय MM. 10.) We expect सत्यः after कीदृशः, but it is not found in A or MM, whether this be the fault of the copies or of Mahīdhara himself, who not seldom omits single words of the text in his explanation of it. 11.) against the accent, हिन is oxy-tonon, whereas if a verb it ought not to be accented at all. 12.) this passage does not occur in the Jyotisham of the Yajus or in that of the Rik.

Adhyāya XXVIII. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

13.) sic!, A. MM. 14.) स्वदाति MM. *)

1.) but the text has सुसमिद्धम्. 2.) conj., is wanting in A. MM. 3.) conj., जगदुत्पादकावष्टुः A. MM. 4.) in K, for J omits this whole verse as having been already treated [२१. ५१-६१.]. 5.) K. divides v. 46 and enumerates v. 46. c. as v. 47., besides adding another v. 48., which is nothing but a recapitulation of vv. 36-46: it runs thus: शुचिमुत्तिष्ठा प्राणम-
नुष्टुभा बलं बृहत्या ओत्रं पङ्क्त्या शुक्रम् । देवौ त्रिष्टुभा त्विषिम् । जगत्या
श्रूषं विराज्ञा त्वपं द्विपदा भगं ककुभा यशोऽतिहन्द्वा क्षत्रमिन्द्राय (sic!) वयो-
धसे ह्यगमिन्द्राय (sic!) वयोधसे (sic!) ह्यगेन ॥ ४८ ॥

Adhyāya XXIX. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) against the accent: सुष्टरीम is no verb, but an adjective. 2.) against the accent: पुरोगाः is Vocative: K. indeed has पुरोगाः by the first hand, but the accent is struck out by a second. 3.) the Pada has साद्ध्या, sādhdhyā? 4.) कीदृशो रश्ना° A. MM. 5.) instead of गृणाते° we expect गिरते°.

*) By a mistake these two versos are counted as if belonging to the foregoing adhyāya.

- 6.) °त्तनूनपातादयो A. MM. 7.) ? conj., स्वबुधानेत्याह A. स्वबुधानेत्याह O. प्र]स्तीर्यते - - प्रागग्रं[वर्हिः is wanting in MM.. 8.) ? conj., वीरतरं A. MM. 9.) See पा° ७. १. ३१, where a similar but not identical vārttikam occurs. 10.) ग्रानिसीदताम् A. MM. 11.) ? conj., योद्धन् यु° A. योद्धन् यु° MM. 12.) एवं A. 13.) समनाः A. 14.) देतिः MM. [दत्तो हेतिः?]. 15.) ? conj. शूद्र इत्यर्थः A. MM. 16.) sic! A. MM., the text has भोगैः. 17.) ह्योहेति MM. ह्याहेति A. 18.) उपशब्दस्य A. MM. 19.) °षमेतामि° MM. °षमेत्यामि° A.

Adhyāya XXX. The beginning of *kaṇḍ.* १-५ is quoted in the *Çatap. Br.* १३. ६. २. १-१०. *Kātyāyana* does not mention this *adhyāya*.

- 1.) °कृत्ताय MM. The *Padapāṭha* (A) has: अतिकृष्टयेत्यतिकृष्टाय and the *Taitt. Br.* reads अतिकृष्टाय. 2) conj., क्षत्रिया° - वा is wanting in A., MM has क्षत्रियायां वैश्यायुंसो ज्ञात वा. 3.) नरिष्टायि A. MM. A. C. *Taitt. J* prima manu. 4.) ? conj., प्रत्यचारक° A. प्रत्यंचाक° MM. 5.) पौञ्जिष्टं both A and B. C. J. °ष्टं K. MM. 6.) ?, पुंजिष्ठोऽत्यज्ञः O. MM. 7.) विद्वत्° A. MM., but the text has बिद्वत्°. 8.) ?, कण्टकी मणकर्म तत्कार्णी A. कण्टकी कर्म तत्कार्णी MM. The *Padapāṭha* has कंठ°. 9.) आर्त्याऽइत्या । ऋत्यै A. 10.) अराध्यै all the mss. 11.) °द्विष्टियाय K. °द्विष्टियाय first hand in J. 12.) परिस्कन्दं K. 13.) मानः । कृतम् the Pada, and J. 14.) but the Pada has परि । आयिनीम्. 15.) परिक्की A. 16.) so also the *Padapāṭha*, but B has वैन्दं. 17.) शोष्क° MM. and the *Padapāṭha*. 18.) पश्चा । दोषाय the Pada. 19.) ज्ञाग्वृपकं A. MM. 20.) आऽस्त्यै the Pada. 21.) अवरस्वराय । अवरपरयेत्यवर । पराय the Pada. 22.) कर्पूर° A. कर्पूर° MM. 23.) ? conj., पञ्चशतीत्युत्तर° A. MM. 24.) MM. adds: इति मन्त्रदीपि त्रिंशोऽध्यायः ।

Adhyāya XXXI. The beginning of the two *anuvākas* is quoted *Çatap. Br.* १३. ६. २. १२-२०. *Kātyāy.* २१. १. ११-१८.

- 1.) ? conj., नेत्रसहृदयेन MM. नेत्रसहृदयन A. 2.) so has MM. स A. 3.)

? so has Ūa/a, इतप्रदान्नाद्धि MM. इतः प्रदान्नाद्धि A. 4.) the Nṛisīṇhopani-
shad reads: सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ-इव व्यवहरन्नास्ते. 5.) ? दधिमिमाज्यं MM.
In A the whole compound is wanting. 6.) this is the reading of v.5. in
the *Riksamhitā*, whereas here in the Yajus the reading is: ततो विराड-
जायत. 7.) so A. MM. instead of नाभ्या इति, very probably a blun-
der of Mahīdhara himself. 8.) ? so has Ūa/a: फलदातोत्सुकाला इति A.
फलदानोत्सुकाः काला इति MM. 9.) this is the order observed in the
Riksamhitā. 10.) this passage does not occur in the Jyotisham belong-
ing to the Yajus or in that of the Rik.

Adhyāya XXXII. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-
Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) तृटिकाष्टाघ्न्यादयः A. निमेष तृटिकाष्टाघ्न्यादयः O. निमेषा तृटिकाष्टा-
घ्न्यादयः MM. 2.) द्विऋचो A. द्विऋचि MM. 3.) against the accent, but in-
deed any other construction seems impossible. 4.) शरीणीवेन A. 5.) श-
रीणीभावेन MM. 6.) ?, मेधायहोऽपि A. MM. 7.) भवने is wanting in A.
8.) अयाचिषं अयाचि MM.

Adhyāya XXXIII. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-
Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) °रुत्कं MM. 2.) वार्धकूहो° A. वार्धकीहो° MM. 3.) पृथक् A. MM.
4.) कीदृशौ A. 5.) दस्म MM. 6.) अन्तरिक्षे शे A. समीपे - क्षरणे is omitted
in MM. 7.) ऊर्वाम् A (the Padapāṭha). जनानामूर्वामूर्वा (र्वानूर्वा second
hand) जनानां जनानामूर्वा (र्वान् second hand) । ऊर्वा दज्यन्त (sic!) दज्यन्त
ऊर्वा (ऊर्वान् second hand) ऊर्वा दज्यन्त J. °मूर्वा K. °मूर्वान्° B and A (E.
I.H. 2465.): the reading of the latter two is not decisive for the true
reading, as they always change the म् before a dental into न्. (The rea-
ding दज्यन्त of J., though six times repeated, is a blunder, K has the

right form: द्येत्). 8.) अवणे A. 9.) is wanting निघ° ३. ७. 10.) ? conj. वर्तते A. वतते MM. 11.) श्रियते आश्रीयंते MM. 12.) these three words are wanting in A. 13.) अवणे A. अवणे MM. 14.) दुष्टन् । दुष्टन्निति दुष्टन् । A (the Padapāṭha): J has sixtimes दुष्टन्. 15.) सर्वमेध A. MM. 16.) पुरोरुक् A. MM. 17.) जंगत् A. तृप्यथ - भूतण्यर्थः is wanting in MM. 18.) तर्प्यथ A. 19.) is wanting in A. 20.) the Padapāṭha (A. C.) and the Rudrajapa read also वट, but B. K. J. maintain the व. 21.) अभक्षत भक्षते A. 22.) मेयाते Yaska. 23.) ? conj., पीतननो A. MM. 24.) निरालवंते A. निरालंबेत MM. 25.) वीअदिश ननोते A. MM. 26.) I do not comprehend why मारुत is accented in the text, instead of being left unaccented according to the general rule. 27.) We should expect: तम्. 28.) अवणे A. 29.) ? conj., तद्दित्ये A. तदित्ये MM. 30.) नयत् अनयत् MM. नयत् अर्पयत् प्राप्नोत् A. 31.) I do not find this passage in the Nirukta, but see निरु° ११ २४: सरमा सरणात्. 32.) ? अन्ने वेसुन्प्रत्य° A. MM. 33.) दत्ति त उत्कर्मयन्ति तर्पयन्ति वा अनुष्यन्ति वा A. 34.) मन्ता A. 35.) A. MM. have अ° and so has also the text in A (E. I. II. 2465.): the other mss. of the text read अन्. the reading of K however is doubtful. 36.) तूदपर A. कृदार MM. 37.) against the accent and the Padapāṭha. प्र belongs to दद्विरे. 38.) In the text the ई is *pluta* both times, not the second time only. 39.) यावासी° A. यानी° MM. I prefer now to read मायावानीश्चरः. 40.) निःकृष्ट A. निःकृष्टं MM. 41.) प्रतिता भ्योक्ता A. 42.) ? conj., स्यावरां प्रस्त° A. स्यावरां प्रस्तरादौ तदुपलंथैः MM. 43.) त्रैलोके A. MM. 44.) लौकिकवास्तोमै° A. लौकिकवाक्समै° MM. 45.) ? conj., आविष्येते A. MM. 46.) भावादृष्टे A. 47.) प्राणान्यतो A. 48.) सुतासः is not mentioned at all. 49.) ? conj., माना मां A. प्रार्थते यज्ञमानाया । MM. 50.) सोमां । MM. O. सौमां A. 51.) the Uṇādisūtra reads अविसिविसिषुषिभ्यः. 52.) सर्वज्ञमपी° A. MM. 53.)

नस्ति A. 54.) सकृद्वं is not mentioned at all. 55.) ? conj., यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रादि तत्रायं A. यज्ञेषु विप्रराज्ये - - संदेहं - - कर्मराज्यं स्तोत्रशस्त्रासंघदि पठने त्र यां य MM. 56.) द्वितो A. 57.) °वैदुष्यादन्ति° A. MM. 58.) यमुपरमे A. MM. 59.) मध्यमैकवचनं A. MM.: for a similar blunder see Adhyāya X. nro. 17. It may be a mistake of Mahīdhara himself. 60.) see Vṛihad. Âr. Mādhy. V, 2. 61.) संयतं इत्यर्थः A.

Adhyāya XXXIV. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brāhmaṇa or in the Kātyāyana-Sūtra.

1.) यत्रे A. 2.) ता A. सत्ता MM. 3.) मनःस्थां A. 4.) ? I do not conceive, what this quotation refers to. 5.) दिदिहि A. MM. and so read also the mss. of the text. 6.) सोऽस्ति सो A (the Padapaṭha) and J. 7.) ? गिर्वणश° MM. 8.) °स्त्यर्थे A. MM. 9.) ? अनु द्वा A. चतस्रः - किम्भूतं त्वां is wanting in MM. 10.) The remainder of this book is wanting in A. 11.) अनुपन्यंतां O. अनुपम्यंन्यंतां । अनुयम्य MM. 12.) here something seems to be wanting. 13.) I conjecture, we are to supply: कथमिव रथमिवाश्वाः. 14.) ? स्व-स्वामि° O. स स्वामि° MM. 15.) देवल्लोकेषु MM. 16.) सुवन्ति O. MM. 17.) ? शस्त्रे च पठ° MM. शस्त्रेऽत्र पठनीयं मन्त्रमवदि° O. 18.) K gives the six first verses, adding after the sixth the following words: इति षट्षण्डिकाः) परशाखोक्ताः; then it begins with giving a new the first verse, after it the seventh and so on.

Adhyāya XXXV. kaṇḍ. १-१० are explained in the Çatap. Br. १३, ८. २. ३-४. १२, and quoted by Kātyāy. २१. ३. ३२-४. २८.

1.) ? conj., वायुमहेत्यारभ्याधीतान्म° A. MM. 2.) श्मशानान्तं] कर्म to नि-खेयाः । [एतत्कुर्वतां निकटे is wanting in A. 3.) MM adds ११०. 4.) MM adds ११, whereas O १२१. 5.) °वाणाशम° O. 6.) °त्कुर्वता O. MM. 7.) °स्तृ-णापूर्वत्कमु° O. तृणापूर्वत्कमु A. तृणापूर्वत्कमुदृत्य MM. 8.) °षुङ्गयेत् O. MM.

9.) दक्षिणाम्ने MM. 10.) °वेकष्ट° MM. °वेकष्ट° A. °वेष्ट° Kātyāy. 11.) the Pada has अश्मन्वती, not अश्मन्वती; the *r* seems to be taken from the beginning of रीयते, such incorrect divisions occur not rarely in the Kātya Sūtra. Or are we to suppose a different interpretation: अश्मन्वती: रीयते (or रीयते)? 12.) दुःस्वप्नं A. MM. 13.) this is one of the cases mentioned in note 11. 14.) एतदर्थं A. MM. 15.) ? conj., किं A. किं च MM. 16.) किं च is wanting in A. 17.) तस्यैवादोऽरण MM. 18.) °नेतान्यितृन् A. MM. 19.) स्रस्तरारोहणशयने MM. 20.) °पत्त्यल्ये A. वाह्वात्यू° MM. 21.) the accent refers अधि to अस्मात्, not to ज्ञातः. 22.) विशेषे MM. °वचनं A. 23.) the *kanḍ.* ५७. ५८ are a modern addition: they are wanting in J; and even in K it is here stated, that the fourth anuvāka has only २१ *kanḍikās* (अपेतो यत्तु २१ । चतुरनुवाकिषु ५६).

Adhyāya XXXVI. This adhyāya is not mentioned either in the Ṣatapatha Brāhmaṇa or in the Kātyāyanasūtra.

1.) ? °मन्त्रादायस्याध्या° A. °मन्त्रास्याध्या° MM. 2.) ? °ग्याचरणेन A. °ग्याचरेण MM. 3.) ? मदि स्वपते A. मदि स्वयते MM. 4.) ? परोम्भः पूरो A. परोम्भः पूरो MM. 5.) °न्यो रसशब्देन्द्र° MM. 6.) ? conj., पर्जन्यो पर्जन्येषो MM. पर्जन्यो गर्जन्येषो A. 7.) इन्द्रापूर्वणा J. 8.) ? यावनाय A. MM. 9.) these two words are wanting in MM. 10.) विश्वेदेवेषु MM. 11.) धृते J. 12.) the accent of दृक् shows, that this last interpretation is the right one. 13.) यतो यतः समीक्षते K. sec. hand (!).

Adhyāya XXXVII. This adhyāya is explained in the Ṣatap. Br. १४. १. २. ७ - २. १. ५, and quoted by Kātyāyana २६. १. ३ - ४. १४.

1.) श्रीवेदव्यासाय नमः MM. 2.) हे is wanting in A. MM. 3.) erroneously instead of देवी इति. 4.) विद्युणं MM. 5.) पिण्डवदेवी - °दत्ते पिण्डव° is wanting in A. 6.) दक्षिणतः MM. 7.) आसीर्निखस्य J. K third

hand. आसीन्म° K first hand. आसीत् म° K second hand. 8.) संभान्दुरेण A. 9.) ? प्रदे° A. प्रदेशाच्च MM. 10.) मखस्य is wanting in A, MM reads मखस्य वा शक्ति. 11.) पर्यरणेन MM. 12.) °शकृन्ति ग्राच्यानि A. °शत्रूनि गृह्णाति MM. 13.) ? °कादिवोद्धति A. MM. 14.) ? the words तथा - वै लोकः सुक्षितिरू are my conjecture, A. MM. read सुक्षितिर्भूमिः सुष्ठु क्षियतिरस्मिन्दि. 15.) °राद्धक्षिणे भूमौ A. MM. 16.) the text has मा, not नो. 17.) मरुद्भिर्धिकं A. MM. 17[sic!]) against the accent. 18.) Pāṇini's text has अचः only, not अचश्च. 19.) ? गोपयतीति A. MM. 20.) against the accent. 21.) ? एवयुताः A. MM. 22.) against the accent and the Padapāṭha: स-कृपत्या is a compound. 23.) A. offers a very different reading: शिरः प्रवर्ग्यो यथाकालं तु तत्र दधा°. The words यथाकालं तु are erroneously taken from the next following sentence. 24.) मनोहरे MM.

Adhyāya XXXVIII. This adhyāya is explained (except *kaṇḍ.* २८ b.) in the Ṣaṭap. Br. १४. २. १. ६ - ३. १. ३१ and quoted by Kātyāy. २६. ५. १ - ७. ५६.

1.) श्रीवेदव्यासाय नमः MM. 2.) ऊभ्यां क्षयति हे इडे A. 3.) so MM., स्तन इ A. 4.) परीशासौ संदशो (°दंशौ!) A. 5.) कृत्तवा A. 6.) °न्नाद्यं सर्वमुपय° A. MM., but the Brāhmaṇa has सर्व once only. 7.) ? हि आहुती° A. धातुं हुती° MM. 8.) against the accent and the Padapāṭha. अरुर्दिवाभिः are two words, not a compound. 9.) see Amara ३.३.११०. Trikaṇḍa Ṣesha ३. ३.५३. Medinikosha rānta ४०-४२. 10.) °न्दोप्रधा° A. °न्दात्रिधा° MM. 11.) धर्मसाधके MM. 12.) against the accent. सुधर्म is a Nominative, not a Vocative. 13.) निः । स्त्यायताम् Pada. 14.) ? conj., प्रभावतः A. MM. sic! 15.) ? conj., क्षारोदाद्याः A. MM. (क्षार salt). 16.) against the accent. संवृक् is a Nominative. 17.) मनोहरे MM.

Adhyāya XXXIX. The *kaṇḍ.* १-४ are explained in the Ṣaṭap. Br. १४. ३. २. ३ - २०: *kaṇḍ.* ५-१३ are not directly mentioned in the Ṣaṭap. Br., but see Ma-

hidhara at k. ८. — Kātyāyana quotes १-६ in his sūtra २६, ७, ४१. ५१, the seventh k. at १८. ३. २४ and the rest at २०, ८, ६-८.

1.) श्रीकृष्णाय नमः MM. 2.) स्पद् MM. The text has °ष्य, °स्य. 3.) मध्ये वर्तमानं MM. 4.) The Anukramanî reads: तत्रोक्त. 5.) वनिष्टुना K.J. 6.) कोशाभ्यां MM. K. and the Padapāṭha, कोश्याभ्यां B.J. 7.) सिङ्गीनि J. 8.) शोभनमित्या° A. 9.) सबलतोह° MM. 10.) प्रयासाय the Padapāṭha.

Adhyāya XL. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Br. or by Kātyāyana on account of its being an Upanishad.

1.) कुरीन्लक्ष्मीन्नावा MM. 2.) °चरमेऽध्याये MM. 3.) श्रीग° - °तन्यते is wanting in A. 4.) निका° A. निःका° MM. 5.) जंगमादीनि? 6.) °सारस्तव-स्ववृ° MM. 7.) °तन्यासः A. 8.) व्यापारव्यवहितवादमन आभा° MM. 9.) भूतानि - सर्व[भूतानि is wanting in MM. 10.) आत्मव्यति° - पश्यति is wanting in A. 11.) ? समाभ्योऽर्थाय MM. समाभ्यो निरंतरंतर अनन्तवर्षेभ्यो A. 12.) अकायः अशरीरवर्जित इत्यर्थः A. 13.) नान्यदतोऽस्ति द्र° A. तान्यदनोऽस्ति द्रष्टि MM. 14.) ? °ज्ञीवः MM. 15.) ? च व्याकृतोपासनद्वयं A. व्याकृताकृतोपासन° MM. 16.) प्रकृतिलक्षणम् MM. 17.) ? conj., परिष्यतो A. द्वे य-जुषी - वाक्यशेषः is wanting in MM. 18.) ? conj., °त्मकं अमृतं A. 19.) ? नः स्मर MM. तः स्मर A. 20.) यत्वं MM. 21.) क्लृवे A. क्लृवे स्मर कल्पते MM. 22.) जज्ञादेश - कृतं स्मर is wanting in MM. 23.) ? conj., वचनात्म° A. MM. 24.) ओम् खं ब्रह्म is added in B by a second hand at the margin. The text in O omits these words, and the text in A (E. I. H. 2465) has: ॥१७॥ खं ब्रह्म without the ओम्. A (the Padapāṭha) reads: अहम् ॥१४॥ ओ३म् । खम् । ब्रह्म । See Vrihad-Āraṇy. Mādhy. ४.४.१. 25.) दिक् MM. द्विक् O. After the conclusion इति वेददीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ MM. adds the following śloka: भाष्यं बुद्ध्या समाप्तोक्तं धर्माग्रहं (!) च शांकरं । यन्मया लिखितं संतस्तत दृष्ट्वा क्षतुमर्ह्यः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभं भवतु । भगवत्पृष्ठकटीग्रिवा स्त-

अदृष्टिर्धोमुखं कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन परिपालयेत् । यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते । श्रोतांबसदा-
शिवार्पणमस्तु । शके १७६१ विकारीनामसंवत्सरे तद्दिनेदं पुस्तकं लिखितं समाप्तं ॥

Read: page 2, line 13 विंशतिः. — 3, 1 श्रेष्ठतमाय. — 6, 8 निरु° ३.
ट. — 7, 6 [पा° ट. १. ११.]. — 67, 4 स्वतेजस. — 69, 15 चातुर्मास्य°. —
70, 10 णां भवति. — 76, 10 सूत्रार्थः. — 78, 3 पालितानां. — 80, 14 °ति-
ष्ठते. — 81, 5 अस्मात्. — 84, 17 संग्रामनाम [निघ° २. १७.]. — 89, 4 ज्यो-
क्क. — 90, 14 शमयतीति. — 90, 20 मन्त्रेणो°. — 97, 22 °पसोस्तनूरसि. —
164, 8 प्रतिपूर्वा. — 260, 8 विश्ववेदस. — 274, 14 अग्निनेत्राः. — 316, 1
पुरीष्यम°. — 328, 3 चेति. — 333, 5 श्रुतेः. — 335, 8 अदीने. — 335, 14
समूहो. — 338, 19 विष्टेषां. — 344, 7 लुप्ते. — 349, 2 यास्कोक्तेः. — 355,
19 शपो लुक्. — 356, 1 किं च. — 356, 11 °कृतवान°. — 358, 24 इहा-
स्याम°. — 360, 13 तृतीये. — 363, 23 मेधाविनो. — 366, 17 द्वाभ्यामप्स्व°. —
367, 14 उपस्ये. — 369, 22 and 370, 18 अयधं. — 376, 23 संहितौ. —
378, 9 सुतरां. — 379, 8 °रूपसृष्टो „joined by an upasarga”? — 381, 20
कृतान्तपशुघातिनो° see Hemacandra नानार्थ° ३. ७११. — 382, 11 धेनु. —
385, 6 याभिस्ताः. — 391, 2 °देवकिल्विषात्. — 394, 5 वृक्षाः. — 395, 21
गोषु मदीय°. — 408, 17 करोतीति विश्वकर्मा. — 410, 10 °संख्यार्थो. —
421, 22 बर्हिर्वेद्यु°. — 423, 15 (12.) and in like manner the chiffrs of
the notes are to be changed till to the end of this adhyāya (13-27 in-
stead of 12-26). — 472, 15 का°. — 512, 4 कियान् श्वेत. — 533, 1 मृ-
णाति°. — 534, 6 प्रतियोद्वास्येति. — 534, 12 °ज्जतीनां. — 536, 18 शत्रू-
णां. — 633, 6 बर्हिर्वदरैः. — 635, 21 हिंसीत्. — 637, 12 चक्षुर्विराट्. —
646, 17 °ग्भिर्द्वात्रिंशद्वसा°. — 655, 21 वर्षितारम्. — 656, 16 मघा. —

669, 24 देवोः. — 675, 19 शैशिरेण. — 688, 6 ॥ ५४ ॥. — 692, 19 °समा-
 सिपः. — 695, 8 प्रावयति. — 717, 19 °वश्चासौ. — 722, 20 णिभिर्मः. —
 728, 19 °त्पूर्वचिः. — 728, 21 काऽईमरे पिशंगिला काऽई. — 746, 1 वा-
 ध्रनिसः. — 755, 5 न सृज्यते. — 844, 11 स्वर्गाय. — 845, 12 पलिक्को. —
 859, 20 त्रुटिकाष्टाघट्याः. — 876, 24 त्वय्य. — 886, 12 (31.). — 886, 14
 (32.). — 888, 5 भूयिष्ठाभिमानः. — 894, 22 नकिः. — 896, 21 किं च. —
 926, 14 ओकोऽसि. — 944, 18 देवोति (3.). — 978, 17 °तन्यते (3.) ॥. —

The mspt. of Fort William which was copied by the second scribe of A (see preface p.viii) bore the date *samvat* 1791 (A. D. 1735) मासे वैशाखे कृत्तपक्षे, which date has passed into A itself, standing there at the end of the xx. adhyāya.

A P P E N D I X.

---

1. List of the *Rishis*, named as authors of the verses contained in the
Mādhyandiniyā-saṁhitā, according to Halākhyā's paddhati of
Kātyāyana's sarvānukrāmaṇi.

Agastya III, 46. V, 35. VII, 43. XXXIII, 27. 34. 78. 79. XXXIV, 7. 48.	Āruṇi XI, 72.
Agni III, 1-8. XIII, 20. 21. XXVII, 1-9. 11-22.	Āṣvatarācvi XX, 24-26.
Aghaṣaṇṣa I, 28.	Āsuri III, 37.
Ajamīdha XXVII, 30. XXXIII, 19.	Indra IX, 1-34 (together with Brihaspati). XVIII, 68. 69. 72-74.
Atri VIII, 15.	Indrāgni XIII, 22. 23. XIV, 11-22.
— his daughter XXXIII, 12.	Isha XV, 29.
Apratiratha XVII, 33-44. 60.	Utkila XI, 49. XVIII, 75.
Abhitapana Sūrya XI, 35.	Udvālavat ? II, 19.
Aruṇa ? XXII, 18.	Rijicvan XXXIII, 55. XXXIV, 42. 53.
Avatsāra ? VII, 12. XII, 115. XXXIII, 49.	ṛishayaḥ XIV, 23-31.
Açvinau X, 31.	sapta ṛishayaḥ XVII, 79.
Asita XXXIII, 62.	a female ṛishi III, 6-8. XVII, 11. XXXIII, 15. XXXIV, 32.
Astunīti XXXIII, 21.	Aindra XII, 55. XVIII, 71. XXXIII, 92.
Āṇigirasa II, 11. 12. III, 1. IV, 10. VII, 42. XI, 71. XII, 30. XX, 36-46. XXVII, 34. XXXIII, 43. XXXIV, 24-27.	Autatbha V, 18. 20.
Ātreya IV, 8. XXI, 12-22.	Audanya XXV, 9.
Ātharvaṇa XII, 75-89. XXXIII, 80. XXXVI, 1-XL, 17.	Aurṇacābha III, 49. 50.
Āditya III, 37-40. XXXIII, 55-XXXV, 22.	Kaṇva XI, 37. 42. XVII, 74. XXXIII, 89. XXXIV, 56. 57.
Āntarvat ? II, 19.	Kapi II, 16.
Āptya XXV, 47. XXXIII, 90.	Kaçyapā XXXIV, 32.
Ābhūti XIX, 3. 4.	Kāxīvata X, 32-34. XIX, 6.
Āmahīyava XXVI, 16-18.	Kāṇva XXXIII, 47.
	Kāçyapa VII, 12. VIII, 63. XXXIII, 49.
	Kātya XI, 49. XVIII, 75.
	Kumāra XV, 41.
	Kumārahārta XII, 69-72.
	Kutsa VII, 42. VIII, 4. XII, 2. XVI, 15.

16. 48. XVII, 70. XVIII, 73. XXVI, 7. XXXIII, 5. 29. 37. 38. 42. 68. XXXIV, 29. 30.
 Kurustuti? VIII, 39.
 Kuçika XXXIII, 59.
 Kuçri XI, 13.
 Kusidin XXXIII, 47.
 Kûrma XXXIII, 51.
 Kaunḍinya XX, 32.
 Kausurubindi VIII, 42. 43.
 Kratu V, 35.
 Gandharvâh III, 1-8.
 Gaya XXI, 6.
 Garga XX, 50-52. XXVII, 43.
 Gavish/hira XV, 23. 24.
 Gâlava XVII, 56. 57.
 Gârtamada XXXIII, 51. XXXIV, 54.
 Gritsamada VII, 9. 34. XI, 23. 24. 27. 36. XVII, 75. 88. XX, 81-83. XXVI, 3. 24. XXVII, 29. 32. XXXIV, 10. 11. 58.
 Gotama III, 11. IV, 37. VIII, 31. 35. XII, 112-114. XV, 35-37. XXV, 19-23. XXVI, 11. XXXIII, 3. 16. XXXIV, 20-23. 33.
 Gautama III, 51. 52. VIII, 33. XIII, 27-29. XXV, 14-18.
 Gauriviti XXXIII, 28. 64.
 Ghaura XXXIV, 56. 57.
 Cailaki III, 9.
 Jamadagni XI, 73. 74. XXIX, 12-36. XXXIII, 39. 40. 85. 87.
 Jaya XVIII, 71.
 Jivala III, 9.
 Jetri XII, 56. XVII, 61.
 Taxan III, 9.
 Tâpasa IX, 26-28. XII, 31. XVII, 53. XXXIII, 86.
 Trasadasyu VII, 10. XXII, 18 (?).
 Trita XI, 43. XII, 13. XXXIII, 90.
 Triçiras XIII, 15.
 Triçoka VII, 32. XXXIII, 24.
 Tryaruṇa ? XXII, 18.
 Daxa XXXIII, 72. XXXIV, 50-52.
 Dadhikrâvan IX, 14. 15. XXIII, 31.
 Dadhyañc XXXVI, 1 - XL, 17.
 Damana XXXV, 19.
 Dirghatamas V, 18. 20. VI, 3. XII, 42. XXV, 24-29. XXXVII, 17. XXXVIII, 5.
 Devagandharva XII, 66.
 Devâh I, 1 - II, 34. III, 1-8. 11-37. VIII, 41. 47-52. IX, 35. 36. 38-40. XIII, 9. 13. 26. XIV, 1-10. XXXV, 1-22.
 Devala II, 17. XXXIII, 62.
 Devavâta III, 14. IX, 37. XI, 35. XVIII, 66. XXXIV, 14. 15. 18. 19.
 Devaçravas III, 14. VII, 26. IX, 37. XI, 35. XIII, 5. XVIII, 66. XXXIV, 14. 15. 18. 19.
 Dhruva XII, 11.
 Nâka (? Luçodhâ-nâka) XVIII, 31. XXXIII, 17. 52.
 Nâbhânedish/ha IX, 17. XI, 12. 75. 76.
 Nârâyana III, 62. XXX, 1-22. XXXI, 1-22.
 Nṛimedha XX, 30. XXXIII, 41. 66. 67. 95. 96.
 Naidbruvi VIII, 63.
 Nodhas XXVI, 11. XXXIV, 16. 17.
 Paramesh/hin I, 1 - II, 34. XXXIII, 74.
 Parâçara XXXIII, 11.
 Paruchepa VII, 19. VIII, 53.
 Pâvako'gniḥ XII, 106-111.
 Pâyu XI, 26. XXIX, 38-57.
 Purusha XXX, 1 - XXXI, 22.
 Purushamedha XX, 30.
 Purumiḍha XXVII, 30. XXXIII, 19.

- Purodhasa XI, 17.
 Pragātha XXXIII, 50.
 Prajāpati III, 1-10. 44 - VIII, 32. XI, 1 - XVIII, 77. XXIII, 38.
 Prajāpaty - Aṅvi - Sarasvatyaḥ XX, 76. 77.
 Pratixatra XXXIII, 48.
 Praskaṇva VII, 41. VIII, 40. XV, 31. XX, 21. XXXIII, 15. 31 - 33. 36. XXXIV, 28.
 Prājāpatya I, 1 - II, 34. X, 22. XXV, 10 - 13. XXVII, 25. 26. XXXIV, 49.
 Prādūrāxi XXVI, 6.
 Prāvatsāra III, 16.
 Priyamedha XII, 55.
 Plāva XXI, 6.
 Bandhu III, 25. 53-56. XII, 90.
 Bārhaspatya III, 41-43. VIII, 6. XXVII, 37. 42. 44.
 Budha XII, 67. 68. XV, 23. 24.
 Bṛihaduktha XXIX, 1-11.
 Bṛihaddiva XXXIII, 18.
 Bṛihaddevāḥ III, 10. 17-22. 27.
 Bṛihaspatis II, 11. 12. IX, 1-34 (with Indra).
 Brahmanaspati III, 28-30.
 Bharadvāja III, 3. 13. VII, 24. 39. VIII, 6. XI, 33. 34. XIII, 36. XVII, 10. 16. XVIII, 74. XIX, 2. XXVI, 9. 13. XXXIII, 8. 9. 13. 61. 84. XXXV, 18.
 Bharadvājaputri XXXIV, 32.
 Bhāradvāja VIII, 44-46. XVIII, 70. XIX, 38-57. XXXIV, 45.
 Bhārata III, 14. IX, 37. XVIII, 66.
 Bhārgava V, 35. XXIX, 12-24.
 Bhālandana XII, 18-29.
 Bhisaj XII, 75-89.
 Bhauvana XVII, 17-32. XXV, 47.
 Madhuchandas III, 23. 24. 34. V, 29. VI, 29. VII, 8. 33. VIII, 34. XX, 84-89. XXVI, 25. 26. XXIX, 37. XXXIII, 4. 25. 57. 58.
 Manasaspatis II, 21. VIII, 21.
 Manu XXXIII, 91. 94.
 Mayobhuvah (plur.) XI, 18.
 Mādhuchandasa XII, 56. XVII, 61.
 Muṇḍibha XXV, 9.
 Mudgala XXVI, 19.
 Medha XXXIII, 92.
 Medhātithi III, 28-30. V, 15. VI, 4. 5. 24 e. VII, 11. VIII, 32. XVII, 9. XXII, 10. XXVI, 20-22. XXX, 4. XXXIII, 10. 45. 46. 81-83. 97. XXXIV, 43. 44. XXXV, 21.
 Yajna XXXIV, 49.
 Yajnapurusha XXII, 2. XXVI, 19.
 Yavamat II, 19.
 Yājñavalkya XXXIII, 55 - XXXIV, 58.
 Ramyāxi XXVI, 4. 5.
 Rābugaṇa III, 11.
 Luṣṭodhā nāka (?) XVIII, 31. XXXIII, 17. 52.
 Lopamudrā XVII, 11.
 Laugāxi XXVI, 2.
 Vatsa IV, 16. VII, 40. XXVI, 15.
 Vatsapri XII, 1. 6. 18-29. XXXIII, 1.
 Vatsāra ? see Av. XXXIII, 49.
 Varuṇa X, 1-30.
 Vasishtha VII, 7. VIII, 54-62. IX, 16. 18. 19. XII, 34. XV, 32. 62. XVII, 76. XX, 54. XXI, 9. XXVI, 9. 10. XXVII, 23. 24. 27. 28. 35. 36. XXXIII, 14. 18. 20. 44. 70. 76. 88. XXXIV, 34-40.
 Vasuṣṛuta III, 2.
 Vasūyava XVII, 8. XXVI, 12.
 Vāmadeva X, 24. XIII, 9-13. XVII, 89. XX, 47-49. XXI, 3. 4. XXVII, 39-41. XXXIII, 6. 16. 54.

- Vāmadevya IX, 14. 15. XXIII, 31. XXIX, 1-11. XII, 12. XVIII, 49. XXI, 1. 2. XXXV, 11.
- Vāruṇi III, 31-33. Çûrpa II, 19.
- Vidarbhi XX, 55-66. Çyāvácya V, 14. XII, 3. XXX, 3.
- Vidhṛiti XVII, 62. Çrutakaxa XXXIII, 35.
- Viprabandhu III, 26. Çrutabandhu III, 26.
- Vibhūj XXXIII, 30. Saṃkasuka XXXV, 7. 15.
- Virūpa III, 1. 11. XI, 71. XII, 36. 116. Satyadhṛiti III, 31-33.
- XIII, 37. XV, 21. XXII, 17. XXXIII, 2. Sadasyu ?? XXII, 18.
- Virūpāxa XII, 30. Saṃvatsara XXII, 2.
- Vivasvat (I, 1 - XL, 17.) VIII, 36. 37. Saṃvanana XV, 30.
- XXVI, 1. 8. 14. Saṃvaraṇa X, 22.
- Viçvakarman XIV, 11-22. XVII, 17-32. XVIII, 58-65. Savitri XI, 1-8. XIII, 26.
- Viçvamanas (?) XI, 41. Sādhana XXV, 47.
- Viçvavārā XXXIII, 12. Sādhyaḥ XI, 1 - XVIII, 77 (Mah.).
- Viçvāmītra (VII, 31. 35-38 Mah.). XI, 62. XII, 47. 51. XVIII, 68. 69. XX, 29. 53. XXI, 8. XXII, 16. XXVI, 23. Sārparājñi III, 6-8.
- XXXIII, 7. 22. 60. 63. 69. 75. Sindhudvīpa XI, 38. 50-52.
- Viçvāvasu XII, 66. XVII, 59. Sukaxa XXXIII, 35.
- Vihavya XXXIV, 46. Sukirti X, 32-34. XIX, 6.
- Vṛisha XV, 41. Sucika XXXIII, 23. XXXV, 10.
- Vena VII, 16. Sutambhara XV, 27. XXII, 15.
- Vaikhānasa VIII, 38. XIX, 38. XXXV, 17. Subandhu III, 25.
- Vaivasvata XXXIII, 91. Suhotra XXXIII, 53. 77. 93. XXXIV, 41.
- Vaiçvāmītra III, 23. 24. Sūrya IV, 35.
- Vyaçva XXVII, 34. Somaka XI, 25.
- Çaṅkha XIX, 49-61. Somaśūxman (? °çushma Mah.) II, 18.
- Çamyu III, 41. 43. XXVII, 37. 38. 42. Somāhuti XI, 70. XII, 43.
44. Saubhari XV, 38.
- Çāktrya XXXIII, 11. Saumya XII, 67. 68.
- Çāsa VIII, 44-46. XVIII, 70. Saurya XXXIII, 30.
- Çirimbiḥa XXXV, 18. Svasty-Ātreya IV, 8. XXI, 12-22.
- Çivasamkalpa XXXIV, 1-6. Hiranyagarbha XII, 102. XIII, 4. XXIII, 3. 64. XXV, 10-13. XXVII, 25. 26.
- Çunaḥçepa VIII, 23. X, 27. XI, 14. Hiranyastūpa XXXIII, 43. XXXIV, 12. 13. 24-27. 47.
- Haimavarci XIX, 10.

2. The conclusion*) of Kātyāyana's sarvānukramanī,
adhyāya IV, 10 - V, 8.

अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुल्लिखः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या बृह-
स्पतिः पङ्केर्वरुणास्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो वरु-
णोऽतिछन्दसः प्रजापतिर्विछन्दसो वायुर्दिपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा
ऋच अग्नेयः सर्वाणि यज्ञूषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि
ब्राह्मणानि च । स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कर्मार्म्भे मन्त्राणां
देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां ततो हविर्ह्रियते देवतामविज्ञाय
यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः सो
ऽमुष्मिं लोके देवैरपीयते

तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतो ।

मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति ॥

मन्त्रार्थज्ञानात्तु विधूतपाप्मा नाकमभ्येति

न हि कश्चिद्विज्ञाय याथातथ्येन देवताः ।

श्रौतानां कर्मणां विप्रः स्मार्तानां चाश्रुते फलम् ॥ १० ॥

*) The beginning of the work reads thus: मण्डलं दक्षिणमक्षि हृदयं चाधिष्ठितं
येन शुक्लानि यज्ञूषि भगवान्याज्ञवल्क्यो यतः प्राप तं विवस्वतं त्रयोमयमर्चिष्मन्मभिध्याय
माध्यन्दिनीये वाससनेयके यजुर्वेदाम्नाये सर्वे सखिले सशुक्रिय ऋषिदैवतछन्दांस्यनुक्रमि-
ष्यामो यजुषामनियतान्तरादेकोषां छन्दो न विद्यते दृष्टार ऋषयः स्मर्तारः परमेष्ठ्या-
दयो देवता मन्त्रान्मभूता अन्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वा ऽनःशाखोऽष्टाशम्योपवेष्ट-
कपालेध्मेलूषलादयश्च प्रतिमाभूताः छन्दांसि गायत्र्यादीनि । एतान्यविदिवा योऽधीते
ऽनुब्रूते जपति जुहोति यज्ञते याज्ञयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम भवत्यथान्नराश्चर्गर्तं वा-
पद्यते स्थाणुं वऽर्हति प्रमोयते वा पापोयान्भवत्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत्
अथ योऽर्थविज्ञस्य वीर्यवत्तर भवति जपिवा ऊवेष्टा तत्फलेन युज्यते ॥ १ ॥ इषे वादि खं-
ब्रह्मार्त्तं विवस्वानपश्यत् ततः प्रतिकर्मविभागेन ब्राह्मणानुसारेण ऋषयो (! णर्षयो) वेदि-
तव्याः परमेष्ठी प्राजापत्यो दर्शपूर्णमासमन्त्राणामृषिर्देवा वा प्राजापत्या इषे वा शाखानुष्टुब्धि-
नियोगः कल्पकारोक्त एवमूर्जे वा । - - -

अनादिष्टमधरादौ सत्रात्ते कर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः *) । सर्वमाग्ने-
यं गायत्रं गौतमीयं सर्वं सावित्रमौलिकं भारद्वाजीयं सर्वं सौम्यमानुष्टुभमा-
थर्वणिकं सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसं सर्वं वारुणं पाङ्कमालम्बायनीयं
सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं सर्वमादित्यदैवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामो दीक्षायां भृगुरग्राविजू गायत्री प्राय-
णीयं आङ्गिरसोऽदितिरुल्लिख क्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप् आतिथ्ये वसि-
ष्ठो विष्णुर्वृहती प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः उपसत्स्वात्रिये उपसदेवता त्रि-
ष्टुप् अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमी जगती प्रायणीयेऽतिरात्रेऽग्निविश्यो
ऽहोरात्रेऽतिजगती चतुर्विंशत्यहे सौकरायणः संवत्सरः शङ्खरी अभिप्लवे
षडहे सावर्णीऽर्धमासा मासाश्चातिशङ्खरी पृथ्ये षडहे सायकायन ऋतवोऽष्टिः
अभिजिति प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः स्वरसामसु सरस्वत्यापो धृतिः विषुवति रौ-
हिणायन आदित्यो [जति]धृतिः विश्वजिति सौभर इन्द्र ऋतिः [इन्द्रः कृ-
तिः?] गोऽत्रायुषोर्वार्कस्तिर्मित्रावरुणौ प्रकृतिः दशरात्रेऽत्राचर्यो विश्वे दे-
वा आकृतिः दशरात्रिके पृथ्ये षडहे भास्त्रवेयो दिशो विकृतिः हृन्दोमेषु
शौल्वायन इमे लोकाः संकृतिः दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽभिकृतिः
महाव्रते शैलिनः प्रजापतिरुकृतिः उदयनीयेऽतिरात्रे भौवनायनो वायुश्छन्दाः
सि सर्वाणि ॥ १२ ॥

ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यमृषयः हृन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्त्रवर्णादृग्यनुष-
योर्विनिर्गोमतश्च विज्ञेयाः । सर्वमेतच्छन्दो दैवतमार्ष च विज्ञाय यत्किञ्चिज्ज्ञप-
होमादि करोति तस्य फलमश्नुते । ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा हृन्दःपुरुषमे-
नोनिर्णीदनं शरीरे न्यसेत् तिर्यग्वित्तश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः (see Nirukti १२. ३८.
Vṛihad-Āraṇy. Mādhy. २, २, ५, ६. Brahmasūtra २. ४. १.) तस्याक्षिणी गोतम-

*) Halākhyā: अध्वरादिसत्रात्ते काण्डत्रयविरहिते कर्मणि तत्तत्प्रकरणोत्थमन्त्र ऽक्षय्यस्या-
नादेशे [क्षय्यास्यस्या?] वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् । (Making last summer a catalogue of the
Chambers-collection I found two leaves more belonging to the ms. of Halākhyā's
paddhati, see preface p. ix.)

भरद्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रजमदग्नी नासिके वसिष्ठकश्यपौ वागत्रिः । गायत्रीं ह-
न्दोऽग्निदेवताऽ शिरसि विन्यसेदेवमेवोल्लिख्य सवितारं ग्रीवास्वनूके बृहतीं बृ-
हस्पतिम् बाह्वोर्बृहद्रथन्तरे ग्यावापृथिवी मध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रऽ श्रोणयोर्जगतीमादि-
त्यम् मेढ्रेऽतिहृन्दसं प्रजापतिम् पापौ यज्ञायज्ञियं वैश्वानरम् ऊर्वोरनुष्टुभं विश्वान्दे-
वान् अष्टीवतोः पङ्क्तिं मरुतः पादयोर्द्विपदां विष्णुम् प्राणेषु विहृन्दसं वायुम् न्यूना-
तिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यूनाक्षरं हृन्द आपो देवतेत्येवऽ सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमयः सम्य-
द्यते शापानुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्म्यं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्वयं विन्दते ऋद्धयो
यजुर्मयः साममयो ब्रह्ममयस्तेजोमयोऽमृतमयः सम्भूय ब्रह्मैवाभ्येति । तस्मादित-
न्नाब्रह्मचारिणे नातपस्विने नासंवत्सरौषिताय नाप्रवक्त्रेऽनुग्रहादनेनाधीतेन चा-
न्द्रायणाब्दफलमवाप्नोति अनेन च सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मणः सायुज्यऽ सलोकतामा-
प्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥

इति सर्वानुक्रमणी[ये] चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ हृन्दाऽसि गायत्र्युल्लिखन्नुष्टुब्जवृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशङ्कार्यतिशङ्का-
र्यथत्यष्टिधृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतुर्विंशत्य-
क्षरादीनि चतुरक्षराणि । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्दुरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ।
पादपूरणार्थं तु जैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेत् । आद्ये तु सप्तवर्गे पादविशेषा-
त्संज्ञाविशेषास्ताननुक्रामन्त एवादाहरिष्यामो विराड्ब्रूया विराट्स्थानाश्च ब्रू-
ना अपि त्रिष्टुभ एवेत्युद्देशः तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्रैष्टुभजागता
इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः ॥ १ ॥

प्रथमं हृन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाश्चत्वारः षट्शैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदप-
ङ्क्तिः । षट्सप्तैकादशा उल्लिख्यर्भा । त्रयः सप्तकाः पादनिचृन्मध्यमः षट्शैकश्चतुर्ध-
दशकश्चेत्यवमध्या । यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा ।
द्वौ षट्शैकश्चेति रूसीयसी ॥ २ ॥

द्वितीयमुल्लिख् त्रिपदात्यो द्वादशकः । आद्यश्चेत्पुरऽल्लिख्यमध्यमश्चेत्ककुप् । त्रैष्टु-
भजागतचतुष्काः ककुब्न्यङ्कुशिरैकादशिनोः परः षट्स्तनुशिरा मध्ये चेत्पिपोलि-
कमध्याद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा । चतुःसप्तकोल्लिखेव ॥ ३ ॥

तृतीयमनुष्टुप् । पञ्च पञ्चकाः षट्शेको महापदपङ्क्तिः । जागतावष्टकश्च कृ-
तिः । मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । नववै-
राजत्रयोदशैर्नष्टरूपा । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वा ॥ ४ ॥

चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहती । द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसा-
रिण्युरोबृहती स्कन्धोग्रोवी वा । अत्यश्चेदुपरिष्ठाद्बृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ
विष्टारबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या ।
नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा । चतुर्नवका बृहत्येव ॥ ५ ॥

पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पादा विराट्दशकाः । अयुजौ जागती सतो-
बृहती युजौ चेद्विपरीताद्यौ चेतप्रस्तारपङ्क्तिरत्यौ चेदास्तारपङ्क्तिराद्यत्यौ चेत्संस्ता-
रपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥

षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा । द्वौ तु जागती यस्याः सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रि-
ष्टुप् । वैराजौ जागती चाभिसारिणी । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ
नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराट्दशका । द्वादशिनस्त्रयोऽष्ट-
कश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृह-
ती । मध्ये जागतश्चेत्यवमध्या । आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्त्युत्तरा विराट्पू-
र्वा वा ॥ ७ ॥

सप्तमं जगती जागतपदा । अष्टिनस्त्रयः स्वौ च द्वौ महासतोबृहती । अष्ट-
कौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिः ॥

माध्यन्दिनीये वाजसनेयके सर्वानुक्रमणिकैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्यैषा
कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥ ८ ॥

इति सर्वानुक्रमणीये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥

3. That part of Piṅgala's chandaḥśūtram, which relates to the Vedic metres
(s. Colebrooke misc. ess. II, 152. 153).

ह्रन्द्ः । गायत्री । दैव्येकम् । आसुरी पञ्चदश । प्राज्ञापत्याष्टौ । यजुषां षट्
साम्नां द्विः ऋचां त्रिः । द्वौ द्वौ साम्नां वर्धत त्रींस्त्रीनृचाम् चतुरश्चतुरः प्राज्ञापत्या-
याः एकैकं शेषे । जग्यादासुरी । तान्युल्लिगनुष्टुब्धवृत्तीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः । तिस्रः
(तिस्रस्तिस्त्रः Halāyudha) सनाम्य एकैका ब्राह्म्यः प्राग्यजुषामार्ष इति ॥

पादः । इयादिपूरणः । गायत्र्या वसवः । जगत्या आदित्याः । विराजो दिशः ।
त्रिष्टुभो रुद्राः । एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् । आद्यं चतुष्पादतुभिः । क्वचित्त्रिपाद-
षिभिः सा पादनिचृत् । अष्टौ सप्त षट्तेति प्रतिष्ठा । एषैव विपरीता वर्धमाना ।
षट्सप्तकयोर्मध्यऽद्वयतिपादनिचृत् । द्वौ नवकौ षट्श्च सा नागी विपरीता वा-
राह्यौ । तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् । त्रिपात्त्रैष्टुभैः ॥

उल्लिक् गायत्री जगतश्च । ककुप् मध्ये चेदत्यः । पुर उल्लिक् पुरतः । परो-
ल्लिक् परतः । चतुष्पादषिभिः ॥

अनुष्टुब्गायत्रैः । त्रिपात्त्रिचिज्जागताभ्यां च । मध्येऽन्ते च ॥

वृत्ती जगतस्त्रयश्च गायत्राः । पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः । न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः
स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः उरोवृत्ती यास्कस्य । उपरिष्ठाद्वृत्त्यन्ते । पुरस्ताद्वृत्ती
पुरः । क्वचिन्नवकाश्चवारः । वैराजौ गायत्री च । त्रिभिर्जागतीर्महावृत्ती सतोवृ-
त्ती ताण्डिनः ॥

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च । पूर्वौ चेदयुजौ सतःपङ्क्तिः । विपरीतौ च । प्रस्तार-
पङ्क्तिः पुरतः । अस्तारपङ्क्तिः परतः । विष्टारपङ्क्तिरन्तः । संस्तारपङ्क्तिर्वह्निः । अन्न-
रपङ्क्तिः पञ्चकाश्चवारः । द्वावप्यल्पशः । पदपङ्क्तिः पञ्च । चतुष्कषट्कौ त्रयश्च । प-
थ्या पञ्चभिर्गायत्रैः । जगती षड्भिः ॥

एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती । तथा जगती । पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन । मध्येज्यो-
तिर्मध्यमेन । उपरिष्ठाज्ज्योतिरत्येन ॥

एकस्मिन्पञ्चके ह्रन्द्ः शङ्कुमती । षट् ककुम्भती । त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलि-
कमध्या । विपरीता धवमध्या । उनाधिकेनैकेन निचृद्गुरिजौ । द्वाभ्यां विराट्स्व-
राजौ ॥

4. List of the measures made use of in the Mādhyandiniyā Vājasaneyi-Samhitā, according to Halākhyā's paddhati of Kātyāyana's sarvānukramaṇi.

I. chandāṇsi.

1. gāyatrī	24 syllables.
2. ushṇih	28 -
3. anushṭubh	32 -
4. bṛihatī	36 -
5. paṇkti	40 -
6. trishṭubh	44 -
7. jagatī	48 -

II. atichandāṇsi (called also: yajūṇshi).

1. atijagatī	52 syll.	8. kṛiti	80 syll.
2. ṣakvarī	56 -	9. prakṛiti	84 -
3. atīṣakvarī	60 -	10. ākṛiti	88 -
4. aśṭi	64 -	11. vikṛiti	92 -
5. atyashṭi	68 -	12. samkṛiti	96 -
6. dhṛiti	72 -	13. abhikṛiti	100 -
7. atidhṛiti	76 -	14. utkṛiti	104 -

III. yajūṇshi.

gāyatrī. ushṇih. anushṭubh. bṛihatī. paṇkti. trishṭubh. jagatī.

1. daivī	1	2	3	4	5	6	7
2. āsurī	15	14	13	12	11	10	9
3. prajāpatyā	8	12	16	20	24	28	32
4. yajūṇshī	6	7	8	9	10	11	12
5. sāmī	12	14	16	18	20	22	24
6. ārcī	18	21	24	27	30	33	36
7. brāhmī	36	42	48	54	60	66	72

yajūṇshi of 17. 19. 23. 25. 29. 31. 34. 35. 37. 38. 39. 40. 41. etc. syllables are not marked by a special name and merely called: yajus.

I. chandāṇsi.

1. gāyatrī (24.)

gāyatrī: II, 4. 33. III, 1-4. 6-8. 10 a b. 11. 12. 16. 22 b. 23. 24. 28-33. 35. 36. 44. 53-56. V, 15. VI, 4. 5. 29. VII, 8 a. 9 a. 11 a. 31 a. 32 a. 33 a. 34 a. 40 a. 41. VIII, 31. 32. 38 a. 39 a. 40 a. 41 a. 63. IX, 22 a. 29. X, 27. 31 d. XI, 2. 13. 14. 25. 32 b-34. 50-52. 62. 68. 70. 71. XII, 9. 10. 30. 36. 40. 41. 43 a. 67. 104. 112. 115-117. XIII, 14 a. 27-29. 32. 33. 36. 37. 52 (aniruktā). XV, 20-22. XVI, 1. XVII, 8. 9. 16. 81. XVIII, 57. 68. 72. 77. XIX, 3 a b. 4. 38. 40-43. XIX, 71. XX, 2 a. 7. 23 c (aniruktā). 29. 31. 81-89. XXI, 1. 7. 8. XXII, 9-17. XXIII, 5. 6. 21. 39. XXVI, 4 a. 5 a. 6 a. 8 a. 9 a. 10 a. 13. 15-18. 20-22. 25. 26. XXVII, 29. 31. 32. 34. 39. 40. XXIX, 37 (aniruktā). XXX, 2-4. XXXII, 13. XXXIII, 2-5. 9. 10. 19-21. 24. 25. 31-33. 35. 36. 45-47. 56-58. 61. 62. 65. 71-73. 76. 77. XXXIV, 28. 41. 43. 44. XXXV, 1 a. 2. 5. 16. 21. 22. XXXVI, 3 b. 4. 5. 7. 12-16. XXXIX, 7.

gāyatrī ushṇig vā XVII, 85.

gāyatrī ushṇiggarbhā (6 + 7 + 11) XVII, 82 (gāyatrī Mahidhara). XX, 4 (explained by Mahidhara).

gāyatrībṛihatya madhye 'vasānahine XXXVIII, 17.

gāyātry anavasānā (avasānabinā, -rahitā) V, 35 b. VI, 22 c. XI, 8 b. XX, 18 a. XXXVIII, 28 a.

pādanicṛid gāyatrī (7 + 7 + 7) VI, 24 e. XX, 81 according to Mahīdhara. XXVII, 41 (explained by Mahīdhara at 39). XXXI, 6.

pratishṭhā gāyatrī (8 + 7 + 6) IV, 16 a. XI, 32 Mahīdhara.

svarād gāyatrī (8 + 8 + 10) XVII, 4. 5 (explained by Mahīdhara, but without giving the name).

padapaṅktir gāyatrī (5 + 5 + 5 + 5 + 6 or 5 + 5 + 5 + 4 + 6) XV, 44 - 46 (expl.). XVII, 77.

virāṭ ṣaṅkumatī gāyatrī XII, 73 (Mahīdhara: ārsṁī gāyatrī).

gāyatrī ṣaṅkumatī (8 + 8 + 5) XI, 2 Mahīdhara.

ekapadā gāyatrī III, 9 a-e. XI, 46 b.

dvipadā gāyatrī XX, 1 a. XXXII, 3 a. XXXVI, 11 a.

2. ushṇih (28.)

ushṇih (7 + 7 + 7 + 7 or 8 + 8 + 12 or aniyatāxarapādā) III, 62 (expl. 7 + 7 + 7 + 7). VI, 36 (8 + 10 + 10). VIII, 51 b (expl. 8 + 8 + 12). XI, 59 c (8 + 8 + 14 expl. anushṭubh vā Mah.). XII, 57 (19 + 10 expl.). 59 (14 + 15 ārsṁī Mah.). 103 (8 + 8 + 12). 114 (8 + 8 + 12). XIII, 40 (8 + 8 + 12 expl.). XV, 35-37 (8 + 8 + 12 expl.). XVII, 80 (10 + 9 + 9). 83 (16 + 13). 85 (8 + 10 + 8 gāyatrī vā). XVIII, 56 (13 + 15). XXIII, 33 (7 + 7 + 7 + 7). XXXIV, 50 (13 + 16). XXXV, 6 (20 + 8). XXXVIII, 12 (18 + 12 svarād ushṇih Mah.). XL, 17 (16 + 12 expl.).

ushṇig vishamapādā XXVII, 11-22.

svarād ushṇih XXXVIII, 12 Mah.

vardhamānā ushṇih (6 + 7 + 8 + 9) VII, 29 a (expl.).

anushṭubhgarbhoshṇih XXXIV, 7 (ushṇih Mah.).

paroshṇih (8 + 8 + 12) XVIII, 54 (expl. 10 + 7 + 12). XXXIV, 33. XXXVII, 19 (expl.). XXXVIII, 22.

kakummatī paroshṇih XIV, 22 a.

pura-ushṇih (12 + 8 + 8) IX, 6 (expl. anavasānā). 7 (ushṇih Mah.). XXXVI, 24 (! brāhmī trishṭub Mah.; the statement of Halākhya: तच्चतुर्दशस्यः दध्यङ् आ-यर्चणं ऋं सूर्यो दे० पुर उष्णिक् २१ ॥२३॥ must certainly refer to another reading. There was an addition in the margin of the ms., but it is torn off, only the word विनि-योगः remaining.).

ushṇig anushṭubh vā XI, 59 c Mah. gāyatrī vā XVII, 85.

kakubh (8 + 12 + 8) III, 59 (expl.). XIII, 1 (expl.). explained at XIV, 9. XV, 38-40 (expl.). XXXVIII, 13 (expl. kakub-ushṇih Mah.).

3. anush/ubh (32.)

anush/ubh II, 14 a. III, 14. 38. 40. 42. 45. 47. 49. 50. 60 a b. IV, 5. 8. 14. 21 (bṛihatī vā). 29. 32. V, 29. 38. 41. VI, 23. 25. 28. VIII, 33 a. 34 a. 35. 44 a. IX, 3 a. 4 a. 26-28. 37. X, 33. XI, 1. 3. 11. 18. 19. 26. 30. 31. 40. 44. 48. 54-57 a. 67. 72-74. 77-82. XII, 11. 16. 17. 31. 32. 37-39. 50. 52. 54-56. 72. 75-101. XIII, 6-8. 17. 20-23. XIV, 11. 21. XV, 29-31. 55. 56. 59-61. XVI, 2. 3. 8-14. 49. 52-63. XVII, 45. 46. 50-53. 61-65. 68. XVIII, 32. 46-48. 62-65. 67 b. 70. 76. XIX, 1 a. 10. 12-31. 37 a b. 39. 45. 46. 64. 65. 70. XX, 5. 6. 8. 13-16. 20. 21. 24-28. 34. 55-76. 80. 90. XXI, 12-28. XXII, 21. XXIII, 9-12. 14. 18 d. 22. 24-33. 35-37. 40-48. 53-56. 63. XXVI, 2 b. 12. XXVII, 10. 30. XXIX, 49. 50. XXXI, 1-15. 20. 21. XXXII, 1. 2. 15. 16. XXXIV, 8-11. 15. XXXV, 4. 8. 11. 13. 14. 18. XXXVI, 9. 10. 21. 22. XXXVIII, 10. 21. 24. XXXIX, 4. XL, 1-3. 5-7. 9-14.

anush/ub ushṇig vā XI, 59 c Mah. bṛihatī vā IV, 21.

pipīlikamadhyā kṛitir anush/ubh XXII, 18 (expl.).

nash/arūpā 'nush/ubh VII, 45 Mah.

nash/arūpā 'nush/ub virāṭ-chandah VII, 1 (expl.).

anush/ub virāṭ-chandah XIII, 26 Mah. XIV, 1 a. XVII, 76 (expl.). XVIII, 35. 36 (expl. virāj Mah.).

tripadā virāj (30) II, 21 b. 34. VIII, 21. XIII, 26 (Mah. virāṭ anush/ubh). XXIII, 15.

dvipadā virāj (20) III, 25 a b. 26 a b. XV, 48. XX, 19 a. XXV, 46. 47. XXXVI, 8.

ekapadā virāj (10) V, 35 c. XII, 65 b.

4. bṛihatī (36.)

bṛihatī VII, 25 c (explained by Mahādhara). VIII, 2 a (expl.). 52 (expl.). XI, 20 (ārshī Mah.). 37. 64. XIII, 35. 39 (ārshī Mah.). XV, 32-34. XVII, 7. 11. 57. XIX, 2. 11 a. XX, 30. 53. XXIII, 7. XXVI, 14. XXVII, 35. 37. 42. 43. XXXIII, 14. 15. 39. 41. 81. 82. 85-93. 96. XXXIV, 56. 57. XXXV, 9. XXXVI, 20. XXXVII, 7 a. XXXVIII, 19 (uparishṭādbṛihatī Mah.).

bṛihatī anush/ub vā IV, 21. paṇktir vā VIII, 26. XVII, 3. 15. 56.

pipīlikamadhyā bṛihatī XVII, 67 (13 + 9 + 14 expl.).

purastādbṛihatī (12 + 8 + 8 + 8) IV, 28 (expl.).

nyaṇkusāriṇī bṛihatī (8 + 12 + 8 + 8) III, 39 (expl.).

nyaṇkusāriṇī urobṛihatī skandhogrīvi vā bṛihatī XI, 38 (expl.). 63 (bṛihatī Mah.).

pathyā bṛihatī (8 + 8 + 12 + 8) III, 34 (expl.). VI, 34 (expl.). 37. VIII, 3 a (bṛihatī Mah.). XI, 41 (expl.). 45. XXVI, 11. XXXIII, 66. XXXIV, 32.

uparishṭādbṛihatī (8 + 8 + 8 + 12) II, 16 f (bṛihatī Mah.). XI, 42 (expl.). 53 (expl.). 83 (expl.). XII, 58 (expl.). XVI, 47 (expl.). XX, 35. XXIII, 22. XXXVIII, 19 Mah.

úrdhvabṛīhatī (12 + 12 + 12) IV, 33 (expl.). XII, 7 (expl.). XIII, 16 (expl.). XXXVII, 16 (expl.).

satobṛīhatī (12 + 8 + 12 + 8) XII, 108-110 (expl.). explained at XIV, 9. XV, 32. 38. XXVII, 36. 38. 44. XXXIII, 40. 67. 83. 94. 95. 97.

vīparitā bṛīhatī (8 + 12 + 8 + 12) VI, 33 (expl.).

mahābṛīhatī (12 + 8 + 8 + 8 + 8) XIX, 72-74 (expl.). 78.

mahābṛīhatī trish/ubh XII, 8 (expl. mahābṛīhatī Mah.). XXXVIII, 20 (mahābṛīhatī Mah.).

5. paṇkti (40.)

paṇkti III, 51 (expl.). 52. 58. V, 3 (expl.). VI, 27 (expl.). XII, 60 (expl. ārshī Mah.). 71. XIII, 30 (svarāṭ paṇktiḥ Mah.). XV, 41 (expl.) - 43. XVI, 4-6. XVII, 48. 72. XX, 11 (tryavasānā). 22. 32. XXXVIII, 27.

paṇktir bṛīhatī vā VIII, 26. XVII, 3. 15. 56.

svarāṭ paṇktiḥ XI, 29 (expl.). XIII, 2. 30 Mah.

paṇktir virāj V, 4 (expl. virāj Mah.). IX, 16 (virāj Mah.). XI, 21 (expl.). XVII, 71 (expl.).

catuspadā virāj III, 46 (expl.). V, 4 Mah. IX, 16 Mah. XXI, 10 (!).

paṇktis trish/ubh VIII, 61. XI, 27 Mah.

mahāpaṇkti III, 18 a (expl.). VIII, 28 (expl.). 42 (expl.). XVIII, 55 (expl. mahāpaṇktir jagatī Mah.).

tryavasānā mahāpaṇktiḥ III, 43 (expl.). VI, 17 (expl.). XI, 46 a (expl.). XX, 9.

prastārapaṇkti (12 + 12 + 8 + 8) VIII, 43 (expl.). XIII, 18 (expl.). XVIII, 44 (expl.).

āstārapaṇkti (8 + 8 + 12 + 12) III, 61 (expl.). IV, 23 (expl.). XI, 12 (expl.).

vishṭārapaṇkti (8 + 12 + 12 + 8) XII, 106 (expl.). 107. XVIII, 53 (paṇkti Mah.).

saṁstārapaṇkti (12 + 8 + 8 + 12) XXXVI, 12 (paṇkti Mah.).

6. trish/ubh (44.)

trish/ubh I, 28 a. II, 18 a. 24. 30. III, 13. IV, 30 c. 31. 37. V, 16. 18 a. 19 a. 20. 36. 37. VI, 3. 20 b. VII, 5. 7 a. 10 a. 14 b. 16 a. 17 a. 19. 24. 26. 35 a. 36 a. 37 a. 38 a. 39 a. 42-44. VIII, 4 a. 6. 9 b. 14-20. 23 b. 24. 36. 37 a. 45 a. 46 a. 59 d. 62. IX, 1. 8. 18. 19. 23-25. X, 1. 7. 16 a. 19 a. 20 a. 22. 33 a. 34. XI, 5. 7. 17. 22-24. 35. 36. 39. 43. 47 c. 49. 69. 75. 76. XII, 1. 2. 6. 12. 13. 15. 18-29. 33-35. 44. 45. 47-49. 51. 61-64. 66. 68. 70. 102. 105. 113. XIII, 3-5. 9-13 a. 15. 31. 34. 38. 41-51. XIV, 2-5. XV, 1. 2. 3 c. 23-25. 49-54. 62. XVI, 50. XVII, 17-44. 47. 49. 54. 55. 58-60. 66. 69. 70. 73. 75. 79. 87-99. XVIII, 31. 33. 34. 49. 51. 52. 59-61. 66. 69. 71. 73-75. XIX, 5. 6 a. 32-35. 44. 47. 49-58. 60-63. 66-69. XX, 36-52. 54. 77. 79. XXI, 2-6. 9. 11. XXII, 2. XXIII, 1-3. 16. 38. 49-52. 57-62. 65. XXV, 10-13. 21-25. 27. 28. 30-45. XXVI, 3 a. 7 a. 19. 23.

XXVII, 1-9. 23-28. 33. XXIX, 1-36. 38-42. 44-46. 48. 51-57. XXX, 1. XXXI, 16-19. 22. XXXII, 4-12. 14. XXXIII, 1. 7. 8. 11-13. 16-18. 22. 23. 26-28. 31. 37. 38. 42-44. 48. 50-53. 59. 60. 63. 64. 68. 70. 74. 78-80. XXXIV, 1-6. 14. 16-24. 26. 27. 29-31. 35-40. 42. 46. 48. 49. 52-54. 58. XXXV, 7. 10. 15. 17. 19. 20. XXXVI, 11 b. XXXVII, 17. XXXVIII, 5 a. XL, 4. 8.

trish/ub jagatī vā XVII, 6.

mahābhṛhatī trish/ubh: see before.

paṇktis trish/ubh: see before.

virāḍrūpā trish/ubh II, 17 a (expl.). 22. III, 41 (expl.). VIII, 25 (virāj Mah.).

XI, 15 a (expl.).

virāḍsthānā trish/ubh XI, 27 Mah. XXV, 19 (expl.).

yavamadhyā trish/ubh XVI, 51 (expl.).

purastājyotis trish/ubh XVII, 74 (trish/ubh Mah.).

madhyeḥjyotis trish/ubh XII, 65 a (trish/ubh Mah.).

uparishṭājyotis trish/ubh XII, 111 (expl.).

7. jagatī (48.)

jagatī III, 15 (expl.). IV, 12. 35 (expl.). V, 14. VII, 12 a. VIII, 5 b. IX, 9. 14. 15. 17. XI, 4. 6. XII, 3. 14 a. XV, 26-28. XVI, 15. 16. 48. XVII, 10. 13. 14. 84. XVIII, 58. XIX, 7. 59. 80-95. XX, 78. XXV, 14-18. 20. 26. 29. XXVI, 24. XXVIII, 25 Mah. XXIX, 43. 47. XXXIII, 6. 29. 30. 49. 69. 75. 84. XXXIV, 12. 13. 25. 34. 45. 47. 55. XXXVII, 2. XL, 16.

jagatī trish/ub vā XVII, 6.

mahāpaṇktir jagatī: see before.

II. atichandāpsi.

1. atijagatī (52) IX, 5 b. 39. X, 24. XVII, 78. XVIII, 30. XIX, 75. 79. Mahīdhara at XXII, 19. XXVIII, 2. 5. 7. 9. 12. 15. 17. 18. 24. 40. 42-43.

2. cakvari (56) XXXIV, 51. Mahīdhara at XIII, 24. XV, 58. XVII, 86. XXIII, 2. XXVIII, 10. 11. 13. 26. 27. 30-32. 39. XXXVI, 17.

3. atīcakvari (60) XIX, 76 (expl.). 77. XXXVIII, 17 (expl. tryavasānā) Mahīdhara at XX, 10. XXVIII, 20. 28. 29. 34.

4. ashṭi (64) XIX, 48 (tryavasānā). Mahīdhara at XV, 47. XXI, 29. 49. XXIII, 4.

5. atyashṭi (68) IV, 1. 2 (tryavasānā Mah.). 25 (63 syll., erroneously: ashṭi Mah.). VIII, 53 a (expl. tryavasānā Mah.). IX, 40. X, 18. Mahīdhara at VIII, 60. XI, 28. XXI, 30. XXVIII, 33. XXXVII, 18.

6. dhṛiti (72) Mahīdhara at XVI, 64-66. XXI, 60.

7. atidhṛiti (76) Mahīdhara at XI, 9. XV, 47.

8. kṛiti (80) XII, 4 (73: erroneously, caturavasānā). Mahīdhara at XXVIII, 19.

9. prakṛiti (84) V, 7 (caturavasānā). Mahīdhara at XX, 12.

10. ākṛiti (88) Mahīdhara at XV, 64.

11. vikṛiti (92). Mahādhara at XIV, 12. XXI, 61. XXVIII, 16. 23 c. 46 c.
 12. samkṛiti (96): wanted.
 13. abhikṛiti (100) Mahādhara at XXVII, 45.
 14. utkṛiti (104) Mahādhara at XIV, 6. XV, 16. 57. XXII, 22.

III. yajñshi.

- daivī gāyatrī (1.) III, 5 a (bhūr, svar). XL, 15 (om). 17 (om).
 daivī ushṇih (2.) III, 5 a (bhuvār). VI, 19 b (diṇah). g (digbhyah, without the svāhā!). Mahādhara at XXXVII, 13 (madhu).
 daivī anushubh (3.) I, 1 a. b. 14 a. 19 a. 22 d. 30 c. IV, 22 d. e. VI, 19 c. d. e. f. XIV, 18 a. 19 c. f. k. IX, 1 b. X, 8 h. i. k. XXII, 1 c. XXXVIII, 3 b.
 daivī hṛibatī (4.) I, 1 c. 3 c. 4 a. 13 d. 17 a. 20 b. d. f. 21 b. 22 b. 23 c. d. II, 5 a. 16 a. b. 25 d. f. IV, 22 g. 25 b. 26 b. V, 2 b. c. d. 12 f. 25 g. 30 c. VI, 15 g. VII, 3 d. e. 15 d. VIII, 55 c. 57 f. 58 g. 59 a. b. IX, 22 c. X, 5 f. 9 a. 15 b. XIII, 55 d. 57 c. f. XIV, 8 f. h. 18 b. e. f. i. l. 19 d. g. h. l. m. 23 a. XV, 4 a. c. e. f. g. h. l. n. 5 a. b. c. d. e. i. k. l. n. p. t. v. 65 d. XVII, 1 b. c. 12 a. e. XX, 2 b. c. 19 c. i. XXIII, 13 h. 18 b. XXXVII, 10 a. b. c. 11 a. b. XXXVIII, 2 a. d. 6 e. XXXIX, 1 f. 2 a. d. f. 3 a.
 daivī paṇkti (5.) I, 4 b. c. 9 d. f. 20 c. 23 e. 25 c. 30 b. II, 2 b. 7 b. c. 11 c. 16 c. IV, 22 b. c. V, 12 a. 21 b. c. d. 25 f. 33 b. VI, 7 a. 11 d. e. 16 b. 18 c. VII, 6 c. 12 f. 13 c. 17 e. 18 c. VIII, 1 b. 54 c. d. 56 a. c. 57 g. h. 58 d. IX, 20 a. b. d. e. X, 5 b. c. d. h. i. k. l. m. n. 8 l. 21 f. XII, 46 a. b. XIII, 54 g. i. 55 c. e. 56 c. d. f. 58 b. c. d. XIV, 8 a. c. i. g. 14 a. b. d. e. f. g. h. k. 18 c. g. h. k. m. 19 a. i. 20 a. b. c. f. m. 23 g. l. p. XV, 4 b. d. i. k. m. o. 5 g. h. m. o. q. r. s. w. 65 e. XVII, 12 b. c. d. XVIII, 50 b. XIX, 36 d. XXII, 6 a. b. d. e. f. g. i. 19 d. XXIII, 13 d. 18 a. c. XXXV, 3 a. XXXVII, 12 g. XXXVIII, 2 b. c. 3 c. 9 b. 14 a. b. 15 b. XXXIX, 1 b. c. e. g. 2 b. g. 3 b. g.
 daivī trishubh (6.) I, 20 g. V, 9 a. b. 33 c. VI, 6 b. 14 a. b. c. d. e. f. g. 15 b. VIII, 56 d. 57 c. e. 58 f. IX, 21 h. i. X, 5 c. 21 a. e. XIII, 54 a. XIV, 8 b. e. 17 c. i. 18 d. 19 b. c. 20 d. e. g. h. l. 23 b. c. f. i. k. m. r. XV, 4 q. s. 5 f. u. 65 c. XVIII, 50 a. c. d. e. XXII, 6 k. XXXV, 3 b. XXXVIII, 4 a. c. 6 a. b. 9 c. 11 c. d. XXXIX, 2 c. e.
 daivī jagatī (7.) I, 2 b. 12 a. 17 c. 22 c. 25 b. II, 2 d. IV, 1 e. 10 d. e. V, 9 c. d. 13 d. 26 g. 31 d. 32 e. VI, 12 a. 14 h. 15 a. c. d. e. i. VI, 22 a. VIII, 23 a. 47 d. 54 a. e. f. 55 b. 57 d. 58 e. IX, 20 m. XIV, 8 k. 20 i. k. 23 d. e. g. n. XV, 4 p. r. 65 a. XXII, 6 c. h. 19 f. XXXV, 3 d. XXXVII, 1 b. 11 c. 13 b. XXXVIII, 4 b. XXXIX, 1 d.
 āsurī gāyatrī (15.) I, 14 e. 19 d. 26 a. II, 2 c. 5 b. d. e. IV, 10 a. 25 c. VI, 3 c. 10 b. 16 g. 24 a. VII, 9 b. 22 c. 23 b. 27 e. 33 b. 34 b. 35 b. 36 b. 37 b. 38 b. VIII,

23 c. 33 b. 34 b. 35 b. 40 b. 41 b. 50 b. IX, 5 a. 35 c. 36 a. 38 l. X, 2 c. d. 3 c. d. i. k. 4 g. h. p. q. r. s. 5 a. 15 a. 28 b. XXXVIII, 15 d.

āsurī ushṇih (14.) I, 16 d. II, 1 a. 29 c. V, 22 c. 26 c. d. VII, 27 c. g. 30 n. VIII, 13 b. 38 b. 44 b. 50 a. XII, 46 e. XXXVIII, 11 a (Mah. sāmoshṇih).

āsurī anushṭubh (13.) I, 14 b. c. 18 f. 19 b. c. 27 a. b. c. II, 1 b. III, 17 d. V, 1 c. 11 a. d. 12 c. VI, 11 c. VII, 27 a. b. f. 28 a. b. c. 30 b. f. k. m. 35 c. 36 c. 37 c. 38 c. 39 b. 40 b. VIII, 13 a. c. d. 33 c. 34 c. 35 c. 39 b. 55 a. IX, 2 c. d. f. i. 3 c. 4 c. X, 4 e. f. i. k. 9 f. 23 c. XI, 16 c. XIII, 53 t. XV, 3 b. XIX, 36 g. XXIII, 8 a. c. XXVI, 10 b. XXXVIII, 6 g.

āsurī bṛihatī (12.) I, 7 a. b. 29 a. b. d. e. VII, 30 a. c. d. e. i. l. VIII, 13 e. XXXVII, 18 c.

āsurī paṇkti (11.) I, 27 f. III, 17 a. c. V, 9 f. VIII, 57 b. IX, 20 i. XII, 46 d. XIII, 53 u. XXVI, 3 c. XXXVII, 18 d.

āsurī trishṭubh (10.) III, 17 b. IV, 7 a. b. c. d. V, 11 b. VII, 30 g. h. 39 c. 40 c. XV, 3 a.

āsurī jagatī (9.) I, 15 b. 27 e. IV, 36 a.

prājāpatyā gāyatrī (8.) I, 6 b. 7 c. 10 b. 11 a. c. d. 22 a. g. 27 d. II, 2 a. e. f. 11 d. 16 e. 32 h. III, 27 a. 37 d. IV, 13 a. c. V, 9 e. o. 13 e. 24 a. c. d. 31 a. 32 h. i. 33 a. VI, 21 b. 24 b. 32 b. c. d. VII, 13 d. 18 d. IX, 21 a. f. X, 8 e. 14 b. 19 b. 25 b. XI, 47 a. 60 f. XIII, 24 a. b. XIV, 8 d. XXXVIII, 1 b (Mahādhara). 5 b. 16 b.

prājāpatyā ushṇih (12.) II, 1 c. VII, 27 d.

prājāpatyā anushṭubh (16.) I, 17 b. 19 f. 22 h. II, 19 a. IV, 3 a. V, 11 e. 25 a. VI, 18 a. VII, 23 c. X, 2 a. b. 4 t. 21 b. XXII, 1 a.

prājāpatyā bṛihatī (20.) I, 10 a. 21 a. 24 a. 29 c. f. II, 11 b. III, 57 a. 63 a. IV, 17 a. 26 a. V, 22 a. 26 a. VI, 9 a. 30 a. VII, 15 c. 45 a. VIII, 47 a. 51 a. IX, 11 b. 30 a. 33 a. 38 a. XI, 9 a. 28 a. XVIII, 37 a. b. XX, 3 a. 33 b. XXII, 1 b. XXXVII, 1 a. 9 a. XXXVIII, 1 a.

prājāpatyā paṇkti (24.) I, 12 b. 31 b. VI, 12 b. VII, 14 a. X, 6 b.

prājāpatyā trishṭubh (28.) III, 21. IV, 11 c. V, 5 a. 39 b. VI, 6 a. VII, 4. 48. IX, 11 a. 19 b. 30 b. X, 29 a. XI, 61 b. c.

prājāpatyā jagatī (32.) I, 2 c. 24 c. IV, 2 a. 11 b. XXVIII, 23 a (Mahādhara).

yājushī gāyatrī (6.) I, 4 e. 9 c. e. 11 b. 16 b. e. 18 e. 22 e. 23 a. 28 c. 30 a. II, 5 c. 6 f. 9 h. 23 b. 25 e. g. IV, 1 d. 26 c. 30 a. V, 2 e. 22 b. 23 i. 26 b. 30 a. b. d. 31 c. 32 a. g. 42 b. VI, 10 a. 15 h. 16 a. e. 21 h. i. VII, 12 d. 17 c. 45 d. VIII, 58 c. 59 c. IX, 20 c. X, 8 a. m. 19 d. 28 d. e. 31 a. XI, 57 b. 59 a. XIII, 54 d. e. f. 55 f. h. i. 56 e. g. i. 57 a. b. d. e. i. 58 e. i. XIV, 13 a. XIX, 1 c. 36 g. XXIII, 13 c. XXXVIII, 14 f.

yājushī ushṇih (7.) I, 2 a. 16 f. 18 a. 19 e. 28 b. III, 37 b. c. IV, 4 a. b. 6 a. b. c. d. 10 b. V, 2 a. 21 a. VI, 21 a. f. m. VIII, 27 b. 58 b. IX, 20 f. g. 38 c. X, 8 b.

c. d. 19 c. 28 c. 31 b. XI, 60 e. g. XIII, 54 c. h. 56 h. 57 g. h. 58 i. XIV, 13 d. XV, 6 g. 8 d. XIX, 1 d. XXIII, 13 b. e. XXXVIII, 15 a. c.

yājushī anushṭubh (8.) I, 14 d. IV, 6 c. 30 b. V, 32 b. c. d. VI, 21 e. k. VII, 45 c. VIII, 1 a. X, 23 c. d. XIII, 53 a. b. 54 b. 55 g. 56 a. XIV, 9 i. l. 10 c. 13 b. c. 23 h. q. XV, 8 c. 9 a. b. c. d. e. g. h. 65 b. XIX, 9 d. 36 e. f. XX, 1 b. XXIII, 13 f. g. XXXVII, 11 e. XXXVIII, 1 b. 15 e. f. Mahidhara at 16 b.

yājushī bṛihatī (9.) I, 1 e. 13 e. 16 c. 20 a. II, 26 b. 27 b. 32 a. b. c. d. e. IV, 27 a. V, 12 b. 21 e. 24 b. 31 b. 32 f. 33 d. 34 a. VI, 2 c. 11 a. 16 f. 21 d. g. 32 e. VII, 2 a. 3 b. 6 b. 11 b. 17 b. 22 b. 26 b. VIII, 56 b. e. 57 a. IX, 20 k. l. 21 g. X, 8 f. 9 b. c. e. g. 21 d. 31 c. XI, 59 b. XIII, 53 c. e. i. n. 55 a. b. 56 b. 58 f. XIV, 9 b. e. f. g. h. 10 a. b. d. f. g. 13 e. XV, 6 c. h. 8 b. 9 f. i. XVII, 1 d. XIX, 1 e. 9 a. f. XXII, 5 c. XXIII, 13 a. XXXVII, 12 f. XXXVIII, 6 d. 14 e.

yājushī paṇkti (10.) I, 10 c. 15 d. 24 b. II, 28 b. IV, 36 b. c. V, 1 a. 13 b. c. 17 a. d. 26 f. 33 e. VI, 2 b. 21 c. l. VII, 8 c. d. 10 b. 12 c. e. 17 d. 31 c. 32 c. VIII, 49 b. 54 b. 55 e. 58 a. IX, 20 h. X, 8 n. 15 c. 23 a. b. XI, 66 a. e. f. XII, 46 c. XIII, 14 b. 53 d. k. l. m. o. p. XIV, 9 a. c. k. 10 e. 23 o. XV, 6 a. b. f. i. 8 a. XIX, 9 b. c. e. XXII, 5 b. XXVI, 10 c. XXXVII, 3 b. 4 b. 9 b. 11 d. 13 a. XXXVIII, 7 a. b. e. 8 b. c. 16 a.

yājushī trishṭubh (11.) I, 13 f. 18 d. 31 c. II, 8 e. 20 b. c. IV, 1 c. 2 b. 22 f. 36 d. V, 1 b. 2 f. g. h. 28 b. 39 c. VI, 9 b. 24 c. d. 26 b. VII, 11 c. 25 b. VIII, 39 c. 55 d. X, 28 g. XI, 66 b. XIII, 53 f. g. h. 58 g. XV, 7 b. c. d. e. f. XIX, 11 b. c. 36 a. XXII, 5 a. XXIII, 2 b. XXVI, 6 c. 7 c. 8 c. XXXV, 3 c. XXXVII, 11 f. XXXVIII, 3 a. 7 c. f. XXXIX, 1 a.

yājushī jagatī (12.) I, 4 d. II, 6 d. III, 18 b. 57 b. IV, 10 c. V, 1 c. d. 26 e. VI, 16 d. VII, 12 b. 21 b. 31 b. 32 b. 33 c. 34 c. 45 b. VIII, 8 b. 11 b. 38 c. 40 c. 41 c. 44 c. IX, 2 a. X, 9 d. 28 f. XI, 16 b. 66 c. d. XIII, 53 q. r. s. XIV, 9 d. m. XV, 6 d. e. k. XXII, 5 d. e. XXIII, 4 b. 8 b. XXVI, 4 c. 5 c. 9 c. XXXVII, 4 d. (Mahidhara). XXXVIII, 7 d. 11 b.

sāmnī gāyatrī (12.) I, 5 b. IV, 36 e. VI, 32 a. VII, 16 b. XI, 47 b. XXXVIII, 4 d. 6 c.

sāmnī ushṇih (14.) III, 27 b. V, 10 a. b. c. 11 c. 12 e. 28 c. 42 c. VI, 6 c. 22 b. 26 a. VIII, 45 c. 46 c. IX, 22 b. 35 a. 38 d. X, 3 a. b. 21 c. 28 a. XIII, 58 h. XIX, 36 c. Mahidhara at XXXVIII, 11 a.

sāmnī anushṭubh (16.) II, 32 g. III, 22 a. V, 12 d. 35 a. VII, 13 b. 18 b. VIII, 45 b. 46 b. IX, 2 b. e. h. 3 b. 4 b. 35 d. 36 b. X, 3 g. h. 4 a. b. c. d. XI, 65 a. XII, 53 a. XXXVII, 21 (Mahidhara).

sāmnī bṛihatī (18.) II, 31 a. b. IV, 18 c. VIII, 1 c. X, 3 e. f. XII, 53 b. XXXVII, 20 a.

sāmnī paṇkti (20.) I, 11 e. II, 28 a. IX, 32 d. 33 c. 36 e. XIV, 24 a. 29 a. XVIII, 45 c. XX, 3 b. XXII, 4 a.

sāmnī trish/ubh (22.) I, 3 b. 6 a. 16 g. II, 6 a. b. c. 11 a. IV, 10 f. 16 b. V, 9 g. VII, 13 a. 18 a. IX, 31 b. d. 32 c. 34 c. X, 4 v. 20 c. 29 b. 32 b. XIV, 24 b. 28 a. d. XIX, 6 b. 8 a. XX, 33 a. XXVII, 15 a.

sāmnī jagatī (24.) I, 31 a. IX, 9 b. 10 b. 13 b. 36 d. X, 25 a. XIV, 24 c. 25 a. b. 28 c. 29 b. c. 30 d.

ārci gāyatrī (18.) I, 22 f. 23 b. IV, 3 b. V, 25 d. 39 a. VI, 23 a. d. 46 b. XI, 16 a. 60 a. c. XIII, 54 k. 55 k. 56 k. 57 k. 58 k. XX, 3 c. d. XXVI, 1 a. b. d. XXXVII, 12 b. 20 a (Mahidhara, sic!). XXXVIII, 6 f. 8 d. XL, 15. *)

ārci ushṇih (21.) I, 5 a. 15 a. 31 d. II, 7 d. 15 c. 32 f. V, 27 b. VI, 8 c. 21 n. VIII, 11 a. 50 c. IX, 33 d. XI, 32 a. XIV, 25 c. 29 d. XVIII, 45 b. XXII, 19 b.

ārci anush/ubh (24.) V, 22 e. IX, 34 a. c. XI, 61 e. XXXVII, 5.

ārci bṛihatī (27.) V, 43 b. VII, 46 a. VIII, 13 f. IX, 10 c. 13 a. XI, 61 a. d. XIV, 24 d. 29 e. XXXVIII, 16 e. Mahidhara at 14 g (25 sic!).

ārci paṇkti (30.) II, 15 d. IV, 22 a. V, 22 d. VI, 18 b. 19 a. X, 11. XI, 61 f. XIV, 25 d. XXXVII, 14 (Mahidhara, sic!). XXXVIII, 18 a. c. Mahidhara at 14 a + b + c + d + e (31 sic!). 18 b (29 sic!).

ārci trish/ubh (33.) I, 16 a. 18 c. 20 e. IV, 17 b. 27 c. VII, 47 a. VIII, 10 b. 29. XXXVII, 6 a + b (Mahidhara). 14. 20 b.

ārci jagatī (36.) XIV, 30 e.

brāhmī gāyatrī (36.) VIII, 9 a. IX, 12 b. — Mahidhara at XXVIII, 46 a. XXXVII, 3 a + b. 5 a + b. XXXVIII, 6 e + f + g.

brāhmī ushṇih (42.) VI, 11 b. IX, 12 a. XIV, 7 b. c. XV, 63. XXXVIII, 26. — Mahidhara at XXVIII, 14. 23 b.

brāhmī anush/ubh (48.) I, 18 b. III, 19. 48. VIII, 27 a. 30. XI, 58 c. — Mahidhara at XXVIII, 8. 41. 46 b. XXXVII, 15.

brāhmī bṛihatī (54.) II, 27 a. IV, 15. — Mahidhara at XXVIII, 37. 38. 44. 45.

brāhmī paṇkti (60.), wanted.

brāhmī trish/ubh (66.) XV, 58. — Mahidhara at XXXVI, 24.

brāhmī jagatī (72.), wanted.

yajūṇshi I, 1 d. 3 a. 8 a. 12 c. 13 g. 15 c. 17 d. 18 b. 21 c. 25 a. d. 30 d. II, 3 a. b. c. 6 e. 7 a. 8 f. g. 10 a. b. 12. 13. 14 b. 15 a. b. 16 d. 17 b. 18 b. 19 b. 20 a. 21 a. 23 a. 25 a. b. c. 26 a. 29 a. b. III, 5 b. 20. 37 a. 63 b. IV, 1 a. b. 2 c. 4 c. 6 d. 9 a. b. 11 a. 13 b. 19. 20. 24 a. b. 26 d. 27 b. 34. V, 5 b. 6. 8 a. b. c. 9 k. n.

*) वायुरनिलम् अथेदमिति द्वे यजुषी । अथ या प्रथमा प्राज्ञापत्या गायत्री द्वितीया यजु-
र्बृहती । कण्वेभाष्ये एकैव तदा ऋगायत्री । ओमित्येकाक्षरस्य ब्रह्मा ऋषिः दैवी गायत्री
कन्दः । - - । क्रतो स्मर इत्यासां दैवी बृहती । Halākhya.

17 b. c. 18 b. 19 b. 23 f. g. h. 25 b. c. e. 27 a. 28 a. 33 f. 34 b. 40. 42 a. 43 a. VI, 2 a. d. 3 b. 7 b. 9 c. 10 c. 13. 15 f. 16 c. 20 a. 22 d. 30 b. c. 31. 35. VII, 2 b. c. d. 3 a. c. 6 a. 7 b. 8 b. 20. 21 a. 22 a. 23 e. f. 25 a. 28 d. 29 b. 36 d. 47 b. c. d. VIII, 2 b. 3 b. 4 b. 5 a. 7. 8 a. 10 a. 12. 22 a. b. 37 b. 38 d. 39 d. 40 d. 47 b. c. 48. 49 a. 53 b. 60. IX, 2 g. 4 d. e. 6 b. 10 a. d. 22 d. 31 a. c. 32 a. b. 33 b. 34 b. e. 35 e. f. 36 c. X, 4 u. 6 c. 10 b. 12. 13. 14 a. 16 b. 17. 20 b. 24 b. 25 c. 26 c. 30. XI, 8 a. 9 b. 10. 11 b. 15 b. 28 b. 58 a. b. d. 60 b. d. 65 b. c. d. XII, 5. XIII, 13 b. 19. 24 c. 25. 47 b. 48 b. 49 b. c. 50 b. c. 51 b. c. XIV, 1 b. 7 a. d. e. 12. 14. 15. 16. 26 a. b. 27. 28 b. 30 a. b. c. 31 a. b. c. XV, 10-19. 57. 64. XVI, 17-46. 64-66. XVII, 1 a. 2. 86. XVIII, 1-29. 38-43. 45 a. 67 a. XIX, 8 b. XX, 10. 12. 17. 18 b. 19 b. 23 a. b. d. XXI, 29-61. XXII, 3. 4 b. 7. 8. 19 a. 20. 22-34. XXIII, 2 a. c. 4 a. c. 8 d (wanted with Halākhyā). 17. 19. 20. 64. XXIV, 1-40. XXV, 1-9. XXVI, 1 c. e. 2 a. XXVII, 45. XXVIII, 1-46 (Mahādhara specifies the single atichandāpsi). XXIX, 58-60. XXX, 5-22. XXXV, 1 b. 12. 21 b. XXXVI, 1. 17. 18. 19. 23. XXXVII, 3 a. 4 a. 6. 8. 12 a. c. d. e. 15 b. 18 a. 21 a. b. XXXVIII, 14 g. 16 c. d. 18 b. 23. 25. 28 b. XXXIX, 5. 6. 8-11.

Mahādhara specifies several times measures under the name of ārshī, so:

ārshī gāyatrī XII, 73. XXIII, 64.

ārshī ushṛīh XII, 59.

ārshī anushṛubh XIII, 19.

ārshī bṛihatī XI, 20. XIII, 39.

ārshī paṇkti XII, 60. XXXVII, 4 a + b.

ārshī trishṛubh XVII, 1. XXI, 48. XXVIII, 1. 4. 6. 21. 22. 35. 36.

5. The pratikāni (beginning words) of the single kaṇḍikās in the
Mādhyandinīyā Vājasaneyi-Saṃhitā.

- añṣur añṣush* /e deva somā V, 7.
añṣunā te añṣuḥ pricyatām XX, 27.
añṣuḥ ca me raṇmiḥ ca XVIII, 19.
 akran karma karmakṛitas III, 47.
 akrandad agni XII, 6. 21. 33.
 axann amāmadanta hy III, 51.
 axarājāya kitavam XXX, 18.
 agna āyūñshi pavase XIX, 38. XXXV, 16.
 agnaye kavyavāhanāya svāhā II, 29.
 agna indra varuṇa mitra XXXIII, 48.
 agnaye kuṣarūn XXIV, 23.
 agnaye gāyatrāya trivṛite XXIX, 60.
 agnaye grihapataye svāhā X, 23.
 agnaye tvā mahyam VII, 47.
 agnaye 'nikavate prathamajān XXIV, 16.
 agnaye 'nikavate rohitāñjir XXIX, 59.
 agnaye pīvānam XXX, 21.
 agnaye svāhā somāya svāhā XXII, 6.
 agnaye svāhā somāya svāhendrāya XXII, 27.
 agnāñi patnīvant VIII, 10.
 agnāv agniḥ carati pravishṭas V, 4.
 agniṃ tam manye yo vasur XV, 41.
 agniṃ dūtām puro dadhe XXII, 17.
 agniṃ yunajmi çavasā XVIII, 51.
 agniṃ stomena bodhaya XXII, 15.
 agniṃ hridayenā XXXIX, 8.
 agniṃ hotāram manye dāsvantam XV, 47.
 agniḥ paçur āsīt tenā 'yajanta XXIII, 17.
 agniḥ prithur dharmāṇas patir X, 29.
 agniḥ priyeshu XII, 117.
 agniṃ adya hotāram XXI, 59. XXVIII, 23. 46.
 agnir asmi janmanā XVIII, 66.
 agnir ṛishiḥ pavamānaḥ XXVI, 9.
 agnir ekāxareṇa IX, 31.
 agnir jyotir jyotir agniḥ svāhā III, 9.
 agnir jyotishā jyotishmān XIII, 40.
 agnir devatā vāto devatā XIV, 20.
 agnir mūrdhā divaḥ kakut III, 12. XIII, 14. XV, 20.
 agnir vṛitrāñi XXXIII, 9.
 agniḥ ca prithivī ca saṃnate XXVI, 1.
 agniḥ ca ma āpaç ca XVIII, 14.
 agniḥ ca ma indraç ca XVIII, 16.
 agniḥ ca me gharmaç ca XVIII, 22.
 agnishvāttāḥ pitara eba XIX, 59.
 agnishvāttān ṛitumato XIX, 61.
 agnis tigmena çocishā XVII, 16.
 agnishomayor ujjitim anūjjesham II, 15.
 agne achāvadeha naḥ IX, 28.
 agne aṅgiraḥ çatam XII, 8.
 agne grihapate sugrihapatis II, 27.
 agne jātān praṇudā naḥ sapatnān XV, 1.
 agne tam adyā 'çvaṃ na stomaiḥ XV, 44. XVII, 77.
 agne tava çravo vayo XII, 106.
 agne tvam no antama uta III, 25. XV, 48. XXV, 47.
 agne tvam puriṣhyo XII, 59.
 agne tvam su jāgrihi IV, 14.
 agne 'dabdhāyo 'çitama II, 20.
 agne divo arṇam XII, 49.
 agne naya supathā V, 36. VII, 43. XL, 16.
 agne patnir ihāvaha XXVI, 20.
 agne pavasva svapā asme VIII, 38.
 agne pāvaka rocishā XVII, 8.
 agne prehi prathamam XVII, 69.
 agne brahma grihṇiṣhva I, 18.
 agne 'bhyāvartin XII, 7.

agne yat te divi varcaḥ XII, 48.
 agne yat te çukram XII, 104.
 agne yuxvá hi ye tava XIII, 36.
 agner aníkam VIII, 24.
 agner janitram asi V, 2.
 agner vo 'pannagrihasya VI, 24.
 agne vājajid vājam II, 7.
 agne vājasya gomatas XV, 35.
 agne ver hotram II, 9.
 agne vratapate vratam carishyāmi I, 5.
 agne vratapate vratam acārisham II, 28.
 agne vratapās tve V, 6. 40.
 agne çardha mahate saubhagāya XXXIII, 12.
 agne sahasva pritanā IX, 37.
 agne sahasráxa çatamúrdhañ XVII, 71.
 agnes tanúr asi I, 15. V, 1.
 agne svāhá kṛiṇuhi XXVII, 22.
 agneḥ paxatir vāyor nipaxatir XIV, 4.
 agre bṛihann ushasām XII, 13.
 agreñir asi svāveças VI, 2.
 aṅgāny átman bhishajā XIX, 93.
 aṅgirasō naḥ pitaro XIX, 50.
 acikradad vṛishā XXXVIII, 22.
 achā 'yam eti çavasā XXVII, 14.
 achinnasya te deva VII, 14.
 ajasram indum XIII, 43.
 ajā 're piçamgilā XXIII, 56.
 ajijano hi pavamāna sūryam XXII, 18.
 ajo hy agner ajanishṭa XIII, 51.
 ati niho ati sridho XXVII, 6.
 ati viçvāḥ pratishṭhās XII, 84.
 atyanyāñ 2॥5 agām V, 42.
 atra pitaro mādāyadhvam II, 31.
 atrā te rūpam uttamam XXIX, 18.
 athaitān ashṭau virūpān XXX, 22.
 adabdebbhiḥ savitaḥ pāyubhish ṭvañ
 XXXIII, 69. 84.
 aditir dyaur aditir XXV, 23.

aditish ṭvā devī XI, 61.
 adityās tvag asy IV, 30.
 adityās tvā prishṭhe XIV, 5.
 adityās tvā mūrdhann IV, 22.
 adityai rasnā 'si I, 30.
 adityai rāsnāsīndrānyā ushṇishāḥ
 XXXVIII, 3.
 adityai rāsnā 'sy XI, 59.
 adityai vyundanam asi II, 2.
 adṛiçram asya ketavo VIII, 40.
 adbhyaḥ xīram vyapibat XIX, 73.
 adbhyaḥ sambhṛitaḥ XXXI, 17.
 adbhyaḥ svāhā vārbhyaḥ svāhā XXII, 25.
 adyā devā uditā sūryasya XXXIII, 42.
 adhā yathā naḥ pitaraḥ XIX, 69.
 adhā hy agne krator bhadrasya XV, 45.
 adhi na indraishām XXXIII, 47.
 adhipatny asi bṛihatī dig XV, 14.
 adhyavocad adhivaktā XVI, 5.
 adhvaryo adribhiḥ XX, 31.
 anaḍván vayaḥ paṅktiç chandaḥ XIV, 10.
 anaḍvāham anvārabhāmahe XXXV, 13.
 anādhrishṭā purastād XXXVII, 12.
 anādhrishyo jātavedās XXVII, 7.
 anu te çushman turayantam XXXIII, 67.
 anuttam ā te maghavan XXXIII, 79.
 anu tvā mātā manyatām IV, 20.
 anu tvā ratho anu maryo arvann XXIX, 19.
 anu no 'dyā 'numatir XXXIV, 9.
 anu vīrair anu pushyāsma XXVI, 19.
 anejad ekaṁ manaso XL, 4.
 antar agne rucā tvam XII, 16.
 antará mitrávaruṇā caranti XXIX, 6.
 antaḥ carati rocanā III, 7.
 antas te dyāvāprithivī VII, 5.
 andham tamaḥ praviçanti XL, 9. 12.

- andha sthā'ndho vo bhaxiya III, 20.
 annapate 'nnasya XI, 83.
 annāt parisruto rasam XIX, 75.
 anyad evāhuḥ sambhavād XL, 10.
 anyad evābur vidyāyās XL, 13.
 anyavāpo 'rdhamāsānām XXIV, 37.
 anyā vo anyām XII, 88.
 anv agnir ushasām XI, 17.
 anv id anumate tvam XXXIV, 8.
 apaçyaṃ gopām XXXVII, 17.
 apāṃ gambhant XIII, 30.
 apāṃ tvemant XIII, 53.
 apām pṛish/ham asi XI, 29. XIII, 2.
 apām perur asy VI, 10.
 apām phenena namuceḥ XIX, 7.
 apām rasam IX, 3.
 apā 'gham apa kilvisham XXXV, 11.
 apātām açvinā gharman XXXVIII, 13.
 apādhamad abhiçastir XXXIII, 95.
 apām idaṃ nyayanam XVII, 7.
 apā'raruṃ pṛithivyai I, 26.
 api teshu trishu padeshv asmi XXIII, 50.
 apeta vita vi ca sarpatā XII, 45.
 apeto yantu paṇayo XXXV, 1.
 apo adyā 'nvacārisham XX, 22.
 apo devā madhumatir X, 1.
 apo devir upasṛija XI, 38.
 apnasvatim açvinā XXXIV, 29.
 apsv agne sadhish tava XII, 36.
 apsv antar amṛitam IX, 6.
 abodhy agniḥ samidhā janānām XV, 24.
 abhi gotrāṇi sahasā XVII, 39.
 abhi tyaṃ devaṃ savitāram IV, 25.
 abhi tvā çūra ṇonumo XXVII, 35.
 abhidhā asi bhuvanam asi XXII, 3.
 abhipravanta samaueva XVII, 96.
 abhibhūr asy X, 28.
 abhi yajnaṃ gṛiṇiḥ no XXVI, 21.
 abhīmaṃ mahimā divam XXXVIII, 17.
 abhī shu ṇaḥ sakhinām XXVII, 41.
 XXXVI, 6.
 abhyarshata sush/utim XVII, 98.
 abhyādadhāmi samidham XX, 24.
 abhyāvartasva pṛithivi XII, 103.
 abhrir asi nāry asi XI, 10.
 amishāṃ cittaṃ XVII, 44.
 amutrabhūyād adha XXVII, 9.
 ameva naḥ suhavā ā hi XXVI, 24.
 ayam agniḥ purishyo III, 40.
 ayam agniḥ sahasriṇo XV, 21.
 ayam agnir gṛihapatir III, 39.
 ayam agnir viratamo XV, 52.
 ayam iha prathamō III, 15. XV, 26.
 XXXIII, 6.
 ayam uttarāt samyadvasus XV, 18.
 ayam upary arvāgvasus XV, 19.
 ayaṃ te yonir ṛitviyo III, 14. XII, 52.
 XV, 56.
 ayaṃ daxiṇā viçvakarmā tasya mano
 XIII, 55.
 ayaṃ daxiṇā viçvakarmā tasya rathasva-
 naç ca XV, 16.
 ayaṃ no agnir varivas V, 37. VII, 44.
 ayaṃ paçcād viçvavyacās tasya caxur
 XIII, 56.
 ayaṃ paçcād viçvavyacās tasya ratha-
 protaç ca XV, 17.
 ayaṃ puro bhuvās XIII, 54.
 ayaṃ puro harikeçaḥ sūryaraçmis XV,
 15.
 ayaṃ vāṃ mitrāvaruṇā VII, 9.
 ayaṃ venaç VII, 16.
 ayaṃ sahasram ṛishibhiḥ XXXIII, 83.
 ayaṃ so agnir yasmint XII, 47.
 artheta stha X, 3.
 ardharicair ukthānām XIX, 25.
 ardhamāsāḥ parūṇshi te XXIII, 41.
 armebhyo hastipam XXX, 11.

- aryamaṇaṁ bṛihaspatim IX, 27.
 arvāñco adyā bhavatā yajatrā ā vo
 XXXIII, 51.
 avatatya dhanush tvañ XVI, 13.
 avapatantīr avadan XII, 91.
 avabhṛitha nicumpuṇa III, 48. VIII, 27.
 ava rudram adīnahy III, 58.
 avasṛishā parāpata XVII, 45.
 avir na mesho nasi XIX, 90.
 aveshā dandaçûkāḥ X, 10.
 avocāma kavaye medhyāya XV, 25.
 açmann ūrjam parvate XVII, 1.
 açmanvatī riyate XXXV, 10.
 açmā ca me mṛittikā ca XVIII, 13.
 açyāma tam kāmam XVIII, 74.
 açvatthe vo nishadanam XII, 79. XXXV,
 4.
 açvas tūparo XXIV, 1.
 açvasya tvā vṛishṇaḥ çaknā XXXVII, 9.
 açvāvatīñ somāvatīm XII, 81.
 açvāvatīr gomatīr XXXIV, 40.
 açvinakṛitasya te XX, 35.
 açvinā gobhir indriyam XX, 73.
 açvinā gharmaṁ pātāñ XXXVIII, 12.
 açvinā tejasā caxuḥ XX, 80.
 açvinā namuceḥ sutam XX, 59.
 açvinā pibatam madha XX, 90.
 açvinā bhesajaṁ madhu XX, 64.
 açvinā havir indriyam XX, 67.
 açvibhyām caxur amṛitam XIX, 89.
 açvibhyām pacyasva X, 31.
 açvibhyām pinvasva XXXVIII, 4.
 açvibhyām prātaḥsavanam XIX, 26.
 açvo ghṛitena tmanyā XXIX, 10.
 ashāḍham yutsu pṛitanām XXXIII, 20.
 ashāḍhā 'si sahamānā XIII, 26.
 ashāu vyakhyat kakubhaḥ XXXIV, 24.
 asaṅkhyātā sabasṛāṇi XVI, 54.
 asave svāhā vasave svāhā XXII, 30.
 asi yamo asy ādityo XXIX, 14.
 asunvantam ayajamānam XII, 62.
 asuryā nāma te lokās XL, 3.
 asau yas tāmro aruṇas XVI, 6.
 asau yā senā XVII, 47.
 asau yo 'vasarpati XVI, 7.
 askannam adya devebhya II, 8.
 astāvy agnir XII, 29.
 asmākam indraḥ XVII, 43.
 asmāt tvam adhi jāto 'si XXXV, 22.
 asmin mahaty arṇave XVI, 55.
 asme rudrā mehanā XXXIII, 50.
 asme vo astv indriyam IX, 22.
 asya pratnām anu dyutam III, 16.
 asyājarāso damāñ XXXIII, 1.
 asyed indro vāvṛidhe vṛishṇyañ
 XXXIII, 97.
 ahaḥ ketunā jushatām XXXVII, 21.
 abar ahar aprayāvam XI, 75.
 ahāni çam bhavantu naḥ XXXVI, 11.
 ahāvy agne havir āsye te XX, 79.
 ahir iva bhogaiḥ XXIX, 51.
 ahne pārāvatān XXIV, 25.
 ahrutam asi I, 9.
 ākūtim agnim XI, 66.
 ākūtyai prayuje 'gnaye svāhā IV, 7.
 ā krishṇena rajasā XXXIII, 43. XXXIV,
 31.
 ākrandaya balam ojo XXIX, 56.
 ākramya vājin pṛithivīm XI, 19.
 āgatya vājy adhvānañ XI, 18.
 āganma viçvavedasam III, 38.
 āgneyaḥ krishṇagrivaḥ sārasyatī meshī
 XXIX, 58.
 āgrayaṇaḥ ca me vaiçvadevaç XVIII, 20.
 ā ghā ye agnim indhate VII, 32.
 ācyā jānu daxiṇato XIX, 62.
 āchac chandaḥ prachac chandaḥ XV, 5.
 ājaṅghanti sānv eshām XXIX, 50.

ājighra kalaçam VIII, 42.
 ājuhṡāna iḍyo vandyāç cā XXIX, 28.
 ājuhṡānaḥ supratikaḥ XVII, 73.
 ājuhṡānā sarasvatī XX, 58.
 ā tam bhaja sauçravaseshv XII, 27.
 ā tat ta indrā "yavaḥ panantā XXXIII,
 28.
 ātithyarūpam māsaram XIX, 14.
 ātishṡhantam pari viçve XXXIII, 22.
 ātishṡha vṡritrahan ratham VIII, 33.
 ā tū na indra vṡritrahaṇn XXXIII, 65.
 ā te vatso XII, 115.
 ātmane me varcodā VII, 28.
 ātmann upasthe na vṡrikasya XIX, 92.
 ātmānaṃ te manasā "rād XXIX, 17.
 ā tvā jigharmi XI, 23.
 ā tvā 'hārshaṃ XII, 11.
 ādityaṃ garbham XIII, 41.
 ādityair no bhāratī XXIX, 8.
 ādhatta pitaro garbham II, 33.
 ā na iḍābbir vidathe XXXIII, 34. 47.
 ā na indro dūrād ā na āsād XX, 48.
 ā na indro haribhir yātv achā XX, 49.
 ā na etu manaḥ punaḥ III, 54.
 ā nāsatyā tribhir XXXIV, 47.
 ā no niyudbbhiḥ çatinībhir XXVII, 28.
 ā no bhadrāḥ kratavo XXV, 14.
 ā no mitrāvaruṇā XXI, 8.
 ā no yajnaṃ divispriçam XXXIII, 85.
 ā no yajnaṃ bhāratī XXIX, 33.
 āntrāṇi sthālir madhu XIX, 86.
 āpataye tvā paripataye V, 5.
 āpaye svahā IX, 20.
 ā pavasva hiraṇyavad VIII, 63.
 āpaç cit pipyu staryo no XXXIII, 18.
 āpo asmān mātaraḥ IV, 2.
 āpo deviḥ pratigribhṡita XII, 35.
 āpo ha yad bṡihatīr XXVII, 25. XXXII,
 7.

āpo hi shṡhā mayobbhuvās XI, 50.
 XXXVI, 14.
 āpyāyasva madintama XII, 114.
 āpyāyasva sam etu te XII, 112.
 ā brahman brāhmaṇo brahmavarçasī
 XXII, 22.
 ā mandrair indra haribhiḥ XX, 53.
 ā mā vājasya prasavo IX, 19.
 ā 'mūr aja XXIX, 57.
 ā'yaṃ gauḥ priçnir III, 6.
 ā yad ishe nṡripatim XXXIII, 11.
 āyantu naḥ pitarāḥ somyāso XIX, 58.
 āyātam upabhūshatam XXXIII, 88.
 āyātv indro 'vasa upa na iha XX, 47.
 āyāsāya svahā XXXIX, 11.
 āyur me pāhi XIV, 17.
 āyur yajnena kalpatām IX, 21. XVIII,
 29. XXII, 33.
 āyushmān agne havishā XXXV, 17.
 āyushyaṃ varcasyaṃ XXXIV, 50.
 āyosh tvā sadane sādāyāmy XV, 63.
 ā rātri pārthivaṃ rajaḥ XXXIV, 32.
 ā rodasī aprīṇad XXXIII, 75.
 ā vāco madhyam aruhad XV, 51.
 ā vāyo bhūsha VII, 7.
 āvir maryāḥ X, 9.
 ā viçvataḥ pratyañcam XI, 24.
 ā vo devāsa īmahe IV, 5.
 āçuḥ çīçāno XVII, 33.
 āçus trivṡid bhāntaḥ paṇcadaço XIV, 23.
 āçrāvayeti stotriyāḥ XIX, 24.
 āsandī rūpaṃ rājāsandyai XIX, 16.
 āsīnāso aruṇīnām XIX, 63.
 ā sute siñcata çriyaṃ XXXIII, 21.
 ā sushvayantī yajate XXIX, 31.
 ā 'ham piṡīnt XIX, 56.
 ichanti tvā somyāsaḥ XXXIV, 18.
 iḍa ehy adita ehi III, 27. XXXVIII, 2.
 iḍābbir agnir iḍyaḥ XXI, 14.

- iḍābhir bhaxān āpnoti* XIX, 29.
iḍām agne purudañsañ XII, 51.
iḍâyās tvā pade vayam XXXIV, 15.
iḍe rante havye VIII, 43.
idam āpaḥ pravahatā VI, 17.
idam uttarāt svas XIII, 57.
idaṃ pitṛibhyo namo 'stv adya XIX, 68.
idaṃ me brahma ca XXXII, 16.
idaṃ vishṇur vicakrame V, 15.
idañ haviḥ prajananam me astu XVII, 48.
indur daxaḥ çyenas XVIII, 53.
indra āsām netā XVII, 40.
indram duraḥ kavashyo XX, 40.
indram daivīr viço maruto XVII, 86.
indram viçvā avīṛidhant XII, 56. XV, 61. XVII, 61.
indraḥ sutrāmā svavāñ XX, 51.
indraḥ sutrāmā hṛidayena XIX, 85.
indra gomann ihâyāhi XXVI, 4.
indraghoshas tvā vasubhiḥ V, 11.
indra marutva iha pāhi VII, 35.
indram id dharī vahato VIII, 35.
indravâyû ime sutā VII, 8. XXXIII, 56.
indravâyû bṛihaspatim XXXIII, 45.
indravâyû susaṃdriçā XXXIII, 86.
indraç ca marutaç ca VIII, 55.
indraç ca samrād VIII, 37.
indrasya kroḍo XXV, 8.
indrasya rūpam rishabho XIX, 91.
indrasya vajro marutām XXIX, 54.
indrasya vajro 'si IX, 5. X, 21.
indrasya vṛishṇo XVII, 41.
indrasya syūr asī V, 30.
indrasyauja stha XXXVII, 6.
indrāgnī apād iyam XXXIII, 93.
indrāgnī avyathamānām XIV, 11.
indrāgnī āgatañ sutam VII, 31.
indrāgnī mitrāvaruṇā XXXIII, 49.
indrāgnyoḥ paxatiḥ XXV, 5.
indrāya tvā vasumate VI, 32. XXXVIII, 8.
indrā 'yāhi citrabhāno XX, 87.
indrâyāhi tûtujāna XX, 89.
indrâyāhi dhiyeshito XX, 88.
indrā'yāhi vṛitrahan pibā XXVI, 5.
indrâyenduñ sarasvatī XX, 57.
indreman pratarāṇi XVII, 51.
indrehi matsy andhaso XXXIII, 25.
indro viçvasya rājati XXXVI, 8.
indro vṛitram avṛiṇochardhanītiḥ XXXIII, 26.
indhânās tvā çatañ himās III, 18.
iyam tu yajniyā tanūr IV, 13.
iyam vediḥ paro antaḥ pṛithivyāḥ XXIII, 62.
iyaty agra āsīn makhasya XXXVII, 5.
iyad asy āyur X, 25.
iyam upari matis XIII, 58.
irajyann agne XII, 109.
irāvati dhenumatī V, 16.
imaṃ jīvebhyaḥ paridhiṃ XXXV, 15.
imaṃ devā asapatnam IX, 40. X, 18.
imaṃ no deva savitar XI, 8.
imaṃ mā hiñsīr ekaçapham XIII, 48.
imaṃ mā hiñsīr dvipādam XIII, 47.
imaṃ me varuṇa XXI, 1.
imañ sâhasrañ çatadhāram XIII, 49.
imañ stanam ūrjasvantam XVII, 87.
imam ūrṇâyum XIII, 50.
imā u tvā purūvaso XXXIII, 81.
imāṇ te dhiyaṃ prabhare maho XXXIII, 29.
imā gira ādityebhyo ghṛitasnūḥ XXXIV, 54.
imā te vājinn avamārjanāni XXIX, 16.
imā nu kam bhuvanā XXV, 46.
imām agribhṇan raçanām XXII, 2.

- imā me agna ish/akā dhenavaḥ XVII, 2.
 imā rudrāya tavase XVI, 48.
 imau te paxāv ajarau XVIII, 52.
 isham ūrjam aham ita ādam XII, 105.
 ishaç corjaç ca XIV, 16.
 ishiro viçvavyacās XVIII, 41.
 ishe tvorje tvā I, 1.
 ishe pinvasvorje pinvasva XXXVIII, 14.
 ishe rāye ramasva XIII, 35.
 ishkartāram adhvarasya XII, 110.
 ishkr̥itir nāma vo mātā XII, 83.
 ishṭo agnir ābutaḥ XVIII, 57.
 ishṭo yajno bhṛigubhir XVIII, 56.
 iha ratur iha ramadhvam VIII, 51.
 ihaivāgne adhi XXVII, 4.
 īdīto devair harivāñ XX, 38.
 īdrixāsa etādrixāsa ū shu naḥ XVII, 84.
 īdriṅg cá'nyādriṅg ca XVII, 81.
 īdyāç cāsi vandyāç ca vājinn XXIX, 3.
 īrmāntāsaḥ silikamadhyamāsaḥ XXIX, 21.
 içānāya parasvatas XXIV, 28.
 içā vāsyam XL, 1.
 uchushmā oshadbīnām XII, 82.
 uta no 'hir budhnyaḥ XXXIV, 53.
 uta smā 'sya dravatas IX, 15.
 utedānim bhagavantaḥ XXXIV, 37.
 utkrāma mahate saubhagāya XI, 21.
 uttamāyām ava bharā XXXIV, 14.
 uttishṭhann ojasā saha VIII, 39.
 uttishṭha brahmaṇaspate XXXIV, 56.
 utthāya bṛihatī XI, 64.
 utsakthyā ava gudam dehi XXIII, 21.
 utsādebhyaḥ kubjam XXX, 10.
 uktāḥ saṃcarā etā aindrāgnāḥ XXIV, 15. 17.
 uktāḥ saṃcarāḥ etāḥ çunāsiriyāḥ XXIV, 19.
 ukthebhir vṛitrahantamā XXXIII, 76.
 ukhām kriṇotu çaktyā XI, 57.
 uxā samudro aruṇaḥ XVII, 60.
 ugram lohiteṇa XXXIX, 9.
 ugraç ca bhīmaç ca (XVII, 86). XXXIX, 7.
 ugras tveshanṛimṇaḥ XXXIII, 80.
 ugrā vighaninā mṛidhas XXXIII, 61.
 uccā te jātām andhaso XXVI, 16.
 ud akramīd draviṇodās XI, 22.
 ud agne tishṭha praty ā tanushva XIII, 12.
 udicīm ārohā X, 13.
 udiratām avara ut XIX, 49.
 ud u tishṭha XI, 41.
 ud uttamam varuṇasya XII, 12.
 ud u tyam jātavedasam VII, 41. VIII, 41. XXXIII, 31.
 ud u tvā viçve devā agne XII, 31. XVII, 53.
 ud enam uttarām XVII, 50.
 ud eshām bābū XI, 82.
 udgrābham ca nigrābham ca XVII, 64.
 ud divam stabhānā V, 27.
 uddharshaya maghavann XVII, 42.
 udbudhyasvāgne pratijāgrihi XV, 54. XVIII, 61.
 ud vayan tamasaḥ pari XX, 21. XXVII, 10. XXXV, 14. XXXVIII, 24.
 unnata rishabho vāmanas XXIV, 7.
 upa jmann upa vetase XVII, 6.
 upa tvā 'gne havishmatir III, 4.
 upa naḥ sūnavo giraḥ XXXIII, 77.
 upaprayanto adhvaram III, 11.
 upa prāgāchasanaṃ vājy XXIX, 23.
 upa prāgāt paramam yat sadhastham XXIX, 24.
 upa prāgāt suman me 'dhāyi XXV, 30.
 upayāmagrihīto 'si dhruvo 'si VII, 25.
 upay.'si prajāpataye XXIII, 2. 4.

upay.'si bṛihaspatisutasya VIII, 9.
 upay.'si madhave tvop. VII, 30.
 upay.'si sâvitro 'si VIII, 7.
 upay.'si suçarmâ 'si VIII, 8.
 upay.'si harir asi VIII, 11.
 upay.'sindrâya tvâ VII, 22.
 upay.'sy agnaye tvâ VIII, 47.
 upay.'sy antar VII, 4.
 upay.'sy açvibhyâṃ tvâ XX, 33.
 upay.'sy âgrayaṇo 'si VII, 20.
 upay.'sy âdityebhyas tvâ VIII, 1.
 upay.'sy âçvinam tejaḥ XIX, 8.
 upaçvâsaya pṛithivîm XXIX, 55.
 upahûtâ iha gâvas III, 43.
 upahûtâḥ pitaraḥ somyâso XIX, 57.
 upahûto dyaush pitopa II, 11.
 upahvare giriṇâm XXVI, 15.
 upâvasṛija tmanyâ XXIX, 35.
 upâvir asy upa VI, 7.
 upâsmai gâyatâ naras XXXIII, 62.
 ubhâ pibatam açvinobhâ XXXIV, 28.
 ubhâbhyâṃ deva savitaḥ XIX, 43.
 ubhâ vâm indrâgni âhuvadhyai III, 13.
 ubhe suçandra sarpisho XV, 43.
 uçantas tvâ nidhîmahy XIX, 70.
 uru vishṇo vikramasvoru V, 38. 41.
 uçik tvam deva somâ VIII, 50.
 uçik pâvako XII, 24.
 uçig asi kavir V, 32.
 ushas tac citram âbharâ XXXIV, 33.
 ushâsânaktam açvinâ XX, 61.
 ushâsânaktâ bṛihatî XX, 41.
 ushe yahvî supeçasâ XXI, 17.
 usrâv etaṃ dhûrshâhau IV, 33.
 ûrk ca me sūnṛitâ ca XVIII, 9.
 ûrg asy âṅgirasy IV, 10.
 ûrjam vahantîr II, 34.
 ûrjo napâj XII, 108.
 ûrjo napâtam sa hinâ 'yam XXVII, 44.

PARS I.

ûrdhva û shu ṇa ûtaye XI, 42.
 ûrdhvam enam uchrayatât XXIII, 27.
 ûrdhvâm enâm uchṛâpaya XXIII, 26.
 ûrdhvâ asya samidho bhavanty XXVII,
 11.
 ûrdhvâm âroha X, 14.
 ûrdhvo bhava prati XIII, 13.
 ṛiksâmayoḥ çilpe IV, 9.
 ṛicaṃ vâcam prapadye XXXVI, 1.
 ṛice tvâ ruce tvâ XIII, 39.
 ṛico nâmâ 'smi yajûṣhi XVIII, 67.
 ṛijave tvâ sâdhave tvâ XXXVII, 10.
 ṛijîte parivṛiṅgdhi no XXIX, 49.
 ṛitaṃ ca me 'mṛitaṃ ca XVIII, 6.
 ṛitaṃ satyam XI, 47.
 ṛitajic ca satyajic ca XVII, 83.
 ṛitaye stenahṛidayam XXX, 13.
 ṛitavas ta ṛituthâ parva XXIII, 40.
 ṛitavas te yajnam vitanvantu XXVI, 14.
 ṛitava stha ṛitâvṛidhas XVII, 3.
 ṛitaç ca satyaç ca XVII, 82.
 ṛitâvânami mahisham XII, 111.
 ṛitâvânami vaiçvânaram XXVI, 6.
 ṛitâshâḍ ṛitadhâmâ XVIII, 38.
 ṛituthendro vanaspatiḥ XX, 65.
 ṛidhag itthâ sa martyaḥ XXXIII, 87.
 ekayâ ca daçabhiç ca svabhûte XXVII,
 33.
 ekayâ 'stuvata prajā adhiyanta XIV, 28.
 ekas tvashṭur açvasyâ viçastâ XXV, 42.
 ekasmai svâhâ XXII, 34.
 ekâ ca me tisraç ca XVIII, 24.
 ejatu daçamâsyo VIII, 28.
 eṇy ahno maṇḍûko XXIV, 36.
 etaṃ jânâtha parame XVIII, 60.
 etaṃ te deva savitar II, 12.
 etaṃ sadhastha pari te XVIII, 59.
 etat te rudrâ 'vasam III, 61.
 etâ arshanti hṛidyât XVII, 93.

- etâ u vaḥ subhagâ viçvarûpâs XXIX, 5.
 etâ aindrâgnâ dvirûpâ XXIV, 8.
 etâvad rūpaṇi yajnasya XIX, 31.
 etâvân asya mahimâ XXXI, 3.
 edam aganma devayajanam IV, 1.
 edho 'sy edbishîmahî (XIX, 9). XX, 23.
 XXXVIII, 25.
 enâ viçvânî aryâ â XXVI, 18.
 enâ vo agniṁ namasorjo XV, 32.
 ebhir no arkair bhavâ no arvâṅg XV, 46.
 evaḥ chando varivaḥ chandaḥ XV, 4.
 eved indraṁ vṛishanāṁ XX, 54.
 esha chāgaḥ puro açvena XXV, 26.
 esha te gâyatro bhāgas IV, 24.
 esha te nirṛite bhāgas IX, 35.
 esha te rudra bhāgaḥ III, 57.
 esha va stomo maruta iyaṁ gir XXXIV, 48.
 esha sya vâjî IX, 14.
 eshâ te agne samit II, 14.
 eshâ te çukra tanûr IV, 17.
 eshâ vaḥ sâ satyâ samvâg IX, 12.
 esho ha devaḥ pradiço 'nu sarvâḥ
 XXXII, 4.
 ehy û shu bravâṇi te XXVI, 13.
 aindraḥ prâṇo VI, 20.
 ojaç ca me sahaç ca XVIII, 3.
 omâsaç carshanîdhṛito VII, 33.
 oshadhayaḥ pratigribhṇîta XI, 48.
 oshadhayaḥ samavadanta XII, 96.
 oshadhîḥ pratimodadhvam XII, 77.
 oshadhîr iti mâtaras XII, 78.
 kaḥ svid ekâkî carati XXIII, 9. 45.
 kakubhaṁ rūpam VIII, 49.
 katy asya vish/hâḥ katy XXIII, 57.
 kadâ cana prayuchasy VIII, 3.
 kadâ cana starîr asi III, 34. VIII, 2.
 kanyâ iva vahatum etavâ u XVII, 97.
 kayâ tvaṁ na ûtyâ XXXVI, 7.
 kayâ naç citra âbhuvad XXVII, 39.
 XXXVI, 4.
 kalpantâṁ te diças tubhyam XXXV, 9.
 kavashyo na vyacasvatîr XX, 60. (differing from) XXI, 34.
 kas tvâchyati XXIII, 39.
 kas tvâ yunakti I, 6.
 kas tvâ vimuñcati II, 23.
 kas tvâ satyo madânâṁ XXVII, 40.
 XXXVI, 5.
 kâ im are piçanṅgilâ XXIII, 55.
 kâṇḍât kâṇḍât prarohanti XIII, 20.
 kâmaṁ kâmadughe XII, 72.
 kâya svâhâ kasmai svâhâ XXII, 20.
 kârshir asi VI, 28.
 kâvyayor âjâneshu XXXIII, 72.
 kâ svid âsîr pûrvacittiḥ XXIII, 11. 53.
 kiṁ svid sûryasamaṁ jyotiḥ XXIII, 47.
 kiṁ svid âsîr adhish/hânâṁ XVII, 18.
 kiṁ svid vanaṁ ka u sa vṛixa âsa XVII, 20.
 kukkuṭo 'si madhujihvaḥ I, 16.
 kutas tvam indra mâbinaḥ XXXIII, 27.
 kumbho vanish/hur XIX, 87.
 kurvann eveha karmâni XL, 2.
 kulâyini ghṛitavatî XIV, 2.
 kuvid 'aṅga yavamanto X, 32. XIX, 6.
 XXIII, 38.
 kriṇushva pâjaḥ prasitim XIII, 9.
 kriṣhṇagrîvâ âgneyâḥ XXIV, 6. 9. 14.
 kriṣhṇâ bhaumâs XXIV, 10.
 kriṣhṇo 'sy âkharesh/ho II, 1.
 ketuṁ kriṇvann aketave XXIX, 37.
 keshv antaḥ purusha âviveça XXIII, 51.
 ko asya veda bhuvanasya nâbhim XXIII, 59.
 ko 'dât kasmâ adât VII, 48.
 ko 'si katamo 'si VII, 29. (differing from) XX, 4.

- kramadhvam agninā nākam XVII, 65.
 kravyādam agniṃ prahiṇomi XXXV, 19.
 xatrasya tvā paraspāya XXXVIII, 19.
 xatrasya yonir asi (X, 8). XX, 1.
 xatrasyolvam asi X, 8.
 xatreṇāgne svāyuh XXVII, 5.
 xapo rājann uta tmanā XV, 37.
 khaṅgo vaiçvadevaḥ XXIV, 40.
 gaṇānām tvā gaṇapatim XXIII, 19.
 gandharvas tvā viçvāvasuḥ II, 3.
 garbho asy oshadhīnām XII, 37.
 garbho devānām pitā matīnām XXXVII, 14.
 gāyatraṃ chando 'si XXXVIII, 6.
 gāyatrī trishṭub jagaty XXIII, 33.
 gāyatreṇa tvā chandasā parigrihṇāmi I, 27.
 gāva upāvatā'vatam XXXIII, 19. 71.
 grihā mā bibhita III, 41.
 gotrabhidam govīdam XVII, 38.
 gobhir na somam aṇvinā XX, 66.
 gomad ū shu nāsatyā XX, 81.
 grahā ūrjāhutayo IX, 4.
 grīshmeṇa rītunā XXI, 24.
 garmaitat te purīsham XXXVIII, 21.
 ghṛitaṃ ghṛitapāvānaḥ VI, 19.
 ghṛitaṃ mimixe XVII, 88.
 ghṛitavati bhuvanānām XXXIV, 45.
 ghṛitāci stho dhuryau II, 19.
 ghṛitācy asi juhūr nāmnā II, 6.
 ghṛitena sītā madhunā XII, 70.
 ghṛitenāktau VI, 11.
 ghṛitenāñjant sam patho XXIX, 2.
 caxushaḥ pitā manasā XVII, 25.
 catasraç ca me 'shṭau ca XVIII, 25.
 catuḥsaktir nābhir XXXVIII, 20.
 catustriṇçat tantavo VIII, 61.
 catustriṇçad vājino XXV, 41.
 catvāri çriṇçā trayo XVII, 91.
 candramā apsv antar XXXIII, 90.
 candramā manaso jātaç XXXI, 12.
 cittiṃ juhomi manasā ghṛitena XVII, 78.
 citpatir mā punātu IV, 4.
 citraṃ devānām udagād VII, 42. XIII, 46.
 cid asi tayā devatayā XII, 53.
 cid asi manā 'si IV, 19.
 codayitrī sūnṛitānām XX, 85.
 janayatyai tvā I, 22.
 janasya gopā ajanishṭa jāgrivir XV, 27.
 janishṭhā ugraḥ sahase XXXIII, 64.
 javo yas te vājin IX, 9.
 jīhvā me bhadram XX, 6.
 jīmūtasyeva bhavati XXIX, 38.
 jushāṇo barhir harivān XX, 39.
 jyaishṭhyaṃ ca ma ādhipatyam XVII, 4.
 jyotir asi viçvarūpam V, 35.
 taṃ patnibhir anugachema devāḥ XV, 50.
 taṃ pratnathā VII, 12.
 taṃ tvā yāmi brahmaṇā XVIII, 49. XXI, 2.
 taṃ tvā çocishṭha didivas III, 26.
 taṃ tvā samidbhir III, 3.
 taṃ yajnaṃ barhisbi prauxan XXXI, 9.
 taṃ vo dasmam rītishaham XXVI, 11.
 tac caxur devahitam XXXVI, 24.
 tato virād ajāyata XXXI, 5.
 tat savitur vareṇyam III, 35. XXII, 9. XXX, 2. XXXVI, 3.
 tat sūryasya devatvam XXXIII, 37.
 tad aṇvinā bhishajā XIX, 82.
 tad asya rūpam amṛitaṃ XIX, 81.
 tad id āsa bhuvaneshu XXXIII, 80.
 tad ejati tan naijati XL, 5.
 tad evāgnis tad ādityas XXXII, 1.
 tad viprāso vipanyavo XXXIV, 44.
 tad vishṇoḥ paramam VI, 5.

- tanûnapâchucivratas XXI, 13.
 tanûnapât patha ritasya yânân XXIX, 26.
 tanûnapâd asuro XXVII, 12.
 tanûpâ agne'si III, 17.
 tanûpâ bhishajā sute XX, 56.
 tantunâ râyas posheṇa râyas posham jinva XV, 7.
 tan nas turipam adbhutam XXVII, 20.
 tan no vâto mayobhu XXV, 17.
 tan mitrasya varuṇasyâ 'bhicaxe XXXIII, 38.
 tapaç ca tapasyaç ca XV, 57.
 tapase kaulâlam XXX, 7.
 tapase svâhâ tapyate svâhâ XXXIX, 12.
 taptâyani me'si V, 9.
 tam id garbham prathamam XVII, 30.
 tam indram paçavaḥ XX, 69.
 tam içânaṃ jagatas XXV, 18.
 tam u tvâ dadhyaṅg XI, 33.
 tam u tvâ pâthyo vṛishâ XI, 34.
 taraṇir viçvadarçato XXXIII, 36.
 tava bhramâsa âçuyâ XIII, 10.
 tava vâvav ritas pate XXVII, 34.
 tava çariraṃ patayishṇv XXIX, 22.
 tavâ 'yaṃ somas tvam ehy XXVI, 23.
 tasmâ araṇ gamâma vo XI, 52. XXXVI, 16.
 tasmâd açvâ ajâyanta XXXI, 8.
 tasmâd yajnât sarvahutaḥ ricaḥ sâmanî XXXI, 7.
 t. y. s. sambhṛitam XXXI, 6.
 tasya vayaṃ sumatau XX, 52.
 tasyâs te satyasavasaḥ IV, 18.
 tâ asya sûdadohasaḥ XII, 55. XV, 60.
 tâ ubhau caturaḥ padaḥ XXIII, 20.
 tâṃ savitur vareṇyasya XVII, 74.
 tâ na âvoḍham açvinâ XX, 83.
 tâ nâsatyâ supeçasâ XX, 74.
 tân pûrvayâ nividâ XXV, 16.
 tâ bhishajā sukarmaṇâ XX, 75.
 tiraçcino vitato XXXIII, 74.
 tisra iḍâ sarasvatî XXI, 19.
 tistras tredhâ sarasvaty XX, 63.
 tisro devîr barhir edaṃ XXVII, 19.
 tisro devîr havishâ vardhamânâs XX, 43.
 tîvrân ghoshân kṛiṇvate XXIX, 44.
 tubhyaṃ tâ aṅgirastama XII, 116.
 te asya yoshane divye XXVII, 17.
 te âcarantî samaneva yoshâ XXIX, 41.
 te âyajanta draviṇaṃ XVII, 28.
 tejaḥ paçûnâṃ havir XIX, 95.
 tejo'si tejo mayi dhehi XIX, 9.
 tejo'si çukram amṛitam XXII, 1.
 te no arvanto IX, 17.
 te hi putrâso aditeḥ III, 33.
 trayâ devâ ekâdaça XX, 11.
 trâtâram indram avitâram XX, 50.
 triṇçad dhâma virâjati III, 8.
 tridhâ hitam paṇibhir XVII, 92.
 tripâd ûrdhva udait XXXI, 4.
 trivṛid asi trivṛite tvâ XV, 9.
 trîṇi ta âhur divi bandhanâni XXIX, 15.
 trîṇi padâ vicakrame XXXIV, 43.
 trîṇi çatâ trî sahasraṇy XXXIII, 7.
 trînt samudrânt XIII, 31.
 tryambakaṃ yajâmahe III, 60.
 tryavayo gâyatryai XXIV, 12.
 tryaviç ca me tryavî ca XVIII, 26.
 tryâyushaṃ jamadagneḥ III, 62.
 tvam agna iḍitaḥ kavyavâhanâ XIX, 66.
 tvam agne dyubhis XI, 27.
 tvam agne prathamô aṅgirâs XXXIV, 12.
 tvam agne vṛatapâ asi IV, 16.
 tvam aṅga praçaṇsisho VI, 37.
 tvam indra pratûrtishv XXX, 66.
 tvam imâ oshadhiḥ XXXIV, 22.
 tvam uttamâ'sy oshadhe XII, 101.

tvaṃ no agne tava deva XXXIV, 13.
 tvaṃ no agne varuṇasya XXI, 3.
 tvaṃ yavishṭha dācusho XIII, 52.
 XVIII, 77.
 tvaṃ soma pitribhiḥ XIX, 54.
 tvaṃ soma pracikito XIX, 52.
 tvayā hi naḥ pitaraḥ XIX, 53.
 tvashṭā turipo adbhutas XXI, 20.
 tvashṭā dadhachushmam XX, 44.
 tvashṭā vīraṃ devakāmam XXIX, 9.
 tvām agne aṅgirasō guhā hitam XV, 28.
 tvām agne pushkarād adhy XV, 22.
 tvām agne yajamānā anu dyūn XII, 28.
 tvām agne vṛiṇate XXVII, 3.
 tvām adya ṛishe ārsheya ṛishīnām XXI,
 61.
 tvām id dhi havāmahe XXVII, 37.
 tvām gandharvā akhanaṃs XII, 98.
 tvām citraṇavastama XV, 31.
 tvām hi mandratamam XXXIII, 13.
 tve agne svāhuta XXXIII, 14.
 daṣṣṭṛābhyāṃ malimlūn XI, 78.
 daxiṇām āroha X, 11.
 dadhikrāvṇo akārisham XXIII, 32.
 dasrā yuvākavaḥ sutā XXXIII, 58.
 digbhyāḥ svāhā candrāya svāhā XXXIX,
 2.
 divaḥ pṛithivyāḥ pary ojas XXIX, 53.
 divas pari prathamam XII, 18.
 divi dhā imaṃ yajnam XXXVIII, 11.
 divi pṛishṭo arocata XXXIII, 92.
 divi vishṇur vyakramṣta II, 25.
 divo mūrdhā 'si pṛithivyā nābhir XVIII,
 54.
 divo vā vishṇa uta vā V, 19.
 dīxāyai rūpaṃ ṣaṣpāni XIX, 13.
 dīrghāyus ta oshadhe XII, 100.
 duro devīr diṣo mahīr XXI, 16.
 dṛiṇhasva devī XI, 69.

PARS I.

dṛite dṛiṇha mā jyok XXXVI, 19.
 dṛite dṛiṇha mā mitrasya XXXVI, 18.
 dṛiṣāno rukma urvyā XII, 1. 25.
 dṛishṭvā parisruto rasaṃ XIX, 79.
 dṛishṭvā rūpe vyākarot XIX, 77.
 deva indro narācaṇsas XXI, 55.
 XXVIII, 19.
 devaṃ devaṃ vo 'vase XXXIII, 91.
 devaṃ barhiḥ sarasvatī sudevam XXI,
 48.
 devaṃ barhir indraṃ sudevam XXVIII,
 12.
 devaṃ barhir vayodhasam XXVIII, 35.
 devaṃ barhir vāritīnām XXI, 57.
 devaṃ barhir vāritīnām devam indram
 XXVIII, 21.
 devaṃ barhir vāritīnām devam indraṃ
 vayodhasam XXVIII, 44.
 devakritasyainaso VIII, 13.
 devaṇrutau deveshv āghoshatam V, 17.
 deva savitah prasava yajnam IX, 1. XI,
 7. XXX, 1.
 deva savitar esha te V, 39.
 devas tvā savitodvapatu XI, 63.
 devasya cetato mahīm XXII, 11.
 devasya tvā savituḥ prasave I, 10. 21.
 24. V, 22. 26. VI, 1. 9. 30. IX, 30.
 38. XI, 9. 28. XVIII, 37. XX, 3.
 XXVII, 9. XXXVIII, 1.
 devasya savitur matim XXII, 14.
 devasyāhaṃ savituḥ save IX, 10. 13.
 devahūr yajna ā ca vaxat XVII, 62.
 devā gātuvīdo VIII, 21.
 devā devānām bhishajā hotārāv XXI, 53.
 devā daivyā hotārā devam indram
 XXVIII, 17.
 devā daivyā hotārā devam indraṃ va-
 yodhasam XXVIII, 40.
 devānām bhadrā sumatir XXV, 15.

- devân divam agan yajnas VIII, 60.
devâ yajnam atanvata XIX, 12.
devâso hi shmâ manave XXXIII, 94.
devî ushâsânaktâ devam indram vayo-
dhasam XXVIII, 37.
devî ushâsânaktendram XXVIII, 14.
devî ushâsâv açvinâ sutrâmendre XXI,
50.
devî ûrjâhutî dughe XXI, 52. XXVIII,
16. 39.
devî joshîrî vasudhitî devam indram
XXVIII, 15. 38.
devî joshîrî sarasvaty XXI, 51.
devî dyâvâprithivî XXXVII, 3.
devîr âpa esha vo garbhas VIII, 26.
devîr âpaḥ çuddhâ voḍhvam VI, 13.
devîr âpo apâṁ napâd VI, 27.
devîr dvâra indram XXVIII, 13.
devîr dvâro açvinâ bhishajendre XXI,
49.
devîr dvâro vayodhasam XXVIII, 36.
devîs tisas tisro devîḥ patim indram
XXVIII, 18.
devîs tisas tisro devîr XXI, 54.
XXVIII, 41.
devena no manasâ XXXIV, 23.
devebhyo hi prathamam yajniyebhyo
XXXIII, 54.
devo agniḥ svishṭakṛid XXI, 58.
devo agniḥ svishṭakṛid devam indram
XXVIII, 22.
devo agniḥ svishṭakṛid devam indram
vayodhasam XXVIII, 45.
devo devair vanaspatir XXI, 56.
XXVIII, 20.
devo narâçâṁso devam indram vayo-
dhasam XXVIII, 42.
devo vanaspatir devam indram vayo-
dhasam XXVIII, 43.
devyo vamryo XXXVII, 4.
dehi me dadâmi te III, 50.
daivyâ adhvaryavas tvâ XXIII, 42.
daivyâ mimâuâ manushaḥ XX, 42.
daivyâya dhartre XVII, 56.
daivyâv adhvaryû âgataṁ XXXIII, 33.
73.
daivyâ hotârâ ûrdhvam adhvaram no
XXVII, 18.
daivyâ hotârâ prathamâ XXIX, 32.
daivyâ hotârâ bhishajendreṇa XXI, 18.
dyâṁ mâ lekhîr V, 43.
dyubhir aktubhiḥ paripâtam XXXIV,
30.
dyaup çântir antarixam çântiḥ XXXVI,
17.
dyaup âsîr pûrvacittiḥ XXIII, 12. 54.
dyaus te prithivy antarixam XXIII, 43.
dyaus te prishṭham XI, 20.
drapsaç caskanda XIII, 5.
draviṇodâḥ pipîshati XXVI, 22.
drâpe andhasaspate XVI, 47.
drupadâd iva mumucânaḥ XX, 20.
drvannaḥ sarpîrâsutiḥ XI, 70.
dvâro devîr anv aṣya XXVII, 16.
dvipadâ yâç catuṣpadâs XXIII, 34.
dve virûpe carataḥ XXXII, 5.
dve sritî açṛiṇavam XIX, 47.
dhanvanâ gâ dhanvanâjîṁ XXIX, 39.
dhartâ divo vibhâtî XXXVII, 16.
dhâtâ râtiḥ VIII, 17.
dhânâḥ karambhaḥ saktavaḥ XIX, 21.
dhânânâṁ rūpaṁ kuvalam XIX, 22.
dhânâvantam karambhiṇam XX, 29.
dhânyam asi I, 20.
dhâmachad agnir XVIII, 76.
dhâman te viçvam bhuvanam XVII, 99.
dhûmrân vasantâyâlabhate XXIV, 11.
dhûmrâ babhrunikâçâḥ XXIV, 18.

dhûr asi dhûrva I, 8.
 dhṛishṭīr asi I, 17.
 dhruvaxitir dhruvayonir XIV, 1.
 dhruvasadam tvā IX, 2.
 dhruvā 'si dharuṇā XIII, 16.
 dhruvā 'si dharuṇeto jajne XIII, 34.
 dhruvā 'si dhruvo 'yam V, 28.
 dhruvo 'si prithivīm V, 13.
 naktoshāsā samanāsā XII, 2. XVII, 70.
 naxatrebhyah svāhā XXII, 28.
 na tam vidātha ya imā jajānā XVII,
 31.
 na tad raxāñsi na piçācās XXXIV, 51.
 na tasya pratimā asti XXXII, 3.
 na te dūre paramā cid XXXIV, 19.
 na tvāvāñ ३॥८ ayo divyo XXVII, 36.
 nadibhyah pauñjishyam XXX, 8.
 nabhaç ca nabhasyaç ca XIV, 15.
 nama āçave cājirāya ca XVI, 31.
 nama ushñishize giricarāya XVI, 22.
 namaḥ kapardine ca XVI, 29.
 namaḥ kûpyāya ca XVI, 38.
 namaḥ kṛitsnāyatayā dhāvate XVI, 20.
 namaḥ parṇāya ca XVI, 46.
 namaḥ pāryāya cāvāryāya XVI, 42.
 namaḥ çamgave ca XVI, 40.
 namaḥ çambhavāya ca XVI, 41.
 namaḥ çushkyāyaca XVI, 45.
 namaḥ çvabhyaḥ XVI, 28.
 namaḥ sabhābhyaḥ XVI, 24.
 namaḥ sikatyāya ca XVI, 43.
 namaḥ su te nirrite XII, 63.
 namaḥ senābhyaḥ XVI, 26.
 namaḥ sobhyāya ca XVI, 33.
 namaḥ srutyāya ca XVI, 37.
 namas ta āyudhāyā XVI, 14.
 namas taxabhyo XVI, 27.
 namas te astu vidyute XXXVI, 21.
 namas te rudra manyave XVI, 1.

namas te harase çocishe XVII, 11.
 XXXVI, 20.
 namo gaṇebhyo XVI, 25.
 namo jyeshṭhāya ca XVI, 32.
 namo dhṛishṭāve ca XVI, 36.
 namo babhluçāya vyādhine XVI, 18.
 namo bilmine ca XVI, 35.
 namo mitrasya varuṇasya IV, 35.
 namo rohitāya sthapataye XVI, 19.
 namo vaḥ pitaro rasāya II, 32.
 namo vañcate parivañcate XVI, 21.
 namo vanyāya ca XVI, 34.
 namo vātāya ca XVI, 39.
 namo visṛijadbhyo XVI, 23.
 namo vrajyāya ca XVI, 44.
 namo 'stu nilagrivāya XVI, 8.
 n. 'stu rudrebhyo ye 'ntarixe XVI, 65.
 n. 'stu r. ye divi XVI, 64.
 n. 'stu r. ye prithivyām XVI, 66.
 namo 'stu sarpebhyo XIII, 6.
 namo hiraṇyabāhave senānye XVI, 17.
 namo hrasvāya ca XVI, 30.
 na yāt paro nāntaras XX, 82.
 narāçañsaḥ prati çūro XX, 37.
 narāçañsasya mahimānam XXIX, 27.
 narmāya puñçcalūm XXX, 20.
 navadaçabhir astuvata çûdrāryāv asṛij-
 yetām XIV, 30.
 navabhir astuvata pitaro 'srijyanta XIV,
 29.
 navaviñçatyā 'stuvata vanaspatayo 'srij-
 yanta XIV, 31.
 na vā u etan mriyase XXIII, 16. XXV,
 44 (different in the second hemistich).
 na hi teshām amā cana III, 32.
 na hi spaçam avidann XXXIII, 60.
 nānā hi vām devahitañ XIX, 7.
 nābhā prithivyāḥ XI, 76.
 nābhir me cittam XX, 9.

nābhyā āsīd antarixam XXXI, 13.
 nāryas te patnyo loma XXIII, 36.
 nāçayitri balāsasyā XII, 97.
 nikramaṇam nishadanam XXV, 38.
 niyutvān vāyav āgahy XXVII, 29.
 niveçanaḥ saṅgamaṇo XII, 66.
 nishasāda dhṛitavrato X, 27. XX, 2.
 ni hotā hotṛishadane XI, 36.
 nilagrīvāḥ çitikanṭhāḥ çarvā adhaḥ XVI,
 57.
 nil. çitikanṭhā divaṇi XVI, 56.
 nṛittāya sūtam XXX, 6.
 nṛishade veçl XVII, 12.
 pañca diço daivir XVII, 54.
 pañca nadyaḥ sarasvatīm XXXIV, 11.
 pañcasv antaḥ puruṣha āviveça XXIII,
 52.
 pathas pathaḥ paripatim XXXIV, 42.
 payaḥ pṛithivyām payas XVIII, 36.
 payasā çukram amṛitam XIX, 84.
 payaso rūpaṇ yad yavās XIX, 23.
 payaso reta ābhṛitam XXXVIII, 28.
 paraṇ mṛityo anu parehi XXXV, 7.
 paramasyāḥ parāvato XI, 72.
 parameshṭhi tvā sādāyatu divas pṛishṭhe
 jyotiṣmatīm XV, 58.
 p. tvā s. divas p. vyacasvatīm XV, 64.
 parameshṭhy abhidhītaḥ VIII, 54.
 parasyā adhi saṁvato XI, 71.
 pari te dūdabho ratho III, 36.
 pari te dhanvano hetir XVI, 12.
 pari tvā girvaṇo V, 29.
 pari tvā 'gne puram XI, 26.
 pari dyāvāpṛithivī sadya XXXII, 12.
 pari no rudrasya hetir vṛinaktu XVI, 50.
 pari mā'gne duçcaritād IV, 28.
 pari vājapatiḥ XI, 25.
 parivir asi pari tvā VI, 6.
 parito shiñcatā sutaṇi XIX, 2.

parītya bhūtāni XXXII, 11.
 parīme gām aneshata XXXV, 18.
 paro divā para enā pṛithivyā XVII, 29.
 pavamānaḥ so adya naḥ XIX, 42.
 pavitreṇa punīhi mā XIX, 40.
 pavitre stho vaishṇavyau I, 12. X, 6.
 paçubhiḥ paçūn āpnoti XIX, 20.
 pashṭhavāḥ ca me XVIII, 27.
 pashṭhavāho virājas XXIV, 13.
 pātam no açvinā divā XX, 62.
 pāvakayā yaç citayantyā kṛipā XVII, 10.
 pāvakavarcāḥ XII, 107.
 pāvakā naḥ sarasvatī XX, 84.
 pāhi no agna ekayā XXVII, 43.
 pitā no 'si pitā no bodhi XXXVII, 20.
 pitum nu stosham XXXIV, 7.
 pīṛibhyaḥ svadhāyibhyaḥ svāhā XIX,
 36.
 pivoannā rayivṛidhaḥ XXVII, 23.
 putram iva pitarāv X, 34. XX, 77.
 punantu mā devajanāḥ XIX, 39.
 punantu mā pitarāḥ somyāsaḥ XIX, 37.
 punar āsadya sadanam XII, 39.
 punar ūrjā XII, 9. 40.
 punar naḥ pitaro mano III, 55.
 punar manaḥ punar āyur IV, 15.
 punas tvā 'dityās XII, 44.
 punāti te parisrutam XIX, 4.
 purā krūrasya visṛipo I, 28.
 purīshyaso agnayaḥ XII, 50.
 purīshyo 'si XI, 32.
 purudasmo vishurūpa indur VIII, 30.
 puruṣha evedaṇi sarvam XXXI, 2.
 puruṣamṛigaç candramaso XXIV, 35.
 pūrṇā darvi parā pata III, 49.
 pūṣaṇam vanishṭhunā XXV, 7.
 pūṣhan tava vrata vāyam XXXIV, 41.
 pūṣhā pañcāxareṇa IX, 32.
 pṛichāmi tvā citaye XXIII, 49.

prichâmi tvâ param antam prithivyâh
XXIII, 61.
prithivi devayajany oshadhyâs te I, 25.
prithivi ca ma indraç ca XVIII, 18.
prithivi chando 'ntarixam chando XIV,
19.
prithivyâ aham ud antarixam XVII, 67.
prithivyâh purisham asy XIV, 4.
prithivyâh sadhasthâd XI, 16.
prithivyai svâhâ XXII, 29.
prîçnis tiraçcinapriçnir XXIV, 4.
prishadaçvâ marutaç XXV, 20.
prishîr me râsh/ram XX, 8.
prishô divi prishô agniç XVIII, 73.
praghâsino havâmahe III, 44.
prajāpataye ca vâyave ca XXIV, 30.
prajāpataye tvâ jusham proxâmî XXII,
5.
prajāpataye purushân XXIV, 29.
prajāpatiç sambhriyamânaç XXXIX, 5.
prajāpatir viçvakarmâ XVIII, 43.
prajāpatiç carati garbhe XXXI, 19.
prajāpatish tvâ sâdayatv XIII, 17.
prajāpate na tvad etâny anyo X, 20.
XXIII, 65.
prajāpates tapasâ vâvridhânaç XXIX,
11.
prajāpatau tvâ devatâyâm XXXV, 6.
pra tad vishnu stavate V, 20.
pra tad voced amritam nu XXXII, 9.
prati xatre prati tish/hâmi XX, 10.
pratipad asi pratipade tvâ XV, 8.
prati panthâm apadmahi IV, 29.
pratiçrutkâyâ artanam XXX, 19.
prati spaço visrija XIII, 11.
praticim âroha X, 12.
pratûrtam vâjinn âdrava XI, 12.
pratûrvann ehy XI, 15.
pratyushaṇṇ raxaç I, 7. 29.

FARS I.

prathamâ dvitfyair XX, 12.
prathamâ vâṇ sarathinâ XXIX, 7.
pra nûnam brahmaṇaspatir XXXIV, 57.
pra no yachatv aryamâ IX, 29.
pra parvatasya X, 19.
pra prâ 'yam aguir XII, 34.
pra bâhavâ sisritam XXI, 9.
pra manmahe çavasânâya XXXIV, 16.
pramuçca dhanvanas tvam XVI, 9.
pra yâbhir yâsi dâçvâṇsam XXVII, 27.
pra va indrâya bṛihate XXXIII, 96.
pra vâyum achâ bṛihatî XXXIII, 55.
pravâvrije suprayâ barbir XXXIII, 44.
pra vîrayâ çucayo XXXIII, 70.
pra vo mahe mandamânâyâ XXXIII, 23.
pra vo mahe mahi XXXIV, 17.
prasadya bhasmanâ yonim XII, 38.
prastareṇa paridhinâ XVIII, 63.
prâg apâg udag VI, 36.
prâcînam barhiç pradiçâ XXIX, 29.
prâcîm anu pradiçam prebi XVII, 66.
prâçyai diçe svâhâ XXII, 24.
prâṇam me pâhy XIV, 8.
prâṇadâ apânadâ XVII, 15.
prâṇapâ me apânapâç XX, 34.
prâṇaç ca me 'pânaç ca XVIII, 2.
prâṇâya me varcodâ VII, 27.
prâṇâya svâhâ 'pânâya svâhâ XXII, 23.
XXIII, 18.
prâtar agnim prâtar indram XXXIV, 34.
prâtarjîtam bhagam XXXIV, 35.
pretâ jayatâ nara indro XVII, 46.
pred agne jyotishmân XII, 32.
preddho agne dîdihî XVII, 76.
praitu brahmaṇaspatir XXXIII, 89.
XXXVII, 7.
praitu vâjî kanikradan XI, 46.
praishebhiç praishân âpnoty XIX, 19.
prothad açvo na yavase 'vishyan XV, 62.

- baṭ sūrya çravasā XXXIII, 40.
 baṇ mahāñ 2॥ asi sūrya XXXIII, 39.
 barbishadaḥ pitara ūty XIX, 55.
 balavijnāya sthaviraḥ XVII, 37.
 bahvīnām pitā bahur asya putraç XXIX, 42.
 bāhū me balam XX, 7.
 bibhatsāyai paulkasam XXX, 17.
 bṛihad indrāya gāyata XX, 30.
 bṛihann id idhma eshām XXXIII, 24.
 bṛihaspate ati yad aryo arhād XXVI, 3.
 bṛihaspate paridīyā XVII, 36.
 bṛihaspate vājaṁ jaya IX, 11.
 bṛihaspate savitar bodhayainam XXVII, 8.
 bodhā me asya XII, 42.
 brahma xatram pavate XIX, 5.
 brahma jainānam XIII, 3.
 brahmaṇaspate tvam asya XXXIV, 58.
 brahmaṇe brāhmaṇaṁ XXX, 5.
 brahma sūryasamaṁ jyotir XXIII, 48.
 brahmāṇi me matayaḥ XXXIII, 78.
 brāhmaṇam adya videya VII, 46.
 brāhmaṇāsaḥ pitaraḥ XXIX, 47.
 brāhmaṇo 'sya mukham XXXI, 11.
 bhaga eva bhagavāñ XXXIV, 38.
 bhaga praṇetar bhaga XXXIV, 36.
 bhadrāṁ karṇebhiḥ XXV, 21.
 bhadraḥ uta praçastayo XV, 39.
 bhadro no agnir āhuto XV, 38.
 bhadro me 'si pracyavasva IV, 34.
 bhavataṁ naḥ samanasau V, 3. XII, 60.
 bhāyai dārvāhāram XXX, 12.
 bhujyuḥ suparṇo XVIII, 42.
 bhuvō yajnasya XIII, 15. XV, 23.
 bhūtāya tvā I, 11.
 bhūmyā ākhūn XXIV, 26.
 bhūr asi bhūmir asy XIII, 18.
 bhūr bhuvaḥ svaḥ suprajāḥ prajābhiḥ
 III, 37.
 bhūr bhuvaḥ svaḥ XXXVI, 3.
 bhūr bhuvaḥ svar dyaur iva bhūmnā
 III, 5.
 bheshajam asi III, 59.
 makhasya çiro 'si XXXVII, 8.
 madhave svāhā nādhavāya svāhā VII,
 30. XXII, 31.
 madhu naktam XIII, 28.
 madhumatir na ishas kṛidhi VII, 2.
 madhumān no XIII, 29.
 madhu vātā ritāyate XIII, 27.
 madhuç ca mādhaveç ca XIII, 25.
 madhvā yajnaṁ naxase XXVII, 13.
 manasaḥ kāmam ākūtim XXXIX, 4.
 manas ta āpyāyatām VI, 15.
 manojūtir jushatām ājyasya II, 13.
 mano na yeshu VII, 17.
 mano nṛ āhvāmahe III, 53.
 mano me tarpayata VI, 31.
 manyave 'yastāpam XXX, 14.
 mayi grihṇāmy agre agniṁ XIII, 1.
 mayi tyad indriyam bṛihan XXXVIII,
 27.
 mayīdam indra indriyam II, 10.
 mayuḥ prājāpatya ulo XXIV, 31.
 marutāṁ skandhās XXV, 6.
 maruto 'sya hi xaye VIII, 31.
 marutvantam vṛishabham VII, 36.
 marutvāñ 2॥ indra vṛishabho VII, 38.
 marmāṇi te varmaṇā XVII, 49.
 maçakān keçair XXV, 3.
 mahāñ 2॥ indro nṛivad VII, 39.
 mahāñ 2॥ indro ya ojasā VII, 40.
 mahāñ 2॥ indro vajrahastaḥ XXVI, 10.
 mahānāmnyo revatyō XXIII, 35.
 mahi triṇām avo 'stu III, 31.
 mahi dyauḥ prithivī ca VIII, 32. XIII,
 32.

mahínám payo 'si IV, 3.
 mahîm û shu mâtaramñ XXI, 5.
 maho agneḥ samidhânasya XXXIII, 17.
 maho arṇaḥ sarasvatî XX, 86.
 mâ chandaḥ pramâ chandaḥ XIV, 18.
 mâ ta indra te vayam X, 22.
 mâtâ ca te pitâ ca te 'graṃ XXIII, 24.
 mâtâ ca te pitâ ca te 'gre XXIII, 25.
 mâteva putram XII, 61.
 mâ tvâ 'gnir dhvanayîd XXV, 37.
 mâ tvâ tapat priya âtmâ XXV, 43.
 mâ naḥ çaiṣo ararushas III, 30.
 mâ nas toke tanaye XVI, 16.
 mâ no mahântam uta mâ XVI, 15.
 mâ no mitro varuṇo XXV, 24.
 mâ'po maushadhîr VI, 22.
 mâ bher mâ samvikthâḥ I, 23. VI, 35.
 mâ mâ hiṣij janitâ XII, 102.
 mâ vo rishat XII, 95.
 mâ su bhitthâs XI, 68.
 mâ 'hir bhûr mâ pridâkur VI, 12. VIII,
 23.
 mitrañ huve pûtadaxam XXXIII, 57.
 mitraḥ saṃsrijya prithivîm XI, 53.
 mitraç ca ma indraç ca XVIII, 17.
 mitrasya carshañîdhrito XI, 62.
 mitrasya mâ caxushexadhvam V, 34.
 mitrâvaruṇâbhyâm tvâ VII, 23.
 mitro na ehi sumitradhas IV, 27.
 mitro navâxareṇa IX, 33.
 mîḍhushṭama çivatama XVI, 51.
 mukhañ sad asya çira it XIX, 88.
 muñcantu mâ çapathyâd XII, 90.
 mûrdhânam divo aratim VII, 24.
 XXXIII, 8.
 mûrdhâ vayaḥ prajāpatiç chandaḥ XIV,
 9.
 mûrdhâ 'si râç dhruvâ 'si dharuṇâ XIV,
 21.

mṛigo na bhîmaḥ kucaro XVIII, 71 (dif-
 fering from V, 20).
 medhâñ me varuṇo XXXII, 15.
 mo shû ṇa indrâ'tra prîtsu III, 46.
 ya âtmadâ baladâ yasya XXV, 13.
 ya indra indriyaṃ dadhuḥ XX, 70.
 ya imâ viçvâ bhuvanâni juhvad XVII,
 17.
 ya ime dyâvâprithivî XXIX, 34.
 ya etâvantaç ca bhûyâñsaç ca XVI, 63.
 yaṃ krandasî avasâ XXXII, 7.
 yaṃ te devî nirîtitir XII, 65.
 yaṃ paridhim paryadhatthâs II, 17.
 yaḥ prâṇato nimishato XXIII, 3. XXV,
 11.
 yakâ 'sakau çakuntikâ XXIII, 22.
 yako 'sakau çakuntaka XXIII, 23.
 yajā no mitrâvaruṇâ XXXIII, 3.
 yajurbhir âpyante grabâs XIX, 28.
 yaj jâgrato dûram XXXIV, 1.
 yajna yajnaṃ gacha VIII, 22.
 yajnasya doho VIII, 62.
 yajnâ yajnâ vo agnaye XXVII, 42.
 yajnena yajnam ayajanta XXXI, 16.
 yajno devânâṃ pratyeti VIII, 4.
 XXXIII, 68.
 yate svâhâ dhâvate svâho- XXII, 8.
 yato yataḥ samîhase XXXVI, 22.
 yat te gâtrâd agninâ XXV, 34.
 yat te pavitram arcishy XIX, 41.
 yat te sâde mahasâ XXV, 40.
 yat te soma divi jyotir VI, 33.
 yat purushaṃ vyadadhuḥ XXXI, 10.
 yat purusheṇa havishâ XXXI, 14.
 yat prajñanam uta ceto XXXIV, 3.
 yatra dhârâ anapetâ XVIII, 65.
 yatra bâṇâḥ sampatanti XVII, 48.
 yatra brahma ca xatraṃ ca XX, 25.
 yatrendraç ca váyuç ca XX, 26.

yatraushadhíh samagmata XII, 80.
 yathemâm vácām kalyāṇīm XXVI, 2.
 yad akrandaḥ XXIX, 12.
 yad agne káni káni cid XI, 73.
 yad atty upajihviká XI, 74.
 yad atra riptaṁ rasinaḥ XIX, 35.
 yad adya kac ca XXXIII, 35.
 yad adya sūra udite XXXIII, 20.
 yad açvasya kravisho XXV, 32.
 yad açvāya vāsa upastrizantya XXV, 39.
 yad asyā aṁhubhedyāḥ XXIII, 28.
 yad ākūtāt samasusrod XVIII, 58.
 yad āpipesha XIX, 11.
 yad āpo aghnyā iti XX, 18.
 yad ābadhnan dāxāyaṇā hiraṇyaṁ
 XXXIV, 52.
 yadi jāgrad yadi swapne XX, 16.
 yadi divā yadi naktam XX, 15.
 yad imā vājayann aham XII, 85.
 yad ūvadhyaṁ udarasyā XXV, 33.
 yad grāme yad arāṇye III, 45. XX, 17.
 yad dattam yat parādānam XVIII, 64.
 yad devā devaheḍanam XX, 14.
 yad devāso lalāmagum XXIII, 29.
 yad dharīṇo yavam atti XXIII, 30. 31.
 yad dhavishyam rītuṇo XXV, 27.
 yad vājino dāma saṁdānam XXV, 31.
 yad vāto apo aganigan XXIII, 7.
 yad vābishiḥ tam tad agnaye XXVI, 12.
 yantā ca me dhartā ca XVIII, 7.
 yantrī rāḍ yantry asi XIV, 22.
 yan nirṇijā rekṇasā XXV, 25.
 yan nīxam māṁspacanyā XXV, 36.
 yan me chidram caxusho XXXVI, 2.
 yam agne kavyavāhana XIX, 64.
 yam agne pritsu VI, 29.
 yam açvinā namucer asurād adhi XIX,
 34.
 yam açvinā sarasvatī XX, 68.

yamāya tvā ṅgirasvate XXXVIII, 9.
 yamāya tvā makhāya tvā XXXVII, 11.
 yamāya yamasūm XXX, 15.
 yamāya svāhā 'ntakāya svāhā XXXIX,
 13.
 yamena dattam trita enam XXIX, 13.
 yavānām bhūgo 'sy ayavānām ādhipat-
 yam XIV, 26.
 yaç cid āpo mahinā XXVII, 26. XXXII,
 7.
 yas tu sarvāṇi bhūtāny XL, 6.
 yas te adya kṛṇavad XII, 26.
 yas te açvasanir VIII, 12.
 yas te drapsa skandati VII, 26.
 yas te rasaḥ sambhṛita oshadhīshu
 XIX, 33.
 yas te stanaḥ çaçayo XXXVIII, 5.
 yasmāj jātam na purā kiṁcanaiva
 XXXII, 5.
 yasmān na jātaḥ VIII, 36.
 yasmint sarvāṇi bhūtāny XL, 7.
 yasminn açvāsa ṛishabhāsa uxapo XX,
 78.
 yasminn ṛicaḥ sāma yajūṛishi XXXIV, 5.
 yasya kurmo grihe havis XVII, 52.
 yasya prayāṇam XI, 6.
 yasyā 'yam viçva āryo XXXIII, 82.
 yasyās te ghora āsan XII, 64.
 yasyeme himavanto XXV, 12.
 yasyai te yajniyo VIII, 29.
 yasyaushadhīḥ XII, 86.
 yā ishavo yātudhānānam XIII, 7.
 yā oshadhiḥ pūrvā jātās XII, 75.
 yā oshadhiḥ somarājñir bahvīḥ XII, 92.
 yā osh. som. vishḥitāḥ XII, 93.
 yāñ 2ᵃ 5 āvaha uçato VIII, 19.
 yām medhām devagaṇāḥ XXXII, 14.
 yāḥ phalinir XII, 89.
 yāḥ senā abhītvarir XI, 77.

yâ te agne 'yaḥçayâ V, 8.
 yâ te gharma divyâ çug XXXVIII, 18.
 yâ te dhâmâni paramâni XVII, 21.
 yâ te dhâmâni havishâ IV, 37.
 yâ te dhâmâny uçmasi VI, 3.
 yâ te rudra çivâ tanûr XVI, 2. 49.
 yâ te hetir mîḍhushama XVI, 11.
 yâm ishuma giriçanta XVI, 3.
 yâvatî dyâvâprithivî XXXVIII, 26.
 yâ vâṇ kaçâ VII, 11.
 yâ vo devâḥ sûrye ruco XIII, 23.
 XVIII, 47.
 yâ vyâghraṇ vishûcikobhau XIX, 10.
 yâ çatena pratanoshi XIII, 21.
 yâç cedam upaçriṇvanti XII, 94.
 yâs te agne sûrye ruco XIII, 22. XVIII,
 46.
 yuktena manasâ XI, 2.
 yuktvâya savitâ XI, 3.
 yuxvâ hi keçinâ VIII, 34.
 yuxvâ hi devahûtamâñ XIII, 37.
 XXXIII, 4.
 yuje vâm brahma XI, 5.
 yuñjate mana uta V, 14. XI, 4. XXXVII,
 2.
 yuñjanti bradhnâ XXIII, 5.
 yuñjanty asya kâmyâ XXIII, 6.
 yuñjâthâñ râsabham XI, 13.
 yuñjânaḥ prathamam XI, 1.
 yunakta sirâ XII, 68.
 yuvaṇ tam indrâparvatâ VIII, 53.
 yuvañ surâmam açvinâ X, 33. XX, 76.
 yushmâ indro 'vriṇîta I, 13.
 yûpavraskâ uta ye yûpavâbhâç XXV, 29.
 ye agnishvâtâ ye XIX, 60.
 ye ceha pitaro ye ca neha XIX, 67.
 ye janeshu malimlavas XI, 79.
 ye tîrthâni pracaranti XVI, 61.
 ye te panthâḥ savitâḥ XXXIV, 27.

PARS I.

ye tvâ 'hihatye maghavan XXXIII, 63.
 ye devâ agninetrâḥ IX, 36.
 ye devâ devânâm XVII, 13.
 ye devâ deveśhv XVII, 14.
 ye devâso divy ekâdaça VII, 19.
 yena rishayas tapasâ satram â'yann XV,
 49.
 ye naḥ pûrve pitaraḥ XIX, 51.
 ye naḥ sapatnâ apa te XXXIV, 46.
 yena karmâny apaso XXXIV, 2.
 yena dyaaur ugrâ XXXII, 6.
 yena vahasi sahasram XV, 55. XVIII, 62.
 yena samatsu sâsaho XV, 40.
 yenâ pâvaka caxasâ XXXIII, 32.
 yenedaṇ bhûtaṇ bhuvanam XXXIV, 4.
 ye 'nneshu vividhyanti XVI, 62.
 ye pathâm pathiraxasas XVI, 60.
 ye bhûtânâm adhipatayo XVI, 59.
 ye rûpâñi pratimuñcamânâs II, 30.
 ye vâjinam paripaçyanti XXV, 35.
 ye vâ 'mî rocane divo XIII, 8.
 ye vrixeshu çashpiñjarâḥ XVI, 58.
 yeshâm adhyeti pravasan III, 42.
 ye samânâḥ samanasaḥ pitaro XIX, 45.
 ye s. samanaso jivâ jiveshu XIX, 46.
 yo agniḥ kavyavâhanaḥ XIX, 65.
 yo agnir agner adhy XIII, 45.
 yo asmabhyam arâtîyâd XI, 80.
 yoge yoge tavastaram XI, 14.
 yo devebhya âtapati XXXI, 20.
 yo naḥ pitâ janitâ yo vidhâtâ XVII, 27.
 yonâv abhûr ukhâ XII, 61.
 yo bhûtânâm adhipatir XX, 32.
 yo revân yo amîvahâ III, 29.
 yo vaḥ çivatamo rasas XI, 51. XXXVI,
 15.
 raxasâm bhâgo 'si VI, 16.
 raxohaṇaṇ valagahanam V, 23.
 raxohaṇo vo valagahanaḥ V, 25.

raxohâ viçvacarshañir XXVI, 26.
 rajatâ hariñîh XXIII, 37.
 rathavâhañam havir asya nâma XXIX,
 45.
 rathe tishhan nayati XXIX, 43.
 rayiç ca me râyaç ca XVIII, 10.
 raçminâ satyâya satyam jinva XV, 6.
 râjantam adhvarâñam III, 23.
 râjny asi prâci dig XIV, 13.
 râjny asi prâci dig vasavas te XV, 10.
 râtiñ satpatiñ mahe XXII, 13.
 râyâ vayanî sasavânso VII, 10.
 râye nu yam jajnatû rodasi XXVII, 24.
 rucam no dhehi brâhmañeshu XVIII,
 48.
 rucam brâhmam XXXI, 21.
 rudrah sañsriyya prithivim XI, 54.
 rūpeña vo rūpam VII, 45.
 reto mûtram vijahâti XIX, 76.
 revatî ramadhvam III, 21. VI, 8.
 rohito dhûmrarohitaḥ XXIV, 2.
 lāṅgalam paviravat XII, 71.
 lokam priya XII, 54. XV, 59.
 lomabhyaḥ svâhâ lomabhyaḥ svâhâ
 XXXIX, 10.
 lomâni prayatir XX, 13.
 vaxyantived âganiganti XXIX, 40.
 vanaspatir avasriṣṭo na XX, 45.
 vanaspate 'vasrijâ XXVII, 21.
 vanaspate vîdvaṅgo hi bhûyâs XXIX,
 52.
 vaneshu vy antarixam IV, 31.
 vayan te adya rarimâ XVIII, 75.
 vayan nâma prabravâmâ XVII, 90.
 vayanî soma vrata tava III, 56.
 vayanî hi tvâ VIII, 20.
 varuṇaḥ xatram indriyam XX, 72.
 varuṇaḥ prâvitâ bhuvan XXXIII, 46.
 varuṇasyottambhanam asi IV, 36.

varûtriñ tvashur XIII, 44.
 varshâbhir ritunâ XXI, 25.
 varshâhur ritunâm XXIV, 38.
 vasantâya kapiñjalân XXIV, 20.
 vasantena ritunâ XXI, 23.
 vasavas trayodaçâxareña IX, 34.
 vasavas tvâ kriñvantu XI, 58.
 vasavas tvâch'rindantu XI, 65.
 vasavas tvâ 'ñjantu gâyatrene XXIII, 8.
 vasavas tvâ dhûpayantu XI, 60.
 vasu ca me vasatiç ca XVIII, 15.
 vasubhya riçyân XXIV, 27.
 vasubhyas tvâ rudrebhyas tvâ II, 16.
 vasûnâñ bhâgo 'si rudrânâm âdhipat-
 yam XIV, 25.
 vasoḥ pavitram asi I, 2.
 vasoḥ pavitram asi çatadhâram I, 3.
 vasvy asy aditir asy IV, 21.
 vaha vapâñ jâtavedaḥ XXXV, 20.
 vâcam te çundhâmi VI, 14.
 vâcaspataye pavasva VII, 1.
 vâcaspatiñ viçvakarmâñam VIII, 45.
 XVII, 23.
 vâce svâhâ prânâya svâhâ XXXIX, 3.
 vâjaḥ purastâd uta XVIII, 34.
 vâjaç ca me prasavaç ca XVIII, 1.
 vâjasya nu prasava âbabhûva IX, 25.
 vâjasya nu prasave IX, 5. XVIII, 30.
 vâjasya mâ prasava udgrâbhennod XVII,
 63.
 vâjasyemañ prasavaḥ IX, 23.
 vâjasyemañ prasavaḥ çiçriye IX, 24.
 vâjâya svâhâ prasavâya svâhâ XVIII, 28.
 XXII, 32.
 vâje vâje 'vata vâjino IX, 18. XXI, 11.
 vâjo naḥ sapta pradicaç XVIII, 32.
 vâjo no adya prasuvâti XVIII, 33.
 vâtam prâñenâpânena nâsike XXV, 2.
 vâtarañhâ bhava IX, 8.

vátasya jûtim XIII, 42.
 vátâya svâhá dhûmâya svâhá XXII, 26.
 vâto vâ mano vâ IX, 7.
 vâmam adya savitar VIII, 6.
 vâvavyair vâvavyâny XIX, 27.
 vâyuḥ punātu savitâ punâtṽ XXXV, 3.
 vâyur agregâ yajnapriḥ XXVII, 31.
 vâyur anilam amṛitam XL, 15.
 vâyush tvâ pacatair avatṽ XXIII, 13.
 vâyoḥ pûtaḥ pavitreṇa X, 31. XIX, 3.
 vâyo ye te sahasriṇo XXVII, 32.
 vâyo çukro ayâmi te XXVII, 30.
 vâtrahatyâya çavase XVIII, 68.
 vikiridra vilohita XVI, 52.
 vijyam dhanuḥ kapardino XVI, 10.
 vittam ca me vedyam ca XVIII, 11.
 vidad yadî saramâ rugnam XXXIII, 59.
 vidmâ te agne tredhâ trayâni XII, 19.
 vidyâm câvidyâm ca XL, 14.
 vidhritiṇ nâbhyâ XXV, 9.
 vidhema te parame janmann XVII, 75.
 vi na indra mridho jahi VIII, 44. XVIII,
 70.
 vi pâjasâ prithunâ XI, 49.
 vibhaktâraṇ havâmahe XXX, 4.
 vibhûr asi pravâhaṇo V, 31.
 vibhûr mâtṛâ prabhûḥ pitṛâ XXII, 19.
 vibhrâḍ bṛihat pibatu XXXIII, 30.
 vimâna esha divo madhya âste XVII,
 59.
 vimucyadhvam aghnyâs XII, 73.
 virâḍ asi daxiṇâ dig rudrâs te XV, 11.
 virâḍ jyotir adhârayat XIII, 24.
 vivasvann âdityaisha te VIII, 5.
 viçvakarman havishâ vardhanena VIII,
 46. XVII, 24.
 viçvakarman havishâ vâvridhânaḥ XVII,
 22.
 viçvakarmâ tvâ sâdayatṽ antarixasya pri-

shṛhe jyotishmatim XIV, 14. vyaca-
 svatim XIV, 12.
 viçvakarmâ vimanâ âd XVII, 26.
 viçvakarmâ hy ajanishṭa XVII, 32.
 viçvataçcaxur uta viçvatomukto XVII,
 19.
 viçvasmai prâṇâyâ'pânâya XIII, 19.
 viçvasya ketur XII, 23.
 viçvasya dûtam amṛitam XV, 33.
 viçvasya mûrdhann adbi XVIII, 55.
 viçvâ âçâ daxiṇasad XXXVIII, 10.
 viçvâni deva savitar XXX, 3.
 viçvâ rūpâni XII, 3.
 viçvâsâṃ bhuvâm pate XXXVII, 18.
 viçve adya maruto XVIII, 31. XXXIII,
 52.
 viçve devâ aṇṇushu nyupto VIII, 57.
 viçve devâḥ çriṇutemaṇ havam
 XXXIII, 53.
 viçve devâç camaseshûnnîto VIII, 58.
 viçve devâsa âgata VII, 34.
 viçvebhiḥ somyam madhv XXXIII, 10.
 viçveshâm aditir yajniyânâm XXXIII,
 16.
 viçvo devasya netur IV, 8. XI, 67.
 XXII, 21.
 vishṇoḥ karmâni paçyata VI, 4. XIII,
 33.
 vishṇoḥ kramo 'si XII, 5.
 vishṇo rarâḥam asi V, 21.
 vishṇor nu kam vîryâni V, 18.
 vîtaṇ haviḥ çamitaṇ XVII, 57.
 vîtihotram tvâ kave II, 4.
 vṛishṇa ūrmir asi X, 2.
 vedâ 'ham asya bhuvanasya nâbhim
 XXIII, 60.
 vedâham etaṇ purusham XXXI, 18.
 vedena rūpe vyapibat XIX, 78.
 vedo 'si yena II, 21.

- vedyā vediḥ samāpyate XIX, 17.
 venas tat paçyan nibitaṃ XXXII, 8.
 vaiçvadevi punatī devy XIX, 44.
 vaiçvānarasya sumatau XXVI, 7.
 vaiçvānaro na ūtaye XVIII, 72. XXVI, 8.
 vyacasvatīr urviyā XXIX, 30.
 vrataṃ kṛiṇutā'gnir IV, 11.
 vrataṃ ca ma ritavaç ca XVIII, 23.
 vratena dīxām āpnoti XIX, 30.
 vṛihayaç ca me yavāç ca XVIII, 12.
 vṛeçinām tvā VIII, 48.
 çam ca me mayaç ca XVIII, 8.
 çam te parebhyo gātrebhyaḥ XXIII, 44.
 çam no devīr abhishāye XXXVI, 12.
 çam no bhavantu vājino IX, 16. XXI, 10.
 çam no mitraḥ çam varuṇaḥ XXXVI, 9.
 çam no vātaḥ pavatām XXXVI, 10.
 çam vātaḥ çam hi te XXXV, 8.
 çataṃ vo amba dhāmāni XII, 76.
 çatam in nu çarado anti XXV, 22.
 çamitā no vanaspatiḥ XXI, 21.
 çarma ca stho varma ca XI, 30.
 çarmā'sy avadhūtām raxo I, 14. 19.
 çādaṃ dadbhīr XXV, 1.
 çāradena ritunā XXI, 26.
 çīro me çrīr yaço XX, 5.
 çilpā vaiçvadevyo XXIV, 5.
 çivena vacasā tvā giriçāchā XVI, 4.
 çīvo nāmā'si svadhitis te pitā III, 63.
 çīvo bhava prajābhyo XI, 45.
 çīvo bhūtvā mahyam agne XII, 17.
 çukraṃ tvā çukreṇa IV, 26.
 çukrajyotiç ca citrajyotiç ca XVII, 80.
 çukraç ca çuciç ca XIV, 6.
 çuddhavālaḥ XXIV, 3.
 çunaṃ su phalā vikṛishantu XII, 69.
 çaiçireṇa ritunā XXI, 28.
 çṛāyanta iva sūryam XXXIII, 41.
 çṛiṇām udāro XII, 22.
 çṛiç ca te laxmiç ca XXXI, 22.
 çrudhi çrutkarṇa vahnibhir XXXIII, 15.
 çvātrāḥ pītā bhavata IV, 12.
 çvātrā stha vṛitraturō VI, 34.
 çvitra ādityānām XXIV, 39.
 shaḍ asya vishḥhāḥ XXIII, 58.
 shoḍaçi stoma ojo draviṇam XV, 3.
 sa idhāno vasuṣh kavir XV, 36.
 sa ishuhastaiḥ sa XVII, 35.
 samkrandanenā'nimishēṇa XVII, 34.
 sam cedhyasvā'gne XXVII, 2.
 samjnānam asi XII, 46.
 sam te payāñsi XII, 113.
 sam te mano manasā VI, 18.
 sam te vāyur XI, 39.
 sam tvam agne sūryasya III, 19.
 samdhaye jāram XXX, 9.
 sampracyavadhvam upa samprayatā XV, 53.
 sam barbir aṇktām havishā II, 22.
 sambhūtiṃ ca vināçaṃ ca XL, 11.
 sam mā sṛijāmi payasā XVIII, 35.
 samvatsaro'si parivatsaro XXVII, 45.
 sam varcasā payasā II, 24. VIII, 14. 16.
 samvasāthām svarvidā XI, 31.
 sam vām manāñsi XII, 58.
 samcitam me brahma XI, 81.
 samçito raçminā rathaḥ XXIII, 14.
 sam sam id yuvase vṛishan XV, 30.
 samśidasva mahāñ 215 asi XI, 37.
 samśrishṭām vasubhī XI, 55.
 samśravabhāgā stheshā II, 18.
 samhitā'si viçvarūpy III, 22.
 samhito viçvasāmā XVIII, 39.
 sakhāyaḥ sam vaḥ samyaṇcam XV, 29.
 sa jāto garbho asi XI, 43.
 sajūr abdo ayavobhis XII, 74.

- sajûr řitubhiḥ sajûr vidhâbhiḥ XIV, 7.
 sajûr devena savitrâ III, 10.
 sajoshâ indra sagaṇo VII, 37.
 satyaṃ ca me çraddhâ ca XVIII, 5.
 satrasya řiddhir asy VIII, 52.
 sa tvaṃ naç citra vajrahasta XXVII, 38.
 sa tvaṃ no agne 'vamo bhavotî XXI, 4.
 sadasaspatim adbhutam XXXII, 13.
 sa dudravat svâhutaḥ XV, 34.
 sadyo jāto vyamimîta XXIX, 36.
 sadhamâdo dyumninîr X, 7.
 sa na indrâya yajyave XXVI, 17.
 sa naḥ pâvaka didivo XVII, 9.
 sa naḥ piteva sūnave III, 24.
 sa no bandhur janitâ XXXII, 10.
 sa no bhuvanasya pate XVIII, 44.
 sa pary agâchukram XL, 8.
 sapta řishayaḥ pratihitâḥ çarîre XXXIV, 55.
 sapta te agne samidhaḥ XVII, 79.
 sapta 'syâ "san paridhayas XXXI, 15.
 sa prathamô bñhaspatiç VII, 15.
 sa bodhi sūrir XII, 43.
 sam akhye devyâ dhiyâ IV, 23.
 sam agnir agninâ gata XXXVII, 15.
 sam adhvarâyo shaso XXXIV, 39.
 samâs tvâ 'gna řitavo XXVII, 1.
 samitâṃ samkalpethâṃ XII, 57.
 samid asi sūryas tvâ II, 5.
 samiddha indra ushasâṃ XX, 36.
 samiddhe agnâv adhi XVII, 55.
 samiddho agniḥ samidhâ XXI, 12.
 samiddho agnir açvinâ XX, 55.
 samiddho añjan kñidaraṃ XXIX, 1.
 samiddho adya manusho duroṇe XXIX, 25.
 samidhâgniṃ duvasyata III, 1. XII, 30.
 sam indra ṇo manasâ VIII, 15.
 samudraṃ gacha VI, 21.
 samudrasya tvâ 'vakayâ XVII, 4.
 samudrâd ūrmir XVII, 89.
 samudrâya tvâ vâtâya XXXVIII, 7.
 samudrâya çiçumârân XXIV, 21.
 samudre te hñidayam apsv antaḥ VIII, 25. XX, 19.
 samudre tvâ nñimaṇâ apsv XII, 20.
 samudro 'si nabhasvân XVIII, 45.
 samudro 'si viçvavyacâs V, 33.
 samyak sravanti sarito XIII, 38. XVII, 94.
 samrâç asi pratîçî dig âdityâs te XV, 12.
 sa yaxad asya mahimânâṃ XXVII, 15.
 sarasvatî manasâ peçalaṃ XIX, 83.
 sarasvatî yonyâṃ XIX, 94.
 sarobhyo dhaivaram XXX, 16.
 sarve nimeshâ jajñire XXXII, 2.
 savitâ te çarîrâṇi XXXV, 5.
 savitâ te çarîrebhyaḥ XXXV, 2.
 savitâ tvâ savânâṃ IX, 39.
 savitâ prathame 'hann XXXIX, 6.
 savitâ varuṇo dadhad XX, 71.
 savitus tvâ prasava utpunâmy I, 31.
 savitrâ prasavitrâ X, 30.
 sahadânur puruhûta xiyantam XVIII, 69.
 saha rayyâ XII, 10. 41.
 sa havyavâd amartyas XXII, 16.
 sahaç ca sahasyaç ca XIV, 27.
 sahasâ jâtân praṇudâ naḥ sapatnân XV, 2.
 sahasomâḥ sahaschandasa âvñitaḥ XXXIV, 49.
 sahasraçîrshâ purushaḥ XXXI, 1.
 sahasrasya pramâ 'si XV, 65.
 sahasrâṇi sahasraço XVI, 53.
 sahasva me arâtîḥ XII, 99.
 sâkaṃ yaxma XII, 87.
 sâ viçvâyuh I, 4.

siñhy asi sapatnasāhī V, 10.
 siñhy asi svāhā V, 12.
 siñcanti parishīñcanti XX, 28.
 sinīvāli prithushṭuke XXXIV, 10.
 sinīvāli sukapardā XI, 56.
 (sannaḥ) sindhur avabhṛithāyodyataḥ
 VIII, 59.
 sindhor iva prādhvane XVII, 95.
 sīda tvaṃ mātur XII, 15.
 sīda hotaḥ sva u loka XI, 35.
 sīrā yuñjanti XII, 67.
 sīsena tantram manasā XIX, 80.
 sugavyaṃ no vāji XXV, 45.
 sugā vo devāḥ VIII, 18.
 sujāto jyotishā saha XI, 40.
 sutrāmānam prithivīm XXI, 6.
 sunāvam āruheyam XXI, 7.
 suparṇam vaste mṛigo XXIX, 48.
 suparṇaḥ pārjanya ātir XXIV, 34.
 suparṇo 'si garutmāñs XII, 4.
 suparṇo 'si garutmān XVII, 72.
 suprajāḥ prajāḥ VII, 18.
 subarhir agniḥ pūshaṇvānt XXI, 15.
 subhūḥ svayambhūḥ XXIII, 63.
 sumitriyā na āpa oshadhayaḥ VI, 22.
 XX, 19. XXXV, 12. XXXVI, 23.
 XXXVIII, 23.
 surāvantam barhishadaṃ XIX, 32.
 suvīro virān VII, 13.
 sushārathir aṣvān iva XXXIV, 6.
 sushumṇaḥ sūryaraçmiç XVIII, 40.
 sushṭutiṃ sumativridho XXII, 12.
 susaṃdriçaṃ tvā vayam III, 52.
 susamiddhāya çocishe III, 2.
 sūpasthā adya devo vanaspatir XXI, 60.
 sūrya ekāki carati XXIII, 10. 46.
 sūryatvacasa stha X, 4.
 sūryaraçmir harikeçaḥ XVII, 58.
 sūryasya caxur ārohā IV, 32.

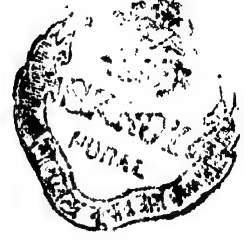
so'agnir yo vasur grīṇe XV, 42.
 (prohyamāṇaḥ) soma āgato VIII, 56.
 somaṃ rājānam avase IX, 26.
 somaḥ pavate VII, 21.
 somam adbhyo vyapibac XIX, 74.
 soma rājan viçvās VI, 26.
 somasya tvā dyumnenā X, 17.
 somasya tvishir asi X, 5. 15.
 somasya rūpaṃ kritasya XIX, 15.
 somānaṃ svarāṇam III, 28.
 somāya kulungas XXIV, 32.
 somāya labān XXIV, 24.
 somāya hañsān XXIV, 22.
 somo dhenuṃ somo arvantam XXXIV,
 21.
 somo rājā 'mṛitaṃ sutas XIX, 72.
 sauri balākā XXIV, 33.
 stīrṇam barhiḥ sushṭarimā XXIX, 4.
 stokānām indum prati XX, 46.
 sthiro bhava vīdvaṅgas XI, 44.
 syonā prithivi no bhavā XXXV, 21.
 XXXVI, 13.
 syonā 'si sushadā 'si X, 26.
 srucaç ca me camasāç ca XVIII, 21.
 svagā tvā devebhyaḥ prajāpataye XXII,
 4.
 svatavāñç ca praghāsī ca XVII, 85.
 svayambhūr asi çreshṭho II, 26.
 svayaṃ vājiñs tanvaṃ XXIII, 15.
 svarād asi sapatnahā V, 24.
 svarād asy udici diṅg marutas te XV,
 13.
 svar ṇa gharmaḥ svāhā XVIII, 50.
 svar yanto nā'pexante XVII, 68.
 svasti na indro vīddhaçravāḥ XXV,
 19.
 svāṃkṛito 'si VII, 3. 6.
 svādishṭhayā madishṭhayā XXVI, 25.
 svādushaṃsadaḥ pitaro XXIX, 46.

- svâdvīm tvā svādunā XIX, 1.
svâhâ pûshñe çarase XXXVIII, 15.
svâhâ prâñebhyaḥ sâdhipatikebhyaḥ
XXXIX, 1.
svâhâ marudbhiḥ pariçriyasva
XXXVII, 13.
svâhâ yajnam manasaḥ IV, 6.
svâhâ yajnaṁ varuṇaḥ XXI, 22.
svâhâ rudrâya rudrahûtaye XXXVIII,
16.
svair daxair daxapiteha XIV, 3.
hañsaḥ çucishad X, 24. XII, 14.
harayo dhûmaketavo XXXIII, 2.
havirdhânaṁ yad açvinâ XIX, 18.
havishmatîr imâ âpo VI, 23.
hasta âdhâya savitâ XI, 11.
hīmākârâya svâhâ XXII, 7.
himasya tvâ jarâyunâ XVII, 5.
hiraṇmayena pâtreṇa XL, 17.
hiraṇyagarbhaḥ samavartatâgre XIII, 4.
XXIII, 1. XXV, 10.
hiraṇyapânîḥ savitâ XXXIV, 25.
hiraṇyapânîm ûtaye XXII, 10.
hiraṇyarûpâ ushaso X, 16.
hiraṇyaçringo 'yo asya XXIX, 20.
hiraṇyahasto asuraḥ XXXIV, 26.
hride tvâ manase tvâ VI, 25. XXXVII,
19.
hemantena řitunâ XXI, 27.
hotâ 'dhvaryur âvayâ XXV, 28.
h. y. tanûnapâtam udbhi° XXVIII, 25.
h. y. tanûnapâtam ûtibhir XXVIII, 2.
hotâ yaxat tanûnapât XXI, 30.
h. y. tisro devîr XXI, 37. XXVIII, 8.
h. y. tvashṭâram indraṁ XXVIII, 9.
h. y. peçasvatîs tisro XXVIII, 31.
h. y. pracetasâ devânâm XXVIII, 30.
h. y. prajāpatiṁ somasya XXIII, 64.
h. y. samidhâ 'gnim XXI, 29.
h. y. samidhânaṁ mahad yaçaḥ
XXVIII, 24.
h. y. samidhendram iḍas XXVIII, 1.
h. y. sarasvatîṁ meshasya XXI, 44.
h. y. supeçasâ suçilpe XXVIII, 29.
h. y. supeçasoshe XXI, 35.
h. y. subarhisham pûshaṇvantam
XXVIII, 27.
h. y. suretasam XXI, 38.
h. y. suretasaṁ tvashṭâraṁ XXVIII, 32.
h. y. svâhâkṛitir agnim XXVIII, 34.
h. yaxad agniṁ svâhâjyasya XXI, 40.
h. y. agniṁ svishṭakṛitam XXI, 47.
h. y. açvinau châgasya vapâyâ XXI, 41.
h. y. açvinau ch. havisha âttâm XXI, 43.
h. y. açvinau sarasvatîm XXI, 42.
h. y. iḍâbhir indram iḍitam XXVIII, 3.
h. y. iḍeḍitas XXI, 32.
h. y. iḍenyaṁ iḍitam XXVIII, 26.
h. y. indraṁ svâhâjyasya XXVIII, 11.
h. y. indram řishabhasya XXI, 45.
h. y. ushe indrasya dhenû XXVIII, 6.
h. y. ojo na vîryaṁ saho XXVIII, 5.
h. y. duro diçaḥ XXI, 34.
h. y. daivyâ hotârâ XXI, 36. XXVIII, 7.
h. y. barhir ûṛṇamradâs XXI, 33.
h. y. barhishîndram XXVIII, 4.
h. y. vanaspatiṁ XXI, 39. XXVIII, 10.
33.
h. y. vanaspatim abhi hi XXI, 46.
h. y. vyacasvatîḥ supràyaṇâs XXVIII,
28.
h. y. yaxan narâçañsaṁ XXI, 31.

Berlin February 1852.

॥ ओम् ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) । प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोक्यौवट-
माधवीयं (2.) । यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेक्षणाय ॥ १ ॥ दूरा-
दसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि विलोक्यो वेददीपोऽयं बुद्धिमद्भिर्द्विजोत्तमैः
॥ २ ॥ तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन्मनुष्यान्विचिन्त्य त-
त्कृपया चतुर्थी व्यस्य (3.) ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरो वेदान्यैलवैशम्पायनजैमि-
निसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सकृन्मशाखो वेदो
ज्ञातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदम-
ध्यापयत् । तत्र दैवात्केनापि केतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच
मदधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यान्मूर्ती (4.) विद्यां विधायोद्वाम । वान्तानि
यज्ञूषि गृहीतेति गुत्रक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यज्ञूष्यभक्षयन् ।
तानि यज्ञूषि बुद्धिमालिन्यात्कृत्तानि ज्ञातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य-
माराध्यान्यानि शुक्लानि यज्ञूषि प्राप्तवान् । तानि च ज्ञात्वालगौधेयकाणवमाध्य-
न्दिनादिभ्यः पंचदश शिष्येभ्यः पाठितवान् । तथा च श्रुतिः [बृहदारण्य° माध्य° ५. ५.
३३] आदित्यानीमानि शुक्लानि यज्ञूषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्तः इति ।
अस्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि । वाजस्यान्नस्य सन्निर्दानं
यस्य स वाजसनिस्तदपत्यं (5.) वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते
कथ्यन्तः इत्यर्थः । तत्र मध्यन्दिनेन मरुर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखाविशेषो माध्य-
न्दिनः यद्यपि याज्ञवल्क्येन बहूभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापीच्चरकृपया मध्यन्दि-
नसम्बन्धितया लोके प्राख्यायते । तं माध्यन्दिनं (6.) वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा
शिष्यपरम्परया वर्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते ॥

अत एव स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति [शं ब्र° ११. ५. ६. ७.] स्वशाखाध्ययनं वि-
हितं तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषिहृन्दो देवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयमन्यथा दो-
षश्रवणात् । एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुवृत्ते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य
ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथात्तराश्चर्गते वापयते स्थाणुं वर्हति प्रमीयते वा
पापीयान्भवतीति कात्यायनोक्तेः [अनुक्रम° १.१.] । ऋष्यादिज्ञाने फलश्रवणाच्च । अथ
विज्ञापितानि योऽधीते तस्य वीर्यवदय योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा
हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यत इत्युक्तेश्च [अनु° १.१.] तस्माद्विदमन्त्राणामृष्यादिज्ञानमर्थ-
ज्ञानं चावश्यकमन्यथा वैकल्यात् । तत्र (७.) यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद्यज्ञंषि का-
श्चन ऋचः । तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानामावश्यकं (८.) हृन्दः कात्यायने-
नोक्तम् । यजुषां षडुत्तरशताक्षरावसानानामिकाक्षरादीनां पिङ्गलेन दैव्येकमित्या-
दिनोक्तं हृन्दो बोध्यम् । तदधिकानां तु ह्योता यज्ञद्वनस्पतिमभि ह्रीत्यादीनां
[अध्या° २१. ४६.] नास्ति हृन्दःकल्पना ॥

तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाश्चेति दर्शपूर्णमासमन्त्राः । तेषां
परमेष्ठी प्राजापत्य ऋषिर्देवा वा प्राजापत्याः । द्वितीयाध्यायान्त्यकण्डिकाषट्कं पि-
तृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥ आग्नेऽध्याये सर्वाणि यज्ञंषि एका पुरा क्रूरस्ये-
ति [१. २८.] ऋक् । यजुषां पिङ्गलोक्तं हृन्दो बोध्यं (९.) विस्तरभयान्नोच्यते । ऋ-
चां तु हृन्दांसि व्यक्तान्येवेति (१०.) । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः । द्वौ
त्र्यक्षरौ । तृतीयश्चतुरक्षरः । चतुर्थो द्विषष्ट्यक्षरः । पञ्चमो नवाक्षरः ॥

तत्र प्रकृतिवादादौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः । यत्र कृत्स्नाङ्गानामुपदेशः क्रियते सा
प्रकृतिः । यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृ-
तिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा । अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । तत्र यद्यपि कृताधान-
स्यैव दर्शपूर्णमासयोरधिकारादादौ अग्राधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्तथाप्याधाने षव-
मानिष्टयो विधेयास्ता अन्तराधानस्यैवासिद्धेः । पवमानिष्टीनां च दर्शपूर्णमासवि-
कृतिवात्सोमेऽपि दीक्षणीयाप्रायणीयादिषु दर्शपूर्णमाससापेक्षत्वादादौ दर्शपूर्ण-
मासमन्त्राः पठितुं युक्ताः । ते च इषेवादयः ॥

I. a. इषे वा । b. ऊर्जे वा । c. वायव्यं स्य । d. देवो वः सविता प्रार्ष-

यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणः अप्यायधमया इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अ-
यत्मा मा व स्तेन ईशत माघशंसो ध्रुवा अस्मिन्नोपतौ स्यात ब्रह्मीः ।
e. यजमानस्य पशून्पाहि ॥ १ ॥

तत्रेषे वेति द्विपदस्य उत्तरो मन्त्रः तत्र दैव्यनुष्टुप्छन्दः । शाखा देवता । पलाशशा-
खहिदने विनियोगः । शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वा-
दैवतात्वं । अभिमानिव्यपदेशस्त्विति व्याससूत्रोक्तेः । मृद्व्रवीदापोऽब्रुवन्निति श्रु-
तेश्च । तस्माद्शाखोखापयःसुक्ष्मरूपादीनामपि देवतात्वम् । तत्र प्रतिपदि (11.)
दर्शयागं चिकीर्षुर्मावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा दर्शयागार्थं ममाग्निं वर्च इति
[कात्या° २.१.३.] मन्त्रेणाग्निषु समिदाधानत्रयमन्वाधानं (12.) कृत्वा वत्सापाकरणं
कुर्यात् ॥ दर्शयागे त्रीणि कृवीषि सन्ति । अग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पय
इति तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दध्नो निष्पत्त्यै रात्रावामावास्यायां गावो दोग्धव्याः ।
तद्दोहनार्थं प्रातर्लौकिकदोहतादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमातृभ्यः
पलाशशाखयापाकर्णीयाः । तदर्थं पलाशशाखहिदनम् । गायत्र्या पक्षित्रूपं वि-
धाय यदा दिवः सोमवह्न्याकृता तदा तत्पत्रं (13.) भूमावुप्तं ततः पलाशोऽभव-
दिति श्रुत्या [शं ब्रा° १.७.१.१; ऋ. २.१०.] पलाशस्य प्राशस्त्यं ब्रह्मत्वं चोक्तं
तस्मात्पलाशशाखहिदनम् ॥

अथ मन्त्रार्थः क्रियापदाध्याहारेण । हे शाखे इषे वृथै त्वा त्वां हिनन्नि ।
इष्यते वाञ्छ्यते सर्वैर्व्रीह्यादिधान्यनिष्पत्तये सा इष्ट । श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता ।
कर्मणि क्तिप् । वृथै तदाह यदाहृषे वेति श्रुतेः [१.७.१.२.] । पर्णशाखां हिन-
न्ति शामीलीं वेषे वेत्यूर्जे वेति वा हिनन्नीति वोभयोः साकांक्षत्वात्संनमयामीति
वोत्तरः इति कात्यायनोक्तेः [कात्या° ४.२.१-३.] हिनन्नीति क्रियापदमध्याहृतव्यम् ।
कात्यायनसूत्रस्यायमर्थः । पलाशशाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता । तच्छेदने
इषे त्वोर्जे वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयोः क्रियापदाकांक्षत्वादर्थवबोधाय
(14.) हिनन्नीति पदमध्याहृतव्यमित्येकः पक्षः । इषे वेति हेदनार्थो मन्त्रः । ऊर्जे
वेति संनमनार्थः । संनमनमृजूकरणं । शाखामलधूल्याद्यपनयनं (15.) ऽइदं पक्षा-

त्तरमित्यर्थः । उर्जे वा । शाखैव देवता । हे शाखे त्वां संन्नमुयामि ऋजूकरोमि ।
 किमर्थमूर्जे । उर्ज बलप्राणनयोः । उर्जति सर्वान्मनुष्यपञ्चादीन्बलयति पानादिना
 दृढशरीरान्करोति । यद्वा प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतो
 जलात्मको रस उर्कशब्देनोच्यते । तस्मै रसाय त्वामनुमार्ज्मि । यो वृष्टादूर्गसो
 ज्ञायते तस्मै तदहिति श्रुतिः [१.७.१.२.] । एतन्मन्त्रद्वयपाठिनाध्वर्युरिष्यमाणमन्नं
 बलकरमाज्यक्षीरादिरसं च यजमाने संपादयत्येव । इषे वर्जे वेत्याक्षेपमेवोर्जं य-
 जमाने दधातीति तित्तिरिवचनात् ॥ कात्या° [४.२.७.] मातृभिर्वत्सांस्तसृज्य वत्सः
 शाखयोपस्पृशति वायव स्थिति । वायुर्देवता । वा गतिगन्धनयोः । वान्ति गह्वरि
 वायवः गन्तारः । हे वत्साः यूयं वायवः स्थ मातृभ्यः सकाशादन्यत्र गन्तारो भव-
 त । मातृभिः सकृगमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्वा वायुसा-
 दृश्याद्वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठीवनादिभिरुपकृतां भूमिं
 शोषयित्वा पुनाति एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति
 तस्माद्वायुसादृश्यम् । अथ वा नृणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति
 एवं पशूनां तदभावात्त्रिरावरणेऽन्तरिक्षे संचरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता ।
 तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः स च वायुः स्वाव्यवानिव पशून्पालयतीति पशू-
 नां वायुत्रपत्वं । तथा पालनाय पशून्वायवे समर्पयितुं वायुत्रपत्वमापाद्य वायव
 स्थिति मन्त्रः प्रवर्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा । वायव स्थित्याह वायुर्वाऽन्तरिक्ष-
 स्याद्यज्ञोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायवऽएवैतान्यरिददातीति । यद्वा तृण-
 भक्षणायाहूनि तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायंकाले वायुवेगेन यजमानगृहे समागम-
 नाय पशून्प्रवर्तयितुं वायुत्रपत्वमुच्यते ॥ का° [४.२.१.१०.] देवो व इति मातृणा-
 मेकां व्याकृत्यैन्द्रं भवति माहेन्द्रं वेति । अस्यार्थः । पूर्वसूत्राद्वाखयोपस्पृशतीति
 पदद्वयमनुवर्तते । वत्सानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये एकां गां व्याकृत्य
 पृथक्कृत्य देवो व इति मन्त्रेण शाखयोपस्पृशेत् । तथा सति गोसंबन्धिदधिद्रव्यं
 हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति ॥ देवो व इति मन्त्रस्येन्द्रो देवता । पू प्रेरणे ।
 सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सविता । देवः द्योतमानः परमेश्वरः हे गावो
 वो युष्मान्प्रार्पयतु प्रभूततृणोपेतं वनं गमयतु । किमर्थं श्रेष्ठतमाय कर्मणे । चतु-

विधं कर्म, अप्रशस्तं प्रशस्तं श्रेष्ठं श्रेष्ठतमं चेति । लोकविरुद्धं बधबन्धचौर्यादि-
 कमप्रशस्तम् ॥ १ ॥ लोकैः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं (16.) प्रशस्तम् ॥ २ ॥
 स्मृत्युक्तं वापीकूपतडागादिकं श्रेष्ठम् ॥ ३ ॥ वेदोक्तं यज्ञतृपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणं
 ॥ ४ ॥ यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतेः [१.७.१.५.] । हे अघ्याः गावः गोबधस्यो-
 पपातकतृपत्वाद्भुतमयोग्या अघ्या इत्युच्यन्ते । तथाविधा यूयमिन्द्राय भागमिन्द्रमु-
 दिश्य संपादयिष्यमाणकृविर्हेतुतृपं (17.) क्षीरमाप्यायधं समन्ताद्वर्धयधम् । सर्वास्व-
 पि गोषु क्षीरं कुरुत । आप्यायी वृद्धौ [धा० १४.१७.] । वो युष्मानपकर्तुं स्तेन-
 श्रौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत् । अघशंसः अघेन पापेन तीव्रेण (18.)
 भक्षणादिना शंसो घातको (19.) व्याघ्रादिरपि मा ईशत वो हिंसको मा भूत् ।
 कीदृशीर्युष्मान् । प्रजावतीः बहूपत्याः । अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति
 यासां ता अनमीवाः कृमिदुष्टवादिस्वल्परोगरहिताः । अयक्ष्माः यक्ष्मा रोगराजः
 प्रबलरोगरहिताः । किं च यूयं गोपतौ गवां युष्माकं पत्यावस्मिन्यजमाने ध्रुवाः
 शाश्वतिकीः बह्वीर्बहुविधाः स्यात् भवत ॥ का० [४.२.११.] यजमानस्यपशूनि-
 त्यग्रागारस्यान्यतरस्य पुरस्ताद्वाखानुपगूहतीति । हे पलाशशाखे वमुन्नतप्रदेशे
 स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यजमानस्य पशून्रण्ये संचरतश्चोर्व्याघ्रादिभयात्पाद्वि-
 रक्त । शाखया रक्षिता गावो निरूपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागृह्णीत्याशयः । य-
 ग्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनीं देवतामुद्दिश्यैवमुक्तं । यथा शास्त्रज्ञा
 अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसंनिधिमभिप्रेत्य विष्णुं संबोध्य षोडशोप-
 चारान्विदधतऽइत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणाप्रक्रिया (20.) ॥ इषे ॥ इषेरिहार्थस्य कर्मणि क्षिप् । किच्चाटु-
 पधागुणाभावः । तस्माच्चतुर्थ्येकवचनं । इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदि-
 कस्वरेण चोदात्तः । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् [पा० क० ६.१.२२३ परि० १.] ।
 चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अनुदात्तौ सुप्पिताविति [पा० ३.१.
 ४.] तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि साविकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वम् [पा०
 ६.१.१६८.] । तस्मिन्सत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमितीकारोऽनुदात्तः [पा० ६.१.१५८.] ।
 यग्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शि-

दृस्वरो बलीयानिति (21.) न्यायेन [पा° क° ६. १. १५८. वा° १] विभक्तिगत उ-
दात्त एव प्रबलः । तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं पदं संपन्नम् ॥ वा ॥ युषेर्भ-
जनार्थस्य युष्मसिभ्यां मदिगिति [उ° १. १३७.] मदिकप्रत्ययान्तस्य युष्मद्बुद्धस्य द्वि-
तीयायां वेति वृषं । तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यप्युदात्तः प्राप्तस्तथाप्यनुदात्तं सर्व-
मपादादावित्यस्य सूत्रस्यानुवृत्तौ सत्यां [पा° ट. १. १८.] तामौ द्वितीयाया इति [पा°
ट. १. २३.] तदिशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः ॥ उर्जे ॥ उर्ज बलप्राणनयोस्मा-
त्किप् । उर्जति बलवत्तं प्राणवत्तं वा करोतीत्यूर्क् अन्नमूर्गित्यन्ननामोर्जयतीति
सत इति यास्कः [निरु° १. २७.] (22.) । स्वर इषेवत् (23.) । संहितायां उदा-
त्तादनुदात्तस्य स्वरित इति [पा° ट. ४. ६६.] त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । मन्त्रद्वयस्य
संहितायामूर्जऽइत्यूकारस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति [पा° १. २. ३१.] प्रच-
याभिधायामेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवादत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य संनतर इत्यत्यन्तनी-
चोऽनुदात्तो भवति [पा° १. २. ४०.] ॥ अग्रिमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् ॥ एव-
मुत्तरपदेषु संहितास्वरा ऊहनीयाः ॥ वायवः ॥ वातेर्गत्यर्थात् कृवायाजिमिस्व-
दिसाध्यश्रूभ्य उमित्युण् [उ° १. १.] । सति शिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वायुशब्दः ।
जसः सुत्वादननुदात्तत्वम् । जसि चेति [पा° ७. ३. १०१.] गुणोऽवादेशे च स्थानेऽन्तर-
तम इति [पा° १. १. ५०.] परिभाषया उदात्तऽएव जति वायव इति मध्योदत्तं प-
दम् । जसः स्वरितत्वं पूर्ववत् ॥ स्य ॥ अस्तेर्लृटि शपो लुकि असोरलोप इत्य-
कारलोपः [पा° ६. ४. १११.] । तिङ्गुतिङ इति [पा° ट. १. २८.] निघातः ॥ देवः ॥
पचादित्वाद् [पा° ३. १. १३४.] । चित इत्यन्तोदात्तः [पा° ६. १. १६३.] ॥ वः ॥ ब-
हुवचनस्य वस्त्रसावित्यनुदात्तो वसादेशः [पा° ट. १. २१.] ॥ सविता ॥ षू प्रेरणे ।
एवुल्लृचाविति तृच् [पा° ३. १. १३३.] । इडागमः । चित्वाद्तोदात्तः ॥ प्र ॥ उप-
सर्गाश्चाभिर्वर्जमित्याद्युदात्तः [फि° ४. १२.] ॥ अर्पयतु ॥ ऋ गतौ । हेतुमति चेति
णिच् [पा° ३. १. २६.] । अर्तिह्रीब्लीरीक्रीयीह्माय्यातां पुगणाविति [पा° ७. ३. ३६.]
पुक् । पुगन्तेति [पा° ७. ३. ८६.] गुणः । निघातश्च ॥ श्रेष्ठतमाय ॥ प्रशस्यशब्दादति-
शायने तमविठनावितीष्ठन् [पा° ५. ३. ५५.] । प्रशस्यस्य अ [पा° ५. ३. ६०.] इति आदे-
शः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् [पा° ६. १. ११७.] । ततः पुनस्तमप् तस्य पिच्चा-

दनुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः पूर्ववत् ॥ कर्मणे ॥ करोतेर्मनिन् निष्वादाद्युदात्तः ॥ आ ॥
 उदात्तः (24.) ॥ प्यायधम् ॥ ओप्यायी वृद्धौ ॥ हेतुमति च [पा° ३.१.२६.] (25.) । तस्य
 ह्रन्द्स्युभयथेत्यार्थधातुकत्वात् [पा° ३.४.११०.] णेरनिटीति णिलोपः [६.४.५१.] ।
 निघातः ॥ अघ्याः ॥ अघ्या अकृतव्या भवत्यघघ्नीति वेति यास्कः [निरु° ११.४३.] ।
 अघे नञि (26.) वीपपदे कृत्तेरघ्यादयश्चेति [उ° ४.११३.] यगतो निपातः । संबुद्धि-
 वादमंत्रितस्य चेति [पा° ६.१.११८.] आष्टमिको निघातः ॥ इन्द्राय ॥ इदि परमैश्वर्ये
 इन्धी दीप्तौ वा । इन्दति इध्यते वा तेजोभिरितीन्द्रः । ऋन्नेत्यादिना [उ° २.२१.]
 रन्प्रत्ययान्तो निपातः । निष्वादाद्युदात्तः । स्वरितप्रचयौ च ॥ भागं ॥ भज भाग-
 सेवनयोः । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति घञ् [पा° ३.३.११.] । निष्वादाद्यु-
 दात्ते प्राप्ते कर्षावतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तत्वम् [पा° ६.१.१५१.] । तस्यामि
 पूर्व इत्यमा [पा° ६.१.१००.] सङ्केकादिश एकादिश (27.) उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त एव
 [पा° ८.२.५.] ॥ प्रज्ञावतीः ॥ उपसर्गे च संज्ञायामिति [पा° ३.२.११.] जनेर्उप्रत्ययः ।
 ततश्चाप् । तेन सङ्केकादिशोऽप्युदात्तान्तः प्रज्ञाशब्दः । तस्मात्तदस्यास्त्यस्मिन्निति म-
 तुप् [पा° ५.२.१४.] माडुपधायाश्च मतोर्वीज्यवादिभ्य [पा° ८.२.१.] इति मस्य वः ।
 उगितश्चेति डीप् [पा° ४.१.६.] । मतुप्डीपोरनुदात्तत्वात्प्रज्ञाशब्दस्वर एव । वा
 ह्रन्द्सीति [पा° ६.१.१०६.] पूर्वसवर्णादीर्घत्वम् ॥ अनमीवाः ॥ अम रोगे । अम-
 रीव इति ईवप्रत्ययः । यद्वा शेवायक्त्वाजिक्त्वायीवाघ्नामीवा [उ° १.१५३.] इत्यमेवन्प्र-
 त्ययान्तो निपातः । तस्य नञा बहुव्रीहौ [पा° २.२.६.] समासस्य चेत्यन्तोदात्ते
 प्राप्ते [पा° ६.१.२२३: २.१६२.] । तदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा°
 ६.२.१.] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् [पा° ६.२.
 १०२.] ॥ अयङ्माः ॥ तद्वत्स्वरः ॥ मा ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्तेनः ॥ स्तेन चौर्ये
 स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः । पचायच् । चिह्वाद्तोदात्तः ॥ ईशत ॥ ईश ऐ-
 श्वर्ये । ह्रन्द्सि लुङ्ङिङिङि इति लङ् [पा° ३.४.६.] । व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३.
 १.८५.] बहुवचनं न माञ्जोग इत्युभावः [पा° ६.४.७४.] । निघातश्च ॥ अघशं-
 सः ॥ अघ पापकर्णे । पचायजन्तोऽघशब्दोऽन्तोदात्तः । अघं शंसतीहृतीत्यघशं-
 सः । शसि इहायाम् । अच् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा° ६.२.२.] पूर्वपदप्रकृ-

तिस्वरत्वम् ॥ ध्रुवाः ॥ ध्रुव स्थैर्ये । इगुपथज्ञाप्रोक्तिरः क इति कः (28.) [पा° ३. १.१३५.] । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः ॥ अस्मिन् ॥ इणो दमुगिति एतेर्द-
मुक् । अन्तोदात्त इदंशब्दः तस्मात् डेरस्मिन् । तस्य ऊडिदंपदाद्यप्युभेयुभ्य [पा° ६.१.१०१.] इत्युदात्तत्वम् ॥ गोपतौ ॥ गमर्डोरिति [उ° २.६६.] गोशब्दः प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तः । गवां पतिरिति तत्पुरुषे (29.) पत्याविश्वर्यः इति पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् [पा° ६.२.१८.] ॥ स्यात् ॥ अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् तस्यस्थमिपां (30.) [पा° ३.४.१०१.] । यासुर् सलोपोऽलोपश्च (31.) । तिङ्गुतिङः ॥ बह्वीः ॥ बहुशब्दात्
वोतो गुणवचनादिति [पा° ४.१.४४.] डीष् । वा इन्दसीति [६.१.१०६.] जसः
पूर्वसवर्णत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ यज्ञमानस्य ॥ पृञ्जोः शानन्निति [पा° ३.२.१२८.] यजतिः शानन् । निष्वादाद्युदात्तः ॥ पशून् ॥ पश्यन्ति गन्धेनेति पश-
वः । अर्जिदृशिकमोत्यादिना [उ° १.२७.] दृशेः कुप्रत्ययः पशदिशश्च । प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तः ॥ पाहि ॥ पा रक्षणे । लोट् । तिङ्गुतिङः ॥ एवमग्रे पदस्वरप्रक्रि-
योक्तृनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

II. a. वसोः पवित्रमसि । b. द्यौरसि पृथिव्यसि । c. मातरिश्चनो धर्मेऽसि
विश्वधा असि, परमेण धाम्ना दृढस्व मा क्लामा ते यज्ञपतिर्होषीत् ॥ २ ॥

का° [४.२.१५.१६.] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ त्रिवृदिति ॥
वासयति वृथादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुर्यज्ञः । यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवि-
त्रमसीति श्रुतेः [१.७.१.१.] । यज्ञशब्देन तदीयकृविद्रव्यत्रयं क्षीरं लक्ष्यते ।
हे दर्भमय पवित्र वसोः इन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं त्वम-
सि । अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बधीयात् । द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा
पवित्रमुच्यते ॥ का° [४.२.११.] द्यौरसीति स्थाल्यादानमिति ॥ यस्यां स्थाल्यां
क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तद्रूपणार्थोऽयंमन्त्रः । हे स्थालि मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं द्यौर-
सि । जलहेतुवृष्टिप्रदद्युलोकत्रपासि । युसंबन्धात्तद्रूपत्वमस्यामुपचर्यते । तथा पृ-
थिव्यसि । पृथिव्याः सकाशादुद्धृतया (32.) मृदा निष्पन्नत्वात्पृथिवीत्रपत्वम् ॥ का°
[४.२.२०.] मातरिश्चन इत्यथिश्चयतीति । गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरुक्ता तेषूखा-

मधिग्नयति । हे उखे त्वं वायोर्धर्मः दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मातर्यन्तरिक्षे श्व-
सिति निश्चासवच्छेष्टां करोतीति मातरिश्वा वायुः ॥ धर्मः ॥ धृ क्षरणदीप्त्योः ।
धर्मी दीपकः । संचारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपिकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः । हे
स्थालि तवोदरेऽप्यन्तरिक्षत्रयस्यावकाशस्य वायुसंचारस्य सद्भावात्त्वमपि वायोर्ध-
र्मरूपासि ॥ गौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयत्रयमुखाया उक्तम् । अत्र
मातरिश्वनो धर्मीऽसीत्यन्तरिक्षलोकत्रयमुच्यते । तस्मादिषां त्रयाणां लोकानां
धारणात् विश्वधा असि । विश्वं दधातीति विश्वधाः । विश्वधारणसमर्थसि लोक-
त्रयत्रयत्वात् । किं च । परमेणा धाम्ना उत्तमेन बह्वक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा
हे उखे त्वं दृक्स्व दृढा भव तन्निष्ठस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुम् । अन्यथा भ-
ग्रायास्तव हिद्रेण क्षीरं गलेत् । दृहि वृहि वृद्धाविति [धा० १०.८४.] धातुर्यस्य-
पि वृद्धार्यस्तथापि दार्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानादार्थ्यं नाम कालवृद्धिरेव
भवति । किं च हे उखे मा क्हाः कुटिला मा भव । कृ कौटिल्ये । यद्युखा कु-
टिला भवेत्तदानीमवाङ्मुखायां (33.) सत्यां तत्स्यं क्षीरं गलेत् । अतः क्षीरधा-
रणाय दार्यमकौटिल्यं चार्थ्यते । किं च । ते यज्ञपतिस्त्वत्सम्बन्धी यज्ञमानो मा
क्हार्षीत् कुटिलो मा भूत् । तन्निष्ठक्षीरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यज्ञमानस्य कौ-
टिल्यं तच्च तदीयेन दार्येण कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥२॥

a. वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् । b. देव-
स्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुष्ट्वा । c. कामधुक्षः ॥३॥

का० [४.२.२१.] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वेति । अस्यामुखा-
यां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत्कृत्योदगग्रत्वं
(34.) विकल्प्यते ॥ हे शाखापवित्र वसोरिन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं
पवित्रं त्वमसि । पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्थाल्यां पततां तृणपर्णा-
दीनां प्रतिबध्यमानत्वात्पवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम् । किंभूतं पवित्रम् । शतधारम् ।
शतसंख्या धारा यस्मिन् । तथा सहस्रधारम् । सूक्ष्मैः पवित्रहिदैः स्थाल्यां पत-
तीनां क्षीरधारणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाद्दोषकत्वमार्तुम् । वसोः पवि-

त्रमिति द्विरुक्तिः । अभ्यासि भूयांसमर्थं मन्यन्ते [निरु° १०.४२.] ॥ का° [४.२.२३.] देवस्वेत्यासिच्यमाने जपतीति । पयो देवता । दोहनादूर्ध्वं स्थाल्यां सिच्यमानं के क्षीरं सविता प्रेरको देवः पूर्वीक्षरीत्या शतधारेण वसोः पवित्रेण वा त्वां पुनातु शोधयतु । सुध्वेति पवित्रविशेषणं सुधु पुनातीति सुपु तेन सुध्वा । का° कामधुक्ष इति प्रश्न इति [४.२.२४.] एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारं प्रत्यध्वयुः पृह्ति । के दोग्धः विद्यमानानां गवां मध्ये कामधुक्षः दुग्धवानसि ॥३॥

a. सा विश्वायुः । b. सा विश्वकर्मा । c. सा विश्वधायाः । d. इन्द्रस्य वा भागं सोमेनातनञ्चि । e. विष्ठां द्यूव्यध्वं ॥४॥

का° [४.२.२५.] प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याहिति ॥ पूर्वीक्षप्रश्नस्योत्तरे अमूं गामिति दोग्धा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति मन्त्रेण दोग्धारं प्रत्यध्वयुर्व्रूयात् । या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा सा विश्वायुः शब्देनाभिधेया । विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायुः यजमानस्य सम्पूर्णमायुः प्रयहतीत्यर्थः ॥ का° [४.२.२६.] एवमितरे उत्तराभ्यामिति । यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तदोहनादूर्ध्वं कामधुक्ष इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा तूत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात् । या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्मा या तृतीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः । दुधाञ्च धारणपोषणयोः । विश्वान्सर्वान्देवान्दधाति क्षीरदध्यादिरुर्विर्दानेन पुष्पातीति विश्वधायाः । असुन्प्रत्ययो णिञ्च । णिञ्चादातो युक्किण्कृतोरिति [पा° ७.३.३३.] युक् । यद्वा । धेर् पाने । विश्वानिन्द्रादिदेवान्क्षीरादिरुव्यं धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥ का° [४.२.३३.] उद्वास्यातनक्ति प्राग्धुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति ॥ द्वायितं क्षीरमग्रेरुद्वास्य मन्दोष्णो (35.) तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्यत्तये आतस्त्वनं कुर्यात् । के क्षीरं इन्द्रस्य भागं त्वां सोमेन सोमवज्रोत्सेनातनञ्चि । दध्यर्थं कठिनीकरोमि । तच्चतिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यत्रातस्त्वनहेतुर्दधिशेषस्तथापि भावनया तस्य सोमत्वं संपद्यते । यथा कश्चित्पुमान्बन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुश्च । तदुक्तं वसिष्ठेन । बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भा-

वितः परः । विषामृतदृशैविकृ (36.) स्थितिर्भावनिबन्धिनीति ॥ भोज्यं वा विष-
त्वेन भावितं वान्तिं करोति अमृतत्वेन भावितं जीर्णं सद्बलहेतुर्भवति । तथात्र द-
धिशेषस्य (37.) भावनया सोमत्वम् ॥ का° [४.२.३४.] सोदकेनापि दधात्यमृन्मयेन
विक्षो कृष्यमितीति ॥ हे विक्षो इदं कृष्यं क्षीरं रक्ष । सर्वत्र सृष्टौ पालने सं-
हारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानिन्यो देवताः । अतो विष्णुं सम्बोध्य कृवि-
षो रक्षा प्रार्थ्यते ॥४॥

III. a. अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तर्ह्येयं तन्मे राध्यताम् । b. इदमरुम-
नृतात्सत्यमुपैमि ॥५॥

का° [२.१.११.] अपरेणारुवनीयं प्राङ्निष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रत-
मुपैत्यग्ने व्रतपते इदमरुमिति वेति ॥ हे व्रतपते व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणाः पते पा-
लक हे अग्ने वदनुज्ञया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । तत् शक्यम् तत्कर्म-
नुष्ठातुं शक्तो भूयासं । त्वत्प्रसादात् । तन्मे राध्यतां मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत्
फलपर्यन्तं सिध्यतु । शक्रेण शीर्लिङ्गासुहृ । लिङ्गाशिष्यङ् [पा° ३.१.८६.] । अतो
येयः [पा° ७.२.८०.] गुणाः शक्यम् । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति श्रुतिः [१.१.
१.२.] ॥ इदमरुं ॥ अरुं यजमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्मन उद्गत्य सत्यं देवताश-
रीरं उपैमि प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठीयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मन्वान इदमिति
विशिनष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा स्वप्नगजादयो बोधमा-
त्रेण शीघ्रं निवर्तमाना अनृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्यापित्वात् यथा
जागरणगजादयः । श्रुतिरपि [१.१.१.४.] । इदमरुमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्ये-
भ्यो देवानुपावर्तत इति । यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते प्राक्षे । नानृतं वेदे-
दिति कर्मण्यनृतनिषेधात् । अनृतवदनादुद्गत्यारुमिदं सत्यवदनमुपैमि । अत इदं
सत्यवदनं कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पालनीयम् ॥५॥

a. कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति ।

b. कर्मणे वां वेषाय वाम् ॥६॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं वृत्तापां प्रणयनं कुर्यात् । का° [२.३.२.३.] ब्रह्मन्त्रपः प्रणोष्यामि यज्ञमानं वाचं यद्वेत्याहुः अनुज्ञात उत्तरेणाहुवनीयः संप्रति निदधाति कस्त्वा युनक्तीति ॥ अत्र मन्त्रं प्रयुज्जानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मण्यात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रज्ञापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति । प्रणीतानामपां धारक हे पात्र त्वां कः पुरुषो युनक्ति आहुवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः । तद्वद्दः प्रसिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रज्ञापतिरस्ति स एव परमेश्वरः हे पात्र त्वां युनक्तीत्युत्तरं । पुनरपि कस्मै प्रयोजनाय त्वां युनक्तीति प्रश्नः तस्मै प्रज्ञापतये तत्प्रीत्यर्थं त्वा युनक्तीत्युत्तरम् । सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतास्वर्जुनं प्रति भगवतोक्तम् । भ° गी° १८. ५६. । १. २७. इति च । ४. २४. नेति च ॥ परिस्तीर्य द्वन्द्वशः पात्राण्यासाद्य शूर्पं चाग्निहोत्ररूपाणीं चादत्ते । का° [२.३.१०.] कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्ररूपाण्यादयेति (३४.) ॥ कर्मणे ॥ हे अग्निहोत्ररूपाणि हे शूर्पं युवां कर्मार्थमहमादद इति शेषः । वेषाय च । विष्णु व्याप्तौ । घञ् वेषो व्याप्तिः । सूचितकर्मसु व्याप्त्यर्थं च वां युवामहमाददे । शकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां हविरर्थं पृथक्करणं प्रोक्षणाथोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्ररूपाणीव्यापाराः । व्रीहिनिर्वापधारणमुलूखले व्रीहिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः ॥ ६ ॥

a. प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः ।

b. निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः ।

c. उर्वत्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

का° [२.३.११.] प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वेति । रक्षः रक्षसज्जातिः । प्रत्युष्टं प्रत्येकं दग्धं । उष दक्षे । अनेनाग्निहोत्ररूपाणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्रस्थिता रक्षसा दग्धा इत्यर्थः । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । रा दाने । हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः । रातिः प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा (३५.) न यज्ञसाधनमित्यर्थः । शूर्पादौ निगूढं रक्षो निष्टप्तं निःशेषेण तप्तं संतप्तम् । तप संतापे । अरातयश्च निष्टप्ताः । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ का° गहृत्युर्वत्तरिक्षमि-

तीति । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमवकाशमन्वेमि अनुसृत्य गह्वामि । गह्वतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः ॥ ७ ॥

a. धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः ।

b. देवानामसि वक्रितमं सस्त्रितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ ८ ॥

का° [२. ३. १२. १३.] अपणस्य पश्चादनस्तिष्ठत्समङ्गि धूरसीति धुरभिमर्शनमिति । अस्यायमर्थः अपणस्य पुरोडाशपाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः शकटं व्रीहियुक्तं तिष्ठति । तच्च समङ्गि सम्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य धुरं बलीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति ॥ अथ मन्त्रार्थः । व्रीहिरूपकविर्धारकशकटसम्बन्धिनो युगस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्विंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते । अग्निर्वाऽएष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्भवतीति श्रुतेः [१. १. २. १०.] । हे वक्रे त्वं धूरसि विंसकोऽसि । तुर्वीथिर्वीडुर्वीधुर्वो विंसार्थाः धूर्वतेः द्विप् । यतो धूरसि अतो धूर्वन्तं विंसन्तं पाप्मानं धूर्व विनाशय । किञ्च यो राज्ञसादिर्यागविघ्नास्मान्धूर्वति विंसितुमुच्युक्तस्तमपि धूर्व विनाशय यं च वयं धूर्वामस्तमपि धूर्व यमालस्यादिव्रपं वैरिणं वयमनुष्ठातारो धूर्वामो विंसितुमुच्यतास्तमपि धूर्व विनाशय । शकटस्थिताद्यतिक्रमणानिमित्तमपराधमपङ्गोतुमग्राधारभूता शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृश्यते ॥ का° [२. ३. १४.] देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषामिति । शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा तदयस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेत् । देवानामसि । हे शकट त्वं देवानां सम्बन्धि भवसि । किम्भूतं वक्रितमं वरु प्रापणे वरुतीति वक्रिः । अतिशयेन वक्रि वक्रितमम् । व्रीहिरूपस्य कृविषोऽतिशयेन प्रापकम् । तथा सस्त्रितमम् स्त्रा शौचे अतिशयेन शुद्धम् आदृगमेत्यादिना [पा° ३. २. १०१.] किप्रत्ययः । यद्वा स्त्रे वेष्टने । दार्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । पप्रितमम् प्रा पूरणे ब्राह्मिभिरतिशयेन पूरितम् । जुष्टतमम् जुषी प्रीतिसेवनयोः । देवानामतिशयेन प्रियम् । देवहूतमम् क्लृप् स्पर्धायां शब्दे च देवानामतिशयेनाहूतं व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

अक्रुतमसि कृविर्धानं दृक्स्व मा क्खर्मा ते यज्ञपतिर्क्षाषीति । c. वि-
लुप्त्वा क्रमताम् । d. उरु वाताय । e. अपक्रुतं रत्नः । f. यक्ष्ताम्य-
ञ्च ॥ १ ॥

अक्रुतमसि । कृ कौटिल्ये क्तप्रत्ययः । क्रुक्षुरेक्ष्न्दसीति [पा° ७.२.३१.] नि-
ठायां क्रु आदेशः । अक्रुतमकुटिलमसि । आरुक्णोऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः ।
कृविर्धानम् उधाञ् धारणापोषणयोः । कृविषो व्रीहिवृषस्य धारकं पोषकं भव-
सि । अतो दृक्स्व मा क्खर्मा ते यज्ञपतिर्क्षाषीदिति पूर्ववद्याख्यम् ॥ का° [२.
३.१५.] विलुप्त्वेत्यारुक्णमिति । हे शकट विलुर्व्यापको यज्ञः वा त्वां क्रमतां
पदिनाक्रम्यारुक्तु नाहं समर्थ इति भावः ॥ का° [२.३.१६.] प्रेक्षत उरु वाता-
येति कृविष्यानिति । हे शकट वाताय उरु भवेति शेषः । वदत्तर्वर्तिव्रीहिवृ-
षवायुसंचाराय विस्तीर्णा भव । शकटस्य व्रीह्यीणां तृणाद्याह्लादितत्वात्संकोचे वायु-
प्रवेशाभावादाह्लादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा संकोचं परित्यजेत्यर्थः ।
वायुत्रपप्राणप्रवेशाद्द्विः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण । किं च वायुप्रवेशरहितं सर्वं
वस्तु वरुणदेवत्यं भवति । वरुणाश्च बन्धकारिवाग्न्यग्निरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं
(३७.) मन्त्रः । यद्वै किं च वातो (३८.) नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरु वा-
तायेत्याहुवारुणमिवैतत्करोतीति तित्तिरिवचनात् ॥ का° [२.३.११.१८.] अपक्रु-
तमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेऽभिमृशेदिति । व्रीह्योऽन्यत्तृणादि यदि तत्र भ-
वेत्तदनेन निरस्येतृणाद्यभावे व्रीह्यीनभिमृशेदिति (३९.) सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः ।
रत्नो यज्ञविधातकमपक्रुतं निराकृतं तृणादिकमेव रत्न उच्यते ॥ का° [२.३.११.]
यक्ष्तामित्यालभत इति । पञ्चसंख्याका अङ्गुलयो व्रीहिवृषं कृविष्यह्तां नियह-
न्तु । अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीह्यीनृह्यीयादित्यर्थ उक्तो भवति ॥ १ ॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. अग्नये जुष्टं गृह्णामि ।

c. अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

का° [२.३.२०-२२.] देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीनेवमग्नीषोमीयं यथादेवतमन्यदिति । हे रुविः सवितुः देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहमग्नये जुष्टं प्रियं वा गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्यां व्यासक्तदेवाभ्यां च जुष्टं वा गृह्णामि । काभ्यामश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो रुस्ताभ्यां च । अंसमणिबन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः । पञ्चाङ्गुलियुक्तोऽग्रभागो रुस्तः । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू । पूषा हि देवानां भागधुक् । अतो ग्रहणासाधनयोः स्वबाह्वोरश्विबाहुभावना कार्या । रुस्तयोस्तु पूषरुस्तभावनेति भावः । सर्वात्मकस्याग्नेर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवित्रानुज्ञातोऽश्विबाहुभ्यां पूजो रुस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किं च सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः [१.१.२.१७.] देवानां सत्यत्रपवात्तदनुस्मृतिपूर्वकं रुविर्ग्रहणं फलपर्यवसायित्वात्सत्यं भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामनृतत्रपवात्तत्कृतमनुष्ठानं निःफलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमित्यभिप्रायः । रुविर्गृह्णन्तमध्वर्युं देवताः सेवन्ते मम नाम ग्रहीष्यतीति । अनामग्रहं रुविषि गृहीते तासां मिथः कलहो भवेदिदं मर्दयं गृहीतमिति । तत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्नये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं रुविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

a. भूताय वा नारातये । b. स्वरभिविख्येषम् ।

c. दृष्टं रुतां दुर्गाः पृथिव्याम् ।

d. उर्वत्तरिक्षमन्वेमि ।

e. पृथिव्यास्त्वा नभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्नें हव्यर्क्ष ॥ ११ ॥

का° [२.३.२३.] भूताय त्वेति शेषाभिर्मर्शनमिति । हे व्रीहिशेष शकटावस्थित भूताय भवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय वा संपरिशेषयामीति शेषः । न अरातये अदानाय शेषयामि ॥ का° [२.३.२४.] स्वरिति प्राञ्जित इति । अहं स्वरभिविख्येषं यज्ञं पश्येयं यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्य इति श्रुतेः [१.१.२.२३.] यज्ञदिवसदेवसूर्याः स्वःशब्देनोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वादपि स्वःशब्देन यज्ञः । ह्या प्रकथने अभिविख्येषमभितो विशेषेण ह्यापयेयं पश्येयमित्यर्थः ।

अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ का° [२.३.२५.] दृढकृतमित्यवरोक्षती-
ति । पृथिव्यां वर्तमाना दुर्गा गृहा दृढकृतां दृढा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटाद-
वरोक्षेत् । दुरो द्वाण्यर्हन्तीति दुर्गा गृहाः । हविर्गृहीवोत्तरतोऽध्वर्योर्भरिण
गृहक्षोभः सम्भाव्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते ॥ का° [२.३.२६.] गहृत्युर्वत्तरिक्ष-
मिति व्याख्यातम् ॥ का° [२.३.२७.] अषणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्वेति । हे
हविः पृथिव्या नामौ मध्ये त्वां सादयामि स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यानम् । अ-
दित्या उपस्थ इति । (40. a.) उपस्थेऽङ्गे यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्वाङ्गे स्थाप-
यति । एवमिदं हविरदित्या उपस्थे भूम्या अङ्गे सादयामि । हे अग्ने तव समीपे
स्थापितमिदं हव्यं त्वं रक्ष । सुप्तं पुत्रमिव बाधकेभ्यः (40.) पालय ॥ ११ ॥

IV. a. पवित्रे स्थो वैलवे ।

b. सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

c. देवीरापोऽअग्नेगुवोऽअग्नेपुवोऽअग्नेऽइममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं सु-
धातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

का° [२.३.३२.] कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनत्तर्गभौ कुशैश्छिनन्ति पवित्रे स्थ
इति त्रीन्वेति । वैलवे इति प्राप्ते व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३.१.८५.] स्त्रीत्वम् ।
हे पवित्रे शोधके कुशद्वयद्वये युवां वैलवे यज्ञसम्बन्धिनी स्थः भवथः । यज्ञो वै
विष्णुर्यज्ञि स्थ इति श्रुतेः [१.१.३.१.] ॥ का° [२.३.३३.] हविर्ग्रहणायामपः कृत्वा
ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इतीति । सवितुः प्रेरकस्य प्रसवे प्रेरणे सति हे आपो
वो गुष्मानुत्पुनामि केन अहिद्रेण पवित्रेण हिद्रेहीनेन शोधकेन वायुत्रयेण ।
यो वा अयं पवत एषोऽहिद्रे पवित्रमिव श्रुतेः [१.१.३.६.] । सूर्यस्य रश्मिभिः
शुद्धिकेतुभिरुत्पुनामीति सम्बन्धः । वायोः सूर्यरश्मीनां च पादप्रक्षालनाद्युपकृत-
भूमिशुद्धिकेतुत्वं प्रसिद्धम् ॥ का° [२.३.३५.] सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवी-
राप इतीति । उत्पूताभिरद्भिः पूरितामग्निकोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्र-
मुच्चारयन्दक्षिणहस्तेनोर्ध्वं चालयेदिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे देवीः आपः द्योत-
नात्मिका आपो धूममद्यास्मिन्दिने इममिदानीं प्रवर्तमानं यज्ञमग्रे नयत पुरतः प्र-

वर्तयन्ते निर्विघ्नं समापयत । किम्भूता आपः । अग्रेगुवः अग्रे गह्वतीत्यग्रेगुवः पु-
रतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः । तथा अग्रेपुवः अग्रे पुनस्त्यग्रेपुवः अग्रे यस्मि-
न्यूर्वभागे गह्वन्ति तस्मिन्नपह्वतिनिवारणेन शोधनशीलाः । यद्वाग्रे पिबतीत्यग्रे-
पुवः प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्र्यः । गमेः छिप्रत्यये गमः द्वावित्यनुनासिकलोपे
[पा° ६.४.४०.] पुनतिः पिबतेर्वा घौ ऊङ् गमादीनामित्यूकारः [पा° क° ६.४.४०.
वा° २.] । किं च यज्ञपतिं यज्ञमानमग्रे नयतेत्यनुवर्तते फलभोगाय प्रेरयत कथ-
म्भूतम् सुधातुम् सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुज्जातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं
पालयितारम् । एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको ब्रूया । तथा देवयु-
वम् । यु मिश्रणे । देवान्यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तं । छिप् । अनित्य-
मागमशासनमिति तुगभावः । यद्वा देवान्कामयते इति देवयुस्तं । इदम्युरिदं का-
मयमान इति यास्कोक्तेः [निरु° ६.३१.] सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् [पा° ३.१.८.]
क्यचि चेतीति [पा° ७.४.३३.] प्राप्ति न ह्यस्यपुत्रस्येति [पा° ७.४.३५.] ईवाभावः ।
अश्वाघस्यादिति [पा° ७.४.३७.] अश्वाघयोरेवावविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति
[पा° ७.४.२५.] प्राप्तो दीर्घो न भवति । ततः क्वाह्यन्दीति [पा° ३.२.१७०.] उप-
त्ययः । देवयुशब्दस्यामि परेऽमि पूर्व इति [पा° ६.१.१०७.] प्राप्तस्य पूर्ववृषस्य
वा ह्यन्दीति [पा° ६.१.१०६.] विकल्पेन तन्वादीनां वा इयङ्ङुवडावित्युवङ्
[पा° क° ६.४.६८. वा° १.] ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीधं वृत्रतूर्ये । d. प्रोक्षिता
स्य । e. अग्नये वा जुष्टं प्रोक्षामि । f. अग्नीषोमाभ्यां वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
g. दैव्याय कर्मणे शुन्धं देवयज्यायै यद्वोऽश्रुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तुहन्धा-
मि ॥ १३ ॥

हे आपः इन्द्रो देवः वृत्रतूर्ये तूर्यतिर्वधकर्मा (41.) । वृत्रवधे निमित्तभूते सति
युष्माः युष्मानवृणीत आकारश्चान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान्यूयमपि वृत्र-
तूर्ये निमित्ते तमिन्द्रमवृणीधं वृत्रवत्यः सहकारित्वेन ॥ का° [२.३.३६.] प्रोक्षिता
स्येति तासां प्रोक्षणमिति । हे आपो यूयं प्रोक्षिता भवथ । असंस्कृता अन्यसं-

स्कारक्षमा न भवतीति ॥ का° [५.३.३७.३८.] हविश्चाग्रे त्राग्नीषोमाभ्यां वेति
यथादिवतमन्यदिति । अन्यदपि हविस्तदिवतोच्चरिण (४२.) प्रोक्षणीयम् । अग्रे
वां जुष्टं प्रोक्षामि । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं वां प्रोक्षामि ॥ का° [२.३.३१.] पात्राणि
दैव्यायति । कृत्वाग्निनोन्मृषन्तादीनि प्रोक्षन्ति । हे यज्ञपात्राणि गृध्रं शुन्धध्वं शुद्धा-
नि भवत । किमर्थम् दैव्याय कर्मणि अग्रेदिद्वेवनासम्बन्धिने कर्मणि । तदेव कर्म
त्रिणिष्यति । देवयज्ञाय देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दर्शादिकार्यै । किं च । अशु-
द्धाः नीचजातयस्तन्नादयो वा गुप्ताकं सम्बन्धि यदङ्गं पराजघुः परारुतं कृतवत्तः ।
हेन्दुनतन्नादिकानि स्वकीयहस्तस्पर्शत्रयमशुचिचं चक्रुः । तदिदं वा गुप्ताकमङ्गं
शुन्धामि प्रोक्षणं शुद्धं करोमि ॥ १३ ॥

V. a. गर्मासि । b. अश्वधृतं रजोऽश्वधृता अरातयः ।

c. अदित्यास्वर्गसि प्रति वादितिर्वेत्तु ।

d. अद्विरसि वानस्पत्यः ।

e. ग्रावासि पृथुवुधः प्रति वादित्यास्वर्गवेत्तु ॥ १४ ॥

का° [५.४.१.] गर्मासीति कृत्वाग्निनाशनमिति । हे कृत्वाग्निन त्वमुन्मृषन्तम्य
धारणार्थं गर्मं सुवहेतुरसि । अग्निनस्य चर्मेति मानुषं नाम गर्मेति दैवं नाम ॥
का° [२.४.२.] अथत्य पात्रभ्यांऽश्वधृतोत्पद्यतेति । रजः कृत्वाग्निन गृध्रमव-
धृतम् । कृत्वाग्निनकर्मणन भूमौ पतितम् एवमरातयोऽपि पातिताः ॥ का° [५.४.
३.] प्रत्यग्ग्रावमास्तृणात्यदित्यास्वर्गितीति । हे कृत्वाग्निन त्वमदित्या भूमिदेवता
यास्त्रभृषमसि ततोऽदितिर्भूमिस्था वां प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयं वगिति वेत्तु
ज्ञानात् । पुरा यज्ञो देवेषु रुद्रः कृत्वाग्निं भूवागमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्र्य-
मुत्तिष्ठन्तः जगृहुस्तस्माच्चर्मास्तरणमित्यभिप्रायः श्रुतावाघातः [१.१.४.१.] ॥ का°
[२.४.४.१.] सव्याशून्यं निध्यात्युन्मृषन्तमद्विरसि ग्रावासीति वा प्रति वेत्तुभ्यां-
रिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति वेति जेषो योजनीयः । हे उन्मृषन्तं त्वं यद्य-
पि वानस्पत्यः दारुमयस्तथापि दृढत्वादद्विरसि पाषाणोऽसि । किम्भूतः पृथुवुधः
स्थूलमूलः । मुसलघातोपद्रवेण चाञ्जल्यराहित्याय मूलस्थूलत्वम् । हे उन्मृषन्तं

तथाविधस्यं ग्रावासि दार्णेन पापाणसदृशोऽसि ॥ अदित्यास्त्वक् । अथस्तादास्ती-
णा कृत्वाग्निनत्रपा भूम्या त्वगस्ति सा त्वां प्रति वित्तु स्वकीयत्वेन ज्ञानातु ॥ १३ ॥

a. अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतय वा गृह्णामि ।

b. वृहद्वावासि वानस्पत्यः ।

c. स इदं देवभ्यो हविः शमीघ्र मुशमि शमीघ्र ।

d. हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि (43.) हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

का° [२.३.६.] हविरावप्रत्यग्नेस्तनूरमीतीति । हे हविः त्वमग्राहवनीयस्य
तनूः शरीरमसि । यतस्त्वन्नक्षितं हविरग्नीभवति । अतो हविरग्नेस्तनूः । किम्भृतं
हविः । वाचो विसर्जनम् अपां प्रणयनकाले नियमिताया यज्ञमानवाचो हविरा
वप्रनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम् । अतो देववीतय
देवानां तर्पणाय वा त्वां गृह्णामि आचपामीत्यर्थः ॥ का° [२.३.११.] वृहद्वावेति
मुमलमादत्त इति । हे मुसल त्वं यद्यपि वानस्पत्यो दारुमयस्तथापि ग्रावासि द-
र्णेण पापाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घत्वेन वृहन्महानसि ॥ का° [२.३.१२.] स
इदमित्यवदधातीतीति । हे मुसल त्वं देवभ्योऽग्न्यादिदेवोपकारार्थमिदं हविर्वी-
हित्रयं शमीघ्र शमय । भक्षणाविरोधितुपापनयनन शान्ते कुरु । तस्यैव पदस्य व्या-
ख्यानम् । मुशमि शमीघ्र मुष्टु शान्ते यथा भवति तथा शमीघ्र शमय । शमु उ-
पशम अत्ययेन शपो लुक् (44.) । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इतीडागमः (45.)
[पा° ७.३.१५.] । शान्तिर्द्विविधा । वाक्यतुपापनयनादाद्या (46.) । सा (47.) प्र-
यमावधानेन स्यात् (48.) । अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या (49.) । सा (50.)
फलीकरणेन भवति । तं (51.) द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः । का° [२.३.
१३.] हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयतीति । यज्ञमानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवह-
न्ति स सम्प्राध्याह्वयते (52.) । हे हविष्कृत हविः करोतीति हविष्कृत् एहि
अत्रागह । त्रिवारमुत्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

a. कुक्कुटोऽसि मधुनिह् इप्रमूर्त्तमावद् तयो वयञ् संघातञ् - संघातं ज्ञ-
प्स ।

b. वर्षवृद्धमसि । c. प्रति वा वर्षवृद्धं वेत्तु ।

d. परापूतं रक्षः परापूता अरातयः ।

e. अपरुतं रक्षः । f. वायुर्वो विविनक्तु ।

g. देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वहिंद्रेण पाणिना ॥१६॥

का° [२.४.१५.] आरुह्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया द्विदृषदं सकृदुपलामिति । हे शम्याद्वयं यज्ञायुधविशेषं त्वं कुक्कुटोऽसि असुराणां मधुजिह्वाकश्चासि देवानाम् । असुराः ह्येति तान्कृतुमिह्न्योऽति सर्वत्र संचरति स कुक्कुटः । यद्वा कुकं कुत्सितशब्दं कुठति तनोतीति कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटा-
ख्यपक्षिवद्भुनिविशेषमसुरभीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वा-
कनामा कश्चिदेवानां भृत्यः । मधुर्मधुरभाषिणी जिह्वा यस्य । तद्रूपं हे यज्ञायुध-
त्वमसुरान्पराभवन्त्यजमानस्य इषमूर्जं चावद । अन्नं रसं च यथा समागच्छति तथा
शब्दं कुरु । तवशब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसं च यजमानः प्राप्नोति ।
ततस्त्वया कृत्वा वयं संघातं संघातं जेष्य असुरैः सह क्रियमाणां तं तं सङ्ग्रामं
जेष्य जेष्य कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्वित्यर्थः । सम्यक् हन्यन्तेऽसुरा यत्रे-
ति संघातो युद्धं । मनो राज एको वृषभ आसीत्तस्मिन्नसुरध्री वाक् स्थिता तस्मि-
न्शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वासुरा भ्रियन्ते ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाज्ञकौ मनुं
गत्वा तेनैव ऋषभेणायाजयतामृषभे कृते सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा तौ पुनस्त-
यापि मनुमयाजयतां ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभावाय तद्वाक्प्रक-
टनार्थं शम्यया दृषदुपलकृन्नमिति श्रुत्युक्तोऽभिप्रायः [१.१.४.१४.] ॥ का° [२.
४.१६.] वर्षवृद्धमसीति श्रूर्पमादत्त इति । हे श्रूर्प त्वं वर्षवृद्धमसि वर्षेण वृथा
तद्भूतजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम् । वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात् श्रूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम् ॥
का° [२.४.१७.] प्रति वेति हविरुदपतीति । हे हविः वर्षवृद्धं श्रूर्पं वा त्वां प्र-
तिवेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु त्रीहिश्रूर्पयोर्वर्षवृद्धत्वाद्भातृत्वम् (53.) ॥ का° [२.४.
१८.] परापूतमिति निष्पुनातीति । रक्षः परापूतं निराकृतं श्रूर्पेण तुषेषु परापूतेषु
तद्वत् रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम् । अरातयः हविः प्रतिकूला आलस्या-

दिशत्रवश्च परापूर्ताः निराकृताः ॥ का° [२.४.११.] अपकृतमिति तुषान्निरस्यती-
ति । रक्षः अपकृतं दूरेऽपनीय मारितम् । भूमौ पतितान्दूरे निःसारयेत् ॥ का°
[२.४.२०.] वायुर्व इति विविनक्तीति । हे तण्डुला वायुः श्रूर्पचालनोत्थो वो
युष्मान्विविनक्तु सूक्ष्मकणेभ्यः पृथक्करोतु ॥ का° [२.४.२१.] देवो व इति पात्र्या-
मोप्याभिमन्त्रयतऽइति । हे तण्डुलाः सविता देवो वो युष्मानहिद्रेण पाणिना
अङ्गुलिविक्षेपकृत्तेन स्वकृस्तेन प्रतिगृभ्णातु स्वीकरोतु कृग्रहोर्भक्षन्द्सोति कृ-
स्य भः [पा° क° ८.२.३२. वा° १.] । पात्रीप्रक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवि-
तृग्रहणं प्रार्थयति । किम्भूतः सविता हिरण्यपाणिः हिरण्ययुक्तावङ्गुलीयाद्याभरण-
युक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । यद्वा दैत्यैः प्राशित्रकारेण (54.) हिनौ स-
वितृपाणी देवैर्हिरण्यग्नौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बह्वचश्रुतौ कथा
॥ १६ ॥

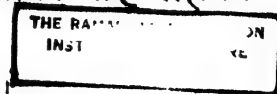
VI. a. धृष्टिरसि ।

b. अग्रग्निः अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं७ सेध ।

c. आ देवयज्ञं वह ।

d. ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्टुं ब्रह्मवनिं वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि
भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

का° मूलतः शाखां परिवास्योपवेशं करोतीति (55.) । [२.४.२६.] धृष्टिर-
सीत्युपवेशमादयेति च (56.) । पलाशशाखाया मूलदेशे हिनः काष्ठभाग उपवे-
षस्तमादत्ते । हे उपवेश त्वं धृष्टिरसि प्रगल्भोऽसि । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । तीत्रा-
ङ्गराणामितस्ततश्चालने प्रभुवादस्य प्रागल्भ्यम् ॥ का° [२.४.२६.] अपाग्न इत्यङ्गा-
रान्प्राचः करोतीति । तत्र त्रयोऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आममपक्वमत्ती-
त्यामाह्नौकिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् शवदाहे क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चि-
ताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथाविधांस्त्रीनिङ्गारान्गार्हपत्यात्प्राग्भागे पृथक्कृत्य
तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात्क्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्हपत्यं प्र-
त्युच्यते । हे अग्ने हे गार्हपत्य आमादमग्निमप जहि परित्यज । व्यवहृताश्चेति

27,144

[पा° १.४.८२.] क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा क्रव्यादमग्निं निः सेध निःशेषं
द्वरे गमय परित्यजेत्यर्थः ॥ का° [२.४.२७.] आ देवयज्ञमित्यङ्गारमाकृत्येति । हे
गार्हपत्य देवयज्ञं देवानां योग्यं तृतीयमङ्गारमावह सपीपमानय । देवा इज्यन्ते
यस्मिन्नसां देवयाह तं देवयज्ञम् ॥ का° [२.४.२७.] कपालेनावहादयति ध्रुवमसी-
तीति । देवयज्ञमङ्गारं कपालेनावहादयेत् । हे कपाल त्वं ध्रुवमसि स्थिरं भवसि ।
अङ्गारोपरि वर्तमानमपीतस्ततो न पतसि पृथिवीं भूमिं दृंह दृढीकुरु । पुरोडा-
शपाकसमये तत्कृतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः । किं च ।
त्वामुपदधामि अङ्गारे स्थापयामि । किमर्थं भ्रातृव्यस्य शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा
वधाय हिसार्यम् । व्यन् सपत्ने [पा° ४.१.१४५.] इत्याद्युदात्तवात् भ्रातृव्यशब्दः
शत्रुवाची । किम्भूतं त्वाम् । ब्रह्मवनि वन पन सम्भक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन व-
न्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि । तथा क्षत्रवनि सज्ञातव-
नीति पदद्वयं योज्यम् । सज्ञाताः समानकुले जाताः यज्ञमानस्य ज्ञातयः तैर्वन्यत
इति ॥ १७ ॥

- अग्ने ब्रह्म गृह्णीष्व ।
- धर्माणामस्यत्तरिजं दृढं ब्रह्मवनि -- वधाय ।
- धर्त्रमसि दिवं दृढं ब्रह्मवनि -- वधाय ।
- विश्वाम्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि ।
- चितं स्योर्ध्वचितः ।
- भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यधम् ॥ १८ ॥

का° [२.४.३०.] सव्याङ्गुल्याश्रूय्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति । हे अग्ने नि-
धीयमानाङ्गाररूप ब्रह्म प्रौढं कर्मास्माभिः क्रियमाणं गृह्णीष्व गृह्णीष्व । नाशकर-
त्तोवधेनानुगृह्णीष्व (५७.) यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व अङ्गुलिदानासक्तं मा
दृहेत्यर्थः ॥ का° [२.४.३१.] धर्णामिति पश्चादिति । पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चा-
द्भागे द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीय कपाल त्वं धर्णं पुरोडाशस्य धारकमसि

अतोऽन्तरिक्षं दंष्ट्रं दृढीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वलयात्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा
न स्यात्तथा कुरु । यद्यप्येतत्कपालं ज्वालात्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति ।
तथाप्यन्तरिक्षदार्ढ्याय कपालदेवता प्रार्थयते । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् । का° [२.
४.३२.] पुरस्ताद्धर्ममितीति । प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत् । हे कपालं त्वं
धर्मं धारकमसि । दिवं दंष्ट्रं । ज्वालाग्रेण दाहभावो व्युत्पन्नस्य दार्ढ्यम् । अन्य-
त्पूर्ववत् । का° [२.४.३३.] विश्वाभ्य इति दक्षिणत इति । हे चतुर्थं कपालं वि-
श्वाभ्य आशाभ्यः सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्दार्ढ्याय त्वामुपदधामि । एवं कपालत्रयोपधा-
नेन यज्ञमानो लोकत्रयं जयति चतुर्थेन दिशो जयति । तद्वतः पुरोडाशो लोक-
त्रयद्वयो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः ॥ का° [२.४.३४.] समं विभज्य द्वे दक्षि-
णत एवमुत्तरतश्चितं स्थेतीति । आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालवाञ्छतुर्णां स्थापितत्वा-
द्वशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्निर्दध्यात् । चिञ् चयने द्विवत्तस्य
चित इति वद्वचनम् । हे कपालविशेषा यूयं चितः स्थ प्रथमकपालोपचयका-
रिणः स्थ भवथ । तथा ऊर्ध्वचितः स्थ ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुप-
कारिणो भवथ ॥ का° [२.४.३८.] भृगूणामित्यङ्गिरैरभ्यूहतीति । अङ्गिरैः कपा-
लानि हृदयेत् । हे कपालानि यूयं भृगूणामङ्गिरसां भृगुनामकानामङ्गिरोनामका-
नां देवर्षिणां तपसा तपोद्वयेणाग्निनानेन तप्यध्वं तप्तानि भवत । अस्यग्नेस्तदी-
यतपोद्वयत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

VII. a. शर्मासि । b. अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयः ।

c. अदित्यास्त्वंगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

d. धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वंगवेत्तु ।

e. दिव स्कम्भनीरसि ।

f. धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

का° [२.५.२.] कृत्वाग्निनादत्ते पूर्ववदिति । यथावधातार्थं कृत्वाग्निप्रयोग-
स्तद्वदत्रापि । शर्मासि । अवधूतम् । अदित्याः इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् ॥ का°
[२.५.३.] तस्मिन्दृष्टं धिषणासीति । तस्मिंश्चर्मणि शिलां स्थापयेत् हे शिले पे-

प्रणाधारभूते त्वं पर्वती पर्वतात्मिका तदुत्पन्ना त्वं धिषणासि धियं बुद्धिं कर्म वा
सनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा । रुस्वत्वमार्षम् । पर्वतवद्धारयन्त्यसि । अ-
दित्या भूमेस्त्वक् कृष्णाजिनरूपा तादृशी वा तां प्रति वेत्तु तदवस्थानमनुजानातु
॥ का° [२.५.४.] पश्चाद्भूम्यामुपोक्त्युदीचीं दिव इतीति । दृषदः पश्चाद्वागेऽधस्ता-
ह्म्यां स्थापयेत् । तां पत्युच्यते । हे शम्ये दिवः क्षुलोकस्य स्कम्भनीः (58.) स्त-
म्भनकारिणी त्वमसि व्यत्ययेन द्वितीयाबद्धवचनम् पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण
स्तम्भनकारित्वम् । अन्तरिक्षेण क्षीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे इति श्रुतेः [१.२.१.
१६.] ॥ का° [२.५.५.] दृषद्युपलां धिषणासीतीति । हे उपले उपरितनशिल त्वं
धिषणासि पेषणव्यापारधारिकासि । किम्भूता । पार्वतयेयी पर्वत्या अधस्तनदृषदः
पुत्री पार्वतयेयी बालस्वरूपा । कनीयसी क्षोषा दुहितेव भवतीति श्रुतेः [१.२.१.
१७.] । अतः पर्वती मातृसमा तां प्रतिवेत्तु पुत्रीं ज्ञानातु ॥ ११ ॥

a. धान्यमसि धिनुहि देवान् ।

b. प्राणाय त्वा । c. उदानाय त्वा । d. व्यानाय त्वा ।

e. दीर्धमनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृ-
भ्णात्वहिद्रेण पाणिना ।

f. चक्षुषे त्वा । g. महीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

का° [२.५.६.] धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति । हे हविस्त्वं धान्यमसि धिनो-
तीति प्रीणातीति धान्यम् । अतो देवानग्न्यादीन्धिनुहि प्रीणाय ॥ का° [२.५.६.]
पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमंत्रमिति । प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्टत इति
प्राणाः श्वासवायुः । उदनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः । व्यनिति व्या-
य चेष्टते इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः । हे तण्डुल त्वा तां प्राणाय प्रा-
णदानार्थं पिनष्तीति शेषः एवमुत्तरमन्त्रयोर्योग्यम् । देवानां सजीवं हविर्भवतो-
त्यभिर्मन्त्रैर्हविषां प्राणादिदानेन सजीवत्वं क्रियत इत्यभिप्रायः ॥ का° [२.५.७.]
दीर्धमिति कृष्णाजिने प्रोक्ततीति । प्रसयनं प्रसितिः । पिञ् बन्धने प्रबन्धः कर्म-
संततिः । दीर्धमविहिन्नां प्रसितिमनु कर्मसंततिमनुलक्ष्य आयुषे यजमानस्यायुर-

भिवृद्ध्यर्थं हे रुविः त्वां धां कृत्वाजिने दधामि । दधातेर्लुङि बहुलं हृन्द्स्यमाद्योगे ऽपीति [पा० ६.४.७५.] अडागमाभावः । यजमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसंततिः प्रवर्ततऽइति भावः । यद्वायमर्थः । पूर्वमल्लैरुविषः प्राणादिदानेन सजीवत्वं कृतमनेन पुनरायुर्दयिते रुविषः । हे रुविः दीर्घा प्रसितिं कृत्वाजिनाख्यामनु त्वां धां धारयामि कृत्वाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः । किमर्थमायुषे त्वदीयायुर्वृद्ध्यर्थम् । प्रसितिः प्रसयनात्तत्तुर्वा ज्ञात्वं वेति [निरु० ६.१२.] यास्कोक्तेरिह पिष्टग्राहकत्वात्प्रसिति-शब्देन कृत्वाजिनेमुच्यते । देवो व इत्यादिमन्त्रशेषो व्याख्यातः ॥ का० [२.५.८.] चक्षुषि वेतीक्षतऽइति । हे रुविः चक्षुषि यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय त्वां पश्यामीति शेषः । यद्वा चक्षुषे चक्षुरादिवाक्येन्द्रियदानाय त्वामीक्षे । रुविषः सजीवत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन तत्क्रियत इति भावः ॥ का० [२.५.१.] पिष्टमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यमिति । हे आज्य त्वं महीनां गवां पयो ऽसि क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वात् घृतं पयःशब्देनोच्यते । महीति गोनाम [निघ० २.११.] ॥ २० ॥

VIII. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मया पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. सं वपामि ।

c. समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन । सऽ रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताऽ सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

का० [२.५.१०.] पात्र्याऽ सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य वेतीति । हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि पिष्टानि संवपामि पात्र्यां सम्यक्क्षिपामि ॥ का० [२.५.१२.१३.] उपसर्जनीरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इतीति । पिष्टसंवपनीया (59.) आप उपसर्जन्यः । ता अग्नीदानयेद्धर्युः पवित्राभ्यां गृह्णीयात् । आप उपसर्जनीरूपा ओषधीभिः पिष्टरूपाभिः सं पृच्यन्ताम् पृची संपर्के संगृह्णातां सम्यगेकीभवन्तु । तथा ओषधयः पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन सं पृच्यन्ताम् । आपो हि ओषधीनां रसः । तथा रेवतीः रेवत्य आपः जगतीभिः पिष्टाख्याभिः सं पृच्यन्ताम् । रेवत्य आपो जगत्य ओषधय इति श्रुतेः [१.२.२.२.] ।

मधुमतीर्माधुर्येपेता आपो मधुमतीभिः माधुर्येपेताभिः पिष्टव्रणौषधीभिः सं पृच्य-
ताम् । अपामौषधीनां [च] परस्परं प्रीतिहेतुत्वात्संपर्को भववित्यर्थः ॥ २१ ॥

- a. जनयत्यै त्वा संयौमि । b. इदमग्नेः ।
- c. इदमग्नीषोमयोः । d. इषे त्वा ।
- e. धर्मेऽसि विश्वायुः ।
- f. उरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् ।
- g. अग्निष्टे त्वचं मा हिंसीत् ।
- h. देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्टेऽधि नाके ॥ २२ ॥

का° [२.५.१४.] संयौमि जनयत्यै वेतीति । अपां पिष्टानां च मिश्रीकरणं सं-
यवनम् । हे जलपिष्टव्रणपदार्थद्वय त्वां संयौमि संयग्मिश्रीकरोमि । यु मिश्रणामि-
श्रणयोः । किमर्थं जनयत्यै यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थं । जलपिष्टयोर्व्यथा मिश्रणं
तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि । यद्वा
जनयत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि ॥ का° [२.५.१५.] संविभज्यासञ्कुरिष्यन्ना-
लभत (60.) इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति । मिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावदानाङ्कितं पि-
ण्डद्वयं कृत्वा पुनर्मेलयिष्यन् इदमग्नेरग्निसम्बन्धि भवविति प्रथमं पिण्डं स्पृ-
शेत् । इदमग्नीषोमयोर्भवविति द्वितीयं स्पृशेत् ॥ का° [२.५.१७.] इषे त्वेत्याज्यम-
धिश्रयतीति । हे आज्य इषे इष्यमाणवृथ्यर्थं त्वामधिश्रयामीति शेषः । आज्यप्रवि-
त्तापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम् ॥ का° [२.५.१९.] धर्मेऽसीति पुरो-
डाशमिति । हे पुरोडाश त्वं धर्मेऽसि । घृ क्षरणदीप्त्योः । धर्मशब्देन दीप्यमानः
प्रवर्ग्य उच्यते । श्रय्यमाणतया (61.) दीप्यमानत्वात्प्रवर्ग्योऽसि । तथा विश्वायुः
विश्वं कृत्स्नमायुर्यस्मात्स विश्वायुः । यस्माद्यजमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः ॥ का°
[२.५.२०.] उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमिति । सर्वकपालेषु संक्षेपयितुं तं
प्रसारयेत् । हे पुरोडाश त्वं स्वभावतः उरुप्रथाः उरु विस्तीर्णा यथा तथा प्रथते
प्रसरतीत्युरुप्रथाः । अत इदानीमपि उरु प्रथस्व प्रख्यातो भव । किं च ते यज्ञप-

तिस्तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्चादिभिः प्रथतां प्राख्यातो भवतु ॥ का° [५. २.२१.] अग्निष्टेऽस्त्यद्विरभिमृशतीति । हे पुरोडाश अग्निः अपणाय प्रवृत्तः ते तव त्वं त्वक्सदृशमुपरितनभागं मा हिंसीत् मा विनाशयतु । अतिदाहेन मषीभावो विनाशः स मास्वित्यर्थः (62.) । अवघातपेषणोत्थः अपणाज्जायमानश्च रुविष उपद्रवो जलस्पर्शेन शाम्यतीति भावः ॥ का° [२.५.२३.] देवस्त्वेति अपणमिति । हे पुरोडाश सविता देवः वर्षिष्टे अत्यन्तवृद्धे नाके युलोकवर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ त्वा त्वामधि अधिश्रित्य अपयतु पक्वं करोतु । मनुष्यस्य अपणे कर्तृत्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्वेत्युच्यते । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहेति तित्तिरिवचनान्ना-को नाम स्वर्गस्थोऽग्निः (63.) ॥ २२ ॥

a. मा भेमा संविकथाः ।

b. अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यज्ञमानस्य प्रजा भूयात् ।

c. त्रिताय त्वा । d. द्विताय त्वा । e. एकताय त्वा ॥ २३ ॥

का° [२.५.२४.] मा भेरित्यालभत इति । हे पुरोडाश त्वं मा भेः । भयं मा कार्षीः । मा सं विकथाः चलनं मा कार्षीः । जिभी भये । ओविजी भयचलनयो-रित्यनयोः प्रयोगौ ॥ का° [२.५.२५.] अतमेरुरिति श्रुतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेष्टेण वेति । यज्ञो यागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुर्भूयात् । तमु ग्लानौ । ताम्यतीति तमेरुः श्रीणादिक एरुप्रत्ययः । न तमेरुः अतमेरुः । भस्माह्लादनेन ग्लानिरहितो भवतु । यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भू-यात् यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं मास्वित्यर्थः ॥ का° [२.५.२६.] पात्र्यङ्गुलि-प्रक्षालनमाद्येभ्यो निनयत्यभितय्य प्रत्यगसंस्त्यन्दमानं त्रिताय वेति प्रतिमन्त्र-मिति । हे पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनोदक त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीति शेषः । तथा द्विताय त्वा निनयामि तथा एकताय त्वा निनयामि । पूर्वं कुतश्चि-द्धेतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगृहुस्तदाग्निना वीर्यमप्सु मुक्तं तत आस्या उत्पन्नास्त्रितद्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनज-ललक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसंधातव्या [१.२.३.१.] ॥ २३ ॥

- IX. a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो रुस्ताभ्याम् ।
 b. आदेऽधरकृतं देवेभ्यः ।
 c. इन्द्रस्य बाहु रसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा
 द्विषतो बधः ॥ २४ ॥

का° [२. ६. १३.] देवस्य वेति स्फ्यमादयेति । देवस्य वेति व्याख्यातम् । दे-
 वेभ्यो देवोपकारार्थं अधरकृतं अधरं करोतीति वेदिखननादिद्वारेणेत्यधरकृतं स्फ्य-
 मरुमादे गृह्णामि ॥ का° [२. ६. १३.] सतृणां सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपती-
 न्द्रस्य बाहु रीतीति । हे स्फ्य त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहु रसि । तेन बाहुना धृत-
 त्वात्तत्समानवीर्योपेतत्वाद्वा स्फ्यस्य बाहुद्वयोपचारः । किम्भूतः स्फ्यः सहस्रभृ-
 ष्टिः भृष्टिर्भर्जनं पाको मारणमिति यावत् । सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य
 स सहस्रभृष्टिः । शततेजाः शतं तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः । किंच वा-
 युरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः । किं तु वायुसदृशोऽप्यसि । अत एव तिग्मते-
 जाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति ।
 एवं स्फ्योऽपि स्तम्बहृद्द्वयं कर्म कुर्वंस्तीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विषतो बधः । रु-
 स्तीति बधः कर्मद्वेषिणामसुरादीनां रुतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

- a. पृथिवि देवयज्ञन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम् ।
 b. व्रजं गह गोष्ठानम् । c. वर्षतु ते द्यौः ।
 d. ब्रधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं
 च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

का° [२. ६. १५. १६.] पृथिवि देवयज्ञनीति तृणोत्तर्हिते प्रकुरतीति । हे पृ-
 थिवि हे देवयज्ञनि देवा इज्यन्ते यस्यां सा देवयज्ञनी तस्याः सम्बोधने हे देव-
 यज्ञनि ते तव न्योषध्यास्तृणत्रयाया मूलमहं मा हिंसिषम् मा विनाशयामि (64.) ॥
 का° [२. ६. १७.] व्रजं गहिति पुरीषमादत्त इति । स्फ्यप्रहारोत्पन्ना मृत् पुरीषमु-
 च्यते । हे पुरीष त्वं व्रजं गह । व्रजन्ति गहन्ति स्थातुं गावो यत्र स देशो व्रजस्तं

किम्भूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गृह्यतिर्यः ॥ का° [२.६.१८.] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षतः इति । हे वेदे ते तुभ्यं वदर्थं द्यौर्युलोकाभिमानो देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । वृष. सेचने वर्षणेन ख-
ननजनितदुःखशान्तिरस्वित्यर्थः ॥ का° [२.६.१९.] बधानेत्युत्करे करोतीति ।
स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे त्यजेतु । हे देव सवितः योऽस्मान्द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं
च यं शत्रुं द्विषस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बधान । परमा अन्तिमा पृथि-
वी । हान्दसः स्याडागमः । उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं
कुरु यत्र भूमेरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिश्रो नरकोऽस्ति । तथा च श्रुतिः [१.२.४.१६.]
अन्धे तमसि बधानिति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति । कैर्बन्धनं कर्तव्यं तदाह
शतेन पाशैः शतसंख्याकाभिर्बन्धनरज्जुभिः । किं च अस्मादन्धतामिश्रान्नरकात्तं
मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥ २५ ॥

a. अपाररुं पृथिव्यै देवयज्ञनाद्व्यासम् ।

b. c. d. व्रजं - मौक् ।

e. अररो दिवं मा पतः । f. द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् ।

g. h. i. व्रजं - मौक् ॥ २६ ॥

का° [२.६.२१.] अपाररुमिति द्वितीयं प्रकुरतीति (65.) । पृथिव्यै देवयज्ञना-
त्पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयज्ञनाख्याद्विदस्थानात् अररुमररुनामानमसुरमप व्या-
सम् । अपनीय यथा रूतो भवति तथा कर्वाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं
पूर्ववत्प्रकुरेत् व्रजम् वर्षतु बधानेति मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥
का° [२.६.२२.] अभिन्यस्यत्यग्नीडुत्करमररो दिवमितीति । हे अररो असुर दिवं
द्युलोकं यागफलद्वयं त्वं मा पतः मा गमः । स्वर्गे त्वया न गन्तव्यम् पतु गतौ पतः
पुमिति [पा° ७.४.११.] लुङि पुमागमे द्वयम् ॥ का° [२.६.२३.] द्रप्सस्तः इति तृ-
तीयमिति । हे वेदिदेवते ते तव पृथिवीव्याया यो द्रप्स उपजीव्यो रसः स द्यां
द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गह्तु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः । व्रजं गृह्यत्यादि-
मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

- a. गायत्रेण वा ह्रन्द्सा परि गृह्णामि ।
- b. त्रैष्टुभेन वा ह्रन्द्सा परि गृह्णामि ।
- c. जागतेन वा ह्रन्द्सा परि गृह्णामि ।
- d. सुद्धमा चासि शिवा चासि ।
- e. स्योना चासि सुषदा चासि । **२७।११**
- f. उर्जस्वती चासि पर्यस्वती च ॥ २७ ॥

का० [२. ६. २५.] पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति । यस्मात्प्रदेशादरुर्निष्काशितस्तत्र वेदेरियत्तां निश्चेतुं दक्षिणादिद्विक्तये स्फ्येन रेखात्रयकरणं पूर्वं परिग्रहः । विष्णुर्देवता मन्त्रत्रयस्य । ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य (66.) ह्रन्द्ोभिरभितः पर्यगृह्णन्निति श्रुतेः [१. २. ५. ६.] । हे विष्णो वा वां गायत्रेण ह्रन्द्सा गायत्र्यादिह्रन्द्स्त्रयद्वयतया भावितेन स्फ्येन द्विक्तये परि गृह्णामि । एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तरमन्त्रयोः । ततः ह्रन्द्देवता द्विक्तयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयिष्यन्ति । पूर्वस्यामाहवनीयः पालकोऽस्तीति भावः । प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्पर्धां चक्रुस्तदा देवान्पराजयं प्राप्तान्मत्वा भूमि-मसुरा विभेजुस्तदा देवा वामनद्वयं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः । ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते ता-वान्भवदीयोऽस्त्वित्यूचुस्ततो देवा बद्धेतदस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य (67.) गायत्रेणेत्यादिमन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः । यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञ-भूमिरिति तैर्विदितत्वाद्देदिरिति तदूमेर्नामिति [१. २. ५. १-७.] श्रुतिकथामनुसंधाय वेदिग्रहणं विधेयम् ॥ का० [२. ६. ३१.] उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुद्धमा स्यो-नोर्जस्वतीति । वेदिखननात्पूर्वं क्रियमाणः पूर्वं परिग्रहः पश्चात्क्रियमाण उत्तर-परिग्रहः । तत्रापि पूर्ववद्विक्तये स्फ्येन रेखात्रयं कार्यम् । हे वेदे त्वं सुद्धमासि शिवा शान्ता (68.) चासि । द्मा भूमिः शोभना द्मा सुद्धमा खननेनाश्मादिदो-पनिवर्तनं भूमेः शोभनत्वम् । उग्रस्यासुरस्य निःकाशनेन शान्तत्वम् । गुणद्वयस्या-न्योन्यसमुच्चयार्थो चकारौ एकोऽयं मन्त्रः ॥ स्योना सुखद्वयासि । स्योनमिति

मुखनाम [निघ० ३. ६.] । सुषदा सुष्टु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा । सम्यगुपवेशनयोग्या चासि । चकारौ पूर्ववत् । द्वितीयोऽयं मन्त्रः ॥ ऊर्जस्वती पयस्वती चासि । ऊर्जःशब्दोऽन्नवाची । पयःशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची । तदुभयवती । चो पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥ २७ ॥

a. पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदाय पृथिवीं जीवदानुम् ।

यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासोऽग्रनुदिश्य यजन्ते ॥

b. प्रोक्षणीरासादय । c. द्विषतो ब्रधोऽसि ॥ २८ ॥

का० [२. ६. ३२.] पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टीति । अत्रेयमाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता । कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मियो मन्त्रितं यदस्या भूमेरुत्कृष्टं देवयजनस्यत्वं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्देत्यपराजयं करिष्याम इति संमन्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत्कृत्तवर्णमिदानीमपि (69.) दृश्यतः इत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते [१. २. ५. १८.] ॥ पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या । विरप्शीति मरुन्नाम [निघ० ३. ३.] विविधं रपति (70.) वेदत्रयत्रयेण शब्दं करोतीति विरप्शी । यज्ञो (71.) वेदित्वं (72.) प्राप्तो विलुः सम्बोध्यते । हे विरप्शिन् विल्लां परमेश्वर त्वं शृणु अनुगृहाणेति शेषः । क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । संग्रामो वै क्रूरमिति श्रुतेः [१. २. ५. ११.] । विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विसृप् । तस्येति क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थौ षष्ठौ । विसृपो नानायोधयुतात्क्रूरात् युद्धात् पुरार्थाद्देवाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रो सारभूतां यां पृथिवीमुदाय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ ऐरयन् प्रान्तिपन् स्थापयामासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तामेव चन्द्रस्यां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन संपाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यतः इति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति । स्वधाशब्दो यद्यप्यन्नवाची तथाप्यत्रान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते । यां चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतेः [१. २. ५. ११.] ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोष्टकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणद्वयं मार्जनं कुर्यात् ॥

प्रोक्षणीरासादयेति अग्नीधं प्रति प्रेषः । प्रोक्ष्यन्तः आभिरिति प्रोक्ष्य आपस्ता
आसादय वेद्यां स्थापय ॥ का° [२.६.४२.] द्विषतो बध इति स्फ्यमुदक्षं प्रहरती-
ति । हे स्फ्य त्वं द्विषतः शत्रोर्बधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

X. a. प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः ।

b. निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः ।

c. अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनै वा वाजेध्यायै संमार्जिम् ।

d. c. = a. b.

f. अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनै वा वाजेध्यायै संमार्जिम् ॥ २९ ॥

का° [२.६.४६.] सुवं प्रतप्य पूर्ववदिति । यथा श्रृंगमिहोत्रकृवण्योः प्रत्युष्ट-
मिति प्रतपनं कृतं तथा सुवस्यापि कार्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यातः ॥ का° [२.
६.४६.] वेदगैरुत्तरतः प्राक्संमार्जनिशित इतीति । हे सुव त्वमनिशितोऽसि शो
तनूकरणे । नितरां शितस्तीक्ष्णकृतो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः । अ-
स्मद्विषये तीक्ष्ण उपद्रवकारी न भवसीत्यर्थः । यतः सपत्नक्षित् क्षिणु हिंसायाम्
सपत्नान्मस्मद्भून् क्षिणोति हिनस्तीति सपत्नक्षित् । अत एव त्वां संमार्जिम् स-
म्यक् शोधयामि । मृन् (73.) शुद्धौ । किंभूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति
वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुवादन्नवत्तम् । यद्वा वाजो यज्ञस्तद्वत्तम् यज्ञो हि देवा-
नामन्नमिति श्रुतेः [५.१.१.२.] । वाजं यज्ञाख्यमन्नमर्हतीति वाजिनम् । अर्हार्थे
इन्प्रत्ययः । किमर्थं संमार्जिम् । वौजेध्यायै जिह्न्थी दीप्तौ । इन्धनं इथा दीप्तिः ।
वाजस्येध्या वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम् । शोधितेन सुवे-
णाज्ये गृहीते कुते च सति अग्निदीप्यते । तदीत्याहुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भ-
वतीत्यर्थः ॥ का° [२.६.४७.४८.] प्रतप्य प्रतप्य प्रयक्ष्यनिशितेति सुच इति ।
अनिशितेति मन्त्रेण सुचस्तिस्त्रो जुहूपभृद्भुवाः संमृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण
प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यवे प्रयक्ष्यतीति सूत्रार्थः । प्रत्युष्टमिति व्याख्या-
तम् । अनिशितेत्यपि व्याख्यातम् । सुवस्य पुंस्त्वादादौ सुवसंमार्जनम् । सुचां
स्त्रीवात्पश्चात् । योषा वै सुगवृषा सुव इत्यादिश्रुतेः [१.३.१.१.] । जुह्वादीनां सु-

चां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषणयोरनिशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २९ ॥

- a. अदित्यै रास्त्रासि । b. विल्लोर्वेष्ट्योऽसि । c. ऊर्जे त्वा ।
d. अदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामि ।

अग्नेर्जिह्वासि सुहृदेर्वेभ्यो धाम्नेधाम्ने मे भव यजुषियजुषे ॥ ३० ॥

का° [२. ७. १.] पत्नीऽ संनक्षति प्रत्यग्दक्षिणात् उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयो-
क्तेण त्रिवृता परिकृत्यधीवासोऽदित्यै रास्त्रासीतीति । हे योक्तु अदित्यै अदित्या
भूम्यास्त्वं रास्त्रासि रशना भवसि ॥ का° [२. ७. २. ३.] दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमु-
च्योर्धमुदूहति विल्लोर्वेष्ट्य इति न ग्रन्थिं करोतीति । हे दक्षिण पाश त्वं विल्लोः
यज्ञस्य वेष्ट्योऽसि व्यापकोऽसि । विष्णु व्याप्तौ ॥ का° [२. ७. ४.] ऊर्जे त्वेत्याज्यमु-
दास्येति । हे आज्य त्वामुदासयामीति शेषः । किमर्थम् । ऊर्जे उत्तमरसलाभाय ।
विलापितं घृतं सुस्वादु भवति ॥ का° [२. ७. ४.] पत्नीमवेक्ष्यत्यदब्धेनेतीति ।
दम्नोतिर्हिसार्थः । हे आज्य अदब्धेन अनुपहंसितेन चक्षुषा त्वामवपश्यामि ।
अवाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि । किं च हे आज्य त्वमग्नेर्जिह्वासि ।
यदाज्यमग्नौ हूयते तदा जिह्वेव ज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा । किम्भूतं देवेभ्यो
ऽर्थाय सुहृः सुष्टु हूयते इति सुहृः पुंस्त्वं हान्दसम् । यदा जिह्वाविशेषणं सुष्टु
हूयन्ते देवा आहूयन्तेऽनया सा सुहृर्जिह्वा । ज्वालां दृष्ट्वा आयतीत्यर्थः । अतो
मे मम धाम्नेधाम्ने भव तथा यजुषियजुषे च भव । धाम स्थानम् । फलेन युज्यत
इति यजुःशब्दो यागवाची । धाम्नेधाम्ने तत्तद्यागफलोपभोगस्थानसिद्ध्यर्थं भव ।
यजुषियजुषे तत्तद्यागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

- a. सवितुस्त्वा प्रसवऽ उत्पुनाम्यहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।
b. सवितुर्वः प्रसवऽ - रश्मिभिः ।
c. तेजोऽसि श्रुक्रमस्यमृतमसि ।
d. धाम नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयज्ञनमसि ॥ ३१ ॥

इति माथ्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

का° [२. ७. ७.] सवितुस्त्वित्याज्यमुत्पुनातीति । सवितुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां वर्तमानः सत्वामुत्पुनामि शोधयामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का° [२. ७. ८.] प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति । सवितुर्वः । वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्यातम् ॥ का° [२. ७. ९.] आज्यमवेक्षते तेजोऽसीतीति । हे आज्य त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुवात्तेजस्त्वम् । शुक्रमसि दीप्तिमदसि । स्निग्धद्रवत्वादीप्तिमत्त्वम् । अमृतमसि विनाशरहितमसि । बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत्पर्युषितत्वादोषाभावाद्विनाशित्वम् ॥ का° [२. ७. ११. १२.] सुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मन्त्र इति । हे आज्य त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम । आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्युत्तुं नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम् । गतसारावदोषेणातिरस्कृतं चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्युरिदं न तथा । देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते मन्त्रदीपि मनोहरे ।

शाखायाज्यग्रहणोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ श्रीयाज्ञवल्क्याय नमः ॥

- I. ॥ १ a. b. c. d - - कर्मणि ॥ १ ॥ आप्यायध्व° - - 'घशब्दः ॥ २ ॥ ध्रुवा - - ब्रह्मीः १ e. २ a. ॥ ३ ॥ ॥
- II. ॥ २ b. c - - धाम्ना ॥ १ ॥ दृष्टस्त्व - - क्षापति ३ a ॥ २ ॥ ३ b. c ॥ ३ ॥ ४ [नक्ति] ॥ ४ ॥ ७ ॥
- III. ॥ ५ ॥ १ ॥ ६ ॥ २ ॥ ७ ॥ ३ ॥ ८ a ॥ ४ ॥ ८ b [असि सन्निभं वज्रितं प°] ॥ ५ ॥ ९ c. d. e. f. १० a ॥ ६ ॥ १० b. c. ११ a. b ॥ ७ ॥ ११ c. d. e [रक्षस्व] ॥ ८ ॥ १५ ॥
- IV. ॥ १२ a. b ॥ १ ॥ १२ c [यज्ञं नयत सुधातुं यज्ञपतिं यज्ञपतिं] - देवायुवम् ॥ २ ॥ १३ c. d. e. f ॥ ३ ॥ १३ g [- यदोऽशुद्धः पराजघानैतदिदं -] ॥ ४ ॥ ११ ॥

- V. ॥ १४ a. b. c ॥ १ ॥ १४ d. e ॥ २ ॥ १५ a ॥ ३ ॥ १५ b [बृहन्त्यावासि]. c
[- रुव्यः शः] - - °ध रुविष्कृदेहि ॥ ४ ॥ १६ a [- आवद वयः संघाते-
संघाते जेष्म] ॥ ५ ॥ १६ b. c. d [प्रतिपूता अरातयः] ॥ ६ ॥ १६ e. f. g
[- सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिर्हि° -] ॥ ७ ॥ २६ ॥
- VI. ॥ १७ a. b. c ॥ १ ॥ १७ d ॥ २ ॥ १८ a. b. c ॥ ३ ॥ १८ d [°धामि द्विष-
तो वधाय]. e. f ॥ ४ ॥ ३० ॥
- VII. ॥ १९ a. b. c ॥ १ ॥ १९ d. e [°म्भन्यसि]. f ॥ २ ॥ २० a °वान्धिनुहि य-
ज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् ॥ धिनुहि मां यज्ञन्यम् ॥ ३ ॥ २० b-g ॥ ४ ॥ वे-
दोऽसि वेद् येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवः ॥ तेन मया वेदो भव
॥ ५ ॥ ३५ ॥
- VIII. ॥ २१ [- जगतीभिः सं मधुम° -] ॥ १ ॥ २२ a-f ॥ २ ॥ २२ g °सीदुत्त-
रितः रत्नोऽत्तरिता अरातयो. h ॥ ३ ॥ २३ ॥ ४ ॥ ३६ ॥
- IX. ॥ २४ ॥ १ ॥ पृथिव्यै वर्मासि २४ a ॥ २ ॥ २५ b. c. d ॥ ३ ॥ २६ [°रुं ब-
ध्यासं पृथिव्यै देवयज्ञनाद्र°] ॥ ४ ॥ २७ ॥ ५ ॥ २८ a [°स्तां धीरा°]. c
॥ ६ ॥ ४५ ॥
- X. ॥ २९ [°मार्गि] ॥ १ ॥ ३० a °स्नासीन्द्राण्यै संनहनं b. c. d - श्यामि ॥ २ ॥
अग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवेभ्यो धाम्नेधाम्ने भव यजुषेयजुषे ॥ ३ ॥ ३१ - जंनम्
॥ ४ ॥ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे ॥ आ-
त्मन्वांत्सीम घृतवान्हि भूत्वाग्निं गृह् स्वयंजमानाय विन्द ॥ ५ ॥ ५० ॥
दशानुवाकेषु पञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापठे प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥

I. a. कृ॒त्तोऽस्याखरे॒ष्ठोऽग्नये॑ वा॒ जुष्टं॑ प्रो॒क्षामि॑ ।

b. वेदि॑रसि ब॒र्हिषे॑ वा॒ जुष्टं॑ प्रो॒क्षामि॑ ।

c. ब॒र्हिर॑सि सु॒ग्भ्यस्त्वा॒ जुष्टं॑ प्रो॒क्षामि॑ ॥ १ ॥

का° [२.७.११.] इ॒ध्मं प्रो॒क्षति॑ वि॒स्र॒स्य वेदिं॑ च ब॒र्हिः प्रति॑गृ॒ह्य वेद्यां॑ कृ॒त्वा
पुरस्ता॑द्गन्धि॒ कृ॒त्तोऽसीति॑ प्रति॒मन्त्रमिति॑ ॥ इ॒ध्मं वि॒स्र॒स्य प्रो॒क्षेत् । वेदिं॑ च प्रो॒
क्षेत् । ब॒र्हिरा॑दाय वेद्यां॑ पूर्॒वग्रन्थि॑ कृ॒त्वा प्रो॒क्षेत्क्र॒मान्मन्त्र॑त्रयेणेति सू॒त्रार्थः ॥ कृ॒
त्तोऽसि॑ ॥ हे इ॒ध्म त्वं कृ॒त्तोऽसि॑ कृ॒त्तमृ॒गवृ॒षो यज्ञोऽसि॑ । इ॒ध्मपू॒लक॑स्य (१.) य॒
ज्ञसा॑धनत्वाद्यज्ञवोपचारः । कि॒म्भूतः॑ ॥ आ॒खरे॑ष्ठः ॥ आ॒ सम॑न्तात्खरे॑ कठि॒ने वृ॒क्षे
तिष्ठ॑तीति आ॒खरे॑ष्ठः । यद्वा खं॑ स्वर्गं॑ रा॒ति द॑दातीति खरः॑ आ॒रुव॑नीयस्तत्रा॒ स॒
मन्ता॑तिष्ठतीत्या॒खरे॑ष्ठः । अ॒न्तोदा॑त्तः कृ॒त्तश॑ब्दो वर्णवाची अयं॑ तु कृ॒त्तश॑ब्द आ॒
द्युदा॑त्तत्वान्मृ॒गवा॑ची ॥ यज्ञः॑ कदाचि॒देवे॒भ्योऽप॑क्रान्तः स्व॒गोप॑नाय कृ॒त्तमृ॒गो भू॒त्वा
वने॑ यज्ञि॒यतरु॑मध्ये प्रविश्य कुत्रचि॒त्कठि॑ने वृ॒क्षे तस्थौ॑ । तदे॒तदभि॑प्रेत्य कृ॒त्त आ॒
खरे॑ष्ठ इति द्वयमुच्यते । यज्ञो॑ ह दे॒वेभ्योऽप॑चक्राम स कृ॒त्तो भू॒त्वा च॑चारेत्यादिश्रु॒
तेः [१.१.४.१.] । स्थे च॑ भाषायामिति स्थे पर॒पदे [पा° ६.३.२०.] भाषायां सप्त॒
म्या अ॒लुगि॑षेधाद्दे॒ऽलुक् । पूर्॒वप॑दादिति [पा° ८.३.१०६.] षत्वम् । अतोऽग्नये॑ जुष्टं॑
प्रि॒यं त्वां प्रो॒क्षामि॑ श्रु॒द्ध्यर्थं ज॒त्नेनेति॑ शेषः । वेदि॑रसीति वेदिं॑ प्रो॒क्षति॑ । त्वं वेदि॑
रसि । वि॒द्यते ल॒भ्यत॑ इति वेदिः । वि॒द् ला॒भे । दे॒वैर॑सुरे॒भ्यो ल॒ब्धत्वा॑द्देदिः ।
अतो॑ ब॒र्हिर्जुष्टं॑ ब॒र्हिषो॑ धार॒णोप॑योगितया प्रि॒यां त्वां प्रो॒क्षामि॑ । पृथी॒त्रपा॑या वे॒
देः प्र॒जावृ॑षस्य ब॒र्हिषो॑ धार॒कत्वं यु॒क्तम् ॥ ब॒र्हिर॑सीति ब॒र्हिःप्रो॒क्षणम् । हे॒ दर्भ॑
त्वं ब॒र्हिर॑सि प्र॒भूतत्वा॑द्देदि॒वृ॒क्षस॑मर्थमसि । अतः॑ सु॒ग्भ्यो जुष्टं॑ सु॒चां धा॑रणात्प्रि॒यं
त्वां प्रो॒क्षामि॑ ॥ १ ॥

a. अदि॑त्यै व्यु॒न्द॒नम॑सि । b. वि॒ष्णो॑ स्तु॒षोऽसि॑ ।

c. ऊ॒र्णमि॑दसं वा स्तु॒णामि॑ स्वा॒स॒स्थां दे॒वेभ्यः॑ ।

d. भुव॑पतये॒ स्वाहा॑ । e. भुव॑नपतये॒ स्वाहा॑ ।

f. भू॒तानां॑ प॒तये॒ स्वाहा॑ ॥ २ ॥

का° [२.७.२०.] शेषं मूलेषूपसिंचत्यदित्यै व्युन्दनमितीति ॥ हे प्रोक्षणाशेषो-
 दक त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण लोदनमसि ॥ का° [२.७.२१.]
 बर्हिर्विस्राजस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरितितीति । हे प्रस्तरं दर्भमुष्टिद्वयं त्वं
 विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । द्यौ स्त्यै शब्दसंघातयोः । औणादिको दुपप्रत्ययः ।
 दर्भसंघातद्वयत्वात्केशसंघातद्वया शिखिव भवसि ॥ का° [२.७.२२.] वेदिं स्तृणा-
 त्यूर्णमदसमितीति । हे वेदे त्वां स्तृणामि बर्हिषा हृदयामि । किम्भूतां ताम् ।
 ऊर्णमदसमूर्णमिव मृदुतरामतिशयेन मृदुर्भदीयसी ईयलोपश्छान्दसः (२) । यथा
 प्रभोरूपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाहायते काठिन्याभावाय तथा दर्भैराहादिता वे-
 दिर्मृदुः स्यात् । पुनः किम्भूतां त्वां देवेभ्यः स्वासस्थां देवोपकाराय सुखेनासितुं
 स्थानभूतां । सुखेन आसिनासनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था ताम् । का° (२a.)
 स्कन्नमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति ॥ एतन्मन्त्रत्रयस्यात्रोत्कर्षः । भुवपत्यादयस्त्र-
 योऽग्नेर्भ्रातरः । स्वाहाशब्दो निपातो देवान्प्रतिदानवाची स्वाहाकारं च वष-
 ट्कारं च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः । रुविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो बर्हिर्यद्विः स्क-
 न्नं तदुवपत्यादिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः । पुराग्नेर्भ्रातरो वषट्कारभयाद्भूमिं
 प्राविशंस्तदुःखेनाग्निरपि पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारि स्थाप्य-
 मान एवमवदद्यदेतैर्मन्त्रातृभिर्मा परिधत्तैषां च यज्ञभागः कल्पतामिति । ततस्ते-
 ऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो जातास्तेषां च स्कन्नं रुविर्भागः कृत इति कथा (३) [१.३.
 ३.१३-१६.] ॥ २ ॥

- a. गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिद्यै यज्ञमानस्य परिधिर-
 स्यग्निरिड ईडितः ।
- b. इन्द्रस्य बाङ्गुरसि दक्षिणो वि° - - °डितः ।
- c. मित्रावरुणौ त्वात्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिद्यै यज्ञमा-
 नस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः ॥ ३ ॥

का° [२.८.१.] परिधीन्परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान्गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमि-
 ति ॥ आदौ पश्चात् । हे परिधे विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनी-

यस्य पश्चात्सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः ।
 गुल्माकस्थं सोमं रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्धर्वोऽवसदिति श्रुत्यत्तरकथा । किमर्थं
 स्थापयतु । विश्वस्यारिष्टैः । रिष हिंसायां रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै ।
 आकृवनीयस्थानत्रयस्य (4.) विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिध्यभाविऽसुराः प्रविश्य
 हिंसन्ति । किं च त्वं यजमानस्य परिधिरसि । न केवलमग्नेः परिधिः यजमानम-
 यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि । किं च अग्निरिडः ईडितश्चासि ।
 आकृवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्नित्रयस्त्वमसि । ईड्यते स्तूयते इतीड
 स्तुतियोग्यः । अत एव ईडितः स्तुतो होत्रादिभिः । ईड स्तुतौ ॥ दक्षिणं परि-
 धिं परिदधाति । इन्द्रस्य बाहु रसि । हे द्वितीय परिधे त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहु-
 रसि । रक्षणासमर्थत्वादिन्द्रबाहुलोपचारः (5.) । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्रा-
 ग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति ॥
 मित्रावरुणौ ॥ हे तृतीय परिधे मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा
 धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्व-
 वत् । अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता ॥३॥

वीतिकोत्रं त्वा कवे युमन्तं समिधीमहि ।

अग्ने वृहन्तमधरे ॥४॥

का° [२.८.२.] प्रथमं परिधिं समिधोपस्पृश्य वीतिकोत्रमित्यादधातीति । इयमृक्
 अग्निदेवत्या गायत्रीहृन्दस्का । हे कवे क्रान्तदर्शिन् हे अग्नेऽधरे यागे निमित्ते त्वां
 वयं समिधीमहि अनेनेभ्यःकाष्ठेन दीपयामः । अतीतानागतद्वारेवर्तिपदार्थानां यस्य
 युगपज्ज्ञानं स कविः । किम्भूतं त्वाम् । वीतिकोत्रम् । इण् गतौ । इतिर्गतिः
 व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धौ कोत्रं होमो यस्य
 स वीतिकोत्रस्तं यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिर्भिलाषो
 कोत्रे होतृकर्मणि यस्य तं । तथा युमन्तं । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति युमान् तं
 स्वत एव युत्युपेतम् । तथा वृहन्तं महान्तम् ॥४॥

a. समिदसि । b. सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदुभिः शस्त्ये ।

- c. सवितुर्बाहू स्थः । d. ऊर्णमिदं वा स्तृणामि स्वासस्यं देवेभ्यः ।
e. आ वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥

का° [२. ८. ३.] अनुपस्पृश्य द्वितीयं समिदसीतीति ॥ हे इध्मकाष्ठ त्वं समिद-
सि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का° [२. ८. ४.] सूर्यस्त्वेति जपत्याहुवनीषमीक्ष-
माण इति ॥ हे आहुवनीष सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याश्चिदभिशस्त्यै सर्व-
स्या अभिशस्तेर्हिसायाः सकाशात्वा त्वां पातु रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । या का-
चिद्विंसा प्रसक्ता तां सर्वां परिरुत्वित्यर्थः । इतरद्वित्रये परिधित्रयं रक्षकं पूर्वस्यां
तदभावात्सूर्यः । तथा च श्रुतिः [१. ३. ४. ८.] । गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्य-
थैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति । का° [२. ८. ५.] (६.) बर्हिषस्तृणे तिरश्चो
निदधाति सवितुरितीति । तृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग्निदध्यात् । हे तृणे यु-
वामुभे सवितुर्देवस्य बाहू स्थः । प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य बाहू इव भवथः ॥ का°
[२. ८. १०.] तयोः प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णमिदसमितीति । ऊर्णमिव मृदं देवेभ्यो दे-
वानां स्वासस्यं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि ॥ का° [२. ८. ११.]
अभिविदधात्या वा वसव इतीति ॥ प्रस्तरं प्रति पाणी निदधाति । वसवो रुद्रा
आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसार-
यन्तु ॥ ५ ॥

- a. धृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद ।
b. धृताच्यस्युपभृन्नाम्ना - सीद ।
c. धृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना - सीद ।
d. प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद ।
e. ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि । पाहि यज्ञं । पाहि यज्ञ-
पतिम् ।
f. पाहि मां यज्ञन्यम् ॥ ६ ॥

का° [२. ८. १२. १३.] सव्याश्रूय जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति धृताचीत्येवमितरे

उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमिति । हे जुहु त्वं घृताची असि । घृतमंचति प्राप्नोतीति घृ-
ताची घृतपूर्णा भवसि नाम्ना च जुहुः । ब्रूयतेऽनयेति जुहुः । छिपि युतिगमिजु-
होतीनां द्वे च जुहोतेर्दधिश्चेति [पा० का० ३. २. १७८. प० २. ३.] द्वित्वं दीर्घश्च । सा
त्वं प्रियेण धाम्ना देववल्लभेनाज्येन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तरलक्षणाभासीद् अधि-
तिष्ठ । एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यमिति श्रुतेः [१. ३. २. १७.] प्रियधामश-
ब्देनाज्यम् । उपभृतं सादयति । उप समीपे स्थित्वा बिभर्ति आज्यं धारयतीत्युप-
भृतम् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुव स्थैर्ये । यथा होमार्थं जुहूपभृतो-
श्चलनं तद्वदस्याश्चलनाभावेन स्थिरत्वान्नाम्ना ध्रुवा । अन्यद्व्याख्यातम् ॥ का० [२. ८.
११.] प्रियेण धाम्नेति हवीषि वेद्यां कृतेति (७.) । हे हविः प्रियेण धाम्नाऽज्येन
सह प्रियं सद आसीदेत्येकैकं हविः सम्बोध्य वचनम् । का० [२. ८. ११.] ध्रुवा अ-
सदन्निति सर्वाण्यालभतऽइति ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य यो-
नौ स्थानि ध्रुवाणि यानि (८.) हवीषि असदन्नतिष्ठन् । हे विज्ञो व्यापक यज्ञपु-
रुष ता तानि हवीषि पाहि रक्ष यज्ञं च पाहि यज्ञपतिं च पाहि । का० [२. ८.
२०.] पाहि मामित्यात्मानमिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्यु मां पा-
हि ॥ ६ ॥

II. a. अग्ने वाजजिद्वाज्ञं वा सरिष्यन्तं वाजजित् सम्मार्ज्मि ।

b. नमो देवेभ्यः । c. स्वधा पितृभ्यः । d. सुयमे मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

का० [३. १. १३.] इध्मसंनहनैरनुपरिधिं सम्मार्ज्मि वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परि-
क्राममिति (९.) । वाजमन्नं जयतीति वाजजित् । तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् हे अग्ने
वामहं सम्मार्ज्मि शोधयामि । किम्भूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य गमिष्य-
न्तमन्नसम्पादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य जपोपेतमन्नप्रतिबन्धनिवार-
कमित्यर्थः ॥ का० [३. १. १५.] अपरमाहुवनीयादंजलिं करोति नमो देवेभ्य इती-
ति । ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्करोति । का० [३. १. १५.] स्वधा पि-
तृभ्य इति दक्षिणात् उत्तानमिति । प्राञ्जुखेनादौ देवनत्यर्थमञ्जलिः कृतः इदानीं
पितृनत्यर्थं दक्षिणामुख उत्तानमञ्जलिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः

स्वधाऽस्तु । स्वधाशब्दो निपातः पितृनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्तते । अतो यद्देयं तदास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्यन्ते । का° [३.१.१६.] सुयमे म इति जुहूपभृतावादायेति । हे जुहूपभृतौ मे मर्दर्थं सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्कन्नमग्नं देवेभ्य आज्यं सन्ध्रियासम् ।

e. अङ्घ्रिणा विलो मा त्वावक्रमिषम् ।

f. वसुमतीमग्ने ते ह्यायमुपस्थेपं विलो स्थानमसि ।

g. इत इन्द्रो वीर्यमकृणोर्ध्वेऽध्वर आस्थात् ॥ ८ ॥

तथा सति अग्न्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्यं युवयोः स्थितं घृतमस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सन्ध्रियासं सम्यक्पोषणं करोमि धारणं वा । आशीर्लिङि उत्तमे रूपम् । का° [३.१.१६.] दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विलवितीति (10.) । हे विलो व्यापक यज्ञपुरुष अङ्घ्रिणा पादेन वा त्वामहं मा अवक्रमिषमवक्रमणं मा कार्षं पादेनातिक्रमणादोषो मे मा भूदित्यर्थः । का° [३.१.१९.] वसुमतीमित्यवस्थायिति । हे अग्ने ते तव ह्यायां ह्यायावत्समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिमहमुपस्थेषमुपतिष्ठेयं सेवेय । उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थः । स एव सेवाप्रकारः कथ्यते । हे वसुमति त्वं विलोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागः कर्तुं शक्यते इत्यर्थः । आहवनीयसमीपवर्तिवादस्या भूमिर्यज्ञस्थानत्वम् । यद्वायमर्थः । हे अग्ने ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं ह्यायामाश्रयमुपस्थेपं सेवेय । ह्यायाशब्द आश्रयवाचकः । युष्मत्पादह्यायायां वसामीतियावत् । यतस्त्वं विलोर्यज्ञस्य स्थानमसि ॥ का° [३.२.१.] इत इन्द्र इति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत्स्थानमुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादितः शब्देन परामृश्यते । देवयजनव्यतिरिक्त-भूमेरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रेण ॥ इत इन्द्रः ॥ इन्द्र इतोऽस्मादेवयजनस्थानात् उच्युक्तः (11.) सन्निति शेषः । वीर्यमकृणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुबध्नूपमकरोत् अत एवाध्वरो यज्ञ

ऊर्ध्मास्थात् । उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्यं कृते शत्रुकृतविघ्नाभावाद्धरस्यौन्न-
त्यम् ॥ ८ ॥

अग्ने वेहोत्रं वेदृत्यम् । अवतां त्वां ग्यावापृथिवी । अव त्वं ग्यावापृथिवी
स्विष्टकृदेवेभ्य इन्द्र आज्येन रुविषा भूत्स्वाहा ।

h. सं ज्योतिषा ज्योतिः ॥ १ ॥

तस्मात् हे अग्ने त्वं होत्रं वेः । होतुः कर्म विद्धि । लडि अउभावे वृषम् ।
दृत्यं दृतकर्म च वेः विद्धि । होतृत्वं दृतत्वं चाग्नेः कर्म । तथा च श्रुतिः [१.४.५.
४.] उभयं वा एतदग्निर्देवानां होता च दृतश्चेति । ईदृशं त्वां ग्यावापृथिवी अ-
वतां पालयताम् । हे अग्ने त्वमपि ग्यावापृथिवी लोकद्वयदेवते अव पालय इत्य-
मन्योन्यपालने सति इन्द्रः आज्येन रुविषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत्
भूत् । सुष्टु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु । अउभावश्हान्दसः । यद्य-
दस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोत्वित्यर्थः । स्वाहा मुद्रुतमस्तु ।
इन्द्रं देवमुद्दिश्य इदमाज्यं दत्तमित्यर्थः । स्वाहेतिनिपातो देवोद्देशेन दाने वर्तते ॥
का° [३.२.२.] जुह्वा ध्रुवाऽ समनक्ति सं ज्योतिषेति । गह्वतामित्यध्याहारः । ज्यो-
तिषा ध्रुवास्थिताज्यवृषज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वासिच्यमानवृषं ज्योतिः संगह-
ताम् ॥ १ ॥

III. a. मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मधवानः सचन्ताम् । अस्माकं स-
त्त्वाशिषः सत्या नः सत्त्वाशिषः ।

b. उपरूता पृथिवी मातोप माम्पृथिवी माता क्लृयताम् । अग्निराग्नीध्रा-
त्स्वाहा ॥ १० ॥

का° [३.४.२१.] आशासानि मयीदमिति यजमानो जपतीति ॥ प्रधानयागान-
न्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुक्तानि सति यजमानो जपति ।
इन्द्रः परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदं अस्मदपेक्षितं इन्द्रियं वीर्यं मयि
यजमाने स्थापयतु । किं च रायो धनानि देवमानुषभेदेन द्विविधानि मधवानः

धनवत्तश्चास्मान्यज्ञमानान्सचक्षां (12.) सेवन्ताम् । सच सेवने । किं च अस्माकं यज्ञमानानामाशिषोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम् । किं च नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्याः अवितायाः सन्तु । मघमिति धननाम [निघ° २.१०.] तद्विद्यते येषां ते मघवानः । अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः [पा° ५.२.१०१ n.] का° [३.४.१८. ११. २०.] एकैकमाहुरति द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीध्रे षडवत्तं । प्राश्नात्युपह्वता पृथिवीतीति ॥ यदा होता द्यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमंशं (13.) षडवत्ते षडवत्ते (14.) कृत्वाम्नीध्रे ददाति स चोपह्वतेति मन्त्रेण तत्प्राश्नातीति सूत्रार्थः ॥ उपह्वता येयं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपह्वता अभ्यनुज्ञाता सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मामुपह्वयतामनुज्ञातातु हविःशेषभक्षणायाज्ञां ददातु । अहं चाग्नीध्रात् । अग्नीध इदं कर्माग्नीध्रं तस्माद्वितोरग्निः सन् तं भागं प्राश्नामीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जा-
तरेऽग्नौ ॥ १० ॥

- a. उपह्वतो यौष्पितोप मां यौष्पिता ह्वयतामग्निरग्नीध्रात्स्वाहा ।
- b. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूतो हस्ताभ्याम् ।
- c. प्रतिगृह्णामि । d. अग्नेष्ट्यास्येन प्राश्नामि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राश्नाति । एवं यौः पिता जगत्पालक उपह्वयतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य वा । इतः प्रभृति औ प्रतिष्ठेत्यन्तं [ख° १३.] ब्रह्मत्वम् । तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिर्ऋषिः ॥ का° [२.२.१६.] देवस्य वेति प्रतिगृह्णातीति ॥ ब्रह्मा देवस्य वेति प्राशित्रं गृह्णाति । मन्त्रो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का° [२.२.१८.] अग्नेष्टेति प्राश्नाति दत्तैरनुपस्पृशन्निति । हे प्राशित्र अग्नेः आस्येन वह्निदेवताया मुखेन वा त्वं प्राश्नामि भक्षयामि ॥ ११ ॥

एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्रादुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे ॥

तेन यज्ञमेव तेन यज्ञपतिं तेन मामेव ॥ १२ ॥

का° [२.२.२१.] एतं त इति समिदामलितः प्रसौतीति । समिधमाधातुमनुज्ञा-

प्रक्षनाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात् । एतं त इत्यादिः ओम्प्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः । हे देव दातादिगुणयुक्त हे सवितः प्रसवितः । एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिमं मखं ते तुभ्यं वदर्थं प्रादुर्यज्ञमानाः कथयन्ति । अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किं च त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति । किं च । तेन हेतुना वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यज्ञमानं चाव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना माम्ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु ।

अरिष्टं यज्ञसमिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तामोऽम्प्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

किं च । मनो आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि षष्ठी । मनः धृतं सेवताम् । हे सवितस्त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये स्थापयेत्यर्थः । किम्भूतं मनः । जूतिः । ज्वतेगर्तिकर्मणोऽजूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीत्वं हान्दसम् । अतीतानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः । ज्वते शीघ्रं गहतीति जूतिः । किं च बृहस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु । ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमरिष्टं हिंसारहितं कृत्वा संदधातु । इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विहित इत्यवमुच्यते । किं च विश्वे देवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि मादयन्ताम् । मद तृप्तौ चुरादिः । तृप्यन्ताम् । एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयह्यतु । ओमित्यङ्गीकारार्थः । तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु । समिदाधानकाले यज्ञमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

a. एषा तेऽग्ने समित्तया वर्धस्व चा च व्यायस्व ॥ वर्धिषीमहि च वयमा च व्यासिषीमहि ॥

b. अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा समृवाऽसं वाजजित् सम्मार्जि ॥ १४ ॥

का० [३.५.२.] एषा त इति कृतानुमन्त्रयतऽइति । ब्रह्मत्वं समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्षम् (15.) । इयमनुष्टुबग्निदेवत्या । हे अग्ने एषा ते तव समित् समि-

न्यनहेतुः काष्ठविशेषः । तथा समिधा वं वर्धस्व वृद्धिं गह्व । आ व्यायस्व च ।
 अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथा च सति तत्प्रसादादयं वर्धिषीमहि वृद्धिं
 प्राप्नुयाम व्यासिषीमहि च । अस्मदीयपुत्रपश्चादीन्सर्वतो वृद्धान्करवाम ॥ का° [३.
 ५. ४.] सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामः सकृत्सकृत्ससृवाऽसमितीति । पूर्वमग्ने वाजजि-
 दिति [ख° ७.] मन्त्रेण यथेधमसंनहनैरग्नेः सम्मार्गः कृतस्तथात्रापि सम्मार्ष्टि । तत्र
 परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः । अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सू-
 त्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान्विशेषः । हे अग्ने त्वां सम्मार्ज्मि । किम्भूतं त्वां
 वाजं ससृवांसमन्नमुद्दिश्य गतवत्तमन्नं सम्पादितवत्तमित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १४ ॥

IV. a. अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ॥

b. अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्येन प्रस-
 वेनापोहामि ॥

c. इन्द्राग्नोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ॥

d. इन्द्राग्नौ तमपनु° - - पोहामि ॥ १५ ॥

का° [३. ५. १७. १८.] जुह्वपभृतौ व्यूह्यग्नीषोमयोरिति । तत्र जुह्वं प्राचीं प्रे-
 रयति यजमानः । व्यूहनं परस्परविपरीतवेनापनोदनम् । अग्नीषोमयोर्द्वितीयपु-
 रोडाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन रुविःस्वीकारत्रयमुत्कृष्टं जयमनुसृत्याहमु-
 ज्जेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि । वाजस्यान्नस्य पुरोडाशदिः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां
 प्रोहामि मां यजमानं जुह्वत्रपधारिणं प्रोत्साहयामि । यद्यप्यूहतिधातुर्वितर्कार्थस्त-
 थाप्युपसर्गवशादुत्साहार्थः ॥ उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । यः शत्रुरसुरादिरस्मान्द्वे-
 ष्टि अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेषं करोति (16.) । यं च वयं द्विष्मः । यमालस्यत-
 दित्रपमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः । तमुभयविधं
 शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनुदतां निराकुरुताम् । किं च । अहमप्येनं द्विविधं शत्रु-
 मुपभृद्वपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापोहामि निराकरोमि ।
 उत्तरौ मन्त्रौ दर्शदेवताविषयौ समानार्थौ ॥ १५ ॥

- a. वसुभ्यस्त्वा । b. रुद्रेभ्यस्त्वा । c. आदित्येभ्यस्त्वा ।
 d. संज्ञानायां ग्वावापृथिवी । मित्रावरुणौ वा वृथावताम् ।
 e. व्यत्नु वयोऽक्तं रिहाणाः ।
 f. मरुतां पृषतीर्गह वशा पृश्निर्भूवा दिवं गह ततो नो वृष्टिमावह । च-
 न्नुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ॥ १६ ॥

का° [३. ५. २४.] जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधे वसुभ्यः वसुदेवताप्रीत्यर्थं वा त्वामनज्मीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तर-परिधिमन्त्रौ व्याख्येयौ । परिधित्रयाङ्गनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्ते इति भावः ॥
 का° [३. ६. ३.] संज्ञानाथामिति प्रस्तरादानमिति । हे ग्वावापृथिवी युल्लोकभूल्लो-कदेव्यौ युवां संज्ञानाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगह्यतम् । किं च हे प्रस्तर मि-त्रावरुणौ प्राणापानवायू वृथा जलवर्षणेन वा त्वामवतां रक्षताम् । वायुर्वै वर्षस्येष्टे [१. ८. ३. १२.] इत्युक्तत्वाद्धर्षाधीशो वायुः स चाध्यात्मगतः प्राणोदानद्वयो मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तरद्वयं यजमानं वृथावतु । यजमानो वै प्रस्तर इति श्रुतेः [१. ८. १. ४४.] ॥ का° [३. ६. ४-७.] अनक्त्येनं व्यत्नु वय इत्यग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्यामिति । इतरस्यां धुवायाम् ॥ वयः पक्षिणः व्य-त्नु । वी गतिप्रजननकाल्यसनखादनेषु । पक्षिद्वपापन्नानि गायत्र्यादीनि हन्दांसि गहन्तु । प्रस्तरमादायेति शेषः । किम्भूताः वयः । अक्तं रिहाणाः । अक्तं धृतलिप्तं प्रस्तरं लिहानाः आस्वादयन्तः । रलयोरैक्यम् ॥ का° [३. ६. ८.] मरुतामिति नी-चेर्हत्वा तृणमादायानुप्रकृतीति । एकं तृणं प्रस्तरात्पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचेर्हत्वा-ग्नौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कपिदृष्टा चतुर्थः पाद अग्नेयः । हे प्रस्तर त्वं मरुतां पृषतीर्गह मरुन्नामकानां देवानां सम्बन्धिनीः पृ-षतीर्वारुनद्वया अश्वाश्चित्रवर्णा गह प्राप्नुहि । वायुवारुनवद्देगेन गह्येत्यर्थः । अ-त्तरिक्तं गह्येत्यर्थः । वशा पृश्निर्भूवा । वशा स्वाधीना पृश्निरल्पतनुर्गौर्भूवा दिवं गह । कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूवा स्वर्गं गह्येत्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्म-दर्थं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय । यद्वा । इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्याम्मूलि

चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरिति श्रुतिर्वशापृश्निशब्देन भूमिरुच्यते [१.८.३.१५.] । वशा पृश्निर्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गह् पृथिवीसम्बन्धिभागाना-
दाय द्युलोकं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रस्तर त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रस्थान्मरुतः सवाहना-
न्सन्तर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च संतर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित
इति भावः ॥ का° [३.६.१५.] चक्षुष्या इत्यात्मानमालभत इति । हे अग्ने त्वं य-
तश्चक्षुष्या अस्ति । चक्षुः पातीति चक्षुष्याः । ज्वलयान्धकारं निवर्त्य चक्षुःपाल-
कोऽसि । अतो मे मम चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रक्षरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं
परिहरेत्यर्थः ॥ १६ ॥

a. यं परिधिं पर्यधत्वा अग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः ।

तं तंऽष्टमनु जोषम्भराम्येष नेहदपचेतयति ॥

b. अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १७ ॥

का° [३.६.१७.] परिधीननुप्रक्षरति यं परिधिमिति प्रथममिति ॥ एकादशिन-
स्त्रयोऽष्टकश्च विराड्द्वयः । प्रथमोऽष्टकः । यं परिधिम् । त्रिष्टुप्त्रिराड्द्वया अग्ने-
यी (17.) यजुरन्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः । देवत्वदृष्टा ॥ हे अग्ने देव आहूव-
नीय । पणिभिरसुरैः गुह्यमानः । गुह्य संवरणे संव्रियमाणाः संरुध्यमानः सन् त्वं
यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्वाः । असुरोपद्रवनिवारणाय परिहितवानसि स्था-
पितवानसि । ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वज्रौ प्रक्षिपामि । अ-
नुभिन्नक्रमः । कृतेर्हस्य भः । एष परिधिः त्वत् त्वत्तः सकाशात् न । इत् एवार्थे
नैव अपचेतयति । मा अपचेतयतु । त्वत्तोऽपगतुं मा जानात्वित्यर्थः । त्वय्येव ति-
ष्ठतु । चित्ती संज्ञाने णिज्ज्ञानेष्टे । तस्यात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तान्तम् (18.) ।
दित आत्मनेपदानामिति [पा° ३.४.७१.] तस्यैकारः । वैतोऽन्यत्रिति [पा° ३.४.
१६.] लेडेकारस्य पाक्षिक ऐ । लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा° ३.४.१४.] । गुणा-
यादेशौ (19.) । अपपूर्वः अपचेतयति । अपचेतयतु । एष परिधिस्त्वत्तोऽपगत-
चित्तो मास्त्वित्यर्थः । का° [३.६.१७.] इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमितीति । दक्षिणो-
त्तरौ परिधी युगपत्प्रक्षिपेत् । हे परिधी अग्नेः प्रियं पाथः युवामपीतमपिगहृतम् ।

पाथ इत्यन्ननाम (19 a.) आरुवनीयस्याभिप्रेतमन्नमपिगृह्यतम् । अग्रेन्नवं भव-
द्वां प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

a. स॒स्रव॒भागा स्थि॒षा वृ॒हत्तः प्र॒स्तरे॒ष्ठाः परि॒धेयाश्च दे॒वाः ।

इ॒मां वाच॑म॒भि विश्वे॑ गृ॒णन्त आ॒स॒ग्यास्मिन्व॒र्हिषि॑ मादयधम् ॥

b. स्वा॒रु वा॒ट् ॥ १८ ॥

का° [३. ६. १८.] स॒स्रव॒भागा इति स॒स्रवान्बु॒होतीति॑ । वैश्वदे॒वी त्रि॒ष्टुब्ध॒नु-
र॒ता । स्वा॒रु वा॒डिति॑ य॒नुः । सोम॒श्रुष्म ऋ॒षिः । हे विश्वे दे॒वा यू॒यं स॒स्रव॒भा-
गाः स्थ । विली॒नमाज्यं॑ स॒स्रवः॑ । स ए॒वभा॒गो येषां॑ ते स॒स्रव॒भागाः । तथा॒विधा भ-
व॒थ । तथा इ॒षा स॒स्रव॒लक्षणे॒नान्नेन॑ वृ॒हत्तो म॒रुतः॑ स्थ । किं च ये प्र॒स्तरे॒ष्ठाः
प्र॒स्तरे तिष्ठ॑तीति प्र॒स्तरे॒ष्ठाः प्र॒स्तर॑स्यायिनः । ये च परि॒धेयाः परि॒धिभ॒वाः सन्ति॑ ।
ते विश्वे दे॒वा इ॒मां मदी॑यां वाच॑म॒भि गृ॒णन्तः सर्व॑त्र वर्णयन्तः । अयं य॒ज्ञमा॒नः
सम्यक् य॒ज्ञतीत्ये॒वं सर्वे॑षां दे॒वानां॑ मध्ये कथयन्तो यू॒यमस्मिन्व॒र्हिषि॑ य॒ज्ञऽआस-
ग्योप॒विश्य॑ मादयधं तृ॒प्यधं मोद॑धं वा । स्वा॒रुति॑ वा॒डिति॑ च शब्दौ र्वि॒दाना-
र्थौ । सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । यद्यपि स्वा॒रुका॒रेण॑ वा व-
षट्कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारो दानार्थः । तथापि दे॒वानां परोक्ष॑प्रियत्वात्प्रत्यक्षवप-
रि॒हाराय॑ वा॒डिति॑शब्दः प्रयुक्तः ॥ १८ ॥

a. घृ॒ताची॑ स्थो॒ धुर्यौ॑ पात॒ऽसु॒म्ने स्थः॑ सु॒म्ने मा ध॑त्तम् ।

b. य॒ज्ञ नम॑श्च त॒ऽउ॒पे च य॒ज्ञस्य॑ शि॒वे संति॑ष्ठस्व॒ स्विष्टे॒ मे संति॑ष्ठस्व ॥ १९ ॥

का° [३. ६. १९.] घृ॒ताची॑ इति धुरि॑ निदधातीति । जु॒हूप॒भृतौ॑ शक॒ठधुरि॑ नि-
द॒धात् । हे जु॒हूप॒भृतौ॑ यु॒वां घृ॒ताची॑ स्थः । घृ॒तम॑चतः प्राप्नुतः इति घृ॒ताची॑ ।
पूर्व॑सवर्णदीर्घः । तथा॒विधे॒ यु॒वां धुर्या॑वन॒डाहौ॑ पातं र॒क्षतं॑ धुरं व॒रुत॑स्तौ धुर्यौ ।
किं च यु॒वां सु॒म्ने सु॒खरूपे॑ स्थः भव॑थः तस्मात्सु॒म्ने सु॒खे मा मां ध॑त्तं स्थापयतम् ॥

का° [३. ६. २१.] य॒ज्ञ नम॑श्च त॒ऽइति॑ वेदि॒माल॑भत इति । अस्य मन्त्रस्य शूर्पं यव-
मान् कृषि॒रुदा॑त्तवान् धाना॒न्तर्वा॑निति पञ्च ऋषयः । य॒ज्ञो दे॒वता॑ । हे य॒ज्ञ ते

तुभ्यं नमः अस्तु उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु । चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । नम-
उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं ज्ञातं तत्पूर्णां ज्ञायते । तथा च श्रुतिः ।
स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं
भवतीति । किं च । यज्ञस्य शिवि संतिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः । यद्वै
यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तद्विवं तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतिः । मे मम स्वित्ते संति-
ष्ठस्व । साधु इष्टं स्वित्ते । शोभने यागे तिष्ठसि प्राप्तं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

V. a. अग्नेऽद्व्यायोऽशितम पाहि मां दिव्योः । पाहि प्रसित्यै । पाहि दु-
रित्यै । पाहि दुर्द्वान्याऽअविषं नः पितुं कृणु । सुषदा योनौ स्वाहा
वाह ।

b. अग्नये संवेशपतये स्वाहा ।

c. सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

का° [३.७.१७.] सुक्लृप्तं प्रगृह्णात्यग्नेऽद्व्यायविति । दभोतिः हिंसाकर्मा [निघ°
२.११.] । आयुरिति मनुष्यनाम [निघ° २.३.] । अद्व्योऽनुपहंसित आयुर्मनष्यो
यज्ञमानो यस्य सोऽद्व्यायुः । अश भोजने । अघ्नाति भुङ्क्ते इत्यशी । यद्वा अश्रु
व्याप्तौ अश्रुते व्याप्नोतीत्यशी । अतिशयेनाशी अशितमः । दीर्घश्चान्दसः । हे अ-
द्व्यायो अहंसितयज्ञमान हे अशितम भोक्तृतम यद्वा व्यापकतम । हे अग्ने गार्ह-
पत्य मा मां दिव्योः वज्रात्पाहि । शत्रुप्रयुक्ताद्वज्रसमादायुधान्माम्पाहि । दिव्युरिति
वज्रनाम (19b.) । प्रसित्यै प्रसितेर्वन्धनहेतुभूताज्जालान्मा पाहि । प्रसितिः प्र-
सयनात्तत्तुर्वा जालं वेति यास्कः [निरु° ६.१२.] । दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्त्रीयो
यागः । तस्मान्मां पाहि । दुर्द्वानी । अदनमद्वानी । दुष्टा अद्वानी दुर्द्वानी दुर्भा-
जनं ततो माम्पाहि । चतुर्थः पञ्चम्यर्थे । भीत्रार्थानामिति [पा° १.४.२५.] पञ्च-
मी । किं च नोऽस्माकं पितुमन्नमविषं कृणु हविर्विषरहितं कुरु । योनिरिति
गृह्णनाम [निघ° ३.४.] । सुष्टु सद्यते स्वीयते यस्यां सा सुषदा । तस्यां सुषदा वि-
भक्तीराकारः । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः । यद्वा गृहे स्थितानां
नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु । स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याते ॥ का° [३.७.१८.]

दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति चेति । स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेक-
त्रशयनं संवेशः । तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम् । जीवतः पुरुषस्य
प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वायूया सरस्वती तस्यै हविर्दत्तम् ॥ २० ॥

a. वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मया वेदो भूयाः ।

b. देवा गातुविदो गातुं विद्वा गातुमित । मनसस्पत इमं देव यज्ञं
स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

का° [३.८.१.] पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति ॥ हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ
त्वं वेदोऽसि । ऋगाद्यात्मकोऽसि । यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव द्योत-
नात्मक वेद हे वेद येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवानां वेदो
ऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मय्यम्मम वेदो भूयाः ज्ञापको भव ॥ का° [३.
८.४.] समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इतीति । इयं विराट् रुद्रस्का वातदेवत्या
मनसस्पतिदृष्टा ऋक् । अस्याः पूर्वार्धेन देवता विसृजति (20.) । गै शब्दे । गी-
यते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः तं विदन्ति ज्ञानन्तीति गा-
तुविदः । हे गातुविदः यज्ञवेत्तारो देवाः गातुं विद्वा विदित्वा । विद ज्ञाने । अ-
स्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा । गातुमित यज्ञं प्रत्यागह्यत । यद्वा गातुर्गतव्यो
मार्गः तं गह्यत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गह्यत । एवं देवान्विसृज्य
चन्द्रं प्रत्याह । हे मनसस्पते । मनोऽधिपश्चन्द्रः । यद्वा देवान्यष्टुं मनसः प्रवर्तकः
परमेश्वरः । तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्पते परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वा-
हा त्वद्धस्ते ददामि । त्वं च तं यज्ञं वाते वायुत्रये देवे धाः स्थापय । वाते हि य-
ज्ञोऽवतिष्ठते । तदुक्तं श्रुत्या । वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदेवाधर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथै-
तमेवाप्येतीति ॥ २१ ॥

सम्बर्हिर्ऋङ्गा हविषा धृतेन समादित्यैर्वसुभिः सस्मरुद्भिः ।

समिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्गां दिव्यं नभो गह्यतु यत्स्वाहा ॥ २२ ॥

का° [३.८.५.] बर्हिः सम्बर्हिरितीति । बर्हिर्जुहोति । इयमृक् त्रिष्टुप् विरा-

इन्द्रपा बर्हिर्देवत्या । इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तेन धृतेन बर्हिः दर्भं समङ्गाम् । सम्यगञ्जनोपेतं करोतु स चेन्द्रः केवलो न । किं तु आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदैवैः सहितः समङ्गाम् । समित्यस्योपसर्गस्यावृत्त्या अङ्गामित्यस्य क्रियापदस्याप्यावृत्तिर्बाह्व्या । वस्यादिसहितेनेन्द्राण समङ्गां तद्वर्हिर्यद्विष्यं नभो आदित्यलक्ष्णं ज्योतिः तद्वस्तु आदित्यं प्राप्नोतु । स्वाहा इदं बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् । नभ इत्यादित्यनामसु [निघ० १.४.] पठितं दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

a. कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति । पोषाय ॥

b. रत्नसाम्भागोऽसि ॥ २३ ॥

का० [३.८.६.] वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्वेति । व्याख्यातो [अध्या० १.६.] मन्त्रः प्रजापतिदैवतः तत्र यज्ञयोगे (21.) नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके । पोषाय यज्ञमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोके यज्ञमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्यः । यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यन्तरवचनात् । का० [३.८.७.] पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृत्वाजिनं रत्नसामितीति । हे कणसमूह त्वं रत्नसां भागोऽसि तेषां नीचजातिवान्निकृष्टकणत्रयो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

VI. सं वर्चसा पयसा सं तनूभिर्गन्महि मनसा सः शिवेन ।

तृष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

तृष्टदेवत्या त्रिष्टुप् । इतः परं याजमानम् । का० [३.८.८-१०.] पूर्णपात्रं निनयति परीत्य संततं यज्ञमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति मुखं विमृष्ट इति ॥ समित्युपसर्गो (22.) ऽगन्महीत्यनेन सम्बद्धः (23.) प्रत्येकम् । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि संगता भवामः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महि । तनूभिर्गन्महि शरीरावयवैः यद्वा तनूभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगन्महि । शिवेन शा-

त्तेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । यज्ञमुपगच्छतो नरस्य वर्चसाद्यपैति त-
दनेन पुनराप्याययति । किं च सुदत्रः शोभनदानः वष्टा रायो धनानि विदधातु
करोतु । तन्वः शरीरस्य मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु ।
न्यूनवपरिकुरिणानुकूलं कृत्वा शोधयतु । धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोवित्यर्थः ।
सुष्ठु ददातीति सुदत्रः । सुपूर्वाददतिः द्रन् । सर्वधातुभ्य इति [उ° ४. १६०.] द्रन् ।
वाङ्मलकवाङ्मलः ॥ २४ ॥

a. दिवि विष्णुर्व्यक्राऽस्त जागतेन हृन्द्सा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं
च वयं द्विष्मः ।

b. अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्राऽस्त त्रैदृमेन हृ - - ष्मः ।

c. पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्राऽस्त गायत्रेण हृ - - ष्मः ।

d. अस्मादन्नात् । e. अस्यै प्रतिष्ठायै ।

f. अगन्म स्वः । g. सं ज्योतिषाभूम ॥ २५ ॥

का° [३. ८. ११.] विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रमिति । विष्णुपाद-
बुद्ध्या स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः । विष्णुर्गजपुरुषः । जागतेन हृन्द्सा ज-
गतीहृन्दोत्रेण स्वकीयपादेन दिवि श्रुलोकि व्यक्रास्त विशेषेण क्रमणं कृतवान् ।
तथा सति ततो श्रुलोकात् निर्भक्तो भागरहितः कृत्वा निःसारितः । कः । यो
ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । योऽस्मान्दृष्ट्वा न प्रीयते यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीया-
महे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः । एवमुत्तरावपि विष्णुक्रममन्त्रौ व्या-
ख्येयौ ॥ का° [३. ८. १३.] अस्मादन्नादिति भागमवेक्षत इति । योऽयम्भागोऽवेक्ष्यते
अस्मादन्नाद्यजमानभागान्निर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्तनीयः ॥ का° [३. ८. १४.]
अस्यै प्रतिष्ठायै इति भूमिमिति ॥ अवेक्षत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेऽनुवर्तते ।
अस्यै अस्याः पुरतो दृश्यमानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमेः निर्भक्त इत्यादि पूर्व-
वत् ॥ का° [३. ८. १५.] अगन्म स्वरिति प्रागिति । पूर्वस्यां दिशि स्थितं स्वः
स्वर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः । यज्ञानुष्ठानेन ॥ का° [३. ८. १६.] सं ज्योतिषे-
त्याहुवनीयमिति । ज्योतिषाहुवनीयलक्षणो वयं समभूम संगता अभूम ॥ २५ ॥

- a. स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे देहि ।
b. सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २६ ॥

का° [३. ८. १०.] स्वयम्भूरिति सूर्यमिति । हे सूर्य त्वं स्वयम्भूरकृतकः स्वयं-
सिद्धोऽसि । श्रेष्ठो प्रशस्यतमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानी हिरण्यगर्भाख्योऽसि ।
सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति । चतुर्दिक्षु चत्वारः । एक उपर्येकोऽधस्तात् सप्तमो म-
ण्डलाभिमानी हिरण्यगर्भः पुरुषः स श्रेष्ठः स त्वमसि । यतस्त्वं वर्चोदा असि तेज-
सो दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि ॥ का° [३. ८. ११.] सूर्यस्येत्यावर्तते
प्रदक्षिणमिति । आवर्तनमावृत् । सूर्यस्य सम्बन्धिनीमावृतमावर्तनमनुसृत्याहम-
पि आवर्ते प्रादक्षिण्येनावर्तनं करोमि ॥ २६ ॥

- a. अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाम्निऽहं गृहपतिना भूयासऽ सुगृहपतिस्त्वं
मयाम्नि गृहपतिना भूयाः । अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु शतऽ हि-
माः ।
b. सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २७ ॥

का° [३. ८. २१.] गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपतऽइति । हे गृहपतेऽस्मदीयगृ-
हस्य पालक हे अग्ने त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः । अ-
हं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा हे अग्ने त्वमपि मया गृ-
हपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः । सुगृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव । अग्ने-
पदस्यावृत्तिरादरार्था । एवं सति नौ आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीपुरुषा-
भ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तमस्थूरीव सन्तु । नि-
रन्तरमव्यवहितानि प्रवर्तन्ताम् । एकपाश्चै बलीवर्दयुक्तं शकटं स्थूरि न स्थूरि
अस्थूरि । लुप्तोपमानम् । बलीवर्दद्वययुक्तं शकटं यथा निरन्तरं अव्यवहितं प्रस-
रति । तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु । गृहपतिना सम्युक्ते ज्य [पा° ४. ४. १०.]
इति ज्यप्रत्ययः ॥ का° [३. ८. २३.] सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणमिति । व्याख्यातम्
॥ २७ ॥

a. अग्नें व्रतपते व्रतमचारिणं तदशकं तन्मेऽराधि ।

b. इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि ॥ २८ ॥

का° [३. ८. २१.] व्रतं विसृजति येनोपेयादिति । व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयो-
र्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विसृ-
जित् । हे अग्ने हे व्रतपते कर्मपालक अहं व्रतमचारिणं कर्मानुष्ठितवानस्मि त-
दशकं शकितवान् । वत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभूवम् । त्वया च तन्मे मदीयं कर्म अ-
राधि साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे अग्ने इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा
अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्हविः ॥

VII. a. अग्नये कव्यवाकनाय स्वाहा ।

b. सोमाय पितृमते स्वाहा ।

c. अपकृता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ २९ ॥

का° [४. १. ७.] सारतण्डुलमपूर्णाऽश्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय
इति सोमायेति च ॥ कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्वन्धि कव्यं हविः । त-
द्बोहुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाकनः । तस्मै अग्नये स्वाहा हविर्दत्तं । पितृ-
मान्पितृसम्युक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तं । स्वाहाकारेण व-
पट्टारेण वा देवेभ्योऽन्नदानश्रुतेर्देवाविमौ मन्त्रौ । का° [४. १. ८.] दक्षिणेनोस्त्रिख-
त्यपकृता इतीति । वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपकृता वेदिसका-
शादपगताः । तथा रक्षांसि वेद्या अपकृतानि । असुरत्वं रक्षस्त्वं चेति जातिविशे-
षौ देवविरोधिनौ ॥ २९ ॥

ये वृषाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सतः स्वधया चरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये भरत्यग्निष्टान्तोकात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

का° [४. १. १.] उल्मुकं परस्तात्करोति ये वृषाणीति । इयं त्रिष्टुप् कव्यवाक-

नाग्निदेवत्या । स्वधया पैतृकान्नेन निमित्तेन पितृणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति
हेतोः स्वीयवृषाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानवृषाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा
देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च
भरन्ति । पराक्रान्ताः पुरः परापुरः स्थूलदेहान् । निकृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदे-
हान्ये धारयन्ति । स्वमसुरत्वं प्रहादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि बिभ्रति । अग्नि-
हल्मुकद्वयः । अस्माद्धोकात्पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान्प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्र-
कर्षेणापसारयत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

a. अत्र पितरो मादयधं यथाभागमावृषायधम् ।

b. अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥ ३१ ॥

का° [४.१.१३.१४.] अत्र पितर इत्युक्तोदङ्गास्तऽत्रा तमनादावृत्यामीमदन्तेति
ज्ञपतीति । आ तमनात् आसनिरोधेन ग्लानिपर्यन्तमुदङ्मुख आस्तऽइति सू-
त्रार्थः । हे पितरो यूयमत्रास्मिन्वर्हिषि मादयधं कृष्टा भवत । ततो कृविषि य-
थाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आवृषायधं समत्तादृषवदाचरत । यथा वृषः स्वा-
भीष्टं घासं प्राप्य तृप्तिपर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत्स्वीकुरुत । आङ्पूर्वादृषशब्दात्कर्तुः
क्यङ् सलोपश्चेति [पा° ३.१.११.] क्यङ् ततो लोट् । पितरः अमीमदन्त । या-
न्यितृत्प्रति मादयधमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त कृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्वं
भागमनतिक्रम्य वृषवत्स्वीचक्रुः । लुङि वृषम् । यथाभागमाशिषुरित्येवैतद्वद्वेति
श्रुतिः [२.४.२.२२.] । भागं स्वं ज्ञानुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

a. नमो वः पितरो रसाय । b. नमो वः पितरः शोषाय ।

c. नमो वः पितरो जीवाय । d. नमो वः पितरः स्वधायै ।

e. नमो वः पितरो घोराय ।

f. नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वः ।

g. गृह्णन्नः पितरो दत्त सतो वः पितरो देष्म ।

h. एतद्धः पितरो वास आर्धन्त ॥ ३२ ॥

का° [४.१.१५.] नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति । षट्कृत्वो नमस्करोति । षट्वा ऋतवः पितर इति श्रुते रसादिशब्देन वसन्तादिषट्कृतव उच्यन्ते । ते च पितृणां स्वतृपभूता अतस्तेभ्यो नमस्करोति । हे पितरो वो युष्माकं रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मधादयो रसा वृक्षेषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः । युष्मद्रूपाय वसन्ताय नम इत्यर्थः । एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ शोषाय ॥ शुष्प-
त्यापधयो यत्रेति शोषो ग्रीष्मः ॥ जीवाय ॥ जीवनहेतुभूताय ज्ञप्ताय वर्षर्तवे ॥
स्वधायै ॥ शरदे । स्वधा वै शरत्स्वधा वै पितृणामन्नमिति श्रुतेः । शरदि हि प्राय-
शोऽन्नानि भवन्ति ॥ घोराय ॥ विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचुरत्वेन दुःख-
दत्वात् घोरः ॥ मन्यवे ॥ मन्युः क्रोधः । तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु इवौष-
धीर्दहति । हे पितर एवंविधऋतुत्रयेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरो वो नम
इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरो नोऽस्मभ्यं गृहान्दत्त । भार्यापुत्रपौत्राद-
यो गृहाः । हे पितरो वो युष्मभ्यं सतः विद्यमानात् देष्म ददामः । सतो धनान्यु-
ष्मभ्यमस्माभिर्दातव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद्रव्यक्षयो मास्वित्यर्थः । का° [४.७.
१६-१८.] एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वयस्युत्तरे यज्ञमा-
नलोमानि वेति । हे पितरः वो युष्मभ्यमेतद्दासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥३२॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसत् ॥३३॥

का° [४.१.२२.] आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राप्नोति पुत्रकामेति ॥ हे पि-
तरो यथा इहास्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत् येन प्रकारेणेह पुरुषः देवपितृमनु-
ष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्रत्रयं गर्भं यूयमाधत्त स-
म्पादयत । किम्भूतं कुमारं पुष्करस्रजं पुष्कराणां पद्मानां सुक् माला ययोस्तौ
पुष्करस्रजौ । अश्विनौ । अश्विनीकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिष-
जौ । यत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम् । अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं च
पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥३३॥

ऊर्जं वरुन्तीरुमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्तुतम् ।

स्वधा स्य तर्पयत मे पितृन् ॥३४॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

का° [४.१.११.] ऊर्जमित्यपो निषिञ्चतीति । अब्देवत्या विराट् । हे आपः
यूयं स्वधा स्य पित्र्यद्विःस्ववृषा भवथ अतो मे पितृस्तर्पयत । कथम्भूता आपः ।
परिस्तुतं वरुन्तीः । पुष्येभ्यो निःसृतं सारं वरुन्त्यः । तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जश-
ब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् । तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते ।
घृतपयसी प्रसिद्धे । तच्च त्रिविधमपि कीदृशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं
च । नास्ति मृतं यस्मात्तत् । पुनः कीदृशं कीलालम् कील बन्धने । कीलनं
कीलो बन्धः । तमल्लुति वारयतीति कीलालम् । अलञ् वारणपर्याप्त्योरिति
धातुः [धा° १५.८.] सर्वबन्धनिवर्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वरुनादपां
पितृतर्पकत्वमुपपन्नम् ॥३४॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

इध्मप्रोक्षादिपित्र्यान्तो द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥२॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ a. b. c ॥ २ ॥ २ d [भूपत°]. e. f. ३ a - °रिद्यै ॥ ३ ॥ ३ a य-
ज्ञमानस्य - °रित् ईलितः ३ b. c ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ५ a. b. c ॥ ६ ॥ ५ d.
e ॥ ७ ॥ ६ a. b. c. d [- नाम - प्रिये सदेति सीद् -] ॥ ८ ॥ ६ e. f ॥ १ ॥
- II. ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ d [°मद्याज्यं देवेभ्यः सम्भि°]. e ॥ २ ॥ ८ f. g ॥ ३ ॥ १ अग्ने
- त्वा - त्वं द्यावापृथिवी ॥ ४ ॥ १ स्विष्टकृ° - ज्योतिः ॥ ५ ॥ अत्र पितरो
मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् । अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत
॥ ६ ॥ १० b ॥ ७ ॥ ११ a ॥ ८ ॥ १० a. १४ b ॥ १ ॥ १८ ॥
- III. ॥ देव सवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणम् ॥ तद्वृं मनसे प्रब्र-

वीमि ॥१॥ मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ॥
 अनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥२॥ बृहस्पतिर्देवानां ब्र-
 ह्माहं मनुष्याणाम् ॥ भूर्भुवःस्वर्निर्स्तः पाप्मेदमहं बृहस्पतेः सदसि सी-
 दामि ॥३॥ मित्रस्य वा चक्षुषा प्रतीज्जे ॥ देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
 नोर्बाहुभ्यां पूज्जो हस्ताभ्याम् ॥ प्रतिगृह्णामि पृथिव्यास्वानामौ सादयाम्य-
 दित्या उपस्थे ॥ देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूज्जो हस्ता-
 भ्याम् ॥४॥ आर्देऽग्नेष्ट्वास्मिन् प्राश्नामि बृहस्पतेर्मुखेन ॥ या अस्वत्तर्दे-
 वतास्ता इदं शमयन्तु ॥५॥ स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गह्व ॥ घसिना मे
 मा संपृक्त्वा ऊर्ध्वं मे नामैः सीद ॥६॥ इन्द्रस्य वा जठरे सादयामि ॥
 प्रजापतेर्भागोऽस्यूजस्वान्ययस्वान् ॥७॥ प्राणायानौ मे पाहि समानव्या-
 नौ मे पाक्षुदानव्यानौ मे पाहि ॥ ऊर्गस्यूजं मयि धेक्ष्यन्नितिरसि मा मे
 क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिन्नोक्तं इह च ॥८॥ १४ a ॥१॥ १२ ॥१०॥ १३ [मनो
 ज्योतिर्जु° - मोम् -] ॥११॥२१॥

IV. ॥ १५ ॥१॥ १६ a. b. c. d ॥२॥ १६ e [° वयो रिप्तो रि°]. f [° षतीं
 ग°] - आवह ॥३॥ चक्षुष्या अस्ति चक्षुर्मे पाहि । १७ a - क्षमानः ॥४॥
 १७ a तं तं - ण्यति । b. ॥५॥ १८ [°रिधयश्च दे°]. १९ a ॥६॥३५॥

V. ॥ २० a ॥१॥ २० b. c । उलूखले मुसले यश्च शूर्पेऽआशिक्षिषं दृषदि य-
 त्कपाले ॥२॥ उत्पृषो (उत्पृषोः) विप्रुषः संजुहोमि सत्याः संतु यज्ञमा-
 नस्य कामाः स्वाहा । आप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देव-
 यज्ञः । सूर्याया उधोऽअदित्या उपस्थोऽरुधारा पृथिवी यज्ञेऽअस्मिन् ॥३॥
 २१ b [- गातुमित्रा गा°] ॥४॥ २२ ॥५॥ २३ ॥६॥ वेषोऽस्युपवेषो
 द्विषतो ग्रीवा उप वेविहि । वेशोऽअग्ने सुभग धारयेह ॥७॥ ऋद्धाः कर्म-

ए॒षा अ॒न॒पा॒यि॒नो यथा॑सन् । जु॒होमि॑ वा सु॒भग॒ सौभ॑गाय पु॒त्र॒तमं॑ पु॒रु॒द्धत॑
अ॒व॒स्यन् ॥ ८ ॥ ४३ ॥

VI. ॥ २४ ॥ १ ॥ य॒ज्ञं शं च॑ त॒ऽउ॒प च॑ । शि॒वि मे॒ संति॑ष्ठ॒स्वारि॑ष्टे मे॒ संति॑-
ठस्व॒ स्वि॑ष्टे मे॒ संति॑ष्ठस्व ॥ २ ॥ २५ a. b. c ॥ ३ ॥ २५ d - g ॥ ४ ॥
२६ ॥ ५ ॥ अ॒ग्ने गृ॒ह॒प॒ते सु॒गृ॒ह॒प॒तिरु॑हं त्वया गृ॒ह॒प॒त्या भू॒यास॑म् । सु॒गृ॒ह॒-
प॒तिस्त्वं म॒या गृ॒ह॒प॒त्या भू॒याः ॥ ६ ॥ अ॒स्थूरि॑ (अ॒स्थुरि॑ जटापाठे) ए॒णो गा॒-
र्ह॒प॒त्यानि॑ स॒त्तु श॒त॒ऽदि॒मास्ति॒ग्मेन॑ न॒स्तेज॑सा स॒ऽशि॒शाधि॑ सूर्यस्यावृ॒त्त॒-
म॒न्वाव॑र्ते ॥ ७ ॥ उ॒रु वि॒क्षो वि॒क्रम॑स्वो॒रु क्ष॒याय॑ नस्कृ॒धि । धृ॒तं धृ॒तयो॒-
ने पि॒व प्र॑प्र॒ य॒ज्ञप॑तिं ति॒र [= ५.३८.] ॥ ८ ॥ ततो॑ऽसि॒ तत्तु॑र॒स्यनु॑ मा त॒-
नु॒हि । अ॒स्मि॒न्य॒ज्ञेऽस्या॑ साधुकृ॒त्यायाम॑स्मिन्न॒ज्ञेऽस्मि॑न्नो॒के ॥ ९ ॥ इ॒दं मे॒
क॒र्मे॒दं वी॒र्यं पु॒त्रोऽनु॑स॒त॒नोतु॑ । २८ [° ए॒वास्मि॒ स ए॒वास्मि॑] ॥ १० ॥ ५३ ॥

VII. ॥ २१ ॥ १ ॥ ३० ॥ २ ॥ ३१ ॥ ३ ॥ न॒मो वः॑ पि॒त॒रुः शु॒ष्माय॑ - °र॒स्त॒-
प॑से - °रो य॒ज्ञी॒वं तस्मै॑ - °रो र॒साय॑ - रो घो॒राय॑ म॒न्यवे॑ स्व॒धायै॑ वः
पि॒त॒रो न॒मः । ए॒तद्वः॑ पि॒त॒रो वा॒सो गृ॒हान्नः॑ पि॒त॒रो द॑त्त ॥ ४ ॥ उ॒दायु॑षा
स्वायु॒षोत्प॑र्जन्यस्य॒ धाम॑भिः । उ॒द॒स्याम॑मृ॒तांऽअ॒नु ॥ ५ ॥ ३३ ॥ ६ ॥ ३४
॥ ७ ॥ ६० ॥ स॒तानु॑वा॒केषु॑ षष्टिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥

I. स॒मि॒धा॒ग्निं दु॑वस्यत धृ॒तैर्बोध॑य॒ताति॑थिम् ।

आ॒स्मि॒न्कृ॒त्या जु॒होत॑न ॥ १ ॥

अध्यायद्वये दर्शयौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः । अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्राग-
ग्निर्ज्योतिरित्यन्तेभ्यः [ख० १.] । देवानां प्रजापतेर्मेर्गन्धर्वाणां वार्ष । अग्नेय्यश्चत-
स्रो गायत्र्यः । तत्र कात्यायनः [४.७.१.] अमावास्यायामग्न्यधियमित्यादिना काल-

विशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्यन्तानि कार्याण्युक्ता पञ्चादिदमाह । [४. ८. ४. ५.] तं चातुष्प्राश्यं पचत्युद्वास्यसेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्चत्थीस्तिस्त्रः समिधो घृता-
क्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्युचमिति ॥ अस्यार्थः । चतुर्भिर्ऋविग्भिः प्राशितुं योग्यमौदनं पक्वा बहिरुद्वास्य तस्यौदनस्य मध्ये घृतासेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिषापूर्य तिस्रः समिधस्तस्मिंस्तर्पिष्यभ्यज्य तिसृभिर्ऋग्भिर्ग्रावभ्यादधातीति ॥ समिधाग्निम् । हे ऋविजः यूयं समिधा कृत्वा अग्निं उवस्यत परिचरत । उवस्यतिः परिचरणार्थः । सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठद्वयया सा समित्तया । घृतैः ह्योष्यमाणैः पूर्णाहूतिसम्बन्धिभिरतिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रज्व-
ल्यत अस्मिन्प्रज्वलितेऽग्नौ हव्या नानाविधानि हवीषि आ जुहोतन सर्वतो जुहुत । ततनतनयनाश्चेति [पा० ७. १. ४५.] तनवदिशः ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन ।

अग्नये जातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋविजः अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत । जुहोतिः परस्य लोट् मध्यम-
बहुवचनस्य तस्य ततनतनयनाश्चेति [पा० ७. १. ४५.] तनवदिशे गुणे जुहोतनेति
द्वयम् । किम्भूतायाग्नये । सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीताय । अत एव शोचिषे
शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जात-
प्रज्ञानाय वा । किम्भूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । ग्रहणोद्वास-
नाधिश्चयणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ।

बृहक्षेचा यविष्य ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरः अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । रस्प्रत्ययो मत्वर्थी-
यः । तत्तद्यागिषु गमनवन्नग्रे । अङ्गिरा उ व्यग्निरिति श्रुतेः [१. ४. १. २५.] । तं य
उक्तगुणस्तथाविधं वा त्वां समिद्धिर्यज्ञसम्बन्धिकाष्ठैर्घृतेन संस्कृताज्येन च वर्धया-
मसि वर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । इदन्तो मसीति [पा० ७. १. ४६.] इकारश्छान्दसः ।
हे यविष्य युवतम कदाचिदपि स्थविरवरहित इत्यर्थः तथाविधाग्ने बृहत् मरुत्

प्रवृद्धं यथा तथा शोचा दीप्यस्व । द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] संक्लि-
तायां दीर्घः । अतिशयेन युवा यविष्ठ । इष्टनि परे स्थूलद्वरयुवेत्यादिना [पा० ६.
४.१५६.] वादिलोपे गुणे च ऋपम् । यविष्ठ एव यविष्ठः । स्वार्थे तद्धितयकारः
॥ ३ ॥

उप ताम्रे कृविष्मतीर्धृताचीर्यन्तु कुर्यत ।

नुषस्व समिधो मम ॥ ४ ॥

का० [४.८.६.] उप त्वेति जपतीति । हे अग्ने कृविष्मतीर्कृविष्मत्यः कृविष्मता
धृताचीः धृताच्यो धृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु । प्रत्युपगच्छन्तु । हे कुर्यत
प्रेप्सावन् (१.) । कुर्यतः आचक इति कालिकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २.६. (१०.)] ।
तथाविध हे अग्ने मम मदीयाः समिधः त्वं नुषस्व सेवस्व त्वामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः ।
इन्दसि परेऽपि व्यवहृताश्चेति [पा० १.४.८१.८२.] उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयो-
र्व्यवहितत्वम् । कृविष्मतीरित्यादौ वा इन्दसीति [पा० ६.१.१०६.] पूर्वसवर्णदो-
र्घत्वम् ॥ ४ ॥

• II. a. भूर्भुवः स्वः ।

b. द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिष्णा ॥ तस्यास्ते पृथिवि देवयजानि पृष्ठे-
ऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे ॥ ५ ॥

का० [४.१.१.] दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सम्भारिष्विति । [४.१.१६.]
भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति चेति । अस्यार्थः । आपो हिरण्यमूषाषूत्करः शर्करेति
पञ्च सम्भारान्सम्याग्न्य स्फेनोऽग्निखितायां शुद्धायां भूमौ तान्सम्भारानवस्थाप्य तेषु
शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुव इत्यक्षरत्रयमुच्चारयन्नादधात् । इदमाकृवनीयाधा-
नम् । एवमष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम् । गायत्रीसंहितस्याग्नेः प्रजापतिमुखा-
दुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः । एतेषाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याकृतिः । भुव
इति द्वितीया । सुवरिति तृतीया । एतास्तिस्त्रो व्याकृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयना-
मानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात् । अत एवाग्निः स्था-

पयन् लोकत्रयमनेन स्मरेत् । एतासां व्याकृतीनां महिमा भूयादिति । भूर्भुवः-
 स्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रज्ञापशवो वा । सर्वे मद्वशगा भूयासुरिति
 प्रार्थयन्नग्नीनादध्यादित्यर्थः ॥ का° [४. १. १७.] इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूमेत्या-
 हेति । देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तथाविधे हे पृथिवि तस्यास्ते
 तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तवोपरि । अन्नादमन्नस्य कृतस्यात्तारमग्निं गार्हपत्या-
 दिद्वयमादधे स्थापयामि । किमर्थमन्नाद्याय । अन्नं च तदाद्यं च तस्मै आद्यस्यान्न-
 स्यात्तु योग्यस्यान्नस्य सिद्ध्यर्थम् । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः [पा° २. २. ३७.] ।
 यद्वा न्नस्याद्याय भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः ।
 बहोर्भावो भूमा तेन । यथा द्यौर्नक्षत्रबद्धत्वेन बद्धी । एवं पुत्रपश्वादिभिर्बद्धभू-
 यासम् । वरिम्णा पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावो वरिमा तेन । यथा पृथिवी
 उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम् । यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किम्भूतमग्निं
 भूम्ना द्यौरिव वर्तमानम् । यथा द्यौर्नक्षत्रादिबद्धत्वेन युक्ता तथा ज्वालावद्धत्वेन
 युक्तं । किं च । वरिम्णा पृथिवीव स्थितम् । यथा पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयवत्तूपेण
 श्रेष्ठत्वेनोपेता । तथा सर्ववस्तुशोधकवत्तूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अत एव वाचि-
 द्विधिवाक्ये अग्नये पावकयित्याम्नातम् ॥ ५ ॥

आयं गौः पृश्निर्क्रमीदसदन्मातरं पुरः ।

पितरं च प्रयत्स्वः ॥ ६ ॥

का° [४. १. १८. १९.] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्षराज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधाती-
 ति । आयं गौरित्यादीनां तिसृणामृचां सार्षराज्ञीति नामधेयम् । सार्षराज्ञी कद्रूः
 पृथिव्यभिमानिनी । तथा दृष्टत्वात् ताभिर्ऋग्भिराहुवनीयमुपतिष्ठते ततो दक्षिणा-
 ग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः । गायत्रस्तृचः । अग्निः परावरत्तूपेण स्तूप्यते । अयं दृश्य-
 मानोऽग्निः आ अक्रमीत् सर्वत आहुवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्र-
 मणं पादविक्षेपं कृतवान् । किम्भूतोऽग्निः । गहृतीति गौः । यज्ञनिष्पत्त्ये तत्त-
 व्यजमानगृहेषु गता । गमेर्डीप्रत्ययः [उ° २. ६६.] । तथा पृश्निः चित्रवर्णाः । लो-
 क्तिश्रुक्तादिवद्धविधज्वालोपेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरं

पृथिवीमसदत् आसीदत् । आरुवनीयद्वयेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदि-
त्यद्वयेण स्वर्गे संचरन् पितरं च द्युलोकमपि असदत्प्राप्तवात् । स्वःशब्देन सूर्यः
[निघ० १.४.] । द्युलोकभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते । द्यौः पिता पृथि-
वी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ।

व्याख्यन्महिषो दिवंम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यद्वयेणाग्निं स्तुवा वायुद्वयेण स्तौति । अस्यग्नि रोचना रुच दीप्तौ
दीप्तिः काचिहृक्तिः वायुख्या अन्तश्चरति द्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति ।
अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ्वायुः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपानती सर्वशरी-
रेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतोत्यप्यर्थो
लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जठराग्नौ
जीवनहेतोरौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्तते । तस्मादग्निः प्राणापा-
नद्वय इत्यर्थः । एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुप-
तिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह । व्याख्यदिति । महिषोऽग्निः दिवं व्याख्यत् । द्युलो-
कं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान्प्रकाशयति च । महि माहात्म्यं
यागकर्तृस्वद्वयं सनोति ददाति स महिषः । अग्निर्वै महिषः स इदं ज्ञातो महा-
निति श्रुतेः । व्याख्यत् विपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्गि-
ति [पा० ३.१.५२.] चुरङ् । आलोपः । हृन्दसि लुङ्ङिट इति [पा० ३.४.६.] सर्व-
कालेषु लङ् । अपान इवाचरतीत्यपानती छिबन्तादपानशब्दाद्व्युत्पत्त्ययः । उगि-
तश्चेति [पा० ४.१.६.] डीप् ॥ ७ ॥

त्रिंशद्दाम विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते ।

प्रति वस्तोरुह्य द्युभिः ॥ ८ ॥

सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७.१.३२.] त्रिंशद्दामशब्दाच्च सुपो लुक् । धा-
मानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानितीति [निरु० १.२८.२१.] । अत्र
धामशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्ता धामशब्देनाभिप्रेताः । त्रिंश-

त्सु धामसु मुहूर्ताख्येषु स्थानेषु या वाक् विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यते । पतन् गहति पतङ्गः । अग्निः । स कृण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गहति गार्हपत्यात्पतन्नाकृवनीयतामित्यादि । सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव सर्वात्मवात्स्तूयते इत्यर्थः । न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः यागपारायणायुत्सवभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वस्तोः द्युः भानुरित्यहर्नामसु पठितम् [निघ० १.१.] । अहेति निपातो विनिग्रहे । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थैवेत्यर्थः ॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । धाम स्थानं तच्चत्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगतदिनभेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाकृवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायामग्रे धीयते उच्चार्यते । पतङ्गः पक्षी । तत्सदृशत्वादग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात्स्थानात्स्थानान्तरं गहति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाकृवनीयस्थानं गहतीत्यग्नेः पक्षिसादृश्यम् । अहेति निपातः पूर्वाक्तनिषेधार्थः ॥ अस्या ऋचः पूर्वाद्देवमग्निमाह्वात्म्यज्ञापकं वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किंवन्त्यदप्युच्यत इत्यर्थः । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रति वस्तोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः । द्युर्द्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

इत्यग्न्याधेयमन्त्राः ।

III. a. अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर्ग्मिः स्वाहा ।

b. सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ।

c. अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ।

d. सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ।

e. ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ १ ॥

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः । अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयत्न [ख० ११.] इत्यतः

प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रज्ञापतिर्ऋषिः सामान्यतः । यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनु-
क्रमणीकारैस्तत्र द्वावप्यृषी ॥ यथाग्निर्वर्चो द्वे तक्षापश्यत्परां जीवलश्चैलकिरि-
ति [अनु० १.११.] । सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः आद्याः पञ्चैकपदाः । अग्निर्ज्यो-
तिः सूर्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्र्यौ तक्षा मुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः
इमां चैलकस्य पुत्रो जीवलश्च ऋषिरपश्यदित्यर्थः ॥ अथ का° [४. १४. १४.] प्रदीप्ता-
मग्निं जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति । या समित्प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात् । अग्नि-
ज्योतिषमिति [अध्या° ३. २. १.] काण्वशाखोक्तमन्त्रेण समित्प्रक्षेपः ॥ मन्त्रार्थस्तु ।
योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिःस्वतृपम् । यच्चैदं दृश्यमानं ज्योतिः
तदेवाग्निर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादिकवेन प्रतिपादनम् । स्वा-
ह्वा ज्योतीवृषायाग्नये हविः प्रदत्तम् । अयं सायंकालीनोऽग्निर्होत्रहोममन्त्रः ॥
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्व्याख्येयः । सूर्य-
सम्बन्धि तेजो रात्रावाग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयका-
लेष्वग्निः सम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात्प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः ।
अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दृष्टान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसी सम्पद्येते
उग्रतं वादित्यमग्निरनु समारोहति । तस्माद्भूम एवाग्निर्दिवा ददृश इति तित्ति-
रिश्युतेः ॥ का° [४. १४. १५.] अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसका-
मस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्निर्वर्चोऽनन्यभूतः ।
यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम् । तस्मै सुहुतमस्तु । एवं सूर्यो वर्च इति ॥ का°
[४. १५. ११.] ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति । प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति ।
यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योतिरेव । तस्मै स्वाहा ॥ १॥

a. सजूर्देवेन सवित्रा सजू रात्रेन्द्रवत्या । जुषाणोऽग्निर्वेतु स्वाहा ॥

b. सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुषसेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥ १०॥

का° [४. १४. १.] सजूरिति वेति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजू-
रित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम् । सजूर्देवेन । अग्निर्वेतु । अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु ।
यद्वा वेतु आहुतिम्भक्षयतु । वी प्रजननकात्पसनखादनेधिति धातोः [धा° २४.

३१.] प्रयोगः । किम्भूतोऽग्निः सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सज्जः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सज्जः । तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इन्द्रेण देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सज्जः समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः । य उक्तगुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा ह्ययमानमिदं द्रव्यं दत्तम् । प्रातः सूर्य उच्यते । अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः । पूर्वार्धे रात्रिदेवतायाः स्थाने उपोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

IV. उपप्रयत्नोऽअध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ।

अग्निस्मि च शृण्वते ॥ ११ ॥

का° [४. १२. १-३.] सायमाहुत्याऽहुतायां यज्ञयानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिस्रस्त्रिरुपप्रयत्नो [११.] अस्य प्रत्नां [१६.] परि ते [३६.] चित्रावसविति [१८b.] चेति । आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयत्नो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं [३७a.] बृहदुपस्थानं देवदृष्टं । तत्राग्रे द्वे अग्नियौ गायत्र्यौ क्रमेण गीतमवित्रपाभ्यामपि दृष्टे ॥ आहवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुष्ठतारोऽग्नेऽग्न्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहं वोचेम । उच्याम । किम्भूता वयम् । अध्वरं यज्ञमुपप्रयत्नः उपगच्छतः । किम्भूतायाग्नये अग्ने द्वे अग्ने अस्माकं समीपे इति शेषः शृण्वते द्वे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुगुक्ताय ॥ वोचेमेति वक्तेराशीर्लिङि परस्मैपदोत्तमवद्भवचने परे लिङ्गाशिष्यङिति [पा° ३. १. ८६.] अङ् । यासुह् अतो येयः [पा° ७. २. ८०.] वच उम् [पा° ७. ४. २०.] हन्द्स्युभयथेति [पा° ३. ४. ११७.] सार्वधातुकत्वाद्भिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति [पा° ७. २. ७१.] सलोपः । यलोपः । वोचेम ॥ अग्ने सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] शेअदेश आप्तः ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः क्रुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपाऽरेतांसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रेतांसि जिन्वति युलोकादृष्टिद्वयेण पतन्तीनामपां रेतांसि साराणि व्रीहियवादिद्वयेण परिणतानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रीणय-

ति वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतांसि कारणानि जिन्वति पुञ्जाति । आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । ते वा एते आहुती उत्क्रामन्त इत्यादिश्रुतेः । किम्भूतोऽग्निः । दिवो मूर्धा ग्युलोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्तते तथायमग्निरह्नि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यत्रपेण ग्युलोकस्योपरि वर्तते । तथा ककुत् । ककुब्धो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यत्रपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्सदृशः । यद्वा ककुदमिति मरुन्नाम [निघ० ३.३ (२)] तस्यान्तलोप आर्षः । मरुत् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा पृथिव्याः पतिः पालकः । दक्षपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

उ॒भा वा॒मिन्द्रा॒ग्नीऽआहु॒वध्याऽउ॒भा राध॑सः स॒रु माद॑यध्वै ।

उ॒भा दा॒तार॑वि॒षाऽर॑यी॒णामु॒भा वाज॑स्य सा॒तये॑ ऊ॒वे वाम् ॥ १३ ॥

भर्द्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नीत्रिष्टुप् द्यूना । इन्द्रशब्देनात्राहुवनीयः । तस्य यज्ञसाधकत्वत्रैश्वर्ययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः । अग्रे नीयत इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी वां युवामुभा आहुवध्वै आह्वानुमिहामीति शेषः । कृपतेस्तुमर्थे कथ्येप्रत्ययः । किं च राधसः धनाद्विर्लक्षणात् सरु मादयध्वै युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितुं कृषयितुं वा इहामीति शेषः । मदी कृषे मद तृप्ताविति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः । गुणाः । यत उभौ युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां दातारौ अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये दानाय ऊवे आह्वयामि ॥ उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः ॥ सातये षण्णु दाने अस्य धातोव्रतियूतीति [पा० ३.३.१७.] क्तिन्नन्तो (३.) निपातः ॥ ऊवे बहुलं हृन्द्सीति [पा० ६.१.३४.] कृपतेः शपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अ॒यं ते॒ योनि॑र्ऋ॒त्वियो॒ यतो॑ जा॒तोऽअ॒रोच॑थाः ।

ते॒ ज्ञान॑न्न॒ग्नेऽअ॒रोच॑था नो॒ वर्ध॑या र॒यिम् ॥ १४ ॥

तिस्र अग्निव्यः । आद्यानुष्टुप् देवअवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने आहुवनीय ते तंवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम् । किम्भूतः ऋत्वियः । उत्पादनयोग्यः काल ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः । हृन्द्सि घसिति [पा० ५.१.१०६.]

ऋतुशब्दात्तदस्य प्रातर्मित्यर्थे घस् । तस्य इयदिशः । सायंप्रातःकाले उत्पादनयो-
ग्यो योनिः । यतो यस्मादतुकालोपेताद्गार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः कर्म-
काले दीतोऽभूः । हे अग्ने तं गार्हपत्यं ज्ञानन् स्वजनकमवगहन् आरोह । पुन-
रुद्धरणाय कर्माति प्रविश । अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धया पुनर्यागाय
समृद्धं कुरु । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा° ६.३.१३७.] संहितायां वर्धयेति दीर्घः
॥ १४ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यज्ञिष्ठोऽअधरेष्ठीयः ।

यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १५ ॥

जगती वामदेवदृष्टा । द्वादशाक्षराश्रवारः पादा जगत्याः । द्वितीयोऽत्र व्यूहे-
नैकादशः चतुर्थी व्यूहेन द्वादशकस्तेनैकोना जगती । अयमाहुवनीष इह कर्मा-
नुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः सन् धातृभिर्धायि । अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत् ।
बहुलं हृन्दस्यमाओगेऽपीत्युभावः [पा° ६.४.७५.] । दक्षिणाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम् ।
किम्भूतः । होता देवानामाह्वाता । यज्ञिष्ठः अतिशयेन यष्टा । अतिशायने तम-
विष्ठनावितीष्ठानि परे [पा° ५.३.५५.] तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६.४.१५४.] तृचो
लोपः । तथा अधरेषु सोमयागादिषु ईडः ऋविग्भिः स्तुत्यः । अप्रवानो भृगवो
विशेविशे यमाहुवनीषं वनेषु विरुरुचुः । अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपित-
वन्तः । अप्रशब्दोऽपत्यनामसु पठितः [निघ° २.२.] अप्रवानः पुत्रवन्तो भृगुवं-
शोत्पन्ना मुनयः । यद्वा अप्रवानृषिः अप्रवानस्तत्प्रभृतयो (४) भृगवश्च मुनयः ।
विशेविशे विडिति मनुष्यनाम [निघ° २.३.] यजमानद्वयाय तस्मै तस्मै मनुष्याय
तदुपकाराय । वनेषु ग्रामाद्वह्निर्यजनाख्येधरण्यप्रदेशेषु (५) यमग्निं विरुरुचुः दी-
पयन्ति स्म । किम्भूतं यम् । चित्रं विविधकर्मापयोगित्वेन आश्चर्यकारिणाम् । अत
एव विभ्वं विभुं विभूवशक्तियुतं यणादेशः ॥ १५ ॥

अस्य प्रत्नानु युतं शुक्रं डुडुह्येऽअरुह्यः ।

पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

गायत्र्यवत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या । अस्याग्निः प्रत्नां चिरंतनकालभवां

गुतमनु दीप्तिमनुसृत्य । अरूयः नास्ति ऋषिषामीदृशा लज्जारहिता दोग्धारः
 ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो उडुह्रे उडुह्रिरे । उह्रिर्लिटि इरयो रे इति [पा० ६.४.
 ७६.] रेअदिशे वृषम् । ऋष गतौ । अर्षति दोहनस्थाने गहतीति ऋषिर्गौः । तां
 होमार्थं दुग्धवत्तः । सायंदोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुग्धमानं पयो भूमौ पति-
 ष्यतीति शंकया दोग्धृणां लज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्दशंकानुदयाल्लज्जा-
 भावादरूयो दोग्धारः । किम्भूतामृषिं सहस्रसाम् । षोऽन्तकर्मणि । सहस्रसंख्या-
 कानि कर्माणि स्यति समापयति क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम् ।
 स्यतेः क्तिप् ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् । गाम्प्रकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते [२.२.
 ४.१५.] । तामु ह्याग्निरभिदध्यौ मिथुन्येऽनया स्यामिति ताऽसम्बभूव तस्याऽरेतः
 प्राप्तिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेषा ऋवदति । अरूयः गावः नास्ति
 ऋर्लज्जा यासां ता अरूयः अलज्जा उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । मलिनो हि
 लज्जति । अरूयो गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरंतनीमात्मानुपक्तां गुतं दीप्तिं शुक्रं शु-
 क्रवृषापत्नां गुतमेव पयो दुग्धं उडुह्रे उह्रिर्लिटि क्षरन्ति । अग्निना शुक्रवृषेण सिक्तां
 स्वकालिमेव गावो दुग्धवृषेण क्षरन्तीत्यर्थः । सहस्रसामृषिं इति विशेषणद्वयं प-
 यसः । सहस्रं सनोति सहस्रसास्तम् । चातुमार्ष्यपशुसोमानां सम्भक्तारम् । पुं-
 स्वमार्षम् । जनसनावनक्रमगमो विडिति [पा० ३.२. ६०.] विट्प्रत्यये विडुनोरनु-
 नासिकस्यादित्याकारे [पा० ६.४.४१.] वेर्लेपि [पा० ६.१.३७.] सहस्रसा इति वृ-
 षम् । तथा ऋषिं द्रष्टारम् । गवि वर्तमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपचर्यते । सा हैनानुदीक्ष्य
 ह्मिचकारित्युपक्रम्य ते देवा विदांचक्रुरेव साम्नो ह्मिचकार इत्यादिना ग्रन्थेन गो-
 भिर्हिचकारो दृष्ट इति प्रत्यपादि । यद्वा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्य-
 त्ययेन अरूय इत्यस्य विशेषणद्वयम् । किम्भूता अरूयः सहस्रसाः ऋषयः । पूर्व-
 वदर्थो वा ॥ १६ ॥

a. तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि ।

b. आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि ।

c. वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि ।

d. अग्ने॒ यन्मे॒ तन्वा॒ ऊ॒नं॒ तन्मे॒ऽआपृ॒णा ॥ १७ ॥

अथ यज्ञेषु चत्वार्यग्निदेवत्यनि । हे अग्ने त्वं स्वभावत एव तनूपा असि । अग्निहोत्रिशरीराणां पालकोऽसि । तनूं पाति पालयतीति तनूपाः । उदराग्नौ सत्यन्ने (६.) जीर्णे शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय । तन्वम् वा हन्द्सीत्यमि [पा० ६. १. १०६. १०७.] पूर्वत्रपाभावे यणादिश इत्युक्तम् ॥ हे अग्ने त्वमायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि । अतो मे ममायुर्देहि । अपमृत्युपरिहारेण । यावत्कालं वपुष्युदराग्निरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम् ॥ हे अग्ने त्वं वर्चोदा असि वर्चसो दातासि । अतो मे वर्चो देहि । वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः । यदर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणाम्भवति ॥ किं च हे अग्ने मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादित्वमूनं दृष्टिपाठवादिरहितं तदङ्गं मे आपृणा सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

a. इ॒न्धा॒नास्त्वा॒ शत॑ऽ हि॒मा॒ गु॒मन्त॑ऽ समि॒धीम॒हि । वय॑स्व॒न्तो वय॑स्कृ॒तऽ
सह॑स्व॒न्तः सह॑स्कृ॒तम् । अग्ने॑ स॒पत्न॑द॒म्भन॑म॒द॒ब्धासो॑ऽअ॒दा॒भ्यम् ।

b. चि॒त्राव॑सो स्व॒स्ति ते॑ पा॒र॒म॒शीय ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टाक्षरा सा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः ॥ हे अग्ने शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्तमानान्शतं संवत्सरात्त्वां समिधीमहि नैर्त्तर्येणा वयं दीपयामः । किम्भूता वयम् । इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्वन्तः । वय इति अन्ननाम [निघ० २. ७.] अन्नवन्तः । सहस्वन्तः बलवन्तः । सह इति बलनाम [निघ० २. १.] । अदब्धासः अदब्धाः अनुपहंसिताः केनापि । दूभोतिर्हिसाकर्मा । आज्ञासेरसुगिति [पा० ७. १. ५०.] असुक् । किम्भूतं त्वां गुमन्तं दीप्तिमन्तं । वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृत् तम् । सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृत् तम् । सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हंसितारम् । अदाभ्यम् केनापि हंसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो । रात्रिदेवत्यं यजुर्ऋषिदृष्टम् । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा क्षीयऽ संगृह्येव चित्राणि वसतीति [२. ३. ४. २२.] श्रुतिश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः । चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्ष-

त्रान्धकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः । हे चित्रावसो रात्रे स्वस्ति
 क्षेमं यथा तथा ते तव पारं समाप्तिमशीय व्याप्रवानि । अश्रुतेर्बहुलं हन्द्सीति
 [पा० २.४.७३.] शपो लुकि लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् । यथा लोके मनुष्येषु सुतेषु
 चौरा गृहे प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय
 रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

सं त्वग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषीणां स्तुतेन ।

सं प्रियेण धाम्ना समरुमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सः रायस्योषेण ग्मि-
 षीय ॥ १९ ॥

का० [४.१२.४.] सं त्वमित्युपविश्येति ॥ उपप्रयत्न इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्तै-
 र्मन्त्रैरुत्थायोपस्थानमत्र उपविश्येति विशेषः । हे अग्ने त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा
 समगथाः रात्रौ संगतोऽसि । तद्यदस्तंयन्नादित्य आरुवनीयं प्रविशति तेनैतदा-
 हेति श्रुतेः [२.३.४.२४.] । ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः । बहवो
 मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति । तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाहेति [२.३.४.२४.] श्रुतेः । प्रियेण
 धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । आहुतयो वा अस्य प्रियं धामेति श्रुतेः [२.
 ३.४.२४.] । यथा त्वमेतैस्त्रिभिः संगतः । एवमरुमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्युदो-
 षरहितेन संग्मिषीय संगतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्यैश्वर्यादिप्रयुक्तेजसा सं-
 ग्मिषीय । तथा प्रजया पुत्रादिकया संग्मिषीय । तथा रायस्योषेण धनस्य पुष्ट्या
 संग्मिषीय । आयुरादीनि मम सन्वित्यर्थः । समगथाः गमेः समो गम्यहीत्यादिना
 [पा० १.३.२१.] तन्मध्यमैकवचने लुङि सिचि गमश्चेति [पा० १.२.१३.] सिचिः कि-
 ञ्चेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा० ६.४.३७.] मलोपे ऋस्वादङ्गादिति [पा० ८.२.२७.]
 सिचो लोपे रूपम् ॥ ग्मिषीय । गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारे
 [पा० ३.४.१०६.] परे सीयुटि कृते हान्दसे इडागमे गमरुनेत्युपधालोपे [पा० ६.
 ४.१८.] रूपम् ॥ १९ ॥

अन्ध स्थान्धो वो भक्षीय मरु स्थ मरुो वो भक्षीयोर्ज्ञ स्थोर्ज्ञ वो भक्षीय
 रायस्योष स्थ रायस्योष वो भक्षीय ॥ २० ॥

का° [४. १२. ५.] गां गृह्यन्थ स्थिति । अन्थ स्थ रेवती रमधमिति यजुर्द्वयेन गां गृहति । गौर्देवता । हे गावो यूयमन्थ स्थ अन्नद्रवाः स्थ । क्षीराज्यादिद्रवस्यान्नस्य जनकत्वादन्नत्वोपचारः । अतो भवत्प्रसादाद्गो युष्मत्सम्बन्धि अन्थः क्षीराज्यादिद्रवमन्नमहं भक्षीय । सेवेय । भज सेवायामित्यस्याशीर्लिङ्गुत्तमैकवचने द्रवम् ॥ तथा यूयं मरु स्थ पूज्यद्रवाः स्थ । मरु पूजायाम् । अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसादाद्मरुमपि मरुो भक्षीय । पूज्यत्वं सेवेय । गौर्न पदा स्पृष्टव्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । यदा मरुःशब्देन दश वीर्याण्युच्यन्ते तानि । यथा गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै धृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि । प्रतिधुक् तत्कालदुग्धम् । शृतमुल्लं तत् । शरो दुग्धमंडः । मस्तु दधिरसः । आतञ्चनं दधिपिण्डः । आमिक्षा स्फुटितं दुग्धम् । वाजिनमामिक्षाजलमिति (७.) श्रुत्यर्थः ॥ एतदशवीर्यद्रवा यूयं स्थ । अतो वो मरुो वीर्यमहं सेवेयेत्यर्थः ॥ तथा यूयमूर्जं स्थ बलद्रवाः स्थ गो-क्षीरिर्देवलहेतुत्वात् बलद्रवत्वोपचारः । ऊर्जं बलप्राणानयोः । वो युष्माकं प्रसादाद्ूर्जं भक्षीय बलं सेवेय ॥ तथा रायस्योष स्थ धनपुष्टिद्रवाः स्थ । वैश्या हि क्षीराज्यादिविक्रयेण धनं पुल्लति । अतो धनपुष्टित्वोपचारः । वो युष्माकं प्रसादाद्रायस्योषं धनपुष्टिं भक्षीय सेवेय । अन्थ स्येत्यादौ खर्परं शरीति [पा° क° ८. ३. ३६. वा° १.] विसर्गलोपः ॥ २० ॥

रेवती रमधमस्मिन्योनीवस्मिन्गोष्ठेऽस्मिंल्लोकेऽस्मिन्क्षये ॥ इहैव स्त मा-
पगात ॥ २१ ॥

हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः । धनहेतुवेन धनवत्त्वं गवाम् । रयिर्वि-
द्यते यासां ता रेवत्यः । रयिशब्दात् मतुप् । रयेर्मतौ बहुलमिति [पा° क° ६. १. ३७. वा° ४.] रयेर्मतौ परे संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति [पा° ६. १. १०८.] परद्र-
वमाहुणः [पा° ६. १. ८७.] । पशवो वै रेवन्त इति श्रुतेः [२. ३. ४. २६.] । हे रेव-
त्यः (४.) अस्मिन्योनीं दृश्यमानेऽग्निकोत्ररुविदीकनस्थाने यूयं रमधं क्रीडत दो-
हनदूर्ध्वमस्मिन्गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे (९.) रमधम् । गोष्ठशब्देन गृहाद्वहि-

विश्रम्भेण (10.) संचारप्रदेशः । सर्वदास्मिन्लोके । लोक दर्शने । यज्ञमानदृष्टि-
विषये रमधम् । रात्रौ अस्मिन्क्षये यज्ञमानगृहे रमधम् । क्षयो निवास [पा° ६.
१.२०१.] ऽइत्याद्युदात्तः क्षयशब्दो निवासवाची । किं च । इद्वैव स्त यज्ञमान-
गृहे एव भवत । मा अपगात अन्यत्र मा गह्म । इणो गा लुङीति [पा° २.४.
४५.] एतेर्लुङि गादेशे वृषम् ॥ २१ ॥

a. स॒ह॒हि॒ता॒सि॒ विश्व॒वृ॒ष्टू॒र्जा॒ मा॒वि॒श॒ गो॒प॒त्येन॑ ।

b. उप॑ त्व॒ग्नि॒ दि॒वेदि॒वे॒ दो॒षाव॒स्तर्धि॒या व॒यम् । नमो॑ भर॒त ए॒मसि॑ ॥ २२ ॥

का° [४.१२.६.] स॒ह॒हि॒ते॒त्याल॒भत॑ऽइति । गामित्यनुवर्तते । हे गौः त्वं सं-
हितासि क्षीराज्यवृषद्विर्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि । किम्भूता विश्ववृषी वि-
श्वं वृषं यस्याः सा । शुक्लकृष्णादिवहुवृषैर्युक्ता । सा त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन गोपत्येन
गोस्वामित्वेन मा मामाविश सर्वतः प्रविश । त्वत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो ब-
हुविधं गोस्वामित्वं च सम्पद्यतामित्यर्थः ॥ का° [४.१२.७.] गार्ह॒पत्यं॑ ग॒त्वोप॒ति-
ष्ठत॑ऽउप॒ वेतीति॑ ॥ उप॒ त्वा ॥ तिस्रो॑ गायत्र्य अग्नेय्यो मधुहृन्दोदृष्टाः । हे दो-
षावस्तः हे अग्ने दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अज्ञसं धार्यमाणत्वान्नोपशाम्यतीति
दोषावस्ता । यद्वा अग्नौ ह देवा इत्युपक्रम्य तैः संगृह्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहोसेन
अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र आह । हे दोषावस्तः रात्रौ वसनशील गार्ह-
पत्य दिवेदिवे प्रतिदिनं वयं यज्ञमानाः त्वा त्वामुप एमसि त्वां प्रत्यागहामः ।
इदन्तो मसि । किम्भूता वयम् । धिया श्रद्धायुक्त्या बुद्ध्या नमो भरतः नमस्कारं
संपादयन्तः । यद्वा नम इत्यन्ननाम [निघ° २.७.] अन्नं हविर्विभ्रतः ॥ २२ ॥

राज॑न्तमध॒राणां॑ गो॒पामृ॑तस्य दी॒दिवि॑म् ।

वर्ध॑माणा॒स्व स्वे॑ दमे ॥ २३ ॥

क्रियापदमनुवर्तते । वयमीदृशमग्निमुपैमः । कीदृशं राजन्तं दीप्यमानमधराणां
गोपां गोपायतीति गोपास्तम् । यज्ञानां गोप्तारम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य
व्रतस्य दीदिविं दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः ।
स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमाणां चातुर्मास्यसोमपश्चादिभिर्भिवृद्धिं गह्मन्तम् । दा-

म्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् ॥ दिवेः किप्रत्ययो बाहुलकात् । लिङ्गद्वावा-
द्विवम् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः । देवयतीति
दीदिविः ॥ २३ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्रे सूपायनो भव ।

सचस्वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

हे अग्रे गार्हपत्य स पूर्वीक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव । सुखेनो-
पेतुं शक्यः सूपायनः । सुद्रूपप्राप्तुं (11.) शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव
यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किं च नोऽस्माकं स्वस्तये
क्षेमाय सचस्वानेन कर्मणा समवेतो भव । पच समवाये इति धातुः [धा० ११. ६.
२३. २८.] यद्वा सचस्व सेवस्व । पच सेवने [धा० ६. २.] ॥ २४ ॥

a. अग्रे त्वं नोऽग्रतम उत त्राता शिवो भवा ववृथ्यः ।

b. वसुर्गृभिर्वसुश्रवा अहो नक्षि द्युमत्तमः रुयिं दाः ॥ २५ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज अग्नेय्यः । दशार्णपादा विराट् (12.) । बन्धादिदृष्टाः ।
हे अग्रे गार्हपत्य त्वं नोऽस्माकमतमः अतिकतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । अम्
गतौ भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् क्तिप् अतिशयितोऽम् अंतमः अम्-
शब्दात्तमप् । यद्वात्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरादित्वेन [पा० ६. ३. १०१.] साधुः । उता-
पि च त्राता पालयिता । शिवः शान्तः । ववृथ्यः ववृथाय कृतो ववृथ्यः तादृ-
शश्च भव । पुत्रादिसमूहो ववृथ्यः । यद्वा ववृथं गृहम् [निघ० ३. ४.] । तस्मै कृतो
भव । किम्भूतः त्वं वसुः वासयतीति वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः ।
अङ्गतीत्यग्निः । अग्नि गतौ । आहवनीयादिद्वयेण गमनशीलः । तथा वसुश्रवाः
वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः । धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरि-
त्यर्थः । किं च हे अग्रे त्वमहो नक्षि । अभिव्याप्नुहि अस्मान् । अहमेराप्तुमिति
शाकपूर्णाः [निरु० ५. २८.] । नशिराप्नोतिकर्मा । यद्वा हेऽह निर्मलस्वभाव अग्रे
नक्षि अस्मद्भोमस्थानं गह । नक्ष गतौ । यदा यदा वयं जुहुयामस्तदा समागहि-

शार्थः (13.) ॥ का° [४. १२. १.] काम्या एतेत्यालभतऽइति । गामालभते । मनु-
 व्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टा इति काम्याः । हे काम्याः सर्वैः कामयितव्याः
 यूयमेत आ इत् आगच्छत । वो युष्माकं कामधरणं कामानां धरणं अपेक्षितफल-
 धारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि भूयात् युष्मत्प्रसादादहमभीष्टफलस्य धा-
 रयिता भूयासमित्यर्थः । अहं वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे [२. ३. ४. ३४.]
 ॥ २७ ॥

सोमान् ७ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणास्पते

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ २८ ॥

का° [४. १२. १०.] सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् । व्रतेत्यपरेणाहवनीयं
 प्राङ्निष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्यः ॥ सोमानं स्वरणं तृचो गायत्रो ब्रह्मणास्पतिदे-
 वत्यस्तेनैव दृष्टः । अग्निमीक्षमाणस्य यज्ञमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मणास्पते
 वेदस्य पालक सोमानं सोमानामभिषोतारं । स्वरणं स्वं शब्दोपतापयोः शब्द-
 यितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । अन्येभ्योऽपि
 दृश्यतऽइति [पा° ३. २. ७५.] मनिन् (14.) । स्वरतीति स्वरणाः नन्द्यादिवात् [पा°
 ३. १. १३४.] ल्युः । सोमयागकर्तारं स्तुतिवृषशब्दयुक्तं च धनप्रदानैर्मा कुर्वित्यर्थः
 तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवन्नामकमृषिं दीर्घतमःपुत्रं यथा सोमयागयुक्तं
 स्तुतियुक्तं च कृतवानसि तथा मां कुरु । उपमानद्योतक इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्र-
 ष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः उशिक् कक्षीवतो मा-
 ता ॥ २८ ॥

यो रेवान्योऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः ।

स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २९ ॥

यो ब्रह्मणास्पतिः रेवान् धनवान् । यश्चामीवहा अमीवस्य रोगस्य कृता ।
 अम रोगे । अमेरीवः । वसुवित् वसु धनं वेत्तीति यश्च पुष्टिवर्धनः पोषणस्य
 वर्धयिता यश्च तुरः तुर वेगे इगुपधेति [पा° ३. १. १३५.] कः वेगवान् अविलम्बे-
 न (15.) कारी । स ब्रह्मणास्पतिर्नोऽस्मान्सिषक्तु सेवताम् सिषक्ति सचत (16.)

इति सेवमानस्य [निरु० ३. २१.] । यद्वानयर्चा पुत्रः प्रार्थ्यते । यः पुत्रो रेवान्धन-
वान् यश्च व्यधिकृता जपादिना यो धनस्य लब्धा पुष्टश्च वर्धयिता यः तुरः शी-
घ्रकारी तादृशः पुत्रोऽग्नेः प्रसादान्नोऽस्मान्सिषत्तु सेवताम् ॥ २१ ॥

मा नः शंसोऽग्ररूपो धूर्तिः प्रणान्त्यस्य

रक्षो णो ब्रह्मणास्पते ॥ ३० ॥

रा दाने इति धातोः क्त्वनन्तस्य षथ्येकवचने रूप इति रूपम् । ररौ इति
ररिवांस्तस्य रूपः । दानं कृतवत इत्यर्थः । तस्य निषिधादरूप इति । कदाचि-
दपि क्विर्दानमकृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्च नो
ऽस्मान्मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याघ्रोतु । नशिर्व्यात्यर्थः । यद्वा नश अदर्शने । मा प्र-
णक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शंसनं शंसोऽनिष्टचित्तनम् । धूर्तिर्हिंसा । धरति
धूर्वतीति बधकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २. ११.] । शत्रुकृतमनिष्टचित्तनं शत्रुकृता
हिंसा चास्मान्मा व्याघ्रोत्वित्यर्थः । किं च हे ब्रह्मणास्पते वेदस्य पालकग्नौ नो
ऽस्मान् रक्ष । द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६. ३. १३५.] संहितायां दीर्घः । णत्वं पूर्व-
वत् ॥ ३० ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु युजं मित्रस्यार्यमाणाः ।

दुराधर्षं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रो जपे वितियुक्तः पथि जप्त उपद्रव-
नाशकश्च । मित्रस्यार्यमाणो वरुणस्येति त्रीणां त्रयाणां देवानां सम्बन्धि अवः पा-
लनमस्तु । किम्भूतमवः । महि मरुत् तथा युजं युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षि-
यन्ति निवसन्ति यस्मिन्पालने तथाविधम् । दुराधर्षं तिरस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणां
त्रिशब्दस्यामि हृन्दसि त्रयादेशो वेति [पा० ७. १. ५३.] वाच्यम् ॥ ३१ ॥

नहि तेषाममा चन नाधसु वारुणेषु ।

ईशे रिपुर्घशंसः ॥ ३२ ॥

अमाशब्दो गृह्णामसु पठितः [निघ० ३. ४.] । चनशब्दोऽप्यर्थः । अमा चन गृ-

हेऽपि वर्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोर्व्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति पथिकान्ते वारणास्तेषु चोर्व्याघ्रभयाद्येषु अधसु मार्गेषु वा वर्तमानानां तेषां मित्रार्यमवरूणैस्त्रिभिर्देवैः पालितातां यजमानानाम् उपद्रवायेति शेषः । अघशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे । समर्थो न भवति । लोपस्त आत्मनेपदेष्टिति [पा० ७.१.४१.] तलोपः । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति [पा० २.३.५२.] इति तेषामिति षष्ठी । मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति शत्रुबाध इत्यर्थः ॥३२॥

ते हि पुत्रासोऽअदितेः प्र जीवसे मर्त्याय ।

ज्योतिर्यहृत्यज्ञसम् ॥३३॥

कथं तद्वर्तमानानां शत्रुभयाभावस्तदाह । हि यतस्ते अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वीक्ता मित्रार्यमवरूणा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाज्ञसं निरुत्तरमनुपक्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयहन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयहन्तीत्यर्थः ॥३३॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्रं सञ्चसि दाश्रुषे ।

उपोपेन्नु मधवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥३४॥

ऐन्द्री पथ्या वृहती मधुहन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशाङ्गोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या वृहती । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त कदा चन कदापि त्वं स्तरीर्नासि । स्तृज् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि किं तर्हि दाश्रुषे सञ्चसि । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दाश्रांसं हविर्दत्तवत्तं यजमानं सेवसे । सञ्चसिः सेवनकर्मा । किं च । हे मधवन्धनवन् देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् वरुतरमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्रांसमुपपृच्यते । पृची सम्पर्के यजमानिन सह सम्पर्कं प्राप्नोति । प्रसमुपोदः पादपूरण [पा० ८.१.६.] इत्येक उपशब्दः पादपूरणे । इत्शब्दविवार्थे । नु क्षिप्रार्थः । न कदाचिद्यजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे च तं (17.) वदीयं भूयो धनं (18.) दाश्रांसमुपपृच्यत इति भावः ॥३४॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्री जपे वि० (19.) । तदिति षष्ठ्यर्थे तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भी-पाथ्यवह्निनस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनोयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । हान्दसं संप्रसारणम् । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । वरुणाद् वा अभिषिषिचानाद्भर्गो ऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः [५.४.५.१.] । तस्य कस्य । यः सविता नो ऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मनुष्ठानाय ॥ यद्वा वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः । यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः । स च सवितैव । लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥ ३५ ॥

परि ते दृडभो रथोऽस्मौ ॥ ३६ ॥

येन रक्षसि दाशुषः ॥ ३६ ॥

अग्नियी गायत्री वामदेवदृष्टा जपे वि० । हे अग्ने ते तव रथोऽस्मान्यज्ञमानान्विश्चतः सर्वासु दिक्षु पर्यञ्चोतु परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु । किम्भूतो रथः दृडभः दम्भोतिर्बधकर्मा । दुःखेन दम्यते दुर्दभः । केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः । उकारं दुर्देः इति प्रातिशाख्यसूत्रेण [प्रा० का० ३.३.४.] दुरो रेफस्य उकारः अग्रिमदस्य उः [पा० क० ६.३.१०१. वा० ६.] । येन रथेन त्वं दाशुषो यज्ञमानान् रक्षसि । पालयसि । यज्ञमाना वै दास्यांस इति श्रुतेः [२.३.४.३८.] ॥ बृहदुपस्थानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

V. a. भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिं स्या७ सुवीरो वीरेः सुपोषः पोषैः ।

b. नर्यं प्रजां मे पाहि । c. शशस्य पशून्मे पाहि ।

d. अथयं पितुं मे पाहि ॥ ३७ ॥

अथ जुल्लकोपस्थानमासुरिदृष्टम् ॥ का° [४. १२. १२.] भूर्भुवः स्वरिति वोभाविति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वेक्तिनोपप्रयत्न इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना वोभावग्नी उपतिष्ठतोभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने भूर्भुवः स्वः त्वं व्याकृत्यादित्रयात्मकः (20.) तदर्थभूतलोकत्रयात्मको वा । अतस्त्वत्प्रसादादहं प्रजाभिः बन्धुभृत्यादिद्वयाभिः कृत्वा सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो भवेयम् तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरैः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्रयुक्तो भवेयम् तथा पौषैः हिरण्यादिपौषणैः सुपौषः स्यां बहुमूल्याहहिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥ ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टम् ॥

का° [४. १२. १३.] प्रवत्स्यत्सर्वान्नयेति प्रतिमन्त्रमिति । यदा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिहति तदानीं सर्वानग्नीन्नयेत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठत । अथ मन्त्रार्थः । नर्यं नरेभ्यो हितं गार्हपत्यं मे प्रजां पाहि ॥ आहुवनीयमुपतिष्ठते । हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्याहुवनीयं मे मम प्रजां पाहि रक्ष ॥ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अथयं दक्षिणाग्निं मे पितुमन्नं पाहि । अतनवानथयः । अत सातत्यगमने । सततं गार्हपत्यात्स्वस्थानं दक्षिणाग्निर्गहति (21.) । तेनार्थयः । निपातोऽयम् ॥ ३७ ॥

आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् ।

अग्ने सम्राडभि युम्नमभि सह आयहस्व ॥ ३८ ॥

का° [४. १२. १८.] समित्पाणिर्नुपेत्य कंचिदुपतिष्ठतऽआहुवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमन्त्रमिति । समिधं हस्ते आदाय कंचिदपि जनमगत्वेव प्रथममेवाग्न्यागारं प्राप्यागन्मेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहुवनीयादीनुपतिष्ठतऽइति सूत्रार्थः । अनुष्ठुवाहुवनीयदेवत्या । हे अग्ने सम्राट् । सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट् तथाविधाग्ने आहुवनीयं वयं त्वामागन्म त्वामुदिश्य ग्रामान्तरात्प्रत्यागताः । किम्भूतं त्वाम् । विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम् विश्वं वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा । पुनः किम्भूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थम-

तिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारम् । किं च । हे अग्ने युष्मं स्रुश्च अ-
स्मभ्यमभि आयहस्व । दाण् दाने । पाघ्रेत्यादिना [पा० ७.३.१८.] यहदिशः । य-
शो बलं चास्मभ्यं देहि । युष्मं द्योततेर्यशो वान्नं वा [निरु० ५.५.] । स्रु इति
बलनाम [निघ० २.१.] । यहस्वेति यमे रूपं वा । आयहस्व आगमय । यहतिः
स्थापनार्थो वा । अस्मसु यशो बलं च स्थापय ॥३८॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः ।

अग्ने गृहपतेऽभि युष्ममभि स्रु आयहस्व ॥३९॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्कुसारिणी बृहती । यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरो
ऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कुसारिणी । अत्र तृतीयो नवार्णस्तेनैकाधिका । अयं पु-
रोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्रपौत्रा-
दिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा । हे अग्ने स त्वं युष्मं
स्रुश्चाभ्यायहस्व देहि ॥३९॥

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिवर्धनः ।

अग्ने पुरीष्याभि युष्ममभि स्रु आयहस्व ॥४०॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीष्यः पशव्यः । पशवो वै
पुरीषमिति श्रुतेः । रयिमान्धनवान्पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धयिता । तं याचे । हे
अग्ने पुरीष्य पशुकृत युष्मं स्रुश्चाभ्यायहस्व देहि ॥४०॥

VI. गृहा मा बिभीत मा वेपधमूर्जं बिभ्रत एमसि ।

ऊर्जं बिभ्रदः सुमनाः सुमेधा गृहनैमि मनसा मोदमानः ॥४१॥

का० [४.१२.२२.] गृहा मा बिभीतेति गृहानुपैतीति । ग्रामात्तरादागतो गृहा
मेत्यादिमन्त्रत्रयेण गृहं प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तुदेवत्याः शम्युदृष्टाः (22.) ।
त्रिष्टुब्धिराङ्त्रया । यस्या एकादशार्णास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णः सा विराङ्त्रया ।
अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकोना । हे गृहा यूयं मा बिभीत । पालको यजमानो
गत इति भयं मा कुरुत । मा च वेपधम् । कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यती-

ति बुद्ध्या कम्पं मा कार्ष्णं । यतो वयमूर्जं विभ्रतो धारयमाणानक्षीणान्नानिव गु-
प्मानेमसि । आ इमः आगताः स्मः । यथा गूयमूर्जं विभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं वि-
भ्रत् धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमिधाः शोभनधारणाप्रज्ञोपेतः मनसा दुःख-
रहितेन मोदमानः कृष्यन् वो गुप्मान्गृह्णामि आगहामि । एमः ऐमीत्यात्मनि
विकल्पेन बहुवचनमस्मदो द्वयोश्चेत्युक्तेः [पा° १.२.५१.] ॥४१॥

येषामध्येति प्रवसन्त्येषु सौमनसो बद्धः ।

गृह्णानुपकृत्यामहे ते नो ज्ञानतु ज्ञानतः ॥४२॥

अनुष्टुप् । प्रवसन्देशान्तरं गहन्यज्ञमानो येषामध्येति । इक् स्मरणे । यान्गृहा-
न्स्मरति । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति [पा° २.३.५२.] षष्ठी । गृह्विषयं ज्ञेयं स-
दा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बद्धः सौमनसो सुमनसो भावः
प्रीत्यतिशयः । वयं तान्गृह्णानुपकृत्यामहे आकृत्यामः । गृहाभिमानो देवोऽस्मत्स-
मीपमागहत्वित्यर्थः । तेन गृह्देवा आहुताः सन्तः ज्ञानतः उपकाराभिज्ञानोऽस्मा-
न्ज्ञानतु । एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यवगहन्तु ॥४२॥

उपहृता इह गाव उपहृता अज्ञावयः ।

अथोऽन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः ।

ज्ञेमाय वः शाल्यै प्रपद्ये शिवः शम्भोः शम्योः शम्योः ॥४३॥

अवसाना मरुपङ्क्तिः । यस्या अष्टाङ्गाः षट् पादाः सा मरुपङ्क्तिः । पञ्चमो
नवार्णस्तेनैकाधिका । इह गृहेषु गाव उपहृताः धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन ति-
ष्ठत्वित्येवमनुज्ञाताः । तथा इह गृहेषु अज्ञावयः उपहृताः । अज्ञावाविवज्ञाति-
द्वययुक्ताः पशवः उपहृताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपि च अ-
न्नस्य कीलालः अन्नसम्बन्धी (23.) रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपहृतः स-
मृद्धो भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥ का° [४.१२.२३.] ज्ञेमाय व इति प्रविशती-
ति । हे गृहा वो गुप्मान्प्रपद्ये प्राप्नोमि । किमर्थम् । ज्ञेमाय विद्यमानस्य वसु-
नो रक्षां ज्ञेमस्तदर्थम् । शाल्यै मम सर्वानिष्टशमनाय । शम्योः शमिति सुख-
नाम [निघ° ३.६.] तत्कामयते इति शम्युः । इदमुरिदं कामयमान इति [निरु°

६.३१.] यास्कोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शग्ममिति द्वे सुखनामनी [निघ० ३. ६.] । तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुष्मिकम् । उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः । शम्यो-
रित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः ॥ ॥

इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥ ४३ ॥

VII. प्रधासिनो रुवामहे मरुतश्च रिशादसः ।

करम्भेण सजोषसः ॥ ४४ ॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मास्याख्यो यागः । स पर्वचतुष्ट-
यात्मकः । वैश्वदेववरुणप्रधाससाकमेधश्रुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वणि । तत्र
वरुणप्रधासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्विद्योर्हविःधासादितेषु प्रति-
प्रस्थाता पत्नीमुदानयंस्तदीयं जारं पृहेत् केन चरसीति । सापि तं ब्रूयात् ॥ का०
[५.५.१०.] आख्याति प्रधासिन इत्येनां वाचयति नयन्निति । पत्न्या जारे कथिते
सति एनां पत्नीं नयन्प्रतिप्रस्थाता प्रधासिन इति मन्त्रं वाचयति ॥ मारुती गा-
यत्री । वयं मरुतो रुवामहे । चकारेण तदीयपरिचरकाः समुच्चीयन्ते । किम्भू-
तान्मरुतः प्रधासिनः घसू अदने प्रकर्षणं घस्यते भक्ष्यते इति प्रधासो रुविर्वि-
शेषः । स एषामस्तीति तान्प्रधासिनः । एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्यादयः सप्त
सप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रधासी चेति पठ्यते [अध्या० १७. ८५.] ।
प्रधास्युपलक्षितान्मरुतः आख्यायामः । पुनः किम्भूतान् । रिशादसः रिशतिर्हिं-
सार्थः । रिशां वैरिभूतां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः । दसु उपक्षये
क्षिप् । यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः इगुपथेति कः [पा० ३.१.१३५.] । रिशा-
न्हिंसकान्दस्यन्तीति रिशादसः । यद्वा रिशन्ति रिशन्तः शतरि दीर्घश्चान्दसः । रि-
शतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः । अस्यतेर्विच् । तथा करम्भेण सजोषसः यव-
मयो रुविर्विशेषः करम्भः । तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान् । तथाविधान्मरुतो
रुवामहे ॥ ४४ ॥

यद्गामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये ।

यदेनश्चक्रमा व्यमिदं तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

मारुत्यनुष्टुप् । का° [५.५.११.] कर्मपात्राणि जुहोति श्रूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जायापती वा दक्षिणेनाकृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्रामऽस्तीति । यवपिष्टेन निर्मितानि संतानपरिमितान्येकाधिकानि वर्तु-
लादित्रयाणि (24.) कर्मपात्राणि । तानि श्रूर्पेण पत्नी दक्षिणाग्नौ जुहुयादित्ये-
कः पक्षः दम्पती द्वौ वा जुहुयातामित्यपरः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण ता-
नि पात्राण्यकृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । अथ म-
ल्लार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदेनः पापं ग्रामोपद्रवद्रूपं चकृम कृतवन्तः । तथा-
रण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवद्रूपं चकृम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजन-
तिरस्कारादिकं चकृम । तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थद्रूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलञ्जभ-
क्षणपरस्त्रीगमनादिकं चकृम । तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ यदेनः ताडनावज्ञादि-
कं चकृम तदिदं सर्वं पापमवयज्ञामहे विनाशयामः । अवपूर्वी यजिर्नाशनार्थः ।
स्वाहा एतद्धविर्देवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५ ॥

मो षू णा इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

मरुश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या रुविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥ ४६ ॥

ऐन्द्रमरुदेवत्या विराट् । यस्या दशान्नराश्चत्वारः पादाः सा विराट् । चतुर्थ
एकाधिकोऽत्र (25.) । का° [५.५.१२.] मो षू णा इति यजमानो जपतीति । पृ-
त्स्विति संग्रामनाय [निघ° २.११.] हे इन्द्र अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु वर्तमानः
देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तिर्मरुन्नामकैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्मान्मो विनाशयेति
शेषः । मोशब्दो निषेधार्थः सुशब्दो विनाशाभावस्य सौष्ठवं ब्रूते । तथा सति
विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः संपद्यते । क उपकार इति चेत् । शुष्मेति बलनाम
[२.१. (26.)] । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भा-
गोऽस्ति हि स्म विद्यतः एव खलु । अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । मरु सेचने
धातुः । मीढुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः । रुविष्मतो रुविर्योग्यस्य तव यव्या यवमयैः
कर्मपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया मरुश्चित्पूजा खलु । तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवा-
स्मासु कृपालुत्वं युक्तमिति भावः । किं च गीरस्मदीया स्तुतित्रया वाक् मरुतो

भवतः सखीन्वन्दते नमस्करोति । नमो मरुद्भ्य इत्येवमाकारायाः स्तुतिर्नमस्कार-
 त्वपवात् । मरुद्विषयनमस्कारिणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्त्यर्थः । मो सु न अत्र
 सुञ इति [पा० ८.३.१०७.] षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यतः इति [पा० ६.३.१३७.]
 दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८.४.२७.] न इत्यस्य णाः । स्म इत्यस्यापि
 पूर्वपदादिति [पा० ८.३.१०६.] षत्वम् । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्वेति [पा० ८.२.
 ६७.] विज्ञन्तो (27.) निपातः । मीढुषः । दाश्चान्साह्वान्मीढुंश्चेति [पा० ६.१.१२.]
 षासन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

अक्रन्कर्म कर्मकृतः स्रु वाचा मयोभुवा ।

देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं प्रेतं सचाभुवः ॥ ४७ ॥

अग्नेय्यनुष्टुप् । का० [५.५.१३.] अक्रन्कर्मत्येनां वाचयतीति । कर्मकृतः वरु-
 णाप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः वाचा स्तुतिरूपया स्रु कर्म वरुणाप्रघासानुष्ठा-
 नरूपमक्रन् कृतवन्तः । कथम्भूतया वाचा । मयोभुवा मय इति सुखनाम [निघ०
 ३.६.] मयो भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । हे सचाभुवः सचे-
 ति स्रुत्यर्थेऽव्ययं स्रुभवनशीलाः परस्परं यज्ञमानेन पत्न्या वास्मिन्कर्मणि स्रु-
 वस्थिता हे ऋत्विजः देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणाप्रघासनामकं कर्मानुष्ठायास्तं
 प्रेतं गृह्णान्गृह्णत । अस्तमिति गृह्णानाम [निघ० ३.४.] ॥ ४७ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचिरुरसि निचुम्पुणः ।

अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं ।

पुरुराव्यो देव रिषस्याहि ॥ ४८ ॥

यज्ञदेवतं यज्ञः । का० [५.५.३०.] मज्जयत्यवभृथेति । अत्र विनियोगश्चित्य
 इति (28.) । वरुणाप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे
 क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । हे अवभृथ अवाचीना-
 नि पात्राणि जलमध्ये श्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । तत्सम्बोधनम्
 हे अवभृथ यज्ञ हे निचुम्पुण चुप मन्दायां गतौ [धा० ११.१.] नितरां चोपति

मन्दं गृह्णति निचुम्पुणाः । उणाप्रत्ययो मुमागमश्च । यद्वा नीचैरस्मिन्क्षणाति नी-
चशब्देन कर्म कुर्वन्त्यवभृयो निचुम्पुणाः । वीणास्थूणाव्रणभ्रूणेत्यादिना (29.) नी-
चैःशब्दोपपदात्क्षणतिः णक्प्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुम्भाव उपपदस्य निचुम्भा-
वश्च निपातितः । तथाविधावभृथ यद्यपि त्वं निचेरुसि नितरां चरतीति निचेरुः ।
नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुणो भव मन्दगमनो भव । किम्प्रयोजन-
मिति चेत् उच्यते । देवैर्गोतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं रुविःस्वामिषु दे-
वेषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवायासिषमस्मिन्जलेऽहमवनीतवानस्मि । तथा
मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋविर्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमव-
ज्ञात्वापं यदेनोऽस्ति तदयमहमवायासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्मत्त्यक्तं (30.) पापं
यथा त्वं न व्याप्नोति तथा मन्दं गृह्णति भावः । किं च हे देवावभृथाख्य यज्ञ रि-
षो वधात्पाहि पालय । रिषतेर्हिसार्थस्य क्विबन्तस्य पञ्चम्यां रूपम् । किम्भूता-
द्रिषः । पुरुराव्याः । रा दनि । पुरु बद्ध विरुद्धं फलं ददातीति पुरुरावा तस्मात् ।
आतो मनिन्नित्यादिना [पा° ३.२.७४.] वनिप् । विरुद्धफलदायी बधस्त्वत्प्रसादा-
दस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

VIII. पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत ।

वस्त्रेव विक्रीणावकाऽऽषमूर्जं शतक्रतो ॥ ४९ ॥

द्वे ऐन्द्रावनुष्टुभौ । साकमेधगतं कर्म किञ्चिदुच्यते ॥ का° [५.६.३४.] स्थाल्या
दर्व्यादत्ते पूर्णा दर्वीति । दर्व्या स्थालीत ओदनग्रहणं करोति प्रथमया द्वितीय-
या तं जुहोति । हे दर्वि अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते त्वं पूर्णा स्थाल्याः
सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गह ।
सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान्प्रत्यागह । एवं दर्वि-
मुक्ता इन्द्रमाह । हे शतक्रतो बद्धकर्मन् इन्द्र त्वं चाहं चोभौ वस्त्रेव वस्त्रशब्देन
मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णाः मूल्येनेव । ऽषमभीष्टं रुविःस्वत्त्वपमन्नमूर्जं रुविर्दा-
नफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणावहे परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं कर्वा-
वहे । अहं तुभ्यं रुविर्ददामि त्वं मया फलं देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

देहि मे ददामि ते नि मे देहि नि ते दधे ।

निहारं च कुरासि मे निहारं निहाराणि ते स्वाहा ॥५०॥

का° [५. ६. ३८.] देहि मऽइति जुहोतीति । इन्द्रो वदति । हे यज्ञमान त्वं मे मक्षमिन्द्राय देहि । हविः प्रथमं प्रयह । ते तुभ्यं यज्ञमानाय ददामि । अपेक्षितं पश्चात्प्रयक्षामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थी द्वितीयपादेनादरार्थं पुनरुच्यते । मे मक्षमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां संपादय ते तुभ्यं यज्ञमानाय निधे अपेक्षितं फलं नितरां संपादयामि । एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यज्ञमान आह । नितरां (३१.) क्षियत इति निहारो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं व्रूते । निहारं मूल्येन क्रेतव्यवस्तुत्वं फलं मे मक्षं यज्ञमानाय कुरासि प्रयह । लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा° ३.४. १४.] । उत्तरो निहारो मूल्यवाची । निहारं मूल्यभूतं हविः ते तुभ्यमिन्द्राय निहाराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेणेन्द्रेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यज्ञमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥५०॥

IX. अन्नमीमदत्तं हविं प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥५१॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम् । यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । का° [५. १. २१.] यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽन्नमीमदत्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठते द्वाभ्यामिति । पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वन्नपमन्नमन्नं भक्षितवन्तः । कथमेतदवगम्यते । हि यस्मादमीमदत्तं हविं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । यद्वा प्रियास्तनूरवाधूषत । किं च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वादन्नं बहु दत्तमहो भक्तिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः अतो हे इन्द्र नु क्षिप्रं ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावस्थौ योज गमनाय रथे योजय । तवाभीष्टायाः पितृतृप्तेः संपन्नत्वान्नैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः । अन्नम् । अर्दलुडि लुङ्सनोर्धस् इति [पा° २.

४. ३७.] घृह्णादिशः (32.) । मन्त्रे घसेत्यादिना [पा° २. ४. ८०.] लेर्लुक् । गमकृने-
त्युपधालोपः [पा° ६. ४. १८.] । खरि चेति [पा° ८. ४. ५५.] चर्वम् । शासि वसीति
[पा° ८. ३. ६०.] षत्वम् । अडागमः ॥ अमीमदत्त मद तृत्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी
लुङि णिलोपादौ व्रपम् ॥ अधूषत धूज् कम्पने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभा-
वः ॥ मती सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] तृतीयायाः पूर्वसवर्णादीर्घः ॥ योज यु-
जिरू योगे ण्यन्ताद्योऽङि ह्रस्वस्युभयथेति [पा° ३. ४. ११७.] शप आर्धधातुकत्वाप्तिर-
निटीति [पा° ६. ४. ५१.] णिलोपः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा° ६. ३. १३५.] संहि-
तायां दीर्घः ॥ ५१ ॥

सुसंदृशं वा वयं मधवन्वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णबन्धुर स्तुतो यासि वशां ॥ ५२ ॥ अनु योजा न्विन्द्र ते कुरी ॥ ५२ ॥

हे मधवन्वयं वा तां वन्दिषीमहि (33.) स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते
(34.) । किम्भूतं त्वाम् । सुसंदृशं सुष्ठु सम्यक्पश्यति सुसंदृक् तं शोभनदर्शनम् ।
अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम् । इत्यमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान्कामयमानान्यज्ञमा-
नाननु लक्ष्मीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गृह्णसि किम्भूतः पूर्णबन्धुरः बन्धुरशब्दो
रथनीडवाची । स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः सम्पूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा गृह्णसि । हे इन्द्र
स त्वं ते कुरी योजेति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मनो न्वाक्लामहे नाराशंसेन स्तोमेन ।

पितृणां च मन्मभिः ॥ ५३ ॥

तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो बन्धुदृष्टाः । का° [५. १. २२.] मनो न्वाक्ला-
महेऽस्ति गार्हपत्यं तिसृभिरिति । उपतिष्ठत्तऽस्त्यनुवर्तते ॥ नु क्षिप्रं मन आक्ला-
महे पितृयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आहूयते । यद्वा मनः
मनोऽभिमानी देवतमाक्लामहे आक्लयामः । केन साधनेन स्तोमेन स्तोत्रेण क-
थम्भूतेन नाराशंसेन । शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः
तत्सम्बन्धी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं देवं मानुषं च यत्र देवाः स्तूयन्ते तद्देवं
यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषं तथाविधेन स्तोत्रेणोत्पुक्तं भवति । किं च पि-

तृणां च मन्मभिः पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तेः तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ५३ ॥

आ न॒ एतु॒ मनः॒ पुनः॒ क्रत्वे॒ दत्ताय॒ जीवसे॑ ।

स्मोक्त्वा सूर्यं दृ॒शे ॥ ५४ ॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वीक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु किमर्थं क्रत्वे क्रतवे संकल्पाय यज्ञं संकल्पयितुं दत्ताय कर्मण्युत्साहाय । तथा च श्रुतिः । यदेव मनसा कामयतऽइदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एवक्रतुरयं यदस्मै तत्समृद्धते स दत्त इति । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । ज्योग्जीवसे चिरं जीवितुं सूर्यं दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुं च । एतेषां संकल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु ॥ क्रत्वे । गुणाभावाद्यणादिशः ॥ जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः ॥ दृशे । दृशे विल्ये चेति [पा० ३.४.११.] साधुः ॥ ५४ ॥

पुन॑र्नः पित॑रो मनो॒ ददातु॑ दैव्यो॒ जनः॑ ।

जी॒वं व्रा॑तं स॒चेम॑हि ॥ ५५ ॥

हे पितरो भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वीक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वित्यर्थः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाज्जीवं जीवनवत्तं व्रातं पुत्रपञ्चादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

व॒यं सौ॒म व्र॑ते तव॒ मन॑स्त॒नूषु॒ बिभ्र॑तः ।

प्र॒जाव॑न्तः स॒चेम॑हि ॥ ५६ ॥

सोमदेवत्या गायत्री ज्ञेये विनियुक्ता । अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमते इत्येवं रुविषो विहितत्वात् । हे सोम वयं यज्ञमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु भवहरीरेषु मनो बिभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः तत्कारुण्यात्प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा षच् सम्बन्धे सर्वदा तत्सम्बद्धा भवेम ॥ ५६ ॥

X. a. एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राम्बिकया तं जुषस्व स्वाहा ।

b. एष ते रुद्र भाग आबुस्ते पशुः ॥ ५७ ॥

द्वे रौद्रे यजुषी विंशत्यक्षरद्वादशान्तरे ॥ ॥ साकमेधगतत्र्यम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानक्षोमे विनियोगः । तथा च का° [५. १०. १२.] एष तऽइति जुहोतीति । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र ते तव स्वस्त्रा भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानाम्न्या सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनीयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं मुहुतमस्तु । अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं श्रुत्योक्तम् [२. ६. २. १.] । अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह भाग इति । योऽयं रुद्राख्यः क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनं हनुमिहा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति । सा चाम्बिका शरद्रूपं प्राप्य जरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति । रुद्राम्बिकयोस्तयोरुग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति । तथा च तित्तिरिः । एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राम्बिकयेत्याह शरद्वाऽअस्याम्बिका सा भियाऽएषा (?) (35.) हिनस्ति यः हिनस्ति (36.) तयैवेनः सह शमयतीमि ॥ का° [५. १०. १३.] अतिरिक्तमाखूत्कर्ऽउपकिरत्येष तऽइतीति (37.) । यजमानस्य यावन्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान्गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावन्तः पुरोडाशान्निह्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानिति कात्यायनोक्तेः [५. १०. १. २.] । तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात्किंतु मूषकोत्खाति एष तऽइति मन्त्रणोपकिरेत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः तथा ते तवाबुः पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः । आबुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून् मारयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अब रुद्रमदीमक्षव देवं त्र्यम्बकम् ।

यथा नो वस्यसस्करयथा नः श्रेयसस्करयथा नो व्यवसाययात् ॥ ५८ ॥

द्वे रौद्रौ पङ्क्तिः कुभौ । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमतृतीयावष्टाक्ष-
रौ सा ककुप् । द्वयोर्ज्ञे विनियोगः । तथा का° [५.१०.१४.] आगम्याव रुद्रमदी-
महीति जपतीति । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहि वदनुग्र-
हादन्नं भक्षयेम । तथा त्र्यम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रि-
नेत्रोऽयं देव इति मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्तते । यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचो
लोपश्छान्दसः । अवयुत्यान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आद्यामो भोज-
यामः । अवगम्य ज्ञात्वा त्र्यम्बकमाद्याम इति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्व-
स्यसः करत् वस्तृतरान्वसनशीलानसौ कुर्यात् । यथा च नोऽस्मान्ध्रयसः करत्
ज्ञातिषु प्रशस्यतरान्कुर्यात् । यथा चास्मान्व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययु-
क्तान्कुर्यात् । तथैनं जपाम (३८.) इत्यर्थः । आशीरियम् ॥ अदीमहि ह्रन्स्युभय-
येत्यार्धधातुकत्वाद्धिः णिचो लोपः [पा° ३.४.११७.] ॥ वस्यसः वसतीति वस्ता
तृन् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुश्छन्दसीति [पा° ५.३.५१.] ईयसुनि कृते तु-
रिष्ठेमेयःस्विति [पा° ६.४.१५४.] तृनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छा-
न्दसः ॥ करत् ह्रन्सि लुङ्ङिङि इति [पा° ३.४.६.] लङ् विकरणव्यत्ययेन शपि
गुणाः । बहुलं ह्रन्स्यमाङ्गोऽपीत्युभावः [पा° ६.४.७५.] ॥ व्यवसाययात् ले-
टि आडागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] इलोपे वृषं विपूर्वस्य
एयन्तस्य स्यतेः ॥ ५८ ॥

भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ।

सुखं मेषाय मेष्यै ॥ ५९ ॥

हे रुद्र त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो
गवे अश्वाय पुरुषाय च भेषजं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि । मेषाय मेष्यै च
सुखं देहि । सुकृतं खेभ्यः प्राणोभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृह्यश्रूनां क्षे-
मप्राप्तिर्भवति ॥ ५९ ॥

a. त्र्यम्बकं यज्ञामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

b. अम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः ॥ ६० ॥

हे अनुद्भौ । का° [५. १०. १५. १६.] अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योन्ननाघ्रा-
नास्त्र्यम्बकमिति देववच्चैतेनैव दक्षिणानाघ्राना इति । यथा पितृमेधे पुत्रादयः
पुरुषाः स्वकीयान्वामोन्नंस्ताउयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा च देवतासे-
वायां दक्षिणोन्नंस्ताउयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव अ-
म्बकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु ॥
सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टैर्वर्धयितारं अम्ब-
कं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः
संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् अमृतात्मा मुक्षीय स्वर्गत्रयान्मुक्तित्रयाश्चामृतात्मा
मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं वक्ष्ये । मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः । अभ्युद-
यनिःश्रेयसत्रयात्फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः । मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः । उर्वारु-
कमिव बन्धनादिति यथोर्वारुकं कर्कन्धादेः (39.) फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धना-
त्स्वस्य वृक्षात्प्रमुच्यते तद्वत् ॥ का° [५. १०. १७.] कुमार्यश्चोत्तरेणेति । यजमानस-
म्बन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तापुरुषवदुत्तरेण अम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति ।
अम्बकं यजामहे कीदृशं पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लम्बयितारं विदू ला-
भे । अन्यत्पूर्ववत् । इतो मुक्षीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुक्षीय मुक्ता भूयासम-
मुतो मा मुक्षीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहं
च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा अम्बकप्रसादाद्वसामीत्यर्थः । सा यदित इ-
त्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति [२. ६. २. १४.] श्रुतेरितोऽमु-
तःशब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ ग्राह्यौ ॥ ६० ॥

एतत्ते रुद्रावसं तेन परो मूञ्जवतोऽतीहि ।

अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिंस्रः शिवोऽतीहि ॥ ६१ ॥

रौद्रास्तारपङ्क्तिः । यस्या अन्यौ द्वादशान्नरावाद्यावष्टाक्षरौ पादौ सास्तारप-
ङ्क्तिः ॥ का° [५. १०. २१.] मृत्योः कृत्वा वेणुयथ्यां वा (40.) कुपे वासज्योभयतः

स्थाणुवृक्षव७शवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्तेपणवदासजत्येतत्त७इतीति । व्रीहिय-
वादीन्बद्धा वरुनार्थं (41.) तृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते । त-
योरुभयोर्मूतयोस्त्र्यम्बकान्दृविःशेषान्प्रक्षिप्य स्वकीयेनांसेन वोढुं शक्यायां वंश-
यथ्यामग्रद्वये तन्मूतद्वयमवासज्योन्नते (42.) स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूत-
द्वययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघातुमशक्यत्वाद्वावो रोगं न प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः ॥ अथ मल्लार्थः । मूजवान्नाम कश्चित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसश-
ब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते ।
हे रुद्र एतत्ते तव अवसं दृविःशेषाख्यं भोज्यम् तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्व-
तात्परः परभागवतीं सन्नतीहि अतिक्रम्य गह्व । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अ-
वरोपितधनुष्कः । अस्मद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वादित उर्ध्वं धनुषि ज्यासमारो-
पणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमिवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं
त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आह्वयतीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न
विभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रह्वय गहेत्यर्थः ॥ का० [५. १०. २२. २३.] कृ-
त्तिवासा इत्यनवेक्षमेत्योपस्पृशत्यप (43.) इति । उन्नते वृक्षादौ मूतद्वयेऽवसज्य
प्रत्यावर्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रा-
र्थः । मल्लार्थस्तु हे रुद्र त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्बरो नोऽस्मान्हिंसन्हिंसामकुर्वन्शि-
वोऽस्मदीयपूजया संतुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गह्व ॥ ६१ ॥

त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषम् ।

यदेवेषु त्रायुषं तन्नोऽस्तु त्रायुषम् ॥ ६२ ॥

आशीर्देवतोक्तिक् । यस्याश्चत्वारः पादाः सप्ताक्षराः सोल्लिक् । का० [५. २. १६.]
त्रायुषमिति यजमानो जपतीति । सोऽयं जपो वपनकालीनः । जमदग्नेः मुनेर्य-
त्रायुषं त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्यायुषं तथा कश्यपस्यै-
तन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यत्रायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्रायुषमस्ति त-
त्सर्वं त्रायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्नादीनां बाल्यादिषु यादृशं च-
रितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

- a. शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीः ।
 b. निर्वर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्योषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय
 ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

नुरदेवतं यजुः । का° [५. २. १७.] शिवो नामेति लोहृनुरमादयेति । हे नुर
 त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः वज्रं ते तव पिता । ते तुभ्यं नमो
 ऽस्तु मां मा हिंसीः । का° [५. २. १७.] निर्वर्तयामीति वपतीति । यजमानदेवतं
 यजुः । निपूर्वी वृत्तिर्मुण्डनार्थः । हे यजमान त्वां निर्वर्तयामि मुण्डयामि किमर्थ-
 मायुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय संतानाय रायो धनस्य पोषाय
 पुष्ट्यै सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यतायै सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अग्न्याधानादिपित्र्यान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ ३ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ २ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ [भूम्ना भूमिरिव वरिष्णा-] ॥ ५ ॥
 ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ८ ॥

II. ॥ अग्निर्ज्योतिषं वा वायुमर्तं प्राणवतीम् ॥ स्वर्ग्याऽऽ स्वर्गायोपदधामि भा-
 स्वतीम् ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर्ग्निः स्वाहा ॥ १ ॥ सूर्यज्योतिषं वा वायुम-
 र्तं प्राणवतीम् ॥ स्वर्ग्याऽऽ स्वर्गायोपदधामि भास्वतीम् ॥ सूर्यो ज्योति-
 र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥ २ ॥ १० a ॥ ३ ॥ १० b ॥ ४ ॥ इह पुष्टिं पुष्टिपतिर्द-
 धाविह प्रजाऽऽ रमयतु प्रजापतिः ॥ अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वा-
 हा ॥ अग्नयेऽन्नाद्यायान्नपतये स्वाहा ॥ ५ ॥ अनमित्रं मेऽअधरागनमित्रमुद-
 क्कृधि ॥ इन्द्रानमित्रं पश्चान्मेऽनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ६ ॥ इन्द्रः पश्चादिन्द्रः
 पुरस्तादिन्द्रोऽस्मांऽअभि यातु विश्वतः ॥ इन्द्रो जिघांसतां मनाऽसि

विपूचीना व्यस्यतात् ॥७॥ समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि ॥ समे-
द्धा तेऽग्ने दीद्यासम् ॥८॥१६॥

III. ॥ ११ ॥१॥ १२ ॥२॥ १३ [- दाताराऽऽषाढ -] ॥३॥ १४ ॥४॥ १५ ॥५॥
१६ ॥६॥ १७ a. b. c ॥७॥ १७ d. १८ a - °धीमहि ॥८॥ १८ a वयस्व-
तो - - अदाभ्यम् ॥९॥ १८ b. १९ - स्तुतेन ॥१०॥ १९ सं प्रियेण - -
ग्मिषीय । २० - - महो वो भक्षीय ॥११॥ २० ऊर्ज स्थो - - °य वो
भक्षीय । रेवती रमधमस्मिन्योनाऽस्मिन्गोष्ठेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्लोके
॥१२॥ इद्वैव स्तितो मापगात । २२ a ॥१३॥ २२ b ॥१४॥ २३ ॥१५॥
२४ ॥१६॥ २५ ॥१७॥ २६ ॥१८॥ इत्तऽएक्यदितऽएहि । मयि वः का-
मधरुणं भूयात् ॥१९॥ २८ ॥२०॥ २९ ॥२१॥ ३० ॥२२॥ ३१ ॥२३॥
३२ ॥२४॥ ३३ ॥२५॥ ३४ ॥२६॥ ३५ ॥२७॥ ३६ [- द्रुत्तभो रथोऽस्मां
ऽअश्वोऽ] । समिद्धो मा समर्धय प्रजया च धनेन च ॥२८॥४४॥

IV. ॥ ३७ a [°जाः प्रजया भूयासऽ सु] ॥१॥ ३७ b. c. ३८ - °वित्तमम् ॥२॥
३८ अग्ने सम्रात्सुभि - - °स्व । ३९ - °त्यः प्रजावान्वसुवित्तमः ॥३॥ ३९
अग्ने - - °स्व । ४१ - एमसि ॥४॥ ४१ ऊर्ज - मानः । ४२ - वृद्धः ॥५॥
४२ गृहानु - °नतः । ४३ - °जावयः ॥६॥ ४३ अथो - शम्योः ॥७॥५१॥

V. ॥ ४४ ॥१॥ ४५ ॥२॥ ४६ [- मील्लुषो -] ॥३॥ ४७ ॥४॥ ४८ ॥५॥५६॥

VI. ॥ ४९ ॥१॥ ५० [- दधी । निहारुं निहरामि ते निहारुं निहरासि मे
स्वाहा] ॥२॥५८॥

VII. ॥ ५१ ॥१॥ ५२ ॥२॥ ५३ [- न्वाहुवामहे -] ॥३॥ ५४ ॥४॥ ५५ ॥५॥
५६ ॥६॥६४॥

VIII. ॥ ५७ ॥१॥ ५८ ॥२॥ ५९ [- सुगं मेषाय -] ॥३॥ ६० a ॥४॥ ६० b

॥५॥ ६१ [एतेन रुद्रावसेन परो मू° - शिवः शान्तोऽतीहि] ॥६॥ ७०॥

IX. ॥ वाजिनां वाजोऽवतु भक्तोऽग्रस्मान्नेतः सिक्तममृतं बलाय । विश्वे देवा
अभि यत्सम्बभूवुस्तन्मा धिनोतु प्रजया धनेन ॥१॥ वाज्यहं वाजिन-
स्योपहृत उपहृतस्य भक्षयामि । वाजे वाजी भूयासम् ॥२॥ सवित्रा
प्रसूता दैव्य आप उदत्तु [उन्दत्तु?] ते तन्वम् [तनूम् जटापाठे] ॥ दीर्घा-
युवाय वर्चसे ॥३॥ कश्यपस्य आयुषं आयुषं जमदग्नेः । यद्वैवानां आ-
युषं तन्मेऽग्रस्तु आयुषम् ॥४॥ येन धाता बृहस्पतेरिन्द्रस्य चायुषेऽव-
पत् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय ॥५॥ दीर्घायुवाय
बलाय वर्चसे । सुप्रजास्वाय चासा [च । असौ जटापाठे]ऽअथो जीव श-
रदः शतम् ॥६॥ ७६॥ नवानुवाकेषु षट्सप्ततिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥

- I. a. एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासोऽग्रजुषत् विश्वे ।
- b. ऋक्सामाभ्यां संतरतो यजुर्भी रायस्योषिण समिषा मदेम ।
- c. इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः ।
- d. ओषधे त्रायस्व । e. स्वधिते मेनं हिंसीः ॥१॥

लक्ष्मीं नरहरिं वन्दे नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ।

यो वेदार्थं स्मृतौ भक्तं वेदयेत्करुणाकरः ॥ (1.) ॥

आधानाग्निहोत्राग्न्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये [का° १-८. १-१०. ११-
४३. ४४-६३] प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तमग्निष्टोम-
मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रय-
मन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः षोडशविजो वृत्वारण्योरग्नी समारोप्य
शालां गृहेत् ॥ तथा च का° [७. १. ३६.] समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्धं गृही-
त्वारणिपाणिराह्वेदमगन्मेति । द्वे अत्यष्टी अवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त

मन्त्राः । आद्यावर्धर्चो देवयजनदेवत्यौ ॥ आ इदमगन्मेति पदानि । व्यवहृता-
 श्चेति [पा° १.४.८२.] उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम् । इदमिति कृस्तेन प्रदर्शयते ।
 वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिन्तदेवयजनं स्थानमा अ-
 गन्म आगताः स्मः । गृह्तेर्त्तञ्चुत्तमबहुवचने व्यत्ययेन शपो लुकि मो नो धा-
 तोरिति [पा° ८.२.६४.] मस्य नः । अडागमश्च । इदं किम् । यत्र देवयजने विश्वे
 देवास्तः सर्वे देवाः अनुषन्ताप्रीयन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किं च । वयं रापो
 धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेनाग्नेन च संमदेम मदी कृषे । व्यत्ययेन शप् ।
 कृष्टा भवेम । धनैरन्वैश्च तृप्येम किं कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्यामृक्क साम च ऋक्सामे
 अचतुरेति [पा° ५.४.७७.] सूत्रेणाज्ञतो निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतम-
 ल्लैः संतरन्तः समुद्रवद्गम्भीरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः ॥ का° [७.२.१.] दक्षि-
 णं गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति । इमा आपः । आपो देवताः । इमा आपः
 शिरःक्लेदाय सिच्यमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शमु । उ एवार्थे । शं
 सुखार्थमव्ययम् । शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु । किम्भूता आपः । देवीः देव्यः
 दीव्यन्ति ताः देव्यः । द्योतना निर्मला इत्यर्थः ॥ का° [७.२.१०.११.] यूपवत्कुश-
 तरूणं नुरेण चाभिनिधाय हिवेति । यथा पश्वर्यूपस्य ह्ये मल्लः एवमत्रापि तृ-
 णान्तर्धानं नुरस्थापनं च मल्लद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । ओषधे । कुशतरूणं दे-
 वता । हे ओषधे कुशतरूणं त्वं यजमानं त्रायस्व नुराद्रक्ष । स्वधिते । नुरो देव-
 ता हे स्वधिते नुर एनं यजमानं मा हिंसी ॥ १ ॥

a. आपोऽअस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तु धृतेन नो धृतश्च पुनन्तु ।

विश्वः हि रिप्रं प्रवर्हन्ति देवीः ।

b. उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ।

c. दीक्षातपसोस्तनूरसि तां त्वा शिवाः शग्मां परिदधे भद्रं वर्णं पुष्यन्

॥ २ ॥

का° [७.२.१५.] आपोऽअस्मानिति स्त्राविति । मातरः मिमते ता मातरो जग-
 निर्मात्रो मातृवत्पात्सयिष्यो वा आपः अस्मान् कृतक्षौरान्यजमानान् शुन्ध्यन्तु

शुन्ध शुद्धौ शोधयन्तु क्षौरकर्मनिर्मितामपकृतिं निवारयन्वित्यर्थः । किं च घृत-
घ्नः घृ क्षरणो-जिघर्ति क्षरति घृतं तेन क्षरितजलेन पुनस्तीति घृतघ्नः जलदेवता-
स्ताश्च घृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान्पुनन्तु शुद्धान्कुर्वन्तु । किं च । देवीः द्योतमाना
आपो विश्वं हि हि एवार्थः सर्वमेव रिपं पापं प्रवरुन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु । रपो
रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निर् ४. २१.] ॥ का° [७. २. १५.] उदि-
दाभ्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धमिति । अरुमाभ्योऽद्वाः उदेमि इत् इदेवार्थे उद्गहा-
म्येव । जलान्निर्गहामीत्यर्थः । किम्भूतोऽहं शुचिः शुद्धः स्नानेन । तथा आपूतः (1a.)
समन्ताद्वावेनान्तरपि शुद्ध आचमनेन । शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां
वहिरक्षश्च शुद्धिरूता ॥ का° [७. २. १६-११.] क्षौमं वस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादकृतं चे-
दद्भिर्भुज्य स्नातवस्यं वाऽमौत्रधीतं विचितकेशं (2.) प्रसारितदशं दीक्षातपसो-
रिति ॥ दीक्षातपसोः । वासो देवता । हे क्षौम वस्त्र त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दी-
क्षा दीक्षणीयेष्टिः तप उपसदिष्टिः । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवता-
याश्च त्वं शरीरवत्प्रियमसि । तां दीक्षातपसोस्तनूं तदेवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं
परिदधे धारयामि । किम्भूतां त्वां शिवां शग्मां द्वयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वा-
दत्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात् । किम्भूतोऽहम् । भद्रं वर्णा पुण्यन् तत्परिधानेन
कल्याणीं कान्तिं पुण्यन् ॥ २ ॥

II. a. महीनां पयोऽसि वर्चीदा असि वर्ची मे देहि ।

b. वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ॥ ३ ॥

का° [७. २. ३३.] शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्गे कुशेषु नवनीतिन शीर्क्षोऽध्यनु-
लोमः सपादको महीनां पयोऽसीति । प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा
नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः । महीनां
पयः । नवनीतमुच्यते हे नवनीत त्वं महीनां गवां पयोऽसि । महीति गोना-
मसु पठितम् [निघ° २. ११.] । नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात्पयस्त्वोपचारः । वर्चीदा
असि । वर्ची ददातीति वर्चीदाः । अतिस्लिग्धत्वेन कान्तिप्रदमसि पुंस्वमार्षमतो मे
मह्यं यजमानाय वर्ची देहि कान्तिं प्रयह ॥ का° [७. २. ३४.] वृत्रस्येत्यज्ञावनक्ति

त्रिकुदाञ्जनेनाभावेऽन्यदिति । त्रिकुत्पर्वतादुत्पन्नाञ्जनं लभ्यते चेत्तेनाक्षिद्वयम-
 श्चात्तदभावेऽन्यदप्यञ्जनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः । वृत्रस्य । अञ्जनं देवता । हे अञ्जन
 त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृष्णमण्डलत्रयोऽसि । यत्र वाऽइन्द्रो
 वृत्रमहंस्तस्य यदद्यासीदित्यादिश्रुतिः [३.१.२.१२.] । तथा च तित्तिरिः । इन्द्रो वृ-
 त्रमहन् (३.) तस्य कनीनिका परापतत्तदेवाञ्जनमभवदिति । चनुर्दा असि कनी-
 निकारूपत्वात् दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मक्षं चनुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाठवं प्रयह ॥३॥

a. चित्पतिर्मा पुनातु । b. वाक्यतिर्मा पुनातु ।

c. देवो मा सविता पुनात्वह्निद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तर्ह्येयम् ॥४॥

का° [७.३.१.] कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमल्ल-
 मह्निद्रेणेति सर्वत्रेति । अह्निद्रेणेति शेषस्त्रिष्वपि मल्लेष्वनुषज्यते । चित्पतिर्मा ।
 चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु
 मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिवाक्यात् । यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः प्रजापतिर्वै
 चित्पतिरिति श्रुतेः [३.१.२.२२.] । किं चाह्निद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः ।
 वायुरह्निं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् ह्निद्रहितत्वाच्च यद्वादित्यमण्डलमह्निं पवित्रम् ।
 असौ वाऽआदित्योऽह्निं पवित्रमिति श्रुतेः । हे पवित्रपते पवित्रान्शुद्धान्याति प-
 वित्रपतिस्तत्सम्बुद्धौ हे पवित्रपते शुद्धपालक ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण पूर्वी-
 क्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्का-
 मोऽहं पुने तत् शक्यम् यः कामो यस्य यत्कामः यद्वा यस्मिन्कामो यस्य स
 यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोधयामि तत्सोमयागानु-
 ष्ठानं शक्तो भूयासम् । यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः ॥ वाक्यतिः वाचां पति-
 र्वृहस्पतिर्मा मां पुनातु ॥ सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु । एतन्मल्लद्वयं
 पूर्ववद्योड्यम् ॥४॥

आ वो देवास्त इमहे वामं प्रयत्यधरे ।

आ वो देवास्त अग्निषो यज्ञियासो रुवामहे ॥५॥

का° [७.३.६.] आ वो देवास इति वाचयतीति । अध्वर्युर्यज्ञमानं वाचयति ।
 दैवी अनुष्टुप् आशीः । हे देवासः देवाः वयं वो युष्मान्वामं वननीयं यज्ञफल-
 मा ईमहे साकल्येन याचामहे । वन्यते भज्यतः इति वामम् । वन सम्भक्तौ ।
 मप्रत्ययः । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः द्विकर्मकः [निघ° ३.११.] । क्व सति अधरे
 अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति प्रैतीति प्रयन् तस्मिन् प्रपूर्वादिणः शतरि
 त्वम् । किं च हे देवासो देवा वो युष्मान्वयं क्वामहे आकूयामः । किं कर्तुं
 यज्ञियासः । यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञसम्बन्धिनीराशिषः फलानि आ अनेतुं समाने-
 तुमित्यर्थः । उपसर्गेण धातुरध्याहर्तव्यः । यज्ञफलं प्राप्तुं युष्मानाकूयाम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

a. स्वाहा यज्ञं मनसः । b. स्वाहोरोरुत्तरिक्षात् ।

c. स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । d. स्वाहा वातादारभे स्वाहा ॥ ६ ॥

का° [७.३.७-१०.] स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीऽअचते नानाहस्तयोरेव शेषं प्र-
 तिमन्त्रं मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्संहिते चोत्सृजतीति ॥ आग्न्य-
 मन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं संकोचयति एवमन्यत्रयेणान्याः । स्वाहा वातादा-
 रभः इत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहा यज्ञम् । चतुर्णां यजुषां यज्ञो
 देवता । स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वाडुचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेण ग्रा-
 ह्याः । तथा हि । स्वाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे मनसा यज्ञं
 स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगृह्णामि अत्र स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः ॥ स्वाहोरोरुत्तरि-
 क्षात् । पञ्चमी सप्तम्यर्थे उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः । स्वाहा-
 शब्दो यज्ञार्थोऽन्तः प्रभृति ॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः
 श्रितः (४.) । लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः ॥ स्वाहा वातादारभे । वाताद्वायुप्र-
 सादात्स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्तयामि । वायोः सर्वकर्मप्रवर्तकत्वात् ॥ स्वाहा यज्ञ
 एवं सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

III. a. आकूत्ये प्रयुञ्जेऽग्नये स्वाहा । b. मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा ।

c. दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । d. सरस्वत्यै पूजेऽग्नये स्वाहा ।

e. आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवीऽउरौऽअन्तरिक्षे ।

बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

अतः परं षडौद्भमाणोममन्त्राः । चतुर्णामग्निर्देवता । का° [७.३.१६.] औद्भ-
माणानि जुहोति स्थाल्याः सुविणाकृत्याऽइति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आकृत्यै प्रयुजे
ऽग्नये स्वाहा । अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुद्धतमिदमस्तु । किम्भूतायाग्नये आकू-
त्यै प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकूतिः तस्यै तत्संपूर्त्यै
प्रयुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै । संकल्पसिद्धौ निर्विघ्नं प्रेरयते इत्यर्थः । इति प्रथमो
मन्त्रः ॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा । श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणाशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं
मनसे मदीयमनोऽभिमानीनेऽग्नये स्वाहा सुद्धतमस्तु । विद्याधारणाशक्तिर्हि मन-
सः स्वास्थे सत्येव भवति । इति द्वितीयः ॥ जपति । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वा-
हा । व्रतनियमो दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशारीरतपोऽभिमानीनेऽग्नये स्वाहा ।
नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपोदत्ते इत्यर्थः । इति तृतीयः ॥ सरस्वत्यै
पूजेऽग्नये स्वाहा । मन्त्रोच्चारणाशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूजे पुजातीति पूषा
तस्मै वागिन्द्रियपोषकायाग्नये ऋतमस्तु । इति चतुर्थः ॥ आपो देवीः । लिङ्गो-
क्तदेवता विराट् यस्या एकादशान्नरास्त्रयः पादाः सा विराट् । दशकास्त्रयो विरा-
डेकादशका वेत्युक्तेः । अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । हे आपः हे द्यावा-
पृथिवी द्यावापृथिव्यौ हे उरो विस्तीर्णं अन्तरिक्षं युष्मभ्यं बृहस्पतये च हविषा
विधेम हविर्दत्तः । द्वितीयार्थे तृतीया । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा सुद्धतमस्तु ।
किम्भूता आपः । देवीः देव्यो द्योतमानाः बृहतीः बृहत्यः प्रभूताः उभयत्र पूर्व-
सवर्णाः । विश्वशम्भुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वश-
म्भुवः । इति पञ्चमो मन्त्रः ॥ ७ ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तौ वुरीत साध्यम् ।

विश्वो रायऽपुष्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ८ ॥

अथ षष्ठः । सवितृदेवत्यानुष्टुप् स्वस्त्यात्रियदृषा । विश्वो मर्तः सर्वो मनुष्यो
नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः साध्यं सखिभावं वुरीत वृ-
णुते प्रार्थयते । वृजू वरणोऽस्माच्छिडि तडि प्रथमेकवचने (५.) व्यत्ययेन शपो

लुकि उदोष्यपूर्वस्येति [पा० ७.१.१०२.] ऋत उदादेशः । किं च विश्वः सर्वो जनो राये धनाय इषुध्यति सवितारं प्रार्थयते । इषुध्यतिर्याज्याकर्मसु पठितः [निष्० ३.११.] किं च द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा तच्च वृणीत प्रार्थयते । किमर्थं पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय । पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः । यः इत्थम्भूतः सविता तस्मै स्वाहा । इति षष्ठ औद्भरणमन्त्रः । समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

IV. a. ऋक्सामयोः शिल्पे स्यस्ते वामारभे ते मा पातमास्य यज्ञस्योदचः ।

b. शर्मासि शर्म मे यहु नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

का० [७.३.२३.] कृत्वाजिनयोः संधिमात्रभत (6.) ऋक्सामयोरिति ॥ कृत्वाजिने देवते । हे कृत्वाजिनगते शुक्लकृत्तरिखे युवामृक्सामयोः शिल्पे स्यः ऋग्भिमानिसामाभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्यं तदूपे भवतः । यद्वै प्रतिवृपं तद्विल्यमिति श्रुतेः [३.२.१.५.] । ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम् । कियन्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य यज्ञस्य आ उदचः उत्तमा चरमा ऋगुदक् तस्या उदचः आ तत्पर्यन्तं पञ्चम्यपाङ्परिभिजि [पा० २.३.१०.] पञ्चमी । एतद्यज्ञसमातिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृत्वा मृगद्वयं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य द्वे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यहुक्तं तदचो वृपं यत्कृत्वा तत्साम्नो वृपम् । तदुक्तं तित्तिरिणा [६.१.३.] । ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने (6a.) कृत्वा मृगद्वयं कृत्वापक्रम्यातिष्ठतामेष वाऽऽचो वर्णो यहुक्तं कृत्वाजिनमस्य साम्नो यत्कृत्वा मिति ॥ का० [७.३.२४.] दक्षिणजानुनारोहति शर्मासीति । हे कृत्वाजिन त्वं शर्म शरणमसि । अतो मे मत्तं शर्म शरणं यहु देहि । स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वित्यर्थः । ते तुभ्यं कृत्वाजिनाय नमोऽस्तु मा मां यज्ञमानं मा हिंसीः मा जहि ॥ १ ॥

a. ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णमिदा ऊर्जं मयि धेहि ।

b. सोमस्य नीबिरसि । c. विजोः शर्मासि शर्म यज्ञमानस्य ।

d. इन्द्रस्य धोनिरसि । e. सुप्तस्याः कृषीस्कृधि ।

f. उङ्गयस्य वनस्पतः ऊर्ध्वो मा पाक्वाहंस आस्य यज्ञस्योदचः ॥ १० ॥

का° [७.३.२६.] मेखलां वधीते वेणिं त्रिवृतं शणमुञ्जमिश्रामक्षरां वासस ऊर्गसीति ॥ अङ्गिरोभिर्दृष्टं मेखलं (7.) यजुः । हे मेखले त्वमाङ्गिरसी अङ्गिरोना-
मकानामृषीणां सम्बन्धिनी ऊर्क् अन्नरसवृषासि किम्भूता ऊर्णमदाः ऊर्णेव म-
दीयसी (8.) कम्बलवन्मृडुरसि । तथाविधा त्वमूर्जमन्नरसं मयि धेहि स्थापय ।
अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छतोऽन्नरसं व्यभजन्त विभज्यमानिऽवशिष्टोऽन्नरसो भू-
मौ पतितः शणमुञ्जनामकतृणवृषेणाविर्भूतस्तस्माह्णामुञ्जमयी मेखला अत एव
मेखलाया अङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्ययादि ॥ का° [७.३.२७.] नीविं कु-
रुते सोमस्य नीविरिति । हे मेखले त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रिय-
भूता ग्रन्थिरसि । मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते । अदीक्षितस्य
पितृदेवत्या नीविरुक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय (9.) नीविः सोमेन व्यपदिश्यते ।
का° [७.३.२८.] शिरः प्रोर्णुते विज्ञोः शर्मति । हे वस्त्र त्वं विज्ञोः व्यापकस्य
यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि अतो यज्ञमानस्य शर्म सुखं कुर्विति शेषः ॥ का°
[७.३.२९-३१.] कृञ्जविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं (10.) वोत्तानां दशायां वधीते
तथा कण्डूयनमुपस्पृश्यत्येनया दक्षिणास्या भुव उपरीन्द्रस्य योनिरितीति । हे कृ-
ञ्जविषाणे त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यज्ञमानस्य स्थानं भवेति शेषः ।
पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्सम्भावनादिन्द्रोऽजायत त-
दानीमत्रान्यस्योत्पत्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आह्वय्य मृगेषु
न्यदधात् निहिता सा योनिः कृञ्जविषाणाभूदिति तित्तिरिश्नुतौ यज्ञो दक्षिणामभ्य-
धादित्याख्यानं कथा तस्मात्कृञ्जविषाणाया इन्द्रयोनित्वम् ॥ का° [७.३.३२.] भूमौ
चोद्धिषति सुसस्या इतीति । हे कृञ्जविषाणे त्वं कृषीः सुसस्याः कृधि । कुरु करोतेः
शपि लुप्ते श्रुशृष्वित्यादिना [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः
सस्यं व्रीहियवादि । तदर्थं भूम्युल्लेखः कृषिः यज्ञमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः
शोभनधान्याः कर्वित्यर्थः ॥ का° [७.४.१.२.] मुखसंमितमौडुम्बरं दण्डं प्रयक्ष्युद्धय-
स्वेत्येनमुद्धयतीति । दण्डो देवता । हे वनस्पति वृक्षावपव दण्ड उद्धयस्व उन्नतो
भव । ऊर्ध्वं भूत्वा अंहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानु-
ष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उदचः उत्तमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तदुत्कर्षयन्तमित्यर्थः ॥ १०॥

V. a. व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः ।

b. देवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये ।

वर्चीधां यज्ञवाकसः सुतीर्था नोऽअसद्वशे ।

c. ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः

स्वाहा ॥ ११ ॥

का° [७.४.१५.] व्रतं कृणुतिति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्तेति । मौनोपस्थितस्य (११.) यज्ञमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचारका व्रतं कृणुत दोहनादिना क्षीरं संपादयत । दीक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद्व्रतमित्युच्यते । वाक्यावृत्तिरादरार्था ॥ का° [७.४.१५.] अग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति । एतमपि मन्त्रं सकृत्पठेत् । अग्निर्ब्रह्म ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्वमुपचर्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदव्यतिरेकेणासम्भवात् । तस्मादयं श्रीतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदब्रह्म एव ॥ अयमग्निर्यज्ञः तस्य अग्निर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्यते ऽग्निर्यज्ञ एवेति ॥ वनस्पतिः । यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः खादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्तते वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । तथा च श्रुतिः [३.२.२.१.] । न हि मनुष्या यज्ञेन्यद्वनस्पतयो न स्युरिति ॥ का° [७.४.३२.] देवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनाऽस्वासनऽइति । शक्वरी अतिशक्वरी वा । पूर्वार्धेनाचमनम् । वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे । मनामहे इति याज्ञाकर्ममु पठितः [निघ° ३.११.] । किमर्थमभिष्टये अभि समन्ताद्यजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यज्ञतिः क्तिनि आदित्योपः । अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थम् । किम्भूतां धियं देवीं देवसम्बन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः । तथा सुमृडीकाम् सुष्ठु मृडयति सुमृडीका ताम् शोभनसुखहेतुम् । तथा वर्चीधां वर्ची दधाति वर्चीधास्तां तेजसो धारयित्रीम् । तथा यज्ञवाकसम् यज्ञं वहति यज्ञवाकस्तां यज्ञनिर्वाहकत्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्याः सुतीर्था यद्वा सुष्ठु तीर्थमवतरणमार्गी यस्यां सा । एवंविधा सती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ का° [७.४.३३.] ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मयऽइति । ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति

द्योतन्ते तऽइति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । वागेवाग्निः प्राणोदानौ मि-
त्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति [३.२.२.१३.] श्रुत्युक्ताः । किम्भूताः
मनोज्ञाताः दर्शनश्रवणादीह्यारूपान्मनस उत्पन्नाः इहोत्पत्तौ तेषां प्रवर्तमानत्वात् ।
तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्कस्य
रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्रावस्थायाम् मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा
दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पाः येषां ते संकल्पितार्थकारिण इत्यर्थः ।
ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणारूपेभ्यः
देवेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं द्रुतमस्तु ॥ ११ ॥

आत्राः पीता भवत यूयमापोऽअस्माकमत्तरुदरे सुशेवाः ।

ता अस्मभ्यमयद्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥ १२ ॥

का° [७.४.३५.] आत्राः पीता इति नाभिमालभतऽइति । अद्भ्येत्या जगती ।
हे आपः क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः आत्राः क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा
भवत । आत्रमिति क्षिप्रनामाश्रु अतनं भवतीति यास्कः [निरु° ५.३.] । किं च
अस्माकं पीतवतामत्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनमुखाः भवतेत्यनुवर्तते ।
सुदु शेवं याभ्यस्ताः । शेवमिति सुखनाम [निघ° ३.६.] । किं च । तास्तथाविधा
आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुत्वयुक्ता भवन्तु किम्भूतास्ताः । अयद्माः
प्रवल्तरोगराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्यमीवा याभ्यः ।
अनागसः नास्त्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतवृधः
संहितायां ऋतस्य दीर्घः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः
नास्ति मृतं याभ्यः मरणनिवर्तिकाः ॥ यद्वायमर्थः । ता इति द्वितीयावद्धवचनं ।
अमृताः अमरणधर्मिणो देवाः पूर्वोक्ताः प्राणा वागादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्वाद-
यन्तु । कीदृशीः अस्मभ्यमयद्माः अस्मदर्थमस्माकं वा यद्मनाशिनीः । शेषं पूर्व-
वत् ॥ १२ ॥

a. इयं ते यज्ञिया तनूः ।

b. अपो मुञ्चामि न प्रज्ञाम् । अङ्कोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत ।

c. पृथिव्या सम्भव ॥ १३ ॥

का° [७. ४. ३६.] मेध्यन्कृत्तविषाणया लोटं किञ्चिद्वादत्तऽयं तऽइति । मूत्रं करिष्यन्मृङ्गेण लोटं किञ्चित्पृष्णादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । हे यज्ञपुरुष इयं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मूत्रोपकृतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोटं तृणं वा स्वीकरोमीति भावः । यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते । हे पृथिवि इयं लोटद्वया ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामाददऽइति शेषः ॥ का° [७. ४. ३७.] अपो मुञ्चामीति मेहतीति । अपो मूत्रद्वया अहं मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि । अतो हे आपो मूत्राख्या यूयं पृथिवीमाविशत प्रविशत । किम्भूताः । अंहोमुचः अंहसः पापान्मुञ्चन्ति पुरुषं पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा स्वाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः । यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो (12.) भूमिमाविशत । का° [७. ४. ३८.] पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधातीति । गृहीतलोष्टादिकं मूत्रस्थाने क्षिपेत् । हे लोष्टादिकं पृथिव्या सह त्वं सम्भव एकमिव ॥ १३ ॥

अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि ।

रक्षा णोऽअप्रयुहन्प्रबुधे नः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥

का° [७. ४. ३९.] अग्ने त्वमित्युक्त्वा स्वपित्यथः प्राङ्दक्षिणात इति । अनुष्टुबाग्नेयी । हे अग्ने त्वं सु जागृहि सुष्टु निद्रारहितो भव । वयं यज्ञमानाः सु मन्दिषीमहि साधु स्वप्स्यामः । मदि मोदस्तुतिस्वप्नकान्तिगतिषु (13.) [धा° २. १२.] अत्र स्वप्नार्थः । आशीर्लिङ्गुत्तमबहुवचने द्वयम् । किं च । नोऽस्मान् रक्ष किं कुर्वन्नप्रयुहन् । युह प्रमादे । अप्रमाद्यन् । द्वयोऽतस्तिड इति [पा° ६. ३. १३५.] संहितायां दीर्घः । नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति [पा° ८. ४. २७.] न इत्यस्य णत्वम् । नो अप्रयुहन्नित्यत्र णः पदान्तादतीति [पा° ६. १. १०१.] पूर्वद्वये प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरऽइति [पा° ६. १. ११५.] प्रकृतिभावः । किं च अग्ने नोऽस्मान्पुनः प्रबुधे प्रबोधाय कृधि कुरु प्रबोधनं प्रभुत्तस्यै प्रबुधे संपदादित्वाद्वावे द्विप् । स्वपतोऽग्नेः प्रार्थनं रक्षसां नाशाय । तदुक्तं तित्तिरिणा । अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपकृत्याऽइति ॥ १४ ॥

पुनर्मनः पुनरायुर्मः आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा मः आगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रो-
त्रं मः आगन् ।

वैश्वानरोऽअदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु डुरितादवद्यात् ॥ १५ ॥

का° [७.४.४०.] विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयतीति । मे मम यज्ञमा-
नस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेर्ल-
ङि शपि लुप्ते कृत्ञाब्ध्य इति [पा° ६.१.६८.] प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे
प्रथमैकवचने आगन्निति रूपम् । किं च स्वापकाले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा
पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आ-
त्मा जीवः पुनरागततथा मे चक्षुः पुनरागततथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् ।
सर्वे ह वाऽएते स्वपतोऽपक्रामन्तीति श्रुतेः [३.२.२.२३.] स्वापकाले मनआदी-
नामपक्रमो भवति । तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थ्यति । एवं सर्वेन्द्रियेषु समा-
गतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितुमयोग्यात् (14.) निन्दितात् डुरितात्पापात् नो-
ऽस्मान्पातु पालयतु । यद्वा अवद्यात् दुर्यशसो डुरितात्पापाच्च पातु । किम्भूतो-
ऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः । सर्वपुरुषोपकारकः । नरे संज्ञाया-
मिति [पा° ६.३.१२१.] पूर्वपददीर्घः । अदब्धः केनाप्यहंसितः तनूपाः तनूं पाती-
ति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

a. त्वमग्ने व्रतपा असि देवऽआ मर्त्येषा त्वं यज्ञेष्ठीडः ।

b. रास्वेयत्सोमा भूयो भर देवो नः सविता वसोर्दाता वस्वदात् ॥ १६ ॥

का° [७.५.१.२.] त्वमग्ने इत्याहुः कुड्वाव्रत्यं वा व्याकृत्येति । दीक्षितो यदा
क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वमग्ने इत्यृचं जपेत् । गायत्र्याग्नेयी वत्सदृष्टा ।
व्यूहेनाक्षरपूरणम् । हे अग्ने देवो द्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्व-
प्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्मणाः पालको भवसि । तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु
त्वमीडोऽसि । ईडिर्ध्येषणार्कमा पूजाकर्मा चेति यास्कः (15.) । याचितव्यः पू-
जयितव्यो वा भवसि । अतः पाक्षीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे
इति सप्तम्यन्तं पदं हे अग्ने त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ मनुष्येषु च व्र-

तया असीति शेषं पूर्ववत् ॥ का° [७. ५. १६.] लब्धमालम्भ्य वाचयति रास्वेयदि-
ति । क्रतौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा मन्त्रं पठेत् । रास्व । सोमदेवत्यं यजुः । हे सोम
इयद्रास्व एतावद्धनं देहि भूयः पुनरपि आभर् धनं आहर् । ह्यग्रहोरिति [पा°
८. २. ३२. वा° १.] भकारः । यतो वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु
अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान् ॥ १६ ॥

VI. a. एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चस्तया सम्भव भ्राजं गह ।

b. जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे ॥ १७ ॥

का° [७. ६. ७. ८.] शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्विगृह्णाति बर्हिस्तृणेन
हिरण्यं बद्ध्वावदधात्येषा तद्भतीति । ध्रुवास्थमाज्यं जुह्वां चतुर्गृहीत्वा तत्राज्ये दर्भ-
तृणबद्धं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ एषा ते । हिरण्याज्यदेवतम् । हे शुक्र शुक्ल
दीप्यमानाग्ने ते तव एषा तनूः दृश्यमानमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमा-
णां हिरण्यं ते वर्चः तदीयं तेजः । तया सम्भव आज्यरूपया तन्वा एकीभव ।
ततो भ्राजं गह भ्राज दीप्तौ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः स-
तेजस्त्वं सतनुत्वं च संपद्यते । तदुक्तं तित्तिरिणा । सतेजसमेवैनं सतनुं करोती-
ति । यद्वायमर्थः । हे शुक्र आज्य एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्ते वर्चश्च ।
समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं क्षमिरेतसमिति श्रुतेः [३. २. ४. ८.] । तया हि-
रण्यलक्षणाया तन्वा सम्भव एकीभूय भ्राजं सोमं गह । भ्राजतेऽसौ भ्राट् तम् ।
सोमो वै भ्राडिति [३. २. ४. ९.] श्रुतेः । का° [७. ६. १.] जूरसीति जुहोतीति । वाग्दे-
वतम् । हे वाक् त्वं जूरसि वेगयुक्तासि । यद्वा जीव प्राणधारणे । जीवयतीति जूः ।
दूप्रत्ययः । किम्भूता त्वं मनसा धृता नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञो वै वि-
ष्णुः । यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यन्त्रमशीय स्वाहा ।

c. शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवितथाभ्यनुज्ञायास्तस्या-
स्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं

नियमनं दार्यमशीय प्राप्नुयाम् । स्वाहा इदमाज्यं कृतमस्तु ॥ का° [७. ६. १०.] शु-
क्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधातीति । जुह्वां बद्ध्वा स्थापितं हिरण्य-
मुद्धरेत् । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता । हे हिरण्य त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्रम् ।
शुच दीप्तौ । दीप्यमानमसि । तथा चन्द्रमाह्लादकमसि । चदि आह्लादने । चन्द-
तीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अग्निसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशा-
भावः प्रसिद्धः । अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमसि । विश्वे-
षां देवानामिदं वैश्वदेवम् सर्वदेवसम्बन्धि । सर्वाऽपि देवो हिरण्यदानेन तु-
ष्येत् ॥ १८ ॥

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतः-
शीर्क्षी । सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा यदि वध्रीताम्पूषाध्वनस्या-
बिन्द्रायाध्वंक्षाय ॥ १९ ॥

का° [७. ६. १५.] चिदसीत्येनामभिमन्त्रयतऽइति । कण्डिकाद्वयेन एनां सोमक्र-
यणीमित्यर्थः । वायूपाधारोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः स्तूयते । हे वाग्देवता-
रूपे सोमक्रयणि त्वं चिदसि मनासि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धय इति
तिस्रो वृत्तयः । तल्लक्षणानि । अचेतनदेहादिसंघातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती वा-
क्वस्तुषु वा निर्विकल्पद्वयं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्यु-
च्यते । लोके कंचित्पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणा
वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनेत्युच्यते । इदमित्थं भवत्येवेति निश्चयवृत्त्या वृत्तिर्वुद्धिः सै-
वात्र धीशब्देनोच्यते । वागात्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते ।
चिदादिवृत्तपदमारोप्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिवृत्तत्वं तु विद्यमानमेव स्तूयते । हे
गौः त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दा-
नस्य (16.) प्रशस्तत्वादक्षिणासि । भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिक-
मिति स्मृतेः । तथा क्षत्रियासि । सोमक्रयसाधनत्वेन । तथा हि । देवेषु क्षत्रजा-
त्यभिमानी सोमः । तदुक्तं बृहदारण्यके [माध्य° १. २. १३. काण्व° १. ४. ११.] यान्ये-
तानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति । तेन सोमेन क्षत्रेणाभिम-

तद्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं क्षत्रियासि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा त-
त्सम्बन्धित्वादुपचर्यते । अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि । अदितिः अ-
खण्डिता अदीना देवमातृवृत्तासि । नास्ति दितिर्यस्याः सा । अदितिर्दीना देवमा-
तेति यास्कः [निरु० ४. २२.] । तथा उभयतःशीर्ष्णी । उभयतः शीर्षे यस्याः सा ।
ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनी-
येऽइति यास्कोक्तिः [निरु० १३. ७.] । यद्वोभयतःशीर्ष्णी सर्वतोमुखी वाग्रूपत्वात् ।
स यदेनया समानं सदिपर्यासं वदतीति [३. २. ४. १६.] श्रुतेः । सा पूर्वीक्ता चिदादिद्व-
या त्वं नोऽस्मदर्थे सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव । सुष्ठु प्राडञ्चति सुप्राची । सुष्ठु
प्रत्यङ्मुञ्चति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखी भूत्वा पश्चात्सो-
मेन सहसमान्प्रत्यागतुं सुष्ठु प्रत्यङ्मुखी भवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [३. २. ४. १७.] ।
सुप्राची न एधि सोमं नोऽहेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरे-
हीत्येवैतदाहेति । किञ्च मित्रः सूर्यः यदि दक्षिणपादे वा त्वां वधीतां बन्धनं करोतु
अप्रणाशाय । तथा पूषा पोषको देवः सूर्य एवाधनो मार्गात्पातु (17.) त्वां रक्षतु ।
यद्वा पूषेत्यावन्तं स्त्रीलिङ्गं पदम् पूषा पृथिवी त्वां मार्गात्पातु (18.) इयं वै पृथिवी
पूषेति [३. २. ४. ११.] श्रुतेः । किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं किम्भूतायेन्द्राय अथ्यक्षाय
अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै । द्रष्टे यज्ञस्वामिने इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अनु वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भोऽनु सखा सयूथ्यः ॥

सा देवि देवमहेहीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वावर्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरे-
हि ॥ २० ॥

किं च । सोमाहुरणे प्रवृत्तां त्वां माता वदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां द-
दातु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः । सगर्भः समाने गर्भे
भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम् । समानस्य रुद्रस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति [पा० ६. ३.
८४.] समानपदस्य सादेशः । सयूथ्यः समाने एकस्मिन्यूथे गोसमूहे भवः सयूथ्या
सखा वत्सोऽनुमन्यताम् ॥ हे देवि सोमक्रयणि सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं दे-
वमहेहि प्राप्तुं गच्छ । अहभिरासुमिति शाकपूषिः [निरु० ५. २८.] । किं च रुद्रः

त्वा त्वां वर्तयतु (18a.) सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान्प्रति निवर्तयतु ।
यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्तयतु । यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः । सोमो देवः सखा
यस्याः सा सोमसखा । ईदृशी सोमसहिता सती स्वस्ति क्षेमेण पुनरेहि भूयो
ऽप्यागह ॥ २० ॥

VII. वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि ।

वृहस्पतिर्वा सुमे रम्णातु रुद्रो वसुभिराचके ॥ २१ ॥

का° [७. ६. १६.] उदीचीं नीयमानामनुगह्यतो वस्व्यसीतीति ॥ अनुष्टुप्वृहती
वा । सोमक्रयण्याः स्तुतिः । सोमक्रयणी गौर्वस्वदित्यादित्यरुद्रचन्द्रद्वयेण स्तूयते
वस्वीत्यादिपञ्चविशेषणैः । हे गौः त्वं वस्वी वसुद्वयासि । अदितिर्देवमातासि ।
द्वादशादित्यद्वयासि । रुद्रा एकादशरुद्रद्वयासि । चन्द्रद्वया चासि । किं च वृह-
स्पतिः सुमे त्वां रम्णातु रमयतु । रमतेर्यत्ययेन आप्रत्ययः । यद्वा रम्णातु संय-
मयतु । रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्कः [निर्° १०. १.] । रुद्रो
वसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रक्षितुं कामयताम् । आचकऽइति चकमान
इति कान्तिकर्मसु पठितः [निघ° २. ६.] ॥ २१ ॥

- a. अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिधर्मि देवयजने पृथिव्या इडायास्पदमसि धृतव-
त्स्वाहा । b. अस्मे रमस्व । c. अस्मे ते बन्धुः । d. ते रायः ।
e. मे रायः । f. मा वयं रायस्योषेण विधौष्म । g. तोतो रायः ॥ २२ ॥

का° [७. ६. १७. १८.] षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमस्मिन्निधा-
याभिजुहोत्यदित्यास्वेतीति । आज्यदेवतं यजुः । अदित्याः अखाण्डितायाः पृथि-
व्याः भुवो मूर्धन्मूर्धनि शिरोद्वये देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आज्य त्वा
त्वामाजिधर्मि आह्वारयामि । धृ क्षरणदीप्त्योः । पृथिव्या क्षेप मूर्धा यदेवयजनमि-
ति तित्तिरिश्रुतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्ध्वम् । किं च हे स्थानविशेष त्वमिडायाः
गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि तच्च पदं धृतवत् धृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा
जुहोमि ॥ का° [७. ६. १९.] स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति । हे गोः

पद त्वस्मे अस्मासु रमस्व क्रीडां कुरु ॥ का° [७. ६. २०.] समुद्धृत्य पदं स्थाल्या-
मावपत्यस्मे ते बन्धुरिति । हे सोमक्रयणीपद ते तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः
स्मः । सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] जसः शेअदिशे अस्मे इति वृषम् ॥ का°
[७. ६. २१.] यजमानाय पदं प्रयहति वे राय इति । हे यजमान वे त्वयि रायो ध-
नानि एतत्पदद्वयेण तिष्ठन्विति शेषः । यद्वात्र रायः पशवः । पशवो वै राय
इति श्रुतेः [३. ३. १. ८.] । त्वयि पशवः सन्तु ॥ का° [७. ६. २२.] मे राय इति यज-
मानः प्रतिगृह्णातीति । मे मयि यजमाने रायो धनानि पदद्वयेण तिष्ठन्तु । पशवो
मयि सन्तु । डेः शेअदिशे मे इति वृषम् । का° [७. ६. २३.] मा वयमित्यध्वर्युरात्मा-
नं सध्वस्पृशतीति । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या मा वियौष्म वि-
युक्ता मा भवाम । यौतेर्माडि लुङ्गिति [पा° ३. ३. १७५.] लुङि उत्तमबद्धवचने
वियौष्मेति वृषम् ॥ का° [७. ६. २४. २५.] कृत्वा पत्न्यै पदं प्रयहति नेष्टा तोत इ-
त्येनां वाचयतीति । तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो ध-
नानि पशवो वा पदद्वयेण तिष्ठन्तु । यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्प-
र्यायः । तोतः त्वयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

समख्ये देव्या धिया सं दक्षिणयोरुचक्षसा ।

मा म॒आयुः प्रमोषी॒र्मी॒अ॒रुं तव । वी॒रं वि॒देय॒ तव देवि सं॒दक्षि॑ ॥ २३ ॥

का° [७. ६. २६.] सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणां समख्यः इतीति । एनां वा-
चयतीत्यनुवर्तते । आस्तारपङ्क्तिः पत्न्याशीः । यस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादावन्त्यौ
द्वादशाक्षरौ सास्तारपङ्क्तिः । अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात् ॥ सोमक्रयणीतः
पत्न्याशिषमाशास्ते । हे सोमक्रयणि देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह
बुद्धिपूर्वकमरुं समख्ये अदक्षि दृष्टेत्यर्थः । त्वया प्रकथने इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य
लुङि तडि अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङिति [पा° ३. १. ५२.] चैरङि उत्तमैकवचने
कर्मणि समख्येऽइति वृषम् । एकं संपदं पादपूरणाय । किम्भूतया त्वया दक्षिणा-
या दक्षिणावयोग्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षास्तया विस्तीर्णादर्श-
नया । एवंविधा त्वं मे मम पत्न्या आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । मुष स्तेयि

लुडि वृषम् ॥ मो अहं तव । तव सोमक्रयण्या आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमो-
षिषमित्यध्याहारः । मार्षे मोऽइत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किं
च । वीरं विदेय तव देवि संदृशि हे देवि गौः तव संदृशि संदर्शने सति वीरं
पुत्रं विदेय लभेय । संदर्शनं संदृक् भावे छिप् । विद् लभि इत्यस्य व्यत्ययेन
तुदादिभ्यः श इति [पा० ३. १. ७७.] शप्रत्यये लिङि वृषम् ॥ २३ ॥

VIII. a. एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय व्रूतादिष ते त्रैष्टुभो भाग - - दूष
ते जागतो भा - - व्रूताहन्दोनामानाऽऽसाम्राज्यं गृह्णति मे सोमाय व्रू-
तात् ॥

b. आस्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रक्षो विचितस्त्वा विचिन्वतु ॥ २४ ॥

का० [७. ७. ८.] एष तऽइति वाचयतीति । मन्त्रचतुष्टयं यजमानः पठेत् । हे
अध्वर्यो सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे इति वचो ब्रूयात्वं ब्रूहि कथय । इति
किम् । हे सोम ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्रो गायत्रीसम्बन्धी ।
गायत्रीहन्दोऽर्थं तव क्रयो न तु वधार्थमिति यजमानाभिप्रायः । तं ममाभिप्रायं
सोमाय कथयेत्यर्थः ॥ ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्हन्दसः सम्बन्धी भाग इति मे
ऽभिप्रायमध्वर्यो सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रे ऽपि ॥ जागतो जगतीहन्दसः सम्ब-
न्धी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हन्दोनामानाम् हन्द इति नाम येषामन्येषामप्युक्तिगादीनां
ताः हन्दोनामानः । तेषां साम्राज्यं गृह् सर्वेषां हन्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि । इति
मे वचः सोमाय व्रूतात्कथय । यः सोमाय हन्दसामाधिपत्यं दत्त्वा क्रीणाति तं स
स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिणा । यो वै सोमऽ राजानऽ साम्राज्य-
लोकं गमयित्वा क्रीणाति गृह्णति स्वानाऽ साम्राज्यमिति । अत एतैर्मन्त्रैः सोमस्य
राज्याप्तिः सूचिता । गायत्र्यादिहन्दोदेवता यत्र तिष्ठन्ति स हन्दोलोकस्तदाधिपत्यं
प्रापय्य (19.) सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभागभवतीत्यभिप्रायः ॥ का० [७. ७. १.] प्रा-
दुपविश्यास्माकोऽसीति सोममालभतऽइति । हे सोम त्वं क्रयपथमागतः सन्ना-
स्माकोऽसि । शुक्रः शुक्लसंज्ञः ते तव ग्रक्षः । ग्रक्ष एव ग्रक्षः । शुक्रपद्मेन्द्रवा-
यवादिग्रक्षाणामुपलक्षणम् । शुक्रादयः सर्वे तव ग्रक्षा इत्यर्थः ॥ विचितः । वि-

चिन्वन्तीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्तारः वां विचिन्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु
सारासारविविकं कृत्वा सारभूतं समूहयन्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

a. अभि त्वं देवः सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसंवत् रत्नधामभि
प्रियं मतिं कविम् ॥

ऊर्धा यस्यामतिर्भा अदियुतस्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृ-
पा स्वः ॥

b. प्रजाभ्यस्त्वा ॥ c. प्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

का° [७.७. १२. १३.] सोमोपनक्तुं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा
तस्मिन्सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभि त्यमितीति । सावित्र्यष्टिः । त्वं तं सवितारं
देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किम्भूतं देवम् । ओण्योः द्यावापृथिव्योरन्तरा
वर्तमानमिति शेषः । ओण्योरिति द्यावापृथिवीनामसु [निघ° ३. ३०. (20.)] पठि-
तम् । तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम् । सत्यसवं सत्यः स-
वो यस्य अवितथप्रेरणम् । तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां
धारकं पोषकं दातारं वा । अभिप्रियं (21.) सर्वतः प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यत
इति मतिस्तं मननयोग्यम् । कविं क्रान्तदर्शनम् (22.) । किं च यस्य सवितुर्भा
दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्धा गगनाभिमुखी सवीमन्यदियुतत्
सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन्स सवीमा तस्मिन्गगनप्रदेशे सर्वाणि व-
स्तूनि द्योतयन्ते (23.) ॥ यद्वायमर्थः । यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्धा गगने सर्वम-
दियुतत् । अमाशब्द आत्मवचनः आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः । तन्यतइति
ततिः दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशश्चपवादीतिः । अमाततिशब्दस्य वा अमतिभावः
(24.) । सवितृभाविशेषणम् । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भाः अदियु-
तत् । किंनिमित्तम् । सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान्कर्मण्यनुज्ञातुमित्यर्थः । पु
प्रसवैश्वर्ययोः [धा° २२. ४३.] । वृस्तुस्तुभ्य ईमनिजिति (25.) ईमनिच् । गुणावदि-
शौ । सवीमा (26.) प्रसवोऽनुज्ञेत्यभिधानम् ॥ स स्वरादित्यः । कृपा कल्पनं
कृप् तया कृपा कल्पनया अमिमीत सोममिति शेषः । एतावान्सोम इति तदीयं

परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः । किम्भूतः स्वः हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तकृस्तः । सुक्रतुः साधुसंकल्पः ॥ का° [७.७.२०.] अन्तात्संगृह्यो-
ल्लीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्वेतीति । हे सोम प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां
बध्नामीति शेषः ॥ का° [७.७.२१.] अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्वानुप्राणत्व-
तीति । उल्लीषेण बद्धस्य सोमदेवस्य आसरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यादिति
सूत्रार्थः । हे सोम प्रजास्वामनुप्राणन्तु आसं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः आसं
कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम प्रजा अनुश्वासं कुर्वतीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि
आसं कुरु । प्रजानां तव च कदाचित् आसरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं
भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

IX. a. शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन ।

b. सग्मे ते गोः । c. अस्मे ते चन्द्राणि ।

d. तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेष्ठां पशुनां क्रीयते सहस्रपोषं पुषेयम्
॥ २६ ॥

का° [७.८.१६.] शुक्रं वेति हिरण्यमालम्ब्य वाचयतीति । हे सोम शुक्रं दी-
प्यमानं त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि । किम्भूतं
त्वां चन्द्रं चदि आह्लादने फलहेतुवेनाह्लादकरम् । तथा अमृतं स्वादुवेनामृतस-
मानम् । किम्भूतेन शुक्रेण चन्द्रेणाह्लादकरेण तथामृतेनाग्निसंयोगादिनापि वि-
नाशरहितेन ॥ का° [७.८.१७.] सग्मे तऽइति सोमविक्रयिणाऽहिरण्येनाभिकम्प-
यतीति । यो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीते तं हिरण्येनाभिकम्पयेत् । तद्वस्ते
हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वन्तं निराशं कुर्यादिति (27.) सूत्रार्थः ॥ षष्ठी प्रथमार्थः ।
हे सोमविक्रयिन् गोः गौः सोममूल्यवेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्या-
वृत्य सग्मे यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः ॥ यद्वा ते गौः
सग्मे वर्तते । गौर्मा क्षमा (28.) क्षामित्युक्तेः [निघ° १.१. (29.)] ग्मा गौः तथा
सह वर्तमानः सगमस्तस्मिन् सग्मे ते गोरिति यजमाने ते गौरिति श्रुतेः [३.३.३.
७.] सगमो यजमानः ॥ का° [७.८.१८.] अस्मे तऽइति यजमानसहितं (30.) निद-

धातीति । यजमाने प्रत्यर्पितं यद्गोद्वयं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणाः पु-
रतो निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे सोमविक्रयिन् ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि
हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठतु तव गौरेव सोममूल्यमस्तु हि-
रण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः ॥ का० [७. ८. २०.] अज्ञां प्रत्यङ्मुखीमालम्ब्य वाचयति त-
पसस्तनूरिति । अर्थे अज्ञा देवतास्य यजुषोऽर्थे सोमः । हे अज्ञे त्वं तपसः पुण्य-
स्य तनूरसि देहोऽसि । दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाज्ञां गृहीत्वा गायत्री ज-
गामेति तित्तिरिणा सोमाह्रणोपाध्यानि उक्तत्वादज्ञायाः पुण्यशरीरत्वम् । किं च
हे अज्ञे त्वं प्रजापतेर्वर्णीऽसि वर्णी देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवम-
ज्ञापि । तदुक्तं तित्तिरिणा । सा वाऽऽष्टा सर्वदेवत्या यदज्ञेति । एवमज्ञामुक्त्वा
सोमं प्रत्याह । हे सोम परमेण पशुना उत्तमेनाज्ञालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्री-
यसे । तपसस्तनूत्वादज्ञाया उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसादात्सहस्रपोषं पुत्रपश्वादिस-
हस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः । हे अज्ञे त्वं
प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोद्वयासि तत उत्पन्नत्वात् । तदुक्तं श्रुत्या [३.
३. ३. ८.] । तपसो ह वाऽष्टा प्रजापतेः सम्भूता यदज्ञेति । किं च प्रजापतेर्वर्णी
द्वयं त्वमसि । त्रिगुणात्प्रजापतेस्त्रिद्वयत्वम् । अज्ञापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवारं प्रसूते
तस्मात्प्रजापतेर्वर्णीत्वम् (३१.) । तदुक्तं श्रुत्या [३. ३. ३. ८.] । सा यन्त्रिः संवत्सरस्य
जायते तेन प्रजापतेर्वर्णी (३२.) इति । एवमज्ञां स्तुत्वा सोममाह । परमेणोत्कृष्टेन
पशुवाजया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुञ्जातीति सहस्रपोषं
धनं पुषेयं पुञ्जीयां वर्धयेयमित्यर्थः । पुञ्जातेर्व्यत्ययेन शे प्रत्यये लिङि पुषेयमिति
द्वयम् ॥ २६ ॥

a. मित्रो न एहि सुमित्रधः ।

b. इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशन्नुशन्तः स्योनः स्योनम् ।

c. स्वान् भ्राजार्हरे बम्भारि रुस्तु सुहस्त कृशानो ।

एते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दमन् ॥ २७ ॥

का० [७. ८. २१.] सद्येनाज्ञां प्रयहन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायेति ॥

सौम्यम् । हे सोम त्वं नोऽस्मान्प्रत्येहि आगह । किम्भूतस्त्वं मित्रः सखा प्रीति-
 युतः यद्वा मित्रः रविद्वयः । तथा सुमित्रथः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्यति
 सुमित्रथः । क्रीत्वा वाससाबद्धस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तत्काल्यर्थो मि-
 त्रत्वेन प्रार्थ्यते । तदाह तित्तिरिः । वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न
 एहि सुमित्रथ इत्याह शाल्यै इति ॥ का° [७. ८. २३.] दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युक्ष्य
 वासो निदधातीन्द्रस्योरुमितीति । वासः प्रत्युक्ष्य वस्त्रमुपरिस्थाप्य सोमं निदध्या-
 दित्यर्थः ॥ यजमानवृषेण परमैश्वर्येणोपेतत्वाद्देवशब्देन यजमानः । तथा च श्रु-
 तिः [३. ३. ३. १०.] । एष वाऽअत्रेन्द्रो भवति ययजमान इति । हे सोम त्वमि-
 न्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश दक्षिणे ऊरावुपविशेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वमुशन्
 वश कान्तौ वष्टि उशन् शतृप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः ।
 किम्भूतमूरुमुशन्तं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं
 क्रीतमिन्द्रस्योरावुपविशयन्तस्माद्देवशब्देन यजमानः । तदाह तित्तिरिः देवा वै
 सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिणाऽआसादयन् स खलु वाऽएतर्हीन्द्रो यो यजते
 तस्मादेवमाहेति । का° [७. ८. २४.] स्वान भ्राजति जपति सोमविक्रयिणमीक्षमाणा
 इति । स्वनति स्वानः । भ्राजति शोभतेऽसौ भ्राजः । अङ्गस्य पापस्यारिरङ्गारिः ।
 बिभर्ति पुञ्जाति विश्वमिति बम्भारिः । कृसति कृस्तः सर्वदा कृष्टद्वयः । शोभनौ
 कृस्तौ यस्य सुकृस्तः । कृशं दुर्बलमनिति जीवयतीति कृशानुः । स्वानादयः सप्त
 सोमरक्षका देवविशेषाः । हे स्वानादयः सप्त देवाः वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः
 सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता क्षिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः । ता-
 न्यदार्थान्यूनं रक्षधमवत । वो युष्मान्मा दम्ब्वैरिणो मा क्षिंसिषत । स्वानादयो
 धिष्याधिष्ठातारः सोमरक्षकाः । तदाह तित्तिरिः । स्वान भ्राजत्याह ते चामुष्मि-
 ण्योके सोममरक्षन्ति ॥ २७ ॥

परि माग्ने इश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भज ।

उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृतांश्चाऽअनु ॥ २८ ॥

का° [७. १. १.] गृहीतसोमं परि माग्ने इति वाचयतीति । अग्निदेवत्या पुर-

स्तादृकृती । यस्या आग्नौ द्वादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः सा पुरस्तादृकृती ।
आग्नश्चेत्पुरस्तादृकृतीत्युक्तेः । हे अग्ने दुश्चरितात्पापान्मा मां परिबाधस्व परितो
निवारय । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः । सुचरिते शोभने चरित्रे सदाचाररूपे
पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः ॥ का° [७.१.३.] उदायुषेत्यु-
त्थानमिति । उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणोनायुषा (32.) निमित्तेन तथा
स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननु-
सृत्य उदस्थामरुमुत्थितवानस्मि । तिष्ठतेर्लुङि रूपम् ॥ २८ ॥

प्रति पन्थामपद्महि स्वस्तिगामनेरुसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणाक्तिं विन्दते वसु ॥ २९ ॥

का° [७.१.४.] शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्थामित्यनोऽभ्येतीति ।
शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः । अनुष्टुप्पथिदेवत्या । पन्थानं स्तौति । पन्थां प-
न्थानं मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः । पद
गतावित्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् । विभक्तेः पूर्वसवर्णे पन्थामिति
रूपम् । किम्भूतं पन्थानं स्वस्तिगां स्वस्ति ज्ञेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं
ज्ञेमेण गतुं योग्यम् । गमेर्विङि प्रत्यये विडुनोरनुनासिकस्यादिति [पा° ६.४.४१.]
मकारस्याकारे रूपम् । तथा अनेरुसम् एकः पापत्रयश्चोरादिबाधस्तद्रहितम् । यद्वा
एक इत्यपराधनाम । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन यथा गहन्युरुषो विश्वाः
विश्वान्सर्वान्द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन्यरिवृणाक्तिं परितो वर्जयति । वृजी वर्जने रु-
धादिः । वसु विन्दते धनं च लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्रान्वयः । विदू लाभे
॥ २९ ॥

X. a. अदित्यास्त्वगसि । b. अदित्यै सद् आसीद् ।

c. अस्तभ्रातृयां वृषभोऽन्तरिक्षमभिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ ३० ॥

का° [७.१.१.] कृत्वाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगितीति । अस्मिन्शकटे इ-

त्यर्थः । हे कृत्वाजिन त्वमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वग्रूपं भवसि ॥
 का° [७.१.१.] तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इतीति । हे सोम त्वमदित्यै सदः
 अदितेर्भूमिः सम्बन्धि स्थानमासीद् सर्वतः प्राप्नुहि तत्रोपविशेत्यर्थः ॥ का° [७.१.
 ८.] अस्तभ्रादूयामिति सोममालम्ब्य वाचयतीति । द्वे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । क्री-
 तसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्वरुणो ब्रह्मरूपेण स्तूयते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो द्याम-
 स्तभ्रात् युलोको यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान् । तथान्तरि-
 क्षमप्यस्तभ्रात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुत्त्वममिमीत मिमीते । उरोर्भावो
 वरिमा तम् (३३.) । एतावती भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः । तथा सम्राट् स-
 म्यग्राजामानो वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान्व्या-
 प्रोति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्मा-
 णि । यद्वा इदित्यव्ययमित्यमर्थे । इदित्यं तानि युलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य
 व्रतानि व्रतवन्नियतानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान् वाजमर्वत्सु पय उस्त्रियासु ।

कृत्सु क्रतुं वरुणो विद्वग्भिं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ ३१ ॥

का° [७.१.१.] वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणकृत्वेन परित्येति । बन्धन-
 हेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः । वि उपसर्गस्ततानित्यनेन सम्बध्यते । व-
 रुणो वनेषु वनगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान् । यद्यपि सर्वगतमन्तरि-
 क्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारितवान् । तथार्वत्सु अश्वेषु वाजं व-
 लं विततानित्यनुवर्तते । यद्वार्वत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान् । वीर्यं वै वाजः
 पुमांसो ऽर्वन्त इति श्रुतेः [३.३.४.७.] । तथा उस्त्रियासु पयः क्षीरं विततान् उ-
 स्त्रियाशब्दो गोनामसु पठितः [निघ° २.११.] । कृत्सु कृदयेषु क्रतु संकल्पं तद्वि-
 क्षियुतं मनो विततान् । विद्वग्भिं प्रज्ञासु अग्निं जठराग्निम् । दिवि युलोके सूर्यं वि-
 ततान् । अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीरूपमदधात्स्थापितवान् । पर्वतपाषाणसंधिषु
 सोमवह्न्या उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्थापनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । सोमम-
 द्रावित्याह ग्रावाणो वाऽअद्रयस्तेषु वाऽएष सोमं निदधातीति । य एवं मन्त्र-

द्वयोक्त्युल्लोकस्तम्भनादिसामर्थ्यान्यर्ब्रह्मलक्षणो वरुणास्तं वयं स्तुम इति शेषः
॥३१॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहग्रेहणाः कनीनकम् ।

यत्रैतेशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥३२॥

का° [७.१.१.] कृत्वाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितीति । कृत्वाजिनदेव-
त्यानुष्टुप् । हे कृत्वाजिन त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नेत्रं त्वमारोह (34.) । तथा अग्नेर्वह्नेर-
ह्णाः नेत्रस्य कनीनकं (35.) तारकां चारोह तथोच्चैस्तराम्भव यथैताभ्यां दृश्यस
ऽइत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्येणाग्निना च भ्रा-
जमानः दीप्यमानः सन्नेतशेभिरेतशैश्चैस्त्वमीयसे गृहसि । एतश इत्यश्वनामसु
[निघ° १.१४.] पठितम् । यत्र त्वमश्चैर्गृहसि । ई गतौ दिवादिरात्मनेपदी । एत-
शैरिति करणातृतीया । यद्वा कर्मणि व्रपमेतशैरिति कर्तरि तृतीया । यत्राश्चैस्त्वं
नीयसे इत्यर्थः । कृत्वाजिनस्य पुंस्त्वमार्षम् । सूर्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्षो-
बाधरहितो भवति । तदुक्तं तित्तिरिणा । एष वास्य खलु रक्षोरुणाः पन्था यो
ऽग्नेश्च सूर्यस्य चेति ॥३२॥

उन्नावितं धूर्षाहौ युज्यथामनश्च अवीरुणौ ब्रह्मचोदनौ ।

स्वस्ति यजमानस्य गृहान्गृह्यतम् ॥३३॥

का° [७.१.११.] अनडाहौ युनक्त्युन्नावितमितीति । आनडुहौ उर्ध्ववृहती ।
यस्यास्त्रयः पादा द्वादशान्तराः सोर्ध्ववृहती । त्रिजागतोर्ध्ववृहतीत्युक्तेः । अत्राद्यो
दशार्णः द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्तेनैकोना । हे उन्नावितं अनडाहौ युवामेतमागतमेत्य
च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम् । किम्भूतौ युवाम् धूर्षाहौ धुरं सहेते तौ
धूर्षाहौ शकटधुरं वोढुं समर्थौ । तथा अनश्च नेत्रयोश्चुरहितौ सोत्साहवित्यर्थः ।
अवीरुणौ न वीरान्कृतस्तौ । शृङ्गादिभिर्वीरिणां शिशूनां कृन्तनमकुर्वाणौ । ब्र-
ह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान्चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ । एवं स-
म्बोध्य प्रयोजनमाह । तथाविधौ युवां स्वस्ति ज्ञेयेण यजमानस्य गृहान्प्रति ग-
ह्यतम् ॥३३॥

भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि ॥

• मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥
श्येनो भूत्वा परापत यज्ञमानस्य गृहान्गह तन्नौ सऽस्कृतम् ॥ ३४ ॥

का° [७. १. ११.] भद्रो मऽइति वाचयतीति । सौम्यं यजुः । हे सोम मे मक्षं यज्ञमानाय मदुपकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणद्वयोऽसि । भदि कल्याणे । हे भुवः पते भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यज्ञमानाध्वर्युप्रभृतीन्युच्यन्ते । तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः । तदाह तित्तिरिः । प्रच्यवस्व भुवस्पतऽइत्याह भूतानां क्लेष पतिरिति । तथाविध हे सोम विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व । प्रकर्षेण गह । च्युङ्गतौ । प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जानतु । सर्वतः संचरत्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते । तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन् । इन्द्रसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीति [पा° ५. २. ८१.] निपातावेतौ । तथा वृका विकर्तनशीला अरण्यश्चानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् । किम्भूता वृकाः । अघायवः परस्याधं कर्तुमिहन्ति तऽअघायवः । सुप आत्मनः क्यजिति [पा° ३. १. ८.] क्यचि । अश्वाघस्यादित्याकारः [पा° ७. ४. ३७.] । क्यह्नुद्सीति [पा° ३. २. १००.] क्यजत्तादुप्रत्ययः । किंच श्येनो भूत्वा श्येनद्वयमास्थाय श्येनाख्यपक्षिवह्नीघ्नगामी वा भूत्वा परापत उत्पत । यज्ञमानस्य गृहान्गह । तत्तत्र यज्ञमानगृहेषु नौ आवयोः तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे मरुतो देवाय तदृतं संपर्यत ।

दूरिदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शऽसत ॥ ३५ ॥

का° [७. १. २१. २२.] शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति कृत्वा सारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालम्ब्य वाचयतीति । सौरी जगती सूर्यदृष्टा । द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । अत्र मन्त्रे सूर्यद्वयेण सोमः स्तूपते । एवंविधाय सूर्याय नमः । किम्भूताय मित्रस्य वरुणस्य चतुर्थ्यर्थे षष्ठी

मित्राय वरुणाय मित्रवरुणदेवतान्नपेण वर्तमानाय । जगतां कृत्कारिणे । वृ-
णोति वरुणः । स्वरश्मिभिर्जगदावृणवते । चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तस्मै । चक्षु-
ष्मते द्रष्टे इत्यर्थः ॥ यद्वायमर्थः । मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्टे मित्रा-
वरुणशब्देन सर्वं जगल्लक्ष्यते । तथा महो महसे तेजोवृषाय सुपां सुलुगिति
[पा° ७. १. ३१.] विभक्तिलोपः । देवाय द्योतमानाय । तथा द्वेदृशे द्वे वर्तमानः
प्राणिभिर्दृश्यन्ते इति द्वेदृक् तस्मै । यद्वा द्वे पश्यतीति द्वेदृक् । देवजाताय दे-
वाद्द्योतमानात्परमात्मनो जायतेऽसौ देवजातस्तस्मै । देवानुग्रहाय जातो देव-
जात इति वा । जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा । वाहिताग्न्यादिधिति
[पा° २. २. ३७.] जातशब्दस्य परनिपातः । केतवे प्रज्ञावृषाय विज्ञानधनाय । के-
तुरिति प्रज्ञानाम [निघ° ३. १.] । दिवः पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत्प्रियाय । द्युलो-
काद्दि सूर्यो जायते । दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्पुत्रः (३६.) । दिवः पालकायेति
वा । एवंविधाय सूर्याय तदृतं सत्यमवश्यफलप्रदज्योतिष्टोमव्रतं कर्म हे ऋविजः
यूयं सपर्यतानुष्ठानेन सपर्यां कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्मा [निघ° ३. ५.] । सू-
र्यार्थं यज्ञं कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तदृतं सूर्यव्रतं सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत । किं च
शंसत शंस स्तुतौ सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने
तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

- a. वरुणस्योत्तम्भनमसि । b. वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः ।
c. वरुणस्यऽऋतसदन्यसि । d. वरुणस्यऽऋतसदनमसि ।
e. वरुणस्यऽऋतसदनुमासीद् ॥ ३६ ॥

का° [७. १. २५.] समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभाति वरुणस्योत्तम्भन-
मितीति । पञ्च यज्ञेषु वारुणानि । हे काष्ठ त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वस्त्रबद्धस्य
सोमस्योन्नमनं भवसि न तु शक्येत्यर्थः । उत्तम्यते शकटमुखाग्रमुन्नतवेन स्था-
प्यते यस्मिन्काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम् । का° [७. १. २६.] शम्ये (३७.) चोदृकृति व-
रुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इतीति । शकटयुगे बद्धयोर्बलीवर्दयोर्गलबद्धिर्भगे का-
ष्ठनिर्मिते शम्ये (३७.) स्थाप्येते । ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते

स्कम्भसर्जनीशब्देनोच्यते । हे शम्ये (३७.) युवां वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः । स्कम्भ रोधने । सर्ज अर्जने [धा० ७.५०.] । स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स सर्ज्यते क्रियते याभ्यां ते स्कम्भसर्जन्यौ । विभक्तेः पूर्वसवर्णाः । त्रियते वेद्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्र वस्त्रबद्धः सोम उच्यते । वरुणदैवतवाच्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु ॥ का० [७.१.२७.२८.] औडुम्बरीमासन्दी नाभिदग्रामरन्निमात्राङ्गीमुतामाकुरन्ति (३८.) चत्वारोऽभिमृशत्येनां वरुणस्यऽऋतसदन्यसीतीति । हे आसन्दि त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनी ऋतसदन्यसि । ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । करणाधिकरणयोरिति [पा० ३.३.११७.] ल्युप्रत्ययः । ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः ॥ का० [७.१.२९.] कृत्ताजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्यऽऋतसदनमसीतीति । हे कृत्ताजिन वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि ॥ का० [७.१.३०.] तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्यऽऋतसदनमासीदेतीति । हे सोम त्वं वरुणस्य वस्त्रबद्धस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासन्दीसंस्थितं कृत्ताजिनमासीद् सुखिनोपविश ॥ ३६ ॥

या ते धामानि रुविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ॥

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यान् ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥

का० [७.१.३२.] या तऽइति वाचयतीति । सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा । हे सोम ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः । रुविषा तदीयरसत्रूपेण यजन्ति ऋविजो यागं कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव ता तानि विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोति परिभूः । भू प्राप्तौ । भवान्यरितः प्राप्तवान्भवतु । ऋविजो येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋविजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितृणि यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंसकबहुवचनस्थाने पुष्टिद्वैकवचनमार्षम् । किं च हे सोम त्वं दुर्यान्गृहान्प्रचर प्राप्नुहि । दुर्या इति गृहानाम् [निघ० ३.४.] । अचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.]

संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किम्भूतस्त्वम् । गयस्फानः गय इति गृह्णाम [निघ° ३. ४.] । स्फायी वृद्धौ । गयान् स्फाययति (39.) गयस्फानः गृह्णामिवर्धकः । प्रतरणाः प्रकर्षेण तरल्यापदो येन स प्रतरणाः । यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणाः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवीरका न वीरान्कृतीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शालागमाद्वाचनात्तश्चतुर्थीऽध्याय ईरितः ॥ ४ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ a. b ॥ १ ॥ १ c. d. e. २ a -- पुनत्तु ॥ २ ॥ २ a विश्व७ - देवीः २ b. c ॥ ३ ॥ ॥

II. ॥ ३ a [महिनां (40.)]. वृत्रस्य कनीनकासि चक्षुर्दा - देहि ॥ १ ॥ ४ ॥ २ ॥ ५ ॥ ३ ॥ ६ -- रमे ॥ ४ ॥ ७ ॥ ॥

III. ॥ ७ [- °वीऽउर्वन्तरिक्ष -] ॥ १ ॥ ८ ॥ २ ॥ १ ॥ ॥

IV. ॥ १ a ॥ १ ॥ १ b. १० a - ऊर्जं मे यद् ॥ २ ॥ १० b. c. d. e [सुसस्याः] ॥ ३ ॥ १० f ॥ ४ ॥ १३ ॥ ॥

V. ॥ ११ a [°णुत व्रतं कृणु व्रतं (41.) कृणुत ॥ अग्नि°] ॥ १ ॥ ११ b [- सुमृलीकामभिष्टये वर्चधां विश्वधीयस७ सु°] ॥ २ ॥ ११ c ॥ ३ ॥ १२ ॥ ४ ॥ १३ a [- तनुः (42.)]. b. c ॥ ५ ॥ १४ ॥ ६ ॥ १५ [- °युर्मऽआगात्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मऽआगात्पुनः प्राणः पुनरात्मा मऽआगात् ॥ वै° -- °मिमी पातु -] ॥ ७ ॥ १६ a ॥ ८ ॥ १६ b ॥ १ ॥ २२ ॥ ॥

VI. ॥ १७ ॥ १ ॥ १८ [- तनुयन्त्रमशीय स्वाहा ॥ चन्द्रमसि शुक्रमस्यम्° -] ॥ २ ॥ १९ - सुप्रतीची भव ॥ ३ ॥ १९ मित्रस्त्वा - °ज्ञाय. २० - सयूयः ॥ ४ ॥ २० सा देवि - °रेहि ॥ ५ ॥ २७ ॥ ॥

- VII. ॥ २१ ॥ १ ॥ २२ a [- इत्तायास्प° -] ॥ २ ॥ २२ b. c. d. e [अस्मे] ॥ ३ ॥
 २२ f. g. २३ [- वीरान्विदेय -] ॥ ४ ॥ ३१ ॥ ॥
- VIII. ॥ २४ a [- ह्न्दोमानाना७ साम्राज्यं गह्तादिति मे -] ॥ १ ॥ २४ b ॥ २ ॥
 २५ a [- अतिगुतत्स° -] ॥ ३ ॥ २५ b. c ॥ ४ ॥ ३५ ॥ ॥
- IX. ॥ २६ a [चन्द्रं वा चन्द्रेण क्रीणामि शुक्र७ शुक्रिणामृ° -]. b. c ॥ १ ॥
 २६ d ॥ २ ॥ २७ a. b ॥ ३ ॥ २७ c [- कृशानो ॥ एते -] ॥ ४ ॥ २८ ॥ ५ ॥
 २९ ॥ ६ ॥ ४१ ॥ ॥
- X. ॥ ३० ॥ १ ॥ ३१ ॥ २ ॥ ३२ [- कनीनकाम् । य° -] ॥ ३ ॥ ३३ [उम्नाऽएतं
 धूर्वाहौ यु° -] ॥ ४ ॥ ३४ ॥ ५ ॥ ३५ ॥ ६ ॥ ३६ ॥ ७ ॥ ३७ ॥ ८ ॥ ४१ ॥ ॥
 दशानुवाकेषु नवचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥

- I. अग्नेस्तनूरसि विक्षवे वा सोमस्य तनूरसि विक्षवे वातिथेरातिथ्यमसि वि-
 क्षवे वा श्येनाय वा सोमभृते विक्षवे त्वाग्नये वा रायस्योषदे विक्षवे वा ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये सऽर्त्विग्यज्ञमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेश-
 पर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः ॥ अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्त्रा
 उच्यन्ते ॥ ॥ का° [ट. १. ४.] निर्वपेद्मेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति ॥ पञ्च
 यज्ञेषु वैक्षवानि ॥ हे हविः त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसंज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो
 भृत्यस्तस्य गायत्रीह्न्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि तृप्तिजनकवात् तथाविधं हे
 हविर्विक्षवे बहुयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं वा त्वां निर्वपामीति शेषः ॥
 सोमस्य तनूरसि । सोमसंज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुह्न्दोऽधिष्ठाता तस्य
 तृप्तिहेतुत्वात्तनूरसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसंज्ञः सोमरा-
 ज्ञानुचरो जगतीह्न्दोऽधिष्ठाता । हे हविः त्वमतिथेरातिथिसंज्ञस्य सोमभृत्यस्य आ-
 तिथ्यमसि आतिथ्यनामकसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिन्नुधया (1.) पी-

उति विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणाः पादक्षालनभोजनसंवाहना-
दिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् अतिथेर्ज्य इति [पा° ५.४.२६.]
अप्रत्ययः । विष्णवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमभृते । श्येनो
नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमाहर्ता श्येनवृषधारिगायत्र्यधिष्ठाता तस्मै श्ये-
नाय विष्णवे सोमाय च त्वां निर्वपामि । किम्भूताय श्येनाय सोमभृते सोमं कुर-
ति आनयतीति सोमकृत्तस्मै । कृग्रहोर्भश्हन्द्सीति [पा° क° ८.२.३२. वा° १.]
कृतेर्हस्य भः । सोमानयनकर्त्रे । तथा च श्रुतिः [३.४.१.१२.] । सा यज्ञायत्री
श्येनो भूवा दिवः सोममाहुरदिति ॥ अग्रे त्वा रायस्योषदे । रायस्योषं धनपुष्टिं
ददाति रायस्योषदाः तस्मै । द्विप्रत्ययः । राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पो-
षयित्वा राज्ञेऽर्पयति स रायस्योषदाः अग्निसंज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुक्तहन्दो-
ऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्रे हे रुविः त्वां गृह्णामि । विष्णवे वेति
पूर्ववत् ॥ विष्णुशब्दाभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो रुविषा तदनुचराणामग्न्यादिदेवानां
तद्वारा तत्सम्बन्धिनां गायत्र्यादिहन्द्सां च तृप्तिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । या-
वद्विर्वै राजानुचरैरागहति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते हन्दाऽसि खलु वै
सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति ॥ १ ॥

- a. अग्नेर्जनित्रमसि । b. वृषणौ स्थः । c. उर्वश्यसि । d. आयुरसि ।
e. पुत्ररवा असि । f. गायत्रेण त्वा हन्द्सा मन्यामि । g. त्रेष्टुभेन
त्वा हन्द्सा मन्यामि । h. जागतेन त्वा हन्द्सा मन्यामि ॥ १ ॥

अथाग्निनयनमन्त्राः ॥ का° [५.१.२८.] अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां क-
रोतीति ॥ शकलदैवतं यजुः । हे शकल त्वमग्नेर्जनित्रं जननाधारभूतमसि । जा-
यतेऽस्मिन्निति जनित्रम् ॥ का° [५.१.२९.] वृषणाविति कुशतरुणो तस्मिन्निति ।
तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु । हे दूर्भो युवां वृषणौ सेक्तारौ स्थः
भवथः । वर्षत इति वृषणौ । कनिन्प्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्य-
स्य सेक्तारौ तद्वद्युवामप्यरण्योरग्निजननसामर्थ्यसंपादकावित्यर्थः ॥ का° [५.१.३०.]
उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोरिति । शकलस्थापितयोर्दर्भयोरधरारणिं निध्यादिति

सूत्रार्थः ॥ हे अधरारणो त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुत्ररवोनृपस्य भोगायाधस्ता-
 ह्ते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः ॥ का° [५.१.३१.] आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थालीऽ
 साऽस्पृश्येति । उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्थालीगताज्य त्वमा-
 पुरसि अरणिद्वयेन जनिष्यमाणस्याग्नेरायुप्रदं (२.) भवसि ॥ का° [५.१.३२.] पुत्र-
 रवा इत्यभिनिधानं तथेति । अधरारणोरभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥
 हे उत्तरारणो त्वं पुत्ररवा असि यथा पुत्ररवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्तते
 तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादिमन्त्रत्रयं श्रुत्या व्याख्यातम् [३.४.१.२२.] । उर्व-
 शी वाऽअप्सराः पुत्ररवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति ॥ का° [५.
 २.२.] मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति । मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थनं
 कुर्यात् ॥ हे अग्ने गायत्रेण हृन्दसा गायत्रीहृन्दोऽभिमानीना देवेनाहं त्वा त्वां म-
 न्थामि अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ योज्यौ ॥२॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।

मा यज्ञो हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥३॥

का° [५.२.३.] भवतं न इति प्रास्यतीति । मन्थनोत्थमग्निमाहवनीये प्रास्य-
 तीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः । यस्याः अष्टार्षाः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । अत्र तु तृतीयः षड-
 क्षरः चतुर्थो दशार्षः ॥ निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते । हे जातवेदसावुभावग्नी नो
 ऽस्मदर्थं युवामीदृशौ भवतम् । किम्भूतौ युवाम् । समनसौ मनसा सहितौ । त-
 था सचेतसौ समानं चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं म-
 नः परिकृत्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्यं
 सचेतस्त्वम् । तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः
 पापराहित्यम् । तदेव स्पष्टयति । यज्ञमस्मत्कर्म मा हिंसिष्टं मा विनाशयतं यज्ञ-
 पतिं यज्ञमानं च मा हिंसिष्टम् । तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ
 शान्तौ कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना ॥३॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽभिभशस्तिपावा ।

स नः स्योनः सुयज्ञा यज्ञेह देवेभ्यो हव्योऽसदमप्रयुहत्स्वाहा ॥४॥

का° [५.२.६.] अग्नावग्निरिति जुहोति स्यात्याः सुवेणोति ॥ विराट् । दशान्न-
रैश्चतुर्भिः पादैर्विराट् । अत्र द्वितीयतुर्यावेकादशाणौ (३.) ततो अधिका ॥ अग्नि-
र्मथ्यमानोऽग्नावाकृवनीये प्रविष्टः सन् चरति कृविर्भक्षयति । चर गतिभक्षणयोः ।
किम्भूतोऽग्निः ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेदविदः ऋषयः तैरुत्पादितवात्तेषां पुत्रव-
त्पुत्रः । तथा अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशपस्तस्मात्पाति र-
क्षतीत्यभिशस्तिपावा । आतो मनिन्निति [पा° ३.२.७४.] वनिप्रत्ययः । हे अग्ने
स तथाविधस्त्वं नोऽस्मदर्थं स्योनः सुखद्वयः सन् सुयज्ञा शोभनयागेन इहास्मिन्
स्थाने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः कृद्यं सोमादिवृषं यज्ञ देहि अस्मदत्तं कृविर्देवान्प्रापये-
त्यर्थः । किं कुर्वन् । सदैव सदा अप्रयुहन् अप्रमाद्यन् । युह प्रमादि । स्वाहा इद-
माज्यं तुभ्यं हुतमस्तु । यद्वा सोऽग्निर्ना कृविर्देवेभ्यो यज्ञ यज्ञतु ददाविति पुरुष-
व्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥

- II. a. आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनप्ते शाक्वराय शक्वनेऽओजिष्ठाय ।
b. अनाधृष्टमस्यनाधृष्ट्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्ते-
न्यमञ्जसा (४.) सत्यमुपगेषऽ स्विते मा धाः ॥ ५ ॥

का° [८.१.११.२०.] ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतयऽइति द्विश्च स्यात्याः सुवे-
णोति । व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत्र पात्रे ध्रुवास्यमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥
वायुदेवत्यं यजुः । आ समन्तात्पतति गृह्णीत्यापतिः सततगतिर्वायुस्तस्मै हे आ-
ज्य त्वां गृह्णामि ॥ किम्भूताय । परिपतये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्व-
व्यापिने ॥ तथा तनूनप्ते । तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनूरात्मा तस्य नप्ते
पौत्राय ॥ शाक्वराय शक्नुवन्ति स्थातुं भूतानि यत्र स शक्वा आकाशस्तस्यापत्यं
शाक्वास्तस्मै । तस्मादेतस्माद्वाऽआत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुरिति श्रुतिः
[तैत्ति° आरण्य° ८.१.] ॥ तथा शक्वने । शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्वा तस्मै ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा° ३.२.७५.] वनिप् ॥ ओजिष्ठाय । ओजो बलम-
स्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामिधाम्नजो विनिरिति [पा° ५.२.१२१.] विनिप्रत्ययः ।
अतिशयिनौजस्वी ओजिष्ठस्तस्मै । अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा° ५.३.५५.]

इष्टानि प्रत्यये विन्मतोर्लुगिति [पा० ५.३.६५.] विनो लोपे ढिलोपः ॥ ॥ यद्वा-
 स्य मन्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य त्वामापतये प्राणदेवताप्रीतये
 गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आ समन्तात्पाति द्वेहं रक्षतीत्यापतिः प्राणाः । त-
 दाह तित्तिरिः । प्राणो वाऽपतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इष्टप्राप्त्युपायमनिष्ट-
 परिहरोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयति परिपतिर्मनस्तत्प्रीत्यै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनन्ने । तनूं
 शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनन्ना जाठरोऽग्निस्तस्मै जाठराग्निदेवता-
 प्रीत्यै आज्य त्वां गृह्णामि ॥ शाक्यराय । शकनशीलः शक्यः शक्तिमान्पुरुषस्तस्येदं
 शाक्यं शक्तिस्वरूपं तस्मै शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शक्यन
 ऽओजिष्ठाय । शक्यने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्यनि शक्तिमति पुरुषे यदोजिष्ठं
 सारं तस्मै । ओजोनामाष्टमो धातुस्तत्सारमोजिष्ठम् तद्वद्वम्बेनैव शरीरे शक्ति-
 र्वतिष्ठते । ओजःसाराभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ ॥ कां [८.१.२४-
 २६.] तानूनन्नेतद्वन्निष्ठायां वेदिश्रोणी निधायामृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्ट-
 मित्यद्रोहस्तेभ्य इति ॥ आज्यदैवतं यजुः । हे आज्य त्वमीदृशमसि । किम्भूतम् ।
 अनाधृष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाधृष्टं न आधर्षितुं शक्यमितः पर-
 मप्यतिरस्कार्यम् ॥ देवानामग्न्यादीनामोजः सारभूतम् ॥ अनभिशस्ति नास्ति अ-
 भिशस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते ॥ अभिशस्तिपाः अभि-
 शस्तिर्गर्हायां परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः । पुंस्त्वं
 ह्यन्दसम् ॥ अनभिशस्तेन्यम् अनभिशस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिशस्ते-
 नीः । द्वितीया प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्ययेन ॥ यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तानून-
 न्नाज्याहमृत्विक् अञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्पर्शरूपं श-
 पथमुपगेषमुपगह्यम् । उपपूर्वस्य गायतेर्लेट्युत्तमैकवचने सिब्वङ्गलं लेटीति [पा०
 ३.१.३४.] सिपि इडागमे लेटोऽडाढावित्यडागमे [पा० ३.४.१४.] च रूपम् इतश्च
 लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३.४.१७.] इलोपः । किं च हे आज्य स्विते शोभन-
 मार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽभावे
 रूपम् ॥ ५ ॥

अग्ने॑ व्रतपा॒स्त्वे व्रतपा॒ या तव॑ तनू॒रिय॑ सा मयि॒ यो मम॑ तनू॒रेषा॑ सा त्वयि॑ ।
स॒ह नो॑ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्यतिः ॥ ६ ॥

का° [८. २. ४.] अग्ने व्रतपा इत्याहुवनीये समिधमाधयेति ॥ अग्नेयं यजुः । य-
जमानोऽग्नेन यजुषाम्निशरीरात्मशरीरयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपाः सर्वेषां व्रता-
नां पालकाग्ने त्वे व्रतपाः (५.) त्वमस्मदीयस्य वर्तमानव्रतस्य पालको भवसीति
शेषः । विभक्तेः शे अदिशे त्वे इति रूपम् । तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या
तनूः शरीरमस्ति तेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनूः मदीयं
शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु । तथा सति हे व्रतपते व्रतपालकाग्ने व्रतान्यनुष्ठे-
यानि कर्माणि नौ अग्नियजमानयोः सह प्रवर्तन्तामिति शेषः । यावान्ब्रतेषु ममा-
दस्तावानेव तवापि भवत्वित्यर्थः । किं च । दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो
मे मम दीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्यतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः
तपः मदीयमुपसद्रूपमनु मन्यतामित्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

अ॒श्रु॒र॒श्रु॒ष्टे दे॒व सो॒माप्या॑यतामिन्द्रा॒यैक॑धन॒विदे॑ ।

आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।

आप्याययास्मात्सखीत्सन्त्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय ॥

एष्टा रायः प्रेषे भगायऽऽतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

का° [८. २. ६.] यजमानषष्ठाः सोममाप्याययत्यश्रुश्रुरिति ॥ प्रकृतिः चतुर-
वसाना सोमदेवत्या । अत्योऽर्धर्ची लिङ्गोक्तदेवतः । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः ।
तत्र मन्त्रद्वयम् ॥ सोमवक्ष्या अवयवोऽश्रुच्यते । वीप्सा सर्वसंग्रहार्था । हे सोम
देव ते तवांशुरंशुः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धताम् चिरा-
वस्थानेन (६.) यः सोमावयवो ह्यनः शुष्कश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति ।
तदाह तित्तिरिः । यदेवस्य शुष्यति यन्स्नायते तदेवास्यैतेनाप्याययतीति ॥ किम्भू-
तायेन्द्राय । एकधनविदे एकं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित्
यद्वा सोमकाण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमरूपं यत्रेति

तान्वेति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः ॥
 किं च हे सोम तुभ्यं वत्पानार्थमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम् तथा हे सोम त्वमपि
 इन्द्रायिन्द्रपानायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति । तदा-
 कृ तित्तिरिः । उभाविवेन्द्रं च सोमं चाप्याययतीति ॥ किं च हे सोम सखीन्
 सखिवत्प्रीतिविषयानस्मानृविजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं
 मेधार्थधारणशक्तिः । ऋविजो वाऽअस्य सखाय इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋविजः ।
 किं च हे सोम देव ते तव स्वस्ति जेमोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्यां सोमाभिष-
 वक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम् ॥ ॥ का° [८.२.१.] प्रत्येत्य प्रस्तरे निङ्गुवत
 उत्तानरुस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋविजः प्रस्तरे निङ्गु-
 स्तानुत्तानान्कृत्वा दक्षिणरुस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य निङ्गुवते सोमं परिचरतीति
 सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम वत्प्र-
 सादादस्माकं रायः सन्त्विति भावः ॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः आ सम-
 त्तादत्ताः यजते वृषम् दक्षिणा दास्यन्त इति भावः । किमर्थम् प्रेषे (7.) भगाय ।
 प्रकर्षेणोष्यतऽइति प्रेष्टु । तस्मै प्रेष्यमाणाय भगयैश्चर्याय ॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अ-
 न्नाय भगाय च ॥ किं च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यंभाविफलोपेतं
 कर्म संपादयेति शेषः । ऋतं सत्यं वदतीति ऋतवादिनः ॥ यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
 ऋतवादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः ॥ द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदे-
 वताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते ।
 तदाकृ तित्तिरिः । द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंलोके प्रतितिष्ठतीति ॥ ७ ॥

a. या तेऽअग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गच्छेष्टा ।

उग्रं वचोऽअपावधीक्षिषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा ।

b. या तेऽअग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा - - स्वाहा ।

c. या तेऽअग्ने कुरिशया तनूर्वर्षिष्ठा - - स्वाहा ॥ ८ ॥

का° [८.२.३५.] उपसदं जुहोति सुविण या तऽइति ॥ अग्नियानि त्रीणि यजुं-
 पि । अत्रियमाख्यायिका अस्ति । देवैः पराजिता असुरास्तपस्तप्ता त्रैलोकी

त्रीणि पुराणि चक्रुर्लोकमयीं भूमौ रजतमन्तरिक्षे कैमीं दिवि । तदा देवैस्ता
 दग्धमुपसदाग्निराराधितस्तत उपसदेवतात्रयोऽग्निर्यदा तासु पूर्णं प्रविश्य ता ददाकृ
 तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन् । तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः ॥ हे अग्ने या ते तवायः-
 शया तनूः । अयसि शेति इत्ययःशया लोकमयीत्यर्थः । लोकमयपुरव्यापित्वेन त-
 द्रूपा सती (४.) ॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिमतफलवर्षिणी ॥ तथा गच्छरेष्ठा
 गच्छरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गच्छरेष्ठा । कृलदत्तात्सप्तम्याः संज्ञायामिति
 [पा० ६. ३. १.] विभक्तेरलुक् ॥ सा ते तनूरुयं वचोऽपावधीत् । हिन्दि भिन्दीत्या-
 दिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती ॥ तथा वेषं वचः असुरोक्तं देवाधि-
 क्षेपद्वयं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत् ॥ स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये कृविर्द-
 त्तम् । ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिंलोके रजतामन्तरिक्षे
 कुरिणीं दिवीत्यादिश्रुत्या [३. ४. ४. ३.] अयमितिकृतो निवृत्तपितः ॥ उग्रवेषवच-
 सोर्यान्तरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा अन्नपानेऽलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां
 वयं पीडिता इति यद्वचुस्तदुग्रं वचः । तथा किं वा वीरकृत्यादि महापातकम-
 स्माभिः कृतमिति क्लिप्तो यद्वाक्यं संतापहेतुत्वेन दीप्तमूचुस्तवेषं वचः । तदाकृ
 तित्तिरिः । अशनायापिपासे कृ वाऽउग्रं वच एनश्च वै वीरकृत्यं च वेषं वच
 इति ॥ ॥ का० [८. २. ३८.] एवमितरेऽअन्वक्तुं रजःशयां कुरिशयां चेति । यथा
 प्रथमदिने या तेऽअग्नेऽशयेत्युपसदेवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीय-
 दिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि कुरिशयेति मन्त्रभेद
 इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया रजतमयी । कुरिशया कुरिमयी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ८ ॥

III. a. तप्तायनी मेऽसि । b. वित्तायनी मेऽसि ।

c. अवतान्मा नाथितात् । d. अवतान्मा व्यथितात् ।

e. विदेदुग्निर्भो नाम । f. अग्नेऽअङ्गिर आयुना नाम्नेहि ।

g. योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे ।

h. i. = e. f. । k. यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि - - °दधे ।

l. m. = e. f. । n. यस्तृतीयस्यां पृथि° - - °दधे ॥ o. अनु वा देववीतये ॥ १॥

- का° [५.३.२०-२५.] शम्यामादाय चावालं मिमीते पूर्वणोत्करं संचरं परि-
 कृष्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फ्येनाल्लि-
 खति तप्तायनीति प्रतिमल्लमिति । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स
 प्रदेशश्चावाल उच्यते । तत्रोत्करात्पूर्वस्यां संचरपरिकुरेणोदग्यां शम्यां निधाय
 तत्प्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शम्यां निधाय
 रेखां कुर्यात् अन्यत्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्राग्यां शम्यां निधाय रेखाद्वयं
 कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कंडिकायां चतुर्दश यज्ञूषि । तत्राद्यानि चत्वारि पृथि-
 वीदेवत्यानि ॥ अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि त्वं मे ममानुग्रहार्थं तप्ताय-
 नी असि । तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितो
 ऽरुमिति संतप्यते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्नरो यस्यामय-
 ति सा तप्तायनी ममासि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्ता-
 यनी । यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्राप्तायां स-
 स्यनिष्पत्तिद्वारा महद्वनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि नाथितात्
 याचितात् मा मां त्वं अवतात् रक्ष । तुक्ष्योस्तातङ्गिति [पा° ७.१.३५.] हेस्तातङ्गा-
 देशः । यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नाथतिधातुर्याच्चार्यः ॥ चतुर्थं
 परिलिखति । व्यथ भयचलनयोः । व्यथितात् भयाच्चलनात्स्थानभ्रंशाच्च मा माम-
 वतात् रक्ष ॥ ॥ का° [५.३.२६.] विदेदग्निरिति चावाले प्रकुरति स्फ्येनेति । प्र-
 कुरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः ॥ अग्निं यजुः । हे चावालगतमृत्तिके नभो नामा-
 ग्निर्नभःसंज्ञस्त्वदधिष्ठाताग्निर्विदेष्टां जानीयात् । मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठानानु-
 ज्ञानावित्यर्थः । अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रकुरेत् । तथा च श्रुतिः [३.५.१.३१.] ।
 स वाऽअग्नीनामेव नामानि गृह्णन्कुरतीति ॥ ॥ का° [५.३.२७.] अग्नेऽअङ्गिर इति
 पुरीषं प्रकुरतीति (९.) । पुरीषं खाता मृत् ॥ हे अग्ने हे अङ्गिरः । अङ्गिर्गतिरस्या-
 स्तीति अङ्गिराः । मत्वर्थे रस्प्रत्ययः । तत्सम्बोधनम् । हे अग्ने त्वमायुना नाम्नाभिहितः
 सन् एहि गह्व । एति गह्वतीत्यायुरग्नेर्नाम । अधिष्ठातार्यागतऽएवाधिष्ठेयमागह्वती-
 त्यग्नेरागमनादिकं प्रार्थ्यते ॥ ॥ का° [५.३.२८.] योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्थे श-
 ङ्खसहितमिति । उत्तरवेदिस्थाने मृदं निक्षिपेदित्यर्थः ॥ हे अग्ने यस्त्वमस्यां दृश्य-

मानायां पृथिव्यां भूमावसि । किं च ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाधृष्टं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तं त्वां स्थापयामि ॥ ॥ का° [५.३.३०.३१.] एवं द्विपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति । यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः खात्वा कृत्वा मृत्प्रक्षिप्ता वेद्यर्थमेतत्तत्तयं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः ॥ यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणत्वाद्वितीया पृथिव्यन्तरिक्षं तृतीया पृथिवी गौः अन्यत्पूर्ववद्वाख्येयम् ॥ ॥ का° [५.३.३२.] अनु वेति चतुर्थं यथार्थमाकृत्येति । यथा पूर्वस्मिन्यर्थायत्रये मृदाकृत्य प्रक्षिप्ता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाकरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देववीतये देवानां प्रीतये हे मृत्तिके त्वा त्वामनु पूर्वाक्तमाकरणात्रयमनु सृत्याकरामीति शेषः ॥ १॥

- सि॒ङ्क्ष॒सि स॒पत्न॒सा॒क्षी दे॒वेभ्यः क॒ल्प॒स्व ।
- सि॒ङ्क्ष॒सि स॒पत्न॒सा॒क्षी दे॒वेभ्यः शु॒न्ध॒स्व ।
- सि॒ङ्क्ष॒सि स॒पत्न॒सा॒क्षी दे॒वेभ्यः शु॒म्भ॒स्व ॥ १० ॥

का° [५.३.३२.] सि॒ङ्क्ष॒सीति व्यूह्युत्तरवेदि॒ङ् शम्यामात्रीमिति । विशेषेण पांसुभिः समां करोति ॥ त्रयाणां वेदिर्देवता । वाक्पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सि॒ङ्क्षी भूत्वा चचरेतीतिहासः [३.५.१.३२.] । सा वेदिमन्त्रेषूच्यते (10.) । हे उत्तरवेदे या त्वं सि॒ङ्क्षी सि॒ङ्क्ष॒समाना भूत्वा स॒पत्न॒सा॒क्षी स॒पत्नान् स॒कृतेऽभि॒भवतीति स॒पत्न॒सा॒क्षी कर्म॒ण्यण् शत्रू॒णाम॒भि॒वित्री अ॒सि भव॒सि । अतो दे॒वेभ्यः दे॒वोप॒कारार्थं क॒ल्प॒स्व सम॒र्था उत्तर॒वेदि॒त्रयेण क्लृप्ता भव ॥ ॥ का° [५.३.३०.] प्रोक्षत्युत्तरवेदि॒ङ् सिकताश्च प्रकिरति सि॒ङ्क्ष॒सीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ हे उत्तरवेदे शु॒न्ध॒स्व शुद्धा भव । शु॒न्ध शुद्धौ । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हे उत्तरवेदे त्वं शु॒म्भ॒स्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत्पूर्ववत् । शु॒भति॒रलङ्कारार्थः ॥ १० ॥

- a. इ॒न्द्र॒घोष॒स्त्वा व॒सुभिः पुर॒स्ता॒त्यातु । b. प्र॒चे॒ता॒स्त्वा रु॒द्रैः प॒श्चा॒त्यातु ।
- c. म॒नो॒ज्ञवा॒स्त्वा पि॒तृभिर्दक्षि॒णतः पा॒तु । d. वि॒श्वक॒र्मा त्वादि॒त्यैरु॒त्तर॒तः पा॒तु ।

e. इदमहं तप्तं वार्ष्णिर्धा यज्ञान्निसृजामि ॥ ११ ॥

का° [५.४.११.] वेद्यन्तरे स्थितोदङ्मुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति ॥ चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन ध्रुष्यते विस्पष्टं कथ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदैवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे त्वा त्वां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु ॥ प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रेरेकादशसंख्यैर्गणदैवैः संहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु ॥ मनोजवाः मनोवद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्त्तीकवासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वा त्वां पातु ॥ विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदैवैः संहित उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु ॥ एकदा असुरा देवान्कृतुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्षुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुददित्यादि ॥ ॥ का° [५.४.१२.] बहिर्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति ॥ असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्रहपवात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञात् बहिर्धा यज्ञप्रदेशाद्वाक्यप्रदेशेऽहं निसृजामि निक्षिपामि ॥ ११ ॥

a. सि०क्यसि स्वाहा । b. सि०क्यस्यादित्यवनिः स्वाहा ।

c. सि०क्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहा ।

d. सि०क्यसि सुप्रज्ञावनी रायस्योषवनिः स्वाहा ।

e. सि०क्यस्यावहं पुन्यजमानाय स्वाहा । f. भूतेभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥

का° [५.४.१४.] नाभ्याः श्रोण्यक्षेपु पञ्चगृहीतं जुहोत्यन्नाया दक्षिणेऽक्षे श्रोण्याऽश्रोण्यामक्षे मध्ये च हिरण्यं पश्यन्तिऽक्यसीति । योऽयमुत्तरवेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य श्रोण्यंसेषु अग्निपेशकोणावंसौ वायव्यनैर्ऋतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वां पञ्चवारं गृहीतिनाज्येन जुहुयात् कथम् अक्षया कोणसूत्रप्रदेशेन (11.) । तद्यथा । प्रथमं दक्षिणेऽक्षे तत उत्तरश्रोणी ततो दक्षिणश्रोणी

तत उत्तरांसि ततो मध्ये । एवं पञ्चसु स्थानेषु क्षिणं निधाय तदवलोकयन्-
 चभिर्मन्त्रैर्बुद्ध्यादिति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यज्ञेषां वाग्देवता । पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदे-
 वता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिं-
 ह्रूपं धृत्वा तस्यौ । तदयं मल्ल आह । तदुक्तं तित्तिरिणा । तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवे-
 दिः सिंहीह्रूपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठदिति । तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते । हे उत्तरवेदि
 त्वं सिंक्षसि सिंक्षत्रपा भवसि तादृश्यै तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ सिंक्षसि किम्भू-
 ता । आदित्यवनिः आदित्यान्वनुते संभजति प्रीणयतीत्यादित्यवनिः । अन्यत्पूर्व-
 वत् ॥ सिंक्षसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः ब्रह्म क्षत्रं च वनुतऽइति ब्राह्मणाजाति-
 क्षत्रियजात्योः प्रीणयितृत्वमत्र विशेषः ॥ सिंक्षसि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिद्वयायाः
 शोभनप्रजायाः संपादयित्री । रायस्योषवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः संपादयित्री ॥
 सिंक्षसियज्ञमानाय यज्ञमानोपकारार्थं देवानावह्वानयेति विशेषः ॥ ॥ का° [५.४.
 १५.] भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुग्रहतीति ॥ भूतेभ्यः जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामप्री-
 त्यर्थं हे होमविशेषाज्ययुक्ते जुहुः त्वामुग्रहामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः । भूते-
 भ्यस्त्वेति सुचमुग्रहतीति यऽएव देवा भूतास्तेषां तद्वागधेयं भवति तानेव तेन प्री-
 णातीति ॥ १२ ॥

- a. ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृक् । b. ध्रुवन्निदस्यन्तरिक्षं दृक् ।
 c. अच्युतन्निदसि दिवं दृक् । d. अग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

का° [५.४.१६.] नाभिं पितृदारवैः परिदधाति पूर्ववद्ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमि-
 ति । पितृदारुर्देवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्यदेशत्रयां नाभिं परिदधात्
 पूर्ववत् दर्शपौर्णमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्राप्येति सूत्रार्थः ॥ त्रया-
 णां परिधयो देवताः । हे मध्यम परिधे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि अतः पृथिवीं दृक् द-
 ढीकुरु ॥ हे दक्षिण परिधे त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति ध्रुवन्निदसि त-
 स्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु ॥ अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवसतीत्यच्युतक्षित्
 हे उत्तरपरिधे त्वं तादृशोऽसि तस्मात् दिवं सुलोकं दृक् ॥ ॥ का° [५.४.१७.]
 अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेज्जनवृक्षेस्तुकाश्चोपरि (12.) शीर्षण्या

अभावेऽन्या इति । गुग्गुलुर्धूपद्रव्यम् सुगन्धितेजनं तृणविशेषः वृक्षैः स्तुका अ-
विरोमाणि । एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ हे गुग्गुलुप्रभृतिसंभारसमूह-
त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि । पूरयतीति पुरीषम् । अग्नेर्ह्येतत्पुरीषं यत्संभारा इति
तित्तिरिः ॥ १३ ॥

V. युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिदुतिः स्वाहा ॥ १४ ॥

अस्ति तावत्प्राचीनवंशा शाला । तस्यामाहवनीयाग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति ।
तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्पददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया । तद्वेद्या अग्र-
भागे पूर्वोक्तोत्तरवेदिः ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः ततो
ऽपि पश्चात्सदोऽभिधानोदग्वंशा शाला निर्मितव्या । तस्याः स्थाने प्राचीनशा-
लायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसंज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्थः । तत्क-
टद्वयं पुरतः प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः । तत्कटद्वयं सा-
वित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्तनीयम् ॥ तदाह तित्तिरिः । सावित्र्यर्चा कृत्वा हविर्धाने प्र-
वर्तयतीति ॥ तं होमं विधत्ते कात्यायनः [८.३.२१.] । चतुर्गृहीतः शालाद्वार्ये
जुहोति युञ्जतेऽइति स गार्हपत्योऽत इति । प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्व-
सिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन्जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सनुत्तरवेद्याख्ये
ऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्यन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः ॥
सावित्री जगती श्यावाश्चदृष्टा । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यज्ञमानस्य सम्बन्धिनो विप्रा
ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां नि-
यमयन्ति । उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति ॥ कीदृशस्य विप्रस्य ।
बृहतो महतः ॥ तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य । अधीतवेदत्वादृष्टत्वमर्थाभिज्ञत्वाद्विप-
श्चित्वम् ॥ किम्भूता विप्राः । होत्रा होमकर्तारः ॥ तदिदं विप्राणां मनोनियमना-
दिसामर्थ्यमेक इत् एक एव विद्धे ससर्ज । किम्भूत एकः । वयुनावित् वयुनं
वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वेति [निर्ह ५.१४.] यास्कोक्तेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनो-
वृत्तिं वेत्तीति वयुनावित् संहितायां दीर्घः सर्वधीसाक्षीत्यर्थः ॥ नन्वेकस्य सर्वसु-

ष्टौ (13.) कथं सामर्थ्यम् । तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिश्रुतिः सर्वदोक्ता (14.) स्तुतिः मही मरुती । तथा चाथर्वणिकाः । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति ॥ बृहदारण्यकेऽपि [मा० ४. २. २४. का० ४. ४. २१.] स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं (15.) किं चेति ॥ श्वेताश्वतराश्च । परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया (16.) चेति ॥ ॥ यद्वास्य मन्त्रस्यार्थात्तरम् । विप्रा ऋविज्ञो विपश्चितो यज्ञस्य । कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युजते प्रयुजते । यज्ञो वै विपश्चिदिति श्रुतेः [३. ५. ३. ११.] ॥ किम्भूतस्य विपश्चितः । विप्रस्य विशेषेण प्राप्तिं पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । प्रा पूर्तो । तथा बृहत्तः मरुतः सर्वसाधनसंपन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वर्षदूर्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ तन्मध्ये वयुनाविदेक इत् त्रिविदज्ञानवान्ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य मही मरुती परिश्रुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋविज्ञो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्मरुती स्तुतिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

का० [८. ३. ३१.] दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति । दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैष होमः ॥ विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म । तदेवाह । त्रेधा पदं निदधे भूमविकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः । पांसवो भूम्यादिलोकत्रया विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन्पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः ॥ यद्वायमर्थः । अस्य विष्णोः पदम् पश्यते ज्ञायत इति पदमद्वैताख्यं स्वयंप्रपञ्चं समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः (17.) । कस्मिन्निव । पांसरे-इव लुप्तोपमानम् पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत् ॥ तदुक्तम् [अथ्या० ६. ५.] तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति ॥ स्वाहा तस्मै विष्णवे हृविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

इरावती धेनुमती हि भूतः सुयवसिनी मनवे दशस्या ।

व्यस्कभा रोदसी विज्ञवेति दार्थ्यं पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥

का° [८.३.३५.] सुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावतीऽइति पूर्ववदिति । यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अर्धयुर्जितवान् तथा उत्तरशकटसंबन्धुत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैज्ञवी त्रिष्टुब्बसिष्ठदृष्टा ॥ हे रोदसी (18.) द्यावापृथिव्यौ युवामीदृश्यौ भूतं भवतम् भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अउभावश्चान्दसः ॥ किम्भूते युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ । धेनुमती बहुधेनुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयवसिनी । यवसशब्देनात्राभ्यवहार्याणि वस्तूनि (19.) । तथा मनवे दशस्या । मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान्यज्ञमानः तस्मै दशस्या दार्थ्यं यज्ञसाधनानाम् दाश दाने दाशतस्ते दशस्या । असुन्प्रत्यये उपधाङ्गस्वः औविभक्तिर्यादिशश्च ॥ एवं द्यावापृथिव्यौ संप्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो एते रोदसी त्वं व्यस्कभाः विभज्य स्तम्भितवानसि । किं च पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोऽपैर्नानाजीवैर्वराह्याद्यनेकावतरैर्वा अभितो दार्थ्यं दर्थ्यं सर्वतो धारितवानसि । तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः [पा° ६.१.७.] ॥ स्वाहा तस्मै विज्ञवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

a. देवश्रुतौ देवेष्वाधोषतम् ।

b. प्राची प्रेतमधुरं कल्पयेन्तीऽर्धं यज्ञं नेयते मा जिह्वरतम् ।

c. स्वं गोष्ठमावदतं देवी दुर्गेऽत्रायुर्मा निर्वीदिष्टं प्रजां मा निर्वीदिष्टम् ।

d. अत्र रमेयां वर्ष्मन्पृथिव्याः ॥ १७ ॥

का° [८.३.३२.] दक्षिणाया दारानीता पत्नी पाणिभ्याः शेषं प्रतिगृह्यान्नाधुरावनक्ति पराग्देवश्रुताविति । प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाक्षस्योभावग्रभागावज्यादिति सूत्रार्थः ॥ अक्षधुरौ देवते ॥ देवेषु श्रूयते देवश्रुतौ श्रूणोतेः छित्तुगममश्च । हे देवश्रुतौ (20.) देवसभायां प्रसिद्धे अक्षधुरौ अक्षाग्रभागौ युवां यज्ञमानोऽयं यक्ष्यतीति देवेषु आधोषतम् उच्चधनिना कथयतम् । धु-

षिरू शब्दे ॥ का° [८.४.३.] प्राची प्रेतमिति वाचयतीति । कृविर्धानाख्ये यदा प्रवर्तते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ त्रयाणां यजुषां कृविर्धाने देवते ॥ हे उभे शकटे युवां प्राची प्राङ्मुखे प्रेतं प्रकर्षेण गृह्यतम् प्राञ्चतस्ते प्राची । किम्भूते युवाम् । अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे ॥ किं च यज्ञमिममूर्धं नयतमुपरिवर्तिदेवान्प्रति प्रापयतम् ॥ मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतम् कृ कौटिल्ये णिजस्तस्य लुडि वृषम् । यदा कृल चलने मा चलतम् ॥ ॥ का° [८.४.४.] स्वं गोष्ठमिति च खर्जतीति । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरुक्ते खर्जति धनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ दुर्यशब्दो गृह्वाची । गृह्वा वै दुर्या इति श्रुतेः [३.५.३.१८.] । तेन गृह्सदृशे शकटे लक्ष्यते । हे देवी दुर्ये गृह्सदृशशकटद्वयद्वये देवते स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतम् सर्वतः कथयतम् योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं वरूनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः । युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः ॥ किं च आयुर्मा निर्वादिष्टम् यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्ष्टम् वदतेर्लुडि मध्यमद्विवचने वृषम् यदा निकृष्टं पशुधनादिरहितं मा उच्चारयतम् ॥ प्रजां मा निर्वादिष्टम् यजमानस्य प्रजां पुत्रादिवृषां मा निराकार्ष्टम् । अनेनाक्षशब्देनायुःप्रजयोर्निराकरणं मा भूदिति भावः । उभयवद्धो योऽक्षः स दुष्टवाक् वरुणदेववृषः । तदाकृ श्रुतिः [३.५.३.१८.] । वरुणो वाऽएष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष इति । तस्माच्छापवृषदुर्वाक्यपरिहारायाशीर्वाद्वृषं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते ॥ ॥ का° [८.४.५.] पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा नभ्यस्येऽभिमन्त्रयतेऽत्र (21.) रमेथामिति । वेदिनिकटस्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे शकटे पृथिव्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि भूमेः शरीरभूतेऽत्रास्मिन्देवयजने युवां रमेथां क्रीडां कुरुताम् वर्ष्मणि स्तीर्णे वा (22.) । सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] उर्लेपि न डि-सम्बुद्धोरिति [पा° ८.२.८.] नलोपाभावः ॥ देवयजनस्य भूमेः शरीरत्वं तित्तिरिणोक्तम् । वर्ष्म क्षेतत्पृथिव्या यदेवयजनमिति ॥ १७ ॥

a. विस्रोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजाऽसि ।

योऽअस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रिधोरुगायः ॥

b. विल्लवे वा ॥ १८ ॥

का° [८.४.६.] उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्ताभ्राति विल्लोर्नु कमिति । दक्षिणशकटस्याग्रं वोढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः ॥ तिस्रो विल्लव्यस्त्रिष्टुभः सन्ति यजुरन्ते । विल्लवे वेति यजुः ॥ नुकामित्यव्ययमवधारणार्थम् । विल्लोरेव वीथ्याणि कर्माण्यहं प्रबोचं प्रब्रवीमि । प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि वृषम् वचेरुम् अउभावः ॥ कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षगुलोकस्थानानि विममे । लोका रजांस्युच्यन्ते इति यास्कोक्ते [निरु° ४. ११.] रजःशब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून्विममे परिगणितवान् । यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्यं देवानां सहवासस्थानं गुलोकवृषमस्कभायत् यथाधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । सह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्यम् सधमादस्ययोश्छन्दसीति [पा° ६. ३. १६.] सहस्य सधदिशः ॥ स्कम्भ रोधने । क्र्यादिभ्यः श्रा । हलः श्रः शानङ्गाविति [पा° ३. १. ८३.] हेरनुवृत्तौ छन्दसि शायज्ञपीति [पा° ३. १. ८४.] यद्यपि हौ परे श्राप्रत्ययस्य शायज्ञादिशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३. १. ८५.] लञ्अपि श्रः शायज्ञादिशे अस्कभायदिति वृषम् ॥ कीदृशो विष्णुः । त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्यवृषेण पदत्रयं निदधानः । विपूर्वस्य क्रमतेर्लिटः कानञ्वेति [पा° ३. २. १०६.] कानचि वृषम् । तथा उरुगायः उरुगायो गमनं यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयित (23.) इति वा ॥ ॥ का° [८.४.७.] दक्षिणतः स्थूणामुपनिरुन्ति विल्लवे वेति ॥ हे स्थूणे काष्ठ विल्लवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निरुन्ति इति प्रतीयते शेषः ॥ १८ ॥

a. दिवो वा विष्णाऽउत वा पृथिव्याऽउत वा विष्णाऽउरारुत्तरिक्षात् ।

उभा हि हस्ता वसुना पूणस्वा प्रयह दक्षिणामदोत सव्यात् ॥

b. विष्णावे वा ॥ १९ ॥

का° [८.४.८. १.] दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणं (24.) पूर्ववदिति । यथाधर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपष्टभ्य विष्णावे वेति स्थूणां निष्ठातवानेवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे विष्णो दिवो गुलोकादुत अपि च पृथि-

व्याः भूलोकात् वापि च महो महतः उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समस्तीर्त्तेन
वसुना द्रव्येणा उभा हि रुस्ता उभावपि स्वकीयौ रुस्तौ पृणस्व पूरयस्व । ततो
धनपूर्णादक्षिणादुत सव्याद्वामादस्तात् आ प्रयह बद्धकृत् आवृत्य (25.) प्रकृष्टं
मीणमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि ॥ ॥ विष्णावे वेत्ययं मन्त्रः पूर्ववत् ॥ १६ ॥

प्र तद्विष्णुं स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २० ॥

का° [८. ४. १३.] प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं हृदिरालम्ब्येति ॥ तत् स प्रसि-
द्धो विष्णुः वीर्येणासाधारणवीर्यकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः । तदिति
लिङ्गव्यत्ययः । प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन एकः स्थाने शप्प्रत्ययः ॥ किम्भूतो विष्णुः ।
मृजूषु शुद्धौ मार्ष्टि शोधयतीति मृगः ॥ नोऽनर्थकः पादपूरणः ॥ भीमः विभेत्य-
स्मादसौ भीमः । भीमादयोऽपादानऽइति [पा° ३. ४. ७४.] मप्रत्ययः ॥ कुचरः कौ
पृथिव्यां मत्स्यादित्रूपेण चरतीति ॥ गिरिष्ठाः गिरि वेदवाण्यां गिरौ देहे वान्त-
र्यामित्रपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥ अथवा न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कु-
चरः कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनो भीमः भयंकरो मृगो न सिंह-इव स यथा
वीर्येण स्तूयते तद्वत् ॥ स को विष्णुरित्याह । यस्य विष्णोरुषु प्रभूतेषु त्रिषु
विक्रमेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूत-
जातानि अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति । स स्तूयतऽइत्यर्थः ॥ २० ॥

a. विष्णो रराटमसि । b. विष्णोः अत्रे स्थः । c. विष्णोः स्यूरसि ।

d. विष्णोर्ध्रुवो भूमिः । विष्णावमसि विष्णावे वा ॥ २१ ॥

का° [८. ४. १५.] विष्णो रराटमिति रराट्यमिति । वाचयतीत्यनुवर्तते ॥ ह-
विर्धानाख्ये द्वे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो ह-
विर्धानाख्यं मण्डपं कुर्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युपचर्यते । वि-
ज्ञोश्च मूर्तिधरस्य सर्वावयवसद्वावाह्यलाटाख्योऽवयवोऽस्ति । तद्वद्विधानमण्ड-
पस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्दर्भमाला ग्रथ्यते । तां मालां तद्वन्धना-
धारतिर्यग्वंशं वा संबोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्यते । हे दर्भमयमालाधार वंश वं

विष्णोः विष्णुमूर्तिर्विनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयो
 ऽसि ॥ ॥ का° [ट.४.१६.] विष्णोः अत्रे स्य इत्युद्गाय्याविति । उद्गाय्यौ रराटीप्रा-
 न्तावुपस्पृश्य वाचयेदित्यर्थः । हे रराट्यत्तौ युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धा-
 नमण्डपस्य अत्रे स्यः ओष्ठसंधिद्वये (26.) भवथः ॥ ॥ का° [ट.४.१८.] द्वार्याः वि-
 रिषीव्यति लस्यूजनिप्रतिकृतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति । बृहत्सूचिसमर्पितया
 रज्ज्वा द्वारशाखाः सीव्यतीति सूत्रार्थः ॥ हे लस्यूजनि त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यू-
 रसि । सीव्यत्यनेनेति स्यूः सूचिः । पिवु तनुसंताने । द्विपि च्छोः शूडनुनासिके
 चेति [पा° ६.४.११.] वस्योऽदिशः ॥ ॥ का° [ट.४.११.] विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थिं
 करोतीति ॥ हे रज्जुग्रन्थे त्वं विष्णोः हविर्धानस्य ध्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि ॥ ॥ का°
 [ट.४.२१.] प्राग्वच्छाब्दे हविर्धानं निष्ठाप्य वैलवमसीत्यालभतऽइति । प्रागग्रैर्व-
 शैर्मण्डपं निर्मायानेन मन्त्रेण स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्धान त्वं वैलवमसि
 विष्णुदेवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि । तस्माद्विलवे विष्णुप्रीत्यर्थं वा त्वां स्पृशा-
 मीति शेषः ॥ २१ ॥

VI. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. आददे नार्यसि । c. इदमृद्धं रजसां ग्रीवा अपिकृतामि ।

d. बृहन्नसि बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥ २२ ॥

इत उत्तरमुपर्वमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् [क° २६.] प्राक् ॥ का° [ट.४.२५:५.
 १.] दक्षिणास्यानसोऽधः प्रउगं खनत्युपर्वानश्वादि करोत्यवठवदिति । यथा यू-
 पस्यावठः क्रियते तथात्रायुपर्वनामकांश्चतुरो गर्तानश्चिस्वीकारमारभ्य परिलिख-
 नपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । अवठार्थमश्चिस्वीकारमेवाह का° [६.२.८.] देवस्य त्वेत्य-
 श्रिमादप्येति । अश्विशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते ॥ अश्विर्देवता । हे
 अश्वे सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानः सन्नश्चिनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्यां त्वास्माददे
 स्वीकरोमि ॥ त्वं तु नार्यसि खननसाधनत्वेन कर्मापयोगिवान्नराणां पुरुषाणाम-
 नुष्ठातृणां संबन्धिनी भवसि ॥ ॥ का° [६.२.८.] यूपावठं परिलिखतीदमिति ॥
 यदहं चतुरोऽवठान्परिलिखामि । इदमिति विभक्तिव्यत्ययः अनेन परिलिखनेन

रक्षसां यज्ञघ्नानां ग्रीवा अपिकृतामि कण्ठप्रदेशान् हिनमि ॥ ॥ का° [८.५.७.]
 वृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति । आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु
 चतुर उपरवान्वातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलिखनक्रमेणावटान्खनेदिति
 सूत्रार्थः ॥ हे उपरवाख्य गर्तं त्वं वृहन्नसि महान्भवसि वर्तुलस्य गर्तस्य प्रदेश-
 परिमाणेन विस्तृतत्वाद्वाहुपरिमाणेन खातत्वाच्च (२७.) मरुत्वम् ॥ तथा त्वं वृहद्र-
 वाः वृहन्महान्त्वो धनिर्यस्य सः । सकारान्तो र्वसूशब्दः । खातुं भूमौ प्रहरि
 महान्धनिर्भवतीत्यर्थः । तस्माच्चमिन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं वृहतीं वाचं वद प्रौढधनियु-
 क्तं वाक्यं वद ॥ २२ ॥

रक्षोरुणां वलगरुणं वैलवीम् ।

- c. इदमरुं तं वलगमुत्किरामि यं मे निधो यममात्यो निचखान ।
- f. इदमरुं तं वलगमुत्किरामि यं मे समानो यमसमानो निचखान ।
- g. इदमरुं तं वलगमुत्किरामि यं मे संबन्धुर्मसंबन्धुर्निचखान ।
- h. इदमरुं तं वलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो निचखान ।
- i. उत्कृत्यां किरामि ॥ २३ ॥

किम्भूतां वाचम् रक्षोरुणां रक्षांसि रुक्षीति रक्षोर्वा ताम् रक्षोवधविषयाम् ॥
 तथा वलगरुणम् वलगान्रुक्षीति वलगरु ताम् वहुलं रुक्षीति [पा° ३.२.८८.]
 द्विप् । पराजयं प्राप्य पलायमानै रक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखा-
 ता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा वलगाः । वलगो वृणोतेरिति यास्कः
 [निरु° ६.२. (२८.)] । यस्य वधार्थं क्रियते तं वृणवन्नाहादयन् गच्छतीति वलगः ।
 ते वलगा बाहुमात्रे खातास्ततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रखननम् । तान्बा-
 हुमात्रान्खनेदिति श्रुतिः [३.५.४.१.] । तदाह तित्तिरिः । असुरा वै निर्यतो दे-
 वानां प्राणेषु वलगात्र्यखनन् (२९.) तान्बाहुमात्रे त्विन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः
 खायन्त इति ॥ तथा वैलवीम् यज्ञरक्षकस्य विलोः संबन्धिनीम् । ईदृशीं वाच-
 मिन्द्राय वदेति संबन्धः ॥ ॥ का° [८.५.८.] इदमरुमित्युत्किरति यथाखातं प्रति-
 मल्लमिति । येन क्रमेण चत्वारो गर्ताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्भ्यो गर्तेभ्यः खातं

मृत्तृणादिकं चतुर्भिर्मलैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः ॥ यै स्त्यै शब्दसंघातयोः नितरां स्त्यायति संघातद्वयेण सह वर्ततः इति निश्चयः यद्वा निर्गत्य शरीरात्स्त्यायति विस्तीर्णी भवतीति निश्चयः पुत्रादिः यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निश्चयः चण्डालादिः निसो गतः इति [पा० ४. २. १०४. वा० ४.] वार्तिकेन निस उपसगाद्गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृह्यार्थः सह्यार्थो वा अमा गृहे सह वा भवो ऽमात्यः अव्ययाद्येति [पा० ४. २. १०४.] भवार्थे त्यप् धनिकस्य स्वामिनो धन-गृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मर्कं मद्दधार्थं यं वल्लगं निचखान निखातवान् तं वल्लगमरुमुत्किरामि उद्धपामि उद्धृत्यान्यत्र परित्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् इदं प्रत्ययं यथा भवति तथोद्धपामीत्यर्थः ॥ द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभिः सदृशः असमानो न्यूनो ऽधिको वा अन्यत्पूर्ववत् ॥ तृतीयमुत्किरति सबन्धुः कुलशीलादिभिः समानो मातुल्यैतृप्तेयादिः तद्विपरीतोऽसबन्धुः अन्यत्पूर्ववत् ॥ चतुर्थमुत्किरति सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजातः अन्यत्पूर्ववत् ॥ का० [८. ५. १.] उत्कृत्यां किरामीति पश्चात्सर्वेभ्य इति । असाधारणैर्मलैः पूर्वीतत्क्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मलेण चतुर्भ्यो गतेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थः ॥ येषं कृत्या शत्रुभिरभिरद्विः संपादिता वल्लगद्वया तामुत्किरामि उद्धृत्य द्वे द्वे क्षिपामि ॥ २३ ॥

a. स्वराडसि सपन्नहा । b. सत्रराडस्यभिमातिहा ।

c. जनराडसि रक्षोहा । d. सर्वराडस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

का० [८. ५. १३.] स्वराडित्यभिमर्शयति (30.) यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति । खननक्रमेण चतुर्षु गर्तेषु यजमानरुस्तस्य स्पर्शं चतुर्भिर्मलैः कारयेदिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यज्ञंषि औपरवाणि । तत्र प्रथमम् हे प्रथमं गर्तं त्वं स्वराडसि स्वेनैव राजतः इति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः सपन्नहा शत्रुघाती भवेति शेषः ॥ अथ द्वितीयम् सत्रराट् सत्रेषु द्वादशाह्यादिषु राजतः इति सत्रराट् अभिमातिहा शत्रुघाती ॥ अथ तृतीयम् जनेषु यजमानेषु राजतः इति जनराट् रक्षोहा यज्ञविनाशकरान्नसघाती ॥ अथ चतुर्थम् अमित्रहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

- a. रत्नोक्तृणो वो वलगृह्णः प्रोक्षामि वैश्वान् ।   b. रत्नोक्तृणो वो वलगृह्णोऽवनयामि वैश्वान् ।   c. रत्नोक्तृणो वो वलगृह्णोऽवस्तृणामि वैश्वान् ।   d. रत्नोक्तृणो वां वलगृह्णाऽपदधामि वैश्वी ।   e. रत्नोक्तृणो वां वलगृह्णो पर्यूहामि वैश्वी ।   f. वैश्वमसि ।   g. वैश्वस्य स्थ ॥ २५ ॥

का° [८. ५. २२. २३.] प्रोक्षत्येनान् रत्नोक्तृण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति । चतुरो गर्तान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् तस्य मन्त्रस्य गर्तभेदे सत्यावृत्तिः कर्तव्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त यज्ञेषु वैश्वानि ॥ वैश्वान्विष्णुदेवताकान् गर्तान्वो युष्मान् प्रोक्षामि कीदृशान् रत्नोक्तृणो रत्नसकृत् वलगृह्णः अभिचारसाधनकृतम् ॥ का° [८. ५. २४.] अवनयनेऽवस्तृणे चावटवद्रत्नोक्तृणो रत्नोक्तृण इति । गर्तेषु प्रोक्षणशेषोदकसेचनमवनयनम् दर्भैराक्षादनं संस्तरणम् तयोर्द्वयोरपि क्रिययोर्गर्तभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिर्द्रष्टव्येति सूत्रार्थः ॥ तत्रावनयनमन्त्रः अवनयामि सिञ्चयामि अन्यत्पूर्ववत् । अथावस्तृणमन्त्रः अवस्तृणामि दर्भैराक्षादयामि अन्यत्पूर्ववत् ॥ का° [८. ५. २५.] तनूनुपरि (31.) कुशान्कृत्वाधिषवणे फलके (32.) द्यङ्मुलान्तरे प्रक्षालिते प्राचीं अरन्निमात्रे संतृणे वोपदधाति पर्यूहति च रत्नोक्तृणो रत्नोक्तृणाविति । ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे अधिषवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये द्यङ्मुलव्यवहिते अरन्निप्रमाणे संतृणे ईषद्वन्धनोपेते चतुर्णां गर्तानामुपरि स्थापयेत् तयोः परितो मृदा हिरपिधानं कुर्यादित्यर्थः ॥ तत्रोपधानमन्त्रः यावधिषवणफलकविशेषौ रत्नोक्तृणो रत्नसां नाशकौ वलगृह्णो कृत्याविनाशकौ वैश्वी वैश्वी विष्णुदेवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहमुपदधामि द्वयोर्गर्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि । अथ पर्यूहणमन्त्रः पर्यूहामि मृदा परितः श्लादयामि अन्यत्पूर्ववत् ॥ का° [८. ५. २६.] तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्वा सर्वरोहितं निदधाति वैश्वमसीति । यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधिषवणाख्यम् अग्रभागे हिनं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे चर्म त्वं वैश्वमसि यज्ञरत्नकविष्णुसंवन्धि भवसि ॥ का° [८. ५. २७.] तस्मिन्प्राच्याः पञ्च वैश्वस्य स्थितिः ।

निदधातीत्यनुवर्तते तस्मिंश्चर्मणि सोमाभिषवहेतून्पञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति सू-
त्रार्थः ॥ हे ग्रावाणो यूयं वैज्रवा स्थ यज्ञरक्तकविलुसंवन्धिनो भवथ ॥ २५ ॥

VII. a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् । b. आ-
देदे नार्यसि । c. इदमृच्छ रक्षसां ग्रीवा अपिकृतामि । d. यवोऽसि
यवयास्मद्वेषो यवयारातीः । e. दिवे त्वान्तरिक्षाय वा पृथिव्यै वा ।
f. शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः । g. पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

इत उत्तरमौडुम्बरीमन्त्राः ॥ का° [८. ५. ३०-३२.] औडुम्बरीं मिनोति यज्ञमा-
नमात्रो यूपवहेतेऽभ्यादि करोत्यावस्तरणादिति । उडुम्बरवृक्षादुत्पन्नां कांचिह्वा-
खां यज्ञमानदेहमितां सदोमणउपमध्ये निखनेत् सा च शाखा निखननात्पूर्वं यू-
पवद्मौ शयित्वा वर्तते यूपावठखननवदभ्रिस्वीकारमारभ्य दर्भोपस्तरणपर्यन्तान्य-
दार्थान्मन्त्रैरेव कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ यूपावठप्रदेशे का° [६. २. ८.] देवस्य त्वेत्यभ्रि-
मादयेति । व्याख्यातं यजुः ॥ का° [६. २. ८.] यूपावठं परिलिखतीदमहमिति ।
एतदपि व्याख्यातम् ॥ का° [६. २. १५.] यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्येति । यवदेवत्यम्
हे धान्यविशेष त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः यस्मात् द्वेषो द्वेष्टृन् शत्रू-
न्द्वेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवय पृथक्कुरु तथा अरातीः अदानानि च
यवय पृथक्कुरु । अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थयति इति भावः ॥ का° [६. २. १५. १६.]
प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्गवादिति ॥
तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औडुम्बर्यग्रभाग दिवे युलोकप्रीत्यर्थं वा त्वां प्रोक्षामीति
शेषः ॥ द्वितीयः हे मध्यभाग अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि ॥ अथ
तृतीयः हे मूलभाग पृथिवीप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि ॥ का° [६. २. १७.] अवठे शेषमा-
सिञ्चति शुन्धन्तामिति ॥ हे यजुषी पित्र्ये पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृष-
दनाः लोकाः शुन्धन्तामनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु । खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य
शाल्यर्थमिदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः । क्रूरमिव वाऽएतत्करोति यत्खनति
यत्पयोऽवनयति शाल्यै तदिति ॥ का° [६. २. १८.] बर्हीषि प्राञ्चुदस्त्रि च प्रा-
स्यति पितृषदनमसीति । तस्मिन्नवठे प्रागग्रानुदगग्रांश्च दर्भानास्तृणातीति सू-

चार्थः ॥ पितरः सीदत्युपविशन्ति यस्मिन् तत्पितृषदनम् । हे बर्हिः त्वं पितृषद-
नमसि ॥ २६ ॥

a. उद्विवृत् स्तभानाल्रिजं पृण दृढस्व पृथिव्याम् । b. युतानस्त्वा
मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवनिं वा क्षत्रवनिं रा-
यस्योषवनिं पर्यूहामि । ब्रह्म दृढं क्षत्रं दृढाद्युदृढं प्रजां दृढं ॥ २७ ॥

का° [८.५.३३.] उद्विमित्युद्गृह्यतीति । उद्गृहणमूर्ध्वाग्रवेन स्थापनम् ॥ पञ्च प-
ञ्चौदुम्बरीदेवत्यानि ॥ हे औदुम्बरी त्वं दिवं युत्लोकमुत्तमान स्तम्भय ऊर्ध्वः
सन्त्यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अल्रिजं पृण (33.) पूरय । पृथिव्यां दृढस्व
दृढा भव यद्वा पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयार्थे पृथिवीं दृढीकुरु ॥ का° [८.५.३४.]
युतान इति मिनोतीति । शाखां गर्ते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ हे औदुम्बरी युता-
नः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां मिनोतु गर्ते
प्रक्षिपतु उमिञ् प्रक्षेपे स्वादिः । तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्र-
क्षिपतामिति शेषः ॥ का° [८.५.३५.] पर्यूहणाग्न्योपसेचनात्कृतेति । पर्यूहणमार-
भ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूये कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः । तत्र यूपस्थाने का° [६.
३.१०.] ब्रह्मवनिं वेति पाठमुभिः पर्यूहतीति ॥ हे औदुम्बरी वा त्वां पर्यूहामि
परितो मृत्तिकां क्षिपामि किम्भूतां त्वाम् ब्रह्मवनिं ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति
संभजत इति ब्रह्मवनिः क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति क्षत्रवनिः (34.) रायो धन-
स्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्योषवनिः सर्वत्र सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.]
विभक्तैर्लुक् ॥ का° [६.३.११.] ब्रह्म दृढेति मित्रावरुणादपडेन समन्तं त्रिः पर्युष-
तीति । परितो दृढीकुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे औदुम्बरी ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं
क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादित्रयां च दृढं दृढीकुरु ॥ २७ ॥

a. ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यज्ञमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया पशुभिर्भूयात् ।

b. घृतेन ग्वावापृथिवी पूर्यथाम् । c. इन्द्रस्य हृदि रसि विश्वजनस्य हृ-

या ॥ २८ ॥

का° [८. ५. ३५.] ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालम्ब्येति । आलम्बनं स्पर्श-
नम् ॥ हे औदुम्बरि त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि त्वमिवायं यज्ञमानोऽस्मिन्नायतने
स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात्प्रज्ञया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु ॥
का° [८. ५. ३७.] सुवेण विशाखे जुहोति धृतेनेति । औदुम्बर्या विशाखे यस्मिन्प्र-
देशे द्विधा शाखोत्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ ह्यमानिनानिन (35.) धृतेन
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्यथां पूरिते भवताम् ॥ का° [८. ६. १०.] इन्द्रस्य ह-
दिरिति मध्यमं हृदिरारोप्येति । औदुम्बरीनिखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय
तस्योपरि प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदिःशब्देन तृणानिर्मितः
कट उच्यते । हे तृणमय कट त्वमिन्द्रस्य हृदिरसि इन्द्रसंबन्धी कटो भवसि अ-
तस्त्वं विश्वजनस्य ह्याया भवेति शेषः । सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यज्ञमानोऽर्चि-
ग्रूपस्य प्राणिनः प्रावरणाय ह्याया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकत्वेन तदीयहृदि
इन्द्रसंबन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परि वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २९ ॥

का° [८. ६. १२.] परि वेति परिवार्येति । परितः कुल्यवदावरणं (36.) कृतेति
सूत्रार्थः ॥ ऐन्द्रानुष्टुबनिरुक्ता मधुहृन्दोदृष्टा । गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो
गिर्वणा इन्द्रः सदोऽभिमानि । हे गिर्वणा इन्द्र स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः वा त्वां
विश्वतः सर्वतः कटवृषेण परि भवन्तु परिगृह्यन्तु किम्भूतं त्वाम् वृद्धायुम् वृद्धा आ-
यवो मनुष्या यज्ञमानादयो मरुतो वा यस्य तम् यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं
महामनुष्यम् । किम्भूताः गिरः अनुवृद्धयः (37.) अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः
शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानस्वरेण (38.) तृतीयं सवनमिति
क्रमः । किं च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु जुष्टी प्रीतिसेवनयोः जो-
षणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

a. इन्द्रस्य सूरसि । b. इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि । c. ऐन्द्रमसि ।

d. वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

का° [ट. ६. १२.] परिषीवणाग्रन्थमिमर्शनान्येन्द्रैरिति । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादित्रयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमः हे रज्जो त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य संवन्धिनी स्यूः सीवनमसि सीव्यतेऽनया सा स्यूः क्षिप् ह्योः श्रूडनुनासिके चेति [पा° ६. ४. ११.] ऊडादेशः ॥ द्वितीयः हे ग्रन्थे त्वमिन्द्रसंबन्धी भूवा ध्रुवः स्थिरो भवसि ॥ अथ तृतीयः हे सदः त्वमिन्द्रसंबन्धि भवसि ॥ का° [ट. ६. १३. १४.] हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यगारद्वारमन्तर्वेद्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभतऽइति । हविर्धानमण्डपस्यापरात्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किंचिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे आग्नीध्र त्वं सर्वदेवसंबन्धि भवसि ॥ ३० ॥

VIII. a. विभूरसि प्रवाहणः । b. वह्निरसि हव्यवाहनः । c. श्वात्रोऽसि प्रचेताः । d. तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

इत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः ॥ तदाह का° [ट. ६. १५.] धिष्ण्यान्निवपत्युद्धतावोक्षिते (39.) पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उद्ङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति । अग्नीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिताः स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते ॥ का° [ट. ६. १६.] आग्नीध्रीयं पूर्वमिति ॥ विभूशब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामनी । ते वै द्विनामानो भवन्तीति श्रुतेः [३. ६. २. २४.] अष्टयजुषां धिष्ण्या अग्नयो देवताः । हे आग्नीध्रीय धिष्ण्य त्वं विभूः प्रवाहणश्चासि विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्ण्यादितरधिष्ण्येष्वग्निविहरणादेतस्य विभूवम् प्रवाहयतीति प्रवाहणः तस्य हि दक्षिणोत्तरत ऋविजो गहन्ति हविषः प्रवाहयित्वाद्वा प्रवाहणावम् । धिष्ण्यगतानग्नीन्प्रत्यन्ये देवा ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं संपादयन्तेति । तदाह तित्तिरिः । तान्देवा अब्रुवन्दे-हे नामनी कुरुतेति ॥ मैत्रावरुणाहोतृब्राह्मणाहंसिपोतृनेष्ट्रहावाकानां धिष्ण्यान् सदसि कुर्यात् । तदाह का° [ट. ६. १८-२१.] षट् सदसि प्रत्यञ्मुखो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिणपूर्वेणौडम्बरीं मैत्रावरुणास्य होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्ब्राह्मणाहंसिपोतृनेष्ट्रहावाकानामिति ॥ होतृधिष्ण्यम् हे होतृधिष्ण्य वह्निरहव्यवाहनश्चासि वहति यज्ञकर्म निर्वह-

तीति वक्त्रिः कृत्वं वरुति देवान्प्रति प्रापयतीति कृव्यवाकनः । यथाग्नीध्रीयधि-
 ण्यस्य नामद्वयमुक्तम् तथा कोत्रादिधिष्यणानामपि बोध्यम् ॥ मैत्रावरुणधिष्यणम्
 हे मैत्रावरुणधिष्य त्वं शत्रुः प्रचेताश्चासि शु क्षिप्रमततीति शत्रो मित्रः (40.)
 प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रूपोऽसि ॥ ब्राह्मणाहंसिनः हे ब्रा-
 ह्मणाहंसिधिष्य त्वं तुथो विश्ववेदाश्चासि । ब्रह्म वै तुथ इति श्रुतेः [४.३.४.१५.]
 ब्रह्मद्रूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुथशब्देन देवान्प्रति द-
 क्षिणानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरिः तुथो ह स्म वै विश्ववेदा दे-
 वानां दक्षिणा विभजतीति ॥ ३१ ॥

- a. उशिगसि कविः । b. अङ्गारिरसि बम्भारिः । c. अवस्यूरसि दु-
 वस्वान् । d. शुन्ध्यूरसि मार्जालीयः । e. सम्राडसि कुशानुः ।
 f. परिष्योऽसि पवमानः । g. नभोऽसि प्रतष्ठा । h. नृष्टोऽसि कृ-
 व्यसूदनः । i. ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः ॥ ३२ ॥

पोतुः । हे पोतृधिष्य त्वमुशिकु कामनीयः कविः विद्वांश्चासि ॥ नेष्टुः । अङ्ग-
 स्यांहसः पापस्यारिरङ्गारिः बिभर्तीति बम्भारिः त्वं तद्रूपोऽसि हे नेष्टृधिष्य ।
 दिवि सोमरक्षकौ द्वावङ्गारिबम्भारी तथा च सोमरक्षकमन्त्रे स्वान भ्राजाङ्गारे ब-
 म्भारोऽइत्याम्नातम् [अध्या° ४.२७.] ॥ अहावाकस्य । हे अहावाकधिष्य त्वमव-
 स्यूः दुवस्वान् चासि अवोऽन्नमिहृतीत्यवस्युः सुप आत्मनः क्यच् [पा° ३.१.८.]
 क्यहृन्द्सीति [पा° ३.२.१७०.] क्यजन्तादुप्रत्ययः दीर्घश्चान्दसः औणादिक उप्रत्ययो
 वा । दुवोऽस्यास्तीति दुवस्वान् हविष्मान् दुव इति हविर्नाम अहावाको हि
 पुरोडाशभागं लभते ॥ एवं कोत्रादिधिष्यणान् सदसि निर्माय वेददक्षिणभागे मा-
 र्जालीयं निर्माति । तदाह का° [८.६.२२.] आग्नीध्रादक्षिणाऽ संप्रति वेद्यन्ते दक्षि-
 णामुखो मार्जालीयमिति । शुन्ध्यतीति शुन्ध्युः मार्ष्टीति मार्जालीयः तत्र हि
 पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते ॥ का° [८.६.२३.] सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्यारुवनीय-
 ब्रह्मिष्यवमानदेशचात्वाल्शामित्रौडुम्बरीब्रह्मासनशालाद्वार्यप्राज्ञहितान् सम्राडसी-
 ति प्रतिमन्त्रमिति । सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽवस्थाप्यारुवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्य-

ष्टमलैः क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः ॥ तत्रादावाहवनीयम् हे उत्तरवेदिगताह-
वनीय त्वं सम्राट् कृशानुश्चासि बहुविधाहुत्याधारत्वेन सम्यग्राजतः इति सम्राट्
पयोव्रतादिभिः कृशं क्षीनं यजमानमनु गृह्णीति कृशानुः ॥ बह्विष्यवमानदेशम्
हे बह्विष्यवमानदेश त्वं परिषद्यः पवमानश्चासि स्तोतुं समेता ऋविजः परिषत्
तद्योग्यः परिषद्यः अत एव शुद्धत्वात्पवमानः ॥ चात्वालम् हे चात्वाल त्वं नभो
ऽसि खनने हिंन्वत्पवादाकाशः न भातीति वा । तथा प्रतष्ठा प्रदक्षिणां तर्कन्ति
गृह्णन्ति ऋविजो यत्र स प्रतष्ठा तर्कतिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पां
३.२.७५.] वनिष् ॥ शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते हे शा-
मित्र त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतुवाभावात्सत्यपि विशस-
ने शुद्धोऽसि यद्वा मृष्टः शृतत्वान्मिष्टः पक्वं हविर्मृष्टं भवति । तथा हव्यस्य
हृदयजिह्वादिद्वयस्य हविषः सूदनः पाकहेतुश्चासि ॥ औदुम्बरीम् हे औदुम्ब-
रि त्वमृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । औदुम्बरीऽ स्पृ-
ष्टोद्गायतीत्युक्तेः (41.) । स्वर्ज्योतिः उन्नतत्वेन स्वर्गे प्रकाशकः यद्वा सूर्यज्योतिः
॥ ३२ ॥

a. समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः । b. अजोऽस्येकपात् । c. अहिरसि बु-
ध्यः । d. वागस्यैन्द्रमसि सदीऽसि । e. ऋतस्य द्वारौ मा मा संता-
तम् । f. अध्वनामधपते प्र मा तिर स्वस्ति मेऽस्मिन्यधि देवयाने भू-
यात् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन त्वं समुद्रः विश्वव्यचाश्चासि सर्वे देवाः सम्यगुत्कर्षे-
ण द्रवन्त्यत्रेति समुद्रः समुद्र-श्वागाढो ज्ञानेन ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं
सर्वं यज्ञं व्यचति गृह्णीति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः ॥ शालाद्वार्यम्
हे प्राचीनवंशशालाद्वारवर्तिन्मये त्वमजोऽसि अजति आहवनीयद्वयेण यज्ञप्रदे-
शे गृह्णीत्यजः यद्वा परब्रह्मत्वमुपचर्यते न जायतः इत्यजः । एकः पातीत्येक-
पात् यद्वा एकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानी-
ति श्रुतेः ॥ प्राजहितम् पत्नीशालापश्चिमभागवती पुरातनो गार्कपत्योऽग्निः प्राज-

हित (42.) उच्यते हे प्राज्ञहित त्वमहिरसि न ह्यीयतऽइत्यहिः शालाद्वारीये नू-
 तने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमग्निः स्वरूपेण न ह्यीयते । बुधो मूलं तत्र भवो
 बुध्यः आधानकाले प्रथममाहितवान्मूलभावित्वम् स हि प्रथमं मध्यते ॥ नामभि-
 रेवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः । उक्तं च । स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाय वृषैरिति ॥ का°
 [१. ८. २२.] वागसीति सदोऽभिमर्शनमिति ॥ हे सदः त्वं वागसि वाचास्मिन्कर्म
 कुर्वन्तीति वाक्शब्देनभिदोषचारेण सद उच्यते । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि । सी-
 दत्यस्मिन्निति सदः ॥ का° [१. ८. २३.] ऋतस्य द्वावाविति द्वार्येऽइति । द्वार्ये सदो-
 द्वाश्शाखेऽभिमृशतीति सूत्रार्थः ॥ हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेशस्यापिन्यौ शाखे
 युवां मा मां मा संतातं मा संतापयतं प्रवेशनिःक्रमणे स्वल्पनादिना तपतेर्लुडिमध्य-
 मैकवचने कल्लो कल्लीति [पा° ८. २. २६.] सिञ्जलोपे वृषम् ॥ का° [१. ८. २४. २५.] अभि-
 मन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वपतऽइति सूर्यम् । उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शन-
 मित्यर्थः तत्राध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयतऽइति सूत्रार्थः ॥ अध्वपते मार्गपालक र्वे
 अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्धय तिरतिर्वृद्धयः । किं च
 अस्मिन्देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात् ॥३३॥

a. मित्रस्य मा चक्षुषेक्षधम् । b. अग्रयः सगराः सगरा स्थ सगरेण ना-
 म्ना रौद्रेणानीकेन पात माग्रयः पिपृत माग्रयो गोपायत मा नमो वोऽस्तु
 मा मा हिंसिष्ट ॥३४॥

का° [१. ८. २६.] मित्रस्येत्यृत्विज इति । अभिमन्त्रयतऽइति शेषः ॥ हे ऋत्विजः
 मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षधं पश्यत सख्युर्नेत्रेण वा सखा यथा
 सखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यधमित्यर्थः ॥ का° [१. ८. २७.] अग्रयः स-
 गरा इति धिष्ण्यानिति । अभिमन्त्रयतऽइति शेषः ॥ हे अग्रयः मगराः गृ स्तुतौ
 गरेण स्तुत्या सहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या
 इति नाम्ना व्यवह्रियमाणावात्सगराः स्थ समानस्तुतयो भवथ समानो गरो येषां
 ते सगराः । हे अग्रयः ते यूयं रौद्रेणानीकेन शत्रुविनाशकत्वादुग्रेण भवदीयेन
 सैन्येन मा मां पात रक्षत यद्वा रुद्रदेवत्येन मुखेन मां पात अनीकं मुखं सैन्यं

च । हे अग्नयः मा मां पिपृत धनादिभिः पूरयत । मा मां गोपायत रक्षत । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति यास्कोक्तेः [निरु० १०.४२.] निरुत्तरं रक्षेत्यर्थः । वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु मा मां मा हंसिष्ट मा बधिष्ट निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

IX. a. ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां समित् । b. त्वं सोम तनूकृ-
द्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वद्व्यं स्वाहा । c. जुषाणोऽश्म-
तुराज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ३५ ॥

का० [५.४.२६.] ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिर-
सीति समिदत्तेनेति ॥ हे आज्य त्वं ज्योतिरसि किम्भूतम् विश्वरूपं सर्वरूपं बहु-
घादुतिषूपयुक्तावादिश्वरूपत्वम् आज्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा ज्योतिष्टम् । विश्वेषां
सर्वाणां देवानां समित्समिन्धनं सम्यग्दीपकम् देवा क्वाज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते ॥ का०
[८.७.१.] प्रदीप्तमिध्मं त्वं सोमेति प्रचरण्याभिजुहोतीति । जुहुरिव होमसाधना
काचित्सुक् प्रचरणीत्युच्यते ॥ अवसानरहिता सोमदेवत्या गायत्री भृगुसुतक्रतुद-
ष्टा । तनू शरीरं कृन्तन्ति हिन्दतीति तनूकृतो रक्षसाः कृती हृदने (४३.) । दि-
षतीति द्वेषांसि दौर्भाग्यानि । अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि ।
हे सोम त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि यहुतीति यन्ता यम उपरमे तृच् (४४.) यथा तादृ-
शा अस्मान्मा (४५.) बाधन्ते तथास्मान्सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः । तस्मा-
त्त्वमेवास्माकमुर प्रभूतं वद्व्यं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु सोमं नेतुं तमु-
दिश्यासावाज्यादुतिर्हुतेति भावः ॥ का० [८.७.२.] जुषाणोऽतुरिति द्वितीयामि-
ति । जुहोतीत्यनुवर्तते ॥ अतुदेवत्यैकपदा विराट् यजुरन्ता विराजो दश इत्यु-
क्तेर्दशान्तरवादिराट् । अतुश्चात्र सोमः आप्नोति पीतः सन् शरीरमित्यातुः आप्नू
व्याप्तौ (४६.) आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति [उणा० १.७४.] तुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । जुषाणः
प्रीयमाणोऽतुः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु कर्मण्यपीति केचित् (४७.) स्वा-
हा तस्मै सुहुतमस्तु ॥ ३५ ॥

अग्ने नय सुपथा रायऽअस्मान्विश्वादि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुङ्गराणामेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

का° [ट. ७. ६.] अग्ने नयेति वाचयतीति ॥ अग्नेयी त्रिष्टुबगस्त्यदृष्टा । हे अग्ने हे देव विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् ज्ञानानस्त्वमस्माननुष्ठातृनृपि धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किं च अस्मदस्मत्तोऽनुष्ठातृभ्यः एनः पापं युयोधि पृथक्कुरु यु मिश्रणामिश्रणयोः यौतिः शयः श्रुः वा इन्दसीति [पा° ३. ४. ८८.] हेः पितृपत्ने अडितश्चेति [पा° ६. ४. १०३.] हेर्धिः पित्रादुणाः । किम्भूतमेनः जुङ्गराणम् ऊर्हा कौटिल्ये अस्मात् ऊर्हतेः (48.) सनो लुक् हलोपश्चेति [उणा° २. ८८.] औणादिकसूत्रेणानच्प्रत्यये वृषम् ब्रूहिर्हिं कुटिलीकर्तुमिहतीति जुङ्गराणम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः । किं च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं हविषां वचनं याज्यापुरोऽनुवाक्यालक्षणां विधेम कर्वाम नम इत्यन्ननाम [निघ° २. ७.] यद्वा नमस्कारविषयामुक्तिं संपादयाम ॥ ३६ ॥

अयं नोऽग्रमिर्वरिवस्कृणोवयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं वाजान्जयतु वाजसातावयत् शत्रून्जयतु जर्हृषाणाः स्वाहा ॥ ३७ ॥

का° [ट. ७. ७-१.] उत्तरेण सदो क्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिन्निति । शालामुखीयमग्निं ग्रावादीनि च सदस उत्तरभागे नीत्वाग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्ण्यगतेऽग्नौ धृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयी त्रिष्टुब्यजुरन्ता । अयमग्निर्नीऽस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करोतु अयमेवाग्निर्मृधः संग्रामान्प्रभिन्दन्विदारयन्सन्पुर एतु अग्रतो यातु अयमेवाग्निर्वाजसातो वाजानामन्नानां सम्भजने निमित्ते वाजान् शत्रुसंबन्धीन्यन्नानि अस्मभ्यं दातुं जयतु ततोऽयमेवाग्निर्जर्हृषाणोऽत्यर्थं कृष्यन् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सुकृतमस्तु (49.) ॥ ३७ ॥

उरु विज्ञो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ।

धृतं धृतयोने पिब प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ३८ ॥

का° [ट. ७. १५.] उरु विज्ञविति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रेणाग्नीध्रीये होमोऽनेन

त्याहवनीयऽइति सूत्रार्थः ॥ वैलव्यनुष्टुब्यनुरता । हे विलो व्यापिन् आहवनी-
य उरु विक्रमस्व शत्रुषु बद्धलं पराक्रमं कुरु किं च क्षयाय ब्रह्मगृहनिवासाय
नोऽस्मानुरु बद्ध यथा तथा (50.) कृधि कुरु । हे घृतयोने अग्ने घृतं पिब ब्रूय-
मानमिदमाज्यं भक्षय । अग्निर्गस्यै योनेरमृज्यत तस्यै घृतमुल्वमासीदिति श्रुतेर्घृत-
योनित्वम् किं च यज्ञपतिं यज्ञमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय प्रसमुपोदः पादपूरण
ऽइति [पा० ट. १. ६.] प्रशब्दस्य द्विवम् स्वाहा तस्मै तुभ्यं मुहुतमस्तु (51.) ॥ ३८ ॥

a. देवं सवितरेष ते सोमस्तः रक्षस्व मा त्वा दभन् ।

b. एतच्च देव सोम देवो देवाँः ॥ उपोगा इदमहं मनुष्यात्सह रायस्योषेण ।

c. स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

का० [ट. ७. १०.] दक्षिणेऽनसि कृत्वाजिनामास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाति देव
सवितरिति । अनसि शकटे ॥ सवित्रं यजुः हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव एष
सोमस्ते तवार्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन् सोमस्य र-
क्षितारं त्वामसुरा मा विहिंसिषुः (52.) ॥ का० [ट. ७. १८.] एतच्चमिति विसृज्यो-
पतिष्ठतऽइति । कृत्वाजिने स्थापितं बद्धं सोमं त्रिस्रस्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥
सौम्यं यजुः हे सोम देव त्वं देवः सन्भवदीयान्देवानेतदिदानीमुपागाः प्राप्तोऽसि
अहे मनुष्यो यज्ञमानो मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं रायः पोषेण सह पश्चादिधने-
न सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्गः ॥ का० [ट. ७. १९.] स्वाहा निरिति निष्क्रम्येति ।
हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येति सूत्रार्थः ॥ हानं हा न हा अहा स्वस्याहा स्वाहा
स्वात्यागः सोमेनात्मानं (53.) निःक्रीयात्मीयोऽहमस्मीत्यर्थः यद्वा स्वाहा सोम-
वृषमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणापाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि
॥ ३९ ॥

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूर्मय्यभूद्देवा सा त्वयि यो मम तनूस्त्व-
य्यभूद्विद्यः सा मयि । यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापति-
रमस्तानु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

का० [ट. २. ४.] अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधयेति ॥ अग्नेयं यजुः यज्ञ-

मानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वाथ यथा स्व-
शरीरं कुर्वाण आहृ हे अग्ने व्रतयाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि (54.)
तस्मात्कारणादिदानीमपि त्वे त्वं व्रतयाः मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेषः हे
अग्ने व्रतप्रार्थनकाले तव संबन्धिनी या तनूर्मयि अभूदवस्थिता सा एषा तनूः
त्वयि भवत्विति शेषः यो या उ या च मम तनूस्त्वय्यभूत्सा इयं मयि भवतु । हे
व्रतपते व्रतपालकाग्ने नौ आवयोर्व्रतानि कर्माणि यथायथं यथास्वं स्वसंबन्धम-
नतिक्रम्य सत्त्विति शेषः अनुष्ठानद्वयं व्रतं ममास्तु तत्पालनद्वयं व्रतं तवास्त्वित्यर्थः
किं च दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियमम-
न्वमंस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः तपस्पतिः तपसः पालकोऽग्निस्तपो मदी-
यामुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

X. उरु विंशो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ।

धृतं धृतयोने पिब प्र-प्र यज्ञपतिं तिर् स्वाहो ॥ ४१ ॥

इदानीं यूपसंपादनमन्त्राः ॥ का° [६.१.३.४.] गृहेषु यूपाङ्गतिं जुहोति चतुर्गृ-
हीताऽ सुवेण वोरु विंशवितीति । चतुर्गृहीतमाज्यमाहुवनीये जुहोति यूपं हे-
तुं गमिष्यन् सा यूपाङ्गतिरिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता ॥ ४१ ॥

a. अत्यन्योऽग्नेऽग्नां नान्योऽग्नेऽग्नागामर्वाह्वा परेभ्योऽग्निं परोऽग्ने-

भ्यः । तं वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवयज्यायै जुष-
न्तां विंशवे वा । b. ओषधे त्रायस्व । c. स्वधिते मेनऽ हिंसीः

॥ ४२ ॥

का° [६.१.५-७.] आज्यशेषमादाय सतक्षा गृह्णति यूपमभिमृशत्यत्यन्यानि
प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति । यूपाङ्गतिशेषाज्ययुतो यूपतक्षणार्थं वनं गत्वा यूपम-
भिमृशेदभिमन्त्रयेद्वेति सूत्रार्थः ॥ वनस्पतिदेवत्यम् । वृक्षा द्विविधाः यूप्या अयूप्याश्च
पलाशखदिर्वित्त्वाद्यो यूप्याः निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्ति यूपवृक्ष
वत्तोऽन्यान्कांश्चिद्यूप्यान्पि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरक्षितानत्यगाम् अतिक्रान्तवा-

नस्मि अन्यांश्चायूष्यान्नोपागाम् किं च परेभ्यो वृक्षेभ्यो दूरवर्तिभ्योऽर्वाक् निकटं वा तामविदं लब्धवानस्मि अघरेभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविदं विदू लभि पुष्पादीत्यङ् [पा° ३.१.५५.] लुङि वृषम् किं च हे वनस्पते वनस्य पालक हे देव दीप्यमान वृक्ष देवयज्ययै देवयागार्थं तं तादृशं त्वां वयं जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्ययै त्वा जुषतां सेवताम् ॥ का° [६.१.११.] सुवेणोपस्पृशति विप्लवे वेति ॥ हे यूपवृक्ष त्वा त्वां विप्लवे यज्ञाय उपस्पृशामीति शेषः यज्ञो वै विप्लुरिति श्रुतेः ॥ का° [६.१.१२.] ओषधः इति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति । यूप-वृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे ओषधे त्वं त्रायस्व स्वधितिभयान्मा रक्ष ॥ का° [६.१.१२.] स्वधितः इति परशुना प्रहृतीति ॥ हे स्वधिते परशो ए- नं यूपं मा ह्रिंसीः मा बधीः ॥४२॥

a. ग्यां मा लेखीरित्तिन्नं मा ह्रिंसीः पृथिव्या संभव । अयं हि त्वा स्व-
धितिस्तेतिज्ञानः प्रणिनायं मरुते सौभगाय । b. अतस्त्वं देव वनस्पते
शतवल्शो विरोह स्रक्षवल्शा वि वयं रुहेम ॥४३॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ॥

का° [६.१.१६.] ग्यां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयतः इति ॥ हे यूपवृक्ष ग्यां
द्युलोकं त्वं मा लेखीः मा ह्रिंसीः लिख अक्षरविन्यासे इह तु ह्रिंसार्थः अक्षरि-
न्नं च मा ह्रिंसीः पृथिव्या सह संभव संगतो भव यूपस्य वज्रवृषत्वाद्योक्तानां शा-
न्तिराशास्यतः इति भावः ॥ का° [६.१.१८.१९.] अयं हि वेति शोधनमभिमन्त्रणा-
शेषो वाविशेषोपदेशादिति ॥ हि यस्मात् हे ह्रिन्न वृक्ष तेतिज्ञानोऽतितीक्ष्णोऽयं
स्वधितिः कुठारो मरुते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स
एव सौभगः स्वार्थेऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति यूपत्वं प्रापयति हृन्दसि
लुङ्ङिष्ठ इति [पा° ३.४.६.] वर्तमाने लिट् । तिज्ञ निशानि अस्माद्यङ्कुत्ताह्वान-
चि तेतिज्ञान इति वृषम् । अतस्त्वया हृदन्न भेतव्यमिति भावः ॥ का° [६.१.२०.
२१.] अतस्त्वमित्यावृश्चने जुहोति यूपे वेति ॥ हे देव वनस्पते अतोऽस्मात्स्था-

णोः त्वं शतवल्शः बह्वङ्गुरः सन्विरोह विशेवेण ज्ञायस्व वयं च सहस्रवल्शाः
पुत्रपौत्रादिभिर्बहुशाखोपेता विरुहेम प्रजायेमहि ॥४३॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । आतिथ्यात्स्थाणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय
इतिः ॥५॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १॥१॥ २॥२॥ ३ [तसाऽग्रि°] ॥३॥ ४ [अग्राऽग्रि°] ॥४॥ ॥
- II. ॥ ५ a - [त्वा गृह्णामि परिपतये त्वा गृ°] - शक्नन्नोज्झिठाय ॥१॥ ५ b - °श-
स्तेन्यम् ॥२॥ अञ्जसा सत्यमुपगेषः सुविते मा धा अग्ने व्रतपास्ते व्रतपाः
॥३॥ ६ या तव - [या मम] - °स्पतिः ॥४॥ ७ - °प्यायस्व ॥५॥ ७ आप्या-
यया° - सुत्यामुद्वचमशीय ॥६॥ ७ दृष्टा - °दिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्यै
॥७॥ ८ [कुरीशया] ॥८॥१२॥ ॥
- III. ॥ १ a. b. c [व्यथितम्]. d [नाथितम्] ॥१॥ १ e-o [विदिरग्नेर्नभो]. १०
॥२॥१४॥ ॥
- IV. ॥ ११ a-d ॥१॥ ११ e. १२ a. b ॥२॥ १२ c-f ॥३॥ १३ [°हृग्नेर्भस्मा-
स्यग्नेः पुरी°] ॥४॥१८॥ ॥
- V. ॥ १४ - °दृतिः ॥१॥ १५ [समूल्हम°] ॥२॥ १६ [विज्जऽदृति] ॥३॥ १७ a.
b ॥४॥ १७ c. d ॥५॥ १८ ॥६॥ १९ ॥७॥ २० ॥८॥ २१ ॥९॥२७॥ ॥
- VI. ॥ २२ [रजसो]. रजोऽरुणं वल्गुः कर्णं वैज्वीम् ॥१॥ २३ e-i [नः instead
of मे । °मुद्वयामि instead of °मुत्किरामि] ॥२॥ २४ [°राल°] ॥३॥ २५
a. b. c [°णो वल्°] ॥४॥ २५ d. e [°णो वल्°]. f. g ॥५॥३२॥ ॥
- VII. ॥ २६ a-e [रजसो] ॥१॥ २६ f. g. २७ a ॥२॥ २७ b - रूहामि ॥३॥
२७ b ब्रह्म - °जां दृढक । ध्रुवासि ध्रुवोऽस्मिन्यज्ञमान आयतने भूयात् । २८
b. c ॥४॥ २९ ॥५॥ ३० ॥६॥३८॥ ॥

- VIII. ॥ ३१ ॥ १ ॥ ३२ a-d ॥ २ ॥ ३२ i. ३३ a. b. c ॥ ३ ॥ ३२ e [°राल°] - h
 ॥ ४ ॥ समूखोऽसि विश्ववेदा उनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा । ३४ b - पिपृत माग्न-
 यो नमो वोऽस्तु मा मा दि॒ष्टि॒ष्ट ॥ ५ ॥ ४३ ॥ ॥
- IX. ॥ ३५ ॥ १ ॥ ३६ ॥ २ ॥ ३७ [°साताऽअ°] ॥ ३ ॥ ३८ ॥ ४ ॥ ३९ a. b - पा-
 गाः ॥ ५ ॥ ३९ इ॒दम° - °न्मु॒च्येऽग्ने॒ व्रत॒पास्त्वे॒ व्रत॒पाः ॥ ६ ॥ ४० या तव [या
 मम] - °स्पतिः ॥ ७ ॥ ५० ॥ ॥
- X. ॥ ४१ ॥ १ ॥ ४२ a - परेभ्यः परोऽवरेभ्यः ॥ २ ॥ ४२ a तं त्वा - °लवे॒ त्वा
 ॥ ३ ॥ ४२ b. c. ४३ a - संभव ॥ ४ ॥ ४३ a अ॒यच्छ - °गाय । b ॥ ५ ॥ ५५ ॥
 ॥ दशानुवाकेषु पञ्चपञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापठे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ॥

- I. a. दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सवे॒ऽश्विनो॒र्वा॒ङ्ग॒भ्यां॑ पू॒जो रु॒स्ताभ्याम् । b. आ-
 दे॒दु नार्य॑सि । c. इ॒दम॒रु॒हं र॒क्षसां॑ ग्री॒वा अ॒पि॒कृ॒तामि॑ । d. यवो॒ऽसि
 य॒वया॒स्मद्वेषो॑ य॒वया॒रा॒तीः । e. दि॒वे त्वा॒त्तरि॑क्षा॒य त्वा पृथि॒व्यै त्वा ।
 f. शु॒न्ध॒न्तां लो॒काः पि॒तृष॑द॒नाः । g. पि॒तृष॑द॒नम॑सि ॥ १ ॥

सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः
 अग्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा
 उच्यन्ते ॥ का° [६. २. ८.] दे॒वस्य॑ त्वे॒त्यग्नि॑मा॒दाय॑ यू॒पाव॑टं प॒रि॒लि॒खती॑दम॒रुमि॑ति ।
 [१५-१८.] यवो॒ऽसीत्य॑प्सु य॒वानो॑प्य प्रो॒क्षत्य॑ग्रम॒ध्यमू॒लानि॑ दि॒वे त्वे॒ति प्र॑तिम॒लं
 प्रो॒क्षामी॑ति सर्वत्र साकाङ्गत्वादवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति बर्हीषि प्राञ्चु-
 दञ्चि च (1.) प्रास्यति पितृषद॒नमसी॑ति ॥ एतानि षडङ्गेषु औदुम्बरीविषये [५.
 २६.] व्याख्यातानि ॥ १ ॥

a. अ॒ग्ने॒णी॒रि॒सि॑ स्वा॒वि॒श उ॒न्ने॒तृ॒णामि॑तस्य॒ वित्ता॒दधि॑ त्वा स्या॒स्यति॑ ।

b. दे॒वस्त्वा॑ स॒वि॒ता म॒ध्वान॑क्तु । c. सु॒पि॒प्य॒लाभ्य॑स्त्वौष॒धीभ्यः॑ ।

d. ग्रामग्रेणास्पृक्ष आत्तरिक्तं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृच्छीः ॥ २ ॥

का° [६. २. १६.] प्रथमशकलं चग्रेणीरसीति । यूपवटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ हे यूपशकलं त्वमग्रेणीरसि अग्रे प्रथमं यूपस्य ह्यिद्यमानस्य नीयतेऽपनीयतऽइत्यग्रेणीः यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः यद्वा अग्रे प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्रेणीः पुरःसरः । किम्भूतस्त्वम् उन्नेतृणामुन्नयनकर्तृणामध्वरूपाणां स्वाविशः सुखेनाविशयितुं शक्यः ते क्येनं यूपवटे सुखेनाविशयन्ति लघुत्वात् । स त्वमेतस्य कर्मणो वित्तात्कर्मणि षष्ठी एतत्कर्म विद्धि ज्ञानीहि किं तत्कर्म यत् यूपः त्वामधि स्थास्यति तदुपर्यवस्थानं (1.) करिष्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ का° [६. ३. २.] देवस्य वेत्यनक्तीति । यूपमिति शेषः ॥ यूपदेवत्यम् हे यूप सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन वा त्वामनक्तु । मध्वा अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ का° [६. ३. ३. ४.] चषालमुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति । अथ उपरि चाज्येन लिप्तं चषालं यूपग्रे स्थापयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे चषाल त्वां यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः किमर्थमोषधीभ्यः त्रीक्षाद्योषधिनिष्यत्यर्थम् किम्भूताभ्य ओषधीभ्यः सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्य इत्यर्थः ॥ का° [६. ३. ७.] ग्रामग्रेणेत्युङ्गयतीति । उन्नतं कुर्यादित्यर्थः ॥ यूपदेवत्यम् यूपस्य महिमोच्यते हे यूप त्वमग्रेणाग्रभागेन ग्रां दिवमस्पृक्षः स्पृष्टवानसि स्पृशतेर्लुङि शल इगुपधादनिटः कस [पा° ३. १. ४५.] इति कसप्रत्ययः । मध्येन मध्यभागेनात्तरिक्तमा अप्राः आपूरितवानसि प्रा पूरणे । उपरेणाधोभागेन अनिष्टप्रदेशेन (2.) पृथिवीं भूमिमदृच्छीः दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

a. या ते धामान्युश्मसि गर्मथ्ये यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुर्गुणस्य विलोः परं पदमवभारि भूरि ॥

b. ब्रह्मवनिं वा क्षत्रवनिं रायस्पोषवनिं पर्यहामि ।

c. ब्रह्म दृष्टं क्षत्रं दृष्टायुर्दृष्टं प्रजां दृष्टं ॥ ३ ॥

का° [६. ३. ८.] या तऽइति मिनोतीति । अवटे यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमथ्ये

गन्तुं वयमुश्मसि उश्मः कामयामहे तुमर्थे सेऽइत्यादिना [पा° ३. ४. १.] गहतेस्तु-
मर्थे कथ्येन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तः । उश्मसि वश कालौ लटि उत्तमबहुवचने
शपो लोपे संप्रसारणे इदन्तो मसीति [पा° ७. १. ४६.] इकारः । यानि तव स्था-
नानि गन्तुं वयमिहाम इत्यर्थः । किं च यत्र येषु तव स्थानेषु गावो रश्मयः अ-
यासः अयतीति अयाः अय गतौ गतारो वर्तन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता
इत्यर्थः किम्भूता गावः भूरिशृङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दीप्तिर्येषां ते भूरिशृङ्गाः प्रज्वल-
न्नामसु [निघ° १. १०.] शृङ्गाणीति पठितम् । अहेत्येवार्थे विज्ञोः व्यापकस्य
ब्रह्मणाः तत्परममुत्कृष्टं पदं भूरि महत् आदित्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अ-
वभाति तकारस्थाने (३.) हान्दसो रेफः । यद्वा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अत्र
अह अत्रैव एषेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किम्भूतस्य विज्ञोः उरूगायस्य गाङ्
गतौ गानं गायः उरूगायो गतिर्यस्य महागतेरित्यर्थः यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते
स्तूयतेऽसावुरुगायस्तस्य । तादृशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणे हे यूष तमत्रावटे ति-
ष्ठेत्याशयः ॥ का° [६. ३. १०. ११.] ब्रह्मवनि वेति पाठमुभिः । ब्रह्म दृढहेति मैत्रा-
वरुणादण्डेन समन्तं त्रिः पर्यपतीति ॥ द्वे यजुषी औदुम्बरीविषये [५. २०.] व्या-
ख्याति ॥ ३ ॥

विज्ञोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

का° [६. ३. १२.] विज्ञोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति । यूपं स्पृष्ट-
वत्तं यज्ञमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ द्वे वैज्ञव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे । हे ऋ-
विज्ञः विज्ञोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिचरितानि यूयं पश्यत यतो यैः
कर्मभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिककर्माणि पश्यशे बद्धवान्निर्मितवानि-
त्यर्थः स्पश बन्धने । स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रबधादिकर्मसु योऽयोऽनुवृत्तः सखा
मित्रम् ॥ यद्वा विज्ञोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो यैर्वीर्यैर्व्रतानि आ-
धानपशुसोमादीनि कर्माणि पश्यशे आत्मनि बद्धवान् यद्वा यैर्वीर्यैर्व्रतानि कर्मा-
णि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पश्यशे निबद्धवान्
शिष्टं समानम् ॥ ४ ॥

तद्विलोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् ॥५॥

का° [६.३.१३.] तद्विलोरिति चषालमोक्षमाणमिति । यूपकटकं प्रेक्षमाणं यज्ञ-
मानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगा विलोः तत्परमं पदं
स्वद्वयं सदा पश्यन्ति कीदृशम् दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं व्याप्तम्
यदा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् इवोऽनर्थकः च-
क्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य [७.४२.] तच्चक्षुर्देवहितम्
[३६.२४.] ॥५॥

a. परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं यज्ञमानं रायो म-
नुष्याणाम् । b. दिवः सूनुरसि । c. एष ते पृथिव्यां लोक आरण्य-
स्ते पशुः ॥६॥

का° [६.३.१५.] त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तथा नाभिमात्रे त्रिवृतं परि-
व्ययति परिवीरसीति । त्रिभिर्गुणैरवयवैरुपेता त्रिव्याममिता कुशसंबन्धिनी या
रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमावेष्ट-
येदिति सूत्रार्थः ॥ यूपदैवत्यं यज्ञः हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतो-
वेष्टितोऽसि यद्वास्माभिः परिवारितोऽसि व्येज् संवरणे इत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे छि-
पि संप्रसारणम् किं च दैवीर्विशः देवसंबन्धिन्यः (४.) प्रजाः मरुद्गणादयः त्वा त्वां
परि व्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु यदा दैवीर्विशः पशवः त्वा परिव्ययन्ताम् दैव्यो वा
ऽऽत्ता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । किं च मनुष्याणां संबन्धिन्यो रायो धनानि
इमं यज्ञमानं परि व्ययन्तां वेष्टयन्तु यदा मनुष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी मनु-
ष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यज्ञमानमेव परि व्ययन्ताम् ॥ का° [६.३.१७.]
यूपशकलमस्यामवगूह्युत्तरेणामिष्ठां दिवः सूनुरसीति । अष्टास्रि यूपस्य यास्त्रि-
रग्निसमीपे स्थिता साग्निष्ठा तस्या उत्तरभागे रशनायां स्वरुणामकं शकलमव-
सजेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्वरो त्वं दिवः ग्युलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि ग्युलोकाद्वर्ष-
ति ततो यूपो जायते यूपात्स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः ॥ का° [८.
८.२३.] वर्षिष्ठादक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष तऽइति । यूपैकादशिनीपक्षे

वर्षिष्ठाग्न्यूपादक्षिणभागे वितष्टमतष्टासिं द्वादशं यूयं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति सूत्रार्थः ॥ यूयदेवत्यम् हे यूय पृथिव्यामेष ते तव लोकः आश्रय-
स्थानमित्यर्थः । ननु पशवो वै यूयमुद्भूयन्तीति श्रुतेः [३.७.३.४.] यूये पशुना भ-
वितव्यमित्यत आह ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसंबन्धी पशुः वने वर्तमा-
नः पशुस्तवैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

II. a. उपावीरसि । b. उप देवान्देवीर्विशः प्रागुशुशितो वज्रितमान् । देव
वष्टर्वसु रमं हव्या ते स्वदत्ताम् ॥ ७ ॥

का° [६.३.११.] उपावीरसीति तृणमादयेति ॥ हे तृणविशेष त्वमुपावीरसि
उप समीपमवति गृह्णीत्युपावीः यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपा-
वीः पशोर्द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः ॥ का° [६.३.११.] तेन पशुमुपस्पृश्यत्युप दे-
वानिति । गृह्णीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यञ्चं स्थितं पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ देवी-
र्विशः पशवो देवानग्नीषोमादीनुप प्रागुः उपगच्छन्तु दैव्यो वाऽऽता विशो यत्प-
शव इति श्रुतेः । इण् गतावित्यस्माच्छन्दसि लुङ्ङिष्ठ इति [पा° ३.४.६.] का-
लमात्रे लुङ् इणो गा लुङीति [पा° २.४.४५.] गदिशः । किम्भूतान्देवान् उशि-
जो मेधाविनः यद्वा हवींषि कामयमानान् वदन्तीति वज्रयः अतिवज्रयो वज्रि-
तमास्तान् यज्ञमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः । एवं प-
शून्प्रार्थ्य वष्टारमाह हे देव हे वष्टः त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमयः हृन्द-
सुभययेति [पा° ३.४.११७.] शपोऽप्यार्थधातुकसंज्ञवाक्षिचो लोपः । एवं वष्टार-
मुक्त्वा पुनः पशुमाह हे पशो ते तव हव्या हवींषि स्वदत्ताम् स्वद स्वादऽआ-
स्वादने स्वादूनि भवन्तु यद्वा हवींषि स्वदत्तामास्वादयन्तु देवा इति शेषः पूर्व-
वक्षिचो लोपः ॥ ७ ॥

रेवती रमधं बृहस्पते धारया वसूनि ।

c. ऋतस्य त्वा देवहविः पार्शेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मानुषः ॥ ८ ॥

रयिर्धनं क्षीरादि यासां ता रेवत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः रेवन्तः रेवन्तो हि प-
शव इति श्रुतेः [३.७.३.१३.] हे रेवन्तः क्षीरादिधनवन्तः पशवो यूयं यज्ञमानगृहे

रमधं संक्रोडधम् । एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह हे बृहस्पते हे ब्रह्मन् वसूनि पशुलक्षणानि धारया निश्चलीकुरु ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वस्त्विति श्रुतेः [३. ७. ३. १३.] ॥ का° [६. ३. २६.] द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य वेति । अवयवद्वयोपेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्गयोरन्तराले पशुं बध्नाति कथमभिदक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभिमुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः ॥ हे देवरुविः देवानां रुवीरूप पशो ऋतस्यावश्यंभाविकलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य पाशेन वा तां प्रतिमुञ्चामि बध्नामि प्रतिपूर्वे मुञ्चतिर्बन्धने वर्तते । एवं पशुं संबोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षा जिधृषा प्रागल्भ्ये विकरणपुरुषव्यत्ययः मानुषः शमिता धृत्नोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बद्धत्वादिति भावः । संहितायां द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६. ३. १३५.] सूत्रेण धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनौर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् । b. अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि । c. अद्व्यस्त्वौषधीभ्योऽनु वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथः । अग्नीषोमाभ्यां वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

का° [६. ३. २७.] देवस्य वेति गृपेऽइति । गृपे पशुं बध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः ॥ अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनज्मि निबध्नामि व्याख्यातमन्यत् ॥ का° [६. ३. ३०.] अद्व्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति ॥ हे पशो अद्व्यः ओषधीभ्यः अत्र विभक्तिव्यत्ययः अद्विरोषधिभिश्च वा तां प्रोक्षामि मेधं करोमि किम्भूतं त्वाम् अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतम् दर्भैरपामुत्पूतत्वादोषधीनामपि प्रोक्षणासाधनत्वमस्त्येव । स्वमातृभक्षिताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नवात्तेनोभयेन प्रोक्षणां युक्तम् । तदाह तित्तिरिः अद्व्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याह्लादो क्लेष ओषधीभ्यः संभवति यत्पशुरिति । किं च हे पशो एवं प्रोक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यतां तथा पिता द्यौरनुमन्यताम् सगर्भ्यां समानगर्भे उदरे भवः सोदरो भ्राता अनुमन्यताम् सयूथः समानयूथे भवः सखा सुहृत् अनुमन्यताम् ॥ १ ॥

- a. अ॒पां पे॒रुर॑सि । b. आपो॑ दे॒वीः स्व॒दत्तु॑ स्वा॒त्तं चि॒त्सदे॑व॒कृ॒विः ।
c. सं ते॑ प्रा॒णो वा॒तेन॑ ग॒ह्ताऽ॒ सम॑ङ्गानि॒ यज॑त्रैः सं य॒ज्ञप॑तिरा॒शिषा॑ ॥ १० ॥

का० [६.३.३१.] अपां पेरुरित्यास्यऽपगृह्णातीति । पशोर्मुखे प्रोक्षणीर्धारयेदिति सूत्रार्थः ॥ पशुदैवतम् हे पशो त्वमपां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि पिबतीति पेरुः श्रौणादिक एरुप्रत्ययः उदकपानशीलो भवसि तत इदं पिबेत्यर्थः ॥ का० [६.३.३२.] आपो देवोरित्यधस्तादुपोक्षतीति । पशोर्धोभागे कृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः ॥ हे पशो आपो देवीः अब्रूपा देव्यः स्वदत्तु त्वामास्वादयन्तु भक्षयन्तु यद्वा आपो देव्यः स्वदत्तु पशुं भक्षयन्तु । को गुण इति चेत् स्वात्तं चित् चिदित्यव्ययं हेर्ये हि यतो देवकृविः देवानां कृविः पशुलक्षणं स्वात्तमास्वादितं सत् शोभनं देवयोग्यं भूयादिति शेषः । अद्भ्यस्वेत्यादिमन्त्रत्रयेणोपरिष्ठान्मुखेऽधोभागे पशोः प्रोक्षणेन सर्वं मेध्यं करोतीति तित्तिरिणा प्रतिपादितम् तदाह उपरिष्ठात्प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवेन मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवेन मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वमेवेन मेध्यं करोतीति ॥ का० [६.४.२.] उत्तरमाधारमाधार्य पशुं पूर्वऽसमनक्ति ललाटाऽसश्रोणिषु सं तऽइति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तराधारकोमानन्तरं ध्रुवासमञ्जनादर्वगेव भाले अंसयोः श्रोणयोश्च जुह्वेव पशुं समनक्ति सं तऽइति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः ॥ पशुदैवतयज्ञंषि ॥ ललाटाञ्जनमन्त्रः हे पशो ते तव प्राणो वाक्चेन वातेन संगहताम् । अथांसयोर्मन्त्रावृत्तिः अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः यगिः सं गहताम् इत्यन्तऽइति यजत्राः । अथ श्रोणयोः यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन संगहताम् ॥ १० ॥

- a. धृ॒तेना॒क्तौ प॒शूऽस्त्र॑यिथाम् । b. रे॒वति॑ य॒ज्ञमा॒ने प्रि॒यं धा॑ आ॒विश॑ ।
उ॒रोरु॒त्तरि॑क्षात्स॒जूर्दे॒वेन॑ वा॒तेना॒स्य कृ॒विष॒स्मना॑ य॒ज्ञं स॒मस्य॑ त॒न्वा भव॑ ।
c. वर्षो॑ वर्ष॒यिसि॑ य॒ज्ञे य॒ज्ञप॑तिं धाः । d. स्वा॒हो दे॒वेभ्यः॑ । e. दे॒वेभ्यः॑ स्वा॒हो ॥ ११ ॥

का० [६.४.१२.] स्वरूमादायाक्कोभौ जुह्वये ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति धृतेनाक्ताविति । विशसित्रा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव पूपात्स्वरूमादाय तावसि-

स्वत्र जुह्वये धृतेनाक्ता ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ स्वरुशासदैवतम् हे स्वरुशासौ युवां धृतेनाक्तौ सत्तौ पशून्बद्धवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रयिथाम् पालयेथाम् ॥ का° [६.५.११.] रेवति यजमानऽइति वाचयतीति । यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति श्रुतेः [३.८.१.१२.] हे रेवति धनवति वाग्देवते यजमानेऽस्मिन्प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि बद्धलं हृन्दस्यमाञ्जोगे ऽपीत्युभावः [पा° ६.४.७५.] । आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश (5.) । किं च हे रेवति वातेन देवेन सज्जः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादक्षरिक्षाद्य-जमानं गोपयेति शेषः । किं चास्य पशुलक्षणास्य हविषस्मना आत्मना यज-मन्नेष्ट्राद्यादिरात्मन इति [पा° ६.४.१४१.] आकारलोपः । किं चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण संभव एकीभव हे रेवति यजमानवृषेण पशुवृषेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः ॥ का° [६.५.१५.] पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षयिषीति । शामित्रस्य पश्चात्प्रागग्रं तृणमुपास्यति हस्तस्यतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशस-नीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः ॥ तृणदेवतम् हे वर्षो वर्षादुत्पन्नं वर्षु तत्संबोधनं वर्षो वर्षप्रसव हे तृण यद्वा वर्षो विस्तीर्णो वर्षयिषि विस्तीर्णा-तरे यजे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि ॥ का° [६.५.२४.] देवेभ्यः स्वाहेति जुहो-तीति । मन्त्रयोर्थैक्येऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह । पुरस्तात्स्वाहकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्ठात्स्वाहकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥११॥

III. a. माहिर्भूर्मा पृदाकुः । b. नमस्तऽआतानान्वा प्रेहि । धृतस्य कु-
ल्या उप ऋतस्य पथा अनु ॥१२॥

का° [६.५.२६.] वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चावाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । वपा श्रप्यते घाभ्यां ते वपाश्रपण्यौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुब-न्धनरज्जुं द्विगुणां चावाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पा-कारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराकारापि मा भूः ॥ का° [६.६.१.] पान्नेजन-हस्तां वाचयति नयन्नमस्तऽआतानेति । पादौ निज्येते क्षाल्येते येन स पान्नेजनः पादनेजनार्थं उदककलशः पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् पान्नेजनो मुखाद्यवय-

वशोधनार्थी जलकलशो हस्ते यस्याः सा पान्निजनकृस्ता तां पत्नीं नयन्गार्हपत्य-
समीपात्पशुशोधनाय नयन्सन्प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ यज्ञदे-
वतम् आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यतेऽइत्यातानो यज्ञः यज्ञो वाऽआतानो यज्ञो
हि तन्वतऽइति श्रुतेः [३.८.२.२.] हे आतान यज्ञ ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा शत्रु-
रहितः सन्प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गह्व । इयति बधार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा य-
स्यासावनर्वा अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहीति श्रुतेः (6.) अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृ-
व्यो वाऽअर्वा भ्रातृव्यापनुत्थै (7.) इति तित्तिरिवाक्यात् । किं च ऋतस्य यज्ञस्य
पथ्याः पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनदीः अनुलक्ष्य उप प्रेहि गह्व सांनाय्यपृष-
दाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम् अत्र यज्ञे बह्व घृतमाहुतमित्यभिप्रायः
॥ १२ ॥

देवीरापः शुद्धा वोढुः सुपरिविष्टा देवेषु । सुपरिविष्टा वयं परिविष्टारो
भूयास्म ॥ १३ ॥

एवं यज्ञं स्तुवेदानीमापः स्तूयन्ते । अर्थमब्देवत्यमर्थमाशीर्देवतम् हे आपो दे-
व्यः यूयं देवेषु वोढुं पशुमिति शेषः एनं पशुं देवान्प्रति वरुत प्रापयत वरु प्रा-
पणे अस्य लुडि तडि मध्यमबहुवचने अउभावे रूपम् किम्भूता यूयम् शुद्धाः स्व-
भावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पान्निजनपात्रे । किं च
वयमपि सुपरिविष्टाः देवेधिति पदमिहाप्यनुवर्तते वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थिता-
स्तेरेव देवैः सुपरिविष्टाः तर्पिताः सन्तस्तेषामेव देवानां परिविष्टारः परिवेषण-
कर्तारो भूयास्मेत्याशीः ॥ १३ ॥

- a. वाचं ते शुन्धामि । b. प्राणं ते शुन्धामि । c. चक्षुस्ते शुन्धामि ।
d. श्रोत्रं ते शुन्धामि । e. नाभिं ते शुन्धामि । f. मेढ्रं ते शुन्धामि ।
g. पायुं ते शुन्धामि । h. चरित्रास्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

का° [६.६.२.३.] पशोः प्राणाङ्कुन्धति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं
मेढ्रं पायुं पादान्सङ्कृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति । पत्नी पशुसमीप

उपविश्य मृतस्य पशोः प्राणान्मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमलं शुन्धति शोधयति अद्भिः स्पृशतीति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो अहं ते तव वाचं वाग्निन्द्रियं शुन्धामि शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राणं प्राणवायुं प्राणोन्द्रियम् चक्षुरिन्द्रियम् श्रोत्रेन्द्रियम् नाभिं नाभिह्रिद्रम् मेढ्रं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गच्छन्ते-भिरिति चरित्राः पादाः एवं तदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्धामि ॥ १४ ॥

- a. मनस्तुऽप्यायताम् । b. वाक्तुऽप्यायताम् । c. प्राणस्तुऽप्यायताम् । d. चक्षुस्तुऽप्यायताम् । e. श्रोत्रं तुऽप्यायताम् । f. यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्तुऽप्यायतां निधायतां तत्ते शुध्यतु । g. शमकोभ्यः । h. ओषधे त्रायस्व । i. स्वधिते नैनं ह्रिषीः ॥ १५ ॥

का° [६. ६. ४. ५.] शेषेण यज्ञमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्तुऽइति शिर इति । पात्रेज्जनशेषेण यज्ञमानः चकारादधर्युश्च पशोः शिरःप्राणान्यनुषिञ्चतः तत्र शिरसो मन्त्रमाह मनस्तुऽइति शिर इति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो ते तव मनः आप्यायतां शाम्यतु । विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्तः वाक्तुऽप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गादेव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्तः । वाक्तुऽइति मुखम् प्राणस्तुऽइति नासिके चक्षुस्तुऽइति चक्षुषी श्रोत्रं तुऽइति कर्णौ एतानि मुखादीनि तव शाम्यन्तु ॥ का° [६. ६. ६.] यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति । सर्वाङ्गान्यवशिष्टान्यनुषिञ्चत इत्यर्थः ॥ हे पशो यत्ते तव क्रूरं बन्धननिरोधादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं यच्च आस्थितं ह्रिदादिकं कर्तुमुपस्थितं शमित्रा तत्सर्वं ते तवाप्यायतां शाम्यतु । त्विं च तत्सर्वं निधायतां संरुतं भवतु त्वै संघाति अनुन्नं भववित्यर्थः तत्सर्वं तव शुध्यतु शुद्धं भवतु ॥ का° [६. ६. ७.] शमकोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चत इति । पशोर्जघनदेशे पात्रेज्जनशेषमुभावपि निषिञ्चतामिति सूत्रार्थः ॥ अकोभ्यः दिवसादिकालविशेषेभ्यः शं मुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः ॥ का° [६. ६. ८.] उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं तृणं निदधात्योषधुऽइति । नाभिरग्रेऽङ्गुलचतुष्टये तृणं निदधादिति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रो व्याख्यातः [४. १.] ॥ का° [६. ६. १.] स्वधितुऽइति प्रज्ञातयाभिनिधाय ह्रिषेति । प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया

धृताक्तयासिधारयाभिनिधाय तृणोपर्यसिधारां निधाय तूष्णीं सतृणामुदरवचं हि-
न्यादिति सूत्रार्थः ॥ एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

- a. रक्षसां भागोऽसि । b. निरस्तु रक्षः । c. इदमरु रक्षोऽभिति-
ष्ठामीदमरु रक्षोऽववाध इदमरु रक्षोऽधमं तमो नयामि । d. धृतेन
द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथाम् । e. वायो वे स्तोकानाम् । f. अग्निरा-
ज्यस्य वेतु स्वाहा । g. स्वाहाकृतेऽर्धनभसं मारुतं गृह्यतम् ॥ १६ ॥

का° [६. ६. १.] अग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन र-
क्षसामिति । यत्तृणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य हिनस्य तृणस्याग्रं वामरुस्तेन धृत्वा
दक्षिणरुस्तेन मूलं धृत्वा तद्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुर्हृदननिष्यन्नेन रक्षेनाह्या-
दिति सूत्रार्थः ॥ रक्षोदेवत्यम् हे लोहिताक्तं तृणं त्वं रक्षसां भागोऽसि ॥ का°
[६. ६. १०.] निरस्तमित्यपास्यतीति । लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ॥
यद्यज्ञविधातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम् ॥ का° [६. ६. ११.] इदमरुमित्य-
भितिष्ठति यजमान इति । उत्करे क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति
सूत्रार्थः ॥ यत्तृणान्नपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽरुं यजमानोऽभितिष्ठामि
अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किं तु अरुमिदं रक्षोऽव-
वाधे अवाचीनं यथा भवति तथा नाशयामि किं च अरुमिदं रक्षोऽधममत्यन्त-
निकृष्टं तमो नरुं नयामि प्रापयामि ॥ का° [६. ६. १२.] वषामुत्खिद्य वषाश्रप-
ण्यौ प्रोर्णौति धृतेन द्यावापृथिवीऽसि । पशूद्राद्वपां निष्काश्य तथा वषया व-
षाश्रपण्यावाहादयेदिति सूत्रार्थः ॥ वषाश्रपण्यावाहापृथिव्यावध्यस्ते उच्येते हे द्या-
वापृथिवी युवां धृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथामाहादयेथां परस्परम् ऊर्णुजू आहा-
दने । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तम् ते वाऽर्तेऽआहुती हुतेऽउ-
त्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणाममिदं जगदिति ॥ का° [६. ६. १५.] तृणाग्रं चाध्वर्यु-
र्वायो वेरिति । वामरुस्तधृतं तृणाग्रमारुवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेव-
तम् हे वायो त्वं स्तोकानां वपासंबन्धिनां विप्रुषां वेः कर्मणि षष्ठी स्तोकान्वि-
द्धि जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः ते क्वात्र तिष्ठन्ति । विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि

मध्यमैकवचने दश्चेति [पा० ८. २. ७५.] दस्य रुत्वे कृते वृषम् अउभाव आर्षः वेः विद्धि ॥ का० [६. ६. १७.] वपा७ सुविणाभिधारयत्यग्निराज्यस्येति ॥ अग्निराहुवनीयः आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ का० [६. ६. २८.] हुत्वा वपाश्रप-
ण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृतेऽइति । वपां हुत्वोत्त-
रत उपविश्य वपाश्रपण्यावाहुवनीयऽएव क्षिपेत् तत्प्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां
प्रागग्रां क्षिपेत् इतरामेकशृङ्गां प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहाकारिणाहुतिभाव-
मुपगति सत्यौ युवां मारुतं गहृतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य । किम्भू-
तम् ऊर्ध्वनभसमूर्धं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तम् नभोमध्ये वर्तमानमि-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवृत्तावगं च मलं च यत् । यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेषेऽअ-
भीरुणाम् । आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० [६. ६. २९.] चावाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवृत्तेति । सर्वे ऋवि-
जः चावालसमीपेऽद्विरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः ॥ अब्देवत्या अवसाना महा-
पङ्क्तिः पावमानश्चात्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्क्तिः । हे आपः
इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवृत्त किं च यच्चावयमवदनीयमभिशापादि यच्च
मलं शरीरलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवृत्त अपनयत । किं च यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभि-
दुद्रोह दुग्धवानस्मि दुरु जिघांसायाम् यच्चाहमभीरुणं बिभेतीति भीरुभीरुस्तम-
भीरुणमनपराधिनमपराधी हि बिभेति एवंविधं शेषे शपितवानस्मि अनपराधिनं
प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वतु
पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात्पापान्मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

IV. a. सं ते मनो मनसा सं प्राणाः प्राणेन गहताम् । b. रेऽस्यग्निष्टा श्री-
णात्वापस्त्वा समरिणान्वातस्य त्वा धाज्यै पूजो रक्ताऽऽश्रमणो व्यथिषत् ।
c. प्रयुतं द्वेषः ॥ १८ ॥

का० [६. ८. ६.] सं ते मन इति हृदयमभिधाय सर्वमिति । जुहूस्थेन पृषदाज्येन
पूर्वं हृदयमभिधाय तूजो सर्वं पशुमभिधारयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदयदेवतम् हे ह-

दय ते तव पशोर्मनः देवानां मनसा सं गहताम् पृषदाज्येनाभिधारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सं गहतां संगतोऽस्तु अभिधारितः ॥ का° [६. ८. १२.] रेउसीति वसां गृहीत्विति । मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा तां गृहीयादिति सूत्रार्थः ॥ वसादेवतम् हे वसे त्वं रेदृ असि रिषतिर्हि-
सार्थः कर्मणि विच् रिष्टासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात् यूक्षोऽल्पत्वं श्रुत्योक्तम् [३. ८. ३. २०.] रेउसीति लेलयेव हि यूरिति लेलयाशब्दश्चाल्पवाचकः । अग्निः वा त्वां श्रीणातु श्री पाके क्र्वादिः अपयन्भूयसीं करोति यद्वाग्निराहवतीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु । किं च आपः त्वा त्वां समरिणन् री बधे गतौ क्र्वादिः अत्र रिणा-
तिर्विभर्त्यर्थे समभरन्नपुल्लन् यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्तुवन्तु तव शो-
पो मा भूदित्यर्थः आपो हि पच्यमानेभ्यः पञ्चङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्यु-
च्यते तां त्वा गृह्णामीति शेषः किमर्थं वातस्य ध्राज्ये गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भ-
वत्विति तथा पूक्षो रंक्ष्ये आदित्यस्य गत्यै रंक्षतिर्गत्यर्थः आदित्यस्य गुलोके ग-
तिर्भवत्विति वाय्वादित्ययोरप्रतिकृतगमनसिद्ध्यर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किं च उष्म-
णो व्यधिषत् उष्मान्तरिक्षं तद्धि ब्रह्मण उष्मेव उष्माणामन्तरिक्षं वसा व्यथयतु
कर्मणि षष्ठी यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठी उष्मा व्यधिषत् व्यथताम् वसां पीत्वा
तृक्षाधिक्येन यथा सीदति वसात्तृपं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षार्थं हि
वसा गृह्यते होममन्त्रे [११.] अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् इयं वसान्तरिक्षस्य
तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वादायुसूर्ययोरपि स्व-
कर्मक्षमता भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते ध्राज्याऽऽद्यादि । व्यथ भयचलनयोः
अस्य लिङ्गर्थे लेडिति [पा° ३. ४. ७.] लेटि सिब्रुङ्गलं लेटीति [पा° ३. १. ३४.] सि-
प्रत्यये इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १७.] तिप् इकारलोपे लेटोऽडा-
टाविति [पा° ३. ४. १४.] अडागमे व्यधिषदिति वृषम् ॥ का° [६. ८. १२.] द्विरभिधार्य
प्रयुतमिति पार्श्वेन साऽसृजत्यसिना वेति । वसां द्विरभिधार्य पार्श्वेनासिना वाज्यं
वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ द्वेषो दौर्भाग्यं प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशात्
धृतमिश्रणेन ॥ १८ ॥

a. धृतं धृतपावानः पिबन् वसां वसापावानः पिबन्तान्तरिक्षस्य हविर-

सि स्वाहा । b. दिशः । c. प्रदिशः । d. आदिशः । e. विदिशः ।
f. उदिशः । g. दिग्भ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

का° [६. ८. १७.] वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान इति । वसाहोमकृत्वान्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैश्वदेवं यजुः । वसाया द्विरभिधारितवा-
हृतमस्ति तत्र अत एवमाह । हे घृतपावानः घृतं पिबन्तीति घृतपावानः पा-
वाने आतो मन्निन्नित्यादिना [पा° ३. २. ७४.] वनिष् घृतस्य पातारो देवा यूयं
घृतं पिबत । हे वसापावानः वसायाः पातारो देवा यूयं वसां पिबत । एवं दे-
वानुक्त्वा वसामाह हे वसे त्वमन्तरिक्षस्य रुविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का° [६.
८. २१.] दिशो व्याधारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति । यथा वाजिनशेषेण दि-
ग्व्याधारणमुक्तं तथेत्यर्थः तद्यथा [का° ४. ४. १६. १७.] दिशो व्याधारयति दिश इति
प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे चेति ॥ षट् दिग्देवतानि
अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्गवादिति [का° ४. ४. १८.] वचनात्स्वाहा सर्वत्र यु-
ज्यते दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उ-
दिग्भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुहुतमस्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

- a. ऐन्द्रः प्राणोऽअङ्गे-ऽअङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानोऽअङ्गे-ऽअङ्गे निधीतः ।
b. देव वष्टर्भूरि ते सऽ-समेतु सलक्ष्मा यद्विषुवपं भवाति । देवत्रा य-
त्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु ॥ २० ॥

का° [६. १. १.] ऐन्द्रः प्राण इति पशुऽ संमृशतीति । पशुवृषं रुविः स्पृशेदि-
ति सूत्रार्थः ॥ इन्द्र आत्मा तत्संबन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे-अङ्गे सर्वे-
षङ्गेषु निदीध्यत् निक्षितः दिधीङ् दीप्तिदेवनयोः अस्य धातोर्दधात्यर्थे वर्तमाना-
त्कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन लेटोऽडाटावित्यट् [पा° ३. ४. १४.] । तथा ऐ-
न्द्रः इन्द्रसंबन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेषङ्गेषु निधीतः निक्षितः धीङ् आधाराना-
दरयोः (४.) । अङ्गऽइत्यादौ चेत्यङ्गशब्दस्य [पा° ६. १. १११.] एङ् अति प्रकृत्या ॥
एवमनेन यजुषा पञ्चङ्गेषु प्राणान्दत्त्वा वष्टारमाह । त्वष्ट्री त्रिष्टुप् हे वष्टः वष्ट-
नामक देव यत्पञ्चङ्गजातं सलक्ष्मा समानलक्षणां सत् हेदनेन विषुवपं नानावृषं

भवाति भवति तत्सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि बद्धलमत्यन्तं सं-समेतु सम्यगेकी
वतु प्रसमुपोदः पादपूरणऽइति [पा० ८. १. ६.] समित्यस्य द्वित्वम् । पुनः पशुम
हे पशो एवं प्राणैः स्वाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण दृढीकृतं देवत्रा यत्तं देवान्प्रति गह
वा त्वां सखायो मित्रभूता इतरे पशवो माता पितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुज्ञान
बद्धवचनं पूजार्थम् अवसे अवितुं प्रीणयितुम् तुमर्थे असेप्रत्ययः यद्वा अवितुं ।
न्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

- V. a. समुद्रं गह् स्वाहा । b. अत्तरिन्तं गह् स्वाहा । c. देवऽसि
तारं गह् स्वाहा । d. मित्रावरुणौ गह् स्वाहा । e. अहोरात्रे ग
स्वाहा । f. इन्द्राऽसि गह् स्वाहा । g. द्यावापृथिवी गह् स्वाहा
h. यज्ञं गह् स्वाहा । i. सोमं गह् स्वाहा । k. दिव्यं नभो ग
स्वाहा । l. अग्निं वैश्वानरं गह् स्वाहा । m. मनो मे हार्दिं यह
n. दिवं ते धूमो गहतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहा ॥ २१ ॥

का० [६. १. १०.] प्रतिप्रस्थातोपयजति गुडतृतीयस्य प्रह्निदमनुयाज्ञेषु समुद्रं गहे
ति प्रतिमन्त्रमिति । अनुयाज्ञेषु ब्रूयमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुडतृतीय
भागमेकादशधा तिर्यक् प्रह्निय प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्गुदावयव
वृष त्वं समुद्रादिनामकान्देवान्गह् प्राप्नुहि तर्पणायिति शेषः स्वाहा मुहुतमस्तु ।
का० [६. १. ११.] प्रतिवषट्कारऽहुत्वा मनो मऽइति मुखोपस्पर्शनमिति । प्रतिव-
षट्कारमेकैकं गुडकाण्डं हुत्वा सर्वान्ते मुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतास-
मूह हार्दिं हृदयसंबन्धि मे मनो यह निबध्नीहि निबद्धं मनो हि स्वादायतनात्र
च्यवते ॥ का० [६. १. १२.] अनुयाज्ञान्ते स्वरं जुहोति दिवं ते धूम इति ॥ स्वरुदे-
वतम् हे स्वरो ते तव धूमः दिवं गुलोकं गहतु वृथै । तव ज्योतिः ज्वाला
स्वः आदित्यं गहतु स्वःशब्देनादित्योऽभिधीयतेऽत्तरिन्तं वा । भस्मना पृथिवी-
मापृण समन्तात्पूरय । स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ २१ ॥

- a. मापो मौषधीर्हिऽसीः । b. धाम्नौ-धाम्नो राज्ञस्ततो वरुण नो मुञ्च ।

c. यदाङ्गुरा इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।

d. सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्मः ॥ २२ ॥

का° [६.१०.३.] अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसंधौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिषोच
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति चेति । जले प्रविश्य आल-
ब्धस्य पशोर्हृदयस्य मांसं यस्मिन् श्रितं (9.) स हृदयशूलस्तं शुष्कार्द्रभूप्रदेशयोः
संधौ निगूहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत् शुगसि माप इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः ॥
हृदयशूलदैवतं यजुः । हे हृदयशूल त्वमपो जलानि ओषधीः च मा ह्विंसीः ॥
का° [६.१०.५.] धाम्नो-धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशत्यप इति । सर्वे ऋविग्यज्ञ-
माना मन्त्राभ्यां (10.) जलं स्पृशतीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदैवतं यजुः हे राजन् वरुण
धाम्नो-धाम्नः यस्माद्यस्माच्चदीयपाशसमन्वितात् स्थानात् (11.) वयं विभीमस्तस्मा-
त्तस्मात्स्थानात् नोऽस्मान्मुञ्च मोचय ॥ यदाङ्गुः ॥ वरुणदेवत्या गायत्री अवसान-
हीना । अघ्या इति गोनाम [निघ° २.११.] प्रकरणादिहानूबन्धाविषयम् । बङ्ग-
वचनमनूबन्धाबङ्गवेर्धवत् एकानूबन्धापन्ने तु पूजार्थम् । अघ्या इति यदाङ्गुः
वेदस्मृतिलोकवाक्यानि अघ्या अकृतव्या अबध्याः पूजनीया इति वदन्ति । इति-
करणेन (12.) वाक्यस्यार्थमभिनेयेन दर्शयति । हे वरुण वयं तु इति शपामहे
इतिकरणं (12.) प्रदर्शनार्थम् शपतिर्हिसार्थः इति एवमनेन विधिना अघ्या ह्विं-
स्मः अत एव त्वां याचामहे हे वरुण ततस्तस्मादघ्याबधज्ञातदेनसो नोऽस्मान्मुञ्च
मोचय ॥ सुमित्रियाः । आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रिणेनाव-
स्थिताः सन्तु । यः शत्रुस्मान्द्वेष्टि वयं च यं शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभया-
त्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रिणेनावस्थिताः सन्तु ॥ धाम्नो-धा-
म्न इति मन्त्रः शूलोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा ॥ सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभि-
मन्त्रणे वा ॥ २२ ॥ एवमग्नीषोमीयः पशुः समाप्तः ॥ ॥

VI. ह्विष्मतीरिमा आपो ह्विष्माँः॥१॥आविवासति ।

ह्विष्मान्देवोऽअधरो ह्विष्माँः॥२॥अस्तु सूर्यः ॥ २३ ॥

अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते ॥ ॥ का°
 [ट. १. ७-१०.] अग्नीषोमीयस्य वषामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणात् स्यन्दमानानामन-
 स्तमितेऽस्तमितश्चेन्निनाक्यात्पुरेज्ञानश्चेदनीज्ञानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरे-
 ज्ञानस्योभयाभावऽल्लक्षणीः हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन्कृविष्मतीरिति । अग्नीषो-
 मीयस्य पशोर्वषामार्जनपर्यन्ते कर्मणि कृते अनस्तं गते रवौ वरुत्नीनामपमिकदे-
 शाद्वसतीवरीसंज्ञानां सोमार्थानामपां ग्रहणं कार्यं कृविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि
 रविस्तंगतो यजमानश्च पुरा ईज्ञानः सोमयाज्ञी तदा गृहे एव निनाक्यान्मणि-
 काद्वसतीवरीग्रहणम् निनकनीयो निखननीयो निनाक्यः । यदि च यजमानः पु-
 रा न सोमयाज्ञी तर्हि समीपस्थितस्य यष्टुः मणिकाद्वहणम् । स्वस्य अन्यस्य च
 यज्ञकर्तृवाभावे उल्कां कनकं वा वरुत्नीनामपां समीपे धारयन्वरुत्नीभ्यो वस-
 तीवरीर्गृहीयादिति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुप्त्रिङ्गोक्तदेवता । कृविष्मान्कृविषा संयुक्तो य-
 जमानः कृविष्मतीः कृविषा संयुक्ता इमा आपः अपः आविवासति वसतीवरीः
 परिचरति विवासतिः परिचर्यायाम् यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽह्मिद्यत तस्य रसो दु-
 त्वापः (13.) प्रविवेशेति [३. १. २. १.] श्रुतेरपां कृविष्मत्त्वम् ततो देवो द्योतमा-
 नोऽधरो यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्तये कृविष्मानस्तु आभिरद्विरित्यर्थः ॥ किं च
 सूर्योऽपि देवो यजमानस्य फलदानाय तृप्त्यर्थं च (14.) कृविष्मान्कृविःसंपन्नो
 ऽस्तु भवतु । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति [३. १. २. १२.] श्रुतेर्वसतीवरी-
 भिः सूर्यस्य कृविष्मत्त्वम् ॥ २३ ॥

- a. अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि । b. इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ ।
 c. मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ । d. विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ ।
 e. अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वत्वध्वरम् ॥ २४ ॥

का° [ट. १. ११.] अग्नेर्व इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेणेति । नूतनगार्हप-
 त्यात्यश्विमभागे ता वसतीवरीरासादयतीति सूत्रार्थः ॥ चवारि यज्ञेष्वेवत्यानि ।
 हे वसतीवर्यः वो युष्मान् अग्नेः शालाद्वार्यस्य सदसि सीदत्यस्मिन्निति सदो नि-
 कटस्थानं तत्र सादयामि स्थापयामि । किम्भूतस्याग्नेः अपन्नगृहस्य न पन्नं पतितं

गृहं यस्य तस्य अविनश्चरगृहस्येत्यर्थः ॥ का° [ट. १. १८.] दक्षिणेन निर्वृत्य दक्षि-
 णस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधातीन्द्राग्न्योरिति । शालाद्वार्यसमीपस्था वसतीवरी-
 रादाय शालादक्षिणद्वारेण नीवोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोणौ निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे
 वसतीवर्यो यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोर्भागधेयीः स्य भागधेयो भागवृषा भ-
 वथ । भागा एव भागधेयः । नामवृषभागेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययः [पा° ५. ४. ३६.
 वा° २.] । केवलमामकेत्यादिना [पा° ४. १. ३०.] डीप् ॥ का° [ट. १. २१. २२.] उत्त-
 रस्यां पूर्ववन्मित्रावरूणयोरिति वेति । पूर्ववदिन्द्राग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरूण-
 योरिति मन्त्रेण वोत्तरवेदेरुत्तरश्रोणौ वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वस-
 तीवरीसंज्ञका आपो यूयं मित्रावरूणयोर्देवतयोर्भागवृषा भवथ ॥ का° [ट. १. २३.]
 विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रः इति । उत्तरवेदिश्रोणेः सकाशाद्वसतीवरीरादायाग्नीध्रो-
 यस्य पश्चान्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसतीवर्यो यूयं सर्वेषां देवानां भागवृषा भ-
 वथ ॥ इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूर्याः । ऋक् अद्देवत्या गायत्री । याः प्र-
 सिद्धा अमूरीदृश्या वसतीवर्याख्या आपः उपसूर्ये (15.) सूर्यसमीपे स्थिताः विभ-
 त्तिव्यत्ययः याभिर्वा वाशब्दः समुच्चये याभिश्चाद्भिः सह सूर्या याति ता आपो नो
 ऽस्माकमध्वरं यज्ञं ह्रिन्वन्तु तर्पयन्तु ह्रिन्वतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

VII. हृदे वा मनसे वा दिवे वा सूर्याय वा ।

ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु कौत्रा यह ॥ २५ ॥

का° [१. १. ५.] आज्यासादनात्कृत्वेषान्तरेणार्धसोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति हृदे
 वेति । आज्यासादनपर्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय हृविर्धनि गत्वा सोमं (16.) वि-
 स्रस्य तदर्थं दक्षिणशकटेषान्तरालेन संमुखेभ्यश्चिषवार्यपाषाणेषु निदध्यात् अश्मनां
 स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्यानुष्टुप् हे सोम हृदे बुद्धौ निश्चया-
 त्मिकायै एतन्मम स्यादिति कामवृषायै वा त्वामुपावहरामीति शेषः । मनसे सं-
 कल्पविकल्पात्मकाय त्वामुपावहरामि । वाशब्दानामावृत्त्या क्रियावृत्तिर्विध्या ।
 दिवे द्युलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्प्राप्तये त्वामुपा-
 वहरामि ॥ यद्वायमर्थः हे सोम हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः

पितृभ्यः दिवे गुल्लोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय च त्वामुपावहरामीति शेषः । एतदर्थं तित्तिरिः । स वाऽअध्वर्युः सोममुपावहरत्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपावहरतीति ॥ किं च एवमुपावहतोऽभिषुतश्च तमिममध्वरं मदीयं यज्ञमूर्धमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि गुल्लोकवर्तमानेषु देवेषु कोत्राः वषट्कारवादिनः सप्त होतृकान्यह निबध्नीहि ॥ २५ ॥

a. सोमं राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह ।

b. विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु ।

c. शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे शृणवत्वापो धिषणाश्च देवीः । श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञं शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहो ॥ २६ ॥

किं च । हे सोम राजन्विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः ॥ का° [१. १. ६.] विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठत इति । ग्रावसु स्थापितं सोमं विमुच्योपस्थापनं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे सोम विश्वाः सर्वाः प्रजाः त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादानादिभिः प्राप्नुवन्तु ॥ का° [१. २. २४. ३. १.] अभूदुषा ह्यश्वत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति । अभूदिति मन्त्रे कोत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणीसंज्ञया मुचाध्वर्युरतिप्रणीति (17.) जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ त्रिष्टुप्त्रिङ्गोक्तदेवता । अग्निः समिधा समित्पूर्विकया आहुत्या मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वानं शृणवन्तु । चकारः समुच्चयार्थः धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मे हवं शृणवन्तु । धिषणा धीसादिन्यो वा धीसानिन्यो वेति (18.) यास्कः [निरु° ट. ४.] धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः षन्तु दाने तनादिः । तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् हे ग्रावाणोऽभिष्वार्थमिहोपस्थिता गूयं मम हवं श्रोत शृणुत तप्तनप्तनयनाश्चेति [पा° ७. १. ४५.] लोणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य तत्रदिशे गुणो विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपम् संहितायां तु दीर्घः । विदुषो न न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः विद्वांसो यज्ञमिव यथा

विद्वांसः प्रत्यक्षतो ज्ञानतो यज्ञं शृण्वन्ति तथा यूयं क्वं शृणुत तथा सविता देवः मे मम क्वं शृणोतु स्वाहा सुकृतमस्तु स्वा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

देवीरापोऽअपां नपाग्यो वै ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदित्तमः ।

तं देवेभ्यो देवत्रा दत्त शुक्रयेभ्यो येषां भागः स्थः स्वाहा ॥ २७ ॥

का° [१. ३. ७.] अपो गवा देवीराप इत्यप्सु जुहोतीति । यच्चतुर्गृहीतमाज्यं सहनीतं तज्जलं प्रति गवा जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अब्देवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा च-
त्वारिंशद्वर्णा पङ्क्तिः अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपञ्चमौ नवार्णौ तेनैकाधिका स्वा-
हेति यतः । हे आपो देवीः देव्यः वो गुष्माकमपां नपात् अपत्यद्वपो (19.) यो
ऽयमूर्मिरप्संघातः कछोलोऽस्ति देवत्रा देवान्प्रति यायिनं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्त
प्रयक्षत येषां देवानां यूयं भागः स्थः भागद्वया भवथ । किम्भूत ऊर्मिः हविष्यः
तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान् दीर्घशब्दसः पीतः स-
न्निन्द्रियवीर्यवृद्धिकारी । तथा मदित्तमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदित्तमः
प्रीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी तर्पयितृत्तमः नादस्येति [पा° ८. २. १७.] तमपि नुमागमः
किम्भूतेभ्यो देवेभ्यः शुक्रयेभ्यः शुक्र इत्युपलक्षणम् शुक्रादीन्सोमयक्षान्पिबन्तीति-
शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिबन्तीति । स्वाहा इदमाज्यं गुष्मभ्यं कृत-
मस्तु । ग्रहोष्यमाणानामपां मूल्यवेनेयमाहुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा । देवीरापोऽअ-
पां नपादित्याहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति ॥ २७ ॥

a. कार्ष्णिर्सि । b. समुद्रस्य त्वान्तित्याऽउन्नयामि ।

c. समापोऽअद्विर्गमत् समोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

का° [१. ३. ८.] कार्ष्णिर्सीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोरुतीति । अप्सु कृतमा-
ज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः ॥ कार्ष्णिर्सीत्यादिमन्त्रत्रयं मिलित्वा-
नुष्टुप्छन्दः आद्यस्याज्यं देवता । हे आज्यपदार्थं त्वं कार्ष्णिराकृष्टोऽसि (20.) देव-
तया भक्षितोऽसीत्यर्थः यद्वा कर्षतीत्येवंशीलः कार्ष्णिः अन्तर्गतशमलापनेतासि ।
तदाह तित्तिरिः । कार्ष्णिर्सीत्याह शमलमेवासापप्रावयतीति ॥ का° [१. ३. ९.]
समुद्रस्य वेति तेन गृह्णातीति । मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णातीति

सूत्रार्थः ॥ द्वे यजुषी अपि (21.) । आपो वै समुद्र इति [३. १. ३. २७.] श्रुतेर्वस-
तीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याक्षित्यै अक्षीणत्वाय हे जल त्वा त्वामुन्नयामि गृह्णामि ।
वसतीवरीणां वृद्धौ जलमेतदृक्षते ॥ का° [१. ३. १२.] प्रत्येत्य चावाल्स्योपरि मै-
त्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च सःस्पर्शयति समाप इति । जलाशयात्प्रत्यागत्य चा-
वालोपरि मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ आ-
पो मैत्रावरुणचमसस्था अद्भिः वसतीवरीभिः समगमत संगहन्ताम् गमेर्लुङि तडि
प्रथमबद्धवचने शपि लुप्ते गमकृनेत्युपधालोपे [पा° ६. ४. १८.] समगमतेति द्वयम् ।
तथा ओषधीः ओषधयः मुद्रमसूरादिका ओषधीभिर्व्रीहियवादिभिः संगहन्ताम् अ-
पां कारणभूतवादोषधीनामपि योगोऽस्तु ॥ २८ ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

का° [१. ३. १६.] प्रचरणीसःस्ववमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्न इति ।
अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरणीपात्रत्विषमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य होमपर्याप्त-
भावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयी गायत्री मधुहन्दोदृष्टा हे
अग्ने पृत्सु संग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं त्वमवाः अवसि रक्षसि अवतेः इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १७.] सिप इकारलोपे लेटोऽडाटावित्याडागमेऽवा इ-
ति द्वयम् । किं च वाजेषु वाज इत्यन्ननाम [निघ° २. ७.] कृविर्लक्षणेघनेषु अन्न-
निमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गहसि कृवीषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गहसीत्यर्थः । जु
गतौ आप्रत्ययः इतश्च लोप इतीकारलोपे [पा° ३. ४. १७.] वृपं जुना इति । स
मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनवृषाणि यन्ता नियंस्यति प्राप्स्य-
तीत्यर्थः लुट् स्वाहा मुद्रतमस्तु ॥ उक्थसंस्थे यमग्ने इति मन्त्रेणाद्यं परिधिं स्पृ-
शेत् षोडशिसंस्थे रराटो स्पृशेत् अतिरात्रे हृदिः स्पृशेत् अन्यसंस्थासु कृविर्धानं
प्रविशेत् ॥ २९ ॥

VIII. a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो कृस्ताभ्याम् ।

b. आदेदे रावासि गभोरमिममधरं कृधीन्द्राय सुषूतमम् । उत्तमेन पवि-
नोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पर्यस्वन्तम् ।

गततृप्ता मा भवन्तु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्तऽइत्यर्थः ॥३१॥

a. इन्द्राय वा वसुमते रुद्रवते । b. इन्द्राय वादित्यवते । c. इन्द्राय
वाभिमातिघ्ने । d. श्येनाय वा सोमभृते । e. अग्नये वा रायस्पोषदे
॥३२॥

का° [१.४.८.] उपांशुसवने सोमं मिमीतऽइन्द्राय वा वसुमते रुद्रवतऽइति
पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति । उपांशुसवनं पूर्वोक्तमश्मानमधिषवणचर्मणि निधाय त-
दुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यज्ञ-
षि सौम्यानि । तत्रायम् हे सोम इन्द्रायिन्द्राय वा त्वां मिमे इति शेषः किम्भू-
तायेन्द्राय वसुमते वसवोऽस्य सतीति वसुमान् तस्मै वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेव-
तायुक्तायेत्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सत्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनस-
वनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् आदित्यवते तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे
सोम वा त्वां मिमे । अथ तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून्कृतीत्यभिमातिहा तस्मै अ-
भिमातिघ्ने शत्रुकृत्वे इन्द्राय सोम त्वां मिमे सपत्नो वाऽअभिमातिरिति [३.१.४.
१.] श्रुतेः । अथ चतुर्थम् सोमं हृतीति सोमकृत् तस्मै हृप्रहोर्भश्छन्दसीति [पा°
८.२.३२. वा° १.] हस्य भः सोमाहरणकर्त्रे श्येनाय श्येनपक्षिद्वयपयै गायत्र्यै हे
सोम त्वां मिमे । गायत्री श्येनो भूवा दिवः सोममाहरदिति [३.१.४.१०.] श्रुतेः ।
अथ पञ्चमम् रायस्पोषदे रा (23.) धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्पो-
षदास्तस्मै धनपुष्टिदत्त्रेऽग्नये हे सोम त्वां मिमे ॥३२॥

यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावत्तरिजे ।

तेनास्मै यजमानायोरु रायि कृध्यधि दत्त्रे वैचः ॥३३॥

का° [१.४.१.] यत्तऽइति मितालम्भनमिति । मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्र-
क्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्या विपरीता बृहती आद्य-
तृतीयावष्टार्षो द्वितीयतुर्यौ द्वादशार्षौ पादौ सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वाद-
शवम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ [३.१.४.१२.] निदानमुक्तम् यदा सोमो देवानां ह-

विरभूतदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति । तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम दिवि गुलोके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तिव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरू विस्तीर्णं स्वशरीरं कृधि कुरु राये धनाय ऋविज्ञां दक्षिणाप्राप्तये च उरू शरीरं कृधि । किं च दात्रे अधि वोचः अधिकं ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोऽरुमागत इति वेदित्यर्थः वचे-
र्लुङि वचेरुमिति [पा० ७.४.२०. (24.)] उमागमेऽभावे च वोच इति मध्यमैक-
वचने रूपम् ॥ यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यान्तरम् हे सोम त्रिषु लोकेषु यच्चदीपं ज्यो-
तिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय राये चतुर्थ्यर्थे तृतीया राया धनेन समृद्धमुरु
विस्तीर्णं स्थानं कृधि किं च दात्रे फलदायेन्द्राय इति वोचः ब्रूहि यत् अधि अ-
धिकोऽयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

श्वात्रा स्य वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीः ।

ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतोपहृताः सोमस्य पिबत ॥ ३४ ॥

का० [१.४.१२.] श्वात्रा स्येत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति । सोमस्योपरि ह्योतृच-
मसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ पथ्या बृहती तृतीयो द्वादशाणीऽन्ये
त्रयोऽष्टाणीः पादा यस्याः सा पथ्या बृहती इयं अधिका ॥ हे आपो यूयमेवंवि-
धाः स्य भवथ किम्भूताः श्वात्राः श्वात्रमिति क्षिप्रनाम [निरु० ५.३.] क्षिप्रकार्यका-
रिण्यः शिवा वा । वृत्रतुरः तूर्वतिर्बधकर्मो वृत्रं दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता वृत्र-
तुरः क्षिपि राह्योप इति [पा० ६.४.२१.] वलोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गुरन्ते
उग्रहन्ति ददति ता राधोगूर्ताः गुरी उग्रमे अस्मात् नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८.
२.६१.] कर्तरि क्तो नवाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयिष्यः ।
हे देवीः देव्यः तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवत्रा देवान्प्रति नयत प्रापयत उप-
हृताः अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पिबत कर्मणि षष्ठी ॥ ३४ ॥

मा भर्मा संविक्या उर्जं धत्स्व धिषणे वीड्री सती वीड्येथामूर्जं दधाथाम् ।

पाप्मा कृतो न सोमः ॥ ३५ ॥

का° [१.४.१५.] मा भेरिति प्रकृतीति । उपांशुसवनेनाश्मना सोमे प्रकृरेदि-
ति सूत्रार्थः ॥ अर्थं सौम्यमर्थं द्यावापृथिव्यम् हे सोम त्वं मा भेः मा भैषीः शपो
लुकि लुडि वृषम् मा संविक्ष्याः कम्पनं मा कृथाः ओविज्जी भयचलनयोः लुडि
वृषम् यतो देवतर्पणायाहं त्वामभिषुणोमि अत ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि । एवं सो-
मं संबोध्य द्यावापृथिव्यौ संबोधयति हे धिषणे हे द्यावापृथिव्यौ युवां वीडू
सती वीड्येयाम् वीडुशब्दो दृढवचनः दृढे सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्मादु-
द्यताद्वावाः । किं च ऊर्जं दधाथां रसं धत्तमस्मिन्सोमे । अनेन तु वज्रसंस्तुतेन
ग्रावणा यज्ञमानस्य पाप्मा कृतो न तु सोमः ॥३५॥

प्रागपागुदगधराकसर्वतस्त्वा दिश आधावतु । अम्ब निष्परं समरीर्विदाम् ॥३६॥

का° [१.४.२०.] प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेऽल्पानऽशूनवधाय (25.)
प्रागपागिति । प्रतिप्रहारवर्गं होतृचमसमध्ये स्तोकांसोमांशून्निधाय प्रागपागिति
ऋग्वयं निग्राभसंज्ञं यज्ञमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्योऽज्ञिकः ॥ सोमो दि-
ग्भिर्मिथुनमैरुत्तच्च देवाः संपादितवत्तस्तदितदृचाभ्युक्तम् । हे सोम प्राक्प्रागञ्चनाः
अपाक् अपागञ्चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तराः अधराक् अधरा-
ञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा त्वामाधावतु अभिमु-
ख्येन गह्वरं परस्परं किं भाषमाणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अम्ब हे मातः
निष्परं स्वैर्भगैः सोमं पूरय पृ पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यये लोटि वृषम् किं
प्रयोजनमिति चेत् अरीः अर्यः प्रजाः संविदां संविदताम् प्रजा वाऽअरीरिति [३.
१.४.२१.] श्रुतिः अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वासिनो जना ज्ञानन्वित्यर्थः ।
इति भाषमाणास्त्वामागह्वरं । विद ज्ञाने अस्मात्प्रति तडि प्रथमबहुवचने आत्म-
नेपद्वचनत इति [पा° ७.१.५.] कस्याददिशे लोपस्त आत्मनेपद्वचि [पा° ७.१.
४१.] तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति वृषम् समो गमीत्यादिना [पा° १.३.२१.]
तड् ॥३६॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्ति तेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥३७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती गीतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु० ५. १७.] हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यज्ञमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौषि समीचीनोऽयं यज्ञमानो होता श्रद्धावानित्यादिस्तुतिं करौषीत्यर्थः । शंसु हिंसास्तुत्योः लिङ्गुर्थे लेट् मध्यमैकवचने सिबदिशः सिब्वङ्गलं लेटीति [पा० ३. १. ३४.] सिप्रत्ययः तस्यार्धधातुकस्येड्लदिरिति [पा० ७. २. ३५.] इडागमः लेटोऽडाटाविति [पा० ३. ४. १४.] सिपोऽडागमः इतश्च लोपः परस्मैपदघ्निति [पा० ३. ४. १७.] सिप इकारलोपः तस्य रुवविसर्गो षत्वम् प्रशंसिषः इति वृषम् तिङ्गुतिङ इति [पा० ८. १. २८.] सर्वानुदात्तत्वम् । किं च हे मधवन् हे धनवन् इन्द्र मर्दिता मृड सुखकरणे मृडतीति मर्दिता यज्ञमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते अतो हे इन्द्र ते तव वचः त्वमेव सुखयितेत्येवंवृषं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अभ्यादानाद्वाचनात्तः षष्ठोऽध्यायः
समीरितः ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ [रत्नसो] ॥ १ ॥ २ [दिवमग्नेणा०] ॥ २ ॥ ३ a ॥ ३ ॥ ३ b. c ॥ ४ ॥
४ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥

II. ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ [धर्षान्मानुषः]. १ a ॥ २ ॥ १ b [ग्मि]. c [धीभ्यः प्रोक्षाम्यनु]
॥ ३ ॥ १० a. b [सदत्तु] ॥ ४ ॥ १० c [यज्ञमान आशिषा] ॥ ५ ॥ ११ a [पशु
त्रां]. b - आविश ॥ ६ ॥ ११ b उरोर् - भव ॥ ७ ॥ ११ c. d. e. १२ a
॥ ८ ॥ १५ ॥

III. ॥ १२ b [पथ्या उप] ॥ १ ॥ १३ ॥ २ ॥ १४ ॥ ३ ॥ १५ a-g ॥ ४ ॥ १५ h.
१६ a. b ॥ ५ ॥ १६ c ॥ ६ ॥ १६ d [प्रोष्वीथाम्]. e. f [जुषाणोऽग्निः]. g
॥ ७ ॥ २२ ॥

IV. ॥ १८ a. b [रितस्य०] - रिणान् ॥ १ ॥ १८ b वातस्य - षत् । c ॥ २ ॥

- ११ a ॥३॥ ११ b-g. २० a [निधीत ऐन्द्र - निदीधि] ॥४॥ २० b ॥५॥२७॥
 V. ॥ २१ a. c. b. d-g. i. h. k [नभो दिव्यं गृह्]. l. m [कार्यह (26.)] ॥१॥
 २१ n [गृह्वत्तरिजं ज्यो°] ॥२॥ २२ a. b. c ॥३॥ २२ d ॥४॥ इद-
 मापः प्रवक्तु यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाक्यमभिदुद्रोक्तं यद्वा शेषः उता-
 नृतम् ॥५॥३२॥
 VI. ॥ २३ ॥१॥ २४ a-d ॥२॥ २४ e ॥३॥३५॥
 VII. ॥ २५ [ऊर्ध्वोऽग्रधरं] ॥१॥ २६ a. b ॥२॥ २६ c ॥३॥ २७ - मदित्तमः
 ॥४॥ २७ तं दे° - स्वाह्वा ॥५॥ २८ ॥६॥ २९ ॥७॥४२॥
 VIII. ॥ ३० ॥१॥ ३१ ॥२॥ ३२ ॥३॥ ३३ [उराऽग्रत्तरिजं] ॥४॥ ३४ ॥५॥
 ३५ [वीलियेथामू°] ॥६॥ ३६ ॥७॥ ३७ ॥८॥५०॥ ॥ अष्टानुवाकेषु पञ्चा-
 शत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥

I. वाचस्पतये पवस्व वृक्षोऽग्रश्रुभ्यां गर्भस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व
 येषां भागोऽसि ॥१॥

षष्ठेऽ(1.)ध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः । सप्तमे ग्रहग्रह-
 णमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का° [१.४.२३.] उपाश्रुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो
 मधुमतीरिति । मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्तत्रैकैकेन मन्त्रेणोपांशुग्रहमेकैकवारं
 गृह्णीयात् उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रयस्यादौ योज्यम् ॥ प्राणदेवत्या विराट् न-
 ववैराजत्रयोदशैर्नष्टत्रयेति लक्षणान्नष्टत्रया विराट् प्रथमोऽष्टार्धास्तेनैकोना ॥ पू-
 र्वोत्तरार्धयोरुपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः । हे सोम त्वं वा-
 चस्पतये प्राणाय पवस्व गृह् । पव गतौ । प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुतेः [४.
 १.१.१.] । यद्वा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा विभक्तिव्यत्ययः मन्त्रेण वाचः
 संबन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व श्रुद्धो भव । किम्भूतस्त्वम् वृक्षः वर्षितुस्तव संब-

न्धिभ्यामंशुभ्यां (२.) तौ हि तत्र क्षिप्येते । तथा गभस्तिपूतः पाणी वै गभस्ती
ऽइति [४.१.१.१.] श्रुतेरर्ध्वोर्गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः । समासगतः पूतशब्दो
विहिंश्यांशुभ्यामित्यनेनापि योज्यः ॥ द्वितीयं गृह्णाति । हे सोम देवः सन्देवेभ्यो
ऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न क्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां दे-
वानां त्वं भागोऽसि तान्प्रति गह्मेत्यर्थः ॥ १ ॥

- a. मधुमतीर्न इषस्कृधि । b. यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते
सोम सोमाय स्वाहा । c. स्वाहा । d. उर्वत्तरिक्षमन्वेमि ॥ २ ॥

तृतीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् हे सोम त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुम-
तीः मधुरसोपेताः कृधि कुरु ॥ का° [१.४.२८.] यत्तऽइत्यात्तात्सोमे निदधाती-
ति । स्वीकृतानंशून्सोमे स्थापयेत् ॥ सौम्यम् । हे सोम ते तव अदाभ्यमहिं-
स्यम् दभोतिर्हिसार्थः जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम तस्मै
तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ का° [१.४.३४.] स्वाहेत्युक्त्वोर्वत्तरि-
क्षमिति निःक्रमणमिति । स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निःक्रमेत् ॥ उरु विस्तीर्णमन्त-
रिक्षमन्वेमि अनुगहामि ॥ २ ॥

- a. स्वांकृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्वाष्टु स्वा-
हा वा सुभव सूर्याय । b. देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः । c. देवांशो
यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्रुता भङ्गेन कृतोऽसौ फट् । d. प्राणाय वा ।
e. व्यानाय वा ॥ ३ ॥

का° [१.४.३७.] स्वांकृत इति ऊवा पात्रमुन्मार्ष्टीति । उपांशुग्रहं ऊवा पा-
त्रमार्जनं कुर्यात् ॥ ग्रहदैवतम् प्राणो वाऽअस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं
जात इति [४.१.१.२२.] श्रुतेरुपांशुग्रहः प्राणः । हे प्राणत्रयोपांशुग्रह त्वं स्वांकृ-
तो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि हान्दसो यत्लोपः स्वयमुत्पन्नोऽसि । के-
भ्यः । विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवा-
स्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वय-

मुत्पन्न इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः प्रज्ञापतिरष्टु व्याप्नोतु
 अशूङ् (3.) व्याप्तौ पदविकरणव्यत्ययः । प्रज्ञापतिर्वै मनः प्रज्ञापतिश्चाश्रुतामिति
 [४.१.१.२२.] श्रुतेः ॥ शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्संबोधनं हे सुभव उत्तमजन्म-
 न्यह् सूर्याय सूर्यार्थं त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि ॥ यद्वास्य होममन्त्रस्यायमर्थः
 हे प्राणत्रय ग्रह त्वं स्वांकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवज-
 न्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रिया-
 णां कृतायेत्यर्थः । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्टु व्याप्नोतु हे सुभव प्रा-
 णत्रयोपांशुग्रह तादृशं त्वां बहिःप्राणत्रयाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि आ-
 दित्यो ह वै बाह्यः प्राण उद्यत्येष क्षेत्रं चानुषं प्राणमनुगृहीतऽइत्याहर्षणि-
 कश्रुतेः सूर्यस्य बहिःप्राणत्वम् । स्वांकृतशब्देन प्राणत्रयग्रहस्य स्वाधीनत्वं दि-
 व्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति तित्तिरिणोक्तम् स्वांकृतोऽसीत्या-
 ह प्राणमेव समकृत (4.) विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभये-
 स्त्रेव देवमनुष्येषु प्राणान्धातीति ॥ का° [१.४.३८.] प्रथमे परिधाऽउत्तानं पाणिं
 प्रागुपमार्ष्टि देवेभ्यस्वेति । पश्चिमस्थे परिधौ सोमलितमूर्धाभिमुखं कृत्वा
 प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्यात् ॥ दैवं यजुः हे लेप मरीचिपेभ्यः मरीचि-
 पालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ मार्ज्मि इति शेषः ॥ का° [१.४.३९.]
 वासउरोबाहुषु श्लिष्टमऽश्रुमभिचरन्जुहुयादेवाऽशविति । वस्त्रादिषु श्लिष्टो यः सो-
 मांशुस्तमभिचारार्थं जुहुयात् ॥ आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजुः । हे देव दीप्य-
 मान हे अंशो सोमांशो यस्मै ब्रूयात् त्वामीडे प्रार्थयामि ईडिर्ध्येषणकर्मा तत्
 ब्रधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते प्रवतिर्गत्यर्थः गहृतीत्युपरिप्रुत् तेनो-
 परि आगतेन भङ्गेनामर्दनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः असौ द्वेष्टो कृतो नि-
 कृतः सन् फट् विशीर्णो भवतु जिफला विशरणो अस्य क्विबन्तस्यैतद्रूपम् फल-
 तीति फट् उल्लयोरैक्यम् स्वाहाकारस्थाने फडित्यभिचारे प्रयुज्यते ॥ का° [१.४.
 ४१.] प्राणाय वेति पात्रासादनम् । यस्मिन्प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव
 स्थापयेत् ॥ हे उपांशुपात्र प्राणदेवतासंतोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः ॥ का°
 [१.४.४२.] उपाऽश्रुसवनं पाणिना प्रमृज्यादच्च व्यानाय वेति सऽस्पृष्टमिति । ये-

नाश्मना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं रुस्तेन प्रमृज्योदगभिमुखग्रहसंलग्नं सादयेत् ॥ हे उपांशुसवन व्यानदेवताप्रीत्यर्थं त्वामासादयामि ॥३॥

II. उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यं मधवन्पाहि सोमम् । उरुष्य राय एषो यज्ञस्व ॥४॥

का° [१. ६. १.] उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति । सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयामयतीत्युपयामी ग्रहस्तेन गृह्यत इत्युपयामगृहीतः पचाद्यच् चित्वादात्तोदात्तः यमोऽपरिवेषणा इति [धा° ११. ७१. ३२. ८१.] परिवेषणादन्यत्र मिवाभावादृद्धिः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति [पा° ६. २. २.] पूर्वपदस्वरं बाधित्वा याथघञिति [पा° ६. २. १४४.] अजन्तस्यातोदात्तत्वम् पुनस्तृतीयासमाप्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा° ६. २. २.] तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे सोमरस त्वं तादृशोऽसि । हे मधवन् धनवन्निन्द्र त्वं तादृशं रसमन्तर्यरूपात्रमध्ये यह निगृह्णीष्व यद्वा शत्रुभ्योऽन्तर्यामं व्यवधानं यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पालय तथा रायो धनानि उरुष्य रक्ष उरुष्यती रक्षणकर्मा यद्वा पशवो राय इति [४. १. २. १५.] श्रुतेः पशून् रक्ष । आ इषो यज्ञस्व इषोऽन्नानि आयज्ञस्व समन्तादेहि यद्वा न्नप्रभवत्वादिषो लक्षणाया प्रजाः प्रजा वाऽइष इति [४. १. २. १५.] श्रुतेः ता यज्ञस्व याज्ञयस्व यायज्ञकाः कुरु श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ॥४॥

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् ।

सज्जूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामि मधवन्मादयस्व ॥५॥

मधवदेवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामग्रहण एव विनियोगः । हे मधवन् ते तवानुग्रहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि यद्वा हे अन्तर्याम प्राणद्वपापन्नस्य तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किं च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि । हे मधवन्धनवन्निन्द्र अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः गुस्थानैश्च देवैः सज्जूः समानजोषणः समानप्रीतियुक्तः सन्नन्तर्यामि ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् यद्वा तृप्यस्व मद तृप्ती चुरादिरात्मनेपदी । देवेभिरित्यत्र बहुलं हृन्दसीति [पा° ७. १. १०.] ऐ-सोऽभावे बहुवचने कल्पोदिति [पा° ७. ३. १०३.] एकारः ॥५॥ .

a. b = ३ a. b । c. उ॒दानाय॑ त्वा ॥ ६ ॥

का० (५.) स्वांकृत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः ॥ व्याख्यातः ॥ का० (५.) प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना प्रत्यगिति । प्रथमे परिधावधोमुखकृस्तेन प्रत्यक्संस्थं मार्ष्टि देवेभ्यस्वेति मन्त्रेण ॥ व्याख्यातः ॥ का० [१. ६. ४.] उ॒दानाय॑ त्वेति पात्रासादनम् ॥ हे ग्रह उ॒दानसंतोषार्थं॑ त्वां सादयामि ॥ ६ ॥

III. a. आ वा॒यो भूष॑ शुचि॒पा उप॑ नः स॒हस्रं॑ ते नि॒युतो॑ विश्व॒वार । उ॒यो ते॑ ऽअ॒न्यो म॒यम॑यामि॒ यस्य॑ दे॒व दधि॑षे पूर्॒वपे॑यम् । b. वा॒यवे॑ त्वा ॥ ७ ॥

का० [१. ६. ५.] ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति ॥ वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठ-दृष्टा वायवे त्वेति यजुर्गता । हे वायो हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतमप्रगतमन्यदेवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपानः (६.) । त्वं नो ऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागहेत्यर्थः भूष अलंकारऽइह गत्यर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्वा त्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्तत्संबोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति । नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ० १. १५.] नियुह्येन वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते तवासंख्याता वाहनभूता मृगास्तैरागहेत्यर्थः । किं च मयं मदनीयं तृप्तिजनकमन्धः सोमलक्षणमन्नं ते तव उप समीपे एव अयामि गमयामि सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः । हे देव दीप्यमान वायो यस्य सोमस्य पूर्वपेयं प्रथमवषट्कारलक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिषे धारयसि दधातेर्लिटि वृषम् ॥ एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस वायवे वायुदेवतार्थं त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

a. इन्द्र॑वायू॒ऽइमे सु॒ता उप॑ प्रयो॒भिर्ग॑तम् । इन्द्र॑वो वामु॒शान्ति॑ हि ।

b. उप॒याम॑गृहीतो॒ऽसि वा॒यवे॑ऽइन्द्र॑वा॒युभ्यां॑ त्वा । c. ए॒ष ते॑ योनिः ।

d. स॒जोषी॑भ्यां त्वा ॥ ८ ॥

का० [१. ६. ६.] अपगृह्य पुनरैन्द्रवायूऽस्तीति । एकवारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति ॥ ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुकन्दोदृष्टा उपयामेति यजुःसहि-

तो मन्त्रः । हे इन्द्रवायू युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः । प्रय इत्यन्ननाम [निघ० २. ७. (7.)] प्रयोभिः एतैः सोमरसद्वपैरन्नैर्निर्मितैरूप समीपे युवामागतमा-
गहृतम् यद्वा प्रयःशब्द इण् गताविति धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य द्वपम् प्रैतीति प्र-
यन् इणो यण् तस्य भित्ति परे तकारस्य हान्दसः सकारः तस्य रुत्वादि प्रयोभि-
रिति सिध्यति प्रयोभिः प्रयद्भिः शीघ्रैश्चैरागहृतम् । हि यस्मादिन्द्रवो सोमा वां
युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागहृतमित्यर्थः ॥ सोममाहु हे सोमरस वमुपयामेन
पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थं च त्वां
गृह्णामीति शेषः ॥ का० [१. ५. २५.] दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रह-
सादनमिति । दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिमृज्य पात्राद्वह्निर्निर्गतं सोमं मार्जयि-
त्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य सादनं करोति । वीप्सा सर्वग्रहार्था इति
सूत्रार्थः ॥ हे पात्र एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोऽत्र सज्जोषोभ्यां
समानप्रतीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं त्वां सादयासीति शेषः ॥ ८ ॥

IV. a. अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं ह-
वम् । b. उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा ॥ १ ॥

का० [१. ६. ७.] मैत्रावरुणमयं वामिति । मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ मित्राव-
रुणदेवत्या गायत्री गृत्समददृष्टा यनुरन्ता । हे मित्रावरुणौ विभक्तेराकारः हे ऋ-
तावृधा ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतवृधौ ऋतस्य वर्धयितारौ वां युवयो-
रर्थायायं सोमः सुतः अभिषुतः तस्मादिहास्मिन्यज्ञे ममेत् इत् एवार्थम् ममैव य-
जमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् हे सोमरस वमुपयामेन
मैत्रावरुणग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः
॥ १ ॥

a. राया वयं ससवाऽसौ मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुं
मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् । b. एष ते योनि-
र्ऋतायुभ्यां त्वा ॥ १० ॥

का० [१. ६. ८.] पयसा श्रीणात्येनं कुशावत्तर्धाय राया वयमिति । मैत्रावरुणा-

पात्रे कुशद्वयं व्यवधाय तत्र स्वं सोमरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्यात् ॥ मित्रावरुणदेव-
त्या त्रिष्टुप्प्रसदस्युदृष्टा । उत्तरार्धे तामिति तदः श्रवणादिहृ यदोऽध्याहारः । मन्त्र-
दृक्कामदुर्घां प्रार्थयते । यया धेन्वा गृहे सत्या वयं राया धनेन ससवांसः वन षण
संभक्तौ इत्यस्य वसौ रूपम् धनेन संभक्ताः संपन्नाः सन्तो मदेम कृष्टाः स्याम । क-
थमिव । कृष्येनेव यथा कृषिषा संभक्ता देवा कृष्यन्ति यथा च यवसेन घसिन
गवाङ्गिकादिना (८.) गावो कृष्यन्ति हे मित्रावरुणौ युवं युवां तां धेनुं नोऽस्म-
भ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तम् किम्भूतां धेनुम् अनपस्फुरत्तीं स्फुरतिर्गत्यर्थः अ-
पस्फुरति पुरुषान्तरं गृह्णीत्यपस्फुरत्ती न अपस्फुरत्ती ताम् अनन्यगामिनीम् द-
त्तमित्यर्थः ॥ एष तऽइति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभ्यां
मित्रावरुणाभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः । ब्रह्म वाऽऽस्तं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो
कृतं वरुण एवायुरिति श्रुतेः [४.१.४.१०.] ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः
इति श्रुतिव्याख्या पदकारस्तु ऋतयुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन ऋतं सत्यं यज्ञं
वा कामयेते तौ ऋतयू ताभ्यामृतयुभ्याम् संहितायां दीर्घः यज्ञमिहृद्वा मित्रावरु-
णाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

V. a. या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तथा यज्ञं मिमिक्षतम् ।

b. उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा । c. एष ते योनिर्माधीभ्यां त्वा ॥ ११ ॥

का° [१.७.८.] आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति । यज्ञमानेऽन्वारब्धे
वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति ॥ आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे अश्विना
अश्विदेवौ वां युवयोर्था कशा कशेति वाङ्मसु [निघ° १.११.] पठितम् काशय-
ति प्रकाशयति वाङ्म इति (९.) कशा वाक् किम्भूता मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती
मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता तथा सूनृतावती प्रियं सत्यं वचः सूनृतम् तद्वती
सत्यप्रियवचनोपेता । हे अश्विनौ तथा वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मिहृ सेचने
सन्-अन्तः सेक्तुमिहृतम् निष्यादयतमित्यर्थः ॥ हे ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि
अश्विभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ का° (१०.) सादयत्येष ते ॥ हे ग्रह एष ते
योनिः स्थानम् माधीभ्यां मधुब्राह्मणाद्येतृभ्यामश्विभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः ।

मधुब्राह्मणं यावधीयाति तौ माध्यौ ताभ्याम् तद्धित ईप्रत्ययः । दध्यङ् रु वाऽआ-
भ्यामार्थवर्णो मधु नाम ब्राह्मणमुवाचेति श्रुतेः [४. १. ५. १८.] ॥ ११ ॥

VI. a. तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदेऽ स्वर्विदम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय वा । c. एष ते योनिर्वीरिता पाहि ।

d. अर्पमृष्टः शण्डः । e. देवास्त्वा शुक्रयाः प्रणयन्तु । f. अनोधृष्टा-

सि ॥ १२ ॥

का° [१. ६. १०.] शुकं वैल्वेन वा तं प्रत्नथेति । विल्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा
शुकं ग्रहं गृह्णाति ॥ जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा (11.) द्वादशार्णचतुः-
पादा जगती उपयामेत्यन्ते यजुः । हे इन्द्र त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे पुनः-
पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति बलनाम [निघ° २. १.] बलं
बलवद्यज्ञफलं दोहसे क्षारयसि ददासीत्यर्थः यजमानयिति शेषः कथं दोहसे तत्र
दृष्टान्तमाह । प्रत्नथा प्रत्नपूर्वेत्यादिना [पा° ५. ३. १११.] याल्प्रत्ययः उपमाथयिः
प्रत्नशब्दः पुराणवचनः [निघ° ३. २७.] चिरंतनानां भृवादीनामिव फलं दोहसे ।
पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव । विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्रा-
णामिव । इमथा इदानींतनानां यजमानानामिवास्य फलं दोहसे तं वा स्तुम इति
शेषः । किम्भूतं तम् ज्येष्ठतातिम् तननं (12.) तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा ता-
तिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृकज्येष्ठाभ्यामित्यादिना [पा° ५. ४. ४१.] प्रशंसायां ता-
तिल्प्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठा ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु
बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम् । स्वर्विदम् स्वः सुलोकं वेत्ति जानातीति स्व-
र्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखम् धुनिं धुज कम्पने क-
म्पितारं शत्रूणाम् आशुं शीघ्रम् जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्था-
न्तरम् हे इन्द्र यत्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनं वर्जनोयमालस्या-
श्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि उह प्रपूर्णे प्रपूर्णे रिक्तीकरणमिति
क्षीरस्वामी । किं च यासु क्रियासु धुनिं वदनुग्रहाहूत्रकम्पयन्तमाशुं क्षिप्रकारिणं

रादौ शुक्रं प्रतिप्रस्थाता ततो मन्थिनं जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् सा प्रथमा
मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियतऽइत्यर्थः सोमक्रये
सा देवि देवमहेहीन्द्राय सोममित्युक्तत्वात् [अध्या० ४. २०.] । किम्भूता संस्कृतिः
विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋविग्भिरनृविग्भिश्च त्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा यद्वा
विश्वं वृणोति क्रियमाणाः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिबीजत्वात्सोमस्य व-
रुणो मित्र अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भृत्य इति शेषः वरुणमित्राग्न-
योऽन्येषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्माऽइन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा ॥

c. तृम्यन्तु होत्रा मधो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहा ।

d. अयाउग्रीत् ॥ १५ ॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्यो
मन्त्री इति शेषः ॥ यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वदेवैर्वरणीया सा प्रथमा
देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वा-
न्बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋविजः तस्मै तादृशयेन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं
स्वाहेति स्वाहाकारेणाजुहोत आभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥
का० [१. ११. १.] तृम्यन्त्विति जपतीति ॥ होत्रादेवतम् । ताः होत्राः इन्द्रोऽभि-
मानिन्यो देवताः तृम्यन्तु तृप्ता भवन्तु तृम्य प्रीतौ । होत्राशब्देन याज्ञाहन्दांस्य-
भिधीयन्ते । ताः काः याः मधो मधुनो मधुस्वादस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु इष्टाः
तद्धोमे नियुक्तत्वात् याश्च होत्राः सुष्ठु प्रीताः कथं ज्ञायन्ते (15.) यद्यस्मात् स्वा-
हाकारेण सुहुताः साधु हुता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ का० [१. ११. १०.] हो-
तारं प्रत्यङ्मुपसीदत्ययाउग्रीदिति । अर्धयुर्होतृसमीपे प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेत् ॥ होतृ-
देवतम् । अग्निरयाद् अयाज्जीत् अग्रीधा यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

VII. a. अयं वेनश्चादयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपा७ संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिकृन्ति ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि मर्काय वा ॥ १६ ॥

का° [१. ६. १२.] मन्थिनमयं वेन इति । मन्थिग्रहं गृहीयात् ॥ त्रिष्टुप् अन-
याधिदैवमधियज्ञं चावस्थितः सोमः स्तूयते ॥ अथिदैवं चन्द्रात्मना स्तूयते । वेनो
वेनतेः कालिकर्मण इति यास्कः [निरु° १०. ३८.] विनि (16.) कालावित्यस्य वृ-
पम् अयं वेनः कालश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणका-
ले ग्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः पृश्निरा-
दित्यो गुल्लोको वा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः गुल्लोकस्था रविस्था वा अपो वर्ष-
ति । किम्भूतो वेनः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युल्लक्षणां जरायुवद्वेष्टनं यस्य स ज्यो-
तिर्जरायुः ॥ इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा
इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तु-
वन्ति । बालं यथा कश्चिच्छालयति तद्वयं सोमं स्तोत्रशस्त्रवृषाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति
रिहतिर्चनकर्मसु पठितः [निघ° ३. १४.] अर्चनं स्तवनमेव । किम्भूतमिमम् सूर्य-
स्यापां च संगमे गृहीताभिरद्विर्भिषुतमिति शेषः सोमाभिषवार्थं वसतीवर्ष आ-
पो अपां सूर्यस्य च संगमे गृह्यन्ते ता वै वरुन्तीनाः (17.) स्यन्दमानानां गृही-
यादिव गृहीयादिति श्रुतेः । यद्वायमर्थः अपां सूर्यस्य संगमे निमित्ते उदकसूर्यस-
मागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्-
स्तुनो लाभाय यथा कश्चित्स्तौति । ईदृशं हे सोम वमुपयामेन ग्रहपात्रिण गृही-
तोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १६ ॥

a. मनो न येषु रुवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता ।

आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णोऽस्याश्रीणीतादिशं गभस्तौ ॥

b. एष ते योनिः प्रजाः पाहि । c. अपमृष्टो मर्कः । d. देवास्त्वा

मन्थिपाः प्रणयन्तु । e. अनाधृष्टासि ॥ १७ ॥

का° [१. ६. १३.] सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति । एनं मन्थिग्रहं यव-
पिष्टैर्मिश्रीकुर्यात् ॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः । विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्युप्रति-
प्रस्थातारौ विप इत्यत्र ह्यन्दसः प्रातिपदिकैकादेशलोपः येषु रुवनेषु सोमहोमेषु

शच्या कर्मणा कृत्वा शचीति कर्मनाम [निघ° २.१.] मनो न मन-इव-तिग्मम्
 तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणा इति यास्कः [निरु° १०.६.] मनोवदुत्साहयुक्तं यथा तथा
 वनुथः प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषश्चान्दसः वनुतः व्यावृत्तः युगपत् शुक्रामन्थिग्र-
 हाविति शेषः शच्येति निमित्ततृतीया वा कर्मनिमित्तं व्यावृत्त इत्यर्थः । किम्भूतौ
 विपश्चितौ द्रवन्ता द्रवन्तौ गहन्तौ रुवनेषु तेष्वेव कर्तव्येषु क्रोमेषु प्रचरन्तौ । यो
 ऽधर्युः शर्याभिः अङ्गुलीभिर्गभस्तौ पाणौ स्थितस्यास्य मन्थिग्रहस्य कर्मणि षष्ठी इमं
 मन्थिनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रीणीत समन्तात् श्रीणीते सक्तुभिर्मिश्रयति किम्भूतो
 यः तुविनृणाः तुवि नृणां यस्य बहुधनः महादक्षिणः तुवीति बहुनाम [निघ° ३.
 १.] नृणामिति धननाम [निघ° २.१०.] । यद्यप्यत्राधर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ
 तथापि यः सक्तुभिः श्रपणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः ॥ एष तऽइति सा-
 दयति । हे मन्थिग्रह ते तव एष योनिः प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसंबन्धिनीः पा-
 ह्नि पालय ॥ का° [१.१०.५.] अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातिति । प्रतिप्रस्थाता
 प्रोक्षितेन घृणशकलेन मन्थिनमाहाद्याप्रोक्षितेनापमार्ष्टि ॥ अपमार्जनीकृतो मर्को
 नामासुरपुरोहितः ॥ का° [१.१०.६.] देवास्त्विति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति । प्र-
 तिप्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रामेत् ॥ मन्थिदेवतम् हे मन्थिग्रह मन्थिनं ग्रहं पि-
 बन्तीति मन्थिपाः देवाः त्वा प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ अनाधृष्टासीति म-
 न्नो विनियोगसहितः पूर्व [क° १२.] व्याख्यातः ॥ १७ ॥

- सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीक्ष्यभि रायस्योषेणा यजमानम् ।
- संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशौचिषा ।
- निरस्तो मर्कः । d. मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

का° [१.१०.१.] सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति । प्रतिप्रस्थातोत्तरं घृणदेशं
 गहति ॥ मन्थिदेवतम् हे मन्थिग्रह शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसं-
 बन्धिनीः प्रजाः प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्योषेणा धनस्य पुष्ट्या सह यजमा-
 नमभि यजमानसंमुखं परीहि परिगृह्य आगृह्य ॥ का° [१.१०.१०.] अपरेण घृणम-
 र्त्नी संधत्तः संजग्मान इति । प्रतिप्रस्थातारब्धिं संधत्तऽइत्युक्तम् ॥ मन्थी नाम

ग्रहो दिवा पृथिव्या गुल्लोकभूलोकाभ्यां संजग्मानः संगहमानः सन् मन्थिशोचिषा मन्थिनः स्वस्यैव दीप्त्या यूषं बिभर्तीति शेषः ॥ का° [१. १०. ११.] निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षितं यूषशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ का° [१. १०. १३.] मन्थिन इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूषशकलमाहुवनीये प्रक्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् हे यूषशकल त्वं मन्थिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

VIII. ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनाकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषधम् ॥ १९ ॥

का° [१. ६. १४.] आग्रयणं द्वयोर्धार्योर्ये देवास इति । धाराद्वये क्षरति सत्याग्रयणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी त्रिष्टुप् परुक्षेपदृष्टा । हे देवासः देवाः ये यूषं दिवि गुल्लोके एकादश स्थ एकादशसंख्याका भवथ केन महिना महिम्ना स्वस्वमहिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन महिनेति पदं त्रिष्वपि स्थानेषु संबध्यते सर्वत्र मरुताभ्याविशेषात् तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादश स्थ तथा ये यूषमप्सुक्षितः अन्तरिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथ । अप्सुक्षितो अन्तरिक्षनामसु [निघ° १. ३. (18.)] पठितम् क्षियतिर्निवासार्थः अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यर्थः हे देवासः देवास्ते त्रिविधा यूषमिमं यज्ञं यज्ञनीयमाग्रयणग्रहं जुषधं सेवधम् ॥ १९ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं वि-
जुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विजुं त्वं पाक्षुभिः सर्वनानि पाहि ॥ २० ॥

आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणग्रहणाऽएव विनियुक्तम् हे आग्रयणग्रह वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणोऽसि आग्रयणानामा भवसि किम्भूतस्त्वम् स्वाग्रयणाः अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं स्वाग्रं श्रेष्ठम् अयति प्रापयतीति स्वाग्रयणाः अग्रशब्दस्यापतौ परे टिलोपः । तादृशत्वं यज्ञं पाहि रक्ष यज्ञपतिं यज्ञमानं च पाहि । विजुः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु त्वमपि तादृशं विजुं पाहि रक्ष । सर्वनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥ २० ॥

a. सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायास्मै सुन्वते यज्ञमा-
नाय पवतः इषः उर्जे पवतेऽद्वा ओषधीभ्यः पवते ग्वावापृथिवीभ्यां पवते
सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । b. एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा दे-
वेभ्यः ॥ २१ ॥

का° [१. ६. १५.] त्रिहिकृत्य सोमः पवतः इति । हिंकारत्रयं कृत्वा जपेदिति
शेषः ॥ विश्वदेवम् । सोमः पवते पवतिर्गत्यर्थः सोमो गहति ग्रहपात्रेषु स्वर्काये
कर्मणि प्रवर्ततः इत्यर्थः । द्विरुक्तिरादरार्था । किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणाज्ञाति-
प्रीत्यर्थम् अस्मै क्षत्राय एतत्क्षत्रियज्ञातिप्रीत्यर्थम् अस्मै सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते
यज्ञमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते । इषेऽन्नाय उर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते नि-
ष्पत्त्यर्थमित्यर्थः । अद्वा वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो ब्रीहियवादिभ्यस्तत्सिद्ध्यर्थं पवते ।
ग्वावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय पवते । किं वा बहूनोक्तेन सुभूताय सर्वेषां
साधुभवनाय पवते । हे आययणग्रह तादृशं वा तां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेव-
ताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः ॥ एष तः इति सादयति । हे ग्रह एष ते योनिः
स्यान् विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थे तां सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

IX. a. उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय वा बृहद्वते वयस्वतः उक्थाव्यं गृह्णामि ।

यत्तः इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै वा विलेवे वा ।

b. एष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा ।

c. देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

का° [१. ६. २०.] उक्थमुपयामगृहीत इति । उक्थं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपया-
मग्रहदेवतानि यज्ञेषु हे सोम तमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि हे उक्थग्रह
वा त्वामिन्द्रार्थं गृह्णामि स्वीकरोमि । किम्भूतायेन्द्राय बृहद्वते बृहत्साम तद्वते
बृहत्सामप्रियायेत्यर्थः तथा वयस्वते वयः सोमत्रूपमन्नं तद्वते यद्वा वयो यौवन-
लक्षणां वीर्यसमेतम् (19.) सदा तद्वते । किम्भूतं त्वाम् उक्थाव्यम् उक्थानि मि-
त्रावरुणब्राह्मणाहंस्यहावाकसंबन्धीनि शस्त्राणि अवति रक्षतीत्युक्थावीः तम्

तत्र क्यस्य विनियोगः ॥ किं च एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाहु हे इन्द्र यत्ते तव बृ-
 कृत् मरुत् वयोऽन्नं सोमद्वयमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थये इति शेषः । हे
 सोम विप्लवे विप्लुदेवतार्थं त्वां गृह्णामि । यद्वा हे इन्द्र यत्ते तव बृकृत् मरुत्
 ऊर्जितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम त्वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्म-
 दामल्लिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते वेति युष्मदा सोम उच्यते प्रत्यक्षः तयोः सा-
 मर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्येत्यनेन व्यत्ययः इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन प-
 देन व्यत्ययः ततश्चायमर्थः हे सोम यदस्येन्द्रस्य बृकृद्वयो तस्मै त्वा गृह्णामि विप्लवे
 यज्ञाय च त्वां गृह्णामि ॥ एष तऽइति सादनम् । हे ग्रह एष ते तव योनिः स्था-
 नमुक्येभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः ॥ का° [१. १४. ८.] उक्थं विगृह्णाति त्रैधं
 देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति । उक्थ्यस्थालीस्थं सोमं त्रैधा विभज्य गृह्णाति । सर्व-
 भ्यः प्रशास्तृब्राह्मणाहंस्यहावाकेभ्यस्तत्कृतयागार्थमित्यर्थः ॥ हे सोम देवेभ्योऽर्थाय
 त्वां गृह्णामि किम्भूतं त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् किमर्थम्
 यज्ञस्यायुषे अनवहिन्ना कर्मैकदोषरहिता (20.) परिसमाप्तिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञस-
 माप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यज्ञमानस्य शरीरमिति यज्ञ-
 मानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

- a. मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । b. इन्द्राय त्वा दे° ।
 c. इन्द्राग्निभ्यां त्वा दे° । d. इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा दे° । e. इन्द्राबृह-
 स्पतिभ्यां त्वा दे° । f. इन्द्राविप्लुभ्यां त्वा दे° ॥ २३ ॥

का° [१. १४. १.] मित्रावरुणाभ्यां वेति वा प्रशास्त्रऽइति । मित्रावरुणायोक्थ्य-
 विग्रहे मन्त्रविकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृ-
 ह्णामि ॥ का° [१. १४. १५.] एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय वेति ब्राह्मणाहंसि-
 नऽइन्द्राग्निभ्यां वेत्यहावाकायेति । ब्राह्मणाहंस्यहावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावेवम् ॥
 इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का° [१०. ७. ११.]
 उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविप्लुभ्यामिति । उक्थ्यादिसोमसंस्थे-
 षु मित्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणयौर्थे त्वां देवा-

व्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवमिन्द्राबृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्रावितुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६.३.२६.] पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

X. मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतं आ ज्ञातमग्निम् ।

कविः सस्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

का० [१.६.२१.] ध्रुवं मूर्धानं दिव इति । ध्रुवसंज्ञं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुब्भरदाजदृष्टा वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जनयन्त उत्पादितवन्तः अडागमाभाव आर्षः । किम्भूतमग्निम् दिवो मूर्धानं युलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यत्रयेणावस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरूपरतिस्तद्गृहीतम् नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरूपमते किंतु दारुपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव यद्वा पृथिवीशब्देनात्तरिक्षमुच्यते आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु [निघ० १.३.] पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं (21.) पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृद्धा भूतानि पुल्लाति । तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् जठराग्नित्रयेणान्नपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तमाज्ञातम् (22.) उत्पन्नमरणिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः । तथा सस्राजं सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानामतिथिं कविभिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अग्निरतिथिद्वयेण गृह्णान्प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाकुरन्ति । आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने पदन्न इति [पा० ६.१.६३.] सूत्रेणासन्नादेशः सुपां सुत्तुगिति [पा० ७.१.३१.] सप्तमीलोपः आसन् आसनि आस्ये मुखे आपात्रम् (23.) आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् विज्ञायते हि चमसो देवपान इति चमसेन ह वाऽएतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति [१.४.२.१४.] श्रुतेः ॥ ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

a. उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवज्जितिध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतजित्तमः । b. एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा । c. ध्रुवं ध्रुवेण म-

नसा वा॒चा सोम॑म॒वनयामि॑ । अथा न॒ इन्द्र॒ इदृ॒शीऽस॒पत्नाः॑ सम॑नस॒स्क॒रत् ॥ २५ ॥

ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवग्रहणाएव विनियुक्तम् हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः क्षितिर्वासगत्योः स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात् (24.) तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः तथा अच्युतानां च्युतिरक्षितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः अच्युते च्युतिरक्षिते पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः ॥ एष तज्ज्ञेति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं वैश्वानरायाग्रे वा तां सादयामि ॥ का० (25.) ध्रुवः होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति । ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसे सिञ्चेत् ॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्ची ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः । प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा बृहती वैराजौ गायत्री चेति पिङ्गलोक्तेः । ध्रुवेणैकप्रेण मनसा वाचा तन्मल्लोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहेऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि यद्वा ध्रुवं ग्रहं सोमं होतृचमसस्थं प्रत्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदेवार्थे इन्द्र एव नोऽस्माकं विशः प्रजाः इदृशीः करत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीलोपः [पा० ३.४.१७.] लेटोऽडाटावित्यडागमः [पा० ३.४.१४.] । कीदृशीर्विशः असपत्नाः नास्ति सपत्नो यासां ताः सपत्नरक्षिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्का धृतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

XI. a. यस्ते॑ द्र॒प्स स्क॑न्द॒ति यस्ते॑ऽअ॒ध॒श्रु॒ग्राव॑च्युतो धि॒षण॑योरुप॒स्थात् । अध॒र्या॒वा परि॑ वा॒ यः प॒वित्रा॑त्तं ते॒ जुहो॑मि॒ मन॑सा॒ वष॑ट्कृत॒ स्वाहा॑ ।

b. दे॒वाना॑मुत्क्रम॑णमसि ॥ २६ ॥

क्रा० [१.६.२८.] यस्तज्ज्ञेति विप्रुषाः होमं जुह्वतीति । अभिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमविन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय घृतहोमस्य विप्रुडोम इति संज्ञा तमध्वर्यादयो जुह्वति ॥ सौमी त्रिष्टुप्स्वाहेति यजुरक्ता देवश्रवो-

दृष्टा । हे सोम ते तव यो द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति यश्च ते तवांशुः खण्डः ग्रावच्युतः ग्राव्याः सकाशात्पतितः यश्च धिषणयोः अधिषवणा-फलकयोरुपस्थादुत्सङ्गात् स्कन्दति वाथवा य अंशुरर्धयोः सकाशात्स्कन्दति वाथवा य अंशुः पवित्रात्परि स्कन्दति यतः कुतश्चित्परि स्कन्दतीति भावः हे सोम ते तव तं द्रप्समंशुं च स्वाहाकारेण जुहोमि । किम्भूतं तम् मनसा वषट्कृतं संकल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमीत्यर्थः ॥ का° [१. ६. ३२.] अन्य-तरत्तृणां चावाले प्रास्यतीति । अध्वर्युणा वेदेर्ये तृणे गृहीते तयोरेकं चावाले क्षिपेत् ॥ चावालदैवतम् हे चावाल त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति गहन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्वत्तः स्वर्गं गहन्ति अतो हि देवाः स्वर्गमुपोदक्राम-न्निति [४. २. ५. ५.] श्रुतेः ॥ २६ ॥

XII. a. प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । b. व्यानाय मे व° । c. उदा-
नाय मे व° । d. वाचे मे व° । e. क्रतूदन्ताभ्यां मे व° । f. श्रो-
त्राय मे व° । g. चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

का° [१. ७. १.] ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्वाचयन्प्राणाय मऽङ्गति प्रतिमन्त्रमिति । प्राणायेत्यादयो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान्वाचयेत् ग्रहणक्रमेण ग्रहान्यजमानं दर्शयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश । यज्ञस्यैते प्राणास्तान्प्राणवृत्ते-ण दर्शयति हे उपांशो यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्तस्व ॥ उपांशुसवनम् व्यानाय मे सर्व-शरीरगतवायवे पवस्व अन्यत्पूर्ववत् ॥ अन्तर्यामम् कण्ठदेशस्थो वायुरुदानः ॥ ऐन्द्रवायवम् वागिन्द्रियाय ॥ मैत्रावरुणम् क्रतुः कामः दक्षस्तस्य समृद्धिः तद्भूय-साधनरूपाय वर्चसे प्रवर्तस्व ॥ आश्विनम् श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रामन्थिनौ युगपत् हे शुक्रामन्थिनौ मे मम चक्षुषोः पाठवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेथां प्रवर्तेथाम् ॥ २७ ॥

a. आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । b. ओजसे मे व° । c. आयुषे
मे व° । d. विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २८ ॥

आग्रयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व ॥ उक्थ्यम् ओजः सर्वेन्द्रियपाठवं शारीरं बलं वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ ध्रुवम् आयुर्निर्दुष्टजीवनं (26.) तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ पूतभृदाधवनीयौ युगपदवेक्षते । हे पूतभृदाधवनीयौ सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजार्थं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेथाम् किम्भूतौ युवाम् वर्चोदसौ वर्चो दत्तस्तौ वर्चोदसौ सर्वत्र ददातिरसुन्प्रत्ययः । यद्वात्र प्राणायित्यादिचतुर्थीनां षष्ठ्या विपरिणामः प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थः यद्वा यस्त्वं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र ॥ २८ ॥

a. कौऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामामन्महि यं वा सोमेनातीतृपाम । b. भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरौ वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

का° [१.७.१४.] कोऽसीति द्रोणकलशमिति । द्रोणकलशमवेक्षते ॥ प्राजापत्या वर्धमानोऽस्ति । यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थी नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोऽस्ति । अथ्यस्तप्रजापतिं द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश त्वं कः प्रजापतिरसि कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि तथा कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः । किं च वयं यस्य ते तव नाम अमन्महि विज्ञानीमः मन ज्ञाने च पुनर्यं द्रोणकलशं त्वं त्वां वयं सोमेन अतीतृपाम तर्पितवत्तः स त्वमस्मान्विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः ॥ का° [१.७.१५.] भूर्भुवः स्वरिति जपतीति ॥ हे भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्याः प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां भवेयम् वीरैः पुत्रैः सुवीरैः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम् ॥ २९ ॥

XIII. a. उपयामगृहीतोऽसि मध्वे वा । b. उपयामगृहीतोऽसि माधवाय वा । c. उ° शुक्राय वा । d. उ° शुचये वा । e. उ° नभसे वा । f. उ° नभस्याय वा । g. उ° ऽसीषे वा । h. उ° ऽस्यूजे वा ।

- i. उ० सहसे वा । k. उ० सहस्याय वा । l. उ० तपसे वा ।
m. उ० तपस्याय वा । n. उ० ऽस्यऋसस्पतये वा ॥ ३० ॥

का० [१. १३. १-४.] ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशाडुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वे-
ति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्यर्ग्योः पूर्वः पूर्वी मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति । अर्ध-
युप्रतिप्रस्थातारावृतुग्रहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः उपयामेत्यादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षट्सु
मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वी मन्त्रोऽध्यर्ग्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः ॥
द्वादश लिङ्गोक्तानि । हे ऋतुग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मधवे मधुनाम्ने चैत्र-
मासाय त्वां गृह्णामीति शेषः । माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि । मधुमाधवौ वा-
सन्तौ मधुप्रमुखमन्त्रं वसन्ते प्रपद्यते ॥ शुक्राय ज्यैष्ठ्याय त्वां गृह्णामि । शुचये आ-
षाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि । शुक्रशुची ग्रीष्ममासौ शुच शोषणऽइत्यस्य
धातोः ॥ नभसे श्रावणमासाय सोम त्वां गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमा-
निने त्वां गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघबाहुल्यान्न भात्यत्र सूर्य इति
नभा नभस्यश्च ॥ इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जं कार्तिकमासाय त्वां गृह्णा-
मि इषमन्नम् ऊर्जं तदुपसेचनं दध्यादि (27.) तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपाद-
भेदोपचाराद्वा ऊर्कशब्देन (28.) शार्दौ मासावुच्येति ॥ सहसे मार्गशीर्षमासाय ।
सहस्याय पुष्यमासाय सहःसहस्यौ हेमतिकौ मासौ सहतेः प्रसहनार्थस्य प्रयोगः
प्रसहनमभिभवनम् यतो हेमन्तः शीतेन नरानभिभवति ॥ तपसे माघमासाय ।
तपस्याय फाल्गुनाय तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ तपति सूर्यो यत्रात्यन्तं स तपा-
स्तपस्यश्च ॥ का० [१. १३. १८.] त्रयोदशं गृह्णीयादिह्रनुपयामगृहीतोऽस्यऋसस्पतये
वेति । इह्रन्धर्युस्त्रयोदशमृतुग्रहं गृह्णीयात् ऐहिको विकल्पः ॥ हे ग्रह त्वमुपया-
मेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वामंरुसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठात्रे गृह्णामीति शे-
षः । अंरुः पापं तस्य पतिः । मत्तमासत्वादयं द्वादशस्वपि पतति यद्वांरुतेर्गतिक-
र्मणोऽमुन्प्रत्ययान्तस्य ऋपमंरु इति अंरुनमंरुो गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो मा-
सः आदित्यगतिवशेन ज्ञायते ॥ ३० ॥

XIV. a. इन्द्राग्नीऽआगतऽभुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां वा । c. एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां वा ॥३१॥

का° [१.१३.२०.] ऐन्द्राग्रं गृह्णाति । प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे इन्द्राग्नी युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमागृह्णतम् गृह्णतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् अनुदात्तेति [पा° ६.४.३७.] मलोपश्च । किम्भूतं सोमम् गीर्भिर्नभो वरेण्यम् गीर्भिः त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वरेणीयः प्रार्थनीयस्तम् नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवोऽपीति [निरु° २.२२.(१४.)] यास्कोक्तेर्नभ आदित्यः लुतोपमानम् यद्वा गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः नभो नभःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् नभःशब्देन लक्षणाया नभःस्था देवा उच्यन्ते । किं च हे इन्द्राग्नी युवामस्य सोमस्य संबन्धिनं स्वमंशं पातं पिबतम् पिबदिशाभावश्छान्दसः । किम्भूतौ युवां धियेषिता धिया यजमानबुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ ॥ एवं देवावुक्त्वा सोममाह हे सोम उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ एष तज्ज्ञेति सादनम् । एष तव योनिः स्थानम् इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥३१॥

XV. a. आ घा येऽअग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिर्ऋनुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा । b. उपयामगृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां वा । c. एष ते योनिरग्नीन्द्राभ्यां वा ॥३२॥

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः ऐन्द्राग्रग्रहे एव विकल्पः शाखात्तरे ॥ ये यजमाना अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यजन्तीत्यर्थः घेत्यनर्थको निपातः तस्य संहितायामृचि तुनुघेत्यादिना [पा° ६.३.१३३.] दीर्घः । ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति आह्रादयन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यतज्ज्ञेत्यनुषक् कर्मणि छिप् अकारस्य संहितायां दीर्घः आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवतीति [निरु° ६.१४.] यास्कोक्तेरानुषक्शब्देनानुपूर्व्यमुच्यते । किं च येषां यज्वनां युवा जरामृत्यु-

रहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः ॥ हे सोम तेषां यज्ञे उपयामेन ग्रहेणा त्वं
स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति हे सोम एष ते योनिः अ-
ग्नीन्द्राभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३२ ॥

- XVI. a. ओमासर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत । दाश्वाऽसौ दाश्रुषः सुतम् ।
b. उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ।
c. एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

का° [१. १४. १.] वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे वौमास
इति । अध्वर्यो यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाकुक्रपात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं
गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी गायत्री मधुकन्दोदृष्टा । हे विश्वे देवासः विश्वे देवा यूय-
मागत आगहत किम्भूता यूयम् ओमासः ओमाः अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवि-
तारो वावनीया (29.) वेति [निरु° १२. ४०.] यास्कोक्तेः तर्पयितारस्तर्पणीया वा
अवतेर्मकप्रत्ययः संप्रसारणं च । तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरन्ति
पुल्लन्ति तैर्वा ध्रियन्ते ते चर्षणीधृतः चर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः अनिष्टनिर-
सनं रक्षणम् इष्टप्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः । तथा सुतमभिषुतं सोमं दा-
श्रुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्वांसः फलं दत्तवन्तः कामान्पूरयन्त इत्यर्थः । यद्वा
सुतं सोमं पातुमिति शेषः दाश्वानित्यादिना [पा° ६. १. १२.] निपातः ॥ हे सोम
त्वमुपयामेन स्वीकृतोऽसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादय-
ति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि ॥ ३३ ॥

- XVII. a. विश्वे देवास आगत शृणुता मऽइमं क्वम् । इदं बर्हिर्निषीदत ।
b. उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ।
c. एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

वैश्वदेवी गायत्री गृत्समददृष्टा वैश्वदेवग्रह्यरूपा एव विकल्पेनाज्ञाता । हे
विश्वे देवासो यूयमागत अस्मद्यज्ञं प्रत्यागहत आगत्य च मे ममेमं क्वमाक्यानं
शृणुत श्रुत्वा इदं मदीयं बर्हिः आनिषीदत बर्हिष उपर्युपविशत ॥ उपयामेति
पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

XVIII. a. इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्यति अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्नाविवासति कवयः सुयज्ञाः ॥

b. उप० ऽसीन्द्राय वा मरुत्वते ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय वा मरुत्वते ॥ ३५ ॥

एते प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते । माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्तेऽति तित्तिरिवचनात् । तत्र त्रयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह का० [१०.१.१४.] मरुत्वतीयमृतुपात्रेणन्द्र मरुत्व इति । ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णीयात् ऐन्द्रामरुतीश्चतस्रस्त्रिष्टुभो विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य संबोधनं हे मरुत्वः मतुवसो रु संबुद्धौ इन्द्रसीति [पा० ८.३.१.] हवम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र इहास्मदीये यज्ञे सोमं पाहि पिव । कथं पातव्यस्त्वत्राह यथा शार्यति शर्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य संबन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्वदिकु पिब शर्यातो ह वा ऽइदं मानवो ग्रमेण चचरेति श्रुतिः [४.१.५.२.] । किं च हे शूर वीर तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन् सुखनिमित्ते (३०.) शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवासति त्वां परिचरन्ति विवासतिः परिचर्यार्थः ॥ उपयामेन सोम त्वं गृहीतोऽसि मरुत्वतऽइन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः मरुत्वते इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ३५ ॥

XIX. a. मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वसाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिकु तं हुवेम ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा मरुत्वते । c. एष ते योनिरिन्द्राय वा

मरुत्वते । d. उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वीजसे ॥ ३६ ॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह । का० [१०.३.६.] वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति । रिक्षेन पात्रेण सशस्त्रमरुत्वतीयग्रहणम् । इहास्मिन्नस्मदीये यज्ञे तमिन्द्रं वयं हुवेम आहूयामः क्लृञः शपि व्यत्ययेन संप्रसारणम् । किम्भूतमिन्द्रं मरुत्वन्तं

मरुद्गणोपेतं । वृषभं जलस्य वर्षितारं । वावृधानं संहितायां दीर्घः वर्धते कामान्वर्धयति वा ववृधानस्तम् बहुलं हन्सीति [पा० २.४.७६.] वर्धतेः शानचि जुहोत्यादिवेन झुः झ्वाविति [पा० ६.१.१०.] द्विवम् । अकवारिम् कुत्सिता अर्यो यस्य स कवारिः न अवारिः कवारिस्तम् यस्य शत्रवोऽप्यकुत्सिता वृत्रादयः यद्वा अकुत्सितमियति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्यम् । दिव्यं दिवि भवं गुल्लोकस्थम् । शासं शास्तीति शासः पचाद्यच् शासितारं दुष्टानां यद्वा शासनं शासस्तद्वत्तम् अर्शआदित्वादच् प्रशासनवत्तम् । विश्वासाहम् विश्वं पालयितुं स-
कृते स विश्वसाह् तम् अनलसमित्यर्थः भजसकृवहामिति (३१.) विष्णुं यद्वा सकृ-
तिरभिभवार्थः स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभवितारम् । नूतनाय अवसे न-
वीनाय पालनाय इदानीन्तनयज्ञमानरक्षणाय उग्रमुदूर्णवघ्नम् । सहोदाम् सहो-
बलं ददाति सहोदास्तम् द्विप् बलप्रदम् ॥ उपयाम एष ते एतद्यजुर्द्वयं व्याख्या-
तम् ॥ तृतीयं मरुत्वतीयमाह । का० [१०.३.३.] ऋतुपात्रिण मरुत्वतीयग्रहणमुप-
यामगृहीतोऽसि मरुतां त्रौजसऽइति । कुण्ठमरुत्वतीयोऽयम् (३२.) ॥ मरुदेव-
त्यं यजुः । हे मरुत्वतीय ग्रह मरुतां देवानामोजसे बलाय वा त्वां गृह्णामीति शे-
षः । ओज इति बलनाम [निघ०] स त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि स्वबलं निधाये-
न्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽनेन ग्रहेण गृहीतेन सबला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥

XX. a. सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूंश्चरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥

b. उ० सीन्द्राय वा मरुत्वते । c. एष ते योनिरिन्द्राय वा मरुत्वते ॥ ३७ ॥

सजोषा इन्द्रेति [३७.] मरुतां इन्द्रेति [३८.] ऋग्वेदस्य सोपयामस्य मरुत्वती-
यग्रहणे एव विनियोगः वाचस्तोमे वाचस्तोमाश्चत्वार इति कात्यायनोक्तेः [२२.
६.२४.] मरुतां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याश्रयापनोक्तेश्च ॥ हे इन्द्र हे शूर वीर त्वं
सोमं पिब किम्भूतस्वं सजोषाः जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जोषः प्रीतिः असु-
न्प्रत्ययः तेन सह वर्तमानः संतुष्टः मरुद्भिः कृत्वा सगणाः सपरिवारः मरुद्गणस-
हित इत्यर्थः । वृत्रहा वृत्रं दैत्यं हृतीति अनेन सोमपनिन वृत्रं हनिष्यसीत्य-

र्थः । विद्वानितमर्थं ज्ञानानः ततः सोमं पीत्वा शत्रून्वृत्रादीन् जह्नि मारय किं च मृधः संग्रामान् अपनुदस्व नुद प्रेरणे युद्धं निवर्तयेत्यर्थः दीर्घादटि समानपदऽइति [पा० ८. ३. १.] शत्रूनिति नस्य रुत्वम् पूर्वस्य सानुनासिकत्वम् (33.) ॥ यद्वा मृधः इति पञ्चम्येकवचनं मृधः संग्रामात् अपनुदस्व शत्रून्नित्यस्यानुषङ्गः ये कृतावशिष्टाः शत्रवस्तान्संग्रामात्पालयनार्थं प्रेरयस्व प्राणादानं कुर्वित्यर्थः । एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु कृञ् करणे स्वादिः ॥ उपयामेति व्याख्याते ॥ शत्रून्पेत्यत्र दीर्घादटि समानपदऽइति [पा० ८. ३. १.] नस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु (34.) वेति [पा० ८. ३. २.] तत्पूर्वस्य उकारस्यानुनासिकत्वम् ॥ ३७ ॥

XXI. a. म॒रु॒वँ॑॥॥इन्द्र वृष॒भो र॒णाय॑ पि॒बो॒ सोम॑मनु॒धधं॑ म॒दाय॑ ।

आसि॑च्चस्व ज॒ठरे॒ मध॑ उ॒र्मिं व॒ ष॒ राजा॑सि॒ प्रति॑पत्सु॒ताना॑म् ॥

b. उ॒ ऽसीन्द्रा॑य॒ वा म॒रु॒वँते॑ ।

c. ए॒ष ते॒ योनि॑रिन्द्रा॑य॒ वा म॒रु॒वँते॑ ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र त्वं सोमं पिब द्यचोऽतस्तिउ इति [पा० ६. ३. १३५.] संहितायां दीर्घः किमर्थं मदाय तृप्तये रणाय संग्रामाय च मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति । किम्भूतस्त्वम् मरुत्वान् मरुतोऽस्य सतीति मरुद्गणसंयुक्तः । वृषभः वर्षिता जलानाम् । किम्भूतं सोमम् अनुधधम् अनु पश्चात्स्वधा तानि पुरोडाशधानामन्यदधिपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनुधधस्तम् पूर्वपदादिति [पा० ८. ३. १०६.] षत्वम् कथं पिबेत्यत्राह मधः मधुनो मधुस्वादोपेतस्य उर्मिं कल्लोलं जठरे उदरे आसिच्चस्व अनित्यमागमशासनमिति मध इत्यत्र नुमभावः । सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र त्वं प्रतिपत्सुतानाम् (35.) प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् तदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयतऽइत्यभिप्रायः । इन्द्रोऽगानां सवने प्रतिपद्विद्येत इति प्रतिपद्विरूपम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

XXII. a. म॒रु॒वँ॑॥॥इन्द्रो नृ॒वदा॑ च॒र्षणि॑प्रा उ॒त द्वि॒वर्ही॑ अ॒ग्निनः॑ स॒होभिः॑ ।

अस्मद्यक्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूतः ॥

b. उ० महेन्द्राय वा । c. एष ते योनिर्महेन्द्राय वा ॥ ३१ ॥

का० [१०.३.१०.] माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महां इन्द्र इति । यथा वैश्वदे-
वग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं ग्रहं तेनैव गृह्णीयात् ॥ माहेन्द्री त्रिष्टुप्
भरद्वाजदृष्टा तृतीयपादो नवाक्षरः । इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे वावृधे ववृधे वर्ध-
ते इन्दसि लुङ्ङिङि इति [पा० ३.४.६.] वर्तमाने लिट् संहितायामभ्यासदीर्घः ।
किम्भूत इन्द्रः महान्महाप्रभवः तथापि नृवत् मनुष्यवत् आ हूयमान आगहति
यद्वा नृवत् मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः (36.) आ समन्ताश्चर्षणीन्मनुष्यान्प्राति अभी-
ष्टकामैः पूरयतीत्याचर्षणिप्राः प्रा पूरणे द्विप् यथा राजा अमात्यादिर्मनुष्यः (37.)
सेवकानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत् । उतापि च द्विबर्हाः बृहि वृद्धौ बर्हणं बर्हः
वृद्धिः असुप्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बर्हो यस्य स द्विबर्हाः
यद्वा द्वयोः स्थानयोर्बर्हाः वृद्धः परिवृद्धः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा स-
होभिः बलैः अमिनः अमितः उपमारहितः अतोलितबल इत्यर्थः अमिनोऽमि-
तमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वेति यास्कोक्तेः [निरु० ६.१६.] यद्वा सहोभिः शत-
बलैरमितः अप्रक्षिप्तो अनुपक्षिप्त इत्यर्थः दुमिञ् प्रक्षेपे मिञ् (38.) हिंसायाम्
इत्यस्य वा प्रयोगः पूर्वपक्षे माङ् माने सर्वत्र निष्ठानत्वमार्षम् । तथा अस्मद्यक्
अस्मान्प्रत्यञ्चतीत्यस्मद्यक् अस्मदभिमुखः अस्मद्बद्धे उपपदेऽञ्चतेः द्विप् विश्वदे-
वयोश्चेत्यादिना [पा० ६.३.१२.] द्विबलेऽञ्चतौ परेऽस्मद्बद्धस्य ढेरद्वादेशः उगिद-
चामिति [पा० ७.१.७०.] प्राप्तस्य नुमोऽभावश्छान्दसः । स वर्धमान इन्द्र ईदृशो
भूत् भवतु लोउर्थे लुङ् अउभावश्छान्दसः । कीदृशः उरुः यशसा विपुलः पृथुः
बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः ॥ हे
ग्रह त्वमुपयमेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः
महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३१ ॥

XXIII. a. मह्यं१॥ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ१॥ इव । स्तोमैर्वितस्य
वावृधे । b. उ० महेन्द्राय वा । c. एष ते योनिर्महेन्द्राय वा ॥ ४० ॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा माहेन्द्रग्रहणाऽएव विकल्पेन विनिमुक्ता । य इन्द्रः
वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यज्ञमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे व-
वृधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः ओजसा तेजसा महान् क इव वृष्टिमान्वृष्टियुक्तः
पर्जन्य इव यथा वर्षन्मघो धारावलेन महान्वर्धते ॥ उपयाम एष ते इति व्या-
ख्याति ॥ ४० ॥

XXIV. उडु त्यं ज्ञातवेदसं देवं वेदन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

का° [१०.२.४.५.] शालाद्वार्ये दक्षिणहोमो वासःप्रबद्धं हिरण्यं क्वन्या-
मवधाय चतुर्गृहीतमुडु त्यमिति । वस्त्रबद्धं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाद्वार्येऽग्नौ
चतुर्गृहीताज्येन दक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः ॥ सौरी गायत्री प्रस्काण्वदृष्टा तृतीयः
पादः सप्तार्णः । उ निपातः पादपूरणः त्यमिति त्यक्ब्दश्चान्दसः तक्ब्दार्थे । केत-
वो रश्मयः त्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति देवो दानाद्द्योतनादिति यास्कः [निरु°
७.२०.(३९.)] । किम्भूतं सूर्यं ज्ञातवेदसम् ज्ञातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् कि-
र्मथमुद्वहन्ति विश्वाय दृशे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । दृशे
विख्ये चेति [पा° ३.४.११.] तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ ४१ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणास्यग्नेः ।

आप्रा ग्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

का° [१०.२.६.] चित्रं देवानामिति द्वितायामिति । चतुर्गृहीतेन शालाद्वार्ये द्वि-
तीयामाहुतिं जुहोति ॥ सौरी त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा । परापरद्वयेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तू-
यते सूर्यः चित्रमाश्चर्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्वहति वा लउर्थे लुङ्
उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतीष्यादत्तऽइत्याश्चर्यम् । किम्भू-
तः सूर्यः देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाश्रय
इत्यर्थः यदानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः । तथा मित्रस्य वरुणास्य अग्नेः चक्षुः
नेत्रवत्प्रकाश इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपा-
णि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सन्यावापृथिवी
दिवं भूमिं चाक्षरिजं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । दृ-

वमपरत्रयेण स्तुवा परत्रयेण स्तूति । किम्भूतः सूर्यः जगत्तो जङ्गमस्य तस्थुषः
स्थावरस्य च जगत आत्मात्तर्यामी । यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्र-
जापतिस्तद्वक्षेति श्रुतेः सूर्योऽद्वैतमनेनोच्यते (40.) इति भावः तस्मै स्वाहा सु-
हुतमस्तु ॥४२॥

अग्ने नये सपथा रायऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

पुयोध्यस्मज्जुङ्गरामेनो भूरिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ॥४३॥

अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं वाजान्जयतु वाजसातावयऽ शत्रून्जयतु जर्हृषाणाः स्वाहा ॥४४॥

का° [१०.२.७.] आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति । आग्नीध्रीयेऽग्नौ सकृद्वह्नीतमाज्यं जुहो-
ति ॥ का° [१०.२.८.] अयं न इत्यपरामिति । द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रीये जुहोति ॥
इमे द्वे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये [३६.३७.] व्याख्याति ॥४३॥४४॥

a. त्रयेणा वो त्रपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु । b. ऋतस्य प-
था प्रेतं चन्द्रदक्षिणाः । c. वि स्वः पश्य व्यत्तरिक्षम् । d. यतस्व
सदस्यैः ॥४५॥

का° [१०.२.१०.] सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा
वह्निर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो त्रयेण व इति । दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते ॥ नष्ट-
त्रपानुष्टुप् दक्षिणादिवत्या नववैराजत्रयोदशैर्नष्टत्रयेति लक्षणात् अत्र द्वितीय ए-
कादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णैव (41.) । पूर्वं पशवः स्वदानमसकृमाना
त्रपान्तराणि जगृहुः देवाः स्वी त्रपैस्तानुपागतास्ततस्ते स्वी (42.) त्रपैराजग्मुरिति
[४.३.४.१४.] मन्त्रस्य निदानम् । हे दक्षिणात्रपा गाः त्रयेण मूर्त्या वो गुष्माकं
त्रपमकृमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वे हि स्वत्रपमागृह्णी-
ति भावः । किं च तुथो ब्रह्मत्रपः प्रजापतिर्वो गुष्मान्विभजतु यथायोग्यमृषिगन्धो
विभज्य ददातु ब्रह्म वै तुथ इति [४.३.४.१५.] श्रुतेः । किम्भूतस्तुषः विश्ववेदाः
वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः । किं च गृयमेतज्ज्ञात्वा

ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगह्यत । किम्भूता यूयं चन्द्रदक्षिणाः चन्द्रमिति
 हिरण्यनाम [निध° १.२.] चन्द्रं सुवर्णं यज्ञमानकृत्तस्यं द्वितीयं दक्षिणा यासां ता-
 श्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते शाकपार्थिवादित्वाद्वितीयपदलोपः [पा° २.१.६१.
 वा° १.] ॥ का° [१०.२.१७.] सदो गहति वि स्वरिति ॥ दक्षिणादिवत्यम् । हे
 दक्षिणाः अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विप्रश्य विपश्यामि विलोकयामि अन्तरि-
 न्तं पितृयानमार्गं च विपश्यामि भवतोभिः सोपानभूताभिरिति भावः व्यत्ययो ब-
 द्धुलमिति [पा° ६.१.८५.] उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः श्रुत्या तथा
 व्याख्यातवात् ॥ का° [१०.२.१८.] प्रेक्षते यतस्व सदस्यानिति सदस्यान् । यज्ञमान
 ऋविजः प्रेक्षते । दक्षिणादिवतम् । हे दक्षिणे त्वं यतस्व यत्नं कुरु यथा सदस्यैः
 ऋविग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यसऽइति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋविजो
 धनैः संपूर्णाधिका भवेति भावः ॥४५॥

a. ब्राह्मणमग्न्य विदेयं पितृमत्तं पैतृमत्यमृषिमाष्येयं सुधातुदक्षिणम् ।

b. अस्मद्राता देवत्रा गह्यत प्रदातारमाविशत ॥४६॥

का° [१०.२.१९.] ब्राह्मणमग्न्येत्याग्नीध्रगमनमिति । आग्नीध्रमृविजं स्वस्थानस्यं
 प्रति यज्ञमानो गहति ॥ ब्राह्मणदिवत्यम् । अहमग्न्यास्मिन्दिने ईदृशं ब्राह्मणं वि-
 देयं लभेयं विदू लभे । किम्भूतं पितृमत्तम् प्रशस्तः पितास्यास्तीति पितृमान्
 तम् पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यर्थे मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्न-
 मित्यर्थः । तथा पैतृमत्यम् पितुरिमे पैतरः तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि हान्दसी वृद्धिः
 मता एव मत्याः स्वार्थे यत् पैतरः पितामहादयो मताः संमता जगन्मान्या यस्य
 स पैतृमत्यस्तम् यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः संमताः श्रोत्रिया यस्य सपितृमतः पि-
 तृमत एव पैतृमत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमान् इत्युक्तं तदपत्यं पैतृमत्यः
 सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां
 व्याख्यातारम् । तथा अर्षेयम् ऋषिषु विख्यात अर्षेयस्तम् ज्ञात्या प्रवरैर्ज्ञानेन सु-
 ज्ञातमित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधा-
 तुस्तम् ॥ का° [१०.२.२०.] उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति । अस्मै

आग्नीध्राय ॥ दक्षिणादिवत्यम् । हे दक्षिणा यूममस्मद्राताः ॥ दाने अस्माभिः रा-
ता दत्ताः सत्यो देवत्रा देवान्प्रति गृह्णत । तानेत्य तेषां तृति कृत्वा ततः दातारं
प्राविशत (43.) यज्ञफलं साधयन्त्यो यज्ञमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥४६॥

a. अग्नये वा मक्षं वरुणो ददातु सोऽमृतमशीयायुर्दात्रऽर्धे मयो मक्षं
प्रतिग्रहीत्रे । b. रुद्राय वा — शीय प्राणो दात्रऽर्धे वयो मक्षं प्र-
तिग्रहीत्रे । c. बृहस्पतये वा — शीय त्वग्दात्रऽर्धे मयो मक्षं प्र-
तिग्रहीत्रे । d. यमाय वा — शीय रुयो दात्रऽर्धे वयो मक्षं प्रति-
ग्रहीत्रे ॥४७॥

का° [१०.२.२८.] अग्नये वेति हिरण्यं प्रतिगृहीत इति । अर्धयुप्रतिस्थातारा-
विति शेषः ॥ हिरण्यदैवतम् । हे हिरण्य वरुणोऽग्नयेऽग्नित्रपायनाय मक्षं वा वां
ददातु पूर्वं वरुणेन कनकाद्यग्न्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो वि-
प्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अनेन विधिना गृह्णानः सोऽहममृतमरोग्यम-
शीय व्याप्नुयाम् हे हिरण्य त्वं दात्रे आयुर्जीविनमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रह-
कर्त्रे मक्षं मयः सुखमेधि दातायुष्मान्भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः ॥ का°
[१०.२.२९.] रुद्राय वेति गामिति । गां प्रतिगृहीतः ॥ गोदैवत्यम् । हे गौः रु-
द्रत्रपाय मक्षं वरुणः वा ददातु सोऽहममृतमं प्राप्नुयाम् हे गौः त्वं दात्रे यज्ञमा-
नाय प्राणः प्राणत्रपा र्धे मक्षं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वा भव । दुग्धदध्यादि-
त्रपेणान्नं संततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः ॥ का° [१०.२.३०.] बृहस्पतये वेति वास
इति । वस्त्रं गृहीतः ॥ वासोदैवत्यम् । हे वासो बृहस्पतित्रपाय मक्षं वरुणः
वां ददातु सोऽहममृतमशीय त्वं च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव प्रति-
ग्रहीत्रे मक्षं मयः सुखं च भव ॥ का° [१०.२.३१.] यमाय वेत्यश्वमिति । रुयं
गृहीतः ॥ अश्वदैवतम् । हे अश्व यमत्रपाय मक्षं वरुणः वां ददातु स यमत्रपो
ऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतमं व्याप्नुयाम् हे अश्व त्वं दात्रे रुयोऽश्वो भव मक्षं प्रतिग्र-
हीत्रे वयोऽन्नं तदाता पशुर्वा संततिद्वारा भव ॥४७॥

कोऽदात्कस्माऽअदात्कमोऽदात्कामायादात् ।

कामो दाता कामः प्रतियह्नीता कमितत्ते ॥४८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

का° [१०.२.३२.] कोऽदादित्यन्यदिति । अन्यन्मन्यौदनतिलादि गृहीतः ॥ का-
मदैवत्यम् । दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य च प्रतियह्नुदोषाभावाय च देहेन्द्रि-
यात्मसंघाते (४४.) कामं विविनक्ति । को नरोऽदादत्तवान् कस्मै नरायादात् ।
प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात्कामयैवादात् न त्वं दाताहं प्रतियह्नीता वत्का-
माभिमानो देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव
प्रतियह्नीता नान्यः । हे काम एतद्रव्यं ते तव दातृप्रतियह्नीतत्वात् ॥४८॥
श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । उपांश्चादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय इतिः ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १. २ a ॥१॥ २ b. c. d. ३ a - पार्यिवेभ्यः ॥२॥ ३ a मन° - त्वा सुभवः
सूर्याय । ३ b. c [°विले . सुता] d. e ॥३॥
- II. ॥ ४ - रायोऽवेषो यज्ञस्व ॥१॥ ५ स्वाहोर्वत्तरिंक्षमन्वेमि ६ a [स्वभवः].
b. c ॥२॥५॥
- III. ॥ ७ ॥१॥ ८ ॥२॥७॥ IV. ॥ ९ ॥१॥ १० ॥२॥९॥ V. ॥ ११ ॥१॥१०॥
- VI. ॥ १२ a. b - षण्डाय त्वा ॥१॥ १२ c. d [षण्डः]. e. f. १३ [षण्डः] ॥२॥
१४ ॥३॥ १५ - होत्रा मधो यत्स्विष्टं यत्सुभृतं यत्स्वाहा ॥४॥१४॥
- VII. ॥ १६ ॥१॥ १७ a ॥२॥ १७ b-e. १८ ॥३॥ १४ ॥४॥ १५ - - होत्रा
मधो यत्स्विष्टं यत्सुभृतं यत्स्वाहा ॥५॥११॥
- VIII. ॥ १९ ॥१॥ २० - - यज्ञपतिम् ॥२॥ २० विलु° - - नानि पाहि सोमः
पवते सोमः पवते ॥३॥ २१ a अस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेऽस्मै
सु° - - सुभृताय पवते ब्रह्मवर्चसाय पवते विश्वेभ्यस्वा देवेभ्यः । b ॥४॥२३॥

IX. ॥ २२ a [उक्थायुवं गृ°]. b ॥ १ ॥ देवेभ्यस्त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे
मित्रावरुणाभ्यां वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्राय वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्रा-
ग्निभ्यां वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्राय वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्रावरुणा-
भ्यां वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्रावृक्षस्पतिभ्यां वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्रा-
विष्णुभ्यां वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे ॥ २ ॥ २५ ॥

X. ॥ २४ ॥ १ ॥ २५ a. b ॥ २ ॥ २५ c ॥ ३ ॥ २८ ॥

XI. ॥ २६ ॥ १ ॥ २९ ॥

XII. ॥ ३० ॥ १ ॥ ३० ॥

XIII. ॥ ३१ ॥ १ ॥ ३१ ॥

XIV. ॥ ३२ ॥ १ ॥ ३२ ॥

XV. ॥ ३३ ॥ १ ॥ ३३ ॥

XVI. ॥ ३४ ॥ १ ॥ ३४ ॥

XVII. ॥ ३५ ॥ १ ॥ ३५ ॥

XVIII. ॥ ३६ a. b. c ॥ १ ॥ ३६ ॥

XIX. ॥ ३६ d ॥ १ ॥ ३७ ॥

XX. ॥ ३७ ॥ १ ॥ ३८ ॥

XXI. ॥ ३९ ॥ १ ॥ ३९ ॥

XXII. ॥ ४० ॥ १ ॥ ४० ॥

द्वाविंशत्यनुवाकेषु चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

I. a. उपयामगृहीतोऽसि । b. आदित्येभ्यस्त्वा ।

c. विष्णुऽउरुगयिष ते सोमस्तऽ रक्षस्व मा वा दभन् ॥ १ ॥

सप्तमोऽध्याये उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः अष्टमे
तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र का° [१. १. १५.] प्रतिप्रस्था-
तादित्यपात्रेण द्रोणकलशाडुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोत्यु-
त्तरार्धेऽस्ति । द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहपात्रेण द्रोणकलशा-
त्सोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि म-
या ॥ का° [१. १. २०.] शेषऽशेषमादित्यस्थात्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्वेति । द्विदेव-
त्याननु जुह्वा जुह्मशेषमादित्यस्थात्यां क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम आदि-

त्येभ्योऽर्थाय वा त्वां सिञ्चामीति शेषः ॥ का° [१.१.२१.] समासिच्य तेनापिदधा-
ति विज्ञ उरुगायेति । संस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्यात्तोऽपिदधाति ॥ वि-
जुदेवतम् । हे विज्ञो यज्ञपुरुष हे उरुगाय उरुभिर्बहुभिर्गोयिते स्तूयत इत्युरुगा-
यस्तत्संबोधनम् एष सोमस्ते तवार्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय आत्मनेपदमार्षम्
सोम रक्षणे प्रवृत्तं वा त्वां मा दधन् मा दध्नुयुः मा हन्युः रक्षांसीति शेषः द-
भोतिर्हिसाकर्मा ॥ १ ॥

a. कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाश्रुषे । उपोपेनु मधवन्भूय इत्
ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ b. आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

का° [१०.४.४.] आदित्यग्रहं गृह्णाति सऽस्रवेभ्यः कदा चनेति । होमशेषाः
संस्रवास्तेभ्यः सकाशात् ॥ आदित्यदेवत्ये बृहत्यौ यजुरन्ते आदित्येभ्यस्वेति यजुः
तृतीयो द्वादशार्णस्त्रयोऽन्येऽष्टार्णाः । सा बृहती तृतीयेऽध्याये बृहदुपस्थानमध्ये
[३.३४.] इन्द्रदेवत्या प्रथमोक्ता व्याख्याता च इह वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति
विशेषः । हे इन्द्र त्वं कदा चन कदाचिदपि स्तरीर्हिसको नासि किंतु दाश्रुषे
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी हविर्दत्तवतो यज्ञमानस्य हविः सश्चसि सेवसे । कुत्र उप उप इत्
नु यज्ञमानस्यात्यन्तसमीपऽएव हे मधवन्धनवन्निन्द्र भूय इत् नु पुनरेव च देव-
स्य ते तव दानं दीयतऽइति दानम् तव देयं हविः पृच्यते त्वया संबध्यते । यज्ञ-
मानेन दत्तं हविस्त्वयाङ्गीक्रियतऽइत्यर्थः ॥ हे ग्रह आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णा-
मीति शेषः ॥ अत्रेन्द्रनामभिरप्यादित्य एव स्तूयते ॥ २ ॥

a. कदा चन प्रयुहस्युभे निपासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनं तऽइन्द्रि-
यमातस्यावमृतं दिवि । b. आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

का° [१०.४.५.] अपगृह्य पुनः कदा चनेति । धारातो विह्विगं पूतभृतः स-
काशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं (१.) गृह्णीयात् ॥ कदाशब्दः काल-
वाची चनेतिनिपातः पुनरर्थे हे आदित्य त्वं कदा चन प्रयुहसि कस्मिन्काले पुनः
प्रमाद्यसि युह प्रमादि न प्रमाद्यसीति काकुः । उदयतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनु-
गृह्णन् कदाचिदालस्यं करोषीति भावः । यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे

कदापि न प्रयुहसि स्वकर्मणि । किं च उभे जन्मनी देवमनुष्यसंबन्धिनी निपासि नितरां पालयसि । किं च तुरीयं सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३१.] विभक्ति-
लोपः ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं (2.) शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रेर-
यति सवनं नन्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः जगत्प्रवर्तकम् अमृतमनश्चरं विज्ञानानन्दस्व-
भावं यदिन्द्रियं वीर्यं तदिवि गुलोके ऋण्डलातरे आतस्थौ अभिमुख्येन स्थितम्
तदुक्तं पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । एवमादित्यः परापररूपे-
णास्यामृचि स्तुतः ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्धात्तरम् प्रशब्दो निषेधे चनशब्दोऽप्यर्थे हे
आदित्य त्वं कदा चन कदापि प्रयुहसि न प्रमाद्यसि किंतु उभे वर्तमानभाविनी
जन्मनी निपासि रक्षसि । तृतीयमित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे आदित्य
ते तव यत्तुरीयं सवनं तस्मिन्दिवि गुलोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिक-
रणममृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तात्स्थितम् ॥ हे आदित्यग्रह आदित्येभ्यो
ऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

a. यज्ञो देवानां प्रत्येति सुममादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वा-
ची सुमतिर्विवृत्यादृक्कोश्चिद्वा वरिवोवित्तरासत् । b. आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

का० [१०. ४. ६.] दद्या श्रीणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति । ए-
नमादित्यग्रहं दद्या मिश्रीकुर्यात् ॥ आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुक्तसदृष्टा आदि-
त्येभ्यस्त्वेति यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुमं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागहति
अतो हे आदित्यासः आदित्याः यूयं मृडयन्तः सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत
अन्येषामपि दृश्यतः इति [पा० ६. ३. १३०.] संहितायां दीर्घः । किं च वो युष्माकं
या सुमतिः शोभनबुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आववृत्यात् आ-
वर्तताम् बद्धलं हन्द्सीति [पा० २. ४. ७६.] वर्ततेर्लिङि जुहोत्यादित्वाह्वयः झुर्द्धित्वं
च । किं च अंकोश्चित् अंहुः पापकारी चित् अप्यर्थे अंकोर्हननशीलस्य पापिनो
ऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभतः इति वरिवोवित् अ-
त्यन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्ध्री असत् भवेत् सा
सुमतिरस्मदभिमुखी आववृत्यादिति संबन्धः । हे सोम आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां
दद्या मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

a. विवस्वन्नादित्यैष ते सोमपीथस्तस्मिन्मत्स्व ।

b. अदस्मै नरो वचसे दधातन यदाशीर्दा दम्पती वाममश्रुतः ।

पुमान्पुत्रो जायते विन्दते वस्वधा विश्वाहार्प एधते गृहे ॥ ५ ॥

का° [१०. ४. ७.] उपाश्रुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति । पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत् ॥ आदित्यदेवत्यम् । तमांसि विवासयति नाशयति विवस्वान् यद्वा विशिष्टं वसु धनमस्येति विवस्वान् मतौ ढिलोपश्छान्दसः तत्संबोधनं हे विवस्वन् हे आदित्य एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीथः पातुं योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादिवात्पीथशब्दस्य परत्वम् [पा° २. २. ३७.] । तस्मिन्पातव्ये सोमे त्वं मत्स्व मद तृप्तौ तृप्तिं कुरु बहुलं हृन्दसीत्यदादिवाक्यो लुक् [पा° २. ४. ७३.] ॥ का° [१०. ५. ४.] अदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नीति । पत्न्येन पूतभृतं पश्येत् ॥ आशीर्देवत्या जगती नरदेवत्या वा द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतारः ऋविग्यज्ञमानाः आशीर्दा आशिषो ददति ते आशीर्दाः सुब्लोपश्छान्दसः (३.) आशिषां दातारो गूयमस्मै वचसे आशीर्वचनाय अदधातन अदिति सत्यनामसु [निघ° ३. १०.] पठितम् तप्तनप्तनयनाश्चेति [पा° ७. १. ४५.] मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः अद्वां कुरुत आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेत्यर्थः मनुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः अद्भया धारितं तथैव स्यादिति भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह यत् दम्पती जायापती पत्नीयज्ञमानौ वामं वननीयं संभजनीयं यज्ञफलमश्रुतः प्राप्तुतः । किं च इहैव पुमान्पुंस्त्वधर्मसंपन्नः पुत्रः जायते किं च स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते । अथ अथेत्यर्थः निपातस्य चेति [पा° ६. ३. १३६.] संहितायां दीर्घः अथानन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाधनोर्त्यन्तसंयोगऽइति [पा° २. ३. ५.] द्वितीया राजाहः सखिभ्यष्टजिति [पा° ५. ४. ११.] प्राप्तस्य टच्प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वाच्छान्दसो वाभावः । अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः पापरहितः सन्गृहे स्वसदने एधते वर्धते नास्ति रपो यस्यासावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु° ४. २१.] ॥ आशीर्दा आशिषां दातारौ इति दम्पतिविशेषणं

वा विभक्तेराकारः दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निःपापः स्वगृहे वर्धतामिति आशीर्वचने श्रद्धां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

II. वाममग्नौ सवितर्वाममु श्वो दिवे-दिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरिरेया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

का° [१०. ५. १३.] भक्षयित्वेडामुपाऽश्चत्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममग्नौति । सवनीयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा सवनीयसंबन्धि कर्म समाप्य उपांश्चत्तर्यामयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति ॥ कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सवितृदेवत्या त्रिष्टुम्भरद्वाजदृष्टा । हे सवितः सर्वस्य प्रेरयितृदेव अग्न्यास्मिन्दिने अस्मभ्यमस्मदर्थे वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः षू प्रेरणे लुङ् अउभावश्हान्दसः । वाममु श्वः उ अग्न्यर्थे श्वोऽपि समनत्तरदिनेऽपि वामं सावीः । दिवे-दिवे तत ऊर्ध्वं दिने-दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः । हि यस्मादयानया नलोपश्हान्दसः धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम् वामस्य संभजनीयस्य भूरिः विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयऽइति शेषः क्षयो निवासऽइत्याद्युदात्तत्वात् [पा° ६. १. २०१.] क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे-दिवे इत्यङ्को नामसु [निघ° १. १.] पठितम् । यद्वोत्तरार्धस्यायमर्थः हे देव वामस्य वननीयस्य भूरिः धनपूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम [निघ° २. १.] अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि धेहि ।

जिन्वं यज्ञं जिन्वं यज्ञपतिं भगाय देवाय वा सवित्रे ॥ ७ ॥

सावित्रम् । हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह त्वं सावित्रः सवितृदेवत्योऽसि चन इत्यन्ननाम [निरु° ६. १६. (5.)] चनोऽन्नं धत्तऽइति चनोधाः अन्नस्य धारयिता । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति यास्कोक्तेः [निरु° १०. ४२.] यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽन्नं मयि धेहि स्थापय । किं च यज्ञं जिन्वं प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा यज्ञपतिं यज्ञमानं च जिन्वं तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगु-

णायुक्ताय सवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्या-
स्तीति भगः अर्शश्चादिवादच् (4.) ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणेति ॥ ७ ॥

III. a. उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्ताय नमः । विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यः । b. एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥

का° [१०. ६. २.] अभक्षितेन महवैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासी-
ति । अभक्षितेनैव सावित्रग्रहपात्रेण पूतभृतः सकाशान्महवैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं
करोत्यध्वर्युः ॥ वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि यतः सुशर्मा-
सि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुशर्मा । तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रति-
ष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि । विशेषणद्वयेन प्राणत्रयोऽसीत्यर्थः प्राणो
वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतिः [४. ४. १. १४.] ग्रहस्यान्नन्नपवादनस्य च प्राणहे-
तुवाद्ग्रहस्य प्राणावम् । यस्मादीदृशोऽसि तस्माद्बृहदुक्ताय बृहन्महांश्चासौ उक्ता
सेक्ता च बृहदुक्तः तस्मै महते सेक्ते जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽन्नं भवितु-
मर्हसीति शेषः नम इत्यन्ननाम [निघ° २. ७.] । प्रजापतिर्वै बृहदुक्त इति श्रुतिः
[४. ४. १. १४.] बृहदुक्तशब्देन प्रजापतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि ॥
सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

IV. a. उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम त्वाँ इन्द्रोऽरिन्द्रियावतः
पत्नीवतो ग्रहं १॥३॥ मृधासम् ।

b. अहं परस्तादुहमवस्ताद्यदुत्तरिजं तडु मे पिताभूत् ।

अहं सूर्यमुभयतौ ददर्शाहं देवानां परमं गुह्यं यत् ॥ १ ॥

का° [१०. ६. १६.] उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पत्नी-
वतं गृह्णातीति । उपांश्चत्तर्धामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं ग्रहं गृह्णा-
ति ॥ सोमदेवतम् हे देव दीप्यमान हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि
अतस्ते तव संबन्धिनोऽन्यान्यहानुपांशुप्रभृतीनरुमृधासं समर्धयेयम् । किम्भूतस्य

ते बृहस्पतिसुतस्य बृहतो मरुतो यज्ञकर्मणाः पतिर्बृहस्पतिर्यजमानस्तेन सुतस्या-
भिषुतस्य यदा बृहस्पतयो ब्राह्मणा ऋविजस्तैरभिषुतस्य । तथा इन्दोः उन्दी लोदे
उनत्तीतीन्दुस्तस्य लोदनवृषस्य रसवृषस्येत्यर्थः । तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्य-
मस्यास्तीतीन्द्रियवान् तस्य संहितायां दीर्घः । तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य ॥
का° [१०. ६. १७.] प्रचरणीशेषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति । प्रचरणीशिष्टेना-
ज्येन पत्नीवतग्रहं मिश्रयेत् ॥ प्रजापतिवृषात्मदेवत्या त्रिष्टुप् अत्र मन्त्रद्रष्टा स्व-
स्य सर्वगतपरमात्मवृषत्वमभिप्रेत्य वदति । अहं परमात्मवृषः सन्यस्तात् उपरि
गुलोकादौ तथाहमवस्तात् अधस्तनभूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः । यदन्तरिक्षं
मध्यवर्तिलोकवृषमस्ति तदु तदेव मे देहं धारिणो मम पिताभूत् पितृवत्पालकं
भवति । अहं परमात्मवृषः सन्नुभयतः उपरिष्ठादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्या-
मि । देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुह्यं अत्यन्तं गोप्यं हृदयेऽस्ति तदेवाहमस्मि ॥१॥

a. अग्रा३३ (6.) पत्नीवंत्सन्नूदेवेन वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा ।

b. प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि प्रजापतेस्ते वृक्षो रेतोधसो
रेतोधामशीय ॥ १० ॥

का° [१०. ६. ११.] अग्रा३३ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोतीति । पत्नीवतं ग्रहमग्ने-
रुत्तरभागे जुहोति ॥ अग्निदेवत्यम् । एचोऽप्रगृह्यस्येत्यादिना [पा° ८. २. १०७.]
अग्नेशब्दगतस्य एकारस्य आ इ इत्यादेशौ आकारस्य सुतत्वम् हे अग्ने हे पत्नी-
वन् पत्नीयुक्त वष्ट्रा देवेन सन्नूः समानप्रीतिः सन् त्वं सोमं पिब स्वाहा मुहुत-
मस्तु ॥ का° [१०. ७. ३.] पत्नीऽ सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टामुद्रात्रा समी-
क्षयति प्रजापतिर्वृषासीति । नेष्टा पश्चिमद्वारेण पत्नीं सदः प्रवेश्योद्गातुरुत्तरत
स्थितामुद्रातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् ॥ हे उद्गातः प्रजापतिः प्रजानां
पालकस्त्वं वृषासि सेक्ता भवसि रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । एवं-
भूतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय ततो वृक्षो वीर्यसेक्तुः रेतोधसो वीर्यस्य
धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुग्रहात् रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं
पुत्रमशीय प्राप्नुयाम् अन्नोतेर्व्यत्ययेनादादित्वं लिङ्गुत्तमैकवचने ॥ १० ॥

V. a. उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यां वा ।

b. कृयैर्धाना स्थ सहसोमा इन्द्राय ॥११॥

का° [१०.ट.१.] द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसी-
ति । आग्रयणादिति शेषः ॥ ऋक्सामदेवत्यम् हे ग्रह त्वं हरिर्हरितवर्णोऽसि ह
री रश्मिर्हरिः सोमो हरिर्हरितवर्णवानित्यभिधानात् उपयामेन गृहीतश्चासि कि-
न्भूतस्त्वम् हारियोजनः कुरी इन्द्राश्चौ योजयतीति हारियोजन इन्द्रस्तस्यायं हा-
रियोजन इन्द्रसंबन्धी तं वा त्वां हरिभ्यामृक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । ऋ-
क्सामे वै कुरीऽऽऽऽऽमाभ्याऽऽ क्लेनं गृह्णातीति श्रुतेः [४.४.३.६.] ॥ का° [१०.ट.
२.] धानाश्चावपति कुर्योर्धाना इति । हारियोजने भ्रष्टयवान्निदध्यात् ॥ धानादेव-
त्यम् सहसोमाः सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य कुर्योः हरि-
तवर्णयोर्ष्वयोः स्थ भवथ इन्द्राश्चसंबन्धिनो यूयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

यस्तोऽग्रश्चसन्निर्भक्तो यो गोसन्निस्तस्य तऽद्भुद्वैजुष स्तुतस्तौमस्य शस्तो-
कथस्योपैद्भुतस्योपैद्भुतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

का० [१०. ८. ५.] यस्तेऽश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वात्तरवेदौ निवपन्तीति । सर्वविज्ञो धाना आदाय मन्त्रेणावघ्रायोत्तरवेदौ क्षिपति ॥ भक्षद्रव्यदैवत्यम् हे धानासहित सोम भक्षद्रव्य यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः षण्णु दाने अश्वान्सनोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता यश्च ते भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं भक्षमुपहृतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते इष्टयजुषः इष्टानि यजुंषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । तथा स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य । तथा शस्तोक्त्यस्य ह्योतृभिः शस्तानि उक्त्यानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोक्त्यस्तस्य । तथा उपहृतस्याभ्यनुज्ञातस्य तदैतानि भवन्तीत्यर्थः (७.) ॥ १२ ॥

a. देवकृतस्यैनसोऽवयज्ञनमसि ।

b. मनुष्यकृतस्यैतसोऽवयजनमसि ।

c. पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।

d. आत्मकृतस्येनसोऽवयजनमसि ।

e. एनस-एनसोऽवयजनमसि । f. यद्वाहमेनो विद्वांश्चकार यद्वाविद्वां-
स्तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि ॥ १३ ॥

का° [१०. ट. ६.] शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति । षट् षड्रूपशक-
लानि सर्वेऽग्नौ निदधुः ॥ षड्रज्ज्यग्निदेवत्यानि हे शकल त्वं देवकृतस्य देववि-
षये विहितस्य एनसो यजनाभावादिलक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं
भवसि अवपूर्वी यजिर्नाशनार्थः अवयजतीत्यवयजनम् ॥ मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु
कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि ॥ पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः श्राद्धा-
करणादिर्नाशनमसि ॥ आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्ददिर्नाशनमसि ॥ एन-
स-एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि ॥ किं च विद्वान् ज्ञाना-
नो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमे-
नश्चकार तस्य सर्वस्यैनसः ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिर्गन्महि मनसा सः शिवेन ।

वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

का° [१०. ट. ७.] अपरेण चात्वालं यथास्त्वं चमसान्पूर्णपात्रानवमृशन्ति हरित-
कुशानवधाय सं वर्चसेति । पूर्णपात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः ॥ त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् व्याख्या-
तापि [२. २४.] व्याख्यायते । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि संगता भवाम
गहतेर्लङि अदादिवाह्यो लुकि उत्तमबहुवचने मो नो धातोरिति [पा° ट. २. ६४.]
मस्य नकारः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्तते । तनूभिर्नुष्ठानक्षमैः
शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्म-
हि । किं च सुदत्रः शोभनदानः वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु । तन्वः श-
रीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विस्लिष्टम् लिश अल्पीभावे निष्ठान्तः विशेषिण न्यून-
मङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

V. समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सः सूरिभिर्मघवत्सः स्वस्त्या ।

सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा ॥ १५ ॥

का° [१०. ८. ११.] समिन्द्र णा इति नव समिष्टयजूंषि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुःसंज्ञा नवाहुतीर्जुहुयात् ॥ तत्रायः । विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप् अत्रिदृष्टा । समित्युपसर्गी नेषीत्यनेन संबध्यते न इत्यस्य णत्वम् हे मघवन्धन- वन् हे इन्द्र मनसानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्वं सं नेषि संनयसि संयोजयसि । गोभिः वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा संनेषि व्यत्ययेन शपो लुकि लटि मध्यमैकवचने नेषीति रूपम् सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वस्त्या जमेण च संनेषि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन सं नेषि । देवकृतं देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञा- ख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन सं नेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञसंबन्धिनां दे- वानां सुमतौ सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि सुपां सुपो भवतीति [पा° ७. १. ३१. वा° १.] तृतीयार्थे सप्तमी । यस्त्वमस्मानेवं मनश्चादिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्भविः सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥ १४ ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयः । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा । व्याख्याता [१४] ॥ १६ ॥

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा देवोऽग्निः ।

वष्टा विलुः प्रजया सहराणा यज्ञमानाय द्रविणं दधातु स्वाहा ॥ १७ ॥

अथ तृतीयः । धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्निवष्टाविलुदेवत्या त्रिष्टुप् । धाता स- विता प्रजापतिः अग्निः वष्टा विलुः एते षट् देवा इदमस्मद्भविः समिष्टयजुर्लक्षणं जुषन्तां सेवन्ताम् । किम्भूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः दानशीलः क्तिच्- क्तौ च संज्ञायामिति [पा° ३. ३. १७४.] कर्तरि क्तिच्प्रत्ययः चित्वादत्तोदात्तः । कि- म्भूतः प्रजापतिः निधिपाः निधीन्यातीति निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनिधीनां नवानां पालयिता । किम्भूतोऽग्निः देवः दीप्यमानः । किं च ते एते देवाः प्रज- या यज्ञमानसंबन्धिन्या संतत्या सह सराणाः सम्यग्रममाणाः सतः यज्ञमानाय द्रविणं धनं दधातु दधतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः तप्तनप्त- नथनाश्चेति [पा° ७. १. ४५.] तत्रादेशः तस्य तेनालोपाभावः । स्वाहा एतेभ्यः सु- हुतमस्तु ॥ १७ ॥

सुगा वो देवाः सदनं अकर्म यः आहुमेदं सर्वानं जुषाणाः ।

भरमाणा वरुमाना रुवीऽष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थः । देवदेवत्या त्रिष्टुप् तुर्यः पादो दशार्णः । हे देवा ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजग्म आगताः गमेर्लिटि मध्यमबद्धवचनम् तेषां वो युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकार्ष्ण कृतवन्तः । सुडुरोरधिकरण इति [पा० ३. २. ४८. वा० ३.] सुडपसर्गे गमेर्उप्रत्यये सुगेति द्वयं विभक्तेराकारः । करोतिश्चुलोपे लुङि उत्तमबद्धवचने अकर्मैति द्वयम् । किं च हे वसवः वासयतीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः अस्मे अस्मासु यूयं वसूनि धनानि धत्त स्थापयत । किम्भूता यूयं यज्ञसमाप्तौ रुवीषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु बिभ्रतः रथहीना वरुमानाः स्कन्धेषु रुवीषि वरुन्तः यद्वा भरमाणाः पुल्लतः वरुमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ १८ ॥

याँ२॥ अवरु उशतो देव देवांस्तान्प्रेर्य स्वेऽग्ने सधस्थे ।

जज्ञिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽसुं धर्मं स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । अग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीं देवान्विसृजति । हे अग्ने हे देव दीप्यमान उशतो रुवीषि कामयमानान्यान्देवान् त्मावरुः आहूतवानसि तान्देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेर्य प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् सध मादस्ययोश्छन्दसीति [पा० ६. ३. १६.] स्थे परे सहस्य सधादेशः । किमुक्ता प्रेरयामीति चेत् अत आरु हे देवाः विश्वे सर्वे यूयं जज्ञिवांसः धसू अदने वसुश्चेति [पा० ३. २. १००.] वसुः वस्वेकाजादसामिति [पा० ७. २. ६७.] इतीदं सवनीयपशुपुरोडाशान्भक्षितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असुं हिरण्यगर्भप्राणालक्षणां वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः धर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः व्युत्लोकं वा अन्वातिष्ठत आश्रयत यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वातिष्ठतेत्यर्थः छन्दसि परेऽपीति [पा० १. ४. ८१.] अनोः क्रियापदात्परवम् स्वाहा सुद्धतमस्तु रुविः ॥ १९ ॥

वयं हि त्वा प्रयति यज्ञेऽस्मिन्ने कोतारमवृणीमहीरु ।

ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः प्रज्ञानन्यज्ञमुपयाहि विद्वात्स्वाहा ॥ २० ॥

अथ षष्ठः । अग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति । हे अग्ने हि यस्मात्कारणादिहास्मिन्दिने स्थाने वा अस्मिन्यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति होतारं देवानामाह्वतारं होमनिष्पादकं वा वा त्वां वयमवृणीमहि वृतवन्तः अग्निर्वै दैव्यो होतेति श्रुतेः तस्मात्कारणादृतस्त्वमृधक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाः यद्वा ऋधोतीति ऋधक् ऋधुवन्यज्ञं समर्थयन्सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः यज्ञतेश्चिलोपे त्रकारस्य हान्दसं रुवम् । उतापि च ऋधक् ऋधुवन्निव अशमिष्ठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विघ्नशान्तिं वा अकार्षीः स त्वमिदानीं यज्ञं प्रज्ञानन्यज्ञं समाप्तमवगहन् उपयाहि स्वगृहं गह् किम्भूतस्त्वं विद्वान्पण्डितः स्वाधिकारं ज्ञानन्नित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुद्धतमस्तु ॥ २० ॥

देवा गातुविदो गातुं विद्वा गातुमिन्त ।

मनसस्पतः इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा । व्याख्यातापि [२. २१.] उच्यते । कै गे शब्दे गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं विदन्ति ज्ञानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः गातुं विद्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदिवा गातुमिन्त यज्ञं गहन् यद्वा गातुं विद्वा यज्ञं समाप्तं विदिवा गातुमिन्त गाड् गतौ गायते गम्यते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गहन् यज्ञं समाप्तं मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गहन् । एवं देवानुक्त्वा प्रज्ञापतिमाह हे मनसस्पते अस्मदीयस्य मनसो यष्टुं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुत्रूपे देवे यज्ञं धेहि स्थापय ॥ २१ ॥

a. यज्ञं यज्ञं गह् यज्ञपतिं गह् स्वां योनिं गह् स्वाहा ।

b. एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सर्ववीरस्तज्जुषस्व स्वाहा ॥ २२ ॥

अथाष्टमः । यज्ञदेवतं यजुः । यज्ञं विसृजति । हे यज्ञ त्वं यज्ञं गह् स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गह् यज्ञपतिं यज्ञमानं गह् फलप्रदानेन यज्ञमानं प्राप्नुही-

त्यर्थः स्वां योनिं गह् स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गह् द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा त्वमिति भावः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ अथ नवमः समिष्टयजुर्मन्त्रः । यज्ञपतिर्देवतम् हे यज्ञपते यजमान एषोऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव त्वदीयोऽस्ति । कीदृशः सत्सूक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन्स तथा सोमः पशुः सवनीयचरुपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तैः सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २२ ॥

VII. a. माहिर्भूर्मा पृदाकुः । b. उरु७ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्था-
मन्वेतवाऽउ । अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ।
c. नमो वरुणायामिष्टितो वरुणस्य पाशः ॥ २३ ॥

का° [१०. ट. १३.] कृत्तविषाणामेखले चावाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । यज-
मानरुस्तस्थं मृगशृङ्गं मध्ये बद्धा मेखला चेत्युभे विस्रंस्य चावाले क्षिपेत् ॥ रज्जु-
दैवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पो मा भूः पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा
भूः ॥ का° [१०. ट. १५.] उरु७ ह्रीति वाचयतीति । अवभृथाय जिगमिषुरधर्युश्चावा-
लसमीपस्थं प्राञ्जुषं यजमानं वाचयेत् ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । उ-
शब्दोऽवधारणे वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सूर्यस्यान्वेतुमनु-
क्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उरुं विस्तीर्णां पन्थां पन्थानं मार्गं चकार क्व अपदे
नास्ति पदं यस्मिन्वत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवा-
नित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदेऽन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निज्जेतुं विभ-
क्तेराकारः मार्गं कः करोतु स्वर्गगमनाय मार्गं करोवित्यर्थः करोतिरदादित्वेन ल-
ङि शपो लुक् अउभाव (८) आर्षः । किं च यो वरुणः उतापि च हृदयाविध-
श्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्माधारणेन पीडयति हृदयवित् नहिवृतिवृषीत्यादि-
ना [पा° ६. ३. ११६.] द्विवक्ते व्यधी परे हृदयस्य दीर्घः तस्य हृदयाविधः पिशुन-
स्यापि अपवदिता चित्शब्दोऽप्यर्थे निन्दकस्यापि तिस्कर्ता किमुतान्वेषां पाप-
कारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददावित्यर्थः । अन्वेतवै प्रतिधा-

तवे अनुपूर्वादिणाः प्रतिपूर्वाद्दधातेश्च तुमर्थे सेसेनित्यादिना [पा० ३.४.१.] क्रमा-
त्तवैतवेप्रत्ययौ ॥ का० [१०.८.२१.] नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयन्निति ।
अवभृथस्नानार्थमपः प्रवेशयन्त्यज्ञमानं वाचयेत् ॥ वारुणं यजुः वरुणस्य पाशोऽभि-
ष्ठितः आक्रान्तस्तस्मान्न बन्धनक्षमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः
॥ २३ ॥

अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात्प्रतिरक्षन्नसुर्यम् ।

दमे-दमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रति ते जिह्वा धृतमुच्चरण्यत्स्वाहा ॥ २४ ॥

का० [१०.८.२२.] प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति । अ-
प्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तदुपरि जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्
अग्नेरनीकमिति परोऽक्षलिङ्गं समिधं यक्ष्यग्रऽइति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये त्व-
संगतमतो यद्ब्रह्माध्याह्नुरेण योज्यम् । हे अग्ने यस्य तवाग्नेः अङ्गनशीलस्य सतो
ऽपांनपात्संज्ञमनीकं मुखमप उदकान्याविवेश आभिमुख्येन प्रविवेश हे अग्ने स
त्वं दमे-दमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यमसुरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्तयन्सन् समिधं
समिन्धनसाधनं धृतं यक्षि यज्ञ संगतं कुरु यज्ञतिः संगतीकरणार्थः शपो लुकि
लटि वृषम् धृतमात्मसंगतं कुर्वित्यर्थः ततोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला धृतं
प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उद्युक्तास्तु स्वाहा मुहुतमस्तु । दमे-दमे इति वीप्साश्च-
मेधविषया तत्र हि नानावभृथान्यह्नानि भवन्ति । उत्पूर्वाच्चरतेर्लीउर्थेऽन्यत्प्रत्यय
औणादिकः ॥ २४ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वतः सं त्वा विशत्वोषधीरुतापः ।

यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके विधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥

का० [१०.१.१.] समुद्रे तऽइति ऋजीषकुम्भं प्रावयतीति । गतसारः सोम ऋ-
जीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःपादा । अस्ते
वर्तमानो यद्ब्रह्मो हृदयेन संबध्यते हे सोम यत्ते तव हृदयं समुद्रे अप्सु समुद्र-
समानासु अप्सु बहुलोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठते वर्ततऽइति वा शेषः तत्र त्वां ग-
मयामीति शेषः तत्रस्थं त्वा त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु उत अपि च आपो ज्ञ-

लानि त्वां संविशन्तु । किं च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक सोम यज्ञस्य सूक्तोक्तौ शोभनवचनोच्चारणे नमोवाक्त्रे नमसो वाक्त्रे नमस्कारवचने च त्वा त्वां विधेम स्थापयामः विधतिः स्थापनार्थः स्वाहा मुद्रुतमस्तु ॥ २५ ॥

देवीराप एष वो गर्भस्तः सुप्रीतः सुभृतं बिभृत ।

देव सोमैष ते लोकस्तस्मिञ्छं च वद्व परि च वद्व ॥ २६ ॥

का° [१०.१.२.] देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठतः इति । ऋजीषकुम्भं मुक्तोपस्थानं कुर्यात् ॥ अष्टत्रिंशदक्षरवात्पङ्क्तिर्वृत्ती वा पूर्वार्धमद्भेदतमुत्तरार्धं सोमदेवतम् हे देवीर्देव्यः हे आपो वो गुष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं यूयं बिभृत धारयत । किम्भृतं तं सुप्रीतं शोभनप्रीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम् । इदानीं सोमं वदति हे सोम हे देव दीप्यमान ते तव एष जललक्षणां लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् त्वं शं वद्व वद्व शं सुखं प्रतिप्रापय परिवद्व च परिवद्व निवर्तय अस्मत्तः सर्वा आर्त्तिरिति शेषः तस्मिन्नः शं चैधि सर्वाभ्यश्च न आर्त्तिभ्यो गोपयेति श्रुतिः [४.४.५.२१.] वद्वतेलीट् मध्यमैकवचने तडि शपि लुप्ते वृपं वद्वेति ॥ २६ ॥

a. अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणाः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिष मव मत्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्यो देव रिषस्याहि ॥ b. देवानां समिर्दसि ॥ २७ ॥

का° [१०.१.३.] अवभृथेति मज्जयतीति । ऋजीषकुम्भं जले प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदेवतम् । अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्संबोधनं हे अवभृथ त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गह्व चुपि मन्दायां गताविति धातोः । यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण (१.) नितरां मन्दं गह्व । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते देवैर्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं देवेषु हविःस्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जलेऽधनीतवानस्मि । देवः सुरे धने राक्षि देवमाख्यातमिन्द्रियमित्यभिधानात् । तथा म-

त्यैर्मनुष्यैस्मत्सहायभूतैर्ऋविग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञा-
त्रूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा
त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ मन्दं गृहेति भावः । किं च हे देवावभृथाख्य यज्ञ
रिषः बधात् पाहि अस्मान्पालय रिष बधे छिप् किम्भूताद्रिषः पुरुरावाः पुरु
बहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा रा दाने आतो मनिन्नित्यादिना [पा°
३. २. ७४.] वनिप् विरुद्धफलदायी बधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ का° [५.
५. ३५.] आहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीति । स्नानानन्तरमाहवनीयमे-
त्य तस्मिन्समिधं दध्यात् ॥ अग्निदेवतं यजुः । देवानां संबन्धिनी समित् इन्धनम-
सि यद्वा देवभूतानामस्माकं समिन्धनं भवसि ॥ २७ ॥

VIII. एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं वायुरेजति यथा समुद्र
एजति । एवायं दशमास्योऽस्रज्जरायुणा सह ॥ २८ ॥

इतः परमनूबन्धायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥ ॥

का° [२५. १०. ७.] निरुह्यमाणमभिमन्त्रयतऽएजतु दशमास्य इति । यद्यनूबन्धा
वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सकाशात्पृथक्क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत् ॥
अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाक्षराः षट् पादा यस्याः सा महाप-
ङ्क्तिः । गर्भः जरायुणा सह एजतु एज कम्पने जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां
चलतु । किम्भूतो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमासकालावहिन
इव चलत्वित्यर्थः । कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति
यथा च समुद्र एजति एतौ हि सदा कम्पनशीलौ । एवेति निपात एवमर्थे ए-
वमयं दशमास्यः संपूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत् संसताम् निर्गह्यतु यद्य-
प्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि संपूर्णस्येव निर्गमनमाशास्यते तमेतदप्यद-
शमास्यं सत्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतेः [४. ५. २. ४.] । संस अ-
धःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते कृत्ञाब्ज इति [पा° ६. १. ६८.]
तिपि लुप्ते वावसानोऽस्ति [पा° ८. ४. ५६.] सस्य दत्वे अनिदितामिति [पा° ६. ४.
२४.] नलोपे अडागमे च अस्रदिति रूपम् ॥ २८ ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी ।

अङ्गान्यक्रुता यस्य तं मात्रा समजीगम् स्वाहा ॥ २१ ॥

का° [२५. १०. ११.] अवदानान्यनुब्रूहोति यस्मै तज्जति । वशावदानानि क्रु-
त्वा गर्भरक्तं जुहुयात् ॥ वशादिवत्यानुष्टुप् हे वशे यस्यास्ते तव गर्भो यज्ञियः य-
ज्ञार्हः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी ऋष्येत्यादिना [पा° ६. ४. १०५.]
इति निपातः सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियतज्जत्यर्थः तादृशीं त्वां गर्भेण संगमयामीति
शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्यक्रुता कृ कौटिल्ये क्रु क्वरेश्कन्दसीति [पा° ७. २. ३१.]
क्रुरादेशो निष्ठायामकुटिलानि अखण्डितानि तं गर्भं मात्रा जनन्यान्बन्ध्यालक्ष-
णाया समजीगमं संगमयामि गमेर्ण्यत्तस्य लुङि चङि वृषम् स्वाहेति होमार्थः ॥ २१ ॥

पुरुदस्मो विषुवप इन्दुरत्तर्महिमानमानञ्ज धीरः ।

एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनानु प्रथन्ता स्वाहा ॥ ३० ॥

का° [२५. १०. १५.] स्विष्टकृतमनुब्रूहोति पुरुदस्म इति । प्रचरण्यां सुचि प्र-
तिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदायाध्वर्युणा (१०.) स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ॥
गर्भदैवत्यं यजुः इन्दुव्रपेण गर्भः स्तूयते इन्दुः क्लेदनव्रपः सोमसदृशो (११.) गर्भो
महिमानं मह्यमानञ्ज व्यक्तीकरोतु अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य लिटि वृषम् तस्मा-
न्नुडिद्धरुल इति [पा° ७. ४. ७१.] इति नुडागमः । विशेषणैर्महिमानमाह कीदृश
इन्दुः पुरुदस्मः पुरु दस्म यस्य बहुदानयुक्तः विषुवपः बहुव्रपः अन्तरदरे स्थितः
धीरो मेधावी एवंभूतं महिमानमानञ्जित्यर्थः । एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनू-
बन्ध्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनु प्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु । विशेषणैः
प्रख्यातिमाह कीदृशीम् एकपदीमेकं पदं यस्यास्तां वषयेकपदयुताम् (१२.) द्विप-
दीं वषया अङ्गैश्च द्विपदयुताम् त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुप्यङ्गोमेस्त्रिप-
दीम् चतुष्पदीं पत्नीसंयज्ञैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् अष्टापदीं स्वपादिर्गर्भ-
पादिश्चाष्टपादयुताम् एवंभूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति संबन्धः । स्वा-
हा मुहुतमस्तु ॥ ३० ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमरुतः । स सुगोपातमो जन्मः ॥ ३१ ॥

का° [२५. १०. १८.] समिष्टयजुर्होते शामित्राऽएव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहा-
कृत्येति । समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्राविव स्वाहात्तेन मन्त्रेणोल्लीषवेष्टितं गर्भं
जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकार्मनुश्चार्य जुहुयादित्यर्थः ॥ मरुदेवत्या गायत्री गोतम-
दृष्टा (13.) । हे दिवो विमरुसः विशिष्टं मरुो येषां ते ग्युलोकसंबन्धिना वि-
शिष्टेन मरुसा तेजसा युक्ताः यद्वा विशिष्टं मरुन्ति पूजयन्ति ते विमरुसः ग्युलो-
कस्य पूजयितारो हे मरुतो यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूयं पाथ सोमपानं
कुरुथ पा पाने शपो लुक् पिबदिशाभावश्च हान्दसः संक्षितायां दीर्घः द्यचोऽत-
स्तिउ इति [पा° ६. ३. १३५.] सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपा-
तमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः यु-
ष्मदुप्तानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

का° [२५. १०. १८.] मही द्यौरित्यङ्गैरभ्यर्हतीति । शामित्रे क्षिप्तं गर्भमङ्गै-
श्श्लादयेत् ॥ द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ मही मरुती द्यौः ग्यु-
लोकः पृथिवी भूलोकश्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने सन्म्रन्तः
सेक्तुमिक्षतां स्वैः-स्वैर्भगैः पूरयतामित्यर्थः । भरीमभिः भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः
स्वैः-स्वैर्भगिर्नोऽस्मदीयं गृहं पिपृतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यग्निष्टोममन्त्राः स-
माप्ताः ॥ ॥

IX. a. आतिष्ठ वृत्रकृन्त्यं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनः सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वमुना ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा षोडशिने ।

c. एष ते योनिर्निन्द्राय वा षोडशिने ॥ ३३ ॥

अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्यस्मात्प्राक् [३०.] ॥ ॥ का° [१२. ५. २.] प्रातःसवने
ऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण चतुःक्षतिनातिष्ठ युद्ध्वा ह्रीति वेति ।
प्रातःसवने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतुःकोणेन खादिरोलूख-
लेनातिष्ठ युद्ध्वा ह्रीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशिग्रहं गृहीयात् ॥

इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्धोत्तमदृष्टा (13.) । हे वृत्रहन्निन्द्र ते तव हरी हरितवर्णावश्चौ
ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रागह्नित्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं रथमातिष्ठ
आरोह । इन्द्राह्वानं श्रुत्वास्मन्नियोजनकालः (14.) प्राप्त इति मत्वाश्चौ स्वयमेव
रथे युञ्जति इति युक्ता इत्युक्तम् । किं च ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः ते तव र-
थावृत्तस्य मनोऽर्वाचीनमस्मद्यज्ञाभिमुखं सु कृणोतु सुतरां करोतु केन वमुना
वमुरिति वाङ्माममु [निघ० १.११.] पठितं वाचा श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन ॥
हे सोम त्वमुपयामेनं गृहीतोऽसि षोडशिने षोडशं स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी
तस्मै इन्द्राय वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयति हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं
षोडशिनः इन्द्राय त्वां सादयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

X. a. युद्ध्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा ।

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ b. c. = ३३ b. c. ॥ ३४ ॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्धुहन्दोदृष्टा । हे इन्द्र हि निश्चितं
हरी हरितवर्णौ तदीयावश्चौ युद्ध्वा रथेन संयोजय कीदृशौ हरी केशिना प्रत-
म्बकेसरौ तथा वृषणा वृष सेचने वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ वा षपूर्व-
स्य निगमऽइति [पा० ६.४.१.] दीर्घाभावः तथा कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्यः अश्व-
संनाहरज्जुः कक्ष्यं मध्यबन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः ।
अथानन्तरं रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र सोमपाः सोमपानं कुर्वन्तोऽस्मदीयानां गि-
रामृग्यजुःसामलक्षणाणां वाचामुपश्रुतिमुपश्रवणं चर गह् प्राप्नुहि अस्मद्गिरः शृ-
ण्वित्यर्थः वाचं श्रुत्वास्मद्गृह्मागह्नित्यर्थः ॥ उपयाम एष ते एते व्याख्याति । अथे-
त्यत्र संहितायां दीर्घः ॥ ३४ ॥

XI. a. इन्द्रमिद्धरी वक्तोऽप्रतिधृष्टशवसम् ।

ऋषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ b. c. = ३३ b. c. ॥ ३५ ॥

षोडशिग्रहे तृतीयो मन्त्रविकल्पः आययणाद्विन्द्रमिद्धरीऽइति गृहीत्विति कठ-
सूत्रोक्तेः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्धोत्तमदृष्टा । इत् एवार्थे हरी हरितवर्णावश्चौ ऋषी-
णां स्तुतीरूपं वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वक्तुः प्राप-

यतः । च पुनः मानुषाणां यज्ञमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वरुतः । किम्भूतमिन्द्रम् अप्रतिधृष्टशवसम् प्रतिधर्षयितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शवो बलं यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३५ ॥

XII. यस्मान्न ज्ञातः परोऽन्योऽस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा ।

प्रजापतिः प्रजया संहराणस्त्रीणि ज्योतीषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

का° [१२.५.११.] उपस्थयिनं यस्मान्न ज्ञात इति । षोडशियकमुपतिष्ठेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विवस्वदृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तूयते यस्मात्पुरुषादन्यः व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टो देवादिर्जातः संभूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् सः प्रजापतिः स्वोत्पन्नप्रजापालकस्त्रीणि ज्योतीषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि तेजांसि विषयज्ञापकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवनं करोतीत्यर्थः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वा इत्यादिश्रुतेः यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति स्मृतिश्च [भग° गी° १५.१२.] । किम्भूतः प्रजापतिः प्रजया संहराणः प्रजात्रयेण सम्यग्रममाणः । तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराश्रय इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

a. इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौ ते भजं चक्रतुरग्रं एतम् । तयोरुमनु भजं भक्तयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । b. सह प्राणेन स्वाह्वा ॥ ३७ ॥

का° (15.) इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति । षोडशियकं भक्षयेत् ॥ इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशिदेवत्या वा त्रिष्टुब्यजुर्ला अन्त्यपादौ द्वादशाणीं सह प्राणेनेति यजुः विवस्वदृष्टा । हे षोडशियक तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्रे प्रथमं भजं चक्रतुः । तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये किम्भूत इन्द्रः सम्राट् परमैश्वर्ययुक्तः वाजपेययाज्ञीत्यर्थः किम्भूतो वरुणः राजा राजसूययाज्ञी राजा

वै राजसूयेनेष्टा भवति सम्राडाजपेयेनेति श्रुतेः [५.१.१.१३.] । तयोरिन्द्रावरूपा-
योः संबन्धिनं भक्षमनु पश्चात् अहं भक्षयामि सोमं पिबामि । जुषाणा मदीयेन
भक्षेण सेवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु
सोमेन तृप्ता भवतु तृप्यर्थानां करणे षष्ठी वेति (16.) सोमशब्दात्षष्ठी । स्वाहा
मुद्रुतमस्तु ॥ ३७ ॥ ॥ इति षोडशियागः संपूर्णः ॥ ॥

XIII. a. अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्गयिं मयि पोषम् ॥

b. उपयामगृहीतोऽस्यग्ने त्वा वर्चसे । c. एष ते योनिर्गग्ने त्वा वर्च-
से । d. अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वास्त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूया-
सम् ॥ ३८ ॥

अथ द्वादशाहमन्त्राः ॥ ॥ का° [१२.३.१.२.] पृथः षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं
अहं पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदृशमित्यन्वहमेकैकम् [६.] अग्ने वर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ
सूर्यं आजिष्ठेति भक्षणं यजमानैरिति । अस्ति कश्चित्पृथः षडहस्तः क्रतुः स तु
षडिभरहोभिर्निष्पाद्यः तत्र पूर्वस्मिन्नहस्त्रये क्रमेणाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्रा-
ह्यान्ग्रहान्गृहीयात्तथैवाग्ने वर्चस्विन्नित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहणं भक्षयेत् ॥ तत्र प्र-
थमो यथा अग्ने पवस्व । अग्निदेवत्या गायत्री वैखानसदृष्टा आद्यौ सप्तार्णौ पा-
दौ एषा यजुरक्ता उपयाम एष तऽइति द्वे यजुषी । हे अग्ने त्वमस्मे अस्मासु सु-
वीर्यं शोभनं वीर्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनसामर्थ्यापेक्षं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व पव
(17.) गत्यर्थः अन्तर्भूतण्यर्थः गमय प्रापय । सुपां सुतुगिति [पा° ७.१.३१.] विभ-
क्तेः शेअदिशे अस्मे इति वृषम् । किम्भूतस्वम् स्वपाः अय इति कर्मनाम [निष्°
२.१.] शोभनान्यपांसि यस्य स स्वपाः सुकर्मा । एवमृविग्भिः सह संप्रार्थ्य स्वयं
याचते मयि यजमाने रयिं धनं दधत् धारयन्स्थापयन्सन् पोषं पुष्टिं पुत्रपश्चादिवृ-
द्धिं पवस्व प्रवर्तयेति संबन्धः ॥ उपयामयतीत्युपयामो ग्रहः हे सोम तेम त्वं गृ-
हीतोऽसि हे ग्रह वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्ने त्वां गृह्णामीति शेषः । साद-
यति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽग्ने त्वां सादयामीति शेषः ॥
भक्षणमन्त्रः । हे वर्चस्विन्विशिष्टतेजोयुक्त हे अग्ने त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्च-

स्थानतिदीप्तिमानसि अतस्त्वत्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान्त्रक्षवर्चससंपन्नो भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

- XIV. a. उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीवी शिप्रेऽश्वेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ।
 b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वीजसे । c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वीजसे ।
 d. इन्द्रोऽजिष्ठोऽजिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योऽजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

द्वितीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः । इन्द्रदेवत्या गायत्री कुरुस्तुतिदृष्टा (18.) यजुरन्ता । हे इन्द्र त्वमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्नुत्सङ्गादुद्वहन्सन् शिप्रे हनू नासिके वा अश्वेपयः द्रुवेषु कम्पने कम्पितवानसि किं कृत्वा सोमं पीवी पीवा स्त्राव्यादयश्चेति [पा० ७.१.४१.] निपातः । किम्भूतं सोमं चमू सुतं (19.) चम्बामधिषवणचर्मणि सुतमभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिर्हर्षवशान्नसि कम्पितवानित्यर्थः ॥ हे ग्रह त्वमुपयामगृहीतोऽसि ओजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः ओजसऽइन्द्राय त्वां सादयामि ॥ भक्षणमन्त्रः । हे इन्द्र हे ओजिष्ठ ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी अस्मायित्यादिना [पा० ५.२.१२१.] विनिप्रत्ययः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः अतिशायने तमविष्ठनाविति [पा० ५.३.५५.] इष्ठन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगिति [पा० ५.३.६५.] इष्ठनि परे विनिलोपः टिलोपश्च तत्संबोधनमोजिष्ठ अतिबलयुक्तं त्वं यथा देवेष्वोजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽतिबलो भूयासम् ॥ ३९ ॥

- XV. a. अदृशमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँश्चानु । आजन्तोऽग्रयो यथा (20.) । b. उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा आजाय । c. एष ते योनिः सूर्याय त्वा आजाय । d. सूर्य आजिष्ठ आजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि आजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

तृतीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा यजुरन्ता । दशोर्लुङि इरितो वेति [पा० ३.१.५७.] घ्रिउदेशे ऋदशोऽङि गुणा इति [पा० २.४.१६.] उत्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ति शीङो रुड्तेर्विभाषा बहुलं हृन्दसीति [पा० ७.१.

६-८.] दशेरुत्तरस्य मिबादेशस्यामो (21.) रुडागमो धातोर्गुणाभावश्चान्दसः अद-
 श्रमिति रूपम् कर्मणि लङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थानि द्रष्टव्यमदृश्यत्वेत्यर्थः । वी-
 त्युपसर्गोऽदृश्रमित्यनेन संबध्यते केतुरिति प्रज्ञानामसु [निघ० ३. १.] पठितम् अस्य
 सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणा ज्ञानाननु सर्वप्रा-
 णिनोऽनुगता वि अदृश्रम् विशेषेणादृश्यत्वं सूर्यकराः सर्वज्ञानानुगता व्यापका दृ-
 श्यत्वं इत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः भ्राजतो ज्वलतोऽग्नयो वक्त्रयो यथा ज्ञानानुगता दृश्य-
 त्ते तद्वत् ॥ हे ग्रह तमुपयामेन गृहीतोऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजस्तस्मै सूर्याय
 वा गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः भ्राजाय दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि ॥
 तृतीयातिग्राह्यभक्षणमन्त्रः । अत्यन्तं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य
 त्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽतिदीप्तिमान्भूयासम्
 ॥ ४० ॥ ॥ इति द्वादशाहः संपूर्णः ॥ ॥

XVI. a. उडु त्यं ज्ञातवेदसं देवं वदन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

b. c. = ४० b. c. ॥ ४१ ॥

का० [१३. २. ११.] उडु त्यमिति ग्रहग्रहणमिति । गवामयनाख्यस्य संवत्सरस-
 त्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽह्नि सौर्यपशूपालम्भादूर्ध्वमतिग्राह्यग्रहणं कार्यम् ॥
 सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते [७. ४१.] । त्यं तं प्रसिद्धं ज्ञातवेदसं ज्ञाता-
 नां प्रज्ञानां ज्ञातारं ज्ञातप्रज्ञं वा देवं देवनशीलं (22.) सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः
 किरणा उ आशु उद्वहन्ति उदयाचलाडुद्गमयन्ति । किमर्थं विश्वाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
 विश्वस्य दृशे दर्शनाय सर्वं जगद्रष्टुमित्यर्थः ॥ उपयाम एष ते व्याख्याति ॥ ४१ ॥

XVII. आजिघ्र कलशं मक्षा त्वा विशन्विन्दवः । पुनर्वृक्षा निर्वर्तस्व सानेः

सहस्रं धुक्त्वोरुधारा पयस्वतो पुनर्माविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

का० [१३. ४. ११.] हविर्धानाग्नीध्रयोर्त्तरे (23.) द्रोणकलशमेनामाग्रापयत्याजि-
 घ्रेति । गर्गत्रिरात्रादावह्निने त्रिसुत्ये गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसंख्यापूर-
 णी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाग्नीध्रयोर्मध्यस्थां (24.) द्रोणकलशमाग्रापयेत् ॥
 गोदेवत्या महापङ्क्तिः कुसुर्विन्दुदृष्टा अष्टार्णषट्पादा । महीति गोनाम [निघ०

२.११.] हे महि हे धेनो त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येन
ग्राणं कुरु किं च हे धेनो इन्द्रवः सोमाः वा तामाविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सो-
मास्तां प्रविशन्तु । किं च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान्प्रति
निवर्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्त्व सहस्रसंख्यं
धनं देहि यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्मभ्यं धुक्त्व पुनर्देहि दुहतिर्दान-
नार्थः । किं च वत्प्रसादादुरुधारा बहुपयोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविश-
तादागह्वित्यर्थः तथा रयिः धनमपि मा मामाविशतात् ॥४२॥

इडे रत्ने रुच्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतिर्दिते सरस्वति महि विश्रुति ।

एता तेऽग्र्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ॥४३॥

का° [१३.४.२०.] इडे रत्नइति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति । पू-
र्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपेत् ॥ गोदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुरुविन्दु-
दृष्टा यस्या आग्नौ पादौ द्वादशाणीं अन्त्यावष्टाणीं सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इज्यते स्तू-
यते इति इडा मनोर्दक्षिता तत्तुल्या । रमयतीति रत्ना । ब्रूयते यदुग्धं यज्ञेधिति
रुच्यो ब्रूयते आब्रूयते सर्वैरिति वा रुच्यो । काम्यतइति काम्या मनुष्याणां
क्षेतासु कामाः प्रविष्टा इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रा । स्युत दीप्तौ
ज्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदितिर्दीनानवखण्डिता । सर-
स्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्युदकनाम सर्वैरिति [निरु° १.२६.] या-
स्कोक्तेः उदकशब्देनात्र क्षीरमुच्यते । मही महीती । विविधं श्रूयते स्तूयतइति
विश्रुतिः । न कृतुं योग्या अग्न्या अकृतव्या । तासां संबोधनानि हे धेनो एव-
म्भूते ते तव एता एतानि (25.) अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिर्भि-
हिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्मकारिणं
मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अग्रं यजमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥४३॥

XVIII. a. वि न इन्द्र मृधां जहि नीचा यद्वा पृतन्यतः । योऽस्माँश्च अभिदा-

सत्यधरं गमया तमः ॥ b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा विमृधे ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय वा विमृधे ॥४४॥

का° [१३.२.१७.] ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वेति ।
 गत्रामयनस्योपाल्ये महाव्रतेऽहनि प्राज्ञापत्यपशूपात्मन्मादूर्ध्वमैन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्र-
 त्रमम् ॥ तत्राग्यः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा (26.) । हे इन्द्र नोऽस्माकं मृधः
 शत्रून्संग्रामान्वा वित्तहि विशेषेण नाशय । किं च पृतन्यतः नीचा यह पृतनां
 संग्रामं सेनां वा इहति ते पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मनः
 क्यजिति [पा° ३.१.४.] पृतनाशब्दात्क्यचि प्रत्यये कव्यधरपृतनस्यऽर्चि लोप इ-
 ति [पा° ७.४.३१.] टिलोपे शतृप्रत्यये च वृषम् पृतन्यतः सेनामिहृतः शत्रून्नीचा
 न्यभूतान्यह निगृह्णीष्व युदादुपरतान्कुर्वित्यर्थः । किं च यश्चान्योऽस्मानभिदासति
 दसु उपक्षये उपक्षयति तं शत्रुमधर् निहृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय संहितायां
 दीर्घः ॥ हे ग्रह वमुपयामिन गृहीतोऽसि विशिष्टो मृत संग्रामो यस्य तस्मै वि-
 मृधे विशिष्टसंग्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृदुण-
 विशिष्टयिन्द्राय त्वां सादयामि ॥४४॥

XIX. a. वाचस्पतिं विश्वकर्माणमृतये मनोनुवं वज्रिऽग्र्या रुवेम ।

स नो विश्वानि रुवनानि जोषद्विश्वशम्भूरुवसे साधुकर्मा ॥

b. उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय वा विश्वकर्मणे ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय वा विश्वकर्मणे ॥४५॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा (27.) ईदृशमिन्द्रं वज्रि म-
 हाव्रतीयलक्षणान्नविषये अग्रास्मिन्दिने वयं रुवेम आह्वयाम किमर्थमृतये अव-
 नाय रक्षणाय । किम्भूतं विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि क-
 र्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं तस्मादाहु-
 रिन्द्रो वागिति श्रुतेः । तथा मनोनुवं जूरिति जवनाम मनसो जूरिव जव इव
 जवो यस्य स मनोजूस्तम् । स इदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि रुव-
 नानि आह्वानानि अवसेऽन्नायान्नसमृद्धौ रक्षणाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदा-
 ह्वानं साधु-साध्विति सेवताम् लोटोऽडाढावित्यडागमे [पा° ३.४.१४.] इतश्च लो-
 पः परस्मैपदघिति [पा° ३.४.१७.] तिप् इलोपे जोषदिति वृषम् । किम्भूतः सः

विश्वशम्भूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भूः साधुकर्मा शोभनकर्मकर्ता ॥ हे ग्रह उपयामगृहीतोऽसि विश्वकर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते यानिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४५ ॥

XX. a. विश्वकर्मन्कृविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणारवध्यम् । तस्मै विंशः समनमत्त पूर्वोरियमुग्रो विरुव्यो यथासत् । b. c. = ४५ b. c. ॥ ४६ ॥

तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् शासदृष्टा । हे विश्वकर्मन्वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा कृविषा त्वमिन्द्रं त्रातारं जगतां रत्नकमवध्यं कृतुमशक्यमप्रतिभटं चाकृणोः कृतवानसि । तस्मै तादृशयेन्द्राय पूर्वोर्विंशः प्रजाः पूर्वं वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमत्त सम्यग्रताः यथा पञ्चम्यर्थे यात्प्रत्ययः यथा यतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्र उद्गूर्णवग्रो विरुव्यो विविधेषु कार्येषु आहूयतऽइति विरुव्यश्च असदभूत् तस्माद्विशस्तस्मै नता इत्यर्थः । विश्वकर्मन् तद्विःसामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४६ ॥

XXI. a. उपयामगृहीतोऽस्यग्र्ये त्वा गायत्रिहृन्दसं गृह्णामि । b. इन्द्राय त्वा त्रिष्टुहृन्दसं गृह्णामि । c. विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगहृन्दसं गृह्णामि । d. अनुष्टुप्तेऽभिगारः ॥ ४७ ॥

का° [१२.५.१३-१५.] अदाभ्यं गृह्णात्यासिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तृतीं त्रीनऽश्रूनवधायाग्र्ये त्वा गायत्रिहृन्दसमिति प्रतिमन्त्रमुपयामः सर्वत्राविशेषादिति । यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंशुर्गृहीतस्तस्मिन्कृतृचमसस्था निग्राभ्यासंज्ञा अप आनीय तस्मिंस्तिस्रः सोमलताः प्रक्षिप्याग्र्ये त्वेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति मन्त्रैः सोमलताप्रक्षेपो वेति केचित् उपयामगृहीतोऽसीत्येतत्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वादानुषङ्गानीयं सर्वशेषवादास्मानस्येति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः । अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यज्ञेषु देवदृष्टानि । हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह गायत्री हृन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीहृन्दसं त्वामग्र्येऽग्निप्रीत्यर्थं गृह्णामि ॥ द्वितीयो मन्त्रः उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह त्रिष्टुप् हृन्दो यस्य तादृशं त्वामिन्द्राय गृह्णामि ॥ तृतीयो मन्त्रः उपयामं जगती हृन्दो यस्य तादृशं त्वां हे ग्रह विश्वेभ्यो दे-

वेभ्योऽर्थाय गृह्णामि । एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणाम् ॥ का° [१२. ५. १७.]
अनुष्टुप् इत्युक्तेति । एनं मन्त्रं पठेत् ॥ अदाभ्यदेवत्यं देवदृष्टम् एवं स्वहृन्दसं
सोमं गृहीत्वाथ तमाहृ हे सोम अनुष्टुप् हृन्दस्ते तवाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः
गृ स्तुतौ यद्वाऽऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति श्रुतेः [११. ५. १. ७.] ॥ ४७ ॥

त्रेशीनां वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूननानां वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दनानां वा
पत्मन्नाधूनोमि मदित्तमानां वा पत्मन्नाधूनोमि मधुत्तमानां (28.) वा प-
त्मन्नाधूनोमि शुक्रं वा शुक्रं आधूनोम्यङ्गो वृषे सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

का° [१२. ५. १७.] धूनोत्यङ्गशुभिर्त्रेशीनां वेति गृह्णान्नाहवनीयमिति । आहव-
नीयसमीपं गृह्णन्शुभिर्दाभ्यग्रहस्थानि जलानि चालयेत् ॥ एतदादीनि विष्टेषां
देवानामित्यन्तानि [५०.] सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि । हे सोम त्रेशीनाम् व्रजतो
मेघस्योदरे शेरते ता त्रेश्यां मेघोदरस्था आपस्तासां पत्मन्यतने निमित्ते वृष्टिनि-
ष्पत्त्यर्थं वा त्वामाधूनोमि कम्पयामि । कुकूननानाम् कुङ् शब्दे अत्यर्थं कुवत्यः
शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवतीति कुकूनना मेघस्था आपस्तासां पतने त्वां
कम्पयामि । भन्दनानाम् भदि कल्याणे सुखे च भन्दतीति भन्दनाः कल्याणका-
रिण्यः सुखयित्र्यो वा मेघा आपः अन्यत्पूर्ववत् । मदित्तमानाम् मादयतीति म-
दिन्यः अत्यर्थं मदिन्यां मदित्तमाः तमपि पुंवद्भावः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति
[पा° ८. २. ७.] नलोपः नादघस्येति [पा° ८. २. १७.] हृन्दसो नुडागमः अत्यन्तं तर्प-
यत्यो (29.) मेघा आपः । मधुत्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादोपेता मधुत्तमाः एवं-
विधानामयां पतने त्वां धूनोमि । किं च शुक्रं शुद्धमल्लिष्टकर्मणां त्वां शुक्रे शुद्धे
अल्लिष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे जले त्वामाधूनोमि । किं च अङ्गो दिवसस्य वृषे
सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम त्वामाधूनोमि ॥ ४८ ॥

a. ककुभः वृषं वृषभस्य रोचते बृहकुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य
पुरोगाः । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै वा गृह्णामि ॥ b. तस्मै
ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

हे सोम वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं मरुत् आदित्यलक्ष्णं त्वं रोचते दीप्यते ककुभमिति मरुन्नामसु (30.) पठितम् वरुत् मरुन् (31.) शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हति । हे सोम ते त्वदीयमदाभ्यमनुपहंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै नाम्ने त्वां गृह्णामि ॥ का० [१२.५.१७.] तस्मै तज्जति जुहोतीति । अदाभ्यं जुहोति ॥ सौम्यम् हे सोम तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति श्रुतेः [११.५.१.११.] ॥ ४१ ॥

- उ॒शि॒क्कं दे॒व सोम॒ग्निः प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ।
- व॒शी त्वं दे॒व सोमिन्द्र॑स्य प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ।
- अ॒स्मत्स॒खा त्वं दे॒व सोम॒ विश्वे॒षां दे॒वानां प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ॥ ५० ॥

का० [१२.५.१८.] अ॒श्रून्सोमे नि॒दधा॒त्युशि॒क्कमि॒ति प्र॒तिम॒न्त्रमि॒ति । मन्त्रत्रये॒णो॒लू॒खल॒स्थानं॑श्रून्सोमे क्षिपेत् ॥ तत्राग्नः हे देव दीप्यमान हे सोम उशिका॒मय॒मानस्त्वम॒ग्नेः प्रि॒यं पाथोऽन्नम॑पीहि अपिगह ॥ द्वितीयः हे देव सोम वशी का॒लस्त्वमिन्द्र॑स्य प्रियमन्नं प्राप्नुहि ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः हे देव सोम अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतस्त्वं विश्वेषां देवानां प्रियमभिरुचितमन्नं प्राप्नुहि अग्निर्वै प्रा॒तःस॒वनमिन्द्रो॑ मा॒ध्यन्दि॒नः स॒वनं वि॒श्वे दे॒वास्तृती॒यः स॒वनमि॒ति श्रुतेः स॒वनदे॒वेभ्योऽर्प॑णम् ॥ ५० ॥

XXII. a. इ॒ह र॒तिरि॒ह र॑मधमि॒ह धृ॒तिरि॒ह स्व॒धृतिः॒ स्वाहा ।

b. उ॒प॒सृ॒जन्ध॒रुणां॑ मा॒त्रे ध॒रुणां॑ मा॒तरं॒ ध॒यन् । रा॒यस्योष॑म॒स्मासु॑ दीध॒र॒त्स्वाहा ॥ ५१ ॥

अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ ॥ का० [१२.४.१०.] शा॒ला॒द्वार्येऽन्वा॒र॒ब्धेधि॒ह र॒तिरि॒ति जुहोतीति । सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युस्पृष्टेष्विदानीतनगार्हपत्ये धृतं जुहुयात् ॥ पशुदेवतं यजुः हे गावो युष्मदीया रतिः रमणमिह यजमानेष्वस्तु इहैव यूयं रमधं युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः संतोषोऽस्तु स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृ॒

वेभ्योऽर्थाय गृह्णामि । एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणाम् ॥ का° [१२.५.१७.]
अनुष्टुप् इत्युक्तेति । एनं मन्त्रं पठेत् ॥ अदाभ्यदेवत्यं देवदष्टम् एवं स्वहृन्दसं
सोमं गृहीत्वाथ तमारुहे सोम अनुष्टुप् हृन्दस्ते तवाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः
गृ स्तुतौ यद्वाऽऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति श्रुतेः [११.५.१.७.] ॥ ४७ ॥

त्रेशीनां वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूननानां वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दनानां वा
पत्मन्नाधूनोमि मदित्तमानां वा पत्मन्नाधूनोमि मधुत्तमानां (२८.) वा प-
त्मन्नाधूनोमि शुक्रं वा शुक्रं आधूनोम्यङ्गो वृषे सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

का° [१२.५.१७.] धूनोत्यङ्गशुभिर्वेशीनां वेति गृह्णान्नाहवनीयमिति । आहव-
नीयसमीपं गृह्णन्शुभिरदाभ्यग्रहस्थानि जलानि चालयेत् ॥ एतदादीनि विशेषां
देवानामित्यन्तानि [५०.] सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि । हे सोम त्रेशीनाम् व्रजतो
मेघस्योदरे शेरते ता त्रेश्यो मेघोदरस्था आपस्तासां पत्मन्यतने निमित्ते वृष्टिनि-
ष्पत्त्यर्थं वा त्वामाधूनोमि कम्पयामि । कुकूननानाम् कुङ् शब्दे अत्यर्थं कुवत्यः
शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूनना मेघस्था आपस्तासां पतने त्वां
कम्पयामि । भन्दनानाम् भदि कल्याणे सुखे च भन्दन्तीति भन्दनाः कल्याणका-
रिण्यः सुखयित्र्यो वा मेघा आपः अन्यत्पूर्ववत् । मदित्तमानाम् मादयन्तीति म-
दिन्यः अत्यर्थं मदिन्यो मदित्तमाः तमपि पुंवद्भावः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति
[पा° ८.२.७.] नलोपः नाद्धस्येति [पा° ८.२.१७.] हृन्दसो नुडागमः अत्यन्तं तर्प-
यत्यो (२९.) मेघा आपः । मधुत्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादोपेता मधुत्तमाः एवं-
विधानामपां पतने त्वां धूनोमि । किं च शुक्रं शुद्धमल्लिष्टकर्मणां त्वां शुक्ले शुद्धे
अल्लिष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे जले त्वामाधूनोमि । किं च अङ्गो दिवसस्य वृषे
सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम त्वामाधूनोमि ॥ ४८ ॥

a. ककुभः वृषं वृषभस्य रोचते बृहकुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य
पुरोगाः । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जार्ग्वि तस्मै वा गृह्णामि ॥ b. तस्मै
ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

हे सोम वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं मरुत् आदित्यलक्षणां वृषं रोचते दीप्यते ककुभमिति मरुन्नामसु (30.) पठितम् वृहत् मरुन् (31.) शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हति । हे सोम ते वदीयमदाभ्यमनुपहंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै नाम्ने त्वां गृह्णामि ॥ का० [१२.५.१७.] तस्मै तज्जति जुहोतीति । अदाभ्यं जुहोति ॥ सौम्यम् हे सोम तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुद्धतमस्तु तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति श्रुतेः [११.५.१.११.] ॥ ४१ ॥

- उ॒शि॒क्कं दे॒व सोम॒ग्निः प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ।
- व॒शी त्वं दे॒व सोमिन्द्र॑स्य प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ।
- अ॒स्मत्स॒खा त्वं दे॒व सोम॒ विश्वे॑षां दे॒वानां प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ॥ ५० ॥

का० [१२.५.१८.] अ॒श्रून्सोमे नि॒दधा॒त्युशि॒क्कमि॒ति प्र॒तिम॒न्त्रमि॒ति । मन्त्र॒त्रये॒णो॒लूख॒ल॒स्थानं॑श्रून्सोमे क्षिपेत् ॥ तत्राद्यः हे देव दीप्यमान हे सोम उशिका॒मय॒मानस्त्वम॒ग्नेः प्रि॒यं पाथोऽन्न॑मपी॒हि अ॒पिग॒ह ॥ द्वितीयः हे देव सोम वशी का॒न्तस्त्वमिन्द्र॑स्य प्रि॒यमन्नं प्राप्नु॑हि ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः हे देव सोम अस्मत्स॒खा अ॒स्माकं मि॒त्रभू॒तस्त्वं वि॒श्वे॒षां दे॒वानां प्रि॒यमभि॑रु॒चितम॒न्नं प्राप्नु॑हि अ॒ग्निर्वै प्रा॒तःस॒वनमिन्द्रो मा॒ध्यन्दि॑नः स॒वनं वि॒श्वे दे॒वास्तृती॑यः स॒वनमि॒ति श्रुतेः स॒वनदे॒वेभ्योऽर्प॑णम् ॥ ५० ॥

XXII. a. इ॒ह र॒तिरि॒ह र॒मध॑मि॒ह धृ॒तिरि॒ह स्व॒धृतिः॒ स्वाहा ।

b. उ॒प॒सृ॒जन्ध॒रुणां मा॒त्रे ध॒रुणां मा॒तरं॒ ध॒यन् । रा॒यस्यो॒षम॒स्मासु॑ दी॒धर॒त्स्वाहा ॥ ५१ ॥

अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ ॥ का० [१२.४.१०.] शा॒ला॒दा॒र्येऽन्वा॒र॒ब्धेधि॒ह र॒तिरि॒ति जुहोतीति । सर्वेषु दीक्षितेष्वर्ध्वस्यष्टेधिदानोत्तनगार्हपत्ये धृतं जुहुयात् ॥ पशुदेवतं यजुः हे गावो युष्मदीया रतिः रमणमिह यजमानिषस्तु इहेव यूयं रमधं युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः संतोषोऽस्तु स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृ-

तिरिहैवास्तु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का° [१२.४.११.] अपरामुपसृजन्निति । शाला-
द्वार्ये एव द्वितीयाहुतिः ॥ उल्लिक् आग्रावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशार्णः सोल्लिक् ।
धारयतीति धरुणोऽग्निरस्मासु रायस्योषं रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादिः पुष्टिं दीध-
रत् धारयतु धारयतेर्लुङि रूपमउभाव आर्षः । किम्भूतो धरुणः मैत्रि धरुणं ष-
ध्यर्थे चतुर्थी मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन्समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृ-
थिवीं धयन् पिबन् तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्यर्थः । स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

सत्रस्यऽऽदिरस्यगन्म ज्योतिर्मृता अभूम ।

दिवं पृथिव्या अध्वारुहामाविदाम देवाँस्त्वर्ज्योतिः ॥ ५२ ॥

का° [१२.४.१२.] सत्रस्यऽर्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति । सर्वे दीक्षिता उत्त-
रहविर्धानापरकूवरीमालम्ब्य सत्रर्धिसंज्ञकं साम गायन्ति ॥ बृहती यजमानाना-
मात्मस्तुतिः (३२.) सप्तैकादशनवार्णापादा । हे साम सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिस्त्वमसि
अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यलक्षणमगन्म प्राप्ताः ततः अमृता अमरणार्थमा
अभूम भूताः पृथिव्याः सकाशादिवं ग्युलोकमध्वारुहाम अध्वारुहाः ग्युलोकावृताः
ततो देवानिन्द्रादीनविदाम ज्ञानीमः पश्याम इत्यर्थः वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादिवे लङि
रूपम् ज्योतिर्ज्योतीत्वरूपं स्वः स्वर्गं चाविदाम ॥ ५२ ॥

a. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तं तमिद्धतं वज्रेण तं-
तमिद्धतम् । द्वे चत्तायै हँत्सद्रुहं यदि नक्षत् । अस्माकं शत्रून्परि शूर
विश्वतो र्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥ b. भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम
सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥

का° [१२.४.१३.] युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राञ्चो निःक्रामतीति । सर्वे
यजमाना दक्षिणरुविर्धानाक्षाधोमार्गेण प्राञ्जुषाः निःसरन्ति ॥ इन्द्रदेवत्यात्यष्टि-
रवसानत्रयोपेता षट्षथक्षरत्वात् द्यूना आद्योऽर्धर्च इन्द्रपर्वतदेवत्यः । हे पुरो-
युधा पुरोयुधौ पुरोऽग्रे युध्येति तौ पुरोयुधौ इगुप्येति [पा° १.१.१३५.] कप्रत्ययः
शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वती युवं युवां तं शत्रु-

मपकृतं विनाशयतम् आदरे वीप्सा तं-तम् इदेवार्थे तं-तमेव शत्रुमपकृतं तत्त-
त्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशेष्यते वज्रेण वज्राख्येनायुधेन
तं-तमित् तं-तमेव शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा यो
यः शत्रुर्नोऽस्मान्पृतन्यात् पृतनां सेनां कुर्यात् योधयेदित्यर्थः ॥ इदानीमिन्द्रः प्र-
त्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते हे शूर इन्द्र त्वदीयो वज्रो यद्यदा गहनमत्यन्तग-
म्भीरं वनं जलं वा प्रति द्वेरे चत्ताय चततिर्गतिकर्मा वनेऽतिदूरगताय शत्रवे
हृत्सत् हृन्दतिः कामनार्थः शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि दूरगतमिनक्षत् प्राप्नु-
यात् इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा वने दूरगतमपि इह्नुगृह्णात्येवेत्यर्थः । ततो दर्मा दार्य-
तीति दर्मा दृ विदारे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा० ३. २. ७५.] मनिप्रत्ययः वि-
दारणशीलो वज्रः अस्माकमस्मदीयान्विश्चतः सर्वतः स्थितान्विश्चतः सर्वान् शत्रू-
न्परि दर्षेष्टि परितो विदारयतु दीर्यतेराशीर्लिङ्गि तडि वृषम् ॥ का० [१२. ४. २८.]
पृथक्कामेषु भूर्भुव इति । नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्विसर्जनं कुर्युः ॥ हे
भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्याः वयं प्रजाभिः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम
पोषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम । एकवचनान्तोऽयं व्याख्यातः [३. ३७. ७.
२१.] अत्र तु बहुवचनान्तो मल्लः ॥ ५३ ॥ सत्रोत्थानं समाप्तम् ॥ ॥

XXIII. a. परमेष्ठ्यभिधीतः । b. प्रजापतिर्वाचि व्याकृतायाम् । c. अन्यो
ऽग्रहेतः । d. सविता सन्याम् । e. विश्वकर्मा दीक्षायां ।
f. पूषा सौमक्रयणायाम् ॥ ५४ ॥

का० [२५. ६. १-६.] परमेष्ठादींश्चतुस्त्रिंशतं जुहोति धर्मदुग्धाले चादोहे चो-
दीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पुष्काण्डादक्षिणेऽस्थानि
कुत्वा दोहयेत्पृषदाज्यस्कन्दने चैकऽइति । मृन्मयधर्मपात्रभेदे भिन्नमभिमृश्य परमे-
ष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन्सलिलाय स्वाहेत्यन्तांश्चतुस्त्रिंशदोमान् जु-
होति धर्मदुहो गोर्मरणे तत्स्थाने उदङ्मुख्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्रा-
ञ्चुष्या वा पुष्कादक्षिणेऽस्थानि (३३.) परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्हु-
त्वा तां दोहयेत् स्थालीस्थस्य सुकस्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा भ्रंशे एके आचार्याः

परमेष्ठादीन्नुक्नुतीति सूत्रार्थः ॥ परमेष्ठादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तद-
वस्थायां कृते यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंहितो भवति । तथा च श्रुतिः [१२.५.१.
१.२.] सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एता आ-
हुतीर्नुक्नुतीति स यद्यज्ञस्यर्ह्य्यां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि
दीक्षापसत्स्वाहुवनीये यदि प्रसुतऽआग्नीध्रे विवाऽएतद्यज्ञस्य पर्व स्रष्टते यद्धु-
लति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतदेवतया यज्ञं भिषज्यति तथा देव-
तया यज्ञं प्रतिसंधातीति ॥ अथ मन्त्रार्थः । आध्यायाद्वसिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो
यज्ञमानेनाभिधीतः संकल्पितो (34.) भवति मनसाभिध्यातस्तदा परमेष्ठी भवति ।
अयमर्थः मनसा ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुया-
दिति तथा च श्रुतिः [१२.५.१.३.] स यद्येनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत्पर-
मेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानं कृतऽउपेनं य-
ज्ञो नमतीति ॥ वाचि व्याहृतायां सोमेन यक्ष्ये इति वचस्युच्चारिते सति सोमः
प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः ॥
यदा सोमः अह्नाभिमुख्येन इतः प्राप्तस्तदा अन्धो भवति । सोमं प्रति गतौ किं-
चिन्निमित्तं चेत्तदा अन्धसे स्वाहेति जुहुयात् ॥ सन्यां सोमस्य संभक्तौ सत्यां सो-
मः सवितृनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति जुहुयात् अथ य-
दि सातः (35.) किञ्चिदाप्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयादिति श्रुतेः [१२.५.१.६.] ॥
दीक्षायां सत्यां सोमो विश्वकर्मत्युच्यते तदा विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयात् ॥ सो-
मः क्रीयतेऽनया सा सोमक्रयणी गौस्तस्यामानीतायां सत्यां सोमः पूषा भवति ।
तदा निमित्ते पूषे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

a. इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितः । b. असुरः पण्यमानः ।

c. मित्रः क्रीतः । d. विष्णुः शिपिविष्टऽउरावासन्नः ।

e. विष्णुर्नरन्धिषः प्रोक्ष्यमाणः (36.) ॥ ५५ ॥

क्रयाय द्रव्यदानेनात्मसात्करणायोपोत्थितः उपस्थापितः सोम इन्द्रो मरुन्ना-
मकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुद्भ्यश्च स्वाहेति जु० ॥ क्रीयमाणाः सोमोऽसुरो भ-

वति असुराय स्वाहेति तदा जु° ॥ यजमानेन क्रीतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु° ॥ ऊरौ यजमानोत्सङ्गे आसन्नः स्थितः सोमः शिपिविष्टो विजुर्भवति शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु वा विष्टः प्रविष्ट एतदुणाको विजुरित्यर्थः तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विज्ञवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु° ॥ प्रोक्ष्यमाणः शकटेनोक्ष्यमानः सोमो विजुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते यस्मिन्स नरन्धिः संसारः तं स्यति नाशयति नरन्धिषः जगत्संस्कृतृविशिष्टो विजुः यद्वा रथं ह्मिंसायाम् रथयति ह्मिंस्ति रन्धिषः कृता न रन्धिषो नरन्धिषः जगत्यालको वा विजुः । तदा विज्ञवे (३७.) नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

- a. सोम आगतः । b. वरुणा आसन्न्यामासन्नः । c. अग्निराग्नीध्रे ।
d. इन्द्रो हविर्धाने । e. अथर्वोपावह्रियमाणः ॥ ५६ ॥

शकटादागतोऽवब्रूः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ आसन्न्यां मञ्चिकायामुपविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु° ॥ आग्नीध्रे वर्तमानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु° ॥ हविर्धाने वर्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु° ॥ हृदे वा मनसे वेति मन्त्रेण [३७. ११.] कण्डनार्थमुपावह्रियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्वणे स्वाहेति जु° ॥ ५६ ॥

- a. विश्वे देवा अश्रुषु न्युतः । b. विजुराप्नीतया आप्याय्यमानः ।
c. यमः सूर्यमानः । d. विजुः सम्भ्रियमाणः । e. वायुः पूयमानः ।
f. शुक्रः पूतः । g. शुक्रः क्षीरश्रीः । h. मन्थी संतुश्रीः ॥ ५७ ॥

अश्रुषु सोमखण्डेषु न्युतः कण्डनं कृत्वारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ अश्रुरश्रुष्टइत्यादिमन्त्रेण [५. ७.] आप्याय्यमानः वर्धमानः सोम आप्नीतया विजुर्भवति आ समन्तात्प्रीतान्स्वस्मिन्प्रीतिमतो भक्तान्याति रक्षतीत्याप्नीतयाः तदुणाविशिष्टः तदा विज्ञवः आप्नीतयाय स्वाहेति जु° ॥ अभिषूयमाणाः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा° ॥ सम्य-

ग्निप्रयमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विष्णवे स्वा° ॥ दशापवित्रेण पूष-
मानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वा° ॥ पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शु-
क्राय स्वा° ॥ क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीक्रियतः इति क्षीरश्रीः तदा शुक्र एव
सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वा° ॥ सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्थी भवति तदा
मन्थिने स्वा° ॥ ५७ ॥

- a. विश्वे देवाश्चमसेपूनीतः । b. असुर्होमायोग्यतः । c. रुद्रो हूयमा-
नः । d. वातोऽभ्यावृत्तः । e. नृचक्षाः प्रतिख्यातः । f. भक्षो भ-
क्ष्यमाणः । g. पितरो नाराशंसाः सन्नः (38.) ॥ ५८ ॥

चमसेषु ग्रहपात्रेपूनीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो भवति तदा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ होमार्थमुद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे
स्वा° ॥ हूयमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वा° ॥ अभ्यावृत्तः होमशेषी-
भूतः सदः प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति तदा वाताय स्वा° ॥ प्रति-
ख्यातः ब्रह्मनुपक्षयस्वेत्यादिना भक्षणार्थं (39.) पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति नृन्म-
नुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षसे स्वा° ॥ भक्ष्यमा-
णः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वा° ॥ भक्षयित्वा सन्नः स्ववरेषु
सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो भवन्ति नरा अस्मिन्नासीना शंसन्तीति नराशं-
सो यज्ञस्तत्र हिता योग्या वा नाराशंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा नि-
मित्तापत्तौ पितृभ्यो नाराशंसिभ्यः स्वा° ॥ ५८ ॥

- a. सिन्धुर्वभ्यायोग्यतः । b. समुद्रोऽभ्यवह्नियमाणः ।
c. सलिलः प्रप्लुतः ।
d. ययोरोज्ञसा स्कभिता रजाऽसि वीर्येभिर्विरितमा शविष्ठा ।

या पत्येतेऽप्रतीता सहोभिर्विप्लूऽअगन्वरुणा पूर्वहृतौ ॥ ५९ ॥

अवभृथार्थमुद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात् ॥ जल-
मभिमुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा समुद्राय स्वा° ॥ प्रप्लुतोऽप्सु नि-

मग्नः सोमः सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सलिलाय स्वा° ॥ एताभिर्यज्ञा-
 ङ्गतिभिर्यज्ञः चिकित्सितः प्रतिसंहितश्च भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१२.५.१.
 ३७.] ता वाऽएताश्चतुस्त्रिंशत्तमाज्याङ्गतीर्जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रज्ञापतिश्च-
 तुस्त्रिंश एतदु सर्वैर्देवैर्यज्ञं भिषज्यति सर्वैर्देवैर्यज्ञं प्रतिसंधातीति ॥ ॥ का°
 [२५.२.१.] ययोरोजसेति चोदकेनोपसिञ्चेदिति । अभिमर्शनेन विकल्पः स्कन्नं र-
 सत्रपं सोमं जलेन सिञ्चेत् कालाङ्गतिहोमं वाचनं च कृतेति ज्ञेयम् ॥ विष्णुवरु-
 णदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्धे यद्वदोपादानात्तद्वद्व्याह्वारः तौ विष्णू तौ वरुणा
 वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य । तुल्यकार्यवाद्भावपि
 विष्णू उभावपि वरुणौ कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधनमिति शेषः ।
 कदा पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत्प्रधानं हूयते तावदेव विष्णु वरुणं च प्रति
 स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः । विशेषणं वा पूर्वं हूयते तौ पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रति
 हविरगन्निति संबन्धः । तौ कौ ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजांसि लोकाः
 स्कमिता स्तम्भितानि लोका रजांस्युच्यन्तऽइति यास्कः [निरु° ४. ११.] स्कभूतिः
 स्तम्भनार्थः । किं च या यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईशति ऐश्वर्यं कुर्वति जगतामीश्व-
 रावित्यर्थः पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी यद्वा पत्येते परसैन्येषु श्येनाविव पततः ।
 किम्भूतौ वीर्येभिवीर्यैर्वलैर्वीरितमा अत्यन्तं वीरौ । तथा शविष्ठा शव इति ब्र-
 लनाम [निघ° २. १.] अत्यन्तं बलवतौ अतिशवस्विनौ शविष्ठौ विन्मतोर्लुगि-
 ति [पा° ५. ३. ६५.] विनिलोपे इष्ठानि ठिलोपे शविष्ठाविति रूपम् । तथा स-
 होभिर्वलैरप्रतीता अप्रतिगतौ न केनापि संमुखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययोधावि-
 त्यर्थः न प्रतीयते तावप्रतीतौ । एवंविधौ विष्णुवरुणौ प्रति स्कन्नं हविर्गतमि-
 त्यर्थः ॥ ५१ ॥

देवान्दिवमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यान्तरिक्षमग्न्यज्ञस्ततो मा
 द्र° पितॄन्पृथिवीमग्न्यज्ञ° मष्टु यं कं च लोकमग्न्यज्ञस्ततो मे भद्रम-
 भूत् ॥ ६० ॥

का° [२५.२.८.] देवान्दिवमिति सोमे । सोमे स्कन्ने देवान्दिवमित्यभिमर्श-

नम् ॥ अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यज्ञमानाशीः । अयं यज्ञो देवान्वाय्वादीन्प्राप्य दिवं शु-
लोकमगन् अगहत् ततो शुलोकस्थाग्रज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनवृषं धनं
यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु अश्नोतेः पदविकरणयोर्व्यत्ययः । अनेन सुकृ-
तिनामारोहक्रममभिधयेदानीमवरोहक्रममाह ततो शुलोकादवरोहणकाले यज्ञो
मनुष्यान्मनुष्यलोकमागहन् अन्तरिक्षलोकमगन् गतः तत्र स्थिताग्रज्ञाद्रविणं य-
ज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमनमाह अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण
पितृन्प्राप्य पृथिवीं भूलोकमगन् तत्र स्थिताग्रज्ञाद्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु । किं
बहुना यं कं च यं कमपि लोकं यज्ञोऽगन्गतस्तस्माद्यज्ञात् मे मम भद्रं कल्या-
णमभूद्भूयादिति यज्ञमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशत्तत्तवो ये वितन्निरे यऽइमं यज्ञं स्वधया ददन्ते ।

तेषां हिन्नं सन्वेतदधामि स्वाहा धर्मेऽश्रयेतु देवान् ॥ ६१ ॥

धर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्बा द्वाचत्वारिंशदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या विनियो-
गो नोक्तः । महावीरभेदे घृतहोमः शाखान्तरे । तन्वन्ति प्रायश्चित्तशमनेन यज्ञं
विस्तारयन्तीति तत्तवो देवाश्चतुस्त्रिंशत्संख्याका ये परमेष्ठ्यादय इमं यज्ञं वितन्निरे
वितेनिरे वितन्वन्ति तनोतेर्लिटि तडि प्रथमबहुवचने लिटि धातोरनभ्यासस्ये-
ति [पा० ६. १. ८.] द्विवे तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपे [पा० ६. ४. ११.] तन्निरे इ-
ति वृषम् ये चेमं यज्ञं स्वधयात्रेण ददन्ते धारयन्ति दद दानधारणयोः तेषां यज्ञं
वितन्वतां देवानां यत् हिन्नं तदेतत् अहं संदधामि उकारः पादपूरणः स्वाहा
सुहुतमस्तु अनेन घृतहोमेन महावीरः संहितो भववित्यर्थः । धर्मे महावीरः
संहितः सन्देवानयेतु देवान्प्रति गह्नुतु ॥ ६१ ॥

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुत्रा सोऽश्रष्टथा दिवमन्वाततान ।

स यज्ञं धुक्त्व महिं मे प्रजायाः रायस्योषं विश्वमायुरशीय स्वाहा ॥ ६२ ॥

का० [२५. ६. ७.] सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति
वाचयतीति । सोमयागे यज्ञाद्भविनाशे परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथा-
कालमथ यदि पण्यमान इत्यादिश्रुत्युक्ते [१२. ५. १. १०.] काले एकैकामाहुतिं हु-

त्वा यज्ञमानं वाचयेत् ॥ यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप् पूर्वार्धः परोऽक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो
 यज्ञदाधारि सा योजना । हे यज्ञ स त्वं मे मम प्रज्ञायां संततौ महि महिमानं
 धुक्त्व क्षर देहीत्यर्थः यद्वा महि महान्तं पूर्वीक्तं दोहं धुक्त्व अहं च तत्प्रसादा-
 द्रापो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्चाशीय व्याप्नुयाम् । स कः यस्य यज्ञस्य
 यज्ञनीयस्य तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलरूपः पुरुत्रा बहुधा
 विततः प्रसृतः सन्दिग्धेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान व्याप भूमिमत्त-
 रिजं च व्याप्य स्वर्गं व्यापेत्यर्थः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम
 इति भावः ॥ ६२ ॥

आपवस्व हिरण्यवदश्चवत्सोम वीरवत् । वाजं गोमत्तमाभर् स्वाहा ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

का° [२५. ६. १.] आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो धाङ्गारोहो यूपस्येति ।
 पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहो उद्गात्रा होमः कार्यः ॥ सोमदेवत्या गायत्री
 कश्यपदृष्टा । हे सोम त्वमापवस्व आगह तत्र क्रियाविशेषणानि कथं हिरण्य-
 वत् कनकयुक्तमश्चवदश्चयुक्तं वीरवदीरयुक्तं यथा तथा पाहीत्यर्थः स्वर्णाश्चवीरा-
 न्मह्यं देहीत्यर्थः किं च हे सोम गोमत्तं धेनुयुक्तं वाजमन्नमाभर् आहर् अन्नं धे-
 नूंश्च देहीत्यर्थः स्वाहा सुद्धतमस्तु ह्यहोर्भश्छन्दसीति [पा° ८. २. ३२. वा° १.]
 भकारः ॥ ६३ ॥ प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ग्रन्थकृन्निमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः

समीरितः (40.) ॥ ८ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १. २ ॥ १ ॥ ३ [- तुर्यादित्य - आतस्था अमृतं -] ॥ २ ॥ ४ [मूलयन्तः] ५ a
 [विवस्वाऽआदि°] ॥ ३ ॥

II. ॥ ५ b ॥ १ ॥ ४ ॥ III. ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥

IV. ॥ ७ [चनोधाश्चनो मयि] - भगाय सवित्रे त्वा ॥ १ ॥ ६ ॥ V. ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

- VI. ॥ १ a [इन्द इन्द्रि°] ॥ १ ॥ १ b [पितास] ॥ २ ॥ १० a [अग्ने वाक्पत्नि सृज्] ॥ ३ ॥ १० b ॥ ४ ॥ ११ ॥
- VII. ॥ ११ ॥ १ ॥ १२ [यस्ते देव सोमाश्च° - °कथस्योपहृत उपहृतस्य भक्ष°] ॥ २ ॥ १३ ॥
- VIII. ॥ ३४ [षोल्शि°] ॥ १ ॥ १४ ॥ IX. ॥ ३३ [षोल्शि°] ॥ १ ॥ १५ ॥
- X. ॥ ३५ [षोल्शि°] ॥ १ ॥ १६ ॥ XI. ॥ ३६ [षोल्शि°] ॥ १ ॥ ३७ ॥ २ ॥ १८ ॥
- XII. ॥ अग्न्यायूषि पवस॒असुवोर्जमिषं च नः । अग्ने बाधस्व दु॒कुनाम् [११.३८.] ॥ उप॒याम॒गृहीतो॒ऽस्य॒ग्नये॒ त्वा वर्च॑स॒ऽष्ट॒ त्वा योनि॑र॒ग्नये॒ त्वा वर्च॑सि ॥ अग्ने वर्च॑स्व॒न्वर्च॑स्वाँस्त्वं दे॒वेघ॑सि॒ वर्च॑स्वान॒हं म॑नु॒ष्येषु॒ भूया॑सम् ॥ १ ॥ १९ ॥
- XIII. ॥ ३८ [वर्चस्व॒न्वर्च°] ॥ १ ॥ २० ॥
- XIV. ॥ ३९ a. b. c । इन्द्रो॑ज॒स्वन्नो॑ज॒स्वाँस्त्वं दे॒वेघ॑स्यो॑ज॒स्वान॒हं म॑नु॒ष्येषु॒ भूया॑सम् ॥ १ ॥ २१ ॥
- XV. ॥ ४० a. b. c [त्वा भ्रा॒जि] । सूर्य॑ भ्राज॒स्वन्भ्रा॑ज॒स्वाँस्त्वं दे॒वेघ॑सि॒ भ्राज॑स्वा॒न॒हं म॑नु॒ष्येषु॒ भूया॑सम् ॥ १ ॥ २२ ॥
- XVI. ॥ ४१ a. b. c [त्वा भ्रा॒जि] । सूर्य॑ भ्राज॒स्वन्भ्रा° - - °यासम् ॥ १ ॥ २३ ॥
- XVII. ॥ ७. ४२ - त॒स्युष॑श्च । ८. ४० b. c [त्वा भ्रा॒जि] । सूर्य॑ भ्राज॒स्वन्भ्रा° - - °यासम् ॥ १ ॥ २४ ॥
- XVIII. ॥ ४४ ॥ १ ॥ २५ ॥ XIX. ॥ ४५ ॥ १ ॥ २६ ॥
- XX. ॥ विश्व॑क॒र्मन्हु॒विषा॑ वावृ॒धानः स्व॒यं य॑ज॒स्व पृथि॒वीमु॑त द्याम् । मु॒क॒न्त्वा॒न्येऽभितः॑ स॒पत्ना॑ इ॒हास्माकं॑ म॒धवा॑ सूरि॒रस्तु [१७.२२.] ॥ ८. ४५ b. c ॥ १ ॥ २७ ॥

XXI. ॥ ४६ [°णोर्युधम्] ॥१॥२८॥

XXII. ॥ ४७ ॥१॥ ४८ [भ॒न्द॒ना॒नां॒ त्वा॒ प॒त्म॒न्ना॒धू॒नो॒मि॒ म॒ध॒न्त॒मा॒नां॒ त्वा॒ प॒] ॥२॥ ४९ [क॒कु॒रु॒७॒ वृ॒षं - बृ॒ह॒न्तो॒मः॒ सो॒म॒स्य॒ पुरो॒गाः॒ शु॒क्रः॒ शु॒क्र॒स्य॒ पु॒] ॥३॥ ५० ॥४॥३२॥ ॥ द्वाविंशत्यरनुवाकेषु द्वात्रिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ॥

I. ॥ ७. २७ a-d ॥१॥ e-g ॥२॥ २८ ॥३॥ २९ a ॥४॥ २९ b [प्र॒जया॒ भू॒यास॑ सु॒वी॒] ॥५॥

II. ॥ ७. ४१ - सूर्यम् ॥१॥ ४२ - °स्युषश्च ॥२॥ ४३ - विधेम ॥३॥ ४४ - जर्ह-
षाणाः ॥४॥ ४५ a. b ॥५॥ ४५ c. d. ४६ a [वि॒दिय॑] ॥६॥ ४६ b [ग॒ह -
°वि॒श] । ४७ a - °त्वम॑श्यात् ॥७॥ ४७ a आयु॒र्दा॒ - ह्री॒त्रि॒ । b [°त्वम॑श्या॒-
त्प्रा॒ मयो॒ म॑]. c [°त्वम॑श्या॒त्त्व॑ मयो॒ म॑]. d [°त्वम॑श्या॒द्वयो॒ दा॑ मयो॒ म॑]
॥८॥ ४८ तव॑ काम॒ स॒ता भु॑न॒जाम॑हे ॥९॥१४॥

III. ॥ ८. १५ - °यानाम् ॥१॥ १६ ॥२॥ १७ [स॒ह॒र॒रा॒णो॒ य॑] - दधातु ॥३॥
१८ - वसू॒नि ॥४॥ १९ - °ष्ठ॒तानु॑ ॥५॥ २० - वि॒द्वान् ॥६॥ २१ [गा॒तु॒-
मि॒त्वा] ॥७॥ २२ ॥८॥२२॥

IV. ॥ २३ ॥१॥ २४ ॥२॥ २५ ॥३॥ २६ - लो॒कः॒ परि॑ च॒ व॒क्षि॒ शं च॑ व॒-
क्षि॒ । २७ ॥४॥२६॥

V. ॥ २८ ॥१॥ २९ [यस्या॑स्ति - यस्या॒ यो॑] ॥२॥ ३० ॥३॥ ३१ ॥४॥ ३२
॥५॥३१॥

VI. ॥ ४२ ॥१॥ ४३ रु॒द्ये॒ काम्य॑ऽर॒त्ने॒ र॒त्ने॒ च॒न्द्रे॒ - अ॒ग्नि॒ये॒ नामा॑नि॒ दे॒वेषु॑
मा -] ॥२॥ ५१ ॥३॥ ५२ अ॒ग॒न्म॒ - °ज्योतिः॑ ॥४॥ ५३ a ॥५॥ ५३ b
- प्र॒जया॒ भूया॑स॑ सु॒वी॒रो वी॒रिः॒ सु॒पो॒षः॒ पोषिः॑ ॥६॥३७॥

VII. ॥ ५४ ॥ १ ॥ ५५ a-c ॥ २ ॥ ५५ d [ऊराऽआसन्नः]. e. ५६ a. b ॥ ३ ॥
 ५६ c. d. e. ५७ a - °श्रुषु न्युप्यमनिषु ॥ ४ ॥ ५७ b-f ॥ ५ ॥ ५७ g. h. ५८
 a. b ॥ ६ ॥ ५८ c. d. e. । भक्षः पीतः पितरौ नाराशंसाः साध्यमानः ।
 ५९ a. b. c ॥ ७ ॥ ५९ d ॥ ८ ॥ ६० ॥ १ ॥ ४६ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु षट्चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे नवमोऽध्यायः ॥ ॥

I. देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।

दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु स्वाहा ॥१॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमास्तमध्यायपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्रा-
 श्रोक्ताः नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्काण्डिकापर्यन्तं । तेषां बृह-
 स्पतीन्द्रावृषी ॥ तत्र का° [१४. १. ११.] देव सवितरिति जुहोति यज्ञत्यादिधिति ।
 वाजपेयाङ्गभूतानां यज्ञतीनां दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सकृदुहोतमाज्यं जु-
 होति ॥ सवितृदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकार्तर्यामिन् हे देव दी-
 यमान यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं
 यज्ञमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानत्रयपयिष्वर्गाय (1.) प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डला-
 धिष्ठातारं पुरुषमुक्तेदानीं मण्डलं प्रत्याह वत्प्रसादादिवि भवो दिव्यो गन्धर्वो
 गवां रश्मीनां धारयिता केतपूः केतशब्देनान्नमुच्यते केतमन्नं पुनातीति केतपूः
 अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलत्रयो देवो नोऽस्माकं केतमन्नं पुनातु शोधयतु ।
 किं च वत्प्रसादाद्वाचस्पतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्नं कृविर्लक्षणं स्वदतु आ-
 स्वादयतु स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ १ ॥

a. ध्रुवसदं वा नृषदं मनःसदम् । b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा जुष्टं
 गृह्णामि । c. एष ते योनिरिन्द्राय वा जुष्टतमम् ॥ d. अश्रुषुषदं वा
 घृतसदं व्योमसदम् । e. f = b. c. ॥ g. पृथिविसदं वातरिक्षसदं
 दिविसदं देवसदं नाकसदम् । h. i = b. c. ॥ २ ॥

का° [१४. १. २६. २. १.] प्रातःसवनेऽतिग्राह्याङ्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान्ध्र-
वसदमिति प्रतिमन्त्रमिति । प्रातःसवनऽग्रायणानन्तरं त्रीनतिग्राह्यानादाय षो-
डशिनं चादाय पञ्चेन्द्रदेवत्याङ्गृह्याङ्गृहीयात् ॥ त्रीणि यज्ञेषीन्द्रदेवत्यानि हे सोम
त्वम् उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतोऽसि । इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि
किम्भूतं त्वां ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम् नृषु मनुष्येषु
सीदतीति नृषत्तम् मनसि सीदतीति मनःसत्तम् । सोमाहुतिपरिणामभूतो रस
एषु लोकेष्वार्वर्तमानः सोमाध्यस्त उच्यते ॥ सादयति हे ग्रह एष खरप्रदेशस्तव
स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वां सादयामीति शेषः ॥ अथ द्वितीयम् अप्सुपदमुदक-
सदं धृते सीदतीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः ॥ अथ तृती-
यम् पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके
सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् शेषमृजु ॥ २ ॥

a. अ॒पा॒ रस॒मुद॒यस॒ सूर्ये॒ सत्त॒ समा॒हितम् ।

अ॒पा॒ रस॒स्य॒ यो रस॒स्तं वो॒ गृह्णाम्युत्त॒मम् ॥ b. c = २ b. c. ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थम् रसदेवत्यानुष्टुप् सूर्ये समारोपितं स्थापितं सत्तमपामु-
दकानां रसं सारं वायुमहं गृह्णामि एष वाऽअपा॒ रसो योऽयं पवतऽइति श्रुतेः
[५. १. २. ६.] । किम्भूतं रसमुदयसमुद्गतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोः स उदयास्तम् वायु-
नैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किं च अपां रसस्य वायोर्यो रसः सारः प्रजापतिर्हि-
रण्यगर्भः स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यगर्भजुःसामादिवपुः हे देवा वो युष्मदर्थं
तं प्रजापतिमहं गृह्णामि किम्भूतमुत्तममुत्कृष्टतमम् वःशब्दोऽनर्थको वा सोमद्वयेण
वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थः ॥ उपयामेति व्याख्यातम् एष त
इति सादनम् ॥ ३ ॥

a. ग्र॒हा ऊ॒र्जाहु॒तयो॒ व्यन्तो॒ विप्रा॒य म॒तिम् ।

तेषां॒ विशि॒प्रियाणां॒ वोऽरु॒मिष॒मूर्ज॒ सम॒ग्रभ॒म् ॥

b. c = २ b. c. । d. सम्पृ॒चौ स्थः॒ सं मा भ॒द्रेणा॒ पृ॒ङ्गम् ।

c. विपृचौ स्थो वि मा पाप्मना पृङ्गम् ॥४॥

अथ पञ्चमम् ग्रहदेवत्यानुष्टुप् हे ग्रहास्तेषां वो युष्माकं सम्बन्धिनमिषमन्न-
मूर्जं रसं चारुं समग्रभं समग्रहं सम्यग्गृह्णामि किम्भूतानां विशिप्रियाणाम् शिप्रे
रुनू नासिके वा इरु तु रुनू शिप्रयोर्हन्वोः कर्म शिप्रियं रुनुचलनम् विगतं
शिप्रियं येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः सम्यग्भिषुताः सुपूताश्च तत्र हि रुन्वोर्व्यापा-
रो नास्ति सुपेयत्वात् । तेषां केषां ये गूयमूर्जादुतयः ऊर्जमन्नरसमाकूयन्ति ये यैर्वा
ते ऊर्जादुतयः । तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विशिष्टबुद्धिं व्यक्तः ज्ञान-
तो गमयन्तो वा वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शतृप्रत्यये रूपम् ॥ उपयाम् एष
ते इति व्याख्याते ॥ का° [१४.२.७.] उपर्युपर्यन्तमध्वर्युर्धारयत्यधोऽधो नेष्टा सम्पृ-
चाविति । अध्वर्युः सोमग्रहमन्तोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमन्ताधस्तात् सहेव
धारणं मन्त्रपाठश्च ॥ ग्रहदेवते यजुषी । हे सोमसुराग्रहौ यौ युवां सम्पृचौ स्थः
सम्पृक्तौ भवथः पृची सम्पर्के द्विप् तौ युवां मा मां भद्रेण भन्दिनीयेन कल्याणिन
सम्पृङ्गं संसृजतं संयोजयतम् ॥ का° [१४.२.८.] विपृचावित्याकुरत इति । अध्वर्यु-
नेष्टारौ स्वं-स्वं ग्रहं स्वसमीपमानयतः ॥ हे ग्रहौ यतो युवां विपृचौ वियुक्तौ
स्थः ततो मा मां पाप्मना विपृङ्गं वियोजयतम् ॥४॥

II. a. इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसास्त्वयाग्रं वाजः सेत् ।

b. वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे । यस्या-

मिदं विश्वं भुवनमाविशे तस्यां नो देवः संविता धर्मं साविषत् ॥५॥

का° [१४.३.१.] मरुत्वतीयान्तऽइन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति ॥ महामरु-
त्वतीयान्ते माहेन्द्रात्पूर्वं रथवाकनाककटाद्रथमवतारयति ॥ रथदेवत्यं यजुः हे रथ
त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि इन्द्रेण यदा वृत्राय वज्रं प्रकृतं तत्त्रिधा ज्ञातं (२.) तस्यैको
भागो रथ इतीन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहुरित्यादिश्रुत्या [१.२.४.१.] उक्तम् ।
किम्भूतत्वं वाजसाः वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः षण्णु दाने विट्प्रत्ययः
विड्नोरनुनासिकस्यादित्याकारः [पा° ६.४.४१.] । किं च अयं यजमानस्त्वया वज्री-
भूतेन सकृद्येन वाजमन्नं सेत् सनोतिः सनोतेर्वा रूपम् अन्नं सनुयात्सम्भजेत् यदा

सिनुयादधीयात् बह्वन्वान्भूयादित्यर्थः ॥ का° [१४.३.२.] चात्वाल्मावर्तयति वा-
जस्येति धूर्गृहीतमिति । अवतारितं रथं धुरि गृहीत्वा चात्वाल्मादक्षिणोनानीय वे-
द्यां स्थापयेत् ॥ पृथिवीदेवत्यातिज्ञगती अत्यः पादः सवितृदेवत्यः । नु एवार्थे
वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा
वचसा वेदवाक्येन एवंविधामनुकूलां करामहे कृतवन्तः कुर्महे वा करोतिः श-
पि वृषम् । किम्भूतां भूमिं मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं मरुतीं मरुनीयां वा अदि-
तिमदीनामखण्डितां वा । किं च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमावा-
विवेश आविष्टम् । सविता देवस्तस्यां भूमाविव नोऽस्माकं धर्म धारणामवस्थानं
साविषत् प्रसुवतां प्रेरयतु षू प्रेरणे इति धातोर्णिजन्तस्य लेटि साविषदिति वृ-
षम् सिब्वद्भुलं लेटि [पा° ३.१.३४.] लेटोऽडाटौ [पा° ३.४.१४.] इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] सूत्रैः ॥ ५ ॥

a. अ॒स्व॒त्त॒र॒मृ॒त॒म॒प्सु॒ भे॒ष॒ज॒म॒पा॒मु॒त॒ प्र॒श॒स्ति॒घ्न॒श्चा॒ भ॒व॒त॒ वा॒जि॒नः॒ ।

b. दे॒वी॒रा॒पो॒ यो॒ व॒ ऊ॒र्मिः॒ प्र॒तू॒र्तिः॒ क॒कु॒न्मा॒न्वा॒ज॒सा॒स्तेना॒यं वा॒ज॒ऽसे॒त् ॥६॥

का° [१४.३.३-५.] अश्चान्प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतान्स्वत्तरि-
ति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति । स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नात्वागतान्वा-
श्चान्स्वत्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्यां वा प्रोक्षेत् ॥ अश्वदेवत्यावसान-
रहिता पुरउल्लिक् अस्याः पाद आद्यो द्वादशाक्षरो द्वावष्टाक्षरौ । अप्सु उदकेषु
अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु भेषजमारोग्यपुष्टिकर्मौषधं चावस्थितम् हे अश्वा
यूयं तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत उतापि च अपां प्रशस्तिषु
प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत ॥ द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः अश्वदेवत्यं यजुः हे देवीः दे-
व्यो दीप्यमाना आपो वो युष्माकं य ऊर्मिः कल्योलस्तेन सिक्तोऽयमश्वो वाजमन्नं
सेत् सनुयादधीयाद्वा । किम्भूत ऊर्मिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वेगो यस्य प्रवर्णाशी-
लः । तथा ककुन्मान् ककुब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मनुष्य
तत्सामान्यादुदकनिचयेः संयुक्तो बहुलोदकसंघातवान् ककुन्मानित्युच्यते । तथा
वाजसाः अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

तेऽग्रेऽश्वमयुञ्जन्तिऽस्मिन्नावमादधुः ॥७॥

का° [१४.३.६.] दक्षिणं युनक्ति वातो वेति । दक्षिणमश्वं रथे योजयेत् ॥ अश्वदेवत्या उल्लिक् । वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोर्भूमेर्धर्तारः ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुञ्जन् रथे योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥७॥

वातरं ह्वा भव वाजिन्युज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधि ।

युञ्जन्तु वा मरुतो विश्ववेदस आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु ॥८॥

का° [१४.३.७.] उत्तरं वातरं ह्वा इति । उत्तरमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् । हे वाजिन्वेगवन्नश्च युज्यमानः सन् त्वं वातरं ह्वा वातवेद्वेगयुक्तो भव वातस्येव रं ह्वो यस्य । किं च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व-इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव किं च विश्ववेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतो हे अश्व त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु । किं च त्वष्टा देवः हे अश्व ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥८॥

a. जवो यस्ते वाजिनिहितो गुहा यः श्येने परीतोऽचरत् च वाते ।

तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन वाजिञ्च भव समने च पारयिजुः ॥

b. वाजिनो वाजितो वाजः सखिष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥९॥

का° [१४.३.८.] दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्तऽइति । दक्षिणायां धुरि प्रकृष्टं देशमश्रुतऽइति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृतीयमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या जगती । हे वाजिन्नश्च यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां कृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] गुहाशब्दात् उर्लुक् । श्येने श्येनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीतः तथैव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते यश्च ते जवः परिदत्तः सन्वति अचरत् वायौ चरति । परिपूर्वाददातेर्निष्ठायां च उपसर्गात् इति [पा° ७.४.४७.] तदिशे दस्तीति [पा° ६.३.१२४.] ददिशे (३.) तकारे परे इगन्तोपसर्ग-

स्य दीर्घे परीत इति । हे वाजिन् तेन त्रिविधेन (४.) बलेन वेगलक्षणेन बलवान्वेगवान्सन्नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः समने संग्रामे पारयिषुः पारयिता च भव पारप्रापको भव पार तीर कर्मसमाप्तावित्यस्माद्युरादिणिजज्ञात् णेश्छन्दसीति [पा० ३.२.१३७.] इक्षुप्रत्ययः ॥ का० [१४.३.१०.] बार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति । बार्हस्पत्यं चरुमश्नानाघ्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतारो वाजमन्नं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो ऽश्वा यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ १॥

- III. a. देवस्या॒रु॒ सवि॒तुः स॒वे स॒त्यस॒वसो॒ बृह॒स्पते॑रु॒त्तमं॒ नाकं॑ रु॒हेयम् ।
 b. देवस्या॒रु॒ सवि॒तुः स॒वे स॒त्यस॒वस॒ इन्द्र॑स्यो॒त्तमं॒ नाकं॑ रु॒हेयम् ।
 c. देव॑ स॒त्यप्र॑सवसो॒ बृह॒स्पते॑रु॒त्तमं॒ नाकम॑रु॒हम् ।
 d. देव॑ स॒त्यप्र॑सवस॒ इन्द्र॑स्यो॒त्तमं॒ नाकम॑रु॒हम् ॥ १० ॥

का० [१४.३.१२.] देवस्यारुमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति । उत्करप्रदेशे निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत् ॥ ब्राह्मणकर्तृके वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं बृहस्पतेः संबन्धिनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेयमारोहामि । क्षत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति विशेषः ॥ का० [१४.४.८.] आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्यारुमिति । यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशशरप्रक्षेपप्रदेशे निखातामौदुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण क्षत्रि उन्तरेण ॥ सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति सत्यप्रसवाः अत्र प्रशब्दः प्रकर्षयोक्तकः । अरुहमिति भूतकालः नाकमावृण्वानस्मीत्यर्थः शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

- a. बृह॒स्पते॑ वा॒जं ज॒य बृह॒स्पते॑ वा॒चं वद॒त बृह॒स्पतिं॑ वा॒जं जा॒पय॑त ।
 b. इन्द्र॒ वा॒जं ज॒येन्द्रा॑य॒ वाचं॑ वद॒तेन्द्रं॒ वा॒जं जा॒पय॑त ॥ ११ ॥

का० [१४.३.१५.] बृहस्पते वाजमित्येकं उन्दुभिमाकृति तूष्णीमितरानिति ।

अनुवेद्युद्धितस्थाणवारोपितसप्तदशडुन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाकृति षोडश तू-
ल्लीम् ॥ यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः हे डुन्दुभयो यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम्
यत् (5.) हे बृहस्पते त्वं वाजमन्नं जय । किं च हे डुन्दुभयो यूयमेव बृहस्पतिं
वाजमन्नं ज्ञापयत बृहस्पतिनान्नजयं कारयतेत्यर्थः जि जये इत्यस्य हेतुमणिचि
क्रीड्जीनां णाविति [पा° ६.१.४८.] धातोराकारे कृते अतिह्रील्लीरीक्रीयीक्ष्माया-
तां पुगणाविति [पा° ७.३.३६.] पुगागमे लोपमध्यमबहुवचने ज्ञापयतेति वृषम् ॥
क्षत्रयज्ञे डुन्दुभिवादनमन्त्रः हे डुन्दुभयो यूयमिन्द्रायिति वाचं वदत यत् हे इन्द्र
त्वं वाजं जय । इन्द्रं वाजं यूयं ज्ञापयतेति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

a. एषा वः सा सत्या संवाग्भूयया बृहस्पतिं वाजमजीजपताजीजपत बृ-
हस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यधम् ।

b. एषा - ऋयेन्द्रं वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वं वि° ॥ १२ ॥

का° [१४.४.१.१०.] एषा व इति मन्त्राकृतमवहृते तूल्लीमितरानिति । सप्त-
दशडुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूल्लीं स्थाणुभ्यः ॥ पूर्वी
मन्त्रो विप्रयज्ञे उत्तरः क्षत्रे । हे डुन्दुभयो वो युष्माकमेषा वाक् सत्या समभूत्
(6.) तथा ज्ञाता यया वाचा बृहस्पतिं वाजमजीजपत । पुनर्बृहस्पतिं वाजमजी-
जपत अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु° १०.४२.] यास्कोक्तेर्भूयानर्थो ग्राह्यः
अत्यन्तं बृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या ज्ञातेत्यर्थः जय-
तेर्णिजन्तस्य लुङि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति वृषम् । हे वनस्पतयो वनस्पति-
विकारा डुन्दुभयो यूयं विमुच्यधं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुरुत ॥ क्षत्रे यज्ञे
उत्तरो मन्त्रः । यया वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विमुच्यधं
तुल्यम् ॥ १२ ॥

a. देवस्याकृ७ संवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम् ।

b. वाजिनो वाजजितोऽध्वनः स्कभ्नुवन्तो योजना मिमानाः काष्ठा गह्व

का° [१४. ३. १८.] देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः । मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहति ॥ सत्यप्रसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सविऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजजितोऽन्नजेतुर्बृहस्पतेः सम्बन्धिनं वाजमन्नं जेषं जयेयं जयतेर्लेटि उत्तमैकवचने लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा° ३. ४. १४.] सिब्वद्धलं लेटीति [पा° ३. १. ३४.] सिप्रत्ययऽतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १७.] मिप इकारलोपे गुणो च जेषमिति रूपम् यद्वा लुङि अङि (7.) उत्तमैकवचनेऽभावे ॥ का° [१४. ३. २२.] वाजिन इति वाचयतीति ॥ हे वाजिनोऽश्वा यूयं काष्ठां गृह्यत आज्यन्तं प्राप्नुत उत्कर्षं गृह्यतेत्यर्थः । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रात्वा स्थितो भवतीति [निरु° २. १८.] यास्कोक्तेः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशीत्यभिधानाच्च [अमर° ३. ३. ४६.] । किम्भूता यूयं वाजजितः अन्नस्य जेतारः । तथा अधनो मार्गान्स्कन्नुवन्तः रुन्धन्तः क्षोभयन्तः स क्यश्चस्वभावः । तथा योजना योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिहिन्दन्तः ॥ १३ ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धोऽपिकक्षऽआसनि ।

क्रतुं दधिक्रा अन्नु संसनिष्यदत्पथामङ्गाऽस्यन्वापनीफणात्स्वाहा ॥ १४ ॥

का° [१४. ४. ३. ४.] एष स्य इति प्रत्ययं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति । ऋग्वेदेनाज्यं जुहोत्यश्चाननुमन्त्रयते वा ॥ द्वे अश्वदेवत्ये जगत्यौ दधिक्रावदृष्टे । त्यत्शब्दस्तत्शब्दपर्यायशब्दान्सः स्यः एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिं क्षिप्यते प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णमधानमश्नुते यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां तुर्यति कशायास्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किम्भूतोऽश्वः ग्रीवायामपिकक्षे आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः । पद्म इत्यादिना [पा° ६. १. ६३.] आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्याम् । ग्रीवायामुरोबध्रेण (8.) बद्धः । कक्षयोः समीपे अपिकक्षं पर्याणदेशस्तत्र संनाकरज्ज्वा बद्धः (9.) । आस्ये मुखे कविकया बद्धः । तथा दधिक्राः दधाति अश्ववारमिति दधिः आदगमेति [पा° ३. २. १७१.] किप्रत्ययः दधिः सन्क्रमतेऽधानमिति दधिक्राः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधीन्धारकान्मार्गावरोधानद्रिपाषाणगर्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिक्राः । तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत् सम्यगनु संदधानः (10.) सादिसंकल्पा-

नुसरिण गहन् दाधर्तिर्दधतीत्यादिना [पा० ७.४.६५.] स्यन्दतेर्यङ्लुकि निपातो ऽयम् । तथा पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निघ्नोन्नतानि अन्वाप-
निफणात् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन्समवमापादयन्नित्यर्थः अन्वाङ्पूर्वस्य फणतिर्गत्यर्थस्य
यङ्लुकि निपातः पूर्ववत् । एवंविधोऽश्वस्तुरण्यतीति सम्बन्धः । स्वाहा मुहुत-
मस्तु ॥ १४ ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णा न वेरनुवाति प्रगर्धिनः ।

श्वेनस्येव ध्रजतोऽग्रङ्कसं परि दधिक्रावाः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५ ॥

उत स्म अपि च अस्याश्वस्य अङ्कसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मि-
न्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति गहन्तमश्वमनु उत्तिष्ठत्वेन दृश्यमानं गहति ।
कस्य किमिव वेः पक्षिणाः पर्णा न पक्ष-इव यथा त्वरया गहन्तः पक्षिणाः पक्ष
उत्तिष्ठतो गहन्तवलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्याङ्कसद्वपं वस्त्रचामरादिकं विस्पष्टम-
वलोक्यतः इत्यर्थः । किम्भूतस्याश्वस्य द्रवतो गहन्तः तथा तुरण्यतस्त्वरयतः प्रग-
र्धिनः प्रगृह्यतीति प्रगर्धी अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कसदृष्टान्तवे-
नाभिहितम् शीघ्रधावने श्वेनदृष्टान्त उच्यते श्वेनस्येव ध्रजतो गहन्तो वेगेन ध्रज
गतौ दधिक्रावाः दधीन्क्रमते दधिक्रावा धारकपर्वताद्यतिक्रामिणाः अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्तः इति [पा० ३.२.७५.] क्रमतेर्वनिपि विड्नोरिति [पा० ६.४.४१.] आकारः ।
ऊर्जा बलेन सह तरित्रतः मार्गं भृशं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् स्वाहा मु-
हुतमस्तु ॥ १५ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो रुवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽङ्किं वृकः रक्षांसि सनेम्यस्मर्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

का० [१४.४.५.] उत्तरेणा तृचेन चेति (११.) । शं न इति ऋक्त्रयेणाज्यहोमो
ऽश्वाभिमन्त्रणं वा ॥ अश्वदेवत्या विराडुसिष्ठदृष्टा दशान्नरचतुःपादा । देवानां कर्म
देवतातिः सर्वदेवतात्तलितिति [पा० ४.४.१४२.] देवशब्दात्कर्मणि (१२.) ताति-
त्प्रत्ययः लितीति [पा० ६.१.११३.] प्रत्ययात्पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् तस्य सप्त-
म्यां सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७.१.३१.] उराकारः देवताता देवताती यज्ञे रु-

वेषु आहूनिषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु । किम्भूताः मि-
तद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गह्वतीति मितद्रवः क्वापि तुगभाव आर्षः । स्वर्काः
शोभनोऽर्को येषां ते सुरुचः स्वस्वना वा । तथा अहिं सर्पं वृकमरण्यश्चानं रक्षां-
सि राज्ञसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः । किं च तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सनेमि क्षि-
प्रममीवा व्याधीन्युयवन्पृथक्कुर्वन्तु यु पृथग्भावे अस्य क्वादिवे लडि वृषम् गुणा-
उभावावर्षी । सनेमीति पुराणनाम [निघ० ३. २७.] इह तु क्षिप्रवाचकः ॥ १६ ॥

ते नोऽर्च्यन्तो हवनश्रुतो हवन् विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।

सरुससा मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनेऽ समिधेषु जग्निरे ॥ १७ ॥

अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्ठदृष्टा । विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं
हवमाह्वानं शृण्वन्तु । किम्भूताः अर्च्यन्तः इत्यति (13.) कुटिलं गह्वतीत्यर्च्यन्तः ऋ-
गतावित्यस्माद्वनिष् अर्च्यन्तस्त्रसावनज इति [पा० ६. ४. १२७.] इति व्रतादिशे वृ-
षम् । हवनश्रुतः हवनमाह्वानं शृण्वन्तीति हवनश्रुतः । मितद्रवः यजमाने चि-
त्तानुकूल्येन परिमितगामिनः । सरुससाः सरुसस्यनिकजनतृप्तिक्षमस्य महतो
ऽन्नराशेः सनितारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सत्यते सम्भज्यते यत्र
सा मेधसातिर्यज्ञशाला डेडाकारः तस्यां सनिष्यवः सम्भक्तारः पूरयितारः । ते के ये
ऽश्वाः समिधेषु संग्रामेषु महः महत्पूज्यं वा धनं जग्निरे जग्निरे आहृतवन्तः ॥ १७ ॥

वाजि-वाजिऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मधः पिबत मादयधं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

अश्वदेवत्या त्रिष्टुब्बसिष्ठदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वा वाजे-वाजे सर्वस्मिन्नने उप-
स्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु नोऽस्मानवत पालयत । किम्भूता यूयम्
विप्रा मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणाः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा
वा । किं च अस्य मधः पिबत कर्मणि षष्ठी इदं मधु धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्राय-
माणं नैवारचरुलक्ष्णं मधुरं कृविः पिबत पीत्वा च मादयधं तृप्ता भवन्त ततस्तृ-
प्ताः सन्तो देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्मार्गैर्यात गह्वन्त ॥ १८ ॥

a. आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादिमे द्यावापृथिवी विश्वद्वये ।

आ मा गतां पितरा मातरा च मा सोमोऽमृतत्वेन गम्यात् ॥

b. वाजिनो वाजजितो वाजः ससृवांसो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निमृजानाः ॥ ११ ॥

का° [१४.४.११.] अवर्क्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति । यजमानो रथादवतीर्थ चावालोत्करान्तरे स्थितं नैवारं चरुं स्पृशति ॥ प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्बसिष्ठदृष्टा । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजगम्यात् आगच्छतु गच्छतेर्व्यत्ययेन द्वादित्वे लिङि वृषम् । आ इमे विश्वद्वये सर्ववृषात्मिके इमे द्यावापृथिव्यौ मां प्रत्यागच्छताम् । पितरा मातरा पितरामातरा च हृन्द्सीति [पा° ६.३.३३.] द्वित्रैकशेषो निपात्यते अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्तामागच्छताम् व्यत्ययेनादादित्वे लोटि वृषम् । सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा मामागम्यात् चतुर्थ्यर्थे तृतीया अमृतत्वाय मम देववज्रन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छितुं लिङि वृषम् ॥ का° [१४.४.१२.] यजुर्गुक्तानाग्रापयति वाजिन इति । मन्त्रेण युक्तानश्चान्नैवारचरुमाग्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः । हे वाजिनोऽश्वा यूयं बृहस्पतेः सम्बन्धिनं भागं चरुमवजिघ्रत आग्राणं कुरुत । किम्भूताः वाजजितः वाजस्यान्नस्य जेतारः । वाजमन्नं जेतुं ससृवांसः सृतवन्तो (14) गतवन्तः सर्तः वसुप्रत्यये वृषम् । निमृजानाः मृजूष शुद्धौ शानचप्रत्ययः शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

IV. a. आपये स्वाहा । b. स्वापये स्वाहा । c. अपिज्ञाय स्वाहा ।

d. क्रतवे स्वाहा । e. वसवे स्वाहा । f. अर्कुर्यते स्वाहा ।

g. अर्के मुग्धाय स्वाहा । h. मुग्धाय वैनाशिनाय स्वाहा ।

i. विनाशिनोऽन्त्यायनाय स्वाहा । k. अन्त्याय भौवनाय स्वाहा ।

l. भुवनस्य पतये स्वाहा । m. अधिपतये स्वाहा ॥ २० ॥

का° [१४.५.१.] द्वादश सुवाङ्मतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वे-

ति ॥ प्राजापत्यानि द्वादश यज्ञंषि । संवत्सराभिमानो प्रजापतिः स्तूयते तस्यैवै-
तानि नामानि । आप्रोतीत्यापिस्तस्मै सुद्धतमस्तु । शोभनमाप्रोतीति स्वापिः त-
स्मै । अपि जायते पुनः-पुनरुत्पद्यतऽइत्यपिजस्तस्मै स्वाहा । क्रतुः संकल्पो भो-
गादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवासहेतवे । अद्वां दिवसानां पतिरर्ह्य-
तिस्तस्मै । अतश्चत्वारि नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि मुहु वैचित्ये (15.) मु-
ह्यतीति मुग्धस्तस्मै अह्ने दिवसाय । विनश्यतीति विनंशिनः विनाशशीलाः प-
दार्थाः मस्तिनशोर्हलीति [पा° ७.१.६०.] हान्दसत्वादकल्पयि (16.) नुमागमः वि-
नंशिषु भवो विनंशिनस्तस्मै मुग्धाय मोहकाय स्वाहा । अन्ते भवमत्यमल्यं च
तदयनं च अत्यायनमत्यस्थानं तत्र भव अत्यायनस्तस्मै विनंशिने विनाशशी-
लाय स्वाहा । अन्ते भवोऽत्यः भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा ।
भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे । अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सु-
द्धतमस्तु ॥ २० ॥

- a. आयुर्ज्ञेन कल्पताम् । b. प्राणो य° । c. चक्षुर्य° । d. श्रोत्रं
य° । e. पृष्ठं य° । f. यज्ञो य° । g. प्रजापतेः प्रजा अभूम ।
h. स्वर्देवा अगन्म । i. अमृता अभूम ॥ २१ ॥

का° [१४.५.२.] षट्कोत्तराः । षट् आयुर्ज्ञेनेत्याद्याश्चशब्दाज्जुहोति वाचयति
वा ॥ प्राजापत्यानि षड्यज्ञंषि । मदीयमायुर्ज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां क्लृप्तं भ-
वतु । मुखनासिकाप्रभवः पञ्चवृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु । च-
क्षुरिन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तमस्तु । पृष्ठं रथत्तरादिकं श-
रीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधि-
ष्ठाता विष्णुः कल्पताम् ॥ का° [१४.५.६.] प्रजापतेरित्यारोक्त इति । पत्नीयज-
मानो निश्चेष्टा (17.) यूपमारोक्तः ॥ यजमानदेवत्यानि त्रीणि यज्ञंषि । वयं प्र-
जापतेः सम्बन्धिन्यः प्रजा अभूम अपत्यानि जातानि ॥ का° [१४.५.७.] स्वरिति
गोधूममालभतऽइति । गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं यजमानः स्पृशेत् ॥ हे देवा
वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः ॥ का° [१४.५.८.] शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता (18.)

इति । यूपादुर्ध शिरः करोति ॥ वयममृता मरणधर्मरहिता अभूम् सम्भूताः ॥२१॥

a. अस्मे वोऽस्त्विन्द्रियमस्मे नृणामुत क्रतुरस्मे वर्चाऽसि सन्तु वः ।

b. नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्यै । c. इयं ते राट् ।

d. यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः कृष्यै त्वा ज्ञेमाय त्वा रथ्यै त्वा पोषाय त्वा ॥२२॥

का° [१४. ५. १.] अस्मे व इति दिशो वीक्षतऽइति । यूपाद्वृट् एव यजमानो दिशः पश्यति ॥ दिग्देवत्यम् हे दिशो वो युष्मत्सम्बन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्मास्वस्तु नृणां धनं युष्मत्सम्बन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु । उत अपि च क्रतुः कर्म युष्मत्सम्बन्धि अस्मास्वस्तु । वो युष्माकं वर्चासि तेजांसि अस्मे अस्मासु सन्तु भवन्तु । अस्माकं सम्बन्धि (१९.) युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः ॥ का° [१४. ५. १२.] नमो मात्रा इति भूमिवेक्षतऽइति । यूपाद्वृट् एव यजमानो भूमिं पश्यति ॥ पृथिवीदेवत्यम् मात्रे मातृवृषायै पृथिव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति [निरु° १०. ४२.] द्विरुक्तिः ॥ का° [१४. ५. १३.] उत्तरवेदिमपरिणौडुम्बरीमासन्दो वस्तर्चमणास्तृणातीयं तऽइति ॥ आसन्दीदेवत्यम् हे आसन्दि ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं राट् सम्पदादिवाद्वावि स्त्रियां द्विप् अभिषिक्तासि वमिति भावः ॥ का° [१४. ५. १४.] सुन्वत्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति । आसन्त्यां यजमानमुपवेशयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । हे यजमान त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि यमनः स्वयं संयमनकर्ता भवसि अनवह्निं तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि । कृष्यै कर्षणाय कृषिसिद्ध्यर्थं त्वा त्वामुपवेशयामीति सर्वत्र जेषः । ज्ञेमाय लब्धपरिपालनाय त्वामुप° । रथ्यै धनाय त्वामुप° । पोषाय पशुपुत्रादिपुत्र्यै त्वामुप° ॥२२॥

V. वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमो राजानमोषधीष्वप्सु ।

ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं राष्ट्रि जागृयाम पुरोहिताः स्वाहो ॥२३॥

का° [१४. ५. २१.] सुवेणा सम्भृताज्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति । औडुम्बरपात्रे एकीकृतादुग्धव्रीक्षादिधान्यात्सुवेणाहुवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति ॥ ति-

सस्त्रिष्टुभः प्रजापतिदेवत्याः । प्रसुतेऽसौ प्रसवः पचादित्वादच् वाजस्यान्नस्य प्रसव-
उत्पादकः प्रजापतिः अग्रे सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्तमानमिमं सोमं वल्ली-
वृषं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्यम्भूताः सोमस्य जनयि-
त्र्य ओषधय आपश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीर्मधुमत्यो रसवत्यो माधुर्येपिता भवन्तु
भोगयोग्या भवन्तु वयं च ताभिर्भिषिक्ता राष्ट्रे स्वकीये देशे ज्ञागृयाम अप्रमत्ता
भवाम । पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः स्वाहा सुद्धत-
मस्तु ॥ २३ ॥

वाजस्येमां प्रसवः शिश्निये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।

अदित्सन्तं दापयति प्रजानस्स नो रयिं सर्ववीरं नियह्नु स्वाहा ॥ २४ ॥

वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं ग्युल्लोकं च इमा इ-
मानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च शिश्निये आश्रितवान् स
च सम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं कृविर्दातुमनिहन्तं मां प्रजानन्
अवगह्न्मदीयबुद्धिप्रेरणेन कृविर्दापयति ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वैः पुत्रभू-
त्यादिभिर्युक्तं रयिं धनं नियह्नु नियमनेन ददातु दाण् दाने पाप्राध्मेत्यादिना [पा°
७. ३. ७८.] यह्दिशः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २४ ॥

वाजस्य नु प्रसव आबभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ।

सनेमि राजा परिरियाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्धयमानोऽअस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

नु इति विस्मये वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वा-
णि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि आबभूव
सम्भावितवानुत्पादितवानित्यर्थः सनेमीति पुराणानाम् [निघ° ३. २७.] सनेमि
चिरंतनो राजा दीप्तः सन्परियाति सर्वतः स्वेह्या गहति । किम्भूतः विद्वान् स्वा-
धिकारं ज्ञानन् तथा अस्मे अस्मासु प्रजां पुत्रादिसंततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धय-
मानः वर्धयन् स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २५ ॥

सोमो राजानं नर्वसेऽग्निमन्वारभामहे ।

आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिं स्वाहा ॥२६॥

तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः प्रथमा सोमाग्न्यादित्यविष्णुसूर्यबृहस्पतिदेवत्या । अवसे रक्षणार्थं तर्पणाय वा सोमं राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान्द्वादश विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे स्वाहा मुहुतमस्तु ॥२६॥

अर्यमां बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं स्वाहा ॥२७॥

अर्यमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या । हे ईश्वर त्वमर्यमादीन्देवान्दानाय धनप्रदानार्थं चोदय प्रेरय बृहस्पतिमिन्द्रं देवेशं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनमन्नवत्तमिति सर्वेषां विशेषणं वाजिनं देवाभ्यं वा । स्वाहा मुहुतमस्तु ॥२७॥

अग्ने अहावदेह नः प्रति नः सुमना भव ।

प्र नो यद्द सृष्टञ्जित् हि धनदा असि स्वाहा ॥२८॥

अग्निदेवत्या । हे अग्ने इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमहवद् आभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः निपातस्य (20.) चेति [पा० ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घोऽहस्य । किं च नोऽस्मान्प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव हे सृष्टञ्जित् सृष्टस्य बहुनो वसुनो जेतः सृष्टाणां योधानां वा जेतः हि यस्माच्च स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयद्द धनं देहि स्वाहा ॥२८॥

प्र नो यद्वर्यमा प्र पूषा प्र बृहस्पतिः । प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥२९॥

गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या । अर्यमा सूर्यविशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयद्दतु अभीष्टं ददातु पूषा प्र यद्दतु उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः बृहस्पतिः प्र यद्दतु देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥२९॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्याम् ।

b. सरस्वत्यै वाचो यत्तुर्यन्त्रिये दधामि बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥३०॥

का° [१४.५.२२.] शेषिणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य वेति । होमद्रव्यशेषेण यजमानं शिरसि सिञ्चेत् ॥ यजमानदेवत्यम् सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानोऽरुम-
श्चिनोर्बाहुभ्यां पूजो रुस्ताभ्यां वा तां वाचो वाण्या यत्तुर्यन्त्रियाः पुंस्त्वमार्षम् नि-
यमनकर्त्र्याः सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि
स्थापयामि । किं च बृहस्पतेः साम्राज्येन सम्राड्भावेन वा त्वामभिषिञ्चामि असा-
विति तन्नामग्रहणम् ॥३०॥

VI. a. अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम् । b. अश्विनौ द्यक्षरेण द्विप-
दौ मनुष्यानुदजयतां तानुज्जेषम् । c. विष्णुश्चक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजय-
तानुज्जेषम् । d. सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत्तानुज्जेषम् ॥३१॥

का° [१४.५.२६.] अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत्कृतेति । चतुःकाण्डिका-
त्मकमनुवाकं द्वादशवत् द्वादश सुवाङ्मतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचय-
ति वेति यत्पूर्वमुक्तं [१४.५.१.] तद्वत्कृतेत्यर्थः तेनैतेर्मन्त्रैर्जुहोति सप्तदश मन्त्रा-
न्वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उज्जितिसंज्ञाः । सप्तदश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवता-
नि । ओ आचयेति चतुरक्षरमस्तु श्रीषडिति चतुरक्षरं यजेति द्यक्षरं ये यजा-
मरुऽइति पञ्चाक्षरं द्यक्षरो षषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः (21.) प्रजापतिरधि-
यज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीर्यते ॥ अग्निरेकाक्षरेण हृन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमुदजयत्
उत्कृष्टं जितवान् तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जेषमुत्कृष्टं जयेयं वशीकुर्यामि-
त्यर्थः ॥ अश्विनौ देवौ द्यक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन हृन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेता-
न्मनुष्यानुदजयतां जितवन्तौ तथाहमपि तेनैव द्यक्षरेण हृन्दसा तान् तादृशा-
न्मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम् ॥ विष्णुश्चक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन हृन्दसा त्रीँभूरा-
दीन् लोकानुदजयत् अहमपि तान् लोकानुज्जेषम् ॥ सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन
हृन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपेतान्यशूनुदजयत् अहमपि तेन तान्यशूनुज्जेषम्
॥३१॥

- a. पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जेषम् । b. सविता षडक्षरेण षडृतूनुदजयत्तानुज्जेषम् । c. मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान्पशूनुदजयैस्तानुज्जेषम् । d. बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥ ३२ ॥

पूषा देवः पञ्चाक्षरेण ह्न्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वाद्याश्चतस्रोऽवान्तरदिशं (22.) चेति पञ्च दिश उदजयत् अरुमपि ता दिशो जयेयम् ॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण ह्न्दसा षट्संख्यानृतूनुदजयत् तानृतूनरुमुज्जेषम् ॥ मरुतो देवाः सप्ताक्षरेण ह्न्दसा सप्तसंख्यान्याम्यान्पशून्गावादीनुदजयन् अरुं तान्याम्यान्पशून् जयेयम् ॥ बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन ह्न्दसा गायत्रीह्न्दोऽभिमानीनो देवतामुदजयत् तां तादृशीं गायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

- a. मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतं स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् । b. वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जेषम् । c. इन्द्रो एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषम् । d. विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयैस्तामुज्जेषम् ॥ ३३ ॥

मित्रो देवो नवाक्षरेण ह्न्दसा त्रिवृतं स्तोममुदजयत्तं तादृशं स्तोममरुं जयेयम् ॥ वरुणो देवो दशाक्षरेण ह्न्दसा विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानीनो देवतामुदजयत्तां विराजमरुमप्युज्जेषम् ॥ इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण ह्न्दसा त्रिष्टुभह्न्दोऽभिमानीनो देवतामजयत् तां त्रिष्टुभमरुमुज्जेषम् ॥ विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण ह्न्दसा जगत्यभिमानीदेवतामुदजयन् अरुमपि तां जगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

- a. वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशं स्तोममुदजयैस्तमुज्जेषम् । b. रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममुदजयैस्तमुज्जेषम् । c. आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशं स्तोममुदजयैस्तमुज्जेषम् ।

d. अदितिः षोडशाक्षरेणा षोडशाऽस्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् ।

e. प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेणा सप्तदशाऽस्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् ॥ ३४ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेणा ह्यन्दसा त्रयोदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् ॥ रु-
द्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेणा ह्यन्दसा चतुर्दशं स्तोमजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम् ॥
आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेणा ह्यन्दसा पञ्चदशं स्तोममजयन् तं स्तोमं जयेयम् ॥
अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेणा ह्यन्दसा षोडशं स्तोममजयत् तेनाहमपि तं स्तो-
ममुज्जेषम् ॥ प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेणा ह्यन्दसा सप्तदशाख्यं स्तोममजयत् तं स्तोमं
तेन ह्यन्दसाहमपि जयेयम् ॥ एतान्मन्त्रान् जपेदेतैर्जुहुयाद्वा ॥ ३४ ॥ इति वाजपे-
यमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥

VII. a. एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहा । b. अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः

पुरःसद्यः स्वाहा । c. यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्यः स्वाहा ।

d. विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्यः स्वाहा । e. मित्रावरुणनेत्रेभ्यो

वा मरुत्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासद्यः स्वाहा । f. सोमनेत्रेभ्यो देवे-

भ्य उपरिसद्यो दुर्वस्वद्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

अथ राजसूयमन्त्राः । तेषां वरुण ऋषिः ॥ ॥ का° [१५. १. १. १०.] अष्टाकपालो
ऽनुमत्यै शम्यायाः पश्चाद्विष्यशन्नऽसुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा
गत्वा स्वयंप्रदीर्णाऽइरिणे वाग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋतऽइति । फाल्गुनाद्यदशम्याम-
नुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतकृषिः पेषणकाले दृषदध-
स्तान्निहितशम्यापश्चाद्वागि शन्नं पतितं यद्विस्तण्डुलपिष्टवपं तत्सुवे निधाय द-
क्षिणाग्निर्हल्मुकमादाय दक्षिणास्यां दिशि गत्वा स्वयंस्फुटिते भूभागे उपरे वोल्मु-
काग्निं संस्थाप्य तद्विर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ पृथिवीदेवत्यम् । निर्ऋतिरत्र पृथिवी
हे निर्ऋते पृथिवि एष पिष्टवपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा
मुहुतमस्तु ॥ का° [१५. १. २०.] पञ्चवातीयमाहुवनीयं प्रतिदिशं व्युक्ता मध्ये च
सुवेणाग्निषु जुहोत्यैग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । एवं वर्षमिष्टीः कृत्वा पञ्चवा-

तीयाख्यं कर्म विधेयम् तत्राहुवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य सुवेणा-
ज्यं पञ्चस्वमिषु यथातिङ्गं जुहोति ॥ अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः । दश यज्ञ-
षि देवदेवत्यानि । अग्निर्नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात्पूर्वस्यां दि-
शि सीदतीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ अथ दक्षिणे जुहोति ।
यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षिणस्यां सीदतीति दक्षिणासदस्तेभ्यो दे-
वेभ्यः स्वाहा ॥ अथ पश्चाज्जुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वे देवा नेतारो येषां
तेभ्यः । पश्चात्सीदतीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ अथोत्तरार्धे जुहोति । मित्रा-
वरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्राः । वा यद्वा मरुतो
नेतारो येषां ते मरुनेत्राः । उत्तरस्यां सीदतीत्युत्तरासद् उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवे-
भ्यः स्वाहा । अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः मरुनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्त-
रासद्भ्य इति मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां
तेभ्यः । उपरि सीदति तिष्ठतीत्युपरिसदस्ते । दुवस्वद्व्यः परिचर्यावद्व्यः (23.) य-
द्वात्र दुवःशब्देन हव्यं तद्येषामस्ति ते दुवस्वत्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

- a. ये देवा अग्निनेत्रा पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा । b. ये देवा यमनेत्रा द-
क्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा । c. ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः
स्वाहा । d. ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुनेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः
स्वाहा । e. ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वत्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

का° [१५.१.२१.] उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति । पञ्चधा विभ-
क्तमाहुवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्च मन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयादिति शेषः ॥ ये
देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्वाच्या ।
ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः । ये देवा मित्रावरुणनेत्राः ये देवा मरुनेत्रा
इति मन्त्रयोर्विकल्पः । ये देवा सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवस्वत्तो
हव्यवत्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

अग्ने सकृस्व पृतना अभिमातीरपास्य ।

दुष्टरुस्तरुतीर्विचौ धा यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

का° [१५.२.५.] अग्ने सरुस्वेत्युल्मुकादानमिति । अपामार्गतण्डुलकूमार्थं दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादद्यात् ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुब्धेवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः सरुस्व अभिभव । तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते स्त्री-वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप निवर्तय असु क्षेपणे अस्य लोटि रूपम् । किं च यज्ञं वरुतीति यज्ञवाकास्तस्मिन्यज्ञवाकसि यज्ञनिर्वाकके यज्ञमाने वर्चोऽन्नं धाः धेहि दधातेर्लुङि रूपम् बहुलं हृन्दस्यमाञ्जोगेऽपीत्युभावः [पा° ६. ४.७५.] । किम्भूतस्त्वं दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः । अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन्विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

- देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो रुस्ताभ्याम् ।
- उपांशोर्वीर्येण जुहोमि कृतं रक्षः स्वाहा ।
- रक्षसां वा बधाय । d. अबधिष्म रक्षोऽबधिष्मामुमसौ कृतः ॥ ३८ ॥

का° [१५.२.६.] देवस्य वेति जुहोतीति । प्रागुदग्वा गवा गृहीतमुल्मुकं संस्याप्य सुवेणापामार्गतण्डुलान् जुहुयात् ॥ देवस्य वा व्याख्यातम् ॥ उपांशोः । त्रीणि यज्ञंषि रक्षोभ्रदेवत्यानि । उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्येनाहं जुहोमि अत एव रक्षो रक्षसजातिर्कृतं निरुतम् स्वाहा मुहुतं हविरस्तु ॥ का° [१५.२.७.] रक्षसां वेति सुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति । यस्यां दिशि होमं कुर्यात्तां दिशं प्रति सुवं प्रक्षिपेत् ॥ रक्षसां रक्षसानां बधाय नाशार्थं वा तां प्रास्यामीति शेषः ॥ का° [१५.२.७.] अबधिष्म इत्यायत्यनपेक्षमिति । अध्वर्यादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति ॥ रक्षो रक्षसजातिं वयमबधिष्म कृतवन्तः जाताविकवचनम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति च अमुं देवदत्तं वयमबधिष्म असौ देवदत्तो कृतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

VIII. सविता वा सवानाऽसुवतामग्निर्गृह्यतीनाऽसोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचऽइन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

का० [१५.४.१३-१५.] उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यज्ञमानबाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च ज्ञाते राजा भवतीति । अष्टौ देवसूक्ष्मीषि तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतयऽइति वारुणेन चरुणा चरित्वा यज्ञमानान्तिके गत्वा क्षुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्बाहुमादाय सविता त्वेति कण्डिकाद्वयद्वयं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थानं यज्ञमानस्य तन्मातापित्रोर्यस्या जनपदज्ञाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अतिज्ञगती यज्ञमानदेवत्या । सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यज्ञमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादनेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निर्गृह्णतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवत्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वीगर्थं त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्येष्ठाय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थे पश्याधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७.१.३१.] चतुर्थ्याः सुआदिशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सवित्रादयो ऽष्टौ देवसूक्ष्मीषां देवतास्त्वां नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः ॥ ३१ ॥

इमं देवा असपत्नः सुवधं मरुते क्षत्राय मरुते ज्येष्ठाय मरुते ज्ञानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।

इमममुष्यं पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशऽरुष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंस्कृतायां नवमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अत्यष्टिर्यज्ञमानदेवत्या हे देवाः सवित्रादयः इमममुकसंज्ञं यज्ञमानमसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवधं प्रेरयध्वं किमर्थं मरुते क्षत्राय मरुत्ये क्षत्रपदव्ये । मरुते ज्येष्ठाय ज्येष्ठभावाय । मरुते ज्ञानराज्याय जनानामिदं ज्ञानं ज्ञानं च तद्राज्यं च ज्ञानराज्यं जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः । इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय अत्मज्ञान-

सामर्थ्याय इमं यजमानं सुवधमित्यर्थः (24.) । किम्भूतमिमम् अमुष्य पुत्रम् अमु-
ष्येति षष्ठ्यन्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् तथा अमुष्ये षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अमुष्याः दे-
व्याः पुत्रम् अमुष्याऽइति यजमानमातुर्नामग्रहः । अस्यै विशे अस्याः कौरव्याः
विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः अस्यै इति षष्ठ्यन्तं जातिनाम ग्राह्यम् । अमी
इति प्रथमान्तं देशनाम ग्राह्यम् अमी हे कुरवः पञ्चालाः वो गुष्माकमेष खदि-
रवर्मा राजास्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वज्रीवृषो वा सोमो राजा
प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरुहरे । वाजपेयो राजसूयारम्भात्तो नवमोजगमत् ॥ १ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ दे॒व स॒वितुः॑ प्र॒सुव॑ य॒ज्ञं प्र॒सुवे॑मं भ॒गाय॑ । दि॒व्यो ग॑न्ध॒र्वः के॒तपाः॑ के॒तं नः॑
पु॒नातु॑ वा॒चस्प॑तिर्नि॒ज्अ॒य वा॒जं॑ स्व॒दतु॑ ॥ १ ॥ २ a. b. c ॥ २ ॥ २
d-i ॥ ३ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४ a. b. c ॥ ५ ॥ स॒म्य॒च॒ स्य॒ सं मा॒ भ॒द्रेण॑ पृ॒ङ्ग
वि॒पृच॑ स्य॒ वि मा॒ पा॒पेन॑ पृ॒ङ्ग ॥ ६ ॥
- II. ॥ ५ [- सा॒विष॑क्] ॥ १ ॥ ६ b [रा॒पोऽअ॒पांन॑पा॒ग्यो व॒ ऊ॒] ॥ २ ॥ ६ a
[प्र॒शस्ति॑भि॒र॒श्वा भ॑] ॥ ३ ॥ ७ [वा॒तो वा॒ वो म॒नो वा॑] ॥ ४ ॥ ८ ॥ ५ ॥
१ a [प॒रीतो॑ - °ज॒ज्ञि॒धेधि॑ स॑] ॥ ६ ॥ १ b ॥ ७ ॥ १३ ॥ ॥
- III. ॥ दे॒वस्य॑ व॒यं स॒वितुः॑ स॒वे स॒त्यस॑वसो बृ॒हस्प॑तेरु॒त्तमं॑ ना॒कं॑ रु॒हेमे॒न्द्र-
स्यो॒त्तमं॑ ना॒कं॑ रु॒हेम ॥ दे॒वस्य॑ व॒यं स॒वितुः॑ स॒वे स॒त्यस॑वसः । बृ॒हस्प॑-
तेरु॒त्तमं॑ ना॒कम॑रु॒हेमे॒न्द्रस्यो॒त्तमं॑ ना॒कम॑रु॒हाम ॥ १ ॥ ११ a ॥ २ ॥
११ b ॥ ३ ॥ १२ a ॥ ४ ॥ दे॒वस्य॑ व॒यं स॒वितुः॑ स॒वे स॒त्यस॑वसः ।
बृ॒हस्प॑तेर्वा॒ज॒जितो॑ वा॒जं जे॒ष्म ॥ ५ ॥ वा॒जिनो॑ वा॒जं ज॒यता॑ध॒न स्क्र॑भृ॒तः ।
यो॒ज॒ना मि॒मानाः॑ का॒ष्ठा ग॑रु॒त ॥ ६ ॥ १४ [स॒ंतवी॑व॒त्य॑] ॥ ७ ॥ १५
॥ ८ ॥ १६ ॥ ११ ॥ १७ [ध॒सा॒ताऽइ॒व त्म॑ना म॒हो ये॑] ॥ १० ॥ १८

॥११॥ ११ a - गन्तं पितरा मातरा युवमा मा सोमोऽश्रमृतत्वाय ग-
म्यात् ॥१२॥ ११ b ॥१३॥२६॥ ॥

IV. ॥ २० ॥१॥ २१ a-f ॥२॥ जायऽएहि स्वो रोहाव । २१ g. h. i
॥३॥ २२ a ॥४॥ २२ b. c. d - °रुणाः कृष्ये जेमाय रूष्ये पोषाय
॥५॥३१॥ ॥

V. ॥ २३ - °हिताः ॥१॥ २५ [वाजस्येदं प्र° - °द्वान् रुयिं पु° -] ॥२॥ २४
- °ह्यतु ॥३॥ २८ - अस्ति ॥४॥ २६ [- आदित्यं वि°] - °स्यतिम् ॥५॥
२९ [- °षा प्र सरस्वती ।] - नः ॥६॥ २७ ॥७॥ ३० a । सरस्वत्ये
वाचो यन् तुर्ये तुर्ये दधामि । बृहस्पतेष्टु साम्राज्येनाभिषिञ्चामीन्द्रस्य त्वा
साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥८॥३१॥ ॥

VI. ॥ ३१ a. b. c [त्रीनिमांस्तो°]. d ॥१॥ ३२ a [पञ्चऽश्रुतूनुद°]. b [पल-
क्षरेण षलूतूनुद°]. c. d ॥२॥ ३३ ॥३॥ ३४ a. b. c. d [षोल्श-
क्षरेण षोल्शऽस्तो°]. e ॥४॥४३॥ ॥ षलनुवाकिषु त्रिचवारिं-
शत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥१०॥

I. अपो देवा मधुमतीरगृभान्नृजस्वती राजस्वश्चितानाः ।

याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्त्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ॥१॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि कियदपि कर्मेक्षं दशमेऽभिषेकार्थजला-
दानादिराजसूयशेषश्चरुसौत्रामणी चोच्यते ॥ तत्र का° [१५. ४. २०-२२] इडान्ते
ऽपो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवाद्वेतराः पृथक् पात्रेष्वाडुम्बरेषु [१५.
४. ३३] सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति । इडाग्रहणं कार्यशेषोपलक्षणम् देवसू-
रुविषां भागपरिरुणान्ते कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारे-
णौडुम्बरवृक्षपात्रेषु पृथग्गृह्णाति तत्र विशेषः निमित्तवशात्प्राप्या नैमित्ति-

व्यः यथान्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्षाः प्रुष्ठाः गोरुल्ब्या इत्याद्याः ता राजसूयारम्भा-
त्प्रागेव सम्पाद्य तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीमातपवर्ष-
णादेर्निमित्तस्याभावात् (१.) इतरा अनेमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात्
तत्र मन्त्रानाहु अपो देवा इति सरस्वतीनदीसम्बन्धिनीरप आदौ गृह्णाति ॥ च-
रकसौत्रामण्याः प्राग्वरुण ऋषिः । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपो
ऽगृभान्गृहीतवन्तः । किम्भूता अपः मधुमतीः मधुरस्वादोपेताः । तथा ऊर्जस्व-
तीः ऊर्जा विद्यते यासु विशिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूपत्ते जनयन्तीति रा-
जस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदैवतवात्परिदृष्टकारिणीः । पुन-
स्ता एव विशिनष्टि याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन् मित्रावरुणयोरभिषे-
कं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देवमरातीः शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नीतव-
न्तः इन्द्रं शत्रूनत्यक्रामयन्नित्यर्थः इन्द्रसि परेऽपीति [पा० १.४.८१.] अतिरूपसर्ग-
स्य क्रियापदात्परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

- a. वृक्ष ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा । b. वृक्ष ऊर्मिरसि रा-
ष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहि । c. वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।
d. वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहि ॥ २ ॥

का० [१५.४.३४.] जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृक्षऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तेः
पूर्वैः-पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति [१५.४.३३.] अवगूढात्पशोः पुरुषाद्वा पू-
र्वापराऽऊर्मोऽसि । सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्वप्सु वृक्ष ऊर्मिरित्यादिभिः
स्वाहाकान्तेः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्यमाणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाही-
नैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मे इति पदस्थानि चतुर्थ्यन्तं यज्ञमान-
नाम ग्राह्यम् वृक्ष ऊर्मिरित्यादयो विश्वभूत स्थेत्यन्ता मन्त्राः संहितायां द्विशः
पठितास्तेषां पूर्वः-पूर्वः स्वाहान्तस्तेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्तेनापा-
मादानम् तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्पशोर्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कक्षोलौ तौ जुह्वा
गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ वृक्ष ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यज्ञूषि
लिङ्गोक्तदेवतानि । हे कक्षील त्वं वृक्षो वर्षितुः सेक्तुः पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी

ऊर्मिः कल्लोलोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदो भवसि अतो राष्ट्रं मे मक्षं देहि स्वाहा रुविर्दत्तमस्तु । एवं ऊत्वाथ गृह्णाति वृक्ष ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्याः ॥ अपरोर्मिं गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जलराशित्रया (२.) यस्य स वृषसेनः व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

a. अर्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । b. अर्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । c. d. ओजस्वती स्थ रा° दत्त । e. f. आपः परिवाहिणी स्थ रा° - दत्त । g. h. अपां पतिरसि रा° - देहि । i. k. अपां गर्भोऽसि रा° - देहि ॥ ३ ॥

का° [१५.४.२४.] स्यन्दमाना इति । नद्यादिप्रवाहस्था अपो गृह्णाति ॥ अर्थेतः अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद्यज्ञदेशं यन्ति गृह्णीत्यर्थेतः इषाः द्विपि तुगागमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदात्र्यः स्थ भवथ मे राष्ट्रं दत्त यद्वत् दत्तेति बहुवचनम् अन्यद्व्याख्यातम् ॥ का° [१५.४.२५.] प्रतिलोमाः । वदन्तीनां याः (३.) प्रतिगृह्णन्ति तासु होमादानि ॥ हे आपो यूयमोजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ता भवथ ॥ का° [१५.४.२६.] अपयतीरिति । वदन्तीनामपां मध्याद्या मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादानि ॥ हे आपो यूयं परिवाहिणीः स्थ परि सर्वतो वदन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतो वदन्शीला भवथ उक्तमन्यत् ॥ का° [१५.४.२७.] नदीपतिमिति । समुद्रस्यापां होमादानि ॥ अपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽसि ॥ का° [१५.४.२९.] निवेष्टा इति । निवेष्ट आर्वतस्तद्वत् निवेष्टाः नद्यादौ यत्राम्भोभ्रमस्तत्र होमादानि ॥ हे जलभ्रम वमपां गर्भो मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

a. b. सूर्यवचस स्थ रा° । c. d. सूर्यवर्चस स्थ रा° । e. f. मान्दा स्थ रा° । g. h. व्रजक्षित स्थ रा° । i. k. वाशा स्थ रा° । l. m. श-

विष्ठा स्थ रा° । n. o. शङ्करी स्थ रा° । p. q. जनभृतं स्थ रा° ।
 r. s. विश्वभृतं स्थ रा° । t. आपः स्वराजं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मि दत्त ।
 u. मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महिं क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः । v. अ-
 नाधृष्टाः सीदत स्रुतौजसो महिं क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥ ४ ॥

का° [१५. ४. ३०.] स्यन्दमानानां स्यावराः प्रत्यातापः इति । वरूदपां मध्ये
 याः स्थिराः सदा धर्मे (४.) वर्तमानास्तासु होमादाने ॥ हे आपो यूयं सूर्यवचसो
 भवथ सूर्यस्येव वचस्वक् यासां ताः सूर्यवचसः सदातापे वर्तमानत्वात् वचःशब्दः
 सान्तस्त्वग्वाची ॥ का° [१५. ४. ३१.] अत्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्षा इति । आतपे
 वर्षति सति गगनादप आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादाने ॥
 सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ ॥ का° [१५. ४. ३२.] स-
 रस्या इति । तडागभवास्वप्सु होमादाने ॥ हे आपो यूयं मान्दाः स्थ मन्दतेर्मोद-
 नार्थस्य वृषं मन्दते मोदते भूतानि यत्र बहूदकत्वात्ता मान्दाः भवथ ॥ का° [१५.
 ४. ३२.] कूप्या इति । कूपे भवाः कूप्यास्तत्र होमादाने ॥ हे आपो यूयं व्रजक्षि-
 तो भवथ व्रज इति मेघनामसु [निघ° १. १०.] पठितम् अत्र तूदकधारणसामर्थ्या-
 त्कूप उच्यते व्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति व्रजक्षितः ॥ का° [१५. ४. ३२.] पुष्पा इ-
 ति । पुष्प सेचने पुष्पानि ओषधीः सिञ्चन्तीति पुष्पाः अवश्यायवृषाः तृणाग्रेषु स्थि-
 तास्तासु वस्त्रक्षेपेण ता आत्ताः सन्ति ता यूपमुत्तरेण द्रुत्वा ग्राह्याः ॥ वाशाः
 स्य वश कान्तौ उश्यन्ते जनैः काम्यन्तेऽन्ननिष्पत्तिहेतुत्वाद्वाशा यूयं भवथ ॥ का°
 [१५. ४. ३२.] मधिति । मधुनि होमादाने ॥ हे मधुवृषा आपो यूयं शविष्ठाः शव
 इति बलनाम [निघ° २. १.] बलिष्ठा बलदात्र्यो भवथ त्रिदोषबलशमनत्वाद्बल-
 करं मधु ॥ का° [१५. ४. ३२.] गोरुल्व्या इति । उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उ-
 ल्व्याः प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्थजलं पूर्वं गृहीतमस्ति यूपमुत्तरेण तत्र होमा-
 दाने ॥ शङ्करीः शक्ल शक्तौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तेऽइति [पा° ३. २. ७५.] वनिष्प्र-
 त्ययः वनो र चेति [पा° ४. १. ७.] डीप् रेफश्च शक्नुवन्ति वारुदोरुदिभिर्जगदुद्ध-
 र्तुमिति शङ्करी गावस्तत्सम्बन्धिन्यो यूयं भवथ ॥ का° [१५. ४. ३२.] पय इति ।

दुग्धस्य होमपूर्वं ग्रहणम् ॥ हे आपो यूयं जनभृतो भवथ बालभावे जनान् ज-
तूनि बिभ्रति पुल्लतीति जनभृतः ॥ का° [१५.४.३२.] घृतमिति । घृते होमादा-
ने ॥ हे घृतद्वपा आपो यूयं विश्वभृतः विश्वं सर्वं जगद्देवादिकं बिभ्रति विश्वभृ-
तो भवथ राष्ट्रदाः ॥ एवं सारस्वत्यादयो घृतात्ताः सप्तदशाप उक्ताः ॥ का° [१५.
४.३५.] आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा-गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु सञ्जतीति ।
रविकरतप्ता आपो मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वगृहीतास्वप्सु योजयेत् प्रतिय-
रूणामन्त्रः संसर्गस्तूलीम् ॥ नात्र होमः षोडशाङ्गतीर्जुहोति द्वयोषु न जुहोति
सारस्वतीषु च मरीचिषु चेति श्रुतेः [५.३.४.२३.] । हे आपो मरीचिद्वपा यूयं
स्वराजः स्थ स्वनैव राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ राष्ट्रदाः अतो
ऽमुष्मे यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त ॥ का° [१५.४.३६.] औदुम्बरे पात्रे समासिञ्च-
त्येना मधुमतीरिति । एनाः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति
मन्त्रावृत्तिः ॥ अब्देवत्यं यजुः । मधुमतीः मधुरसवत्य एता आपो मधुमतीर्भिर्मधु-
रस्वादोपेताभिरद्भिः पृथ्यन्तां संसृज्यन्ताम् । किम्भूता एताः महि महत्क्षत्रं बलं
क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय वन्वानाः सम्भजमानाः ददत्य इत्यर्थः वनोतिः सम्भज-
नार्थः ॥ का° [१५.४.३७.] मैत्रावरुणाधिष्ण्यास्य पुरस्तान्निदधात्यनाधृष्टा सीदतेति ।
औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्रावरुणाधिष्ण्याये सदसि सादयति ॥ अब्दे-
वत्यम् । हे आपो यूयं सीदत तिष्ठत । किम्भूता यूयम् अनाधृष्टाः अपराभूता
रक्षोभिः । सहौजसः ओजसा सहिताः बलयुक्ताः । तथा महि महत् क्षत्रं बलं
क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः स्थापयत्यः ॥४॥

- II. a. सोमस्य विषिरसि तवैव मे विषिर्भूयात् । b. अग्नये स्वाहा ।
c. सोमाय स्वाहा । d. सवित्रे स्वाहा । e. सरस्वत्ये स्वाहा ।
f. पूषे स्वाहा । g. बृहस्पतये स्वाहा । h. इन्द्राय स्वाहा ।
i. घोषाय स्वाहा । k. श्लोकाय स्वाहा । l. अश्लाय स्वाहा ।
m. भगाय स्वाहा । n. अर्यम्णो स्वाहा ॥५॥

का° [१५.५.१.] व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य विषिरिति । मैत्रावरुणाधिष्ण्याया-

सादितपालाशादिपात्रचतुष्टयस्य पुरस्ताद्वाग्रचर्मास्तृणाति ॥ चर्मदेवत्यम् । हे चर्म त्वं सोमस्य त्विषिर्दीप्तिरसि भवसि अतस्तवेव तत्सदृशी मे मम त्विषिः कान्तिर्भूयात् यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिरिति श्रुतेः [५.३.५.३.] ॥ का° [१५.५.३.] पार्थानामग्नये स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम् [१५.५.३४.] पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । पार्थसंज्ञानां द्वादश मन्त्राणां मध्ये अग्नयऽइत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकादौ जुहोति इन्द्रायेत्यादि षट् अभिषेकान्ते सकृद्गृह्णाताज्यैः ॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश यज्ञूषि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोति सोमः । सूते सुवति प्रेरयति वा सविता । सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुष्पाति पूषा । बृहतां साम्नां पतिर्वृहस्पतिः । इन्दति ईष्टे इन्द्रः । घुष्यति शब्दं करोति घोषः । श्लोक्थते कीर्त्यते जनैरिति श्लोकः । अंशयति विभाजयति पुण्यपापे तत्फलदानेनेति अंशः अंश विभाजने धातुः । भज्यते सेव्यते स भगः । इयति व्याप्नोति विश्वमित्ययमा ॥ एतेभ्यः सुङ्- . तमस्तु ॥ ५ ॥

- a. पवित्रे स्थो वैज्ञव्यौ । b. सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । c. अग्निभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा राजस्वः ॥ ६ ॥

का° [१५.५.४.] पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतोति । प्रकृतिवत् पवित्रे स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्णं बध्नाति ॥ पवित्रे स्थः व्याख्यातम् [१.१२.] ॥ का° [१५.५.५.] ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति । सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणाधिष्ण्याग्रासादिता औदुम्बरपात्रस्थाः अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ अब्देवत्यम् । सवितुः सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽरुम् अहिद्रेण हिद्वरहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपो वो युष्मान् उत्पवनं करोमि ॥ अग्निभृष्टमसि । आपोऽत्राभिधियाः अतोऽत्रैकवचनात्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या बहुवचनात्ता व्याख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते हे आपो यूथमग्निभृष्टाः स्थ भस्त्र पाके

अयं धातुर्धृष्ट्यर्थे व्याख्यातः अनिधृष्टाः न नितरां धृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः । वाचो बन्धुः वाण्या बन्धुभूताः यावद्वै प्राणेष्वप्यो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति श्रुतेः [५. ३. ५. १६.] आपोमयी वागिति सामश्रुतेश्च । तथा तपोजाः तपःशब्देनात्राग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्रादृष्टिर्मेवाऽऽता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति श्रुतेः [५. ३. ५. १७.] वायोरग्निरग्नेराप इति श्रुत्यन्तरात् [तैत्तिरी° आरण्य° ८. १.] । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यो दानकर्त्र्यो भवथ यदा वाऽऽनमेताभिरभिषुण्वत्यथाहुतिर्भवतीति श्रुतेः [५. ३. ५. १८.] सोमदात्र्य आपः । स्वाहा राजस्वः स्वाहाकार्णेण पूताः सत्यः राजस्वो जनस्य (५.) राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्वो राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

सधमादो गुम्निनीराप एता अनाधृष्टा अपस्यो वसानाः ।

पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाऽऽ शिशुर्मातृतमास्वत्तः ॥ ७ ॥

का° [१५. ५. ६.] अभिषेचनीयेघेना व्यानयति सधमाद इति ॥ उत्पूता अभिषेकार्था अपोऽभिषेकार्थेषु पालाशौडुम्बर्वाटाश्चत्येषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्था विभज्य निनयति ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते कीदृश्यः सधमादः सह एकस्मिन्यात्रे माग्नन्ति कृष्यन्ति मादयन्ते प्रीणन्ति वा ताः सधमादः सह पूर्वान्मादयतेः क्षिप् सध मादस्ययोश्छन्दसीति [पा° ६. ३. १६.] सहस्य सधादेशः । गुम्निनीः गुम्नं वीर्यमस्ति यासां ता गुम्निन्यः पूर्वसवर्णादीर्घः गुम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः [निरु° ५. ५.] । अनाधृष्टाः रक्षोभिरनभिभूताः । अपस्यः अप इति कर्मनाम [निघ° २. १.] अपसि कर्मणि साध्यः अपस्याः तत्र साधुरिति [पा° ४. ४. १८.] यत् सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] जसः सुरादेशः । वसानाः वस आह्वादने वसते आह्वादयन्ति पात्राणीति वसानाः । या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्थं सहस्थानं चक्रे कृतवान् सह स्थीयते यस्मिन् तत्सधस्थम् । किम्भूतो वरुणः अपां शिशुः बालकः अपां वाऽऽष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजतऽइति श्रुतेः [५. ३. ५. ११.] वरुणो राजसूययाजिवाद्यां शिशुः । किम्भूतास्वप्सु पस्त्यासु पस्त्यमिति गृह्णामसु [निघ° ३. ४.] पठितं गृह्णामसु सर्वेषामाधारत्वात् तथा मातृतमासु अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

- a. क्षत्रस्योल्बमसि । b. क्षत्रस्य जरायुसि । c. क्षत्रस्य योनिरसि ।
 d. क्षत्रस्य नाभिरसि । e. इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि । f. मित्रस्यासि वरु-
 णस्यासि । g. त्वयायं वृत्रं बधेत् । h. दृवासि । i. रुजासि ।
 k. क्षुमासि । l. पातैनं प्राञ्चम् । m. पातैनं प्रत्यञ्चम् । n. पातैनं
 तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

का° [१५.५.१५.] तार्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम् [१५.५.७.] तार्यं परि-
 धापयतीति । तार्यपाण्डूधीवासोऽस्त्रीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते तार्यं
 क्षौमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा ॥ तार्यदैवतम् हे तार्य त्वं क्षत्रस्य यजमानस्य
 उल्बं गर्भाधारभूतमुदकमसि । यजमानो गर्भस्थानीयः ॥ का° [१५.५.१२.] पाण्डुं
 निवस्तुइति । रक्तकम्बलं परिधत्ते ॥ पाण्डुदैवतम् क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यज-
 मानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डु त्वमसि ॥ का° [१५.५.१३.] अधीवासं प्र-
 तिमुच्येति । कञ्चुकं गले बध्नाति ॥ अधीवासदैवतम् । हे अधीवास त्वं क्षत्रस्य
 योनिरसि गर्भसंभवस्थानं योनिः ॥ का° [१५.५.१३.१४.] उऽस्त्रीषा संवेद्य निर्वीति
 ऽवगूरुते नाभिदेशे परिक्रुते वेति । शिरोवेष्टनं शिरसि संवेद्य तत्प्राप्तौ परि-
 कृतवासोनीव्यां गोपयति (6.) नाभिदेशे वेष्टयति वा ॥ उऽस्त्रीषदैवतम् । हे उ-
 स्त्रीष त्वं क्षत्रस्य नाभिर्गर्भबन्धनस्थानमसि नाभ्या संनद्धा गर्भा ज्ञायन्तुइत्याहुः
 [निरु° ४.२१.] ॥ का° [१५.५.१७.] इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोतीति । अध-
 र्युधनुरधिज्यं करोति ॥ धनुदैवतम् । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धि वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन
 रुन्यतइति वार्त्रघ्नं वृत्रनाशकं धनुरसि तदातनोमीति शेषः ॥ का° [१५.५.१८.]
 मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टीति । मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य ध-
 नुषो बाहू प्राक्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि ॥ बाहुदैवते यजुषी । हे दक्षिणकोटे
 त्वं मित्रसम्बन्धी भवसि हे वामबाहो त्वं वरुणसम्बन्धी भवसि ॥ का° [१५.५.
 १९.] धनुः प्रयहति त्वयायमिति । यजमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुदैवतम् । हे धनुः
 अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्रं शत्रुं बधेत् रुन्यात् ॥ का° [१५.५.२०.] दृ-
 वासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयहति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति । दृवा-

सीत्यादिमन्त्रत्रयेण वाणत्रयमादाय पातैनमित्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यज्ञमानाय द-
दाति ॥ षडङ्गुषि इषुदेवत्यानि । हे इषो त्वं द्वासि दू विदारणे दृणाति शत्रू-
न्विदारयति द्वा । हे इषो त्वं रुजासि रुजो भङ्गे रुजति शत्रून्भनक्ति रुजा । हे
इषो त्वं जुमासि क्षमायी विधूनने क्षमायति शत्रून्कम्पयति जुमा ॥ यज्ञमानाय द-
दाति । हे इषवः प्राञ्चं प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यज्ञमानं यूयं पात पालय-
त । प्रत्यञ्चं प्रत्यगञ्चनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यज्ञमानं पात । तिर्यञ्चं तिर्यगञ्च-
नमितस्ततोऽवस्थितमेनं यज्ञमानं पात । दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादे-
नं पात रक्षत ॥ ८ ॥

a. आविर्मर्ष्याः । b. आवित्तोऽग्निर्गृहपतिः । c. आवित्त इन्द्रो वृ-
द्धश्रवाः । d. आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतौ । e. आवित्तः पूषा
विश्ववेदाः । f. आवित्ते ग्वावापृथिवी विश्वशम्भुवौ । g. आवित्ता-
दितिरुरुशर्मा ॥ १ ॥

का° [१५.५.२१.] आविर्मर्ष्या इति वाचयतीति । इषुसमर्पणानन्तरमाविर्मर्ष्या
इत्यादीन्सप्त मन्त्रानावित्संज्ञान्यज्ञमानं वाचयति ॥ प्रजापतिदैवतम् । मर्षा इति
मनुष्यनामसु [निघ° २.३.] पठितम् हे मर्षा मनुष्या ऋविजो यूयमाविः प्रकटा
भवथेति शेषः सम्यक्कर्मनुतिष्ठतेत्यर्थः यदा हे मर्षा ऋविजोऽयं यज्ञमानः आविः
प्रकटो गुप्सत्समक्षं कथ्यतः इति शेषः ॥ आवित्तोऽग्निर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तैर्विभ-
क्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायते [५.३.५.३१-३७.] । गृहपालकायामयेऽयं यज्ञमानः आवित्तः
आवेदितः ज्ञापितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे ॥ वृद्धं श्रवो धनं की-
र्तिर्वा यस्य स वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्रायायं यज्ञमानः आवित्तः ॥ व्रतमिति कर्मनाम
[निघ° २.१.] धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरु-
णाभ्यामावित्तौ आवित्तः आवेदितः ॥ विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूषेऽयमावित्तः ॥ वि-
श्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशम्भुवौ ताभ्यां ग्वावापृथिवीभ्यामा-
वित्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः ॥ उरु मरुत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः
सा उरुशर्मा तस्यै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यज्ञमानः ॥ यदा यथाश्रुतमे-

व व्याख्या गृह्यतिरग्निरावित्त आवेदितो यजमानमिति शेषः एवमग्रेऽपि ॥ १॥

III. a. अवेष्टा दन्दशूकाः । b. प्राचीमारोहे गायत्री वावतु रथत्तरं सामं
त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् ॥ १० ॥

का° [१५.५.२२.] अवेष्टा इति लोकायसमाविध्यति केशवास्ये सदोऽन्तऽउप-
विष्टयेति । सदःसमीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति ॥ मृत्युना-
शनं यजुः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः दन्दशूका अत्यर्थं दशनशीला मृत्युहेतवः
सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो रक्षसादयोऽवेष्टा नाशिता भवन्त्विति शेषः तद्यो
मृत्युर्यो बधस्तमेवैतदतिनयतीति श्रुतिः [५.४.१.१.] ॥ का° [१५.५.२३.] सुन्वत्त-
माक्रमयन्दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति । य-
जमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं दिश आक्रमयन्वाचयति ॥ पञ्च यज्ञेषु यज-
मानदेवत्यानि । हे यजमान त्वं प्राचीं दिशमारोहे आक्रमस्व तथाविधं त्वां हन्द्-
सां मध्ये गायत्री हन्दोऽवतु रक्षतु । साम्नां मध्ये अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्या-
मृच्युत्पन्नं रथत्तरं साम [हं संहि° १.३.१.५.१.-२.१.१.११.१.] त्वां रक्षतु । स्तो-
मानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्मण-
जातिस्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु यद्वा धनरूपा ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु ब्राह्मणादी-
नां धनसाधनत्वाद्जनवमुच्यते । त्रिवृत्स्तोमस्य स्ववृषं सामब्राह्मणे [पञ्चविंशब्रा°
२.१.] आम्नातम् तिसृभ्यो हिकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिकरोति स मध्यमया
तिसृभ्यो हिकरोति स उत्तमयोग्यतो त्रिवृतो विष्टुतिरिति । अस्यायमर्थः । उपा-
स्मै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति [ऋ° संहि° अष्ट° ६.७.३६.
म° १.१.५.] तेषु तिसृभिर्द्वाभिर्गायेत् । काभिस्तिसृभिः । प्रथमया । त्रिष्वपि सूक्तेषु
या प्रथमा तथा स उद्गाता (७.) गायेत् तथा सति तिसृभिर्गीतिं भवति सोऽयं प्र-
थमपर्यायः । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृ-
त्स्तोमसम्बन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः सम्पद्यते सेयं स्तुतिरुच्यतीति नाम्ना सम्पद्यत
इत्यर्थः ॥ १० ॥

दक्षिणामारोहं त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्सामं पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः क्षत्रं
द्रविणम् ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः । हे यजमान त्वं दक्षिणां दिशमाक्रम । त्रिष्टुप्कन्दः । त्वामिदं हवामह इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम [हं संहिं १.३.१.५.२.-२.२.१.१२.१.] । पञ्चदश स्तोमः । ग्रीष्म ऋतुः । द्रविणवृत्तं क्षत्रं क्षत्रियजातिः एते त्वामवतु क्षत्रं तव द्रविणमवविति वा । पञ्चदशस्तोमस्त्वेवमाप्नातः [पञ्चविं° ब्रा° २.४.] पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति । पूर्वीक्तास्त्रिवृत्स्तोम एक एव (४.) सूक्तत्रयनिष्याद्यः अन्ये तु स्तोमा एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्याद्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्रथमपर्याये आवृत्तिः पञ्चभिस्तत्रादौ तिसृभिर्भिर्गणयेत् इतरे द्वे सकृत्सकृद्गणयेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सकृत् । तृतीयपर्याये आद्ये द्वे सकृत् तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनी विष्टुतिः पञ्चपञ्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतीचीमारोहं जगती त्वावतु वैष्टुपं सामं सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुर्विष्टुद्रविणम् ॥ १२ ॥

अथ तृतीयो मन्त्रः हे यजमान त्वं प्रतीचीं दिशमारोह । जगती कन्दः त्वामवतु । यद्वायव इन्द्र ते शतमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वैष्टुपं साम [हं संहिं १.३.२.४.६.-२.२.२.११.१.] । सप्तदश स्तोमः । वर्षा ऋतुः । विष्टु वैश्यजातिलक्षणां द्रविणम् एते त्वामवतु यदा वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु ॥ सप्तदशस्तोमस्त्वेवमाप्नातः [पञ्चविं° ब्राह्म° २.७.] पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिगणयेत् मध्यमोत्तमे सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सकृन्मध्यमां त्रिगणयेत् तृतीयपर्याये प्र-

यमां सकृद्वायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधा स्तुतिर्दशसप्तत्यभिधी-
यतऽइत्यर्थः ॥ १२ ॥

उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वावतु वैराजः सामैकविंश स्तोमः शरदृतुः फलं
द्रविणम् ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः । हे यज्ञमान त्वमुदीचीं दिशमारोह । अनुष्टुप् हन्तुः । पि-
वा सोममिन्द्र मन्दतु वा एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम [हं संहि° १.५.१.१.८.] ।
एकविंश स्तोमः । शरदृतुः । फलं यज्ञफललक्षणां द्रविणां धनम् एते वामवन्तु ॥
एकविंशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चविं° ब्रा° २.१४.] सप्तभ्यो हिकरोति स तिसृभिः
स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्त-
भ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुति-
रिति । प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गायेदुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृ-
द्वायेन्मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्वायेत्प्रथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तो-
मस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिनीत्युच्यतऽइत्यर्थः ॥ १३ ॥

a. उर्ध्वमारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शास्वरैवते सामनी त्रिणावत्रयस्त्रिंशौ स्तो-
मौ हेमन्तशिशिरावृतू वर्चो द्रविणम् । b. प्रत्यस्ते नमुचेः शिरः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यज्ञमान ऊर्ध्वं दिशमारोह । पङ्क्तिः हन्तुः । प्रो घस्मै
पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं शास्वरं साम [हं संहि° २.१.१.१४.१.] रेवतीर्नः स-
धमाद इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतम् [हं संहि° १.२.२.१.१. - २.४.१.१४.१.] ।
त्रिणावत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ । हेमन्तशिशिरावृतू । वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रवि-
णम् एते वामवन्तु यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानी देवस्ते धनं रक्षतु ॥ त्रिणाव स्तोम
एवमाम्नातः [प° ब्रा° ३.१.] नवभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया
नवभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिकरोति स पञ्चभिः
स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणाव इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां
पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्वायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृत्वः
तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसं-

व्योपेतवान्निणवनामको वज्रसमानः स्तोमः ॥ त्रयस्त्रिंशस्तोम एवमाम्नातः [प° ब्रा° ३.३.] एकादशभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स सप्तभिः स एकैकादशभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिकरोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंश इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रयस्त्रिंश स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः ॥ ॥ का° [१५.५.२४.] आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति । व्याघ्रचर्मपश्चाद्गो निहितं सीसमाक्रम्य पादेन क्षिपेत् ॥ असुरदेवत्यम् । नमुचेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् असु ज्ञेपणे प्रतिगृह्य क्षितं सीसद्वयेण ॥ १४ ॥

a. सोमस्य विपिरसि तवेव मे विपिर्भूयात् । b. मृत्योः पाहि ।

c. ओजोऽसि सहेऽस्यमृतमसि ॥ १५ ॥

का° [१५.५.२५.] व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य विपिरिति । अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् ॥ चर्मदेवत्यम् व्याख्यातम् [क° ५.] ॥ का° [१५.५.२६.] रुक्ममध्यपदं कुरुते मृत्योरिति । पादतले हिरण्यं कुर्यात् ॥ रुक्मदेवतम् । हे सुवर्ण मृत्योः सकाशान्मां पाहि पालय ॥ का° [१५.५.२७.] शिरसि च नवतर्द्धं शततर्द्धं वीजोऽसीति । नवहिद्रं शतहिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यज्ञमानशिरसि कुर्यात् ॥ रुक्मदेवतम् । हे हिरण्य त्वमाजोऽसि अमुं ज्ञेयामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । शरीरं बलं सरुस्तद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं त्वमसि ॥ १५ ॥

a. हिरण्यवृषाऽपसौ विरोकऽउभाविन्द्राऽउदिथः सूर्यश्च ।

अरोहृतं वरुण मित्रं गतं ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च ॥

b. मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

का° [१५.५.२८.] बालोऽदृक्ल्लति हिरण्यवृषाऽइति । यज्ञमानबालो ऊर्ध्वो करोति ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिदृप् यजुरन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक दक्षिणबाहो हे मित्र सखिवत्पालक वामबाहो तौ युवां गतं पुरुष-

मारोक्तमारोक्तं कुरुतम् बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गत इति [५.४.१.१५.]
 श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे । पुरुषारोक्तानन्तरमदितिमखण्डितां स्वसेनां दितिं
 खण्डितां परसेनां चक्षाथां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षितान् तौ कौ यौ यु-
 वामुभौ द्वौ उपसां विरोके रत्रिः समाप्तौ उदियः उदयं कुरुयः एतेर्लटि मध्यमद्वि-
 वचने इय इति वृषम् सूर्योदयानन्तरं स्वस्वव्यापारि प्रवर्तये इत्यर्थः सूर्यश्च उदे-
 ति ययोर्युवयोः कार्यसम्पादनमित्यर्थः । किम्भूतौ युवां हिरण्यवृषौ हिरण्यवद्रूपं
 ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकालंकारेण हिरण्यवद्रासमानौ । तथा इन्द्रौ साम-
 र्थ्यपितौ ॥ एवमध्यात्ममर्थः अधिदैवं त्वमर्थः ॥ हे वरुण हे मित्र मित्रावरुणौ
 देवविशेषौ युवां गतं रथोपरिभागं गतसदृशमारोक्तम् परवाणेभ्यो रक्षितुं च-
 र्मकीलकादिभिराहूदितो रथस्योपरिभागो गतसदृशो भवति रथोऽपि गतं उच्यते
 गृणाति स्तुतिकर्मण इति [निरु० ३.५.] यास्कोत्तेर्गती रथः । यौ युवामुपसो वि-
 रंके उपःकालानन्तरम् उदियः उद्गृह्यः सूर्यश्चेत्तदा (४.) उदेति । किम्भूतौ हिर-
 ण्यवृषौ अतितेजस्विनौ । इन्द्रौ परमेश्वरौ । ततो रथारोक्तानन्तरमदितिं दितिं
 च युवां चक्षाथाम् अदितिमदीनं विहितानुठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च
 पश्यतम् अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः अमुमर्थं श्रुतिराह [५.
 ४.१.१५.] ततः पश्यतः स्वं चारुणं चेत्यवैतदाहेति ॥ का० [१५.५.२१.] मित्रो
 ऽसि वरुणोऽसीति वा । अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति ॥ हे वामबाहो मि-
 त्रोऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

IV. सोमस्य वा गुम्नेनाभिषिञ्चाम्यग्नेर्ध्राज्ञसा सूर्यस्य वर्चसिन्द्रस्येन्द्रियेण ।

क्षत्राणां क्षत्रपतिरिध्यति दिग्यून्याहि ॥ १७ ॥ १.४०. ॥ १८ ॥

का० [१५.५.३०-३३.] स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पा-
 न्नाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेन मित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन
 सोमस्य वा गुम्नेनेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्गत्वात्क्षत्राणां क्षत्रप-
 तिरधीति चेमममुष्येति च प्रथमां देवसूचदिति । अस्यार्थः । रुक्मसहितव्याघ्रचर्म-
 णि प्राञ्जुलमवस्थितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायाभिषिञ्चेयुः । पालाशौ-

दुम्बरन्यग्रोधाश्चत्थानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि । तत्र पाला-
शपात्रेण पुरोहिताध्वर्योरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् इतरे स्वादयः पश्चादवस्थिता
अभिषिञ्चेयुः तानेवाह । स्वो राज्ञो भ्राता द्वितीयेनौदुम्बरपात्रेण मित्रभूतः क-
श्चित्क्षत्रियस्तृतीयेन वटपात्रेण वैश्यश्चतुर्थेनाश्चत्थपात्रेणाभिषिञ्चति । चतुर्णाम-
भिषेक्तृणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्यैते चत्वारो मन्त्राः । अभिषिञ्चामीति प-
दमग्रिमेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते । क्षत्राणामित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः ।
इमममुष्येति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूक्तविधिव नामग्रहणयुक्तं पठ-
ति । प्रथमग्रहणादन्येषामिमममुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानां राज्ञेति
मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः ॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता । हे यजमान सोम-
स्य द्युम्नेन चन्द्रस्य यशसा वा त्वमभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्र-
पतिरेधि क्षत्रियाणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रपतिः क्षत्रियेश्वरः एधि भव अति दिग्युन्याहि
दो अखण्डने द्यन्ति खण्डयन्ति दिग्यवो वाणाः इषवो वै दिग्यव इषुबधमेवैन-
मेतदतिनयतीति श्रुतेः [५.४.२.२.] तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्ठादीनपसार्थं इमं
यजमानं हे सोम त्वं पाहि पालय ॥ इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे
देवाः सोमादयो दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कोशल्ये विशे प्रजायि तिष्ठ-
न्तमिमं राममसपत्नं शत्रुरहितं कृत्वा मरुते क्षत्राय मरुते ज्येष्ठवाय मरुते ज्ञान-
राज्यायेन्द्रस्यैश्वर्याय यूयं सुवधं प्रेरयधम् हे अमी कोशला एष रामो वो युष्माकं
राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा । एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितो
ऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत् ॥ ॥ राजभ्रातुर्मन्त्रमाह । अग्नेर्भ्राजसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्या-
दि इन्द्रस्येन्द्रियायेत्यन्तो मन्त्रः । हे यजमान अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वम-
भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादिः पूर्ववद्व्याख्या ॥ ॥ राजमित्रमन्त्रमाह । सूर्यस्य वर्चसा-
भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजमान सूर्यस्य तेजसा त्वमभिषिञ्चामि ।
अन्यत्पूर्ववत् ॥ ॥ वैश्यमन्त्रमाह । इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि
पूर्ववत् । हे यजमान इन्द्रस्य वीर्येण त्वमभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्व-
वत् ॥ श्रुत्या तु द्युम्नादिशब्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि ॥ १७ ॥ १८ ॥

a. प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वत्सिच इयानाः ।

ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्यमनु रीयमाणाः ॥

b. विलोर्विक्रमणमसि । c. विलोर्विक्रान्तमसि ।

d. विलोः क्रान्तमसि ॥ ११ ॥

का° [१५. ६. ८.] कण्डूयन्याभिषेकेण प्रतिलिम्पते प्र पर्वतस्येति । यजमानः कृत्तविषाणया कृत्वाभिषेकोदकेन स्वाङ्गुलिमेन स्वाङ्गं लिम्पति ॥ अब्देवत्या त्रिष्टुप् । प्रेत्युपसर्गश्चरन्तीति पदेन सम्बध्यते नावः प्रचरन्ति । नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्र-शस्त्रमन्त्रैरिति नावः यदा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्तिं ता नावः आहुतिपरिणाम-भूता आपः प्रचरन्ति गहन्ति आदित्यमण्डलं प्रति ग्लानुदिभ्यां डौरिति [उणा° २. ६४.] नुदन्तेऽप्रत्ययः । किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुर्ग्रेः पृष्ठात्पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः । किम्भूतस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वणि पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य पर्वमरुद्भ्यां त इति (10.) तप्रत्ययः । किम्भूता नावः स्वसिचः स्वेनैवात्मनैव सिञ्चन्ति विश्वमभिषिञ्चन्ति स्वसिचः । तथा इयानाः य-त्तीत्येवंशीलाः इयानाः एतेस्ताहील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति [पा° ३. २. १२१.] चानशप्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तं पदम् गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य म-ध्यस्थानमागहन्ति मध्यस्थानात्पृथिवीम् तदुक्तम् अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमु-पतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । ता आहुतिपरिणाम-भूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्याधराक् आववृत्रन् अधस्तादावर्तन्ते वृतेर्णिजन्ता-ल्लुडि रगागमश्छान्दसः । किम्भूतास्ताः उदक्ताः ऊर्ध्वमक्ताः अक्षु गतिपूजनयोः ऊर्ध्वं गताः सत्यः अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः रीयतिर्गत्यर्थः । किम्भूतम-हिं बुध्यं बुध्मन्तरिजं तत्र भवो बुध्यः अन्तरिजे वर्तमानम् ॥ ॥ यद्वायमर्थः । पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निर्ग-हन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गहन्ति किम्भूताः स्वसिचः स्वयं सेत्र्यः आदित्योपरिष्ठादापो नाव्या उच्यन्ते तथा च श्रुतिः [१०. ५. ६. १४.] नाव्या आप एव यजुष्मत्य इष्टका इत्युपक्रम्य षष्टिश्च वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिज्ञरन्ती-त्याह । ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्यमन्तरिजस्यमहिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रवि-श्य गहन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्तादूर्ध्वं प्रति आववृत्रन् आवर्तन्ते आग-

हन्ति ॥ ॥ यद्वायमर्थं ऋचोऽस्याः । वृषभस्य वर्षणासमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्यादेः
 पृष्ठादियानां गह्वृत्यो वरुत्त्यो नावो नौतार्या मरुतान्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति स्व-
 सिचः स्वमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्ति ताः ता एव नावोऽधराक् अथस्तात् आ-
 ववृत्रन् राजसूययाज्ञिनोऽर्थायावर्तन्ते । किम्भूताः उदक्ताः अभिषेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः
 प्रक्षिप्ताः । तथा बुध्यं बुधशब्देन मूलमुच्यते तत्रभवं बुध्यं प्रधानमित्यर्थः अ-
 हिमरुत्तारं शत्रूणां यजमानमनु रीयमाणाः यजमानं प्रति सिच्यमानाः ॥ का°
 [१५. ६. १.] चर्मणि त्रिविक्रमयति विज्ञोरिति प्रतिमन्त्रमिति । अर्धयुज्यमानेन
 व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत् ॥ त्रीणि यज्ञूषि यजमानदेव-
 त्यानि । हे मदीय प्रथम प्रक्रम त्वं विज्ञोर्व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्व-
 रस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वि-
 तीय प्रक्रम त्वं विज्ञोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय
 प्रक्रम त्वं विज्ञोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि । इदं मन्त्रत्रयं लो-
 कत्रयज्ञये हेतुभूतं तित्तिरिराह विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव भूवेमांल्लोकानभिजय-
 तीति । इमे वै लोका विज्ञोर्विक्रमणं विज्ञोर्विक्रान्तं विज्ञोः क्रान्तमिति श्रुतेः
 [५. ४. २. ६.] ॥ ११ ॥

a. प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा इपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते
 जुहुमस्तन्नोऽश्नुतु । b. अयममुष्य पितासावस्य पिता । a. व्य०
 स्याम पतयो रयीणाः स्वाहा । c. रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मि-
 न्द्रुतमस्यमेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥

का° [१५. ६. ११.] शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापतः इति । ततः स-
 दसः शालायामागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ॥ प्रजापतिदेवत्या
 त्रिष्टुब्धजुर्मध्या तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुष्येतियजुर्गुक्ता । हे प्रजापते त्वत्तः अ-
 न्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि इपाणि नानाजाती-
 यानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयाणि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत्
 परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् त्वदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं संकृर्तुं चाप्यशक्त

इत्यर्थः अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन
 वां जुहुमः तत्कामद्वयं फलं नोऽस्माकमस्तु ॥ यजुर्व्याख्यायते । अयममुष्य पिते-
 ति पुत्रं पित्रीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता । असा-
 वस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥
 सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ का° [१५. ६. १२.] आ-
 ग्रीधीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्तुऽइत्युत्तरार्धेऽइति । पालाशेनाभिषेक-
 पात्रिणाभिषेकोदकशेषानाग्रीधीयाग्नेरुत्तरभागे जुहोति ॥ रुद्रदेवत्यम् । हे रुद्र यत्ते
 तव क्रिवि कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नामास्ति क्रिवि हिंसाकर्णयोः [धा° १५.
 ८१.] इप्रत्ययः । एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाहु हे रुविः तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं
 हुतमसि अमेष्टं चासि अमाशब्दो गृह्वाची [निघ° ३. ४.] मदीये गृहे इष्टं दत्त-
 मसि स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ २० ॥

- V. a. इन्द्रस्य वज्रोऽसि । b. मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि ।
 c. अव्यथयि वा स्वधयि वारिष्टोऽर्जुनः । d. मरुतां प्रसवेन जय ।
 e. आपाम मनसा । f. समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

का° [१५. ६. १५.] वाजपेयवद्वयमवकृत्य दक्षिणास्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्वव-
 न्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति । वाजपेये-इव रथवारुणाद्वयमिन्द्रस्य वज्रोऽसी-
 ति मन्त्रेण भूमाववतार्थं मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युन-
 क्ति प्रत्यश्च मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धी सर्वः तावन्मा-
 त्रस्यैवात्र पाठात् पूर्ववदिति धूर्गृहीतं दक्षिणाश्रोणिदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं
 दक्षिणं तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् अनिदेशात्त्रयाणां योजने
 प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः ॥ रथदेवत्यम् । हे रथ त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि ॥
 युनक्ति । रथदेवत्यम् । प्रशास्त्रोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे
 रथ वां युनज्मि योजयामि ॥ का° [१५. ६. १७.] अव्यथयि वेति सुन्वन्नारोक्षतीति ।
 यजमानश्चावाल्देशस्थः रथमारोक्षति ॥ रथदेवत्यम् । अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जु-
 नोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः अर्जुनो ह वै नामिन्द्र इति श्रुतेः [५. ४. ३. ७.] एव-

भूतोऽहं हे रथ वा तामव्यथयि व्यथ भयचलनयोः अभयाय अचलनाय वा स्वधायि अन्नरसाय च तामधितिष्ठामि ॥ का° [१५. ६. १८.] मरुतामिति दक्षिणाधुर्यं प्राजतीति । यजमानेन सकृद्वहो यत्ता दक्षिणाश्वं कशया प्रेरयेत् ॥ धुर्यदेवतम् । हे धुर्य मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनिति शेषः ॥ का° [१५. ६. १९.] गवां मध्ये स्थापयत्यापामेति । पूर्वमेवाहुवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् वयं मनसा सह आपाम प्राप्तवन्तो यदुपक्रान्तं तत्कर्म ॥ का° [१५. ६. २०.] धनुराव्योपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति । धनुःकोट्या गां स्पृशेत् ॥ यजमानदेवत्यम् वयमिन्द्रियेण वीर्येण संगताः स्म ॥ २१ ॥

मा तं इन्द्र ते वयं तुराषाड्युक्तासोऽब्रह्मता विदसाम ।

तिष्ठ रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्देव यमसे स्वस्थान् ॥ २२ ॥

का° [१५. ६. २२.] तावदूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मा तं इति । स्थापितगवां पतये स्वभ्रात्रे तावत् शतमधिकं वान्यदत्त्वा यूपात्पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवर्णादृष्टा । हे वज्रहस्त वज्रं हस्ते यस्य तत्सम्बुद्धिः हे देव दीप्यमान त्वं यं रथमधि तिष्ठ लउर्ये लोह् अधितिष्ठसि द्व्यचोऽतस्तिष्ठ इति [पा° ६. ३. १३५.] दीर्घः यस्य च रश्मीन्प्रग्रहानायमसे आयहसि किम्भूतान् रश्मीत् स्वस्थान् शोभना अश्वा येषु तान् । हे तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रूनभिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त ते त्वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सन्तो मा विदसाम दस उपक्षये विविधमुपक्षीणा मा भवाम तत्र दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपमानम् अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वभावमनश्चरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यद्वस्तु विदस्येदेवं वयं मा विदस्येमहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

a. अग्नये गृहपतये स्वाहा । b. सोमाय वनस्पतये स्वाहा ।

c. मरुतामोजसे स्वाहा । d. इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहा ।

e. पृथिवि मातर्मा मा हिंसीर्मीऽहं त्वाम् ॥ २३ ॥

का° [१५. ६. २३.] अग्नये गृहपतयऽइति चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । रथविमोचनीयसंज्ञाश्चतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ चत्वारि यज्ञंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । गृहाश्रमपालकायामग्नये स्वाहा सुद्धतमस्तु । वनस्पतिवृषिणे सोमाय रुविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्रसम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने ओजसे बलाय रुविर्दत्तमस्तु ॥ का° [१५. ६. २४.] भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति । रथस्य एव यज्ञमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेवत्यम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि हे पृथिवि भूमे त्वं मा मां मा हिंसीः हिंसां मा कार्षीः अरुमपि त्वां पृथिवीं मो मा उ (11.) हिंसिषम् ॥ २३ ॥

रुहसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसदृतसद्योमसद्भजा गोजा ऋतज्ञा अद्रिज्ञा ऋतं बृहत् ॥ २४ ॥

का° [१५. ६. २५.] अवरोहति रुहसः शुचिषदिति । यज्ञमानो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी सूर्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । रुह्यरुहंकारमिति रुंसो भगवानादित्य एवंविधः तं प्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः । किम्भूतो रुंसः शुचिषत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् आदित्यवृषेण । तथा वसुर्वासयिता नराणां प्रवर्तकः अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुवृषेण । होता आहूता देवानाम् वेदौ सीदतीति वेदिषत् अग्निवृषेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आरुवनीयादिवृषेण । नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत् । ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डलवृषेण सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्वत्रस्थित्वेन स्तुत्वा सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति यः अञ्जाः अप्सु उदकेषु जायते मत्स्यादिवृषेणेत्यञ्जाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभूतग्रामवृषेणेति गोजाः । ऋते सत्ये जायते ऋतज्ञाः । अद्रौ पाषाणे अग्निवृषेण जायतऽइत्यद्रिज्ञाः अद्रिर्मधो वा अद्रौ मधे जलवृषेण जायतऽइति वा । ऋतम् ऋ गतौ सर्वत्र गतम् बृहत् महत्परिवृद्धमपर्यन्तम् परब्रह्मवृषो यो रुंसस्तं प्रति रथादवतरामीति भावः ॥ यद्वा रुंसशब्देन रथ उच्यते रुन्ति पृथिवीमिति रुंसः रथः बृहत् महत्प्रौढमृतं यज्ञं सम्पादयत्विति

शेषः । किम्भूतो रुंसः शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाकने वा सीदतीति । वसुः स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति । अत्तरिक्षसत् वृक्षगुल्माद्यनवरुद्धेऽत्तरिक्षे सीदतीति । कृता कृतृसमानः तदेव कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सीदतीति । अतिथिः अतिथिवत्पूज्यः दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति । नृषत् नृषु वाकृत्वेन सीदतीति । वरसत् वरे श्रेष्ठे राजगृहे सीदतीति । ऋतसत् ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति । व्योमसत् सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति । अब्जाः अम्बुयोनिर्वाऽअश्च इति श्रुतेरद्वयो जातेरश्चैरुपेतवादब्जाः । गोजाः गोशब्दवाच्याद्वज्राज्जायत इति गोजाः इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राकृत्स त्रेधा व्यववत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य ज्ञातत्वादृतजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो ज्ञातत्वादद्रिजाः ॥ २४ ॥

a. इयदस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि युजुसि वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहि ।

b. ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि । c. इन्द्रस्य वां वीर्यकृतो ब्राह्मऽअभ्युपावह-
रामि ॥ २५ ॥

का° [१५. ६. २१.] उपस्पृशति शतमानावियदसीति । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाकनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरक्तिकानिर्मितौ सौवर्णौ मणी यजमानः स्पृशति ॥ द्वे द्वादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये । हे रुक्म त्वमियदसि एतावत्परिमाणं शतरक्तिकापरिमितमसि आयुरसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि यो हि यदात्मकः स तदातुमुत्सकृते यतस्त्वं शतमानमसि ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युजुसि युनक्ति यज्ञं सम्भारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युज् वर्चस्तेजस्वी भवसि अतो मे (12.) मम वर्चः तेजो धेहि ॥ का° [१५. ६. ३०.] तौ ब्रह्मणे दक्षोर्गसीति शाखामुपस्पृशतीति । तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वीत्तरथवाकने एवोपगूहितामौदुम्बरीं शाखामुपस्पृशेत् ॥ शाखादेवत्यम् हे औदुम्बरि शाखे त्वमूर्गसि अन्नत्रया भवसि तत ऊर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय ॥ का° [१५. ६. ३१.] इन्द्रस्य वामित्यवरुते ब्राह्म पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति । अधर्युजमानब्राह्म व्याघ्रचर्मस्थापितायां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां

नीचौ करोति ॥ बाहुदेवत्यम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनौ हे बाहु अहं वां युवामुपावहरामि (13.) मैत्रावरुणी-
पयस्यां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

VI. a. स्योनासि सुषदासि । b. क्षत्रस्य योनिरसि ।

c. स्योनामासीद् सुषदामासीद् क्षत्रस्य योनिमासीद् ॥ २६ ॥

का° [१५. ६. ३३: ७. १.] प्राक् स्विष्टकृतः खादिरीमासन्दी७ रज्जूतां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीतीति । पयस्यायाः स्विष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्युतां खादिरीं मञ्चिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणाधिष्ण्यस्य पुरो निदधाति ॥ आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि त्वं स्योना सुखद्वपासि सुखकारी भवसि । सुषदासि सुखेन सीदसि यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ का° [१५. ७. २.] अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति । आसन्द्यां वस्त्रमाह्लादयति ॥ अधीवासदैवतम् । हे अधीवास त्वं क्षत्रस्य क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्भारकत्वेन कारणमसि ॥ का° [१५. ७. ३.] सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदिति । आसन्द्यां यजमानं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । हे यजमान स्योनां सुखकरीमासन्दीमासीद् आरोह सुषदां सुखोपवेशनयोग्यामासन्दीमासीद् क्षत्रस्य योनिं स्थानमासन्दीमासीद् ॥ २६ ॥

निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

का° [१७. ७. ४.] निषसादित्युरोऽस्यालभतऽइति । अध्वर्युर्यजमानरुदयं स्पृशति ॥ वरुणदेवत्या गायत्री श्रुनःशेषदृष्टा अष्टषट्सप्तवर्णापादत्वाद्वर्धमाना गायत्री । असौ यजमानः पस्त्यासु विन्तु प्रजासु आ निषसाद् विशो वै पस्त्या इति श्रुतेः [५. ४. ४. ५.] आधिपत्येनोपविवेश यदासन्द्यां निषसाः स प्रजास्त्रेव निषसा इत्यर्थः । व्यवहृताश्चेति [पा° १. ४. ८२.] आड उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम् । किम्भूतो यजमानः धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः । तैथा सुक्रतुः शोभनसंकल्पः शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं निषसाद् साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् सम्राड्भावाय राज्ययिति श्रुतेः [५. ४. ४. ५.] ॥ २७ ॥

- a. अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् । b. ब्रह्मंस्त्वं ब्रह्मासि स-
वितासि सत्यप्रसवः । c. वरुणोऽसि सत्यौजाः । d. इन्द्रोऽसि वि-
शौजाः । e. रुद्रोऽसि सुशेवः । f. बृहत्कार् श्रेयस्कर् भूयस्कर् ।
g. इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रध्य ॥ २८ ॥

का° [१५.७.५.] अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्याणावाधयेति । यजमानकृस्ते द्यूत-
साधनभूतान्यञ्चाक्षान्सौवर्णकपर्दान्निदध्यात् ॥ अक्षा यजमानो वा देवता । चतु-
र्णामक्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एकद्वया पतन्ति उता-
ना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्जयः तत्र कलिः सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते
तत्सम्बन्धेन यजमानं प्रति वा । हे अक्ष यद्वा हे यजमान त्वमभिभूरसि अभिभवि-
ता अभितो व्याप्तासि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊ-
र्धा चेति पञ्च दिशः ते तदर्थं कल्पन्तां तत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु । कलेः सर्वाक्षा-
भिभावकत्वात्सुन्वतोऽपि जयापेक्षित्वात्पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः ॥ का° [१५.७.
७-१.] वरं वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः प्रत्याह व्यत्यासः सविता वरुण
इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिरादिनैवात्यमिति । यजमानो राज्यं मेऽस्त्व-
त्यादि द्रव्यं सम्प्रार्थ्य पञ्चवारं ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणामामन्त्रयते एवमामन्त्रि-
तो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्ये-
तेर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रत्याह तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ त्वं ब्रह्मासीति प्र-
योगः । व्यत्यासमित्यादौ यजमानो ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवि-
तासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणामामन्त्रयते ब्र-
ह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति
ब्रह्माणामामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा इत्याह । पुं - यते
ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह । अत्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव
त्वं ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मणोति सूत्रार्थः ॥ ॥ ब्रह्मन् । ब्रह्मदेवतम् । य-
जमानः प्रथमं ब्रह्माणामामन्त्रयते हे ब्रह्मन् ऋषिक् त्वामामन्त्रयऽइति शेषः ॥ त्वं
ब्रह्मासि । पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्यानि । ब्रह्मामन्त्रितो यजमानं प्रत्याह हे य-

जमान त्वं ब्रह्मासि महान्भवसि सविता प्रेरकश्चासि सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवो
 ऽनुज्ञा यस्य ॥ द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्यौ-
 ज्ञाः सत्यमोज्ञो यस्य अमोघवीर्योऽसि सत्ये वा ओज्ञो यस्य ॥ तृतीयं प्रत्याह
 त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशौज्ञाः विन्नु प्रज्ञास्वो जस्ते ज्ञो यस्य वि-
 ओज्ञा इति प्राप्ति विशौज्ञा इति हान्दसमत एव पदकारो नावग्रहं चकार (14.) ॥
 चतुर्थं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन् त्वं रुद्रवृषोऽसि शत्रूणां रोदना-
 द्रावणाच्च । सुशेवः शेव इति सुखनाम [निघं ३. ६.] शोभनं शेवः सुखं यस्मात्
 शोभनं सुखयिता ॥ त्वं ब्रह्मासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् ॥ का° [१५. ७. १०.]
 बद्धकारेति च ह्ययत्येवंनामानमिति । यजमानं बद्धकारित्यादिसुमङ्गलनामानं नर-
 माकारयति (15.) ॥ लिङ्गोक्तदेवतम् हे बद्धकार बद्ध कार्यं करोति बद्धकारः श्रेयः
 करोति श्रेयस्करः भूयो बद्धतरं करोति भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे बद्धकारि-
 त्यादिकल्याणनामन् त्वामाह्वयऽइति शेषः ॥ का° [१५. ७. ११.] स्फ्यमस्मै प्रयहति
 पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति । अस्मै यजमानाय स्फ्यं ददाति द्यूतभूमिकर-
 णाय ॥ स्फ्यदेवतम् । हे स्फ्य इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं
 प्रजहारित्यादि तस्य स्फ्यस्तृतीयमिति श्रुतेः [१. २. ४. १.] । तेन हेतुना मे मम य-
 जमानं रथ्य रथ्यतिर्वशगमने वशवर्तिनं कुरु यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयान-
 मित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवतीति श्रुतेः [५. ४. ४. १५.] । यद्वा तेन मे रथ्य यस्मा-
 त्वं वज्रवृषस्तेन कारणेन मम रथ्य द्यूतभूमौ परिलेखनद्वयं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

a. अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणोऽग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा ।

b. स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिर्भिर्यतध्वं सजातानां मध्यमेद्याय ॥ २९ ॥

का° [१५. ७. १५.] द्यूतभूमौ क्षिण्यं निधायभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथु-
 रिति । एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात् ॥
 अग्निदेवत्यम् अग्निः आज्यस्य वेतु कर्मणि षष्ठी धृतं पिबतु स्वाहा सुद्धतमस्तु ।
 किम्भूतोऽग्निः पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्विशालः । तथा धर्मणः पतिः धारणां धर्मं ज-
 गतो धारणास्य धर्मस्य वा स्वामी । जुषाणाः प्रीयमाणः ह्ययमानं हविः सेवमानो

वा । अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिरिति पुनःपाठ आदरार्थः ॥ का° [१५. ७. १६.] अक्षान्नि-
वपति स्वाहाकृता इति । पूर्वोक्तपञ्चाक्षान्यूतभूमौ क्षिपति ॥ अक्षदेवत्यम् । हे
अक्षा यूयं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः
किरणैर्यतधं स्पर्धा कुरुत सजातानां समानजन्मनां भ्रातृणां क्षत्रियाणां मध्ये-
ध्याय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यतधं यत्नं कुरुत यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं
कुरुतेत्यर्थः मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठः तस्य भावो म-
ध्यमेष्टं तस्मै ॥ २१ ॥

VII. सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा वष्ट्रा वृषेः पूक्षा पशुभिरिन्द्रैणास्मे
बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना द-
शम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

का° [१५. ८. १५. १६.] पितामहदशगणाः सोमपानाः संख्याय सर्पणाः सवित्रे-
ति वानुवाकमुक्तेति । पित्रादयः पूर्वज्ञाः पितामहशब्देनोच्यन्ते । ऋत्विजोऽन्ये वि-
प्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययागे सौत्येऽह्नि प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक्
स्वं-स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां गणं गणयित्वा अमुकः प्रथमः सोमपः
असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान्सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसीत्या-
दिसर्पणं [५. ३१] धिष्ण्योपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणकाले सदःप्रवेशो वा । पक्षा-
त्तरमाह सवित्रेति यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं
विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसम्भवादयमेव पक्षः श्रेयानिति सू-
त्रार्थः ॥ सवित्रादिदेवत्यात्यष्टिः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूत आक्षतोऽहं प्रस-
र्पामि सर्पणं करोमि । प्रत्येकपाठादेकवचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः प्रसूत इ-
त्यत आह प्रसवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येण । वाचा वायूपया सर-
स्वत्या । वृषे वृषलक्षितेन वष्ट्रा देवेन वष्टा वृषाणामधिपतिरित्युक्तेः । पशुभि-
रुपलक्षितेन पूक्षा देवेन । अस्मे अनेन इन्द्रेण विभक्तेः शे-अदिशः [पा° ७. १.
३१.] । ब्रह्मणा देवयागे ब्रह्मत्वकर्त्रा बृहस्पतिना । ओजसा ओजस्विना वरुणे-
न । तेजसा तेजस्विना अग्निना । राज्ञा ओषधिविप्राधिपिनं दीप्यमानेन वा सो-

मेन चन्द्रेण । दशम्या दशसंख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विष्णुव-
पेण देवेन । एतैराज्ञप्तः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति राजसूयः समाप्तः ॥ ॥

VIII. a. अ॒श्विभ्यां प॒च॒स्व । b. सर॑स्वत्यै प॒च॒स्व । c. इन्द्रा॑य सु॒त्रामो
प॒च॒स्व । d. वा॒युः पू॒तः प॒वित्रे॑ण प्र॒त्यङ्ग॑सोमोऽ॒ति॒स्रुतः । इन्द्र॑स्य
यु॒ज्यः सखा॑ ॥ ३१ ॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते ॥ राजसूयप्रान्ते विहिता सौत्रा-
मणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्राणामश्विनावृषी ॥ ॥ का० [१५.१.२५.] प-
क्वौदनं विव्रुणैश्चूर्णीकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति सप्तसृजतीति । विव्रुण जाताङ्कुरा अ-
ज्ञाताङ्कुराश्च व्रीहयः क्षौमे बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अज्ञाताङ्कुराणां व्रीहीणामोदनं
पक्वा विव्रुणान्व्रीहीश्चूर्णीकृत्यौदनेन मिश्रयति ॥ त्रीणि यज्ञेषु सुरादेवत्यानि ।
हे सुरे त्वमश्विभ्यां पच्यस्व अश्विनोरर्थाय पाकं कुरु पाको नाम विपरिणामश्रे-
ष्ठता । सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व । सुष्ठु त्रायतइति सुत्रामा तस्मै सुत्रामो शोभ-
नत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व यतः सौत्रामणेन्द्रस्य भेषज्यं कर्तव्य-
मस्ति ॥ का० [१५.१०.१०.] वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्नुतं पुनाति वायुः पूत इ-
ति । पशूनां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दर्भैः सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे पुनाति ॥ सो-
मदेवत्या गायत्री । वायुः सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७.१.३१.] तृतीयैकवचनस्य
सु आदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् प्र-
त्यङ् नीचैरधोमुखः सन् अतिस्नुतः अतिक्रम्य गतः । किम्भूतः इन्द्रस्य युज्यो यो-
गार्हः सखा सखिभूतः । सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं सोमः सु-
गन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपकृत्य सुगन्धः कृत इति [१२.७.३.]
श्रुत्योक्तम् तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

a. कु॒विदु॒ङ्ग य॒वम॒न्तो य॒वं चि॒द्यथा॒ दा॒त्यनु॒पूर्वं वि॒पूय॑ ।

इ॒क्षेक्षे॑षां कृ॒णुक्षि॑ भो॒जनानि॒ ये ब॒र्हिषो॒ नम॑उ॒क्तिं य॒ज्ञन्ति॑ ॥

b. उ॒प॒या॒ममृ॑हीतोऽस्य॒श्विभ्यां॒ वा सर॑स्वत्यै॒ वेन्द्रा॑य॒ वा सु॒त्राम्भो॑ ॥ ३२ ॥

का° [१५.१०.१२.] ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन्वा प्रतिदेवतमेतयैवेति । पू-
तायां सुरायां बदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपत्रिण गृह्णाति
यद्वा कुविदङ्गेत्यृचैव त्रीन्ग्रहान्प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुविदङ्गं उपयामगृ-
हीतोऽस्यश्चिभ्यां वेति प्रथमम् कुविदङ्गं उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै वेति द्वि-
तीयम् कुविदङ्गं उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा सुत्राम्णाऽइति तृतीयम् ॥ तृचं का-
क्षीवतसुकीर्तिदृष्टम् आग्या सोमदेवत्या त्रिष्टुप् । कुविदिति बहुनाम [निघ° ३.
१.] अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु° ५.१०.] चिदिति वितर्के । हे सोम यथा यवमन्तः
यवा विगच्छन्ते येषां ते यवमन्तः मादुपधायाश्च मतोर्वीऽयवादिभ्य इति [पा° ८.२.
१.] यवादीनां निषेधान्मतोर्मकारस्य वकाराभावः बहुयवसम्पन्नाः कृषीवलाः कु-
वित् बहुलं यवं सर्वं यवमयं सस्यं चिद्विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण विगूय पृथक्-
कृत्य अङ्ग क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति दाप् लवने लट् । तथा एषां यजमानानां सम्ब-
न्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह-इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु ।
एषां केषाम् ये यजमाना बर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यन्ननाम
[निघ° २.७.] उक्तिर्वचनं कृविर्लक्षणमन्नमादाय उक्तिं याज्यामभिधाय यजन्ति या-
गं कुर्वन्ति ॥ हे सोम त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्चिभ्यां वा तां गृह्णामि सरस्व-
त्यै तां गृह्णामि सुत्राम्णो रक्षकयिन्द्राय तां गृह्णामि ॥३२॥

युवः सुराममश्चिना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥३३॥

का° (16.) ग्रहाणां युवः सुरामं पुत्रमिवेति । युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ
सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या ॥ अनुष्टुप् अश्चिस-
रस्वतीन्द्रदेवत्या । हे अश्चिना अश्चिनी युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रमावत-
मपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः अवतेर्लङि मध्यमद्विवचनम् । किम्भूतौ यु-
वाम् असुर एव आसुरस्तस्मिन्नमुचौ नमुचिसंज्ञे आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं
सुष्टु रमयतीति सुरामं सुष्टु रमणीयं सोमं सचा सह एकीभूय विपिपाना वि-
पिपानौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिबतस्ती विपिपानौ पिबतेर्व्यत्ययेन क्वादिवे

शानच्प्रत्यये रूपम् तदर्थे श्रुतावितिरासः [१२.३.४.१.] नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पयौ तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाहं नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वती चापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिह्नेद ततो लोहितमिश्रः ससुरः सोमस्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्रमश्विनावरक्षतामित्यर्थः । पुनः कीदृशौ शुभः पती शोभनं शुप् शुभ दीप्तावित्यस्यात्सम्पदादित्वाद्वा वि विप् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालकौ षष्ठाः पतिपुत्रेत्यादिना [पा० ८.३.४३.] पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

पुत्रमिव पितरौ अश्विनो भेन्द्रावतुः काव्यैर्दंसनाभिः ।

यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती वा मधवन्नभिस्तक् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां दशमोऽध्यायः ॥ ॥

त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभौ अश्विनौ त्रामावतुः अवतेर्लिङि मध्यमद्विवचनं पुरुषव्यत्ययः आवतुः पालितवन्तौ । कैः काव्यैः कवीनां मन्त्रद्रष्टृणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः दंस इति कर्मनाम [निघ० २.१.] दंससः करणं दंसना तत्करोति तदाचष्टइति [पा० ३.१.२६. वा० १.२.] णिचि ज्ञाते ण्यासश्चन्यो युजिति [पा० ३.३.१०७.] युच्प्रत्यये दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्रामावतुः अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति यद्यस्मात्कारणात् हे इन्द्र त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिबधादिकर्माणि कृत्वित्यर्थः सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि पिबतेर्लिङि मध्यमैकवचने (17.) रूपम् हे मधवन्धनवन्निन्द्र यस्माच्च सरस्वती देवी वा त्रामभिस्तक् उपसेवते वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतवत्सेवनेन च अश्विनौ त्रामावतुरिति ज्ञायतइत्यर्थः भिस्तक् उपसेवायां कण्डादिः अस्माह्यङि कण्डादिभ्यो यगिति [पा० ३.१.२७.] प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् कृत्वाभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं कृलिति [पा० ६.१.६८.] तिपो लुक् लुङ्लङ्लृङ्ङ्वडुदात्त इति [पा० ६.४.७१.] अडा-

गमः वावसानऽइति [पा० ट. ४. ५६.] जकारस्य ककारः अभिलगिति द्वयम् ॥३४॥
 श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अगमदशमोऽध्यायो राजसूयात्त-
 वर्णनः (18.) ॥१०॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १. ३५ [उत्तरसद्व्यः - उपरिषद्व्यो] ॥१॥ १. ३६ [उत्तरसदस्ते० - उपरि-
 षदो] ॥२॥ १. ३७. ३८ a ॥३॥ १. ३८ b. c । अबधिष्म रक्षोऽमुष्य
 त्वा बधायामुर्बधिष्म । जुषाणोऽध्याज्यस्य वेतु स्वाहा ॥४॥ ॥
- II. ॥ १०. १ [०णाऽअभ्य०] ॥१॥ २ ॥२॥ ३. ४ cd. ab [सूर्यवच स्थ]. gh.
 ik. ef. no. pq. rs । शैष्ठा [प्रौघा?] स्थ - दत्त । t [स्वाराज्ञी (19.)] ॥३॥
 ४ u [सं मधुम०]. v [सहोज्ञसा] ॥४॥ ८ ॥
- III. ॥ १. ३१ [प्रसवाणां - पशूनां मित्रः सत्याय -] ॥१॥ इमं देवा अस-
 पन्नं सुवधं मरुते क्षत्राय मरुते ज्यैष्ठ्याय । इमममुममुष्य पुत्रममुष्याः
 पुत्रमस्यै विशे ॥२॥ एष वः कुरवो राज्ञिष वः पञ्चाला राजा । सोमो
 ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥३॥ ११ ॥
- IV. ॥ सोमस्य त्विषिरसि । १०. ५ b - g ॥१॥ h. l. k. i. m. n । ६ b. c ॥२॥
 ७ ॥३॥ ८ a. b. d. c. e. g [बध्यात्]. f ॥४॥ रुजासि दुबासि क्षुपा-
 सि । ८ l. m. n ॥५॥ १ a. b. c. e. d. f [शम्भू]. g ॥६॥ १७ ॥
- V. ॥ १० ॥१॥ ११ ॥२॥ १२ ॥३॥ १३ ॥४॥ १४ [शिराऽऋतू]
 ॥५॥ १५ ॥६॥ १६ [उभाऽइन्द्राऽउदितः] ॥७॥ २४ ॥
- VI. ॥ १७ [येण मरुतामोज्ञसा क्ष०] ॥१॥ इमं देवा असपन्नं सुवधं मरु-
 ते क्षत्राय मरुते ज्यैष्ठ्याय मरुते ज्ञानराज्याय । इमममुममुष्य पुत्रममुष्याः
 पुत्रमस्यै विशे ॥२॥ एष वः कुरवो राज्ञिष वः पञ्चाला राजा । सोमो

- ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥३॥ ११ [धरागुदक् ता अर्हि] ॥४॥
 २० a - रयीणाम् ॥५॥ २० c [क्रवि - तस्मै] ॥६॥३०॥ ॥
 VII. ॥ २१ a. b [युनग्मि]. c [रिष्टः फल्गुनः]. d. e. f ॥१॥ २२ [षाल्यु°
 - युवसे स्वश्चान्] ॥२॥ २३ a. b. d. c. e ॥३॥ २४ [डुरोण°] ॥४॥
 २५ a [मे धेहि]. b [मे धेहि]. c वां ब्राह्म वीर्यकृताऽउपा° ॥५॥३५॥ ॥
 VIII. ॥ २६ ॥१॥ २७ ॥२॥ अभिभूरस्ययानामेतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तां
 ब्रह्मस्त्वं ब्रह्मासि ॥३॥ सवितासि सत्यप्रसवः । २८ c. d. e ॥४॥
 प्रियंकर श्रेयस्कर भूयस्कर । २८ g ॥५॥ २९ a [ऽस्य रुविषो वेतु].
 b ॥६॥४१॥ ॥
 IX. ॥ ३० - रिन्द्रेणास्मै ॥१॥ ३० बृहस्प° - विलुना देवतया दशम्येयं यज्ञं
 विलुमाप्रवानि ॥२॥४३॥ ॥
 X. ॥ ३१ [वायोः] ॥१॥ ३२ a [नमउक्तिं न जग्मुः] । b ॥२॥ ३३ [नमु-
 चाऽआ°] ॥३॥ ३४ [पितराऽअश्विनोभेन्द्रावधुः का°] ॥४॥४७॥ ॥
 दशानुवाकेषु सप्तचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे एकादशमोऽध्यायः ॥ ॥

I. युञ्जानः प्रथमं मनस्तवाय सविता धियम् ।

अग्नेर्जीतिर्निचायं पृथिव्या अध्याभरत् ॥१॥

रमाकान्तं (1.) नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितैकादशाध्याये मन्त्रदी-
 पो वितन्यते ॥ ॥ एकादशमार्भ्याष्टादशाध्यायपर्यन्तमग्निचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापति-
 ऋषिः साध्या ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिः
 ऋषिः द्वितीयचितेर्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्राग्निविश्वकर्माणां ऋषयः चतुर्थचिर्ऋते-
 ष्य एवः ऋषयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तथा च श्रुतिः [६. २. ३. १०.]

प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत्प्रजापतिरेव तस्या अर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमप-
श्यन्देवा एव तस्या अर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्तः एव
तस्या अर्षेयमृषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या अर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चि-
तिमपश्यत्परमेष्ठेव तस्या अर्षेयमिति ॥ चयनं कर्तुमिहन्फाल्गुनकृत्तप्रतिपदि पौ-
र्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाश्चगोऽव्यजानालभ्याजनेन यागं कृत्वा पञ्चानां शिरांसि घृता-
क्तानि प्रथमचितावुपधानार्थं क्वचित्संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यजशेषं च मृग्युक्ते त-
डागादिजले प्रास्येत् उखार्यमिष्टकार्थं च मृदं जलं च तत एवादेयम् ततः फाल्गु-
नकृत्ताष्टम्यामुखासंभरणम् तदर्थमाकृवनीयदक्षिणाग्नीऽउदृत्याकृवनीयात्प्राक् कृते
चतुष्कोणे गते ततस्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूमिं स्थापयेत् पिण्डाकृवनीयात्तरा-
ले सहिद्रां वल्मीकमृदं निदध्यात् आकृवनीयादक्षिणदिशेऽश्वगर्दभाजाः प्राञ्जुखाः
प्रागपरा मुञ्जरसनाबद्धाः स्थाप्याः आकृवनीयोत्तरे वैणव्युभयतस्तीक्ष्णा कल्माषी
हिरण्यमी वाग्निः स्थाप्या ततः कर्माकृ का° [१६.२.७.] अष्टागृहीतं जुहोति संत-
तमुदृहन्त्युज्जान इति । अस्यार्थः । गार्कपत्ये घृतं संस्कृत्य जुहूं सुवं च संमृज्य सु-
च्यष्टागृहीतमाज्यमाकृवनीये परिस्तरणसमिदाधानपूर्वकं संततमविह्विन्नधार्या सु-
चमूर्ध्ना कुर्वन्नध्वर्युर्जुहोति युज्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः सांतत्यं चाष्टर्चाले स्वाहा-
कारपर्यन्तम् ॥ आद्यानुष्टुप् तृतीयः सप्तान्नरः । अष्टानां सवितापि ऋषिः देवोऽपि
सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चीयमान-
स्य वज्रेः सम्बन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य यदा सफला-
नां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य । पृथिव्याः पशुशरीरान्विताया भूमेः सकाशाद-
ध्यामरत् अध्याकृतवान् इष्टकाः (२.) कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन
श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्वै युज्जान इति [६.३.१.१२.] श्रुतेः । किम्भूतः प्रथम-
मग्न्यारम्भे मनो युज्जानः समादधानः युङ्क्तेऽसौ युज्जानः किं कृत्वा धियो बुद्धीरिष्ट-
कादिविषयाणि ज्ञानानि तत्राय तन्निवा विस्तार्य मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्यावधार्ये-
त्यर्थः तनु विस्तारि समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति [पा° ६.४.२१.] क्वाप्रत्ययः
अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः अनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा° ६.४.३७.] न-
लोपः क्को यगिति [पा° ७.१.४७.] क्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्वर्गाय शक्त्या ॥२॥

गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती तदुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन्यञ्चके
हृन्दः शङ्कुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं य-
जमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्गाय स्वर्गसाधकाय कर्मणे
शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥२॥

युक्ताय सविता देवात्स्वर्गतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥३॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना सविता तान्प्रसिद्धान्देवान्प्रसुवति (३.)
षू प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटावित्यडागमः (३.) प्रसूति अभ्यनुज्ञानाति प्रेरयती-
त्यर्थः । किं कृत्वा युक्ताय युक्ता क्वो यक् अग्निकर्मणि संयोज्य । किम्भूतान्देवान्
धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशतः इति दिवम् इगुपधेति
[पा० ३.१.१३५.] कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गहतः इणः शत्रत्तस्य यत इ-
ति वृषम् । पुनः कीदृशान् बृहत् मरुत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्मत्वेन करि-
ष्यतः संस्कुर्वतः । कीदृशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गह-
तो देवानग्निकर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान्देवानिन्द्रियविशेषा-
न्युक्ता विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति (४.) प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति कीदृशान्
स्वर्गतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान् तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया
दिवं करिष्यतः तत्तदिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान् ॥३॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥४॥

ज्ञाती व्याख्यातापि [५.१४.] विशेषतो व्याख्यायते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य
यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य सम्बन्धिनो
विप्रा ऋत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं
कुर्वते । उत अपि च धिय इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयन्ति । की-

दशस्य विप्रस्य वृकृतः प्रभोः अग्निचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य । तथा विपश्चितः विदु-
पः प्रयोगाभिज्ञस्य । विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुह्वतीति होत्राः त्रप्र-
त्ययः कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः । नन्विदमृत्विग्यज्ञमानादिकं कुतो ज्ञातं तत्राह
एक इत् एक एव सविता विद्धे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशः वयुनावित् व-
युनानि प्रज्ञानानि वैत्तीति वयुनवित् अन्येषामपि दृश्यतः इति [पा० ६.३.१३७.]
दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यज्ञमानाभिप्रायज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत
आह यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्महती परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती
अचित्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥४॥

युजे वां ब्रह्म पूर्वं नमोभिर्वि श्लोकं एतु पथ्येव सूरः ।

शृण्वन्तु विश्वेऽमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्युः ॥५॥

त्रिष्टुप् आद्यद्वितीयतुर्गाणां व्यूहेन पूरणम् । पत्नीयज्ञमानौ वामिति पदेनो-
च्यते । हे पत्नीयज्ञमानौ वां युवयोरर्थे नमोभिरन्नैः इदानीं हुतैर्धृतेः सहितं पूर्वं
पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिवृढमग्निचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि सम्पाद-
यामि व्यत्ययेन तुदादित्वाहः यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चो-
च्यन्ते वामर्थे पूर्वं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्मणजातिं नमोभिरन्नैर्युजे योजयामि अन्नैर्वि-
प्रांस्तर्पयामीत्यर्थः । किमर्थमिति चेत् सूरः पण्डितस्य यज्ञमानस्य श्लोकः कीर्तिर्व्येतु
विविधं गह्वरं लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहृताश्चेति [पा० १.४.८२.] वि एतु अन-
योर्व्यवधानम् तत्र दृष्टान्तः पथ्या-इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञमार्गप्रवृत्ता आहु-
तिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यज्ञमानस्य श्लोक उभयलोकसंचारी भवत्विति
भावः । किं च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यज्ञ-
मानस्य श्लोकं शृण्वन्तु । के । ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आत-
स्युः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वेऽस्य कीर्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥५॥

यस्य प्रयाणामन्वन्यऽश्वायुर्देवा देवस्य महिमानमोजसा ।

यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजाऽसि देवः सविता महिब्रुना ॥६॥

सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम् । अन्ये देवा यस्य सवितुः प्रयाणं

प्रवृत्तिमनुययुरित् अवश्यमनुगृह्येव यत्प्रवृत्तिमनुवर्तन्त्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं मह्यं च ओजसा बलेनानुययुः यश्च सविता पार्थिवानि रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतींस्त्रीन् लोकान्मिमीते लोका रजांस्युच्यन्ते इति यास्कः [निर्ह° ४.११.] स देवः महिषना स्वकीयेन महाभाग्येन एतशः एतज्जगत्त्रयं स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महर्मेकतो भावो महित्वं तेन । भावे हान्दसस्त्वन्यत्ययः । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु [निघ° १.१४.] पठितम् स देव एतशः अश्वत्थेण सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः उषा वाऽअश्वस्य मेध्यस्य शिर इति श्रुतेः [१०.६.४.१.] सूर्यादश्च वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वाच्च [२१.१३.] ॥ ६ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।

दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [१.१.] कथ्यते । हे देव सवितः यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यज्ञमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव । किं च दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्यः केतपूः केतं परचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्तनेन शोधयतु । वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादयतु अस्मदुक्ता वाक्तास्मै रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

a. इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यं सखिविदं सत्राजितं धनजितं स्वर्जितम् । b. ऋचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहदायत्रवर्तनि स्वाहा ॥ ८ ॥

अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती हृन्दः । हे सवितर्देव नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय । कीदृशं यज्ञं देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविदं सखायं स्वनिष्पादकं यज्ञमानं वेत्तीति तम् विद ज्ञाने सखीनृविज्ञो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विद् लाभे सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विद सत्तायाम् । स-

त्राजितं सत्राणि द्वादशाह्वादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम् तानि हि ची-
यमानमग्निमपेक्षते यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाची सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति । धन-
जितं धनं गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति धनजित् । स्वर्जितं स्वः स्वर्गं
जयति फलत्वेन सम्पादयति स स्वर्जित्तम् ॥ किं च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसा-
नरहिता यजुर्हता स्वाहेति यजुः हे सवितः ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा
सह स्तोमं त्रिवृदादिकं समर्थय समृद्धं कुरु गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम स-
मर्थय बृहत् साम च समर्थय कीदृशं बृहत् गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनि-
र्मर्गी यस्य तत् बृहत्साम्नो गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. आददे गायत्रेण हृन्दसाङ्गिरस्वत्पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीषमङ्गिरस्व-
दाभरं त्रैष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १ ॥

का° [१६. २. ८.] देवस्य त्वेत्यग्निमादाय हस्तऽआधायित्वेनामभिमन्त्रयते । अ-
स्यार्थः देवस्य वेति कण्डिकाद्वयात्मकमन्त्रेण वैणवीमग्निमादाय हस्तऽआधायेति
ऋचा [क° ११.] एनामग्निमभिमन्त्रयते ॥ देवस्य वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः
सावित्रं यजुः व्याख्यातम् ॥ आददे अग्निर्देवता अतिधृतिहृन्दः । हे अग्ने सवि-
तुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः सम्बन्धिभ्यां मणिबन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां
पूजः सम्बन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण हृन्दसा सहस्र-
भूतेन युक्तः सन् वा त्वामाददे गृह्णामि तत्र दृष्टान्तः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तु-
ल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते अयस्मयादीनि हृन्दसीति [पा° १. ४. २०.] भसंज्ञायाम-
ङ्गिरस्वदिति रुवाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वामगृह्णन् तद्वत् । हे अग्ने
त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्यात् सहस्रानाडुत्सङ्गात् अग्निमाभर आह्वर
हृग्रहोर्भश्हृन्दसीति [पा° ८. २. ३२. वा° १.] हस्य भः । त्रैष्टुभेन हृन्दसा कृत्वा
अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तोऽर्थातिशयार्थः अ-
भ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति यास्कोक्तेः [निरु° १०. ४२.] । किम्भूतमग्निं पुरीषं
पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः [६. ३. १. ३८.] पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीषस्तं प-

शव्यम् यद्वा पुरीषशब्देन पांशुत्रपा शुष्का मृडयति तदर्हतीति पुरीषोऽग्निः मृ-
दमादायोखां कृत्वा तस्यामग्निः स्थाप्यते यतोऽतो मृदग्न्योर्भेदोपचारेण मृदाहर्-
णमेवाग्न्याहरणमित्यभिप्रायेण पुरीषमग्निमाहरेत्युच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयन-
प्रकरणो सर्वत्रानुवर्तिष्यते ॥ १ ॥

अभिरसि नार्यसि त्वया वयमग्निं शक्मं खनितुं सधस्यऽग्रा जागतिन
हृन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

त्वमभिरसि उखां निर्मातुं मृत्खननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्री-
त्रपा चासि यद्वा न विद्यते अरिः शत्रुर्यस्याः सा नारी ईप् हृन्दसः खननकाले
ऽश्मादिना तव कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः किं च त्वया युक्ता वयं सधस्ये पृथिव्या
उत्सङ्गे वर्तमानमग्निं जागतिन हृन्दसा खनितुं शक्मं शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्य-
येन शप् अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

a. हृस्तऽग्राधाय सविता बिभ्रदग्निं हिरण्ययीम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याभरत् ॥

b. आनुष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

अनुष्टुब्यजुरक्ता आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रिष्टुक्छन्दः । तृतीयतुर्यपाद-
योर्व्यूहेन पूर्तिः । अग्निदेवत्या । सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हृस्ते हिरण्ययीं स्वर्णत्र-
पामग्निमाधाय स्थापयित्वा बिभ्रत् तामेव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्नि-
चाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन हृन्दसा अभरत्
आकृतवान् अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

II. प्रतूर्तं वाजिन्नाद्रव वरिष्ठामनुं सम्बतम् ।

दिवि ते जन्म परममन्तरिजे तव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरित् ॥ १२ ॥

का° [१६. २. १०.] अश्वप्रभृतींश्च प्रत्यृचं प्रतूर्तं युक्तायां योगे-योगऽस्ति । ऋ-
क्त्रयेण प्रत्यृचमश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयतेऽग्निरुस्त उपविष्ट एव ॥ अश्वदेवत्या आ-
स्तारपङ्क्तिः नाभानेदिष्ठदृष्टा यस्या अन्त्यौ द्वादशकावाग्यावष्टकौ सास्तारपङ्क्तिः ।

वन सम्भक्तौ संवन्यते सम्यग्भज्यते मृद्वरुणार्थं सेव्यतऽइति सम्बत् सम्पूर्व-
स्य वनतेः क्षियेतद्रूपम् मृत्खननयोग्या भूमिः सम्बत् सा च पाषाणायभावेना-
तिप्रशस्तत्वादरिष्टेत्युच्यते । हे वाजिन् शीघ्रगामिन्नश्च वरिष्ठामुत्कृष्टां सम्बतं भू-
मिमनुलक्ष्य प्रतूर्तं शीघ्रमाद्रव आगह नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८. २. ६१.] क्ता-
त्तो निपातस्वरतेः । ते तवाश्वस्य दिवि ग्युलोके परममुत्कृष्टं जन्मादित्यत्रूपेण
भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्चत्रूपेण प्रसिद्धम् ।
अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् यद्वा नियुन्नामकवायुश्चा अन्तरिक्षे संचरन्ति तद्रूपे-
णास्यान्तरिक्षवर्तिवम् नाभिश्चक्षुः प्रकृष्टं शरीरमुपलक्ष्यते । पृथिव्या अधि उप-
रि तव योनिः स्थानमित् एव पादावेवेत्यर्थः भूमौ ते निवासस्थानं प्रत्यक्षं दृश्य-
ते । विराड्त्रूपेणाश्वः स्तूयते एवमहिमा त्वं शीघ्रमागहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

युञ्जाथाऽ रासभं युवमस्मिन्यामे वृषणवसू । अग्निं भरत्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुञ्चिदृष्टा (5.) । गर्दभं मन्त्रयते । अर्धयुजमानावुच्येते ।
वृषा सेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृषणवसू वर्षतीति वृषा कनिन्यु इत्यादि-
ना [उणा० १. १५५.] वर्षतेरौणादिकः कनिन्प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा वृष
फलाभिवर्षकं वसु धनं ययोस्तौ नलोपाभाव आर्षः तयोः सम्बोधनं हे वृषणव-
सू अर्धयुजमानौ यजमानदम्पती वा युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां बध्नीतम्
युजेर्लोठि आत्मनेपदे मध्यमद्विवचनं युञ्जाथामिति । क्व अस्मिन्यामे अस्मिन्नग्निक-
र्मणि यद्वा यामो मृद्वरुणत्रयो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते सति । कीदृशं रा-
सभम् अग्निं भरत्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः तथा अस्मयुमस्मान्कामयमानमस्मद्वितैषि-
णमित्यर्थः इदम्युरिदं कामयमान इति यास्कः [निरु० ६. ३१.] अस्मानिहतीत्यस्मयुः
सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३. १. ८.] क्यचप्रत्ययः अस्मदष्टेरत्वं हान्दसम् क्वाच्छ-
न्दसीति [पा० ३. २. १००.] उप्रत्ययः ॥ १३ ॥

योगे-योगे त्वस्तरं वाजे-वाजे क्वामहे । सखाय इन्द्रमृतये ॥ १४ ॥

अजदेवत्या गायत्री श्रुनःशेषदृष्टा । अजं मन्त्रयते । सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता
ऋत्विग्यजमाना वयमिन्द्रमिन्द्रियवत्तं वीर्यवत्तमिन्द्रियप्रदं वा अजमृतये अवनाय

रत्नणाय कृवामहे आकृयामः कृः शयि सम्प्रसारणम् । क्व सति वाजे-वाजे तत्त-
दन्ने मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा । किम्भूतमजं
योगे-योगे तवस्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयतऽइति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्कर्मणि तव-
स्तरं बलवत्तरमुत्साकृवन्तम् तव इति बलनाम [निघ० २. १.] तवो बलमस्या-
स्तीति तवस्वी अस्मायित्यादिना [पा० ५. २. १२१.] विन् अत्यन्तं तवस्वी तवस्त-
रस्तम् अतिशये तरप् विन्मतोर्लुगिति [पा० ५. ३. ६५.] तरपि विनो लुक् ॥ १४ ॥

a. प्रतूर्वन्नेक्ष्वक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहि । b. उर्वन्त-
रिन्नं वीहि । a. स्वस्तिगव्यूतिर्मयानि कृण्वन्पूजा सयुजा सह ॥ १५ ॥

का० [१६. २. ११.] अनुपस्पृशन्नुत्क्रामयत्येनान्प्राचः (6.) प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्त-
रिन्नं पृथिव्याः सधस्यादिति । स्पर्शमकुर्वन्नश्चादीन्भयं दर्शयन्प्राचो गमयति ॥ वि-
राड्द्वपा त्रिष्टुप् यजुर्मध्या उर्वन्तरिन्नं वीहीत्येतावद्यजुः त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थो
ऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्द्वपा अत्र द्वितीयो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । ऋ-
चो मध्ये यजुः । अस्याः पूर्वार्धस्याश्चो देवता । हे अथ त्वमेहि आगह किं कुर्व-
न्प्रतूर्वन् तूर्वतिर्बधकर्म शत्रून्हिंसन् । अशस्तीः भ्रातृव्यैः क्रियमाणा अपकीर्ति-
रवक्रामन्यादैरवष्टम्भयन्निवारयन्त्रित्यर्थः । आगमने को गुण इति चेत् मयोभूः
मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन्सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणा-
वतो गाणपत्यं गणपतिवमेहि आ समन्तात्प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतिवत् लप्स्य-
सऽइति भावः ॥ उर्वन्तरिन्नम् यजुःसहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः हे
गर्दभ अभयानि कृण्वन् ऋत्विग्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा
समानयोगिन्या पूजा पृथिव्या सह ऊरु विस्तीर्णमन्तरिन्नं वीहि विशेषेण प्राप्नु-
हि इयं वै पृथिवी (7.) पूषेति श्रुतेः [६. ३. २. ८.] सह युङ्क्ते सा सयुक् तया ।
किम्भूतस्त्वं स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम [निरु० ३. २१.] स्वस्ति विनाश-
रहितो गव्यूतिर्मार्गी यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागहेत्यर्थः । नैको
ऽधानं प्रपद्येतेति न्यायात्पूजा सहेत्युक्तिः ॥ १५ ॥

a. पृथिव्याः सधस्याग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर ।

b. अग्निं पुरीषमङ्गिरस्वदहेमः । c. अग्निं पुरीषमङ्गिरस्वदग्निमः ॥१६॥

अज्ञोत्क्रमणे विनियोगः । यजुः । आसुरी गायत्री अग्नेयी । हे अग्ने (८.) पृथिव्याः भूमेः सधस्यात्सहस्थानात्पुरीषं पशव्यमग्निमङ्गिरस्वदङ्गिरस-इवाभर आरु ॥ का° [१६.३.१२.] अग्निषु प्रज्वलत्सु पिण्डं गह्वर्यग्निं पुरीषमिति । त्रिषु अग्निषु दीप्यमानेषु ब्रह्मयज्ञमानार्धवश्चतुष्कोणश्चतुर्थं मृत्तिकापिण्डं प्रति गह्वर्यश्चगर्दभाजा अपीति सूत्रार्थः ॥ सामगायत्री हृन्दः । पुरीषं पशव्यमग्निमङ्गिरस-इव वयमहेमः अह अभिमुखमिमः गह्वरः अहभिरासुमिति शाकपूणिरिति यास्कः [निरु° ५.२८.] ॥ का° [१६.२.१३.] अनद्धापुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यान्व्यर्थकमग्निं पुरीषमिति । देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनद्धापुरुषस्तं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयं यजुः आसुर्यनुष्टुप् । पशव्यमग्निमङ्गिरस-इव वयं भरिष्यामः सम्पादयिष्यामः ॥१६॥

अन्वग्निरुषसामग्रमव्यदन्वहानि प्रथमो ज्ञातवेदाः ।

अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु ग्वावापृथिवीऽआततन्थ ॥१७॥

का° [१६.२.१५.] वल्मीकवपामादाय हिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वग्निरिति । वल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिवृद्धः सा वल्मीकवपा पिण्डाद्वनोयात्तराले स्थापितास्ति तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्पुरोधोदृष्टा प्रथमस्य व्यूहनम् । अग्निरुषामुषःकालानामग्रमुपक्रममन्वव्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । ज्ञातं ज्ञातं वेत्ति वेदयति वा ज्ञातवेदाः अग्रमग्निः प्रथमः मुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वव्यत् किं च सूर्यस्य रश्मीन्किरणान्पुरुत्रा बहुधा अन्वव्यत् । किं च ग्वावापृथिवी उभे अपि अनु क्रमेण आततन्थ आतेनिय आततान सर्वतो व्याप्तवान् व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३.१.८५.] पुरुषव्यत्ययः बभूधाततन्थेत्यादिना [पा° ७.२.६४.] निपातः । सर्वप्रकाशको लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥१७॥

आगत्य वाज्यधानं सर्वा मृधो विधूनुते

अग्निं सधस्यै मरुति चक्षुषा निचिकीषते ॥१८॥

का° [१६. २. १७.] आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्वमिति । मृत्पिण्डात्ति तिष्ठन्नश्वमभिमन्त्रयते ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप्मयोभूदृष्टा । वाजी वेगवानयमश्वः अध्वानं मार्गमागत्य प्राप्य सर्वा मृधः सर्वान्संग्रामान्याप्मनः श्रमान्विधूनुते विविधं कम्पयति अपनयतीत्यर्थः ततो विगतश्रमः सन् मरुति उत्कृष्टे सधस्ये सरुस्थाने पृथिव्यां वर्तमानमग्निमग्निहेतुं मृदं चक्षुषा निचिकीषते पश्यति पश्यत्यर्थश्छान्दसोऽयं धातुः ॥ १८ ॥

आक्रम्य वाजिन्यृथिवीमग्निमिह रुचा त्वम् ।

भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि यतः खनेम तं वयम् ॥ १९ ॥

का° [१६. २. १८.] आक्रम्येत्येतेन मृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति (९.) । एतेनाश्वेन गर्तस्थं मृत्पिण्डमधिष्ठापयति क्रमयति मृत्पिण्डोपर्यश्वस्य सव्यं पदं स्थापयतीत्यर्थः सूत्रस्य ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व पृथिवीं भूमिमाक्रम्याधिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा दीप्त्या कृत्वा त्वमग्निमिह अग्नेरन्वेषणं कुरु अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्वित्यर्थः । किं च भूम्या वृत्वाय वृत्तु वर्तने क्वाप्रत्ययः क्त्वो यक् अत्र स्पर्शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशोऽग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय यतो यस्मात्प्रदेशादयं तमग्निं खनेम खननेन सम्पादयाम यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशी मृत्प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम ॥ १९ ॥

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्यमात्मान्तरिक्षं समुद्रो योनिः ।

विख्याय चक्षुषा त्वमग्निं तिष्ठ पृतन्यतः ॥ २० ॥

का° [१६. २. १९.] द्यौस्तेऽस्ति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन्निति । पिण्डोपरि पदं दधतमश्वमस्पृशंस्तिष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणकरमश्वपृष्ठे धारयन्मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः ॥ आर्षी ब्रूहती अश्वदेवत्या । हे अश्व द्यौः सुलोकस्ते तव पृष्ठं पृथिवी भूलोकस्ते तव सधस्यं सरुस्थानं पादौ अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकस्ते वात्मा शरीरात्तर्वर्ती जीवात्मा समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थानमप्सुयोनिर्वाऽश्व इति श्रुतिः । एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः संग्रामं कर्तुमिह्यतः शत्रून्राक्षसादींस्तस्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पदिराक्रम्य वि-

नाशय पृतनामिहृति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यच् [पा° ३.१.८.] कव्यधरपृतन-
स्यर्चि लोप इति [पा° ७.४.३१.] क्यचि परे पृतनाशब्दस्याल्लोपः ततः शतृ-
प्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्राम मरुते सौभगायास्मादास्थानाद्रविणोदा वाजिन् ।

वयं स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनेन उपस्थेऽस्याः ॥ २१ ॥

का° [१६.२.११.] उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति । मृत्पिण्डादश्चमुत्तारयतीत्यर्थः ॥ वि-
राडश्चदेवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्तिः द्वितीय एकादशस्तेनैकाधिका । हे
वाजिन्मरुते सौभगाय महाभाग्याभिवृद्धये (10.) ऽस्मात् आस्थानात् खननप्रदे-
शाद्यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगवद् ऐश्वर्यवाची शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य स
सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति
द्रविणसूशब्दः सान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभनमतौ सा-
नुग्रहे चित्ते स्याम भवेम कीदृशा वयम् अस्याः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे
अग्निमग्न्यर्थं मृत्पिण्डं खनन्तः खनितुमुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

उदक्रमीद्रविणोदा वाज्यर्वाकः सु लोकां सुकृतं पृथिव्याम् ।

ततः खनेन सुप्रतीकमग्निं स्वो रूक्षाणा अधि नाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

का° [१६.२.२०.] उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते । पिण्डादुत्तारिताश्च मन्त्रयते ॥ आ-
श्वी त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्र-
देशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं (11.) शोभनं लोकं प्रदेशं सु-
कृतं पुण्यवन्तमकः कृतवान् करोतेर्लङि बङ्गलं हृन्दसीति [पा° २.४.७३.] शपो
लुकि गुणे तिलोपे वृषम् । ततः प्रदेशादयमग्निमग्निहेतुं मृदं खनेन कीदृशमग्निं
सुप्रतीकं शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य तं कीदृशा वयं स्वः स्वर्गमधि रूक्षाणा अधि-
रोक्तः अधिरूक्षाकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः अधीत्युपरिभावे ऐश्वर्ये वा
किम्भूतं स्वः नाकं नास्त्यकं यत्र तं कं सुखमकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तममु-
त्कृष्टम् ॥ २२ ॥

आ त्वा जिघर्षि मनसा धृतेन प्रतिक्षिप्यन्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन् व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानम् ॥ २३ ॥

का° [१६. २. २२.] उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्षीति व्यतिषक्ताभ्यामृ-
भ्यामाहुती सुवेणाश्वपदे । अस्यार्थः आज्यं संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृद-
मभि अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विश्वत इति ऋभ्यां व्य-
तिषक्ताभ्यां सुवेणाहुती द्वे जुहोति व्यतिषङ्गश्चैवम् आ त्वा जिघर्षीति पूर्वस्याः
पूर्वार्धं मर्यश्रीरित्युत्तरस्या उत्तरार्धं पठित्वैकाहुतिः आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं
पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ गृत्समददष्टे अग्नि-
व्यो द्वे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने मनसा अद्यायुक्तेन चित्तेन धृतेनाज्येन कृत्वा त्वामाजि-
घर्षि आसिञ्चामि दीपयामि वा धृ क्षरणदीप्त्योः क्त्वादिः । कीदृशं त्वां विश्वानि भु-
वनानि प्रतिक्षिप्यन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं क्षि निवासगत्योः तुदादि-
कादस्माद्धतृप्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरोऽश्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यगश्चनेन ज्यो-
तिषा पृथुं विस्तीर्णा वयसा धूमेन बृहन् महान्तम् इतो वाऽअयमूर्धं रेतः सिञ्च-
ति धूमः सामुत्रा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः यद्वा तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृत-
मिति बहुदेशव्याप्तिः वयसा वय उपलक्षितेन कालेन बृहन्तमिति बहुकालव्या-
प्तिः देशकालानवहिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्टं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्या-
स्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान्व्यचिष्टः अतिशायने तमबिष्टनाविति [पा°
५. ३. ५५.] इष्टन् विन्मतोर्लुगिति [पा° ५. ३. ६५.] इष्टनि परे मतुपो लुक् । अन्नैः
रभसं रभ रभस्ये धृतायन्नैः सोत्साहम् अनेकान्नैर्दुर्दैर्यस्य शक्तिक्षयो नास्तीति
भावः । तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत
इति भावः दृशोः शानन्प्रत्ययः ॥ २३ ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।

मर्यश्री स्पृह्यद्वर्णोऽअग्निर्नाभिर्मृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ २४ ॥

अरुमग्निमाजिघर्षि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च किम्भूतं विश्वतः प्रत्यञ्चं स-
र्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् । सोऽग्निररक्षसा क्रौर्यरहितेन अक्रुध्यमानेन

प्रसन्नेन मनसा चित्तेन तत् घृतं जुषेत जुषतां सेवतां प्रार्थनायां लिङ् । कीदृ-
शोऽग्निः मर्यश्रीः मर्यमनुष्यैः श्रीयते आश्रीयते सेव्यते इति मर्यश्रीः मनुष्यैराश्रय-
णीयः । स्पृहयद्वर्णाः स्पृहयन् स्पृहणीयो वर्णा वृषं यस्य यज्ञमानैः स्पृहणीयवृष
इत्यर्थः । अभिमृश्यतऽइत्यभिमृष्टं न अभिमृश्यते नाभिमृष्टं (12.) तस्यै नाभिमृशे
चतुर्थी तृतीयार्थे तनोर्विशेषणं नाभिमृशा अभिमर्शनं कर्तुमयोग्यया दारुकत्वात्
ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जम्बुराणाः जम्भतऽइति जम्बुराणाः जम्भी
गात्रविनामे इतस्ततश्च गह्वन् जम्बुरीणादिक उराणप्रत्ययः । ईदृशमग्निमाजिघर्षी-
ति योज्यम् ॥ २४ ॥

परि वाजपतिः कविरुग्निर्द्व्यन्यक्रमीत् । दधद्भक्षानि दाशुषे ॥ २५ ॥

का° [१६.२.२३.] अग्न्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति बर्हिर्ब-
हिरुत्तरयोत्तरयेति । अस्यार्थः अग्न्या वारत्रयं मृत्पिण्डं परिलिखति परया-परया
बर्हिर्बर्हिःप्रदेशे यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि त्वेति तद्व-
ह्निर्द्वितीयं त्वमग्नऽइति तद्वह्निस्तृतीयमित्यर्थः ॥ अग्नियी गायत्री सोमकदृष्टा । अ-
यमग्निर्द्व्यन्यानि नानादेवत्यानि क्वीषि पर्यक्रमीत्यपरिक्रान्तवान् परिक्रमणं भक्ष-
णार्थं स्वीकरणमित्यर्थः । कीदृशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता
कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन्द्वायानि पर्यक्रमीत् दाशुषे क्वीषि दत्तवते यज्ञ-
मानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयहन् दाशु दाने अस्य धातोर्दाश्वान-
न्सह्वानित्यादिना [पा° ६.१.१२.] क्त्वाप्रत्ययान्तो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म
इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्तऽइति दधत् धाधातुर्दानेऽपि दुधाज् वि-
धारणे पुष्टौ दानऽइति कल्पद्रुमोक्तेः (13.) ॥ २५ ॥

परि ताम्रे पुरं वयं विप्रः सहस्य धीमहि ।

धृषद्वर्णां दिवे-दिवे कृतारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

अग्नेय्यनुष्टुप्पायुदृष्टा । परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्धः । सहस्य सह-
सि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानस्य ज्ञायमानत्वात् तत्सम्बोधनं हे सहस्य
हे अग्ने वयं तां तां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं ह्यन्दसमि-

त्युक्तम् । कीदृशं त्वां पुरं पुरीत्रपेण स्थितम् अग्नेय्यादिपुराणां (14.) रक्षकत्वात् यद्वा पिपर्तिं पालयतीति पूस्तम् पृ पालनपूरणयोः क्षिप् उदोध्यपूर्वस्येति [पा० ७.१.१०२.] उददिशे पूरिति रूपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृषद्वर्णा जिधृषा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकाकृतप्रत्ययः धृज्जोति धृषन् प्रगल्भो वर्णा यस्य तम् असक्यरूपमित्यर्थः । दिवे-दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां कृत्तारं भङ्गुरं भञ्जनीयं पापं तद्येषामस्ति ते भङ्गुरवन्तो विधातका रक्षसादयः यद्वा भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवन्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तेषां विनाशयितारम् भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः (15.) ॥ २६ ॥

त्वमग्ने गुभिस्त्वमोषधोभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ २७ ॥

अग्नेयी त्रिष्टुब्धत्समददृष्टा प्रथमाल्याविकादशाणीं द्वितीयतृतीयौ दशाणीं पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्थौ दशाणीं यदा तदा विराट्स्थाना त्रिष्टुप् द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः हे नृपते नृणां पालक हे अग्ने त्वं गुभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मथ्यसऽर्त्यर्थः यद्वा गुभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र-तत्र यागशालासु जायसे त्वमाशुशुक्षणाः आर्द्रा भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दीप्त्या क्षणोति कृत्ति तमः सनोति सम्भजते वा आशुशुक्षणाः । त्वमद्भ्यो वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे त्वमश्मनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसंघट्टनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्यो ऽरुणिकादिभ्यो जायसे त्वमोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंशद्वयसंघर्षणेन त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे जायसे पुत्रो क्लेष सत्स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः । किम्भूतस्त्वं शुचिः शुद्धिकेतुः पुनःपाकान्महीमयमिति स्मृतेः ॥ २७ ॥

III. a. दे॒वा॒ना॒म् स॒वि॒तुः प्र॒स॒वे॒ऽश्वि॒नो॒र्वा॒ङ्म॒या॒ पू॒जो॒ कृ॒स्ता॒भ्याम् । b. पृ॒थि॒व्याः स॒ध॒स्था॒द्ग॒मिं पुरी॒ष्य॒म॒ङ्गि॒र॒स्व॒त्ख॒ना॒मि । ज्योति॑ष्मन्तं त्वाग्ने सु॒प्र॒ती॒क॒मं॒ ज्ञे॒त्वे॒ण भा॒नु॒ना दी॒ग्य॒तम् । शि॒वं प्र॒जा॒भ्यो॒ऽहि॑ऽसन्तं पृथि॒व्याः स॒ध॒स्था॒द्ग॒मिं पुरी॒ष्य॒म॒ङ्गि॒र॒स्व॒त्ख॒ना॒मः ॥ २८ ॥

का° [१६. २. २३.] अग्न्या पिण्डं खनति देवस्य वेति । अग्न्या कृत्वा पिण्डं प-
रितः खनति कण्टकया ॥ देवस्य त्वा व्याखातम् पृथिव्याः अग्नेयं यनुः अत्यष्टि-
हृन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्थादुपरिप्रदेशात्पुरीषं पशव्यमग्निमङ्गिरस-इव खना-
मि कीदृशमग्निं ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्य-
नात् अङ्गिरस-इव वयं खनामः । कीदृशं सुप्रतीकं सुमुखम् । अजस्रेणानुपक्षी-
णेन निरुत्तरं वर्तमानेन भानुना रश्मिना दीद्यतं दीप्यमानं हृन्दसो धातुः । प्र-
ज्ञाभ्यः प्रज्ञोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहंसन्तं हंसामकुर्वन्तम् पुनरुक्तिरादरा-
र्या ॥ २८ ॥

अपां पृष्ठमसि योनिर्ऋतेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।

वर्धमानो महान् ॥ २९ ॥ अत्र पुष्करे दिवो मात्रया वरिणा प्रथस्व ॥ २९ ॥

का° [६. २. २४.] कृत्वाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति । अ-
स्यार्थः मृत्पिण्डोत्तरभागे प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृत्वाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति
पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति ॥ पुष्करपर्णदिवत्या स्वराट्पङ्क्तिः
आद्यौ दशकावत्यावेकादशकाविति द्वाभ्यां पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः द्वाभ्यां विरा-
डित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः हे पुष्करपर्ण त्वमपां जलानां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात्
अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमा-
नं प्रीतिकरं यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्रमुदकम-
भितः वर्धमानं सत् महत्प्रभूतं भवेति शेषः वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्यय-
श्छान्दसः पुष्करे जले आ सीद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत्प्रभूतं सत् वर्ध-
मानं वृद्धियुक्तं त्वमसि ॥ का° [१६. २. २५.] विमार्थेनदिव इति । एतत्पुष्करपर्णं
विपुलं करोति ॥ हे पुष्करपर्ण दिवो मात्रया युलोकस्य परिमाणेन वरिणा
उरुत्वेन त्वं प्रथस्व विस्तृतं भव उरोर्भावो वरिमा तेन प्रस्थस्येत्यादिना [पा° ६.
४. १५०.] उरोर्वरदिश इमनि ॥ २९ ॥

शर्म च स्यो वर्म च स्योऽहिद्रे बहुलेऽभे ।

व्यचस्वती संवसाथां भूतमग्निं पुरीषम् ॥ ३० ॥

का° [१६.२.२६.] आलभतऽउभे शर्म च स्य इति । ऋग्वयेन कृत्वाजिनपुष्कर-
पणे सदैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ कृत्वाजिनपुष्करपणदिवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे
कृत्वाजिनपुष्करपणे उभे युवां शं च स्यः अग्नेः सुखकारिणी अपि भवयः वर्म च
स्यः कवचवद्रक्तके अपि भवयः चौ समुच्चये । कीदृशे युवामहिद्रे हिद्वरहिते स-
कले बद्धले विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचनं व्यचः असुन्प्रत्ययः तद्वती अवकाशव-
ती । तथाविधे युवां पुरोषं पशव्यमग्निं संवसाथां सम्यगाह्रादयतम् वस आह्रादने
अदादिः आह्राद्य चाग्निं भृतं विभृतं धारयतं विभर्तेः बद्धलं हन्दसीति [पा° २.४.
७३.] शपो लुक् ॥ ३० ॥

संवसाथाऽ स्वर्विदा समीचीऽउरसा त्मना ।

अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमज्ञस्रमित् ॥ ३१ ॥

हे कृत्वाजिनपुष्करपणे ज्योतिष्मन्तं तेजस्विनमज्ञस्रमित् निरन्तरमेवाग्निमन्त-
द्रे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवामुरसा त्मना उरोवृषेण भवदीयशरीरेणाग्निं संव-
साथां सम्यगाह्रादयतम् कीदृशे युवाम् स्वर्विदा विभक्तेराकारः स्वर्वित्त इति स्व-
र्विदो यज्ञसूर्यदेवार्कवाचो स्वःशब्दः स्वर्गलाभसाधनेऽइत्यर्थः तथा समीची सम्य-
गञ्चने संगतेऽएकचित्तेऽइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

a. पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथवा वा प्रथमो निर्मन्यदग्ने ।

b. त्वामग्ने पुष्करादध्यथवा निर्मन्यत । मूर्ध्नी विश्वस्य वाचतः ॥ ३२ ॥

का° [१६.२.२७.] पिण्डं पुरीष्योऽसीति ॥ प्रतिष्ठागायत्री अष्टौ सप्त षट् चे-
ति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः । अग्निदेवत्या । हे अग्ने त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि विश्व-
भरा असि विश्वं सर्वं जगद्धिभर्ति धारयति पुष्ताति वा विश्वभराः असुन्प्रत्ययः ।
हे अग्ने प्रथमः इतरेभ्यः पूर्वभावी अथवाख्य ऋषिः प्राणो वा त्वा त्वां निर्मन्यत्
निःशेषेण मथितवान् ॥ का° [१६.२.२८.३.१.] पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणो-
त्तराभ्यां दक्षिणः साश्रिस्त्वामग्नः इति षड्भिः सर्वं सकृद्वा पुष्करपणे निदधा-
तीति । दक्षिणेनाग्निं धृत्वोभाभ्यां कराभ्यां सर्वं पिण्डं त्वामग्नः इति षड्भिरसकृ-
द्वा पुष्करपणे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यो भरद्वाज-

दृष्टाः । हे अग्ने अथर्वा प्राणाः पुष्करादधि उद्कात्सकाशात्वां निर्मन्यत निःशेषे-
ण मथितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति श्रुतेः [६.४.२.२.] । वाघत इति
ऋविङ्गामसु [निघ० ३.१८.] पठितं विश्वस्य सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनो वाघतः ऋ-
विङ्गत्वां मूर्ध्नीर्थादरणः शिरसो निर्मन्यन्तेति व्यत्ययः यद्वा विश्वस्येति षष्ठेक-
वचनं प्रथमावद्बुवचनार्थे विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थः ॥ यद्वा ऋचोऽयमर्थः हे अग्ने
अथर्वाऽयं ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निर्मन्यत कीदृशात्पुष्करात् मू-
र्ध्नीः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात् पुष्करपर्णमग्निम-
न्यनयन्ननिष्पादनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति ॥ ३२ ॥

तमु त्वा दध्यङ्गृषिः पुत्र ईधेऽथर्वणः । वृत्रह्णं पुरंदरम् ॥ ३३ ॥

हे अग्ने अथर्वणः ऋषेः पुत्रः दध्यङ्गमक ऋषिः तमु त्वा उ एवार्थे तमेव त्वाम्
ईधे प्रज्वालितवान् कीदृशं त्वां वृत्रह्णं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारं ब्रह्मभूणवृत्रेषु
हन् इति [पा० ३.२.८७.] क्षिप् पुरंदरं रुद्ररूपेणामुरसम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां
विदारयितारम् वाचंयमपुरंदरौ चेति [पा० ६.३.६१.] त्वशि निपातः ॥ ३३ ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं रणे-रणे ॥ ३४ ॥

पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः
पाथ्यः पाथोनदीभ्यां आप्तिरिति [पा० ४.४.१११.] पाथःशब्दात् आप्रत्ययः ढिलोपः ।
वृषा सेक्ता मनः हे अग्ने त्वा त्वां समीधे संदीपयति मनसा हि ब्रह्मपन्था उप-
लभ्यते (16.) अतः पाथ्यः । मनसैवानुद्गृह्यमिति श्रुतेः मनसैवाभिलष्य स्त्रियां
रेतः सिञ्चतीति वृषा हि मनः । मनो वै पाथ्यो वृषेति श्रुतेः [६.४.२.४.] ।
कीदृशं त्वां दस्युहन्तमम् दस्यूहन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम्
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८.२.७.] नलोपे दस्युहन्तम् इति प्राप्ति नाद-
स्येति [पा० ८.२.१७.] तमपो नुडागमः अतिशयेन शत्रूणां कर्त्तव्यम् रणे-रणे ध-
नंजयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥

सीद ह्येतः स्वऽउ लोके चिकित्वात्साद्या यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हुविषा यज्ञस्यग्ने वृहद्यज्ञमानि वयो धाः ॥ ३५ ॥

अग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववाताभ्यां दृष्टा । हे होतः देवानामाह्वातः हे अग्ने स्वे उ लोकि उ एवार्थे स्वकीये एव स्थाने कृत्ताजिनाख्ये त्वं सीद उपविश कीदृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं ज्ञानन् किं च सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृत्ताजिने यज्ञं सादय स्थापय अन्येषामपि दृश्यत ऽइति [पा० ६.३.१३७.] संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः यज्ञे क्रियमाणेऽवधातपेष-
णसोमनिधानादीनि कृत्ताजिनऽएव भवतीति कृत्ताजिनं सुकृतस्य योनिः कृत्ता-
जिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतेः [६.४.२.६.] । हे अग्ने यतो देवावीः देवान-
वति प्रीणातीति देवावीः त्वं रुविषा रुव्येन कृत्वा देवान्यजासि यज्ञसि लेढो
ऽडाढावित्याडागमः [पा० ३.४.१४.] पूजयसि अतो यजमाने वृहन्मरुद्वय आयुरन्नं
वा धाः धेहि दधातेर्लुडि मध्यमैकवचने अथा इति प्राप्ते बहुलं ह्रन्स्यमाञ्जोगे
ऽपीत्युभावः [पा० ६.४.७५.] ॥३५॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवौ॥३६॥ असदत्सुदन्तः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सरुसम्भरः शुचिजिह्वोऽग्निः ॥३६॥

अग्नेयी त्रिष्टुप् गृत्समदृष्टा । नीत्युपसर्गीऽसददित्यनेन सम्बध्यते । अग्निः
होतृषदने न्यसीदत् होता यस्मिन्सीदति तद्धोतृषदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने
उत्तरवेदित्रये सम्यगुपविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः होता देवानामाह्वाता । विदानः
स्वाधिकारं ज्ञानन् । तेषः त्विष दीप्तौ पचाग्यच् त्वेषतीति त्वेषः दीप्तिमान् । दी-
दिवान् दीव्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात्क्वासुः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यास-
स्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६.१.६६.] वलोपः
होतृधिष्ण्यादौ गमनवान् । सुदन्तः साधु कुशलः क्षिप्रकारी । अदब्धव्रतप्रमतिः
दम्भु बधे अदब्धमनुपकृतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदब्धव्रतः प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स
प्रमतिः अदब्धव्रतश्चासौ प्रमतिश्चेति सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थानऽइति
वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तृतमः तुरिष्ठमेयःस्विति [पा० ६.४.१५४.] इष्टनि
परे तृचो लोपः । सरुसम्भरः सरुसं सर्वजनं विभर्ति पुञ्जाति सरुसम्भरः । शु-
चिजिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नानादेवत्यानि रुवी-
ष्यभ्यवहरन्नप्युद्दिष्टं न करोतीति भावः ॥३६॥

संसीदस्व म॒हो॑ऽ॥३॥ अ॒सि शोच॑स्व दे॒ववी॑तमः ।

वि धूम॑मग्ने॒ऽअरु॑षं मि॒येध॑ सृ॒ज प्र॑शस्त दर्श॒तम् ॥३७॥

आग्नेयी बृहती प्रस्कावदृष्टा तृतीयो द्वादशाणी॒ऽन्ये॒ऽष्टा॒णीः । मे॒धश॑ब्दस्य हान्दसो विप्रकर्षः हे मि॒येध॑ हे मे॒ध य॒ज्ञिय॑ य॒ज्ञार्ह॑ हे प्रशस्त उत्कृष्ट हे अग्ने वं संसीदस्व पुष्करणी॒ सम्य॑गुपविश । यस्त्वं महानसि अनेकक्रतुहेतुवात् स वं शोचस्व शुच दीप्तो दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं देववीतमः देवान्वेति तर्पयति दे॒ववीः वी॒ कात्या॑दौ छिप् अतिशयेन देववीः देववीतमः । किं च दर्शतं दर्श॒नीय॑मरुषमरोचनं धूमं विसृज विमुञ्च वीत्युपसर्गः सृजेत्यनेन सम्बध्यते इतो वा ॥ अयमूर्ध॑ (17.) रेतः सिञ्चति धूम॑ सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः ॥३७॥

अ॒पो दे॒वीरु॑पसृ॒ज म॑धुमतीर॒य॒क्ष्माय॑ प्र॒ज्ञाभ्यः॑ ।

तासा॑मा॒स्थाना॒दुज्जि॑कृता॒मोष॑धयः सु॒पिप्य॑त्ताः ॥३८॥

का० [१६. ३. २.] अ॒पः अ॒ग्ने॒ऽवन॑यत्यपो देवीरिति । मृत्पिण्डगते जलं सिञ्चति ॥ अ॒ब्दे॒वत्या॑ न्यङ्कुसारिणी॒ सिन्धु॑दीपदृष्टा द्वितीयो द्वादशाणी॒ऽन्ये॒ त्रयो॑ऽष्टा॒णी॒ यस्याः॑ सा न्यङ्कुसारिणी । पूर्व॒र्चो (18.) अ॒ग्ने इति॑ सम्बोधनमध्याह्नियते द्यौ॒रध॑र्युवा सम्बोध्यते हे अग्ने यद्वा हे द्यौः यद्वा हे अ॒ध॒र्यो दे॒वीः दे॒वन॑शीला अ॒पः उप॑सृज अस्मिन्खननप्रदेशे आसिञ्च । कीदृशीर॒पः म॑धुमतीः रसवतीः आरोग्यदा॒त्रीः (19.) किमर्थं प्रज्ञाभ्यः अयक्ष्माय पञ्चमी षष्ठ्यर्थे यक्ष्माणो॒ऽभावो॑ऽयक्ष्मं तस्मै प्र॒ज्ञाना॑मारोग्याय । तासां सिक्तानामपां स्थानात्सुक्षेत्रत्रूपादस्मात्खननप्रदेशात् ओषधयः आ समन्तादुज्जि॒कृता॒मुद्ग॑न्तु । कीदृश्य ओषधयः सु॒पिप्य॑त्ताः शोभनं पिप्यत्लं फलं यासां ताः ॥३८॥

सं ते॑ वा॒युर्मा॑त॒रिश्वा॑ दधातू॒त्ताना॑या॒ रुद॑र्यं॒ यद्वि॑क॒स्तम् ।

यो दे॒वानां॑ च॒रसि॑ प्रा॒णथे॑न॒ कस्मै॑ दे॒व व॑ष॒डस्तु॑ तुभ्य॒म् ॥३९॥

का० [१६. ३. ३.] सं त॒ इति॑ वातमपक्षिपति । पिण्डगते वायुं प्रेरयति ॥ त्रि॒ष्टुप् अ॒र्धं पृ॑थिवीदे॒वत्य॑मर्थं वा॒युदे॒वत्य॑म् । हे पृथिवि उत्तानायाः ऊर्धाभिमुखेना॒

वस्थितायास्ते तव यद्गृहं हृदयसदृशं खननस्थानं विकसतं पिण्डावटवृषेण विकसितम् इडभाव आर्षः [पा० ७.२.३४.] तत्स्थानं वायुः संधातु पूर्वोक्तेन जल-
प्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यकूरोतु । कीदृशो वायुः मा-
तरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिनामवहेदकारिणि श्रयति गहति मातरिश्वा । एवं
पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह हे देव ग्योतनादिगुणयुक्त वायो यस्त्वं देवानामग्न्यादीनां
प्राण्येन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणयम् भावे हान्दसस्थलप्रत्ययः क-
स्मै प्रजापतिवृषाय तुभ्यमियं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु नो हैतावत्य-
न्याहुतिरस्ति यथैषेति [६.४.३.४.] श्रुतेः ॥३१॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वद्वथमासदत्स्वः ।

वासोऽग्रे विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ॥४०॥

का० [१६.३.५.] आस्तीर्णयोरत्नानुदृहति सुजात इति । अस्यार्थः आस्तीर्ण-
योः कृत्वाजिनपुष्करपर्णयोः प्राक्तनूर्ध्वमादत्त इति ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् द्वितीयां
नवार्णाः । सुजातः सुष्टुपन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं
यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वद्वथं वर्णीयं गृहं कृत्वाजिननिर्मितमासदत्
आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का० [१६.३.६.] त्रिवृता मुञ्जयोक्तेणोपनक्षति वासोऽग्रे
इति । उद्धृतान्कृत्वाजिनपुष्करपर्णयोरत्नान्मुञ्जयोक्तेण बध्नात्युत्तरार्धेनेति सू-
त्रार्थः । हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्सम्बोधनं
हे विभावसो हे अग्रे विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृत्वाजिनरूपं
संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व व्येज् संवर्णे अस्य रूपम् ॥४०॥

उदु तिष्ठ स्वधरावा नो देव्या धिया ।

दृशे च भासा बृहती सुशुक्लानिराग्रे याहि सुशस्तिभिः ॥४१॥

का० [१६.३.७.] उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठेति । तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठे-
दिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णः अन्ये
अष्टार्णाः । हे स्वधर शोभनोऽधरो यज्ञो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक हे अग्रे उत्तिष्ठ
उ उत्तिष्ठेव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मा-

नव पालय द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः । किं च हे
अग्ने सुशस्तिभिः शोभनकीर्तिभिः सह यद्वा साधुशिष्टैरश्वैः कृत्वा आयाहि आगह
किं कर्तुम् वृकृता भासा प्रौढिन तेजसा दृशे सर्वान्प्राणिनो द्रष्टुम् दृशे विख्ये चे-
[पा° ३.४.११.] पश्यतेस्तुमर्थो निपातः कीदृशस्त्वं सुश्रुक्कानिः साधु श्रुचो रश्मीन्व-
नति सम्भजति सुश्रुक्कानिः रश्मिप्रसारक इत्यर्थः । आ अग्ने याहीति पदह्रदः ॥४१॥

ऊर्ध्व उ पु ण उतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥४२॥

का° [१६.३.८.] ऊर्ध्ववाङ्मः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व उ पु ण इति । प्रसारितवाङ्मः
प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ॥ अग्निदेवत्योपरिष्ठादृकृती कण्वदृष्टा चतुर्थः पादो द्वादशा-
णीऽन्ये त्रयोऽष्टार्षाः सोपरिष्ठादृकृती । हे अग्ने नोऽस्माकमृतये रक्षणाय ऊर्ध्व
उ सु तिष्ठ ऊर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.]
दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति [पा° ८.४.२७.] न इत्यस्य णत्वम् ।
क-इव देवो न सविता न इवार्थे सविता देव-इव यथा सविता देव ऊर्ध्वः
सन्नस्मानवति तद्वत् स त्वमूर्ध्वः सन्वाजस्य सनिता अन्नस्य दाता भवेति शेषः षण्णु
दाने यद्यस्मात्कारणात् अञ्जिभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघद्विः ह्वयवाहकैर्ऋविभिः सह
त्वा विह्वयामहे विविधमाह्वयामः तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः अञ्जन्ति व्य-
क्तीकुर्वन्तीत्यञ्जिनस्तैः यद्वा अञ्जिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वां वि-
ह्वयामहे कीदृशैरञ्जिभिः वाघद्विः ह्विषां वोहृभिः ॥४२॥

स ज्ञातो गर्भोऽग्रसि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु ।

चित्रः शिशुः परि तमाऽस्यतून्प्र मातृभ्योऽग्रधि कर्निक्रदद्वाः ॥४३॥

का° [१६.३.१.] अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्चप्रभृतीनाभिमन्त्रयते स ज्ञात स्थि-
रो भव शिवो भवेति । पिण्डं नोचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्चगर्दभा-
जान्स ज्ञात इत्यावृत्क्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति
सूत्रार्थः ॥ अश्चदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । अश्चमग्नीकृत्य स्तौति हे अग्ने स त्वं रो-
दस्योः ग्वावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं ज्ञातोऽसि । कीदृशस्त्वं चारुः शोभनः पूज्यः ।

ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विवृतः । चित्रः नानावर्णा-
भिर्ज्वालाभिर्विचित्रवपः । इदानीमुत्पन्नत्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अतूनि-
तिङ्गव्यत्ययः अतूनि तमांसि रात्र्युपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिकरन् मा-
तृभ्योऽअधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः
प्रकर्षेण गह् इणो गा लुडोति [पा० २.४.४५.] गादेशः अउभावशहान्दसः इन्दसि
लुड्डिष्ट इति [पा० ३.४.६.] सर्वकाले लुड् प्रेत्युपसर्गो गा इत्यनेन सम्बध्यते ।
दाधर्तिर्दधर्तित्यादिना [पा० ७.४.६५.] कनिक्रददिति यङ्लुगन्तो निपातः ॥४३॥

स्थिरो भव वीडुङ्ग आशुर्भव वाज्यर्वन् ।

पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवारुणः ॥४४॥

रासभदेवत्यानुष्टुप्लिङ्गा । इयति प्रति पदार्थं गृह्णीत्यर्वा रासभः हे अर्वन्
गमनकुशलं स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीडुङ्गः दृढकायो भव वीडुशब्दो दृ-
ढार्थः वीडुन्यङ्गानि यस्य सः । आशुः वेगवान्सन्वाजी अन्नहेतुर्भव । पृथुः वि-
स्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः सुखासनः स्वास्थ्यो भव सुखेन सगते स्थीयते यस्मिन्स
सुषदः । कीदृशस्त्वं पुरीषवारुणः पुरीषशब्देन पांशुवृषा मृड्यते तां वहतीति
पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवारुणः कव्यपुरीषपुरीषेषु ज्युडिति
[पा० ३.२.६५.] ज्युट्प्रत्ययः ॥४४॥

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।

मा ग्यावापृथिवीऽअभि शोचीर्मान्तर्निजं मा वनस्पतीन् ॥४५॥

अजदेवत्या पथा बृहती । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठ-
वाद्वा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे अङ्गिरः अग्निवृष अज मानुषीभ्यः मनोः स-
म्बन्धिभ्यः प्रजाभ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वाऽअग्निराग्नेयोऽज इति श्रु-
तेः [६.४.४.४.] । किं च ग्यावापृथिवी मा अभिशोचीः मा संतापय तथान्तर्निजं
माभिशोचीः तथा वनस्पतीन्माभिशोचीः ॥४५॥

a. प्रेतु वाजी कनिक्रदन्नानदन्नासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाग्या-

युषः पुरा । वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियम् ॥ b. अग्नः आया-
हि वीतये ॥ ४६ ॥

का° [१६.३.१०.] धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् प्रैतु वाजी वृषाग्निमित्यश्च-
खरयोरिति । अश्वादीनामुपरि पिण्डं धारयति तानस्पृशन् प्रैतु वाजीत्यश्चोपरि
वृषाग्निमिति खरोपरीति सूत्रार्थः ॥ महापङ्क्तिस्त्ववसाना अष्टार्णषट्पादा महाप-
ङ्क्तिः आद्यावर्धर्चावश्चदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्चा रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यू-
ह्यौ । वाजी अश्चः प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु किं कुर्वन् कनिक्रदत् अत्यर्थं हेषितशब्दं
कुर्वन् यङ्लुगत् रासभश्च प्रैतु यवसवाहनार्थम् किं कुर्वन् नानदत् सोपहास-
मुच्यते गर्दभरुदितेन सर्वा दिशो नादयन् यङ्लुगत् कीदृशो रासभः पत्वा पत-
नशीलः पतू गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा° ३. २. ७५.] वानिप् ।
अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम् तथा च श्रुतिः [६. ४. ४. ७.] यदश्वस्य य-
जुषि रासभं निराह तद्रासभे श्रुचं दधातीति । किं च अयमश्वः पुरीष्यं पशव्यमग्निं
भरन्धारयन् (20.) आयुषः पुरा कर्मणाः पूर्वं मा पादि मा विनश्यतु कर्मसमाप्ति-
पर्यन्तं जीववित्यर्थः आयुःशब्देन श्रुत्या कर्मेतत्तम् यज्ञसम्बन्धेनैवाश्वादीनां स्तुतिः
क्रियते ॥ अथ रासभमन्त्रः वृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन्धारयन्सन् प्रैतु इति शे-
षः । कीदृशमग्निम् वृषणं सेक्तां फलाभिवर्षणसमर्थम् आहुतिपरिणामेनेति भा-
वः । अपां गर्भम् जलमध्येऽवस्थानादेवमुच्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपं
वा । समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निवृषेणोत्पन्नं यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः
तम् त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतः साक्षां महदुक्त्यमृचामिति श्रुतेः ॥
का° [१६.३.११.] अग्नः आयाहीत्याकृत्य खराच्छागस्यऽर्तः सत्यमित्या निधानात् ।
अग्नः इति मन्त्रेण रासभात्पिण्डमाकृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाज्ञस्योपरि पिण्डं
धारयेत् परिवृते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः ॥ एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या । हे
अग्ने वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगह ॥ ४६ ॥

a. ऋतः सत्यमृतः सत्यम् । b. अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वारामः ।

c. ओषधयः प्रतिमोदधमग्निमेतः शिवमायत्तमभ्यत्र गुष्माः ।

व्यस्यन्विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नोऽग्र्ये दुर्मतिं ज्ञेहि ॥४७॥

अग्निदेवत्यं यजुः प्राज्ञापत्या गायत्री । ऋतसत्यशब्दाभ्यामादित्याग्नी विवक्षितौ ऋतमादित्यः सत्यमग्निः तादृगुभयत्रयमग्निमध्याह्नरामीति शेषः ऋतं सत्यमिति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ का° [१६.३.१३.] अनद्धापुरुषमोक्षते पूर्ववदग्निं पुरोष्यमिति । देवपितृकार्यविमुखोऽनद्धापुरुषस्तमधर्गुरोक्षते अग्निषु ज्वलत्स्वाहवनीयान्ते स्थित इति पूर्ववत्पदेन लभ्यत इति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयं यजुः सामगायत्री । पशव्यमग्निमङ्गिरसो मुनय इव भरामः हारामः ॥ का° [१६.३.१४.] उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति । उखासम्भरणार्थमुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिवृते आह्लादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिण्डं स्थापयति कीदृशे परिवृते उद्धते कृतोत्तेखने अर्वाक्षिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ति एतादृशे इति सूत्रार्थः ॥ त्रिष्टुवनुष्टुभावोषधिदेवत्ये व्यस्यन्नित्यर्थर्चाऽग्निदेवतः । हे ओषधयः यूयमेतमग्निं प्रति मोद्धमभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कीदृशमग्निं शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन्प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिमुखीकृत्य आयत्तमागच्छन्तम् । एवमर्धर्चनौषधीरुक्ताथाग्निमारु हे अग्ने त्वमत्र निषीदन्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति कृतमित्येवमादिकामपज्जहि अपनय किं कुर्वन् विश्वाः सर्वा अनिरा ईतीः अमीवा व्याधींश्च व्यस्यन्निरस्यन् नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः इरेत्यन्ननाम [निघ° २.७.] अतिवृद्धाद्याः ॥४७॥

ओषधयः प्रतिगृणीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः ।

अयं वो गर्भं ऋत्वियः प्रब्रू सधस्थमासदत् ॥४८॥

हे ओषधयः एतमग्निं प्रतिगृणीत गृहीत स्वीकुरुत । यूयं कीदृश्यः पुष्पवतीः वा हृन्दसीति [पा° ६.१.१०६.] पूर्वसवर्णादीर्घः पुष्पवत्यः प्रशस्तपुष्पोपेताः । सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः । किं च ऋत्वियः ऋतव्यः ऋतुः प्रातोऽस्य हृन्दसि घस् इति [पा° ५.१.१०६.] कालप्राप्तौ घस्प्रत्ययः ऋतुकालीनः

प्रातःकालः वो पुष्पाकं गर्भो भूवायमग्निः प्रत्नं पुरातनं सधस्यं सहस्थानं गर्भयो-
ग्यस्थानमासदत् आसीदति ॥४८॥

वि पात्रसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसोऽश्रमीवाः ।

सुशर्मणो बृहत्तः शर्मणि स्यामग्नेरुहः सुहवस्य प्रणीतौ ॥४९॥

का° [१६.३.१५.] वि पात्रसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशून्नु-
त्सृजति । वि पात्रसेति मन्त्रेणैनं पिण्डं कृत्वाजिनबद्धं विस्रंस्य ह्यगरोमाणि गृ-
हीत्वाश्वादीनैशानीं दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुबुत्कीलदृष्टा
वीत्युपसर्गी बाधस्वेत्यनेन सम्बध्यते हे अग्ने द्विषः शत्रून् रक्षसः राक्षसान् अमी-
वाः व्याधोश्च त्वं विबाधस्व विशेषेण निवर्तय । कीदृशस्त्वं पृथुना विस्तीर्णेन पा-
त्रसा बलेन शोशुचानः अत्यन्तं दीप्यमानः पात्र इति बलनाम [निघ° २.१.] शो-
चतेर्यङ्कुताह्वानचप्रत्ययः । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह अग्नेः प्रणीतौ प्रणयने अ-
भ्यनुज्ञायां परिचर्यायां सत्यामहं शर्मणि शरणे सुखे वा स्यां भवेयं सुखं प्राप्नुया-
मित्यर्थः । कीदृशस्याग्नेः सुशर्मणः साधुशरणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात्स सुशर्मा
तस्य । बृहत्तः प्रौढस्य । सुहवस्य सुखेनाह्वानं शक्यस्य । अस्तेर्लिङि उत्तमैकव-
चने स्यामिति वृषम् ॥४९॥

V. आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न उर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥५०॥

का° [१६.३.१७.] आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे । प-
लाशवक्त्राथितं जलं पिण्डे ऋक्त्रयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अर्द्धदेवतास्तिस्रो गाय-
त्र्यः सिन्धुद्वीपदृष्टाः । हिशब्द एवार्थः प्रसिद्धार्थो यस्मादर्थो वा । हे आपो या यूयमे-
व मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयो-
भुवः यस्मात्कारणान्मयोभुवः स्थिति वा स्नानपानादिहेतुवेन सुखोत्पादकत्वमपां
प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयर्सानुभवार्थं दधातन स्था-
पयत तत्तनत्तनयनाश्चेति [पा° ७.१.४५.] लोणमध्यमबद्धवचनस्य तनवादिशे दधा-
तनेति वृषम् यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान्कुरुतेति
भावः । किं च महे महेते रणाय रमणीमाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान्दधातनेत्य-

नुवर्तते मरुद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत अस्मान्ब्रह्म-
साक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्यृचो भावः । मरु-
पूजायां मरुयते पूज्यतइति मरु द्विप्रत्ययः तस्मै मरु । रण शब्दे रण्यते स्तू-
यते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्व येन इति चक्षः चक्षतेर-
सुप्रत्ययः तस्मै चक्षसे । यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यादिति ह्यन्दोग्यश्रुते ॥५०॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥५१॥

हे आपो वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति इहोस्मि-
न्कर्माणि इह लोके वा स्थितान्नोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत तं
रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः उशतीरमातर-इव उशन्ति ता
उशत्यः वा हन्द्सीति [पा० ६.१.१०६.] दीर्घः वश कान्तौ इत्यस्माकृतृप्रत्ययान्ता-
दुगितश्चेति [पा० ४.१.६.] डीप् उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्व-
कीयस्तन्यरसं बालं पाययन्ति तद्वत् ॥५१॥

तस्माऽअरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिव्वथ । आपो जनयथा च नः ॥५२॥

अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः । हे आपो वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य
पर्याप्तिं वयं गमाम गह्वेन पर्याप्तिर्नाम रसविषये वैतृष्यं सदातृषिर्वा तस्मै इति
चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यस्य क्षयाय जिव्वथ क्षयो निवासइत्याद्युदात्तत्वात् [पा० ६.१.
२०१.] क्षयशब्देन निवासः क्षयायेति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकर-
ण्यात् क्षयस्य निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदे-
शेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिव्वथ तर्पयथ जिव्वतिः प्रीतिकर्मा पञ्चाहु-
तिपरिणामक्रमेणेति भावः । किं च हे आपः नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ
उत्पादयत आशिषि लेट् तद्रसभोक्तृनस्मान्कुरुतेत्याजानदेववमाशास्यते इति भा-
वः अन्येषामपि दृश्यतइति [पा० ६.३.१३७.] संहितायां दीर्घः ॥ यद्वास्या ऋचो
ऽधमर्थः यस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन यूयं जिव्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय त-
द्रसाप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्तुमः किं च हे आपो यूयं नोऽस्मान्
जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान्कुरुथ गह्वतेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति ऋपम् अ-

उभाव आर्षः बद्धलं हृन्दसीति [पा० २. ४. ७३.] शपो लुकि लोठि वा वृषम्
॥५२॥

मित्रः स॒सृज्य॑ पृथि॒वीं भूमिं॑ च॒ ज्योति॑षा स॒ह ।

सुजा॑तं जा॒तवे॑दसमय॒क्ष्माय॑ त्वा स॒सृजामि॑ प्र॒जाभ्यः॑ ॥५३॥

का० [१६. ३. १८.] अजलोमभिः स॒सृजति॑ मित्रः स॒सृज्येति॑ । आजाग्यानि पूर्वं लोमानि (21.) गृहीतानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्योपरिष्ठा-
दृक्ती त्रयोऽष्टाणां चतुर्थी द्वादशाणां । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं गुलोकं
भूमिं चेमां मृत्पिण्डवृषां ज्योतिषाजलोमभिः सह संसृज्य एकीकृत्य मध्यमधर्यवे
प्रयह्वितिवि शेषः । पृथिवीशब्दो गुलोकात्तरिक्षवाची इह गुलोकवाची गृह्यते
अजस्यग्निरवाज्ज्योतिःशब्देनाजलोमान्युच्यते । अहमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं जा-
तवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं
प्रजाभ्यः चतुर्थी षष्ठ्यर्थे प्रजानामयक्ष्माय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मं तस्मै रो-
गाभावाय ॥५३॥

रुद्राः स॒सृज्य॑ पृथि॒वीं बृह॑ज्ज्योतिः॒ समी॑धिरे ।

तेषां भानु॑रजस्र॒ इक्षु॑क्रो दे॒वेषु॑ रोचते ॥५४॥

का० [१६. ३. १९.] शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः स॒सृज्येति॑ । सूक्ष्मसिकतालो-
हकिट्टपाषाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ रुद्रदेवत्यानुष्टुप् ये रुद्राः पृथि-
वीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्ज्योतिः प्रौढमग्निं
समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उखास्थमग्निं सम्यक् पालितवन्तः । तेषां फलमाह
तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण एव देवेषु मध्ये भानुः
दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः ॥५४॥

स॒सृष्टां॑ वसु॒भी रु॒द्रैर्धी॑रैः कर्म॒ण्यां मृ॑दम् ।

रु॒स्ताभ्यां॑ मृ॒द्धीं कृ॒त्वा सि॑नीवा॒ली कृ॑णोतु ताम् ॥५५॥

का० [१६. ३. २०.] स॒सृष्टामिति॑ संयौति । ऋक्त्रयेणा मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रय-

ति ॥ द्वे सिनीवालीदेवत्ये तृतीयादितिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः । सिनीवाली चन्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्रीं कोमलां कृत्वा पुनस्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु कर्म सम्यग्यते यया सा कर्मण्या ताम् कीदृशीं मृदं धीरैः बुद्धिमद्विर्वसुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा धीरस्ति येषां ते धीराः मत्वर्थे रः ॥ ५५ ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा ।

सा तुभ्यमदिते मुखोखां दधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निरु० ४. २३.] हे अदिते अदीते देवमातः हे महि मरुति सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु स्थापयतु । कीदृशी सा सुकपर्दा कपर्दीऽत्र स्त्रीणामुचितः केशबन्धविशेषः शोभनः कपर्दी यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा । स्वौपशा सम्यक् उपशेते शयनं कुरुते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूहः औपशः शोभनः शयनविद्गधो विलासचतुर औपशोऽवयवसमूहः यस्याः सा ॥ ५६ ॥

a. उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्तु गर्भेऽग्रा ॥ b. मुखस्य शिरौऽसि ॥ ५७ ॥

अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यामुखां कृणोतु करोतु सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे आ समन्तात् अग्निं बिभर्तु धारयतु तत्र दृष्टान्तः यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं बिभर्ति तद्वत् ॥ का० [१६. ३. २३.] यज्ञमान उखां करोति मृदमादाय मुखस्य शिर इति । यज्ञमानपत्न्या तत्पिण्डान्मृदमादाय द्वादशाङ्गुलित्रिस्थानलिखिताषाढसंज्ञकेष्टकायां कृतायां यज्ञमानः पिण्डान्मृदमादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपत्ने प्रादेशायामविस्तारोर्ध्वं चतुरस्रां पञ्चपशुपत्ने त्रिभागोनत्रयोविंशत्यङ्गुलायामविस्तारामूर्ध्वं प्रादेशेनैवेति सूत्रार्थः ॥ मृत्पिण्डदेवत्यं यजुः यजुर्गायत्रीहृन्दः । हे मृत्पिण्ड त्वं यज्ञस्य (22.) शिरौऽसि आकृवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धरणादिकृापि लक्षणया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

- a. वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण हृन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवासि पृथिव्यसि । धारया मयि प्रजाऽ रायस्पोषं गोपत्यऽ सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ॥
- b. रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन हृन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि । धारयाः ॥ c. आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन हृन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवासि द्यौरसि । धारयाः ॥ d. विश्वे वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन हृन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवासि दिशोऽसि । धारयाः ॥ ५८ ॥

का° [१६.३.२६.] वसवस्त्वेति प्रथयति । यजमान आज्ञां मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । हे उखे वसवः देवविशेषाः गायत्रेण हृन्द्सा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-इव वा तां कृण्वन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत् यतस्त्वं कृता सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि । यजमानयेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मयीति सामानाधिकरण्यात् हे उखे मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गोपत्यं गोपित्वं धनस्वामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं धीरकर्म मयि स्थापय सजातान् समानोदरोत्पन्नान्भ्रातृन्मयि धारय ॥ का° [१६.३.२७.] अन्तानुनीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति । प्रथमानन्तरं प्रथिततलस्य प्राक्तान्सर्वानूर्ध्वं नीत्वा प्रथमां पिण्डिकामन्तैः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् आर्षनुष्टुप् हे उखे रुद्राः त्रैष्टुभेन हृन्द्सा तां कुर्वन्तु त्वमन्तरिक्षपासीति विशेषः शेषं पूर्ववत् ॥ का° [१६.३.२८.] संलिप्य झक्ष्णां (23.) कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति । तामुखां शिथिलमृदा लिप्त्वा वारिणा मृडं कृत्वोत्तरं धातुं द्वितीयपिण्डिकां पूर्वेपरि योजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । आदित्याः देवा जागतेन हृन्द्सा तां कुर्वन्तु त्वं द्योन्नपासीति विशेषः शेषा व्याख्या प्राची ॥ का° [१६.३.२९.] विश्वे वेति समीकरोति । पूर्वाक्तमानां करोतीति सूत्रार्थः ॥ औखम् ब्राह्मी बृहती । विश्वेर्नरेनीयन्ते विश्वान्नरात्रयन्ति वा विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवम्भूता

विश्वे देवाः हे उखे वां कुर्वन्तु आनुष्टुभेन हृन्दसा कृत्वा त्वं च दिशो दिग्रूपासि
शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥

a. अदित्यै रास्त्रासि । b. अदितिष्टे बिलं गृणातु । c. कृत्वाय सा
महीमुखां मृन्मयीं योनिमग्नये । पुत्रेभ्यः प्रायहृददितिः अपयानिति ॥ ५९ ॥

का° [१६.३.३०.] वितृतीयऽउत्तरे वर्तिः सर्वतः करोत्यदित्यै रास्त्रेति । उ-
खोर्धमानं त्रेधा विभज्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र मृन्मयीं मेखलां करोति तलान्मे-
खलान्तमपि प्रतिदिशं चतुर्वृत्तीरग्रे स्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ रास्त्रादेवत्यम्
यजुर्गायत्री । हे रेखे त्वमदित्यै अदितिर्वापाया उखाया रास्त्रा काञ्चीगुणस्थानीया-
सि ॥ का° [१६.४.३.] बिलं गृह्णात्यदितिष्ट (24.) इति । उखाया मुखमालभते ॥
उखदेवत्यम् यजुर्वृत्तुती । हे उखे अदितिः देवमाता ते तव बिलं मध्यं गृणातु
गृह्णातु ॥ का° [१६.४.४.] कृत्वायेति निदधाति । एवमुखां निष्पाद्य भूमौ स्थाप-
यतीति सूत्रार्थः ॥ अदितिदेवत्या उल्लिगनुष्टुब्वा उल्लिक्पक्षे तृतीयपादश्चतुर्दशा-
र्णस्तेन व्यधिका अनुष्टुप्पक्षे तृतीयः षडर्णी व्यूह्यः । सा पूर्वोक्ता अदितिः उखां
कृत्वाय क्वो यक् कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदती प्रायहृत् इति किम्
अपयान् अपयन्तु आ पाके णिजन्तः हे पुत्राः इमामुखां भवन्तः अपयन्तु पचन्तु
इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] अन्तीत्यस्येकारलोपे संयोगात्तलोपे
च लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा° ३.४.१४.] अपयानिति रूपम् । कीदृशीमुखां म-
हतीं महतीं विशालां मृन्मयीं मृत्कार्यभूताम् अग्नये अग्न्यर्थमग्नेर्वा योनिं स्थान-
भूताम् ॥ ५९ ॥

a. वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण हृन्दसाङ्गिरस्वत् । b. रुद्रास्त्वा धूपयन्तु
त्रैष्टुभेन ह° । c. आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जार्गतेन ह° । d. विश्वे वा
देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन ह° । e. इन्द्रस्त्वा धूपयन्तु । f. वरु-
णास्त्वा धूपयन्तु । g. विष्णुस्त्वा धूपयन्तु ॥ ६० ॥

का° [१६.४.८.] सप्तभिश्चशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीन्निरेकैकेन वस-

वस्वेति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्नौ प्रदीप्तैः सप्तभिरश्वत्थलण्डैरुखां (25.) प्रतिमन्त्रं धूपयत्यध्वर्युः धूमायमानमेकैकमश्वत्थलण्डमादयिष्येकैकेन (25.) मन्त्रेणोखायां मध्ये बद्धि-
 श्च भ्रामयेदिति सूत्रार्थः ॥ सप्त यज्ञेषुखादेवत्यानि त्रीणि ऋगायत्रः तुर्यं सामज्ञ-
 गती पञ्चमसप्तमे यजुर्गृह्णितौ षष्ठं यजुर्नुष्टुप् । हे उखे अष्टौ वसवः गायत्रेण
 हृन्दसा अङ्गिरस-इव त्वां धूपयन्तु अश्वशकुञ्जन्येन धूपेन संस्कुर्वन्तु । रुद्राः एका-
 दश त्रैष्टुभेन हृन्दसा अङ्गिरस-इव त्वां धू° । आदित्या जागतेन हृन्दसा । वैश्वान-
 नराः सर्वहिता विश्वे देवाः आनुष्टुभेन हृन्दसा । इन्द्रस्त्वां धूपयन्तु वरुणो विलुप्त-
 शेषं पूर्ववत्सुगमम् ॥ ६० ॥

- VI. a. अदितिष्टा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत्पवनवट ।
 b. देवानां वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वदध-
 तूखे । c. धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्व-
 दभीन्धतामूखे । d. वदत्रोष्ट्रा देवीर्विश्वदे° - °स्वक्पयन्तूखे । e. मा-
 स्त्वा देवीर्विश्वदे° - °स्वत्पचन्तूखे । f. जनयस्त्वाहिन्नपत्रा देवीर्विश्वदे° -
 °स्वत्पचन्तूखे ॥ ६१ ॥

का° [१६.४.१.] अथ्या श्वश्रं चतुरस्रं खनत्यदितिष्टति । अषाढोखाविश्वज्यो-
 तिषां पाकाय चतुरस्रं गर्तमथ्या खनतीति सूत्रार्थः ॥ अवटदेवत्यम् प्राज्ञापत्या
 त्रिष्टुप् । हे अवट गर्तं अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्थे सहस्रस्थाने उपरिभागे वा
 त्वां खनन्तु अङ्गिरस-इव यथाङ्गिरोभिस्त्वं खातस्तद्वत् । कीदृश्यदितिः विश्वदेव्या-
 वती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती मन्त्रे
 सोमाश्चेत्यादिना [पा° ६.३.१३१.] दीर्घः सर्वैर्देवैः संहिता । विश्वेषु देवेषु साध-
 वां विश्वदेव्याः तेऽस्यां सतीति वा ॥ का° [१६.४.११.] देवानां त्रैत्युखां न्यु-
 ज्जाम् । अधोमुखामुखामषाढोत्तरतो गर्तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यज्ञेषुखा-
 देवत्यानि द्वे प्राज्ञापत्ये त्रिष्टुभौ । विश्वदेव्यवतीः विश्वेः देवैः संहिताः देवानां
 पत्नीः देवीः देवपत्न्यो देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्थे उपरि अङ्गिर-
 स-इव हे उखे वा त्वां दधन्तु स्थापयन्तु देवपत्नीशब्देनौषधयः श्रुत्योक्ताः तथा च

श्रुतिः ओषधयो वै देवानां पत्न्य इति [६.५.४.४.] ॥ का° [१६.४.१२.] अपणो-
नावहाय दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्वेति । उवास्यापनानन्तरं विश्वज्यो-
तिषस्तूष्णोः श्वश्रेऽवधाय अपणौः सर्वमाहाय दक्षिणाग्निरानीतेन वह्निनोवां दीप-
यतीति सूत्रार्थः ॥ विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वागभिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि
अङ्गिरस-इव हे उखे त्वामभीन्धतां समन्तादीपयन्तु ॥ का° [१६.४.१४.] वव्रत्रीष्टे-
तीक्ष्णमाणो जपति । सामर्थ्यादुखोपरिस्थपणे हिंसे कृत्वा तेनोवां पश्यन् त्रीणि
यज्ञूषि जपतीति सूत्रार्थः ॥ ऋग्वृहती । विश्वदेवयुता वव्रत्रयो देव्योऽहोरात्राभि-
मानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस-इव हे उखे त्वां श्रपयन्तु पच्यमानतां
सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वव्रत्रयोऽहोरात्रैर्हीदिषु सर्वं वृतमिति [६.५.४.६.]
श्रुतेर्वव्रत्रिशब्देनाहोरात्राणि ॥ ग्रास्वा । सामजगती । इन्दांसि ह (26.) वै ग्रा-
श्हन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छतीति [६.५.४.७.] श्रुतेर्ग्राशब्देन इन्दांसि । विश्वदे-
वयुता ग्रा देव्यश्हन्दोऽभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे अङ्गिरस-इव
त्वां पचन्तु ॥ जनयस्वा । ऋक्पङ्क्तिः । नक्षत्राणि वै जनय इति [६.५.४.८.] श्रु-
तेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः हे उखे त्वां पचन्तु कीदृशो जनयः अहिन्न-
पत्राः अहिन्नं पत्रं पतनं यासां ताः संततयायिन्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

का° [१६.४.१५.] आचरति मित्रस्येति । पाकान्तं अपणं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥
मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षणे द्युम्नं यशो
ऽन्नं वा वयं स्तुम इति शेषः याचेमहीति वा । कीदृशस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः
चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरतीति चर्षणिधृत् तस्य संहितायां दीर्घः मनुष्याणां धार-
यितुः । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृशमवः सानसि सनातनं सानसीति पुराणना-
म [निघ° ३.२७. (27.)] फलदानशीलं वा षण्णु दानोऽइत्य अस्य प्रयोगः । कीदृशं
द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्रमनेकैः श्रूयते तच्चित्रश्रवः श्रु श्रवणोऽस्मात्कर्म-
ण्यसुन् अतिशयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामे-
ति भावः ॥ ६२ ॥

देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाङ्गुरुत शक्त्या ।

अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृणा ॥ ६३ ॥

का° [१६.४.१८.११.] उद्वपति अपणं देवस्त्वेति । भस्मीभूतं अपणामुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः ॥ सवितृदेवत्या बृहती । हे उखे सविता देवः शक्त्या स्वसामर्थ्येन उत अपि बुद्ध्या च त्वामुद्वपतु अपणाह्लादनात्प्रकाशीकरोतु उतशब्दाद्बुद्धिरध्याहार्या । कीदृशः सविता सुपाणिः शोभनौ पाणि रूस्तौ यस्य स सुपाणिः । स्वङ्गुरिः शोभना अङ्गुलयः कस्या यस्य स स्वङ्गुलिः लकारस्य रेफश्छान्दसः । सुबाङ्गुः शोभनौ बाङ्गु भुजौ यस्य स सुबाङ्गुः मणिबन्धादुपरिभागो बाङ्गुः अधोभागः पाणिः ॥ का° [१६.४.१९.२०.] उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानेति । अपणमपाकृत्याषाढां बहिर्निष्काशयित्वा मुत्तानामूर्धमुखीं करोतीति सूत्रार्थः ॥ हे उखे सवित्रा उदुप्ता सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथामनाप्रवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्वमाशाः प्राच्यादिदिशः दिश आग्नेय्यादिविदिशश्च आपृणा आपूरय आङ्गुतिरसेनेति शेषः ॥ ६३ ॥

उत्थाय बृहती भवोडु तिष्ठ ध्रुवा त्वम् ।

मित्रैतां तं उखां परिदाम्यभित्त्याऽपृषा मा भेदि ॥ ६४ ॥

का° [१६.४.२१.२२.] उग्रहृत्युत्थायेति परिगृह्य । रुक्ताभ्यामुखामादाय पाकादूर्ध्वं (२७.) निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्च उखादेवत्यः उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः । हे उखे त्वमुत्थायैतस्माद्वटाद्वहिरागत्य बृहती मरुती भव तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तस्व यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः । उकारः पादपूरणः ॥ का° [१६.४.२२.] पात्रे करोति मित्रैतां तं इति । रुक्तागृहीतामुखामुत्तरतः पूर्वस्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ ततो विश्वज्योतिषां तूज्जीमुद्वपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन्देव एतामुखां ते तव परिदामि परित्राणाय प्रयहामि किमर्थमभित्त्यै भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेदनाय । एषा चोखा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यतां विदीर्णा मास्तु ॥ ६४ ॥

a. वसवस्त्वाङ्गुन्दतु गायत्रेण हृन्दसाङ्गिस्वत् । b. रुद्रास्त्वाङ्गुन्दतु त्रै-

ष्टुमेन हृन्दसाङ्गिरस्वत् । c. आदित्यास्वाहृन्दतु जागतेन ह° । d. वि-
श्वे वा देवा वैश्वानरा आहृन्दत्वानुष्टुमेन ह° ॥ ६५ ॥

का° [१६.४.२३.] अजापयसावसिञ्चति वसवस्वेति प्रतिमन्त्रमिति । चतुर्मन्त्रै-
श्चतुर्वारमजादुग्धमुखायामवनयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यानि चत्वारि आद्या ऋ-
ग्गायत्री । हे उखे वसवः गायत्रेण हृन्दसाङ्गिरस-इव वा वामाहृन्दतु समन्ता-
त्सिञ्चतु उहृदि रू दीप्तिदेवनयोः रुधादिः अत्र सेचनार्थः ॥ रुद्राः । प्राजापत्यानु-
ष्टुप् । रुद्रास्वा हृन्दसा त्रैष्टुमेन आहृन्दतु ॥ आदित्याः । ऋग्गायत्री । आदित्याः
जागतीहृन्दसा त्वां हृन्दतु ॥ विश्वे । सामजगती । वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा
अनुष्टुहृन्दसा त्वां हृन्दतु । शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

VII. a. आकूतिमग्निं प्रयुज्वा स्वाहा । b. मनो मेधामग्निं प्रयुज्वा स्वाहा ।

c. चित्तं विज्ञातमग्निं प्र° । d. वाचो विधृतिमग्निं प्र° । e. प्रजापतये
मनवे स्वाहा । f. अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

का° [१६.४.३०.] प्राकृतान्यौद्भरणानि हुत्वा सप्तग्निकान्याकूतिमिति प्रतिम-
न्त्रम् । एवमुखासम्भरणं समाप्यान्या अपीष्टकाः कृत्वा फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां
कृत्वौद्भरणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्तव्यानि आकूत्यै प्रयुज्वाग्नये स्वाहे-
त्यादीनि [४.७.] पञ्चौद्भरणानि हुत्वाग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तौद्भरणानि प्रतिमन्त्रं
जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सप्तौद्भरणसंज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकूत्यै यजुःपङ्क्तिः ।
आकूतिरस्मदीयः संकल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्र-
युक् तं संकल्पप्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा मुद्रितमस्तु आकूतिरेवाग्निरिति सामाना-
धिकरण्यं वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्मरणासाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्र-
योर्धारणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुज्वाग्नये प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यजु-
र्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगतमनुष्ठानं वि-
ज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य मुद्रितमस्तु ॥ वाचः । यजुर्जगती । वाचो
मन्त्रपाठद्वयाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुज्वाग्नये प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा मुद्रितमि-
दमस्तु ॥ प्रजापतये । यजुःपङ्क्ती । मनवे मन्वत्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पा-

लकाय स्वाहा ॥ विश्वेषां नराणामनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाग्नये स्वाहा सु-
कृतमस्तु ॥ ६६ ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।

विश्वो रायऽश्वधति युमं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ६७ ॥

ऋष्यायुक्तं व्याख्याता च [४.८.] । विश्वो मर्तो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्राप-
कस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते ।
विश्वः सर्वो जनः राये धनाय श्वधति देवं प्रार्थयते याज्ञाकर्मसु [निघ० ३.११.]
पठितः (28.) । किं च पुष्यसे पोष्टुं पोषणाय युमं यशोऽन्नं वा वृणीत सर्वो
जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुकृतमस्तु ॥ ६७ ॥

मा सु भित्वा मा सु रिषोऽम्ब धृषु वीर्यस्व सु । अग्निश्चिदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

का० [१६.४.३१.] दण्डोद्भयणान्तं कृत्वाधर्युयज्ञमानयोरन्यतर उखामाकृवनीये
ऽधिश्चयति मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णामन्तरेशणां (29.) मा सु भित्वा इति
तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् । औद्भयणोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृत्वाजिनदीक्षादि
दण्डोद्भयणान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वाधर्युयज्ञमानो वेशानाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन्नुदये-
न समिद्धे आकृवनीये उखामारोपयति कीदृशीमुखां मुञ्जतृणानिर्मितं पक्षिनीडं
मुञ्जकुलायः शणानिर्मितं तरुणकुलायस्ताभ्यां मध्ये हादितामादौ शणकुलायेन त-
तोऽन्येनेति सूत्रार्थः ॥ उखादिवत्ये द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदे-
वतः । हे अम्ब मातः उखे त्वं सुतरां मा भित्वाः भिन्ना विदीर्णा मा भव इदम-
भिन्नत्वं सुष्ठु विधेयम् तथा मा सुतरां रिषः रिषतिर्हिसाकर्मा मा हिसिता भव
मा विनश्यस्व इदमस्फुटनं सुष्ठु विधेयम् सर्वात्मना द्वेधीभावो भेदः लेशस्य पृ-
थग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः । किं च हे उखे धृषु प्रगल्भं यथा
सुतरां वीर्यस्व अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरु । किं च अग्निश्चकाराखं चेदम-
स्मदीयं कर्म आसमाप्तिः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

दृष्ट्व देवि पृथिवि स्वस्तयेऽआसुरी माया स्वधया कृतासि ।

नुष्टं देवेभ्य इदमस्तु कृष्यमरिष्टा वमुदिहि यज्ञेऽस्मिन् ॥ ६१ ॥

कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः । हे पृथिवि देवि मृत्कार्यत्वात्पृथिवीत्वं मल्लै-
निष्पादितत्वादेवतात्वम् तथाविधे हे उखे स्वस्तये यजमानस्य ज्ञेमाय दंष्ट्रस्व दृढा
भव । कस्माच्चमिदमुच्यते स्वधयान्नेन निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राणसम्बन्धिनी
प्रज्ञा कृतासि असूनां प्राणानामियमासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिनी माया अचित्य-
रचनाद्वयं चित्रं वस्तु भूत्वा यद्वत्प्रतिभाति तद्वत्त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासी-
त्यर्थः । किं च हे उखे इदं कृष्यमुख्येऽग्नौ क्षोष्यमाणं देवेभ्यो नुष्टं प्रियमस्तु व-
त्प्रसादादेवेभ्यो रोचतामित्यर्थः । त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन्यज्ञे
वर्तमाने उदिहि उद्गृह उद्गता भव ॥ ६१ ॥

द्वन्न सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्युत्रोऽग्रदुतः ॥ ७० ॥

का° [१६. ४. ३३.] अग्नावावृढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति ।
[३५.] घृतोन्नां कार्मुकीं द्वन्न इति । अभितापादुखायां वङ्गौ जाते प्रादेशमितास्त्र-
योदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह घृतस्तिन्नां कृमुकसमिधमादौ कृ-
मुको धमनः इति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या गायत्री सोमाहुतिदृष्टा । ईदृशोऽग्निः
कार्मुकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः । कीदृशः द्वन्नः पलाशिदुदुमागमा इति [अमर°
२. ४. ५.] कोशोक्तेर्द्रवो वृक्षा एवान्नमदनीयं यस्य स द्वन्नः । सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृ-
तमासुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते य-
स्मिन्सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुरातनः । होता देवानामाह्वाता । वरेण्यः वरणीयः ।
सहसो बलस्य पुत्रः मन्यनहेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात् । अदुतः आश्चर्यरूपः
अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥ ७० ॥

परस्या अग्निं संवतोऽवरोऽभ्यातर । यत्राहमस्मि तौऽव ॥ ७१ ॥

का° [१६. ४. ३६.] वैकङ्कतीं परस्या इति । विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सू-
त्रार्थः ॥ अग्नेयी गायत्री विन्नपदृष्टा । इत अध्यायान्तमाग्नेयः । संवत् इति संग्राम-
नामसु [निघ° २. १७.] पठितं संपूर्वस्य वनतेर्गत्यर्थस्य द्विप् संवन्वते संगृह्यते
योधा यत्र सा संवत् परस्याः शत्रुसम्बन्धिन्याः संवतः संग्रामात् अवरानस्मदीयान्

जनानभ्यात् अ॒भिमुख॑माग॒ह दुःखा॑त्तारयेत्यर्थः । किं च यत्र जनपदे अ॒हमस्मि॑
भवामि तानव पालय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

पर॒मस्याः परा॒वतो॑ रो॒हिद॑श्च इ॒हाग॑हि ।

पु॒री॒ष्यः पु॒रु॒प्रि॒योऽग्ने॒ त्वं त॑रा॒ मृ॒धः ॥ ७२ ॥

का० [१६.४.३७.] औदुम्बरीं परमस्या इति । उदुम्बरतरुसमिधं तृतीयामाद-
धातीति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुप्वारुणिदृष्टा । हे अग्ने परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदे-
शादिहोस्मिन्कर्मणि त्वमागहि आगह गच्छतेः शपि लुप्रे अनुदात्तोपदेशे मलोपे
आगहीति रूपम् । परावत इति दूरनामसु [निघ० ३.२६.] पठितम् परमाशब्दस्य
सर्वनामत्वमार्षम् परमा उत्कृष्टातिशयिता या परावत् अतिदूरमित्यर्थः । आगत्य
च मृधः संग्रामान् तर अतिलङ्घ्य शत्रून्विनाशयेत्यर्थः अचोऽतस्तिउ इति [पा०
६.३.१३५.] दीर्घः । कीदृशस्त्वं रोहिदश्चः रोहितोऽग्नेर्हरित आदित्यस्येति निघ-
ण्टूक्ते [१.१५.] रोहितोऽग्नेरश्वाः रोहितः तत्संज्ञा अश्वा यस्य स रोहिदश्चः । पु-
रीष्यः पशव्यः पुरुप्रियः पुत्राणां बहूनां प्रियो वल्लभः ॥ ७२ ॥

यद॒ग्ने कानि॒-कानि॑ चि॒दा ते॒ दा॒त्र॒णि द॒ध्मसि॑ ।

सर्वं॑ तद॒स्तु ते॒ घृतं॑ तज्जुष॒स्व यवि॑ष्य ॥ ७३ ॥

का० [१६.४.३८.] अपरश्रुवृक्षाणां यदग्न इति । कुठारं विना हिरां वातादिना
भग्नां यज्ञियतरुसमिधं चतुर्थमादधातीति सूत्रार्थः ॥ द्वे अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे । अ-
तिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययः हे यविष्य हे युव-
तम हे अग्ने कानि-कानि चित् यानि कानि दात्रणि काष्ठानि ते तव सप्तम्यर्थे
षष्ठी त्वयि यत् आदध्मसि आदध्मः आरोपयामः इदन्तो मसि तत्सर्वं काष्ठजातं ते
वदर्थं घृतं घृतवत्प्रियमस्तु तदारुजातं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ७३ ॥

यद॒त्युप॑जिह्वि॒का यद॒ग्नोऽति॑सर्पति ।

सर्वं॑ तद॒स्तु ते॒ घृतं॑ तज्जुष॒स्व यवि॑ष्य ॥ ७४ ॥

का० [१६.४.३९.] अधःशयां यदतीति । अधो नीचि देशे शेति तां भूलगां स-

मिधं पञ्चमीमादधाति ॥ उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृशः क्षुद्रजीवः य-
द्गारु अत्ति भक्षयति अधःशयत्वादिव । वस्त्रो वल्मीकश्च यद्गारु अतिसर्पति अतिव्या-
प्रीति अतीत्यानुवर्तते तत्सर्वं ते धृतमस्तु इति पूर्ववत् ॥ ७४ ॥

अ॒रु॒रु॒प्र॒या॒वं॒ भ॒रु॒तो॒ऽश्वा॒यिव॒ तिष्ठ॒ते॒ घा॒स॒मस्मै॒ ।

रा॒य॒स्यो॒षेण॒ समि॒षा म॒दु॒तो॒ऽग्ने॒ मा ते॒ प्रति॒वेशा॒ रिषाम॒ ॥ ७५ ॥

का० [१६.४.४०.] पालाशीः प्रत्यृचमरुहुरिति । अष्टर्गभिः (३०.) प्रत्यृचमष्टौ
पालाशैः प्रादिशमिताः समिध उख्येऽग्नावादधातीति सूत्रार्थः ॥ द्वे त्रिदुभौ नाभा-
नेदिष्ठदृष्टे । हे अग्ने तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नास्त्वदाश्रयाः सन्तो
वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्तुमः मा विनश्येमेत्यर्थः । किं कुर्वन्तः अरुहः प्रत्य-
रुहं संततमप्रयावमप्रमत्तं यथा तथा अस्मै अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरुतः सम्पा-
दयन्तः प्रयवणां प्रयावः यु मिश्रणे घञप्रत्ययः नास्ति प्रयावः प्रमादो यस्यां क्रि-
यायाम् । तत्र दृष्टान्तः अश्वायिव तिष्ठते वाजिशालायामवस्थितायाश्चाय यथा प्रत्य-
रुहमप्रमादेन घासं यरुन्ति तद्वत् । पुनः किं कुर्वन्तः रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या द-
क्षिणालक्षणेन इषा अग्नेन च संमदन्तः रुषं कुर्वन्तः तामुत्साहयन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

नाभा पृथिव्याः समिधानेऽग्नौ रायस्योषाय बृहते रुवामहे ।

इ॒रं॒मदं॒ बृ॒ह॒डु॒क्थं॒ य॒ज्ञं॒ जे॒तार॒म॒ग्निं॒ पृ॒त॒ना॒सु॒ सा॒स॒हिम् ॥ ७६ ॥

एषा रु नाभिः पृथिव्यै प्रत्रैष एतत्समिधतऽइति [६.६.३.१.] श्रुतेः पृथिव्या
नाभा नाभौ विभक्तेराकारः पृथिवीत्रयाया उखाया मध्ये समिधानि दीप्यमाने अग्नौ
आरुवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं रुवामहे आरुयामः किमर्थं बृहते
रायः पोषाय प्रौढाय धनपोषणाय । कीदृशमग्निम् इरंमदम् इरया अग्नेन मायति
तृप्यति तुष्यतीति इरंमदस्तम् उग्रमप्यश्येत्यादिना [पा० ३.३.३७.] खशि निपातः ।
बृहडुक्थं बृहन्ति मरुन्ति उक्थानि शस्त्राणि यस्य तम् । यज्ञं यज्ञनीयम् । पृ-
तनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलम् । सासहिं सकृतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सो-
ढारमस्मरूपांमभिभवितारम् । अग्नावित्यारुवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतारमग्नि-
मित्यधिष्ठात्रग्निविषयः ॥ ७६ ॥

याः सेना अभिर्वरीराव्याधिनीरुगणा उत ।

ये स्तेना ये च तस्करास्तौस्तेऽग्नेऽपि दधाम्यास्ये ॥ ७७ ॥

षडनुष्टुभः । याः काश्चित्परकीयाः सेनाः अभिर्वरीरभीवर्यः अभियायिन्यः अस्मदाभिमुख्येनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभीवर्यः इणशजिसर्तिभ्यः ऋबिति [पा० ३. २. १६३.] ऋप् ऋस्वस्य पितृति [पा० ६. १. ७१.] तुक् ढिङाणञ्द्वयसजित्यादिना [पा० ४. १. १५.] डीप् । उतशब्दोऽप्यर्थे उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः । उगणाः उद्गूर्णागणः पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः उद्यतायुधगणोपेताः बहुस्तोमा इत्यर्थः । ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति यत्पापकमिनि नैरुक्ताः [निरु० ३. १४.] । हे अग्ने तान्यूर्वीक्तान् सेनादोन् ते तव आस्ये मुखे अपि दधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय दुष्टान्सर्वान्भक्षयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून्जम्भैस्तस्कराँश्च उत ।

कृन्भ्यां स्तेनान्भगवस्तौस्त्वं खाद सुखादितान् ॥ ७८ ॥

गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरण्ये मार्गे च प्रकृत्य प्रत्यक्षमेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया ग्रामेधेवागत्य वन्दीकाराः ते अत्र मलिम्लुच उच्यन्ते मलं पापाधिकमेषामस्तीति मलिनः तथाविधा भूत्वा ह्योचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति मलिम्लुचः (31.) । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णादन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राज्ञसीसंज्ञे । ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः जम्भावर्तिमाश्रिता जम्भ्याः । दन्तलीने तु कृन् । दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून्पीडयित्वा जम्भैस्तस्करानपि पीडयित्वा कृन्भ्यां स्तेनान्यपीडयित्वा हे भगवः भगवन्महदैश्वर्ययुक्त पूजनीय तान्सर्वान्यूर्वीक्तान्सुखादितान् सुष्ठु खादितान्भक्षितान् पुनर्जीविनरक्षिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानपेतान्कृवेति वा ॥ ७८ ॥

ये जनेषु मलिम्लव स्तेनास्तस्करा वने ।

ये कक्षेत्रघायवस्तौस्ते दधामि जम्भयोः ॥ ७९ ॥

जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिम्लुचः (31.) पूर्वीक्ता वन्दीकाराः ये च वने स्तेना-
सः स्तेनाः आज्ञसेरसुक् [पा० ७.१.५०.] गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः ये च क-
क्षेषु नदीपर्वतगह्वरेषु अघायवः परेषां पापाभिलाषुकाः हे अग्ने तान् चतुर्वि-
धान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि भक्षणायेत्यर्थः । अघं परस्येहति
ते अघायवः हन्सि परेहयामिति वक्तव्यमिति अघशब्दात्क्यच् क्वाच्छन्दसीति
[पा० ३.२.१७०.] उप्रत्ययः ॥ ७१ ॥

योऽस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः ।

निन्दाग्योऽस्मान्धिप्साच्च सर्वं तं भस्मसा (32.) कुरु ॥ ८० ॥

पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ते चतुर्विधाः अरातयो द्वेषि-
णो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः
कार्यविधातं यः करोति सो द्वेषी वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः क्लृप्तु-
कामश्चतुर्थः तानग्नये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्यमस्मदर्थे अरातीयात् अरातीयति
अरातिरिवाचरति अरातिवमिहति आचारे इहायां वा क्यच्प्रत्ययः । यश्च जनो
नोऽस्मान्द्वेषते कार्यनाशेनाप्रीतिमुत्पादयति द्विष अप्रीतौ वज्रलं हन्सति [पा०
२.४.७३.] शपो लुगभावः । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददा-
ति । यश्चापरोऽस्मान्धिप्सात् धिप्सति दम्भितुमिहति जिघांसति दम्भेः सनत्तस्य
दम्भ इच्छेति [पा० ७.४.५६.] अभ्यासलोप इकारश्च । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति
[पा० ३.४.१७.] इकारलोपः लेटोऽडाढाविति [पा० ३.४.१४.] आडागमोऽराती-
यादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे अग्ने तं सर्वं जनं चतुर्विधं भस्मसा कुरु चूर्णीकुरु च-
र्वित्वा भक्षयेत्यर्थः भस्मसाशब्दो डाजल्लो निपातः चर्वणाजन्यशब्दानुकरणावाची
॥ ८० ॥

सऽशितं मे ब्रह्म सऽशितं वीर्यं बलम् ।

सऽशितं क्षत्रं जिज्ञु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

का० [१६.४.४१.४२.] उपोत्तमां क्षत्रियस्येहनुत्तमां पुरोहितस्य । क्षत्रिययज्ञ-
मानस्य द्वादशीं संशितमित्येतामिह्या दधाति पुरोहितयज्ञमानस्यात्यामुदेषामित्ये-

तामिह्या दधाति एकादश नित्याः सर्वासामृचामन्ते स्वाहाकारश्चेति सूत्रार्थः ॥
मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मणं संशितं सम्यक् तीक्ष्णीकृतं शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमि-
त्यर्थः शो तनूकरणो क्तान्तः । वीर्यमिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं सं-
शितं स्वकार्यक्षमं कृतम् । तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्म-
दीयं क्षत्रं क्षत्रजातं जित्वा जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम् ॥ ८१ ॥

उदैषां ब्राह्म॑ अतिर॑मुद्वर्चो॑ अथो॒ बल॑म् ।

क्षि॒णोमि॒ ब्रह्म॑णा॒मित्रा॒नुन्न॑यामि॒ स्वाँ॑ ॥ ८२ ॥

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य ब्राह्म भुजौ उदतिरमुत्कर्षे-
ण वर्धितवानस्मि तिरतिर्वृद्धयर्थः लौकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो
भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वहस्तमुपरि कृतवानिति । वर्धः कान्तिः तामप्यु-
दतिरम् अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमि-
त्रान् शत्रून्क्षिणोमि क्षीणान्करोमि । स्वान् स्वकीयान्पुरुषान्पुत्रपौत्रादीनरुमुन्न-
यामि उत्कर्षं प्रापयामि ॥ एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

अन्न॑पते॒ऽन्नस्य॑ नो दे॒क्ष्यन्मीव॑स्य शु॒ष्मिणाः॑ ।

प्र-प्र॑ दा॒तारं॑ ता॒रिष॒ ऊर्जं॑ नो धेहि॒ द्विपदे॑ चतु॒ष्पदे॑ ॥ ८३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

का० [१६. ६. ८.] न्यज्य समिधं व्रते प्रत्ते-प्रत्तेऽन्नपतऽइत्याधानम् । अर्धयुणा
व्रतपयसि दत्ते तत्र समिधमभ्यज्य दीक्षितऽउख्येऽग्नावादध्यात् प्रत्ते इति वीप्सा
प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्त्यर्था इति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयी उपरिष्ठादुद्धृती अष्टार्णात्रिपा-
दा चतुर्थी द्वादशार्णाः । हे अन्नपते अन्नस्य पालक अग्ने नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि
कर्मणि षष्ठी अन्नं प्रयह्य यद्वान्नस्य स्वमंशं देहि । द्वादशस्यान्नस्य अन्नमीवस्य ना-
स्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवम् तस्य । शुष्मिणाः शुष्ममिति [निघ० २. १.]
बलनाम शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुष्मि तस्य । रोगनाशकं बलहेवनं प्र-
यहेत्यर्थः । किं च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रसमुपोदः पा-

दपूरणऽइति [पा० ८. १. ६.] पादपूर्त्यै प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अतिशयार्थं वोपसर्गा-
भ्यासः अभ्यासि भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति याकोक्तेः [निरु० १०. ४२.] । तृ प्लवन-
तरणयोः लेटो मध्यमैकवचनं सिब्वद्भुलं लेटोति [पा० ३. १. ३४.] सिप्रत्ययः
आर्धधातुकस्येतीद् [पा० ७. २. ३५.] हान्दसी धातोर्वृद्धिः लेटोऽडाटाविति [पा०
३. ४. १४.] अडागमः इतश्च लोप इति [पा० ३. ४. १७.] लेट इकारलोपे ह्रस्वि-
सर्गो तारिष इति वृषम् । किं च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्यदे ग-
वादौ च उर्जमन्नं धेहि धारय यद्वा द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे चत्वारः
पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै पादः पत् [पा० ६. ४. १३०.] पादस्य लोपोऽकृत्स्या-
दिभ्य इति [पा० ५. ४. १३८.] अत्तलोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्याय चतुष्यदे गवा-
द्ये अन्नं धेहि देहि ज्ञातावैकवचनम् सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । उवादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशो
ऽगमत् ॥ ११ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ [धियः] ॥ १॥ २ [स्वर्गियाय] ॥ २॥ ३-११ ॥ ३-११ ॥ ॥
II. ॥ १२-२५ ॥ १-१४ ॥ २६ [भित्तरं भ०] ॥ १५ ॥ २७ ॥ १६ ॥ २७ ॥ ॥
III. ॥ २८-३७ ॥ १-१० ॥ ३७ ॥ ॥
IV. ॥ ३८ ॥ १॥ ३९ [वषलस्तु] ॥ २॥ ४०-४५ ॥ ३-८ ॥ ४६ प्रैतु —
[भस्पत्वा] - पुरा ॥ १॥ ४६ वृषाग्निं — वीतये । ४७ a. b ॥ १० ॥ ४७ c
॥ ११ ॥ ४८ ॥ १२ ॥ ४९ ॥ १३ ॥ ५० ॥ ॥
V. ॥ ५०-५७ a ॥ १-८ ॥ ५७ b. ५८ ॥ १॥ ५९ ॥ १० ॥ ६० ॥ ११ ॥ ६१ ॥ ॥
VI. ॥ ६१ a ॥ १॥ ६१ b-f ॥ २॥ ६२ ॥ ३॥ ६३ ॥ ४॥ ६४. ६५
॥ ५॥ ६६ ॥ ॥
VII. ॥ ६६-७८ ॥ १-१३ ॥ ७९ ॥ १४ ॥ ८०-८२ ॥ १५-१७ ॥ ८३. । वि-

अकर्मणे स्वाहा ॥ १८ ॥ १२. ४४ [पुनस्त्वादित्या — कामाः स्वाहा]

॥ १९ ॥ ८५ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु पञ्चाशीतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

I. दृशानो रुक्म उर्व्या व्यघौर्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्निर्मृतोऽभ्रवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरिताः ॥ १ ॥

एकादशाध्याये (1.) उवासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशोऽध्यायऽउवाधारणादि-
मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का° [१६.५.१.] यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्ड-
लमेकविंशतिपिण्डं कृत्वाजिननिष्पृतं लोमसु शुक्लकृत्तेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतमुप-
रिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन् यजमानो
ग्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकारमाभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशं वर्तुलम्
एकविंशतिः पिण्डा यत्र । शणकदलतुल्याः स्वतृपाद्वह्निर्भूता उन्नतविन्दवः पि-
ण्डा उच्यन्ते । कृत्वाजिनखण्डे श्वेतकृत्तरोमस्थाने स्मृतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतम्
नभिर्द्वर्धं वर्तमानम् पिण्डा बहिर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्या
त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तूयते । रुक्म आभरणविशेषः उर्व्या
मरुत्या दीप्त्या व्यघौत् विद्योतते द्युत द्योतने व्यत्ययेन शपि लुप्ते वृद्धौ लङि
वृत्तम् । कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यक्षमुपलभ्य-
मानः । श्रिये जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षणमनवखण्डितं केनाप्यतिरस्कार्यं
वा आयुः जीवनं रुचानः रोचतऽइति रुचानो वाञ्छन् रोचतेः शानचि बहुलं
हृन्दसीति [पा° २.४.७३.] शपो लुक् । सोऽयमग्निर्वयोभिर्नैः पशुपुरोडाशप्रभृ-
तिभिर्मृतोऽभरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात्कारणात् द्यौर्युलोकवासी देवगणा ए-
नमग्निजनयत् जनितवती । कीदृशी द्यौः सुरेभ्यः शोभनं रेतोऽग्निद्वयं यस्याः
सा तस्मादमृतत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

नक्तोषासा समनसा विद्वपे धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्मोऽन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाः ॥ २ ॥

का° [१६.५.३.] परिमण्डलाभ्यामिण्डाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति ।
वर्तुलाभ्यामुखाधारणसाधनद्वयाभ्यामिण्डाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदे-
वत्या त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा अर्धमुखाग्ररूपो विनियुक्तम् । नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च
नक्तोषसौ विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः नक्तं रात्रिः उषा अरुः नक्तोषसौ रा-
त्रिदिवसौ एकमग्निं धापयेते पापयेते सायंप्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेतेऽइत्य-
र्थः । तत्र लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव । धेत् पाने हेतुमति चेति
[पा° ३.१.२६.] णिच् अदेच उपदेशेऽशिततीति [पा° ६.१.४५.] आकारे अतिह्री-
त्यादिना [पा° ७.३.३६.] पुक् । कीदृश्यौ नक्तोषसौ (२.) समनसा समनसौ स-
मानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैकमत्ययुक्तेऽइत्यर्थः । विद्वपे विलक्षणं रूपं
ययोस्ते विद्वपे कृष्ण रात्रिः शुक्लमरुः । समीची सम्यगञ्चतस्ते समीची सम्यग-
ञ्चने समन्विते संक्षिप्ते वा पूर्वसवर्णी विभक्तेः । ये इत्थम्भूते रात्र्यरुनी ताभ्या-
मिण्डाद्वयाभ्यामुखां गृह्णामीति शेषः ॥ का° [१६.५.४.] कुरति ग्यावाक्षामेति ।
आरुवनीयोपरिस्थामुखामिवमिण्डाभ्यामादाय ग्यावेति पादेनासन्दीं प्रति तां कृ-
रतीति सूत्रार्थः ॥ ग्यावाक्षामा ग्यौश्च क्षामा पृथिवी च ग्यावाक्षामा दिवो ग्या-
वादेशः विभक्तेर्लोपः ग्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानो
ऽग्निर्विभाति प्रकाशति तं कुरामीति शेषः ॥ का° [१६.५.५.] आरुवनीयस्य पुर-
स्तादुद्गात्रासन्दीवदासन्धां चतुरस्राक्षां शिष्यवत्यामादधाति देवा अग्निमिति ।
आरुवनीयात्पूर्वदिशि भूमौ स्थापितायामासन्ध्यामुखां निदधाति देवा इति पादेन
उद्गात्रासन्दीवदिति प्रादेशमात्रपाद्यामौडम्बर्यामरन्निमात्राक्षां मुञ्जरज्ज्वा व्युतापा-
मिति लभ्यते तथा चतुरस्राक्षां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीषोपलपाद्वृषा-
णि यस्यास्तस्यां सशिव्यायां चेति सूत्रार्थः ॥ देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः
प्राणा यज्ञमानस्य एतमग्निं धारयन् अधारयन् अउभाव आर्षः । कीदृशा देवाः द्र-
विणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धारयन् फलं ददति प्रयहन्ति ते । तमहं धारयामी-
ति शेषः । अग्निं धारयन्द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा इति तैत्ति-
रीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥३॥

विद्यां वृषाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्राप्तावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमव्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणेमुषसो विराजति ॥३॥

का° [१६.५.६.] शिक्वपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वा वृषाणीति । उत् ऊर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्जवः षडुद्यामा रज्जव ऊर्धाकर्षणहेतवो यस्ये-
दृशमासन्दीस्थं शिक्वपाशं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः ॥ सवितुर्देवत्या ज-
गती श्यावाश्चदृष्टा । कविः विद्वान्क्रान्तदर्शनः । वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य
प्रसविता सूर्यः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वृषाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति
रात्रितमोऽपकृत्य वृषाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यश्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्यश्चतु-
ष्पाद्यो मनुष्यपञ्चादिभ्यो भद्रं कल्याणं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनवृत्तं श्रेयः प्राप्ता-
वीत् प्रसौति प्रेरयति । यश्च नाकं स्वर्गं व्यव्यत् विव्याति प्रकाशयति अस्यति-
वक्तिव्यातिभ्योऽङ् इति [पा° ३.१.५२.] चौरङ् । यश्च उषसः उषःकालस्य प्रयाणं
गमनमनु पश्चात् उषःकाले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दध्यते । उषाः
सवितुः पुरोगामिनीति सवितुः स्तुतिः । ईदृशः सविता शिक्वं प्रतिमुञ्चति
शेषः ॥३॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मन्स्त्रिवृते शिरो गायत्रं चतुर्वृद्धयन्तरे पक्षौ ।

स्तोम आत्मा हन्दास्यङ्गानि यज्ञूषि नाम ।

साम ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुहं धिष्ण्याः शफाः ।

सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गह्वं स्वः पत ॥४॥

का° [१६.५.७.] सशिक्वं प्राचं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत् । शिक्वस-
ंहितमुल्याग्निं प्राच्यामूर्धं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः अनेनोष्ट्याग्नेरभिमन्त्रणम-
प्युक्तं कैश्चिदिति सूत्रार्थः ॥ गरुत्मदेवत्या विषकृत्नी चतुरवसाना कृतिः । हे अ-
ग्ने त्वं सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं यस्य स पक्षित्रपोऽसि पक्ष्याकारेण चित्वात्
तत्र दृष्टान्तः गरुत्मान्गरुडो यथा पक्षिराजस्तथा तस्यावयवाः कथ्यन्ते त्रिवृत्ते
तव शिरः त्रिवृत्स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चतुः यज्ञायत्राख्यं साम त-
त्तव चतुः नेत्रस्थानीयम् । बृहद्रथन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्ष-
स्थानीये । स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणास्थानीयः । हन्दांसि

अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिहन्दांसि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यजूंषि नाम इषे त्वेत्यादीनि यजूंषि तव नामस्थानीयानि । वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुहं पुहस्थानीयम् । धिष्ण्याः शफाः होत्रादिधिष्ण्यस्थिता अग्नयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने एवम्भूतस्त्वं यतो गरुत्मान् गरुड-इव सुपर्णाः पक्षिद्वयोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गह तत्रापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥४॥

- विज्ञोः क्रमोऽसि सपत्न्या गायत्रं हन्द् आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व ।
- विज्ञोः क्रमोऽस्यभिमातिह्य त्रैष्टुभं हन्द् आरोह्यत्तरिज्ञमनु विक्रमस्व ।
- विज्ञोः क्रमोऽस्यरातीयतो कृता जागतं हन्द् आरोह दिवमनु विक्रमस्व ।
- विज्ञोः क्रमोऽसि शत्रूयतो कृतानुष्टुभं हन्द् आरोह दिशोऽनु विक्रमस्व

॥५॥

का० [१६.५.११.] विष्णुक्रमान्क्रमते विज्ञोरिति प्रतिमन्त्रमग्न्युद्धरणं च तस्मिंस्तस्मिन् (३.) । विष्णुक्रमसंज्ञान्यादन्यासान्करोति तस्मिंस्तस्मिन्क्रमणो (४.) उख्यस्याग्नेर्द्धं ग्रहणं (५.) कार्यमिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंष्युख्याग्निदेवत्यानि ऋग्वृहतीहन्द्स्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजापत्या वृहती । विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते स यः स विष्णुर्यज्ञः सः स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायामिति श्रुतेः [६.७.२.११.] । हे प्रथम पादविन्यास त्वं विज्ञोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्न्या सपत्नान् शत्रून् कृतीति शत्रुघातकश्च अतो गायत्रं हन्द्ः आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु ततः पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवताद्वयमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । हे द्वितीय पादविन्यास त्वं विज्ञोः क्रमोऽसि अभिमातिह्य अभिमातिर्घातकः पाप्मा वा तं कृतीति त्रैष्टुभं हन्द्ः स्वीकुरु अत्तरिज्ञं प्रदेशं व्याप्नुहि । हे तृतीय पादविन्यास विज्ञोः क्रमोऽसि अरातीयतो कृता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मन इहतीत्यरातीयन् तस्य कृता विनाशकः जागतं हन्द्ः आरोह दिवं द्युलोकमनु विक्रमस्व द्युलोकं व्याप्नुहि । हे चतुर्थ पादविन्यास त्वं विज्ञोः क्रमोऽसि शत्रूयतो कृता शत्रुत्वं कृतृत्वमिहति शत्रूयति शत्रूयतीति

शत्रूयन् क्यजत्ताहृतृप्रत्यय उभयत्र तस्य कृता आनुष्टुभं हृन्द आरोह । अत्र च-
तुर्धपि पादन्यासेषु यजमान आत्मानं विष्णुवेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदे-
शान्पृथिव्यादिलोकद्वपवेन भावयेत् ॥ का° [१६. ५. १३.] दिशो वीक्षते दिशोऽनु
विक्रमस्वेति । सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः ॥ यजुरुक्षिक् । हे अग्ने त्वं दिशोऽनु वि-
क्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

अक्रन्दद्मि स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहृद्वीरुधः समञ्जन् ।

सद्यो जज्ञानो वि क्षीमिद्वोऽब्रव्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

का° [१६. ५. १४.] पिण्डवत्प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्दद्मिरिति । ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्व-
मग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्धत्सप्रीदृष्टा । अग्निरक्रन्दत् हृन्दसि
लुङ्ङिङिः [पा° ३. ४. ६.] क्रन्दति विस्फूर्जति । कीदृशः द्यौरिव स्तनयन् द्योश-
ब्देनात्र पर्जन्य उक्तः द्यौर्मिध-इव स्तनयन्गर्जयन् शब्दं कुर्वाणः स्तन गद देव
शब्दे चुरादिरदन्तः । मेघसाधर्म्यमाह क्षामा रेरिहृत् सुपां सुलुगिति [पा° ७. १.
३१.] विभक्तिलोपः क्षामेति पृथिवीनामसु [निघ° १. १. (६.)] पठितं क्षामां पृथि-
वीं रेरिहृत् लिहृ आस्वादने यङ्लुगताहृतृप्रत्ययः रेफश्चान्दसः अत्यन्तं लेलीति
लेलिहृत् नाभ्यस्ताहृतुरिति [पा° ७. १. ७८.] नुमभावः भूमिमिति आस्वादयन्व्याप्नु-
वन् यथा मेघो जलभावं गह्वन्नत्यर्थं भूमिं लेलि । वीरुधः समञ्जन् स्वकीयत्वा-
त्तासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन् । अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः (७)
सन् सद्यः तदानीमेव इहः दीप्तश्च सन् व्याख्यात विख्याति अन्तर्भूतणिज्ज्ञतो ज्ञेयः
श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति । अन्यच्च
योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समत्ता-
त्प्रकाशति यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्रूपेण द्यावापृथिव्योर्त्तर्भाति एवमग्निः पर्ज-
न्यवत्स्तूयते । ईम् निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्निभि मा निवर्तस्वापुषा वचसा प्रजया धनेन ।

सन्या मेधया रय्या पोषेण ॥ ७ ॥

का° [१६. ५. १५.] अवहृत्यग्नेऽभ्यावर्तिन्निति । ऋक्तुष्टयेन चतुर्वारमुखाग्नि-

मात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्योर्ध्वकृती द्वादशार्णत्रिपादा । अभि
अभिमुख्येनावर्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्सम्बोधनम् अस्मदभिमुखागमन-
शील आयुरादिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्तस्व शीघ्रमागह आयुषा जी-
वनेन वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना सन्या इष्टलाभिन
मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रथ्या सुवर्णालंकारैः पोषेण आयुरादीनां पुथ्या ॥ ७ ॥

अग्नेऽअङ्गिरः शतं ते सत्त्वावृतः सहस्रं तऽउपावृतः ।

अथा पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधि पुनर्नो रथिमाकृधि ॥ ८ ॥

अग्नेयी महावृकृती एकः पादो द्वादशार्णश्चवारोऽष्टार्णाः । हे अङ्गिरः अङ्गि-
नां रसभूत अङ्गसौष्ठवयुक्त हे अग्ने ते तव शतमावृतः सन्तु शतसंख्याका आवृ-
त्तिशक्तयः सन्तु । तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्रसंख्याका उपावृत्तिश-
क्तयः सन्तु स्वस्यैवावर्तनमावृत् तत्समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चा-
वर्तनमुपावृत्तिः अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनः-पुनरावर्तस्व तदीयाः पुरुषा-
स्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः । अथेत्यव्ययमथार्थम् निपातस्य
चेति [पा० ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घः अथापि शतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृ-
त्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याकाभि-
वृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आवृत्तं कुरु
आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वमसम्पादितं धनमाकृधि (८.) सर्वतः स-
म्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मा शुश्रूणुपृकृवृभ्यश्हन्द्सीति [पा० ६.४.१०२.] हेर्धिः
व्यत्यये शपोलुक् ॥ ८ ॥

पुनर्वृजा निवर्तस्व पुनरग्न्युषायुषा । पुनर्नः पाक्ष्यङ्कृतः ॥ ९ ॥

अग्नेय्यौ द्वे गायत्र्यौ । हे अग्ने त्वमृजा क्षीरादिरसेन सह निवर्तस्व पुनरत्रा-
गह इषा अन्नेन आयुषा जीवैन च सह पुनरागह आगतस्त्वं नोऽस्मान्युनः कृ-
तादङ्कृतः पापात्पाहि रक्ष ॥ ९ ॥

सह रथ्या निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्या विश्वतस्परि ॥ १० ॥

हे अग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व किं च धारया जलधारया वृष्टिद्वयया विश्वतः परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः । कीदृश्या धारया विश्वक्या प्ला भक्षणे विश्वेः प्लायेते भक्ष्यते पोष्यतेऽइति विश्वक्री तथा यद्वा विश्वक्या सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणाया पिन्वस्व सिञ्च अनवह्निन्नधनदानेन पुनः-पुनराप्यायस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

आ त्वाकार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः ।

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा तद्वाष्ट्रमधिभ्रशत् ॥ ११ ॥

का° [१६.५.१६.] उपरिनाभि धारयन्ना त्वाकार्षमित्यभिमन्त्रयते । नाभिरुपर्युष्याग्निं धारयन्तमभिमन्त्रयतऽइति सूत्रार्थः ॥ अग्न्येयनुष्टुब्धुवदृष्टा । हे अग्ने अहं त्वा-माकार्षमाकृतनानस्मि आङ्पूर्वस्य कृतेर्लडि उत्तमैकवचनम् त्वं च अन्तरभूः उ-खामध्येऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलिः यदुक्तादिन् । किं च सर्वा विशः प्रजाः तां वाञ्छन्तु यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि तां वाञ्छन्तु अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु अन्नं वै विश इति श्रुतेः [६.७.३.७.] । इदं राष्ट्रं त्वत् तत्तः सकाशात्मा अधि भ्रशत् अयं जन-पदस्त्वत्तो मापभ्रश्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन्राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाकृत्यर्थः । यद्वा अर्वि राष्ट्रं मा तद्वाष्ट्रमधिभ्रशदिति श्रुतेः [६.७.३.७.] श्रीः तत्तो मा भ्रश्यतु श्रंशु अधःपतने पुषादित्वाच्चेरङ् न माङ्गोऽइति [पा° ६.४.७४.] अउभावः ॥ ११ ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसोऽअदितये स्याम ॥ १२ ॥

का° [१६.५.१७.] पाशाऽउन्मुच्योदुत्तममिति । रुक्मपाशशिव्यपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या स्त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । उदित्यु-पसर्गोऽव वि एतावपि श्रथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते । हे वरुणा उत्तममुत्तमाङ्गे शिर-सि स्थापितं तदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्य विनाशय अथममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं तत्पाशमवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय म-

ध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विप्रथय विहृदय अथ बधे मिवाक्षिचि ब्रुस्वः लो-
ठि मध्यमेकवचने रूपम् अथायेति संहितायां दीर्घश्चान्दसः यद्वा अथ क्र्यादिः लो-
ठि मध्यमेकवचने कृन्दसि शायज्ञपीति [पा० ३. १. ८४.] आप्रत्ययस्य शायज्ञादेशे अ-
थायेति रूपम् । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र वरुणा अना-
गसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वयमदितये अदीन-
तायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम । निपातस्य चेति [पा० ६. ३. १३६.] दीर्घः
अथा इत्यत्र ॥ १२ ॥

अग्रे बृहन्पुषसामूर्ध्वोऽअस्थान्निर्जगन्वात्तमसो ज्योतिषागात् ।

अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ ज्ञातो विश्वा सन्नान्यप्राः ॥ १३ ॥

का० [१६. ५. १०.] पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्रे बृहन्निति । पूर्वमन्त्रेण पा-
शावुन्मुच्योर्ध्वाङ्गुराग्नेयो दिशं प्रत्युख्यामिमूर्ध्वं धारयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या
त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनाग्नेः स्तुतिः क्रियते । बृहन्प्रभावान्महानयमग्नि-
रुषसामग्रे प्रातःकालानां मुखे ऊर्ध्वोऽअस्थात् ऊर्ध्वः स्थितः यद्वाग्निहोत्रादौ बो-
ध्यमान उत्तिष्ठति ऊर्ध्वोऽअस्यादित्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरऽइति [पा० ६. १. ११५.]
एङः पदान्तादतीति [पा० ६. १. १०१.] सूत्रप्राप्तसंध्यभावः । यश्च तमसो रात्रिलक्ष-
णान्निर्जगन्वाग्निर्गतः सन् ज्योतिषाकर्लक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽग्नि-
र्ज्ञात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सन्नानि स्थानानि सर्वान् लोकाना
अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका
विश्वा सन्नानीति श्रुतिः [६. ७. ३. १०.] । कीदृशः रुशता रुश हिंसायाम् रुशती-
ति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनान्यङ्गानि य-
स्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

a. कृत्स्नः शुचिषदसुरन्तरिक्षसङ्कोता वेदिषदतिथिर्द्वारोणसत् । नृषद्वरसद-
तसद्योमसदब्जा गोज्ञा ऋतज्ञा अद्रिज्ञा ऋतम् । b. बृहत् ॥ १४ ॥

का० [१६. ५. १८.] अवहरति कृत्स्नः शुचिषदिति । उख्यामिमवतारयति ॥ जग-
ती अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजुरक्ता । राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु ज-

गती अन्ते बृहदिति यजुः तद्विनियोगमाह का° [१६.५.११.] आसन्ध्यां करोति बृहदिति । बृहदिति यजुषा उवाग्निमासन्ध्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यातः [१०.२४.] ॥ १४ ॥

सीद् त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने व्युनानि विद्वान् ।

मैनां तपसा मार्चिषाभिषोचीरुत्तरस्याऽऽश्रुज्योतिर्विभाह्नि ॥ १५ ॥

का° [१६.५.२०.] उपतिष्ठते सीद् त्वमिति । आसन्दीनिधानानन्तरमुवाग्निमुप-
तिष्ठते ऋचां त्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वं मातुः मातृस-
माया अस्या उवाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद् उपविश । कीदृशस्त्वं विश्वानि व्युना-
नि सर्वान् ज्ञानोपायान्विद्वान् ज्ञानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदो सन्नित्यर्थः । किं च ह-
नामुखां तपसा संतापिन माभिषोचीः मा संतापय अर्चिषां ज्वालाया च माभिषो-
चीर्मा दीपय तपः कार्यमर्चिः कारणं कार्येण भूयांस्तापो भवति कारणेन लीषत्
तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्यामुखायामन्तर्मध्ये अश्रुज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् वि-
भाह्नि विशेषेण दीप्यस्व ॥ १५ ॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सद्ने स्वे ।

तस्यास्त्वऽऽहर्सा तपन्जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

अग्निदेवत्ये हे अनुष्टुभौ । हे अग्ने त्वमुखाया अन्तः मध्ये स्वे सद्ने स्वकीये
स्थाने रुचा दीप्त्या युक्तः सन् सीदेति शेषः । किं च जातं-जातं विन्दतीति जा-
तवेदाः तस्य सम्बोधनं हे जातवेदः सर्वज्ञ जातं वेदो ज्ञानं यस्येति वा जातवि-
ज्ञान तस्या उवायाः शिवः कल्याणकारी शान्तो भव किं कुर्वन् अहर्सा ज्योति-
षा तपन्प्रतपन् सन् ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा मर्त्यमग्नेऽथो सीद् शिवस्त्वम् ।

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ १७ ॥

हे अग्ने मर्त्यं मर्त्यं शिवः शान्तो भूत्वा अथो अनन्तरं शिवः सीद् सर्वात्मना
शान्तः सन्नुपविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्यामुखायां स्वं योनिं

स्वकीयं स्थानमासदः आसीद् आगत्योपविश कन्दसि लुङ्लल्लिष्ट इति [पा० ३. ४. ६.] लोउर्थे लुङ् ॥ १७ ॥

II. दिवस्परि प्रथमं जज्ञेऽग्निस्मद्धितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जर्ते स्वाधीः ॥ १८ ॥

का० [१६. ५. ३१. २२.] वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैके । दिवस्परीत्येकादशर्चेन वात्सप्रेणोख्यमग्निमुपतिष्ठते एके आचार्या अनुवाकेन द्वादशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भल्लन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणाद् वा ऽएष प्रथममजायतेति श्रुतिः [६. ७. ४. ३.] । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारमस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् ब्रह्मणो जज्ञे जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधो ऽजनयदिति श्रुतेः [६. ७. ४. ३.] स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेति च श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः । नृषु मनो यस्य स नृमणा पूर्वपदाच्चेति [पा० ८. १. ३. (९.)] । णत्वम् नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणमग्निमप्सु जल्लघ्नत्वव्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयत् यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयत् । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत । प्रजापतिर्वै नृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादिश्रुतयः [६. ७. ४. ३.] । एवं बद्धजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बद्धजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जर्ते जनयति धातोर्ध्यान्तरे वृत्तिः ॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परि ग्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवह्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जर्ते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विद्वा तेऽग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्वा ते धाम विभृता पुरुत्रा ।

विद्वा ते नाम परमं गुहा यद्विद्वा तमुत्सं यत् आजगन्थ ॥ १९ ॥

हे अग्ने यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा स्ववृषाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलवृषाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते तव सम्बन्धीनि वृषाणि वयं विद्म ज्ञानीमः (10.) द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः विदो लटो वेति [पा० ३.४.८३.] मसो मादेशः । यद्वा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव वृषाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्म । किं च ते तव सम्बन्धीनि पुरुत्रा बह्वेषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयवृषेषु विभृता विवृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्म विभृतेति विभक्तेराकारः धामेत्यत्र विभक्तिलोपः । किं च ते तव परममुत्कृष्टं गुरु सप्तमीलोपः गुरुयां यद्यवस्थितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादि मन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्म । किं च यत उत्सात् अवृषात्स्थानाच्चमाज्ञगन्ध वैद्युतवृषेणागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दनं जलवृषं स्थानं वयं विद्म । गमेर्लिट् ॥ ११ ॥

समुद्रे वा नृमणा अस्वलनृचक्षा ईधे दिवोऽग्नेऽधन् ।

तृतीये वा रजसि तस्थिवाऽसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ २० ॥

हे अग्ने नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलवृषेण तस्थिवांसं वर्तमानं वा त्वामीधे दीपयांचकार इन्धिभवतिभ्यां चेति [पा० १.२.६.] कित्वात्रलोपः । नृचक्षाः नृषु पठत्सु (11.) पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान्विस्पष्टं वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिवृषामु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वामीधे दीपितवान् । तथा दिवः द्युलोकस्य अधन् अधःस्थानीये तृतीये समुद्रवृषपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रज्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं वा नृचक्षा एव ईधे । किं च महिषाः महान्तः प्राणा अपामुपस्थे उत्सङ्गे नाथ्यानामपां मध्ये स्थितं त्वामवर्धन् अवर्धयन् इन्द्रस्युभयथेति [पा० ३.४.११७.] शप आर्धधातुकत्वाणिलोपः । प्राणा वै महिषा इति [६.७.४.५.] श्रुतिः ॥ २० ॥

अक्रन्ददग्नि स्तन° - ॥ २१ ॥

व्याख्याता [६.] ॥ २१ ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्थणाः सोमगोपाः ।

वसुः सूनुः सहसोऽअप्सु राजा विभात्यग्रऽउषसामिधानः ॥ २२ ॥

एवंविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते कीदृशः श्रोणां गवाश्चादिसम्पदामुदारः
अत्यर्थं दाता उदारो दातृमहत्तोरिति कोशः [मेदिनी° रात्तव° ११८.] । रयीणां
धनानां धरुणो धारयिता । मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां प्रार्थणाः
प्रकर्षेणार्पयिता । सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यज्ञमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षि-
ता । वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि
शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्तातो व-
सुः । सहसः सूनुः बलस्य मन्थनवेगद्वयस्य पुत्रः यतो मथ्यमानो ज्ञायतेऽत ए-
वमुच्यते । अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अप्सु वृष्टिद्वयासु
राजा विद्युद्वयेण दीप्यमानः । उषसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दी-
प्यमानः उषःकालेऽग्निकोत्रकोमायामग्नयः प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दी-
प्यमान इति ॥ २२ ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसीऽअपृणाज्जायमानः ।

वीडुं चिदद्रिमभिनत्परायन्तना यदग्निमयजत्त पञ्च ॥ २३ ॥

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी व्यावापृथिव्यौ
आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति । कीदृशः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञा-
नभूतोऽग्न्यात्मना । भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदत्तरवस्थितो वायात्मना स
हि प्राणभावेन भूतानामन्तः संचरति । किं च यः परायन् इन्दुद्वयेण परा परतो
गह्वन् वीडुं चित् वीडुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः दृढमपि अद्रिमदारयितव्यं मेघम-
भिनत् भिनत्ति विदारयति । यत् विभक्तिलोपः यमग्निं पञ्च जना अयजत्त यजन्ते
विप्राद्याश्चत्वारो निषादश्चेति पञ्च यद्वा चत्वारो महःऽर्विजो यज्ञमानश्च ॥ २३ ॥

उशिक्यावकोऽअरतिः सुमेधा मर्त्यैर्धमिर्मृतो निधायि ।

इयर्ति धूममरुषं भरिभ्रदुकृक्केण शोचिषा धामिर्नक्षन् ॥ २४ ॥

योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः बहुलं

हृन्दस्यमाञ्जोगेऽपीत्युभावः [पा० ६.४.७५.] । स अरुषमरोषं चक्षुराद्युपद्रवरुहितमरोचनं वा धूममुदियति उद्गमयति व्यवहृताश्चेति [पा० १.४.८२.] उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् इतो वाऽअयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्रा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वशेरौणादिक इकप्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः अलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेधरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायधारणासमर्था मेधा बुद्धिर्यस्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन् दाधतीत्यादिना [पा० ७.४.६५.] निपातः । श्रुक्तेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभाद्वयेण ग्यामाकाशमिनक्षन् व्याप्नुवन् नक्षत्रग्रहृतासस्वन्धितेजसा द्युलोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥

दृशानो रुक्म उ० ॥ २५ ॥

व्याख्याता [१.] ॥ २५ ॥

यस्तेऽअग्न्य कृणावद्भद्रशोचिऽपूयं देव धृतवत्तमग्ने ।

प्र तं नय प्रतरं वस्योऽअह्नाभि सुमं देवभक्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधने हे भद्रशोचि हे देव अग्ने अग्न्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूयं पुरोडाशं धृतवत्तं धृतयुक्तमुपस्तरणाभिधारणोपेतं कृणावत् कृणोति करोति कृञ् करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मैपदेधिति [पा० ३.४.१७.] तिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा० ३.४.१४.] अडागमे नोर्गुणे कृणावदिति रूपम् स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयतीत्येतद्भुत्यभिप्रायम् [१.७.२.१०.] । हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृतम तं यजमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च हृन्दसीति [पा० ५.४.१२.] अव्ययात्परात् घादमुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्र नय प्रापय । अह्नाभिमुख्येन सुमं सुखं चाभि नय सर्वतः प्रापय कीदृशं सुमम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः । वसति यत्र तद्वस्तु तृप्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तु वसीयः तुश्हृन्दसीति [पा० ५.३.५६.] इयसुन् तुरिष्ठेमेयः-

स्विति [पा° ६. ४. १५४.] तृचो लोपः ह्रान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति स लो-
कमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समा इति [बृहदारण्य° मा° ४. १५.]
श्रुतेः । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरः इति [पा° ६. १. ११५.] वस्योऽग्रहेत्यत्र संध्यभावः
॥ २६ ॥

आ तं भज सौश्रवसेध्रमऽउक्थऽउक्थऽआभज शस्यमाने ।

प्रियः सूर्ये प्रियोऽग्रमा भवात्युज्जतिने भिनदुज्जनिवैः ॥ २७ ॥

शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धीनि कीर्तिहेतुभूतानि कर्माणि
सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्रे त्वं तं यज्ञमानमाभज सेवस्व निरन्तरं कर्मा-
नुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः । उक्थे-उक्थे निष्केवल्यप्रगाथादित्ये (12.) च शस्यमाने
तत्तद्वस्त्रे सति तमाभज सर्वतः सेवस्व कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः । एवं त्वया
सेवितोऽयं यज्ञमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भवतु लिङ्गुर्थे लेट् लेटोऽडा-
टौ [पा° ३. ४. १४.] । अग्रमा अग्रेष्वग्रमोऽस्तु उसो उद्देशः । तथा ज्ञातेनोत्पन्नेन
पुत्रेण उद्दिनदत् उद्दिदमुदयं वृद्धिमाप्नोतु इलोपेऽडागमे चोद्दिनददिति वृषम् तथा
जनिवैः जनिष्यमाणैश्च पौत्रादिभिरुद्दिनदत् जनिष्यन्ते ते जनिवाः तैः भविष्यदर्थे
औणादिक इवप्रत्ययः ॥ २७ ॥

त्वामग्ने यज्ञमाना अनु गून्विश्या वसु दधिरे वार्याणि ।

त्वया सह द्रविणमिहमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो विवव्रुः ॥ २८ ॥

हे अग्ने यज्ञमानास्वामनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः गून् गुशब्दो दिन-
वाचो कालाधनोरिति [पा° २. ३. ५.] द्वितीया दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीया-
नि प्रार्थ्यानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूहिरण्यादीनि द-
धिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वसु अत्र सुब्लोपः । किं च त्वया
सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यज्ञमाना द्रविणं यज्ञफलमिहमाना इहन्तः उशिजः मे-
धावितो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गो-
मान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजत्यनेन सुकृतिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं

विवत्रुः बिभिडुः रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः तदुक्तम् ते यऽएवमेतद्विदुरि-
त्युपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

अस्ताव्यग्निर्नराऽ सुशेवो वैश्वानरऽ ऋषिभिः सोमगोपाः ।

अद्वेषे द्यावापृथिवी ऊवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

ऋषिभिः यज्ञमानऽर्विग्निः अग्निरस्तावि स्तुतः कर्मणि चिण् । कीदृशोऽग्निः
नरां नराणां सुशेवः शोभनं सुखयिता नुडागमाभावे गुणे च नरामिति रूपम्
शोभनं शेवः सुखं यस्मात् । वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्नि-
रूपेण । सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता । अद्वेषे पादौ लिङ्गोक्त-
देवौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं (13.) ऊ-
वेम आकूयामः तदाश्रितकर्मात्मै । हे देवा अग्न्यादयः अस्मे अस्मासु सुवीरं शो-
भनपुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत ॥ २९ ॥

III. समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । अस्मिन्कृत्वा जुहोतन ॥ ३० ॥

अथ वनीवाकनम् ॥ का° [१६.६.१५.] प्रागनः कृत्वोष्यस्योत्तरतः समिदाधा-
नऽ समिधाग्निमिति । उष्याग्निरुत्तरदिशि प्रागीषं शकटं संस्थाप्य यज्ञमान उष्ये
ऽग्नौ वनीवाकने समिधमाधत्तऽ इति सूत्रार्थः ॥ विद्वपाक्षदृष्टाग्नेयी गायत्री व्या-
ख्याताप्युच्यते [३.१.] । हे ऋविग्यज्ञमानाः समिधा कृत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत
अतिथिमेनमग्निं (14.) बोधयत । अस्मिन्नग्नौ कृत्वा कृवीषि आजुहोतन साक-
ल्येन जुहुत ॥ ३० ॥

उडं त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।

स नो भव शिवस्त्वऽ सुप्रतीको विभावसुः ॥ ३१ ॥

का° [१६.६.१६.] सासन्दीकिमुद्यम्योडं वेति दक्षिणतोऽनसि करोति । समि-
दाधानानन्तरमुडं वेति मन्त्रेणासन्दीसहितमुष्याग्निमूर्धं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यज्ञ-
मानः शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टाग्नेयनुष्टुप् । हे अग्ने विश्वे सर्वे
देवाः प्राणान्नपाः चित्तिभिः उद्यमनप्रवीणाभिधीवृत्तिभिः त्वा त्वामुद्भरन्तु ऊर्ध्वं धा-

रयन्तु भृजः शप् उ पादपूरणः हे अग्ने स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्याणकृद्भव । किम्भूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य । विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिर्चिभिष्टुम् ।

बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसीस्तन्वा प्रजाः ॥ ३२ ॥

का० [१६. ६. १८.] अनडाहौ युक्ता प्रेदग्ने इति प्राङ् यावा यथार्थम् । शकटे तूष्णीं वृषौ संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् । हे अग्ने शिवेभिर्चिभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान्प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ इत्यादपूरणः । किं च बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन्भासयन् जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

अक्रन्ददग्नि स्तनं ॥ ३३ ॥

का० [१६. ६. २०.] अग्ने खर्जत्यक्रन्ददग्निरिति जपति । अग्ने शब्दं कुर्वति जपेत् ॥ व्याख्याता [६.] ॥ ३३ ॥

प्र-प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहदाः ।

अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्योऽतिथिः शिवो नः ॥ ३४ ॥

का० [१६. ६. २१.] वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षितोऽत्तरतः समिदाधानं प्र-प्रेति । वासे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोक्षिते प्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तारयति ततोऽग्नौ समिदाधानम् ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । प्रसमुपोदः पादपूरण इति [पा० ८. १. ६.] प्रोपसर्गस्य द्विवम् अयमग्निः बिभर्ति रुवीषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य शृण्वे शृणुते आह्वानमिति शेषः यजमानकृतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरुषव्यत्ययः । यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य-इव भाः (15.) भासत इति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यथा तथा रोचते अत्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरुं राजसमभितस्थौ संमुखं तिष्ठति । दैव्यो देवसम्बन्धी अतिथिः नोऽस्माकं

शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदिय दीप्यते दीङ् क्षये धातूनामनेकार्थत्वादत्र दीप्त्यर्थः
लिटि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः हन्द्सि
लुङ्लङ्लिटि इति [पा० ३. ४. ६.] वर्तमाने लिट् ॥ ३४ ॥

आपो देवीः प्रतिगृणीत भस्मैतत्स्योने कृणुध ७ सुरभाऽउ लोके ।

तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मतिव पुत्रं बिभृताप्स्वेनत् ॥ ३५ ॥

का० [१६. ६. २६.] पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया । वनीवारुनानन्तरं तडा-
गादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्वस्मास्ति
तदेकया ऋचा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अब्देवत्या त्रिष्टुप् । हे आपो देवीः दे-
व्यः दीप्यमानाः भस्म यूयं प्रतिगृणीत स्वागतादिभिः प्रतिगृहीत । किं च स्योने
सुखावहे सुरभौ पुण्यधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्वस्म कृणुधं कु-
रुधं कृञ् कृतौ स्वादिः उ पादपूरणः । किं च शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः
सुपत्न्यः आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्निति श्रुत्यन्तरात् । जनयत्यग्निमुत्पादयन्ति वृ-
क्षोत्पत्त्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नीर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मद्रूपायामग्रे नमन्तां प्रकृ-
भवन्तु । किं च हे आपः एनत् भस्म अप्सु स्वात्मनि यूयं बिभृत धारयत माता
पुत्रमिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत्पालयत ॥ ३५ ॥

अप्स्वग्ने सधिष्ठव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सन्जायसे पुनः ॥ ३६ ॥

का० [१६. ६. २७.] ततो द्वाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्याप्स्वग्ने गर्भे
ऽअसीत्येताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवारमुख्याग्निभस्माप्सु प्रास्यति ॥ विद्वपद-
ष्टग्नियी गायत्री । पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथिवेन संस्तुत्य द्वाभ्यामग्नेः सर्वव्यापकत्वं व-
दन्भस्माभ्यवरुणामपद्भुते । हे अग्ने अप्सु जलेषु तव सधिः स्थानं स तमोषधीः
यवाद्या अनु रुध्यसे ओषधिपरिणाममनु विपरिणामसे सोऽचि लोपे चेत्पादपूर-
णमिति [पा० ६. १. १३४.] स इत्यस्य विसर्गलोपे सधिः यद्वा ओषधीः स्वीकरो-
षि जठराग्निद्रूपेण । किं च गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन्पुनः पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

गर्भेऽअस्योषधीनां गर्भे वनस्पतीनाम् ।

गर्भे विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भेऽअपामसि ॥ ३७ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने तमोषधीनां गर्भोऽसि भेषजद्वैरोषधि-
विशेषैरुत्पद्यमानत्वात् हे अग्ने त्वं वनस्पतीनां तद्वणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो ज्ञा-
यमानत्वात् विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निद्वयेण विद्य-
मानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडववैद्युतादिद्वयत्वात् ॥३७॥

प्रस॒द्य॒ भस्म॑ना॒ योनि॑म॒पश्च॒ पृथि॒वीर्म॑ग्ने ।

स॒त्सृ॒ज्य॑ मा॒तृभि॒ष्ट्वं॒ ज्योति॑ष्मान् पुन॒रास॑दः ॥३८॥

का° [१६. ६. २१.] अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति । अप्सु क्षिप्ताद्भस्मनः स-
काशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्ऋग्भिः ॥ हे अग्ने त्वं भस्मना कृत्वा
योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसद्य प्राप्य मातृभिरद्भिः संसृज्यैकी-
भूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानमुत्खामासीद ॥३८॥

पुन॑रा॒सद्य॒ स॒दन॑म॒पश्च॒ पृथि॒वीर्म॑ग्ने ।

शेषे॑ मा॒तुर्य॑थो॒पस्थे॑ऽत्तर॒स्याऽं शि॒वत॑मः ॥३९॥

हे अग्ने अपश्च पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिद्वयं स्थानं प्राप्य पुनरपि अ-
स्यामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातुरुपस्ये उत्सङ्गे यथा शिशुः शेते किम्भू-
तस्त्वं शिवतमः कल्याणातमः ॥३९॥

पुन॑र॒ज्जा नि॒र्व° ॥४०॥ स॒रु र॒य्या नि॒र्व° ॥४१॥

द्वे व्याख्याते [१.] ॥४०॥ [१०.] ॥४१॥

बोधा॑ मेऽ॒स्य वच॑सो यविष्ठ॒ म॒हर्हि॑ष्ठस्य॒ प्रभृ॑तस्य स्वधावः ।

प्री॑यति त्वोऽ॒ग्रन् त्वो॑ गृणाति व॒न्दारु॑ष्टे त॒न्त्वं वन्दे॑ऽअग्ने ॥४२॥

का° [१६. ६. ३०.] प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा मऽइति (16.) । तडागादाग-
त्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीमुखायां प्रास्य बोधा मऽइति (17.) द्यूचेनोख्या-
ग्निमुपतिष्ठते ॥ दीर्घतमोदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । स्वधानमस्यास्तीति स्वधावान् तत्स-
म्बोधने स्वधावः मतुवसो रुः (18.) सम्बुद्धौ हृन्दसीति [पा° ८. ३. १.] रुत्वम् हे
अन्नवन् हे यविष्ठ युवतम अग्ने मे मम वचसो बोध बुधस्व अभिप्रोयमिति शे-

षः यद्वा कर्मणि षष्ठी मदचनं ज्ञानीहीत्यर्थः । किम्भूतस्य वचसः मंहिष्ठस्य भू-
यिष्ठस्य अतिशयेन बद्धं मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रकृतस्य ओत्रपथं प्रापि-
तस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः । किं च त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वादिः पीयतिराक्रोशति-
कर्मा हे अग्ने त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः एकः त्वामनुगृणा-
ति त्वां स्तौति कश्चित्स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं सति हे अग्ने
अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः ।
कीदृशीऽहम् वन्दारुः वन्दनशीलः श्रुवन्द्योराहुरिति [पा° ३.२.१०३.] आरुप्रत्य-
यः शीलार्थः ॥ ४२ ॥

a. स बोधि सूरिर्मधवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्यस्मद्वेषाऽसि ॥

b. विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

सोमाङ्गतिदृष्टाग्नेयी यजुरक्ता गायत्री । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसु-
पते धनपते हे वसुदावन् वसु ददातीति वसुदावा आतो मन्निन्निति [पा° ३.२.
७४.] वानिप् तत्सम्बुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं
बुध्यस्व बुध्यतेः शपि लुप्ते ङुक्तल्भ्यो हेर्धिरिति [पा° ६.४.१०१.] धिः गुणान्य-
लोपी हान्दसौ । कीदृशस्त्वं सूरिः विद्वान् मधवा धनवान् मधं धनमस्यास्तीति ।
संतुष्टः सन्देष्टासि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु । का° [१६.७.१.]
प्रायश्चित्तिऽ समिधोऽपकृत्याज्यं विश्वकर्मणाऽइति जुहोति । सुवस्थानीयया समि-
धा घृतमादायोख्येऽग्नौ जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति संज्ञेति सूत्रार्थः ॥ यजुः ।
जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ ४३ ॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञेः ।

घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यज्ञमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

का° [१६.७.२.] उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति । घृतहोमानन्तरमुत्थाय ता-
मेव समिधमुख्येऽग्नावादधाति ॥ अग्नेयी त्रिष्टुप् आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो द-
शकस्तेन अधिका । हे अग्ने आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धतामु-
पशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य यद्वा वसूनि

नयतीति वसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः ब्रह्मणाः ब्राह्मणा (19.) ऋविग्यज्ञ-
माना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं धृतेनास्मदत्तेन वर्ध-
यस्व त्वयि वृद्धे सति यज्ञमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

IV. अपेत॒ वीत॒ वि च॒ सर्प॒तातो॒ येऽत्र॒ स्थ पुरा॒णा ये च॒ नूत॒नाः ।

अदा॒द्यमो॒ऽवसानं॑ पृथि॒व्या अक्र॒न्निमं॑ पि॒तरो॑ लो॒कमस्मै॑ ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ ॥ का० [१७.१.३.] पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यु-
द्रूतयपेत वीतेति पक्षः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । अत्र भाविन्यावृत्त्या शालाद्वयी
गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्थं चितिश्चितेः स्थानमपि गार्हपत्य एव । पलाशशा-
खया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्युद्रूति ऊहिरत्र प्रेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्था-
नाद्धहिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति ऋचः पक्षः पादैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत
वीति येऽत्र स्थेति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्त-
वृद्धदेवत्या त्रिष्टुप् अर्धर्चेन तत्स्थानसर्पिणा (20.) उच्यन्ते पादेन यमः पादेन
पितरः । यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात्तद्धृत्याः सर्वत्र चरन्ति तान्प्रत्युच्यते । हे यम-
भृत्याः ये पुराणाः चिरंतना ये च नूतनाः इदानींतना यूयमत्र स्थाने स्थ भवथ
ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगृह्यत वीत विगृह्यत अतिदूरं गृह्यत विसर्पत च
अतः स्थानादपेत्य संघातं विहाय विविधं गृह्यत । कस्माद्वयमपसर्पमित्यत आह
अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थानमिदं यमो देवो
ऽस्मै यज्ञमानायादात् दत्तवान् । पितरश्चेमं लोकं स्थानमस्मै यज्ञमानायाक्रन् कृ-
तवत्तः करोतेः शपि क्षुति लडि रूपम् यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यज्ञमा-
नाय दत्तवान् यूयमपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

a. संज्ञानमसि । b. कामधरणाम् । c. मयि ते कामधरणं भूयात् ।

d. अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि । e. चितं स्थ परिचितं ऊर्ध्वचितंः अय-
धम् ॥ ४६ ॥

का० [१७.१.४.] उदीची७ शाखामुदस्योषान्निवपति संज्ञानमिति । यथा व्युद्रू-

कृतं कृतं तां शाखामुदक् क्षित्वा गार्हपत्यचितिस्थाने क्षारमृदो निदधाति ॥ ऊ-
षदेवत्यं यजुः हे ऊषस्वन्नप त्वं संज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधनमसि पशवो
हि ऊषदेशं प्राप्ता लिहन्ति । तथा कामधरणम् कामान्मनोरथान्धरति सम्पादय-
तीति कामधरणं यज्ञद्वारा कामसम्पादकत्वात् । अतस्ते तव कामधरणं कामसम्पा-
दनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु । यद्वा श्रुत्यनुसारेण व्याख्यानं ते तव कामधरणं
पशवः मयि भूयात् भूयासुः यतस्त्वं कामधरणं पशुन्नप संज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि
उल्वसम्भवात् पशवो वाऽऊषाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो (21.) भूया-
सुरिति [७.१.१.८.] श्रुतेः उल्वभिप्रायमेकवचनमुल्वस्योषोत्पन्नत्वात् ॥ का° [१७.
१.६.] सिकताश्चाग्नेर्भस्मित्यूषवत् । उपवत्सिकता निवपति ॥ सिकतादेवत्यं यजुः
हे सिकतास्वन्नप त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि सिकतास्थोऽग्निरत्युग्रो भवति । अग्नेश्च
पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषं पिपर्तेरीषकप्रत्यये औणादिके उदोद्यपूर्वस्येति
[पा° ७.१.१०२.] उदादेशः । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । न वाऽअग्निः स्वं भस्मा-
तिदहति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता इति च [७.१.१.१:१०.] श्रुतिः ॥ का°
[१७.१.७.] परिश्रिद्धिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चित स्थिति । एकविंशति-
परिश्रिद्धिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिणमूर्धास्ताः खननीया इति ॥
परिश्रिद्धेवत्यं यजुः हे परिश्रितः शर्करा गृयं चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते
इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता भवथ ऊर्ध्वं
चीयन्तः इति ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं स्थापिताः सत्यो गृयं श्रयधमिदं गार्हपत्यायतनं से-
वधम् ॥ ४६ ॥

अग्र्यं सोऽअग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्रियं वाजसनेयं न सप्तिं सप्तवात्सस्त्यूसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

का° [१७.१.८.] मध्येऽर्धवृहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति दक्षिणात्
उदङ्मुखा सोऽअग्निरिति प्रत्यृचम् । ततोऽर्धगुर्मण्डलादक्षिणो उदङ्मुख उपविश्य
मध्ये चतस्रोऽर्धवृहतीसंज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्लक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्त्योत्तरमार-
भ्योपदधाति अभ्यात्मं चयनमित्युक्तेः । ऋक्तुष्केणैकैकाम् । हस्तदीर्घास्तर्द्धाया-

माः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्धबृहत् उच्यन्तः इति सूत्रार्थः ॥ पञ्च ऋचो विश्वामित्रदृष्टा आग्नेयस्त्रिष्टुभश्चतुर्थनुष्टुप् । इष्टकोपधानं कुर्वन्नभिनयेन दर्शयति अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिश्चीयतः इति शेषः । यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं जठरे स्त्रोदरे दधे धारयति वर्तमाने लिट् । किम्भूत इन्द्रः वा-
वशानः वष्टीति वावशानः बहुलं हन्द्सीति [पा० २.४.७६.] शयः क्षौ सति द्वि-
तेऽभ्यासदीर्घे शानचि रूपम् कामयमानः । कीदृशं सोमं सकृस्त्रियं सकृस्त्रार्हम् ।
वाजमन्नं बहूनां तृप्तिकरमित्यर्थः । अत्यं न नकारः सम्प्रत्ययः (22.) भक्षणादेव
मदकरम् । सतिं सरणं तृप्तिकरम् । अग्नौ चिते न केवलमिन्द्र एव सोमं जठरे
धत्ते किं तु हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने त्वमपि ससवान् कृवीषि
सम्भजमानः सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे षण्ण सम्भक्तौ घातुप्रत्ययः । उत्तरार्धस्यायं
वार्थः हे जातवेदः सतिं सरणं गमनकुशलमत्यं न अश्वमिव सकृस्त्रियं सकृस्त्रसं-
ख्याकेन धनेन संमितं वाजमन्नं ससवान् दत्तवान् सन् यजमानैस्त्वं स्तूयसे सकृ-
स्त्रेण संमितौ घ इति [पा० ४.४.१३५.] घप्रत्ययः षण्ण दाने घातुः ससवान् ॥४७॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वस्वा यजत्र ।

येनात्तरिक्षमुर्वाततन्यं त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥४८॥

हे आयजत्र (23.) मर्यादया यजनीय हे अग्ने ते तव यत् दिवि द्युलोके वर्चो
दीप्तिर्कृत्स्नं वर्तते यच्च पृथिव्यामग्निरूपं यच्च ओषधीष्वन्तः स्थितं यच्चाप्सु जलेषु
अन्तः स्थितं यच्च वर्चसा उरु विस्तीर्णमत्तरिक्षमाततन्यं आतनोषि विस्तारयसि
बभूयाततन्येति [पा० ७.२.६४.] इडभावः । स भानुः दीप्तिः त्वेषः त्वेषयति प्रका-
शयति सकलं विश्वमिति त्वेषः त्विष दीप्तौ पचादित्वाद् अर्णवः अर्णांसि उद्का-
नि सन्ति यत्रेत्यर्थः अर्णासो वः सलोपश्च यद्वा अर्णवान्गमनवान्प्रसरणशीलः ।
नृचक्षाः नृन् चष्टः इति नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा । ईदृशो यस्ते भानुस्तमेवेष्टका-
रूपमुपदधामीति शेषः । अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥४८॥

अग्ने दिवोऽर्णमहजिगास्यहो देवाँः ॥ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्ताडुपतिष्ठन्तः आपः ॥४९॥

हे अग्ने दिवो युलोकस्य सम्बन्धि अर्णमुदकं त्वमहजिगासि आभिमुख्येन गहसि गा स्तुतिगत्योर्क्षादिः अभ्यासेवं हान्दसम् अहभिरातुमिति शाकपूणिः [निरु° ५. ३१.] निपातस्य चेति [पा° ६. ३. १३६.] अहेत्यस्य संहितायां दीर्घः आपो वा ऽअस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाह्वीतीति [७. १. १. २४.] श्रुतिः । किं च ये देवा धिष्ण्या ऊचिषे ऊचिर् उच्यन्ते धियो बुद्धीरिन्द्रियाणि इक्षन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणवृषा देवास्तान्देवांश्च त्वमहजिगासि अभिगहसि । ऊचिषे वृजः कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इक्षन्तीति [७. १. १. २४.] श्रुतेः । किं च रोचने दीप्तिवृषे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्ता-दुपरिष्ठान्ना आप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्वेर्धस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते ता अपश्च (24.) त्वमभिजिगासीत्यन्वयः त्वमेवैतै वृषैः परिणमसीति भावः ॥ ४१ ॥

पुरीष्यासोऽअग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

नुपन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

अनुदुप् । वहुवचनमिष्टकापेक्षम् अग्नयः एते इष्टकावृषा यज्ञमस्मदीयमिमं यागं नुपन्तां सेवन्ताम् अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरशनायावुभुक्षावृषो या-भिस्ता अनमीवा क्षुधातृप्तानिवर्तिकाः महीः महतोः बहुला इषः अन्नभक्षीश्चा-ग्नयो नुपन्ताम् । कीदृशा अग्नयः पुरीष्यासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः आज्ञसेरसुक् । तथा प्रावणेभिः प्रावणैः प्रकर्षेण वनन्ति सम्भजन्ति विषयानिति प्रावणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः अन्येषा-मपि दृश्यतऽइति [पा° ६. ३. १३७.] संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं हन्द्सीत्ये-वम् (25.) । तथा अद्रुहः न द्रुह्यतीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

इडामग्ने पुरुदक्षं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावग्ने सा ते सुमतिर्भूवस्मे ॥ ५१ ॥

का° [१७. १. ११.] इडामग्नऽइति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः । इडामग्नऽइति ऋ-ग्वेदेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे द्वे पादमात्रौ पद्ये तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे उपदधात् उत्त-रतोऽवस्थितो दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं तऽइत्युत्तरामिति सूत्रार्थः ॥

द्वे अग्निष्ठीौ त्रिदुवनुदुभौ । हे अग्ने हवमानाय यज्ञमानाय इडामन्नं साध साधय सम्पादय हन्दस्युभययिति [पा० ३.४.११७.] शय आर्धधातुकटिलोपः क्लयति आ-
 क्लयति देवान्नुहोति वा हवमानः तस्मै । यत्तु श्रुत्योक्तं पशवो वाऽइति [७.
 १.१.२७.] तद्वत्तीवदैरन्नस्योत्पाद्यमानत्वात् किम्भूतामिडां पुरुदंसं दंस इति कर्म-
 नामसु [निघ० २.१.] पठितं पुत्राणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यया सा पुरुदंसाः
 तां पुरुदंससमिति प्राप्ति ढिलोपश्छान्दसः । बहुकर्मसाधनभूतमन्नं देहीत्यर्थः । तथा
 शश्वत्तममत्यन्तमविहेदेन वर्तमानमनपायिनं गोः सनिं धेनुसम्बन्धि दानं पयोद-
 धिघृतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किं च नोऽस्माकं यज्ञमानानां सूनुः पुत्रः स्याद-
 स्तु । कीदृशः सूनुः तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तत्वाद्दत्तपुत्रादिव्यावृत्त्यै
 तनयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा विज्ञावा विविधं ज्ञा-
 यते पुत्रादिद्वारेति विज्ञावा प्रज्ञावान् विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६.४.४१.]
 धातोराकारः । हे अग्ने ते तव सान्नगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना बुद्धिरनु-
 ग्रहेणास्मे अस्मासु भूतु भवतु यज्ञमानेभ्यस्त्वयान्नादि देयमिति भावः व्यत्ययेन श-
 पो लुक् अस्मे विभक्तेः शेअदेशे त्यदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो ज्ञातोऽअरोचयाः ।

तं ज्ञानन्नंऽअरोचया नो वर्धया रुयिम् ॥ ५२ ॥

व्याख्याता [३.१४.] ॥ ५२ ॥

a. चिदसि तया देवतयाङ्गिस्वद्ध्रुवा सीद ।

b. परिचिदसि तया देवतयाङ्गिस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५३ ॥

का० [१७.१.१२.] चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम् । तदुत्तरतोऽपरमार्गेण
 दक्षिणां गत्वा चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वे तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे दक्षिणे स्थित उद-
 श्रुख उपदधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम् ॥ इष्टकादिवत्ये द्वे यजु-
 षी । चीयतऽइति चित् । हे इष्टके त्वं चिता स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगा-
 न्सम्पादयतीति चित् त्वं भोगसम्पादिकासि । तथा प्रसिद्धया देवतया वायूपया
 सादिता सती अङ्गिस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा

सती त्वं सीद निविशस्व तथा देवतयेति वाग्वे सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा इति श्रुतेः ॥ द्वितीयामुपदधाति । परिचित् परितः सर्वतः चीयते प-
रितो भोगांश्चिनोतीति वा त्वं परिचिदसि । तथा देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

लोकं पृण हिं पृणायौ सीद ध्रुवा त्वम् ।

इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनौ वसीषदन् ॥ ५४ ॥

का° [१७.१.१७.] तिसृषु लोकम्पृणामु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां
च । आदौ तिसृषु लोकम्पृणोष्टकासु तूष्णीमुपहितासु लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् त-
तो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्वयोर्लोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एवमेक-
विंशतीष्टका गार्हपत्ये स्युरिति सूत्रार्थः ॥ लोकम्पृणादेवत्यानुष्टुप् । हे लोक-
म्पृणोष्टके त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वोष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय ।
तथा हिं पृण किञ्चिदपि हिं यथा न दृश्यते तथा संस्लिष्टा भवेत्यर्थः पृण तृप्तौ
तुदादिः । अथो अपि च ध्रुवा दृढा सती त्वं सीद तिष्ठ । किं च इन्द्राग्नी बृह-
स्पतिश्चेते देवा अस्मिन्योनौ स्थाने त्वा त्वामसीषदन् सादितवन्तः सदेष्टु न हि
मानुषोऽध्वर्युस्तां सादयितुं शक्य इति भावः ॥ ५४ ॥

ता अस्य सूददोरुसः सोमोऽग्नीणान्ति पृश्नयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिधा रोचने दिवः ॥ ५५ ॥

का° [१६.७.१४.] नित्ये सादनसूददोरुसाऽउपधानाडुत्तरे तथा देवतया ता
अस्येति । तथा देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोरुसाधिवदनम् एते नित्ये
सर्वत्रेति सूत्रार्थः ॥ इन्द्रपुत्रप्रियमेधदृष्टादेवत्यानुष्टुप् । दिवो व्युत्लोकसम्बन्धि-
नो दिवश्च्युता वा सूददोरुसः सूदाश्च दोरुसश्च ते सूददोरुसः सूदेन जलेन सहि-
ता दोरुसोऽन्नानि अन्नयुक्ता आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विशो यज्ञस्य सम्बन्धिनं
सोममाग्नीणान्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्वं कुर्वन्ति वाग्नी पाके ऋग्नादिः आपो वै सू-
दोऽन्नं दोरुः [८.७.३.२१.] यज्ञो वै विश इति च [८.७.३.२१.] श्रुतिः ॥ कीदृ-
शाः सूददोरुसः पृश्नयः नानाविधाः यद्वा अन्नं वै पृश्नीति [८.७.३.२१.] श्रुतेरन्न-
रूपाः अत्रागत्य व्रीक्षादिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः । कदा ऋणांति देवानां जन्मन्

जन्मनि संवत्सरे संवत्सरो वै देवानां जन्मेति [८.७.३.२१.] श्रुतेः । संवत्सरे-
संवत्सरे सोमयागस्तदभिप्रायमेतत् । सवनानि वै त्रीणि रोचनानीति [८.७.३.
२१.] श्रुतिः (26.) । यज्ञपरिणामभूता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशादस्मिन्
लोके पतिवौषधिवनस्पत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्योपस्कुर्वन्तीति भावः ॥५५॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधत्समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतम७ रथीनां वाजाना७ सत्यतिं पतिम् ॥५६॥

का° [१७.१.१८.] चात्वाल्देशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति । चात्वाल्स्था-
नान्मृदमानोय गार्हपत्यचितेरुपरि क्षिपति ॥ इन्द्रदेवत्या मधुकन्दःसुतज्ञेतृदृष्टानु-
ष्टुप् । विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामद्वया इन्द्रमवीवृधन् वर्धयन्ति । की-
दृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं समुद्रवद्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद्यापकं विविधाञ्चनं ना-
नागतिमित्यर्थः अन्नोभ्यगतिं वा । रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतममत्यन्तं
रथयुतं रथयुद्धे लब्धातिशयमित्यर्थः ईद्रथिन इति [पा° ८.२.१७. वा° १.] धे परे
रथिन ईददेशः । तथा वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं सत्यतिं सधर्मवर्तिनां च
प्रतिपालकम् ॥५६॥

समित७ संकल्पेथा७ सम्प्रियौ रोचिञ्च सुमनस्यमानौ ।

इषमूर्जमभि संवसानौ ॥५७॥

का° [१७.१.१९.] समंविलां कृत्वोऽख्यं निवपति समितमिति । समं विलं य-
स्याः सा समंविला विभक्त्यलुक् हान्दसः गार्हपत्यचितिं मृत्पूरणेन परिश्रित्समां
कृत्वा तन्मध्ये नीचिरूच्याग्निं स्थापयति चतुर्मलैः ॥ चतस्रो अग्निदेवत्याः । समि-
तम् उल्लिङ्गेकाधिका अनियताक्षरपाद्वेऽप्यष्टाविंशत्यक्षरत्वात् । हे चित्योऽख्याग्नी
युवां समितं संगृह्यतम् इण् गतौ संगतौ भवतम् संकल्पेथां च एकसंकल्पौ भव-
तम् यद्वा संकल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतम् । कीदृशौ युवाम् सम्प्रियौ सम्प्रीणीतस्तौ
इगुपथेति [पा° ३.१.१३५.] कः सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ । रोचिञ्च दीप्यमानौ
अलंकृञ्चित्यादिना [पा° ३.२.१३६.] इञ्चुच् । सुमनस्यमानौ शोभनं मनः कुरुतस्तौ
सुमनस्येते सुमनस्येते तौ सुमनस्यमानौ सुब्धातुः कङ्कुत्ताहानच् परस्परं शोभनं

चित्तवन्तौ । इषमन्नमूर्जमुपसेचनं धृतादि चाभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ भुञ्जानौ अभितः सम्यक् सम्पादयन्तौ वा वस्तेर्यान्तरे वृत्तिः ॥ ५७ ॥

सं वां मनाऽसि सं व्रता समु चित्तान्याकरम् ।

अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं न इषमूर्जं यजमानाय धेहि ॥ ५८ ॥

उपरिष्ठादृक्कृती अष्टसप्तनवत्रयोदशाक्षरपादत्वादिकाधिका । हे पूर्वाक्तावग्नी वां युवयोर्मनांसि बद्धवचनवान्मनोबुद्धाहंकारानहं समाकरं सर्वतः संगतान्करोमि करोतेर्लज्जुत्तमबद्धवचने शपि अकर्ममिति रूपम् । तथा व्रता व्रतानि कर्माणि समाकरम् व्रतमिति [निघ० २. १.] कर्मनाम । तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान्समाकरम् उकारः समुच्चयार्थः । एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीकृतैरेकीभूतमग्निं प्रार्थये हे पुरीष पशव्य हे अग्ने त्वं नोऽस्माकम् अधिपातीति अधिपाः पालको भव इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि च यजमानाय धेहि देहि ॥ ५८ ॥

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान्युष्टिमाँऽ॥ असि ।

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ ५९ ॥

उद्याग्निदेवत्योप्लिक् आर्थेकाधिका अनियतान्नरपादत्वात् हे अग्ने त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि रयिमान्धनवान् पुष्टिमान्योषयुक्तश्चासि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शा-
न्ताः कृत्वा इहास्मिंश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः प्राप्नुहि ॥ ५९ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।

मा यज्ञां हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥ ६० ॥

आर्षी पङ्क्तिः अनियतान्नरपादत्वात् द्याग्निदेवत्या । पुनर्व्याख्यायते [५. ३.] । हे जातवेदसौ अग्नी यज्ञमस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् यज्ञपतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् अद्यास्मिन्कर्मदिने नोऽस्मभ्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम् । किं च युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहिम्नौ । समानचित्तौ । अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । अरेपसौ निष्पापी अस्माकं

प्रामादिकापराधसत्त्वे कोपाभावो निष्पापत्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवतमित्यर्थः ॥ ६० ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे योनावभारुखा ।

तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ॥ ६१ ॥

का० [१७.१.२१.] सिकताभिः समं विलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिक्वादिमु-
च्याभिवन्निधायासिञ्चति पयोमध्ये तूष्णीम् । शून्यामुखां सिकताभिः सम्पूर्य मातेवेति
मन्त्रेण शिक्वात्पृथक्कृत्वाभिवदिति स्थापितमिह तरेऽरन्निमात्रे गार्हपत्यचितेरुपर्ये-
वोखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं डग्धं सिञ्चेदिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् तृ-
तीयो नवकः चतुर्थो द्वादशकः । पृथिवी भूत्वा मृन्मयी या उखा पुरीषं पश-
व्यमग्निं स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभार्षीत् धृतवती भृजो लुडि बद्धलं
हन्द्सीति [पा० ७.३.१७.] ईडागमाभावे सिचो विसर्गे तिपि लुप्ते रूपम् । माता
पुत्रमिव यथा माता पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति । प्रजापतिः कृतकृत्यां तामुखां विमुञ्चतु
शिक्वापाशादिमुक्तां करोतु । कीदृशः प्रजापतिः विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः सं-
वित्तऽइति ऐकमत्यं गतः अहो महत्कर्मोऽयया कृतमिति संवादं कुर्वन् । वि-
श्वकर्मा विश्वं सृष्टिद्वयं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥

V. असुन्वत्तमयज्ञमानमिह स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य ।

अन्यमस्मदिह सा तं इत्या नमो देवि निर्ऋति तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

का० [१७.१.२३.२.१.] निर्ऋतीः कृत्वास्तुषपद्यास्तिस्त्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्ह-
विष्यशन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन्नसुन्वत्तमिति प्र-
त्यृचं पराचीः । ततोऽध्वर्युः राजसूये हविष्यशन्नहोमे यादृशो देशस्तादृशे स्वयंप्र-
दीर्णो इरिणो वा असुन्वत्तमिति प्रत्यृचं तिस्रो निर्ऋतीसंज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः
कृत्वा ततस्ता अस्पृशन्नपदधाति । कीदृशीः पाकेन कृत्वावर्णाः तुषैरेव पद्याः ल-
क्षणाहीनाः पद्याः पराचीः अनात्ममुखीः । स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरां निधाय
ततो दक्षिणे द्वेऽइति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो निर्ऋतिदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे निर्ऋति असु-
न्वत्तं सोमयागमकुर्वाणम् अयज्ञमानमन्यैर्हविष्यज्ञैर्यज्ञनमकुर्वाणं च तमिह प्रति-
गह तं गृह्णाणेत्यर्थः । किं च स्तेनो मुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यां ग-

तिमन्विहि अनुगह पृष्ठतो गवा तावपि गृह्णाणेत्यर्थः । सर्वथा सोमं सुन्वद्भ्यो
रुविर्यज्ञैश्च यज्ञद्भ्योऽस्मदन्यमिह न तस्मानिह । सा दुष्टशिक्षा (27.) ते तवेत्या
गतिश्चर्या हे देवि निर्मते एवम्भूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

नमः सु ते निर्मते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता बन्धमेतम् ।

यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमे नाकेऽअधिरोक्ष्यैनम् ॥ ६३ ॥

निर्मतिः कृद्वापत्तिः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्मतिरित्यभिधानात् [अमर° १. २. १३.]
भूमिर्वा निर्मतिर्दिगभिमानिनी देवता वा अलक्ष्म्यां दिक्पतौ चापि निर्मतिर्नि-
रूपद्रवे इति [हेम° नाना° ३. २७२.] कोशात् । तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः
सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधने हे तिग्मतेजः हे निर्मते ते तुभ्यं सु स्तुतरां नमो
ऽस्तु । अयस्मयमयोमयम् अयस्मयादीनि हृन्दसीति [पा° १. ४. २०.] सवम् लोह-
पाशवद्बन्धमेतं बन्धं जीवत्वेन जन्ममृतिरूपमज्ञानं त्वं विचृत विहिन्धि नाशय चृ-
ती ग्रन्थे तुदादिः द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६. ३. १३५.] संहितायां दीर्घः । किं च
यमेन अग्निना यम्या पृथिव्या च संविदाना ऐकमत्यं गता सती उत्तमे उत्कृष्टे ना-
के सर्वसुखोपेते दुःखमात्रहीने स्वर्गे एनं यजमानमधिरोक्ष्य स्थापय ॥ ६३ ॥

यस्यास्ते घोर्ऽआसन्नुक्षोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।

यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते निर्मतिं त्वाहं परिवेद विश्रतः ॥ ६४ ॥

हे घोरे विषमशीले क्रूररूपे निर्मतिदेवि यस्याः ते तव आसन् आस्ये मुखे
अहं जुक्षोमि आहुतिवदिष्टकामुपदधामि । किमर्थम् एषां बन्धानां यजमानस्य
स्वर्गाग्निसंप्रतिबन्धकानां पापानामवसर्जनाय । किं च जनो जन्तुमात्रो यां त्वा त्वां
भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात् मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तु-
तौ गताविति धातुः । त्वं तु निर्मतिः । अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशीं त्वा त्वां वि-
श्रतः सर्वथापि निर्मतिमेव परिवेद सम्यग्ज्ञानामि । निर्मतिशब्दस्यायमर्थः सर्व-
देवसाधारणादेवयजनाग्निष्कृष्य (28.) स्वतन्त्रदेशे विदीर्णादौ ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः
सा निर्मतिरिति । इदं प्रकारद्वयं वेदेति विश्रत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

a. यं ते देवी निर्मतिराबन्ध पाशं ग्रीवास्वविचृत्यम् ।

तं ते विष्णाम्यायुषो न मध्यादथैतं पितुमद्भि प्रसूतः ॥

b. नमो भूत्यै वेदं चकार ॥ ६५ ॥

का° [१७. २. ४.] शिक्वरुक्मपाशेण्डासन्दीः परेणास्यति यं तऽइति । शिक्वं रुक्मपाशं द्वे इण्डे आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकातः पश्चात्क्षिपति ॥ यजमानदेवत्या त्रिष्टुप् यजमानं प्रत्युच्यते हे यजमान निर्ऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु यं पाशं शिक्वरूपमाबबन्ध आ समन्ताद्दधवती कीदृशं पाशमविचृत्यं चृती हेदने अहेयं दृढं तं ग्रीवस्थं ते तव पाशमनेन मन्त्रेणाहुं विष्यामि विमुञ्चामि सतिरूपस्पृष्टो (29.) विमोचनार्थः । कस्मात्स्थानादिमुञ्चामि आयुषोऽग्नेर्मध्याद्गार्हपत्यचितिस्थानात् न सम्प्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरोमीत्यर्थः नकारः सम्प्रत्यर्थः अग्निर्वाऽऽयुस्तस्यैतन्मध्यं यच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहुवनीय इति [७. २. १. १५.] श्रुतेरायुःशब्देनात्राग्निरुच्यते । अथ पाशविमोकानन्तरं प्रसूतः निर्ऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरूपमाश्रित्य हे यजमान एतं पितुमन्नमद्भि भक्षय ॥ का° [१७. २. ४.] उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्याऽइति । शिक्वादिनिर्सनानन्तरमात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं चमसं तूष्णीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रेणोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः ॥ भूतिदेवत्यैकपदा विराट् । या देवी इदमग्निलक्षणां कर्म चकार कृतवती तस्मै भूत्यै श्रीऋषिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनां विश्वा वृषाभिचष्टे शचीभिः ।

देव-इव सवितः सत्यधर्मेन्द्रो न तस्यौ समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

का° [१७. २. ६.] अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति । ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋत्युपधानदेशात्पश्चादपश्यन्तः शालां गच्छन्ति अध्वर्युरेत्य शालाद्वारि भवं गार्हपत्यचितिरूपमाग्नेमुपतिष्ठते ॥ विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । अयमग्निः विश्वा विश्वानि वृषा वृषाणि अभिचष्टे पश्यति आहुवनीयातिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यादीनि सर्वाणि वृषाणि सर्वतः पश्यति । कीदृशानि वृषाणि शचीभिः स्वैः स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः । कीदृशोऽग्निः निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वगृ-

हे स्थापयतीति निवेशनः । तथा वसूनां धनानां संगमनः संगमयति प्रापयतीति संगमनः प्रज्ञापशुद्रपथनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविफलोपेतो धर्मोऽग्नि-होत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा । क-इव सविता देव-इव यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि वृषाणि अभिचष्टे । यश्चाग्निः पथीनां विभक्तिव्यत्ययः पथिभिः परिपन्थिभिः सह समरे संग्रामे इन्द्रो न इन्द्र-इव तस्थौ स्थितवान् यथेन्द्रो युद्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं स्तुम इति शेषः । पथिन्शब्दस्य परिपन्थिवाचकत्वाद्वाङ्मय ढेरिति [पा० ७. १. ८८.] ढिलोपाभावे हान्दसे दीर्घे पथीनामिति वृषम् ॥ ६६ ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुमया ॥ ६७ ॥

का० [१७. २. ११.] दक्षिणामग्निश्चोणिमपरेण तिष्ठन्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति । चितेर्दक्षिणश्चोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रोत्तरांसपूर्वे षड्भिर्वा दशभिश्चतुर्विंशत्या वा वृषैर्युज्यमानमौदुम्बरं रुलं द्वाभ्यामभिमन्त्रयते ॥ सीरदेवत्ये सोमपुत्रबुधदृष्टे द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ । धीराः धीमन्तोऽग्निज्ञेत्रविदः कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः सीरा सीराणि रुलानि युञ्जन्ति वृषैर्योजयन्ति युगा युगानि पृथक् नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् देवेषु सुमया (३०.) सुममिति सुखनाम [निघ० ३. ६.] ततो द्वितीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३१.] यदिशः सुमं सुखं कर्तुमिति शेषः । देवानां सुमं कर्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः चतुर्थ्या यदिशो वा देवानां सुमया युञ्जन्ति । सीरकविपदयोर्बहुवं पूजार्थं तयोरेकत्वात् युगानि बहूनि सन्ति ॥ ६७ ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुधं कृते योनौ वपतेरु वीजम् ।

गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पञ्चमेयात् ॥ ६८ ॥

हे कर्षकाः सीरा सीराणि रुलानि युनक्त युङ्क्ते (३१.) योजयत तप्तनयनाश्चेति [पा० ७. १. ४५.] यस्य तत्रादेशे असोरुलोपाभावे [पा० ६. ४. १११.] युनक्तेति वृषम् । युगा युगानि वितनुधं शम्यायोक्तादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते कर्षणेन संस्कृते इह अस्मिन्योनौ स्थाने वीजं व्रीह्यादिकं गूयं वपत । कया । गिरा या ओषधीरित्यादिकया [क० ७५.] वेदमन्त्रवाचा चकाराक्षमसेन च । किं च वाग्वे

गीर्नः शुष्टिरिति [७.२.२.५.] श्रुतेः शुष्टिः अन्नजातिव्रीक्षादिका सभरा असत्
भरणं भरः पुष्टिः भृजोऽमुन्प्रत्ययः भरसा फलपुष्ट्या सह वर्तमाना सभराः पुष्टा
अस्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३.४.१७.] इकारलोपेऽडागमेऽसदिति वृ-
पम् । पक्वं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनालिकं नेदीयः अलिकवाढयोर्नेदसाधावि-
ति [पा० ५.३.६३.] अलिकस्येयसुनि प्रत्यये नेदादेशः इत् एवार्थे नेदीय इत् अ-
लिकतममेवात्यल्पकालमेव पक्वं धान्यं सृण्यः सृण्या सृणिशब्दोऽत्र दात्रार्थः सृ-
ण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः दात्रेण हिनं सत् नः अस्मान्प्रति आ-
स्यात् आगच्छतु अल्पकालेन पक्वमस्मद्गृहमागच्छत्वित्यर्थः ॥ ६८ ॥

श्रुनं सु फाला विकृषन्तु भूमिं श्रुनं कीनाश्रा अभियन्तु वाहैः ।

श्रुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्यन्ता ओषधीः कर्तनास्मे ॥ ६९ ॥

का० [१७.२.१२.] आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रिङ्गुनं सु फाला इति प्रत्युचम् ।
चितिस्थाने परिश्रित्समीपे चतुर्भुजिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु चतस्रः सीताः कृष-
ति ॥ कुमारहारितदृष्टाः सीतादेवत्याश्चतस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनु-
ष्टुप् । सु शोभनाः फालाः सीराग्रस्था लोहविशेषाः श्रुनं सुखं यथा तथा भूमिं
विकृषन्तु विलिखन्तु श्रुनमिति सुखनाम [निघ० ३. ६.] फालः सीरोपकरणोत्प्ल-
वयोः फालमंशुके इति कोशः । कीनाशा हलिनः श्रुनं सुखेन वाहैः वृषभैः
सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु । हे श्रुनासीरा श्रुनासीरौ हे वायादित्यौ अस्मे अ-
स्माकमोषधीः व्रीक्षादिकाः सुपिप्यन्ताः शोभनफलाः पुवां कर्तनं कुरुत कुरुत-
मिति वचनव्यत्ययः यस्य तनवादेशे शपि लुप्ते गुणे कृते कर्तनेति वृपम् । की-
नाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोरिति कोशः । श्रुनश्च सीरश्च श्रुनासीरौ
देवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६.३.२६.] पूर्वपददीर्घः श्रुनो वायुः सीर आदित्यः । श्रु-
नो वायुः शु एत्यन्तरिजे सीर आदित्य सरणादिति यास्कोक्तेः [निरु० १.४०.] ।
कीदृशौ श्रुनासीरौ हविषा जलेन तोशमाना तोशतिर्बधकमा भूमिं घ्नन्तौ
जलेन भूमिं सिञ्चन्तौ सत्तावोषधीः सफलाः कुरुतमिति भावः पिप्यन्तं फलम्
॥ ६९ ॥

धृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः ।

ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मात्सीति पयसाभ्याववृत्स्व ॥ ७० ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण धृतेनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु । कीदृशी सीता विश्वैर्देवैर्मरुद्भिश्चानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोक्षमुक्ता प्रत्यक्षमाह हे सीते ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदधि-धृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अभ्याववृत्स्व अस्मद्भिमुखमावृत्ता भव अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः । वृतेर्बहुलं इन्दसीति [पा० २. ४. ७६.] शपः शौ सति लोटि ववृत्स्वेति वृषम् ॥ ७० ॥

लाङ्गलं पवीरवत्सुशेवं सोमपित्सरु ।

तदुद्वपति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहनम् ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वोक्तं लाङ्गलं कलं गां धेतुमविं हागविशेषं रथवाहनं रथवाहकमश्वा-दिकं च उद्वपति उद्वमयति प्रापयति । रथं वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम् । कृषिसमृद्धावेव गवादिकं यजमानस्य सुलभमिति भावः अत एव लाङ्गलं गवा-दिप्रापकम् । कीदृशं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धारास्यास्तीति (32.) पवीरं फालः रो मत्वर्थः पवीरमस्यास्तीति पवीरवत् फालसंयुक्तम् । तथा सुशेवं शेवमि-ति सुखनाम [निघ० ३. ६.] शोभनसुखकरं शोभनं शेवं यस्मात् । तथा सोमपि-त्सरु सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः तस्मिन्सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपित्सरु यद्वा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पापमिति सोमपित्सरु त्सर ह्यगताविति धातोरुप्रत्ययः शीलार्थः कलदन्तात्सप्तम्या इति [पा० ६. ३. १.] विभक्तेरलुक् आतो धातोरिति [पा० ६. ४. १४०.] आलोपे कलन्त-वात् यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपिश्चमसः तस्य त्सरु निष्पादकं न हि ला-ङ्गलकर्म विना सोमचमसाः स्युः । ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कीदृ-शीं गामविं च प्रफर्व्यं फर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्वति गहति प्रफर्वीं तां प्र-फर्व्यं वा इन्दसीति [पा० ६. १. १०६.] अमि पूर्वत्रयाभावे यसादिशः युवतिवादति-वेगवतीमित्यर्थः । तथा पीवरीं स्थूलां पुष्टाङ्गीम् । कीदृशं रथवाहनं प्रस्थावत्

प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्थावत् प्रयाणसमर्थमुत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः ॥७१॥

कामं कामदुधे धुक्त्व मित्राय वरुणाय च ।

इन्द्रायाश्चिभ्यां पूते प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥७२॥

कामान्मनोरथान्दुधे पूरयति कामदुधा दुहः कब्धश्चेति [पा° ३.२.७०.] कप्प्र-
त्ययो घातादेशश्च तस्याः सम्बुद्धौ हे कामदुधे लाङ्गलपद्धते मित्रादिपूषान्तदेवा-
नामर्थे प्रजार्थमोषधिनिष्पत्त्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं धुक्त्व सम्पादय ॥७२॥

विमुच्यधमघ्या देवयाना अगन्म तमसस्यारमस्य । ज्योतिरापाम ॥७३॥

का° [१७.२.२०.२१.] अनडुहो विमुच्य विमुच्यधमिति पशुवडुत्सृज्य दक्षिणा-
कालेऽर्घ्यवे ददाति । वृषान्दृलादियोज्य पशुवदित्येशानीदिशं प्रति विसृजत्य-
र्घ्युः यजमानश्च सुत्यायां ससीरांस्तानर्घ्यवे ददातीति सूत्रार्थः । विमोचने मन्त्रः
वृषदेवत्याषीं गायत्री पादानियमात् । हे देवयानाः देवतार्थकर्मकारिणः देवार्थं
यानं कृष्यायुग्यमो येषां ते यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः । हे
अघ्या अरुलव्या गावो बलीवर्दा यूयं विमुच्यधम् मुचेः कर्मकर्तरि यक् लोटि
जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य कृतकृत्याः सन्तो युगात्पृथग्भवतेत्यर्थः अस्य त-
मसः क्षुत्पिपासायुद्धूतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयमगन्म प्राप्ताः गहतेर्लुङि शपि
लुप्ते व्रपम् तडुक्तं [बृहदार° मा° ३.२.१.] योऽशनायापिपासि शोकं मोहं जरां मृ-
त्युमत्येतीति । दुःखपारमेव स्पष्टयति वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं यज्ञव्रपं
वा तेजः प्राप्ता आप्नोतेर्लुङि पुषादीत्यादिना [पा° ३.१.५५.] अङ्प्रत्ययः ॥७३॥

सजूरब्दोऽग्रयोभिः सजूरूषा अरूणीभिः सजोषसावश्चिना दक्षोभिः स-

जूः सूर एतशेन सजूर्वैश्वानर इडेया घृतेन स्वाहा ॥७४॥

का° [१७.३.३.] पञ्चगृहीतेनोदृक्त्वाभिजुहोति सजूरब्द इति । तदानीं संस्कृ-
तेन जुह्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन कृष्टात्ममध्यस्थापितकुशस्तम्बे सुचमूर्ध्ना कुर्वन्जुहो-
ति ॥ लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्ब्राह्मण्यनुष्टुप्स्फुन्दस्कम् । अब्दः अपो जलानि ददातीत्यब्दः
संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनौ देवभिषजौ सूरः सूर्यः वै-

श्चानरः अग्निश्च दृभ्योऽब्दादिदेवेभ्यो धृतेन स्वाहा इदं धृतं तेभ्यः सुकृतमस्तु ।
तेषां प्रत्येकं विशेषणानि । कीदृशोऽब्दः अयवोभिः सन्नूः यवाश्चायवाश्चार्धमासा
मासाश्चोच्यन्ते ज्ञोषणं जुष्टं प्रीतिः सरु जुषा वर्तते समाना जुष्टं वा यस्य सन्नूः
जुषतेः सम्पदादिवाद्भावे छिप् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीदृश्युषाः अरु-
णीभिः अरुणवर्णाभिः गोभिः सन्नूः प्रीतियुता । कीदृशावश्चिनौ दंसोभिः कर्मभि-
श्चिकित्सादिभिः सजोषसौ प्रीतौ । कीदृशः सूरः एतशेनाद्येन सन्नूः तुष्टः । कीदृ-
शोऽग्निः इडया पृथिव्या सन्नूः प्रीतः तदधिष्ठातृत्वात् अग्नियी हि पृथिवी इडाश-
ब्देन गौर्वागन्नं चोच्यते ॥७४॥

या ओषधीः पूर्वी ज्ञाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मने नु बभ्रूणामरुहं शतं धामानि सप्त च ॥७५॥

का° [१७.३.८.] या ओषधीरिति तृचैर्वपत्युदपात्रवत् । पञ्चभिस्तृचैश्चमसेन
सर्वोषधं वपति उदपात्रवदिति चतुश्चतुःसीतासु यथा कृष्टम् ॥ अथर्वपुत्रभिषग्दृष्टा
ओषधिदेवत्या योऽअस्मानभिदासतीत्यन्ताः [१०१.] सप्तविंशतिरनुष्टुभः मुञ्चन्तु मे-
त्याद्या [१०.] द्वादश बन्धुदृष्टाः कुत्रापि कर्मण्यनियुक्ताः । पादानां न्यूनाधिक्ये
व्यूहाधिक्ये कार्ये । युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रि-
कालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च । पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथ-
मा भाविनीभ्य ओषधीभ्यः आद्याः ज्ञाता उत्पन्नाः । किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः ऋत-
वो वै देवा इति [७.२.४.२६.] श्रुतेः ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या (३३.) एतद-
र्थम् । बभ्रूणां जगज्जनभरणसमर्थानां (३४.) पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासामो-
षधीनां शतं सप्त च धामानि अरुहं मने नु मन्येऽएव ज्ञाने मन्यतेर्लटि आत्मने-
पदे उत्तमैकवचने शपि एत ए इति [पा° ३.४.१३.] रूपम् । संवत्सरोपलक्षित-
मेकैकं स्थानं शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि शिरःस्थानि
मुखदृङ्गासाकर्णाख्यानि सप्त स्थानानि च यऽएवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानेतदा-
हेति [७.२.४.२६.] श्रुतेः नराणां शतवर्षपर्यन्तमिन्द्रियाणामोषधिभिस्तर्यमाणा-
त्वादोषधीनां तत्स्थानत्वम् यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान्जातिभेदानसंख्यान्विशेष-
तश्च सप्त भेदान्ग्राम्यानारण्यांश्च ब्रीह्यादीन्नीवारादींश्चाहं ज्ञाने ॥७५॥

शतं वोऽग्रम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अथा शतक्रवो यूयमिमं मेऽग्रदं कृत ॥ ७६ ॥

हे अम्ब मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि ज्ञातिभिदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति उत अपि च वो युष्माकं रुहः रोहतीति रुहः प्ररोहः अङ्कुराः सहस्रं सन्ति शतसहस्रपदाभ्यामपरिमितत्वमुच्यते । अथ अथ निपातस्य चेति [पा० ६. ३. १३६.] संहितायां दीर्घः शतं क्रतवः कर्माणि याभिस्ता शतक्रतवः जसि चेति [पा० ७. ३. १०१.] प्राप्तगुणस्याभावे ह्यन्द्सो यणादेशः अथैवं सति हे शतक्रवो यूयं मे मम इमं यजमानमगदं क्षुत्पिपासादिषडूर्मिरोग्रहितं कृत कुरुत करोतिः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

ओषधीः प्रतिमोदधं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।

अश्वा-इव सज्जिवरीविरुधः पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः हे ओषधयः यूयं प्रतिमोदधं कृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयं पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः । प्रसूवरीः फलप्रसववत्यः प्रसुवते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरीः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा० ३. २. ७५.] सूतेर्वनिपि प्रत्यये वनो र चेति डीप् [पा० ४. १. ७.] रान्तादेशश्च । अश्वा-इव सज्जिवरीः सह जयन्ति तल्लीलाः इ-एनशजीति [पा० ३. २. १६३.] द्वापरं ठिङाणाञ्जिति [पा० ४. १. १५.] डीप् यथाश्वाः संग्रामे जयशीलाः तद्वत्फलपर्यन्तवाज्जयशीलाः । वा ह्यन्द्सीति [पा० ६. १. १०६.] सर्वत्र पूर्वसवर्णादीर्घः । वीरुधः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः नहिवृतिवृधीत्यादिना [पा० ६. ३. ११६. (35.)] उपसर्गदीर्घः यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुहः कौ धान्तदिशो वेदीर्घ इति (36.) धान्तदिश उपसर्गदीर्घश्च । पारयिष्णवः पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिरदन्तो धातुः पारयन्ति फलपाकान्तत्वं परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः णेश्छन्दसीति [पा० ३. २. १३७.] शीलार्थे इक्षुच्प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रुवे ।

सनेयमश्च गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥ ७८ ॥

हे ओषधीः ओषधयः हे मातरः जगन्निर्मात्र्यः भोजनदानव्याध्यपगमादिभिरुप-
कर्त्र्यः हे देवीः देव्यः वो गुष्मान्प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत्प्रसिद्धं
मदभीष्टमुपब्रुवे वच्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह हे पुरुष यज्ञपुरुष तव प्र-
सादादश्च ह्यं गां धेनुं वासो वस्त्रमात्मानं शरीरमहं सनेयं सम्भजेयम् वन षन
सम्भक्तौ लिङ् यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्चादिकं प्रार्थ्यते तदोषधिभिरनुमत्तव्यमि-
त्योषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

अश्वत्ये वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।

गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ७९ ॥

हे ओषधयः वो गुष्माक्रमश्वत्ये आश्वत्थ्यामुपभृति सुचि निषदनं स्थानं भव-
ति हविषां तत्र स्थापनात् किं च वो गुष्माकं पर्णे पलाशे पर्णमय्यां जुह्वां व-
सतिः स्थितिः कृता अर्घ्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्यपर्णशब्दाभ्यां तद्धि-
तप्रत्ययलोपशब्दसः अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवतीति यास्कोक्तेः [निर्ः
२. ५. (37.)] । हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते किलेति विद्याप्रकर्षे इत् एवार्थे हे
हविर्भूता ओषधयो यूयमग्नौ हुताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ गामादित्यं भज-
तीति गोभाजः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठतः इति स्मृतेः ॥ यद्वा अ-
श्वत्ये वो निषदनमश्वत्ये फलिते सर्वोषधीनां फलवच्चात् पर्णे वो वसतिः कृता
पलाशे च फलिते व्रीक्षादीनां फलितत्वात् अत एव यूयमुप्ताः सत्यो गोभाजो
भूमिभाज एव किलासथ भवथ । गौर्नादित्ये बलीवर्दे मखभेदः षिभेदयोः । स्त्रि-
यां स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपीति कोशात् । किमर्थमिदमित्यत आह यत्
यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं यूयं सनवथ सेवधमन्नदानेन पोषयथ तस्मादश्व-
त्यादिस्थानमित्यर्थः अश्वत्ये पलाशे च वः स्थामम् देवाधिष्ठानादश्वत्यो लोके
नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशश्चेन्मादित्यपेण एवमश्वत्यादित्यपेण यूयं भूभाजः
स्य शेपं पूर्ववत् । अस्तेः शपि असथेति वृषं लटि सनवतिः (38.) परिचर्यार्थः
॥ ७९ ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समितावित्र ।

विप्रः स उच्यते भिषग्ज्ञोऽहमीवचातनः ॥ ८० ॥

हे औषधीः औषधयः यत्र विप्रे भैषज्यकर्तारि ब्राह्मणे यूयं समग्मत संगृह्य रोगं जेतुम् के-इव राजान-इव यथा राजानः समितौ युद्धे शत्रून्जेतुं समागच्छन्ति । गमेर्लुङि मध्यमबहुवचने पुषादीत्यङि [पा० ३.१.५५.] गमकृतेति [पा० ६.४.१८.] उपधातोपे हान्दसेऽगमतेति वृषम् । स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कीदृशो विप्रः रज्जोऽहो रज्जांसि कृतीति रज्जोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रज्जांसं कृत्वा रज्जःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयति अमीवचातनः औषधदानै रोगनाशकः । चातयतिर्नाशनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

अश्वावतीऽ सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

अवित्ति सर्वा औषधीरस्माऽअरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये रिपतिर्विनाशार्थः रेषणं रिष्टम् भावे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः तस्य करणमरिष्टतातिः शिवशमरिष्टस्य करऽइति [पा० ४.४.१४३.] तातिप्रत्ययः यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा औषधीरहमा अवित्ति समन्ताद्विद्वि ज्ञानामि वित्तेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे अवित्सीति वृषम् । अस्मै यजमानार्थं वेद्वीति वा । तद्विशेषणम् अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारिष्टतातिस्तस्मै । सर्वाः का इत्यत आह अश्वावतीमश्वा अस्यां सन्तीत्यश्वावती ताम् अश्वसम्पादिनीं कांचित् औषधिसमृद्धौ सत्यां धनदारेणाश्वलाभात् । अन्यां सोमवतीं सोमयोगोऽस्यामस्तीति सोमवती तां सोमसम्पादिनीं मन्त्रे सोमाश्चेत्यादिना [पा० ६.३.१३१.] अश्वसोमयोर्द्विर्धः । ऊर्जयन्तीमूर्ज बलप्राणनयोः बलसम्पादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयतीति । उदोजसमुद्गतमोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्पादिनीम् । एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा औषधीः ज्ञानामीत्यर्थः यद्वा अश्वावतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि औषधीरित्यस्य विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

उ॒रुष्मा॒ ओष॑धीनां॒ गावो॑ गो॒ष्ठादि॑वैरते ।

धनं॑ स॒निष्य॑त्तीनामा॒त्मानं॑ तव॒ पूरु॑ष ॥ ८२ ॥

हे पुरुष यज्ञपुरुष तवात्मानं वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यत्तीनाम् षण्णु दाने कृवीद्वपं धनं दातुमिहत्तीनामोषधीनां शुष्मा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात्स्वस्थानाद्गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत् ईर कम्पे अदादिः ॥ ८२ ॥

इ॒ष्कृति॑र्नाम॒ वो मा॒ताथो॑ यूय॑स्य॒ स्थ नि॒ष्कृ॑तीः ।

सी॒राः प॑त॒त्रिणी॑ स्थ॒न॒ यदा॑म॒यति॑ नि॒ष्कृ॑थ ॥ ८३ ॥

हे ओषधयो वो युष्माकमिष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः निशब्दो बहुलमिति [३.१.१७.] प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गैकदेशनकारलोपः अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ व्याधिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृतिमातृकत्वात् । किं च सीराः सः इरया अन्नेन वर्तन्तऽइति सीराः सःस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च हान्दसः यद्वा सीराः जुधादीनामपसारयिष्यः यद्वा सीरं क्लृप्तं निष्यादकत्वेन यासु ताः सीराः । पतत्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भवथ वा हन्द्सीति [पा० ६.१.१०६.] दीर्घः तप्तनवित्यादिना [पा० ७.१.४५.] यस्य थनादेशः । यत् यस्मात् आमयति अम रोगे चुरादिः शत्रुतः रुजति आमयाविनि (39.) नरे स्थितं रोगं निष्कृथ नाशयथ यद्वा यत् आमयति यत् जुधादिकं रोगवद्वाधते तयूयं निष्कृथ करोतेः शपि लुपि लटि वृषम् ॥ ८३ ॥

अति॑ वि॒श्याः परि॒ष्ठा स्ते॒न-इ॒व व्र॒जम॑क्रमुः ।

ओष॑धीः प्राचु॑च्यवृ॒र्यत्किं॑ च॒ तन्वो॑ र॒पः ॥ ८४ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठतीति परिष्ठाः रोगनाशिका विश्याः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्रमुः आक्रमन्ते भक्षिताः सत्यो देहं व्याप्नुवन्ति क्रमतेर्लङि अन उष् हान्दसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेन-इव व्रजम् यथा रात्रौ स्तेनश्चो-

रो गोष्ठमाक्रमते गोशालायां गामपरुर्तुं सर्वत्र गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोगमप-
रुर्तुं देहमाक्रमन्ते तदा तन्वः शरीरस्य यत्किं च यत्किमपि रपः पापं शिरोव्य-
थागुल्मातिसारादिव्रपं पापफलं यत्किंचिदस्ति तत्सर्वं प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति ना-
शयन्ति च्यु गतौ लुडि णिश्चिद्रुभ्यः कर्तरि चङ् इति [पा० ३.१.४८.] चङ्प्रत्यये
व्रपम् । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु० ४.२१.] ॥ ८४ ॥

यदिमा वाजयन्नुपधोर्हस्तेऽग्रादधे ।

आत्मा यद्धमस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा (40.) ॥ ८५ ॥

यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन्पूजयन्मानयन्सन् अहं हस्ते स्वकरे आदधे
स्थापयामि तदैव यद्धमस्य व्याधिरात्मा स्वव्रपं पुरा भक्षणात्प्रागेव नश्यति किं
पुनर्भक्षणेनेति भावः । तत्र दृष्टान्तः जीवगृभो यथा जीवन्सन्नेव यो हिंसार्थं गृ-
ह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीवगृभो बधात्प्रागेवातिविषादात्
मृतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथौष-
धी हस्ते धृतायां व्याधिरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्यरुः ।

ततो यद्धं विबाधध्ऽउग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

हे ओषधीः ओषधयो यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्यरुः
परुःशब्दः पर्ववचनः प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वणि ग्रन्थीन्यूनं प्रसर्पथ प्रगृह्य व्या-
धुथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यद्धं रोगं यूयं विबाधधे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरु-
धे । तत्र दृष्टान्तः उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणा-
ति हिनस्ति मध्यमशीः शृ हिंसायां छिप् ऋत इद्धातोरिति [पा० ७.१.१००.] इ-
दादेशः उरण् रपर इति [पा० १.१.५१.] रेफः मर्मघातक उग्र उत्कृष्टो बद्धगो-
धाङ्गुलित्राण उदूर्णशस्त्रः क्षत्रियो यथा शत्रुं बाधते यद्वा उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रि-
शूलमध्यभागेन शृणातीति मध्यमशीः यथा युगान्ते जगद्बाधते तद्व्यूयमपि रोगि-
णो देहं प्रविष्टा व्याधिं विबाधध्ऽइत्यर्थः ॥ ८६ ॥

साकं यद्धं प्रपत चाषेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निह्वाकया ॥ ८७ ॥

हे यक्ष्म रोग त्वं चाषेण पक्षिणा साकं सह प्रपत प्रकर्षेण गह् किम्भूतेन चाषेण किकिदीविना किकीति शब्दानुकरणं किकीतिशब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकिदीविस्तेन । चाषस्तवोचितः (४१.) सार्थः । वातस्य ध्राज्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत्पलायस्वेत्यर्थः । किं च निह्वाकया साकं नश्य नष्टो भव निह्वन्ति कायमिति निह्वाका निर्मृतिः कृद्वापत्तिस्तया सह नश्य यद्वा शब्दानुकरणमिदं हा कष्टं कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म त्वं नश्य ॥ अर्थान्तरं वा कफावरुद्धकण्ठोत्थधनेरनुकरणार्थः किकिशब्दः किकिना कण्ठधनिना दीव्यतीति किकिदीविः श्लेष्मरोगः । चष बधे चषति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चाषः पित्तरोगः । वातस्य ध्राजिर्वातरोगः । हे यक्ष्म रोगराज त्वं कफपित्तावातरोगैः सह प्रपत गह् । यया पीडया कया रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निह्वाका सर्वाङ्गवेदना तथा साकं हे यक्ष्म त्वं नश्य ॥ ८७ ॥

अन्या वोऽन्यामववन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ ८८ ॥

हे ओषधयो वो गुष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधिव्यक्तिरन्यामोषधिव्यक्तिमवतु तथा रक्षिता अन्यापि अन्यस्या रक्षिकाया उपावत उपावतु उप समीपमागत्य पालयतु पुरुषवचनव्यत्ययः अन्यान्यस्याः प्रभावमवतु वा । ताः सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं संविदानाः परस्परैकमत्यं गताः सत्यो मे ममेदं वचो वाक्यं प्रार्थनाद्वयं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥ ८८ ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चत्वऽरुहसः ॥ ८९ ॥

या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फलयुक्ताः याश्चाफलाः फलरहिताः याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नोऽस्मान्ऽरुहसः पापाद्भोगद्वयात् मुञ्चन्तु पृथक्कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्याडुत ।

अथो यमस्य पट्टीशात्सर्वस्मादेव किल्बिषात् ॥ १० ॥

एवमोषधिवापार्थानि पञ्च तृचानि समाप्तानि । अथानारभ्याधीताः ॥ शपथनिमित्तात्किल्बिषात्पापादोषधयो मा मां मुञ्चन्तु पृथक्कुर्वन्तु अथो अपि च वरुण्यात् वरुणो भवं वरुणं तस्माद्वरुणापराधनिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सम्बन्धिनः पट्टीशात् पट्टीशशब्दो बन्धनवाची यमबन्धननिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु अथो अपि च सर्वस्मादेवकिल्बिषादेवापराधनिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु ॥ १० ॥

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि ।

यं जीवमश्रवामहे न स रिष्याति पूरुषः ॥ ११ ॥

दिवः परि ग्युलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतन्त्योऽधस्तादूमौ गह्वर्यः ओषधय अवदन् परस्परं वदन्मुक्तावत्यः । किम् तदाह जीवतीति जीवस्तं यं जीवमनुत्क्रान्तप्राणं पूरुषं वयमश्रवामहे अश्रूड् व्याप्तौ लोह् व्याप्नुमः स पूरुषो न रिष्यति न नश्यति रिष्यतीत्यत्र लेटोऽडाटाविति [पा० ३.४.१४.] आडागमः पूरुष इति हान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥ ११ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः ।

तासामसि तमुत्तमार् कामाय शब्दं हृदे ॥ १२ ॥

सोमो राजा यासां तः सोमराज्ञः बह्वीः बह्व्योऽनन्ताः शतविचक्षणाः शतमसंख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवम्भूता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधे तमुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेप्सिताय अरमलं पर्याप्ता भव हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ १२ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ १३ ॥

सोमराज्ञो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं स्थिताः बृहस्पतिप्रसू-
ताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्यै ओषधौ मद्गृहीतयि वीर्यं संदत्त सा-
मर्थ्यं प्रयकृत इयं बहुवीर्या भवत्विति भावः ॥१३॥

याश्चेदमुपश्रूणवन्ति याश्च दूरं परागताः ।

सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै संदत्त वीर्यम् ॥१४॥

या ओषधय इदं मद्गृहणं प्रार्थनाद्वपमुप समीपस्थाः (42.) श्रूणवन्ति याश्चान्याः
दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः सत्यः ईषत् श्रूणवन्ति हे वीरुधः वि-
विधरोहणा ओषधयः ताः सर्वाः समीपदूरस्थाः संगत्य संगता भूत्वा अस्यै ओष-
धौ पूयं वीर्यं संदत्त प्रयकृत ॥१४॥

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

द्विपाञ्चतुष्पादस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥१५॥

हे ओषधयः वो युष्माकं खनिता चिकित्सयि युष्मन्मूलं ग्रहीतुं खननकर्ता
मा रिषत् मा विनश्यतु यस्मै च रुग्णाय चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि यु-
ष्मन्मूलमादातुं खननं करोमि स च मा रिषत् । किम्बहुनास्माकं सम्बन्धि द्वि-
पात् स्त्रीपुंसं चतुष्पादवादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु । द्वौ पादौ यस्य
चत्वारः पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति [पा० ५.४.१४०.] पादशब्दस्यान्तलोपः ॥१५॥

ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा ।

यस्मै कृणोति ब्राह्मणास्तं राजन्यारयामसि ॥१६॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः ।
कथं संवादस्तमाह ब्राह्मणो यस्मै रुग्णाय कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां
करोति कृ कृतौ स्वादिः हे राजन्स्वामिन्सोम तं रुग्णं नरं वयं पारयामसि पार-
यामः इदन्तो मसि सोमसंवादो व्याधिनाशदार्ढ्यार्थः ॥१६॥

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि ।

अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरेसि नाशनी ॥१७॥

हे ओषधे त्वं बलासस्य क्षयव्याधिर्नाशयित्री नाशनकर्त्री असि भवसि बल-
मस्यति क्षिपति बलासः (43.) क्षयः । अर्शसो गुदव्याधिश्च नाशिकासि । उपचि-
ताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्षिप् श्वययुगुल्लीपदादयः (44.) तेषां
च नाशिकासि । अथो अपि च शतस्य यक्ष्माणां बहूनां व्याधीनां पाकारोः मुख-
पाकक्षतदिश्च नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते
पाकेनारुः पाकारुस्तस्य यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्व्यथा मन्दाग्रित्वं तस्य नाशनी
त्वमसि ॥ १७ ॥

त्वां गन्धर्वा अखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः ।

त्वमिषधे सोमो राजा विद्वान्यक्ष्मादमुच्यत ॥ १८ ॥

हे ओषधयः गन्धर्वाः देवविशेषास्त्वामखनन् स्वेष्टकार्यसिद्धार्थं खननमकुर्वन्
इन्द्रश्च त्वामखनन् बृहस्पतिश्च त्वामखनन् हे ओषधे सोमो राजा त्वां च विद्वान्
त्वत्सामर्थ्यं ज्ञानन्सन् त्वामुपयुज्य यक्ष्मात् महाव्याधिरमुच्यत मुक्तोऽभवत् ॥ १८ ॥

सहस्व मेऽअरातीः सहस्व पृतनायतः ।

सहस्व सर्वं पाप्मानं सहमानास्योषधे ॥ १९ ॥

हे ओषधे यतस्त्वं सहमानासि शत्रूनभिभवन्ती भवसि अतो मे अरातीः अ-
दानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः ।
पृतनायतः संग्रामकामांश्च सहस्व पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायतस्तान् सुप
आत्मनः क्यजिति [पा० ३. १. ८.] क्यजन्ताहृतृप्रत्ययः किं च सर्वं पाप्मानमश्रुभं स-
हस्व सहस्वतिरभिभवार्थः ॥ १९ ॥

दीर्घायुस्तऽओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यरुम् ।

अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात् ॥ १०० ॥

हे ओषधे ते तव खनिता खननकर्ता दीर्घायुर्भूयादिति शेषः यस्मै चातुराय
नरायाहं त्वा खनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु अथो अपि च त्वं दीर्घायुर्खण्डितजी-
वना भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्गुरा सती विरोहतादिरोह बह्वङ्गुरोत्पद्यस्य तुह्यो-

स्तातङ् इति [पा० ७. १. ३५.] तातङ् । वल्शशब्दोऽङ्गुर्वाची शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

तमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं योऽस्मौऽभिदासति ॥ १०१ ॥

हे ओषधे तमुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि वृक्षा शालतालतमालादयस्तवोपस्त-
यः सन्तु स्यै शब्दसंघातयोः उपस्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे
संकृतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः तां सेवन्तामित्यर्थः । किं च यो नरोऽस्मानभि-
दासति अभिहन्ति स नरोऽस्माकमुपस्तिः समीपस्थ उपासकोऽस्तु दासतिर्हि सा-
कर्मा ॥ १०१ ॥ अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥ ॥

VII. मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवः सत्यधर्मा व्यानर् ।

यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो ज्ञान कस्मै देवाय कृविषा विधेम ॥ १०२ ॥

का० [१७. ३. ११.] लोकेष्टकाः स्फेनाकृत्य बहिर्वेदेरनूकान्तेषूपदधाति तिष्ठ-
न्मा मा हिंसीदिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं (45.) पुरस्तात्प्रथमम् । ततोऽर्धयुः स्फेन
वेदिवहिःप्रदेशाल्लोकेष्टकाश्चतुरो मृत्खण्डान्यद्याप्रमाणानानीयात्मनो दक्षिणोत्त-
रपूर्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पूर्वादि तिष्ठन्मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हि-
रण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्पा-
दकः जनिता मन्त्रऽइति [पा० ६. ४. ५३.] णिचो लोपः । वा चर्ये यो वा यश्च
दिवं व्यानर् द्युलोकमसृजत् व्यानर् इति व्याप्तिकर्मा [निघ० २. १८. (46.)] श्रुतौ
तु सृजतेर्ये व्याख्यातः यो वा दिवः सत्यधर्मासृजतेति श्रुतेः [७. ३. १. २०.] । यश्च
चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता अपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन्जज्ञानो-
त्पादितवान् तद्वारा मनुष्यानुत्पादितवानित्यर्थः यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति म-
नुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः
मनुष्या वाऽआपश्चन्द्रा इति श्रुतेः [७. ३. १. २०.] कार्पो कार्योपचारात् । कीदृशः
प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं धरतीति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मा मा हिं-
सीत् मा कृत्तु यतः कस्मै काय प्रजापतये कृविषा कृविः वयं विधेम दम्नः । कृवि-

दानान्मा कृतु । कशब्दस्य सर्वनामवाभावात्स्मै-आदेशः हान्दसः । कृविषा इति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्धातुर्दानार्थः ॥ १०२ ॥

अभ्यावर्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह ।

वपां तैः अग्निरिषितोऽर्रोक्तु ॥ १०३ ॥

अग्निदेवत्या उल्लिख्य हे पृथिवि यज्ञेनास्मच्चिकीर्षितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्तस्व अभिमुख्येनागह । कथमागन्तव्यमत आह इषितः प्रजापतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृशमिमं प्रदेशमरोक्तु आरोक्तु । अनयऽर्चा दक्षिणे लोकेष्टकोपधानम् (47.) ॥ १०३ ॥

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम् । तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री पश्चात्त्र्यस्योत्तरतो लोकेष्टकोपधाने विनियुक्ता । हे अग्ने यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शुक्लं शुद्धं दीप्तिमत् यच्चान्यदङ्गं चन्द्रमाह्लादकरं यदन्यत्पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यज्ञियं यज्ञार्हं तत्सर्वं ज्ञाद्यद्वयं देवेभ्यो देवानामर्थे भरामसि भरामः सम्पादयामः ॥ १०४ ॥

इषमूर्जमरुमिह आदमृतस्य योनिं महिषस्य धाराम् ।

आ मा गोषु विश्वा तनूषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५ ॥

आशीर्देवी (48.) त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोकेष्टकोपधाने विनियोगः । इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दधिपयोधृतादिकमृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयम् महिषस्य महत्त इहावतोऽग्नेर्धारां धारणामाहुतिं वा इतोऽस्मात्प्रदेशादुदीच्या दिशः सकाशादरुमादमग्निं भक्षयामि स्वीकरोमीत्यर्थः अद भक्षणे लङ् । किं च एतत्सर्वमिडादिकं मा मामाविशतु आगत्य प्रविशतु तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषुमदीयधन्वादिपशुषु चाविशतु ॥ का° [१०.३.१३.] उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति । उत्तरलोकेष्टकातः सिकताः पातयति ॥ नास्ति इरान्नं यस्यां तामनिरामन्नरुक्ताममीवां व्याधियुतां सेदिमवसादमहं जहामि त्यजामि अन्नाभावरोगदुःखानि मे मा सन्वित्यर्थः ॥ १०५ ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्तेऽर्चयो विभावसो ।

वृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

का° [१७. ३. १५.] अग्ने तवेति सिकता न्युष्य हृदयत्यात्मानम् । षडृचेनोत्तर-
वेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः पुष्पक्षं विनात्मानं हृदयेत् ॥ पावकाग्निदृष्टं षडृ-
चमग्निदेवत्यम् । अग्ने द्वे विष्टारपङ्क्ति (49.) यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशाणीं
आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः । हे अग्ने हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं
यस्य तत्सम्बोधनं हे कालिधन तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते
वीर्यते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम् वी काल्यसनस्वादनव्याप्तिषु धूमस्याहु-
तिपरिणामद्वारेणान्नहेतुत्वादयोऽत्र धूम उच्यते । कीदृशं वयः श्रवः श्रावयति गु-
लोके कृतं कर्मेति श्रवः धूमदर्शनादिवानां कर्मज्ञानम् । तथा महि मरुत् नभो-
गामित्वात् धूमो वाऽअस्य श्रवो वयः स ह्येनममुष्मिंल्लोके श्रावयतीति श्रुतेः [७.
३. १. २१.] । किं च वृहत्तो मरुत्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे वृह-
द्भानो हे कवे क्रान्तदर्शिन् विद्वन् यज्ञमानाभिप्रायज्ञ दाशुषे हविर्दत्तवते यज्ञमा-
नाय शवसा बलेन सह वाजमन्नं त्वं दधासि ददासि । कीदृशं वाजम् उक्थ्यम्
उक्थः शस्त्राद्युपेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपर्याप्तमन्नं (50.) ददासीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पूणक्षि रोदसीऽउभे ॥ १०७ ॥

हे अग्ने त्वं भानुना दीप्त्या उदियर्षि उद्गृह्णसि उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः कीदृशत्वं
पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चा दीप्तिशक्तिर्यस्य सः । शुक्रवर्चाः शुक्रं शुक्लं नि-
र्मलं वर्चा यस्य । अनूनवर्चाः अनूनमहीनं वर्चा यस्य पूर्णशक्तिः । किं च हे
अग्ने त्वं विचरन् सर्वतः प्रचरन्सन् उपावसि उप संगम्य पालयसि सदेवमनुष्यं
जगद्रक्षसि । तत्र दृष्टान्तः पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमे वयसि मातरा मातापितरौ
उपावति तद्वत् पितरामातरा च हृन्दसीति [पा° ६. ३. ३३.] निपातः । किं च उभे
रोदसी द्यावापृथिव्यौ पूणक्षि पूरयसि हविषा द्यां वृद्ध्या भूमिं पूरयसीत्यर्थः इमे

वे द्यावापृथिवी रोदसी तेऽएष उभे पृणक्ति धूमेनामूं वृथेमामिति [७. ३. १. ३०.]
श्रुतेः । तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १०७ ॥

ऊर्जी नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः ।

वेऽएषः संदधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोतयो वामजाताः ॥ १०८ ॥

तिस्रः सतोबृहत्याः यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतो-
बृहती । ऊर्क् जलं नपात्पौत्रः हे ऊर्जी नपादपां पौत्र अद्य ओषधिवनस्पतयो
जायन्ते तेभ्योऽग्निर्जायतऽइत्यपां पौत्रवमग्नेः । यद्वा ऊर्जीऽन्नस्य नपात् न पातय-
ति नाशयति नपात् पतेर्णिज्जलात्विष्णु हे अन्नस्याविनाशक । हे जातवेदः जात-
प्रज्ञान धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः
शस्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व कृष्टो भव मदिङ् स्वपने जाग्रो मदे
मोदे स्तुतौ गताविति धातुः । किमिति कृषः कार्यस्तत्राह यज्ञमानाः त्वे त्वयि
इषो कृविर्लक्षणाभ्यान्त्रानि संदधुः जुहुवुः कृविःप्राप्या कृषः कार्य इत्यर्थः । कीदृ-
शा यज्ञमानाः भूरिवर्षसः वर्ष इति रूपनाम [निघ० ३. ७.] भूरीणि वर्षासि येषां
ते नानाद्रूपाः । चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा अवनानि
अन्नानि तर्पणानि वा तत्कृतानि येषां ते त्वया तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः
वामं वननीयं सम्भजनीयं जातं जन्म येषां ते विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः
॥ १०८ ॥

इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जनुभिर्स्मे रायोऽअमर्त्य ।

स दर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणक्षि सानसिं क्रतुम् ॥ १०९ ॥

हे अमरणधर्मन् हे अग्ने रायो धनानि अस्मे अस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तारय ।
कीदृशस्त्वं जनुभिः प्राणिभिर्कृविःप्रदैर्धर्युप्रभृतिभिः इरज्यन्दीप्यमानः । किं च य-
स्त्वमीदृशो धनप्रथयिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्याग्निद्रूपस्य शरी-
रस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विभक्त्यव्यत्ययो वा दर्शतेन वपुषा द्वा-
लालक्षणेन शरीरेण विराजसि । सानसिं चिरंतनं क्रतुं संकल्पं पृणक्षि पूरय-
सि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो मरुः ।

रातिं वामस्य सुभगां मरुमिषं दधासि सानसि रयिम् ॥११०॥

हे अग्ने अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्तारं निस उपसर्गस्य नलोपः पूर्वमुक्तः [८३.] निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनिष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तं क्षि नि-
वासगत्योः विशिष्टस्थाने निवसन्तमीदृशं यज्ञमानं प्रति वामस्य वननीयस्य मरुो
मरुतो राधसो धनस्य रातिं दानं (51.) त्वं दधासि ददासि । किं च सुभगां सुष्ठु
भजनीयां मरुीं मरुतीमिषमन्नं च ददासि । सानसि पुराणं रयिं धनमस्मर्यमाणवि-
षयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः ॥११०॥

ऋतावानं मरुिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्राय दधिरे पुरो जनाः ।

श्रुत्कर्णीं सप्रथस्तमं वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥१११॥

उपरिष्ठाज्ज्योतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः सोपरिष्ठाज्ज्यो-
तिः । मानुषा विभक्तेराकारः (52.) मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव (53.)
ऋविग्यज्ञमानाः युगा विभक्तेराकारः युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौर्णमा-
स्यमावास्यादिभिर्निर्मितैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुम्राय यज्ञाय वा वामग्निं पुरो
ऽग्रतः पूर्वभागे आरुवनीयद्वयेण दधिरे स्थापितवन्तः । किम्भूतं तामृतवानमृत-
मस्यास्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तं हृन्दसो दीर्घः हृन्दसीवनिपौ वाच्यौ वंश्च मतुप्-
चेति [पा° ५.२.१०१. वा° २.] अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः । मरुिषं मरुान्तं विश्वदर्शतं
सर्वस्य दर्शनीयं श्रुत्कर्णीं श्रृणुत इति श्रुतौ क्षिप् श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् यद्विज्ञा-
प्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । सप्रथस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः
प्रथ प्रथ्यानि अस्मादसुन्प्रत्ययः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः
सप्रथस्तमस्तमतिकीर्तिमन्तम् । दैव्यं देव एव दैव्यस्तं स्वार्थे यत् यद्वा देवेभ्यो
हितम् ॥१११॥

आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णयम् । भवा वाजस्य संगथि ॥११२॥

का° [१७.३.१६.] आप्यायस्वेति सिकतालम्भनमृग्भ्याम् । आत्मनि विस्तारि-
ताः सिकताः स्पृशति ऋद्धयेन ॥ गीतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टु-

क्षिकहृन्दस्काः आप्यायस्व मदितमेति [११४.] तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति ।
हे सोम विश्वतः सर्वस्मात् वृष्णं वीर्यं सर्वभूतोत्पत्तिकृद्बीजं ते तव समेतु स-
मागह्यते तेन च वीर्येण त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । किं च वाजस्यान्नस्य सं-
गथे संगमननिमित्तं भवान्नमस्मासु संगमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

सं ते पयांसि सन्तु यन्तु वाजाः सं वृष्णान्यभिमातिषाहुः ।

आप्यायमानोऽमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिघ्न ॥ ११३ ॥

हे सोम पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु संगह्यन्तामुत अपि च वाजा
अन्नानि संयन्तु वृष्ण्यानि रतांसि ते संयन्तु । कीदृशस्य ते अभिमातिषाहुः अ-
भिमातिं प्राप्मानं स्रुतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाह् (54.) तस्याभिमातिसाहुः पत्वं
हृन्दसम् । हे सोम पयोऽन्नवृष्णैराप्यायमानः वर्धमानः सन् अमृताय अमरण-
धर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिवृद्धौ यजमानस्य भवेति शेषः अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजाति-
र्व्याख्याता तथा च श्रुतिः [७.३.१.४६.] प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिर-
मृतेति । किं च दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि अन्नानि आहुतिप-
रिणामजनितानि धिघ्न धारय सम्पादय लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः धि धारणे तु-
दादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च हृन्दसं बहुलं हृन्दसीत्युक्तेः [पा° २.४.७३.]
सुधितवसुधितेति [पा° ७.४.४५.] सूत्रेण दधतिर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थे ॥ ११३ ॥

आप्यायस्व मदितम् सोम विश्वेभिरश्रुभिः ।

भवा नः सप्रथस्तमः सखा वृधे ॥ ११४ ॥

हे मदितम् मदयति तर्पयतीति मदी ग्रहादिवाणिनिप्रत्ययः [पा° ३.१.१३४.]
यद्वा मदस्तृप्तिरस्यास्तीति मदी अत इन्ठनाविति [पा° ५.२.११५. (55.)] इन् अ-
तिशयेन मदी मदितमः नादस्येति [पा° ८.२.१७.] नात्तात्परस्य तमयो नुडाग-
मः । ईदृश हे सोम विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरश्रुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव
वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा सहायो भव ह्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.
३.१३५.] संहितायां दीर्घः । कीदृशस्त्वं सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः स-
प्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्यात् । अग्ने त्वांकामया गिरा ॥११५॥

का° [१७.३.२०.२१.] श्वेतिऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतिऽश्व्याभावेऽनु-
क्षमिभ्यः प्रक्षियमाणेभ्योऽनुवाचयति । श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा
तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रक्षियमाणेभ्योऽनुव्रूहीति प्रेषितो ह्योतति वत्स इति तृ-
चमनुवक्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया
विद्वपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव । हे अग्ने ते तव वत्सः पयोव्रतवाद्वत्ससम-
स्वत्प्रियो यजमानः परमाच्चित् चिदप्यर्थे उत्कृष्टादपि सधस्थात्सहस्थानात् गुलो-
कात् मन आकृत्येति शेषः आयमत् आयहति गृह्णाति मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः
इतश्च लोप इति [पा° ३.४.१७.] इकारलोपे यमदिति वृषम् इषुगमियमां ह इ-
ति [पा° ७.३.७७.] ह्वाभावश्छान्दसः । कया गिरा वेदवांचा मन आकृत्येत्यर्थः ।
कीदृश्या गिरा त्वांकामया त्वां कामयते स्तोतुमिहतीति त्वांकामा तथा अलुक् ।
देवैः सह तिष्ठति (56.) यस्मिन्नग्निः तत्सधस्थं गुलोकः सध माद इति [पा° ६.३.
१६.] सहस्य सधादेशः ॥११५॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥११६॥

हे अङ्गिरस्तम अन्यते जीव्यते येनेत्यन् अन्नम् अन् प्राणानि क्षिप् अन् अन्नं
गिरति अतीत्यङ्गिराः अतिशयेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः हे अग्ने पृथक् नानाभूताः वि-
श्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपूर्णाया तुभ्यं त्वयि येमिरे निय-
म्यन्ते यजमानैरिति शेषः कर्मणि लिट् । कीदृश्यः सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो नि-
वासायाभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इहकामपूर्त्यै गुलोकास्तै
च मल्लैस्त्वामेव स्तुवन्तीति भावः ॥११६॥

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य । सम्राडेको विराजति ॥११७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्ण्येषु एकोऽसह्यायभूतः सन्वि-
राजति विशेषेण दीप्यते । कीदृशोऽग्निः भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जन-

स्य कामः कामपूरकः । सम्राट् सम्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य सम्राडीश्वर इति वा । काम्यते सर्वैर्यष्टुमिष्यतः इति काम इति वा ॥११७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । रुक्मादिवाचनान्तोऽयं (57.) द्वादशोऽध्याय ईरितः (58.) ॥१२॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १-३ ॥१-३॥ ४-पक्षौ ॥४॥ स्तोमं - शफाः ॥५॥ सुपणौऽस्ति - पत । ५ ॥६॥ ६-१४ [डरोणसत्] ॥७-१५॥ १५-१७ ॥१६-१८॥ ॥
- II. ॥ १८-२३ [वीलुं] ॥१-६॥ २४-२९ ॥७-१२॥३०॥ ॥
- III. ॥ ३०-४४ [कामाः स्वाहा] ॥१-१५॥४५॥ ॥
- IV. ॥ ४५-५१ [इलामगे] ॥१-७॥ ५२-५४ [योनाऽअसीषदन्] ॥८-१०॥ ५५-६१ [योनाऽअभारुखा] ॥११-१७॥६२॥ ॥
- V. ॥ ६२-६७ [सुम्रया] ॥१-६॥ ६८ ॥७॥ ६९ [कर्तमस्मे] ॥८॥ ७०-७४ [सजोषसाऽअश्चिना - इलया -] ॥९-१३॥७५॥ ॥
- VI. ॥ ७५-७७ [प्रतिगृणीत] ॥१-३॥ ७८-८० [सर्मिताऽइव] ॥४-६॥ ८१-९१ [अवयतीः समवदन्त दिव -] ॥७-१७॥ ९२-९४ ॥१८-२०॥ ९७ ॥२१॥ ९५ [द्विपञ्चतुष्यदस्मा] ॥२२॥ ९६ [संवदन्ते] ॥२३॥ ९८ ॥२४॥ १०१ ॥२५॥१००॥ ॥
- VII. ॥ १०२-११७ [सम्रालेको] ॥१-१६॥११६॥ ॥ सप्तानुवाकेषु षोडशाधिकं शतम् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥

I. मयि गृह्णाम्यग्रेऽअग्निं रायस्योषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ।

मामु देवताः सचन्ताम् ॥१॥

द्वादशेऽध्याये (१.) उखाधारणार्गुपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधवपनादिमन्त्रा उक्ता-
स्त्रयोदशे पुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का° [१७.३.२७.] उत्तरवेदिमपरेण
तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णामीति जपति । उत्तरवेदेः पश्चात्तिष्ठन्यजमानो जुहोति ॥
अग्निदेवत्या ककुप् यस्या मध्यपादो द्वादशक आयतृतीयावष्टकौ सा ककुप् अत्र
मध्यश्चतुर्दशकस्तेन द्वाधिका । अहं यजमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्णा-
मि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थं रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थम् ॥
सुप्रज्ञास्त्वाय शोभना प्रज्ञा यस्य स सुप्रज्ञाः सुप्रज्ञसो भावः सुप्रज्ञस्त्वम् तस्मै दीर्घ-
श्छान्दसः शोभनपुत्रादिनिष्पत्त्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किं
च उकारोऽप्यर्थे देवता अपि मां सचक्षां सेवक्षां संगृह्णताम् उ एवार्थे वा देवता
मामिव सचक्षाम् ॥ १ ॥

अपां पृष्ठमसि योनिर्ग्रेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।

वर्धमानो महौ॥१॥ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

का° [१७.४.१.] पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत् । ततोऽध्वर्युः कुशस्त-
म्बोपरि कमलिनीपत्रमुपदधाति पूर्ववदित्युखासम्भरणवत् तेनापां पृष्ठमिति म-
न्त्रेण पुष्करेऽत्यन्तेनोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः ॥ व्या-
ख्यातः [११.२१.] ॥ २ ॥

ब्रह्म ज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्दि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३ ॥

का° [१७.३.२१.] तस्मिन् रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म ज्ञानमिति । तस्मिन् पुष्करपर्णे
पूर्वं कण्ठधृतं रुक्ममधःपिण्डमुपदधाति ॥ आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । वीत्युपसर्ग
आव इति (२.) क्रियापदेन सम्बध्यते व्यवहृताश्चेति [पा° १.४.८२.] पाणिनि-
स्मरणात् ब्रह्म बृहत् रुक्मत्रयोऽयमादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्य-
भागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते शोभन्ते तान्सुरोचनानिमान् लोकान्वि आवः
विवृतानकरोत्स्वप्रकाशेन । कीदृशं ब्रह्म प्रथममादौ पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि ज-
ज्ञानं ज्ञायमानं दृश्यमानं जनेः शानचि शपः स्तौ सति ज्ञानमिति द्वयम् । किं

च वेनः कामनीयो मेधावी वा स आदित्यः बुध्न्या बुध्नमत्तरिक्तं तत्र भवा बुध्न्या दिशः विवः विवृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादिर्योनिं स्थानम-सतोऽमूर्तस्य वायुदिशश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति वृणोतिः शपि लुप्ते लडि गुणे च व इति रूपमडभाव आर्षः बहुलं हृन्दस्यमाञ्जोगेऽपीति [पा० ६.४.७५.] वचनात् । कीदृशीर्बुध्न्याः उपमाः उप समीपे मालि भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः । अत एवास्य जगतो विष्टाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अम्बाम्बगोभूमीत्यादिना [पा० ८.३.१७.] षवम् । आदित्य एव लोकान्दिशो भूतानि चाभिव्यनक्तोत्यर्थः ॥३॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य ज्ञातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥४॥

का० [१७.४.३.] उत्तानं प्राञ्च ७ हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति । तस्मिन्नुक्ते प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकारमृग्दयेनोपदधाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिर्देवत्या त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च ज्ञातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । स एव पृथिवीमत्तरिक्तं द्यां द्युलोकमुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः । पृथिवी भूः स्वयम्भूरित्यत्तरिक्तनामसु [निघ० १.३.] पठितवात्पृथिवीशब्देनात्तरिक्तलोकोऽत्रोच्यते । कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दत्तः विभक्तिव्यत्ययः ॥४॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

सुमानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥५॥

देवश्रवोदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो द्रप्स आदित्यः पृथिवीमत्तरिक्तमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति गहति सिञ्चतीत्यर्थः मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलोकं चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय । य इमं

योनिं स्थानं भूलोकमनुस्कन्दति आगच्छति आहुतिग्रहणाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रयमनु संचरन्तं द्रप्समादित्यं सप्त होत्रा अनु जुहोमि विभक्तिव्यत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यपुरुषद्वयेण सर्वदिक्षु सूर्यमेव स्थापयामीत्यर्थः असौ वाऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अनुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति [७.४.१.२०.] श्रुतेः पूर्वादि चतस्रो दिशः अध एका उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

येऽअत्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

का° [१७.४.६.] उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति । यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यन्ब्रह्मणं पठेत् ॥ सर्पदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवीमनु गताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अत्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये वर्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु इमे वै लोकाः सर्पा इति [७.४.१.२५.] श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥ ६ ॥

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीर्नरान् ।

ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

यातुं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां याः सर्पजातय इषवो वाणद्वयेण वर्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन् चन्दनादिवृक्षाननुवेष्ट्य स्थिताः ये वा ये चान्ये अवटेषु बिलेषु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।

येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नमिष लोको यत्रैष एतत्तपतीति श्रुतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति । येषां सर्पाणामप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

कृणुष पाजः प्रसितिं न पृथीं याहि राजेवामवाँ२॥ इमेन ।

तृष्णीमनु प्रसितिं दूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ १ ॥

का० [१७.४.७.] उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् । आङ्ग्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतमादायात्मानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिसृप्य-परिसृप्य पुरुषोपरि पञ्चऽग्निर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ वामदेवदृष्टा राज्ञोघ्नाः प्रतिसराः अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने पाजः बलं कृणुष कुरुष पाज इति बलनामसु [निघ० २.१.] पठितम् । तत्र दृष्टान्तः पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव प्रसितिर्जालं प्रसितिः प्रसयनात्तत्तुर्वा जालं वेति [निर्ह० ६.१२.] यास्कोक्तेः षिञ् बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम् नकार् इवार्थः पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजेव नृप इवामवान्सहायवानिमेन गजेन याहि शत्रून्प्रति गह् अम् गतौ भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वामिनोऽत्यमाः सेवकास्ते ऽस्य सत्तीत्यमवान् पचाद्यजलादमशब्दान्मतुप्रत्ययः । हे अग्ने अस्ता शत्रूणां क्षेप्तासि अतो रक्षसः रक्षसान्विध्य ताडय व्यथ ताडने दिवादिवाद्यन् ग्रहादि-त्वात्सम्प्रसारणम् कैः तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः तपन्ति संतापयन्तीति तप्तृणि अति-तप्तृणि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठेभ्यःस्विति [पा० ६.४.१५४.] इष्टानि परे तृचो लोपः । कीदृशस्त्वं तृष्णीं प्रसितिं विभक्तिव्यत्ययः तृष्ट्या क्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनु दू-णानः शत्रून्मारयन् दूहिंसायां क्र्यादिः शानच्प्रत्ययः दूणीतेऽसौ दूणानः ॥ १ ॥

तव भ्रमास आश्रुया पतन्त्यनुस्पृश धृषता शोभुचानः ।

तपूष्ण्यग्ने जुह्वा पतद्गानसैदितो विसृज विघ्नगुल्काः ॥ १० ॥

हे अग्ने तव ये भ्रमासः भ्रमा घातोद्धृता ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो ग-हन्ति कीदृशा भ्रमाः आश्रुया आश्रयः शोभगमनाः आश्रुशब्दात्परस्य जसः सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः । तैर्ध्रमेः तपूष्णि तपन्ति संतापयन्ति तानि तपूष्णि ताप-यितृणि रक्षांसि पतद्गान् पतन्तः सत्तो गहन्तीति पतद्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्पृश ज्वालाभिस्तान्दहेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं धृषता धृक्षोतीति धृषन् तेन धृषता प्रगल्भेन

धृष्टेन ज्वालीधेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यतऽइति शो-
शुचानः शुच दीप्तावित्यस्माद्यङुक्ताहानप्रत्ययः । तथा जुह्वा जुचा झ्यमान इति
शेषः । असंदितः अखण्डितः । ईदृशः सन्विधक् सर्वत्र (३.) तिर्यगूर्धमधश्च उल्काः
ज्वाला विसृज रक्षोघाताय मुञ्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रति स्पशो विसृज तूर्णितमो भवो पायुर्विशोऽस्या अद्ब्यः ।

यो नो दूरेऽग्रशंसो योऽग्र्ये मा किष्टे व्यथिरादधर्षीति ॥ ११ ॥

नोऽस्माकं दूरे योऽग्रशंसः अग्रं पापं शंसतीति अग्रशंसः अस्मद्रोही यो
दूरे वसति यश्चान्ति समीपे अग्रशंसः हे अग्रे तं प्रति स्पशः स्पश बन्धने स्पश-
यन्ति बध्नतीति स्पशो बन्धनकृतः प्रणिधीन्विसृज प्रेरय । अस्या अस्मदीयायाः
विशः प्रजायाः पायुः पातीति पायुः पालको भव । कीदृशस्त्वं तूर्णितमः तूर्णं वे-
गोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः वेगवत्तरः । अद्ब्यः अनुपहंसितः ।
हे अग्रे एवमनुग्रहं प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्य-
थिः व्यथकः शत्रुरादधर्षीति धार्थ्यं मा करोतु । दूरसमीपस्थानस्मद्भूतप्रति वरतो
बन्धकान्प्रेरय केनाप्यहंसितोऽस्मत्प्रजापालको भव राक्षसाश्च त्वां प्रति धृष्टा मा
सत्त्वित्यर्थः । धृषो धातोर्लुङि द्विवमउभावश्च मायोगात् ॥ ११ ॥

उद्ग्रे तिष्ठ प्रत्यातनुष न्यमित्राँश्च ओषतात्तिग्महेते ।

यो नोऽग्रातिः समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

हे अग्रे त्वमुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष ज्वाला विस्तारय तिग्मा हेतयो यस्य स
तिग्महेतिः तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तत्सम्बोधनं हे तिग्महेते उत्साहवदायुध
अमित्राञ्छत्रून् त्वं न्योषतात् नितरां दह उष दहे तुल्योस्तातङ्किति [पा० ७.१.
३५.] तातङ्कदेशः । हे समिधान समिन्दे दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्सम्बुद्धौ हे
समिधान दीप्यमान नोऽस्माकं योऽग्रातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा
नीचैः कृत्वा धक्षि दह दह भस्मीकरणे बहुलं हन्द्सीति [पा० २.४.७३.] शपि
लुप्ते लटि मध्यमेकवचने धक्षीति रूपम् । तत्र दृष्टासः शुष्कमतसं न न इवार्थः
अतसो वृक्षः शुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

a. ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्वस्मदाविष्कृणुष्व देवान्यग्रे ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥

b. अग्नेष्टु तेजसा सादयामि ॥ १३ ॥

हे अग्ने ऊर्ध्वो भव उच्युक्तो भव अस्मदधि अस्माकमुपरि वर्तमानान् शत्रून्प्र-
तिविध्य प्रतिताडय । देव्यानि देवसम्बन्धीनि कर्माणि आविः कृणुष्व प्रकटय ।
किं च यातुजूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय । किं
च जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ जामिमजामिं पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा
पुनः पुनस्ताडितमताडितं वा शत्रून् प्रमृणीहि मृणातिर्मरणार्थः रिपून्मारय ॥
का° [१७.४.१२.] धृतपूर्णामग्नेष्ट्वेति । कार्ष्ण्यमयीं पादमात्रदीर्घा षडङ्गुलविपुलां
धृतपूर्णां प्रागग्रं सुचमग्नेष्ट्वेति यजुषामिर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति ॥ अग्नेयं यजुः ।
हे सुक् अग्नेः सम्बन्धिना तेजसा वा त्वां सादयामि ॥ १३ ॥

a. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति ॥

b. इन्द्रस्य त्वैजसा सादयामि ॥ १४ ॥

अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता [३.१२.] ॥ का° [१७.४.१३.] एवमौडम्बरीमुत्तरतो द-
धिपूर्णामिन्द्रस्य वेति । एवंविधमेवौडम्बरीं दधिपूर्णां सुचमुत्तरे उपदधाति ॥
इन्द्रस्य वेति यजुषा भुव इति ऋचा च ॥ इन्द्रदेवत्यं यजुः । हे सुक् इन्द्रस्यौजसा
तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ १४ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभिः ।

दिवि मूर्धना दधिषे स्वर्षा जिह्वामग्ने चक्रिषे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

त्रिशिरोदष्टाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वरुतीति
हव्यवाहं तां हविषो वोढीं जिह्वां ज्वालां चक्रिषे करोषि लउर्थे लिट् । तदा
यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च
नेता भवसि जगद्रक्षार्थम् भवतिर्लेटि मध्यमेकवचने सिपि इतश्च लोप इति [पा°
३.४.१७.] इकारलोपे लेटोऽडाटावित्यडागमि [पा° ३.४.१४.] अचि श्रुधात्विति

[पा० ६. ४. ७७.] उवङ्गदिशे च कृते भुव इति रूपम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह
यत्र यस्मिन्स्थाने शिवाभिर्मङ्गलत्रपाभिर्नियुद्धिरश्वाभिः त्वं सचसे सम्बन्धं प्राप्नोषि ।
नियुतो वायोरित्युक्तेर्नियुतो नाम वायोरश्वाः ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना चान्तरि-
क्षं लक्ष्यते । यत्र च दिवि मूर्धानमादित्यं दधिषे धारयसि लिङ्गुडर्थे । किम्भूतं
मूर्धानं स्वर्षां स्वः स्वर्गं सनोति ददाति स्वर्षाः षण्णु दाने विट्प्रत्ययः विट्प्रनो-
नुनासिकस्येदिति [पा० ६. ४. ४१.] नकारस्याकारः यद्वा स्वः स्वर्गं स्यति तिष्ठती-
ति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि छिप् । अन्तरिक्षे द्युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता
भवसीत्यर्थः । यत्रेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति [पा० ६. ३. १३६.] दीर्घः यस्य
तवैतत्कर्म तं त्वां सुग्रीवेण सादयामीति शेषः ॥ १ ॥

II. ध्रुवांसि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा ।

मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णीऽव्यथमाना पृथिवीं दृक् ॥ १६ ॥

का० [१७. ४. १५.] स्वयमातृष्ठां पुरुषे शर्करां ह्निद्रां ध्रुवासीति । पुरुषोपरि ध्रु-
वेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन स्वयमातृष्ठांमुपधाति कीदृशीं शर्करां पाषाणमयीं
ह्निद्रां स्वाभाविकह्निद्रयुतां सहिद्राश्ममयीष्टकैव स्वयमातृष्ठां च्यतः इति सूत्रार्थः ॥
उर्ध्ववृहती द्वादशान्नरत्रिपादोर्ध्ववृहती अत्र प्रथमस्त्रयोदशार्णस्तृतीयो दशार्णः ।
हे स्वयमातृष्णे त्वं ध्रुवा स्थिरासि । कीदृशी त्वं धरुणा भूमिद्वयेण विश्वस्य धार-
यित्री । विश्वं करोतीति विश्वकर्मा तेन सर्वस्य कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उप-
हिता । समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां मा उद्वधीत् मा रुतु । सुपर्णः पुरुषश्च त्वां मोद्व-
धीत् रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति [७. ४. २. ५.] श्रुतेः समुद्रसुपर्णशब्दाभ्यां
रुक्मपुरुषावुच्येते । त्वं चाव्यथमाना अचलन्ती सती पृथिवीं दृक् भूमिं दृढीकुरु
॥ १६ ॥

प्रजापतिश्चा सादयत्त्वां पृष्ठे समुद्रस्येमन् ।

व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

अनुष्टुप् । हे स्वयमातृष्णे प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु क्व अपां ज-
लानां पृष्ठे उपरि । समुद्रस्य जलसंघातस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु इषां

धातोर्मनिन्प्रत्यये एमन्निति रूपम् सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३१.] सप्तम्या लुक् । किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्तदस्या अस्तीति व्यचस्वती तामभिव्यक्ति-
युतां । प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयु-
क्ताम् । त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्व अस्याश्रितेः प्रथनं कुरु यतस्त्वं पृ-
थिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री ।

पृथिवीं यद् पृथिवीं दृढं पृथिवीं मा ह्मिंसीः ॥ १८ ॥

प्रस्तारपङ्क्तिः आद्यौ चेतप्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेर्यत्राद्यौ द्वादशकावल्यावष्टकौ सा
प्रस्तारपङ्क्तिः अत्र त्वाद्य एकादशको द्वितीयस्त्रयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चकौ पञ्चमः
षडक्षरः एवं पञ्च पादाः । हे स्वयमातृषो त्वं भूः सुखानां भावयिष्यसि । भूमिः
पृथिव्यसि भूम्यभिमानीनी देवतासीत्यर्थः । अदितिर्देवमातासि । विश्वधायाः वि-
श्वं दधाति पुष्पातीति विश्वधायाः विश्वं निहितमस्यामिति वा । विश्वस्य भुवनस्य
सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यद् नियतां कुरु पृथिवीं
दृढं दृढीकुरु पृथिवीं मा ह्मिंसीः पृथिव्या ह्मिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥

विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ।

अग्निष्ट्वाभिपातु मक्ष्या स्वस्त्या हृदिषा शंतमेन तथा देवतयाङ्गिस्वद्ध्रुवा
सीद् ॥ १९ ॥

यनुः एकाधिकार्थनुष्टुप् । हे स्वयमातृषो विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायोपानाय
व्यानायोदानाय प्राणायानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै कीर्त्यै चरि-
त्राय शास्त्रीयाचरणाय च । प्राणिनामेतत्सर्वसिद्ध्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः । किं
च मक्ष्या मक्षत्या स्वस्त्या योगजेमसम्पत्त्या शंतमेनात्यन्तं सुखकारिणा हृदिषा
गृहेण चाग्निस्त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु । तथा देवतयानुगृहीता त्वं ध्रुवा
स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता त-
द्दक्षिणोपविश ॥ १९ ॥

काणडात्काणडात्प्ररोहन्ती परुषः-परुषस्परि ।

एवा नो द्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ २० ॥

का° [१७. ४. १८.] मूलाग्रवतीं द्वीं तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्रातां काणडात्काणडादि-
ति । तस्यां स्वयमातृष्ठायां काणडादिति ऋद्धयेन पुरस्ताद्भूमिगताग्रं मूलाग्रयुतां
द्वीमुपदधाति ॥ अग्निदृष्टे द्वेष्टकादेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । मूलैर्भूमिबद्धं पर्व काण्डं
भूम्यसम्बद्धं परुः । हे द्वे द्वेष्टके काणडात्काणडात्प्रतिकाण्डं परुषः-परुषः प्र-
तिपरुः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि समन्तात्प्ररोहन्ती
अङ्कुरवती वर्तसे नित्यवीप्सयोरिति [पा° ८. १. ४.] वीप्सार्थे काण्डपरुषोर्द्विवम् ।
एवेत्यव्ययमेवमित्यर्थे निपातस्य चेति [पा° ६. ३. १३६.] संहितायां दीर्घः हे द्वे
एवं स्वाङ्कुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दावसंख्यायौ असंख्येः
पुत्रपौत्रनप्तादिभिर्नीऽस्मान्प्रतनु विस्तारय ॥ २० ॥

या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि ।

तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥ २१ ॥

हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयसि
सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि विविधं प्रवृत्ता भवसि वयं हविषा सह ते स्थानं
विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

यास्तेऽग्रे सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ।

ताभिर्नीऽग्र्य सर्वाभी रुचे ज्ञनाय नस्कृधि ॥ २२ ॥

का° [१७. ४. २०.] यास्तऽइति द्वियजुषं द्वितीये । द्वेष्टकापुरस्ताद्वितीये प-
द्यालोके यास्तऽइति ऋद्धयेन द्वियजुःसंज्ञां पद्येष्टकामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ इन्द्रा-
ग्निदृष्टे अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्रे याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्ड-
ले वर्तमानाः सत्यः दिवं व्युलोकमातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वप्नभूतिः
किरणैः । ताभिः सर्वाभिः रश्मिभिः नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभायि अद्यास्मिन्वावि
कृधि कुरु । ज्ञनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । व्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाः कान्तीः

पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः रुचे शोभायै कुरु जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोघ्नेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

हे देवाः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते वो युष्माकं सम्बन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्समप्रभानस्मान्कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

a. विराड्ज्योतिरधारयत् ॥ b. स्वराड्ज्योतिरधारयत् ॥ c. प्रजापति-
द्व्या सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय
विश्वं ज्योतिर्यह् । अग्निष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ २४ ॥

का° [१७.४.२२.] विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम् । द्वियजुषः पूर्वं अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे पद्येष्टके प्राग्लक्षणो अनूकमभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्रमुपधाति विराडित्युत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः ॥ द्वे यजुषी इदंलोकादोलोकदेवत्ये क्रमात् यजुरनुष्टुभौ । विशेषेण राजतऽइति विराट् अयं लोको ज्योतिरग्निलक्षणमधारयत् धारयति । स्वेनैव राजतऽइति स्वराट् असौ लोको ज्योतिरादित्यलक्षणमधारयत् धारयति । विराडयं लोकः स इममग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयतीति [७.४.२.२३.] श्रुतेः ॥ का° [१७.४.२३.] प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् । रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिःसंज्ञामिष्टकां पद्यां प्राग्लक्षणामुदञ्चुखोऽनूके उपधाति ॥ विश्वज्योतिर्देवतं यजुः शङ्खरीकन्दस्कम् । पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं ज्योतिषोपेतां त्वा त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादयतु स्यापयतु किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय प्राणादिसम्पत्त्यर्थम् किं च हे इष्टके त्वं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यह् निगृह्णीष्व देहि वा अग्निश्च ते तवाधिपतिः स्वामी तथा देवत-

यामिलक्षणाया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयने यथा स्थिरासीदः तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतूऽग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्गम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽग्ने वासन्तिकावृतूऽग्नेभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वदध्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

का० [१७.४.२४.] ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति । विश्वज्योतिषः पुरो द्वे पथे प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूकमभित उद्भुज उपधाति ॥ ऋतुदेवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरवाच्छन्दो नास्ति । मधुश्चैत्रो मासः माधवो वैशाखः तावुभौ वासन्तिकौ वसन्तसम्बन्धिनौ ऋतू अवयवौ यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः द्विवचनमेकवचनार्थम् हे तादृश वसन्ताख्य ऋतो त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि यथा कुड्यास्यान्तर्दार्ढ्याय काष्ठपाषाणादयः श्लिष्यन्ते तद्वत् । ममाग्निं चिन्वतो यज्ञमानस्य ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठवायोत्कर्षाय इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ कल्पन्तां स्वोचितमुपकारं सम्पादयतां यद्वा ममेति तवस्थाने व्यत्ययः द्यावाभूमी तवोत्कर्षाय कल्पन्ताम् आपश्चौषधयश्च तव ज्येष्ठवाय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते सत्रताः एकस्मिन् चयनाव्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वयमातृष्ठाद्या इष्टकाः तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका उच्यन्ते । किं च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यैरपि चिताः तेऽपि वासन्तिकावृतू वसन्तमृतुमभिकल्पमाना सम्पादयन्तः सन्त अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दृष्टान्तः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एवमन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु ॥ सादयति तया देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके युवामङ्गिरसां कर्मणीव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदतमुपविशतम् ॥ २५ ॥

अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतः ।

सकृत्सर्वीर्यासि सा मा जिव्व ॥ २६ ॥

का° [१७.४.२५.] अषाढासीत्यषाढाम् । अषाढासंज्ञकामिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्राग्लक्षणांमृतव्याभ्यां पूर्वां संलग्नमनूके उपदधाति ॥ सवितृदृष्टेष्टकदिवत्या विराडनुष्टुप् । हे इष्टके त्वमषाढासि शत्रून् सकृते (४.) इत्यषाढा तथा च श्रुतिः [७.४.२.३३.] ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्नषाढामिमामिव तामुपादधत तामुपधाया-सुरात्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसकृत् तस्मादषाढेति । कीदृशी त्वं सकृमाना सकृत्ऽइति सकृमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अतोऽरातीः अदानशीलाः प्रजाः सकृस्वाभिभव । पृतनां संग्राममिहति ते पृतनायन्ति पृतनायन्तीति पृतनायन्तः क्यजन्ताहृतृप्रत्ययः तान्पृतनायतः संग्रामिहून् शत्रून्सकृस्व । किं च त्वं सकृत्सर्वीर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मा मां जिव्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

III. मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माधीनः सन्वोषधीः ॥ २७ ॥

का° [१७.४.२७.] कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति । मिश्रितैर्दधिमधुघृतैर्ऋक्त्रयेण कल्पमनक्ति ॥ गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः ऋतं यज्ञमिहतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यज्ञमानाय वाता वायवो मधु मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः । ऋतयतीत्यत्र क्यचि चेति [पा° ७.४.३३.] प्राप्तस्येवस्य न हन्दस्यपुत्रस्येति [पा° ७.४.३५.] अभावः अश्वाघस्यादिति [पा° ७.४.३७.] अश्वाघयोरेव क्यच्यावविधानादकृत्सार्वधातुकयोः [पा° ७.४.२५.] इत्यावमपि न । संहितायां तु हान्दसो दीर्घः । मधु मधुमानित्यग्रे [२८.] मतुप्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधु-शब्दाग्रे मतुब्धेयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत् उदकं क्षरन्ति स्रवन्त्वित्यर्थः तिडां तिड इति [पा° ७.१.३१. वा° ३.] लोटो ल-उदिशः । ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माधीः मधुररसोपेताः सन्तु ॥ २७ ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेतमानन्दकरमस्तु । उतापि च उषसो दिवसा अपि मधुमत्तः सन्तु । पार्थिवं रजः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमत् मधुररसोपेतमस्तु । पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोको मधु मधुमान्मधुररसोपेतोऽस्तु ॥ २८ ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमौ॥२॥अस्तु सूर्यः । माधीर्गावो भवन्तु नः ॥२१॥

वनस्पतिरश्वत्थादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान्यज्ञसाधनभूतोऽस्तु सूर्यो मधुमा-
न्संतापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं
माधीः मधुमत्यो रसवत्यो भवन्तु रसो वै मध्विति [७.५.१.४.] श्रुतेः वातादीनि
रसवत्यस्माकं भोग्यानि भवत्विति सर्वोऽर्थः ॥२१॥

अपां गम्भस्तीद् मा वा सूर्योऽभिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः ।

अहिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वानु वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥३०॥

का° [१७.४.२८.५.१.] अग्निमात्रेऽषाढां दक्षिणेनावकासूपरिष्ठाच्च पुरुषमभि-
मुखमपां गम्भन्निति तिसृभिः । अषाढादक्षिणदिशे हस्तमात्रे पद्यालोकद्वयमन्तरा-
ले मुक्ता तृतीये पद्यालोके पूर्वमेव स्थापितास्ववकासु शेवालेषु (५) पुरुषसंमु-
खमृक्त्वायेण कूर्ममुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ स्वराट्पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा तृतीयो
द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्या । कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा । तृतीया द्यावापृथिवीया ।
हे कूर्म अपां जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले त्वं सीद् उप-
विश एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपतीति [७.५.१.८.] श्रुतेः । तत्रोपविष्टं वा
त्वं सूर्यो माभिताप्सीत् अभितो मा संतापयतु । वैश्वानरः सर्वनरहितोऽग्निश्च मा
संतापयतु । त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टकाद्वपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य ।
कीदृशीः प्रजाः अहिन्नपत्राः अहिन्नान्यूनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यासां
ताः अखण्डिता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अ-
रिष्ठा अनार्त्ता अनुवीक्षस्वेति [७.५.१.८.] श्रुतेः । किं च दिव्या दिवि भवा वृ-
ष्टिः वा त्वामनु सचतां सेवतामुदकेन नित्यं सिक्तो भवेत्यर्थः ॥३०॥

त्रीत्समुद्रान्समसृपत्स्वर्गानपां पतिर्वृषभ इष्टकानाम् ।

पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गह्व यत्र पूर्वे परेताः ॥३१॥

का° [१७.५.२.] घट्टयति मध्यमयेति । तिसृणां मध्यमया त्रीत्समुद्रानिति ऋचा
हस्तस्यमेव कूर्मं कम्पयतीति सूत्रार्थः । कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप् । हे कूर्म यो भवान्
त्रीन् समुद्रान् लोकान् समसृपत् सम्यक् प्राप्तो भवति सृप गतौ पुष्पादीत्यादि-

ना [पा० ३.१.५६.] चैरङ् । समुद्रवन्ति (6.) स्वकारणात्समुद्रवन्तीति समुद्रा लो-
कास्तान् कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान् । कीदृशो भवान् अपां पतिः ज-
लेशः इष्टकानां वृषभः वर्षिता । किं च यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वे पुरातनाः कूर्माः
अन्येघग्निषूपहिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्निस्तत्र तस्मिन् लो-
के स्थाने त्वं गह्व किं कुर्वन् पुरीषं कृतान्यभून्वसानः आह्लादयन् ॥३१॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमिञ्चताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥३२॥

व्याख्याता [ट. ३२.] ॥३२॥

विज्ञोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥३३॥

का० [१७.५.३.] उलूखलमुसले स्वयमातृषामुत्तरेणारत्निमात्रेऽग्नौडम्बरे प्रादे-
शमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं वृत्तं मुसलं दक्षिणमुलूखलाद्विज्ञोः क-
र्माणीति । चतुष्कोणं मध्यसंकुचितं खातहीनमुडम्बरतरुजमूर्ध्वमुलूखलम् वृत्तं मु-
सलम् ते उभे स्वयमातृषामुत्तरे देशे तन्मध्याद्धस्तमात्रे तृतीये लोके विज्ञोरिति
मन्त्रेण सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [६.४.] ॥३३॥

ध्रुवासिं धरुणतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्योऽग्निं ज्ञातवेदाः ।

स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वक्तुं प्रजानन् ॥३४॥

का० [१७.५.४.] उलूखलऽउखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पुरस्ताद्ध्रुवासीत्यु-
खाम् । पूर्वमुलूखलोपर्युखां तूष्णीं कृत्वा तत उपशयां मृदं पिष्ट्वापुनरुपस्ताद्ध्रुमौ
प्रक्षिप्य तत्रोखां मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् हे उखे
धरुणा जगतो धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि अथाग्निजनकत्वेनोखा स्तूयते । योऽग्नि-
रितोऽस्याः उखायाः सकाशात् प्रथममादौ ज्ञातवेदाः ज्ञातप्रज्ञानोऽग्निरधिजज्ञे तत
ह्यभ्यो योनिभ्यः स्वकारणोभ्योऽर्ण्यादिभ्योऽधिजज्ञे जायते । सोऽग्निः प्रजानन् स्वा-
धिकारं प्रकर्षेण ज्ञानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति ह्रस्वस्येण देवेभ्यो दे-
वार्थं हव्यमस्मद्धविर्वक्तु ॥३४॥

इषे रये रमस्व सक्से युमऽउर्जेऽअपत्याय ।

सम्राडसि स्वराडसि सारस्वती त्वत्सौ प्रावताम् ॥३५॥

उखादेवत्या बृहती । हे उखे त्वं रमस्व अत्र क्रीडां कुरु किमर्थम् इषे अ-
नार्थं राये धनार्थं सहसे बलाय युष्मे युष्माय यशोऽर्थं युष्मं द्योततेर्यशो वात्रं
वेति [निर् ५.५.] यास्कः ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिधृतादिकाय अपत्याय पुत्रपौ-
त्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः । किं च सम्यग्राजतऽइति सम्राडसि स्वे-
नैव राजतऽइति स्वराडसि । एवम्भूतां त्वां सारस्वती सारस्वतीसम्बन्धिनौ उत्सौ
उत्स्यन्दनौ कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयतां । तौ चोत्सौ
मनोवाचौ । शास्त्रज्ञानाय कूप-इवोत्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती
वागपि कूपः मनो वै सारस्वान्वाक् सारस्वत्येतौ सारस्वतावुत्साविति [७.५.१.
३१.] श्रुतेः । यद्वा सारस्वती उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां रक्षताम् तथा च तित्ति-
रिश्रुतिः ऋक्साम वै सारस्वतावुत्साविति ॥३५॥

अग्ने युद्ध्वा हि ये तवाश्वाप्तो देव साधवः । अरं वरुन्ति मन्यवे ॥३६॥

का° [१७.५.५.] अग्ने युद्ध्वा हीति प्रत्यृचः सुवाङ्मती जुहोत्युखायाम् । ऋद्ध-
येनोखामध्ये द्वे आङ्मती जुहोति ॥ अग्निदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ आद्या भरद्वाजदृष्टा
द्वितीया विरूपदृष्टा । हे देव दीप्यमान हे अग्ने ये साधवः दान्तास्ते तवाश्वाप्तः
कृया अरमलमत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वरुन्ति प्रापयन्ति देवानिति शेषः तानश्चान्यु-
द्ध्व हि योजय । हि पादपूरणः ॥३६॥

युद्ध्वा हि देवहूतमां१॥॥अश्वां॥॥अग्ने रथीरिव ।

नि होता पूर्व्यः सदः ॥३७॥

अग्ने त्वमश्चान्युद्ध्व योजय हिशब्दः प्रसिद्धौ । कीदृशान् देवहूतमान् देवाना-
कृष्यतीति देवहुवः अतिशयेन देवहुवो देवहूतमाः तान् देवानामतिशयेनाकृषा-
तृन् द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] संहितायां युद्ध्वेत्यस्य दीर्घः । दृष्टान्त-
माह रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्चान्योजयति तद्वत् रथोऽस्यास्तीति रथीः ईरू
मत्वर्थे । किं च त्वं पूर्व्यः पूर्वम्भवः पुरातनो होता मानुषाद्धोतुः प्रथमोऽग्न्यो
भूत्वा निसदः अस्मिन्यागे होतृषदने निषीद हन्द्सीति [पा° ३.४.६.] लोडर्थे

लुङ् । देवभूतमानश्चानित्यत्रातोऽटि नित्यमिति [पा० ८.३.३.] आकारस्यानुना-
सिकत्वम् दीर्घादटोति [पा० ८.३.१.] नस्य रुः ॥३७॥

IV. सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

धृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्येऽग्नेः ॥३८॥

का० [१७.५.७.] मुखे करोति सम्यक् स्रवन्तीति । सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चप-
शूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् ।
हिरण्यपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः । अग्नेर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्ययो वेतसः पुरुषो यो
निहितोऽस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति द्रवमानानि हवीं-
षि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः अन्नं वै धेना इति [७.५.२.११.] श्रुतेः । कीदृश्यो धेनाः
मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कीदृशेन मनसा अन्तर्हृदा (७.) हृदयान्तर्वर्त-
मानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेनाव्याकुलेनेत्यर्थः । अद्वायुक्तेन मनसा दत्ता
इत्यर्थः अन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं य ऋजुरिति [७.५.२.११.] श्रुतेः । तत्र
दृष्टान्तः सरितो न नकार इवार्थः सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति ग-
च्छन्ति तद्वत् । न केवलं धेनाः स्रवन्ति धृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । ताश्च धेना
धृतधाराश्च हिरण्यमयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरुमभिचाकशीमि पश्यामि चाकशीतिः
पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः ॥३८॥

ऋचे वा रुचे वा भासे वा ज्योतिषे वा ।

अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च ॥३९॥

हिरण्यशकलदेवत्यार्षी बृहती पादार्षीनियमाभावात् ॥ का० [१७.५.१.] ना-
सिकयोर्ऋचे वेति । मन्त्राभ्यां पशूनां नसोः शकलप्राप्तनमित्यर्थः ॥ हे हिरण्य-
शकल ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहौत्रादिसिद्धये वा त्वां वामनसि प्राप्स्यामि रुचे दीप्तये
शोभाप्राप्तये त्वां दक्षिणनसि प्राप्स्यामि । शिराऽसि प्रत्यञ्चीति [का० १७.५.१३.] आदौ
वामनसि ततो दक्षिणे ॥ का० [१७.५.१०.] अक्षयोर्भासे वेति । भासे वेति मन्त्रा-
भ्यां नेत्रयोस्तद्वहिरण्यशकलप्राप्तनम् ॥ भासे काल्ये त्वां वामनेत्रे प्राप्स्यामि ज्यो-
तिषे तेजसे तत्प्राप्तये त्वां दक्षिणेनेत्रे प्राप्स्यामि ॥ का० [१७.५.११.] ओत्रयोर्भूदिदमि-

ति । कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदमग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम् ॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतज्ञातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो ज्ञातृ अभूत् सर्वप्राणिशब्दा वक्त्रेश्च शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायते ऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः । वाचमेति ज्ञानाति वाजिनं वाचपूर्वादेते-
रौणादिको नक्प्रत्ययः हान्दसः कुत्वाभावः कलां जशोऽन्तऽइति [पा० ८. २. ३१.] जश्वम् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोतीति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः । यद्वायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्यमानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्यग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् भवति अतोऽस्या-
मीति ॥ ३१ ॥

अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् ।

सहस्रदा असि सहस्राय वा ॥ ४० ॥

हिरण्यशकलदेवत्योत्तिक द्वौ पादावष्टाणौ तृतीयो द्वादशको व्यूहेन । द-
क्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा
ज्योतिष्मान् तेजस्वी अस्तु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान्
कान्तिमानस्तु वाच्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसोर्भिदः ।
यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निरिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वद-
स्तु रुक्म-इव सुवर्णपुरुष-इव उभयत्रेवाध्याहुरिण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्य-
र्थः ॥ का० [१०. ५. १४.] सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये । पुरुषशिर आदा-
योखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ हे पुरुष त्वं सहस्रदाः सहस्र-
संख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनलाभाय वा त्वामुद्गृह्णामीति शेषः । आ-
दौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपक्षे मुखा-
दिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकत्व (४) एकैकमित्यन्ये [का० १०. ५. ११. शतपथ० ७.
५. २. १०.] ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समं दुधि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वत्रपम् ।

परिवृद्धिं ह्रसा माभिर्मध्याः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

का° [१७.५.१७.] आदित्यं गर्भमिति प्रतिमल्लं क्रमेण । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमल्लक्रमेणैकैकमुपदधातीत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभः । आदौ पुरुष-शिर उपदधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः त्वमादित्यं चित्याग्निं पयसा समङ्धि संम-क्षय अञ्जेलीटि मध्यमैकवचने वृषम् पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशू-नादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूनामित्यादित्यश्चित्योऽग्निः । कीदृशमादित्यं गर्भं गृह्णा-ति पशूनितीति गर्भः पचायच्च कृग्रहोर्भश्छन्दसि तम् । सक्षस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभूतं बहुधनप्रदमित्यर्थः । विश्ववृषं सर्ववृषमादित्यत्वात्सर्ववृषप्रकाशकमि-त्यर्थः सर्वाणि वृषाणि यस्मात् । किं च कृसा सर्ववीर्यापहारकमग्नेर्ज्योतिर्कृ-स्तेनाग्नितेजसा यजमानं परिवृङ्धि परिवर्जय वृजो वर्जने रुधादिः लोट् । मा अ-भिमंस्थाः यजमानं मा ह्मिंसीः मन्यतेर्लुङ् अभिपूर्वो मन्यतिर्हिसार्थः । किं च ची-यमानः उपधीयमानः सन्यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कृणुहि कुरु ॥४१॥

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्च जज्ञानं सरिरस्य मध्ये ।

शिशुं नदीनां हरिमद्रिबुध्नमग्ने मा ह्मिंसीः परमे व्योमन् ॥४२॥

अश्वशिर ईशानि उपदधाति । हे अग्ने चित्याग्ने त्वमश्चमिमं मा ह्मिंसीः ज्वा-लया मा दह । कीदृशं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा वायोर्गतिस्त्ववृषं वायु-वह्नीघ्रगतिमित्यर्थः वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण स्वनाभिर्वस्त्रावरणादिना पाल्यते तद्वद्वरुणोनातिप्रिय-वात्पाल्यम् । यतः सरिरस्य सलिलस्य जलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं जन्-जनने क्वादिः शानच् गमकृनेत्युपधालोपः [पा° ६.४.१८.] अप्सुयोनिर्वाऽअश्व इ-ति श्रुत्यन्तरात् अत एव नदीनां शिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः पितात एव नदी-नां मातृवात्तद्विश्रुम् । हरिं हरितवर्णी यद्वावृढं नरं कृतीति हरिस्तम् । अद्रि-बुध्नमद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणां यासां ता अद्रिबुध्ना आपस्तज्जातमद्रिबुध्नमपत्य-प्रत्ययलोपः यद्वा बुध्नपदे नकारः उपजनश्छान्दसः अद्रिबुध्नमद्रिर्बुध्नं ज्ञातम् प-थि तत्क्षुरैः क्षुप्पानद्रीन्याषाणान्दृष्ट्वा नरेर्ज्ञातं यदन्नाश्चो गत इति उत्कृष्टमित्यर्थः । परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषीदन्तमिति शेषः इमे वै लोकाः परमं व्योमेति

[७.५.२.१८.] श्रुतेः यद्वा विविधमोम अवनं रक्षणम् परममुत्कृष्टं यद्योम नानोप-
द्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापितमिति शेषः ॥४२॥

अजस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिः ।

स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां मा हिंसीरदिति विराजम् ॥४३॥

गोशिर अग्निध्यामुपदधाति अरुमग्निमीडे स्तौमि ईड स्तुतौ । कीदृशमजस्रम-
नुपक्षीणम् इन्दुमिदि परमैश्वर्ये इन्दुतीतीन्दुः ऐश्वर्योपेतं यद्वा उन्दी क्लेदे उनत्ति
क्लेदयति जनमनांसीतीन्दुः उन्देरिच्चादेरिति [उण० १.१२.] कुप्रत्ययादीकारौ (९) ।
अरुषं रोषरहितं यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानीयं रक्ष्यम् आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तिं
पूर्वैर्मरुर्षिभिः चित्तिं चेत्तव्यम् (१०) । नमोभिरन्नैर्भुरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् ।
हे अग्ने एवं स्तूयमानः स त्वं गामुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि । कीदृशीम-
दितिमखण्डितामदीनां वा विराजं विविधं राजमानाम् दुग्धदानाद्गौर्विराट् तस्यै
श्रुतं तस्यै शर इति [३.३.३.२.] दशवीर्याभिप्रायं विराट्वम् । कीदृशः त्वं पर्वभिः
पश्चिष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पा-
दयन् ॥४३॥

वद्वत्रीं वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानाऽ रजसः परस्मात् ।

महीऽ साहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥४४॥

वायव्येऽविशिर उपदधाति । हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्टे रक्षणास्थाने स्था-
पितामविं मा हिंसीः । कीदृशीं वष्टुः वृषाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहाद्वद्वत्रीं वृणोति
कम्बलादिना हृदयति लोकानिति वद्वत्री ताम् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानी-
यां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी वाष्ट्री चाविः । परस्माद्रजसः दिव्यूपाधोकाज्ज्ञानं
ज्ञायमानम् ओत्रं वै परमऽ रजो दिशो वै ओत्रं दिशः परमऽ रज इति [७.५.२.
२०.] श्रुतेः यद्वा परस्माद्रजसः (११.) प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम् । महीं मरु-
तीम् । साहस्रीं सहस्रमूल्यार्हां सहस्रोपकारक्षमां वा । असुरस्य मायामसवः प्रा-
णा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मवर्ये रः प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया
माया प्रज्ञा प्राणिनां प्रज्ञाप्रदमित्यर्थः ॥४४॥

योऽग्निर्मोर्ध्यजायत शोकात्पृथिव्या उत वा दिवस्परि ।

येन प्रजा विश्वकर्मा ज्ञान तमग्ने हेडः परि ते वृणातु ॥ ४५ ॥

नैर्ऋत्येऽजमुपदधाति । योऽग्निर्मिद्वपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकादध्यजायत अग्निं सन्तापादुत्पन्नः अत्राग्निः प्रजापतिः । उत वा अपि च दिवः शोकात्पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः अग्निपृथिवीदिवां शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्विद्वश्च पृथिव्यै च शोकादजायतेति [७.५.२.२१.] । विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वायूपेण प्रजा ज्ञान उत्पादितवान् अजस्य वायूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता वाग्वाऽअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा ज्ञानेति [७.५.२.२१.] । हे अग्ने चित्य ते तव हेडः क्रोधः तमजं परिवृणातु परित्यजतु व्यज्जे कोपो न कार्य इत्यर्थः ॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् शुच दीप्तौ घञन्तः दोप्तिमुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निर्मिद्वपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून् ज्ञान । अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम् ततोऽजस्तूपरः समभवत्तच्च स्वायै देवतायाऽआलभत ततो वै प्रजाः पशून्सृजतेति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणास्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ ४६ ॥

का° [१७.५.१८.] चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः सुवाङ्मती मध्यमे । अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [७.४२.] ॥ ४६ ॥

V. a. इमं मा ह्विंसीर्दिपादं पशुं सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः ।

मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥

b. मयुं ते शुगृक्षतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृक्षतु ॥ ४७ ॥

का° [१७.५.१९.] बर्हिर्वेद्युदङ्तिष्ठन्नुपतिष्ठतऽउत्सर्गैरिमं मा ह्विंसीरिति प्रतिमन्त्रम् । अग्नेरुत्तीर्य वेदेर्बर्हिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमं मेत्युत्सर्गसंज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरास्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपत्ने तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्याः

पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते द्वे यजुषी तिसृणामन्ते त्रीणि-त्रीणि यज्ञूषि । हे अग्ने सक्षान्नः सक्षमक्षीणि यस्य सः क्षिरण्यशकलवृषसक्षनेत्रो मेधाय यज्ञाय ची-
यमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं पुरुषवृषं मा क्षिंसीः मा
दक्ष क्षिरण्यशकलैर्वाऽऽएष सक्षान्नः द्विपादाऽऽएष पशुर्यत्पुरुष इति च [७.५.२.
३१.] श्रुतेः । यदि वादनेहा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं
जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः किम्पुरुषो वै मयुरिति [७.५.२.३२.] श्रुतेः मयुं कृत्वा-
मृगं वा जुषस्व मयुर्मृगेऽश्ववदनऽइति कोशोक्तेः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः स्वा-
लावृपास्तनूः चिन्वानः पोषयन्निह निषीद द्वितीयर्थे तन्व इति प्रथमा । इतो
यजुः ते तव शुक् शोकः संतापो मयुं किंनरं मृगं वा ऋक्षु प्राप्नोतु । किं च यं
पुरुषं प्रति वयं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृक्षु ॥ ४७ ॥

a. इमं मा क्षिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु ।

गौरमारुण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥

b. गौरं ते शुगृक्षु यं द्विष्मस्तं ते शुगृक्षु ॥ ४८ ॥

अथाश्वस्य । हे अग्ने इममेकशफमेकाखुरं पशुमश्वं मा क्षिंसीः एकशफो वा
ऽएष पशुर्यदश्व इति [७.५.२.३३.] श्रुतेः । कीदृशं कनिक्रदमत्यन्तं क्रन्दितारं हे-
यमाणम् क्रन्देर्दाधतीत्यादिना [पा० ७.४.६५.] यङ्लुकि निपातः । वाजो वेगो
वियति येषां ते वाजिना वेगवत्तः मवर्थे इनप्रत्ययः तेषु मध्ये वाजिनं वेगवत्तम् ।
ते तुभ्यमारुण्यं वनस्थं गौरं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि तेन तन्वः चिन्वानो
निषीदिति पूर्ववत् । ते तव शुगौरं गृक्षु ॥ ४८ ॥

a. इमं साक्षस्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये ।

धृतं दुर्हानामदिति जनायाम् मा क्षिंसीः परमे व्योमन् ॥

b. गवयमारुण्यमनु ते दिशामि तेन चि० । c. गवयं ते शुगृक्षु ॥ ४९ ॥

अथ गोः । अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुल्लिङ्गानि व्यत्ययेन उभाभ्यां
गौरैव स्तूयते । हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्थाने स्थितमिमं गोवृषं पशुं त्वं

मा हिंसीः । कीदृशं सारुखं सारुखमूल्यार्कं सारुखोपकारक्षमं वा । शतधारं श-
तसंख्याकक्षीरधारायुतमत एवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदृशम् उत्स-इवोत्सस्तं ब-
हुस्रोतसमित्यर्थः । सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वलः व्यच्यमानं जनैर्विविधमच्यमा-
नमुपजीव्यमानम् इमे वै लोकाः सरिरमिति [७.५.२.३४.] श्रुतेः । जनाय सर्वलो-
काय धृतं दुहानां धृतकारणं क्षीरं क्षरत्नीम् । अदितिमखण्डिताम् । ते तवारण्यं
गवयं गोसदृशं पशुविशेषमनुदिशामि । शिष्टमुक्तम् ॥ ४१ ॥

- a. इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिं त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम् ।
त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमग्रे मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥
b. उष्ट्रमारुण्यमनु ते दि० । c. उष्ट्रं ते शुगृह् ॥ ५० ॥

अथावेः । हे अग्रे परमे व्योमन् स्थाने स्थितमिममविं मा हिंसीः । कीदृश-
मूर्णायुमूर्णावन्तमूर्णाया युस् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयं प्रियमपत्यमित्यर्थः ।
द्विपदां नराणां चतुष्पदां गवादीनामुभयद्वयाणां पशूनां त्वचम् त्वचमिव त्वचम् त्व-
ग्रक्षकं कम्बलैः ह्लादकत्वात् मनुष्याः शीतनिवृत्त्यै कम्बलं दधते अश्वगोखराद्या
अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलैराहायन्ते । तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथमं
जनित्रं प्रथमोत्पन्नम् एतद् (11.) त्वष्टा प्रथमं रूपं विचकारिति [७.५.२.३५.]
श्रुतेः । उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि । स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

- a. अजो व्यग्रजनिष्ट शोकात्सोऽपश्यज्जनिताग्ने ।
तेन देवा देवतामग्रमार्यस्तेन रोहमायन्नुप मेधासः ॥
b. शरभमारुण्यमनु ते दि० । c. शरभं ते शुगृह् ॥ ५१ ॥

अथाजस्य । हि पादपूर्णाः । योऽजोऽग्रेः प्रजापतेः शोकात्संतापादजनिष्ट उ-
त्पन्नः शोकादीप्यमानादग्नेः प्रजापतेरजनिष्टेति वा यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत त-
द्ग्रेः शोकादजायतेति [७.५.२.३६.] श्रुतेः आत्मनो वपामुदखिदत्तामग्नौ प्रगृह्णा-
त्ततोऽजस्तूपरः समभवदिति तैत्तिरीयेऽपि । स उत्पन्नोऽजोऽग्रे प्रथममुत्पन्नं नर-
मेव जनितारं स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यदृष्टवान् । किं च एवं प्रशस्तोऽजस्त-

तो देवा इदानीं तना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृत्विति शेषः देवतां देवभावमायन्प्राप्ताः तस्य भावस्त्वतलौ । किं च मेध्यासः मेध्या यज्ञयोग्या यज्ञमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगच्छन्ति ह्यन्दसि परेऽपि [पा° १.४.८१.] । शरभोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती । शेषमुक्तम् ॥५१॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नृः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षां तोकमुत त्मना ॥५२॥

का° [१७.६.१.] एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम् । बह्विर्वेदेरागत्याग्नि-समीपेऽर्धचित्यमुपतिष्ठते ॥ उशनोदृष्टानिरुक्ताग्नेयी गायत्री । हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृतम गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि शृणु श्रुशृण्वित्यादिना [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः अन्येषामपि दृश्यतः इति [पा° ६.३.१३७.] संहितायां दीर्घः । गिरः श्रुत्वा दाशुषो हविर्दत्तवतो यज्ञमानान्नृन्मनुष्यान्पाहि रक्ष दाशुष इति षष्ठी वा यज्ञमानस्य नृन् (12.) पाहीति । दाश्यान्साह्यान्मीढांश्चेति [पा° ६.१.१२.] निपातः । किं च उतापि च त्मना आत्मना तोकं यज्ञमानापत्यं रक्ष द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः । मन्त्रेष्वाद्यादेरात्मन इति [पा° ६.४.१४१.] आकारलोपः । तोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तिव्यत्ययो वा ॥५२॥

- VI. a. अ॒पां त्वे॒म॒न्ता॒द॒यामि । b. अ॒पां त्वो॒न्न॒न्ता॒द॒यामि । c. अ॒पां त्वा॒भ॒स्म॒न्ता॒द॒यामि । d. अ॒पां त्वा॒ ज्योति॑षि सादयामि । e. अ॒पां त्वा॒र्य॒ने सा॒द॒यामि । f. अ॒र्ण॒वे त्वा॒ स॒द॒ने सा° । g. स॒मु॒द्रे त्वा॒ स॒द॒ने सा° । h. स॒रि॒रे त्वा॒ स॒द॒ने सा° । i. अ॒पां त्वा॒ क्षि॒ये सा° । k. अ॒पां त्वा॒ स॒र्धि॒षि सा° । l. अ॒पां त्वा॒ स॒द॒ने सा° । m. अ॒पां त्वा॒ स॒ध॒स्थे सा° । n. अ॒पां त्वा॒ यो॒नौ सा° । o. अ॒पां त्वा॒ पु॒री॒षे सा° । p. अ॒पां त्वा॒ पा॒र्य॒सि सा° । q. गा॒य॒त्रेणा॒ त्वा॒ ह॒न्द॒सा सा° । r. त्रै॒ष्टु॒भेन त्वा॒ ह॒न्द॒सा सा° । s. जा॒ग॒ति॒न त्वा॒ ह॒न्द॒सा सा° । t. आ॒नु॒ष्टु॒भेन त्वा॒ ह॒न्द॒सा सा° । u. पा॒ङ्क्ति॑न त्वा॒ ह॒न्द॒सा सा॒द॒यामि ॥५३॥

का° [१७. ६. २.] अपरेण स्वयमातृष्णामित्यापस्याः पञ्च-पञ्चानूकान्तिषपां त्वे-
न्निति प्रतिमन्त्रम् । तीर्थेनाग्निमारुह्य स्वयमातृष्णामपरेण पूर्वानूकान्तमेत्य चतुर्ध-
व्यनूकान्तिषपां त्वेन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्च-पञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥
विंशतिरिष्टकादेवत्यानि यज्ञेषु पञ्चदशापस्यादेवत्यानि पञ्च हृन्दस्यादेवत्यानि ।
हे इष्टके अपस्ये अपामेमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि इण् गतौ
मनिन्प्रत्ययः सप्तम्या लुक् त्वा इत्यस्य परवृत्तम् [पा° ६. १. १४. वा° ६.] । अत्रा-
पामेमन्नित्यादीनां श्रुत्योक्तोऽर्थो ग्राह्यः वायुर्वाऽअपामेम (13.) वायौ त्वाऽ साद-
यामीति [७. ५. २. ४६.] श्रुतेः ॥ अपामोन्नन् ओन्नानि ओषधिषु त्वां सादयामि उ-
न्दी क्तेदे मन्नलोपश्च (14.) गुणः सप्तम्या लुक् ओषधयो वाऽअपामोन्न [७. ५.
२. ४७. (15.)] एवमग्रेऽपि तुल्यम् ॥ भस्मन् भस्मनि भस भर्त्सनदीत्योः मन् अग्रे
अन्नं वाऽअपां भस्म [७. ५. २. ४८.] ॥ अपां ज्योतिषि विद्युति विद्युद्वाऽअपां ज्यो-
तिः [७. ५. २. ४९.] ॥ अपामयने भूमौ इयं पृथिव्यपामयनम् [७. ५. २. ५०. (16.)] ॥
अर्णवे सद्ने स्थाने प्राणाद्वये सा° प्राणो वाऽअर्णवः [७. ५. २. ५१.] ॥ समुद्रे स-
द्ने सा° मनो वै समुद्रः [७. ५. २. ५२.] ॥ सरिरे सद्ने वाचि सा° वाग्वै सरिरम्
[७. ५. २. ५३.] ॥ अपां क्षये चक्षुषि त्वां सा° चक्षुर्वाऽअपां क्षयो [७. ५. २. ५४.]
निवासः ॥ अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा° श्रोत्रं वाऽअपाऽ सधिः [७. ५. २. ५५.] ॥
अपां सद्ने दिवि त्वां सा° द्यौर्वाऽअपाऽ सदनम् [७. ५. २. ५६.] ॥ अपां सधस्थे
अन्तरिक्षे त्वां सा° अन्तरिक्षं वाऽअपाऽ सधस्थम् [७. ५. २. ५७.] ॥ अपां योनौ स-
मुद्रे त्वां सा° समुद्रो वाऽअपां योनिः [७. ५. २. ५८.] ॥ अपां पुरीषे सिकतासु त्वां
सा° सिकता वाऽअपां पुरीषम् [७. ५. २. ५९.] ॥ अपां पाथसि अन्ने त्वां सा° अन्नं
वाऽअपां पाथः [७. ५. २. ६०.] ॥ ॥ पञ्च हृन्दस्या उपदधाति पञ्चयज्ञुर्भिः । गायत्रे-
ण गायत्रेव गायत्रं तेन हृन्दसा त्वामुपदधामि । त्रैष्टुभेन हृन्दसा त्वां सा° । जा-
गतेन हृन्दसा त्वां सा° । आनुष्टुभेन हृन्दसा त्वां सा° । पङ्क्तिन हृन्दसा त्वां सा°
॥ ५३ ॥

VII. a. अयं पुरो भुवः । b. तस्य प्राणो भौवायनः । c. वसन्तः प्राणा-
यनः । d. गायत्री वासन्ती । e. गायत्र्यै गायत्रम् । f. गायत्राहु-

पा॒शुः । g. उ॒पा॒शोस्त्रिवृत् । h. त्रिवृ॒तौ रथ॒त्तरम् । i. वसि॒ष्ठ
ऋषिः । k. प्र॒जाप॒तिगृही॒तया॒ त्वया॒ प्रा॒णं गृह्णामि॒ प्र॒जाभ्यः ॥ ५४ ॥

का° [१७. ६. ३.] व्याधार्णावत्प्राणाभृतः कर्णसहिता दश-दशायं (१७.) पुर इति प्रतिमलम् । प्राणाभृतसंज्ञका इष्टका व्याधार्णावदक्षिणे अंसे उत्तरश्रोण्यां दक्षिणाश्रोण्यामुत्तरे अंसे कर्णसहिता अक्षणाया संलग्नाः स्वयमातृष्ठापर्यन्तं दश दशोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाशद्यज्ञं प्राणाभृदिष्टकादिवत्यानि प्रतिकण्डिकं दश-दश । प्रथमं दशकं दक्षिणे अंसे । कदाचिद्व्याघ्रात्प्रजापतेः प्राणा देवा भूवोत्क्रान्ताः तदा तान्प्रजापतिवृत्ते किमित्युत्क्रम्यते मामुपगृह्तेति ततः प्राणास्तमूचुर्वयमन्नं विना स्थातुं न शक्नुमस्तदन्नं त्वया सृज्यते चेत्तिष्ठामस्ततः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजामेति तथेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान्युपलब्धेति इष्टकानां प्राणाभृतसंज्ञेत्युक्तं श्रुत्या प्रजापतेर्विस्तृतात्प्राणा उदक्रामन्नित्यादिकया [ट. १. १. ३.] । अथ मन्त्रव्याख्या । योऽयं पुरो भुवश्चाग्निर्वर्तते हे इष्टके त्वं तद्रूपासि प्राणा एवाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निवृत्तां त्वामुपदधामीति शेषः एवमग्रेऽपि । पुरस्तादुपधीयते प्रागुद्घ्रियेत प्रादुपचर्यत इति पुरोऽग्निः । भवति सर्ववृत्तेणेति भवत्यस्मात्सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः तदुक्तं श्रुत्या [ट. १. १. ४.] अयं पुरो भुव इत्याग्निर्वै पुरस्ताद्यत्तमाह पुर इति प्राञ्च ७ अग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यदुव इत्याह्वाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हृदि सर्वं भवति प्राणो ह्वाग्निर्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ प्राणास्तस्याग्रेऽपत्यमिति शेषः अत एव भौवायनः भुवस्याग्रेऽपत्यं भौवायनः नडादिवात्फक् । इष्टके प्राणावृत्तां त्वां सा° प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निर्मिमीतेति [ट. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ प्राणास्यापत्यं प्राणायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा° वसन्तमृतुं प्राणान्निर्मिमीतेति [ट. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ वसन्तस्यापत्यं वासन्ती तस्यापत्यमिति [पा° ४. १. १२.] अण् ठिङाणञित्यादिना [पा° ४. १. १५.] डीप् या गायत्री ह्नुस्तद्रूपां सा° गायत्रीं ह्नुदो वसन्तादतोर्निर्मिमीतेति [ट. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ गायत्र्यै गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां सा° गायत्र्यै ह्नुदसो गायत्र ७ साम निर्मिमीतेति [ट. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ गायत्रात्सामो य उपांशुग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा° गायत्रात्साम

उपा०श्रुं ग्रहं निर्मिमीतेति [ट. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ उपा०श्रुग्रहान्निर्मितो यस्त्रिवृ-
त्स्तोमस्तद्रूपां सा० उपा०श्रुग्रहान्निर्वृतं स्तोमं निर्मिमीतेति [ट. १. १. ५.] श्रु-
तेः ॥ त्रिवृतः स्तोमान्निर्मितं यद्व्यत्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा० त्रिवृतः स्तोमाद्व्यत्तरं
पृष्ठं निर्मिमीतेति [ट. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ वसत्यधितिष्ठति सर्वज्ञनूनि वस्ताति-
शयेन वस्ता वसिष्ठः तुरिष्ठमेयःस्विति [पा० ६. ४. १५४.] इष्टनि तृचो लोपः स-
र्वाधार ऋषिः ज्ञाता प्राणस्तद्रूपां सा० प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन व-
सिष्ठोऽथो यदस्तुतमो वसति तेनोऽएव वसिष्ठ इति [ट. १. १. ६.] श्रुतेः ॥ प्रजा-
पतिगृहीतया गृह्णातिः सृष्ट्यर्थः प्रजापतिना सृष्ट्या व्येष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः
सर्वप्रजार्थं प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्धये वामुपदधामीत्यर्थः । अयं पुर इत्या-
दिदशमन्त्रैः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः गृह्णामि । ये नानाकामाः प्राणे तांस्तदधाति स-
कृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोतीति [ट. १. १. ६.] श्रुतेः ॥ ५४ ॥

- a. अयं दक्षिणा विश्वकर्मा । b. तस्य मनो वैश्वकर्मणाम् । c. ग्रीष्मो
मानसः । d. त्रिष्टुभ्रैष्मी । e. त्रिष्टुभः स्वारम् । f. स्वारादन्तर्या-
मः । g. अन्तर्यामात्पञ्चदशः । h. पञ्चदशादृक्तु । i. भरद्वाज ऋ-
षिः । k. प्रजापतिगृहीतया व्यया मनो गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणाश्रोणोरारभ्योपधेयम् । विश्वं करोति सर्वं सृज-
तोति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षिणास्यां दिशि आर्यावर्तादूयो वाति तद्रूपां
त्वां सा० अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष ह्रीदं सर्वं करोति तद्यत्तमाह
दक्षिणेति तस्मादिष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तद्रूपमुपदधातीति [ट. १. १. ७.] श्रुतेः ॥
तस्य विश्वकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणाम् विश्वकर्मणा इदम् तस्येदमिति
[पा० ४. ३. १२०.] अण् इन्नपयनपत्यऽइति [पा० ६. ४. १६४.] प्रकृत्या । मनोद्वयां
सा० मनस्तस्माद्रूपाद्यायोर्निर्मिमीतेति [ट. १. १. ८.] श्रुतेः ॥ मनसोऽपत्यं ग्रीष्म
ऋतुस्तद्रूपां सा० ग्रीष्ममृतुं मनसो निर्मिमीतेति [ट. १. १. ८.] श्रुतेः ॥ ग्रीष्मस्येयं
ग्रीष्मी ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् ह्रन्तस्तद्रूपां सा० त्रिष्टुभं ह्रन्तो ग्रीष्मादतोर्निर्मिमीते-
ति [ट. १. १. ८.] श्रुतेः ॥ त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत्स्वारं साम तद्रूपां सा० त्रिष्टुभश्चह्रन्तः

स्वार७ साम निर्मिमीतेति [८.१.१.८.] श्रुतेः ॥ स्वारात्साम उत्पन्नो षोऽन्तर्या-
मो ग्रहस्तद्रूपां सा° स्वारात्सामोऽन्तर्यामं ग्रहं निर्मिमीतेति [८.१.१.८.] श्रुतेः ॥
अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश स्तोमस्तद्रूपां सा° अन्तर्यामाद्गृह्यात्पञ्चदश७ स्तोमं
निर्मिमीतेति [८.१.१.८.] श्रुतेः ॥ पञ्चदशास्तोमादुत्पन्नं यद्गृह्यत्पृष्ठं तद्रूपां सा°
पञ्चदशास्तोमाद्गृह्यत्पृष्ठं निर्° ॥ भरद्वाज ऋषिः बिभर्तीति भरन् (18.) वाजमन्नं
यः स भरद्वाजोऽन्नधर्ता मनः मनसि स्वस्थे अन्नादनेहोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो
मनोऽपस्तद्रूपां सा° मनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्ति सो
ऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिरिति [८.१.१.१.] श्रुतेः ॥ प्रजापतिगृ-
हीतया धातृमृष्टया त्र्येष्टकया कृत्वा प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्मन एव
गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

a. अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः । b. तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसम् । c. वर्षाश्चानु-
ष्यः । d. जगती वाषी । e. जगत्या ऋक्समम् । f. ऋक्समाङ्गुः ।
g. शुक्रात्सप्तदशः । h. सप्तदशाद्वैत्रपम् । i. जमदग्निर्ऋषिः । k. प्र-
जापतिगृहीतया त्र्यया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरश्रोणेरारभ्योपदधाति । पश्चात् प्रती-
चीं दिशमञ्चति गृह्णीति पश्चात् प्रतीचीगमनशीलो विश्वं विचति उदितः सन्प्र-
काशयतीति विश्वव्यचा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा° असौ वाऽआदित्यो वि-
श्वव्यचा यदा खैवैष उदेत्येद७ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मा-
देतं प्रत्यञ्चमेव यत्नं पश्यन्तीति [८.१.२.१.] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि च-
क्षुरत एव वैश्वव्यचसं विश्वव्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा° चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्या-
न्निरमिमीतेति [८.१.२.२.] श्रुतेः ॥ चानुष्यः चक्षुष उत्पन्ना वर्षा ऋतुस्तद्रूपां
सा° गर्गादिवायञ् वर्षा ऋतुं चक्षुषो निर्मिमीतेति [८.१.२.२.] श्रुतेः ॥ वर्षा-
भ्य उत्पन्नं जगतीह्न्दस्तद्रूपां सा° जगतीं ह्न्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निरमि° ॥ जगती-
ह्न्दस उत्पन्नमृक्समसंज्ञं यत्साम तद्रूपां सा° जगत्यै ह्न्दस ऋक्सम७ साम निर-
मि° ॥ ऋक्समादुत्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा° ऋक्समात्सामः शुक्रं ग्रहं निर-

मि° ॥ शुक्राडुत्पन्नो यः सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां त्वां सा° शुक्राद्भृक्तासप्तदशऽ स्तोमं
निरमि° ॥ सप्तदशास्तोमाडुत्पन्नं यद्वैत्रपं पृष्ठं तद्रूपां सा° सप्तदशास्तोमाद्वैत्रपं
पृष्ठं निरमि° ॥ जमदग्निर्ऋषिः जमति जगत्यश्यतीति जमन् अङ्गति सर्वत्र गह्वती-
त्यग्निः ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चनुस्तद्रूपां सा° चनुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदेनेन
जगत्यश्यत्यथो मनुते तस्माच्चनुर्जमदग्निर्ऋषिरिति [च. १. २. ३.] श्रुतेः ॥ प्रजापति-
सृष्टया त्र्येषकया प्रजार्थं चनुर्गृह्णामि दशमलैश्चनुरेव गृह्णामि । सकृत्सादयत्येत-
च्चनुः करोतीति [च. १. २. ३.] श्रुतेः ॥ ५६ ॥

a. इदमुत्तरात्स्वः । b. तस्य श्रोत्रं सौवम् । c. शरद्वैत्री । d. अ-
नुष्टुप्शारदी । e. अनुष्टुभं ऐडम् । f. ऐडान्मन्थी । g. मन्थिनं
एकविंशः । h. एकविंशद्वैराजम् । i. विश्वामित्र ऋषिः । k. प्र-
जापतिगृहीतया त्रया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५७ ॥

दशमलैश्चतुर्थं दशमुत्तरांसादारभ्योपदधाति ॥ उत्तरस्यामुत्तरात् उत्तराधरद-
क्षिणादातिरिति [पा° ५. ३. ३४.] आत्प्रत्ययः सर्वस्मादुत्तरभागस्था दिशः यदिदं स्वः
स्वर्गो लोकः तां दिक्स्वर्गद्वपां त्वां सा° क्रियाव्ययविशेषणानां नपुंसकत्वमेकत्वं
चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम् दिशो वाऽउत्तरात्तद्यत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा क्य-
स्मात्सर्वस्मादिशोऽथ यत्स्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रं हि दिशो
भूवोत्तरं तस्थौ (१९.) तदेतद्रूपमुपदधातीति [च. १. २. ४.] श्रुतेः ॥ तस्य स्वर्गस्य
सम्बन्धि श्रोत्रं कीदृशं सौवम् स्वः इदं सौवं तस्येदमिति [पा° ४. ३. १२०.] अण्
द्वारादिवदैजागमः [पा° ७. ३. ४.] अव्ययानां भमात्रे ढिलोपः श्रोत्रद्वपां त्वां सा°
श्रोत्रं तस्माद्रूपादिभ्यो निरमिमीतेति [च. १. २. ५.] श्रुतेः ॥ श्रोत्राडुत्पन्ना या शर-
तद्रूपां सा° शरदमृतुऽ श्रोत्रान्निरमिमीतेति [च. १. २. ५.] श्रुतेः ॥ शरद उत्पन्नं य-
दनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा° अनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतोर्निरमि° ॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैडं
साम तद्रूपां सा° अनुष्टुभश्छन्दस ऐडऽ साम निरमि° ॥ ऐडात्साम उत्पन्नो यो
मन्थी ग्रहस्तद्रूपां सा° ऐडात्सामो मन्थिनं ग्रहं निरमि° ॥ मन्थिग्रहाडुत्पन्नो य
एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सा° मन्थिनो ग्रहादेकविंशऽ स्तोमं निरमि° ॥ एकविं-

शस्तोमादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा° एकविंशत्शस्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमि° ॥
 विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रे चर्षाविति [पा° ६.३.१३०.] दीर्घः
 तादृश ऋषिः श्रोत्रं श्रद्धयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं (20.) भवति विश्वामित्रर्षि-
 ब्रूयं (21.) यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा° श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सर्वतः शृणो-
 त्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माद्भोत्रं विश्वामित्र ऋषिरिति [ट. १.२.६.]
 श्रुतेः ॥ प्रजापतिसृष्टया त्र्येष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमल्लैः श्रोत्रमेव
 सादयति ये (22.) नानाकामाः श्रोत्रे तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तद्भोत्रं करो-
 तीति [ट. १.२.६.] श्रुतेः ॥ ५७ ॥

- a. इयमुपरि मतिः । b. तस्यै वाङ्मात्या । c. हेमन्तो वाच्यः ।
 d. पङ्क्तिर्हेमन्ती । e. पङ्क्त्यै निधनवत् । f. निधनवत आग्रयणाः ।
 g. आग्रयणान्निष्णवत्रयस्त्रिंशौ । h. त्रिणवत्रयस्त्रिंशद्वाभ्यां शाक्वरै-
 वते । i. विश्वकर्म ऋषिः । k. प्रजापतिगृहीतया त्रया वाचं गृह्ण-
 मि प्रजाभ्यः । l. लोकं पृण° । m. ता अस्य° । n. इन्द्रं वि-
 श्वा° ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

दशमल्लैः पञ्चमं दशकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा प्रादक्षिण्येनोपधेयम् ।
 उपर्युपरिष्ठादिति [पा° ५.३.३१.] निपातः उपरि ऊर्ध्वदेशस्थश्चन्द्र इयं मतिः वाक्
 मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूवोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपां सा° च-
 न्द्रमा वाऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वागे
 मतिर्वाचा ह्रीदं सर्वं मनुते वाग्य चन्द्रमा भूवोपरिष्ठात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपद-
 धातीति [ट. १.१.७.] श्रुतेः ॥ तस्यै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नात एव मात्या
 मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा° वाचं तस्माद्रूपाश्चन्द्रमसो निरमिमीतेति [ट.
 १.२.८.] श्रुतेः ॥ वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा° हेम-
 तमृतुं वाचो निरमि° ॥ हेमन्तस्येयं हेमन्ती या पङ्क्तिश्चन्द्रस्तद्रूपां सा° पङ्क्तिं चन्द्रो

हेमन्तादृतोर्निर्मि° ॥ पङ्केरुत्पन्नं यन्निधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा° पङ्क्त्यै चतुर्थी पञ्चम्यर्थे पङ्क्त्यै हृन्दसो निधनवत्साम निर्मि° ॥ निधनवतः साम उत्पन्नो य आग्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा° निधनवतः साम आग्रयणं ग्रहं निर्मि° ॥ आग्रयणा-
 दुत्पन्नौ यौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा° आग्रयणाद्ग्रहान्निणवत्रयस्त्रिं-
 शौ स्तोमौ निर्मि° ॥ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्ने ये द्वे शाखारैवते पृष्ठे त्वां त-
 द्रूपां सा° त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां स्तोमाभ्यां शाखारैवते पृष्ठे निर्मि° ॥ विश्व-
 कर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्रूपां
 त्वां सा° वाग्वै विश्वकर्मः ऋषिर्वाचा (23.) ह्रीदु सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मः ऋ-
 षिरिति (23.) श्रुतेः [८. १. २. १.] ॥ प्रजापतिसृष्ट्या त्र्येष्टकया प्रजाभ्यः वाचं गृ-
 ह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोतीति [८. १.
 २. १.] श्रुतेः ॥ ॥ अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणामनश्चक्षुःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो ग्रहणामि-
 त्यस्यार्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां ग्रहणं पञ्चाशदिष्टका-
 स्थापने प्रजानां यजमानापत्यपञ्चादीनां प्राणादयः पुष्टा भवन्त्वित्यर्थः । प्रजाभ्य
 इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नानालोकेभ्यः सकाशात्प्राणादीन्गृह्णामि मद्दशगान्करो-
 मीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा मद्दशगा भवन्त्वित्यर्थः ॥ ॥ का° [१७. ६. ५.]
 लोकम्पृणा दक्षिणाऽसादध्या मध्यात् । आत्मनो दक्षिणाकोणादारभ्या मध्यात् अ-
 धि स्वयमातृषाप्यर्प्यन्तं (24.) लोकम्पृणा उपदधाति तासां लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम्
 ता अस्येति सूददोक्तः संज्ञमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः ॥ का° [१७. ६.
 १.] मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत् । स्वयमातृषोपरीन्द्रं विश्वेति (25.) मन्त्रेण
 मृत्क्षेपः ॥ तिस्रः ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तत्वात् [१२. ५४-५६.] ॥ ५८ ॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरुहरे । पुष्कराद्यादिचित्यन्तो रामेन्द्रध्याय
 ईरितः (26.) ॥ १३ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I. ॥ १-१३ a ॥ १-१३ ॥ १३ b. १४ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ ॥

II. ॥ १६-२३ ॥ १-८ ॥ २४ विरा° - ज्योतिष्मतीम् ॥ १ ॥ २४ विश्वस्मै -

सीद ॥ १० ॥ २५ [- वासन्तिकाऽऽतू -] ॥ ११ ॥ २६ [अषाल्ल्हासि -]
॥ १२ ॥ २७ ॥ ॥

III. ॥ २७-३४ ॥ १-८ ॥ ३५ [- सम्रालसि स्वरालसि -] ॥ १ ॥ ३६ ॥ १० ॥
३७ ॥ ११ ॥ ३८ ॥ ॥

IV. ॥ ३८-४२ ॥ १-५ ॥ ४३ [- °गिमीलि -] ॥ ६ ॥ ४४ ॥ ७ ॥ ४५ [- हे-
लः -] ॥ ८ ॥ ४६ ॥ १ ॥ ४७ ॥ ॥

V. ॥ ४७ [- सहस्राक्ष मे° -] - ५२ ॥ १-६ ॥ ५३ ॥ ॥

VI. ॥ ५३ ॥ १ ॥ ५४ ॥ ॥

VII. ॥ ५४ a-d ॥ १ ॥ ५४ e-k ॥ २ ॥ ५५ a-d ॥ ३ ॥ ५५ e-k ॥ ४ ॥
५६ a-d ॥ ५ ॥ ५६ e-k ॥ ६ ॥ ५७ a-d ॥ ७ ॥ ५७ e [- ऐल्मन्]. f
[ऐल्तान्म°] -k ॥ ८ ॥ ५८ a-d ॥ १ ॥ ५८ e-n ॥ १० ॥ ६४ ॥ सप्ता-
नुवाकेषु चतुःषष्टिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥

I. a. ध्रुवज्जितिर्ध्रुवयौनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद साधुया । उख्यस्य केतुं प्र-
थमं जुषाणा । b. अश्विनाध्र्यू सादयतामिरू वा ॥ १ ॥

त्रयोदशेऽध्याये (1.) प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकत्रया अयं वै लोकः प्रथमा
चितिरिति [ट. २. १. १.] श्रुतेः । चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते भूमे-
र्द्धमन्तरिक्षादर्वाग्भागो द्वितीया चितिः एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्त्यर्द्धं पृथिव्या
अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामिष लोकः इति [ट. २. १. २.] श्रुतेः । देवैरश्विनौ प्रार्थितौ
ययुवां भिषज्ञौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमाव-
योः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्र्यू भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां
द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्या तेऽश्विनावब्रुवन्नित्यादिकयोक्तम् [ट. २. १. ३.] ।
तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः ॥ द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः ॥ का° [१७. ट. १५.]

आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चकण्डिकाभिराश्विनीसंज्ञा इष्टका रेतःसि-
ग्वेलायामुपधाति प्रतीष्टकं नित्येऽइति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाश्विनीदेवत्याः प्रथमा
विराट् चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः । अश्विनाध्र्यू इत्यादि यजुः । आदित्यास्त्वार्षी
त्रिष्टुबेकाधिका पादानियमात् । हे इष्टके यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं
योनिं स्थानं रेतःसिग्वेलालक्षणमासीद अधितिष्ठ । कीदृशं साधुया साधुं श्रेष्ठं
सुपां सुष्ठुगित्यमो यदेशः । कीदृशी त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो
यस्याः सा । ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा । तथा उच्यस्याग्नेः (२.) प्रथ-
ममाद्यं केतुं स्थानं प्रथमचितित्रये जुषाणां सेवमाना अथ वाऽअग्निरुच्यस्तस्यैष
प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तां जुषाणेति [८.२.१.४.] श्रुतेः ॥ इतः परं यजुः किं
च अश्विना देवानामध्र्यू इह रेतःसिग्वेलायां हे इष्टके त्वा त्वां सादयतामुपधा-
ताम् । केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं वदन्ति ॥१॥

a. कुलायिनी धृतवती पुरंधिः स्योने सीद सद्ने पृथिव्याः ।

अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्विमा ब्रह्म पीपिहि सौभगाय ॥

b. अश्विनाध्र्यू सादयतामिह त्वा ॥२॥

हे इष्टके पृथिव्याः सद्ने प्रथमचितित्रये स्थाने स्योने मुखत्रये त्वं सीद तिष्ठ
पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद सदनऽइति [८.२.१.५.] श्रुतेः ।
कीदृशी त्वं कुलायिनी कुलायो नीडमस्त्रियाम् कुलायो नीडं गृहमस्या अस्तीति
गृहाकारा । रेतःसिग्वेलायामिष्टकोपचिता सा गृहाकारा भवति कुलायमिव वै
द्वितीया चितिरिति [८.२.१.५.] श्रुतेः अत्र सादृश्यार्थे इति । तथा धृतवती हो-
ष्यमाणाज्ययुता वसोर्धारा क्यत्र होष्यन्ते । पुरंधिः पुरं बद्ध इष्टकाज्ञातं दधातीति
पुरं बद्धधा धीयते स्थाप्यतऽइति वा । किं च रुद्रा वसवश्चोपलक्षणं सर्वे देवाः
त्वा त्वामभिगृणन्तु स्तुवन्तु । किं च सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्मा-
णि मन्त्रान्पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान्प्राप्नुहि अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभगाय भवे-
ति भावः । इमेति सुप आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । पि गतौ तुदादिः ब-
द्धलं हृन्द्सीति [पा० २.४.७६.] शपः श्नुः ज्ञाविति [पा० ६.१.१०.] द्विवं तुजा-

दीनां दीर्घाभ्यासस्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः ॥ अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥२॥

a. स्विर्दक्षैर्दक्षपितेर्ह सीद देवानां सुमे वृहते रणाय ।

पितेर्वैधि सूनवः आ सुशेवा स्वावेशा तन्वा संविशस्व ॥

b. अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥३॥

हे इष्टके त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्विर्दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सह दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः स्वेन वीर्येणेह सीदेति [ट. २.१.६.(३.)] श्रुतेः । कीदृशी दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्थातव्यं तत्राह रणाय रमणीयाय वृहते मरुते सुमे सुम्नाय सुखाय सप्तमी चतुर्थ्यर्थे देवानां सुम्नाय मरुते रणायेति [ट. २.१.६.] श्रुतेः देवाः सुखिनो भवत्विति तिष्ठेत्यर्थः । किं च आ समन्ताद्वावेन सुशेवा शोभनं शेवं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा सुखयित्री एधि भव धुसोरेद्वाविति [पा० ६.४.१११.] एकारः । तत्र दृष्टान्तः पिता सूनवः इव यथा पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किं च स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा प्रथमा तृतीयार्थे स्वावेशया सुखप्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु स्वावेशेनात्मना संविशश्चेति [ट. २.१.६.] श्रुतेः ॥ अश्विनेत्युक्तम् ॥३॥

a. पृथिव्याः पुरीषमस्यप्तो नाम तां त्वा विश्वेऽभिगृणान्तु देवाः ।

स्तोमपृष्ठा धृतवतीर्ह सीद प्रजावदस्मे द्रविणायज्ञस्व ॥

b. अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥४॥

हे इष्टके त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्त्वसि पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्वितीयेति [ट. २.१.७.] श्रुतेः पृणाति पूरयति पुरीषम् श्रृपृभ्यां किदिति [उणा० ४.२७.] पृणातिरीषन्प्रत्ययः किञ्च किञ्चादुदोध्यपूर्वस्येति [पा० ७.१.१०२.] उदादेशो रपरत्वं च निच्चादाद्युदात्तः । अयः सन्नोति ददातीत्यप्तो नामायां कारणीभूतो रसश्च त्वमसि । तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अभिगृणान्तु सर्वतः स्तुवन्तु । किं च स्तो-

मपृष्ठाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रुथन्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा तादृशी स्तोमपृष्ठवती । धृतवती ह्योष्यमाणाज्ययुता सतीहृ द्वितीयचितौ सीद तिष्ठ । ततः प्रजावत्पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे अस्मभ्यमायज्ञस्व सम-
त्ताद्देहि यज्ञतिरिह दानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेअदिशः ॥
व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

a. अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं दिशामधिपतीं
भुवनानां ऊर्मिर्द्रप्सोऽग्रपामसि विश्वकर्मा तज्ऋषिः । b = १ b. ॥ ५ ॥

हे इष्टके अदित्याः प्रथमचितित्रयायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि वा तां सादयामि
स्थापयामि । किम्भूतां तां अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् । दिशां पू-
र्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपतीं स्वामिनीम् ।
किं च त्वमपां द्रप्सो रस ऊर्मिरसि रसद्वयः कछोलस्त्वमसि । विश्वकर्मा प्रजाप-
तिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा ॥ तं त्वामश्चिनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतूँ अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्प-
न्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्गम ज्यैष्ठ्याय सत्रंताः । येऽग्नयः
समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽग्ने ग्रैष्मावृतूँ अभिकल्पमाना इन्द्रमिव दे-
वा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६ ॥

का० [१७. ८. १६.] शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि । प्रथमचित्युपहितयोर्ऋ-
तव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पद्ये प्राग्लक्षणे अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति शुक्रश्च
शुचिश्चेति प्रत्येकमुपधाय । ग्रैष्मावृतूँ इति मन्त्रशेषो (५.) द्वे अप्यालभ्य पद्य इति
सूत्रार्थः ॥ उत्कृतिरुन्दः । शुक्रो ज्यैष्ठ्यासः (६.) शुचिरषाढः तौ ग्रैष्मावृतूँ ग्रीष्म-
सम्बन्धिनी ऋतवयवौ । अन्यद्व्याख्यातम् [१३. २५.] ॥ ६ ॥

II. a. सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधिरग्नये वा वैश्वानरा-
याश्चिनाधिर्यूँ सादयतामिह वा ॥

- b. स॒जृ॒र्त्तुभिः स॒जृ॒र्वि॒धाभिः स॒जृ॒र्वसु॒भिः स॒जृ॒र्दे॒र्वैर्वयो॑ ॥
 c. स॒जृ॒र्त्तुभिः स॒जृ॒र्वि॒धाभिः स॒जृ॒ रु॒द्रैः स॒जृ॒र्दे॒र्वैः ॥
 d. स॒जृ॒र्त्तुभिः स॒जृ॒र्वि॒धाभिः स॒जृ॒रा॒दित्यैः स॒जृ॒र्दे॒र्वैः ॥
 e. स॒जृ॒र्त्तुभिः स॒जृ॒र्वि॒धाभिः स॒जृ॒र्वि॒श्चै॒र्दे॒र्वैः स॒जृ॒र्दे॒र्वैः ॥ ७ ॥

का० [१७. ८. १६.] वैश्वदेवीः स॒जृ॒र्त्तुभिरिति॑ प्रतिपत्तम् । पञ्च मत्तैः पञ्च वै-
 श्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपदधातीत्यर्थः ॥ विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्यानि
 पञ्च यजुषि । हे इष्टके देवानामध्वर्यु अश्विना अश्विनौ तां वा त्वामिह स्थाने द्वि-
 तीयचितौ सादयताम् किमर्थं वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायाग्रे
 ऽग्नितृप्तये अग्रे वेति वाशब्दो या इति प्रथमार्थे प्रातिपदिकसुपोर्व्यत्ययः (7.)
 तां कां या त्वमृतुभिः स॒जृः जोषणं जुष्टं प्रीतिः जुषी प्रीतिसेवनयोः सम्पदादिवा-
 द्वावे धिप् समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा स॒जृः समानस्य (8.) हृन्दस्यमूर्धेति [पा०
 ६. ३. ८४.] समानस्य सादेशः वसन्तादिभिर्या त्वं प्रीतिमती । तथा विधाभिः या त्वं
 स॒जृः अस्ति विदधति सृजन्ति जगदिति विधा आपस्ताभिः आपो वै विधा अद्विर्ही-
 दं सर्वं विहितमिति श्रुतेः [८. २. २. ८.] अप एव ससर्जादाविति स्मृतेश्च । तथा
 देवैरिन्द्रादिभिश्च स॒जृः । तथा वयो बाल्यादि नक्षन्ति बध्नन्ति ते वयोनाथाः (9.)
 प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च स॒जृः प्राणा वै वयोनाथाः (9.) प्राणैर्हीदिं सर्वं व-
 युनं नद्धमिति [८. २. २. ८.] श्रुतेः (10.) । यद्वा वयोनाधैर्देवैश्च हृन्दोभिः स॒जृः अथो
 हृन्दासि वै देवा वयोनाथाश्च हृन्दोभिर्हीदिं सर्वं (11.) वयुनं नद्धमिति [८. २. २.
 ८.] श्रुतेः एवमुत्तरमन्वेष्टपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा (12.) तैः स॒जृः सयु-
 ग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वामुपहितवानेवमहमप्यग्रे त्वामुपधामीति शेषः अश्विनौ
 चेह त्वां सादयताम् तदतून्प्राजनयदतुभिर्वै सयुग्भूवेति [८. २. २. ८.] श्रुतेः ॥ उत्त-
 रचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वेर्देवैः स॒जृ॒रिति विशेषः शेषं पूर्वतुल्यम्
 ॥ ७ ॥

- a. प्रा॒णं मे॒ पाहि॑ । b. अ॒पा॒नं मे॒ पाहि॑ । c. व्या॒नं मे॒ पाहि॑ ।
 d. च॒क्षु॒र्म॒ऽउ॒र्ध्वा वि॒भाहि॑ । e. ओ॒त्रं मे॒ श्लोक्य॑ । f. अ॒पः पि॒न्व ।

g. ओषधीर्जिन्व । h. द्विपादव । i. चतुष्पात्पाहि । k. दिवो
वृष्टिमेरय ॥ ८ ॥

का° [१७. ट. २०.] प्राणभृतः प्राणं मऽइति । पञ्चयनुभिः प्राणभृतसंज्ञका इष्ट-
काः पूर्वादिषूपदधाति ॥ पञ्च वायुदेवत्यानि यजूंषि । प्राणो वै वायुर्वायुमेवा-
स्मिन्नितदधातीति [ट. २. ३. २.] श्रुतेः ॥ हे इष्टके त्वं मे मम प्राणं प्राणद्वयं वायुं
पाहि पालय । एवमपानं पाहि । व्यानं वायुं च मे मम पाहि । उर्या
विस्तीर्णया दृष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं (13.) कुर्वि-
त्यर्थः । मम श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं श्लोकय संघाते शक्तं कुरु श्लोक संघाते [धातु° ४. ३.]
बहुशब्दश्रवणसमर्थं (14.) कुर्वित्यर्थः ॥ का° [१७. ट. २१.] अपः पिन्वेत्यपस्याः ।
पञ्चमल्लैरपस्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति ॥ अद्देवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके त्व-
मपो जलानि पिन्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व प्रीणय जिन्वतिः
प्रीतिकर्मा । द्विपान्मनुष्यशरीरमव रक्ष । चतुष्पात्पशुशरीरं पाहि पालय । दि-
वो ग्युल्लोकाद्वृष्टिमेरय आ समन्तात्प्रवर्तय ॥ ८ ॥

III. a. मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः । b. क्षत्रं वयो मयंदं छन्दः । c. वि-
ष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दः । d. विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दः ।
e. वस्तो वयो विवलं छन्दः । f. वृष्टिर्वयो विशालं छन्दः । g. पु-
रुषो वयस्तन्द्रं छन्दः । h. व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः । i. सिंहो
वयश्छदिश्छन्दः । k. पृष्ठवाङ्मयो बृहती छन्दः । l. उक्षा वयः ककु-
च्छन्दः । m. ऋषभो वयः सतोर्वृहती छन्दः ॥ ९ ॥

का° [१७. ट. २२.] वयस्याः पञ्च-पञ्चानूकालेषु मूर्धा वय इति प्रतिमलं चतस्रः
पुरस्तात् (15.) । दक्षिणोत्तरपश्चिमघनूकालेषु पञ्च-पञ्च पूर्वे तु चतस्रो वयस्या-
संज्ञका इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमल्लैरित्यर्थः ॥ एकोनविंशतिर्यजूंषि लिङ्गो-
क्तदेवतानि । वयःशब्दोपेतमल्लैरुपधेया इष्टकाः । अत्र श्रुत्युक्तं निदानम् पुरा
सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात्सकाशात्सृष्टाः पशवश्छन्दोऽपमास्थाय निरगच्छन् ततः

प्रजापतिरपि गायत्र्यादिहृन्दोत्रपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या तत्तद्वयोऽवस्थया तान्यश्रूनाप्रोत् तदभिधायका मन्त्राः । प्रजापतेर्विस्तृतात्पशव उदकामँश्हृन्दाऽसि भूत्वा तान्गायत्री हृन्दो भूत्वा वयसाप्रोदिति [८. २. ३. १.] श्रुतेः । तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेर्ष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते । मूर्धा प्रधानः प्रजापतिश्हृन्दो गायत्रीरूपो भूत्वा वयः विभक्तिव्यत्ययः वयसा कृत्वा पशूनाप्रोदिति शेषः । तद्रूपां त्रामिष्टके उपदधामीति सर्वत्र शेषः । अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वावयववौ कल्पितौ । प्रजापतिर्वै मूर्धा स वयोऽभवत्प्रजापतिश्हृन्द इति प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [८. २. ३. १०.] ॥ क्षताच्चायतऽइति क्षत्रं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् मयं सुखं ददातीति मयंदमनिरुक्तं हृन्दोऽभवत् क्षत्रं वय इति प्रजापतिर्वै क्षत्रं स वयोऽभवन्मयंदं हृन्द इति यद्वाऽनिरुक्तं तन्मयंदमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [८. २. ३. ११.] ॥ अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभोति जगत्स्तम्भयतीति विष्टम्भः ईदृशः प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् हृन्दश्चाभवत् प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्हृन्द इति प्रजापतिर्वाऽअधिपतिः प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [१२.] ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयश्हृन्दश्चाभवत् प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयोऽभवत्परमेष्ठी हृन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [१३.] ॥ एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ-द्वावयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः तथा चाष्टसंख्योपेतत्वात्सर्वहृन्दः प्रकृतिभूतं गायत्री हृन्दो भूत्वा वयसा तृतीयाया लुक् वयोऽवस्थया वक्ष्यमाणान्यस्रदश पशून्प्रजापतिर्गृह्णात् तानि वाऽएतानि चत्वारि वयाऽसि चत्वारि हृन्दाऽसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तद्रूपा प्रजापतिरेतान्यश्रून्वयसाप्रोदिति श्रुतेः [८. २. ३. १४.] ॥ वस्त अजः । द्वितीयैकवचनस्य (१६.) सुपां स्त्रिति सु-आदेशः । वय इति तृतीयालुक् । विवलं विविधं वरमुत्कृष्टं हृन्दः एकपदाख्यं हृन्दो भूत्वोत्क्रान्तं वस्तं पशुं वयसा तत्तद्वयोऽवस्थया जग्राह । एवमुत्तरमन्त्रेऽपि विभक्तिपरिणामं कृत्वा तत्तच्छृन्दोत्रपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं-तं पशुं गृहीतवानिति योज्यम् विशेषस्तु वक्ष्यते ।

वस्तो वय इति वस्तं वयसाप्रोद्विवलं ह्न्द इत्येकपदा विवलं ह्न्द एकपदा ह्
 भूवाजा उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८.२.४.१.] ॥ विशालं द्विपदागायत्रीवृषं ह्न्दो भूवा
 वृषिं सेचनसमर्थं मेघं वयसा जग्राह । वृषिं वयसाप्रोद्विशालं ह्न्दः इति द्विप-
 दा वै विशालं ह्न्दो द्विपदा ह् भूवावय उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८.२.४.२.] ॥ तन्द्रं
 पङ्क्तिह्न्दो भूवोत्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्रोत् । पुरुषं वयसाप्रोत्तन्द्रं ह्न्द इति
 पङ्क्तिर्वै तन्द्रं ह्न्दः पङ्क्तिर्ह् भूवा पुरुषा उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८.२.४.३.] ॥ अना-
 धृष्टं विराट् ह्न्दो भूवोत्क्रान्तं व्याघ्रं पशुं वयसाग्रहीत् । व्याघ्रं वयसाप्रोदनाधृष्टं
 ह्न्द इति विराडाऽअनाधृष्टं ह्न्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराड्भूवा व्याघ्रा
 उच्च° [४.] ॥ हादयतीति ह्दिरितिह्न्दाः ह्न्दो भूवोत्क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाग्र-
 हीत् । सिंहं वयसाप्रोच्छ्दिह्न्द इत्यतिह्न्दा वै ह्दिह्न्दः सा हि सर्वाणि
 ह्न्दाऽसि हादयत्यतिह्न्दा ह् भूवा सिङ्हा उच्च° [५.] ॥ अथातो निरुक्तानिव प-
 शून्निरुक्तानि ह्न्दाऽस्युपदधातीति [५.] श्रुतेः स्पष्टानि ह्न्दांसि दशोच्यन्ते । पठे
 पृष्ठभागे वरुतीति पठवाह् पञ्चवर्षः पशुः वरुती ह्न्दो भूवोत्क्रान्तं पठवाहं
 पशुं वयसाग्रहीत् । पठवाहं वयसाप्रोद्वरुती ह्न्द इति वरुती ह् भूवा पठ-
 वाह उच्च° [६.] ॥ उक्षा सेचनसमर्थः पशुः आग्यन्तावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वाद-
 शाक्षरः सा ककुप् ककुह्न्दो भूवोत्क्रान्तमुक्षाणं पशुं वयसाग्रहीत् । उक्षाणं
 वयसाप्रोत्ककुह्न्द इति ककुब्भ भूवोक्षाण उच्च° [७.] ॥ ऋषभः सेचनसमर्थो
 ऽनडान् द्वादशाक्षरत्रिपादा सतोवरुती सा भूवोत्क्रान्तमृषभं वयसाग्रहीत् । ऋ-
 षभं वयसाप्रोत्सतोवरुती ह्न्द इति सतोवरुती भूवर्षभा उच्च° [८.] ॥ १॥

- a. अ॒न॒डान्वयः प॒ङ्क्तिह्न्दः । b. धे॒नुर्वयो जग॑ती ह्न्दः । c. अ॒विर्व-
 यस्त्रि॒ष्टुह्न्दः । d. दि॒त्य॒वा॒ङ्गो वि॒राट् ह्न्दः । e. प॒ञ्चाविर्वयो गा-
 य॒त्री ह्न्दः । f. त्रि॒व॒त्सो वय॑ उ॒ल्लिक् ह्न्दः । g. तु॒र्य॒वा॒ङ्गोऽनु॒ष्टुप्
 ह्न्दः । h. लो॒कं पृ॒णः । i. ता अस्य॑ । k. इ॒न्द्रं वि॒द्याः ॥ १० ॥

अनः शकटं वरुतीत्यनडान्वलीवर्दः पङ्क्तिह्न्दो भूवोत्क्रान्तमनडाहं पशुं व-
 यसाग्रहीत् । अनडाहं वयसाप्रोत्पङ्क्तिह्न्द इति पङ्क्तिर्ह् भूवानडाह उच्च° [९.] ॥

धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगती हन्द् भूवोत्क्रान्तां धेनुं वयसाग्रहीत् । धेनुं वयसाप्रोज्जगती हन्द् इति जगती ह भूवा धेनव उच्च° [१०.] ॥ षणमासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य अविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुहन्द् भूवोत्क्रान्तं अविं पशुं वयसाग्रहीत् । अविं वयसाप्रोक्षिष्टुप् हन्द् इति त्रिष्टुभ भूवा अयव उच्च° [११.] ॥ दोऽवखण्डने क्तिन्प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वरुति दित्यवाह् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाह् विराहहन्द् भूवोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत् । दित्यवाहं वयसाप्रोद्विराह् हन्द् इति विराहभूवा दित्यवाह उच्च° [१२.] ॥ पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूवोत्क्रान्तं पञ्चाविं पशुमग्रहीत् (१७.) । पञ्चाविं वयसाप्रोद्गायत्री हन्द् इति गायत्री ह भूवा पञ्चावय उच्च° [१३.] ॥ त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यस्य सः त्रिवर्षः पशुः उल्लिक् हन्द् भूवोत्क्रान्तं त्रिवत्सं जग्राह (१७.) । त्रिवत्सं वयसाप्रोदुल्लिक् हन्द् इत्युल्लिग्भ भूवा त्रिवत्सा उच्च° [१४.] ॥ तुर्यवाह् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वरुतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् हन्द् भूवोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत् । तुर्यवाहं वयसाप्रोदनुष्टुप् हन्द् इत्यनुष्टुभभूवा तुर्यवाह उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८. २. ४. १५.] ॥ एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः (१८.) ॥ का° [१७. ८. २४.] दक्षिणश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकम्पृणा उपदधाति पुरीषनिर्वायः सप्तऽर्धोपस्थानं चेति सूत्रार्थः ॥ ॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा ॥ १० ॥

IV. इन्द्राग्नीऽअव्ययमानामिष्टकां दृढकृतं युवम् ।

पृष्ठेन द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विवाधते ॥ ११ ॥

अथ तृतीया चितिः । इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्राणामृषिः । का° [१७. ८. २५.] तृतीयायाऽस्वयमातृणामिन्द्राग्नी इति मध्ये । तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमातृणामुपदधाति ॥ अनुष्टुप् पूर्वोऽर्धर्च इन्द्राग्निदेवत्यः उत्तरः स्वयमातृणादेवतः । हे इन्द्राग्नी युवं युवामव्ययमानामचलतीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमातृणाख्यां दृढीकुरुतम् । एवमिन्द्राग्नी प्रत्युक्ता इष्टकामाह । हे स्वयमातृणे

पृष्ठेन स्वोपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विबाधसे अभिभवसि लोक-
त्रयमत्येषि ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यक्षा-
न्तरिक्षं दृक्कृन्तरिक्षं मा हिंसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायो-
दानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ वायुद्वामभिपातु मक्षा स्वस्त्या हृदिषा शंत-
मेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

वायुदेवत्यं विकृतिरुन्दस्कं यजुः स्वयमातृणोपधाने एव विनियुक्तम् । हे स्व-
यमातृणो विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि वा त्वां सादयतु स्थापयतु ।
किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीमभिव्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तयुक्ताम् ।
हे इष्टके त्वमन्तरिक्षं यक्ष गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय । अन्तरिक्षं दृक्
परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु । तदन्तरिक्षं मा हिंसीः । किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्रा-
णायानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वगृहस्थित्यै चरित्राय शास्त्री-
याचरणाय । प्राणिनामेतत्सर्वं लोकदार्यं सति भवतीति नभोनियमनादि प्रा-
र्थ्यत इति भावः । किं च मक्षा मक्ष्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शंतमेनाति-
श्रुभकारिणा हृदिषा तेजोविशेषिणा च कृत्वा वायुः त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्ष-
तु । तवाधिष्ठात्री या देवता तया देवतयानुगृहीता ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश
अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

- a. राक्ष्यसि प्राची दिक् । b. विराडसि दक्षिणा दिक् ।
c. सम्राडसि प्रतीची दिक् । d. स्वराडस्युदीची दिक् ।
e. अधिपत्यसि वृक्षती दिक् ॥ १३ ॥

का° [१७. ८. २६.] अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राक्ष्यसीति प्रतिमन्त्रम् । वै-
श्वदेवीवदिति प्रतिदिशं रेतःसिग्वेत्तायामनूकेषु पञ्च दिश्यासंज्ञका इष्टका उपद-
धाति पञ्चमीं दक्षिणामुत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥ दिक्शब्दोपेतत्वान्मन्त्राणां दिश्या इ-
ष्टकाः । दिग्देवत्यानि पञ्च यजुषि । हे इष्टके त्वं राक्षी राजमाना सती प्राची

दिक् पूर्वा दिग्भवसि गायत्रीवृषासि ॥ विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक्
असि त्रिष्टुवृषासि ॥ सम्राट् सम्यग्राजमाना प्रतीची दिक् जगत्यसि ॥ स्वराट् प-
रनिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती उदीची दिगनुष्टुबसि ॥ अधिकं पातीत्यधिप-
नी बृहती प्रौढोर्धा दिक् पङ्क्तिरसि ॥ दिक् हृन्दोवृषां तां त्वां सादयामीति सर्वत्र
शेषः हृन्दासि वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीच्य-
नुष्टुबुदीची पङ्क्तिवर्धेति श्रुतेः [८. ३. १. १४.] ॥ १३ ॥

विश्वकर्मा वा सादयत्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ॥

विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यह ॥

वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १४ ॥

का° [१७. १. ३.] विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः । प्रथमापाकृताया
विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकामुपदधाति ॥ वायुदेवत्यं शक्नोति हृन्दस्कं
यजुः । हे इष्टके ज्योतिष्मतीं वायुवृषां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां सादयतु
अन्तरिक्षस्य पृष्ठे कथं (१९.) ज्योतिष्मान्वायुरिति [८. ३. २. ३.] श्रुतेः । किं च
सर्वप्राणादित्ताभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यह प्रयह । वायुः तवाधिपतिः तया देवतया
ध्रुवा सती सीद अङ्गिरसां चित्ताविव ॥ १४ ॥

नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतूऽग्नेरलक्ष्णे° ॥ १५ ॥

का° [१७. १. ४.] ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति । पूर्वोर्तव्ययोरुपरि (२०.) द्वे ऋ-
तव्येऽप्युपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यमुत्कृतिहृन्दस्कं यजुः । नभः श्रावणः नभस्यो भाद्र-
पादः । शेषं व्याख्यातम् [१३. २५.] ॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्च शार्दावृतूऽग्नेरलक्ष्णे° ॥ १६ ॥

का° [१७. १. ५.] इषश्चोर्जश्चेत्यपरे । अग्रे ऋतव्ये पूर्वयोरुपरि दधाति । ऋत-
व्यमुत्कृतिरयजुः । इषः आश्विनः ऊर्जः कार्तिकः शरदवयवौ । शिष्टं प्रोक्तम्
[१३. २५.] ॥ १६ ॥

V. a. आयुर्मे पाहि । b. प्राणं मे पाहि । c. अपानं मे पाहि ।

- d. व्यानं मे पाहि । e. चक्षुर्मे पाहि । f. श्रोत्रं मे पाहि ।
 g. वाचं मे पिन्व । h. मनो मे जिन्व । i. आत्मानं मे पाहि ।
 k. ज्योतिर्मे यह ॥ १७ ॥

का० [१७.१.६.] पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्मऽइति प्रतिमन्त्रम् । आत्मनः पूर्व-
 भागे प्राणभृतसंज्ञा दशेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ दश यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवता-
 नि । हे इष्टके मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः श्रोत्रं मे
 रक्ष मे वाचं पिन्व सिञ्च कमैः पूरय मे मनो जिन्व प्रीणय ममात्मानं जीवं
 पाहि मया ज्योतिस्तेजो यह ॥ १७ ॥

- a. मा हृन्दः । b. प्रमा हृन्दः । c. प्रतिमा हृन्दः । d. अस्त्रीवय-
 श्छन्दः । e. पङ्क्तिश्छन्दः । f. उल्लिक् छन्दः । g. वृक्षती छन्दः ।
 h. अनुष्टुप्छन्दः । i. विराट् छन्दः । k. गायत्री छन्दः । l. त्रिष्टु-
 प्छन्दः । m. जगती छन्दः ॥ १८ ॥

का० [१७.१.८.] हृन्दस्या द्वादश-द्वादशाप्येषु मा हृन्द इति । अप्येषु (21.)
 पक्षपुष्पसंधिषु त्रिषु द्वादश-द्वादश (22.) हृन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सू-
 त्रार्थः ॥ षट्त्रिंशद्यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवत्यानि । मीयतऽइति मा मितश्चादनाच्छन्दो
 (23.) ऽयं लोकः हे इष्टके त्वं तद्रूपासि अयं वै लोको मायं लोको मित इवे-
 ति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥ अस्माह्लोकात्प्रमीयतऽइति प्रमात्तरिक्षलोकद्रूपासि अ-
 त्तरिक्षलोको वै प्रमात्तरिक्षलोको ह्यस्माह्लोकात्प्रमित इवेति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥
 प्रतिमा यौः सा ह्यत्तरिक्षे प्रतिमिता असौ वै लोकः प्रतिमेष ह्यत्तरिक्षलोके
 प्रतिमित इवेति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥ अस्त्रीवयः अस्यते क्षियतऽइत्यस्मि अ-
 स्मि पतनशीलं वयोऽन्नं यस्मात्तदस्त्रीवयः दीर्घश्छान्दसः अस्त्रीवयः लोकत्रयद्रूपं
 ह्यदनाच्छन्दस्तद्रूपासि (24.) यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽथो यदेभ्यो लोके-
 भ्योऽन्नं स्रवति तदस्त्रीवय इति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥ इतः स्पष्टान्येव हृन्दांसि
 पङ्क्त्यादीन्यष्टौ अथो निरुक्तान्येव हृन्दाऽस्युपदधातीति [८.३.३.५.] श्रुतेः इ-

इष्टके त्वं पङ्क्त्युल्लिङ्गवृत्त्यनुष्टुप्त्रिराङ्गायत्रीत्रिष्टुब्जागतीह्रन्दोऽत्रपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

- a. पृथिवी ह्रन्दः । b. अन्तरिक्षं ह्रन्दः । c. द्यौश्च ह्रन्दः । d. समा-
श्च ह्रन्दः । e. नक्षत्राणि ह्रन्दः । f. वाक् ह्रन्दः । g. मनश्च ह्रन्दः ।
h. कृषिश्च ह्रन्दः । i. हिरण्यं ह्रन्दः । k. गौश्च ह्रन्दः । l. अजा ह्रन्दः ।
m. अश्वश्च ह्रन्दः ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि ह्रन्दांसि तद्रूपासि । समाः संवत्सराः । स्पष्टमन्यत् ।
यान्येतदेवत्यानि ह्रन्दांसि तान्येवैतदुपदधातीति श्रुतेः [८. ३. ३. ६.] ॥ १९ ॥

- a. अग्निर्देवता । b. वातो देवता । c. सूर्यो देवता । d. चन्द्रमा
देवता । e. वसवो देवता । f. रुद्रा देवता । g. आदित्या देव-
ता । h. मरुतो देवता । i. विश्वे देवा देवता । k. बृहस्पतिर्दे-
वता । l. इन्द्रो देवता । m. वरुणो देवता ॥ २० ॥

इष्टके त्वमग्न्यादिदेवतात्रूपासि तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । अग्न्यादीनां दे-
वतात्वं प्रसिद्धम् । अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्च ह्रन्दांसि तान्येवैतदु-
पदधातीति [८. ३. ३. ६.] श्रुतेः ॥ २० ॥

मूर्धासि राड्ध्रुवासि धरुणा धर्चसि धरणी । आयुषे वा वर्चसे वा कृषे
वा जेमाय वा ॥ २१ ॥

का° [१७. १. १०-१३.] वालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणभृद्भ्यो वापरा द्वादशभ्यो
ऽपरास्तु मूर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम् । प्रागुक्तदशप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा वा सप्त
वालखिल्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः । तुर्विशेषे । अपराः
सप्त वालखिल्यास्तु द्वादशह्रन्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्तीति सप्तमन्त्रैः । वा-
लमात्रेणापि खिला अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्त पुरो
रुस्तौ बाहू (25.) शिरो ग्रीवा नाभेर्ध्वभागश्चेति ऊत्र जानुनी पादौ नाभेरधो-
भागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानत्वात्तन्निवोपदधाति त-

था च श्रुतिः [८.३.४.१.४.५.] प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानिवेतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वाऽऽर्वरयोरसम्भिन्नं भवति खिल इति वै तदाचक्षते वालमात्रादु हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः ॥१॥ सप्त वाऽऽग्ने पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बाह्वाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नाभिस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः ॥४॥ सप्त वाऽऽग्ने पश्चात्प्राणाश्चत्वार्यूर्वशीवानि द्वे प्रतिष्ठे यद्वाङ्गभिस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे (२६.) हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधातीति ॥५॥ इति सूत्रार्थः ॥ मूर्धासि अनुष्टुप् यत्नी परोक्षिक् । ऋग्वये चतुर्दश यज्ञेषु वालखिल्यादेवत्यानि । हे इष्टके त्वं मूर्धा मूर्ध्वदुत्तमा राट् राजमाना चासि । हे इष्टके त्वं ध्रुवा स्थिरा धरुणा धारणाहेतुश्चासि । हे इष्टके त्वं धर्त्री धारणां कुर्वती धरुणा भूमिद्वया चासि । एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोकत्रपत्वम् तदुक्तं श्रुत्या [८.३.४.८.] मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन् ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्त्र्यसि धरुणीत्यमुं लोकमिति ॥ आयुषे वा आयुर्वृद्धयर्थं त्वामुपदधामि । वर्चसे कात्यर्थं त्वामुपदधामि । कृष्यै सस्यनिष्यत्तये त्वामु° । जेमाय सम्पादितधनरक्षणाय त्वामु° । इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्तवः (२७.) आयुषे वा वर्चसे वा कृष्यै वा जेमाय वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशव इति [८.३.४.८.] श्रुतिः ॥२१॥

a. यत्नी राड्यसि यमनी ध्रुवासि धर्त्रि । इषे त्वोर्जे वा र्य्यै वा पोषाय वा । b. लोकं पृणा° । c. ता अस्य° । d. इन्द्रं विश्वा° ॥२२॥

हे इष्टके त्वं यत्नी नियमोपेता राट् राजमाना चासि । तथा यत्नी स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि । ध्रुवा स्थिरा सती धर्त्रि भूमिद्वया चासि । तिसृणां त्रिलोकसंस्तवः यत्नी राडित्यमुं लोकमरोहन् यत्न्यसि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धर्त्रितीमं लोकमिति [८.३.४.१०.] श्रुतिः ॥ हे इष्टके इषे ऽन्नाय त्वामुपदधामि । ऊर्जे बलाय त्वामु° । र्य्यै धनाय त्वामु° । पोषाय धनपुष्ट्यै त्वामु° । इषे त्वोर्जे वा र्य्यै वा पोषाय वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशव इति [८.३.४.१०.] श्रुतिश्चतसृणां पशुसंस्तवः ॥ का° [१७.१.१५.] उत्तरश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरश्रोणेरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति । ततः पुरीषनिर्वापोपस्थानि ॥२२॥ ॥ इति तृतीया चितिः ॥ ॥

- a. आशुस्त्रिवृत् । b. भान्तः पञ्चदशः । c. व्योमा सप्तदशः । d. ध-
रुणा एकविंशः । e. प्रतूर्तिरष्टादशः । f. तपो नवदशः । g. अ-
भीवर्तः सविंशः । h. वचो द्वाविंशः । i. सम्भरणस्त्रयोविंशः ।
k. योनिश्चतुर्विंशः । l. गर्भाः पञ्चविंशः । m. ओजस्त्रिणवः ।
n. क्रतुरेकत्रिंशः । o. प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः । p. ब्रध्नस्य विष्टपं च-
तुस्त्रिंशः । q. नाकः षट्त्रिंशः । r. विवर्तीऽष्टाचत्वारिंशः ।
s. धर्त्रं चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

का° [१७. १०. ७.] उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति । पूर्वानूकान्तविक्रितयोर्दक्षिणो-
त्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्गामात्रीमुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकाया-
मष्टादश यज्ञेषु चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरित्यादीनां चतुर्द-
शार्धपयोपधाने विनियोगः । हे इष्टके त्वं त्रिवृत्स्तोमव्रूपासि साम्नामावृत्तिवि-
शेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि । कीदृशस्त्रिवृत् आशुः अशू व्या-
प्तौ अश्रुते व्याप्नोति सर्वान्स्तोमानित्याशुः । तद्रूपां त्वामुपदधामीति सर्वत्र शेषः ।
स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधातीति [८.
४. १. ३.] श्रुतेः । यद्वा आशुः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् द्विप्
सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । त-
था च श्रुतिः [८. ४. १. १.] स पुरस्तादुपदधात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्त-
मुपदधाति तद्यत्तमाह्वाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा आशुस्त्रिवृत्स
एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाह्वाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह
(28.) भूत्वा पुरस्तात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ का° [१७. १०. १.] दक्षिणां
दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति । दक्षिणानूकान्तविक्रितयोर्दक्षिणोत्तरपद्मयोर्मध्ये भा-
न्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्मां प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ भान्तः वज्रव्रूपो
यः पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्तः चन्द्रः पञ्चदशाह्वा नि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाहं क्षी-
यमाणत्वात्पञ्चदशः भा कान्तिरेवान्तः स्वव्रूपं यस्य तद्रूपासि । य एव पञ्चदश
स्तोमस्तं तदुपदधाति, तद्यत्तमाह् भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो

चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः सः पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह
 भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपद-
 धातीति [ट.४.१.१०.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.१०.] दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश
 इति । उत्तरानूकान्तविक्रितयोर्दक्षिणोत्तरपक्षयोर्मध्ये दक्षिणां पक्षां व्योमेति प्र-
 त्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विविधमवतीति व्योमा प्रज्ञापतिः सप्तदशः स्तो-
 मः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमासपञ्चर्तुत्रयसप्तदशावयवत्वात् (29.)
 तद्रूपासि । य एव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रज्ञापतिर्वि-
 व्योमा प्रज्ञापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः
 पञ्चर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूवोत्तरतस्त-
 स्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति [ट.४.१.११.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.८.] दक्षिणाम-
 परयोर्धरुण एकविंश इति । अपरानूकान्तविक्रितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां
 जङ्गामात्रौ धरुण इति दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ धरुणो धारकः प्रति-
 ष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावयवत्वादेकविंशः द्वा-
 दश मासाः पञ्चर्तवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपासि । य एवैकविंश
 स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशो
 ऽथोऽसौ वाऽआदित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तव इमे लो-
 का असाविवादित्यो धरुण एकविंशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदा क्षेत्रेषोऽस्तमे-
 त्यथेदं सर्वं ध्रियतऽआदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति [ट.१.
 १.१२.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.११.] चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति । चतस्र
 उपधाय चतुर्दशार्धपद्या उदङ्मुख उपदधाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः ॥ अतः परं
 संवत्सरत्रयपाण्युपदधाति । प्रकृष्टा तूर्तिस्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः स्तोमः
 यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सरश्चेत्यवय-
 वाः । य एवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्तस्य
 द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति सं-
 वत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरिति तदेव तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः [ट.४.१.
 १३.] ॥ तपोऽव्यपो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोऽन्नवर्षैस्तपतीति स

नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपासि । य एव नवदश स्तोम-
स्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः सं-
वत्सर एव तपो नवदशस्तग्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि
तपति तदेव तद्रूपमुपद° [१४.] ॥ अभिवर्त्यते आवर्त्यतऽइत्यभीवर्तः समावृत्ति-
रूपः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्तयत्यावर्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्तः संव-
त्सरः उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति [पा° ६.३.१२२.] दीर्घः द्वादशमाससप्तर्तु-
संवत्सररूपविंशतिसंख्यया सहितः सविंशः । य एव सविंश स्तोमस्तं तदुपधा-
धातीत्यथो संवत्सरो वाऽअभीवर्तः सविंशस्तस्य द्वादश मासाः (३०.) सप्तर्तवः
संवत्सर एवाभीवर्तः सविंशस्तग्यत्तमाह अभीवर्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भू-
तान्यभिवर्तते तदेतद्रूप° [१५.] ॥ वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविंशः स्तोमः यद्वा
वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः द्वादश मासाः सप्तर्तवः द्वे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति
द्वाविंशतिसंख्योपेतत्वाद्वाविंशः तद्रूपासि । य एव द्वाविंश स्तोमस्तं तदुपधा-
त्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्तवो द्वेऽअहोरात्रे
संवत्सर एव वर्चो द्वाविंशस्तग्यत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां
वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप° [१६.] ॥ सम्बिभर्ति सम्भरणाः सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तो-
मस्त्वमसि यद्वा सम्भरत्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा सम्भरणाः संवत्सरः
त्रयोदश (३१.) मासाः सप्तर्तवो द्वेऽअहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशाव-
यवः तद्रूपासि । य एव त्रयोविंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव स-
म्भरणास्त्रयोविंशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एव
सम्भरणास्त्रयोविंशस्तग्यत्तमाह सम्भरणा इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि स-
म्भृतस्तदेव तद्रूप° [१७.] ॥ योनिः प्रजोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि यद्वा योनिः
सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रूपासि । य एव चतुर्विंश स्तो-
मस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिर्धमासा-
स्तग्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप° [१८.] ॥
गर्भाः व्यत्ययेन बहुलं सामगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽसि यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतो-
त्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पक्षा एकः संवत्सर इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भा

भवतीति वा गर्भः । य एव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य-
 त्माह गर्भा इति संवत्सरो ह् । त्रयोदशो मासो गर्भो भूवर्तुन्प्रविशति तदेव
 तद्रूपं [११.] ॥ अज्ञः मतुन्नोपः अज्ञस्वी तेजस्वी वज्रो वाऽअज्ञः तद्रूपस्त्रिणवः
 स्तोमोऽसि यद्वा अज्ञः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रिणवः
 त्रिगुणा नव यत्र । य एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति व-
 ज्रो वाऽअज्ञो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वाऽअज्ञस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशति-
 र्धमासा द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिणवस्तद्यत्तमाहौज इति संवत्सरो हि
 सर्वेषां भूतानामौजस्वितमस्तदेव तद्रूपं [२०.] ॥ क्रतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तो-
 मोऽसि यद्वा संवत्सर एव करोतीति क्रतुः पक्षवर्तुसंवत्सरात्मकत्वादेकत्रिंशः ।
 य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंशस्तस्य च-
 तुर्विंशतिरर्धमासाः षट्पतवः संवत्सर एव क्रतुरेकविंशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति
 संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति [८.४.१.२१.] श्रुतेः ॥ प्रतिष्ठा स्थिति-
 केतुस्त्रयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वा-
 त्पक्षवर्तुहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपद-
 धात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षट्पतवो
 द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि
 सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपं [२२.] ॥ ब्रध्नः सूर्यः असौ वाऽआदित्यो ब्रध्न
 इति श्रुतेः विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति कोशात् ब्रध्नस्य विष्टपं
 स्वाराज्यं स्वतत्त्वं तद्रूपस्तत्प्रदो यश्चतुस्त्रिंश स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा संवत्सरो
 ब्रध्नस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्षसप्तवर्तुहोरात्रसंवत्स-
 रात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव
 ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः सप्तवर्तवो द्वेऽअहोरात्रे सं-
 वत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं
 वै ब्रध्नस्य विष्टपं तदेतद्रूपं [२३.] ॥ नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संव-
 त्सरो वा नाकः काम्यतऽइति कं सुखं न कमकं दुःखं तन्नास्ति यत्र स नाकः

षट्त्रिंशः पक्षमासात्मकत्वात् । य एव षट्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कस्मै चनाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूपं [२४.] ॥ विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमासत्वेन षड्विंशतिः पक्षाः सप्तर्तवः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः । य एवाष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरहोरात्राणि त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त इति संवत्सरादि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूपं [२५.] ॥ धर्त्रं धारकश्चतुर्हस्तरस्तोमश्चतुष्टोमः मध्यपदलोपी समासः त्रिवृत्यश्चदशसप्तदशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि । वायुर्वा धर्त्रं जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति [८. ४. १. २६.] श्रुतेः ॥ आदावन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति भावः तदुक्तं श्रुत्या [८. ४. १. २६.] स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति ॥ एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवादिभिः स्तोमद्वयत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः ॥ २३ ॥

VII. a. अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृत् त्रिवृत्स्तोमः ।

b. इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं क्षत्रं स्पृत् पञ्चदशः स्तोमः ।

c. नृचक्षसां भागोऽसि धातुराधिपत्यं जनित्रं स्पृत् सप्तदशः स्तोमः ।

d. मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वातं स्पृत् एकविंश स्तोमः ॥ २४ ॥

का° [१७. १०. १२.] दक्षिणां पूर्वयोर्ग्नेर्भाग इति । पूर्वानूकान्ते विहितयोर्जङ्गमात्रोर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्युदञ्चुखः उत्तरा पूर्वमुपदिता ॥ दश यज्ञेषु चतुर्भिर्म-

त्युमोहिन्युपधानं षड्भिः षट्पद्योपधानं दशेष्टकाः स्पृत्संज्ञाश्च तत्रार्थवादः श्रुत्यु-
क्तः । उत्पन्नेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि भूतानि स्रष्टुं गर्भे कृतानि गर्भस्था-
न्येव भूतानि पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ततः प्रजापतिर्देवानुवाच गुष्माभिः स्रष्टाहमि-
मानि भूतानि पापत्रयान्मृत्योर्मीचयामीति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को लाभः प्रजाप-
तिनोक्तं वृणुत तैः कैश्चिदुक्तमस्माकं भागोऽस्तु अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति
तथेत्युक्तेभ्यो भागमपरेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः स्रष्टुं भूतानि मृत्योरस्पृणोत्ततः
स्पृत इष्टका इति । तथा च श्रुतिः [८.४.२.१.२.] अथ स्पृत उपदधात्येतद्वै प्र-
जापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत्तान्यस्य गर्भोऽएव स-
न्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवानब्रवीद्युष्माभिः स्रष्टेमानि सर्वाणि भूतानि
पाप्मनो मृत्यो स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीधमित्यब्रवीत्तं भा-
गो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः
सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोऽद्यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवैतद्यज्ञमानो भा-
गमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोतीति ॥ अथ
मन्त्रार्थः । हे इष्टके या त्वमग्नेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच
आधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया त्रिवृत्स्तोमः विभक्तियत्ययः त्रिवृता स्तोमेन
ब्रह्म ब्राह्मणं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतं रक्षितं यस्यां त्वयि त्रिवृत्स्तोम इति
वा तां त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् स्पृ प्रीतिरक्षाप्राणेषु स्वा-
दिः । वाग्वै दीक्षेति [८.४.२.३.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.१५.] उत्तरामुत्तरयोरिन्द्र-
स्य भाग इति । उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामुपदधा-
ति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके त्वमिन्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि
विष्णोराधिपत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं क्षत्रजातिः स्पृतं मृत्योर्मीचितम् इन्द्राय भागं कृत्वा
विष्णवः आधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.४.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.१४.] उत्तरां द-
क्षिणयोर्नृचक्षसां भाग इति । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोरु-
त्तरां निदधाति दक्षिणोपहिता ॥ नृन् शुभाशुभकर्तृन् चक्षते जानन्ति ते नृचक्ष-
सो देवास्तेषां भागोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्य-
जातिः स्पृतम् देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्रः आधिपत्यमकरोद्विद्वे

जनित्रमिति [८.४.२.५.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.१३.] उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जङ्गमात्रोर्मध्ये उत्तरां जङ्गमात्रां दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यथा त्वैकविंशेन स्तोमेन दिवः सम्बन्धिनी वृष्टिर्वातश्च स्पृतस्तां सादयामि । प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.६.] श्रुतेः ॥ २४ ॥

- वसूनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात्स्पृतं चतुर्विंश स्तोमः ।
- आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भा स्पृताः पञ्चविंश स्तोमः ।
- अदित्यै भागोऽसि पूल आधिपत्यमोज्ञं स्पृतं त्रिणव स्तोमः ।
- देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यं समीचीर्दिशं स्पृताश्चतुष्टोम स्तोमः ॥ २५ ॥

का° [१७.१०.१६.] षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति । चतुर्दशभ्योऽपराः षण्मन्त्रैः षट् पद्या उपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्चादिकं स्पृतं पापान्मोचितम् वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.७.] श्रुतेः ॥ आदित्यानां या त्वं भागोऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः मृत्योः रक्षिताः आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.८.] श्रुतेः । त्वमदित्यै अदित्या भूमेर्भागोऽसि पूल आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोज्ञः बलमष्टमो धातुर्वा स्पृतम् इयं वाऽअदितिरस्यै भागं कृत्वा पूल आधिपत्य° [१.] ॥ त्वं देवस्य सवितुर्भागोऽसि त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यगञ्चन्ति जना (३२.) यासु ता दिशः स्पृताः । देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतयऽआधिप° [१०.] ॥ २५ ॥

- यत्रानां भागोऽस्ययवानामाधिपत्यं प्रजा स्पृताश्चतुश्चत्वारिंश स्तोमः ।
- ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतं त्रयस्त्रिंश स्तोमः ॥ २६ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि अयवानामपरपक्षाणां त्वयाधिपत्यं चतुश्च-
त्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः स्पृताः रक्षिताः । पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा
अयवास्ते ह्रीदः सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधि-
पः [११.] ॥ ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं भागोऽसि त्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं
त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्पृतं पाप्मनो मृत्योः रक्षितम्
तथा यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः स्पृणोति । ऋभूभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो
देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [८. ४. २. १२.] श्रुतेः ॥ २६ ॥

सहस्र सहस्यश्च हैमन्तिकावृतूश्चग्निरेतःक्षेत्रं ॥ २७ ॥

का° [१७. १०. १७.] ऋतव्ये सहस्र सहस्यश्चेति । अनूकमभितो द्वे पक्षे उपद-
धाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः । सहो मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ हैमन्तिकौ हैम-
न्तावयवौ । शिष्टं पूर्वतुल्यम् [१३. २५.] ॥ २७ ॥

VIII. a. एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत् ।

b. तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत् ।

c. पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत् ।

d. सप्तभिरस्तुवत सप्तऽऋषयोऽसृज्यन्त धाताधिपतिरासीत् ॥ २८ ॥

का° [१७. १०. १८.] रेतःसिग्वेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेनानूकः
सृष्टीरेकयास्तुवतेति प्रतिमन्त्रम् । सर्वासु दिक्षु रेतःसिग्वेलायां सृष्टिसंज्ञाः सप्त-
दशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥
सप्तदश यजुषि सृष्टीष्टकादेवत्यानि । अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि मृत्योरेवं
मुक्त्वा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्त्य प्राणाधिष्ठातृदेवान्दिगादीनूचे युष्माभिः सह
परमात्मानं स्तुवेमाः प्रजा जनयामीति देवा उचुः केन स्तोष्यामः स उचि मया
युष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति । तथा च श्रुतिः [८. ४. ३,
१. २.] तद्वै (३३.) प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाकामयत प्रजाः
सृजेय प्रजायेयेति ॥ १ ॥ स प्राणानब्रवीद्युष्माभिः सहैमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते

वै केन स्तोष्यामह् इति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवतेति ॥ प्रजापतिरेकया वाचा सह्यात्मानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यत्य-
यः । वाग्वाऽएका वाचैव तदस्तुवतेति [८.४.३.३.] श्रुतेः । प्रजा अधीयन्त उद-
पाद्यन्त प्रजापत्यर्थमस्थाप्यन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासी-
त्स्वाम्यभूत् । एवं षोडश मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ तिसृभिः प्राणोदानव्यानैरस्तौत्
ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातिः (34) स्वाम्यभूत् । त्रयो वै
प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तैरिति [८.४.३.४.] श्रुतेः ॥ पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत (35.)
पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् य एवमे मनःपञ्चमाः (36.)
प्राणास्तैरेव तदस्तुवतेति [८.४.३.५.] श्रुतेः ॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नासावाग्रूपैः स-
प्तशीर्षण्यप्राणैरस्तुवत ततः सप्तऽऋषयो सृष्टाः धाता जगत्स्रष्टाग्यो देवः स्वाम्य-
भूत् । य एवमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तैरेवेति [८.४.३.६.] श्रुतेः ॥ २८ ॥

a. नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्यासीत् ।

b. एकादशभिरस्तुवतऽऋतवोऽसृज्यन्तार्तवा अधिपतय आसन् ।

c. त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत् ।

d. पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत् ।

e. सप्तदशभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ २९ ॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तौत् ततः पितरः
अग्निस्वात्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितृणामधि-
पत्नी स्वामिनिनाधिकं पालयित्रासीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तै-
रिति [८.४.३.७.] श्रुतेः ॥ एकादशभिः दश प्राणा आत्मैकादशस्तैरस्तुवत (35.) ।
ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभूवन् दश
प्राणा आत्मैकादश इति [८.४.३.८.] श्रुतेः ॥ त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ पादौ
एक आत्मेति तैरस्तौत् ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः मासाभिमान्ययनद्वयात्मकः
संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोदश इति [९.]
श्रुतेः ॥ पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नभिवर्धभागश्च तैरस्तुवत (35.)

ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानो देवः स्वाम्यभूत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहुवाणि यदूर्ध्वं नाभिस्तत्पञ्चदशमिति [१०.] श्रुतेः ॥ सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊरु जानुनी पादौ नाभिरधोभागश्चेति तैरस्तौत् तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वशीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्गुभिस्तत्सप्तदशमिति [११.] श्रुतेः ॥ २१ ॥

- a. नवदशभिस्तुवत श्रूद्रार्योऽवसृज्येतामहोरात्रे अर्धपत्नीऽआस्ताम् ।
- b. एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत् ।
- c. त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत् ।
- d. पञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् ।
- e. सप्तविंशत्यास्तुवत ग्यावापृथिवी व्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायंस्तऽष्ट्वाधिपतय आसन् ॥ ३० ॥

नवदशभिः दश रुस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वःस्थिद्वित्रया नव प्राणास्तैरस्तौत् । ततः श्रूद्रार्यो श्रूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामित्वेनास्ताम् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणा इति [८. ४. ३. १२.] श्रुतेः ॥ एकविंशत्या विंशतिः कर्पादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौत् । ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः शफं (37.) क्लीवि खुरः पुमानित्यमरः [२. ८. ४१.] वरुणस्तेषामधिपतिरासीत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंश इति [१३.] श्रुतेः ॥ त्रयोविंशत्या विंशतिः कर्पादाङ्गुलयः पादावात्मा चेति तैः स्तुते क्षुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोविंश इति [१४.] श्रुतेः ॥ पञ्चविंशत्या विंशतिः कर्पादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरस्तुवत (38.) तदारण्याः वनस्थाः पशवः कृत्तमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश इति [१५.] श्रुतेः ॥ सप्तविंशत्या कर्पादाङ्गुलयः द्वौ भूजावूत्र चात्मेति तैरस्तुवत (38.) ततो

गावापृथिवी गुभूलोकौ व्यैतां विशेषेणागृह्णामित्यर्थः विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमद्विवचनम् वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगृह्णन् अनुगताः तऽएव स्वामिनोऽभूवन् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चवार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा सप्तविंश इति [१६.] श्रुतेः ॥ ३० ॥

- नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीत् ।
- एकत्रिंशतास्तुवत प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् ।
- त्रयस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेध्यधिपतिरासीत् ।
- लोकं पृण° । e. ता अस्य° । d. इन्द्रं विश्वा° ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥

नवविंशत्या कर्पादाङ्गुलयो नव हिद्रूपाः प्राणास्तैरस्तुवत (३४.) ततो वनस्पतयोऽश्चत्थैवटाद्याः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा इति [८.४.३.१७.] श्रुतेः ॥ एकत्रिंशता कर्पादाङ्गुलयः दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तौत् ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिंश इति [१८.] श्रुतेः पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन्निति [१८.] च ॥ त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत स्तौति स्म प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशाम्यन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठाः प्रजापतिः प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासीत् दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयस्त्रिंश इति [१९.] श्रुतेः ॥ अत्र या-येष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सा-सा तत्तन्मन्त्रोक्तदेवताद्वयेण ध्यातव्येत्यर्थः ॥ का° [१७.१०.११.] उत्तरांसादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवन्नलोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ ततः पुरीषनिर्वापः सप्तऽर्चीपस्थानं च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकं पृण ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्तिस्त्रोऽपि व्याख्याताः [१२.१४-१६.] ॥ ३१ ॥

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥ ॥ इति श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । वेद-
चन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यद्वित्रिचतुश्चितिः (39.) ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १-४ ॥ १-४ ॥ ५. ६ [ग्रैष्माऽऽसूतृ] ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥
- II. ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ a-e ॥ २ ॥ ८ f-k ॥ ३ ॥ ८ ॥ ॥
- III. ॥ १ a-d ॥ १ ॥ e-h ॥ २ ॥ i-m ॥ ३ ॥ १० a-d ॥ ४ ॥ e-k ॥ ५ ॥
१३ ॥ ॥
- IV. ॥ ११ ॥ १ ॥ १२ ॥ २ ॥ १३ [°रालसि - °रालसि - °रालस्यु°]. १४. १५
[वार्षिकाऽऽसूतृ]. १६ [शारदाऽऽसूतृ] ॥ ३ ॥ १६ ॥ ॥
- V. ॥ १७ ॥ १ ॥ १८ a-f ॥ २ ॥ g-m ॥ ३ ॥ १९ a-f ॥ ४ ॥ g-m ॥ ५ ॥
२० ॥ ६ ॥ २३ ॥ ॥
- VI. ॥ २१ ॥ १ ॥ २२ ॥ २ ॥ २४ ॥ ॥
- VII. ॥ २३ a-k ॥ १ ॥ l-s ॥ २ ॥ २६ ॥ ॥
- VIII. ॥ २४ a. b ॥ १ ॥ c. d ॥ २ ॥ २५ a. b ॥ ३ ॥ c [अदितेर्भा°] d ॥ ४ ॥
२६. २७ [°लिकाऽऽसूतृ] ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ॥
- IX. ॥ २८ ॥ १ ॥ २९ a-d ॥ २ ॥ २९ e. ३० a [श्रुद्धार्याऽऽसूतृ. b. c ॥ ३ ॥
३० d. e. ३१ ॥ ४ ॥ ३५ ॥ ॥ नवानुवाकिषु पञ्चत्रिंशत् ॥ ॥
- इति काण्वशाखायां संहितापाठे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ॥

I. अग्नें ज्ञातान्प्रणुद नः सपत्नान्प्रत्यज्ञातान्नुद ज्ञातवेदः ।

अधि नो बृहि सुमना अहेऽस्तव स्याम शर्मस्त्रिवर्च्यऽउद्वी ॥ १ ॥

चतुर्दशेऽध्याये (1.) द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रानुक्ता पञ्चदशे पञ्चमचितिम-
न्त्रा वाच्याः ॥ का° [१७. ११. १. ३.] पञ्चम्यामन्त्रेष्वाश्विनीवदसपत्ना अग्ने ज्ञातानिति

प्रतिमन्त्रम् । पञ्चम्यां चितावाञ्छिनीवत् असपत्न्यासंज्ञा इष्टका अन्तेषूपदधाति अग्ने
 ज्ञातान् सहसा ज्ञातान् षोडशी चतुश्चत्वारिंशः अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्र-
 त्येकमिति सूत्रार्थः ॥ पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तत्र द्वे अग्निदेवत्ये
 त्रिष्टुभौ । हे अग्ने ज्ञातान् पूर्वमुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान् शत्रून् त्वं प्रणुद प्रक-
 र्षेण नाशय । किं च हे ज्ञातवेदः ज्ञातप्रज्ञान अज्ञाताननुत्पन्नांश्च शत्रून्प्रतिनुद नि-
 वर्तय उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः उपसर्गव्यवधानमार्षम् । किं च नोऽस्माकम-
 धिब्रूहि (2.) अधिवद उपदिश यज्ञसम्बन्धिनीमितिकर्तव्यतामिति शेषः । किं कु-
 र्वन् अहेउन् अक्रुध्यन् । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नुपदिशेत्यर्थः । किं च अग्ने
 तव त्वत्सम्बन्धिनी त्रिवत्रथे वत्रथं गृहं त्रयाणां वत्रथानां समाहारे यज्ञगृहत्रये
 सदोहविधानाग्नीध्रत्रये वयं स्याम भवेम सदा यज्ञान्कुर्म इत्यर्थः । कीदृशे त्रिवत्रथे
 शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये । तथा उद्गौ द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिभिरुद्भवति समृध्यत
 ऽइत्युद्भिः तस्मिन् भवतेऽर्पित्ययः ॥ अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति ॥१॥

सहसा ज्ञातान्प्रणुदा नः सपत्नान्प्रत्यज्ञातान्ज्ञातवेदो नुदस्व ।

अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयं स्याम प्रणुदा नः सपत्नान् ॥२॥

अथ पश्चादुपदधाति । सहसा बलेन ज्ञातानुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान्प्रणुद
 नाशय । हे ज्ञातवेदः अज्ञातान् उत्पत्त्यमानानपि (3.) प्रतिनुदस्व आत्मनेपद-
 मार्षम् । किं च सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभचित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्योऽधि-
 कान्वद । वयमपि तत्प्रसादादधिकाः स्याम भवेम । नोऽस्माकं सपत्नान्प्रणुद पु-
 नरुक्तिरादरार्था । शोभनं मनो यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्य-
 मानः भृशादिभ्य इति [पा० ३.१.१२.] क्यङ् ततः शानच् ॥२॥

a. षोडशी स्तोम ओजो द्रविणम् ।

b. चतुश्चत्वारिंश स्तोमो वर्चो द्रविणम् ।

c. अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वेऽभिगृणान्तु देवाः ।

स्तोमपृष्ठा घृतवतीरु सीद प्रजावदस्मे द्रविणायज्ञस्व ॥३॥

अथ दक्षिणातः । इष्टकादेवत्यं यतुः । पञ्चदशकलस्य पक्षस्य भर्ता य आदि-
त्यत्रप स्तोमः षोडशावृत्युपेतो वा यः स्तोमः यच्च ओजो बलत्रपं द्रविणं धनम्
हे इष्टके त्वं तदुभयत्रपासि तां त्वामुपदधामि ॥ अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्यं यतुः ।
चतुश्चत्वारिंशदावृत्या सम्पन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुत्रूपो वा यच्च बलत्रपं धनम् तदुभ-
यत्रपां त्वामुपदधामि ॥ अथ मध्ये पञ्चमी । त्रिष्टुप् । सा भक्षणे न प्साति भक्ष-
यति विनाशयतीत्यप्सो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्याग्निश्चन्द्रत्रपस्य पञ्चदशकलस्य
(४.) पुरीषमसि पूरयित्री भवसि हे इष्टके या त्वं तां त्वां विश्वे देवा अभिगृणान्तु
स्तुवन्तु स्तोमैः पृष्टैश्च युता क्षोष्यमाणघृतयुता च सती सा त्वमिहं चतुर्थ्या चि-
तौ सीद् उपविश अस्मे अस्मासु प्रज्ञावत्पुत्रयुतं द्रविणा द्रविणं धनं यज्ञस्व (५.)
देहि ॥ ३ ॥

a. एवश्रुन्दः । b. वरिवश्रुन्दः । c. शम्भूश्रुन्दः । d. परिभूश्रु-
न्दः । e. आश्रुच्छन्दः । f. मनश्रुन्दः । g. व्यचश्रुन्दः । h. सि-
न्धुश्रुन्दः । i. समुद्रश्रुन्दः । k. सरिरं हन्दः । l. ककुहन्दः ।
m. त्रिककुहन्दः । n. काव्यं हन्दः । o. अङ्गुपं हन्दः । p. अक्ष-
रपङ्क्तिश्रुन्दः । q. पदपङ्क्तिश्रुन्दः । r. विष्टारपङ्क्तिश्रुन्दः । s. क्षुरो
आज्ञश्रुन्दः ॥ ४ ॥

का° [१७.११.५.] विराजो दश-दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेवश्रुन्द इति प्र-
तिमन्त्रम् । प्रतिदिशं दश-दश (६.) विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्चत्वारिंश-
त्यग्या एवेति सूत्रार्थः ॥ चत्वारिंशत्यङ्गुलिषु इष्टकादेवत्यानि । एति गहति सर्वा
जन्तुसमूहोऽस्मिन्नित्येवः पृथिवीलोकः स एव हन्दोत्रपेण स्थितवात् हादकवाद्वा
हन्दः हे इष्टके त्वं तद्रूपासि तां त्वामुपदधामि एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता
(७.) ज्ञेया अयं वै लोक एवश्रुन्द इति [८.५.२.३.] श्रुतेः ॥ वरिवः प्रभामण्ड-
लेन (८.) त्रियतऽआत्रियतऽइति (९.) वरिवोऽन्तरिक्षं तदेव हन्दः अन्तरिक्षं वै
वरिवश्रुन्द इति [८.५.२.३.] श्रुतेः ॥ शम्भूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भूः क्षु-
लोकः क्षौर्वै शम्भूश्रुन्द इति [३.] श्रुतेः ॥ परितो भवति व्याप्य वर्ततऽइति प-

रिभूर्दिग्वाचकः शब्दः दिशो वै परिभूश्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥ आहत् । आह्वा-
यति स्वरसेन सर्वं शरीरमित्याहत् अन्नम् अन्नं वाऽआहच्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥
मनः । प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि प्रजापतिर्वै मन-
श्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥ व्यचः । व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा (10.) विचति व्याप्नोति सर्वं
जगदिति व्यचः आदित्यः असौ वाऽआदित्यो व्यचश्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥ सि-
न्धुः । स्यन्दति नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः प्राणो वै सिन्धुश्छन्द
इति [८.५.२.४.] श्रुतेः ॥ समुद्रम् । समुद्रवत्यस्माद्विकल्पसमूहा (11.) इति स-
मुद्रं मनः यद्वा समुद्रसाम्याद्राम्भीर्येण समुद्रं मनः मनो वै समुद्र (12.) इति [४.]
श्रुतेः ॥ सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगच्छरान्निर्गच्छतीति सरिरं वाक्
वाग्वै सरिरं छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ ककुप् कं सुखं शरीरे स्कुभाति धारयतीति
ककुप् कं सुखं कोपयति दीपयतीति वा (13.) कुप् (14.) दीप्तौ चरादिः क्षिप्
पूर्वत्रपजे सलोपश्छान्दसः ककुप् प्राणः प्राणो वै ककुप्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥
त्रिककुप् त्रेधा कं पीतमुदकं (15.) स्कुभातीति त्रिककुप् उदानः उदानो वै त्रि-
ककुप्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीतृपः
शब्दः त्रयो विद्या काव्यं छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ अङ्गुपम् अङ्गु कुटिलगतौ अङ्गेन
कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्गुपमुदकम् आपो वाऽअङ्गुपं छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ अ-
क्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाशरहिता पङ्क्तिरावलिर्गस्याः (16.) साक्षरपङ्क्तिर्योः
असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ पदपङ्क्तिः पदानां चरणन्यासा-
नां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूलोकः अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति [४.]
श्रुतेः ॥ विष्टारपङ्क्तिः विस्तारा विस्तार्यतश्च इति विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता
वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक् दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति [४.]
श्रुतेः ॥ नुरः नुर विलेखनखननयोः (17.) नुरति विलिखति व्याप्नोति सर्व-
मिति नुरः तीव्रः । भ्राजते दीप्यतश्च इति भ्रजः रुस्वश्छान्दसः नुरो भ्रज आदित्यः
असौ वा आदित्यः नुरो भ्रजश्छन्द इति [८.५.२.४.] श्रुतेः ॥ ४ ॥

a. आहच्छन्दः । b. प्रहच्छन्दः । c. संयच्छन्दः । d. विपच्छन्दः ।

e. बृहच्छन्दः । f. रथत्तरं छन्दः । g. निकायश्छन्दः । h. विवध-

शृङ्गः । i. गिरशृङ्गः । k. अजशृङ्गः । l. सस्तुशृङ्गः ।
 m. अनुष्टुशृङ्गः । n. एवशृङ्गः । o. वरिवशृङ्गः । p. वयशृङ्गः ।
 q. वयस्कृशृङ्गः । r. विष्यर्धाशृङ्गः । s. विशालं शृङ्गः ।
 t. हृदिशृङ्गः । u. दूरोक्तं शृङ्गः । v. तन्त्रं शृङ्गः । w. अङ्गाङ्गं
 शृङ्गः ॥ ५ ॥

आहत् आह्रादयति शरीरमित्याहृदन्नम् प्रहत् प्रहादयतीति प्रहृदन्नम् अन्नं वा
 ऽआहृच्छन्दोऽन्नं प्रहृच्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ संयत् संयहति व्यापारान्निवर्तयति
 जत्तूनि इति संयत् रात्रिः रात्रिर्वै संयच्छन्द इति [८.५.२.५.] श्रुतेः ॥ विषत् विशे-
 षेण यहति गहति व्यापारयेतस्ततो जना यत्रेति विषदिनम् अहर्वै विषच्छन्द
 इति [५.] श्रुतेः ॥ वृहत् विस्तीर्णं स्वः असौ वै लोको वृहच्छन्द इति [५.]
 श्रुतेः ॥ रथन्तरं रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमाण्डलम् अयं वै लोको
 रथन्तरं शृङ्ग इति [५.] श्रुतेः ॥ निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादी-
 नुन्मूलयन्निति निकायो वामुः कै शब्दे वायुर्वै निकायशृङ्ग इति [५.] श्रुतेः ॥
 विवधः विविधं वध्यते रुन्ध्यते पापफलानि भोक्ष्यते (१८.) भूतप्रेतादिव्यपेण प्रा-
 णिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् अन्तरिक्षं (१९.) वै विवधशृङ्ग इति [५.] श्रुतेः ॥
 गिरः गीर्यते भक्ष्यतऽइति गिरोऽन्नम् अन्नं वै गिर (२०.) इति [५.] श्रुतेः ॥ अजः
 (२१.) अजते दीप्यतऽइति अजोऽग्निः अग्निर्वै अजशृङ्ग इति [५.] श्रुतेः ॥ संस्तुप्
 अनुष्टुप् सम्यक् स्तुभ्यते रुध्यते वशीक्रियते अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा सं-
 स्तुप् अनुष्टुप् वाक् वागेव सस्तुच्छन्दो वागनुष्टुच्छन्द इति [५.] श्रुतेः ॥ एवः
 वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ वयः बाल्यादिवयोहेतुभूतमन्नम् अन्नं वै वय-
 शृङ्ग इति [६.] श्रुतेः ॥ वयस्कृत् वयांसि बाल्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठ-
 राग्निः अग्निर्वै वयस्कृच्छन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ विष्यर्धाः विविधं स्पर्धन्ते ऐश्वर्याधि-
 कादर्शनेन जना यत्रेति विष्यर्धाः स्वर्गः स्पर्ध संघर्षे असुन् (२२.) असौ वै लो-
 को विष्यर्धाशृङ्ग इति [६.] श्रुतेः ॥ विशालम् विविधं शालन्ते शोभन्ते जना
 यत्रेति विशालं भूतलम् अयं वै लोको विशालं शृङ्ग इति [६.] श्रुतेः ॥ हृदिः

हाग्यतेऽर्कश्मिभिरिति (23.) हृदिस्तर्क्षितम् अन्तरिक्षं वै हृदिश्छन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ दूरोरुणम् दुःखेन रोहुमारोहणं (24.) कर्तुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टो-
मादियज्ञप्रयासज्ञातज्ञानसाध्यत्वादिति (25.) दूरोरुणं रविः असौ वाऽआदित्यो
दूरोरुणं छन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ तन्द्रम् तन्द्रि (26.) सादे मोहे तन्द्रति सीद-
ति स्थानसंकोचनेति तन्द्रं श्रेणी पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ अङ्गाङ्गम्
अङ्गे स्थले (27.) अङ्गानि गर्तपाषाणादिचिह्नानि यत्रेत्यङ्गाङ्गं जलम् आपो वा
ऽअङ्गाङ्गं छन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ अत्रेष्टकानां भूलोकादिव्रणेण स्तुतिरिति भावः
॥ ५ ॥

- II. a. रश्मिना सत्याय सत्यं जित्व । b. प्रेतिना धर्मणा धर्मं जित्व ।
c. अन्वित्या दिवा दिवं जित्व । d. संधिना तर्क्षितेणान्तरिक्षं जित्व ।
e. प्रतिधिना पृथिव्या पृथिवीं जित्व । f. विष्टम्भेन वृद्ध्या वृष्टिं जित्व ।
g. प्रवयाङ्गाहं जित्व । h. अनुया राज्या रात्रौ जित्व । i. उजिज्ञा
वसुभ्यो वसून्जित्व । k. प्रकृतेनादित्येभ्य आदित्यान्जित्व ॥ ६ ॥

का० [१७.११.१.१०.] सर्वतोऽषाढवेलायाऽ स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति
प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् । अषाढवेलायां सर्वदिनु स्तोमभागासंज्ञा इ-
ष्टका उपधाति रश्मिनेत्याद्येकोनत्रिंशन्मन्त्रैः तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन
अर्थाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थः ॥ एकोनत्रिंशद्यज्ञोष्ठीष्टकादिव-
त्यानि । इमे मन्त्राः श्रुत्या त्रिधा व्याख्याताः कण्डिकाद्वयपर्यन्तमनुपदिता स-
त्यदो जित्वेति प्रथमः अदोऽस्यमुष्मै त्वामुपधामीति द्वितीयः अधिपतिनोर्जीर्जं
जित्वेति तृतीयः प्रकारः । तथा च श्रुतिः [८.५.३.३.] अमुनादो जित्वादोऽस्यमु-
ष्मै त्वधिपतिनोर्जीर्जं जित्वेति त्रिधा विहितास्त्रेधा विहितऽ क्यन्नमिति ॥ अथ
वाक्यार्थः (28.) । हे इष्टके त्वं रश्मिनाग्नेन सत्यायोपदिता सती सत्यं सत्यवचो
जित्व तर्पय तेजोवृद्धिप्रदत्वादनं रश्मिः रश्मिरन्नमिति [८.५.३.३.] श्रुतेः ॥ प्रक-
र्षेण देहे इतिर्गतिर्यस्येति प्रेतिरन्नम् तेन । धर्मणा विभक्तिव्यत्ययः धर्मणे धर्मा-
योपदिता सती धर्मं जित्व प्रीणय प्रेतिरन्नमिति [६.] श्रुतेः । सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं

(29.) पदं चतुर्थ्यन्तं कार्यम् ॥ अन्वेति देहमनुगृह्णीत्यन्वितिर्नम् (30.) तथा दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं द्युलोकं जिव्व अन्वितिर्नमिति [३.] श्रुतेः ॥ संधिना सम्यग्वलादिकं धीयतेऽस्मिन्निति संधिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिव्व ॥ प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिव्व ॥ विष्टम्भेन देहं विष्टम्भयतीति विष्टम्भोऽन्नं तेन वृथ्यै उपहिता वृष्टिं जिव्व ॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गृह्णीति प्रवान्नम् तेनाङ्गाल्ले उपहिताहृदिनं जिव्व ॥ अनुया देहान्तर्गतदासप्रतिनाडीभिरनुयाति आप्नोति देहमेत्यनुयान्नं तथा तृतीयैकवचने आतो धातोरित्यालोपः [पा० ६.४.१४०.] । रात्रौ उपहिता रात्रीं (31.) जिव्व ॥ उशिजा वश कालौ उश्यते सर्वैः काम्यत इत्युशिगन्नम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसून्जिव्व ॥ प्रकेतेन प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादित्येभ्योऽर्थायोपहितादित्यान्जिव्व ॥ ६ ॥

- a. तलुना रायस्योषेण रायस्योषं जिव्व । b. संसर्पेण श्रुताय श्रुतं जिव्व । c. ऐडेनौषधीभिरोषधीर्जिव्व । d. उत्तमेन तनूभिस्तनूर्जिव्व । e. वयोधसाधीतेनाधीतं जिव्व । f. अभिजिता तेजसा तेजो जिव्व ॥ ७ ॥

तलुना तन्यते विस्तार्यत इति तलुरन्नं तेन । रायस्योषेण धनपुथ्यै उपहिता रायस्योषं जिव्व ॥ संसर्पेण सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय शास्त्रायोपहिता श्रुतं जिव्व ॥ इडान्नम् इडैवैडम् स्वार्थेऽण् तेनौषधीभिः ओषधर्थमुपहिता ओषधीर्जिव्व ॥ उत्तमेन उद्धतं तमो यस्मात् यद्वोत्तमेनोत्कृष्टेनान्नेन तनूभिः शरीरार्थमुपहिता तनूः शरीराणि जिव्व ॥ वयोधसा वयो दधाति पुलाति वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं (32.) जिव्व ॥ अभि सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वज्ञयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजोऽर्थमुपहिता तेजो जिव्व ॥ ७ ॥

- a. प्रतिपदसि प्रतिपदे वा । b. अनुपदस्यनुपदे वा । c. सम्पदसि सम्पदे वा । d. तेजोऽसि तेजसे वा ॥ ८ ॥

अदोऽस्यमुष्मै वेति व्याख्यातमन्त्रानाह । प्रतिपद्यते जीवनमनेनेति प्रतिप-

दन्नम् हे इष्टके त्वं प्रतिपदन्नद्वयासि प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधामीति शेषः एवं सर्वत्र ॥ प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधामि ॥ हे इष्टके त्वं सम्पदन्नमसि सम्पदेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ तेजसः कारणात्तात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वामुपदधामि ॥ ८ ॥

- a. त्रिवृदसि त्रिवृते वा । b. प्रवृदसि प्रवृते वा । c. विवृदसि विवृते वा । d. सवृदसि सवृते वा । e. आक्रमोऽस्याक्रमाय वा । f. संक्रमोऽसि संक्रमाय वा । g. उत्क्रमोऽस्युत्क्रमाय वा । h. उत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै वा । i. अधिपतिर्नोर्जीर्जं जित्व ॥ १ ॥

कृषिवृष्टिवोज्ञपेण त्रिगुणवात्त्रिधा वर्तत इति त्रिवृदन्नम् तद्रूपां त्वां त्रिवृते उपदधामि ॥ प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नम् यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ विशेषेण वर्तते भूतेषु इति विवृदन्नम् त्वं विवृदसि विवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ सह वर्तते सवृदसि सवृतेऽन्नाय त्वामुप ॥ आक्रामति पराभवति क्षुधामित्याक्रमोऽन्नं क्रमाक्रमोऽसि आक्रमाय त्वामुप ॥ देहे संक्रामतीति संक्रमोऽन्नं त्वं संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वामुप ॥ संतानोत्पत्त्यै वोज्ञपेण परिणम्योत्क्रामतीत्युत्क्रमोऽन्नं त्वं तद्रूपासि उत्क्रमाय त्वामुप ॥ उत्कृष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युत्क्रान्तिरन्नम् (33.) हे इष्टके त्वमुत्क्रान्तिरसि उत्क्रान्त्यै अर्थाय (34.) त्वामुपदधामि ॥ अथ तृतीयो व्याख्याभेदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं (35.) जित्व तर्पय ॥ एवं मन्त्रेष्वभिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्या ॥ १ ॥

III. राक्षसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतूनां प्रतिधर्ता त्रिवृत्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रयत्वाऽयमुक्थमव्यथयि स्तभ्रातु रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षेऽऋषयस्त्वा प्रथमज्ञा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते वा सर्वे संविदाता नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यज्ञमानं च सादयन्तु ॥ १० ॥

का° [१७. १२. १.] नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्याविलायामाश्विनीवद्राश्यसीति प्रतिमन्त्रम् । पूर्वानूके स्थानाभावात्पूर्वानूकवर्जं त्रिदिवानूकेषु ऋतव्याविलायामनूकोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवन्नाकसत्संज्ञेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पुरस्तादुपदधाति । राश्यसि । पञ्च यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके राज्ञी राजमाना प्राची पूर्वा दिक् त्वमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयोऽधिकं पालयितारः । अग्निर्हेतीनामुपद्रवकारिणीनां परायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । किं च त्रिवृत्स्तोमः तां तां पृथिव्यां श्रयतु उत्थापयतु । आज्यमाज्यनामकमुक्थं शस्त्रं प्र वो देवायाम्नये इत्यादिकम् [ऐतरेयब्रा° २. ४०.] अव्यथायै न व्यथा अव्यथा तस्यै चलनाभावाय तां स्तभ्रातु दृढीकरोतु । रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय तां स्तभ्रातु । प्रथमज्ञाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु सुलोकमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिणा ऊर्ध्वेन तां प्रथन्तु प्रथयन्तु हृन्दस्युभयथेति [पा° ३. ४. ११७.] शय आर्धधातुकवाप्तिर्लोपः प्राणा वाऽऋषयः प्रथमज्ञा इति श्रुतेः [च. ६. १. ५.] आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृग्विशालां तां कुर्वन्त्वित्यर्थः । विधर्ता इष्टकानिष्पादयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च तां प्रथयताम् यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानी देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानी तौ च तां प्रथयताम् विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक्च तौ मनश्चतौ ह्रीदः सर्वं विधारयत इति [च. ६. १. ५.] श्रुतेः । किं च ते सर्वे यथोक्ता वस्वादयः संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वहृत्पे सुखहृत्पे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्वां च सादयन्तु स्थापयन्तु ॥ स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादिकण्डिकासु [१०. १०-१४.] व्याख्यातानि ॥ १० ॥

वि॒रा॒ट्सि॒ द॒क्षि॒णा॒ दि॒यु॒द्रा॒स्ते॒ दे॒वा॒ अधि॒प॒तय॒ इन्द्रो॒ हे॒ती॒नां॒ प्रति॒ध॒र्ता॒
प॒ञ्च॒द॒श॒स्त्वा॒ स्तो॒मः॒ पृथि॒व्याऽ॒ श्रय॒तु॒ प्र॒उ॒ग॒मु॒क्थ॒मव्य॒थायै॒ स्तभ्रा॒तु॒ बृ॒ह॒त्सा॒
म॒ प्रति॒ष्ठि॒ — सा॒द॒य॒न्तु ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणातः । चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उ
क्त्यानि सामानि चान्यानि समानमन्यत् । वायुरग्रेगा इति [अध्या° २७. ३१.] प्र
उगं शस्त्रम् ॥ ११ ॥

सम्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रति
धर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभातु
वैत्र्यऽऽसाम् प्रतिष्ठि° — सादयन्तु ॥ १२ ॥

अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्राट् । आ त्वा रथं यथोतये इति [ऋक्सं° म°
८. ७. १. १.] मरुत्वतीयं शस्त्रम् ॥ १२ ॥

स्वराडस्युदीची दिग्नरुतस्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्तैक-
विंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रयतु निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभातु वै-
राजऽऽसाम् प्रतिष्ठि° — सादयन्तु ॥ १३ ॥

अथोत्तरतः । स्वेनैव राजते स्वराट् । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यादिकं [ऋक्सं°
म° ७. २. १५. २२.] निष्केवल्यं शस्त्रम् ॥ १३ ॥

अधिपत्यसि बृहती दिग्विश्ये ते देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्र-
तिधर्ता त्रिणावत्रयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमो पृथिव्याऽऽश्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते
ऽउक्थे अव्यथायै स्तभीताऽऽशास्वरैवते सामनी प्रतिष्ठि° — सादयन्तु
॥ १४ ॥

अथ मध्ये । हे इष्टके अधिकं पालयित्री बृहती प्रौढोर्धा दिगसि । त्रिणाव-
त्रयस्त्रिंशौ स्तोमो त्वां पृथिव्यां श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अचलनाय स्त-
भीताम् । शास्वरैवते सामनी चान्तरिक्ते स्थित्यै त्वां स्तभ्नीताम् । द्विवचने वि-
शेषः । तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यादि [ऋक्सं° म° ५. ६. १०. १.] वैश्वदेवं शस्त्रम् वै-
श्वानराय पृथुपाजसे इत्यादिकमाग्निमारुतं शस्त्रम् [ऋक्सं° म° ३. १. १३. १.] उक्त-
मन्यत् ॥ १४ ॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥
 पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दङ्क्ष्णावः पशवो हेतिः पौरुषेयो
 वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽग्रस्तु ते नोऽवतु ते नो मृडयतु ते यं द्विष्मो
 यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १५ ॥

का° [१७. १२. २. ३.] पुरीषमोप्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं
 यथालिङ्गम् ॥ नाकसत्सु तूष्णीं चावात्मदं प्रक्षिप्य नाकसदामुपरि सर्वदिक्षु य-
 थालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यल्लिङ्गको मन्त्रस्तद्दिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासंज्ञकाः प-
 ञ्चेष्टका उपधातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यज्ञंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । योऽयं पुरोऽग्निः
 इष्टकावपः पुरस्तादुपधीयमानवात्पुरोऽग्निः अग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर इति प्रा-
 च्छब्दं यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति श्रुतेः [ट. ६. १. १६.] । कीदृशः । हरिकेशः
 हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे हरि-
 द्वर्णोऽइत्यभिधानात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः इति [ट. ६. १. १६.] श्रुतेः ॥ त-
 स्याग्नि रथगृत्सः रथौजाः च सेनानीग्रामण्यौ रथे गृत्सो मेधावी कुशलो रथगृत्सः
 गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मण इति यास्कोक्तेः [निरु° १. ५. (36.)] । सेनां
 (37.) नयतीति सेनानीः । चौ समुच्चयार्थौ । रथे ओजस्तेजो यस्य स रथौजाः र-
 थयुद्धकुशल इत्यर्थः । स ग्रामं (38.) नयतीति ग्रामणीः । एतन्नामकौ सेनानी-
 ग्रामण्यौ परिचारकौ (39.) तौ च वासन्तिकावृतू इत्यर्थः वासन्तिकौ तावृतू इ-
 ति [१६.] श्रुतेः ॥ तथा पुञ्जिकस्थला क्रतुस्थला चेत्यप्सरसौ दिगुपदिग्रूये यस्य प-
 रिचारिके । पुञ्जिकस्य पुञ्जकृतस्य (40.) वृपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थ-
 लाधारभूता पुञ्जिकस्थला । क्रतूनां संकल्पानां वृपादिज्ञानानां स्थला स्थानभूता
 क्रतुस्थला । पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पुञ्जिकस्थला
 च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक्कोपदिशा चेति ह स्माह माहित्यिरिति (41.)
 श्रुतेः [१६.] ॥ दङ्क्ष्णावो दशनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुधं वधः ॥ पौ-
 रुषेयः पुरुषसम्बन्धी वधः हननं वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम् यस्मिन्नस्त्रे मुक्ते (42.)
 रावणसेनेव परस्परं रिपवो घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरु-

त्रयो वधः प्रहेतिरिति [१६.] श्रुतेः ॥ यस्याग्नेरियं सामग्री हे इष्टके (43.) त्वं त-
दग्निस्ववृषासीत्यर्थः । योऽयमग्निर्यौ च तस्य सेनानीग्रामण्यौ ये चाप्सरसौ ये च
हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान्मृडयन्तु
सुखयन्तु ते नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः यश्च
नरो नोऽस्मान्द्वेष्टि अस्मास्वप्रोक्तिं करोति तं नरमेषां पूर्वाक्तानां जम्भे दंष्ट्राक-
राले मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः जम्भि नाशने जम्भयति नाशयति जम्भा दंष्ट्रा य-
स्मिन्नस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥
मेनका च सहजन्त्या चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांसि प्रहेतिस्तेभ्यो
— दध्मः ॥ १६ ॥

अथ दक्षिणतः । दक्षिणास्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणादाजिति [पा० ५.३.३६.]
सप्तम्यन्तादक्षिणशब्दादाद्यन्त्ययः दक्षिणा दक्षिणतः (44.) अयं विश्वकर्मा विश्वं
सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः अयं वै वायुर्विश्वकर्मा यो
ऽयं पवतः एष ह्रीदृ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादिष दक्षिणैव भू-
यिष्ठं वातीति [ट. ६.१.१०.] श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः
स्वनति श्रूरशब्दं करोतीति रथस्वनः । रथे स्थितः चित्र आश्चर्यकारी रथेचित्रो
ग्रामणीः कृत्तदन्तादिति [पा० ६.३.१.] सप्तम्या अलुक् तौ ग्रैष्मावृतू ग्रैष्मौ तावृ-
तूऽश्ति [१०.] श्रुतेः ॥ मानयत्येनां मेनका । जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्त्या ।
अप्सरसो हि सर्वसाधारणाः । एते अप्सरसौ ॥ यातुधाना रक्षसामवात्तरजातिभि-
दो बोध्यः हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ । क्रूरा यातुधानास्त्रीक्ष्णहेतिवृषाः अति-
क्रूराणि रक्षांस्यतितीक्ष्णप्रहेतिस्ववृषाणि ॥ हे इष्टके यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं त-
दृषासि ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

अयं पश्चाद्विश्वव्याचास्तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्यौ । प्रहोचन्ती
चानुहोचन्ती चाप्सरसौ व्याघ्रा हेतिः सर्पा प्रहेतिस्तेभ्यो — दध्मः ॥ १७ ॥

अथ पश्चात् । अवरस्मिन्प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति [पा० ५. ३. ३२.] सूत्रेण निपातः पश्चात्पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः असुन् (45.) पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यतः इति पश्चात् असौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचा यदा क्वेवैष उदेत्यथेदं सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादितं प्रत्यञ्चमेव यत्तं पश्यन्तीति [ट. ६. १. १८.] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत-इव स्थिरो रथेप्रोतः सेनानीः । असमोऽन्यै रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकावृतू वार्षिकौ तावृतूऽइति [१८.] श्रुतेः ॥ प्रस्नोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति प्रस्नोचन्ती ॥ अनु वारं-वारं मूचतीत्यनुमूचन्तीत्यप्सरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपासि । उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अयमुत्तरात्संयद्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चरिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ विश्वाची च घृताची चाप्सरसावापौ हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो — दध्मः ॥ १८ ॥

अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना [पा० ५. ३. ३४.] आत्प्रत्ययः अयमुत्तरतः संयद्वसुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः स सम्यद्वसुः यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वाद्धुत्तरात् तथा च श्रुतिः [ट. ६. १. ११.] यज्ञो वाऽउत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयद्वसुरित्याह यज्ञं हि संयन्तीतीदं वस्विति ॥ तीक्ष्णोऽन्तरिक्षे निपति पक्षाविति तार्क्ष्यः अरिष्टानुपहंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ शारदावृतू शारदौ तावृतूऽइति [११.] श्रुतेः ॥ विश्वाची घृताची चाप्सरसौ ते च दिशोपदिशे । विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति विश्वाची सर्वसाधारणात् । घृतमञ्चति भुङ्क्ते घृताची घृतं क्षप्सरसामन्नम् घृतस्य स्तोत्रं सकृदङ्ग आश्रामीत्युर्वशीवचनात् ॥ आपोऽपां समूहो हेतिः तस्य समूह इत्यण् [पा० ४. २. ३७.] वातः वायुः प्रहेतिः ॥ तेभ्य इत्याद्युक्तम् ॥ १८ ॥

अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिघ्र सुषेणश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ उर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्पूर्जन्हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो — दध्मः ॥ १९ ॥

अथ मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उपर्युपरिष्ठादिति [पा० ५.३. ३१.] निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थे अर्वागधोमुखं यद्वसु धनं जलद्रुपं यस्मात्सोऽर्वा-
ग्वसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः तथा च श्रुतिः [ऋ. ६. १. २०.] पर्जन्यो वा
ऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहतातो ह्यर्वाग्वसु
वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयतऽइति ॥ तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शो-
भना सेना यस्येति सुषेणः पूर्वपदादिति [पा० ८.३.१०६.] षत्वम् ततो णत्वम् तौ
सेनानीग्रामण्यौ तौ हैमलिकावृतू हैमलिकौ तावृतूऽइति [२०.] श्रुतिः ॥ उरुः
पृथुः कामो वशो यस्याः सोर्वशी । वृपातिशयात्पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपैतीति पूर्व-
चित्तिः । एते द्विगुपदिग्रूपे अप्सरसौ ॥ स्फुर्जा (46.) वज्रनिर्घोषे अवस्फूर्जतीत्य-
वस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः । विष्णुश्चपला प्रहेतिः ॥ शिष्टं व्याख्यातम्
॥ ११ ॥

V. अग्निर्मूर्धा दिवः कुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपा७ रेता७सि जिन्वति ॥ २० ॥

का० [१७. १२. ५.] इन्द्रस्यास्तिस्रस्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्र-
त्यृचम् । वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याश्चन्द्रस्या एकैकस्मिन्स्थाने तिस्र उपदधाति तासां
मध्यमा पद्यानूके तामभितो द्वेऽर्धपद्ये अत्र पूर्वदिश्यनूकान्ते तिस्रो गायत्रीरग्नि-
र्मूर्धेति प्रत्यृचम् एवं वक्ष्यमाणा अपीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र ऋचोऽग्निदेवत्या गाय-
त्र्यः । आद्या व्याख्याता [३. १२.] ॥ २० ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

अयमग्निरीदृशस्तं स्तुम इति शेषः । कीदृशः सहस्रं संख्यास्यास्तीति सहस्री
तस्य । शतिनः शतसंख्यावतो वाजस्यान्नस्य पतिः स्वामी अनेकान्नप्रद इत्यर्थः ।
तथा रयीणां धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्ट-
साधनवात् कविः कान्तदर्शनः ॥ २१ ॥

वामग्रे पुष्करादध्यर्धवा निर्मन्यत । मूर्ध्नी विष्टस्य वाधतः ॥ २२ ॥

व्याख्यातिकादशे द्वात्रिंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभिः ।

दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षा जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवारुम् ॥ २३ ॥

का° [१७. १२. ७.] पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति । पूर्वदिशि रेतःसिग्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा इष्टका उपदधाति तृचेन तिस्रः त्रिष्टुक्कन्दस्काभिर्ऋग्भिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्नेऽपि ॥ तिस्रस्त्रिष्टुभ आग्नेयः । प्रथमा व्याख्या-ता त्रयोदशेऽध्याये [१३. १५.] ॥ २३ ॥

अबोध्यग्निःसमिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

यक्षा-इव प्र वयामुज्जिह्वानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमह ॥ २४ ॥

जनानां ज्ञानश्रद्धादिजतर्पणसत्यादि सम्पन्नानामग्निरुत्रिणां समिधा समिन्धने-नाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः दीपजनेत्यादिना [पा° ३. १. ६१.] लुङि कर्तरि चिण् । तत्र दृष्टान्तः आयतीमागृह्णीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते यथा चोषसमागृह्णीं प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याग्नेर्भानवो रश्मयो नाकमह स्वर्गमभितः प्रसिस्रते प्रसरन्ति अहभिरातुमिति शाकपूणिः [निरु° ५. २८.] । दृष्टान्तमाह यक्ष इति महन्नाम [निघ° ३. ३.] यक्षाः महन्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्षशाखां प्रोज्जिह्वानाः प्रोद्गृह्णन्तो (47.) नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थान्तरं वा । जनानामृविज्ञां सम्बन्धिन्या समिधाग्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीमुषसं प्रातःकालं प्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिह्वाना नाकमभि प्रसिस्रते । दृष्टान्तः वयां पक्षिणां मध्ये यक्षाः महन्तः पक्षिणो यथा प्रोद्गृह्णन्तः प्रसरन्ति । विः पक्षी तस्यामि (48.) हान्दसे गुणो वयामिति रूपम् एकः प्रशब्दः उज्जिह्वाना इत्यत्र सम्बुध्यते द्वितीयः सिस्रते इत्यत्र । सृ गतौ क्वादिः लट् । ओक्वाङ् गतौ शानच् जिह्वानाः । उषासमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अवोचाम कवये मेधाय वचो वन्दारु वृषभाय वृक्षे ।

गर्विष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शिनेऽग्नये वचोऽवोचाम स्तुतिव्रपं वा-
क्यमुक्तवतः । कीदृशाय कवये मेधाय मेधे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय का-
मानां वर्षयित्रे । वृक्षे सेक्ते यूने परिणामरहिताय । कीदृशं वचः वन्दारु वन्द-
नशीलं स्तुतितत्परम् शृवन्गोरारुः [पा° ३.२.१७३.] । इदानीं गविष्ठिरः गवि
वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यो होता नमसान्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आकृवनीये अ-
श्रेत् । अन्तर्भूतण्यर्थः अयतिः लङ्ङुड्ये हृन्दसि लुङ्ङुड्ङि इति [पा° ३.४.६.] वच-
नात् वरुलं हृन्दसीति [पा° २.४.७३.] शपो लुक् गुणः । होताग्नौ स्तोममाप-
यिष्यति आसन्नयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरन्नमग्निसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः । तत्र दृ-
ष्टान्तः दिवीव रुक्ममुत्प्रेक्षते दिवि युलोके रुक्मं रोचमानमादित्यम् संध्यावन्द-
नसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः (49.) उर्वो बहवो व्यन्धाः स्तुतयो गतयो वा
यस्येति (50.) तमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्तोमः सूर्येणोपमीयते । गवियुधिभ्यां स्थिर इति
[पा° ८.३.१५.] षत्वम् ॥ २५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यज्ञिष्ठोऽग्निश्चरेष्ठीयः ।

यमग्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्रं विभुं विशे-विशे ॥ २६ ॥

पा° [१७. १२. ८.] जगतीश्च पश्चादयमिहेति । तिसृभिः पश्चाद्वेतःसिग्वेलायां
तिस्रो जगतीसंज्ञिका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो जगत्य अग्ने-
यः । आद्या व्याख्याता [३. १५.] ॥ २६ ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

धृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा गुमद्विभाति भर्तेभ्यः शुचि ॥ २७ ॥

योऽग्निर्भर्तेभ्यः ऋविग्भ्यः सकाशादजनिष्ट जातः तैर्मथितवात्तेभ्यो जात इत्यु-
च्यते । भर्ता इति ऋविङ्नामसु पठितम् [निघ° ३. १८.] । किमर्थं जातः नव्यसे
नवीयसे नवतराय सुविताय मृताय प्रमृताय (51.) कर्मणो यागाय सूतेरिडागम
(52.) आर्षः अभिनवं नवीयस्तस्मै ईलोप (53.) आर्षः । सोऽग्निर्दिविस्पृशा यु-
लोकस्पर्शिना बृहता ज्वालासमूहेन गुमत्कान्तिमद्यथा तथा विभाति विविधं
दीप्यते । कीदृशोऽग्निः जनस्य यजमानस्य गोपाः गोपायति रक्षतीति गोपाः

द्विप् लोपो व्योर्वलि [पा० ६.१.६६.] यलोपः । जागृविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः । सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा । धृतप्रतीकः धृतं प्रतीके मुखे यस्य । शुचिः शुद्धः बहूनि क्वीपि भक्षयन्नपि उद्दिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥ २७ ॥

त्वामग्नेऽग्निर्ऋतसो गुहा हितमन्वविन्दजिह्वियाणां वने-वने ।

स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ २८ ॥

हे अग्ने अङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्वविन्दन् त्वेभिरे अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः । किम्भूतं त्वां गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे हितं स्थितमप्सु प्रविष्टमित्यर्थः अग्निर्देवेभ्य उद्क्रामत्सोऽप्य आविशदित्यादिश्रुतेः (54.) सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.३१.] गुहाशब्दात्सप्तमील । हे अग्ने पुनर्नष्टं त्वां वने-वने शिष्टियाणां नानावनस्पतिषु श्रितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन् नित्यवीक्षयोरिति [पा० ८.१.४.] वनेपदस्य द्विवचनम् । श्रयतेः शानचि बहुलं हन्द्सीति [पा० २.४.७६.] शयः श्रुः द्वित्वं च । यं त्वामङ्गिरसोऽलभत स त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे । कीदृशः महत्सहः महता बहुना सहसा बलेन मथ्यमानः महत्सहःशब्दाभ्यां तृतीया-लापः । मथ्यमानो जायसेऽइत्यर्थः । हे अङ्गिरः अग्ने अत एव सहसो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति मुनयः बलेन मन्यनाज्जायमानत्वाद्वत्पुत्रं (55.) वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सखायः सं वः सम्यच्चमिषः स्तोमं चाग्नये ।

वर्षिष्ठाय द्वितीनामृजो नम्रे सहस्वते ॥ २९ ॥

का० [१७.१२.१.] अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति । जगतीभ्योऽपरास्ति-स्रोऽनुष्टुप्संज्ञेष्टकाः प्राञ्जुष उपदधाति सखाय इत्यृक्त्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽनु-ष्टुभः । ऋविजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः ऋविजः सम्यच्च समीचीनमिषं हविर्लक्षणमन्नं समीचीनं स्तोमं चाग्नये वः यूयं सम्पादयत अग्न्यर्थं हविः कुरुत त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमं च वदतेत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं कृत्वा वसदिशे व इति । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः क्रियाशिषोऽध्याहृतव्यः । कीदृ-

शायामये क्षितीनां मुनुष्याणां वर्षिष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतमाय प्रियस्थिरेत्यादिना [पा° ६.४.१५७.] वृद्धस्य वर्षादेश इठनि । क्षियन्ति निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नराः कर्तरि क्तिन् । सर्वपूज्यायेत्यर्थः । तथा ऊर्जी जलस्य नप्ते पौत्राय अग्नौ वनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । तथा सहस्वते बलवते सहो बलमस्यास्तीति ॥ २१ ॥

स॒ऽसमि॒द्युव॒से वृ॒षन्न॒ग्ने वि॒श्वान्य॒र्य आ ।

इ॒डस्प॒दे स॒मि॒ध्यसे॒ स नो॒ वसू॒न्याभ॑र ॥ ३० ॥

हे वृषन् वर्षितः सेक्तः हे अग्ने अर्यः स्वामी त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संयुवसे संयौषि यजमानेन संगमयसि यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा° ३.१.१०३.] निपातः । इडः इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्यसे कर्मार्थं दीप्यसे स इदृशस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर् देहीत्यर्थः कुरतेर्भकारः ॥ ३० ॥

त्वां चि॒त्रश्र॒वस्त॒म रु॒वन्ते वि॒न्नु ज॒त्तवः॑ ।

शी॒चि॒ष्के॒शं पु॒रुप्रि॒याग्ने॑ रु॒व्याय॒ वो॒ढवे॑ ॥ ३१ ॥

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्सम्बुद्धिः । हे पुरुप्रिय पुत्राणां बहूनां यजमानानां प्रियः यद्वा पुरवः प्रिया यस्य पुरु बद्ध रुविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय हे अग्ने विन्नु प्रजासु ऋविग्यजमानाः त्वां रुवन्ते आह्वयन्ति क्षेज् आह्वाने क्वः सम्प्रसारणमिति [पा° ६.१.३२.] शपि सम्प्रसारणं गुणश्च । किं कर्तुम् रुव्याय वोढवे विभक्तव्यत्ययः रुव्यं वोढुं प्राप्तुम् तुमर्थे सेसेनिति [पा° ३.४.१.] तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

ए॒ना वो॒ऽअ॒ग्नि न॑म॒सो॒र्जी न॑पा॒तमा॒हुवे॑ ।

प्रि॒यं चेति॑ष्ठम॒रुति॑ऽस्व॒धरं॑ वि॒श्वस्य॑ दू॒तम॒मृत॑म् ॥ ३२ ॥

वि॒श्वस्य॑ दू॒तम॒मृतं॑ वि॒श्वस्य॑ दू॒तम॒मृत॑म् ।

स यो॒जति॑ऽअ॒रुपा॑ वि॒श्वभो॑ज॒सा स॒ इ॒न्द्रव॒त्स्वाहु॑तः ॥ ३३ ॥

स दुद्रवत्स्वाहुतः स दुद्रवत्स्वाहुतः ।

सुव्रक्षा यज्ञः सुशमी वसूनां देवः राधो जनानाम् ॥३४॥ •

का° [१७.१२.१०.] अषाढवेलायाः पुरस्ताद्वृक्षतीरेणा व इति । अषाढवे-
लायाः पुरस्तात्तिस्रो वृक्षतीष्टका एना व इति तिसृभिरुपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो
वृक्षत्यः प्रगाथः ऋग्वेदग्रन्थनेन ऋत्विजसम्पादनं प्रगाथः तत्र वृक्षतीसतोवृक्षती-
भ्यां तिस्रो वृक्षत्यः कृताः यस्यास्तृतीयो द्वादशान्नरोऽन्ये त्रयोऽष्टाणाः सा वृक्ष-
ती एना वोऽग्निं नमसोऽङ्गी नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिः स्वधरं विश्वस्य
द्वृतममृतमिति ॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशाष्टौ द्वितीयतुर्यावष्टाष्टौ सा सतोवृ-
क्षती स योजतेऽग्ररूपा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः । सुव्रक्षा यज्ञः सुशमी
वसूनां देवः राधो जनानामिति ॥ तत्र वृक्षत्यास्तुरीयं पादं द्विरावर्त्य सतोवृक्ष-
त्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया वृक्षती कृता सतोवृक्षत्या द्वितीयपादं द्विरावर्त्य त-
स्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया वृक्षती कृता एवं तिस्रो वृक्षत्यः संहितायां पठि-
ताः तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावाद्धि ऋचौ व्याख्यायते ॥ एना वः । विभक्तो-
राकारः हे ऋविग्यजमाना वो युष्माकं सम्बन्धिना एना एनेन नमसानेन हवि-
र्लक्षणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि । वो युष्माकमेनमग्निं नमसाहुवः इति वा ।
कीदृशमग्निमूङ्गी नपातमपां पौत्रम् प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठमतिशयेन
चेतयितारम् तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६.४.१५४.] इष्टानि परे तृचो लोपः । अर-
तिमस्तमतिं पर्याप्तमतिं यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् सदोद्यमयुतमित्यर्थः । स्वधरं
शोभना अधरा यज्ञा यस्य तम् । विश्वस्य द्रुतं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जग-
तो वा द्रुतवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । अमृतं
मरणरहितम् ॥ अथ सतोवृक्षती व्याख्यायते । स योजते । अग्नमाह्वयामि सो
ऽग्निः अरूपा अरूपौ रोषरहितौ साधू विश्वभोजसा विश्वं भुञ्जते तौ विश्वभोजसौ
सर्वस्य भोक्तारौ द्वितीयादिवचनस्थानि आकारः भुञ्जसुन् एवंविधावश्चौ रथे यो-
जते युनक्ति विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्चपदं रथपदं चाध्याहार्यम् । स एवाग्निः रथा-
वृद्धः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सन् दुद्रवत् द्रवति गहति दु गतौ णि-
प्रिद्रुसुभ्य इति [पा° ३.१.४८.] लुङि चङ् द्विवम् अउभावगुणाभावावर्षौ । कुत्र

गृहीत्यत आह सुब्रह्मेति वसूनामिति वसुशब्दो (56.) रुद्रादित्ययोरुपलक्षकः वसूनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यज्ञमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हविर्लक्षणं चास्ति तत्राग्निर्गृहीतीत्यर्थः । सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वऽर्त्विगुपलक्षणं शोभनो ब्रह्मा ऋविग्यत्र शुभऽर्त्विगुक्तः । सुशमी शमीति कर्मनाम [निघ° २.१.] शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान् । अग्निराहुतो रथेऽश्वान्निपुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमाश्चागृहीतीति (57.) सर्वार्थः ॥३२॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यद्वो । अस्मे धेहि ज्ञातवेदो महि श्रवः ॥३५॥

का° [१७.१२.१३.] अपरा गायत्रीभ्य उल्लिखोऽग्ने वाजस्येति । गायत्रीभ्योऽपरास्ति उल्लिखसंज्ञा इष्टका अग्नः इति ऋत्विगेणोपधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र उल्लिखः । हे अग्ने हे सहसो यद्वो बलस्य पुत्र सह इति बलनाम [निघ° २.१.] यद्वुरिति पुत्रनाम [निघ° २.२.] मन्थनाज्जायमानत्वाद्वलस्य पुत्रत्वम् सहस्पुत्रमित्युक्तं (58.) च । हे ज्ञातवेदः उत्पन्नज्ञान अस्मे अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि । कीदृशस्त्वं गोमतः धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अत एव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥३५॥

स ईधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पूर्वणीक दीदिहि ॥३६॥

हे पूर्वणीक पुरु बद्ध अनीकं मुखं यस्य तत्सम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात् यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः । हे बद्धमुखे अस्मभ्यमस्मदर्थे रेवत् रयिमत् धनवद्यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व । दिवेः शयः श्लुः द्विवम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा° ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा° ६.१.६६.] वलोपः । रयिर्विद्यते यत्र कर्माणि रेवत् रयिर्मताविति [पा° ६.१.३७. वा° ४.] सम्प्रसारणम् । तथा त्वया (59.) हविर्ग्राह्यं यथास्माकं धनाभिर्भवतीत्यर्थः । स पूर्वाक्तः कीदृशस्त्वमिधानः दीप्यमानः । वसुः निवासहेतुः (60.) । कविः क्रान्तदर्शी । अग्निः अग्ने नयतीत्यग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः । गिरा त्रयीलक्षणाया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः औणादिक एन्यः (61.) ॥३६॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्निं वस्तोःस्तोषसः । स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥३७॥

हे राजन्दीप्यमान हे तिग्मजम्भ तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य यद्वा तिग्म-
मिति वज्रनाम [निघ० २.२०.] हे वज्रदंष्ट्र अग्ने वस्तोः अहःसम्बन्धिन उतापि
उषसः उषःकालसम्बन्धिनो रक्षसो रक्षांसि रक्षसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भ-
स्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् इन्दसि परेऽपीति [पा० १.४.८१.] प्र-
त्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । कीदृशस्त्वम् त्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि
क्षपः क्षपयतीति क्षपः क्षप क्षेपे चुरादिः पचाद्यच् स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता ।
मन्त्रेष्वाद्यादेरात्मन इति [पा० ६.४.१४१.] आत्मन आकारलोपस्तृतीयैकवचने
॥३७॥

भद्रो नोऽग्निराहुतो भद्रा रतिः सुभग भद्रोऽग्नेधरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥३८॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुध वृत्रतूर्ये । येना समत्सु सासहः ॥३९॥

येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् । वनेमा तेऽग्निभिष्टिभिः ॥४०॥

का० [१७.१२.११.] भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः । बृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः क-
कुबिष्टका भद्रो न इत्यृक्त्रयेणोपधातीति सूत्रार्थः ॥ प्रगाथः ककुप्सतोबृहतीभ्यां
तिस्रः ककुभः पादावृत्त्या कृताः आवृत्तस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽग्निरा — प्र-
शस्तय इति ककुप् मध्यः पादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकाविति तल्लक्षणम् ।
भद्रं मनः कृणुध वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां व-
नेमा तेऽग्निभिष्टिभिरिति सतोबृहती आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकावि-
ति तल्लक्षणम् ॥ तत्र ककुब्ध्याख्यायते । यजमानश्चित्यमग्निं सम्बोध्य प्रार्थयते ।
हे सुभग शोभनभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः
श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणेत्युक्तेः हे षड्विधैश्वर्ययुक्त आहुतः ऋ-
विग्निराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भन्दनीयः कल्याणो (62.) भवत्विति शेषः । किं
च रतिः तदीयं दानं भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु । अघरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु ।
उतापि च प्रशस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु ॥ अथ द्वितीया । हे अग्ने
येन मनसा समत्सु संग्रामेषु त्वं ससहः अभिभवसि शत्रून् षह मर्षणे इन्दस्यभि-

भवे च लङ् द्विवाडभावी हान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः । तन्मनः वृत्रतूर्ये पा-
पनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिर्वधकर्मा वृत्रः पापम् पाप्मा वै वृत्र इति
श्रुतेः । किं च भूरि ब्रु शर्धतां बलं कुर्वतां सम्बन्धीनि स्थिरा स्थिराणि धनूषि
अवतनुहि अवतारय ज्यारहितानि कुरु शर्ध इति [निघ० २.१.] बलनाम शर्ध
बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति सुपः छिप् ततः शतृप्रत्ययः शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम् । किं
च ते तवाभिष्टिभिर्मार्गैर्वियं वनेम सम्भजेम भोग्यानि वसूनि सेवेमहि । वनेमा
येनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुस्ते यं यन्ति धेनवः ।

अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इष७ स्तोतृभ्य आभर् ॥ ४१ ॥

का' [१७.१२.१४.] अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तिरग्निं तमिति । दक्षिणेऽनूकान्ते ति-
स्रः पङ्क्तिसंज्ञा इष्टका अग्निं तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पङ्क्तयः
यस्य द्वौ पादावष्टकौ द्वौ द्वादशकौ सा पङ्क्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशैरुपकु-
र्वन् (63.) धनवृपो वसुरित्युच्यते वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं मन्ये (64.) ज्ञाना-
मि । धेनवो गावो यमग्निमुद्धृतं ज्ञात्वा अस्तं गृह्णं यन्ति गहन्ति दोहृकालोऽस्मा-
कं होमार्थं प्राप्त इति । आशवः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वा यं दृष्ट्वास्तं यजमानगृह्णं
यन्ति गहन्ति । नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तो
ऽश्वाः सैन्धवाश्चाभिप्रायेण पुनर्वचनम् यं दृष्ट्वास्तं यन्ति । यमुपास्य गवाश्चादिकं
लभ्यते इत्यर्थः तादृश हे अग्ने स्तोतृभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर्
आहर् देहि ॥ ४१ ॥

सोऽअग्निर्यो वसुर्गुणे स यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुदुवः स७ सुजातासः सूरय इष७ स्तोतृभ्य आभर् ॥ ४२ ॥

योऽग्निर्यो वसुर्वासयिता स अग्निः विभक्तिव्यत्ययः तमग्निं गृणे स्तौमि गृ शब्दे
स्वादिः लटि तञ्जुत्तमैकवचनम् (65.) धादिवाङ्स्वः [पा० ७.३.८०.] । यद्वा सो
ऽग्निः गृणे स्तूयतेऽस्माभिः कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम् । धेनवो यमग्निं समाय-
न्ति समागहन्ति । अर्वन्तोऽश्वा यं समायन्ति कीदृशा अर्वन्तः रघुदुवः रत्नयोरै-

कथम् लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् लघु शीघ्रं द्रुणन्ति (66.) गच्छन्ति लघुद्रुवः द्रू बधग-
त्योः स्वादिः क्र्यादिश्च द्विप् । सूरयः विद्वांसो योग्या ऋविजो यं समायन्ति यद्-
पासकं सर्वे भजन्तेऽइत्यर्थः । कीदृशाः सूरयः सुजातासः शोभनं ज्ञातं जन्म येषां
ते सुजातासः सुजाताः आज्ञसेरिति [पा° ७.१.५०.] असुक् तादृश हे अग्ने त्वं
स्तोतृभ्य इषमन्नमाभर ॥ ४२ ॥

उभे सुचन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीषऽआसनि ।

उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शवसस्पतऽइषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

चन्द्रे सु (67.) शकारिणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः (68.) हे
सुचन्द्र चन्द्रमिति हिरण्यनाम [निघ° १.२.] शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् यद्वा
शोभनश्चन्द्र-इव चन्द्रो धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे
उक्तम् यद्वा शोभनं चन्दत्याह्लादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र आसनि आस्ये मुवि
सर्पिषः पानायेति शेषः घृतस्य पानाय उभे दर्वी दर्व्याकारौ रुस्तौ श्रीणीषे आ-
श्रयसि सेवसे श्री पाके क्र्यादिः अत्राश्रयार्थः । उतो अपि च हे शवसः पते व-
लस्याधिपते उक्थेषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु नोऽस्मानुत्पूर्याः उत्कर्षेण पूरय धनैरि-
ति शेषः । स्तोतृभ्यः इषमन्नमाभर ॥ ४३ ॥

अग्ने तमग्याश्च न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा तज्ज्योद्वैः ॥ ४४ ॥

का° [१७.१२.१५.] उत्तरे पदपङ्कीरग्ने तमिति । उत्तरानूकाले तिस्रः पदपङ्कीष्ट-
का अग्ने तमिति तिसृभिरुपधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पदपङ्क्तयः । यस्याः पञ्चा-
क्षराश्चत्वारः पादा एकः षडर्णाः सा पदपङ्क्तिः यद्वा त्रयः पञ्चार्णाश्चतुर्थश्चतुर्णाः प-
ञ्चमः षडर्णा इति । तत्राद्यायां चतुर्थश्चतुष्कः । हे अग्ने ते तव तं क्रतुं तावकं
प्रसिद्धं यज्ञमग्यास्मिन्दिने वयमृध्याम समर्धयाम समृद्धं कर्त्वामित्यर्थः आशिषि लोह-
संहितायां दीर्घः । कैः स्तोमैः स्तुतिभिः सामसमूहैः । कीदृशैः स्तोमैः ओद्वैः वह्ने
वृषं वहन्ति फलं प्रापयन्तीत्योक्ताः तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति तत्कर्मवृपनामानी-
ति वा । तत्रैको दृष्टान्तः अश्वं न स्तोमैः न इवार्थे यथा स्तोमैः स्तुतिभिः अश्व-
माश्वमेधिकं विप्राः समर्धयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्तः क्रतुं न हृदिस्पृशं हृदि स्पृशति

रुदिस्पृक् रुतदत्तादित्यलुक् [पा० ६.३.१.] अतिप्रियं चिरं मनसि स्थितं भद्रं क-
ल्याणं क्रतुं संकल्पं यथा समर्थयति । क्रतुर्यज्ञः संकल्पश्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-
रस्य सम्बन्धः । चिराभिलषितं यथा सत्तः सम्पादयतीत्यर्थः ॥४४॥

अथा कृष्णे क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीर्ऋतस्य वृद्धतो बभूथ ॥४५॥

अथेत्यर्थेऽधेत्यव्ययम् निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घः । हि
पादपूरणः । हे अग्ने अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य रथीः सारथिरिव ब-
भूथ भव बभूथातन्त्येत्यादिना [पा० ७.२.६४.] इडभावः । रथोऽस्यास्तीति रथीः
रथादीरन्नीरचावित्यस्त्यर्थे ईरचप्रत्ययः (६९.) सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा
यज्ञनिर्वाहकी भवेत्यर्थः । कीदृशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणवृत्तस्य । दक्षस्य सम-
दस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा । साधोः साध्यते निष्पाद्यतः इति साधुस्तस्याति-
शययुक्तस्येत्यर्थः । ऋतस्य अमोघफलस्य । वृद्धतः मरुतो प्रौढस्य ॥४५॥

रुभिर्नोऽर्कैर्भवा नोऽर्वाङ् स्वर्णं ज्योतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥४६॥

हे अग्ने विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैः मुखैः कृत्वा नोऽस्मान्प्रति अर्वाङ् अभि-
मुखो भव । अवरं समीपदेशमञ्जतीत्यर्वाङ् । अनुगृह्णाणेत्यर्थः । कीदृशः रुभिर्-
स्मत्पठितैर्ऋतैर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः । प्रसन्नः सन्नस्मत्संमुखो
भवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः स्वः न ज्योतिः स्वःशब्देन सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरा-
दित्यत्रपं ज्योतिः अर्कैः स्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणिसंमुखं भवति । अचोऽतस्तिड
इति [पा० ६.३.१३५.] भवेत्यस्य दीर्घः ॥४६॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जा-
तवेदसम् ॥ य उर्ध्वया स्वधरो देवो देवाच्या कृपा ॥ घृतस्य विभ्राष्टिम-
नुवष्टि शोचिषानुक्लानस्य सर्पिषः ॥४७॥

का० [१७.१२.१६.] पुरीषवत्याः पूर्वामतिरुन्दसं प्राच्यौ पुरीषसहिते भद्रा रा-
तिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिराग्निं होतारमिति । अग्नेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रे-

णोपहिता पञ्चम्यसपत्ना पुरीषवती [१५.३.] तस्याः पूर्वामतिहृन्दसमिष्टकामुपद-
धाति भद्रा रातिः वृत्रतूर्ये अवस्थिरेति ककुभां [१५.३८-४०.] चतुश्चतुरक्षरसहित-
याग्निः होतारमित्यूचा । पुरीषवत्यतिहृन्दश्चक्रे प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः
अनयोर्लः पुरीषावापः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अतिहृन्दाः अवसानत्रिकोपेता ।
हृन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रान्तातिहृन्दाः । चतुःषष्ट्यक्षरत्वादष्टिः ककुभामक्षरैः
सहस्रतिधृतिः ॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निर्धर्मोन्नतया देवाच्या देवान्प्रत्यञ्च-
ति गहति देवाची तथा देवान्प्रति गतया कृपा कृष्यतः इति कृप् तथा क्लृप्तया
सगर्भया शोचिषा ज्वालाया घृतस्य विश्राष्टिं विभ्रंशपातमनुवष्टि अन्विहति ।
शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्षम् । किम्भूतस्य घृतस्य आजुह्वानस्य समन्ताद्भूयमानस्य
सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य अग्न्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य । य एतादृशः (७०.) त-
मग्निं मन्ये जानामि । कीदृशं होतारं देवानामाह्वतारम् दास्वन्तं दासु दाने दा-
तारम् वसुं वासयितारम् सहस्रो बलस्य सूनुं पुत्रम् बलेन मथ्यमानत्वात् जात-
वेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् न इवार्थे जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्राह्मणमिव स्थि-
तम् ॥ ४७ ॥

a. अग्ने त्वं नोऽअन्तम उत त्राता शिवो भव ववृथ्यः ॥

b. वसुरग्निर्वसुश्च वा अहो नक्षि शुभन्तमः रुयिं दाः ॥

c. तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सूम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

का° [१७.१२.१७.] अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः । अग्ने त्वम् वसुरग्निः तं
त्वा इति तिसृभिरपरेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा अग्ने-
यः ॥ व्याख्याताः [३.२५.२६.] ॥ ४८ ॥

VI. येन ऋषयस्तपसा सत्रमायन्निन्धाना अग्निः स्वराभरन्तः ।

तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽअग्निं यमाहुर्मनव स्तीर्णबर्हिषम् ॥ ४९ ॥

का° [१७.१२.११.] पुनश्चितिं चोपरि तद्वयेन ऋषय इति प्रत्युचम् । मथ्यो-
पहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिमुपदधाति येने-

त्यष्टर्चनं प्रत्यृचमित्यर्थः ॥ अग्नेय्योऽष्टौ षट् त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । ऋषयः मु-
नयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्रं यज्ञमायन्नागताः यज्ञं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः ।
कीदृशाः अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः । तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहूयन्तः स्वी-
कुर्वाणाः । मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि सति
नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि । मनवः मननप्रधाना विद्वांसो
यमग्निं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वदन्ति स्तीर्णमाह्लादितं बर्हिर्यत्र तम् बर्हिर्यज्ञसाध-
नोपलक्षकम् यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः ये विद्वांसस्ते मनव इति [८. ६. ३. १८.]
श्रुतेः ॥ ४१ ॥

तं पत्नीभिर्नुगृह्णन् देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिर्लुत वा हिरण्यैः ।

नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठेऽअधि रोचने दिवः ॥ ५० ॥

हे देवाः दीप्यमाना ऋविज्ञः पत्नीभिः कलत्रैः सह पुत्रैरुत पुत्रैरपि सह भ्रा-
तृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्निमनुगृह्णन् वयमनुसराम
सेवेमेत्यर्थः । कीदृशे वयम् तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसंख्यापूरके दिवः पृष्ठे रविम-
ण्डले नाकं दुःखहृत्स्नं स्थानमधिगृभ्णाना (७१.) अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः ।
कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकृतस्य लोके शुभकर्मणाः फलभूते रोचने दीप्यमाने एतद्
तृतीयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति [८. ६. ३. १९.] श्रुतेः ॥ ५० ॥

आ वाचो मध्यमरुहदुरण्युरयमग्निः सत्यतिश्चर्कितानः ।

पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्यावृतः एतद् वाचो मध्यं
यत्रैष एतच्चीयत इति [८. ६. ३. २०.] श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः पुड्येप्सवः
पाप्मानस्तानधस्पदं कृणुतां पादयोर्धः करोतु पादयोर्धोऽधस्पदम् कस्कादिवा-
त्सः [पा० ८. ३. ४८.] । पृतनां सेनां युद्धं वा इहन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यच्
[पा० ३. १. ८.] कव्यधरेत्यादिना [पा० ७. ४. ३१.] पृतनायाष्टिलोपः ततः क्वाच्छ-
न्दसीति [पा० ३. २. १७०.] उप्रत्ययः । अधस्पदं कुरुतां सर्वान्याप्मन् इति [२०.]
श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः भुरण्युः जगद्धर्ता भुरण्युरिति भर्तेत्येतदिति [२०.] श्रुतेः ।

सत्पतिः सतां पालकः । चेकितानः चेतयमानः । पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहि-
तः स्थापितः । दवियुतदत्यन्तं द्योतमानः दाधतीत्यादिना [पा° ७.४.६५.] यङ्लु-
कि शत्रन्तो निपातः ॥५१॥

अयमग्निर्वीरितमो वयोधाः सहस्रियौ द्योततामप्रयुहन् ।

विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यऽउप प्रयाहि दिव्यानि धाम ॥५२॥

अयमग्निर्वीरिततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि उप-
प्रयातु च स्वर्गं लोकं गह्नु पुरुषव्यत्ययः उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि
स्वर्गं लोकमित्येतदिति [ट. ६.३.२१.] श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः वीरितमः अतिशयेन
वीरः शूरः वयोधाः वयोऽन्नं हविर्लक्ष्णं दधातीति वयोधाः । सहस्रियः इष्टका-
नां सहस्रेण संमितः सहस्रेण संमितौ घ इति [पा° ४.४.१३५.] घप्रत्ययः । अप्र-
युहन् कर्मण्यप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयात्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः इमे वै
लोकाः सरिरमिति [२१.] श्रुतेः ॥५२॥

सम्प्रच्यवधमुप सम्प्रयाताग्ने पथो देवयानान्कृणुधम् ।

पुनः कृण्वाना पितरा युवानान्वाताऽसीच्चयि तत्तुमेतम् ॥५३॥

मन्त्रदृग्गृहीनाह । हे ऋषय एनमग्निं यूयं सम्प्रच्यवधमग्निं प्रत्यागह्य उप स-
म्प्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्तुत । सम्प्रच्यवधमुप सम्प्रयातेत्यमूनेतदृषीनाह स-
मेनं प्रच्यवधमुप चैनं सम्प्रयातेति [ट. ६.३.२२.] श्रुतेः । एवमृषीनुक्ताग्निमाह
हे अग्ने देवयानान्यथः कृणुधं कुरु वचनव्यत्ययः । देवा यायन्ते प्राप्यन्ते गैस्ते दे-
वयानास्तान् करणाधिकरणयोश्चेति [पा° ३.३.११७.] ल्युट् देवलोकप्राप्तिकेतू-
न्मार्गान्कुर्वित्यर्थः । हे अग्ने यत ऋषय एतं तत्तु यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अता-
निषुः अनुक्रमेण विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः । कीदृशा ऋषयः पुनः भूयः पि-
तरा वाञ्छनसे युवाना तरुणौ अयातयामावन्योऽन्यसंगतौ कृण्वानाः कुर्वाणाः ।
स्वादिः कृजः शानच् । विभक्तेराकारः । संयताभ्यां वाञ्छनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात्
ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति वाञ्छेव
मनश्च पितरा युवानेति [२२.] श्रुतेः ॥५३॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिज्ञागृहि त्वमिष्टापूर्ते सःसृजेथामयं च ।

अस्मिन्सधस्थेऽअधुत्तरस्मिन्विश्वे देवा यज्ञमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

हे अग्ने त्वमुद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भव सावधानो भव । एवं यज्ञमानं प्रतिज्ञागृहि प्रतिदिनं यज्ञमानं ज्ञागृहकं सावधानं कुरु । तत इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी सं-सृजेथां यज्ञमानेन सह संसृष्टे भवतां तत्प्रसादात् अयं च यज्ञमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम् पुरुषव्यत्ययः । किं च हे विश्वे देवाः यूयम् कृतेष्टपूर्ती निष्पापो य-ज्ञमानश्च सधस्थे देवैः सहस्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन्सर्वोत्कृष्टे रविलोके गु-लोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकं चिरं तिष्ठतेत्यर्थः द्यौर्वाऽउत्तरऽसधस्थमिति [८. ६. ३. २३.] श्रुतेः । विश्वेर्देवैः सालोकां यज्ञमानस्य प्रार्थ्यतऽइति भावः ॥ ५४ ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् ।

तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

हे अग्ने येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान्प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रा-पय । तुमर्थे गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गं गतिऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात् । सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति प्रैति [१२.] दक्षि-णामन्वारभ्य यज्ञमान इति श्रुतेः । अतो यज्ञस्य स्वर्गमनं प्रार्थयति ॥ ५५ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽअरोचथाः ।

तं ज्ञानन्नग्न्यऽआरोचथा नो वर्धया रयिम् ॥ ५६ ॥

इयं व्याख्याता [३. १४. १२. ५२.] ॥ ५६ ॥

VII. तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतूऽअग्नेरन्तःक्षेत्रं ॥ ५७ ॥

एवं पुनश्चित्युपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का° [१७. १२. २२.] ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति । ऋतव्ये द्वे पद्येष्टके उपदधाति ॥ ऋतु-

देवत्यं यनुः उत्कृतिरुन्दः (73.) । तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरौ ऋतू शि-
शिरर्जोर्वयवौ (74.) शिष्टं व्याख्यातम् [१३. २५.] ॥ ५७ ॥

परमेष्ठी वा सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् ॥

विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥

सूर्यस्तेऽधिपतिस्तयो देवतयाङ्गिस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

का° [१७. १२. २३.] विश्वज्योतिषं परमेष्ठी वेति । यजमानकृतां पद्यां विश्व-
ज्योतिषं (75.) तृतीयोपहिताया विश्वज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः ॥ सूर्यदे-
वत्यं यनुः शक्वरीरुन्दः । परमेष्ठी वां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु । सूर्यस्ते तवाधि-
पतिः पालक इति विशेषः अन्यद्व्याख्यातम् [१४. १४.] ॥ ५८ ॥

लोकं पृण हि° ॥ ५९ ॥ ता अस्य सू° ॥ ६० ॥ इन्द्रं विश्वा अ° ॥ ६१ ॥

का° [१७. १२. २४.] दक्षिणाऽसात्प्रत्यगरनिमात्रादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ।
आत्मनो दक्षिणादग्नेयकोणादपरस्यां दिश्यरनिमात्रादधि पद्यालोकद्वयं परित्यज्य
तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवह्न्यलोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽपि
द्वादशे [१२. ५४-५६.] व्याख्याताः ॥ ६१ ॥

प्रोथदश्चो न यवसेऽविष्यन्यदा मरुः संवरणाद्यस्यात् ।

आदस्य वातोऽनुवाति शोचिरथ स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

का° [१७. १२. २५.] प्रहाय पुरीषेण विकणीस्विद्यमातृणो शर्करे सऽस्पृष्टे हिद्रे
प्रोथदश्च इत्युत्तरां विकणीम् । पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत्प्रहाय शर्करामथौ
परस्परसंलग्ने सहिद्रे विकणीस्विद्यमातृणांसंज्ञे द्वे इष्टके उपधेये । तयोर्मध्ये उत्तर-
दिश्यनूकरेखामध्ये प्रोथदश्च इति विकणीष्टिकामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ वसिष्ठदृ-
ष्टमिथो त्रिष्टुप् । मथ्यमानोऽग्निः कथ्यते । यदा यस्मिन्काले मरुः मरुतः संवर-
णात् संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्टं तस्मात् व्यस्यात् वितिष्ठते प्र-
काशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते प्रोथतिः शब्दार्थः इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १७.] तिप् इकारलोपः । तत्र दृष्टान्तः अश्चो न न इ-

वार्थे अथ-इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन्नश्चः प्रोथति । आत् अस्य अनन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरं वातो वायुरस्याग्नेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति वायुग्न्योः सख्यादिति भावः । कीदृशो वायुः शोचिः शोचयति ज्वलयति शोचिः अग्नेः संदीपनः शोचिरिति ज्वलन्नामसु [निघ० १. १७.] पठितम् । यद्वास्य शोचिर्ज्वाला मनुलक्ष्य वातो वाति । अथेति निपातोऽर्थः अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः व्रजनम् व्रजत्यत्रेति व्रजनं गमनस्थानं कृत्स्नमस्ति श्यामं भवति कृत्स्नवर्त्मा कृताशन इत्युक्तेः । स्मेति निपातः पादपूरणः । श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोऽक्षत्वान्मन्त्रस्य अथैतस्य व्रजनं कृत्स्नं भवतीति [८. ७. ३. १२.] श्रुतेः । अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु [(76.) निघ० २. ८.] पठितम् ॥ ६२ ॥

आयोष्ट्वा सद्ने सादयाम्यवतश्छायायाऽ समुद्रस्य रुदये ।

रश्मिवतीं भास्वतीं मा या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

का० [१७. १२. २५.] आयोष्ट्वेति स्वयमातृष्णाम् । आयोरिति कण्डिकाद्वयेन विकर्णीदक्षिणां स्वयमातृष्णामुपधातीत्यर्थः ॥ आयोः परमेष्ठीति द्वे यजुषी स्वयमातृष्णादेवत्ये आद्यं ब्राह्म्युल्लिक् द्वितीयमाकृतिरुन्दः । हे स्वयमातृष्णे आयोः आदित्यस्य सद्ने स्थाने तां वा द्यां सादयामि स्थापयामि । एति निरन्तरं गह्वतीत्यायुरादित्यः । कीदृशस्यायोः अवतः जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा समुद्रस्य समुनन्तीति समुद्रस्तस्य आदित्यो वृद्ध्या जगदार्द्रकिर्वन्समुद्र उच्यते । किम्भूते सद्ने छायायामाश्रयभूते रुदये प्रधानभूते । कीदृशीं द्यां रश्मिवतीं किरणयुतामत एव भास्वतीं शोभमानां । तां काम् या द्यां द्यां युलोकमाभासि प्रकाशयसि पृथिवीमाभासि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाभासि । रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६३ ॥

परमेष्ठी वा सादयतु दिवस्पृष्टि व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं दिवं यद् दिवं दृष्टुं दिवं मा ह्रिंसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ सूर्यस्वाभिपातु मक्षा स्वस्त्या हृदिषा शतमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

व्याख्यातम् [१४, १२, १५, ५८.] ॥ ६४ ॥

a. स॒हस्र॑स्य प्र॒मा॒सि । b. स॒हस्र॑स्य प्र॒ति॒मा॒सि । c. स॒हस्र॑स्यो॒न्मा॒सि ।

d. सा॒हस्रो॑सि । e. स॒हस्रा॑य त्वा ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ॥

का° [१७, १२, २७.] तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे-द्वे प्रकि-
रति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । इष्टकाचितं सपन्नपुष्पमग्निं (77.) पश्चादुत्तरपूर्वद-
क्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन्प्रकिरतीत्यर्थः (78.) ॥ पञ्चग्नियानि यज्ञ-
ेषु । हे अग्ने सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनि-
धिरसि । सहस्रस्योन्मोन्मानं तुलासि । साहस्रः सहस्रार्होऽसि । सहस्रायानन्त-
फलास्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोरमे (79.) । अस्मिन्यच्चदशाध्याये कथिता
पञ्चमी चितिः (80.) ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ [ज्ञातान्ज्ञातवेदो नुदस्व - अर्हेलँस्तव -] ॥ १ ॥ २ [ज्ञातान्नुद ज्ञात-
वेदः -]. ३ a [षोलशी]. b ॥ २ ॥ ३ c ॥ ३ ॥ ४ a-g ॥ ४ ॥ ४ h-o
॥ ५ ॥ ४ p-s. ५ a-d ॥ ६ ॥ ५ e-m ॥ ७ ॥ ५ n-w ॥ ८ ॥

II. ॥ ६ a-d ॥ १ ॥ ६ e-h ॥ २ ॥ ६ i.k. ७ a.b ॥ ३ ॥ ७ c [ऐलेनौ] -
f ॥ ४ ॥ ८ ॥ ५ ॥ १ a-d ॥ ६ ॥ १ e-i [जिन्व विषग्नीः क्षत्राय क्षत्रं
जिन्व] ॥ ७ ॥ १५ ॥ ॥

III. ॥ १० राक्ष्य° - धृता ॥ १ ॥ १० त्रिवृत्वा - त्रिर्जने ॥ २ ॥ १० ऋषय° -
सादयन्तु ॥ ३ ॥ ११ विराल° - धृता ॥ ४ ॥ ११ पञ्चद° - त्रिर्जने ॥ ५ ॥
११ ऋषय° - सादयन्तु ॥ ६ ॥ १२ सम्राल° - धृता ॥ ७ ॥ १२ सप्तद° -
त्रिर्जने ॥ ८ ॥ १२ ऋषय° - सादयन्तु ॥ ९ ॥ १३ स्वराल° - धृता ॥ १० ॥

१३ एकविं - °त्तरिंजे ॥ ११ ॥ १३ ऋषयं - सादयन्तु ॥ १२ ॥ १४ अ-
धिपत्यं - °धर्ता ॥ १३ ॥ १४ त्रिणावत्रं - °त्तरिंजे ॥ १४ ॥ १४ ऋषयं -
सादयन्तु ॥ १५ ॥ ३० ॥ ॥

IV. ॥ १५ - प्रहेतिः ॥ १ ॥ १५ तेभ्यो नमोऽग्रस्तु ते नो मृलयन्तु ते नो
ऽवन्तु ते यं - दध्मः ॥ २ ॥ १६ - प्रहेतिः ॥ ३ ॥ १६ तेभ्यो - दध्मः
॥ ४ ॥ १७ - प्रहेतिः ॥ ५ ॥ १७ तेभ्यो - दध्मः ॥ ६ ॥ १८ [°प्सरसां]
- प्रहेतिः ॥ ७ ॥ १८ तेभ्यो - दध्मः ॥ ८ ॥ १९ [°प्सरसां] - प्रहेतिः
॥ ९ ॥ १९ तेभ्यो - दध्मः ॥ १० ॥ ४० ॥ ॥

V. ॥ २०-३० [इत्लस्पदे] ॥ १-११ ॥ त्वामग्ने कृविष्मन्तो देवं मर्तास ईलते ।
मन्ये वा ज्ञातवेदसं स कृव्या वेद्यानुषक् ॥ १२ ॥ ३१ [वोल्ह्वे] - ३६
[ईलेन्यो] - ४२ [रघुदुचः (81.)] - ४८ ॥ १३-३० ॥ ७० ॥ ॥

VI. ॥ ४९-५६ ॥ १-८ ॥ ७८ ॥ ॥

VII. ॥ ५७ [शैशिराऽऋतू] . ५८ ॥ १ ॥ ५९ [°न्योनाऽग्रसी°] - ६२ ॥ २-५ ॥
६३. ६४ ॥ ६ ॥ ६५ ॥ ७ ॥ ८५ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु पञ्चाशीतिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे षोडशोऽध्यायः ॥ ॥

I. नमस्ते रुद्र मन्यवोऽतो तऽइषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

पञ्चदशेऽध्याये (1.) चयनमन्त्रान्समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा (2.)
उच्यन्ते ॥ ॥ का° [१८. १. १-५.] शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याऽऽ सक्त्यां परि-
श्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयत्संततं जर्तिलमिश्रान्गवेधुकासक्तूनज्ञाक्षीरमेकै
तिष्ठन्नुदङ्गमस्तऽइत्यध्यायेन अनुवाकाले स्वाहाकारो जानुमात्रे पञ्चान्ते च नाभि-
मात्रे प्राक् प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान्नुहोति प्रमाणेषु न-
मोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ अस्यार्थः । हिरण्यशक्तैर्मिप्रोक्षणांनत्तरं शतरुद्रियसं-
ज्ञो होमः । तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमारु । उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परि-

श्रितो जङ्गमाद्यादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारण्यति-
लैर्मिश्रान्गवेधुकासतूनर्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्ककाष्ठेन संततं क्षार-
यन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनी-
यम् । सत्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित् । उदञ्जुखो नमस्तऽइत्यध्यायेन । तत्रानु-
वाकत्रयात्ते (३.) ऽर्कभ्यश्च वो नम इत्यत्र [कं २६.] जानुमात्रे परिश्रिति स्वा-
हाकारो विधेयः पञ्चानुवाकात्ते सुधन्वने चेत्यत्र [कं ३६.] नाभिमात्रे परिश्रिति
स्वाहाकारः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इति [कं ६४.] प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्यः प्राक् मु-
खमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः ये
दिवीति [कं ६४.] मुखमात्रे येऽन्तरिक्षमिति [कं ६५.] नाभिमात्रे ये पृथिव्यामि-
ति [कं ६६.] जानुमात्रे । इति सूत्रार्थः ॥ नमस्ते । षोडशऽर्चोऽनुवाकः एकरुद्र-
दैवत्यः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्पौ । अ-
ध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रज्ञापतय ऋषयः मा न इति द्वयोः [कं १५-१६.] कुत्सोऽपि
ऋषिः ॥ हे रुद्र रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः
रवणं रुत् ज्ञानम् भावे द्विप् तुगागमः रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानप्रदः य-
द्वा पापिनो नरान्दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र ते तव मन्यवे क्रोधाय
नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे वाणाय नमः उतापि च ते
तव बाहुभ्यां नमः । तव क्रोधवाणरुस्ता अस्मदरिष्टिव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः
॥ १ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूर्धोरापापकाशिनी ।

तया नस्तन्वा शंतमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ २ ॥

हे रुद्र या ते तवेदशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त तया तन्वा नोऽस्मानभि-
चाकशीहि अभिपश्य । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा । कीदृशी तनूः शिवा शान्ता
मङ्गलवृत्ता । यतोऽधोरा अविषमा सौम्या अत एवापापकाशिनी पापमसुखं का-
शयति प्रकाशयति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमे-
व ददाति न पापफलमित्यर्थः । गिरौ कैलाशे (४.) स्थितः शं सुखं प्राणिनां त-

नोति विस्तारयति गिरिशंतः गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ शेते गिरिशः अमति गहति जानातीत्यंतः सर्वज्ञः अम गतौ भजने शब्दे कर्तरि क्तः गिरिशश्चासावंतश्च गिरिशंतस्तत्सम्बुद्धिः शकन्धादिवात्परब्रह्मण्यम् [पा० ६.१.१४. वा० २.] । कीदृश्या तन्वा शंतमया सुखतमया ॥ २ ॥

यामिषुं गिरिशन्त रुस्ते विभर्षिस्तवे ।

शिवां गिरित्र तां कुरु मा ह्मिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ३ ॥

हे गिरिशंत त्वं यामिषुं वाणं रुस्ते विभर्षि धारयसि किं कर्तुम् अस्तवे असु क्षेपणे तुमर्षे तवेप्रत्ययः असितुं शत्रून् क्षेपुमित्यर्थः । हे गिरित्र गिरौ कैलाशे (४.) स्थितो भूतानि त्रायतऽइति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु । किं च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्चादिकं मा ह्मिंसीः मा वधीः ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाहा वदामसि ।

यथा नः सर्वमिज्जगद्यत्नम् सुमना असत् ॥ ४ ॥

गिरौ कैलाशे शेते गिरिशः हे गिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अह त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे अहभिरासुमिति शाकपूणिः [निरु० ५.२८.] संहितायां निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३६.] दीर्घः । इदं तो मसि [पा० ७.१.४६.] । किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पश्चादि यथा येन प्रकारेण अयत्नं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति तथा कुर्विति शेषः सुमनःशब्दे पुंस्त्वमार्थं जगद्विशेषणत्वात् । असदित्यत्र लोटोऽडाटावित्यद् [पा० ३.४.१४.] इत्योपः ॥ ४ ॥

अथ्वोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।

अहोश्च सर्वान्जम्भयत्सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परासुव ॥ ५ ॥

रुद्रो मामथ्वोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिकं भ-

वत्येवेत्यर्थः । कीदृशः अधिवक्ता अधिकवदनशीलः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्य-
त्वात् । दैव्यः देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशाद्विषक्तम् ।
एवं परोऽक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे रुद्र सर्वा यातुधान्यः यातुधानी रक्षसीः त्वं प-
रासुव परान्तिप अस्मभ्यो दूरीकुरु । किं कुर्वन् सर्वानहोन्सर्पव्याघ्रादीन्जम्भयन्
विनाशयन् । कीदृशीयातुधान्यः अधराचीः अधरेऽधोदेशेऽञ्चन्ति ता अधराच्यः ताः
अधोऽधोगमनशीलाः । यौ समुच्चये सर्पनाशरक्षसीक्षीपौ सहैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्रोऽरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः ।

ये चैनं रुद्रा अभितो दिन्नु श्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे ॥ ६ ॥

आदित्यवृषेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविवृषः च पुनर्ये रुद्रा
एनमभितो दिन्नु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणवृषेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः
क्रोधमस्मदपराधज्ञं वयमव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । हेड इति [निघं
२. १३.] क्रोधनाम । अभिसर्वतसोरिति [पा° २. ३. २. वा° १. २.] द्वितीया । कीदृ-
शोऽसौ ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तोऽस्तकाले । उतापि च बभ्रुः पि-
ङ्गवर्णोऽन्यदा । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलवृषः रव्युदये सर्वम-
ङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।

उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नदृकार्यः स दृष्टो मृडयाति नः ॥ ७ ॥

योऽसावादित्यवृषोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वन्निरन्तरं गच्छति । एनं गोपा
उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः अदृशन्नपश्यन्ति । उदकार्यः उदकं कुरन्ति
ता उदकार्यः मन्थौदनेत्यादिना [पा° ६. ३. ६०.] उदकस्योदादेशः जलहारिण्यो यो-
षितोऽप्येनमदृशन्नपश्यन्ति । आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । दृशेर्लुङि इरितो
वेति [पा° ३. १. ५७.] चैरङ् रुगागमश्छान्दसः । कीदृशः नीलग्रीवः विषधारणेन
नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठ इव लक्ष्यः । विलोहितः विशेषेण
रक्तः । स रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयाति सुखयतु असौ माण्डलवर्ती रुद्र एव त-
पतीति ज्ञातः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।

अथो येऽस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥ ८ ॥

नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । कीदृशाय सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्ववृषिणे । मीढुषे मिमेहेति मीढ्वान् तस्मै मिहि सेचने दास्यान्साह्वान्मीढ्वीष्टेति [पा० ६. १. १२.] वृत्तलो निपातः सेक्ते वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यवृषापेत्यर्थः तरुणाय वा । अथो अपि चास्य रुद्रस्य ये सत्त्वानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारमकरं करोमि कृजू कृतौ शप् लङि उत्तमैकवचनम् ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वन्स्त्वमुभयोरात्र्योर्ज्याम् ।

याश्च ते रुस्तः इषवः परा ता भगवो वप ॥ ९ ॥

हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ रुन्दीतीति [पा० ८. ३. १.] रुवम् ऐश्वर्यस्य समयस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणेत्युक्तेः हे भगवन्धन्वनः धनुष उभयोरात्र्योः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु याश्च ते तव रुस्ते इषवः वाणाः ता इषूः परावप पराक्षिप ॥ ९ ॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो वाणावाँश्च ॥ १० ॥

अनेशनस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु विगता ज्या यस्य तत् । उतापि वाणवान् वाणा अस्मिन्सतीति वाणवान् इषुधिः (५.) विशल्यो विफलोऽस्तु वाणाग्रगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निग्रवाणोऽस्तु । अस्य रुद्रस्य या इषवः ता अनेशनं नश्यन्तु णश अदर्शने नशेरत एवम् अङि वेत्येवम् (६.) पुषादिवाञ्छेरङ् । अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषङ्ग्यतऽइति निषङ्गः खङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खङ्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मान्प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

या ते हेतिर्मोडुष्टम रुस्ते बभूव ते धनुः ।

तयास्मान्विश्चतस्त्वमयक्ष्मया परि भुज ॥ ११ ॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीडुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति [पा० १.४.११.] भसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् [पा० ६.४.१३१.] षवष्टुवे हे मीडुष्टम सेतृत्तम ववर्षुक ते तव रुस्ते या धनुः हेतिः धनूत्रपमायुधं (७.) बभूव अस्ति एकं ते-पदं पादपूरणाय । तया धनूत्रपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिभुज परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये (८.) शप्रत्ययः । कीदृश्या तया अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरूपद्रवया दृढया अनुपद्रवकारिण्या वा ॥ ११ ॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान्वृणातु विश्वतः ।

अथो य इषुधिस्तवारिः अस्मन्निधेहि तम् ॥ १२ ॥

हे रुद्र ते तव धन्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिवृणातु त्यजतु मा रुन्वित्यर्थः वृजो वर्जने रुधादित्वात् श्रम् अथो अपि च यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् अरे द्वे निधेहि अस्मत्तो द्वे स्थापय ॥ १२ ॥

अवतत्य धनुष्टब् सक्ष्माक्ष शतेषुधे ।

निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥

सक्ष्ममक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सक्ष्माक्ष हे शतेषुधे त्वं नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव अनुगृहाणेत्यर्थः किं कृत्वा धनुरवतत्य अपज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि वाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा शृ क्षिंसायाम् समासेऽनञ्पूर्वे ऋको त्यप् ऋत इद्धातोः [पा० ७.१.१००.] ॥ १३ ॥

नमस्तुऽआयुधायानातताय धृक्षवे ।

उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

हे रुद्र ते तवायुधाय नमोऽस्तु वाणाय नतिरस्तु कीदृशाय अनातताय धनुष्यनारोपिताय । धृक्षवे धर्षणाशीलाय धृषेः क्लृप्त्ययः रिपून्कृतुं प्रगल्भाय । उ-

तापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्या-
पि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्विकाय ॥ १४ ॥

मा नो म॒हान्त॑मु॒त मा नोऽअ॒र्भकं॑ मा न॒ उ॒त्त॑तमु॒त मा न॒ उ॒त्ति॑तम् ।

मा नो व॒धीः पि॒तरं॑ मा॒त मा॒तरं॑ मा नः प्रि॒यास्त॒न्वो रु॒द्र री॒रिषः॑ ॥ १५ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः उतापि
नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः नोऽस्माकमुत्ततं सिञ्चतं तरुणं मा वधीः उता-
पि नोऽस्माकमुत्तितं सितं गर्भस्थं च मा वधीः नः पितरं जनकं मा वधीः उ-
तापि नो मातरं जननीं मा वधीः महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मनापित्रोः पुनरादा-
नमादरार्थम् । नोऽस्माकं प्रियाः वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्रद्वयाणि
मा रीरिषः मा हिंसीः रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मा न॑स्तो॒के तन॑ये॒ मा न॒ आयु॑षि॒ मा नो॒ गोषु॑ मा नोऽअ॒श्वेषु॑ री॒रिषः॑ ।

मा नो वी॒रान् रु॒द्र भामि॑नो व॒धीर्ह॒विष्म॑न्तः स॒दमि॑त्रा कृ॒वाम॑हे ॥ १६ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः न आयुषि
जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा रीरिषः नोऽश्वेषु तुरगेषु मा रीरिषः वि-
भक्तिव्यत्ययो वा तोकं तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः भाम क्रोधे भामिनः क्रोध-
युतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मा वधीः । क उपकार इति चेत् हविष्मन्तः
कृविर्युक्ताः स॒दमित् स॒दैव॑ त्वां वयं कृ॒वाम॑हे यागायाकृत्यामः तदेकशरणा वयमि-
ति भावः ॥ १६ ॥

II. नमो॒ हिर॑ण्यबा॒ह्वे सेना॒न्ये दि॒शां च॒ प॒तये॒ नमो॒ नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॒ ह॒रि॒के-

शेभ्यः प॒शूनां॑ प॒तये॒ नमो॒ नमः॑ श॒ष्पि॒क्षरा॑य वि॒षीम॑ते प॒थीनां॑ प॒तये॒ नमो॒

नमो॒ ह॒रि॒केशा॑योप॒वीति॑ने पु॒ष्टानां॑ प॒तये॒ नमः॑ ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यबाह्वऽइत्युत्तरं द्रापे इति [क० ४७.] ऋक्पर्यन्तं सर्वाणि यज्ञ-
षि । तत्र नमो हिरण्यबाह्वऽइत्यादीनां धनुष्कृद्वाचो नम इत्यन्तानां [क०
४६.] चत्वारिंशदधिकद्विशतसंख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः

किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां [क° ४६.] अग्निवायुसूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः ॥
 हन्दांसि तु । चतुरक्षरं दैवी बृहती पञ्चाक्षरं दैवी पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री
 सप्ताक्षरं यजुर्लक्षिक् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्बृहती दशाक्षरं यजुःपङ्क्तिः
 एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं सामोक्तिगिकमेव कि-
 रिकेभ्य इति (९.) । एतान्येवात्र हन्दांसि ॥ तद्गुह्ये के चनोभयतो नमस्काराः ।
 पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयतो नमस्काराः हिरण्य-
 बाह्वे इत्यादि श्वपतिभ्यश्च नम इत्यन्ताः [क° २८.] । ततोऽन्यतरतो नमस्काराः
 अन्यतरत आदावेव यजुर्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि [क° २८.]
 प्रखिदते चेत्यन्ताः [क° ४६.] । इषुमद्य इत्यादि [क° २२.] श्वपतिभ्यश्च इत्यन्ताः
 [क° २८.] प्रत्यन्ताः व इति युष्मद्बद्धयोगात् (१०.) । इषुकृद्य इति [क° ४६.] उ-
 भयतो नमस्काराः । सभाभ्य इति [क° २४.] ज्ञातसंज्ञा रुद्राः । उभयतो नमस्काराः
 शान्ततमाः अन्यतरतो नमस्कारा धीरतराः ॥ तेषां (११.) मन्त्राणामर्थ उच्यते ए-
 कैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः (१२.) । हिरण्यमाभरणद्वयं बाह्वोर्यस्य स
 हिरण्यबाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पा-
 लकाय रुद्राय नमः ॥ रुह्यो रुहितवर्णाः केशाः पर्णवृषा येषां ते रुरिकेशास्ते-
 भ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षद्वयपुद्गेभ्यो नमः ॥ पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय न-
 मः ॥ शष्पिञ्जराय शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपश्लान्दसः ।
 विषिर्दीप्तिरस्यास्ति विषिमान् संहितायां विषिशब्दस्य दीर्घः ईदृशाय रुद्राय न-
 मः ॥ पथीनां (१३.) मार्गाणां पालकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिण-
 तृतीया (१४.) मार्गाः श्रुतावुक्ताः ॥ रुरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरारुहितायोप-
 वीतिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां
 पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

नमो बभ्रुशाय व्याधिनेऽन्नानां पतये नमो नमो भवस्य कृत्यै जगतां
 पतये नमो नमो रुद्रायोततायिने जेत्राणां पतये नमो नमः सूतायाकृत्यै
 वनानां पतये नमः ॥ १८ ॥

बभ्रुशः कपिलवर्णाः यद्वा बिभर्ति रुद्रमिति बभ्रुर्वृषभस्तस्मिन्शेति स ब-
भ्रुशः । विध्यति शत्रूनि विधाति तस्मै रुद्राय नमः ॥ अन्नानां पालकाय नमः ॥
भवस्य संसारस्य हेतुं आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः ॥ जगतां पाल-
काय रुद्राय नमः ॥ आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गहति आततायी उद्य-
तायुधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥ जेत्राणां देहानां पालकाय नमः ॥ न हन्तीत्यहन्ति-
स्तस्मै अहन्ते (15.) सूताय सारथ्ये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न हन्ति (16.) ॥
वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृ-
तायौषधीनां पतये नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो
नमो उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये नमः ॥ १९ ॥

रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मवृत्तेण तस्मै नमः ॥ वृक्षा-
णां पालकाय नमः ॥ भुवं तनोतीति भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं
करोतीति वरिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः ॥
ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः ॥ आलोचनकुशलो मन्त्री वणिगिव
वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः (17.) ॥ वनगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्ते-
षां पालकाय नमः ॥ उच्चैर्घोषो धनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्या-
क्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः ॥ पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदाती-
नां वा पालकाय नमः । एको (18.) रथो गजश्चाश्वस्त्रयः पञ्च पदातयः । एष
सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभिधीयत इति व्यासोक्तेः [महाभार° १. २८१. (19.)]
॥ १९ ॥

नमः कृत्स्नायतया धावते सर्वनां पतये नमो नमः सहमानाय निव्याधि-
नः आव्याधिनीनां पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानां पतये
नमो नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः ॥ २० ॥

कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता

तया (20.) आकर्णापूर्णधनुष्टेन धावते गुह्ये शीघ्रं गह्वरे रुद्राय नमः शीघ्रगतौ स-
 र्तेर्धावादिशः तलोपशब्दसः (21.) यद्वा कृत्स्नः सर्व आयो लाभो यस्य स कृ-
 त्स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायता तया धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गह्वरि
 तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सवन्शब्दः प्राणिवाची सवानः (22.) सात्विकाः
 शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः ॥ सकृतेऽरीनभिवतीति सहमानः
 नितरां विध्यति कृत्ति शत्रूनिति निव्याधी तस्मै नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्या-
 व्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः ॥ निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तीति निषङ्गी
 ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः ककुभ इति महन्नामसु [निघ° ३.३.] पठितम् ॥
 स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः ॥ अपहारबुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निचरुः
 परितः आपणवाटिकादौ कुर्याद्व्या चरतीति परिचरः तस्मै नमः ॥ अरण्यानां
 वनानां पतये नमः ॥ रुद्रो लीलया चोरादिवृषं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वा-
 द्योरादयो रुद्रा एव धेयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति
 तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायं चन्द्रस्य
 लक्षकम् किं बहुना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमो नमो निषङ्गिणाऽऽषुधिमते
 तत्स्कराणां पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांसिभ्यो मुञ्जतां पतये नमो
 नमोऽसिमिभ्यो नक्तं चरद्भ्यो विकृतानां पतये नमः ॥ २१ ॥

वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन् तस्मै नमः । स्वा-
 मिन आप्तो भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित्तदीयं धनमपक्रुते तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे ध-
 नापह्नवः परिवञ्चनम् ॥ गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः ।
 स्वीया एवाकृर्निशमज्ञाता हर्तारश्च । पूर्वे स्तेनाः उत्तरे स्तायवः तेषां पतये न-
 मः ॥ निषङ्गः खड्गो वाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गी ऽषुधिर्वाणाधारोऽस्यास्ती-
 तीषुधिमान् तदुभयवृत्ताय नमः ॥ तत्स्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः ॥ सृक
 इति वञ्चनाम [निघ° २.२०.] सृकेण वञ्चिण सह यत्ति गह्वरीत्येवंशीलाः सृका-
 यिणः अत एव शत्रून्कृतुमिहन्ति जिघांसन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः कृतेः सन्नन्ता-

हृत्प्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ क्षेत्रादिषु धान्यापकर्तारो मुल्लतस्तेषां पालकाय नमः ॥ असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचरन्तः (23.) खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ विकृतन्ति हिन्दन्ति ते विकृताः ह्रिवापकर्तस्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

III. नमो उ॒ल्लीषि॑णो॒ गिरि॑च॒राय॑ कु॒लुञ्चा॑नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॒ इ॒षुम॑द्यो॒ धन्वा॒-
यि॒भ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमो॒ आ॒तन्वा॒नेभ्यः॑ प्र॒ति॒ध॒निभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमो॒ आ॒-
य॒हृद्यो॒ऽस्य॑द्यश्च॒ वो॒ नमः॑ ॥ २२ ॥

उ॒ल्लीषिं॑ शि॒रोवे॑ष्टनमस्यास्तीत्यु॒ल्लीषी॑ उ॒ल्लीषे॑ण शि॒रः प्रा॒वृत्य॑ ग्रामेऽप॒कर्तुं॑ प्र॒-
वृ॒त्तः गि॒रौ च॑रति गि॒रिच॑रः अध॒न्यानां॑ व॒स्त्राद्य॑प॒कर्तुं॑ पर्व॒तादिवि॑षमस्यान॒चारी॑
तदु॒भय॑द्व॒पाय॑ रु॒द्राय॑ नमः ॥ कुं॑ भूमिं क्षेत्रगृ॒हादि॒द्वपां॑ लुञ्चन्ति रु॒रन्ति कु॒लुञ्चाः
कु॒त्सितं॑ लुञ्चन्ति वा तेषां पाल॒काय॑ नमः ॥ इ॒षवो॑ वि॒द्यन्ते॑ येषां ते इ॒षुम॑न्तः
ज्ञाना॒न्भीष॑यितुं वा॒णाधा॑रिणस्तेभ्यो नमः ॥ धन्व॒ना ध॒नुषा॑ सह॒ यन्ति॑ ग॒हन्ति॑ ध॒-
न्वायि॑नः हे॒ रु॒द्रा ध॒नुर्धा॑रिभ्यो वो युष्म॒भ्यं नमः॑ । च॒कारो॑ म॒ल्लमे॑दज्ञापनार्थः ए॒-
वम॑ग्रेऽपि ॥ आ॒तन्वा॒न्यारो॑पयन्ति ज्यां धनु॒षीत्या॑तन्वा॒नास्त॒द्रूपे॑भ्यो नमः ॥ प्र॒ति॒-
ध॑न्ते सं॒दध॑न्ते वा॒णं ध॒नुषी॑ति सं॒दधाना॑स्तेभ्यो वो युष्म॒भ्यं नमः॑ ॥ आ॒य॒हृत्पा॑कर्ष॒-
न्ति ध॒नूंषि॑ ते आ॒य॒हृत्तः॑ तेभ्यो नमः ॥ अ॒स्यन्ति॑ क्षि॒पन्ति॑ वा॒णानि॒त्यस्य॑न्तस्तेभ्यो
नमः । अ॒सु क्षे॑पणे दि॒वादिः॑ ॥ २२ ॥

नमो॑ वि॒सृज॑द्यो॒ वि॒ध्य॑द्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमो॒ स्व॒प॑द्यो॒ जाग्र॑द्यश्च॒ वो॒ नमो॒
नमः॑ श॒य॒नेभ्य॑ आ॒सी॒नेभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नम॑स्तिष्ठ॒द्यो॒ धाव॑द्यश्च॒ वो॒ नमः॑
॥ २३ ॥

वि॒सृज॑न्ति वि॒मुञ्च॑न्ति वा॒णानि॒धिति॑ वि॒सृज॑न्तः तेभ्यो नमः ॥ वि॒ध्यन्ति॑ ताड॒-
यन्ति॑ शत्रू॒निति॑ वि॒ध्यन्त॑स्तेभ्यो वो नमः मु॒क्तस्य॑ वा॒णस्य॑ ल॒क्ष्ये प्र॑वेशो वेधः ॥
स्व॒पन्ति॑ ते स्व॒पन्तः॑ स्व॒प्नाव॑स्थामनु॒भव॑न्तस्तेभ्यो नमः ॥ जाग्र॑ति ते जाग्र॒तः जाग्र॑-
दव॒स्थाव॑न्तस्तेभ्यो वो नमः ॥ शे॒रते॑ ते श॒यानाः॑ सु॒षुप्त्य॑वस्थाव॒न्तस्तेभ्यो॑ नमः ॥

आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः ॥ तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनि-
वृत्तास्तेभ्यो नमः ॥ धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो
नमः आद्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नमः उगणाभ्यस्तृकृती-
भ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

अथ ज्ञातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्रद्वैतप्रतिपादनाय अथोऽह-
वः कृतानि रुद्राणां ज्ञातानीति [१. १. १. ११.] श्रुतेः । सभापतिभ्यो रुद्रेभ्यो नमः
सभादिषु रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥ सभायाः पतिभ्यो वो नमः ॥ अश्वास्तु-
रगास्तेभ्यो नमः ॥ अश्वानां पतिभ्यो वो नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याद्याधिन्यो
देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः ॥
उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः उपसर्गात्यलोपः पृषोदरादिवात्
[पा० ६. ३. १०१.] ब्राह्म्याद्या मातरस्ताभ्यो नमः ॥ तृकृन्ति घ्नन्ति तृकृत्यः तृहि
हिंसायां कृन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो
नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विव्रपेभ्यो विश्ववृषे-
भ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः ॥ गणानां पालका गणपतयस्तेभ्यो
वो नमः ॥ व्राता गानाज्ञातीयानां संघास्तेभ्यो नमः ॥ व्रातपालका व्रातपतय-
स्तेभ्यो (२४.) वो नमः ॥ गृह्यन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा मेधा-
विनो वा तेभ्यो नमः ॥ गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः ॥ विकृतं वृषं
येषां ते विव्रपा नम्रमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो नमः ॥ विश्वं सर्वं नानाविधं वृषं ये-
षां ते विश्ववृषास्तुरङ्गवदनहृयग्रीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्योऽअरथेभ्यश्च वो नमो नमः
क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो मरुद्भ्योऽअर्भकेभ्यश्च वो नमः ॥ २६ ॥

सेनाद्रूपेभ्यो नमः ॥ सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो वो नमः ।
 रुस्वश्हान्दसः ॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः ॥ नास्ति रथो येषां ते
 अरथास्तेभ्यो वो नमः ॥ क्षि निवासगत्योः तुदादिः क्षियन्ति निवसन्ति रथेधिति
 क्षत्तारः (25.) यद्वा क्षिप्रेरणे क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सारथीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठा-
 तारः नमृनेष्ट्वष्ट्वक्षत्तृहोतृपोतृमातृजामातृपितृदुहितृ इत्यौणादिकसूत्रेण (26.)
 तृचप्रत्ययात्तो निपातः तेभ्यो नमः ॥ संगृह्यत्यश्चानिति संगृहीतारः सारथयः एवु-
 ल्लृचाविति [पा० ३.१.१३३.] तृच् । तेभ्यो नमः ॥ मृकालो जातिविद्यादिभिरु-
 त्कृष्टास्तेभ्यो नमः ॥ अर्भकाः प्रमाणादिभिरल्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

IV. नमस्तक्ष्मभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो न-
 मो नमो निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो
 नमः ॥ २७ ॥

तक्षाणः शिल्पज्ञातयस्तेभ्यो नमः ॥ रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्रधारविशेषा-
 स्तेभ्यो वो नमः ॥ कुलालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः ॥ कर्मारा लोहकारास्तेभ्यो
 वो नमोऽस्तु ॥ निषादा गिरिचरा मांसाशिनो भिल्लास्तेभ्यो नमः ॥ पुञ्जिष्ठाः
 (27.) पक्षिपुञ्जघातकाः पुलकसादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ श्रुनो नयन्ति ते श्वन्यः श्व-
 कण्ठबद्धरज्जुधारकाः श्वगणिनः नयतेर्हस्व आर्षः तेभ्यो नमः ॥ मृगान्कामयन्ते
 ते मृगयवः इदम्युरिदं कामयमान इति यास्कोक्तेः [निरु० ६.३१.] सुप आत्मनः
 क्यजिति [पा० ३.१.८.] क्यच् क्यचि चेति [पा० ७.४.३३.] प्राप्तस्येवस्य न हन्द्-
 स्यपुत्रस्येति [पा० ७.४.३५.] निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय
 च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शित्तिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

श्वानः (28.) कुर्कुरास्तद्रूपेभ्यो (29.) नमः ॥ श्रुनां पतयः श्वपतयः श्वपालका-
 स्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । श्वपतयः किरातविषस्य रुद्रस्यानुचराः ॥ नम इषुमद्भ्यो
 धन्वायिभ्य इत्यारभ्य [क० २२.] ये वः-शब्दास्ते पूजावाचका वा (30.) न युष्मदा-

देशाः ॥ इत्युभयतो नमस्कारमन्त्राः समाप्ताः अथ नमस्कारोपक्रमा नाम मन्त्रा उच्यन्ते ॥ भवत्युत्पद्यन्ते जलवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः ॥ रूत् दुःखं द्रावयति नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः ॥ शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः ॥ पशून् ज्ञान्याति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः ॥ विषभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः ॥ शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शिती धवलमेचकौ (३१.) ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्प्रेक्षाय च नमः सहस्रान्नाय च शतधन्वने च नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च ॥ २९ ॥

कपर्दी जटा जूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः । पाशुपतादिवेषेण ॥ चकाराः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः । व्युत्प्रेक्षाः मुण्डिताः केशा यस्य स व्युत्प्रेक्षस्तस्मै नमः । यत्यादिद्वेषेण मुण्डितत्वम् ॥ सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्रान्नस्तस्मै इन्द्रतृपाय नमः ॥ शतं धनूंषि यस्य शतधन्वा धनुषश्चेत्यनङ् [पा० ५. ४. १३२.] तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः ॥ गिरौ कैलाशे (३२.) श्वेतो गिरिशयस्तस्मै नमः ॥ शिपिविष्टाय विष्णुतृपाय विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः पशवो वै शिपिरिति श्रुतेः सर्वप्राणिघन्तर्ग्रामितया स्थित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः यज्ञेऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठातेत्यर्थः तस्मै नमः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः [निरु० ५. ८.] ॥ अतिशयेन मीढ्वान्मेघद्वेषेण सेक्ता मीढुष्टमः तस्मै नमः ॥ इषवो वाणाः सत्यस्येतीपुमान् तस्मै नमः ॥ २९ ॥

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च सवृधे च नमोऽग्राय च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

रूपतो नमस्काराः ॥ ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः ॥ वामनः संकुचितावयवस्तस्मै नमः ॥ बृहन्प्रीठाङ्गस्तस्मै नमः ॥ वर्षीयानतिशयेन वृद्धः प्रस्थस्फेत्यादिना [पा० ६. ४. १५०.] वर्षादिशः तस्मै नमः ॥ वृद्धो वयसाधिकस्तस्मै नमः ॥ वर्धन्ते विद्याविनयादिगुणैस्ते वृधः पण्डिताः क्षिप् तैः सह वर्तत इति सवृत् तस्मै

नमः ॥ जगतामग्रे भवोऽग्रस्तस्मै नमः । अग्राद्यत् ॥ सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै
नमः ॥ ३० ॥

नमः आश्रये चाजिराय च नमः शीघ्राय च शीभ्याय च नमः ऊर्म्याय चा-
वस्वन्याय च नमो नादियाय च द्वीप्याय च ॥ ३१ ॥

अश्रुते जगद्याप्रोतीत्याश्रुस्तस्मै नमः ॥ अजति गङ्गतीत्यजिरो गतिशीलस्तस्मै
नमः ॥ शीघ्रे वेगवद्वस्तुनि भवः शीघ्रः । तत्र भव इति [पा० ४.३.५३.] यत्सर्व-
त्र ॥ शीभृ कथने शीमते कथ्यते इति शीभि आत्मज्ञाघी पचाद्यच् तत्र भवः शी-
भ्यः शीभो जलप्रवाहो वा शीभिः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः ॥ ऊर्मिषु कल्लो-
त्तेषु भव ऊर्म्यः (३३.) तस्मै नमः ॥ अवगतः स्वनो यस्मात्तद्वस्वनं स्थिरजलम्
यद्वा अव नीचैर्गतादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय ॥ नद्यां भवो नादियस्तस्मै न-
मः । स्त्रीभ्यो ङक् [पा० ४.१.१२०.] ॥ द्वीपे जलान्तर्वर्तिनिर्जलभूमौ भवो द्वीप्य-
स्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

V. नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय
चापगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च ॥ ३२ ॥

वयोऽवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः ॥ अत्यन्तं प्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै
नमः । ज्य चेति [पा० ५.३.६१.] प्रशस्यशब्दस्येष्टनि ज्यदिशः ॥ अत्यन्तं युवाल्पो
वा कनिष्ठस्तस्मै नमः युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति [पा० ५.३.६४.] कनादिशः ॥
पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भतूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः ॥ अपरस्मिन्काले प्रलये
कालाग्निद्वयेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः ॥ मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादिवृषेण
भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्यान्मः ॥ गल्भ धार्ढ्यं गल्भनं गल्भो धार्ढ्यम् अपगतो
गल्भो यस्मात्सोऽपगल्भोऽपगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरि-
तोऽपगल्भो वा ॥ जघनं गवादीनां पश्चाद्वागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः ॥
बुध्रे वृक्षादिमूले भवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्षाय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लो-
काय चावसान्याय च नमः उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ३३ ॥

सोभं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोभ्यः यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सो-
भो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोक-
मिन्याथर्वणश्रुतेः [प्रश्नोपनिषद् २.१.] । तत्र भवः सोभ्यस्तस्मै नमः ॥ प्रतिसरो
विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्यः (34.) तस्मै नमः । आ-
हुः (35.) प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्यस्य मण्डने । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे नियोज्यारक्षकं
कर्णो (36.) । मन्त्रभेदेऽपीति विश्वः ॥ यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्त्तिदाता
तस्मै नमः ॥ जेमे कुशले भवः जेम्यस्तस्मै नमः ॥ श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा
तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः ॥ अवसानं समाप्तिर्वेदान्तो (37.) वा तत्र भवोऽव-
सान्यस्तस्मै नमः ॥ उर्वरा सर्वसस्याद्या भूस्तत्र धान्यवृषेण भव उर्वर्यस्तस्मै न-
मः ॥ खलो धान्यविवेचनदेशस्तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः । खलः कल्के (38.)
भुवि धाने क्रूरे कर्णो जयेऽधमे (39.) इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नमः आश्रुषे-
णाय चाश्रुरथाय च नमः श्रूराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

वने वृक्षादिवृषेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षौघो जलं वा वनं प्रस्र-
वणो (40.) गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने ॥ कक्षं तृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्य-
स्तस्मै नमः । कक्षो वीरुधि दोर्मूले कहे शुष्कवने (41.) तृणे ॥ श्रूयतऽस्ति श्र-
वः शब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ आश्रुः शीघ्रा सेना
यस्य स आश्रुषेणः तस्मै नमः ॥ आश्रु शीघ्रो रथो यस्यासावाश्रुरथस्तस्मै नमः ॥
श्रूराय युद्धधीराय नमः ॥ अवभिनत्ति रिपून्नीचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः
॥ ३४ ॥

नमो बिल्मिने च कवचिने च नमो वर्मिणे च वद्वथिने च नमः श्रुता-
य च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चारुनन्याय च ॥ ३५ ॥

बिल्मं शिरस्त्राणामस्यास्ति बिल्मी तस्मै नमः ॥ पठस्यूतं कर्पासगर्भं देहुरक्ष-
कं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः ॥ लोकमयं शरीररक्षकं वर्म तदस्या-
स्तीति वर्मी तस्मै नमः ॥ गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वद्वथः रथगुप्तिर्वा सो

ऽस्यास्ति वज्रथी तस्मै नमः वज्रथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः ॥ श्रुताय प्र-
सिद्धाय नमः श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनस्तस्मै ॥ दुन्दुभी भेर्या भवो
दुन्दुभ्यस्तस्मै । दुन्दुभिस्तु भेर्या दितिसुते विषे ॥ आकृत्यते ताड्यतेऽनेनेत्याकृतनं
वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भव आकृतन्यस्तस्मै ॥ ३५ ॥

नमो धृक्षवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णोषवे
चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

धृक्षोतीत्येवंशीलो धृक्षुः प्रगल्भः तस्मै नमः ॥ प्रमृशति विचारयति प्रमृशः
पण्डितस्तस्मै नमः इगुपथेति [पा० ३. १. १३५.] कः ॥ निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः ॥
इषुधिमते तूणायुताय नमः ॥ तीक्ष्णा असृक्षा इषवो वाणा यस्य सः तीक्ष्णेषु-
स्तस्मै नमः ॥ आयुधान्यन्यान्यपि सन्ति आयुधो तस्मै नमः ॥ शोभनमायुधं त्रि-
शूलं यस्य स स्वायुधस्तस्मै नमः ॥ शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा तस्मै
॥ ३६ ॥

VI. नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काठ्याय च नीप्याय च नमः कुल्याय च
सरस्याय च नमो नादियाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

सुतिः क्षुद्रः प्रवाहः क्षुद्रमार्गी वा तत्र भवः सुत्यस्तस्मै नमः ॥ पन्था रथा-
श्चादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यस्तस्मै नमः ॥ कुत्सितमठति जनो यत्रेति काठो
विषममार्गस्तत्र भवः काठ्यस्तस्मै नमः । काठः कुल्याप्रदेशो वा ॥ नीचैः पत-
त्यापो यत्रेति नीपो गिर्यधोभागः ऋक्पूरब्धूः पथामिति [पा० ५. ४. ७४.] अप्रत्ययः
द्यत्तरूपसर्गेभ्योऽप ईदिति [पा० ६. ३. १७.] अण्शब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्यस्तस्मै
नमः ॥ कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वात्तर्यामित्रपेण भवः
कुल्यस्तस्मै । कुलं देहेऽन्वये गणो ॥ सरसि भवः सरस्यस्तस्मै नमः ॥ नद्यां भ-
वो नादियस्तस्मै नदीजलत्रयाय नमः ॥ वैशन्तो (42.) जल्पसरस्तत्र भवो वैशन्त-
स्तस्मै नमः ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय चावध्याय च नमो वीघ्र्याय चातप्याय च नमो मेध्याय च
विद्युत्याय च नमो वर्ष्ण्याय चावर्ष्ण्याय च ॥ ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यस्तस्मै ॥ अवरो गर्तस्तत्र भवोऽवद्यस्तस्मै नमः ॥ इन्धी दी-
प्तौ विशेषेण इधं वोधं निर्मलं शरदधं तत्र भवो वीधूयः यद्वा विगत इधो दी-
प्तिर्यस्मात्स वीधो घनागमस्तत्र (42.) भवाय नमः ॥ आतपे भव आतप्यस्तस्मै ॥
मेघे भवो मेघ्यस्तस्मै ॥ विद्युति भवो विद्युत्यस्तस्मै ॥ वर्षे वृथां भवो वर्ष-
स्तस्मै ॥ अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यस्तस्मै नमः ॥ ३८ ॥

नमो वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सो-
माय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

वाति भवो वात्यस्तस्मै ॥ रिष्यन्ति नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मा प्रलयकालः
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३. २. ७५.] मनिन् तत्र भवो रेष्म्यः प्रलयेऽपि
विद्यमानायेत्यर्थः ॥ वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यस्तस्मै वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रि-
याम् ॥ वास्तुं गृहभुवं पाति वास्तुपस्तस्मै ॥ उमया सहितः सोमस्तस्मै ॥ रुद्र-
दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकस्तस्मै ॥ ताम्रो रक्तवर्णः उदयद्रवित्रपेण तस्मै ॥
अरुणा ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्कद्रपेण ॥ ३९ ॥

नमः शंगवे च पशुपतये च नमः उग्राय च भीमाय च नमः अग्रेवधाय च
द्वरेवधाय च नमो रुद्रे च रुनीयसे च नमो वृद्धेभ्यो हरिकेशेभ्यो न-
मस्ताराय ॥ ४० ॥

शं सुखं गमयति प्रापयति शंगुः शं सुखद्वपा गावो वाचो वेदद्वपा यस्येति
वा तस्मै ॥ पशूनां प्राणिनां पतिः पालकस्तस्मै ॥ उग्र उदूर्णायुधः शत्रून्कुतुं त-
स्मै ॥ भीमः शत्रुभयोत्पादकः ॥ अग्रे पुरो वर्तमानो रुत्तीत्यग्रेवधस्तस्मै ॥ द्वरे
वर्तमानो रुत्तीति द्वरेवधस्तस्मै ॥ रुत्तीति रुत्ता तस्मै लोके यो रुत्ति तद्रूपेण
रुद्र एव रुत्तीत्यर्थः ॥ अतिशयेन रुत्ता रुनीयान् तस्मै तुरिष्ठमेयःस्विति [पा० ६.
५. १५४.] तृचो लोपः प्रलये सर्वरुत्तेत्यर्थः ॥ रुद्रयो हरिताः केशाः पत्रद्वपा ये-
षां तेभ्यो वृद्धेभ्यः कल्पतरुद्रपेभ्यो नमः ॥ तारयति संसारमिति तारस्तस्मै
॥ ४० ॥

VII. नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शंकराय च मयस्कराय च नमः
शिवाय च शिवतराय च ॥४१॥

शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः यद्वा शं सुखरूपश्चासौ भवः संसाररूपश्च मु-
क्तिरूपो भवत्पञ्च तस्मै नमः ॥ मयः सुखं भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदस्त-
स्मै ॥ शं लौकिकसुखं करोति शंकरस्तस्मै ॥ मयो मोक्षसुखं करोति मयस्कर-
स्तस्मै । स्रक्चन्दनादिवृत्तेण लौकिकसुखकारिवम् शास्त्रादिवृत्तेण ज्ञानप्रदत्वान्मो-
क्षसुखकारिवमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात्सुखकारिवम् पूर्वपदाभ्यां तद्वारा
कारयितृत्वमिति विवेकः ॥ शिवः कल्याणरूपो निष्पापस्तस्मै ॥ शिवतरोऽत्यन्तं
शिवो भक्तानपि निष्पापान्करोति तस्मै नमः ॥ अस्यां कण्डिकायां षड्ग्रन्थे पूर्व-
स्यां दशोक्तिः ॥४१॥

VIII. नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थी-
य च कूल्याय च नमः शण्ड्याय च फेन्याय च ॥४२॥

पारे संसाराब्धेः परतीरे जीवन्मुक्तवृत्तेण भवः पार्यस्तस्मै ॥ अवारे अर्वाक्तीरे
संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्यस्तस्मै । पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं यदन्त-
रमिति कोषः ॥ प्रकर्षेण मल्लजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणस्तस्मै ॥ उत्कृष्टेन
तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणस्तस्मै ॥ तीर्थे प्रयागादौ भवस्तीर्थ्यस्तस्मै ॥
कूल्ये तटे भवः कूल्यस्तस्मै ॥ शण्डं बालतृणं गङ्गातीरोत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तत्र
भवः शण्ड्यस्तस्मै ॥ फेने डिण्डिरे भवः फेन्यस्तस्मै ॥४२॥

नमः सिकत्याय च प्रवाच्याय च नमः किंशिलाय च क्षयणाय च नमः
कपर्दिने च पुलस्तये च नमः इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥४३॥

सिकतासु भवः सिकत्यस्तस्मै ॥ प्रवाहे स्रोतसि भवः प्रवाच्यस्तस्मै ॥ कुत्सि-
ताः क्षुद्राः शिलाः शर्करावृषाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किंशिलस्तद्रूपाय नमः ॥
क्षयन्ति निवसत्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशस्तस्मै ॥ कपर्दी जटाजूटोऽस्या-
स्तीति कपर्दी तस्मै ॥ पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः यस्य तत्वं हान्दसं रस्य तत्वं च

यद्वा पूर्षु शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वात्तर्यामी तस्मै नमः (43.) ॥
इरिणमूषरं वितृणदेशस्तत्र भव इरिण्यः तस्मै ॥ प्रकृष्टः पन्थाः प्रपन्थो बहुसे-
वितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यस्तस्मै ॥ ४३ ॥

नमो ब्रज्याय च गोध्याय च नमस्तल्ल्याय च गेह्याय च नमो हृदय्याय
च निवेष्ट्याय च नमः काठ्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

ब्रजे गोसमूहे भवो ब्रज्यः तस्मै गोष्ठाधनिवह्ना (44.) ब्रजाः ॥ गावस्तिष्ठन्ति
यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोध्यस्तस्मै ॥ तल्पं शय्या तत्र भवस्तल्ल्यस्तस्मै ॥ गेहे
भवो गेह्यस्तस्मै ॥ हृदये भवो हृदयो जीवस्तस्मै ॥ निवेष्ट्य आवर्ती नोद्धारज-
लं वा तत्र भवो निवेष्ट्यस्तस्मै ॥ कुत्सितमटन्ति गह्वरि जना यत्र स काठो दु-
र्गारण्यदेशः काठः कूपो वा तत्र भवः काठ्यस्तस्मै ॥ गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ
गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठस्तस्मै ॥ ४४ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पांसव्याय च रजस्याय च नमो
लोप्याय चोत्प्याय च नमः उर्व्याय च सूर्याय च ॥ ४५ ॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यस्तस्मै ॥ हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवः हरित्यस्तस्मै ॥
पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यस्तस्मै । ओर्गुणः ॥ रजसि गुणे परागे वा भवो रज-
स्यस्तस्मै । रजो रेणुपरागयोः स्त्रीपुष्ये गुणभेदे च ॥ लुप्यते नश्यति गमनादि
यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यस्तस्मै । लोपः संहारो वा ॥ उत्पया
(45.) वल्वजादितृणविशेषास्तत्र भव उत्प्यस्तस्मै (46.) उत्पपस्तु गुल्मिनीतृ-
णभेदयोः ॥ उर्व्या भूमौ भव उर्व्यः तस्मै दीर्घ आर्षः ऊर्वो वडवानलो वा ॥
शोभन ऊर्वः कल्पानलस्तत्र (47.) भवः सूर्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

नमः पर्णाय च पर्णाशदाय च नमः उदुरमाणाय चाभिघ्नते च नमः आखि-
द्वते च प्रखिद्वते च नमः इषुकृद्धो धनुष्कृद्धश्च वो नमो नमो वः किरि-
केभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो न-
मः अनिर्हृतेभ्यः ॥ ४६ ॥

तद्वणां पत्रद्वपाय नमः ॥ शूद्रं शातने शदनं शदः शातनम् यद्वा पर्णानि शी-
र्यन्ते शात्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः ॥
गुरो उग्रमे तुदादिभ्यः शः उदुरते उग्रमं करोति उदुरमाण उग्रमी तस्मै ॥ अ-
भिरुन्ति शत्रून्तित्यभिघ्नन् तस्मै ॥ आ समन्तात्खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्या-
खिदन् तस्मै ॥ प्रकर्षेण खिद्यति पापिन इति प्रखिदन् तस्मै ॥ इषून्वाणान्कु-
र्वन्ति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ धनूंषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः ते-
भ्यो वो युष्मभ्यं नमः युष्मददिशयोगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः ॥ ॥ तिस्रोऽशीतयो
रुद्राणां समाप्ताः । एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमत्रै रुद्राय सर्वात्मवमुक्तम् ॥ ॥ अथ
रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि यज्ञंष्युच्यन्ते । चतुर्णामा-
दौ नमःशब्दाच्चत्वार्येव यज्ञंषि आगं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्या-
कृतिसंज्ञानि ॥ नमो व इति । देवानां रुद्रेभ्यो रुद्राणां रुदयवत्प्रधानभूतेभ्यो
ऽग्निवायुसूर्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । देवानां रुद्रेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि
ह तानि देवानां रुदयानीति [१.१.१.२३.] श्रुतेः । रुदयानीव रुदयानि यथा-
ङ्गानां रुदयं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशेभ्यस्तेभ्यः किरिकेभ्यो
वृथादिद्वारा जगत्कुर्वन्ति किरिकास्तेभ्यः एते कीदृः सर्वं कुर्वन्तीति [१.१.१.२३.]
श्रुतेः ॥ विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽग्न्या-
दिभ्यो नमः ॥ विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिण्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादि-
भ्यो नमः ॥ आ समन्तान्निर्हता निर्गताः सर्गादौ (48.) लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्ते-
भ्यो रुद्रावतारेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो नमः कृत्तिर्गत्यर्थः । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्यो-
तीःष्यजायन्ताग्निर्गोऽयं पवते सूर्य इति ॥४६॥

IX. द्रापेऽअन्धसस्पते द्रिद्रि नीललोहित ।

आसां प्रजानामेषां पशूनां मा भेमा रोञ्जो च नः किं चनाममत् ॥४७॥

सप्त ऋच एकरुद्रदेवत्याः । आद्योपरिष्ठादृक्ती सप्ताष्टदशद्वादशार्णापादा । हे
द्रापे द्रा कुत्सायां द्रापयति कत्सितां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः । हे अन्ध-
सः सोमस्य पते पालक अन्धसस्पतइति सोमस्य पतइत्येतदिति [१.१.१.२४.]

श्रुतेः । हे दरिद्र निष्परिग्रह अद्वितीयवादिति भावः । हे नीललोहित कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः हे शिव नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कुरु बद्धलं हृन्दसीति [पा० २.४.७३.] शपो लुक् । मा रोक् रुजो भङ्गे प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्षीः कर्मणि षष्ठ्यौ । च पुनर्नोऽस्माकं किं चन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं नो मा आममत् रुणं मा कार्षीत् यद्वा रु-
गणं मास्तु । अम् रोगे लङि धातोरमागम आर्षः ॥ ४७ ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः ।

यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामेऽस्मिन्ननातुरम् ॥ ४८ ॥

कुत्सदृष्टा जगती । वयमिमा अस्मदीया मतीः बुद्धीः रुद्राय शंकराय प्रभराम-
हे प्रहरामहे समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः कृग्रहोर्भः । कीदृशाय तवसे मरुते
बलवते वा उभयत्र तवःशब्दः पठितः [निघ० २.१.३.३. (49.)] । कपर्दिने ज-
टिलाय । क्षयद्वीराय क्षयतो निवसतो वीराः शूरा यत्र स क्षयद्वीरस्तस्मै शूरयु-
तायेत्यर्थः क्षयतो नश्यतो वीरा रिपवो यस्मादिति वा । द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे
गवादिपशवे सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भ-
वति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन्वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं
निरूपद्रवं स्वस्थं च यथा असत् स्यात् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी ।

शिवा रुतसः भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥ ४९ ॥

अनुष्टुप् । या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तया तन्वा नोऽस्मान्जीवसे जी-
वितुं मृड सुख्य । कीदृशी शिवा शान्ता अघोरा । विश्वाहा विश्वानि च तान्य-
हानि च विश्वाहा कालाधनोऽत्यन्तसंयोगऽइति [पा० २.३.५.] द्वितीया तस्या
आकारः सर्वेधरः सु सर्वदा शिवा कल्याणकारिणी भेषजी औषधद्वया संसारव्या-
धिनिवर्तिका । रुतस्य शारीरव्याधिः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तिकौषधिः
॥ ४९ ॥

परि नो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि तेषस्य दुर्मतिर्घायोः ।

अव स्थिरा मघवद्यस्तनुध्र मीढुस्तोकाय तनयाय मृड ॥५०॥

त्रिष्टुप् । रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु परितो वर्जयतु अस्मान्मा कृत्वित्यर्थः । तेषस्य क्रुद्धस्य अघायोः द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टमतिर्दीकृद्बुद्धिश्चास्मान्परिवृणक्तु । तेषति क्रोधेन ज्वलति तेषस्तस्य पचायच् । अघं पापं परस्येहति अघायुः सुप आत्मनः क्यजित्यत्र [पा० ३.१.८.] परेहायामपि वाच्यमिति क्यच् । क्यचि चेतीति [पा० ७.४.३३.] प्राप्ते अश्वाघस्यादिति [पा० ७.४.३७.] आकारः क्याच्छन्दसीति [पा० ३.२.१००.] उप्रत्ययः । मेकृति सिञ्चतीति मीढान् हे मीढुः कामाभिवर्षुक स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूषि तमवतनुध्र अवतारय ज्यारुहिताति कुरु । किमर्थं मघवद्यः मघमिति धननाम मघं कृविर्लक्षणं धनं विद्यते येषां ते मघवतो यजमानास्तदर्थं यजमानानां भयनिवृत्तये इत्यर्थः । किं च तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रं च सुखय कर्मणि चतुर्थ्यौ ॥५०॥

मीढुष्टम् शिवतम शिवो नः सुमना भव ।

परमे वृक्षेऽत्रायुधं निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं बिभ्रदागहि ॥५१॥

इयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप् तृतीय एकादशार्णाः चत्वारोऽन्येऽष्टार्णाः पञ्चपादा । अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः । अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे मीढुष्टम अतिशयेन कामसेक्तः हे शिवतम अत्यन्तं कल्याणकर्तः । नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः कृष्टचित्तश्च भव । किं च परमे दूरस्थे उन्नते वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं वर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगह तपश्चरेति वा । आगहन्नपि पिनाकं धनुर्विभ्रत् धारयन्सन् आगहि आगह । ज्याशरहीनं धनुर्मात्रं शोभार्थं धारयन्नागहेत्यर्थः ॥५१॥

विकिरिद्र विलोहित नमस्तेऽस्तु भगवः ।

यास्ते सरुक्ष्ण हेतयोऽन्यमस्मन्निर्वपन्तु ताः ॥५२॥

द्वे अनुष्टुभौ । विविधं किरिं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र हे विलोहित विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात्स विलोहितः हे शुद्ध-
स्वतृप भगवः भगवन् ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र ते तव याः सहस्रं हेतयो
ऽसंख्यान्यायुधानि ता हेतयोऽस्मदन्यमस्मद्यतिरिक्तं निवपन्तु व्रन्तु ॥५२॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः ।

तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि ॥५३॥

हे भववः भगवन् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न तव बाह्वोर्हेतयोः याः सहस्राणि सह-
स्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराचीना अस्मत्तः प-
रान्मुखानि त्वं कृधि कुरु करोतेः शपि लुप्ते श्रुष्टुपृक्कृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६. ४.
१०२.] हेरिः । कीदृशस्त्वम् ईशानः ईष्टऽइतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सह-
स्रसंख्यानि धनुः खड्गः शूलं वर्मेत्यादिभेदेन (50.) सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रं-सहस्र-
मिति सहस्रशः संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति [पा० ५. ४. ४३.] शस्प्रत्ययः धनुरा-
दीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः (51.) ॥५३॥

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥५४॥

बद्धरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभोऽवतानसंज्ञाः । भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते । असंख्याता
असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः । तेषां रु-
द्राणां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि सहस्र-
योजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः अपड्यानि कृत्वास्म-
तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥५४॥

अस्मिन्महृत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि । तेषां स० ॥५५॥

अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिश्चित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः
तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीदृशेऽन्तरिक्षे महति विशाले । अर्णवे
अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । अर्णासो लोपश्चेति [पा०
५. २. १०१. २.] वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥५५॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवः रुद्रा उपश्रिताः । तेषां स° ॥५६॥

गुह्या रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं गुलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विषयासात्कियान्कण्ठभागः कृत्तः कियान्श्चेत इत्यर्थः ॥५६॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः । तेषां स° ॥५७॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमायां भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्तमानाः तेषामित्युक्तम् नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणे ॥५७॥

ये वृक्षेषु शण्डिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषां स° ॥५८॥

ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्यादिषु स्थिताः । कीदृशाः शण्डिञ्जराः शण्डं बालतृणं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णाः । नीलग्रीवा नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः । तथा के चन विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं येषां ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् विगतलोहितादिधातवः तेजोमयशरीरा इत्यर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥५८॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषां स° ॥५९॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अलर्हितशरीराः सत्तो मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः । तत्र केचिद्विशिखासः विगता शिखा येषां ते शिखाशब्दः केशोपलक्षकः मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥५९॥

ये पथां पथिरक्षस ऐलबृदा आयुर्युधः । तेषां स° ॥६०॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः पथां लौकिकवैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वोर्चोऽनुषङ्गः (52.) । तथा पथिरक्षसः पथो मार्गास्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः । ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमन्नं तद्विभ्रति ते ऐलभृतः त एव परोऽक्षवृ-

त्या ऐलवृदा उच्यन्ते अन्नैर्जन्तूनां पोषका इत्यर्थः । आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवयुद्धकराः यदा आयुर्जीविनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकारुस्ता निषङ्गिणः । तेषां स° ॥ ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः सृकारुस्ताः सृक्तेत्यायुधनाम सृका आयुधानि रुस्ते येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खङ्गाः वि-
गन्ते येषां ते । सृकारुस्तवेऽपि निषङ्गिवोक्तिः खङ्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येऽन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवतो जनान् । तेषां स° ॥ ६२ ॥

ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान्विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिवतो क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान्विविध्यन्ति अन्नोदकभोक्तारो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

यः एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषां स° ॥ ६३ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः उक्तेभ्यो ऽतिबहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूषि अवतन्म इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः ।

तेभ्यो दश प्राचीर्दिशे दक्षिणा दश प्रतोचीर्दिशोदीचीर्दिशोर्ध्वाः ।

तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि

तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ६४ ॥

कण्डिकात्रयात्मिकानि त्रीणि यज्ञेषु प्रत्यवरोरुसंज्ञानि धृतिरुन्दस्कानि (53.) बहुरुद्रदेवत्यानि । त्रिलोकस्था रुद्रा उच्यन्ते । दिवि युलोके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च रुद्राणां वर्षं वृष्टिरेव इषवः वाणाः आयुधस्थानीया वृष्टिः अतिवृष्ट्यादीतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसं-

व्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषाः प्राङ्मुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति । दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । ऊर्धाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्जलिं बद्ध्वा सर्वदिन् नमस्करोमीत्यर्थः ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो ऽस्तु अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु दश वाऽअञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोतीति [१.१.१.३१.] श्रुतेः (54.) । ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान्मृडयन्तु सुखयन्तु । किं च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः वयं च यं द्विष्मां यस्य द्वेषं कुर्मः च पुनर्यो नरो नोऽस्मान्देष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वीक्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः स्थापयामः अस्मद्विषमस्मद्वेष्यं च नरं रुद्राः पूर्वीक्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः अस्माञ्चावन्तु च ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः ॥ तेभ्यो दश — दध्मः ॥ ६५ ॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवतिनान्नं विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान्घ्नन्ति । तेभ्यो ऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु शिटं व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवः ॥ तेभ्यो दश — दध्मः ॥ ६६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नमिषवः अन्नमदनोयं वस्तु आयुधम् अयथान्नभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्यं वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान्घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवत्त्वित्यादि पूर्ववत् ॥ एते प्रत्यवरोक्षमन्त्राः अथ प्रत्यवरोक्षान्नुहोतीति [१.१.१.३२.] व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्याय इति ॥ १६ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १-६ [हिल] ॥ १-६ ॥ ७ [असव्यो - मृत्तयाति नः] ॥ ७ ॥ ८ [मील्लु-
षि]. १. १०. ११. १२ [मील्लुष्टम]. १३-१६ ॥ ७-१६ ॥ १६ ॥ ॥
- II. ॥ १७-१९ ॥ १-३ ॥ २० [- कृत्स्नायताय - नमः ककुभाय निषङ्गिणे स्ति°].
२१ ॥ ४. ५ ॥ २१ ॥ ॥
- III. ॥ २२-२६ ॥ १-५ ॥ २६ ॥ ॥
- IV. ॥ २७-२९ [मील्लुष्टमाय]. ३०. ३१ ॥ १-५ ॥ ३१ ॥ ॥
- V. ॥ ३२-३६ ॥ १-५ ॥ ३६ ॥ ॥
- VI. ॥ ३७-३९ ॥ १-३ ॥ ४० - रुनीयसे च ॥ ४ ॥ ४० नमो वृत्ते° - स्ताराय.
४१ [शम्भवे च मयोभवे च] ॥ ५ ॥ ४१ ॥ ॥
- VII. ॥ ४२. ४३ [°स्तस्तिने] - ४६ ॥ १-५ ॥ ४६ ॥ ॥
- VIII. ॥ ४७ [भेर्मा] ॥ १ ॥ ४८ ॥ २ ॥ ४९ [शिवऽङ्गुतस्य (55.) - मृत् -]
॥ ३ ॥ ५० [परि णो हृती रुद्रस्य वृज्यात्परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।
- मृत्] ॥ ४ ॥ ५१ [मील्लुष्टम] - ६० [पथिरक्षिणं ऐ°] - ६३ ॥ ५-१७ ॥
६४ [अस्तु ते नो मृत्तयन्तु ते नोऽवन्तु ते वं -]. ६५. ६६ ॥ १८ ॥ ६४ ॥ ॥
अष्टानुवाकेषु चतुःषष्टिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

- I. a. अश्मन्नूर्जं पर्वते शिथ्रियाणामद्व्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽधि सम्भृतं
पयः । तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः सधरणाः ॥ b. अश्मंस्ते क्षुत् ।
c. मयि तऽङ्क । d. वं द्विष्मस्तं ते शुगृक्षु ॥ १ ॥

षोडशेऽध्याये (1.) शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चित्यपरिषेकादिमन्त्रा उच्य-
न्ते ॥ का° [१८. २. १.] चित्यं परिषिञ्चत्यग्नीदक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमित्यद्रे-
रधि । पक्षस्यापरसंधिः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरसंधिसमीपऽग्रा-

त्मभागेऽश्मानं निधायोदकुम्भमादायद्विरारभ्य सपक्षपुङ्खमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया समन्तादग्नीत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ यजुर्मरुदेवत्यम् आर्षीं त्रिष्टुप् । हे मरुतः तां प्रसिद्धा-
मिषमन्नमूर्तं रसं च नोऽस्मभ्यं धत्त दत्त यूयम् । किम्भूता यूयं संरराणाः सम्यक्
रन्ति ददति ते संरराणाः सम्यग्दातारः रा दाने बहुलं हृन्दसीति [पा° २. ४. ७६.]
जुहोत्यादिभ्यः श्रु द्वित्वं च शानचि परे । कीदृशीमिषमूर्तम् अश्मन् अश्मनि पा-
षाणे पर्वते विन्ध्यहिमवदादौ शिश्रियाणां श्रयतीति शिश्रियाणां ताम् श्रयतेः
शानचि जुहोत्यादित्वाद्धित्वम् । तथा ऊर्जं सारभूतां बलहेतुम् । यद्वा पर्वणि
विद्यते यस्मिन्स पर्वतः पर्वमरुद्भ्यां तन्प्रत्ययः (२.) अश्नातीत्यश्मा अन्येभ्योऽपि
दृश्यतऽइति [पा° २. २. ७५.] अश्नातेर्मनिन् अशनवति पर्ववति मेघे ऊर्जं जलं
शिश्रियाणामाश्रितां वृष्टिसम्याग्यामित्यर्थः । तथा अद्भ्यः जलेभ्य ओषधिभ्यो यवा-
दिभ्यो वनस्पतिभ्योऽश्वत्थादिभ्यः सकाशादधिसम्भृतमधिकं (३.) सम्यादितं गोद्वा-
रेण पयो दुग्धं च शिश्रियाणाम् गौरपः पीत्वौषधिवनस्पतीन्भक्षयित्वा पयो दो-
ग्धि । तां द्वित्रयां मेघोत्थजलत्रयां गोसमुत्थां पयोत्रयां चेषमूर्तं दत्तेत्यर्थः मरुतो
वै (४.) वर्षस्येशतऽइति [१. १. २. ५.] श्रुतेः ॥ का° [१८. २. २.] अश्मँस्ते जुदित्यद्गौ
कुम्भं कृत्वा मयि तऽऊर्गित्यादयैवं द्विरपरम् । सेकान्तेऽश्मनि कुम्भमश्मँस्ते जु-
दिति निधाय मयि तऽइति पुनरादाय पनुर्द्विवारं परिषिञ्चेदित्यर्थः ॥ अश्मा दे-
वता दैवी बृहती अश्नातीत्यश्मा । हे अश्मन्सर्वभक्षक अग्ने ते तव जुत् जुधा
अस्तु बहुवृषां भोज्यत्वात् ॥ कुम्भमादत्ते । आशीर्देवता दैवी बृहती हे अ-
श्मन् ते तव ऊर्क् सारभागो मयि अस्त्विति शेषः ॥ का° [१८. २. ४.] कुम्भेऽद्रिं
कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणास्यति यं द्विष्म इति । तं पाषाणं
कुम्भे कृत्वा दक्षिणवेदिश्रोणौ पूर्वामुखस्तिष्ठन्दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं नि-
रस्यतीत्यर्थः ॥ यजुर्बृहती शुक् देवता । हे अग्ने ते तव शुक् शोकस्तं नरमृक्षु
गर्ह्यु तं कं वयं यं नरं द्विष्मः अस्मद्वेषविषयं तव शोको गर्ह्यु ॥ १ ॥

इमा मेऽअग्रऽष्टका धेनवः सत्त्वेका च दश च दश च शतं च शतं च
सहस्रं च सहस्रं चायुतं चायुतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं च

न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्धश्चैता मेऽग्रमऽष्टका धेनवः सत्त्व-
मुत्रामुष्मिंल्लोके ॥ २ ॥

का° [१७. २. १.] अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणाले जपती-
मा मऽइति । कुम्भनिरसनानन्तरमपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिश्रोणिसमीपे ईशानाभि-
मुखस्तिष्ठन्नात्मन उपरि कृस्तौ प्रसार्य यावत्संप्रष्टुं शक्नोति तावत्संप्रष्टुमा मऽइति
कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ विकृतिरग्निदेवत्या । हे अग्ने या इष्टकाः प-
ञ्चसु चिन्तिषूपकृताः इमा इष्टकाः मे मध्यं मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्ध्यः सन्तु
वत्प्रसादात् अस्मिन् लोके इति शेषः । तासां संख्यामाह एकेत्यादि अत्रैकादिप-
रार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदशगुणिता संख्योच्यते । एका एकवसंख्याविशिष्टा
सा दशगुणिता दशसंख्यामापद्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्वसंख्यासहितो-
त्तरसंख्याग्रहणमाधिक्याय शतं दशगुणितं सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं
भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं
भवति प्रयुतं लक्षदशकं प्रयुतग्रहणं कोटिरुपलक्षकम् प्रयुतं दशगुणं कोटिः को-
टिर्दशगुणं अर्बुदम् अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम् न्यर्बुदशब्देनाब्जसंख्या ज्ञेया एतेषां
ग्रहणमब्जसमुद्रान्तर्वर्तिनीनां खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कुसंज्ञानां संख्यानामुपलक्षकम्
तेनाब्जं दशगुणं खर्वं खर्वं दशगुणं निखर्वं निखर्वं दशगुणं महापद्मं महापद्मं
दशगुणं शङ्कुः शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः समुद्रः दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणमन्तः अन्तः
दशगुणः परार्धः । चकारा इतरेतरसमुच्चयार्थाः । एवमेकाग्रष्टादशसंख्यासंज्ञासंमि-
ता इष्टका एता हे अग्ने मे धेनवः सत्त्विति पूर्वीक्तस्य निगमनम् । एतदेनुभवनं
कुत्रार्थ्यते तदाह अमुत्र अन्यजन्मनि तथायुष्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः (५.)
सत्त्वित्यर्थः । यद्यपि नियतसंख्येष्टकाश्चीयन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्धर्माना एका-
दिपरार्धान्तसंख्या भवतीति भावः ॥ २ ॥

ऋतव स्य ऋतावृधं ऋतुष्ठा स्य ऋतावृधः ।

धृतश्च्युतो मधुश्च्युतो विराजो नाम कामडुघा अक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥

वृकृती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वादिकल्पः । अग्निदेवत्या इष्टकादेवत्या वा ।

हे इष्टका या यूयमेवंविधाः स्थ भवथ ता मे धेनवः सत्त्विति पूर्वेण सम्वन्धः ।
 कीदृश्यः ऋतवः वसन्ताद्विषाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवृधः
 संहितायां पूर्वपददीर्घः । ऋतुठाः ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्थशब्दस्य
 पुनरुक्तिः पादपूरणा । ऋतावृध इति पुनर्वचनमादरार्थम् । घृतश्रुतः (६.) श्रुतिरू
 क्षरणे घृतं श्रान्तन्ति ता घृतश्रुतः घृतस्त्राविण्यः । मधुश्रुतः मधु श्रान्तन्ति ता मधु-
 स्त्राविण्यः । नामेति प्रसिद्धौ । विराजः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता विराजः दश-
 लांकम्पृणाभिप्रायमेतत् । कामदुधाः यत्काम्यं तस्य दोग्धः पूरयिष्यः दुग्धः कव्य-
 श्रुति [पा० ३. २. ७०.] कप् । अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरहिताः ॥ ३ ॥

समुद्रस्य वावकयाग्रे परिव्ययामसि । पावकोऽग्रस्मभ्यं शिवो भव ॥ ४ ॥

का० [१८. २. १०.] मण्डूकावकवितसशाखा वेणी वद्धावर्कषति मन्त्रकृष्टवत्स-
 मुद्रस्य वेति प्रत्युचम् । मण्डूकशैवलवितसतरुशाखा वंशे बद्धा तं कृस्तेनादाया-
 ग्निक्षेत्रं प्रत्युचं कर्षति तेनेत्यर्थः ॥ आद्याया दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसं याव-
 त्कर्षति ॥ द्वे गायत्र्यावग्निदेवत्ये अत्यो दशकः । हे अग्रे समुद्रस्य समुन्दति क्लिन्नं
 करोति समुद्रो जलं तस्यावकया शेवालेन वा तां परिव्ययामसि परितो वेष्ट-
 यामः इदन्तो मसि उपरिभागे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः । त्वं चास्मभ्यं पावकः शो-
 धकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ४ ॥

हिमस्य वा जरायुणाग्रे परिव्ययामसि । पावकोऽग्रस्मभ्यं शिवो भव
 ॥ ५ ॥

दक्षिणश्रोण्याद्युत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति । हिमस्य शैत्यस्य जरायुवदुत्पत्तिस्थानी-
 येन शेवालेन हे अग्रे वा तां परिव्ययामसि संवरणं कुर्मः त्वमस्मभ्यं पावकः
 शिवश्चेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

उप ज्मन्नुप वेतसेऽवतर नदीधा । अग्रे पित्तमयामसि ।

मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नौ यज्ञं पावकवर्णां शिवं कृधि ॥ ६ ॥

उत्तरश्रोणेरुत्तरांसपर्यन्तं कर्षति । जगती त्रिष्टुप् चतुश्चवारिंशदक्षरवात्त्रिष्टु-

वेव नदीषु आ सा इममिति व्यूहद्वयेन धूना जगती भवति । हे अग्ने ज्मन् ज्मा पृथिवी सप्तम्या लुक् ज्मनि पृथिव्यामुपावतर आगह । तथा वेतसे वज्रुलशाखा-
यामुपावतर नदीषु आ आ-उपसर्ग अर्थे नदीधधि अवकासु उपावतर नदीश-
ब्देन लक्षणयावका उच्यन्ते तत्प्रभववात् । मण्डूक्यवकावेतसशाखाः कर्षणार्थं
वेणी बद्धाः सन्ति तदयं मन्त्रो वदति । कस्माद्विवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह
हे अग्ने त्वमपां पित्तं तेजोऽसि यो यस्यावयवः स तं न हिनस्ति तद्धर्मा च भ-
वति । एवमग्निं सम्बोध्य मण्डूकीमाह हे मण्डूकि मण्डूको भेकस्तस्य स्त्री मण्डू-
की तत्सम्बुद्धौ हे मण्डूकि ताभिः पूर्वोक्ताभिरग्निः सह आगहि आगह शपि
लोपे मलोपः । यासामग्निः पित्तं यत्र तमुत्पन्ना या त्वमग्नेः शाल्यै इतस्ततो नी-
यसे सा त्वमिमं यज्ञमस्माभिः क्रियमाणं चयनलक्षणं पावकवर्णमग्निसमानतेजसं
शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु ॥ ६ ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्योऽस्तेऽस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽस्मभ्यं शिवो भव ॥ ७ ॥

उत्तरांसादक्षिणांसं कृपति । आग्नेयी बृहती । इदं चित्याग्निस्थानं मण्डूक्यव-
कावितसलक्षणं वा अपां न्ययनम् नितरामीयते प्राप्यते येन तन्न्ययनम् उदकप्रा-
प्तिसाधनम् यागाद्वारा द्यापः प्राप्यन्ते अपां बाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम् निवि-
शल्यस्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूप हे अग्ने ते तव हेतयो ज्वाला
अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मद्विरोधिनः पुरुषान् तपन्तु ल्लेशयन्तु अस्मभ्यमस्मदर्थं पा-
वकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ७ ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्वन्ति यन्ति च ॥ ८ ॥

का° [१८. २. ११.] पक्षपुहानि चाभ्यात्ममग्ने पावक रोचिषेति । पक्षपुहानि प्रा-
त्तादारभ्याभ्यात्ममात्मसंमुखं संधिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यूचमग्ने इति दक्षिणं पक्षं स न
इति पुहं पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः ॥ आग्नेयी गायत्री वसूयुदष्टा । हे अग्ने हे
पावक शोधक हे देव रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित
इति शेषः । मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतृवाग्रूपेणावस्थित इति शेषः । दे-

वानावन्ति आवह यन्ति यज्ञ च द्वावग्रेधिकारौ कौत्रमाहवनीयवृषेण हविर्ग्रह-
णं चात एव स्तूयते । वहुतेर्यज्ञेश्च लोणमध्यमैकवचने शपि लुप्ते ऽवषवादिक्ते
कृते वन्ति यन्तीति वृषम् ॥ ८ ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवांश्च ॥ इहावह । उप यज्ञो हविश्च नः ॥ ९ ॥

गायत्र्याग्नेयी मेधातिथिदृष्टा हे पावक पावयितः हे दीदिवः दिदेवेति दीदि-
वान् तत्सम्बुद्धौ हे दीदिवः दीप्तिमन् दिवु क्रोडादिषु कसुप्रत्ययः द्विवम् तुजादो-
नामिति [पा० ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६. १. ६६.] वलोपः ।
हे अग्ने देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे आवह आनय यज्ञमुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं
हविश्च देवानावह प्रापय ॥ ९ ॥

पावकया यश्चितयल्या कृपा क्षामन्नुरुचोऽपसो न भानुना ।

तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू रणोऽग्रा यो घृणे न ततृषाणोऽग्रजः ॥ १० ॥

जगती भरद्वाजदृष्टा । योऽग्निः क्षामन् क्षामिण पृथिव्यां रुरुचे रोचते शोभते ।
कया कृपा कृप् सामर्थ्यं कल्पनं कृप् छिप् तथा कल्पनया सामर्थ्येन दीप्त्या वा ।
क्षामेति पृथिवीनाम [निघ० १. १.] । किम्भूतया कृपा पावकया पावयतीति पा-
वका तथा पावयित्र्या । चितयल्या चेतयल्या यद्वा चितं करोति चितयन्ती तथा
दृढचयकारिण्या । रोचने दृष्टान्तः उपसो न भानुना न इवार्थे यथा उपसः का-
लाः भानुना स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत् । किं च यश्चाग्निः घृणिः घृणिरिति दी-
प्तिनाम (७.) सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३९.] विभक्तेः शे-आदेशः घृणिना दीप्त्या
आ समन्तात् नु निश्चितं रुरुचेऽइत्यनुषङ्गः नकारश्चार्थः । किं कुर्वन् एतशस्य
एतीत्येतशः गमनकुशलस्याश्चस्य यामन् यामनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन् तूर्व
हिंसायां परबलानि हिंसन् न इवार्थे शत्रून् हिंसन्निव रोचते यद्वा यामन्शब्दः
कर्मवाचकः नु अनर्थकम् यामनि कर्मणि तूर्वन्न त्वरमाण इव एतशस्याश्चस्य रणे
रमणीये पदे आहितोऽधुर्युणा । तथा ततृषाणः तृष्यतीति ततृषाणः त्रितृषा पि-
पासायाम् बहुलं हन्द्सीति [पा० २. ४. ७६.] क्लादिवाहानचि क्षुद्धिरे पूर्णाहुतिं पि-
पासुः । अग्रः जरारहितः । य ईदृशोऽग्निस्तं कृषाम इत्यर्थः ॥ १० ॥

II. नमस्ते कूरसे शोचिषे नमस्तेऽग्रस्वर्चिषे ।

अन्यास्तेऽग्रस्मत्तपतु हेतयः पावकोऽग्रस्मभ्यः शिवो भव ॥ ११ ॥

का° [१८. ३. ५.] उभयमादाय चित्यारोहणं नमस्तऽइति । किरणशकलसहितं सुक्स्थमाज्यम् दधिमधुघृतकुशमुष्टियुता पात्री एतद्वयमादायाध्वर्युश्चित्याग्निमारोहति ब्रह्मयज्ञमानौ तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः ॥ अग्नेयी बृहती लोपमुद्रादृष्टा । हे अग्ने ते तव शोचिषे शोचनहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाय शोचिषे कूरसे कूरति सर्वरसानिति कूरः तस्मै कूरतेरमुन्प्रत्ययः । ते तव अर्चिषे पदार्थ-प्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ ११ ॥

a. नृषदे वेद् । b. अप्सुषदे वेद् । c. बर्हिषदे वेद् ।

d. वनसदे वेद् । e. स्वर्विदे वेद् ॥ १२ ॥

का° [१८. ३. ६.] स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवद्विरण्यदर्शनं च नृषदे वेदिति प्रतिमन्त्रम् । आरुह्य स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभिवदिति दक्षिणांसत्र्योणिद्वयोत्तरांसमध्येषु तत्र किरणं पश्यन्नित्यस्ति तदत्र नेत्यर्थः ॥ पञ्चाग्नेयानि यज्ञूपि दैवी बृहती दैव्यः पङ्क्तयः अत्या दैवी बृहती । नृषु मनुष्येषु जठराग्निद्वयेण तिष्ठतीति नृषत्प्राणस्तस्मै वेद् रुविर्दत्तम् वेद्शब्दः स्वाहाकारार्थः प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः प्रत्यक्षाः सोत्तरवेदिर्वेद्गारेणोमां परोऽक्षं वै तद्यद्वेद्गार इति [१. २. १. ७.] श्रुतेः तथा नृषदे वेदिति प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत्प्रीणातीति [१. २. १. ८.] ॥ अप्सु उदकेषु और्वद्वयेण सीदतीत्यप्सुषत् । योऽस्वग्निस्तमेतत्प्रीणातीति [८.] श्रुतेः ॥ बर्हिषि यज्ञे आरुवनीयादिवयेण सीदतीति बर्हिषत् बर्हिषु ओषधीषु तिष्ठतीति वा तस्मै वेडस्तु । बर्हिषदे वेदिति य ओषधिष्वग्निस्तमेतत्प्रीणातीति [८.] श्रुतेः ॥ वनं वृक्षसमूहस्तत्र दावाग्निद्वयेण सीदतीति वनसत्तस्मै वेद् । वनसदे वेदिति यो वनस्पतिष्वग्निस्तमे° ॥ स्वः स्वर्गे आदित्यद्वयेण विद्यते स्वर्वित् विद्यतिः सीदत्यर्थः यद्वा स्वरादित्यं विन्दते स्वर्वित्तस्मै वषडस्तु ॥ १२ ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानाः संवत्सरीणामुप भागमासते ।

अ॒रु॒तादि॑ ह॒विषो॑ य॒ज्ञेऽअ॒स्मिन्स्वयं॑ पिब॒तु म॒धुनो॑ घृत॒स्य ॥ १३ ॥

का° [१८. ३. ७.] समासितान्कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रित्वं बाक्त्रेण च ये देवा इति । पात्र्यां सितान्दधिमधुघृतान् कुशैः परिश्रित्सकितं सपक्षपुष्पमग्निं मध्ये बहिः श्व प्रोक्षति ऋद्धयेनेत्यर्थः ॥ जगत्यौ प्राणदेवत्ये । ते प्राणत्रया देवा अस्मिन्यज्ञे चयनलक्षणे मधुनो घृतस्य अर्थादधश्च हविषो मधुघृतदधित्रयस्य हविषो भागं स्वयं पिबतु स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्वित्यर्थः । कीदृशास्ते अरुतादः अरुतमदन्ति ते अरुतादः अन्ये देवा अग्निरुतामारुतिमदन्ति प्राणास्तु सान्नादन्नमदन्ति अत एवारुतादः । ते के संवत्सरीणं भागमुपासते संवत्सरेण निर्वृत्तः संवत्सरीणः संपरिपूर्वात्त्व चेति [पा° ५. १. १२.] संपूर्वाद्दत्सरांनिर्वृत्तार्थे खप्रत्ययः संवत्सरं हि भृवाग्निश्चीयते इत्यभिप्रायः । कीदृशाः यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये यज्ञियाः यज्ञयोग्याः देवाः दीप्यमानाः । द्विविधा देवाः हविर्भुज इन्द्रवरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः प्राणापानादयश्च दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या उभयेऽप्येते यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्यत्वाद्यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद्यज्ञियाः ॥ १३ ॥

ये दे॒वा दे॒वेघ्न॑धि॒ दे॒वत्व॑माय॒न्ये ब्र॒ह्मणः॑ पुर॒एतारो॑ऽअस्य ।

येभ्यो॒ नऽऋ॒ते प॑व॒ते धाम॑ किं च॒न न ते॒ दिवो॑ न पृथि॒व्या अ॒धि स्तु॑षु ॥ १४ ॥

ये देवाः प्राणा देवेघ्निन्नादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राप्ताः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः । ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य पुरएतारः पुरोऽग्रे यन्तीति पुरएतारः इण् गतावित्यस्मात् एवुल्लृचाविति [पा° ३. १. १३३.] तृचप्रत्ययः प्राणा हि प्राणिनां पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुरएतार इति [१. २. १. १५.] श्रुतेः प्राणैर्विना चीयमानोऽग्निर्निर्वोहं न शक्यते । किं च येभ्य ऋते यान्प्राणान्विना किं चन धाम किमपि शरीरं न पवते पवङ् गतौ न चेष्टते । इत्यम्भूता ये प्राणा देवास्ते पुनः द्वांसते तत्राह न तऽइति ते प्राणत्रया देवा न दिवः षष्ठ्यौ सप्तम्यर्थे दिवि स्वर्गे न सन्ति पृथिव्याः पृथिव्यां भूमावपि न नैव ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणभृत्स्मिंस्ते इति [१. २. १. १५.] श्रुतेः यद्वा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः

प्रदेशेषु न । किं तर्हि स्रुषु अधि स्रु प्रक्षरणे स्रुवन्ति क्षरन्ति स्रूनि स्रोतांसि
चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषु अधिश्रित्य वर्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स विशिष्टः
प्रदेशः ॥ १४ ॥

प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चीदा वरिवोदाः ।

अन्यास्तेऽस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽस्मभ्यं शिवो भव ॥ १५ ॥

का° [१८.३.८.] प्राणदा इत्यवरोहति । प्रोक्षणात्तरमग्रेवतरतीत्यर्थः । अ-
ग्निदेवत्या वृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । हे अग्ने ते तव हेतयो
ज्वाला अस्मदन्यान् तपन्तु त्वं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदृशत्वं प्राण-
दाः प्राणान्यजमानाय ददातीति प्राणदाः अपानं ददातीत्यपानदाः व्यानं सर्वश-
रीरसंचारिवायुं ददातीति व्यानदाः वर्ची बलं ददातीति वर्चीदाः वरिवो धनं द-
दातीति वरिवोदाः ॥ १५ ॥

III. अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विष्टं न्यत्रिणाम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १६ ॥

का° [१८.३.१२.] पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्युच्यते । शालाग्रामागत्य पञ्च-
गृहीतमाज्यं शालाद्वयिऽग्नौ जुहोति ॥ अग्नियो गायत्री भरद्वाजदृष्टा । अग्निः वि-
ष्टं सर्वमत्रिणं रक्षसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु यास उपक्षये लेट् इतश्च
लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१०.] इकारलोपः अत्रमदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री
भक्षकस्तम् । केन तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणा
इति [निर्° १०.६.] यास्कः । किं च अग्निर्नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वनते ददातु वन-
तिर्दानार्थः ॥ १६ ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विर्हीता न्यसीदत्पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिहमानः प्रथमद्वरं ॥ १७ ॥

का° [१८.३.१२.] षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षो-
डशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्यार्धमनुवाकशेषेण शालाद्वयि एव जुहोति अनु-
वाकशेषश्च य इमा विश्वेत्यारभ्य विह्व्यो यथासदित्यन्तोऽष्टर्च इत्यर्थः ॥ भुव-

नपुत्रविश्वकर्मदृष्टा विश्वकर्मदेवत्याः षोडश त्रिष्टुभः । प्रजाः संहरन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणां पश्यन्नुषिः कथयति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि जुह्वत् संहरन्सन् न्यसीदत् निषणः स्वयं स्थितवान् । कीदृशः ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः । होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता । नो ऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः प्रलयकाले सर्वलोकान्संहृत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीदित्यर्थः । तथा चोपनिषदः आत्मा वाऽइदमेक एवाय आसीन्नान्यत्किं चन मिषत् सदेव सोम्येदमग्रऽआसीदेकमेवाद्वितीयमित्याद्याः । स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषेण बद्धः स्यां प्रजायेत्येवंतूपेण पुनःसिसृक्षारूपेण द्रविणमिहमानः जगद्रूपं धनमपेक्षमाणः अवगानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीवतूपेण प्रविष्टः । कीदृशः प्रथमहृत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वतृपं हृदयतीति प्रथमहृत् हृदयतेः क्षिपि रुस्वः उत्कृष्टं तृपमावृण्वन्सन् प्रविष्टः । इहमान इतीषेरात्मनेपदमार्षम् सोऽकामयत बद्धः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

किं स्विदासीदधिष्ठानमार्म्भणं कतमत्स्वित्कथासीत् ।

यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ १८ ॥

अथेश्वरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह । लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृदूपेणार्म्भकद्रव्येण चक्राद्युपकरणैर्घटादि निष्पादयति ईश्वरस्य तदालिप्यते । स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतो विश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं निवासस्थानम् अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरम्भ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं मृदिव घटानाम् । कथा (८) क्रिया च किम्प्रकारासीत् निमित्तकारणमपि किमासीदित्यर्थः या हेतौ च हृन्दसीति [पा० ५.३.२६.] किमः याप्रत्ययः दण्डचक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीयं किमासीत् । यतो यस्मिन्काले विश्वकर्मा भूमिं द्यां स्वर्गं च जनयन्सन्महिना महिम्ना स्वसामर्थ्येन वि और्णीत् सृष्टे द्यावापृथिवी आह्लादितवान् ऊर्णु

आह्लादने लङ् उपसर्गव्यवधानमार्षम् व्यवहृताश्चेति [पा० १.४.८२.] वचनात् ।
कीदृशः विश्वचक्षाः विश्वं चष्टे स विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा अतीतानागतवर्तमानका-
लानां युगपद्रष्टा अनन्यशक्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्घावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ १९ ॥

उत्तरमाह । एकोऽसहस्रो देवः विश्वकर्मा घावाभूमी जनयन्सन् बाहुभ्यां बा-
हुस्थानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां संधमति धमतिर्गत्यर्थः संगृह्ते संयोगं प्राप्नोति पत-
त्रैः पतनशीलैः अनित्यैः पञ्चभूतैश्च संगृह्ते धर्माधर्मद्वयैर्निमित्तैः पञ्चभूतद्रूपैरुपा-
दानैश्च साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च संधमति सं-
गमयति जीवान् णिजन्तवं ज्ञेयम् । कीदृशः विश्वतश्चक्षुः विश्वतः सर्वतश्चक्षुषि
यस्य सः । विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य । विश्वतोबाहुः विश्वतो बाहुवो
भुजा यस्य । उतापि च विश्वतः पादा यस्य सः पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति
[पा० ५.४.१३८.] पादस्यान्त्यलोपः । परमेश्वरस्य सर्वप्राणायामकवाग्यस्य यस्य प्रा-
णिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्त
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो घावापृथिवी निष्ठतनुः ।

मनीषिणो मनसा पृष्ठेदु तद्यदध्यतिष्ठदुवनानि धारयन् ॥ २० ॥

पुनरपि प्रश्नः । स्विदिति वितर्के तद्वनं किमास बभूव उ अपि च स वृक्ष
कः आस यतो वनादृक्षाश्च विश्वकर्मा घावापृथिवी निष्ठतनुः निस्ततन्न निस्त-
द्यालंकृतवान् (९.) वचनव्यत्ययः न हि तादृशं वनं वृक्षो वा सम्भवति ।
लोके हि गृहादिनिर्माणमिह्न्कस्मिंश्चिद्वने कंचिद्वृक्षं हित्वा तक्षणादिना स्तम्भा-
दिकं करोति इह तन्नास्तीत्यर्थः । किं च हे मनीषिणः विद्वांसः मनसा पर्यालो-
च्य तत् इत् उ तदपि यूयं पृष्ठत तत्किम् भुवनानि धारयन्सन् विश्वकर्मा यद-
ध्यतिष्ठत् यत्स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृष्ठत । कुम्भकारादिर्गृहादिकमधिष्ठाय घ-

दादि करोति तदधिष्ठानमपि पृष्ठत ऊर्णनाभिव्रद्यमात्मारम्भण इति भावः (10.)

॥ २० ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा ।

शिन्ना सखिभ्यो कृविषि स्वधावः स्वयं यज्ञस्व तन्वं वृधानः ॥ २१ ॥

हे विश्वकर्मन् हे स्वधावः स्वधानमस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बुद्धौ हे स्वधावः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ इन्दसीति [पा° ८. ३. १.] रुः हे कृविर्लक्षणान्नवन् ते तत्र यानि परमाणि उत्कृष्टानि धामानि या यानि अवमा अवमानि कर्नीयांसि धामानि उतापि च या यानि मध्यमा धामानि इमा इमानि पूर्वीक्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यज्ञमानेभ्यः शिन्ना देहि द्व्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६. ३. १३५.] संहितायां शिन्नापदस्य दीर्घः । क उपकार इति चेत् कृविषि यज्ञमानसम्बन्धिन्युपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं वृधानः वर्धयन्सन् स्वयं यज्ञस्व । वयं यज्ञाम इति कथं वक्तुं शक्यम् मनुष्यः कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एवं ब्रवीमि स्वयं यज्ञस्व । वर्धतेः शानचि व्यत्ययेन शपो लुक् वृधानः । तन्वमित्यत्र वा इन्दसीति [पा° ६. १. १०६.] पूर्वत्रपाभावे यणादेशः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मन्कृविषा वावृधानः स्वयं यज्ञस्व पृथिवीमुत द्याम् ।

मुक्ष्यन्त्यन्येऽभितः सपत्ना इक्ष्मास्माकं मधवा सूरिरस्तु ॥ २२ ॥

हे विश्वकर्मन्कृविषा मदत्तेन वावृधानः वर्धमानो ज्ञातर्ह्यः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्याश्रितानि भूतानि उतापि च द्यां द्युलोकाश्रितानि भूतानि स्वयं यज्ञस्व मदनुग्रहाय । किं च तत्प्रसादादन्येऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो मुक्ष्यन्तु मोक्षं प्राप्नुवन्तु किं च इह यज्ञे मधवा इन्द्रोऽस्माकं सूरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥

वाचस्पतिं विश्वक° ॥ २३ ॥ विश्वकर्मन्कृविषा व° ॥ २४ ॥

द्वे ऋचौ व्याख्याते [८. ४५. ४६.] ॥ २३ ॥ २४ ॥

IV. चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो धृतमेनेऽग्नजन्ममाने ।

यदेदता अददृक्त पूर्वञ्चादिद्वावापृथिवीऽप्रथेताम् ॥ २५ ॥

का° [१८. ३. १३.] चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाकेन । अष्टर्चेन षोडशगृहीतस्या-
परमर्थं ब्रुहोतीत्यर्थः ॥ यदा इत् यदैव पूर्वे वसिष्ठादयो मुनयः अन्ताः विभक्ति-
व्यत्ययः अन्तान् द्वावाभूम्योरन्तप्रदेशानददृक्त दृढीकृतवन्तः दृढते रूपम् । आत्
इत् आत् अनन्तरवाची इदेवार्थे अनन्तरमेव द्वावाभूमिदार्ढ्यानन्तरमेव द्वावापृ-
थिवी द्वावापृथिव्यौ अप्रथेतां पृथू अभूताम् । तदा द्वावापृथिवीप्रथनानन्तरं च-
क्षुषः पिता चक्षुरादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि निश्चि-
तमेने एते द्वावापृथिव्यौ प्रति धृतमुदकमजनदजनयत् हृन्दस्युभययेति [पा° ३. ४.
११७.] आर्धधातुकत्वाहपि णिचो लोपः रोदस्योर्दार्ढ्ये वृष्टिं कुरुतऽइत्यर्थः । किं
कुर्वन् नममाने नममाने द्वावापृथिव्यौ स्तम्भयन्निति शेषः जगदनुग्रहाय रोदसी
स्तम्भयन्नित्यर्थः नमतेः शानचि नुगागमश्हान्दसः ॥ २५ ॥

विश्वकर्मा विमना आदिह्या धाता विधाता परमोत संदृक् ।

तेषामिष्टानि समिष्टा मदन्ति यत्रा सप्तऽऋषीन्पर एकमाहुः ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन् लोके सप्तऽऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्तऽऋषयः ऋत्यक् इति
[पा° ६. १. १२८.] संध्यभावः । तान्परः विभक्तेः सुः परेण विश्वकर्मणा सह एक-
माहुः एकीभूतान्वुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तऽर्षयो विश्वकर्मणा सहैकत्वं प्राप्ताः
तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि अभिलषितानि वस्तूनि इषा अन्नेन आहुतिरसभू-
तेन सह संमदन्ति संमोदन्ते सम्यक् मोदयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति ते विश्वकर्म-
लोके इष्टभोगान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां केषाम् विश्वकर्मा येषां संदृक् सम्यक् प-
श्यतीति संदृक् सम्यग्द्रष्टा विश्वकर्मद्रष्टाः सुखिनो भवत्वित्यर्थः । कीदृशो वि-
श्वकर्मा विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमनाः सर्वकर्मज्ञ इत्यर्थः ।
आत् अपि च विह्याः नभोवद्यापकः यद्वा विशेषेण जहाति त्यजति विह्याः
संहृता । धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्ता । विधाता उत्पादकः । उत अपि प-
रमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः विभक्तेराकारः । एवंविधो विश्वकर्मा येषां द्रष्टा ते मुच्यन्ते
भक्तानेव पश्यति तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव तः संप्रश्नं भुवना यत्यन्या ॥ २७ ॥

यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्रे इति [पा० ६.४.५३.] निपातः । यो विधाता विशेषेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद ज्ञानाति । यश्च एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां ब्रह्मणां नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः नाम च पितैव करोति । तस्मादन्या अन्यानि भुवना भुवनानि भूतजातानि संप्रश्नं सम्यक् प्रश्नो यस्यां क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति गच्छन्ति प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यद्वा संप्रश्नं सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रश्नं कर्तुं भुवनानि यं यन्ति स एव स्वाधिकारेषु नियुङ्क्त इति भावः ॥ २७ ॥

तः आयेजन्त द्रविणः समस्माऽऋषयः पूर्वं जर्तितारो न भूना ।

असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृणवन्निमानि ॥ २८ ॥

ते पूर्वे ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा वसिष्ठाद्या अस्मै भूतग्रामाय द्रविणं धनं जललक्षणं समायजन्त सम्यक् अभिमुख्येन ददुः द्रविणं भोगजातं वा यजतिर्दानार्थः । कथं ददुः न भूना न भूम्ना न बाहुल्येन मलोपश्लान्दसः किं तु युक्त्या कामिवर्षित्वेनेत्यर्थः । कीदृशाः जर्तितारः स्तोतारः । ते के ये ऋषय इमानि भूतानि समकृणवन् स्वादेः करोतेर्लङ् ये वसिष्ठादयो तानि सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः असूर्ते असुभिः सप्तदशावयवैर्लिङ्गशरीरैरीरिता असूर्ताः असुपूर्वस्य ईर् गतावित्यस्य हान्दस इडभावो निष्ठायां ईकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घः जस एकारः । तथा रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषत्ताः स्थिताः जस एकारः लोका रजांस्युच्यन्ते इति [निरु० ४.११.] यास्कः । कीदृशे रजसि सूर्ते सुष्ठु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे सुपूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् । नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८.२.६१.] निपातः ॥ २८ ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।

क७ स्विद्गर्भं प्रथमं दध्ऽआपो यत्र देवाः समपश्यन्त पूर्वे ॥ २१ ॥

प्रश्नोत्तररूपा मन्त्राः ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्तिव्यत्ययबाहुल्यमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति कृदोति शेषः यदीश्वरतत्त्वं कृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः युत्लोकादपि द्वे निष्ठति दिवो (11.) दुर्ज्ञेयत्वात् । परस्मैशब्दः सान्तो द्ववाची । एना पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्या अपि द्वे । देवेभिरसुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो द्वे द्वत्वं विलक्षणत्वम् सर्वज्ञगद्विलक्षणत्वादुरुशास्त्रविमुखैर्न ज्ञायतऽइत्यर्थः । किं च स्विदिति वितर्के आपः प्रथमं कं गर्भं दधे दधिरे आधारयन् धात्रो लिटि तडि प्रथमवद्भवचनस्य लिटस्तत्कयोरेशिरिति [पा० ३.४.८१.] इरेचि (12.) कृते तस्य इर्यो रे इति [पा० ६.४.७६.] रे-अदिशे तस्य स्थानिवच्चादातो लोप इति चेत्यालोपे [पा० ६.४.६४.] दधे इति रूपम् । पूर्वे देवाः प्रथमोत्पन्ना देवाः वसिष्ठादयो यत्र गर्भं समपश्यन्त ददशुः जगदिति शेषः । यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारो गर्भरूपो न ज्ञायते तदात्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायतऽइति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्ऽआपो यत्र देवाः समगृह्यन्त विश्वे ।

अज्ञस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्युः ॥ ३० ॥

प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भं दधे दधिरे यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगृह्यन्त संगताः सम्भूय वर्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधारस्तत्राह । अज्ञस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावधि नाभिस्थानीयस्य स्वरूपमध्ये एकमविभक्तानन्यभूतं किञ्चिद्वीजं गर्भरूपमर्पितं स्थापितं यस्मिन्वीजे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्युः स्थितानि तद्वीजमर्पितम् तथा च स्मृतिः [मनु० १.८.१.] अप एव ससर्गादौ तासु वीजमथान्निपत् (13.) तदण्डमभवद्गैमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति (14.) । स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्यऽआश्रया इति भावः ॥ ३० ॥

न तं विदाथ य इमा ज्ञानान्यक्षुष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहुरेण प्रावृता जल्थ्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि ज्ञान उत्पादि-
तवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवा यूयं न विदाथ न जानीथ लेटोऽडाटाविति
[पा० ३.४. १४.] आडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं ज्ञा-
नीम इति (15.) चेत् न न ह्यहम्प्रत्ययगम्यं (16.) जैवं ब्रूयं परमेश्वरतत्त्वम्
किं तु युष्माकमहम्प्रत्ययगम्यानां (17.) जीवानामतरमभ्यन्तरं वास्तवस्वब्रूपम-
न्यत् अहम्प्रत्ययादतिरिक्तं सर्वावदानं (18.) वेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्य-
ते । जीवब्रूपवत्तदपि (19.) कुतो न विद्म इति चेत् (20.) भवत् ईदृशाः चर-
न्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ । कीदृशाः नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञाने-
नावृतत्वान्न जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन्
काष्ठश्मादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरक-
त्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवत्तः सर्वे
जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः जल्पनं जल्पिस्तथा
देवोऽहं नरोऽहं ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताश्च । किं च असु-
तृपः असुषु असून्वा तृप्यन्ति असुतृपः केनापि प्रकारेण प्राणान्भूत्वा तावतैव तृ-
प्यन्ति न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते । न केवलमैहिकभोगेन तृप्तिः
किं तु उक्थशासः परलोकभोगान्सम्पादयितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थशासः
शस्त्रस्तोतारः शसिः क्षियनिदितामिति [पा० ६.४. २४.] नलोपः संहितायां दीर्घः
ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञा-
नमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिर्गन्धर्वोऽभवद्द्वितीयः ।

तृतीयः पिता जनितापिधीनामयां गर्भं व्यधात्पुरुत्रा ॥ ३२ ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्य-
गादिजगद्देवकर्ता सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देवः अजनिष्ट आदित्यान्तरपुरुषत्रयेण
ज्ञातः । आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत् उत्पन्नः गां
वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः गानाद्वा गन्धर्वः अथोऽश्वाङ्गुरग्निरेवासौ

पृथिव्यै पृष्ठे सर्वः कृत्स्नो मन्यमानोऽगायदित्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओष-
धीनां जनिता उत्पादकः पर्जन्यः पूर्वीक्षादयापेक्षया तृतीयोऽभवत् स पर्जन्य उ-
त्पन्नः सन्नपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् धारयति करोति वा । कीदृशं
गर्भं पुरुत्रा पुरुन्वब्रून् त्रायते रक्षति पुरुत्राः ब्रूनां रक्षकम् विभक्तीराकारः बद्ध-
प्रकारं वा ॥ ॥ वैश्वकर्मणहोमः समाप्तः ॥ ३२ ॥

V. आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभेणश्चर्षणीनाम् ।

संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

का° [११. १. १. १०.] आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश वृवन्नग्नौ सर्व-
त्रैके । अग्नौ चयने इध्मादीप्याहवनीये चित्यां प्रति नीयमाने ब्रह्माप्रतिरथसू-
क्तस्य द्वादश ऋचो जपन्दक्षिणतोऽनुगृह्णीति सूत्रार्थः ॥ अप्रतिरथदृष्टा इन्द्रदेव-
त्या द्वादश त्रिदुभः । इन्द्रः शतं सेना शतसंख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एक-
प्रयत्नेनैवाजयत् जयति । कीदृश इन्द्रः आशुः अश्रुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी
उपप्रत्ययः । शिशानः शो तनूकरणे बद्धलं हन्दसीति [पा° २. ४. ७६.] जुहोत्या-
दित्वाह्वानचि द्विवम् श्यति वज्रं तोक्षणीकरोति शिशानः । वृषभो न वृषभ-इव
भीमः भयंकरः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः हन हनेति वक्ता वा वृ-
ष्टिकर्तृमेषघ्नो वा कर्षुकाब्दो (21.) घनाघन इत्यभिधानात् चर्षणीनां मनुष्या-
णां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभहेतुः चालकः । संक्रन्दनः सम्यक् क्रन्द-
नं परभयहेतुर्धनिर्यस्य यदा समाह्वता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो
यस्य सः देववात् यदा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः ।
एकवीरः एकश्चासौ वीरश्च अन्यनिर्पेक्षं (22.) शत्रूनेक एव जेतुं समर्थः ॥ ३३ ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिह्नुना युत्कारेण दुश्श्ववनेन धृजुना ।

तदिन्द्रेण जयत् तत्सहधं युधो नर इषुहस्तेन वृक्षा ॥ ३४ ॥

युध्यन्ते ते युधः क्षिप् पादादावामलितस्येति (23.) आयुदात्तः हे युधो नरो
योद्धारो मनुष्या इन्द्रेण कृत्वा यूयं तत्परबलं जयत वशीकुरुत वशीकृत्य च त-

त्सहृधम् अभिभवत विनाशयतेत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्दनेन शब्दकारिणा । अनिमिषेण एकचित्तेन । जिह्मना जयनशीलेन । युत्कारिण युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यण् युद्धकारिणा । दुश्चवनेन दुःखेन च्यावयितुं शक्यो दुश्चवनस्तेन अजयेन । धृष्टुना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इषुकस्तेन इषवो कस्ते यस्य तेन वारणाग्रायुधोपेतेन । वृक्षा वर्षतीति वृषा तेन कामानां वर्षकेण ॥३४॥

स इषुकस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी सःस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।

सःस्रष्टजित्सोमपा बाहुशर्ध्वग्रधन्वा प्रतिहिताभिर्स्ता ॥३५॥

स इन्द्रोऽस्मानवविति शेषः । संस्रष्टा (24.) एवुल्लुचाविति [पा° ३.१.१३३.] तृच्प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्ता । वशी वशयति रिपूनि वशी यदा कालः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिषदुर्वो वा ईश्वरो वा । गणेन रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्ता इगुपधजेति [पा° ३.१.१३५.] कप्रत्ययः । संस्रष्टजित् संस्रष्टान्युद्धाय संगतान् रिपून् जयति संस्रष्टजित् । सोमपाः सोमं पिबतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्ता । बाहुशर्धी बाह्वोः शर्धी बलमस्यास्ति बाहुशर्धी बाहुबलोपेतः संयोगितनिरपेक्ष (25.) इत्यर्थः शर्ध इति बलनाम [निघ° २.१.] उग्रधन्वा उग्रमुत्कृष्टं धनुर्यस्य सः धनुषश्चेत्यनडादिशः [पा° ५.४.१३१.] प्रतिहिताभिर्स्ता स्वेन धनुषा प्रेरिताभिरिषुभिर्स्ता क्षेपा असु क्षेपणो तृन् आयुदात्तत्वात् अस्यतीत्येवंशीलः रिपुनाशयितेत्यर्थः सशब्दावृत्तिः पादपूर्णाया ॥३५॥

बृहस्पतिरिन्द्रो रथेन रक्षोऽहामित्रानपबाधमानः ।

प्रभञ्जत्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेधविता रथानाम् ॥३६॥

बृहस्पतिरिन्द्रः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिः व्याकरणकर्तृवादिन्द्रस्य वाक्यपतिवमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृहस्पतिरेव स्तूयते । हे बृहस्पति त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गृह दीयतिर्गत्यर्थः गत्वा चास्माकं रथानामस्मदीयस्यन्दनानामविता रक्षक एधि भव । कीदृशस्त्वम् रक्षोऽहं रक्षांसि कृतीति रक्षोऽहं क्षिप् रक्षसां कृता । अमित्रान् शत्रून् अपबाधमानः पीडयन् । सेनाः परकीयाः प्रभञ्जन्

प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन् । युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् मृणातिर्हिसाकर्मा तस्य क्षिपि
द्वितीयाबद्धवचनम् प्रमृणो हिसकान् जयन् पराभवन् ॥ ३६ ॥

बलविज्ञाय स्थविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमान उग्रः ।

अभिवीरोऽभिसत्वा सहोज्ञा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ३७ ॥

हे इन्द्र त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह । कीदृशस्त्वं बलविज्ञायः ब-
लं परकीयं विशेषेण जानाति बलविज्ञायः कर्मण्यण् आतो युक् चिण्कृतोः [पा०
७. ३. ३३.] यद्वा बलेन कृत्वा विज्ञायते कर्णे घञ् । स्थविरः पुरातनः सर्वानुशा-
सकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सहस्वान् सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान् ।
वाजोऽस्यास्तीति वाजी अन्नवान् । सहमानः शत्रून्भिवन् । उग्रः युद्धेषु क्रूरः ।
अभिवीरः अभितो वीराः शूराः यस्य सः । अभिसत्वा अभितः सत्वानः परिचारि-
काः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्वा । सहसो बलाज्जातः सहोज्ञाः न ह्यन्यस्माज्जात
ईदृग्वलः स्यात् । गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित् ॥ ३७ ॥

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोज्ञसा ।

इमं सजाता अनु वीर्यधमिन्द्रं सखायोऽनु सङ्ग्रभधम् ॥ ३८ ॥

हे सजाताः समानं ज्ञातं जन्म येषां ते समानजन्मानः सखायो देवा इममि-
न्द्रमनु वीर्यधम् शूर वीर विक्रान्तौ अदत्तश्रुदादिः लोट् वीरकर्म कुर्वाणमनु-
गम्य वीरकर्मणा प्रोत्साहयत । अनु संरभधम् संरम्भं वेगं कुर्वाणमनु संरम्भं कु-
रुत । कीदृशमिन्द्रम् गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति गोत्रभित्तम् यद्वा गा अपः
त्रायते गोत्रो मेघः तस्य भेत्तारम् । गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गोवित् तम् प-
ण्डितम् । वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् । अज्म संग्रामं जयन्तम् अज्मेति युद्ध-
नाम [निघ० २. १७.] अजतेर्गत्यर्थस्य । ओज्ञसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून्हिंसतम् मृ-
णातिर्हिसाकर्मा ॥ ३८ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गार्हमानोऽद्यो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

उञ्जवनः पृतनाषाड्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ३९ ॥

इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु हृन्दसि परेऽपीति
[पा० १.४.८१.] उपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृश इन्द्रः गोत्राणि असुरकु-
लानि मेषवृन्दानि वा अभिगारुमानः सर्वतो विलोडयन् । अदयः दयारहितः ।
वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा । दुश्च-
वनः अप्रचाव्यः । पृतनां संग्रामं सक्तु अभिभवतीति पृतनाषाट् । अयुधः यो-
द्धुमशक्यः नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३९ ॥

इन्द्र आसां नेता वृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभज्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यत्त्वग्रम् ॥ ४० ॥

इन्द्रः वृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति शेषः । यज्ञः य-
ज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु दक्षिणादाच्यत्ययः सोमः पुरोऽग्रे एतु ।
मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाग्रभागं यत्तु गच्छतु । कीदृशीनां देवसेनानाम् अभिभ-
ज्जतीनां भज्जो ग्रामर्दने शत्रून्मर्दयन्तीनाम् । तथा जयन्तीनां विजयमानानाम्
॥ ४० ॥

इन्द्रस्य वृक्षो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुताः शर्ध उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥

वृक्षः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां चैषां दे-
वानामुग्रमुत्कृष्टं शर्धा वलं गजतुरगरथपत्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति
शब्दश्च उदस्थात् उत्थितः । जितं जितमिति वददिन्द्रादिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः । की-
दृशानां देवानां महामनसां महन्मनो येषां ते महामनसस्तोषाम् युद्धे स्थिरचि-
त्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं लोके च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुव-
नच्यावनसमर्थानाम् । जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

उद्धर्षय मधवन्नायुधान्युत्सवनां मामकानां मनाऽसि ।

उद्धृत्रुन्वाजिनां वाजिनान्युद्धयानां जयतां यत्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

हे मधवन्धनवन्निन्द्र आयुधानि उद्धर्षय उद्धृतरूपाणि कुरु मामकानां मदीया-

नां सवनां प्राणिनां मनांसि च उद्धर्पय रूर्पयुक्तानि कुरु । हे वृत्रहन् वैरिघा-
तिन् वाजिनामश्चानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्धर्पय उत्कृष्टानि कुरु । किं च
जयतां विजयमानानां रयानां घोषाः शब्दा उग्रन्तु उद्गहन्तु रथाः सशब्दाः प्रस-
रन्तु ॥ ४२ ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु धृतेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवत्वस्माँऽ॥५७॥ देवा अवता ह्वेषु ॥ ४३ ॥

धृतेषु समृतेषु ऋ गतौ संगतेषु शत्रुधृतेः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं र-
क्षिता भवत्विति शेषः तदानीमस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु पर-
सैन्यानि घ्नन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु
उ अपि च हे देवा ह्वेषु अस्मान्ययमवत रक्षत अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा°
६. ३. १३७.] दीर्घः ॥ ४३ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृह्णाणाङ्गान्यध्वे परेहि ।

अभि प्रेहि निर्दह कृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचक्षाम् ॥ ४४ ॥

अथा देवता सा व्याधिर्भयं वा यस्मादेतया विद्धोऽपचीयते (26.) तस्मादध्वे
अपपूर्वाद्वातेरत्तर्भूतण्ययात् अन्येध्वपि दृश्यतऽइति [पा° ३. २. १०१.] उपत्ययः अप-
शब्दान्याकारलोपश्छान्दसः ततटाप् अपवाति अपगमयति सुखं प्राणाश्चित्यध्वे ।
ऐन्द्रोऽभिद्वपा द्वादश भवतीति [१. २. ३. ६.] श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासम्बन्धिनी । हे
अध्वे अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगा-
त्राणि गृह्णाना ततः परेहि अङ्गान्यादाय परागह पुनरन्यान्निपून्गृहीतुमभि शत्रु-
संघं प्रेहि प्रगह तेषां कृत्सु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्दह विभ-
क्तिव्यत्ययः । किं च अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारेण सचक्षां संग-
हृतां षच् सम्बन्धे लोह् ॥ ॥ द्वादशैन्द्र्यः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गहामित्रान्प्रपद्यस्व मामीषां कं चनोहिषः ॥ ४५ ॥

इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु हृन्दसि परेऽपीति
[पा० १.४.८१.] उपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृश इन्द्रः गोत्राणि असुरकु-
लानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन् । अदयः दयारहितः ।
वीरः विक्रांतः । शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा । दुश्च-
वनः अप्रच्याव्यः । पृतनां संग्रामं सकृते अभिभवतीति पृतनाषाट् । अयुध्यः यो-
द्धुमशक्यः नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३९ ॥

इन्द्र आसां नेता वृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभज्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यत्त्वग्रम् ॥ ४० ॥

इन्द्रः वृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति शेषः । यज्ञः य-
ज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गह्वतु दक्षिणादाच्यत्ययः सोमः पुरोऽग्रे एतु ।
मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाग्रभागं यन्तु गह्वतु । कीदृशीनां देवसेनानाम् अभिभ-
ज्जतीनां भज्जो ग्रामर्दने शत्रून्मर्दयन्तीनाम् । तथा जयन्तीनां विजयमानानाम्
॥ ४० ॥

इन्द्रस्य वृक्षो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुताः शर्ध उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥

वृक्षः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां चैषां दे-
वानामुग्रमुत्कृष्टं शर्धा बलं गजतुरग्रथपत्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति
शब्दश्च उदस्थात् उत्थितः । जितं जितमिति वददिन्द्रादिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः । की-
दृशानां देवानां महामनसां महन्मनो येषां ते महामनसस्तेषाम् युद्धे स्थिरचि-
त्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं लोके च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुव-
नच्यावनसमर्थानाम् । जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सवनां मामकानां मनाऽसि ।

उद्धृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

हे मघवन्धनवन्निन्द्र आयुधानि उद्धर्षय उद्धृतरूपाणि कुरु मामकानां मदीया-

नां सवनां प्राणिनां मनांसि च उद्धर्षय कर्षयुक्तानि कुरु । हे वृत्रहन् वैरिघा-
तिन् वाजिनामश्चानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु । किं च
जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु उद्गच्छन्तु रथाः सशब्दाः प्रस-
रन्तु ॥ ४२ ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु धृतेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवत्वस्माँः॥५३॥ देवा अवता कृष्वेषु ॥ ४३ ॥

धृतेषु समृतेषु ऋ गतौ संगतेषु शत्रुधृतेः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं र-
क्षिता भवत्विति शेषः तदानीमस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु पर-
सैन्यानि घ्नन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे परकीयभट्टेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु
उ अपि च हे देवा कृष्वेषु अस्मान्यूयमवत रक्षत अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा°
६. ३. १३७.] दीर्घः ॥ ४३ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृह्णाणाङ्गान्यध्वे परेहि ।

अभि प्रेहि निर्दह कृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचत्ताम् ॥ ४४ ॥

अथा देवता सा व्याधिर्भयं वा यस्मादेतया विद्धोऽपचीयते (26.) तस्मादध्व
अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतण्यर्थात् अन्येष्वपि दृश्यतऽइति [पा° ३. २. १०१.] उप्रत्ययः अप-
शब्दान्त्याकारलोपश्छान्दसः ततश्चाप् अपवाति अपगमयति मुखं प्राणाश्चेत्यध्व ।
ऐन्द्रोऽभिन्नपा द्वादश भवतीति [१. २. ३. ६.] श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासम्बन्धिनी । हे
अध्वे अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगा-
त्राणि गृह्णाना ततः परेहि अङ्गान्यादाय परागह पुनरन्यान्निपून्गृहीतुमभि शत्रु-
संघं प्रेहि प्रगह तेषां कृत्सु कृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्दह विभ-
क्तिव्यत्ययः । किं च अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारेण सचत्तां संग-
हत्तां षच् सम्बन्धे लोट् ॥ ॥ द्वादशैन्द्रः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

अवसृष्टा परोपत शर्व्ये ब्रह्मसंशिते ।

गहामित्रान्प्रपद्यस्व मामीषां कं चनोहिषः ॥ ४५ ॥

इत ऋक्नुष्टयस्य विनियोगः कात्यायने नोक्तः । इयमिषुदेवत्यानुष्टुप् । हिं-
सिका शर्मयी हेतिः शर्व्या ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंशिता
तादृशि हे शर्व्ये त्वमवसृष्टास्माभिर्मृक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता
भव । पतिता चामित्रान् शत्रून् गृह् प्राप्नुहि प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्र-
विश प्रविश्य चामीषां शत्रूनां मध्ये कं चन पुरुषं मा उहिषः अवशिष्टं मा कुरु
सर्वानपि जहीत्यर्थः शिपू विशेषणे पुषादीत्यादिना [पा० ३.१.५५.] चैरङ् ॥ ४५ ॥

प्रेता जयता नर् इन्द्रो वः शर्म यक्षतु ।

उग्रा वः सन्तु बार्हवोऽनाधृष्या यथासंथ ॥ ४६ ॥

योद्धृदेवत्यानुष्टुप् योद्धृन्स्तौति । हे नरोऽस्मदीया योद्धारो यूयं प्रेत परसैन्यं
प्रति प्रकर्षेण गृह्णत ततो जयत विजयं प्राप्तुत अचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.
१३५.] प्रेतित्यत्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा० ६.३.१३७.] जयतेत्यत्र दीर्घः ।
इन्द्रो वो युष्मभ्यं शर्म जयोत्यं सुखं यक्षतु ददातु दाण दाने पाघ्रेत्यादिना [पा०
७.३.७८.] यहादेशः । किं च यथा यूयमनाधृष्या असथ केनाप्यतिरस्कार्या भवथ ।
तथा वो युष्माकं बार्हवो भुजदण्डा उग्रा उदूर्णायुधाः सन्तु । असथेत्यत्र लेटो
ऽडाटाविति [पा० ३.३.१४.] अडागमः ॥ ४६ ॥

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्येति न ओजसा स्पर्धमाना ।

तां गूहृत तमसापव्रतेन यथामीऽअन्योऽअन्यं न (27.) जानन् ॥ ४७ ॥

मरुदेवत्या त्रिष्टुप् हे मरुतो या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मा-
नभि आ एति अभ्यागहति । कीदृशी ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धा कुर्वाणा
तां सेनां तमसा अन्धकारेण यूयं गूहृत संवृतां कुरुत । तथा गूहृत यथा अमी
सैनिका अन्योऽन्यं न जानन् परस्परं न जानीयुस्तथा गूहृत । कीदृशेन तमसा
अपव्रतेन अपगतं व्रतं कर्म यस्मात्तेन येन व्याप्तानां कर्म नश्यति तादृशेन तम-
सा गूहृतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

तत्र इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यक्षु विश्वा ह्य (28.) शर्म यक्षु ॥४८॥

इन्द्रबृहस्पत्यदितिदेवत्या पङ्क्तिरष्टाक्षरपञ्चपादा । यत्र यस्मिन्युद्धे वाणाः शत्रु-
प्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः कुमारः विशिखा इव
विगता शिखा येषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकवचा वा
अतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् । तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नो
ऽस्मभ्यं शर्म विजयोत्थं सुखं यक्षु ददातु । कीदृश इन्द्रो बृहस्पतिः बृहतां म-
न्त्राणां पतिः पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य
अखण्डितशक्तिः । विश्वाह्य विश्वान्सर्वान् शत्रूना समन्ताद्गच्छतीति विश्वाह्य (29.)
स शर्म यक्षु इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः अदि-
तिरिन्द्रमाता च विश्वाह्य सर्वाण्यह्यनि सर्वदा शर्म यक्षु विश्वानि च तान्यह्य-
नि च (30.) विश्वाह्य विभक्तेराकारः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥४८॥

मर्माणि ते वर्मणा हृदयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुवस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥४९॥

का° [१३.३.१०.] मर्माणि तऽइति कवचं प्रयच्छति । महाव्रते यागेऽर्घ्युः क्ष-
त्रियाय संनाहं परिधानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ सोमवरुणदेवदेवत्या त्रिदृप् । हे य-
ज्ञमान ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं हृदयामि आवृणोमि ।
राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति मृतं मरणं येन तेन मरणनिवारके-
णानेन वर्मणा त्वा त्वामनुवस्तामन्वाहृदयतु वस आहृदनेऽदादिः लोह । तथा
वरुणः ते तव वर्म उरोः पृथोरपि वरीयः ऊर्तरं प्रथीयः कृणोतु करोतु अत्य-
न्तमुरु वरीयः ईयसुनि प्रस्थस्फेत्यादिना [पा° ६.४.१५०.] उरोर्वरदिशः । किं च
देवाः जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा कृष्यन्तु उत्साह-
यन्तु वा ॥४९॥

VI. उदेनमुत्तरां नयामि धृतेनाहुत ।

रायस्योषेण सऽसृज प्रजया च बद्धं कृधि ॥५०॥

का° [१८.३.१४.] आर्द्रौदुम्बरीर्धृतोषितास्तिस्र उदेनमित्यादधाति प्रत्यृचम् ।
 अग्रुष्का उदुम्बरतद्वत्या रात्रौ धृते स्थिताः (३१.) प्रादेशमात्रीस्तिस्रः समिध ऋ-
 क्त्येण शालाद्वार्ये जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमाग्निदे-
 वत्या द्वितीयेन्द्रदेवत्या (३२.) तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । हे धृतेनाहुत आज्येन
 सर्वतो हूयमान हे अग्ने एनं यजमानमुत्तरां नय अतिशयेन उत् उत्तराम् तरव-
 त्तादाम्प्रत्ययः । उत्कृष्टत्वमैश्वर्यं प्रापय ऐश्वर्यमेवाह रायस्योषेण धनसमृद्ध्या संसृज
 संयोजय प्रजया संतत्या पुत्रपौत्रादिकया च बलं कृधि भूयांसं कुरु बलुकुदुम्बं
 कुर्वित्यर्थः ॥ ५० ॥

इन्द्रेमं प्रतरां नय सज्ञातानामसद्वशी ।

समेनं वर्चसा सृज देवानां भागदा असत् ॥ ५१ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त इमं यजमानं प्रतरां नय अतिप्रकर्षः प्रतराम् प्रकृष्टमै-
 श्वर्यं प्रापय । तदेव दर्शयति सज्ञातानां समानज्ञातीयानां वशी असत् वशयति
 वशी नियमनसमर्थी भवतु । किं च एनं यजमानं वर्चसा संसृज तेजस्विनं कुरु ।
 अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति भागदाः यज्ञेषु देवानां भागप्र-
 दाता भवतु ॥ ५१ ॥

यस्य कुर्मो गृहे रुविस्तमग्ने वर्धया त्वम् ।

तस्मै देवा अधिब्रवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५२ ॥

वयमृविज्ञो यस्य यजमानस्य गृहे रुविः कुर्मः पुरोडाशप्रधानं कर्म कुर्मः हे
 अग्ने तं यजमानं त्वं वर्धय । देवास्तस्मै तं यजमानमधिब्रवन् अधिकं ब्रुवन्तु सर्वे-
 भ्योऽधिकोऽयमिति । अयं यजमानश्च ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः पालको भव-
 तु । यद्वा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निश्च इममधिब्रवन् । तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थी
 ॥ ५२ ॥

उडु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।

स नो भव शिवस्त्वऽसुप्रतीको विभावसुः ॥ ५३ ॥

का° [१८.३.१८.] त्रिरुक्तायामुद्यम्योडु वेति । क्त्रा प्रथमायामृचि त्रिः पठि-
तायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उडु वेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिध्मं शालाद्वार्यादूर्ध्वमुत्पाठय-
तीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [१२.३१.] ॥ ५३ ॥

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपामन्ति दुर्मतिं बाधमानाः ।

रायस्योषे यज्ञपतिमाभजन्ती रायस्योषेऽग्रधि यज्ञोऽग्रस्यात् ॥ ५४ ॥

का° [१८.३.१८.] चित्यं प्रतिगच्छन्ति (33.) पञ्च दिश इति । ततो ब्रह्मक्त्र-
धर्युप्रतिप्रस्थातृयज्ञमानाः पञ्च दिश इत्याद्यृक्पञ्चकेन (34.) चित्यं प्रति गच्छन्ति ।
सर्वेषां मन्त्रपाठ इति कर्कः अर्धर्युरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः ॥ यज्ञाग्निसाधनवा-
दिन्यः पञ्च ऋचः आग्ने द्वे त्रिष्टुभौ प्रथमा दिग्देवत्या । पञ्च दिशः प्राचीदक्षिणा-
प्रतीच्युदोचीमध्यात्रपा देवीः देव्यो यज्ञमस्मदीयमवन्तु । कीदृश्यो दिशः दैवीः दै-
व्यः देवानामिन्द्रयमवरूणासोमब्रह्मणां सम्बन्धिन्यो दैव्यः । तथा अमतिमस्मदी-
यप्रज्ञामान्यं (35.) दुर्मतिं दुष्टां मतिं पापविषयां बुद्धिमपबाधमानाः विनाशय-
न्त्यः । तथा रायस्यां धनपुष्टौ यज्ञपतिं यज्ञमानमाभजन्तीः आभजन्त्यः भागिनं
कुर्वन्त्यः । किं च यज्ञोऽस्मदीयो रायो धनस्य पोषे पुष्टौ अग्रि अस्यात् अधिकं
तिष्ठतु समृद्धोऽस्तु ॥ ५४ ॥

समिद्धेऽग्न्यावधिं मामहान उक्थपत्र ईडा गृभीतः ।

तप्तं धर्मं परिगृह्णायजन्तोर्जा यग्यज्ञमयजन्त देवाः ॥ ५५ ॥

अग्नियी । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्मवक्त्रैत्रार्धर्यवादिर्कर्मभिः प्रचरन्तीति देवा
ऋत्विजो यत् यदा तप्तं धर्मं ज्वलितं प्रवर्ग्य परिगृह्य परितः परीक्षासाभ्यामादा-
यायजन्त यजन्ते । यदा च ऊर्जा हविर्लक्षणेनान्नेनायजन्त यजन्ते । यदो ग्रहणात्त-
द्ब्रह्माध्याहारः तदा अग्नौ समिद्धे सति दीप्यमाने सति उक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः
गृहीतः धारितः गृभीत इति धारित इत्येतदिति [१.२.३.१.] श्रुतेः । उक्थानि
शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः शस्त्रैरेव यज्ञो वाक्यते । कीदृश उक्थ-
पत्रः ईडाः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । अधिमामहानः (36.) महति पूजयति देवानि-
ति मामहानः महतेर्विकर्णाव्यत्ययेन जुहोत्यादिभ्यः झुः झ्वाविति [पा° ६.१.१०.]

द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः यद्वा अधिको मा-
महानो यजमानो यत्र यज्ञे यजमानो वै मामहान इति [१.२.३.१.] श्रुतेः ॥५५॥

दैव्याय धृत्रे जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपयाः ।

परिगृह्य देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्योऽअर्धयन्तोऽअस्युः ॥५६॥

वृहती पङ्क्तिर्वाष्टत्रिंशदक्षरत्वात् । अग्निदेवत्या । एवंविधाय अग्नये यज्ञो भव-
तीति शेषः । कीदृशाय दैव्याय देवानां कृतो दैव्यस्तस्मै । धरतीति धर्ता तस्मै
यागद्वारा जगतो धारयित्रे । जोषते जोष्टा सेविता तस्मै अस्मद्वत्तद्विषः सेवित्रे ।
कीदृशो यज्ञः देवश्रीः देवान् अयति हविर्दानेन सेवते देवश्रीः । श्रीमनाः अयते
सेवते इन्द्रादीन् श्रीर्यजमानस्तस्मिन्मनोऽनुग्रहवृत्तं यस्य स श्रीमनाः यद्वा श्रीम-
नसि यस्य यद्वा भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्य । शतपयाः शतसंख्याकानि पयः-
प्रभृतीनि हवींषि यस्य सः । देवा ऋविज ईदृशं यज्ञाग्निं परिगृह्य यज्ञं प्रति आ-
यन् प्राप्नुवन्ति । किं च देवा दीप्यमाना ऋविजो देवेभ्योऽर्थाय अर्धयन्तः सन्तः
अस्युः अर्धं कर्तुमिहन्तिस्तिष्ठन्ति अर्धमिहन्ति अर्धयन्ति सुप आत्मनः क्वच् कव्य-
धरपृतनस्यऽर्चि लोप इति [पा० ७.४.३१.] अर्धरान्तलोपः ॥५६॥

वीतः हविः शमिताः शमिता यजथ्यै तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति ।

ततो वाका आशिषो नो जुषताम् ॥५७॥

हविर्यज्ञदेवत्या वृहती । यज्ञो यत्र यस्मिन्काले हव्यं कृतुं योग्यं हविः ए-
ति प्राप्नोति ततो यज्ञादुत्थिता वाका वाक्यानि ऋयजुःसामलक्षणाणि आशिषो
ऽभीष्टार्थशंसनानि च नोऽस्मान्जुषताम् सेवतां यज्ञफलान्यस्मानालिङ्गन्वित्यर्थः ।
कीदृशं हविः वीतं देवानामिष्टम् इष्टं स्विष्टमित्येतदिति [१.२.३.११.] श्रुतेः ।
तथा शमिता सुपां सु इति [पा० ७.१.३१.] तृतीयैकवचनस्य सु आदिशः शमित्रा
यजथ्यै यष्टुं शमितं संस्कृतम् तुमर्थे से इत्यादिना [पा० ३.४.१.] यज्ञेस्तुमर्थे शथ्ये-
प्रत्ययः । कीदृशो यज्ञः तुरीयः चतुर्थः आदौ यजुर्जपः ततो होत्रा ऋचां पठनम्
ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवं च तुरीयो होमः तथा च श्रुति [१.२.३.११.] अर्धयुः
पुरस्ताद्यजूंषि जपति होता पश्चादचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणातोऽप्रतिरथं जपत्येष

एव तुरीयो यज्ञ इति । यद्वा आदावधर्युणाश्चावणम् तत आग्नीध्रेण प्रत्याश्चाव-
णम् यजेति ततोऽधर्युप्रैषः ततो होतुर्वषट्कारः इति यज्ञश्चतुर्थी कल्प्यते ॥ ५७ ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयौ ॥ ५८ ॥ अजस्रम् ।

तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्सम्पश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ ५८ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । ज्योतिर्ज्योतीतृपोऽग्निः अजस्रं निरन्तरं प्रत्यहं पुरस्ता-
त्पूर्वस्यां दिशि आहवनीयद्वयेण होमार्थमुदयान् उद्गृह्णति उत्पूर्वस्य यतिर्लङि प्र-
थमबहुवचने नो रु-अदिशाभावे (३७.) द्वपम् वचनव्यत्ययः हृन्दसि लुङ्लङ्लिट्
इति [पा० ३.४.६.] लङ् । कीदृशोऽग्निः सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य
सः यद्वा सूर्यश्चासौ रश्मिश्च सूर्यद्वपस्तद्रश्मिद्वपश्चेत्यर्थः । हरिकेशः हरति दारिद्र्य-
मिति हरि हिरण्यम् हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य सः । स-
विता सौति सविता प्राणिनां तत्तद्व्यापारेषु प्रेरकः । तस्येदृशस्याग्नेः प्रसवे आ-
ज्ञायां पूषा पोषकः सूर्यः याति उदयास्तमयनद्वारेणाटति कीदृशः पूषा विद्वान्
स्वाधिकारमहोरात्रिप्रवर्तनात्मकं ज्ञानम् । विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि
सम्पश्यन् सर्वान् लोकान्सम्यगवलोकयन् । गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः
धर्मस्य ॥ ५८ ॥

विमानं एष दिवो मध्यं आस्ते आपप्रिवान्रोदसी अन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरुभिर्चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ ५९ ॥

का० [१८.३.११.] आग्नीध्रदेशादक्षिणं पृथ्या सहितं (३८.) पृथ्यश्मानमुपदधाति
विमान इति । अधर्युराग्नीध्रगृहादक्षिणादिशि पृथ्या संलग्नं पृथ्निं तनुं वृत्तं चित्र-
वर्णं वा पाषाणं विमान इति ऋग्वेदेनोपदध्यादित्यर्थः ॥ विश्वावसुदृष्टा आदित्य-
देवत्या त्रिष्टुप् आदित्याध्यासेनाश्मा स्तूयते । एषोऽश्मादित्यद्वयेण दिवोऽन्तरि-
क्षस्य मध्ये आस्ते तिष्ठति असौ वाऽआदित्योऽश्मा पृथ्निरमुमेवैतदादित्यमुपदधा-
तीति [१.२.३.१४.] श्रुतेः आहवनीयो ब्रूलोकः गार्हपत्यो भूलोकः तयोर्मध्ये
आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र स्थितवादिवो मध्ये आस्ते तथा च श्रुतिः [१.२.३.
१४.१५.] अन्तरिणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौ-

राहवनीय एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादिष इमौ लोकावन्तरेण त-
पति ॥ १४ ॥ आग्नीध्रवेलायामन्तरिक्षं वाऽआग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधातीति ॥ की-
दृश एषः विमानः विविधं मिमीतऽइति विमानः जगन्निर्माणसमर्थः । तथा रोद-
सी ग्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षमापप्रिवान् तेजसा सर्वतः पूरितवान् प्रा पूरणे कसु-
प्रत्ययः । स तथा स्तूयमान आदित्यद्वयोऽश्मा विश्वाचीः वेदीः घृताचीः सुचश्चा-
भिचष्टे पश्यति यज्ञकर्तृननुगृहीतुं कर्म पश्यतीत्यर्थः । विश्वं रुचिरञ्चितं स्थापितं
यस्यामिति विश्वाची वेदिः घृतमञ्चितं यस्यामिति घृताची सुक् तथा च श्रुतिः [१.
२.३.१७.] स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति सुचश्चैतद्देदीश्चाहेति । तथा पूर्वमिमं
लोकमपरममुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्व-
जनाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः । यद्वा विश्वाचीर्विश्वव्यापिनीर्दिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाश-
यति । तथा घृताचीर्घृतप्रातिहेतुभूता धेनूश्चाभिचष्टे । तथान्तरा ब्रह्माण्डमध्ये पूर्व-
मपरं च केतुमुदयास्तमयमध्यवर्तिनं बोधमभिचष्टे ॥ ५९ ॥

उक्षा समुद्रोऽअरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निर्श्मा विचक्रमे रजसस्यात्यन्तौ ॥ ६० ॥

अप्रतिरयदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । य आदित्यः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य पि-
तृगुल्लोकस्य योनिं स्थानमाविवेश आविशति द्यौः पितेत्युक्तेः पितुःशब्देन गु-
ल्लोकः उदयसमये गुल्लोकाज्जायमान उपलभ्यते सूर्य इति गुल्लोकपूर्वभागः सूर्य-
स्य पितृभूत उच्यते । किम्भूतो यः । उक्षा वृष्टिद्वारा सेक्ता । समुद्रः समुनत्ति लो-
दयति समुद्रः उदयकालेऽवश्यायपतनेन लोदनकर्ता । अरुणः उदयकाले अरुणा-
वर्णाः । सुपर्णः शोभनं पर्णा पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः । यश्च दिवो मध्ये निहि-
तोऽवस्थितः । पृश्निर्विचित्रवर्णाः नानारश्मिसंकुलः । अश्मा अश्नुते व्याप्नोति न-
भ इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन्विचक्रमे विक्रमते नभः । यश्च विक्रममाणो
रजसः रजनस्य लोकत्रयस्य अन्तौ वचनव्यत्ययः अन्तान्पर्यन्तान्याति रक्षति । यो
क्षतान्याति स मध्यं पात्येवेत्यर्थः ॥ अथाश्मपक्षे व्याख्यानम् । अयं पृश्निर्विचि-
त्रवर्णोऽश्मा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्ध्वर्तिन आहवनीयस्य

योनिं कारणाभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयमुदपेदाग्नीध्रादुद्धरेदित्या-
हवनीययोनिवमाग्नीध्रस्यान्नातमन्यत्र । अयमश्मा दिवो मध्ये आग्नीध्रस्थानीयस्या-
न्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रजनीयस्य जगतः अन्तौ उत्पत्तिप्र-
लयत्रयकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण । कीदृशोऽश्मा उक्षा
सेक्ता यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः । समुद्रः बहुफलप्रदत्वात्समुद्रसदृश इत्य-
र्थः । अरुणाः पूर्वमन्त्रे सूर्यसाम्यात्सूर्यसदृशः । सुपर्णाः स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात्पक्षि-
सदृशः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवी° ॥ ६१ ॥

का° [१८.३.२१.] निधायैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति । एनं पृथग्मानं क्व-
चिदुते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्युक्तुष्टयेनेत्य-
र्थः (39.) ॥ व्याख्याता [१२.५६.] ॥ ६१ ॥

देवर्ह्यज्ञ आ च वक्षत्सुम्रर्ह्यज्ञ आ च वक्षत् ।

यक्षदग्निर्देवो देवाँः॥५॥ आ च वक्षत् ॥ ६२ ॥

विधृतिदृष्टा यज्ञदेवत्यानुष्टुप् देवानाख्यतीति देवर्हः देवानामाख्याता यज्ञो
देवानावक्षत् आवक्तुं चकारः समुच्चये यजतु च । सुम्रं सुखं धनपुत्रकलत्राद्यु-
त्थमाख्यति सुम्रर्हः सुखकरो यज्ञो देवानावक्षत् आवक्तुं । अग्निर्देवश्च देवाना-
वक्षत् आवक्तुं यक्षत् यजतु च । वक्षत् यक्षत् वक्षतेर्यज्ञेश्च सिबुद्धलं लेटीति
[पा° ३.१.३४.] मिषप्रत्ययो लेटोऽडाढावित्यडागमः [पा° ३.४.१४.] इतश्चलोप
इति [पा° ३.४.१७.] तिप् इकारलोपः ॥ ६२ ॥

वाजस्य मा प्रसव उद्गभिणोदग्रभीत् ।

अथा सपत्नानिन्द्रो मे निग्रभिणाधरौ॥५॥ अकः ॥ ६३ ॥

इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रसूतिः उत्पत्तिः अनुज्ञा वा उद्गभिण
कृग्रहोर्भश्छन्दसि उद्गभिणा उद्गभिणेन ऊर्ध्वं विगृह्य दीयतऽइत्युद्गृह्णां दानं तेन
मा मामुदग्रभीत् उदग्रभीत् उद्गृह्णात् । अथ अथ निग्रभिण निग्रभिणा नीचैर्गृह्णेन

नीचैर्हस्तं कृत्वा भिक्षादिः प्रार्थयति याचिलुतया अन्नाभावेन वा इन्द्रो मे मम स-
पत्नान् शत्रून् धरानधमान् तिरस्कृतानकः करोतु मां दातारं करोतु शत्रून् भिन्नून् क-
रोत्वित्यर्थः । करोतेर्लङि बहुलं इन्दसीति [पा० २.४.७३.] शपि लुप्ते गुणे ति-
पि लुप्ते अक इति द्वयम् ॥ ६३ ॥

उद्गमं च निग्रमं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यताम् ॥ ६४ ॥

इन्द्राग्निदेवत्यानुष्टुप् । देवा उद्गममुद्गारमस्मद्विषयमुत्कर्षं निग्रमं निग्राहं
शत्रुविषयमपकर्षं ब्रह्म त्रयीलक्षणं यज्ञविषयमवीवृधन् वर्धयन्तु । अथ अथानन्तरं
मे मम सपत्नान् शत्रून् विषूचीनान्विघ्नगञ्जनान्नानागतीन् कृत्वा इन्द्राग्नी द्वौ व्यस्य-
तां विनाशयेतामपुनरागमनाय क्षिपतामित्यर्थः ॥ ६४ ॥

VII. क्रमधमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु बिभ्रतः ।

दिवस्पृष्टं स्वर्गं गत्वा मिश्रा देवेभिराधम् ॥ ६५ ॥

का० [१८.४.१.] क्रमधमग्निनेति चित्यमारोहन्ति । ते ऋविजः क्रमधमिति पञ्च
ऽग्निस्तीर्थेन (40.) चित्याग्निमारोहन्तीत्यर्थः ॥ आग्नेयानुष्टुप् । हे ऋविग्यजमाना
यूयमग्निना चित्येन कृत्वा नाकं स्वर्गलोकं क्रमधमाक्रमत स्वर्गो वै लोको ना-
क इति [१.२.३.२४.] श्रुतेः । किम्भूता यूयम् उखायां संस्कृतमुख्यमग्निं हस्तेषु
बिभ्रतः धारयन्तः । यद्वा उख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः सन्तोऽग्निनानेकचित्याग्निना स-
ह क्रमधम् चित्युपरि पादान्कुरुत आरोहधमित्यर्थः । ततो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठं
स्वः स्वर्गं गत्वा देवेभिर्देवैः मिश्राः संयुताः सन्तः आधं तिष्ठत आस उपवेशने
लोष्ट् मध्यमबहुवचनं शपो लोपः धि चेति [पा० ८.२.२५.] सलोपः ॥ ६५ ॥

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेक्षि विद्वानग्नेरग्ने पुरोऽग्निर्भवेत् ।

विश्वा आशा दीद्यानो विभाक्यूर्ज्ञो नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६६ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने इदानीमानीत उख्य वज्रे प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्र-
कृष्टां दिशमनु लक्ष्मीकृत्य त्वं प्रेक्षि प्रकर्षेण गह्व । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधि-

कारं जानानः । गवा च हे अग्ने इहास्मिन्प्रदेशे अग्नेः इष्टकानिष्यादितस्य चि-
तिद्वपस्याग्नेः पुरोऽग्निर्भव पुरः अग्ने अद्भुति गह्वतीति पुरोऽग्निः पुरोगत्ता मुख्यो
भव प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरऽइति [पा० ६.१.११५.] संध्यभावः । किं च विश्वाः सर्वाः
आशा दिशो दीद्यानः दीपयन्प्रकाशयन्सन् त्वं विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । ततो
नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिकाय चतुष्पदे गवादिकाय ऊर्जमन्नं धेहि सम्पादय ॥ ६६ ॥

पृथिव्या अरुमुदत्तरिक्तमारुहमुत्तरिक्तादिवमारुहम् ।

दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्ज्योतिरिगामरुहम् ॥ ६७ ॥

अग्नेयी पिपीलिकमध्या बृहती आद्यतृतीयौ त्रयोदशाणीं द्वितीयोऽष्टकः सा
पिपीलिकमध्या बृहती त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् अत्रा-
द्यस्त्रयोदशः द्वितीयो नवकः तृतीयश्चतुर्दशक इति षट्त्रिंशदक्षरत्वाद्वृहती त्रिपा-
दणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्येति वचनात्पिपीलिकमध्या च । यज्ञमान आरु अरुं
पृथिव्या उत् उदतः सन् अत्तरिक्तमारुहमाव्रणोऽस्मि । तस्मादत्तरिक्ताडुदतो दि-
वमारुहं गुल्लोकमाव्रणोऽस्मि । दिवो गुल्लोकस्य यो नाको दुःखरहितः प्रदेशः
तस्य पृष्ठादुपरिभागात्स्वः ज्योतिः स्वर्गलोकस्थं ज्योतिरादित्यमण्डलमरुहमां ग-
तोऽस्मि प्राप्स्यामीत्यर्थः इणो गा लुङीति [पा० २.४.४५.] गादेशः ॥ ६७ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्तेऽग्रा द्यां रौरुहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतोऽधारु सुविद्वांसो वितेनिरे ॥ ६८ ॥

अग्नेयी अनुष्टुप् सुष्टु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः
ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे वितन्वन्ति अनुतिष्ठन्ति । कीदृशं यज्ञं विश्वतोऽधारं
विश्वतो धारा यस्य तम् आहुतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः वैश्वानरमारुतपूर्णा-
हुतिवसोर्धारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः यद्वा विश्वस्य जगतो धारयिता-
रम् । ते यज्ञकर्तारः स्वः स्वर्गं यतो गह्वतो नापेक्षन्ते पुत्रपश्चाद्यपेक्षां न कुर्वन्ते
कृतकृत्यत्वात् । द्यां स्वर्गं चारौरुहन्ति कीदृशीं द्यां रोदसी रूपाद्धि जरामृत्युशो-
कादीन्सा रोदसी ताम् धस्य दादेशश्शान्दसः पूर्वसवर्णादीर्घः दिवो विशेषणं न तु

द्यावापृथिव्योर्भिधानं दिव इत्युपादानात् (41.) । यद्वा ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्ठु कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जगद्धरणहेतुं यज्ञं वितन्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना द्यामन्तरिक्षमारोहन्ति तथा रोदसी द्यावाभूमी आरोहन्ति ततः स्वर्ग्यन्तः स्वर्गस्थमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेक्षन्ते ॥ ६८ ॥

अग्ने॒ प्रेहि॑ प्रथ॒मो दे॒वय॒तां चक्षु॑र्दे॒वानामु॒त मर्त्य॑ानाम् ।

इ॒यक्ष॑माणा॒ भृगु॑भिः स॒जोषाः॑ स्व॒र्ग्यन्तु॑ यज॒मानाः स्व॒स्ति ॥ ६९ ॥

अग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने त्वं देवयतां देवानिहतां यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षेण गह देवानिहन्ति देवयन्ति देवयन्तीति देवयन्तः तेषाम् सुप आत्मनः क्यजिति [पा° ३. १. ८.] क्यजन्ताहृतृप्रत्ययः क्यचि चेतीति [पा° ७. ४. ३३.] प्राप्ते न हृन्दस्यपुत्रस्येति [पा° ७. ४. ३५.] तदभावः । कथं मयाग्रतो गन्तव्यं तत्राह यतस्त्वं देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चक्षुःस्थानीयः लोकेऽपि गहृतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति । किं च यष्टुमिहन्ति इयक्षमाणाः अभ्यासे यत्लोपश्छान्दसः इयक्षमाणा यष्टुमिहन्तो यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः स्वर्गं यत् प्राप्नुवन्तु । कीदृशाः भृगुभिः भृगुगोत्रविप्रैः सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते । भृगुग्रहणमनूचानब्राह्मणोपलक्षणम् उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६९ ॥

नक्तो॒षासा॒ सम॑नसा॒ वि॒त्रूपे॒ धा॒ ॥ ७० ॥

का° [१८. ४. २.] स्वयमातृष्णामध्यध्वग्निं धारयंश्छुक्तावत्सापयसाभिजुहोति कृत्वा या दोहनेन स्वयमातृष्णामवसिञ्चन्नक्तोषासेति । अध्वर्युः स्वयमातृष्णेष्टकोपरि समीपे प्रतिप्रस्थात्रा तमग्निं धारयन् कृत्वावर्णायाः श्वेतवत्साया गोर्दुग्धेन दोहनेन मृन्मयदोहनपात्रेण जुहूस्थानीयेन स्वयमातृष्णां सिञ्चन्निधमस्येऽग्नौ जुहोति नक्तोषासित्यृग्वेनेत्यर्थः ॥ व्याख्याता द्वादशे [१२. २.] ॥ ७० ॥

अग्ने॒ सकृ॑न्नाक्ष शतमूर्ध॒ञ्छन्तं॑ ते प्रा॒णाः स॒कृ॒स्व व्या॒नाः ।

त्व॑ स॒कृ॒स्वस्य॑ रा॒यः ई॒शिषे॑ तस्मै॒ ते वि॒धेम॒ वाजा॑य॒ स्वाहा॑ ॥ ७१ ॥

अग्नेयी विराट्पङ्क्तिः दशाक्षरचतुःपादा । हे अग्ने सकृन्नाक्ष सकृन्मन्त्रीणि य-

स्य तत्सम्बुद्धिः किरण्यशकलान्येव नेत्राणि तथा च श्रुतिः [१.२.३.३२.] किरण्यशकलैर्वाऽएष सहस्रान्न इति । हे शतमूर्धन् शतं मूर्धानो यस्य यददः शत-
शीर्षा रुद्रोऽसृज्यतेति [१.२.३.३२.] श्रुतेः । यस्य तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः
शतसहस्रशब्दावपरिमितवचनौ । यश्च त्वं सहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायः धन-
स्य ईशिषे प्रभुर्भवसि सहस्रादणप्रत्ययः । तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं वयं वाजाय
विधेम वाजमन्नं कृवीद्वपं दन्नः वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानकर्मा । स्वा-
हा एतद्विः सुद्धतमस्तु ॥ ७१ ॥

सुपर्णीऽसि गर्ह्मन्पृष्ठे पृथिव्याः सीद ।

भासान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिवमुत्तमान् तेजसा दिश उद्गृह्ण ॥ ७२ ॥

का° [१८.४.४.] तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णीऽसीति वषट्कारेण । स्वयमातृष्ठा-
यां सुपर्णीऽसीति ऋद्धयेन वषट्कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः ।
हे अग्ने त्वं सुपर्णीऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गर्ह्मसमानोऽसि । गर्ह्मन् गर्ह्मत् गर्-
णं गलनं भक्षणमस्यास्तीति गर्ह्मन् अशनायावानित्यर्थः । अतः पृथिव्याः पृष्ठे
उपरि सीद उपविश । भासा स्वप्रकाशेन अन्तरिक्षमापृण सर्वतः पूरय । ज्योति-
षा स्वसामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तमान् ऊर्ध्वं स्तम्भितं कुरु स्तम्भेर्हलः श्रः शान-
ज्जाविति [पा° ३.१.८३.] आप्रत्ययस्य शानज्जादिशः । तथा तेजसा स्वेन दिश उ-
द्गृह्ण उत्कर्षेण दृढीकुरु दीपय वा ॥ ७२ ॥

आनुक्षानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वं योनिमासीद साधुया ।

अस्मिन्सधस्थेऽअधुत्तरस्मिन्विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ७३ ॥

अग्नियी त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वमानुक्षानः आहूयमानः सन्सुप्रतीकः शोभनं प्रती-
कं मुखं यस्य सुमुखः सन् पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि साधुया साधुं समीचीनं विभक्ते-
र्यादिशः स्वं योनिं स्थानमासीद अधितिष्ठ । हे विश्वे देवाः यूयं यजमानश्च अस्मि-
न्युरोवर्तिनि अधुत्तरस्मिन् (42.) अधिकमुत्कृष्टे सधस्थे अग्निना सह स्थातुं योग्य-
स्थाने सीदत यज्ञाख्ये (43.) स्वर्गे उपविशत द्यौर्वाऽउत्तरं सधस्थमिति [१.२.
३.३५.] श्रुतेः ॥ ७३ ॥

ताऽ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहुं वृणो सुमतिं विश्वजन्याम् ।

यामस्य कण्वोऽग्रदुहृत्प्रपीनाऽ सहस्रधारां पयसा महीं गाम् ॥ ७४ ॥

का° [१८. ४. ६.] समिदाधानऽ शामिलीवैकङ्कत्यौदुम्बर्यस्तऽ सवितुरिति प्रत्यु-
चम् । अग्निनिधानानन्तरमर्धुस्तत्राग्नौ समिन्नयमादधाति तां सवितुरिति शमीम-
यीं विधेमेति वैकङ्कतीं प्रेक्षोऽग्रदुहृत्प्रपीनाऽ इत्यौदुम्बरीमित्यर्थः ॥ कण्वदृष्टा सावित्री
त्रिष्टुप् । वरेण्यस्य वरणीयस्य सवितुः सम्बन्धिनीं तां सुमतिं शोभनबुद्धिमह-
मावृणो अभिमुख्येन वृणोमि स्वीकरोमि । कीदृशीं सुमतिं चित्रां चायनीयां
स्वापेक्षितबहुविधफलदानसमर्थाम् । विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हितां यदा विश्वं
जन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्या ताम् जगदुत्पादनसमर्थाम् । तां कां कण्वो मु-
निरस्य सवितुरीं सुमतिमेव गां धेनुमदुहृत् अनुग्रहकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् की-
दृशीं प्रपीनां प्रकर्षेण पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यस्यास्ताम्
सहस्रक्षीरधारायुक्ताम् यदा बह्वनः कुदुम्बस्य धारयित्रीम् । पयसा दुग्धेन महीं
महतीं बहुदुग्धामित्यर्थः सर्वसिद्धिदात्रीम् । र्वेर्मतिर्या कण्वेन दुग्धा वामहं वृ-
णो इति सर्वार्थः ॥ ७४ ॥

विधेम ते परमे जन्मन्त्रगे विधेम स्तोमैर्वरे सधस्थे ।

यस्माद्योनेरुदारिण्या यजे तं प्र ते हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ७५ ॥

गृत्समदृष्टा त्रिस्थानाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हेऽग्ने परमे जन्मन् परमे जन्मनि
दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते तुभ्यं वयं विधेम हविर्दत्ताः द्यौर्वाऽअस्य परमं
जन्मेति [१. २. ३. ३१.] श्रुतेः । अग्रे सधस्थे दिवोऽवाचीने सहस्रस्थानेऽन्तरिक्षे
स्थिताय विश्वद्रूपाय ते स्तोमैः स्तोत्रैर्वयं विधेम परिचरेम अन्तरिक्षं वाऽअवरऽ
सधस्थमिति [१. २. ३. ३१.] श्रुतेः । हे अग्ने यस्माद्योनेः इष्टकाचितित्रिपात्स्थानात्
(44.) त्वमुदारिण्य उद्धतोऽसि ऋ गतौ लिट् संहितायां दीर्घः तं योनिमहं यजे
पूजयामि । ततः समिद्धे सम्यक् प्रज्वलिते ते त्वयि हवींषि प्रजुहुरे प्रजुहुविरे
प्रजुह्वति ऋविजः इरयो रे इति [पा° ६. ४. ७६.] इरेप्रत्ययस्य रे-आदेशः एष वा
ऽअस्य स्वो योनिरिति [१. २. ३. ३१.] श्रुतेः एष चित्योऽग्निः ॥ ७५ ॥

प्रेद्धोऽग्ने दीदिहि पुरो नोऽज्ञस्रया सूर्या यविष्ठ ।

त्वा७ शश्वन्त उपयन्ति वाजाः ॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्त्रयो विराडित्युक्तेः । हे यविष्ठ अ-
तिपुत्रा यविष्ठः अतिशायने तमविष्ठनौ स्थूलद्वरयुवेत्यादिना [पा० ६.४.१५६.] व-
लोपे पूर्वगुणाः हे युवतम हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं पुरोऽग्ने दीदिहि दीप्यस्व दी-
व्यतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादिवाक्यः श्रौ द्वित्वम् तुजादीनामिति [पा० ६.१.७.]
पूर्वदीर्घः । किम्भूतस्त्वम् अज्ञस्रयानुपज्ञीणया सूर्या समित्काष्ठेन प्रेद्धः प्रकर्षणा
दीप्तः सूर्मीशब्दः काष्ठवाचकः यदा लोहमयी ज्वलन्ती स्थूणा सूर्मी अज्ञस्रया सू-
र्या सूर्मीसमानया ज्वाल्या दीदिहि सूर्मीशब्दो ज्वालोपलक्षकः । हे अग्ने यतः
शश्वन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अन्नानि क्वींषि त्वामुपयन्ति प्राप्नुवन्ति अतो दी-
प्यस्वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तो० ॥ ७७ ॥

का० [१८.४.८.] सुवाङ्मती जुहोत्यग्ने तमद्येति प्रत्युचम् । समिध आधायाम्ने
तमिति ऋग्वयेन सुवेण द्वे घृताङ्मती तत्राग्नौ जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [१५.
४४.] ॥ ७७ ॥

चित्तिं जुहोमि मनसा धृतेन यथा देवा इहागमन्वीतिहोत्रा ऋतावृधः ।

पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाहादाभ्य७ क्वि ॥ ७८ ॥

विश्वकर्मदेवत्यातिज्ञगती । मनसा धृतेन च सह चित्तिमृविग्यज्ञमानानां चि-
त्तिं जुहोमि अग्निसम्बद्धं (45.) करोमि अग्नितत्त्वपरिज्ञानार्थं चित्तनं संतानं करो-
मीत्यर्थः । संकल्पविकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मकं चित्तम् । तथा जुहोमि यथा
इह यज्ञे देवा आगमन् आगह्युः पुषादीत्यादिना [पा० ३.१.५५.] गमेर्लुङि च्चैरङ् ।
कीदृशा देवाः वीतिहोत्राः होत्रा (46.) इति यज्ञनाम [निघ० ३.१७.] वीतिरभि-
लाषो होत्रा येषां (47.) ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं
वा वर्धयन्ति ते ऋतावृधः संहितायां दीर्घः । किं च विश्वाहा विश्वानि च तान्य-

हानि च विश्वाहा सर्वेष्वरुःसु अदब्धमनुपकृतं स्वाहु कृविः विश्वकर्मणे प्रजाप-
तये जुहोमि । कीदृशाय विश्वकर्मणे भूमनो भूमो मरुतो विश्वस्य जगतः पत्ये
स्वामिने भूमन इत्यत्रोपधालोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥

स॒त तै॒ऽअग्ने॑ स॒मिधः॑ स॒त जि॒ह्वाः स॒त ऋ॒षयः॑ स॒त धाम॑ प्रि॒याणि॑ ।

स॒त हो॒त्राः स॒तधा॑ त्वा य॒जन्ति स॒त योनी॑रा॒पृणस्व॑ धृ॒तेन॒ स्वाहा॑ ॥ ७९ ॥

का० [१८. ४. १.] पूर्णाहुतिं च सत तऽइति । सुचा पूर्णाहुतिं च जुहोति धृ-
तपूर्णया सुचा आहुतिः पूर्णाहुतिरित्यर्थः ॥ सतऽर्षिदृष्टा अग्नेयी अधिका त्रिष्टुप् ।
हे अग्ने ते तव सत समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षिण्याः सन्ति प्राणा वै समिधः
प्राणा क्षेतऽ समिन्धतऽइति [१. २. ३. ४४.] श्रुतेः । किं च तव सत जिह्वाः सन्ति
ज्वालातृपाः सत जिह्वाः क्षिण्याङ्गणाय्या (48.) आगमोक्ताः यद्वा आथर्वणिको-
क्ताः [मुण्डक० १. २.] काली कराली च मनोजवा च विलोकिता चापि सधूम-
वर्णा (49.) स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सत जिह्वा इति ।
तथा सत ऋषयः मरीच्यादयस्तव द्रष्टारः सन्ति । तथा सत प्रियाणि धाम धामा-
नि हन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति हन्दांसि वाऽअस्य सत धाम प्रियाणीति
[१. २. ३. ४४.] श्रुतेः यद्वा धामानि स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्या-
वसथ्यप्राजाहिताग्नीध्रीयाणि सोमयागे वज्रिधारकाणि सन्ति । किं च हे अग्ने सत
होत्राः होत्रादय ऋत्विजः सतधा सतप्रकारैरग्निष्टोमादिसतसंस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति
होता प्रशास्ता ब्राह्मणाहंसी पोता नेष्टाग्नीध्रोऽहावाकश्चेति सत होत्राः अग्नि-
ष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः (50.) षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सतसंस्थाः
प्रकाराः । हे अग्ने स त्वं सत योनीः चितीः धृतेनापृणस्व सत योनीरिति चिती-
रेतदाह [१. २. ३. ४४.] सतचित्तिकोऽग्निरिति च श्रुतेः । स्वाहा सुहुतमस्तु यद्वा
यज्ञो वै स्वाहाकार इति [१. २. ३. ४४.] श्रुतेः स्वाहा यज्ञतृपः त्वं सत योनीर्धृते-
नापृणस्व पृण तृप्तौ तुदादिः ॥ ७९ ॥

VIII. शु॒क्रज्योति॑श्च चि॒त्रज्योति॑श्च स॒त्यज्योति॑श्च ज्योति॑ष्वाँश्च ।

शु॒क्रश्च॑ ऋ॒त॒पाश्चात्य॑ऽह्वाः ॥ ८० ॥

का° [१८. ४. २३. २४.] वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वङ्गतेन हस्तेन मारुतान्जुहोत्युप-
विश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् विमुखिनारण्ये
ऽनूच्यम् । वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविश्याहवनीये हस्तेन मारुतान्पुरो-
डाशान्सर्वङ्गतान्जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमन्त्रेणैकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडा-
शस्योपर्येव मारुतान्जुहोति किं कृत्वा प्रथनकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं
कृत्वा । अरण्येऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोग्रश्च भीमश्चेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण
जुहोतीत्यर्थः ॥ षट् मरुदेवत्याः आद्या उल्लिक् एकैकस्यामृचि सप्तसप्त मरुतः ।
शुक्रज्योतिरित्याद्या एकोनपञ्चाशन्मरुतो यूयमद्यास्मिन्नोऽस्माकं यज्ञे एतन एत
आगह्य इति पञ्चमऽर्चि (51.) अन्वयः तप्तनवित्यादिना [पा° ७. १. ४५.] तस्य
तनदिशः । तन्नामानि व्याख्यायन्ते शुक्रं शुद्धं शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तेजो यस्य स
शुक्रज्योतिः । चित्रं दर्शनीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्यो-
तिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्योतिष्मान् । शोचते दीप्यत
ऽइति शुक्रः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा पातीति ऋतपाः । अंहः पापमतीत्य वर्तत
ऽइत्यत्यंहाः । चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ८० ॥

ईदृङ्गान्यादृङ् सद्दृङ् प्रतिसद्दृङ् । मितश्च संमितश्च सभराः ॥ ८१ ॥

द्वे गायत्र्यौ । इमं पुरोडाशं गृहीत्वा पश्यतीति ईदृङ् । अन्यमपि पुरोडाशं
पश्यतीति अन्यादृङ् । समानं पश्यतीति सद्दृङ् । तं-तं प्रति समानं पश्यतीति प्र-
तिसद्दृङ् । मितो मानं प्राप्तः यद्वा उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यो मितः । सम्यक् एको-
भाविन मितो मानं प्राप्तः संमितः । सद् विभतीति सभराः ॥ ८१ ॥

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता च विधर्ता च विधार्यः ॥ ८२ ॥

ऋतः सत्यरूपः । सति वस्तुनि भवः सत्यः । ध्रुवः स्थिरः । धरुणः धारकः ।
धारयतीति धर्ता । विशेषेण धारयतीति विधर्ता । विविधं धारयतीति विधार्यः
॥ ८२ ॥

ऋतजिघ्रं सत्यजिघ्रं सेनजिघ्रं सुषेणश्च ।

अन्तिमित्रश्च दूरेऽमित्रश्च गणाः ॥ ८३ ॥

उल्लिक् । ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित् । सत्यं यातातथ्यं जयतीति सत्यजित् ।
सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेनजित् क्रुस्व आर्षः । शोभना सेना यस्य सुषेणाः ।
अन्ति समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः । दूरे अमित्राः शत्रवो यस्य स दूरे-
ऽअमित्रः प्रकृत्यान्तःपादमिति [पा० ६.१.११५.] संध्यभावः कृत्स्नात्सप्तम्या इति
[पा० ६.३.१.] विभक्त्यलोपः । गणयति सर्वमिति गणाः ॥ ८३ ॥

ईदृक्षास एतादृक्षास ऊ पु णः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन ।

मितासश्च संमितासो नोऽअग्र्य सभरसो मरुतो यज्ञेऽअस्मिन् ॥ ८४ ॥

हे मरुतो यूयमेते कीदृशाः ईदृक्षासः इदं दर्शनाः । एतादृक्षासः एतदर्शनाः ।
उ सु नः एतत्पदत्रयं पादपूर्तये । सदृक्षासः समानदर्शनाः । प्रतिसदृक्षासः प्रत्ये-
कं समानदर्शनाः । मितासः मिताः प्रमाणतः । संमितासः संगत्य मिताः । सभ-
रसः समानमलंकारादिकं विभ्रति ते सभरसः भरसा आदरेण सह वर्तमाना इ-
ति वा ॥ बहुवचनमादरार्थम् ॥ ८४ ॥

स्वतवाँश्च प्रधासी च सांतपनश्च गृहमेधी च ।

क्रीडो च शाकी चोज्जेषी ॥ ८५ ॥

गायत्री उल्लिग्वा षड्विंशत्यक्षरत्वाद्विकल्पः । आद्याः पञ्च चातुर्मास्यदेवताः ।
स्वं स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वतवान् स्वाधीनबलयुक्तः । प्रकर्षेण घसति
अन्ति प्रधासी पुरोडाशभक्षणशीलः । संतपनः सूर्यस्तत्सम्बन्धी सांतपनः । गृह-
मेधोऽस्यास्तीति गृहमेधी गृहधर्मवान् । क्रीडतीत्येवंशीलः क्रीडो सदा क्रीडन-
शीलः । शक्नोतीति शाकी शक्तः । उज्जयतीति उज्जेषी उत्कृष्टजयनशीलः ।
एते मरुतो यूयमत्र यज्ञे एतनेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८५ ॥

[उग्रश्च भीमश्च धान्तश्च धुनिश्च । सासक्छाँश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहो ॥] (52)

इन्द्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् यथेन्द्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानो
ऽभवन् ।

एवमिमं यज्ञमानं देवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु ॥ ८६ ॥

विमुखमल्लोऽपि प्रसङ्गाद्याख्यायते (52.) । उग्र उत्कृष्टः । बिभेत्यस्मादसौ भी-
मः भीमादयोऽपादाने इति [पा० ३. ४. ७४.] निपातः । धातयति शत्रूनन्धीकरो-
ति धातः धातशब्दात्तत्करोतीति णिजन्तात्पचाद्यच् । धूनयति कम्पयति शत्रू-
निति धुनिः । संहृतेऽभिभवते शत्रूनिति सासङ्खान् सहेः घासुः अभ्यासदीर्घः ।
अभियुनक्ति अभियुक्त्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा० ३. २. ७५.] इति अभिपूर्वा-
द्युक्तेः घानिप् भक्तानां सुखयोक्ता । विक्षिपति प्रेरयति शत्रूनिति विक्षिपः शत्रु-
क्षेप्ता । चकाराः समुच्चयार्थाः । स्वाह्वा एतेभ्यो मरुद्भ्यः सुद्धताः पुरोडाशाः सन्तु ॥ ॥
का० [१८. ४. २५.] इन्द्रं दैवीरिति जपति । कर्माप्रवर्गान्ते यजुर्जपतीत्यर्थः ॥ मरुद्दे-
वत्यं यजुः शङ्करी षट्षच्चाशदक्षरत्वात् । दैवीः दैव्यः देवानामिमा देवसम्बन्धि-
न्यो विशः प्रजाः मरुतो मरुद्रूपा इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् अनु पश्चाद्वर्त्म वर्तनं
यासां ताः इन्द्रानुगामिन्योऽभवन्निति स्वतृपाख्यानम् । दैवीर्विशो मरुतः यथा
इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुसृत्य वर्तमाना अभवन् उपमानमेतत् दैवीर्मानुषीश्च दे-
वसम्बन्धिन्यो मनुष्यसम्बन्धिन्यश्च विशः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः
अनुसृत्य वर्तमाना भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

IX. इमं स्तनमूर्जस्वत्तं धयापां प्रपीनमग्ने सरिरस्य मध्ये ।

उत्तं जुषस्व मधुमत्तमर्वत्समुद्रियत् सदं नमाविशस्व ॥ ८७ ॥

का० [१८. ४. २६.] इमं स्तनमिति वाचयति वा । इमं स्तनमिति मल्लगणम-
ध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमानेनाधर्युर्वाचयति स्वयं जपति वेत्यर्थः ॥ त्रयोदशऽर्च आ-
ग्नेयस्त्रिष्टुप्छन्दस्कोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्वसोर्धाराभिवादिनी घृतस्तुतिर्वा । हे अग्ने
सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः त्वमिमं सुगलक्षणं स्तनं (53.) सुचः पतन्ती घृ-
तधारां वा त्वं धय पिब धेह पाने लोह । इमे वै लोकाः सरिरमिति [७. ५. २.
३४.] श्रुतेः सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । वसोर्धारा सुचा ह्योष्यते सा सुगत्र ब्र-
ह्मकल्पनया स्तन उच्यते कीदृशं स्तनम् ऊर्जस्वत्तमूर्जा रसोऽस्यास्ति ऊर्जस्वान्
तम् विशिष्टरसवत्तम् । तथा अपां प्रपीनम् अपशब्देन लक्षणाया घृतमुच्यते अ-
ग्निः घृतेः प्रपीनं पूर्णं तृतीयार्थानां करणे षष्ठीति (54.) तृतीयार्थे अपामिति षष्ठी ।

प्रप्याय्यते पूर्यते प्रपीनम् ओप्यायी वृद्धौ प्यायः पीति [पा° ६.१.२८.] च । हे अर्वन् इयतीति अर्वा सर्वतो गतः उत्समुत्स्यन्दनं सुगलक्षणं कूपं जुषस्व सेवस्व कीदृशमुत्सम् मधुमत्तं मधुस्वादेन घृतेन युक्तं किं च समुद्रियं समुद्रसम्बन्धि चयनयागसम्बन्धि सदनं गृहमाविशस्व तृप्तः सन्यज्ञगृहं सेवस्व त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां मरुताव्रतः साम्नां मरुदुक्थमृचामित्यभिप्रायः समुद्रशब्दः समुद्रा-
भ्राद् इति [पा° ४.४.११८.] घप्रत्ययः तस्येयादेशः ॥ ८७ ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतमस्य धाम ।

अनुध्रुधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

गृत्समदृष्टा । अहं घृतं मिमिक्षे सेक्तुमिहामि अग्निमुखे मेहुमिहति मिमिक्षते मिह सेचने सनत्ताल्लट् उत्तमैकवचनम् । यतोऽस्याग्नेर्घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानम् अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्लवमासीदिति श्रुतेः गर्भाधारोदकमुल्लवम् । यो ऽग्निर्घृते श्रितः घृतमाश्रितः । अस्याग्नेर्घृतमेव धाम स्थानं तेजःकरं वा उ अवधारणे । अतो हे अर्धयो अनुध्रुधं स्वधामन्नमुपलक्ष्य तमग्निमावह पूर्वमन्नमुपकल्प्य पश्चादाह्वय आह्वय च मादयस्व तर्पय तर्पयित्वा चैव ब्रूहि हे वृषभ कामानाम-
भिवर्षुक स्वाहाकृतं स्वाहाकरिणा.हुतं हव्यं त्वं वक्षि वह देवान्प्रापय वहतेः शपि लुप्ते ढवकवादौ कृते वक्षीति रूपम् । यद्वा यं प्रत्यहं मिमिक्षे यस्य घृतं योनिर्गो घृते श्रितः यस्य च घृतं धाम स त्वमनुध्रुधं देवानावह मादय हव्यं च वक्षि इत्यग्निं प्रत्येवोक्तिः यतो वल्लेः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हविर्वहनं च ॥ ८८ ॥

समुद्राद्भिर्मधुमैर्ऽऽदार्दुपाऽश्रुना सममृतत्वमानद् ।

घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ ८९ ॥

वामदेवदृष्टा । अत्रान्नाध्यासेन घृतं स्तूयते प्राणाध्यासेन चाग्निः । समुद्रात् घृतमयात् मधुमान् रसवानूर्मिः कल्लोल उदारत् उदगहत् ऋ गतौ चैरङ् ऋदृशोऽङि गुणाः [पा° ७.४.१६.] अक्षीणावाहृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा सा ह्यक्षीणैव । उद्गत्य च स ऊर्मिः अश्रुना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनाग्निना सं संगत्ये-

कीभूय अमृतत्वममरणधर्मिवमुपानर् उपव्याप्नोतु नश अदर्शने लुडि मन्त्रे घसे-
 त्यादिना [पा० २.४.८०.] चेलुक् कल्ञ्जाविति [पा० ६.१.६८.] तिपो लोपः वि-
 आडुपसर्गाभ्यां व्याख्यर्थः । प्राणश्चान्नं च एकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य घृ-
 तस्य गुह्यमविज्ञातं नामाविद्वद्भिर्ज्ञेयं श्रुतिमन्त्रपठितं यदस्ति तत्कथ्यतः इति शे-
 षः । किं तदाह देवानां जिह्वा अत्यभिलाषाद्देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तम् अग्ने-
 र्जिह्वासीत्युक्तेः यदा वाऽएतदग्नौ जुह्वत्यथामिर्जिह्वा इवोत्तिष्ठतीति श्रुतेः । यच्च
 सर्वप्रकाशं नाम तदप्युच्यते अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य नहनं बन्धनम् यो
 हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति ॥ यद्वा ऋगर्थेन मन्त्रः स्तूयते अर्थेन घृतम् । स-
 मुद्रात् आग्निकाशजुःसमुद्रादस्माद्यज्ञात् य ऊर्मिः शब्दसंघातो नानाख्यातोपसर्ग-
 निपातद्वय उपमोत्प्रेक्षाद्वयकायलंकारद्वय मधुमान् रसवान्वाक्यार्थगुणैर्युक्त उदा-
 रत् मुखादुदगात् स एव उपांशुना (५५.) सवनेन क्रियमाणाः सन्नमृतत्वमाप्नोत्
 तदेतद्यजुरूपाऽश्चनिरुक्तमिति श्रुतेः अतोऽग्निचिद्भिः स ऊर्मिः प्रकाशनीयः । घृतस्य
 गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तं किं पुनर्होमः अथास्य घृ-
 तकीर्तवेवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्ज्वालेति [१.४.१.१३.] श्रुतेः । अमृतस्य नाभिः
 नहनं यज्ञमानानाममृतत्वप्रापकं घृतं यज्ञनेनेत्यर्थः । अतोऽग्निचिद्भिर्हृत्यते स्तूयते
 च घृतमिति भावः ॥ ८१ ॥

वयं नाम प्रब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा शृणवहस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्वीर एतत् ॥ १० ॥

यतो घृतनाभोच्चारणमपि देवानां प्रियमतो वयं घृतस्य नाम प्रब्रवाम अस्मि-
 न्यज्ञे घृतनाम स्तुमः । नमोभिरनैः धारयाम यज्ञमिति शेषः । किं च ब्रह्मा ऋबिक्
 शस्यमानं स्तूयमानमेतद्धृतनाम उपशृणवत् उपशृणोतु लेटोऽडाटाविति [पा० ३.
 ४.१४.] अडागमः । यथा गौरः गौरवर्णाः शृङ्गो यज्ञः एतत् घृतयज्ञफलद्वयमवमी-
 डद्विरति यज्ञपरिणामाभिप्रायम् । कीदृशो गौरः चतुःशृङ्गः चत्वार ऋबिजः शृङ्गभू-
 ता यस्य सः ॥ १० ॥

चवारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त कृत्तासोऽस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँः॥१॥आविवेश ॥११॥

यज्ञपुरुषदेवत्य ऋषभो मलः । चतुःशृङ्गोऽवमोदित्युक्ता चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषभत्र-
येण प्रतिपादयितुमाह । यो वृषभः कामानां वर्षिता रोरवीति ह शब्दे यङ्लु-
गत्तम् अत्यर्थं शब्दं करोति सोऽयं महो देवः महति पूजयति महति वा जने-
रिति महो महान्देवः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो ज्ञानकर्मसमुच्च-
यकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान्मनुष्यानाविवेश आविशति मनुष्यान्व्याप्य
तिष्ठति । यस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रधर्म्युल्लङ्घना-
नि त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामत्रयाः द्वे शीर्षे शिरसौ हविर्धानप्रवर्ग्याख्ये शिर ए-
वास्य हविर्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्य इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य
सप्त हस्तासः सप्त होतारो हस्ताः हस्ता-इव व्याप्रियन्ते सप्त हन्दांसि वा ह-
स्ताः । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैर्बद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्बद्धः ॥
यद्वा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त
हस्तासः हन्दांसि त्रिधा बद्धः मलब्राह्मणकल्पैर्बद्धः ॥ शब्दग्रामो वा व्याख्येयः
चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयः पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्त-
मपुरुषाः त्रयः काला वा द्वे शीर्षे कार्यताव्यञ्जते सप्त हस्ताः विभक्तित्रयाः त्रिधा
बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बद्धः । वृषभ-इवायमन्यशास्त्राणि अधः कृत्वा
रोरवीति सोऽयं महान्देवो मर्त्यानाविवेश आविशति प्रतिपादयति मनुष्येधिति
मनुष्याधिकारत्वाद्वाहस्येति न्यायात् ॥११॥

त्रिधा कृतं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो धृतमन्वविन्दन् ।

इन्द्र एकं सूर्य एकं जज्ञान वेनादेकं स्वधया निष्टतनुः ॥१२॥

त्रिधा त्रिप्रकारैरेषु लोकेषु कृतं स्थापितं धृतं यज्ञपरिणामभूतं पणिभिरसुरै-
र्गुह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासो गवि अन्वविन्दन् धेनौ आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः ।
तस्य एकं भागमिन्द्रो जज्ञान जनयति ते वाऽएतेऽआहुती हुतेऽउत्क्रामतस्ते
ऽअन्तरिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जज्ञा-
न जनी प्रादुर्भावे लिङ् परस्मैपदमार्षम् ते तत् उत्क्रामतस्ते दिक्माविशत इत्या-

दिश्रुतिः सूर्यस्य घृतभागजनकत्वं दर्शयति । वेनाद्यज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं स्वधया अग्नेन त्रैतादुतिलक्षणेन (56.) निष्टतनुः निष्कर्षितवन्तो द्विजातयः यस्ततः पुत्रो जायते स लोकप्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति ॥ १२ ॥

एता अर्षन्ति ह्य्यात्समुद्राहृतव्रजा रिपुणा नावचक्षे ।

घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्येऽआसाम् ॥ १३ ॥

एता वाच अर्षन्ति उद्गच्छन्ति कस्मात् ह्य्यात्समुद्रात् अद्भोदकस्रुतात् देवताया-
थात्म्यचिन्तनसंतानवृत्तात्समुद्रात् निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणाशिञ्जाहन्दोभिः पा-
वनैः पूतात् । कीदृश्यो वाचः शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः बहु-
गतयः बह्वर्ष्या (57.) इत्यर्थः । याश्च अर्षन्त्यो रिपुणा कुताकिकवृन्दशत्रुणा न
अवचक्षे न अवचक्ष्यन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः नापवादितुं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृ-
तस्य धारा इवाभिचाकशीमि लुप्तोपमानम् अहं पश्यामि । आसां वाचां मध्ये यो
हिरण्ययो हिरण्ययो दीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाकशीमि अग्निर्हि वाचा-
मधिष्ठात्री देवता ॥ यदा घृतधारा एवोच्यन्ते या एता ह्य्यात्समुद्रात् घृतधारा
अर्षन्ति गच्छन्ति हृदयेन संकल्प्य यज्ञनादृदयादुद्गतिरुच्यते । शतव्रजा नानागतयः
याश्च रिपुणा नावचक्षे यज्ञपरिपन्थिना द्रष्टुं न शक्यन्ते ता घृतधाराः पश्यामि ।
यश्चायं हिरण्ययो वेतसोऽग्निराहवनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तं च पश्यामि
द्रव्यदेवतांश्च याथात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

एतेऽअर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा-इव क्षिपणोरीषमाणाः ॥ १४ ॥

या धेनाः वाचः सरितो न सरितः इव नद्य इवानवह्निप्रवाहाः सम्यक् स्र-
वन्ति प्रसरन्ति धेना इति वाङ्मसु [निघं १. ११.] पठितम् । कीदृश्यो धेनाः अ-
न्तः हृदा मनसा पूयमानाः शरीरान्तर्व्यवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन मनसा च
पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः । ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये च
एते घृतस्य ऊर्मयः कल्लोलाः अर्षन्ति सुकप्यरिभ्रष्टाः गच्छन्ति ऋष गतौ तेऽप्यग्निं

तर्पयन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः क्षिपणोः क्षिपति हिनस्ति क्षिपणुर्व्याधः क्षिप-
णोरीषमाणाः पलायमाना मृगा-इव । व्याधाद्वीता मृगा इव ये घृतोर्मयो गह्वरि
तेऽग्निं तर्पयन्तीत्यर्थः । श्रुतिर्द्रव्यं चाग्न्यर्थमेवेति भावः ॥ १४ ॥

सिन्धोरिव प्राधने श्रूयनासो वातप्रमियः पतयन्ति यक्षाः ।

घृतस्य धारा अरूपो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्वमानः ॥ १५ ॥

घृतस्य धाराः पतयन्ति सुभ्रुवात्पतन्ति पत ऐश्वर्ये गतौ च चुरादिरदन्तः ।
कीदृश्यो धाराः यक्षाः मरुत्यः यक्ष इति मरुन्नामसु [निघ° ३.३.] पठितम् । तत्र
दृष्टान्तद्वयम् प्राधने सिन्धोर्वातप्रमिय-इव प्रगतोऽध्वनः प्राध्वनः विषमप्रदेशः वा-
तेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति वातप्रमियस्तरङ्गाः मीड् हिंसायां दिवादिः अस्मात्क्षिप्य
यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तरङ्गाः प्राध्वने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत् । कीदृ-
शा वातप्रमियः श्रूयनासः शु इति क्षिप्रनाम [निघ° २.१५.] कृत्तेर्गत्यर्थस्य घन-
मिति रूपं शु क्षिप्रं घनं गमनं येषां ते श्रूयनाः शीघ्रगमनाः आज्ञसेरसुक । अ-
न्यो दृष्टान्तः वाजी न न इवार्थे वाजीव यथा वाजी अश्वः पतति । कीदृशो वा-
जी अरूपः रूपं क्रोधे रोषति क्रुध्यति रूपः इगुपधेति [पा° ३.१.१३५.] कप्रत्ययः
न रूपः अरोषणः ज्ञात्यादिभिरुत्कृष्ट इत्यर्थः । तथा काष्ठाः आज्यन्तान्संग्रामप्रदे-
शान्भिन्दन्विदारयन् ऊर्मिभिः काष्ठभिदनोत्थमस्वेदोदकैः पिन्वमानः भूमिं सि-
ञ्चन् पिवि सेचने शानच् इदित्त्वानुम् स वाजी यथा पतिवान्नान्यश्नाति एवं पत-
तीर्घृतधारा अग्निर्श्नातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासोऽग्निम् ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्ता ता जुषाणो कुर्यति जातवेदाः ॥ १६ ॥

घृतस्य धाराः अग्निमभिप्रवन्त पुङ्गतौ अग्निं प्रतिगह्वन्ति लड् अउभाव आर्षः ।
तत्र दृष्टान्तः योषा इव यथा योषाः स्त्रियः पतिं प्रतिप्रवन्ते । कीदृश्यो योषाः
समना समानं मनो यासां ताः समनसः विभक्तेर्देशः कल्याण्यः रूपयौवनस-
म्यन्नाः स्मयमानाः ईषद्वसन्त्यः स्मिड् ईषद्वसने । ता धारा अग्निं नसन्ता कुरन्ति

नस कुरणो लङ् अउभाव आर्षः नसतिराप्नोतिकर्मा वा अग्निं व्याप्नुवन्ति । कीदृ-
श्यो धाराः समिधः समिन्धते दीपयन्त्यग्निमिति समिधः । किं च ज्ञातवेदाः ज्ञातप्र-
ज्ञानोऽग्निर्जुषाणः प्रीतियुक्तः सन् ता धृतधारा कुर्यति प्राप्नोति कुर्य क्लमे गतौ
कुर्यतिः प्रेप्साकर्मा वा ता धारा प्रेप्सति कामयते नास्य ग्रहणाशक्तिपरिकुरणमस्ती-
ति भावः ॥ १६ ॥

कन्या-इव वक्तुमेतवाऽऽ अज्ञ्यज्ञाना अभिचाकशीमि ।

यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो धृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ १७ ॥

धृतस्य धाराः तत्तत्र अभिपवन्ते अभिगहन्ति पव गतौ । तत्र कुत्र यत्र स्थाने
सोमः लताविशेषः सूयते अभिषूयते यत्र च यज्ञः सौत्रामण्याख्यः क्रियते तत्र ग-
हन्तीर्धृतस्य धारा अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः कन्या वक्तुमिव
वहति परिणयति वक्तुर्भर्ता यथा वक्तुं पतिमेतवै प्राप्तुं कन्या अभिपवन्ते इण्
गतौ तुमर्थे तवेप्रत्ययः । कीदृश्यः कन्याः अज्ञि भगमज्ञानाः व्यक्तं योग्यं कुर्वा-
णाः अज्यते व्यक्तीक्रियते स्त्रीपुंव्यक्तिर्येन तत् तदज्ञानाः कन्या यथा पतिं गहन्ति
तथा यज्ञं धृतधारा गहन्ति ता यज्ञसहिता धृतधाराः पश्यामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवता नो धृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ १८ ॥

हे देवा यूयं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमाजिं यज्ञं च अभ्यर्षत अभ्यागहन्त अज्यते
प्राप्यते स्वर्गो येन स आजिर्यज्ञः । कीदृशमाजिं गव्यं गव्यं धृतं विद्यते यस्मिन्स
गव्यस्तम् धृतयुतम् अर्शआदित्वाद्व्यत्ययः । आगत्य चास्मासु भद्रा भद्राणि क-
ल्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा दुधाञ् धारणपोषणयोः
दाने चेति वचनात् । किं च नोऽस्माकमिमं यज्ञं सौत्रामणीं देवता देवतासु
देवल्लोके नयत प्रापयत देवताशब्दात्सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.३१.] विभक्ति-
लोपः । किं च याज्ञेना धृतस्य धारा मधुमत् रसवद्यथा तथा पवन्ते प्रसरन्ति ता
अपि देवतासु नयत यज्ञे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गते यज्ञमानो गहन्त्येवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे कृद्यन्तरायुषि ।

अपामनीके समिधे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं तञ्जर्मिम् ॥ ११ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ ॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगदाहुतिपरिणामभूतं मन्यमानो मुनिराह । हे अग्ने विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं ते तव धामन् धाम्नि विभूत्यामधिश्रितं (58.) आश्रितं स्थितं तन्महिमोत्थमित्यर्थः । यच्चान्तः समुद्रे समुद्रमध्ये तथा कृदि कृन्मध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्माणो जीवनपर्यन्तं यद्वृत्तजातं तदपि ते धामनि श्रितं धामन्निति विभक्तिलोपः । अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तमूर्मिं धृतकल्लोलं ते वदीयं वयमश्याम भक्षयामो व्याप्नुयामो वा तं कम् अपामनीके मुखे वर्तमानो य ऊर्मिः समिधे पणिभिः सह युद्धे आभृतः आकृत आनीतः त्रिधा कृतं पणिभिर्गुह्यमानमिति [क० १२.] उक्तत्वात् । अश्यामेति अन्नातेरश्रुतेर्वा विकरणाव्यत्ययेन श्यानि प्रत्यये लोटि द्वपम् कृविः परिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेमेति भावः देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थात्तरमुच्यते । हे अग्ने इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि अधिश्रितं (58.) तत्ते धाम कुत्र कुत्रेति तदुच्यते अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये सूर्यद्वयेण समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम [निघ० १.३.] कृदि अन्तः सर्वप्राणिनां कृद्ये जठराग्निद्वयेण आयुषि अन्ने सर्वप्राण्याहारत्वेन अपामनीके उदकानां संघाते वैद्युताग्निद्वयेण समिधे संग्रामे शौर्याग्निद्वयेण एवं सर्वेषु स्थानेषु आभृतः स्थापितो यस्तव धामद्वय ऊर्मिः धृतद्वय उदकद्वयो वा तं तव रसं मधुमन्तं माधुर्योपेतं वयमश्याम प्राप्नुयाम सर्वरसभोक्तारः स्यामिति भावः ॥ ११ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सेकादिजपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽगमत् ॥ १७ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ इमा मे - नियुतं च ॥ २ ॥ २ अर्बुदं च - °ल्लोके ॥ ३ ॥

३-१० ॥ ४-११ ॥ ११. १२ ॥ १२ ॥ १३-१५ ॥ १३-१५ ॥ १५ ॥ ॥

- II. ॥ १६ [वनुते] - २१. २३. २२. २४ [णोरयुध्यम्] ॥ १-१॥ २४ ॥ ॥
 III. ॥ २५-३२ ॥ १-८ ॥ ३२ ॥ ॥
 IV. ॥ ३६-३९ [पाल्यु] - ४१ ॥ १-१० ॥ ४१ ॥ ॥
 V. ॥ ५०-५५ [अग्रमाअधि]. ५६ [अमिणाः] - ६४ ॥ १-१५ ॥ ६४ ॥ ॥
 VI. ॥ ६५-६९ [इयद्व्यमा] - ७१ ॥ १-१५ ॥ ७१ ॥ ॥
 VII. ॥ ८०-८५ [क्रीली]. ८६ [- भूयासुः]. ॥ १-७ ॥ ८६ ॥ ॥ सतानुवाकेषु षड-
 शीतिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥

- I. वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्व-
 रश्च मे श्लोकश्च मे अवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन क-
 ल्पन्ताम् ॥ १ ॥

सप्तदशोऽध्याये (1.) चित्पारोक्षणादिमन्त्रा उक्ताः इदानीमष्टादशोऽध्याये वसो-
 र्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ ॥ का° [१८.५.१.] वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्ब्या पञ्चगृहीतः
 संततं यजमानोऽरण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्तिं वाजश्च मऽइत्यष्टानुवाकेन । अस्यार्थः । त-
 तो यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया महृत्यौदुम्ब्या सुचा महता सुवेण प-
 ञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्येऽनूच्ये पुरोडाशेऽधिकरणे तदुपरि संततमविह्निन्धारं
 यथा तथा वसोर्धारासंज्ञामाहुतिं जुहोति । घृतेऽग्निप्राप्तिं सति वाजश्चेत्यादिहोम-
 मन्त्रारम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजश्चेत्यादिवेदस्वाहातैरेकोनत्रिंशत्कण्डिकात्म-
 कैः ॥ वाजश्च मे । चकाराः समुच्चयार्थाः । यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदा-
 र्थाः कल्पन्तां कृताः सम्पन्ना भवन्तु स यज्ञो वाजादीनां दातास्मभ्यं भववित्यर्थः
 अथोऽइदं च मे देहीदं च मऽइति [१.३.२.५.] श्रुतेः । यद्वा वाजादयः पदार्था मे
 मम यज्ञेन कल्पन्तां विभक्तिव्यत्ययः यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा अनेन च
 त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वाभिषिञ्चामीत्यादिश्रुतिः [१.३.३.५.] । द्वौ-द्वौ कामावनुप-
 न्ताय संयुज्याच्चकारेण कन्याकुमाराविव तथा च श्रुतिः [१.३.२.६.] द्वौ-द्वौ का-

मावभिन्नपौ संयुनक्त्यव्यवहेदाय यथा व्योकसौ संयुज्यादिति । अथ पदार्था व्याख्यायन्ते । वाजश्चेत्यादियजुषां देवा ऋषयः अग्निर्देवता इन्दांसि पिङ्गलोक्तान्यक्ष-
रसंख्यया ज्ञेयानि । एतैर्यजुर्भिर्यज्ञमानोऽग्नेः कामान्याचते वाजो मेऽस्त्वित्यादि ॥
तत्रैकाधिकानि चतुःशतं यज्ञेषु कामास्तु पञ्चदशोत्तरं शतम् (२.) । तद्यथा ।
वाजश्चेत्याद्यासु ज्यैष्ठ्यं च मे [४.] वसु च मे [१५.] इति कण्डिकाद्वयवर्जितासु
एकोनविंशतिकण्डिकासु त्रयोदश-त्रयोदश यज्ञेषु सन्ति ज्यैष्ठ्यं च मऽइत्यस्यां
[४.] पञ्चदश वसु च मऽइत्यस्यां [१५.] नव । अग्निश्च मे षर्मश्च मऽइत्यस्यां [२२.]
द्वादश कामास्तु त्रयोदश अङ्गुलयः शक्करयो दिशश्च मऽइत्येकं यजुः कामास्त्वत्र
त्रयः । व्रतं च मऽइत्यस्यां [२३.] षट् कामास्तु दश अहोरात्रेऽर्ध्वर्ध्वे बृहद्-
थत्तरे च मऽइत्येकं यजुः षट्कामाः । एका च मऽइत्यस्यां [२४.] त्रयस्त्रिंशत् । च-
तस्रश्च मे [२५.] अत्र त्रयोविंशतिः । त्र्यविश्च मे [२६.] त्रैकादश । षट्वादृ मे
[२७.] इत्यत्र नव । वाजाय स्वाहेति [२८.] अत्र चतुर्दश । आयुर्यज्ञेनेति [२९.]
अत्रैकविंशतिः कल्पन्तामन्तानि १२ स्तोमश्चेति षट् १८ स्वर्देवाः ११ प्रजापतेः
२० वेदस्वाहा २१ । एवमेकाधिका चतुःशती ॥ अथ यजुषामर्थाः । वाजोऽन्नम्
चशब्दाः समुच्चयार्थाः । प्रसवोऽन्नदानाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिः शु-
द्धिः । प्रसितिः बन्धनमन्नविषयोत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् ध्यै चित्तायां हान्दसं
सम्प्रसारणम् । क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा । स्वरः साधुशब्दः । श्लोकः पद्यबन्धः
स्तुतिर्वा । श्रवः वेदमन्त्राः श्रवणसामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा ।
ज्योतिः प्रकाशः । स्वः स्वर्गः । एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् । कल्पन्तामिति
कण्डिकान्तस्य समुदायपक्षया (३.) बहुत्वम् । मे-पदानामावृत्तिः प्रत्येकं प्राप्त्यर्था ।
एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं च मेऽआधीतं च मे वा-
क्क मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ २ ॥

प्राणः ऊर्ध्वसंचारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्तिर्वायुः । व्यानः सर्वशरीर-

चरः । असुः प्रवृत्तिमान्वायुः (४.) । चित्तं मानसः संकल्पः । आधीतं वाक्यवि-
षयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणे-
न्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि यज्ञेन
मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओजश्च मे सहश्च मऽआत्मा च मे तनूश्च मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्ग-
नि च मेऽस्थीनि च मे पद्मंषि च मे शरीराणि च मऽआयुश्च मे जरा
च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहं शरीरं बलं सपत्नाभिभवितृत्वं वा । आ-
त्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्म सुखम् । वर्म कवचम् । अङ्गानि हस्ता-
गवयवाः । अस्थीनि शरीरगतानि । पद्मंषि अङ्गुल्यादिपद्माणि । शरीराणि पूर्वा-
नुक्ताः शरीरावयवाः । आयुर्जीविनम् । जरा वार्धकान्तमायुः । एते यज्ञेन सम्पद्य-
न्ताम् ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यं च मऽआधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽम्भश्च मे जेमा
च मे मरुिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राधिमा
च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तवम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यम् स्वामित्वम् । म-
न्युः मानसः कोपः । भामोऽधिपतेर्पादलिङ्गको वाक्यः कोपः । न मीयतऽइत्यमः
अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिहेतुमशक्यत्वम् । अम्भः शीतमधुरं जलम् । जेमा ज-
यस्य भावो जयसामर्थ्यम् । मरुतो भावो मरुिमा मरुत्वं सम्पत्त्यादिना । उरोर्भा-
वो वरिमा प्रजादिविशालता । पृथोर्भावः प्रथिमा गृह्णेन्नादिविस्तारः । वृद्धस्य
भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो द्राधिमा अविह्विन्नवंशत्वम् । वृद्धं
प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धिः विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

II. सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे विश्वं च मे सहश्च मे क्रीडा

च मे मोदश्च मे ज्ञातं च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

सत्यं यथार्थभावित्वम् । अद्वापरलोकविश्वासः । जगत् जङ्गमं गवादि । धनं
कनकादि । विश्वं स्थावरम् । मरुो दीप्तिः । क्रीडा अक्षयूतादिः । मोदः क्रीडा-
दर्शनजो हर्षः । ज्ञातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सूक्तम्-
कसमूहः । सुकृतमृक्पाठजन्यं शुभादृष्टम् । एते कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयश्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च
मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुखं च मे शयनं च मे सृषाश्च मे सुदिनं च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातु-
क्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत्
सामान्यव्याध्यादिराहित्यम् (5.) । जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम् ।
दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः पृषोदरादिवात्सलोपः आयुरुदत्तो वा ।
अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम् । भयाभावोऽभयं भीतिराहित्यम् । सुख-
मानन्दः । शयनं संस्कृता शय्या । सृषाः शोभन उषाः स्नानसंध्यादियुक्तः प्रातः-
कालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम् । एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ता च मे धर्ता च मे ज्ञेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वं च मे मरुश्च मे संवि-
च्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ ७ ॥

यन्ताश्चादेर्नियन्ता । धर्ता पोषकः पित्रादिः । ज्ञेमः विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः ।
धृतिः धैर्यमापत्स्वपि स्थिरचित्तत्वम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् । मरुः पूजा । संविद्धे-
शास्त्रादिज्ञानम् । ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् ।
प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सीरं रुलादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृ-
षिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

शं च मे मये॒श्च मे प्रि॒यं च मे॒ऽनु॒काम॒श्च मे काम॒श्च मे सौम॒नस॒श्च मे भ॒-
ग॒श्च मे द्रवि॑णं च मे भ॒द्रं च मे श्रे॒यश्च मे व॒सीय॒श्च मे य॒शश्च मे य॒ज्ञेन॑
कल्प॒ताम् ॥ ८ ॥

शमैहिकं सुखम् । मयः आमुष्मिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु । अनु-
काम्यतऽइत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् ।
सुमनसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भगः सौभाग्यम् । द्रविणं
धनम् । भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्रेयः पारलौकिकम् । वसतीति वस्तु अतिशयेन
वस्तु वसीयः तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६.४. १५४.] तृचो लोपः निवासयोग्यो वसु-
मान्गृहादिः । यशः कीर्तिः । एते कल्पताम् ॥ ८ ॥

III. ऊ॒र्क् मे सूनृ॑ता च मे प॒यश्च मे र॒सश्च मे घृ॑तं च मे म॒धु च मे स॒ग्धिश्च
मे स॒पीति॑श्च मे कृ॒षिश्च मे वृ॒ष्टिश्च मे जै॒त्रं च मेऽश्रौ॑द्भि॒द्यं च मे य॒ज्ञेन॑
कल्प॒ताम् ॥ ९ ॥

ऊर्क् अन्नम् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । पयः दुग्धम् । रसः तत्रत्यः सारः ।
घृतमाज्यम् । मधु क्षौद्रम् । समाना ग्धिर्भोजनं सग्धिः अदेः क्तिनि घसुदिशः घसि-
भसोर्हलीति [पा० ६.४. १००.] घस उपधालोपे (६.) कृते कल्लो कल्लीति [पा० ८.
२. २६.] सलोपे कृते कषस्तथोर्धोऽधः [पा० ८. २. ४०.] जश्वं ग्धिः बन्धुभिः सह
भोजनमित्यर्थः । सपीतिः बन्धुभिः सह पानम् । कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः । वृ-
ष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला । जेतुर्भावो (७.) जैत्रम् जयसामर्थ्यम् । अद्भिदो भाव
श्रौद्भिद्यम् घृतादितरोत्पत्तिः । एते यज्ञेन कल्पताम् ॥ ९ ॥

र॒यिश्च मे रा॒यश्च मे पु॒ष्टं च मे पु॒ष्टिश्च वि॒भु च मे प्र॒भु च मे पूर्णं॑ च मे
पूर्ण॑तरं च मे कु॒य्वं च मेऽन्ति॑तं च मेऽन्नं॑ च मेऽक्षु॑च्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्प॒-
ताम् ॥ १० ॥

रयिः सुवर्णम् । रायो मुक्तादिमणयः । पुष्टं धनपोषः । पुष्टिः शरीरपोषकः ।

विभु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् । पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् । अत्यन्तं पूर्णं पूर्णातरं गजतुरगादिबाहुल्यम् । कुयवं कुत्सितधान्यमपि । अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि । अन्नमोदनादि । नुत् (८.) भुक्तान्नपरिपाकः । एते कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वि॒त्तं च॒ मे॒ वे॒द्यं च॒ मे॒ भू॒तं च॒ मे॒ भ॒वि॒ष्य॒श्च॒ मे॒ सु॒गं च॒ मे॒ सु॒प॒थ्यं च॒ म॒
ऽऋ॒द्वं च॒ म॒ऽऋ॒द्वि॒श्च॒ मे॒ क्लृ॒प्तं च॒ मे॒ क्लृ॒प्ति॒श्च॒ मे॒ म॒ति॒श्च॒ मे॒ सु॒म॒ति॒श्च॒ मे॒ य॒-
ज्ञे॒न॒ क॒ल्प॒न्ताम् ॥ ११ ॥

विद् लभि पूर्वलब्धं वित्तम् । वेद्यं लब्धव्यम् । भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत् सम्पत्स्यमानं क्षेत्रादि । सुखेन गम्यते यत्र तत्सुगम् सुदुरोरधिकरणे इति [पा° ३.२.४८. वा° ३.] गमेडः सुखगम्यो देशः । सुपथ्यं शोभनं हितम् । ऋद्वं स-मृद्धं यज्ञफलम् ऋद्विः यज्ञादिसमृद्धिः । क्लृप्तं कार्यक्षेमं द्रव्यादि । क्लृप्तिः स्वकार्य-सामर्थ्यम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः । सुमतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

त्री॒क्य॒श्च॒ मे॒ य॒वा॒श्च॒ मे॒ मा॒षा॒श्च॒ मे॒ ति॒ला॒श्च॒ मे॒ मु॒द्गा॒श्च॒ मे॒ ख॒ल्वा॒श्च॒ मे॒ प्रि॒-
य॒ङ्ग॒व॒श्च॒ मे॒ऽण॒व॒श्च॒ मे॒ श्या॒मा॒का॒श्च॒ मे॒ नी॒वा॒रा॒श्च॒ मे॒ गो॒धू॒मा॒श्च॒ मे॒ म॒सू॒रा॒श्च॒
मे॒ य॒ज्ञे॒न॒ क॒ल्प॒न्ताम् ॥ १२ ॥

त्रीह्रियवमाषतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः चणाकाः लङ्गाश्च । प्रि-यङ्गवः कङ्गवः प्रसिद्धाः (९.) । अणवश्चीनकाः (१०.) । श्यामाकास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कोद्रवत्वेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्यान्यारण्यानि । एते धान्यवि-शेषा मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

IV. अ॒श्मा च॒ मे॒ मृ॒त्तिका च॒ मे॒ गि॒र्य॒श्च॒ मे॒ प॒र्व॒ता॒श्च॒ मे॒ सि॒क॒ता॒श्च॒ मे॒ व॒न॒स्प॒-
त॒य॒श्च॒ मे॒ हि॒र॒ण्यं च॒ मे॒ऽय॒श्च॒ मे॒ श्या॒मं च॒ मे॒ लो॒हं च॒ मे॒ सी॒सं च॒ मे॒
त्र॒पु च॒ मे॒ य॒ज्ञे॒न॒ क॒ल्प॒न्ताम् ॥ १३ ॥

अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृदस्तिकन् । गिरयः क्षुद्रपर्वताः गो-

वर्धनार्बुदरैवतिकादयः । पर्वताः महान्तो मन्दरहिमाचलादयः । सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः । हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा द्रविणाकुप्ययोश्चेत्यभिधानात् । अयो लोहम् । श्यामं ताम्रलोकं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कालायसे सर्वतैजसे जोङ्गकेऽपि चेत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अग्निश्च म॒ऽआपश्च मे वी॒रुधश्च म॒ऽओषधश्च मे कृ॒ष्टप॒च्याश्च मेऽकृ॒ष्टप॒च्याश्च मे ग्राम्याश्च मे प॒शव॑ आ॒रण्याश्च मे वि॒त्तं च॒ मे वि॒त्तिश्च मे भू॒तं च॒ मे भू॒तिश्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निः पृथिवीस्थो वह्निः । आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुधः गुल्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्टपच्याः कृष्टे पच्यन्त॒इति॑ कृष्टपच्याः राजसूयसूर्येत्यादिना [पा० ३.१.११४.] क्यबन्तो निपातः भूमिकर्षणवीजवापादिकर्मभिर्निष्पाद्या ओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपच्याः स्वयमेवोत्पाद्यमाना नीवारगवेधुकादयः । ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभोष्ट्रादयः । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः रुस्तिसिंहशरभमृगगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिः भावित्तामः । भूतं ज्ञातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु॑ च॒ मे वस॒तिश्च॒ मे कर्म॑ च॒ मे शक्ति॑श्च॒ मेऽर्थश्च॒ म॒ऽहम्॑श्च
म॒ऽइत्या॑ च॒ मे गति॑श्च॒ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

वसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् । कर्माग्निहोत्रादि । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिलषितः पदार्थः । अहम् ईयत॒इत्येवमः॑ एतेर्मप्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः । इत्या भावे क्यप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः । गतिरिष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

V. अग्निश्च म॒ऽइन्द्रश्च॒ मे सोम॑श्च म॒ऽइन्द्रश्च॒ मे सवि॒ता च॒ म॒ऽइन्द्रश्च॒ मे

सरस्वती च म॒ऽइन्द्रश्च मे पू॒षा च म॒ऽइन्द्रश्च मे वृ॒हस्पतिश्च म॒ऽइन्द्रश्च
मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अथार्धेन्द्राणि जुहोति [१. ३. २. १.] अर्धस्येन्द्रदेवत्यवार्धस्य नानादेवत्यत्वात् ।
अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूषवृहस्पतयः प्रसिद्धाः तैः समानभागत्वादिन्द्र एकैकया
सह पद्यते । यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये ।
एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मि॒त्रश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे व॒रुणश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे धा॒ता च म॒ऽइन्द्रश्च मे त॒वष्टा
च म॒ऽइन्द्रश्च मे म॒रुत॑श्च म॒ऽइन्द्रश्च मे वि॒श्वे च मे दे॒वा इन्द्रश्च मे य॒ज्ञेन॑
कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

मित्रवरुणधातृवष्टमरुदिश्वेदेवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येकमिन्द्रः । एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृ॒थि॒वी च म॒ऽइन्द्रश्च मेऽन्तरि॑क्षं च म॒ऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे
समा॑श्च म॒ऽइन्द्रश्च मे नक्ष॑त्राणि च म॒ऽइन्द्रश्च मे दि॒शश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे य॒-
ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठात्र्यो देवताः । नक्षत्राणि अ-
श्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

VI. अ॒शुश्च मे र॒श्मिश्च मेऽदा॑भ्यश्च मेऽधि॑पतिश्च म॒ऽउपा॑शुश्च मेऽर्था॑मश्च
म॒ऽऐन्द्र॑वायवश्च मे मै॒त्रावरु॑णश्च म॒ऽआश्वि॑नश्च मे प्रति॑प्रस्थानश्च मे शु॒-
क्रश्च मे म॒न्थी च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अथ ग्रहान्जुहोति [१. ३. २. १०.] कण्डिकात्रये ग्रहलोममन्त्राः । अंश्चादयः सो-
मग्रहविशेषाः (11.) सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणावदशायां (12.)
पृथक्कृत्य ग्रहणे रश्मिशब्देन निर्देशः रश्मीनां तद्ग्रहणे (13.) साधनत्वात् अङ्गो
त्रये सूर्यस्य रश्मिषु इति [८. ४८.] मन्त्रलिङ्गात् । अधिपतिशब्देन निग्राह्यो

विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम् ज्येष्ठो वाऽएष ग्रहाणामिति श्रुतेः । प्रतिप्र-
स्थानशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः द्विदेवत्यैः सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धाः ॥११॥

आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च मऽऐन्द्राग्रश्च मे मृहा-
वैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च
मे पान्नीवतश्च मे हारियोजनश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आग्नौ वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः मरुविश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः । ध्रुवाख्य-
स्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तदशापन्नो (15.) ध्रुवो वैश्वानरश-
ब्देनोच्यते । मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रिवात् मरुत्वतीयो मरुमरुत्वतीयः कु-
ण्ठमरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामपां ग्रहणमेव सारस्वतो ग्रहः
सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राघ्नानात् ॥ २० ॥

सुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकल्शश्च मे ग्रावाणश्च मे
ऽधिषवणो च मे पूतभृच्च मऽआधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृ-
थश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

सुचो जुह्वादयः । चमसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि पात्रविशेषाः । अधिष-
वणो काष्ठफलके । पूतभृदाधवनीयौ सोमपात्रविशेषौ । स्वगाकारः शम्भुवाकः
तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एते भम यज्ञेन निमि-
त्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

अग्निश्च मे धर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च
मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुल्यः शक्तरयो दिशश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुहोमः अथैतान्यज्ञक्रतून्जुहोत्यग्निश्च मऽइति [१.३.३.१]
श्रुतेः । अग्निः चीयमानो वह्निर्मिष्टोमो वा । धर्मः प्रवर्ग्यः । इन्द्रायार्कवते पु-
रोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः । सौर्यं चरुमिति विहितः सूर्यः । प्राणो गवा-

मयनम् । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथिव्यदितिदितिदिवो देवताविशेषाः । अङ्गुलयः
विराट्पुरुषावयवाः । शङ्खारयः शक्तयः । दिशः प्राच्याद्याः । एते यज्ञेन कल्प-
ताम् ॥ २२ ॥

व्रतं च म॒ऽऋतव॑श्च मे॒ तप॑श्च मे॒ संवत्स॑रश्च मे॒ऽहो॒रात्रि॑ऽऽर्वा॒ष्टी॒वि बृ॑ह॒द्र-
थ॒त्तरे॑ च मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पताम् ॥ २३ ॥

व्रतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कृद्धं चान्द्रायणादि । संवत्सरः प्र-
भवादिः । अरुश्च रात्रिश्चाहोरात्रे दिननिशे । ऊत्र (16.) चाष्टीवत्तौ जानुनी (17.)
च ऊर्वाष्टीवि अवयवविशेषौ अचतुरेति [पा० ५. ४. ७७.] निपातः । बृहद्रथत्तरे
एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पताम् ॥ २३ ॥

VII. ए॒का च मे॒ ति॒स्रश्च॑ मे॒ ति॒स्रश्च॑ मे॒ प॒ञ्च च॑ मे॒ प॒ञ्च च॑ मे॒ स॒प्त च॑ मे॒ स॒प्त
च॑ मे॒ न॒व च॑ मे॒ न॒व च॑ म॒ऽए॒का॒द॒श च॑ म॒ऽए॒का॒द॒श च॑ मे॒ त्रयो॑द॒श च॑
मे॒ त्रयो॑द॒श च॑ मे॒ प॒ञ्चद॑श च॑ मे॒ प॒ञ्चद॑श च॑ मे॒ स॒प्तद॑श च॑ मे॒ स॒प्तद॑श च॑
मे॒ न॒वद॑श च॑ मे॒ न॒वद॑श च॑ म॒ऽए॒क॒वि॒ंश॒तिश्च॑ म॒ऽए॒क॒वि॒ंश॒तिश्च॑ मे॒ त्र॒-
यो॒वि॒ंश॒तिश्च॑ मे॒ त्रयो॑वि॒ंश॒तिश्च॑ मे॒ प॒ञ्चवि॑ंश॒तिश्च॑ मे॒ प॒ञ्चवि॑ंश॒तिश्च॑ मे॒
स॒प्तवि॑ंश॒तिश्च॑ मे॒ स॒प्तवि॑ंश॒तिश्च॑ मे॒ न॒ववि॑ंश॒तिश्च॑ मे॒ न॒ववि॑ंश॒तिश्च॑ म॒
ऽए॒क॒त्रि॑ंश॒श्च॑ म॒ऽए॒क॒त्रि॑ंश॒श्च॑ मे॒ त्रयो॑स्त्रिंश॒श्च॑ मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पताम् ॥ २४ ॥

अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः अथायुज स्तोमान्नुहोतीति [१. ३. ३. २.] श्रुतिः ।
एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थीं विहाय परित्यक्तसमसख्याके-
नात्तविषमसख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान्स्तोमान्नुह्यादित्यर्थः । आदरातिशयद्योतना-
र्था सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्मस्तोमहोमैः सर्वकामावाप्तिः तथा श्रुतिः [१. ३. ३. २.]
एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाम्नायुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमार्यस्तथैवेतद्यज्ञमानः स-
र्वान्कामानाम्नायुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि ॥ २४ ॥

च॒त॒स्रश्च॑ मे॒ऽष्टौ च॑ मे॒ऽष्टौ च॑ मे॒ द्वा॒द॒श च॑ मे॒ द्वा॒द॒श च॑ मे॒ षो॒ड॒श च॑ मे॒

षोडश च मे विंशतिश्च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

एककण्टिकाया (18.) युग्मस्तोमान्नुहोति अथ युग्मतो नुहोति चतस्रश्च मऽइति [१.३.३.४.] प्रथमं चतस्र इत्येतां सख्यामादाय चतुरुत्तरत्वेन स्थितान्युग्मान्तोमानष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्तान्नुह्यादित्यर्थः । तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः एतद्वै हन्दाऽस्यब्रुवन्यातयामा वाऽश्रयुज स्तोमा युग्मभिर्वयः स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तथेत्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीति [१.३.३.५.] श्रुतेः । पूर्व-पूर्वमुत्तरेण सम्बध्नाति वृक्षारोहणवत् तथा च श्रुतिः [१.३.३.६.] पूर्व-पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण (19.) संयुनक्ति यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तराऽशाखाऽसमालम्बऽरोहन्तादृक्तादिति (20.) । अत्रोक्ता संख्या संख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

अविश्च मे अवी च मे दित्यवाट् मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् मे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

कण्टिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम् । तथा च श्रुतिः [१.३.३.७.] अथ वयाऽसि नुहोति अविश्च मऽइति पशवो वै वयाऽसि पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चतीति । अविः षण्मासात्मकः कालः त्रयोऽवयो यस्य स अविः सार्धसंवत्सरो वृषः तादृशी गौर्ह्यवी । द्विसंवत्सरो वृषो दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही । पञ्चावयो यस्य स पञ्चाविः सार्धद्विसंवत्सरो वृषः तादृशी गौः पञ्चावी । वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौर्ह्यवत्सा । तुर्य वर्षं वरुतीति तुर्यवाट् सार्धत्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्तुर्यौही । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

प॒ष्ठवा॒ट् मे प॒ष्ठौही च॒ मऽउ॒क्षा च॒ मे व॒शा च॒ मऽऋ॒षभश्च॒ मे वे॒कृश्च॒ मे
ऽनु॒डुँश्च॒ मे धे॒नुश्च॒ मे य॒ज्ञेन॒ कल्प॑न्ताम् ॥ २७ ॥

प॒ष्ठं वर्ष॑चतुष्कं व॒कृतीति॑ प॒ष्ठवा॒ट् चतु॑र्वर्षो वृषः तादृशी गौः प॒ष्ठौही ।
उ॒क्षा से॒चन॑क्षमो वृषः । व॒शा व॒न्धा गौः । अ॒तियु॑वा वृष ऋषभः (21.) । वे॒
कृ॒र्भ॒धाति॑नी (22.) गौः । अ॒नः श॒कटं॑ व॒कृतीत्य॑नडु॒ान् श॒कट॑व॒कृन॑क्षमो वृषः
व॒क्रेः क्षि॒पि स॒म्प्रसार॑णम॒नसो॑ उ॒कारः चतु॑र॒नडु॒होरा॑मु॒दात्त॑ इति [पा० ७. १. १८.]
आ॒माग॑मः । धे॒नुर्व॑प्रसू॒ता गौः । ए॒ते म॒म य॒ज्ञेन॒ निमि॑त्तेन॒ कल्प॑न्तां स्व॒स्वव्या॒
पा॒रस॑म॒र्या भ॑वन्तु य॒द्वा ए॒ते य॒ज्ञेन॒ म॒म कल्प॑न्तां म॒क्ष्यमु॑प॒भोग॑क्ष॒मा (23.) भ॑व॒त्वित्य॑
त्यर्थः एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

VIII. वा॒जाय॒ स्वा॒हा प्र॑स॒वाय॒ स्वा॒हापि॒ज्ञाय॒ स्वा॒हा क्र॑त॒वे स्वा॒हा व॑स॒वे स्वा॒
हा॒र्क॒र्प॒तये॒ स्वा॒हा॒ङ्गे मु॒ग्धाय॒ स्वा॒हा मु॒ग्धाय॒ वै॒न॒शि॒नाय॒ स्वा॒हा वि॒न॒श्या॒
शि॒न॒ऽआ॒ल्याय॒नाय॒ स्वा॒हा॒ल्याय॒ भौ॒व॒नाय॒ स्वा॒हा भु॑व॒नस्य॒ प॒तये॒ स्वा॒
हा॒धि॒प॒तये॒ स्वा॒हा प्र॑जा॒प॒तये॒ स्वा॒हा । इ॒यं ते॒ रा॒णिम॒त्राय॒ य॒न्तासि॒ य॒मेन॑
उ॒र्जे वा॒ वृ॒थै वा॒ प्र॒जानां॒ वाधि॑प॒त्याय॒ ॥ २८ ॥

अथ॒ नाम॒ग्राह॑होमः तथा च श्रुतिः [१. ३. ३. ८.] अथ॒ नाम॒ग्राहं॑ नु॒होति॒ वा॒
जाय॒ स्वा॒हेत्ये॒तद्वै दे॒वाः सर्वा॑न्कामाना॒प्नुयि॑तमे॒व प्र॒त्यक्ष॑म॒प्रीणां॑स्तथै॒वैत॑द्य॒जमानः॑
सर्वा॑न्कामाना॒प्नुयि॑तमे॒व प्र॒त्यक्षं॑ प्रीणातीति । वा॒जोऽन्नं॑ तस्मै स्वा॒हेति॑ होमम॒लः
वा॒जादी॑नि चै॒त्रादि॑मा॒सानां॑ नामानि तन्नाम गृही॒त्वा हो॑तव्यमित्यर्थः अन्नप्राचुर्या॒
श्चैत्रोऽन्न॒रूपः । प्र॑स॒वायानु॑ज्ञा॒रूपाय॒ जल॑क्रीडादौ अभ्यनु॒ज्ञादा॑नात्प्रस॒वो वैशाखः॑ ।
अ॒पि॒ज्ञाय॒ (24.) अ॒प्सु जा॑यत॒इत्य॑पि॒ज्ञः स॒प्तम्या॒ अ॒लुक् जल॑क्रीडा॒रत॑वा॒दपि॒ज्ञो
ज्येष्ठः । क्र॑त॒वे या॒ग॒रूपाय॒ चातु॑र्मास्या॒दिया॒गप्राचुर्या॑त्क्र॒तुर॑षाढः । व॑स॒वे वा॑सयति
व॒सुः चातु॑र्मा॒स्ये या॒त्रा॒निषे॑धा॒द्वसुः॑ श्रावणः । अ॒र्क॒र्प॒तये॒ दि॒नस्वा॑मि॒ने सूर्य॑रूपाय
ता॒प॒कर॑वा॒द्वा॒द्रप॑दस्या॒र्क॒र्प॒तित्वम् । मु॒ग्धाय॒ङ्गे तुषा॑रादि॒ना मो॒ह॒रूपाय॑ दि॒वसा॑य तु॒
षा॒र॒वा॒ङ्ग॒ल्यान्मु॑ग्धम॒ह आ॒श्विनः॑ । अ॒मु॒ग्धाय॒ (25.) वै॒न॒शि॒नाय॒ वि॒न॒श्यती॑ति वि॒

नंशी मस्तिनशोर्कलीति [पा० ७.१.६०.] बाहुलकादकल्यपि नशेर्नुमागमः (26.) विनंश्येव वैनशिनः स्वार्थे अण् अल्पघटिकावत्त्वेन विनाशशीलाय कार्तिकाय स्नाननियमादिना पापनाशकत्वाद्मुग्धाय मोहनिवर्तकाय कार्तिकाय (27.) । अ-विनंशिने (28.) आल्यायनाय न विनश्यतीत्यविनंशी तस्मै विनाशरहिताय अ-न्ते सर्वेषां नाशे भवमल्यं तदयनं चेत्यल्यायनं तत्र भव आल्यायनस्तस्मै सर्वना-शेऽप्यवशिष्टायात एवाविनंशिने विष्णुतूपाय (29.) मार्गशीर्षाय मासानां मार्ग-शीर्षीऽस्मीति (30.) स्मृतिः [भगवद्गीता० १०.३५.] । आल्याय भौवनाय भुवन-नामयं भौवनः अन्ते स्वतूपे भव आल्यस्तस्मै लोकस्वतूपपुष्टिकत्वात्तत्रभवत्वम् जाठराग्नेर्दित्तिकत्वेन पुष्टिकत्वं पौषस्य । भुवनस्य भूतजातस्य पतये पालकाय माघाय स्नानादिना (31.) पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं माघस्य । अधिपतये अधिक-पालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात् । प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापति-नामकाय देवाय । स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र ॥ हे अग्ने इयं ते तव राष्ट्र इदं राज्यं यत्र-यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवैव राज्यम् । किं च हे अग्ने त्वं मित्रस्य सख्युर्यजमा-नस्य यत्ता नियामकोऽसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मित्रायेति । कीदृशस्त्वं यमनो यमयती-ति यमनः अग्निष्टोमादिकर्मसु सर्वान्नियमयन् । अत ऊर्जे विशिष्टान्नरसाय वा वा-मभिषिञ्चामीति शेषः । तथा वृथै वर्षणाय वाभिषिञ्चामि अग्नौ प्रास्ताहुतिः स-म्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेर्न्न ततः प्रजा इति स्मृतेः । ततः प्रजानामाधिपत्याय प्रजास्वामिवाप्त्यै वाभिषिञ्चामि वसोर्धारया । तथा च श्रुतिः [१.३.३.१०.११.] प्रजानामाधिपत्यायेत्यन्नं वाऽऊर्गन्नं वृष्टिर्न्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति यद्वेवाहेयं ते राणिमत्राय यत्तासि यमन ऊर्जे वा वृथै वा प्रजानां वाधिपत्याये-तीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यत्तासीति ॥ २८ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं य-ज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्प-तां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वर्ग्यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । स्तोमश्च यजुश्चऋक् साम च वृ-

दृष्टं रथत्तरं च । स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम वेद-
स्वाहा ॥ २१ ॥

कल्पहोमः कल्पतामिति लिङ्गात् (32.) अथ कल्पान्जुहोतीति [१.३.३.१२.]
श्रुतेः । यज्ञेन निमित्तेनायुर्जीविनकालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् । प्राणचक्षुः-
श्रोत्रवाङ्मनांसि मम यज्ञेन कृतानि भवन्तु । आत्मा देहः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो
भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति स्मृतेः । ब्रह्मा (33.) वेदो यज्ञेन कल्पताम् । ज्योतिः
स्वयंप्रकाशः परमात्मा यज्ञेन साध्यताम् पुण्यकर्मानुष्ठानं परमात्मज्ञाने कारणम्
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः [१४.७.२.२४.] कर्म-
णैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति स्मृतेश्च [भगवद्गी० ३.२०.] । स्वः स्वर्गः ।
पृष्ठं स्तोत्रं स्वर्गस्थानं वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनैव कृतो भवतु नाहं यज्ञकृतौ
समर्थः यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति श्रुतेः [३१.१६.] । किं च स्तोमयजुर्ऋक्साम-
बृहदथत्तराणि च यज्ञेन कृतानि भवत्वित्यनुषङ्गः । स्तोमस्त्रिवृत्यष्टदशादिः य-
जुरनियतपादो मन्त्रः ऋक् नियतपादा साम गीतिप्रधानम् बृहदथत्तरे तद्विशेषौ ॥
वसोर्धारायैवमग्निमभिषिच्यात्मानं यजमानः प्रशंसति वयं यजमाना देवा (34.) भू-
त्वा स्वः स्वर्गमगन्म गतवन्तः गमेर्लुङि शब्दोपे मस्य नत्वे (35.) वृषम् । गत्वा
चामृता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः भवतेर्लुङि वृषम् ततः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य
प्रजा अभूमेति फलवचनम् । अग्नेन वसोर्धारायाः सर्वकामप्राप्तिहेतुवमुक्तम् । वेद-
स्वाहेति वसोर्धाराहोमार्थी मन्त्रः वेडिति वषट्कारः । वषट्कारो ह्येष परोऽक्षं यदे-
ट्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति [१.३.३.१४.]
श्रुतेः ॥ इति वसोर्धाराहोममन्त्राः समाप्ताः ॥ २१ ॥

IX. वाजस्य नु प्रसवे मा० ॥ ३० ॥

का० [१८.५.४.५.] वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्सुवेण वाजपेयिकानि वाजस्ये-
मिति आग्निकानि च वाजस्य न्विति । क्षेत्रवपनवत्सर्वौषधमौडुम्बरे चमसे सम्भृ-
त्य तस्मात्सर्वौषधाश्चमसवत्सुवेणेत्यौडुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण सुवेण वाजस्ये-
मं प्रसव इति सप्तमन्त्रैः [१.२३-३०.] सप्त वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि

हुत्वा वाजस्य नु प्रसवे इत्यादिसप्तमलैः प्रतिमन्त्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रसवीया-
नि तस्मादेव सर्वौषधात्तेनैव सुवेणा जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [१.५.] ॥३०॥

विश्वेऽग्र्य मरुतो विश्वेऽऊती विश्वे भवत्वग्र्यः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजोऽस्मे ॥३१॥

लुशोधानाकदृष्टा वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । अग्न्यास्मिन्दिने विश्वे सर्वे मरुतः सप्तक-
गणा आगमन्तु आगहन्तु ह्वाभावे रूपम् । विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वस-
वो रुद्रा आदित्याश्च ऊती ऊत्या पूर्वसवर्णाः अनेन तर्पणेन निमित्तेनागमन्तु तृ-
प्त्यर्थागहन्त्वित्यर्थः । विश्वे देवा च गणदेवता नोऽस्माकमवसानेन हविषा नि-
मित्तेन हविर्ग्रहणायागमन्तु तदागमनेन च विश्वे सर्वेऽग्र्यः गार्हपत्यादयः समि-
द्धाः सम्यग्दीप्ता भवन्तु तदर्थं होमेनेत्यर्थः । तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं सर्वं द्रवि-
णं धनं गोभूहिरण्यादि वाजोऽन्नं चास्मेऽस्माकमस्तु विभक्तैः शे-आदिशः ॥३१॥

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः ।

वाजो नो विश्वेर्देवैर्धनं साताविहावतु ॥३२॥

तिस्रोऽन्नदेवत्याः तत्राग्नानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ । नोऽस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदि-
शः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्कतुष्कम् परावतः दूरस्थाश्चतस्रश्च मर्हन्ततपःस-
त्याख्याश्चापूरयविति शेषः वाशब्दश्चार्थः यद्वा अस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशश्चत-
स्रो महराद्याश्चावतु प्रीणातु प्रशब्देन प्रकृष्टं लोकत्रयं दिशः प्राच्याद्याः परावह-
ब्दो दूरार्थः महरादयो हि लोकत्रयमतीत्य वर्तन्ते अस्मदन्तन्नेन सप्त लोका दि-
क्कतुष्कं च तृप्यत्वित्यर्थः । किं च धनसातौ षन्सम्भक्तौ क्तिनलो निपातः धनस्य
सातौ सम्भजनकाले प्राप्ते वाजोऽन्नं नोऽस्मान्विश्वेर्देवैः सहावतु पालयतु इहा-
स्मिन् लोके यज्ञे वा यदास्माकं धनेहा ज्ञायते तदास्माकं देवतर्पणक्षमं बहून्नम-
स्त्विति वाक्यार्थः ॥३२॥

वाजो नोऽग्र्य प्रसुवाति दानं वाजो देवाँःऽऽऽनुभिः कल्पयाति ।

वाजो हि मा सर्ववीरं ज्ञानं विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयम् ॥३३॥

अग्रास्मिन्दिने वाजोऽन्नमन्नाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान्प्रमुवाति प्रेरयतु अनु-
जानातु दानार्थमिति शेषः (36.) अन्नदानेहास्माकं भवत्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः
कालैः सह देवान्कल्पयति यथास्थानं कल्पयतु लेढोऽडाढौ यस्मिन्काले यो
देवो यष्टव्यस्तं तत्र यज्ञत्वित्यर्थः । हि चकारार्थो वाजश्च मा मां सर्ववीरं सर्वं
वीरः पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्तादृशं ज्ञानं जनयतु हृन्दसि लुङ्लङ्लि-
टः पुत्रादियुतं मां करोत्वित्यर्थः । ततो वाजपतिः समृद्धान्नः सन्नहं विश्वा आशा
सर्वा दिशो ज्ञेयमन्नदानेन सर्वा दिशो वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान्कृविषा वर्धयाति ।

वाजो हि मा सर्ववीरं चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

वाजोऽन्नं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु उतापि च नोऽस्माकं मध्यतो गृह्मथे च
वाजोऽस्तु । नोऽस्माकं वाजो कृविषा कृत्वा देवान्वर्धयाति वर्धयतु पुत्रातु । हि
चार्थे वाजो मां सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरन्नपालकः सन्नहं
विश्वा (37.) आशा सर्वा दिशो भवेयम् दिग्यूपता व्यापकता प्रार्थयति यद्वा विश्वा
(37.) आशा भवेयं प्राप्नुयाम् वशीकुर्यामित्यर्थः । भू प्राप्ता ॥ ३४ ॥

सं मा सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मा सृजाम्यद्भिरोषधीभिः ।

सोऽहं वाजं सनेयमग्रे ॥ ३५ ॥

द्वे विराजौ । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेत्युक्तेरिकादशान्नरत्रिपादा विराट्
तृतीयो व्यूहेन दशकस्तेनैकोना । सोऽहमिति तद्धृदश्चवणाद्यदोऽध्याहारः हे
अग्रे योऽहं पृथिव्याः पयसा पृथिवीसम्बन्धिर्मेन मामात्मानं संसृजामि संयोज-
यामि । अद्भिरोषधीभिश्च मां संसृजामि । सोऽहं संसृष्टपयोऽबोषधिशरीरः सन्वा-
जमन्नं सनेयं सम्भजेयम् । यद्वा व्यत्ययेनास्मद्बुद्धस्य युष्मदादेशः हे अग्रे योऽहं त्वं
पृथिव्याः पयसाद्भिरोषधीभिश्च त्वां संसृजामि ह्येमेन सोऽहं वाजं सनेयम् ॥ ३५ ॥

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः ।

पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मक्षम् ॥ ३६ ॥

हे अग्ने त्वं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्थापय दधतितुडि मध्यमेकवचने ऋ-
पम् बहुलं हृन्द्स्यमाञ्जोगेऽपीति [पा० ६.४.७५.] अउभावः । ओषधीषु च पयो
धाः । दिवि स्वर्गे च पयो धाः । अन्तरिक्षे च पयो धाः । किं च मक्षं मर्धं प्र-
दिशः दिशो विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वत्यो रसयुताः सन्तु आहुतिपरिणामेन पृ-
थिव्यादयो ममाभीष्टदा भवन्त्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

- a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।
b. सरस्वत्यै वाचो यत्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

का० [१८.५.६-१.] सुवं प्रास्य परिश्रित्सृक् कृष्णाग्निमास्तीर्य पुष्पादुत्तरं शे-
षेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते
ब्रह्मवर्चसकामश्चित्यन्वारब्धो देवस्य वेति । अस्यार्थः । कर्मापवर्गे औदुम्बरं च-
तुष्कोणं सुवमाहवनीये प्रक्षिप्यामिपुष्पादुत्तरदिशि परिश्रित्संलग्नं प्राग्यीवमुत्तर-
लोम कृष्णाग्निमास्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानश्चयनकृतान्वारम्भो
ऽध्वर्युणा सर्वौषधशेषेणाभिषिच्यते । किं कृत्वा सर्वौषधशेषेऽपो जलानि (38.) कृ-
त्वा अभिषेकस्यैव द्रव्यसाध्यत्वात् (39.) अयं पूर्वपक्षः सिद्धान्तमाह क्षीरोदके वे-
ति वा पूर्वपक्षनिरासे शेषे जलसेको न यतस्तत्र क्षीरोदके विद्येते (40.) वाज-
पेयिकानीति श्रुतेः [१.३.४.७.] अत्र वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि श्रूयन्ते
तत्रोदकक्षीरे स्त एव औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्चेत्युक्तेः [कात्या० १४.५.
१६.] अतस्तस्मिन्मिश्रेणैवाभिषेको न जलसेक इत्यर्थः ॥ देवस्य वा । व्याख्या-
तम् ॥ सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वतीसम्ब-
न्धिन्या वाचो वाण्या यत्तुर्नियतुः प्रजापतेः यन्त्रेण नियमेन अग्नेश्च साम्राज्येन
चक्रवर्तित्वेन हे यजमान त्वामभिषिञ्चामि मत्कृताभिषेकेण वाक्सिद्धिरैश्वर्यं सा-
म्राज्यं च तव सम्पद्यन्तामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

X. ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ।

स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाहताभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

का° [१८.५.१६.] द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्यृताषाडिति प्रतिस्वाहाकारः राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वः-पूर्वी मन्त्रः । आज्याद्वादशगृहीतं गृहीत्वा विभज्य द्वादशांशं कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः (41.) प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतसंज्ञा आहुतीर्जुहोति व्यतिषक्तेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वी मन्त्रः स्वाहा वाडित्यन्तः उत्तरस्ताम्यः स्वाहेत्यन्तः ततो मन्त्रे यानि पुंलिङ्गानि स न इदं ब्रह्मेत्यादीनि तानि व्यवहितपठितान्यप्यपकृष्य (42.) पठित्वा पूर्वी मन्त्रः सम्पाद्यः यानि च स्त्रीलिङ्गानि तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्युत्कृष्योत्तरो (43.) मन्त्रः सम्पाद्य इत्यर्थः ॥ द्वादशयज्ञेषु गन्धर्वाप्सरोदेवत्यानि । तत्रायं विभागः । ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वः-पूर्वी मन्त्रः तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताम्यः स्वाहेति स्वाहान्त उत्तर-उत्तरो (44.) मन्त्रः पूर्वी गन्धर्वदेवत्यः उत्तरोऽप्सरोदेवत्यः । एवं पञ्चकण्डिकास्वप्यग्रे मन्त्रविभागो ज्ञेयः । तथा च श्रुतिः [१.४.१.६.] पुष्ते (45.) पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमांस्तद्वीर्येणादधात्येकस्माद्व पुष्ते जुहोति बह्वीभ्य-इव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पुष्तो बह्व्यो ज्ञाया भवत्युभाभ्यां वाट्कारेण च स्वाहाकारेण च पुष्ते जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमांसमेव तद्वीर्येणादधातीति ॥ तथा चैवमृताषाट् संहितः सुषुम्णाः इषिरः भुज्युः प्रजापतिरिति षणां पूर्वमन्त्राणामृताषाडित्यादिनामका गन्धर्वा देवताः तस्यौषधयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्यऽऋक्सामानीति षणामुत्तरमन्त्राणामोषध्यादिनामका अप्सरसो देवताः ॥ अथ मन्त्रार्थः । योऽग्निर्गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं क्षत्रं क्षत्रजातिं च पातु रक्षतु । कीदृशो गन्धर्वः ऋताषाट् ऋतं सत्यं सद्गुतइति ऋताषाट् सत्यं सद्गुते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः सद्गुः साडः स इति [पा° ८.३.५६.] षत्वम् पूर्वपदस्य हान्दसो दीर्घः । तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य स ऋतधामा । य ईदृशोऽग्निः तस्मै अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा वाट् वषट्कारेण सुद्धतमस्त्वित्येको मन्त्रः ॥ तस्याग्नेर्गन्धर्वस्यौषधयो व्रीक्षाद्या नाम नाम्ना अप्सरसः स्त्रीत्वेन भोग्याः । कीदृश्य ओषधयः मुदः मोदन्ते जना यामिस्ता मुदः ओषधयो वै मुद ओषधीभिर्हृदिषु सर्वं मोदतइति [१.४.१.७.] श्रु-

तेः । ओषधीयोऽग्नेर्भोग्याः तथा च श्रुतिः [१.४.१.७.] अग्निर्ह गन्धर्व ओषधीभि-
रप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति । ताभ्य ओषधीभ्यः स्वाहा सुकृतमस्तु ॥ ३८ ॥

स॒ध॒क्षि॒तो वि॒श्वसा॒मा सूर्यो॑ गन्ध॒र्वस्तस्य॒ मरी॒चयोऽप्सर॑स॒ आयु॒वो नाम॑ ।

स न॑ इदं ब्र० ॥ ३९ ॥

यः सूर्यो गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः संक्षितः सं-
द्धात्यहोरात्रेऽइति संक्षितः असौ वाऽग्रादित्यः स॒ध॒क्षित ए॒ष ह्यहो॑रात्रे संद्धा-
तीति [१.४.१.८.] श्रुतेः । विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपादकत्वेन
यस्य स विश्वसामा सर्वसामवृषो वा । विश्वसामित्येष ह्येव सर्व॑ सामेति [१.४.
१.८.] श्रुतेः । यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानीति च । तस्मै सूर्याय
स्वाहा वाट् ॥ तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्वसरेणवः सूर्यो ह गन्ध-
र्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [१.४.१.८.] श्रुतेः । कीदृश्यो म-
रीचयः आयुवः आ समतायुवन्ति मिथ्रीभवत्यायुवः आयुवाना-इव हि मरीचयः
प्लवन्तऽइति [१.४.१.८.] श्रुतेः ताभ्यो मरीचिभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सु॒पु॒ष्पाः सूर्य॑रश्मिश्च॒न्द्रमा॒ गन्ध॒र्वस्तस्य॒ नक्ष॑त्राण्यप्सर॑सो भे॒कुर्यो॒ नाम॑ ।

स न॑ इदं ब्र० ॥ ४० ॥

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः सुपुष्पाः
शोभनं सुमं सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञद्वारा सुखप्रदः याज्ञिकानां चन्द्रलोकातिरु-
क्तत्वात् । तथा च सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य । सुपुष्पा इति सुय-
ज्ञिय इत्येतत्सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मय इति [१.४.१.९.] श्रुतेः
तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाट् ॥ तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम (४६.) अप्सरसः
कीदृश्यः भेकुर्यः भां कान्तिं कुर्वतीति भेकुर्यः पृषोदरादिवात्साधुः । चन्द्रमा ह
गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुर्यो नामेति भाकुर्यो ह नामैते
भा॑ हि नक्षत्राणि कुर्वतीति [१.४.१.९.] श्रुतेः । ताभ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वा-
हा ॥ ४० ॥

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽप्सरस उर्जो नाम ।

स न इदं ब्र° ॥४१॥

यो वातो वायुर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् सुकृत-
मस्तु । कीदृशो वातः इषिरः इष गतौ दिवादिः इष्यति गह्वतीति इषिरः औष्णा-
दिक इरप्रत्ययः (४७.) शीघ्रगमनः । विश्वव्यचाः विश्वस्मिन्व्यचो गमनं यस्य स
विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः । इषिर इति क्षिप्र इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष कीदृः सर्व
व्यचः करोतीति [१.४.१.१०.] श्रुतेः ॥ तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह गन्धर्वो
ऽद्विप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [१.४.१.१०.] श्रुतेः । कीदृश्यः उर्जः उर्जय-
न्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूर्जः आपो वाऽउर्जोऽद्भ्यो कूर्ज्जायतऽइति [१.४.
१.१०.] श्रुतेः ताभ्योऽद्भ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥४१॥

भुज्युः सुपर्णी यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसं स्तावा नाम ।

स न इदं ब्र° ॥४२॥

यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । कीदृशो
यज्ञः भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुन-
क्तीति [१.४.१.११.] श्रुतेः । सुपर्णाः शोभनं पर्णा पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे
स्वर्गे गते यज्ञमानो गह्वति ॥ तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नाम अप्सरसः यज्ञो ह ग-
न्धर्वो दक्षिणाभिर्प्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [१.४.१.११.] श्रुतेः । कीदृश्यः
स्तावाः स्तूयते यज्ञो यज्ञमानश्च याभिस्ताः स्तावाः दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽथो
यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयतऽएव स इति [१.४.१.११.] श्रुतेः । ताभ्यो
दक्षिणाभ्यः स्वाहा ॥४२॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरसं दृष्टयो नाम ।

स न इदं ब्र° ॥४३॥

यो मनोवृषो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै मनसे गन्धर्वाय
स्वाहा वाट् हविर्दत्तम् । कीदृशो गन्धर्वः प्रजापतिः प्रजायाः पालकः । विश्व-

कर्मा विश्वं सर्वं करोतीति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा० ३. २. ७५.] करोतेर्म-
निन् । स ह्रीद७ सर्वमकरोदिति [१. ४. १. १२.] श्रुतेः ॥ तस्य मनसो गन्धर्वस्य
ऋक्सामान्यप्सरसः नाम प्रसिद्धम् । कीदृश्यः दृष्टयः दृष्यते काङ्क्षयतेऽभीष्टं या-
भिस्ता दृष्टयः मनो ह गन्धर्व ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामिष्टयो नामि-
त्यृक्सामानि वाऽदृष्टय ऋक्सामैर्क्षाशासतऽइति नोऽस्त्वित्यं नोऽस्त्विति [१. ४.
१. १२.] श्रुतेः ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ ४३ ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य तऽउपरि गृहा यस्य वेह ।

अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यह स्वाहा ॥ ४४ ॥

का० [१८. ५. १७.] पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्यध्याकृवनीयं ध्रियमाणे पञ्च कृत्वः
स नो भुवनस्येति । राष्ट्रभृद्धोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्पञ्च गृहीत्वाकृवनीयो-
परि प्रतिप्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधा विभज्य पञ्च कृत्वो जु-
होति पञ्चवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः ॥ प्रजापतिदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः आद्यौ द्वादश-
कावल्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीयोऽत्र नवकः । हे भुवनस्य पालक हे प्र-
जापते यस्य ते तवोपरि स्वर्गे गृहाः सन्ति वायवा यस्य तऽइह भूलोके गृहाः
सन्ति स त्वं नोऽस्माकमस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणायास्मै क्षत्राय क्षत्रियाय च महि म-
हत् शर्म सुखं यह देहि स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ ४४ ॥

a. समुद्रोऽसि नभस्वानाद्रिदानुः शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ।

b. मारुतोऽसि मरुतां गणाः शम्भूर्म० ।

c. अवस्यूरसि दुर्वस्वाञ्छम्भूर्म० ॥ ४५ ॥

का० [१८. ६. १.] वातहोमान्जुहोत्यञ्जलिनाकृत्य बहिर्वेदेरधो दक्षिणास्यां धु-
र्धुत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणाप्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । रथहोमान-
न्तरं तं रथमग्रेरुत्तरतो वेदौ प्राञ्जुखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन्वायुहोमान्जु-
होति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रथयुगदक्षिणाधुरोऽधः प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्विती-
यम् युगमध्याधस्तृतीयम् । किं कृत्वा बहिर्वेदेरञ्जलिना वा तमानीयेति सूत्रार्थः ॥

वायव्यानि त्रीणि यज्ञेषु । त्रिलोकस्यो वायुः स्तूयते । हे वायो यस्त्वमीदृशोऽसि
 स त्वं मा मामभिवाहि मदभिमुखमागह स्वाहा सुद्धतं तेऽस्तु वा गतिगन्धनयोः
 लोहं मध्यमैकवचनम् । कीदृशः समुद्रः सम्यक् उन्दति जलैः क्लिन्नो भवतीति
 समुद्रः उन्दी क्लेदे रक्प्रत्ययः । नभस्वान् नभांसि नक्षत्राणि विद्यन्ते यत्र सः ।
 आर्द्रदानुः आर्द्रं वृथ्वश्यायादिकं ददातीत्यार्द्रदानुः । शम्भूः शमैहिकं सुखं भाव-
 यति प्रापयतीति शम्भूः । मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः
 स्वर्लोकत्रयोऽसि असौ वै लोकः समुद्र इति श्रुतेः [१.४.२.५.] स मामभिवाहि ॥
 मरुतां वातानामयं मारुतः । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणः (48.) तन्निवास-
 त्वात् अन्तरिक्षलोको वै मारुत इति [१.४.२.६.] श्रुतेः । शम्भूः मयोभूः त्वं मा-
 मभिवाहि पूर्ववत् ॥ अव अवनं रक्षणं सीव्यतीत्यवसूः पिवु तनुसंताने क्षिप्
 ङ्कोः शूडनुनासिके चेति [पा० ६.४.११.] ऊठि कृते यणादेशः अयं वै लोकोऽव-
 सूरिति [१.४.२.७.] श्रुतेः भूलोकत्रयोऽसि । डवस्वान् डवोऽन्नं हविर्लक्षणां
 विद्यन्ते यस्य सः शम्भूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

यास्तेऽग्ने सूर्ये रुचोः ॥ ४६ ॥ या वो देवाः सूर्ये रुचोः ॥ ४७ ॥

का० [१८.६.६.] नव जुहोति यास्तऽति प्रतिमन्त्रम् । अस्यार्थः । पूर्वसंस्कृ-
 ताज्यात्सकृत्सकृदादाय नवाहुतीर्जुहोति यास्तेऽग्ने या वो देवाः रुचं नः तद्वा
 यामि एताश्चतस्रः स्वर्णेति कण्डिकायां पञ्चयजुर्भिः पञ्चेति नव ॥ द्वे व्याख्याति
 [१३.२२.२३.] ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि ।

रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥ ४८ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप् प्रथमो नवकः हे अग्ने नोऽस्माकं ब्राह्मणेषु अस्मत्सम्ब-
 न्धिषु विप्रेषु रुचं दीप्तिं धेहि आरोपय । नोऽस्माकं राजसु क्षत्रियेषु रुचं कृधि
 कुरु श्रुशृण्वित्यादिना [पा० ६.४.१०२.] हेर्धिवम् शपो लुक् । विश्वेषु वैश्वेषु
 शूद्रेषु चास्माकीनेषु रुचं कुरु । किं च मयि विषये रुचा सह रुचं धेहि अवि-

हिन्नां रुचं धेहीत्यर्थः ॥ यद्वा ब्राह्मणराजविद्वद्भूदेषु या रुक् तां नोऽस्माकं धेहि
देहि । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

तच्चा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेउमानो वरुणेह बोधुरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । अत्र द्वौ तद्ध्रदौ वर्तते तत्रैकस्य यहु-
ब्दपरिणामः कार्यः । हे वरुण यजमानः हविर्भिः दत्तैः यद्वनपुत्रादिकमाशास्ते
इहति यत्कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तत् यजमानेष्टं वा त्वामहं यामि याचामि तच्चया
यजमानाय दीयतामित्यर्थः यामीति याञ्चाकर्मसु [निघ० ३. ११.] पठितः अथापि व-
र्णलोपो भवति तवायामीति यास्कोत्तेराकारलोपः (49.) । कीदृशोऽहम् ब्रह्म-
णा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः । किं च हे उरुशंस शंसनं शं-
सः स्तुतिः शंसु स्तुतौ उरुमहान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्सम्बुद्धौ हे ब-
हुस्तुते इहास्मिन्स्थाने अहेउमानः हेउते क्रुध्यति हेउमानः न हेउमानोऽहेउ-
मानः अक्रुध्यन्सन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वं मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः । ऊगल्भ्यो हे-
रिः वा इन्दसीति [पा० ३. ४. ८८.] हेरपिच्चादुणाः धलोपश्छान्दसः । किं च नो
ऽस्माकमायुर्जीविनं मा प्रमोषीः मा चोर्य मुष स्तेये लुङ् न माओगऽइति [पा०
६. ४. ७४.] अउभावः पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

a. स्वर्णा घर्मः स्वाहा । b. स्वर्णार्कः स्वाहा । c. स्वर्ण शुक्रः स्वाहा ।

d. स्वर्ण ज्योतिः स्वाहा । e. स्वर्ण सूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

पञ्च यजूंष्यग्निदेवत्यानि । सूर्याहर्देववाची स्वःशब्दः । न इवार्थे । अर्काश्चमे-
धसंततिसंज्ञाः पञ्चाहुतयः तथा च श्रुतिः [१. ४. ३. १८.] अथार्काश्चमेधयोः संततीर्जु-
होतीति अस्यार्थः अर्कोऽग्निः अश्चमेधो रविस्तयोः संततयः संतन्वतीति संयोज-
यतीति संततयस्ताः अग्न्यादित्यैक्यकारिका आहुतय इत्यर्थः तथा च श्रुतिः [१.
४. ३. १८.] अग्निर्कोऽसावादित्योऽश्चमेधस्तौ सृष्टौ नानेवास्तां तौ देवा एताभि-
राहुतिभिः समतन्वत्समदधुरिति । तदनुसारेण व्याख्या यथा । न इवार्थे स्वः न

स्वरिव अरुखिव दिनकरत्वात्सूर्यस्यारूपमानम् स्वरिव दिनमिव यो धर्मः आदित्यः तं स्वाहा अग्नौ जुहोमि तमग्नाविति शेषः पूरणीयः आदित्यमग्नौ स्थापयामि असौ वाऽआदित्यो धर्मोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयतीति [१.४.३.११.] श्रुतेः ॥ स्वरिव सूर्य-इव योऽर्कोऽग्निस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि अयमग्निर्क इमं तदग्निमुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयतीति [१.४.३.२०.] श्रुतेः ॥ स्वरिव स्वर्देवः नकारो निश्चितार्थः स्वर्न देव एव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि स्थापयामि असौ वावादित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधातीति [२१.] श्रुतेः ॥ स्वः स्वर्गः स इव ज्योतिरग्निः स्वर्गप्रदत्तादग्नेः स्वर्गोपमानम् तमग्निमग्नाविव जुहोमि स्थापयामि अयमग्निर्ज्योतिस्तं पुनरिह ददातीति [२२.] श्रुतेः ॥ एवमग्निं सूर्ये सूर्यमग्नौ सूर्ये च सूर्यमग्नावग्निं च संधाय किं बद्धना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति स्वर्णं सूर्यः स्वाहेति । स्वः न सर्वदेवत्रय-इव यः सूर्यस्तं स्वाहा (50.) उत्तमं करोमि अव्ययानामनेकार्थत्वात्स्वाहाशब्द उत्तमार्थः सर्वे देवा भिन्ना भ्रातृया भासन्ते वस्तुतः सूर्य एव नानावृत्तोऽस्तीतीवशब्दार्थः असौ वाऽआदित्यः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेवोऽस्य सर्वस्योत्तम इति [१.४.३.२३.] श्रुतेः । एवं पञ्चाहुतिभिर्गन्धर्कयोरैक्यं विधाय सर्वदेवेष्वर्कस्योत्तमत्वं कृतमिति भावः ॥ ५० ॥

XI. अग्निं युनज्मि शवसा धृतेन दिव्यां सुपर्णां वयसा बृहत्तम् ।

तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टप स्वां रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ॥ ५१ ॥

का० [१८.६.१६.] अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्परिधीनालम्ब्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्युचम् । अस्यार्थः । प्रातरनुवाकोपाकरणात्प्राक् यथापूर्वमित्युपधानक्रमेण ऋक्त्रयेण प्रत्येकं परिधीन्स्पृष्ट्वाग्नियोजनं करोतीति ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः । शवसा बलेन धृतेनाज्येन चाहुमग्निं युनज्मि संयोजयामि युजिर्योगे रुधादिभ्यः भ्रम् । कीदृशमग्निम् दिव्यं दिवि भवो दिव्यस्तम् । सुपर्णा शोभनं पर्णा पतनं यस्य तं सुगमनम् । वयसा धूमेन बृहत्तं वह्निर्धूमेन महान्भवति अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्रादृष्टिरिति [५.३.५.१७.] श्रुतेः । किं च

तेन युक्तेनाग्निना ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं गमेम गह्विम । गमेराशीर्लिङि लिङ्गाशिष्यडिति [पा० ३. १. ८६.] अङ्प्रत्यये उत्तमबद्धवचने वृषम् । विगतस्तापो दुःखं यस्य स विष्टपो लोकः ततोऽधि उपरि ब्रध्नविष्टपोपरिष्ठात् स्वीरुहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं दुःखरहितं श्रेष्ठं लोकं गमेत्यनुवर्तते । रोहतेर्बद्धलं हन्द्सीति शपि लुप्ति शानचि वृषम् रुहाणा इति । नास्त्यकं दुःखं यत्र स नाकः ॥ ५१ ॥

इमौ ते पक्षावज्जरौ पतत्रिणौ याभ्यां रक्षांस्यपहंस्यग्रे ।

ताभ्यां पतेम सुकृतां लोके यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

हे अग्ने यौ ते तवेमौ पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । कीदृशौ अजरौ नास्ति जरा य-
योस्तौ सदा नवौ । पतत्रिणौ पतत्रं पतनं ययोरस्ति तौ उत्पतनशीलौ । या-
भ्यां पक्षाभ्यां रक्षांसि राक्षसान् त्वमपहंसि नाशयसि । उ एवार्थे । ताभ्यां पक्षा-
भ्यां वयं सुकृतां पुण्यकृतामेव लोकं पतेम उत्पतेम । यत्र सुकृद्लोके प्रथमजाः
प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो जग्मुः ॥ ५२ ॥

इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः ।

महान्सधस्थे ध्रुव आ निषत्तो नमस्तेऽस्तु मा मां हिंसीः ॥ ५३ ॥

हे अग्ने यस्त्वमेतादृशस्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु त्वं मां मां हिंसीः हिंसां मा कुरु । कीदृशस्त्वम् इन्दुः इन्दति ईष्टे इन्दुः ईश्वरः इदि परमैश्वर्ये चन्द्रवदाल्लादको वा । दक्षः उत्साहवान् श्येनः श्येनपक्षिवदाकाशधारित्राद्येनः (51.) यद्वा शंसनीयगतिः । ऋतावा ऋतं सत्यं यज्ञ उदकं वास्यास्ति ऋतवा संहितायां दीर्घः । हिरण्यपक्षः सुवर्णशकलैर्हिरण्यवृषौ पक्षौ यस्य । शकुनः पक्ष्याकारः । भुरण्युः विभर्तीति भुरण्युः भृञ् औणादिकः कन्युप्रत्ययः पोषकः । महान्प्रभावेण । ध्रुवः स्थिरः । सधस्थे ब्रह्मणा सह स्थाने आ निषत्तः समन्तान्निषण्णः । सह तिष्ठन्ति यत्रेति सधस्थं सध मादस्ययोश्चन्दसीति [पा० ६. ३. १६.] सधदेशः । नसत्तेत्यादिना [पा० ८. २. ६१.] निष्ठायां निपातः ॥ ५३ ॥

दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिर्गर्गपामोषधीनाम् ।

विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पथे ॥ ५४ ॥

का° [१८. ६. १०.] आग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिषंधोर्दिवो मूर्धेति प्रत्यृचम् । यज्ञायज्ञियस्तोत्रप्रकरणात्प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्वेदेन दक्षिणोत्तरयोः परिधिसंधोरूपस्पृश्याग्निविमोचनं करोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी परोक्षिक् आद्यावष्टकौ तृतीयो द्वादशकः सा त्रिपादा परोक्षिक् अत्रायो दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो द्वादशकस्तेनैकाधिका । हे अग्ने यस्त्वमीदृशोऽसि तस्मै पथे मार्गाय स्वर्गमार्गद्विपाय नमो नमस्कारोऽस्तु अग्निमुखो हि देवयानपन्थाः श्रुतावुक्तः । कीदृशस्त्वम् दिवो मूर्धा स्वर्लोकास्योत्तमाङ्गस्थानीयः । पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानीयः नक्षत्रेऽनया सा नाभिः नक्षत्रे बभ्राति जीवनेनेति नाभिः नक्षो भश्चेति [उणा° ४. १२०.] इन्द्रप्रत्ययो (52.) णिश्च (53.) भान्तदेशः निच्चादाद्युदात्तः निजत्यादि नित्यमित्युक्तेः [पा° ६. १. ११०.] । पृथ्वी लोकानां जीवनमग्निर्निबन्धनमिति भावः । अयां जलानामोषधीनां त्रीक्षादीनां च ऊर्क् रसः सारः । विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः बहुजीवनः यद्वा विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीविनम् तदधि जीवनत्वात्तेषामिति भावः । शर्म शरणभूतः सर्वेषाम् सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवह्निप्रभावः । ईदृशायाग्नये नमः ॥ ५४ ॥

विश्वस्य मूर्धन्नधितिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हृदयमप्स्वायुर्यो दत्तोदधिं भित्त ।

दिवस्पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृद्धाव ॥ ५५ ॥

आग्नेयी महापङ्क्तिर्जगती आद्यो व्यूहेन षडक्षरः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः षष्ठो नवकः एवमष्टचत्वारिंशदर्षा महापङ्क्तिः । हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान् वृद्धा कृत्वा अथ रत्न वृष्टिं कृत्वा पालयेत्यर्थः । किं कृत्वा दिवो युलोकात् पर्जन्यान्मेघात् अन्तरिक्षादाकाशात् पृथिव्याः भूमेः सकाशादन्यत्र वा यत्र जलं ततः प्रदेशाज्जलमादायेति शेषः । यस्त्वं श्रितः इन्द्रियाणि सुषुम्णां नाडीमाश्रितः सन् विश्वस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरसि अधितिष्ठसि मूर्धन्-

शब्दात्सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.३१.] सप्तम्या लुक् सर्वेषां मूर्ध्नि उपरि र्वित्रूपे-
णा दीप्यसऽइत्यर्थः । यस्य ते तव समुद्रे समुनत्त्याद्भिभवतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं त-
त्र कृदयं मध्यभागः भुवि पादौ स्वर्लोके शिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः त्रिलोकव्यापी-
त्यर्थः ॥ यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं जलाधीनं जीवनं तव जलादृक्षा ज्ञा-
यन्ते ततोऽग्निरित्यग्नेर्जलाधीनजीवनत्वम् । किं बहुना हे अग्ने अपो जलानि दत्त
देहि उदधिं भित्तं भिन्धि । उदकानि दधाति धीयन्ते वात्रेत्युदधिर्मेघः तं विदार-
य मेघं भिन्धि जलं देहीत्यर्थः पेषंवासवाहनधिषु चेति [पा० ६.३.५८.] उदक-
स्योदादेशः । दत्त भित्तेत्युभयत्र व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३.१.८५.] वचनव्य-
त्ययः ॥ ५५ ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः ।

तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणोऽहर्गमेः ॥ ५६ ॥

का० [१८.६.११.] अध्वरसमिष्टयजुर्नक्तऽइष्टो यज्ञ इति प्रत्युचमपरे । समिन्द्र ण
इत्यादिनवानामध्वरसमिष्टयजुषां [८.१५.] कोमान्ते इष्टो यज्ञः इष्टोऽग्निरिति द्वा-
भ्यामपरे आग्निके द्वे समिष्टयजुषी जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ यज्ञदेवत्या उल्लिङ्गालव-
दृष्टा अष्टविंशत्यन्तरवात् । अध्वर्युर्द्रव्यं प्रत्याह । हे द्रविण द्रव्य तस्य यज्ञमान-
स्य इह सद्ने त्वमागमेः आगह आङ्पूर्वाद्गमेश्चत्वाभावे लिङि मध्यमैकवचने वृ-
पम् । कीदृशस्य यज्ञमानस्य नोऽस्माकमिष्टस्य वल्लभस्य प्रीतस्य अस्मासु स्निग्ध-
स्य । तस्य कस्य यस्य यज्ञमानस्य यज्ञो भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः वसुभिर्वस्वादि-
देवैश्च इष्टः सम्पादितः । कीदृशो यज्ञः आशीर्दाः आशिषोऽभिलषितपदार्थान्द-
दातीत्याशीर्दाः क्षिप् । विप्रैर्देवैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य गृहे त्वं धन सर्वदा तिष्ठे-
त्यर्थः ॥ ५६ ॥

इष्टोऽग्निराहुतः पिपर्तु (54.) न इष्टो कृविः ।

स्वगेदं देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री गालवदृष्टा । अग्निर्नोऽस्माकमिष्टमभिलषितं पिपर्तु पूर-

यतु ददावित्यर्थः नोऽस्मान्पालयविति वा पृ पालनपूरणयोः लोट् क्वादित्वाद्धि-
त्वम् अर्तिपिपत्येति [पा० ७.४.७७.] अभ्यासस्येत्वम् । कीदृशोऽग्निः इष्टः कृत-
यागः । रुविः विभक्तिव्यत्ययः रुविषा आहुतः समन्तात्तर्पितः । किं च इदं नमः
रुविः समिष्टयजुर्लक्षणां देवेभ्योऽर्थायास्तु । कीदृशं स्वगा स्वयं गमनशीलं वि-
भक्तेराकारः ॥५७॥

XII. यदाकूतात्समसुस्रोद्दो वा मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वा ।

तदनु प्रेतं सुकृतां लोके यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमज्ञाः पुराणाः ॥५८॥

का० [१८.६.२२.] हृदयशूलान्ते सुवाहुतीर्जुहोति यदाकूतादिति प्रत्युचमष्टौ ।
साग्निचित्ये मैत्रावरुणनूबन्धावश्यमेका भवति तेन तस्या हृदयशूलसम्बन्धिस-
मिदाधानान्ते कृते यदाकूतादिति प्रत्युचमष्टौ सुवाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अष्टा-
वृच अग्निदेवत्या विश्वकर्मदृष्टाः आद्या जगती त्रयः पादा एकादशाणां चतुर्थश्च-
तुर्दशाणां । हे ऋविजो यूयं तदनु प्रेत प्रज्ञापतिकृतं कर्मानुगह्यतानुसरत प्रज्ञाप-
तिशरीरादुत्पन्नं यत्कर्म वैदिकं तत्कुरुतेत्यर्थः । तत्र कर्मणि कृते सति सुकृतां
पुण्यवतां लोके उ एवार्थे स्वर्गमेव प्रेत्यनुषङ्गः स्वर्गं गह्यत । प्रथमज्ञाः पूर्वा-
त्यन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अजरामरा ऋषयो यत्र लोके जग्मुः । तत्किं कर्म
यत्प्रज्ञापतेराकूतादभिप्रायात् हृदो वा हृदश्च बुद्धेः मनसः संकल्पात्मकात् चक्षुषः
चक्षुरूपलक्षणम् (55.) चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च समसुस्रोत् संसृतं प्रसृतम् ब्रह्मणा य-
त्सर्वात्मना सृष्टं कर्म तत्कृत्वा स्वर्लोकं गह्यतेत्यर्थः । कीदृशं कर्म सम्भृतं सम्भा-
रैः पुष्टं पूर्णसामग्रीकम् ॥ मनःप्रवर्तक आत्मनो धर्म आकूतम् । समसुस्रोदिति
सु गतावित्यस्मात्तु बहूलं हृन्सीति [पा० २.४.७६.] जुहोत्यादित्वात् झौ द्वि-
त्वम् ॥५८॥

एतच्च सधस्य परि ते ददामि यमावहृद्विधिं ज्ञातवेदाः ।

अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वैऽअत्र तच्च स्म जानीत परमे व्योमन् ॥५९॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः । सह तिष्ठन्ति देवा यत्रेति सधस्यः स्वर्गः तं प्रार्थयते । हे स-

धस्य एतं यजमानं ते तव परिददामि । ज्ञातवेदा अग्निर्यं शेवधिं सुखनिधिमाहु-
तिपरिणामभूतमावह्यात् आवहृति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तव
परिददामि । उभयं रक्षणार्थं तुभ्यं ददामीत्यर्थः ॥ एवं यजमानं यज्ञं च स्वर्गे स-
मर्थं तत्स्थान्देवानर्थयते अन्विति हे देवा यज्ञपतिर्यजमानो वो युष्मानन्वागता
कर्मसमाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति लुट् । अत्रास्मिन्परमे व्योमन् उत्कृष्टे व्योम्नि
आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं यजमानं यूयं जानीत स्मेति पादपूरणः स्वर्गागतः
स भवद्भिः सम्भावनीय इत्यर्थः ॥ आवह्यात् वहृतेर्लेट् इतश्च लोपः परस्मैपदे-
धिति [पा० ३.४.१७.] तिप् इलोपः (56.) लेटोऽडाटाविति [पा० ३.४.१४.] अ-
डागमः । शेव इति सुखनाम [निघ० ३.६.] शेवं धीयतेऽस्मिन्निति शेवधिः ॥५१॥

एतं ज्ञानाय परमे व्योमन्देवाः सधस्या विद् रूपमस्य ।

यद्गाह्यात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणवाथाविरस्मै ॥६०॥

सहृ तिष्ठति सधस्याः । परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्गभूते व्योम्नि सहृ स्थिता
हे देवाः एतं यजमानं ज्ञानाय जानीत लेटो मध्यमबहुवचने आडागमे रूपम् ।
किं च अस्य यजमानस्य रूपं विद् वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय वेत्तेर्विकरणव्य-
त्यये शः वचनव्यत्ययश्च । विदितरूपोऽयं यद्यदा देवयानैः पथिभिः स्वर्गमार्गैः
आगह्यात् आगहृति इलोपाडागमौ तदा इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्तकर्मफले अस्मै यज-
मानायाविः कृणवाथ प्रकटीकुरुत दत्तेत्यर्थः देवा यान्ति येषु ते देवयानाः कर्-
णाधिकरणायोश्चेति [पा० ३.३.११७.] ल्युट् । उपभोगस्थानभेदाद्बहुत्वं पूजार्थं वा ॥
इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते देवसम्बन्धिकर्मत्वादेवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६.३.२६.] पूर्व-
पदस्यानङ् आपूर्तं चेति वा । कृणवाथ कृञ् कृतौ स्वादिः आडागमश्च ॥६०॥

उद्ध्यस्वाग्ने प्रतिज्ञां ॥६१॥ येन वरुसि सुरुसं ये ॥६२॥

उद्ध्यस्व । त्रिष्टुप् ॥ येन वरुसि । अनुष्टुप् ॥ एते द्वे व्याख्याते [१५, ५४, ५५.]
॥६१॥६२॥

प्रस्तरेणा परिधिना सुचा वेद्या च बर्हिषा ।

ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गतवे ॥ ६३ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्ने नोऽस्माकमिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं नय । किं कर्तुम् देवेषु गतवे देवान्प्रति गतुं प्राप्तुम् तुमर्थे तवेन्द्रत्ययः निन्वादायुदात्तः । कीदृशं प्रस्तरिणा सुगाधारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्बाहुमात्रैः काष्ठैः सुचा जुह्वादिकया वेद्या मितया वेदेर्भूम्या वा बर्हिषा दर्भपूलकेन (57.) ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैश्चोपलक्षितमिति शेषः ॥ ६३ ॥

यदुत्तं यत्परादानं यत्पूर्तं याश्च दक्षिणाः ।

तदग्निर्वैश्वकर्मणाः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६४ ॥

वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मेव वैश्वकर्मणाः स्वार्थे तद्धितो वा विश्वकर्ता अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं स्वः स्वर्लोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु स्थापयतु फलभोगयेत्यर्थः । तत्किम् यदुत्तं भार्यापुत्रजामातृभगिनीतत्पत्यादिभ्यो दत्तम् यच्च परादानं परोपकाराय दयादिनान्धकृपणोभ्यो दत्तम् यच्च पूर्तं स्मृतिविकृतं विप्रभोजनकूपारामादि याश्च दक्षिणाः यज्ञसम्बन्धिन्यः । यज्ञे गते यज्ञाङ्गवाद्यजमानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

यत्र धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्व ॥ ६५ ॥

वैश्वकर्मणाः विश्वकर्ताग्निस्तत् तत्र स्वः स्वर्गे देवेषु मध्ये नोऽस्मान्दधत् दधातु स्थापयतु तत्र यत्र देशे मधोर्मधुनो धृतस्य च याश्चान्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता न अपेता उपभुज्यमाना अप्यक्षीणा वर्तन्ते ॥ ६५ ॥

अग्निर्स्मि जन्मना ज्ञातवेदा धृतं मे चक्षुरमृतं मऽआसन् ।

अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽज्ञसो धर्मे हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

अग्न्यद्वैतवादिनी (58.) त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा यज्ञेऽविनियुक्ता । अग्निप्रकरणावाद्यजमान आत्मानमग्नित्वेन ध्यायति । जन्मना उत्पत्त्यैवाहमग्निर्स्मि अग्नित्रयोऽस्मि । नाम विभक्तिलोपः नाम्ना हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि । कीदृशोऽहं ज्ञातं-ज्ञातं विन्दतऽइति ज्ञातवेदाः उत्पन्नस्य सर्वस्य स्वामीत्यर्थः । अर्कः

अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव । त्रिधातुः त्रयो धातव ऋग्यजुःसामलक्षणा यस्य । रज-
सो विमानः रज उदकं तस्य निर्माता विमिमीतऽइति विमानः नन्धादिवात्कर्त-
रि ल्युट् । अज्ञस्तः न जसति क्षीयतऽइत्यज्ञस्तः अनुपक्षीणः जसु उपक्षये नमिक-
म्पीत्यादिना [पा० ३.२.१६७.] रप्रत्ययः । धर्मः घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति धर्मः औ-
णादिको मप्रत्ययः दीप्तः आदित्यत्रयः क्षरणो मेघत्रयो वा । एतादृशोऽग्निरहं य-
तस्ततो घृतं मे मम चक्षुर्नेत्रं घृतहोमिनं पश्यामीति भावः अमृतं हविर्मम आ-
सन् आस्ये मुखे पदन्न इत्यादिना [पा० ६.१.६३.] आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्या
लुक् मन्मुखे हविर्जुह्वतममृतं करोमीति भावः । एवमात्मन्यन्यद्वैतं (59.) स-
म्याद्यम् ॥ ६६ ॥

a. ऋचो नामास्मि यज्ञूषि नामास्मि सामानि नामास्मि ।

b. येऽअग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि ।

तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

ऋचः । आत्मदेवत्यं यजुः सप्तदशान्नरम् । यज्ञेऽस्य विनियोगो नास्ति । यज्ञ-
मानोऽनेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं सम्पादयति । नाम नाम्नाहमृचोऽस्मि ऋग्वेदत्र-
योऽस्मि यज्ञूषि नामास्मि यजुर्वेदत्रयोऽस्मि सामानि नामास्मि सामवेदो नाम्ना-
स्मि ॥ का० [१८. ६. २३.] चित्रोऽसीति चित्यनाम कृत्वोपतिष्ठते येऽअग्नय इति ।
चित्यस्याग्निः चित्रोऽसीति नाम विधाय तमुपतिष्ठते कर्मशेषं समाप्येदमुपस्थानं
कार्यमुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् अस्यां पृ-
थिव्यामधि अस्याः पृथिव्या उपरि ये अग्नयो वर्तन्ते । कीदृशाः पाञ्चजन्याः पञ्चज-
ना मनुष्यास्तेभ्यो हिताः पाञ्चजन्याः यद्वा पञ्च जनाः समूहाः चितित्रया येषां ते
पञ्चजनास्तऽएव पाञ्चजन्याः स्वार्थे तद्धितः । हे चित्याग्ने तेषां पृथिवीस्थानाम-
मीषां त्वमुत्तमोऽसि श्रेष्ठोऽसि अतो नोऽस्मान् जीवातवे चिरजीवनाय प्रसुव प्रे-
रय चिरं जीवयेत्यर्थः जीवेरातुरिति [उणा० १.७१.] आतुप्रत्ययः व्यवहृताश्चेति
[पा० १.४.८२.] प्रेत्यस्य सुवेत्यनेन व्यवधानम् ॥ ६७ ॥

XIII. वार्त्रकृत्याय शर्वसे पृतनाषाक्याय च । इन्द्र त्वावर्तयामसि ॥ ६८ ॥

का° [१७.७.१.२.] चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रकृत्यायेति सप्तभिरष्टाभिरे-
के दशभिर्वा । मृत्पूरणानन्तरमेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिरेकेषां मते दश-
ऽभिर्वेति सूत्रार्थः ॥ अग्निव्यः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः आग्ने द्वे वृत्रहेन्द्रदेवत्ये गा-
यत्रीत्रिष्टुभौ विश्वामित्रेणापि दृष्टे । हे इन्द्र वयं वा तामावर्तयामसि आवर्तया-
मः इदं तो मसि उपतिष्ठामहे । किमर्थं शवसे बलाय तद्वलवृद्धये इत्यर्थः । की-
दृशाय शवसे वार्त्रकृत्याय वृत्रस्य दैत्यस्य कृत्यायां हनने कुशलं वार्त्रकृत्यं वृत्र-
घातसमर्थमित्यर्थः । च पुनः पृतनाषाक्याय पृतना शत्रुसेना सक्ष्यतेऽभिभूयते ये-
न तत्पृतनासाक्ष्यं तस्मै शत्रुसेनापराभवसमर्थयेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सहृदानुं पुरुहृत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सम्पिणक्कुणारुम् ।

अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ६९ ॥

हे पुरुहृत पुरुभिर्वहुभिर्हृतोऽभिहृतः पुरुहृतः हे बहुभिराहृत हे इन्द्र त्वं
सहृदानुं शत्रुमहस्तं हस्तह्रीनं कृत्वा सम्पिणक् सम्पिडि चूर्णय । सहृ इति बल-
नाम [निघ° २.१.] सहो बलं ददाति सहृदानुः पृषोदरादिवात्सहःशब्दात्त्यलोपः
नुप्रत्ययो ददातिः अयमसमर्थोऽस्ति त्वं तु समर्थ इति यः शत्रुं प्रेर्य बलं ददाति स
सहृदानुः यद्वा सहृ एकीभूय योद्धुर्मन्त्रं ददाति सहृदानुः शत्रुः । कीदृशं क्षियन्तं
क्षियति वसतीति क्षियन् तम् क्षि निवासगत्योः तुदादिः शत्रुप्रत्ययः निकटे व-
सन्तम् । कुणारुं घृणति दुर्वचो वदति कुणारुः तम् घृणा शब्दे औणादिक आरु-
प्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणं च । पिषू संचूर्णने लङि मध्यमैकवचनं रुधादिवात्
अम् संपूर्वः अउभावस्त्वार्षः षस्य कुवमार्षम् । हे इन्द्र वृत्रं दैत्यमपादं पादह्रीनं
कृत्वा तवसा बलेन त्वमभिजघन्थ जहि सम्यक् मारय हन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति
[पा° ३.४.६.] लोट्ये लिट् । कीदृशं वृत्रं वर्धमानं जगद्व्याप्नुवन्तम् । पियारुं सु-
राणां हृत्तारं पियतिर्हिंसाकर्मा ॥ ६९ ॥

वि न इन्द्र मृधो ज° ॥ ७० ॥

शासदृष्टानुष्टुप् । व्याख्याता [८.४४.] ॥ ७० ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आजगन्था परस्याः ।

सूकं सृज्याय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताडि वि मृधो नुदस्व ॥ ७१ ॥

जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र परस्याः परावतो दूरतरादेशादाजगन्ध आगह परा-
वहब्दो दूरवचनः परस्या दूरदिशोऽपि परावतः दूरदेशादित्यर्थः लोडर्थे लिट् ।
आगत्य च शत्रून्विताडि विशेषेण ताडय । मृधः संग्रामांश्च विनुदस्व विशेषेण
प्रेरय दूरीकुरु । किं कृत्वा पविं वञ्चं संशाय तीक्ष्णीकृत्य शो तनूकरणे ल्यप् ।
कीदृशं पविं सूकम् सरति शत्रुशरीरे गहतीति सूकः तम् । तिग्ममुत्सारुवन्तम्
तिग्मं तेजतरुत्सारुकर्मण इति [निर् १०. ६.] यास्कः । क-इव मृगो न मृग-इव
यथा मृगः सिंहो दूरदेत्य प्राणिनं हन्ति । कीदृशो भीमः भयंकरः । कुचरः कु-
त्सितं चरति गहति कुचरः । गिरिष्ठाः गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः ॥ ता-
डयतिर्हिंसाकर्मा तस्य हौ परे हन्दस्युभययेत्यार्धधातुकत्वे [पा० ३. ४. ११७.] णिचो
लोपः ऊकल्भ्यो हेर्धिः षुत्वम् ताडि ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न ऊतयऽआ प्रयातु परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

वैश्वानरदेवत्या गायत्री । वैश्वानरः (60.) अग्निर्नोऽस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः
स्तुतीरुप उपश्रोतुं परावतो दूरदेशादा प्रयातु आगहत्तु । किमर्थं नोऽस्माकमूतये
रक्षणाय अस्मान् रक्षितुमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पृष्ठो दिवि पृष्ठोऽग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वा ओषधीराविवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्ठोऽग्निः स नो दिवा स रिषस्यातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरः सर्वनरेभ्यो हितोऽग्निर्दिवा दि-
वसे नोऽस्मान्यातु रक्षतु स च नक्तं रात्रौ नः पातु सर्वदास्मान् रक्षवित्यर्थः । स
कः योऽग्निर्दिवि युत्लोके पृष्ठः कोऽयमादित्यात्मना तपतीति मुमुक्षुभिः पृष्ठः अ-
त्तरिन्ने (61.) यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्रक्षेति श्रुतेः ।
यश्चाग्निः पृथिव्यामत्तरिन्नेलोके पृष्ठः कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्थिभिः
पृष्ठः अत्तरिन्नानामसु [निष् १. ३.] पृथिवीति पठितम् । यश्च विश्वा ओषधीः स-
र्वा व्रीक्ष्याद्योषधीः आविवेश प्रविष्टः सन्पृष्ठः कोऽयं प्रजानां जीवनक्षेतुस्तापपा-

कप्रकाशैरूपकरोति । यश्च सहसा बलेनाधुर्युणा मथ्यमानः सन्पृष्ठः जनैः कोऽयं मथ्यतऽइति । सोऽयमग्निर्दिवा नक्तं रिषो बधात्पातु रिषतिर्हिसाकर्मा मास्मान्नाशयवित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोतीऽअश्याम रयिः रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम वाजमभि वाजयतोऽश्याम युध्ममजरजरं ते ॥ ७४ ॥

भरद्वाजदृष्टाग्नेयी कामवती त्रिष्टुप् । हे अग्ने तव उती उत्था अवनेन पालनेन वयं तं काममभिलाषमश्याम प्राप्नुयाम यमिहाम इत्यर्थः । अशूङ् व्याप्तौ विकर्णाव्यत्ययेन लोटि श्यन्प्रत्ययः । रयिर्धनमस्यास्तीति रयिवान् तत्सम्बुद्धौ हे रयिवः धनवन् सुवीरं रयिं वयमश्याम शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रयिं पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्नुयाम । वाजयतिर्चतुर्कर्म [निघ० ३.१४.] वाजयतो वक्त्रिमर्चयन्तः सन्तो वयं वाजमन्नमभि अश्याम समन्तात्प्राप्नुयाम । हे अजर नास्ति जरा यस्य सोऽजरः हे जरारहित अजरमक्षीणं ते तव युध्मं यशो वयमश्याम सर्वदा यशस्विनो भवामित्यर्थः ॥ ७४ ॥

वयं तेऽअग्न ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यज्ञि देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रोऽअग्ने ॥ ७५ ॥

उत्कीलदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने हि यस्मात्कारणात् वयं ते तुभ्यमग्न्यास्मिन्दिने कामं हविः ररिम दद्मः काम्यतऽइष्यतऽइति कामं हविः रा दाने लिट् अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा० ६.३.१३७.] ररिमित्यस्य संहितायां दीर्घः । किं कृत्वा नमसा उपसद्य नमस्कारेणोपसंगम्य नमस्कृत्य निकटमागत्य हविर्दद्म इत्यर्थः । कीदृशा वयम् उत्तानहस्ताः उत्ताना हस्ता येषां ते अब्रह्ममुष्टिकाः त्यक्तकार्पण्या इत्यर्थः । तथा मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः । कीदृशेन मनसा यजिष्ठेन यजतीति यष्ट अतिशयेन यष्ट यजिष्ठं तेन तुरिष्ठमेयःस्विति [पा० ६.४.१५४.] तृचो लोपः यागतत्परेणेत्यर्थः । तथा अस्त्रेधता स्त्रिध गतौ स्त्रेधति अन्यत्र गहति स्त्रेधत् न स्त्रेधस्त्रेधत् तेन अनन्यगतेनेत्यर्थः । मन्मना मन्यते दे-

वमहिमानं ज्ञानाति मन्म तेन मन्यतेर्मन्प्रत्ययः देवतायाथात्म्यज्ञेनेत्यर्थः । यत ए-
तादृशेन मनसा वयं रुविः ररिम अतो हे अग्ने विप्रो मेधावी त्वं देवान्यक्षि यज्ञ
मदत्तेन रुविषा देवांस्तर्पयेत्यर्थः यज्ञतिर्वहुलं हृन्दसीति [पा० २. ४. ७३.] शपि लु-
प्ते मध्यमैकवचने षवे ण्वे यक्षीति वृषम् । विप्रोऽअग्ने इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादम-
व्यपरः इति [पा० ६. १. १०५.] प्रकृतिभावः ॥ ७५ ॥

धाम॒रुद्गिरि॒न्द्रो ब्र॒ह्मा दे॒वो बृ॒हस्पतिः ।

सचे॑तसो॒ विश्वे॑ दे॒वा य॒ज्ञं प्राव॑न्तु नः शु॒भे ॥ ७६ ॥

विश्वदेवदेवत्यानुष्टुप् । एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु अ-
न्यूनातिरिक्तं कुर्वन्त्वित्यर्थः अन्यूनातिरेक एव कर्मणो रक्षणम् । शुभे इष्टे स्थाने
स्वर्गे च यज्ञं स्थापयत्विति शेषः यद्वा शुभे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु । एते के अग्निः ।
देव इति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । इन्द्रः । ब्रह्मा चतुर्मुखः । बृहस्पतिर्जीविः । वि-
श्वे देवाश्च । धामानि स्थानानि हृदयति आहृदयति धामरुत् हृदयतेः क्षिपि रु-
स्व इति (62.) क्षिपि णिलोपे धातोर्लृस्वः धाम्नां हृदन् न्यूनानां पूरणमतिरि-
क्तानां समीकरणम् इदं सर्वेषां विशेषणम् । तथा सचेतसः चेतसा प्रज्ञया सहि-
ताः सचेतसः समानं चेतो येषामिति वा । समानज्ञाना अग्न्यादयो मग्नं रक्ष-
न्त्वित्यर्थः ॥ ७६ ॥

त्वं य॑विष्ठ दा॒श्रुषो॑ ॥ ७७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टादशोऽध्यायः ॥ ॥

ऋष्यादि प्रागुक्तम् व्याख्याता च [१३. ५२.] ॥ ७७ ॥

इति श्री-महोदधिरकृते वेद-दीपेऽष्टादश ईरितः (63.) । वसोर्धारादिकोऽध्यायश्चि-
त्युपस्थावसानकः ॥ १८ (64.) ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १७, ८७ [जुषस्व शतधर्मर्वं] - ११ ॥ १-१२ ॥ ॥

II. ॥ १८, १ [आवश्च] २ [मिऽसु च] - ४ ॥ १-४ ॥ १६ ॥ ॥

- III. ॥ ५ [क्रीला] ॥१॥ ११ ॥२॥ ७ [सीरं च मे लयश्च मे सूश्च मे प्र-
सूश्च मे] ॥३॥ ८ ॥४॥२०॥ ॥
- IV. ॥ १ ॥१॥ ६ [सुगं च मे शयनं] ॥२॥ १० ॥३॥ १२ ॥४॥२४॥ ॥
- V. ॥ १३ [सीसं च मे त्रपु च मे श्यामं च मे लोहं च मे] ॥१॥ १४ ॥२॥
१५ [यामश्च मऽदुत्या] ॥३॥२७॥ ॥
- VI. ॥ १६-१८ ॥१-३॥३०॥ ॥
- VII. ॥ ११-२३ [संवत्सरश्च मे तपश्च मेऽहो] ॥१-५॥३५॥ ॥
- VIII. ॥ २४-२७ ॥१-४॥३१॥ ॥
- IX. ॥ २८ - प्रजापतये स्वाहा ॥१॥ इयं - त्याय ॥२॥ २१ - मात्मा य-
ज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन क-
ल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वर्ग्यज्ञेन कल्पताम् ॥३॥ स्तोमश्च - वेद-
स्वाहा ॥४॥४२॥ ॥ नवानुवाकेषु त्रयश्चत्वारिंशत् ॥
इति काण्वशाखायां संहितापाठे एकोनविंशोऽध्यायः ॥११॥
- I. ॥ १८, ३० [साविषक्] ॥१॥ ३१ ॥२॥ ३२ [धनसाताऽदुहावतु] ॥३॥
३३ [वीरं चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम्] ॥४॥ ३४ [विश्व आ-
शा वाजपतिर्जयेयम्] ॥५॥ ३५ ॥६॥ ३६, ३७ ॥७॥७॥ ॥
- II. ॥ ३८ [ऋताषालृत°] - ४१ [अहेलमानो] ॥१-१२॥ ५० ॥१३॥२०॥ ॥
- III. ॥ ५१ [अग्निं पुनग्नि - तेन गमेम -] ॥१॥ ५२ [पक्षाऽञ्जरी पतत्रि-
णो -] - ५७ ॥२-७॥२७॥ ॥
- IV. ॥ ५८ ॥१॥ ५९ [ज्ञानीथ] ॥२॥ ६० [कृणवथा°] - ६५ ॥३-८॥
६७b ॥१॥३६॥ ॥
- V. ॥ ६८ ॥१॥ ६९ [जघंध (65.)] ॥२॥ ७० ॥३॥ ७१ [ताल्कि] ॥४॥

७२-७७ [नृ७:] ॥५-१०॥४६॥ ॥ पञ्चानुवाकेषु षट्चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे विंशोऽध्यायः ॥२०॥ ॥

I. a. स्वा॒दीं वा स्वा॒डुना ती॒त्रां ती॒त्रेणामृता॑मृतेन ।

मधु॑मतीं मधु॑मता सु॒जामि॒ स॒ऽ सोमे॑न ॥

b. सोमो॑ऽसि । c. अ॒श्विभ्या॑ पच्यस्व । d. सर॑स्वत्यै पच्यस्व ।

e. इन्द्रा॑य सु॒त्राम्णो॑ पच्यस्व ॥१॥

कृपानाथं रमाकान्तं नवा नृहरिमीश्वरम् । एकोनविंशे स्वध्याये (1.) मन्त्रदी-
पमथो ब्रुवे ॥ ॥ अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिर्ध्यायैः ॥ ऋद्धिकामस्याग्निचितो मुखे-
तरहिद्रसोमवामिनो (2.) मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनृपस्य पशुकामस्य च
सौत्रामणीयागः ॥ अन्तःपात्यस्थाने गोचर्मणि एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रयि-
णाः क्लीवाद्वा क्रीवा सीसेन शप्यं क्रीवा ऊर्णाभिस्तोकान् सूत्रेण लाजान् केन-
चिद्रव्येण नग्नदुम् विव्रुवा व्रीहयः शप्यन् विव्रुवा यवास्तोकाः भृष्टव्रीहयो ला-
जाः सर्जवक्त्रिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्यलीगजपिप्यलीवंशावकाबृहच्छ-
त्राचित्रकेन्द्रवारुण्यश्चगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविव्रुवव्रीहय एकी-
कृता नग्नदुः । शप्यतोकलाजनग्नद्वन्द्वक्षिणद्वारेणामिगृहं नीत्वा संचूर्ण्य दर्शयौ-
र्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चत्र बद्धजले पक्त्वा (3.) शृताल्मभनानन्तरं तयो-
श्चर्वेर्निःस्नावमुज्जं (4.) पृथक् पात्रयोरादाय शण्यादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थाप-
येत् द्वयं चूर्णाचामद्वयं (5.) मासराख्यम् । का° [११.१.२२.] ओदनौ चूर्णमासरैः
स॒ऽसृज्य स्वा॒दीं वा॒ऽश्रुनेति॑ त्रिरात्रं निदधाति । एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गे (6.) मा-
सरत्वनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचत्र चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वादीं वेति
मन्त्रेण अंशुनेति विंशाध्यायसप्तविंशया ऋचा चैकस्मिन्यात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मा-
सराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शालनिर्ऋतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत् । अयमर्थः ।
चत्र उद्वास्य द्वयोः पृथगाचामग्ररूपम् ततः शप्यतोकलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा
कृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् ततो नग्नदुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्थं द्वि-

धा विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसंज्ञा । ततः शण्यतो-
कलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् नम्रदू-
र्णद्वितीयार्धं द्विधा कृत्वौदनयोः क्षिपेत् तत ओदनाविकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षि-
पेत् ततः स्वाद्वीं वा अंशुनेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः सहौदनयोराङ्गालनेन संस-
र्गः कार्यः ततस्त्रिरात्रनिधानम् शण्यतोकलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां
निवापार्थं रक्षणमिति सूत्रार्थः ॥ स्वाद्वीं वा । सुरासोमदेवत्यानुष्टुप् सुरारूपः
सोमो देवता । सौत्रामणीमन्त्राणां प्रज्ञापत्यश्चिसरस्वत्य ऋषयः । अथ मन्त्रार्थः ।
हे सुरे वा वां सोमेन संसृजामि संयोजयामि हृन्दसि परेऽपीति [पा० १.४.८१.]
समुपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृशीं त्वाम् स्वाद्वीम् मिष्टां मिष्टरसाम् ।
तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः कटुीं शीघ्रमदजनिकामित्यर्थः । अमृताममृततुल्याम् ।
मधुमतीं मधुरस्वादोपेताम् । कीदृशेन सोमेन स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन
अमृतेन सुधातुल्येन मधुमता मधुरस्वादेन ॥ सोमोऽसि । चत्वारि यजूंषि सुरादे-
वत्यानि । पूर्वं एव विनियोगः । सोमोऽसि दैव्युल्लिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री स-
रस्वत्यै यजुरुल्लिक् इन्द्राय यजुर्वृहती । हे सुरे त्वं सोमसंसर्गात्सोमः असि अत-
स्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय (७.) पच्यस्व विपरिणाम पाको विपरिणामः सरस्व-
त्यै सरस्वत्यर्थं पच्यस्व इन्द्राय च पच्यस्व कीदृशयेन्द्राय सुत्राम्णो सुष्ठु त्रायते
रक्षतीति सुत्रामा तस्मै त्रायतेरातो मनिन्निति [पा० ३.२.७४.] मनिन् ॥ १ ॥

परीतो षिञ्चता सुताऽ सोमो य उत्तमं रुविः ।

दध्न्वा (८.) यो नयौऽअस्वत्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ २ ॥

का० [११.१.२३-२८.] एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो
षिञ्चतेति शण्यचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोकचूर्णानि चैन्द्रेणो-
त्तमे (९.) तिसृणां लाजचूर्णानि च । सायंकुमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण
गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्धा तत्पयसाधर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण । र-
क्षितं शण्यचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत् । द्वितीयेऽङ्घ्रि निशान्ति (१०.) स-
रस्वत्याऽअपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा दोहितेन (११.) तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण

सुरां सिञ्चति तोक्मचूर्णतृतीयांशनेपश्च । तृतीयेऽङ्गि रात्रौ इन्द्राय सुत्राम्णोऽपा-
करोमीति तिस्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्धैकीकृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण
तत्र लाजचूर्णतृतीयांशनेपश्चेति सूत्रार्थः ॥ भरद्वाजदृष्टा सोमदेवत्या बृहती । हे
ऋविज इतो गोः सकाशाद्दृक्तेन दुग्धेनेति शेषः सुतमभिषुतं सोमं परिसुद्रूपं
परिषिञ्चत यूयम् परि इतः सिञ्चतेति पदेषु सत्सु ओकारमितः सिञ्चतौ सोपध
इति [प्रातिशा° ३.३.१.] सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्थाकारस्य ओकारः अन्येषाम-
पि दृश्यतः इति [पा° ६.३.१३०.] सिञ्चतपदस्य संहितायां दीर्घः । तं कम् यः सो-
म उत्तमं हविः सर्वेषां हविषां श्रेष्ठम् यश्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान्
(8.) यज्ञमानं धारितवान् धन शब्दे क्त्वाप्रत्ययः । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्तमा-
नं यं सोममद्रिभिः प्रावभिरर्धयुः आसुषाव अभिषुतवान् । तं सोमं सुराद्वपमापन्नं
पयसा सिञ्चतेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

a. वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्गसोमोऽतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

b. वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्गसोमोऽतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥

का° [११.२.७-१.] सते पुनाति गोऽश्वबालवालेन पुनाति ते परिसुतमिति
[क° ४.] वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य प्राडिति तद्वामिनः । वायोः पूत इति
कण्डिकायां द्वे ऋचौ पुनाति तः इति तृतीया तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह
पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेशनिर्मितेन वालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति
पुनाति तः इति मन्त्रेण सतं वारणमिति केचित् मुखेतरहिंसोमवामिनो यज्ञमा-
नस्य सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्गिति मन्त्रेण सते सुरां पुनाति मु-
खेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्राडिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्य-
र्थः ॥ ऋक्त्रयमाभूतिदृष्टं सोमदेवत्यं गायत्रम् । प्रत्यञ्चति अधो गहति प्रत्यङ् अ-
धोमुखोऽतिद्रुतो गुदद्वारा गतः सोमः वायोः पवित्रेण (12.) उदरान्तर्वर्तिना पूतः
शुद्धः । कीदृशः इन्द्रस्य युज्यः सखा योगार्होऽगर्ह्यः सक्रायः ॥ प्राञ्चत्यूर्ध्वं गहति
प्राङ् मुखतोऽतिद्रुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्तिना पूतः य इ-
न्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा ॥ ३ ॥

पुनाति ते परिस्सुतः सोमः सूर्यस्य दुहिता । वरेण शश्वता तना ॥४॥

अर्धयुग्ममानं प्रत्याचष्टे हे यजमान सूर्यस्य दुहिता पुत्री अद्वा ते तव परिस्सुतं सुरां सोमं च पुनाति शोधयति अद्वा वै सूर्यस्य दुहितेति श्रुतिः । यद्वा लुप्तोपमानम् ते तव परिस्सुतं सोममिव पुनाति सोमवत्पवित्रां करोति । यद्वा सोमं सोमवृषापत्रां परिस्सुतं अद्वा पुनाति । केन वरेण वाल्तेन रत्नयोरैक्यम् गोऽश्व-
वाल्तवाल्तेन । कीदृशेन वरेण शश्वता शाश्वतिकेन अनादिना । तथा तना त-
नेति धननाम [निघ० २. १०.] तनेन धनेन धनवृषेण धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेने-
त्यर्थः ॥४॥

ब्रह्म क्षत्रं पवते तेज इन्द्रियः सुरया सोमः सुत आसुतो मदाय ।

शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धि रसेनानं यजमानाय धेहि ॥५॥

का० [११. २. १०.] उत्तरस्यां पयो वैतसेऽज्ञाविलोमपवित्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति ।
अजमिषलोमकृतपवित्रेण वैतसपात्रे उत्तरदिशि (13.) पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमि-
ति मन्त्रेणोत्तर्यः ॥ सुरासोमदेवत्या त्रिष्टुप् आग्यो द्वादशकः द्वितीयस्त्रयोदशार्णः
अन्यावेकादशार्णो तेन अधिका । हे देव सोम शुक्रेण शुद्धेन वीर्येण त्वं देवताः
अग्न्याद्याः पिपृग्धि प्रीणीहि । पुनः रसेन घृतादिना सहितमन्नं यजमानाय धेहि
देहि । यतः सोमो भवान् सुतोऽभिषुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणां क्षत्रं क्षत्रियं तेजः
कान्तिमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति पवतिर्जननार्थः यज्ञादेव सर्वोत्पत्तेः
सोमे उपचर्यते । आसुतः सुरया तीव्रीकृतः सन् भवान् मदाय च भवति । ईदृ-
शसामर्थ्ययुक्तस्त्वं देवान्यजमानं चाभीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥५॥

a. कुविदङ्गं यवमन्तो यवं०

b. उपयामगृहीतोऽस्यश्चिभ्यां त्वा सरस्वत्यै वेन्द्राय त्वा सुत्राम्यो ।

c. एष ते योनिस्तेजसे त्वा वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥६॥

का० [११. २. १२. १३.] पयोग्रहान्गृह्णाति कुविदङ्गेति पृथगुपयामयोनी । एवं
सुरापयसोः पावनं कृत्वा कुविदङ्गेति मन्त्रेणैव त्रीन्यपयोग्रहान्गृह्णाति मन्त्रपाठे उ-

पयामगृहीतोऽसि एष ते योनिरिति द्वे यजुषी सकृत्पठिते त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः ॥ ततश्चैते मन्त्राः । कुविदङ्गेत्यृचं पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यश्चिभ्यां वा । ऋग्व्याख्याता [१०. ३२.] । हे पयोग्रहं त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अश्चिभ्यामर्थे वा वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिस्तेजसे वा एष ते तव योनिः स्थानम् योनिर्द्वयोरिति योनिशब्द उभयलिङ्गः तेजसे तेजोऽर्थं वां सादयामि ॥ द्वितीये पयोग्रहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै वा सरस्वत्यर्थं वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्वीर्याय वा वीर्यार्थं वां सादयामि ॥ तृतीयपयोग्रहे कुविदित्यन्ते उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा सूत्राणो सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सूत्रामा तस्मै रक्षकायेन्द्राय वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्वलाय वा बलाय बलार्थं वां सादयामि ॥ एतेषां क्रमादश्चत्योऽुम्बरन्यग्रोधपात्रैर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

नाना हि वा देवहितं सदस्कृतं मा संसृज्ञायां परमे व्योमन् ।

सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन्ती ॥७॥

का° [११. २. २०.] स्थालीभिः सौरान्नाना हि वामिति व्यत्यासम् । नाना हीति मन्त्रेण मृन्मयस्थालीभिस्त्रिन्सुराग्रहान्गृह्णाति । व्यत्यासमित्ययमर्थः आदावाश्चिनं पयोग्रहं गृहीत्वासाग्याश्चिनसुराग्रहस्य ग्रहणासादने ततः सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ तत ऐन्द्रौ पयःसुराग्रहौ । क्रमेण वा । उपयामयोनो अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपयामगृहीतोऽस्याश्चिनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनिर्मोदाय वेति सादनम् द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति ग्रहणमेष ते योनिरानन्दाय वेति सादनम् तृतीये नानेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति ग्रहणमेष ते योनिर्महसे वेति सादनमिति सूत्रार्थः ॥ सुरासोमदेवत्या जगती । हे सुरासोमौ हि यस्मात्कारणाद्वां युवयोः नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् सुरापयसोर्द्वे वेदी भवतः । कीदृशं सदः देवहितं देवानां हितं पथ्यम् यद्वा देवैः हितं स्थापितम् । अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि व्योमवद्विशाले हवनस्थाने युवं मा संसृज्ञायां संसर्गं मा कुरुतम् । आहवनीये

पयो ब्रूयते दक्षिणाग्नौ सुरा ब्रूयते अतो न संसर्गः । सृज विसर्गे लुङ् । एवं द्वौ प्रत्युक्त्वा सुरामारु हे सुरे त्वं सुरा असि कीदृशो शुष्मिणी शुष्मं बलमस्या अस्तीति बलवती ततस्त्वां पीत्वा मत्तो भवति । एष सोमः शान्तः अतः स्वां योनिमाविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा किंसीः अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः ॥ ७ ॥

a. उपयामगृहीतोऽस्याश्चिनं तेजः सारस्वतं वीर्यमैन्द्रं बलम् ।

b. एष ते योनिर्मीदाय त्वानन्दाय त्वा मरुते वा ॥ ८ ॥

आश्चिनं तेजः साक्षात्त्वमेव । सारस्वतं सरस्वतीसम्बन्धि वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम् । ऐन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि बलं च त्वमिति शेषः ॥ सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय कृषाय त्वां सादयामि । मरुते मरुत्वाय च सादयामि । प्रत्येकं मन्त्राः ॥ ८ ॥

a. तेजोऽसि तेजो मयि धेहि । b. वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि ।

c. बलमसि बलं मयि धेहि । d. ओजोऽस्योजो मयि धेहि ।

e. मन्युरसि मन्युं मयि धेहि । f. सहोऽसि सहो मयि धेहि ॥ १ ॥

का° [११.२.१६.] गोधूमकुवलचूर्णानि चावपति तेजोऽसीति । आश्चिनग्रहग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् द्वे दर्भतृणे प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलयोश्चूर्णानि सहैव पयसि क्षिपति कुवलं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञेषु पयोदेवत्यानि आद्यं यजुर्बृहती । हे पयः त्वं तेजोऽसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यतऽइति न्यायात् ॥ का° [११.२.१७.] उपवाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसीति । उपवाका इन्द्रयवाः बदरं सूक्ष्मबदरीफलम् तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोग्रहे निवपेदित्यर्थः ॥ यजुःपङ्क्तिः । हे ग्रह त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि ॥ का° [११.२.११.] यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति । यवाः प्रसिद्धाः कर्कन्धुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णान्यैन्द्रे पयोग्रहे क्षिपेदित्यर्थः ॥ यजुःपङ्क्तिः । हे ग्रह त्वं बलमसि अतो मयि विषये बलं धेहि ॥ का° [११.२.२२.२३.] सुराग्रहाज्ज्वालात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिंहलोमभिः प्र-

तिमलं मिश्रैरेके यथासंख्यम् । वृकादीनां मिश्रैः केशैरोजोऽसीति प्रतिमलं सुरा-
ग्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्याश्विनं मन्युरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् एके
वृकादिकेशैर्यथासंख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृककेशैराश्विनं वैयाघ्रिः (14.) सारस्वतं सै-
हैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञूषि सुरादेवत्यानि हे सुरे तमोजः असि अतो
मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि स्थापय । त्वं मन्युर्मानसं प्रज्वलनं कोपोऽसि
मयि मन्युं धेहि । सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ १ ॥

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति ।

श्वेनं पतत्रिणां सिंहं च पावकं हंसः ॥ १० ॥

का° [११. २. २६.] दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये श्वेनपत्राभ्यां या व्याघ्रमिति ।
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सहैवान्तःपात्येऽवस्थितं प्राङ्मुखं यज्ञमानं श्वेनपिहाभ्यां पाव-
यतः दीक्षावदित्येकेन नाभेद्वर्धं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सकृदवाङ् यदोभाभ्यां नाभे-
द्वर्धमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः ॥ हैमवर्चिदृष्टा विषूचिकादेवत्यानुष्टुप् । व्याध्यधिष्ठा-
त्री देवतास्ति सा प्रार्थ्यते । विषु सर्वत्र अञ्चति गहति विषूची सैव विषूचिका
रोगविशेषः केऽण इति [पा° ७. ४. १३.] उपो ह्रस्वः या विषूचिका व्याघ्रं वृक-
मेनावुभौ द्वौ परिरक्षति पाति तथा श्वेनं पतत्रिणां पक्षिणां सिंहं चोभौ रक्षति
न हि तेषामन्नपरिणामजनितो दाषः सा विषूचिका इमं यज्ञमानमंहसः व्याधिहे-
तुभूतात्पापात्पातु रक्षतु ॥ १० ॥

a. यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धेयन् ।

एतत्तद्ग्रेऽन्नृणो भवाम्यहृतौ पितरौ मया ॥

b. सम्पृचं स्थ सं मा भद्रेणा पृङ्ग । c. विपृचं स्थ वि मा पाप्मना पृङ्ग ॥ ११ ॥

का° [११. २. २७.] अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेषेति । अग्निं प्रेक्षस्वेति प्रेषेणाध्वर्यु-
जमानमग्निं दर्शयति स प्रेषित औत्तरवेदिकमग्निमीक्षतऽइत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या बृ-
हती । पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रकृष्टो धेयन् स्तनपानं कुर्वन्सन् यत् मातरं जननी-
मापिपेष पिष्टवान् पक्षां पीडितवान् पिषेर्लिट् उत्तमैकवचनम् हे अग्ने तत् ए-

तत् त्वत्समक्षमहमनृणो भवामि ऋणत्रयरहितोऽस्मि अत एव ब्रवीमि मया पि-
तरौ मातापितरौ अकृतौ न पीडितौ यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रो-
र्हृत्तेति भावः ॥ का° [११.२.२८.] पयोग्रहसंमर्शनं सम्पृच स्येति । यज्ञमानः स-
हैव पयोग्रहाणां स्पर्शं करोतीत्यर्थः ॥ पयोग्रहदेवत्यम् । यजुस्त्रिष्टुप् । हे पयो-
ग्रहा यूयं सम्पृचः स्य सम्पृच्छन्ति संयोजयन्तीति सम्पृचः स्वत एव संयोजका भ-
वत अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन सम्पृङ्क्ष संसृजत कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः ।
सम्पूर्वसत्पृचेः द्विप् । पृचे रौधिकाहोर् सम्पृङ्क्ष ॥ का° [११.२.२८.] विपृच स्ये-
ति सौराणाम् । यज्ञमानं सौरग्रहान्संमृशतीत्यर्थः ॥ हे सुराग्रहा यूयं विपृचः स्य
विपृच्छन्तीति विपृचः वियोजका भवत अतो मा मां पाप्मना कल्माषेण विपृङ्क्ष
निष्पापं कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

II. देवा यज्ञमतन्वत भेषजं भिषजाश्चिना ।

वाचा सरस्वती भिषगिन्द्रायेन्द्रियाणि दधतः ॥ १२ ॥

देवा यज्ञमित्यादिकण्डिकाविंशतिर्ब्राह्मणवृषपातो विनियोगाभावः । ब्राह्म-
णानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोमसाम्यप्रतिपादिकाः । अत्रेतिकासः ।
अनुपहृतसोमपानाद्दृष्टस्येन्द्रस्य (15.) वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिबत् तत्र देवैरिन्द्रस्य
भेषज्यं कृतम् तत्राश्चिनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामणी त्रौषधम् तथा च श्रुतिः
[१२. ८. ३. १.] तृष्ठा हृतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्रं सोममाहृतस्येन्द्रो यज्ञविशंसं
कृत्वा प्राप्तुः सोममपिबत्स विघड् व्याहृतस्य मुखात्प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्धन्यु-
दक्रामँस्तानि पशून्प्राविशँस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान्सौ-
त्रामण्याभिषिच्यते ततोऽस्मात्तमश्चिनौ च सरस्वती च यज्ञं समभर्त्सौत्राम-
णी भेषज्याय तयैनमभ्यषिचँस्ततो वै स देवानां भ्रष्टोऽभवद्भ्रष्टः स्वानां भवति
य एतयाभिषिच्यत इति ॥ देवा यज्ञं सौत्रामण्याख्यं भेषजमिन्द्रस्यौषधवृषमतन्वत
विस्तारयामासुः तदा अश्चिना अश्चिनौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ आस्तामिति शेषः ।
सरस्वती च वाचा त्रयीलक्षणया भिषगासीत् । कीदृशाः सरस्वत्यश्चिनाः इन्द्राय
इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

दीक्षाये द्वपञ्च शण्याणि प्रायणीयस्य तोकानि ।

क्रयस्य द्वपञ्च सोमस्य लाजाः सोमाञ्शवो मधु ॥ १३ ॥

इदानीं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिं निवृत्तयति । शण्याणि नवप्रवृत्तीहिवृत्पा-
णि पूर्वोक्तानि दीक्षाये षष्ठ्यर्थे चतुर्थी दीक्षाया दीक्षणीयेष्टे द्वपञ्च शण्याणि दी-
क्षणीयात्वेन धेयानि । एवमग्रेऽपि । तोकानि नवप्रवृत्तयवाः प्रायणीयस्य प्राय-
णीयेष्टे द्वपञ्च धेयम् । सोमस्य क्रयस्य द्वपञ्च लाजाः सोमक्रयोऽस्ति सोमे अत्र ला-
जास्तस्य द्वपञ्च लाजाः सोमक्रयद्वयेण धेया इत्यर्थः सोमक्रयस्येति समासे युक्ते
तद्भावः सोमक्रयपदयोर्व्यत्ययो द्वपपदेन व्यवधानं च हान्दसम् । मधु सोमांशवः
सोमखण्डास्तद्वयेण धेयम् यद्वा मधु मधुरस्वादा लाजा एव सोमांशवो धेयाः
॥ १३ ॥

आतिथ्यद्वपञ्च मासरं महावीरस्य नग्नदुः ।

द्वपमुपसदामेतत्तिस्रो रात्रीः सुरासुता ॥ १४ ॥

किं च मासरमातिथ्यद्वपमातिथ्येष्टेः स्वद्वपञ्च धेयम् व्रीहिश्यामाकौदनाचामयोः
शण्यतोक्ताजाननग्नदुःचूर्णैः संसर्गो मासरं पूर्वमुक्तम् । सर्जवगादिषड्विंशतिवस्तून्त्ये-
कीकृतानि नग्नदुः पूर्वोक्तः स महावीरस्य धर्मस्य द्वपञ्च धेयम् । या तिस्रो रात्रीः
कालाधनोरिति [पा० २. ३. ५.] द्वितीया त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आसुता अभिषुता पूर्वी-
क्तं सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वाद्वीं वेति मन्त्रेण यद्वर्ते त्रिरात्रं स्थापनम् एतदुपसदामु-
पसत्संज्ञानामिष्टीनां द्वपञ्च ॥ १४ ॥

सोमस्य द्वपञ्च क्रीतस्य परिसुत्परिषिच्यते ।

अश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायिन्द्रञ्च सरस्वत्या ॥ १५ ॥

यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यमिन्द्राय भेषजमिन्द्रार्थे अश्विभ्यां दु-
ग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धेनैकगोः पयसा सरस्वत्याऽअपाकरोमीति दु-
ग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रायापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिसुत् सु-
रा यत् परिषिच्यते तत्क्रीतस्य सोमस्य द्वपञ्च ज्ञातव्यम् । एकस्याः पयसापाकृतेना-

श्विनेन परिषिञ्चति सरस्वतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणामिति [११. १. २३. २५. २७.] कात्यायनेन निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

आसन्दी वृषं राजासन्धौ वेद्यै कुम्भी सुराधानी ।

अत्तर उत्तरवेद्या वृषं कारोतरो भिषक् ॥ १६ ॥

राज्ञः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्थे आसन्दी यजमानाभिषेका यासन्दी मञ्चिका राजासन्ध्याः सोमासन्ध्या वृषम् तत्रेन ध्येया । सुराधानी सुरा धीयते स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्यै वेद्याः सौमिक्या वेदेः वृषम् । अत्तरः वेदिद्वयमध्यभाग उत्तरवेद्या वृषम् । कारोतरः सुरापावनचालनी (16.) इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषक् ज्ञेयः ॥ १६ ॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम् ।

यूपेन यूपं आप्यते प्रणीतोऽग्निर्गग्निना ॥ १७ ॥

वेद्यात्र वर्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक् प्राप्यते तद्रूपा ध्येयेत्यर्थः । बर्हिषात्रत्येन बर्हिः सौमिकं समाप्यते । इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेणोति शेषः समाप्यते सामर्थ्यं फलदाने उभयोरप्यस्तीत्यर्थः । यूपेनात्रत्येन यूपं आप्यते । अग्निनात्रत्येन प्रणीतोऽग्निः सौमिकं आप्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती ।

इन्द्रायैन्द्रो सदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

अत्र सौत्रामण्यां यत् अश्विना अश्विनौ देवते वर्तेते तेनाश्विसद्भावेन हविर्धानं सौमिकमाप्यत इत्यनुषङ्गः । अत्र यत्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीसद्भावेन आग्नीध्रं सौमिकमाप्यते । सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं सदः कृतमस्ति । ऐन्द्रं सदः पत्न्याः शाला पत्नीशालम् विभाषा सेनासुरेत्यादिना [पा० २. ४. २५.] क्लीवत्वम् गार्हपत्यश्चेति त्रयमिन्द्राय यद्धविः क्रियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्धविस्तत्सौमिकसदःपत्नीशालगार्हपत्यवृषेण (17.) ध्येयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रेषेभिः प्रेषानाप्रोत्याप्रीभिराप्रैर्यज्ञस्य ।

प्रयज्ञेभिर्नुयान्वावषट्कारेभिराहुतीः ॥ ११ ॥

प्रेषेभिः प्रेषैः प्रेषानाप्नोति आप्रीभिः प्रयाजयाज्याभिर्यज्ञस्याप्रीराप्नोति । प्रयाजि-
भिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपश्चान्दसः प्रयाजिभिः प्रयाजिः प्रयाजानाप्नोति
अनुयज्ञैरनुयानानाप्नोति वषट्कारेभिर्वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति आहुतिभिराहुतीरा-
प्नोति । प्रेषादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ ११ ॥

पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवीष्या ।

हन्दाभिः सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥

पशुभिः कृत्वा पशूनाप्नोति पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्नोति हविर्भिरन्यैर्हवीषि
आप्नोति हन्दाभिश्चहन्दांसि आप्नोति सामिधेनीभिः सामिधेनीराप्नोति याज्याभिर्या-
ज्या आप्नोति वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति । पश्चादीनामुभयत्र सद्भावात् । अत्राप्युत्तरा-
र्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

धानाः कर्मभः सक्तवः परीवापः पयो दधि ।

सोमस्य वृषं हविषं आमिक्षा वाजिनं मधु ॥ २१ ॥

धानादयः सोमस्य वृषं धेयाः । धानाः भ्रष्टधान्यम् कर्मभः उदमन्थः (18.) स-
क्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्यङ्गिः परिव्रापो जलस्थाने पर्युत्थुपरिवारयोरिति
(19.) कोशः । पयोदधनी प्रसिद्धे । एतानि सोमवृषम् । आमिक्षा पयस्या मधु
मधुरं वाजिनं च हविषो वृषम् । उल्ले उग्धे दधि क्षिते घनभाग आमिक्षा (20.)
शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

धानानां वृषं कुवलं परीवापस्य गोधूमाः ।

सक्तूनां वृषं बदरमुपवाकाः कर्मभस्य ॥ २२ ॥

नन्वधस्तनमल्ले धानादीनां सोमवृषवमुक्तम् तेऽत्र कुत्र सतीति धानादिसो-
महविषां सोमस्य च सम्पत्तिं सौत्रामणीद्रव्यैराह । कुवलं कोमलं बदरीफलं
धानानां पूर्वाक्तानां वृषं धेयम् कुवलं बदरीफले मुक्ताफलोत्पलयोश्चेति कोशः ।

गोधूमाः परीवापस्य वृषम् बदरं सर्वं बहरीफलं सक्तूनां वृषम् उपवाकाः यवाः
करम्भस्य वृषं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

पयसो वृषं ययवा दध्ना वृषं कर्कन्धूनि ।

सोमस्य वृषं वाजिनं सौम्यस्य वृषमामिन्ना ॥ २३ ॥

यत् ये यवाः ते पयसो वृषम् कर्कन्धूनि स्थूलबदराणि दध्ना वृषम् वाजिनं
सोमस्य वृषम् आमिन्ना पयस्या सौम्यस्य चरोः वृषं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

आश्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावोऽनुवृषः ।

यजेति ध्यावृषं प्रगाथा येयज्ञामहाः ॥ २४ ॥

शस्त्रसम्पत्तिमाह आश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियावृषो ज्ञेयः स्तोत्रे प्रथमस्तृचो
ऽनुवाकः स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः अस्तु श्रीषडिति शब्दः अनुवृषः उत्तरस्तृचः
तद्वृषः । यजेति शब्दो ध्यावृषम् निष्केवल्ये स्तोत्रियानुवृषयोरनन्तरं ध्या
शस्यते सा यजेति शब्दो ज्ञेयः । येयज्ञामहाः ये यज्ञामह इति शब्दः प्रगाथाः प्र-
गाथवृषत्वेन ध्यायाः ॥ २४ ॥

अर्धः ऋचैरुक्त्यानां वृषं पदैर्नाप्रोति निविदः ।

प्रणविः शस्त्राणां वृषं पयसा सोमं आप्यते ॥ २५ ॥

ऋचामर्थानि अर्धः ऋचास्तैः अर्धः र्चादयः पुंसि चेति [पा० ७.४.३१.] पुंस्त्वम् ऋ-
त्यक इति [पा० ६.१.१२८.] ऋकारस्य सन्धभावः अत्रत्यैरर्धैरुक्त्यानां शस्त्रवि-
शेषाणां वृषमाप्यते प्राप्यते । पदैर्निविदो न्यूङ्गानाप्रोति । प्रणविः ओंकारिः श-
स्त्राणां वृषमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोमं आप्यते । अर्धः र्चादय उक्थादयो ध्यायाः
॥ २५ ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्यन्दिनम् ।

वैश्वदेवः सरस्वत्या तृतीयमाप्तं सवनम् ॥ २६ ॥

सवनसम्पत्तिमाह । अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवनमाप्तं प्राप्तम् इन्द्रेण देवेन

ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं माध्यन्दिनं सवनं प्रातम् सरस्वत्या देवतया कृत्वा वैश्वदेवं वि-
श्वदेवदेवत्यं तृतीयं सवनं प्रातम् ॥ २६ ॥

वा॒य॒व्यै॒र्वा॒य॒व्या॒न्या॒प्रो॒ति॒ स॒तेन॒ द्रो॒णक॒ल॒शम् ।

कु॒म्भी॒भ्या॒म॒म्भृ॒णौ सु॒ते स्था॒लीभि॑ स्था॒लीरा॑प्रोति ॥ २७ ॥

वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि आप्रोति । वैतसं पात्रं
सतः तेन सतेन द्रोणकलशमाप्रोति । कुम्भी सुराधानी तद्वयमस्ति कुम्भीभ्यां
शतहिंसाभ्यां (21.) सुराधानीभ्यामम्भृणौ पूतभृदाधवनीयौ सुतेऽभिषुते सोमे यौ
स्तस्तावाप्रोति । स्थालीभिः कृत्वा स्थालीराप्रोति उभयत्र स्थालीसद्भावात् ॥ २७ ॥

य॒ज्ञुर्भि॑राप्यन्ते॒ ग्र॒हा॒ ग्र॒है॒ स्तो॒माश्च॒ वि॒ष्टु॒तीः ।

ह॒न्दो॒भि॒रु॒क॒था॒श॒स्त्राणि॒ सा॒म्रा॒व॒भृथ॒ आप्य॑ते ॥ २८ ॥

यज्ञुर्भिः यज्ञूषि आप्यन्ते ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते स्तोमैः स्तोमा आप्यन्ते विष्टुतिभि-
र्विविधस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय आप्यन्ते हन्दोभिर्रुक्थाशस्त्राणि उक्त्यानि शस्त्रा-
णि चाप्यन्ते । साम्रा सामाप्यन्ते । अवभृथेनावभृथ आप्यन्ते ॥ २८ ॥

इ॒डाभि॑र्भ॒क्षाना॑प्रोति॒ सू॒क्तवा॒केना॒शिषः॑ ।

श॒म्यु॒ना प॒त्नीसं॒या॒ज्ञात्स॑मि॒ष्टय॒जुषा॑ स॒ंस्था॒म् ॥ २९ ॥

इडाभिरिडामाप्रोति भक्षैर्भक्षानाप्रोति सूक्तवाकेन सूक्तवाकमाप्रोति आशीर्भि-
राशिष आप्रोति शम्युना होमविशेषेण शम्युमाप्रोति पत्नीसंयाज्ञैः पत्नीसंयाज्ञाना-
प्रोति समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्रोति संस्थया संस्थामाप्रोति इडादीनामुभयत्र स-
द्भावात् ॥ २९ ॥

व्र॒तेन॑ दी॒क्षामा॑प्रोति॒ दी॒क्षया॑प्रोति॒ दक्षि॑णाम् ।

दक्षि॑णा अ॒द्धामा॑प्रोति॒ अ॒द्धया॑ स॒त्यमा॑प्यते ॥ ३० ॥

ऊतोहिष्ठभक्षश्चतूरात्रमग्निरुत्रं नुरुहतीति व्रतेन दीक्षामाप्रोति दीक्षया दक्षि-
णामाप्रोति दक्षिणा विभक्तिलोपः दक्षिणया अद्धामाप्रोति अदिति सत्यनाम अत्

सत्यं धीयते यस्यां सा श्रद्धा आस्तिक्वबुद्धिः (22.) पुण्यवतां मनोविशेषः श्रद्धया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते श्रद्धां विना ज्ञानाभावात् ॥३०॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यदेवैर्व्रक्षणा कृतम् ।

तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणी सुते ॥३१॥

यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं त्रयम् देवैर्व्रक्षणा प्रजापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को भेदः सुप्तप्रतिबुद्धन्यायो दर्शनं बुद्धिपूर्वं तु करणम् । सौत्रामणी सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः सौत्रामणी सौत्रामण्यां यज्ञे सुते सुरा सोमेऽभिषुते सति तदेतत् सोमयागद्रूपं सर्वमाप्नोति ॥३१॥

III. सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति महिषा नमोभिः ।

दधानाः सोमं दिवि देवतासु मदेमेन्द्रं यज्ञमानाः स्वर्काः ॥३२॥

का° [११.३.८.] सुरावन्तमिति जुहोति । अर्धयुस्त्रीनपि पयोग्रहान्सहैव जुहोतीत्यर्थः ॥ एवं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति । चतस्रस्त्रिभोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋविजो यज्ञं सौत्रामणीसंज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । किम्भूतं यज्ञम् बर्हिषदं बर्हिषि सीदतीति देवा यत्र स बर्हिषत्तम् । तथा सुरावन्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तम् सुरावान्वाऽएष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणीति [१२.८.१.२.] श्रुतेः । सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनोऽर्विजम् । कीदृशा महिषाः नमोभिरन्नैर्ममस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गे वर्तमानासु देवतासु सोमं दधानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यज्ञमानाः यज्ञतः सत्तो वयं मदेम हृष्येम । किम्भूता वयं स्वर्काः शोभनोऽर्कीऽर्चनं मन्त्रा वा येषां ते स्वर्काः यद्वा शोभनोऽर्कीऽन्नं येषां ते स्वर्का इत्यर्की वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्धयतीति [१२.८.१.२.] श्रुतेः । अर्की देवो भवति यदेनमर्चयति अर्की मन्त्रो भवति यदेनेनार्चयति अर्कमन्नं भवत्यर्चयति भूतान्यर्की वृक्षो भवति संवृतः कटुकिमेति (23.) यास्कः [निरु° ५.४.] । महिषशब्दो यद्यपि महन्नामसु पठितस्तथाप्यत्र ऋविग्वाचकः महिषा नमोभिरित्युविजो वै महिषा इति [१२.८.१.२.] श्रुतेः ॥३२॥

यस्ते रसः सम्भृत ओषधीषु सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य ।

तेन जित्व यजमानं मदेन सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

का° [११.३.१.] पालाशैः सौरात्र मृन्मयमाहुतिमानशङ्कति श्रुतेर्यस्तङ्कति । प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलैः सुराग्रहान्दक्षिणेऽग्नौ यजति मृन्मयपात्रमाहुतिं न व्याप्नोतीत्युक्तैरित्यर्थः ॥ हे सुरे ओषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः सम्भृत एकीकृतः अपां च वाऽऽष्ट ओषधीनां च रसो यत्सुरेति [१२.८.१.४.] श्रुतेः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः यद्वलम् । मदयतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मेण च यजमानं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रमग्निं च जित्व प्रीणीहि ॥ ३३ ॥

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय ।

इमं तच्छुक्रं मधुमत्तमिन्दुं सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

का° [११.३.१०-१३.] अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीग्यमश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्तं कृतृव्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवद्वैन्द्रं यजमानः । त्रय आवृत्याश्विनं पयोग्रहं क्रमेण द्विर्द्विर्भक्षयन्ति सकृन्मत्तः कृत्रादयः सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमतीति सूत्रार्थः ॥ नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन्कृते रुधिरमिश्रः सोमो जातस्तं देवाः पपुस्तदभिवादन्येषा ऋक् । असुरस्यापत्यमासुरस्तस्मादसुरपुत्रान्नमुचेरधि सकाशागं सोममाहृतामिति शेषः अश्विनौ क्लोनं नमुचेरध्याहृतामिति [१२.८.१.३.] श्रुतेः । सरस्वती च यं सोममश्विभ्यामानीतमसुनोत् (24.) अभ्यषुणोत् किमर्थमिन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय भैषज्याय वा । तमश्व्याकृतं सरस्वतीसुतमिमं राजानमिह यज्ञेऽहं भक्षयामि । कीदृशं सोमं शुक्रं शुद्धं लोहितासंसृष्टमत एव मधुमत्तं रसवत्तमिन्दुमिदि परमैश्वर्ये परमैश्वर्यप्रदम् ॥ ३४ ॥

यदत्र रिप्तं रुसिनः सुतस्य यदिन्द्रोऽपिब्रह्मीभिः ।

अहं तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

का° [११.३.१४.] यदत्रेति सौरान्भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षि-
णतः । अर्धयुगदय आश्विनं क्षोत्रादयः सारस्वतं यज्ञमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यदत्रेति
मन्त्रेण विहार्दक्षिणे स्थिता प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आघ्राणमन्येन मूल्यान
भक्षणमित्यर्थः ॥ रसोऽस्त्यस्मिन्निति रसी तस्य रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य
सोमस्य यत् सामान्ये नपुंसकत्वम् यो भागः अत्र सुरायां रिप्तं लिप्तं सोमसम्बन्धि
यत्सुरायां लग्नं यच्च सुरालग्नं सोमांशं शचीभिः कर्मभिः श्रुद्धं कृत्वा इन्द्रः अपि-
बत् । सोमं राजानमिति द्वितीये षष्ठ्यर्थे अस्य विशेषणात् (25.) अस्य सोमस्य
राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं सोमं शिवेन श्रुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सु-
रासकाशाकुद्धं कृत्वा भक्षयामि तथा च श्रुतिः [१२.८.१.५.] अहं तदस्य मनसा
शिवेनेत्यशिव इव वाऽएष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणास्य शिवः भक्षतत्कृत्वात्मन्
तज्जति ॥ ३५ ॥

a. पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । b. पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्व-
धा नमः । c. प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । d. अक्षन्पि-
तरः । e. अमीमदक्ष पितरः । f. अतीतृपत्त पितरः । g. पितरः
श्रुन्धम् ॥ ३६ ॥

का° [११.३.१७.] अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे म-
ध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां भक्षणम् घ्राणम्
अन्येन मूल्यान भूपालपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् चतुर्थमाह यद्वाहवतीयस्याङ्गारेषु
परिधेर्वह्निर्दक्षिणदिक्स्थेषु क्षोमशेषान्सुराग्रहान्वितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति
तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहो-
तीति सूत्रार्थः ॥ अपसव्येन कर्म । सप्त यज्ञेषु पितृदेवत्यानि । पितृभ्यः स्वधासंज्ञ-
कं नमोऽन्नमस्तु स्वधा वै पितृणामन्नमिति श्रुतेः यद्वा पितृभ्यः स्वधान्नमस्तु ते-
भ्यो नमो नमस्कारश्चास्तु कीदृशेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गह्वरी-
त्येवंशीलाः स्वधायिनस्तेभ्यः । इण् गताविति धातोः सुप्यज्ञातौ णिनिस्ताहील्य
इति [पा° ३.२.७८.] णिनिप्रत्ययः पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षं पूजार्थं

वा । एवं पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयौ ॥ का° [११.३.१८.]
 अक्षन्पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति । सौर्यरुहोमपात्रक्षालनज्ञत्वेन यथास्व-
 मङ्गारान्सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् ॥ पितरः अक्षन् भक्षितवन्तः घसू अदने लडि वृषम् ॥
 पितरोऽमीमदन्त मद तृप्तौ तृप्ताः ॥ अतीतृपन्त तर्पिता अस्माभिः पितरः यद्वास्मा-
 नतीतृपन्त तर्पयन्ति तृप्ताः सन्तोऽभीष्टदानेन ॥ का° [११.३.१९.] पितरः शुन्धध-
 मिति जपति ॥ हे पितरः शुन्धधं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥ ३६ ॥

a. पुनत्तु मा पितरः सोम्यासः पुनत्तु मा पितामहाः ।

पुनत्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा ॥

पुनत्तु मा पितामहाः पुनत्तु प्रपितामहाः ।

पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ ३७ ॥

का° [११.३.२०.] कुम्भीमासज्य कुम्भवहृतवितृष्णां वालपवित्रहिरण्यानन्तर्थाय
 नवर्चं वाचयति पुनत्तु मेति । दक्षिणाकृवनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रं
 वंशं निधाय तत्रस्थे शिख्ये शतहिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय
 तत्र सुराशेषं सिक्काग्रेरुपरि स्रवल्यां सुरायां नवर्चं यजमानं वाचयेत् वालो गो-
 ऽश्वबालकृतं सुरागलनम् पवित्रमज्ञाविलोमकृतं पयोगलनम् हिरण्यं शतमान-
 मितम् प्रत्यृचं वाचनमिति सूत्रार्थः ॥ हे पितृदेवत्येऽनुष्टुभौ । पितरो मा मां पु-
 नत्तु शोधयन्तु केन पवित्रेण गोऽश्वबालकृतेन कीदृशेन पवित्रेण शतायुषा शतं
 शतवर्षमितमायुर्यस्मात्क्षतायुस्तेन येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां
 पुनत्तु प्रपितामहाश्च मां पुनत्तु कीदृशाः पित्रादयः सोम्यासः सोम्याः सोमं सम्पा-
 दयन्ति सोम्याः ॥ आदरार्थं पुनर्वचनम् पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनत्तु शता-
 युषा पवित्रेण । एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यश्नवै व्याप्रवै प्राप्नु-
 याम् आश्रूङ् व्याप्तौ लोह् ॥ ३७ ॥

अग्रं आयूषि पवसुऽआसुवोर्जमिषं च नः । अरे बाधस्व दुकुनाम् ॥ ३८ ॥

प्रजापतिदृष्टाग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने त्वमायूषि पवसे स्वत एवायुःप्राप-

कानि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे अन्तर्भूतण्यन्तः । अत एव नोऽस्मदर्थमिषं त्री-
क्यादिधान्यमूर्जं दध्यादि च आसुव ज्ञापय देहीत्यर्थः जीवनहेतुत्वात् । किं च अग्ने
द्वरेऽपि स्थितानां दुःकुनाम् दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुःकूनाः तेषाम् कर्मणि पृष्ठी दुष्टान्
शुनः सारमेयप्रायान्दुर्जनान्बाधस्व नाशयसि (26.) दुर्जने जीवनाशक्तेः ॥३८॥

पुनर्तु मा देवजनाः पुनर्तु मनसा धियः ।

पुनर्तु विश्वा भूतानि ज्ञातवेदः पुनीहि मा ॥३९॥

अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतज्ञातवेदोदेवत्या । देवानां जना देवजनाः देवानु-
गामिनो जना मां पुनर्तु मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां पुनर्तु विश्वा
विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनर्तु हे ज्ञातवेदः त्वमपि मां पुनीहि ॥३९॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्रेण देव दीद्यत् । अग्ने क्रवा क्रतूँश्च ॥४०॥

अग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने हे देव शुक्रेण शुक्लेन शुद्धेन पवित्रेण मा मां
पुनीहि । किम्भूतस्त्वम् दीद्यत् अतिदीव्यतीति दीद्यत् दीप्यमानः दिव्येर्गङ्गुगतं
वृषम् । किं च हे अग्ने क्रतून्नु अस्माकं यज्ञाननुलक्ष्य क्रवा क्रतुना कर्मणा त्वं
पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि यद्वा यज्ञान्पुनीहि सम्यक्कारयेत्यर्थः ॥४०॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥४१॥

अग्नेयी गायत्री तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे अग्ने ते तव अर्चिषि ज्वाला-
यामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयीवृषं (27.) परब्रह्मवृषं वा पवित्रं विततं विस्तृतं
प्रसारितं तेन पवित्रेण मा मां भवान्पुनातु ॥४१॥

पवमानः सोऽग्र्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥४२॥

सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स पवमानः पवतेऽसौ प-
वमानः शोधकः सोमः अद्यास्मिन्दिने पवित्रेण नोऽस्मान्पुनातु कीदृशः सोमः
विचर्षणिः विविधं चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः यद्वा विशिष्टाः चर्षणयो
मनुष्याः ऋविज्ञो यस्य सः । किं च यः पोता पुनाति पवते वा पोता वायुः स
मा मां पुनातु ॥४२॥

उ॒भाभ्यां दे॒व स॒वितः प॒वित्रेण स॒वेन च । मां पु॒नीहि वि॒श्वतः ॥ ४३ ॥

सवितृदेवत्या गायत्री । हे देव सवितरूभाभ्यां कृत्वा विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि उभाभ्यां काभ्याम् पवित्रेण अज्ञाविलोमनिर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च तदाज्ञया यज्ञसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वै॒श्वदे॒वी पु॒नती दे॒व्यागा॒ग्यस्यामि॒मा व॒क्ष्य॒स्तन्वो वी॒तपृ॒ष्ठाः ।

तया॒ मद॑न्तः स॒धमा॑दिषु व॒यं स्या॒म प॑तयो र॒यीणा॑म् ॥ ४४ ॥

विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् । इयं प्रवल्किता । अज्ञाताभिधिया । ततः कांचिदेवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः दक्षिणाग्रेरुपरि शतातृष्णा कुम्भी क्षरति ताम् सौत्रामणीं वा वाचं वा उखां वा । देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता कीदृशी वैश्वदेवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा पुनती पावनं कुर्वती । यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमानाः वक्ष्यः वक्ष्यसंख्याकाः तन्वः शरीरप्राया धाराः वर्तन्ते कीदृश्यस्तन्वः वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्ववृषं यासां ताः कामितशरीराः सुराधाराः सुरैः काम्यन्ते । तया कुम्भ्या सधमादिषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम सह माग्यन्ति देवा येषु ते सधमादाः सध मादस्योश्छन्दसीति [पा० ६. ३. १६.] सहस्य सधदेशः ॥ ४४ ॥

ये स॒मानाः स॒मन॑सः पि॒तरो॑ यम॒राज्ये॑ ।

तेषां लो॒कः स्व॒धा नमो॑ य॒ज्ञो दे॒वेषु॑ क॒ल्पता॑म् ॥ ४५ ॥

का० [११. ३. २३.] ये समाना इति यज्ञमानो जुहोति । सकृद्दृष्टमाज्यं दक्षिणोऽग्नौ प्राचीनावीती दक्षिणामुखो यज्ञमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः ॥ द्वे अनुष्टुभौ । आद्या पितृदेवत्या । यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यमलोके ये पितरो वर्तन्ते धर्मराजः पितृपतिरिति [अमर० १. १. ५८.] अभिधानात् । कीदृशाः पितरः समानाः जातिवृत्तादिभिस्तुल्याः समनसः समानं मनो येषां ते तुल्यमनस्काः समानस्य छन्दसीति [पा० ६. ३. ८४.] समानस्य सदेशः । तेषां पितॄणां लोकः वि-

भक्तिव्यत्ययः लोके स्वधा नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽन्नमस्तु यद्वान्नं नम-
स्कारश्चास्तु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्था भवत्वित्यर्थः ॥४५॥

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।

तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंलोके शतं समाः ॥४६॥

का° [११.३.२४.] उत्तरे (28.) यज्ञोपवीत्युत्तरया । उत्तरे उत्तरवेद्याहवनीये
कृतसव्यो यज्ञमान उत्तरयाग्रिमया ऋचाज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ यज्ञमानाशीः श्रीदेव-
त्या । जीवन्तीति जीवास्तेषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समन-
स्काः मामका (29.) मदीया जीवाः प्राणिनः । सपिण्डाः ये मे ते (30.) मामकाः
तवकममकावेकवचनऽइति [पा° ४.३.३.] अस्मदो ममकादेशः । अस्मिन् लोके
भूलोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां तां-
स्त्यक्त्वा मयि क्लृप्ता भवतु मामाश्रयतामित्यर्थः गोत्रिणो हि पापात्मानः सकृज्जाः
शत्रवोऽत एवं प्रार्थ्यते ॥४६॥

द्वे सृतीऽअश्रुणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥४७॥

का° [११.३.२५.] अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृतीऽइति । ऋविग्यजमानेषु
कृतान्वारम्भेषु अर्धयुः पयो जुहोतीत्यर्थः ॥ देवयानपितृयानमार्गदेवत्या त्रिष्टुप् ।
मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां द्वे सृती द्वौ मार्गौ अहमश्रुणवं श्रुतवानस्मि श्रु-
तितः स एष देवयानो वा पितृयानो वा पन्था इति श्रुतेः । के द्वे सृती अत
आह देवानां मार्ग एकः उतापि च पितॄणाम् देवमार्गः पितृमार्गश्चेति । पितरं
मातरम् द्यौः पिता पृथिवी माता असौ वै पितेयं मातेति [१२.८.१.२१.] श्रुतेः
पितरं मातरं च अन्तरा भूलोकयुल्लोकयोर्मध्ये तत् एजत् कम्यमानं क्रियावत्
विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां सृतिभ्यां देवयानपितृयानाभ्यां समेति संगृह्यते ताभ्यां सृ-
तिभ्यां सुकृतमस्तु ॥४७॥

इदं हविः प्रजननं मेऽअस्तु दशवीरुः सर्वगणाः स्वस्तये ।

आत्मसनि प्रजासनि पशुसनि लोकसन्भयसनि ।

अग्निः प्रजां बद्धलां मे करोवन्नं पयो रेतोऽस्मासु धत्त ॥४८॥

का० [११.३.२६.] शेषं यजमानो भक्षयतीदृक् रुविरिति । उखास्थितं शेषं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः ॥ यजमानाशीर्देवत्या अवसाना अष्टिः एको व्यूहः । इदं पयोवृषं रुविर्मे मम स्वस्तये अविनाशायास्तु । कीदृशं रुविः प्रजननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पादकम् । दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् यत्र पीते दशानां प्राणायानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनं जयसंज्ञानां प्राणानां स्वास्थ्यं भवतीत्यर्थः प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्तऽइति [१२.८.१.२२.] श्रुतेः । तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यस्मिंस्तत् यत्र पीतेऽङ्गानि स्वस्थानि स्युरित्यर्थः अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्तऽइति [१२.८.१.२२.] श्रुतेः । आत्मसनि आत्मानं सनोति सनति ददाति सम्भजते वा षण्णु दाने तुदादिः षन सम्भक्तौ भ्रादिः । एवमग्रेऽपि । प्रजासनि पशुसनि आत्मानमेव सनोति पशून्सनोतीत्यादिश्रुतेः [१२.८.१.२२.] । लोकसनि लोकमैहिकं सनोति ऐहिकं सुखं ददातीत्यर्थः लोकाय वै यजते तमेव जयतीति [२२.] श्रुतेः । अभयसनि अभयं स्वर्गं सनोति स्वर्गो वै लोकोऽभयः स्वर्गऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठतीति [२२.] श्रुतेः ॥ एवं रुविः प्रार्थ्याग्निं प्रार्थयते अग्निर्मे मम प्रजां बद्धलां प्रवृद्धां करोतु । एवमग्निमुक्त्वा ऋविज आरु हे ऋविजः अस्मासु अन्नं व्रीक्षादि पयो दुग्धं रेतो वीर्यवत्तां यूयं धत्त स्यापयत तद्यऽएवैनमेते याजयन्ति तानेतदाकैतन्मयि सर्वं धत्तेति [२२.] श्रुतेः ॥४८॥

IV. उदीरतामवर्षऽउत्परोस उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असु यऽईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो रुवेषु ॥४९॥

का० [११.३.२१.] सोमवतां बर्हिषदामग्निघातानां च । उदीरतामित्यादित्रयोदशर्चोऽनुवाकः तत्र उदीरताम् [४९.] अङ्गिरसः [५०.] ये नः [५१.] इति ऋक्त्रयस्याग्निघातानित्यक्त्यायाश्च [६१.] विनियोगः कल्पकृतोक्तः त्वं सोमेति [५२.] तृचं सोमवताम् बर्हिषद इति [५५.] तृचं बर्हिषदाम् आयन्तु न इति [५८.] तृचमग्नि-

घातानाम् पुनस्तु मेति [३१.] नवऽर्चवाचनानन्तरं (31.) त्वं सोमेत्यादि [५२.] तन्त्वं कल्पयातीत्यन्तं नवऽर्चं प्रत्यृचमध्वर्युयज्ञमानेन वाचयतीत्यर्थः ॥ त्रयोदश शङ्खदृष्टाः पितृदेवत्याः एकादशी अग्निघाताः पितरः [५१.] इयं जगती अन्या द्वादश त्रिष्टुभः । अवरं अस्मिन् लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं क्रमन्ताम् ऊर्ध्वलोकं गच्छन्तु ईर कम्पने अदादिः लोह । परासः पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्थानात्परं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः मध्यमाः पितरः उदीरताम् । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोमं सम्पादयन्ति ते सोम्याः । ये च असुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातवृषं प्राप्तास्ते पितरो हृवेषु आकृानेषु नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः अवृकाः नास्ति वृकः शत्रुर्येषां ते उदासीनाः ऋतज्ञा सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥४१॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥५०॥

ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम अस्तेर्लिङ् तेऽस्मासु सुमतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः तेषां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे शोभनमनस्त्वेऽपि वयं स्याम सुमनसो भावः सौमनसम् अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशानां तेषां यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः । कीदृशाः पितरः अङ्गिरसः अङ्गिरसो बहून्यपत्यानि अङ्गिरसः बहुत्वे तद्धितलोपः । नवा नूतना ग्वा गतिर्येषां ते नवा नवनीया स्तोतव्या ग्वा येषामिति वा । अथर्वाणाः अथर्वणो मुनेर्बहून्यपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि । सोम्यासः सोममर्हति य इति [पा० ४.४.१३७.] यः सोमसम्पादिनः ॥५०॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सौमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्मयः सःर्राणो हृवीऽप्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममन्तु ॥५१॥

नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनूहिरे अनुवहन्ति स्म देवा-
न्प्रापितवन्तः कीदृशाः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्राप-

त्यानि । यमः तेभिः तैः पितृभिः संरराणः प्रीयमाणः सन्प्रतिकामं कृवीषि अतु
भक्षयतु रा दाने शानचप्रत्ययः । कीदृशो यमः उशन् वष्टि कामयते इत्युशन्का-
मयमानः । कीदृशैः तैः उशद्भिः उशन्ति ते उशन्तः तैः कामयमानैः वश कालौ श-
तृप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

त्व७ सोम॒ प्रचि॒कितो मनी॒षा त्व७ रजि॒ष्ठमनु॑ नेषि॒ पन्था॑म् ।

तव॒ प्रणी॑ती पि॒तर॑ न इ॒न्दो दे॒वेषु॑ रत्न॑मभज॒न्त धी॒राः ॥ ५२ ॥

त्वं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठमनुतमं देवयानं पन्थां पन्थानमनु नेषि
अनुनयसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयैकवचने पूर्वसवर्णादीर्घः । अत्यन्तमृजुः रजि-
ष्ठः अतिशयने तमविष्ठनौ [पा० ५. ३. ५५.] विभाषऽर्जोऽह्नुदसीति [पा० ६. ४. १६२.]
ऋकारस्य र इष्टादिषु । पन्थाम् अयस्मयादीनि ह्नुदसीति [पा० १. ४. २०.] सर्व-
नामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८. २. ७.] नलोपे स-
वर्णादीर्घे पन्थामिति वृषम् । अनुनेषि नयतेः शपि लुप्ते गुणे लटि वृषम् । की-
दृशस्त्वम् प्रचिकितः कित् ज्ञाने प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुतः ।
किं च हे इन्दो सोम नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनाभ्यनु-
ज्ञानेन देवेषु विष्टये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्त सिषेविरे सोमयागेनैव स्व-
र्गाप्तेः । कीदृशाः पितरः धीराः धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

त्वया॒ हि नः॑ पि॒तरः॑ सोम॒ पूर्वे॒ कर्मा॑णि च॒क्रुः प॑वमान॒ धी॒राः ।

व॒न्वन्न॑वातः परि॒धी॑ः॥ऽर्पो॑र्णु वी॒रेभि॑र॒श्चैर्म॑घवा भवा नः ॥ ५३ ॥

हे सोम हे पवमान शोधक नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः पूर्वे पूर्वज्ञाः पितरः
हि यस्मात्कारणात् त्वया कृत्वा कर्माणि यज्ञादीनि चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधी-
नुपद्रवकारिणः अपोर्णुहि अपगमय ऊर्णुञ् आह्लादने लोह् परिदधति सर्वत
उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रावकाः । कीदृशस्त्वं वन्वन् वनुतऽइति
वन्वन् अस्मत्कर्माणि सम्भजमानः । तथावातः नास्ति वातो यस्य वात उपल-
क्षाणं वाताद्युपद्रवरहितः । किं च वीरेभिर्वीरेः अश्चैश्च सहितः सन्नोऽस्माकं

मघवा धनवान् भव मघं धनमस्यास्तीति मघवा यो यस्य दाता स तदीयधनवा-
निति लोकप्रसिद्धिः । भवेत्यस्य संहितायां दीर्घः परिधीन् अपेत्यत्र दीर्घादटि स-
मानपादऽइति [पा० ८. ३. ६.] नकारस्य रुः ॥ ५३ ॥

तव सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवीऽआततन्ध ।

तस्मै तऽइन्दो रुविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ५४ ॥

हे सोम त्वं द्यावापृथिवी अन्वाततन्ध विस्तारितवान् तनु विस्तारि लिट्
बभूयाततन्धेत्यादिना [पा० ७. २. ६४.] निपातः । किम्भूतस्त्वं पितृभिः संविदानः
संवित्तऽइति संविदानः संवादं कुर्वाणः समो गमित्यादिना [पा० १. ३. २१.] आ-
त्मनेपदिवद्वाक्यम् । हे इन्दो तस्मै ते तुभ्यं वयं रुविषा विधेम रुविर्दत्ताः विभ-
क्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः रुविर्दानेन च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भ-
वेम ॥ ५४ ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो रुव्या चकृमा जुषधम् ।

तऽआगतावसा शंतमेनायो नः शं योररूपो दधात ॥ ५५ ॥

सोमवतां पितृणां षडृचः समाप्तः अतो बर्हिषदां पितृणां तृचः ॥ बर्हिषदः
बर्हिषि दर्भे सीदतीति बर्हिषदः पृषोदरादिवादत्यलोपः हे बर्हिषदः पितरः ते
यूयमूत्या (32.) अवनेन निमित्तेन अर्वागागत आगृह्य किमर्थमिति चेत् वो युष्मा-
कमिमा इमानि रुव्या रुव्यानि वयं चकृम करोतेर्लिट् कृतवन्तः तानि यूयं जुषधं
सेवधम् । अथानन्तरं शंतमेन सुखयितृतमेनावसानेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं
शं सुखं रोगशमनं योः भयपृथक्करणमरपः पापाभावं च दधात धत्त स्थापयत त-
प्तनविति [पा० ७. १. ४५.] तददेशात् आभ्यस्तयोरात् इति [पा० ६. ४. ११२.] आ-
लोपाभावः । शं योः शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति [निरु० ४. २१.]
यास्कः । रूपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः [निरु० ४. २१.] ॥ ५५ ॥

आहुं पितृत्सुविदत्राँऽअवित्ति नपातं च विक्रमणं च विज्ञोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पितृस्तऽइरुगमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

अहं पितृना अविस्ति आभिमुख्येन वेद्मि विदितवान् विदेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचनद्वयम् । कीदृशान्पितृन् सुविदत्रान् सुष्ठु विशेषेण ददतीति सुविदत्राः तान् कल्याणदानान् । किं च वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य यज्ञो वै विष्णुरिति [१. १. ३. १.] श्रुतेः तस्य नपातं विक्रमणं च वेद्मि नास्ति पातो यत्र स नपातो देवयानपथः यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयानपथः यत्र गतानां पुनर्भीगान्ते पतनम् यज्ञसम्बन्धिनौ देवयानपितृयानौ पन्थानौ वेद्मीत्यर्थः उद्गमिनः पितृश्च । अतो ब्रवीमि ये बर्हिषदः पितरः स्वधया सवनीयलक्षणैर्नात्रेण सह सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पितृः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते लङ् अउभाव आर्षः ते इह यज्ञे आगमिष्ठाः आगच्छन्तु लोउर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

उप॒रूताः पि॒तरः सो॒म्यासौ बर्हि॒ष्येषु नि॒धिषु प्रि॒येषु ।

त॒ऽआग॑मन्तु त॒ऽइह॑ श्रु॒व॒त्त्वधि॑ब्रुवन्तु ते॒ऽव॒त्त्व॒स्मान् ॥ ५७ ॥

ते पितर इह यज्ञे आगमन्तु आगच्छन्तु व्यत्ययेन शपो लुक् ते श्रुवन्तु अस्मद्वचः शृण्वन्तु श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु पितृभिः पुत्राणां यद्वक्तव्यं तद्वदन्तु ते अस्मान्वन्तु पालयन्तु । कीदृशाः पितरः प्रियेषु अभिरुचितेषु कविषु उपरूताः सोम्यासः सोम्याः कीदृशेषु प्रियेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि भवानि बर्हिष्याणि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधिभूतेषु निधिवत्स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥

आ॒यन्तु नः पि॒तरः सो॒म्यासौऽग्नि॒घ्रात्ताः प॒थिभिर्दे॒व्यानि॑ ।

अ॒स्मिन् य॒ज्ञे स्व॒धया॒ म॒द॒न्तोऽधि॑ब्रुवन्तु ते॒ऽव॒त्त्व॒स्मान् ॥ ५८ ॥

चतस्र ऋचोऽग्निघ्रात्तानां पितृणाम् ॥ नोऽस्माकं पितरः देवयानैः पथिभिर्मार्गैः आयन्तु आगच्छन्तु देवैः सह यान्ति पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोम्याः सोमयानार्हाः । अग्निघ्रात्ताः अग्निना स्वात्ताः स्वादिताः अग्निर्यान्दहन्स्वादयति । श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठापिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत्कर्मनुष्ठीयते तदुक्तम् पुत्रेण लोकान्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण

ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति । किं च पितर आगत्यास्मिन्यज्ञे स्वधयान्नेन मदत्तः तृ-
प्यत्तस्तुष्टाः सन्तो नोऽस्मानधिब्रुवन्तु अधिकान्वदन्तु तद्वाक्यान्तथैव वयमधिकाः
स्यामित्यर्थः ते पितरोऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥५८॥

अग्निघ्रात्ताः पितर इह गृह्णतु सदः-सदः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥५९॥

हे अग्निघ्रात्ताः पितर इह यज्ञे यूयमागृह्यत आगत्य च सदः-सदः प्रतिगृह्णं
सदत उपविशत नित्यवीप्सयोरिति [पा° ८. १. ४.] द्विवम् । कीदृशा यूयं सुप्रणी-
तयः शोभना प्रणीतिः प्रणयनं येषां ते । ततः सदस्युपविष्टाः सन्तः हवींषि अत्त
भक्षयत अत्तेर्लीट् संहितायां दीर्घः । कीदृशानि हवींषि बर्हिषि दर्भे प्रयतानि
नियमपूर्वकं स्थापितानि प्रकर्षेण यम्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि । अथानन्तरं
तृप्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं दधातन स्थापयत सर्वे वीराः पुत्रा यत्र तम् । निपा-
तस्य चेति [पा° ६. ३. १३६.] दीर्घोऽथशब्दस्य तप्तनबिति [पा° ७. १. ४५.] तनबा-
देशः ॥५९॥

येऽअग्निघ्रात्ता येऽअनग्निघ्रात्ता मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभ्यः स्वराडमुनीतिमेतां यथावशं तन्वं कल्पयाति ॥६०॥

ये पितरः अग्निघ्रात्ताः अग्निना दग्धाः विधिवदौर्ध्वदेहिकं प्राप्ताः ये चानग्निघ्रा-
त्ता न अग्निना स्वादिता अदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः सन्तः दिवः स्वर्गस्य म-
ध्ये स्वधयान्नेन स्वकर्मेपात्रितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते । स्वराट् स्वेनैव
राजते स्वराट् यमः तेभ्यः पितृभ्योऽर्थे यथावशं वशोऽभिलाषः यथाकाममेतां म-
नुष्यसम्बन्धिनीं तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु लेट् लेटोऽडाटौ तेभ्यो नर-
शरीरं यमो ददावित्यर्थः । कीदृशीं तन्वममुनीतिम् असून्प्राणान्नयति प्राप्नोत्य-
मुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनीत्यर्थः ते यथा पुनः स्तम्भनं (३३.) कुर्वन्ति
॥६०॥

अग्निघ्रात्तानृतुमतां हवामहे नाराशासे सौमपीथं यऽआशुः ।

ते नो विप्रासः सुहृवा भवन्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

अग्निघातान्पितृन्वयं हवामहे आह्वयामः । कीदृशानृतुमतः ऋतवो विद्यन्ते
येषु ते ऋतुमतः तानृतुयुक्तानाह्वयामः । ये पितरो नाराशंसे चमसे सोमपीथं
सोमपानमाशुः अन्नं स्म अश भोजने लिट् अथ यदि नाराशंसेषु सन्न इत्यु-
पक्रम्य पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वाहेति जुहुयादिति [१२. ६. १. ३३.] श्रुत्या नारा-
शंसे चमसे पितृणां भक्षः प्रतिपादितः । ते पितरो नोऽस्माकं सुहृवाः स्वाह्वाना
भवन्तु अस्मदाह्वताः शीघ्रमायास्त्वित्यर्थः । एवं पितृघाह्वतेषु वयं रयीणां धनानां
पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ ६१ ॥

V. आच्या ज्ञानु दक्षिणतो निषग्येयं यज्ञमभिगृणीत विश्वे ।

मा हिसिष्ट पितरः केन चित्रो यद् आगः पुरुषता कराम् ॥ ६२ ॥

कात्यायनेन आच्य ज्ञान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो नोक्तः उदीरतामित्यनुवा-
कद्वयस्य आद्विऽश्रत्सु (34.) द्विजेषु जपे विनियोगः ॥ दशर्चीऽनुवाकः आद्या नव
पितृदेवत्याः । द्वे त्रिष्टुभौ । हे पितरः विश्वे सर्वे सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निघाता-
श्च यूयमिमं यज्ञं सौत्रामणीमभिगृणीत अभिष्टुत दक्षिणामन्त्रकालकर्तृकविर्यज्ञमा-
नोत्कर्षैः साधयं यज्ञ इति स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः । किं कृत्वा ज्ञान्वाच्य वामज्ञानु पा-
तयित्वा तथा दक्षिणतो निषग्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य स हि तेषां स्वभावः
अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं ज्ञान्वाच्योपासीदन्निति श्रुतेः । किं च हे
पितरः केन चित् केनाव्यपराधेन नोऽस्मान् मा हिसिष्ट हिसां मा कुरुत हिन-
स्तेर्लुङ् । यत् यस्मात् पुरुषता पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः पुरुषभावेन
चलचित्तत्वेन वो युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः करोतेः शपि लडि ऋ-
पम् अउभावः । यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान्बधिष्टेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

आसीनासोऽअरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्रयच्छत तऽऽहोर्ज्ञं दधात ॥ ६३ ॥

हे पितरो दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यज्ञमानाय यूयं रयिं धनं

धत्त दत्त । कीदृशा यूयम् अरुणीनामरुणवर्णानामूर्णानामुपस्थे उपरिभागे आसी-
नासः आसीनाः उपविष्टाः याभिः कुतपाः क्रियन्ते ता ऊर्णा अरुणा भवन्ति कु-
तपं वासने दद्यादिति स्मृतेः (34.) कुतपप्रियाः पितरः । यद्वा अरुणीनामरुणव-
र्णानां रश्मीनामुपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदित्यलोकस्था इत्यर्थः । किं च हे पि-
तरः पुत्रेभ्यो यजमानेभ्यः तस्य वस्वः वसुनो धनस्य प्रयङ्क्त दत्त कर्मणि षष्ठी
यदभीष्टं धनं तदत्त । पितॄणां पुत्रा एव यजमानाः । ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं
रसं दधात स्यापयत ॥ ६३ ॥

यमग्ने कव्यवाकून त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।

तं नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ ६४ ॥

हे अनुष्टुभौ । कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वक्तुतीति कव्यवाकूनः कव्यपुरीषपुरी-
षेषु ज्युडिति [पा० ३.२.६५.] ज्युट्प्रत्ययः । हे कव्यवाकून हे अग्ने त्वं चित् त्व-
मपि यं रयिं कृविर्लक्षणां धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं देवत्रा
देवेषु पनय देहि पनतिर्दानकर्म देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना [पा० ५.४.५६.] सप्तम्यर्थे
देवात् त्राप्रत्ययः । कीदृशं रयिं गीर्भिः वाग्भिः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावषट्कारल-
क्षणाभिः श्रवाय्यं श्रोतुं योग्यम् श्रुदक्षिस्पृद्धिगृद्धिदयिभ्य आय्य इति [उष्णां ३.
१५.] शृणोतेराय्यप्रत्ययः । तथा युजं युज्यतऽइति युक् तम् द्विप् चेति [पा० ३.२.
७६.] द्विप्प्रत्ययः योग्यम् ॥ ६४ ॥

योऽग्निः कव्यवाकूनः पितृन्यक्तदत्तावृधः ।

प्रेडु कृव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ६५ ॥

यः कव्यवाकूनोऽग्निः पितृन्यक्तदिष्टवान् लेढोऽडाढौ सिब्बडुलं लेढि इतो
लोपः । कीदृशान्पितृन् ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतवृधः संहितायां दीर्घः तान् । सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च कृव्यानि कृवींषि प्रवो-
चति प्रब्रवीतु इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वदत्वित्यर्थः । इत् उ निपातौ
पादपूरणौ । आकारः समुच्चयार्थः । व्यत्ययेन वचेः शपि वच उमिति [पा० ७.४.
२७.] हान्दस उमागमः ॥ ६५ ॥

त्वमग्निर्इतिः कव्यवाकनावाङ्मयानि सुरभीणि कृवी ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया तेऽन्नन्नद्धि त्वं देव प्रयता कृवीषि ॥ ६६ ॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । हे कव्यवाकन हे अग्ने त्वं कव्यानि कृवीषि सुरभीणि कृवी
मुगन्थानि कृत्वा अवाट् वरुसि स्म । वरुर्लुङि इडागमाभावे सिचो लोपे रूप-
मवाट् । स्नाय्यादयश्चेति [पा० ७.१.४१.] कृवीति निपातः । कीदृशस्त्वम् इतिः
स्तुतः देवैर्हविर्भिश्च । किं च कव्यानि उवा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रा-
दाः दत्तवानसि ददातेर्लुङि रूपम् । ते च पितरः अन्नन् भक्षयन्ति स्म यस्मै अदने
इत्यस्य रूपम् । हे देव त्वमपि अद्धि कृवीषि भक्षय अद् भक्षणे लोट् कीदृशानि
कृवीषि प्रयता प्रयतानि श्रुद्धानि ॥ ६६ ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म याँः॥५३॥ च न प्रविद्म ।

त्वं वेत्थ यति ते ज्ञातवेदः स्वधाभिर्गन्तव्यं सुकृतं जुषस्व ॥ ६७ ॥

ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति याँश्च पितृन्वयं विद्म
जानीमः उ पादपूर्णाः याँश्च पितृन् वयं न प्रविद्म प्रकर्षेण जानीमः । हे ज्ञात-
वेदः ते पितरो यति यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्थ जानासि । या संख्या येषां ते
यति किमः संख्यापरिमाणोऽइत्यादिना [पा० ५.२.४१.] सूत्रेण यत्तद्व्यामपि उति-
रिति वार्तिकेन यत्शब्दात् उतिप्रत्ययः उति चेति [पा० १.१.२५.] तस्य षट्संज्ञ-
त्वात् षट्भ्यो लुगिति [पा० ७.१.२२.] जसो लुक् । यद्वा यतीन् शुचीन् नित्यनै-
मित्तिकानुष्ठानैर्निष्पापान् ते तान् त्वं वेत्थ यति विभक्तिलोपः ते इत्यत्र व्यत्य-
येन जस् । किं च स्वधाभिः पितृणामन्नैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं त्वं जुषस्व से-
वस्व ॥ ६७ ॥

इदं पितृभ्यो नमोऽस्त्वग्य ये पूर्वीसो यः उपरास इयुः ।

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विनु ॥ ६८ ॥

ये पितरः पूर्वासः पूर्वे इयुः स्वर्गं जग्मुः ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते वि-
रमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः सन्त इयुः परं ब्रह्म प्रापुः । ये च

पार्थिवे रजसि पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निषत्ताः आभि-
मुख्ये निषत्ताः नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८. २. ६१.] निष्ठायां निपातः । ये वा
वा समुच्चयार्थः ये च नूनं निश्चितं विनु प्रज्ञासु यजमानलक्षणासु निषत्ताः ।
कीदृशीषु विनु सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं यासां ताः सुवृजनास्तासु धर्मवृष-
बलयुक्तासु । अग्न्यास्मिन्दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्गब्रह्माग्निपयजमानस्येभ्यः इदं न-
मोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

अथा यथा नः पितरः परासः प्रज्ञासोऽग्न्यऽऋतमाश्रुषाणाः ।

शुचीद्यन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तोऽअरुणीरपवन् ॥ ६९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं पितरः अध अथानन्तरं देह्यात्रोत्तरकालं यथा येन प्र-
कारेण शुचि सुपो लोपः इदेवार्थे शुचिं निर्मलं दीधितिं रविमण्डलमेव अयन्
प्राप्ताः अय गतौ लङ् अउभाव आर्षः । कीदृशाः पितरः परासः परा उत्कृष्टाः
प्रज्ञासः प्रज्ञाः पुराणाः ऋतं यजमाश्रुषाणाः अश्रुवाना व्याप्नुवन्तः । एवम्भूताः पि-
तरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा वयमपि अरुणीः अरुणवर्णाः सूर्यदीधि-
तिमपवन् अपवृणुमः सूर्यरश्मीनपवृत्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः वृज् वरणे
विकरणव्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि वृषम् अउभावः पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । कीदृ-
शा वयमुक्थशासः यज्ञेषु उक्थानि शस्त्राणि शंसन्ति वदन्ति ते उक्थशासः द्विप्
संहितायां दीर्घः । तथा क्षामा क्षामां भूमिं भिन्दन्तः वेदिचात्रालयूपावटोपरवा-
दिखननैर्विदारयन्तः सर्वोपकर्णैर्यज्ञं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

उशन्तस्त्वा निधीमक्षुशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशन्त आर्वह पितृन्क्षुविषेऽअत्तवे ॥ ७० ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने उशन्तः कामयमाना वयं तं त्वा निधीमहि स्थापयामः ।
कामयमाना एव वयं त्वां समिधीमहि संदीपयामः । त्वं च उशन्कामयमानः सन्
उशन्तः कामयमानान्पितृनावह आनय किं कर्तुं क्षुविषे अत्तवे क्षुविः अत्तुं भक्ष-
यितुम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ७० ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विद्या यदज्ञय स्पृधः ॥ ७१ ॥

ऐन्द्रो गायत्री अग्रिमानुवाकनिदानभूता । के इन्द्र यत् यदा त्वं विद्याः स्पृधः
सर्वान्संग्रामानजयो जितवानसि तदा अपां फेनेन जलडिण्डीरेण नमुचेरसुरस्य
शिरः उदवर्तयः हिनवानसि उत्पूर्वो वृतिः हेदार्थः ॥ ७१ ॥

VI. सोमो राजामृतं सुत ऋजीषेणाजकृन्मृत्युम् ।

ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्थस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु
॥ ७२ ॥

का° [११.२.२४.] सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत् । अष्टर्चेना-
नुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान्सुराग्रहांश्चाध्वर्युरुपतिष्ठते यद्वा चतुर्भिः पयो-
ग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठक्रमादत्रालेखीत्यर्थः ॥
अश्विसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः आग्यास्तिस्रो मक्षाबृहत्याः यस्याश्चत्वारः पादा
अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा मक्षाबृहती । सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृ-
तममृतद्वयो रसद्वयो भवति स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत ऋजीषेण
ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण मृत्युं स्थूलभावमजकृत् जकृति । ऋतेन
अनेन सत्येन एतत्सत्यम् ज्ञातम् यत् अन्यसोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविच्य
पानं शुक्रं शुक्लं शुद्धमत एव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयात् पयश्चेन्द्रस्येदृशं भवतु की-
दृशम् इन्द्रियं वीर्यवत् अमृतमन्नरामरवप्रदं मधु मधुरं च ॥ अपां फेनेनेत्यस्य म-
न्त्रस्यास्याष्टर्चानुवाकस्य च श्रुत्या सम्बन्ध उक्तः [१२.७.३.४.] तस्य शीर्षि हिन्वे
लोकितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्मादबीभत्सन्त त एतदन्धसो विपानमपश्यत्सो-
मो राजामृतं सुत इति तेनैनं स्वदयित्वात्मन्नदधतेति । यथा एककारणानि व-
स्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते यथा च पृथग्भूतानि संमृष्टानि पुनर्विविच्यन्ते ए-
वमयमपि लोकितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाकार्थः ॥ ७२ ॥

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत्कुङ्गाङ्गिरसो धिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७३ ॥

आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा कुङ् कंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः स-

काशात्क्षीरं दुग्धमपिबत्पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव कंसः पिबती-
ति जातिस्वभावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शुक्रं भवतु अथेन्द्रस्य
पयो वीर्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा कृत्स्नः शुचिषत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७४ ॥

कंसः आदित्यः अद्भ्यः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेदद्वयैः किरणैर्यथा सोमं व्य-
पिबत्पिबति सोमोदकाभ्यां रविः सोममेव पिबति । ऋतेनेत्युक्तम् । कीदृशो र-
विः शुचिषत् शुचि निर्मले गगने सीदतीति शुचिषत् ॥ ७४ ॥

अन्नात्परिस्तुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः ।

ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७५ ॥

अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । प्रजापतिः प्रथमशरीरी परिस्तुतोऽन्नात् सुरात्र-
पादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणोऽपि व्यपिबत् विविच्य पीतवान् क्षत्रं च व्य-
पिबत् वशीचकार क्षत्रियस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमं च व्यपिबत् अनेन
सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

रेतो मूत्रं विजृहति योनिं प्रविशदिन्द्रियम् ।

गर्भो जरायुणावृत उल्बं जृहति जन्मना ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७६ ॥

अतिशक्नोति द्वे षष्ठ्यक्षरातिशङ्करी । इन्द्रियं पुम्प्रजननं शिञ्चं योनिं स्त्रीप्रज-
ननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजृहति त्यजति योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजृ-
हति समानद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते । जरायुणा
गर्भविष्टनेनावृतः गर्भः जन्मना कृत्वा उल्बं जरायु जृहति । भिन्नस्थानानामेकद्वार-
ाणामाद्यमुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम्
॥ ७६ ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः ।

अथ्रद्धामनृतेऽर्द्धाङ्गद्व्याऽसत्ये प्रजापतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७७ ॥

प्रजापतिः रूपे रूपवती मूर्तिमती सत्यानृते दृष्ट्वा व्याकरोत् व्याकरणां पृथ-

क्लं कृतवान् इदं सत्यमिदमनृतमिति पृथगवास्थापयत् । तदेवाह । अनृते अश्र-
द्धां नास्तिव्यमदधात् अस्थापयत् अनृतस्याश्रद्धानिमित्तत्वात् । सत्ये अश्रद्धामदधात्
सत्यस्य अश्रद्धानिमित्तत्वात् अश्रद्वास्तिव्यबुद्धिः अनेन ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

वेदेन वृषे व्यपिबत्सुतासुतौ प्रजापतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रि० ॥ ७८ ॥

महाबृहती । प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः वृषे वेदेन ज्ञानेन त्रया वि-
द्या वा व्यपिबत् विवच्य पीतवान् सुतः सोमः असुतः पयः परिसुच । ऋतेने-
त्युक्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वा परिसुतो रसं शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत् । पयः सोमं प्रजापतिः ॥

ऋतेन सत्यमिन्द्रि० ॥ ७९ ॥

अतिजगती । प्रजापतिः परिसुतः सुराया रसं दृष्ट्वा शुक्रेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः
सोमं च शुक्रं शुक्लं शुद्धं कृत्वा व्यपिबत् वियुज्य पीतवान् । ऋतेनेत्युक्तार्थम्
॥ ७९ ॥

VII. सीसेन तन्न मनसा मनीषिणा ऊर्णामूत्रेण कवयो वयन्ति ।

अश्विना यज्ञं सविता सरस्वतीन्द्रस्य वृषं वरुणो भिषज्यन् ॥ ८० ॥

का० [११.४.१२.] खुरैर्वसाग्रहान्दात्रिंशतं जुहोति सीसेनेति प्रत्युचम् । प-
ञ्चपलो ग्रह इति परिशिष्टोक्तेः ऋषभखुराणां महत्वाच्चार्षभैः खुरैः पशूनां वसां
गृहीत्वा सीसेनेति प्रतिमन्नं द्वात्रिंशत्संख्यान्सुराग्रहान्जुहोति एकेन मन्त्रेण द्वयो-
र्होम इत्यर्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्यः जगतीभिर्जुहोतीति [१२.
८.३.१३.] श्रुतिबलाद्वृक्षत्तरन्यूनानामपि (36.) कासां चिज्जगतीवमेव । दस्मादि-
भिर्यथा इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते । अश्विना अश्विनौ द-
क्षौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं सौत्रामणीं वयन्ति निष्पाद-
यन्ति । केन सीसेन ऊर्णामूत्रेण च सीसेन शष्यक्रयणादूर्णया (37.) तोक्कक्रय-
णात् ताभ्यां यज्ञनिष्पादनमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सीसेन ऊर्णामूत्रेण च तन्नमिव
यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्नमद्गदविशेषं वयति ऊर्णामूत्रेण च तन्नं प-

टं (38.) वयति तद्वत् तन्नं राष्ट्रि च सिद्धात्ते परहन्दाप्रधानयोः अङ्गदे कुटुम्ब-
कृते तलुवानि परिहृद् इति कोशात् । कीदृशा अश्व्यादयः मनीषिणाः मेधाविनः ।
कवयः क्रान्तदर्शनाः । इन्द्रस्य त्वं भिषज्यन् भिषज्यन्तः भिषज् रुग्णये कण्डादित्वा-
द्यक् ततः शतृप्रत्ययः वचनव्यत्ययः । इन्द्रभैषज्याय यज्ञं वयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

तदस्य त्वममृतं शचीभिस्तिस्त्रो दधुर्देवताः सः सराणाः ।

लोमानि शण्यैर्विदुधा न तोक्मभिस्त्वगस्य मांसमभवन्न लाजाः ॥ ८१ ॥

तिस्त्रो देवताः अश्विसरस्वत्यः सराणाः सम्यक् रममाणाः सत्यः अस्येन्द्रस्य
तदमृतममरणधर्मि त्वं शचीभिः कर्मभिः संदधुः (39.) कर्मङ्गैः संधानं चक्रुः तदे-
वाह लोमानि इन्द्रोमाणि शण्यैर्विदुव्रीहिभिः संदधुः अस्येन्द्रस्य त्वक् त्वं च
तोक्मभिः विदुव्यैर्विदुधा संदधुः लाजा न लाजाश्चास्य मांसं समभवत् । अध्याय-
समाप्तिपर्यन्तं नकाराः सर्वे चकारार्थाः ॥ ८१ ॥

तदश्विना भिषजा रुद्रवर्तनी सरस्वती वयति पेशोऽन्तरम् ।

अस्थि मज्जानं मासरैः कारोतरेण दधतो गवां त्वचि ॥ ८२ ॥

रुद्रवत् वर्तनिर्मगी ययोस्तौ रुद्रवर्तनी रुग्णवर्तनी (40.) वा भिषजा भिष-
जौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती च तदन्तरं शरीरान्तर्वर्ति पेश इन्द्रस्य त्वम्
वयति वयन्ति सम्बध्नन्ति वचनव्यत्ययः । तदेवाह मासरैः शण्यादिचूर्णाचरुनिःस्राविः
(41.) अस्थि सम्बध्नन्ति कारोतरेण गलनवासमा मज्जानं वयन्ति । कीदृशास्ते ग-
वां त्वचि चर्मणि दधतः सुरां स्थापयन्तः ॥ ८२ ॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसु नासत्याभ्यां वयति दर्शतं वपुः ।

रसं परिस्रुता न रोहितं नम्रदुर्धरिस्तसरं न वेम ॥ ८३ ॥

नासत्याभ्यामश्विभ्यां संहिता सरस्वती वसु धनं दर्शतं दर्शनीयं वपुश्च वयति
पटमिव सृजति इन्द्रस्येति शेषः कीदृशं वसु पेशलं पेश इति हिरण्यवपुषोर्नाम
[निघं १, २, ३, ७.] पेशं लाति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्वपुषवद्वा (42.) । मनसा
विचार्येति शेषः । परिस्रुता परिस्रुतः सुरायाः रोहितं लोहितं रसं न रसं च वय-

ति इन्द्रवपुषो रञ्जनाय अत एव वेदेषु रोहितः इन्द्रः पठति । अथ तदा नम्रहुः
किण्वः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं वेम न वेमा च भवति तसरवेमा-
नौ कुविन्दानां प्रसिद्धौ । कीदृशो नम्रहुः धीरः धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः मा-
दक इत्यर्थः विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनात् नम्रहोः कर्तृत्वं विवक्षि-
तम् ॥ ८३ ॥

पयसा शुक्रममृतं जनित्रं सुरया मूत्राज्जनयन् रेतः ।

अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊर्वधं वातं स्रुं तदारात् ॥ ८४ ॥

प्रकृतत्वादश्विनौ सरस्वती च पयसा दुग्धेन रेतो वीर्यं जनयन्त उद्पादयन्
अउभाव आर्षः इन्द्रस्येति शेषः । कीदृशं रेतः शुक्रं शुक्लम् अमृतमनश्यत् जनि-
त्रं जनयतीति जनित्रं जननशीलम् । आरात् समीपे स्थित्वा तत्प्रसिद्धमूर्ध्वं वातं
नाडीगतं स्रुं च (43.) सुरया कृत्वा मूत्रात् मूत्रं चाजनयन्त (44.) आमाशयगत-
मन्नमूर्ध्वम् पक्षाशयगतमन्नं स्रुम् । कीदृशास्ते अमतिं बध्यभावं (45.) दुर्मतिं
दुर्बुद्धिं च बाधमाना निवर्तयन्तः सदुद्धिं ददत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेण सत्यं पुरोडाशेन सविता ज्ञान ।

यकृत्क्लोमानं वरुणो भिषज्यन्मत्स्ने वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य हृदयेण हृदयं ज-
ज्ञान जनयति । सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य सत्यं ज्ञान । वरुणो भिषज्यन् इ-
न्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन्सन् यकृत् कालाखण्डं क्लोमानं गलनाडिकां च ज्ञान ।
वायव्यैः सौमिकौर्धपात्रैः मत्स्ने हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी पित्तं न पित्तं च मि-
नाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः सौमिकान्यौर्धपात्राणि वायव्यसंज्ञानि ॥ ८५ ॥

आन्त्राणि स्थालीर्मधु पिन्वमाना गुदाः पात्राणि सुदुघा न धेनुः ।

श्वेनस्य पत्रं न ब्रीह्या शचीभिरासन्दी नाभिरुदरं न माता ॥ ८६ ॥

स्थालीः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन् कीदृश्यः स्थाल्यः मधु पिन्वमानाः मधु
सिञ्चत्यः । पात्राणि गुदा गुदस्थानान्यभवन् । सुदुघा न धेनुः शोभनं दुग्धे सा

सुडुधा दोग्ध्री च धेनुः आदित्येष्टेर्दक्षिणावृषा गुदा एवाभवत् । श्येनस्य पत्रं च
प्रीक्षा हृदयवामभागस्थः शिथिलमांसपिण्डः गुल्फसंज्ञोऽभवत् । आसन्दी शची-
भिर्नाभिरुदरं चाभवत् कीदृश्यासन्दी माता जननीस्थानीया आसन्ध्यामभिषिच्यते
ऽतस्ततो जायतऽइव । नाश्वार्थाः ॥ ८६ ॥

कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिर्घस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भोऽञ्जतः ।

प्राशिर्व्यक्तः शतधार उत्सो दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा वनिष्ठुः स्थूलान्नं जनिता जन-
यति । यस्मिन्कुम्भे योन्यां कुम्भरूपे योनौ स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः सुरावृ-
ष उषितः । शतधार उत्सः कूपतुल्यः कुम्भः व्यक्तः स्पष्टः प्राशिः शिश्रोऽभवत् ।
कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे दुग्धे अन्नं पूरयति लोपस्तऽआत्मने-
पदेधिति [पा० ७. १. ४१.] तलोपः ॥ ८७ ॥

मुखं सदस्य शिर् इत्सतेन जिह्वा पवित्रमश्विनासत्सरस्वती ।

चयं न पायुर्भिषगस्य वालो वस्तिर्न शेषो ह्रसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

अस्येन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् सतशब्दस्यान्तलोपश्छान्दसः स-
तेन इत् सतेनैवास्य शिरोऽभूत् । पवित्रं जिह्वाभवत् । अश्विना अश्विनौ सरस्व-
ती च आसन् अस्येऽभवन् । चयं च पायुरिन्द्रियमभूत् । वालो सुरागलनव-
स्त्रमस्येन्द्रस्य भिषग्वैद्यो वस्तिर्गुदं शेषो लिङ्गं चाभूत् वालेन त्रयं ज्ञातम् कीदृ-
शः शेषः ह्रसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यां चक्षुर्मृतं ग्रहाभ्यां ह्यगेन तेजो हविषा श्रुतेन ।

पद्माणि गोधूमैः कुवलेरुतानि पेशो न शुक्रमसितं वसति ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते ग्रहाभ्यामश्विदेवत्याभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्चरं
क्रियते । श्रुतेन पक्षेन हविषा ह्यगेन ह्यगवृषेण पक्षहविषा तेजश्चक्षुःसम्बन्धि
क्रियते । गोधूमैः पद्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते कुवलेर्बदरैः उतानि चक्षुर्निवि-
ष्टानि लोमानि क्रियन्ते । शुक्रं शुक्लमसितं कृत्वा च पेशः रूपं शुक्लकृत्ते नेत्रगते

वृषे वसति आह्वयति कुर्वति इत्यर्थः (46.) प्रकृतत्वादश्विनौ कर्तारौ ॥ ८१ ॥

अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था अमृतो ग्रहाभ्याम् ।

सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि बर्हिर्वदरैर्जज्ञान ॥ १० ॥

अविः सारस्वतो मेषश्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां वीर्यायावस्थितः । ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था मार्गोऽमृतः अनश्चरः क्रियते । सरस्वती उपवाकैर्ववाङ्मुरैः कृत्वा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जज्ञान जनयति । बर्हिर्वदरैः सह नस्यानि नासिकाभवानि लोमानि जज्ञान ॥ १० ॥

इन्द्रस्य वृषमृषभो बलाय कर्णाभ्यां श्रोत्रममृतं ग्रहाभ्याम् ।

यवा न बर्हिर्भ्रुवि केसराणि कर्कन्धुं जज्ञे मधु सारघं मुखात् ॥ ११ ॥

ऋषभः बलाय सामर्थ्यायेन्द्रस्य वृषं चक्रे । ग्रहाभ्यामिन्द्राभ्याममृतं भूतभविष्य-
द्वर्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोश्चक्रे कर्णशङ्कुल्योः
श्रोत्रेन्द्रियं स्थापितमित्यर्थः । यवा बर्हिश्च भ्रुवि भ्रुवोः केसराणि लोमान्यभवन्
कर्कन्धुं बदरं मुखात् सारघं मधु तत्तुल्यं लालाश्लेष्मादि जज्ञे सरघा मधुमक्षिका
तत्सम्बन्धि सारघम् यथा मधु नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गभ्यो भ-
वति इति लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ११ ॥

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोमं मुखे श्मश्रूणि न व्याघ्रलोम ।

केशा न शीर्षन्यशसे श्रियै शिखा सिंहस्य लोमं विषिरिन्द्रियाणि ॥ १२ ॥

आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि लोमानि तानि वृकस्य लो-
मानि लोमेति ज्ञातावेकवचनम् । मुखे यानि श्मश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम ।
शीर्षन् शीर्षि शिरसि च यशसे यशोऽर्थं ये केशाः या च श्रियै शोभायै शिखा
या च विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोम ॥ १२ ॥

अङ्गान्यात्मन्भिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती ।

इन्द्रस्य वृषं शतमानमार्गुश्चन्द्रेण ज्योतिर्मृतं दधानाः ॥ १३ ॥

भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मनि अङ्गान्यवयवान्समधातां

समयोजयताम् सरस्वती तत् तमात्मानमङ्गैः समधात्संदधे । कीदृशा अश्व्यादयः
इन्द्रस्य वृषमायुश्च चन्द्रेणाल्लादकेन ज्योतिर्ज्योतिषा सहामृतमनश्चरं दधानाः स-
म्यादयन्तः कीदृशं वृषं शतमानं शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् त-
ज्जगत्पूज्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्चिभ्यां पत्नी सुकृतं विभर्ति ।

अपा७ रसेन वरुणो न साम्नेन्द्र७ श्रियै जनयन्नप्सु राजा ॥ १४ ॥

सरस्वती अश्चिभ्यां पत्नी अश्चिनोः पत्नी भूत्वा योन्यामन्तर्योनिमध्ये गर्भमिन्द्र-
लक्षणां सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं विभर्ति । अप्सु राजा अपामीश्वरो वरुणः
अपां रसेन साम्ना उदकरसभूतेन साम्ना इन्द्रं श्रियै जनयन्तन् विभर्तीत्यनुषङ्गः ।
नश्चार्थः ॥ १४ ॥

तेजः पशूना७ हविरिन्द्रियावत्परिस्नुता पयसा सारधं मधु ।

अश्चिभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या सुतासुताभ्याममृतः सोम इन्दुः ॥ १५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥

भिषजा भिषग्भ्यामश्चिभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत् इन्द्रियवत् वीर्यवत् पशू-
नां सम्बन्धि हविरादाय परिस्नुता पयसा च सह सारधं मधु चादाय इन्द्रार्थे ते-
जो दुग्धं स्रावितम् । सुतासुताभ्यां परिस्नुत्ययोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृतवृषः इ-
न्दुरैश्वर्यप्रदः सोमश्च दुग्धः ॥ एवं यैः सरस्वत्यश्चिभिरिन्द्राय नानाद्रव्येभ्यो नाना-
रसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः सौत्रामणीद्रष्टृभ्यो नमः ॥ १५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सुरादीन्द्राभिषेकालोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥

इति वेददीपे सौत्रामणीप्रकरणे ऊनविंशोऽध्यायः (47.) ॥ ११ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

१-३ [प्राङ् सोमो - प्रत्यङ् सोमो]. ४ ॥ १-४ ॥ ५. ६ [न जग्मुः] ॥ ५ ॥ ७ [विम-
सि] ॥ ६ ॥ ८-११ a ॥ ७-१० ॥ ११ b. c [पापेन] ॥ ११ ॥ २० [पुरोत्ताशैर्हं]
॥ २० ॥ २५ [प्रणवैः] ॥ २५ ॥ २६ [इत्ताभिर्भ०] ॥ २६ ॥ ३३ [अश्चिनाऽइन्द्र-

मं] ॥ ३३ ॥ ३६ a. b. c ॥ ३६ ॥ ३६ d. e. f. g ॥ ३७ ॥ ३७ a ॥ ३८ ॥ ३७ b
 ॥ ३९ ॥ ३८-४१ ॥ ४०-५१ ॥ ५२-५५ ॥ ५२-५५ ॥ ५७ ॥ ५६ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
 ५९ ॥ ५८ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० [स्वरात्सुं] ॥ ६० ॥ ६६ [वमग्रर्हति तो ज्ञा-
 तवेदोऽवाडुव्यां] ॥ ६६ ॥ ६८ ॥ ६७ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ७३. ७४. ७५ ॥ ७३ ॥
 ७६ ॥ ७४ ॥ ७७ ॥ ७५ ॥ ७८. ७९ ॥ ७६ ॥ ८०-८५ [पुरोत्ताशेन] ॥ ७८-८२ ॥
 ८६-९५ ॥ ८३-९२ ॥

२०. १ [क्षत्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसि]. २ [मृत्योष्णाहि] ॥ ९३ ॥ ३-८
 ॥ ९८-९९ ॥ १ [°नन्दाऽआपडौ] - पसः ॥ १०० ॥ १ जङ्घाभ्यां - १० गोषु ॥ १०१ ॥
 १० प्रत्यङ्गेषु - यज्ञे ॥ १०२ ॥ ११ ॥ १०३ ॥ १२ - सामभिः ॥ १०४ ॥ १२ सा-
 मान्यु° - स्वाहा ॥ १०५ ॥ १३ ॥ १०६ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु षट्शतम् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥

I. a. क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि ।

b. मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

का° [११. ४. ७.] सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निर्दधाति क्षत्रस्य
 योनिरिति । जानुप्रमाणपादामासन्दीं वेद्योर्मध्ये निर्दधाति सोमासन्दीवदिति मु-
 ङ्गरज्जुव्युताम् आसन्द्या द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थः ॥
 आसन्दीदेवताका द्विपदा गायत्री । हे आसन्दि त्वं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानम-
 सि । आसन्द्यामभिषिक्तो गुणधर्मानर्हति रज्जेति भावः । क्षत्रस्य नाभिर्नरुनं ब-
 न्धनं चासि ॥ का° [११. ४. ८.] कृत्वाजिनमस्यामास्तृणाति मा वेति । अस्यामास-
 न्यां कृत्वाजिनं हृदयेदित्यर्थः ॥ यजुः कृत्वाजिनदेवत्यम् प्राजापत्या गायत्री । य-
 ज्ञाध्यासेन कृत्वाजिनं प्रार्थयति । हे कृत्वाजिन आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः त्वं च
 मा मां मा हिंसीः मा जहि । यज्ञो वै कृत्वाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसायै इ-
 ति [१२. ८. ३. १.] श्रुतिः ॥ १ ॥

a. निषसाद् धृत° । b. मृत्योः पाहि । c. विद्योत्पाहि ॥२॥

का° [११.४.१.] तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति । यजमानः कृत्ताग्निने उपविशेत् ॥ व्याख्याता [१०.२७.] ॥ का° [११.४.१०.११.] पादयो रुक्माऽउपास्यति राजतऽस्ये मृत्योरिति सौवर्णऽशिरस्येके विद्योदिति । आसन्त्युपविष्टयजमानस्य पादयोरधो रुक्मौ मण्डलाकारौ भूषणविशेषौ न्यस्यति राजतं स्ये मृत्योरिति मन्त्रेण सौवर्णं दत्ते विद्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके ऊचुरिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्ये यजुषी दैव्यौ वृहत्पौ । हे रुक्म मृत्योः अकालमरणान्मां पाहि रक्ष । हे सौवर्ण रुक्म विद्योत् विद्युतः मां पाहि विद्योततऽइति विद्योत् विद्युत्प्रत्यये गुणः विद्युत्पातादन्नेत्यर्थः ॥२॥

a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मुखा पृथो हस्ताभ्याम् ।

b. अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायामिषिञ्चामि ।

c. सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नायायामिषिञ्चामि ।

d. इन्द्रस्येन्द्रियेण वन्ताय श्रियै यशसेऽभिषिञ्चामि ॥३॥

का° [११.४.१४.] सर्वसुरभ्युन्मृदिताऽश्विनोर्भैषिञ्चत्या मुखादवस्त्रावयन्प्रतिदिशऽसर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्याऽइन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । वेतसमात्रस्यापितैर्वसाग्रहणैः प्रतिदिशं स्थितोऽध्वर्या मुखादवस्त्रावयन्नासन्दीस्थं यजमानमभिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण कीदृशम् सर्वैः सुरभिभिश्चन्दनकर्पूरकस्तूरीकिसरादिभिरुद्धर्तितम् । सावित्रं यजुर्देवस्य वेति सर्वत्र त्रिष्वपि मन्त्रेघ्रन्विति । चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे स्थितस्त्रिभिर्मन्त्रैर्महाव्यादृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वा । व्याख्यातम् ॥ अश्विनोः । त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि आद्यं प्राज्ञापत्या वृहती द्वे ऋगायत्र्यौ । हे यजमान अश्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा त्वामभिषिञ्चामि भिषजः कर्म भैषज्यम् किमर्थं तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय सर्वत्रास्रलितवेदवेदाङ्गनिता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ सरस्वत्यै भैषज्येन पथ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्या भिषकर्मणा च भवन्तं देवमभिषिञ्चामि किमर्थं वीर्यायान्नायाय वीर्यं सामर्थ्यम् अन्नाद्यमन्नभक्षणसामर्थ्यम् तस्मै ॥ इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रियपाठवेन सामर्थ्येन च त्वा-

मभिषिञ्चामि किमर्थं बलाय सामर्थ्याय श्रियै सर्वसमृद्धौ यशसे कीर्त्यै ॥३॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्मै वा कायं वा । सुशोकं सुमङ्गलं सत्यराजन् ॥४॥

का° [११.४.११.] यज्ञमानमालभते कोऽसीति । अध्वर्युयज्ञमानं स्पृशति ॥ प्राज्ञापत्या गायत्री उल्लिग्गर्भा षट्सैतैकादशोल्लिग्गर्भेति वचनात् । हे यज्ञमान त्वं कः प्रज्ञापतिः असि अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रज्ञापतिरसि प्रज्ञापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि । कस्मै प्रज्ञापतिपदप्राप्तये त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः कायं प्रज्ञापतिभावाय चाभिषिक्तवान् ॥ का° [११.४.२०.] सुशोकित्यालब्धो ह्वयति । अध्वर्युणा स्पृष्टो यज्ञमानः सुशोकादिसंज्ञान्नरानाह्वयति ॥ हे सुशोकं दृष्टीति शेषः शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्य । शोभनं मङ्गलमुद्यो यस्य स सुमङ्गलः हे सुमङ्गलं त्वमेहि । हे सत्यराजन् एहि सत्योऽविनाशी राजा प्रभुर्यस्य सः ॥४॥

शिरो मे श्रीर्यशो मुखं विषिः केशाश्च श्मश्रूणि ।

राजा मे प्राणोऽमृतं सम्राट् चक्षुरिविराट् श्रोत्रम् ॥५॥

का° [११.४.२१.] अङ्गानि चालभते यथालिङ्गं शिरो मङ्गति प्रतिमन्त्रम् । यज्ञमानो यथालिङ्गमङ्गान्यालभते ॥ इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पञ्चर्चं तत्र तृतीया गायत्री अत्या अवसाना महापङ्क्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः । अभिषिक्तो यज्ञमान इन्द्र-
द्वय आत्मानं सर्वात्मकं पश्यन्नाह । मे मम शिरः श्रीः शोभास्तु वर्तते वा मे मुखं यशोऽस्तु केशाः श्मश्रूणि मुखलोमानि च विषिर्दतिरस्तु । राजा दीप्यमानो मे मम प्राणो मुखवायुरमृतमस्तु । चक्षुरिन्द्रियं सम्राट् अस्तु सम्यक् राजते सम्राट् । श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमस्तु ॥५॥

जिह्वा मे भद्रं वाक्महो मनो मन्युः स्वराट्भामः ।

मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥६॥

मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणवृषमस्तु । वाक् वागिन्द्रियं महः मध्यते पूत्यते महः पूज्यमानास्तु महतेरमुन्प्रत्ययः । मनो मन्युः क्रोधवृषमस्तु क्रोधफलं ददातु । भामः क्रोधः स्वराट् स्वेनैव राजमानोऽस्तु न तु कुतश्चित्प्रतिहन्यतामि-

त्यर्थः तदुक्तम् शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोद्वहति सेवकजनोऽपि अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विडम्बयितुमिति । अङ्गुलयो मोदाः आनन्दद्वयाः सन्तु मोदते ता मोदाः पचाद्यच् । अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टरूपाः सन्तु । मे मम मित्रं सहः अस्तु सहते अभिभवति शत्रुमिति सहः रिपुनाशकमस्तु ॥ ६ ॥

बाहू मे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म वीर्यम् । आत्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ७ ॥

मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः । इन्द्रियं च बलं स्वकार्यक्षममस्तु । मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः । मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयं च क्षत्रं क्षतात् त्राणकरमस्तु ॥ ७ ॥

पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमधसौ ग्रीवाश्च श्रोणी ।

ऊरूश्चरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

मे मम पृष्टीः पृष्ठप्रदेशो (1.) राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु । मे मम उदरमधसौ स्कन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कटिदेशौ ऊरू सक्थिनी अरत्नी हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु प्रजावत्पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत् ।

आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः ।

जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु । भसत्स्त्रीप्रजननमपचितिः प्रजापमस्तु सुभगमस्तु यज्ञमानपत्नीविषयमेतत् । मे आण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन सम्भोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ तत्सुखभोक्तारौ भवतामित्यर्थः । पसः पसतेः स्पृशतिकर्मण इति यास्कोक्तिः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं सम्पत्तिः सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः । जङ्घाभ्यां पद्भ्यां चाहुं धर्मोऽस्मि उपलक्षणमेतत् सर्वज्ञैर्मन्त्रपोऽस्मि धर्मरूपत्वादिव विशि प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि धर्मप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु ।
 प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावापृ-
 थिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥ १० ॥

का° [११.४.२३.] कृत्वाग्निनेऽवरोहति प्रति क्षत्रं इति । आसन्दीतो यज्ञमा-
 नः कृत्वाग्निनेऽवतरति ॥ विश्वदेवदेवत्यं यज्ञः अतिशङ्करी । अहं क्षत्रे प्रतिति-
 ष्टामि क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रं देशे अश्वेषु गोषु अङ्गेषु कर्पा-
 दाग्नवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथि-
 व्योः स्वर्गलोकयोः यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि । क्रियापदावृत्तिः फ-
 लातिशयग्योतनार्था । क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्रा-
 प्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगत्वम् आत्मप्रतिष्ठा निराधिवम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः
 द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् वश्यविश्वः पशु-
 मान्निराधिव्याधिः श्रीमान्यज्ञकर्ता च भवेयमिति भावः ॥ १० ॥

त्रया देवा एकादश त्रयस्त्रिंशः सुराधसः ।

बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा देवैरवन्तु मा ॥ ११ ॥

का° [११.५.८.] त्रया देवा इति शस्त्रान्ते नुहोति । शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते
 त्रया इति (२.) कण्डिकाद्यात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं नुहोति ॥ अथ-
 साना विश्वदेवदेवत्या (३.) पङ्क्तिः । एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा मा-
 मवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः त्रयाः त्रयोऽवयवा येषां ते संख्याया अवयवे तयप् [पा°
 ५.२.४२.] द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेति [पा° ५.२.४३.] अयज्ञादेशः । एकादश त्रिगु-
 णा इत्यर्थः ते च कतीति स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशः तिसृभिरधिका त्रिंशत्संख्या ये-
 षां ते त्रयस्त्रिंशत्संख्या इत्यर्थः । सुराधसः शोभनं राधो येषां ते राध इति धन-
 नाम राधुवत्यनेनेति [निरु° ४.४.] यास्कोक्तेः । तथा बृहस्पतिपुरोहिताः बृह-
 स्पतिः पुरोहितो येषां ते । तथा सवितुः देवस्य सवे आज्ञायां वर्तमानाः । दे-
 वाः दीप्यमानाः ॥ ११ ॥

प्रथ॒मा द्वि॒तीयैर्द्वि॒तीयास्तृ॒तीयैस्तृ॒तीयाः स॒त्येन॑ स॒त्यं य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञो य॒जुर्भि॒-
 र्य॒ज्ञूषि॑ साम॒भिः सामान्य॑ग्निर्ऋ॒चः पुरो॑ऽनुवा॒क्याभिः पुरो॑ऽनुवा॒क्या या॒-
 ज्याभि॑र्या॒ज्या वष॑ट्कारैर्वष॑ट्कारा आ॒हुति॑भि॒राहु॑तयो मे कामा॒न्सम॑र्धयन्तु भूः
 स्वा॒हा ॥ १२ ॥

कथमवन्तु तत्राह । विश्वदेवदेवत्यमाशीर्लिङ्गं यजुः प्रकृतिहृन्दः । प्रथमा देवा
 द्वितीयैः सहिता मामवन्तु द्वितीयास्तृतीयैः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं
 यज्ञेन सह यज्ञो यजुर्भिः सह यज्ञूषि सामभिः सह सामान्यग्निः सह ऋचः पुरो-
 ऽनुवाक्याभिः सह पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह याज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा
 आहुतिभिः सह एवं त्रिप्रकारैरेकादशसंख्यैर्देवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो
 मे मम कामानभिलाषान् समर्धयन्तु पूरयन्तु भूः भुवनं भूः हुतमिदं स्वाहा सुहु-
 तमस्तु ॥ १२ ॥

लो॒मानि॒ प्रय॑ति॒र्मम॒ त्वञ्ज॑ऽआ॒नति॒राग॑तिः ।

मा॒ंसं म॒ऽउप॑न॒तिर्व॒स्वस्थि॑ म॒ज्जा म॒ऽआ॒नतिः ॥ १३ ॥

का° [११.५.१०.] प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति । यजमानो ग्रह-
 शेषं प्रत्यक्षमुपहृवपूर्वकं भक्षयति ॥ लोमवगादिदेवतानुष्टुप् । मम लोमानि
 प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयत्नो वर्तते तथोद्यामी यथा लोमस्वपि प्रयत्नः । मे
 मम त्वञ्ज आनतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि यस्यां सा आनतिः आगच्छन्ति भू-
 तानि यां प्रति सा आगतिः मदीयां त्वचं दृष्ट्वा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः ।
 मे मम मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि वसु धनं धनत्रयमेव ।
 मे मज्जा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र । उपलक्षणमितत् मम सप्त धातवो ज-
 गद्वशीकरणासमर्था इत्यर्थः ॥ १३ ॥

II. यद्दे॒वा दे॒व॒हे॒डनं॒ दे॒वा॒सश्च॑कृ॒मा व॒मम् ।

अ॒ग्नि॒र्मा त॒स्मादे॒न॒सो वि॒श्वान्मु॒ञ्च॒त्व॒ऋ॒सः ॥ १४ ॥

इत उत्तरमवभृथः ॥ का° [११.५.१३.] मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति ।

अवभृथेष्टिं कृत्वा यदेवा इत्यादिना वरुण नो मुञ्चेत्यत्तेन [१८ a.] सार्धकण्डिका-
चतुष्कात्मकेन मन्त्रेण मातरकुम्भं जले तारयति ॥ अग्निवायुसूर्यदेवत्यास्तिस्रो
ऽनुष्टुभः कूष्माण्डीसंज्ञाः । दीव्यन्ति देवाः दीप्यमाना हे देवासो देवा वयं यदे-
वहेडनं देवानां हेडनमपराधं चकृम कृतवन्तः करोतेर्लिट् संहितायां हान्दसो
दीर्घः । अग्निस्तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु विश्वात् विश्वस्मात्सर्व-
स्मात् ग्रंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु । उंसेः स्मादभाव आर्षः ॥ १४ ॥

यदि दिवा यदि नत्तमेनाऽसि चकृमा वयम् । वायुर्मा तस्मादेनं ॥ १५ ॥

यदि चेत् दिवा अह्नि यदि नत्तं रात्रौ वयमेनांसि पापानि चकृम । वायुः
तस्मादेनसः विश्वस्मादंरुसश्च मां मुञ्चतु ॥ १५ ॥

यदि जाग्रद्यदि स्वप्नऽह्नाऽसि चकृमा वयम् । सूर्यो मा तस्मादेनं ॥ १६ ॥

यदि जाग्रत् सप्तम्या लुक् यदि जाग्रति जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्ने स्वप्नाव-
स्थायामेनांसि वयं चकृम सूर्यस्तस्मादेनसः विश्वादंरुसश्च मां मुञ्चतु ॥ श्रुत्या त्व-
न्यथा व्याख्यातम् । जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत्पापं कृतम् त-
स्मान्मा मुञ्चतु । मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकि-
ल्विषाच्च मुञ्चतीति [१२. १. २. २.] श्रुतेः ॥ १६ ॥

यद्गमे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये ।

यहूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयं यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि ॥ १७ ॥

लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । ग्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये
इन्द्रियविषये परापवादपरनारीदर्शनादि यत् देवविषये वा शूद्रे अर्ये वैश्ये अर्यः
स्वामिवैश्ययोरिति [पा° ३. १. १०३.] निपातः यत्पापं वयं चकृम । आवयोः पत्नी-
यजमानयोरैकस्य अधि धर्मणि कर्मणि अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम् ।
तस्यैनसः पापस्यावयजनं नाशनं त्वमसि नाशकोऽसीत्यर्थः । कुम्भं प्रति वच-
नम् । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः ॥ १७ ॥

a. यदापोऽअघ्या इति वरुं ।

b. अवभृथ निचुम्पुण निचे° - एनोऽयद्व्यव मर्त्यैर्म° ॥ १८ ॥

a. समुद्रे ते रुदय° - उतापः । b. सुमित्रिया न° ॥ १९ ॥

यदापः । व्याख्यातम् [६.२२.] ॥ का° [११.५.१४.] पूर्ववन्मज्जनम् । पूर्ववदि-
ति अवभृथेत्यादि ओषधीरुताप इत्यन्तेन [११ a.] सुराकुम्भस्य जले मज्जनम् ॥
अवभृथ । व्याख्यातम् [३.४८.८.२५.] इयान्विशेषः अयन्ति अवायन्ति नाशितवा-
नस्मि यजेर्लुडि तडि उत्तमैकवचने रूपम् पूर्वत्र अयासिषमिति ॥ का° [११.५.
१५.] सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चति द्वौ
विक्रमाऽउद्गृह्णात् । यजमानोऽवभृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ उदीच्यां गत्वा सुमित्रिया
इति जलाञ्जलिमादाय यस्यां दिशि रिपुस्तां प्रति सिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ सुमित्रि-
या नः । व्याख्यातम् [६.२२.] ॥ १८ ॥ १९ ॥

दुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ।

पूतं पवित्रेणैवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ २० ॥

का° [११.५.१६.] अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं दुपदादिवेति । जलस्थावेव
ज्ञायापती सौमिकावभृथवत्स्नात्वा कर्मकाले धृतं वासोऽप्सु क्षिपतः ॥ अब्देव-
त्यानुष्टुप् । आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात्पृथक्कु-
र्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह दुपदादिवेति पलाशीदुहुमागमा इत्यभिधानोक्तिः [अ-
मर° २.४.५.] दुस्तरुः तन्मयं पदं दुपदं पाडुका तस्मान्मुमुचानः पृथग्भवन् यथा
पाडुकादोषैरसम्बद्धो भवति मुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि जुहोत्यादिवाङ्मि-
मुचान इति रूपम् । यथा च स्विन्नः स्वेदयुक्तः स्नातः सन्मलात्पृथग्भवति । आ-
ज्यमिव यथा पवित्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं घृतं कीटैः पृथग्भवति ।
तथापो मां शुन्धन्तु ॥ २० ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २१ ॥

का° [११.५.१७.] सोमवदुत्क्रमणमागमनं च । सोमवदिति उद्वयमिति मन्त्रेण

जलान्निष्क्रमणम् अपाम सोमममृता अभूमेति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमन-
मिति (४.) सूत्रार्थः ॥ सूर्यदेवत्यानुष्टुप् प्रस्काणवदृष्टा । वयं तमसः परि तमसः स-
काशात् तमोबहुलादस्माह्लोकात् उदगन्म उदगता निर्गताः गमेर्लुङि शपि लुप्ते
मस्य नः । कीदृशा वयम् उत्तरमुत्कृष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईक्षमाणाः किं च
देवत्रा देवलोके सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपमुदगन्म प्राप्ताः ॥२१॥

अपोऽअग्नान्वचारिषु रसेन समसृज्महि ।

पयस्वानग्नागमं तं मां समृज्ज वर्चसा प्रजया च धनेन च ॥२२॥

का° [११.५.१८.] आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपोऽअग्नौति । यजमान आहवनीयमु-
पतिष्ठते ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः । हे अग्ने तं मां वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रा-
दिकया धनेन सुवर्णादिकेन च त्वं समृज्ज संयोजय योऽहमग्न्य अपः अन्वचारिषम्
अवभृथकर्मणा जलमनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि चरतेर्लुङ् यश्चाहं रसेन जलेन
समसृज्महि संसृष्टोऽस्मि सृजेर्लुङ् वचनव्यत्ययः यश्चाहं पयस्वानुदकवान्सन् आ-
गममागतवानस्मि गमेर्लुङि पुषादीति [पा° ३.१.५५.] चैरङ् । तं मां वर्चसादि-
भिर्योजय ॥२२॥

a. एधोऽस्येधिषीमहि । b. समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ।

c. समाववर्त्ति पृथिवी समुषाः समु सूर्यः । समु विश्वमिदं जगत् ॥

d. विश्वान् रज्योतिर्भूयांसं विभून्कामान्व्यञ्चवै भूः स्वाहा ॥२३॥

का° [११.५.१९.] एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति ।
यजमानः एधोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाग्नौ दधाति ॥
समिदेवत्ये यजुषी । हे समिच्चमेधः एधयति दीपयतीति एधः दीपिकासि वयं त्व-
त्प्रसादादिधिषीमहि धनादिभिर्वृद्धिं व्याप्नुयाम एधतेराशीर्लिङ् । हे समिच्चं समिद-
सि समिन्धयति दीपयतीति समित् तेजश्चासि तत्संयोगेनाग्नेर्ज्वलनात् अतो मयि
विषये तेजो धेहि धारय ॥ का° [११.५.२०.] जुहोति (५.) समाववर्त्तीति । य-
जमानः सकृद्गृहीतमाङ्गं कण्डिकाशेषेण जुहोति ॥ समाववर्त्ति अग्नेयी गायत्री

वैश्वानरज्योतिरिति यजुः अग्नेयम् । पृथिवी समाववर्त्ति सम्यगावर्त्तते विकरणा-
व्यत्ययेन वृतेः शपः श्रुः नश्यतीत्यर्थः उषाः दिवसोऽपि समाववर्त्ति सूर्यः समा-
ववर्त्ति उ एवार्थे विश्वमिदं जगत्समाववर्त्ति । अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम्
विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्ब्रह्मैव भूयासम् । वि-
भून्मरुतोऽपि कामान् मनोरथान्व्यञ्चवै प्राप्नुयाम् । भूः स्वाहा भुवनं भूः सत्ता-
मात्रं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुद्धतमस्तु भूरित्यव्ययम् ॥ २३ ॥

III. अभ्यादधामि समिधमग्नें व्रतपते त्वयि ।

व्रतं च श्रद्धां चोपैमीन्धे त्वा दीक्षितोऽग्रहम् ॥ २४ ॥

का० [११. १. १२.] अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्याद्धा-
ति । सौत्रामण्यादावादित्येष्टिं समाप्य त्रिपथ्यमाहवनीयदक्षिणाग्नी विहृत्याग्न्य-
न्वाधानं ब्रह्मवर्णं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यृचमाद्धाति ॥
अग्निदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः आश्वतराश्चिदृष्टाः । हे अग्ने व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पा-
लक अहं समिधं त्वयि अभ्यादधामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं
व्रतं कर्म श्रद्धां विश्वासं चोपैमि उपगच्छामि त्वा त्वामिन्धे दीपयामि ॥ २४ ॥

यत्र ब्रह्मं च क्षत्रं च सम्यञ्चौ चरतः सह ।

तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र देवाः सहाग्निना ॥ २५ ॥

पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेयं ज्ञानीयाम् लोकमप्राप्तानां तल्लोकज्ञानं न भवती-
ति स्वर्लोकगमनं प्रार्थयति । तं कम् यत्र लोके ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रि-
यजातिश्च सहावियोगेन चरतस्तिष्ठत इत्यर्थः कीदृशे ब्रह्मक्षत्रे सम्यञ्चौ लिङ्ग-
व्यत्ययः समीची सम्यक् अश्नतस्ते । यत्र चाग्निना सह देवाः संचरन्ति । सदा च
विप्राः क्षत्रियाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ चरतः सह ।

तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र सेदिर्न विद्यते ॥ २६ ॥

यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः यत्र च सेदिः सदनं सेदिः

आदृगमेति [पा० ३.२.१७१.] चात्किप्रत्ययः लिङ्ब्रह्मादेवाभ्यासलोपी । अत्राप्राप्ति-
जनितं दुःखं सेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रक्षिप्यं प्रज्ञानीयाम्
ज्ञानातेः सिब्बद्भुलं लेटीति [पा० ३.१.३४.] सिपीठि च रूपम् ॥ २६ ॥

अ॒श्रुना॑ तेऽअ॒श्रुः पृ॒च्यतां॑ प॒रुषा॑ प॒रुः ।

गन्ध॑स्ते सोम॑मवतु॒ मदा॑य॒ रसोऽअ॒च्युतः॑ ॥ २७ ॥

सुरादेवत्यानुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता तत्सूत्रं सौत्रामण्यारम्भे [११.१.] लि-
खितम् । हे सुरे ते तव अश्रुः भागः सोमस्याश्रुना भागेन सह पृच्यतां संयुज्य-
ताम् तव परुः पर्व सोमस्य परुषा पर्वणा सह पृच्यताम् । तव गन्धः अच्युतः
अनश्चरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु किमर्थं मदाय मत्ततायै सुरायुक्ताः सोमः पी-
तो मदजनको भवति अत उभयोर्योगोऽस्तु ॥ २७ ॥

सि॒ञ्चन्ति॑ परि॒षिञ्च॑त्युत्ति॑ञ्चन्ति पुन॑न्ति च ।

सुरा॑यै ब॒ध्वे मदे॑ किं॒वो वद॑ति किं॒वः ॥ २८ ॥

सुरादेवत्येन्द्रदेवत्या वानुष्टुप् पूतसुरादाने विनियोग उक्तः [का० ११.२.६.] ।
बध्वे बध्रुवर्णायै तस्यै सुरायै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सुराया मदे स्थितः सुरया मत्तः इन्द्रः
किं॒वः किं॒व इति॑ वदति त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरस्कार्कारं वचो वदति ।
यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋविज्ञः परिषिञ्चन्ति पयआदिभिः उत्तिञ्चन्ति ग्रहैः गोवा-
लपवित्रहिरण्यादिभिः पुनन्ति च ॥ २८ ॥

धा॒नाव॑न्तं क॒र॒म्भिणा॑म॒पूप॑व॒न्तमु॒क्थिन॑म् । इन्द्रं॑ प्रा॒तर्जु॑षस्व नः ॥ २९ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा स्मार्ते श्रवणाकर्मणि धानाहोमे विनि-
युक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोऽनुवाक्यापि । हे इन्द्र त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं
पुरोडाशं जुषस्व कीदृशं धानावन्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम् करम्भिणां करम्भोऽस्या-
स्ति अपूपवन्तमपूपाः सन्ति यत्र उक्थिनमुक्थं शस्त्रं यत्र स्तुतियुक्तम् ॥ २९ ॥

बृ॒हदिन्द्रा॑य॒ गाय॑त॒ मरु॑तो वृ॒त्रह॑न्तमम् ।

येन॑ ज्योति॒र॒ज्ञन॑यन्नृता॒वृधो॑ दे॒वं दे॒वाय॑ जागृ॒वि ॥ ३० ॥

का° [११.५.२.] ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति । अध्वर्युप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहत्यां साम गायति ॥ इन्द्रदेवत्या बृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा । हे मरुतः ऋत्विजः इन्द्राय इन्द्रार्थं यूयं बृहत्साम गायत सामगानं कुरुत कीदृशं बृहत् वृत्र-हन्तमम् वृत्रं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गहति वृत्रमसुरं नाशयति वा नाह-स्येति [पा° ८.२.१७.] नुम् । ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः देवा ऋत्विजो वा येन सामगानेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयन्नुदपादयन् कीदृशं ज्योतिः देवं दीप्यमानम् जागृवि जागतीति जागृवि जागरणशीलमविनश्चरमित्यर्थः । साम-गानेनेन्द्रस्तेजस्वी जात इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अध्वर्योऽग्निभिः सुतः सोमं पवित्रेऽग्नानय । पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ ३१ ॥

का° [११.२.११.] ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्योऽग्निभिरिति । ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते ॥ ऐन्द्री गायत्री । हे अध्वर्यो त्वं सोमं पवित्रे कम्बलमये अग्नय सिञ्च । कीदृशम-ग्निभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतम् । ततः पुनाहि पुनीहि गालय ईवाभाव आर्षः । किमर्थं इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

IV. यो भूतानामधिपतिर्यस्मिंलोका अधि श्रिताः ।

य ईशे महतो महस्तेन गृह्णामि त्वामहं मयि गृह्णामि त्वामहम् ॥ ३२ ॥

का° [११.४.२४.] त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति । प्रागभिषे-कात्सीसेन तन्त्रमिति [११.८०.] षोडशऽग्निर्द्वात्रिंशदसाग्रहाः तेषां संस्रवैर्यज्ञमा-नाभिषेकः कृतः ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहमर्षिभक्षुरेण गृह्णाति ॥ आत्मवादिनी ग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः । यः परमात्मा भूतानां जरायादिभूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पालकः य-स्मिन् आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्रिताः (6.) आश्रिताः लोका यदाधारा इ-त्यर्थः । महान्सर्वोत्कृष्टो यः महतः महत्तत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नि-यन्ता वर्तते लोपस्त आत्मनेपदधिति [पा° ७.१.४१.] तलोपे लटि तडि प्रथमैक-वचने ईशे इति रूपम् अधीगर्थदयेशामिति [पा° २.३.५२.] कर्मणि षष्ठी । हे

ग्रहं अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वां (७.) त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्ने
मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

a. उपयामगृहीतोऽस्यश्चि° ।

b. एष ते योनिरुश्चिभ्यां त्वां सरस्वत्यै वेन्द्राय त्वां सुत्राम्णौ ॥ ३३ ॥

उपयाम° यजुः सामत्रिष्टुप् व्याख्यातम् [१०. ३२b.] । एष ते यजुः प्राजापत्या
बृहती सादने विनियोगः । ग्रहदेवते द्वे यजुषी ॥ ३३ ॥

प्राणपा मेऽपानपाश्चक्षुष्याः श्रोत्रपाश्च मे ।

वाचो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि विलायकः ॥ ३४ ॥

का° [११. ५. १.] शेषमृविजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति । सशस्त्रग्रहोमानन्तरं शेष-
मृविजः सर्वेऽवजिघ्रन्ति कण्डिकाद्वयेन ॥ ग्रहदेवत्ये द्वे अनुष्टुबुपरिष्ठादृक्त्यौ ।
हे ग्रह त्वं मे प्राणपा असि प्राणान्पाति रक्षति प्राणपाः अपानपाः अपानस्य र-
क्षकोऽसि चक्षुषी पातीति चक्षुष्याः मे मम श्रोत्रपाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पाति । मे
वाचो वागिन्द्रियस्य विश्वभेषजः विश्वं सर्वं भेषजमौषधं यस्मात्स वाचः औषध-
मुन्मार्गनिवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्ता । मनसो विलायकश्चासि विलाययति
विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थापयति विलायकः आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः यद्वा ली
श्रेष्ठो विलाययति चक्षुरादिभिः सह श्रेष्ठयति विलायकः सर्वेन्द्रियैः सह मनः
संयोजयसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्रेण सुत्राम्णा कृतस्य ।

उपहृत उपहृतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

हे ग्रह उपहृत आज्ञप्तोऽहं ते तव त्वां भक्षयामि कर्मणि षष्ठी । कीदृशस्य
ते अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः अश्विनावेवाश्विनौ स्वार्थेऽण् वृद्धभाव आर्षः
अश्विनाभ्यां कृतो दृष्टस्तस्य । सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः (८.) सरस्वत्या दृष्टस्य
आपोः संज्ञाहृन्सोर्बहुलमिति [पा° ६. ३. ६३.] सरस्वतीशब्दस्य ह्रस्वः । सुष्टु त्रायते
रक्षति सुत्रामा तेनेन्द्रेण कृतस्य दृष्टस्य । उपहृतस्य ऋविभिः कृतोपहृतस्य ॥ ३५ ॥

V. समिद्ध इन्द्र उषसामनीके पुरोरुचा पूर्वकृद्वावृधानः ।

त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रबाहुर्जघान वृत्रं वि डुरो ववार ॥३६॥

आध्वर्यवं समाप्तम् इतः सौत्रामणिकं हौत्रमुच्यते ॥ का° [११. ६. १२.] समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य । समिद्ध इत्याद्या एकादश ऋचः प्रथमस्यैन्द्रस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः ॥ आङ्गिरसदृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां क्रमदिना देवता इध्मः तनूनपात्रराशंसो वा इउः बर्हिः द्वारः उपासानक्ता दैव्यौ ह्योतारौ तिस्रो देव्यः वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोगमिन्द्रविशेषणत्वेन व्याख्येयाः अनुवाकेनानेनेन्द्रः स्तूयते । इन्द्रो वृत्रं मेघं दैत्यं वा जघान कृतवान् डुरः द्वाराणि च विववार मेघस्य द्वाराणि स्रोतांसि विवृतान्यकरोत् दैत्यपक्षे तत्पुरद्वाराणि शून्यान्यकरोत् द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणे डुर इति रूपम् । कीदृश इन्द्रः समिद्धः संदीप्तः उषसामनीके मुखे प्रातःकाले पुरोरुचा अग्रे प्रसरत्या दीप्त्या पूर्वकृत् पूर्वा दिशं करोतीति आदित्यात्मना पूर्वस्याः कर्ता सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्वाचः । त्रिभिर्देवैः त्रिंशता च त्रयस्त्रिंशदैवैः सह वावृधानः वर्धमानः वृधेर्विकरणव्यत्ययेन शपः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा° ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य वज्रपाणिः ॥३६॥

नराशंसः प्रति श्रूरो मिमानस्तनूनपात्प्रति यज्ञस्य धाम ।

गोभिर्वपावान्मधुना समञ्जन्धिरैश्चन्द्री यजति प्रचेताः ॥३७॥

एकस्यामृचि नराशंसतनूनपातौ । प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो ज्ञानमस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रतियजति प्रत्यक्षं यजति । तं कम् य ईदृशः नराशंसः नरैर्ऋषिभिर्वा समन्तात् शस्यते शस्त्रैः स्तूयते स नराशंसः यद्वा नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति [निरु° ८. ६.] यास्कोक्तिर्नराशंसो यज्ञः तद्रूपस्तद्वात्वा । यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्थानानि ज्ञानत्रित्यर्थः एकः प्रतिर्मिमान इत्यनेन सम्बध्यतेऽपरो यजतीत्यनेन । तथा श्रूरः शौर्यवान् । तनूनपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापतिर्मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः कश्यपात्मज इत्यर्थः यद्वा तनूं शरीरं न पातयति रक्षति जाठराग्नि-

द्वयेणेति तनूनपात् अग्निस्तद्रूपः यदा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात्पौ-
त्रं घृतम् गोः पयो ज्ञायते पयस आज्यमिति घृतद्वयस्तद्वान्वा । गोभिर्वपावान्
पशुसम्बन्धिनीभिर्वपावान्वपायुक्तः (९.) मधुना मधुस्वादोपेतेन घृतेन समञ्जन्-
वीषि भक्षयन् क्षिरणैः पञ्चवदानभूतैः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्यास्तीति चन्द्री ॥३७॥

इति॒तो दे॒वैर्ह॒रिर्वी॑ः॥५॥अ॒भिष्टि॒राजु॒ह्वानो॑ रु॒विषा॒ शर्ध॑मानः ।

पु॒रं॒दुरो॑ गो॒त्रभि॒द्वद्वा॒ङ्गु॒राया॑तु य॒ज्ञमु॒प नो॑ जुषा॒णाः ॥३८॥

एवंविध इन्द्र आयातु आगच्छतु कीदृशः देवैरीडितः पूजितः स्तुतः । हरि-
वान् हरी इन्द्राश्चौ अस्य स्त इति हरिवान् । अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टिर्यागो
यस्य इलोपश्छान्दसः यदा अभिस्तूयतऽइत्यभिष्टिः स्तौतेरौणादिको डिप्रत्ययः ।
आजुह्वानः आहूयमान ऋविग्भिः रुविषा निमित्तेन रुविर्निमित्तं द्विजैराहूयमा-
नः । शर्धमानः शर्ध इति [निघ० २.१.] बलनाम अतिबलायमानः । पुरं रिपु-
गरं दारयति पुरंदरः । गोत्रमित् गां भूमिं वृद्ध्या त्रायते गोत्रा मेघाः तान्वृद्ध्यर्थं
भिनत्ति गोत्रमित् गोत्रान्गिरीन्वा भिनत्ति । वज्रबाहुः वज्रधरः । नोऽस्माकं य-
ज्ञमुपजुषाणाः उपसेवमानः ॥३८॥

जुषा॒णो ब॒र्हिर्ह॒रिर्वान्॑ इन्द्रः प्रा॒चीन॑ऽ सीदत्प्रदिशा पृथि॒व्याः ।

उ॒रुप्र॒थाः प्रथ॑मानऽ स्यो॒नमा॑दित्यैर्त्तं वसु॒भिः स॒जोषाः॑ ॥३९॥

इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्राग्भवं प्रदेशं सीदत्सीदतु आस्ताम् इतश्च लोप
इति [पा० ३.४.१०.] इलोपः कीदृश इन्द्रः हरिवान् हरी अश्चौ तद्युक्तः । पृथि-
व्याः प्रदिशा द्वितीयार्थे षष्ठी पृथिवीं देवयजनभूमिं प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशति
प्रदिशन् सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७.१.३१.] विभक्तेर्डादेशः । उरुप्रथाः प्रथनं
प्रथः ष्यातिः उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथाः । सजोषाः जोषणं जोषः अ-
सुन्प्रत्ययः जोषसा प्रीत्या सकृत् सजोषाः संतुष्टः । बर्हिर्जुषाणाः सेवमानः शा-
नचि शपो लुक् कीदृशं बर्हिः प्रथमानं प्रथते तत्प्रथमानं विस्तीर्णम् स्योनं सु-
खत्रयम् आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिश्च अतं अक्षितम् बर्हिरज्जने मन्त्रे आदित्यादी-

नामुक्तवात्तेरक्तम् सं बर्हिर्ङ्गाऽ रुविषा धृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिरिति
[२. २२.] उक्तेः ॥ ३१ ॥

इन्द्रं डुरः कवष्यो धावमाना वृषाणां यन्तु जनयः सुपत्नीः ।

द्वारो देवीरभितो विश्रयन्ताऽ सुवीरा वीरं प्रथमाना मरुद्भिः ॥ ४० ॥

डुरो यज्ञगृहद्वार इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशमिन्द्रं वृषाणां वर्षति वृषा तम्
वर्षितारम् इन्द्रः पृथिव्यै वर्षयित्वानित्युक्तेः । वीरं शूरम् । कीदृश्यो डुरः कवष्यः
कु शब्दे कूप्यते कुवन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवष्यः ससुषिराः सङ्घिरे
एव शब्दप्रसारात् कौतेरौणादिकोऽषट्प्रत्ययः । तथा धावमानाः धावन्ते धावमा-
नाः आदरयुक्ता इत्यर्थः । तथोपमानं जनयः सुपत्नीः शोभनाः साध्यः पत्न्यो यज्ञे
सहाधिकारिण्यो ज्ञायाः स्त्रिय-इव लुप्तोपमानम् ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति
तथा द्वार इन्द्रं यान्तु । किं च इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र वि-
श्रयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृश्यो द्वारः सुवीराः शोभना वीरा ऋत्विजो यासु
ताः सुवीराः ऋत्विग्युक्ताः मरुद्भिस्तेजोभिस्तस्रैर्वा प्रथमानाः विस्तृता भवन्त्यः
॥ ४० ॥

उषासानक्ता बृहती बृहत् पयस्वती सुडुधे शूरमिन्द्रम् ।

तत्तु ततं पेशसा संवयन्ती देवानां देवं यज्ञतः सुरुक्ने ॥ ४१ ॥

उषासानक्ता इन्द्रं यज्ञतः संगतं कुरुतः इन्द्रेण संगमं कुरुतः यज्ञिर्त्र संगति-
करणार्थः । उषा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता समासे
उषःशब्दस्योषासादेशः । किम्भूतमिन्द्रं बृहत्तं मरुद्भिरं शूरं विक्रान्तं देवानां देवं
सर्वदेवपूज्यम् । कीदृश्यौ उषासानक्ता बृहती बृहत्पयौ पयस्वती उदकवत्यौ अ-
वश्यायवत्यौ । सुडुधे शोभनं दुग्धः ते डुहः कवष्येति [पा० ३. २. ७०.] कप् धा-
देशश्च । पेशसा विचित्ररूपेण संवयन्ती संग्रथयन्त्यौ इन्द्रं द्वयेण योजयन्त्यौ तत्र
दृष्टान्तः तत्तुमिव यथा पठार्थं ततं विस्तीर्णां तत्तुं सूत्रं द्वयेण कश्चित्संग्रथयति ।
तथा सुरुक्नौ शोभनं रुक्मं रोचनं कान्तिर्ययोस्ते सुरुक्नौ ॥ ४१ ॥

देव्या मिमाना मनुषः पुरुत्रा होतारविन्द्रं प्रथमा सुवाचा ।

मूर्धन्यज्ञस्य मधुना दधाना प्राचीनं ज्योतिर्हविषा वृधातः ॥ ४२ ॥

अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमस्तौ देवानामिमौ देव्यौ होतारौ वायुग्री प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराकृवनीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधातः वर्धयतः वृधेर्लेटोऽडाढावित्याह [पा० ३.४.१४.] । कीदृशौ होतारौ पुरुत्रा बहुधा मिमाना मिमानौ यज्ञं निर्मिमाणौ । मनुषः मानुषाद्धोतुः प्रथमा आग्यौ मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे । सुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययोस्ती । यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि प्रधानेऽङ्गे इन्द्रं दधाना स्थापयन्तौ सर्वत्र प्रथमद्विवचनस्याकारः ॥ ४२ ॥

तिस्रो देवीर्हविषा वर्धमाना इन्द्रं जुषाणा जनयो न पत्नीः ।

अहिंन् तत्तु पयसा सरस्वतीडा देवी भारती विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

सरस्वती इडा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हविषा कृत्वा तत्तु यज्ञमहिंन् हेदेन विघ्नेन रक्षितं कुर्वन्त्विति शेषः । वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः । पत्नीः पत्न्यः साध्यो जनयो न जाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । देवी दीप्यमाना (10.) विश्वस्मिन्सर्वत्र त्वरते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्वगामिनीति द्वे विशेषणे तिसृणाम् ॥ ४३ ॥

तष्टा दधकुष्मिन्द्राय वृक्षेऽपाकोऽचिष्टुर्यशसे पुत्राणि ।

वृषा यज्ञन्वृषणं भूरिरेता मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ ४४ ॥

तष्टा यज्ञस्य मूर्धन्मूर्धनि शिरःस्थानीये आकृवनीये देवान्समनक्तु भोजयतु अन्तर्भूतार्थोऽनक्तिरत्र भोजनार्थः । कीदृशस्त्वष्टा यशसे यशस्विने वृक्षे सेक्ते इन्द्राय पुत्राणि वचनव्यत्ययः पुरु बहु शुष्मं बलं दधत् धारयन् । तथा अपाकः पाक इति प्रशस्यनाम न विद्यते पाकः प्रशस्यो यस्मात्सोऽपाकः नजोऽस्त्यर्थानां (11.) बहुव्रीहिर्विध्यो वोत्तरलोपश्चेति [पा० २.२.२४. वा० ८.] समासः । अचिष्टुः अचनशीलः सर्वत्र गतः । वृषा वर्षिता वृषणमिन्द्रं यज्ञन्पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बहु रेतो वीर्यं यस्य सः सर्वजनक इत्यर्थः तष्टा तच्छतिः क-

रोत्यर्थस्येति [निरु० ८. १३.] यास्कोक्तोः । ईदृशस्त्वष्टा देवान्भोजयवित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वनस्पतिर्वसृष्टो न पाशैस्त्वन्या समञ्जञ्छमिता न देवः ।

इन्द्रस्य कृष्यैर्जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥ ४५ ॥

वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं स्वदाति स्वदतु लेट् आस्वादयतु समनक्तु वा कीदृशो वनस्पतिः अवसृष्टो न आज्ञप्त-इव पाशैः कृत्वा त्वन्या आत्मनि समञ्जन् अर्थात्पशुम् संयोजयन् आत्मनश्शब्दस्य तृतीयाया यादेशः मत्त्रेष्वाद्यादिरात्मन इति [पा० ६. ४. १४१.] आलोपः तत्र दृष्टान्तः शमिता न शमिता इव यथा शमिता पाशैः पशुमात्मनि संयोजयति । तथा कृष्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन् पृणीतेऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट् ।

घृतपुषा मनसा मोदमानाः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

इन्द्रः स्वाहा देवाः नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयन्तां तृप्यन्तु मद तृप्तौ चुरादिः । किमुद्दिश्य स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासम्बन्धिनो घृतविन्दवः तत्सम्बन्धी य इन्दुः सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु सोमत्वमारोप्यते वपास्तोक्तत्वं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृतयश्च तृप्यन्तामित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः शूरः शौर्यवान् वृषायमाणः वृषवदाचरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः शत्रून्प्रतिगर्जन्नित्यर्थः वृषभः वर्षिता तुराषाट् तूर्णं सकृते शत्रून्भिभवति तुराषाट् । कीदृशाः स्वाहाकृतयः घृतपुषा घृतविन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः संतुष्टाः । अमृताः अमरणार्थमाणाः नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

VI. आयाविन्द्रोऽवसृज्य न इह स्तुतः संधमादस्तु शूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वाद्यैर्न क्षत्रमभिभूतिं पुष्यात् ॥ ४७ ॥

का० [११. ६. १३.] याज्यानुवाक्याश्च । वपापुरोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयाविन्द्र इति [४७.] वपायाः पुरोऽनुवाक्या आ न इन्द्रो दूरादिति [४८.]

याज्या आ न इन्द्रो हरिभिरिति [४१.] पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या त्रातारमि-
न्द्रमिति [५०.] याज्या इन्द्रः सुत्रमिति [५१.] पशुयागे पुरोऽनुवाक्या तस्य वय-
मिति [५२.] याज्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः । इन्द्रो नोऽस्मानवसे
अवितुं रक्षितुमुप आयातु समीपमागच्छतु तुमर्थेऽवतेरसेन्द्रप्रत्ययः । इहायातः स-
न्सधमात् अस्तु सख देवैः सार्धं मादयति तृप्यति सखमात् सखभोजनकर्तास्तु मा-
दयतेः छिप् । कीदृश इन्द्रः शूरः विक्रान्तः । स्तुतोऽस्माभिः । वावृधानः वर्धमा-
नः । यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्वाः तविष्यः पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रब-
धादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्ग-इव कथ्यन्ते स्वर्गो यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य ब-
लानि स्तूयन्ते तविषीति बलनाम तवतेर्वृद्धिकर्मण इति [निरु० १. २५.] यास्कः ।
यश्चेन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुष्यात् पुष्यति लेटोऽडाटौ कीदृशं क्षत्रम् अभिभूति अभि-
भवनशीलं शूरम् । स इन्द्र आयात्विति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः ।

ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून् ॥ ४८ ॥

इन्द्रो नोऽस्माकं दूरादूरप्रदेशात् ग्युलोकदिरपि आयासत् आयातु यातेर्लेटो
ऽडाटाविति [पा० ३. ४. १४.] अटि कृते सिब्बद्धलं लेटीति [पा० ३. १. ३४.] सि-
प्प्रत्ययः । आसान्निकटप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यन्तिकनाम [निघ० २. १६.] ।
दूरात्समीपाद्यागच्छवित्यर्थः । किं कर्तुमवसे अवितुमस्माकं रक्षणं कर्तुम् । कीदृश
इन्द्रः अभिष्टिकृन् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः । उग्रः उ-
त्कृष्टः । ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमैर्बलैर्युक्त इति शेषः ओजो विद्यते येषां ते ओज-
स्विनः अत्यन्तमोजस्विनः ओजिष्ठाः विन्मतोर्लुक् तैः । नृपतिः नृणां पालकः ।
वज्रबाहुः वज्रं वाहौ यस्य सः । तथा संगे समत्सु संगः समदिति द्वे संग्रामनामनी
[निघ० २. १७.] संगे एकस्मिन्संग्रामे समत्सु बहुष्वपि संग्रामेषु युगपदुत्थितेषु सत्सु
पृतन्यून् शत्रून् तुर्वणिः तुर्वं हिसायां तुर्वतीति तुर्वणिः कृत्ता पृतनामिहन्ति पृ-
तन्यन्ति सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३. १. ८.] क्यचि परे कव्यधरेति [पा० ७. ४. ३१.]
अलोपः ततः क्यच्छन्दसीति [पा० ३. २. १७०.] उप्रत्ययः संग्रामेहूनां कृत्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आ न इन्द्रो हुरिभिर्यावर्हार्वाचीनोऽवसे राधसे च ।

तिष्ठति वञ्ची मघवा विरष्णीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ ४१ ॥

अहमेर्ये । इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानह अस्मानभि आयातु कैः हुरिभिर्यैः किमर्थमवसे अवनमवः असुन् तस्मै रक्षणाय राधसे धनाय च आगत्य च वञ्ची इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अन्नसम्भजने निमित्ते तिष्ठति तिष्ठतु स्ते । कीदृशः मघवा मघं धनमस्यास्तीति धनवान् । विरष्णी विविधं रपति लपति विरष्णी महान् ॥ ४१ ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं कृवे-कृवे सुकृवं शूरमिन्द्रम् ।

क्षयामि शक्रं पुरुकृतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धाविन्द्रः ॥ ५० ॥

गर्गदृष्टा । त्रातारं रक्षितारमिन्द्रम् अवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् कृवे कृवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुकृवं सुखेन ह्रूयते आह्रूयतऽइति सुकृवम् शूरम् शक्रम् शक्रोति शक्रस्तं समर्थम् पुरुकृतं पुरुभिर्बहुभिर्ह्रूयते पुरुकृतस्तं बहुभिराहृतम् ईदृशमिन्द्रं क्षयामि आक्षयामि । मघवा धनवानिन्द्र आहृतः सन्नोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु विकरणव्यत्ययः । इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्था ॥ ५० ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववौ॥२॥ अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषोऽभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

इन्द्रः अवोभिरनैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात्स सुमृडीकः । कीदृश इन्द्रः सुत्रामा सुदु त्रायते रक्षति सुत्रामा आतो मन्त्रिति [पा° ३. २. ७४.] मनिन् । स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् आतो ऽटि नित्यमिति [पा° ८. ३. ३.] अनुनासिकत्वम् दीर्घादटि समानपादऽइति [पा° ८. ३. १.] नस्य रुः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चेन्द्रो द्वेषः दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु अभयं च कृणोतु करोतु किं च इन्द्रप्रसादादयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य ॥ ५१ ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ२॥५॥ इन्द्रोऽस्मेऽआराधित्वेषः सनुतयुयोतु ॥ ५२ ॥

वयं तस्येन्द्रस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ स्याम भवेम भद्रे कल्याणद्वये सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्कत्वेऽपि स्याम इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनश्च भद्रं करो-
वित्यर्थः । कीदृशस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसम्पादिनः ।
सुत्रामा सुरक्षकः स्ववान्धनवान्स इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराधित् दूरादपि वर्त-
मानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरत्कर्तितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु विकरणव्यत्ययः । स-
नुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम [निघ० ३. २५.] ॥ ५२ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्रं हरिर्भिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा ता के चिन्नियमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव तौ२॥५॥ इहि ॥ ५३ ॥

विश्वामित्रदृष्टा बृहती तृतीयो द्वादशाणीऽन्ये त्रयोऽष्टाणीः आ मन्द्रैः एवेत्
अनयोर्विनियोगाभावः । हे इन्द्र त्वं हरिभिः अश्वैः आयाहि कीदृशैः मन्द्रैः ग-
म्भीरनादैः मयूररोमभिः मयूरस्येव रोमाणि येषां ते मयूररोमाणास्तेः मयूरसमवर्णैः ।
किं च केचित् दृष्टा आगच्छन्तं ता तां मा नियमन् नियन्तु मा निबध्नन्तु तत्र दृ-
ष्टान्तः पाशिनो पाशरुस्ता व्याधाः विं पक्षिणामिव यथा पाशिनः पक्षिणं बध्नन्ति
तथा तां मा बध्नन्तु अथ ये परिपन्थिनो भवेयुस्तानतीहि अतिक्रम्यागह किमिव
धन्व इव धन्व निरुदकदेशः यथा पान्थो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथागह ॥ ५३ ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासोऽभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

स न स्तुतो वीरवद्धातु गोमयूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५४ ॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि मुनयः अर्कैर्मन्त्रैः
एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति कीदृशमिन्द्रं वृषणं वर्षितारम् वज्रबाहुं
वज्रं बाहौ यस्य तम् स इन्द्रः स्तुतः सन्वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्रयु-
क्तम् गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनम् नोऽस्मभ्यं धातु दधातु वि-

कर्णव्यत्ययः । एवं पादत्रयेणेन्द्रं स्तुवा ऋविज आरु हे ऋविजः यूयं स्वस्तिभिः
अविनाशैः सदा सर्वदा नोऽस्मान्पात रक्षत ॥५४॥

VII. समिद्धोऽग्निर्ऋक्षिना ततो धर्मे विराट् सुतः ।

डुहे धेनुः सरस्वती सोमं शुक्रमिहेन्द्रियम् ॥५५॥

का° [११.६.१५.] आप्रियश्च समिद्धोऽग्निर्ऋक्षिनेति । समिद्ध इत्याद्या द्वाद-
शानुष्टुभः चकाराक्षिपशोः प्रयाजयाज्याः इति सूत्रार्थः ॥ विदर्भिदृष्टा अश्विसर-
स्वतीन्द्रदेवत्या आप्रीसंज्ञा द्वादशानुष्टुभः । अश्विनावधूर्य देवानामिति तौ प्रति
होता प्राक् हे अश्विना अश्विनौ अग्निः समिद्धो दीप्तोऽस्ति हविर्हृनक्षमोऽस्ति
धर्मः प्रवर्ग्यः ततोऽस्ति विराट् विविधं राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः । किं च
धिनोति प्रीणाति धेनुः औणादिको नुप्रत्ययो धिवेः वलोपो गुणश्च प्रीणयित्री
सरस्वती इह यज्ञे सोमं डुहे डुग्ये डुह प्रपूरणे लटि तडि प्रथमैकवचने ढेरेवे
लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा° ७.१.४१.] तलोपे डुहे इति वृषम् । कीदृशं सो-
मं शुक्रं शुक्लं शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम् । एतावता यज्ञसम्पत्तिरस्ति
युवामागच्छतमिति भावः ॥५५॥

तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा सरस्वती ।

अधा रजाऽसीन्द्रियमिन्द्राय पथिभिर्वहान् ॥५६॥

उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मधा मधुना रजांसि लोकान् डुहन्ति
पूरयन्ति पूर्वर्चो (12.) डुहे इत्यस्य वचनव्यत्ययेनेहानुषङ्गः लोका रजांस्युच्यन्त
इति [निरु° ४.११.] यास्कोक्ते रजःशब्दोऽत्र लोकवाची । कीदृशावश्विनौ त-
नूपा तनूः शरीराणि पातस्तौ तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ भिषजा भिषजौ वे-
द्यौ । क्व सति । सुते सोमेऽभिषुते सति पूरयन्तीत्यर्थः । किं च अश्विसरस्वत्य
इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं पथिभिर्यज्ञमार्गैः वहान्वहन्ति इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति
[पा° ३.४.१७.] इकारलोपे वहानिति वृषम् ॥५६॥

इन्द्रायिन्दुः सरस्वती नराशाऽन्तेन नम्रकुम् ।

अधातामश्चिना मधु भेषजं भिषज्ञा सुते ॥ ५७ ॥

सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं नम्रङ्गं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमधात् धृतवती किं च भिषज्ञा अश्चिना भिषज्ञौ अश्चिनौ सुते सोमे ऽभिषुते सति मधु मधुरं भेषजमौषधमधातां धारितवन्तौ अधातामित्येव क्रिया वचनव्यत्ययेन पूर्वार्धे योज्या ॥ ५७ ॥

आनुक्षाना सरस्वतीन्द्रायिन्द्रियाणि वीर्यम् ।

इडाभिरश्चिनाविष७ समूर्ज७ स७ रयिं दधुः ॥ ५८ ॥

आहूयते आनुक्षाना अर्थादिन्द्रमाहूयन्ती सरस्वती अश्चिना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि संदधुः वीर्यं सामर्थ्यं च दधुः इडाभिः पशुभिः सह इषमन्नं संदधुः पशवो वाऽइति [१.८.१.१२.] श्रुतिः ऊर्जं दध्यादि रयिं धनं च संदधुः एतानि दडुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अश्चिना नमुचेः सुत७ सोम७ शुक्रं परिब्रुता ।

सरस्वती तमाभरद्बर्हिषेन्द्राय पातवे ॥ ५९ ॥

अश्चिना अश्चिनौ परिब्रुता सुरया सह सुतमभिषुतं शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहृताम् सरस्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहरत् किमर्थमिन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

कवण्यो न व्यचस्वतीरश्चिभ्यां न दुरो दिशः ।

इन्द्रो न रोदसीऽउभे दुहे कामान्सरस्वती ॥ ६० ॥

अस्यामृचि त्रयो नकाराश्चकारार्थाः । अश्चिभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ कामान्दुहे दुग्धे द्विकर्मकः द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान्दोग्धि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि अकथितं चेति [पा० १.४.५१.] द्वारां दिशां रोदसोश्च कर्मत्वम् कीदृश्यो द्वारः कवण्यः कुष निष्कर्षे कुषिताः सहिद्राः तथा व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

उ॒षा॒सा॒नक्त॑म॒श्विना॒ दिवेन्द्र॑ः सा॒यमिन्द्रि॑यैः ।

सं॒ज्ञा॒ना॒ने सु॒पेश॑सा॒ सम॑ज्ञाते॒ सर॑स्वत्या ॥ ६१ ॥

हे अश्विनौ उषासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सा-
यंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह समज्ञाते संयोजयतः । कीदृश्यौ ते संज्ञानानि
संज्ञानीतः ते संज्ञानानि एकमती सुपेशसा शोभनं पेशो वृषं ययोस्ते शुक्ला उषाः
कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

पा॒तं नोऽ॒श्विना॒ दिवा॒ पा॒हि नक्त॑ः सर॑स्वति ।

दै॒व्या हो॒तारा॒ भिष॑जा पा॒तमिन्द्र॑ः स॒चा सु॒ते ॥ ६२ ॥

हे अश्विना अश्विनौ दिवा दिवसे नोऽस्मान्युवां पातं रक्षतम् हे सरस्वति
नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष । हे दैव्या होतारा देवसम्बन्धिनौ होतारौ भिष-
जा भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवमिन्द्रं पातं
रक्षतम् सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ६२ ॥

ति॒स्रस्त्रे॒धा सर॑स्वत्य॒श्विना॒ भार॒तीडा॑ ।

ती॒व्रं परि॑सुता॒ सोम॑मिन्द्राय सु॒षुवु॑र्मदम् ॥ ६३ ॥

तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिसुता सुरया सह सोममिन्द्राय सुषुवु-
भिषुतवतः । काः तिस्रः सरस्वती भारती इडा च कीदृश्यः त्रिधा स्थिता इति शे-
षः सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना कीदृशं सोमं तीव्रं
पटुत्वकरम् मदं मदजनकम् ॥ ६३ ॥

अ॒श्विना॑ भे॒षजं॒ मधु॑ भे॒षजं॒ नः॒ सर॑स्वती ।

इ॒न्द्रे व॒ष्टा य॒शः श्रि॒यः वृ॒षः-वृ॒षम॒धुः सु॒ते ॥ ६४ ॥

अश्विना नोऽस्माकं सरस्वती वष्टा प्रयाजदेवता च सुते सोमेऽभिषुते सति
इन्द्रे एतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः दधातेर्लुङ् कानीत्यत आह भेषजमौषधं
मधु मधुवृषं भेषजं च यशः कीर्तिं श्रियं लक्ष्मीं वृषं-वृषं नानाविधं वृषं च नि-
त्यवीप्सयोरिति [पा० ८. १. ४.] वृषशब्दस्य द्विवम् ॥ ६४ ॥

ऋतुयेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परिस्नुता ।

कीलालमश्विभ्यां मधु दुहे धेनुः सरस्वती ॥ ६५ ॥

वनस्पतिः प्रयाज्ञदेवः शशमानः स्तुवन्सन् ऋतुया ऋतौ-ऋतौ काले-काले परिस्नुता सुर्या सह कीलालमन्नरसमिन्द्रः इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे सुपां सुलु-
गित्यादिना [पा० ७. १. ३१.] चतुर्थ्येकवचनस्य सुअदेशे इन्द्र इति लोपस्त आ-
त्मनेपदधिति [पा० ७. १. ४१.] तलोपे दुहे इति वृषम् । किं च सरस्वती अश्वि-
भ्यां सहिता धेनुर्भूत्वा इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे ॥ ६५ ॥

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिस्नुता ।

समधातुः सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे सुतं मधु ॥ ६६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मासरेण परिस्नुता सह गोभिर्न गोप्रभृतिपशुभिश्च सह
नश्वर्ये सुतमभिषुतं सोमं मधु च इन्द्रे युवां समधातमारोपयतम् सम्पूर्वाद्धति-
र्लुङि मध्यमद्विवचनम् हे स्वाहाकृतयः प्रयाज्ञदेवाः यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं
मधु समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६ ॥

VIII. अश्विना कृविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सरस्वती ।

आ शुक्रमासुरादसु मधमिन्द्राय जग्निरे ॥ ६७ ॥

का० [११. ६. १६. १७.] अश्विना कृविरिति तिस्रो वपानां याज्ञानुवाक्याः प्रथ-
मामनूच्य द्वितीया याज्ञा द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्ञा तृतीयामनूच्य प्रथमा या-
ज्ञा । अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिसृणां वपानां क्रमाद्याज्ञापुरोऽनुवाक्याः तत्प्रकार-
माह आश्विनवपायागे अश्विनेति [६७.] अनुवाक्या यमश्विनेति [६८.] याज्ञा सा-
रस्वतवपायागे यमश्विनेति [६८.] अनुवाक्या तमिन्द्रमिति [६९.] याज्ञा ऐन्द्रव-
पायागे तमिन्द्रमिति [६९.] अनुवाक्या अश्विनेति [६७.] याज्ञेति सूत्रार्थः ॥ अ-
श्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च धिया बु-
द्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिसंज्ञात् आसुरात् दैत्यात् इन्द्रायेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आ-
जग्निरे आजग्निरे कानीत्यत आह कृविः शुक्रं शुद्धममलिनं कृविः इन्द्रियं वीर्यं
मधं मरुनीयं वसु धनं च ॥ ६७ ॥

यमश्चिना सरस्वती रुविषेन्द्रमवर्धयन् ।

स बिभेद वलं मधं नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

अश्चिनौ सरस्वती च रुविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन् स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मधं मरुनीयं वलं मेधं बिभेद विदारितवान् । स-
चेत्यव्ययं सहर्षे तद्योगे नमुचावासुरे इति तृतीयार्थे सप्तमी । वृणोतेर्वल इति
[निरु० ६. २.] यास्कः नमुचिं विदार्य वृष्टिं कारितवानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तमिन्द्रं पशवः सचाश्चिनोभा सरस्वती ।

दधाना अभ्यनूषत रुविषा यज्ञेऽइन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

पशवः कर्माङ्गभूता गोमेपाजाः उभा अश्चिना उभौ अश्चिनौ सरस्वती च स-
चा सहभूताः सन्तः यज्ञे रुविषा इन्द्रियैः वीर्यैश्च दधानाः पुञ्जतः सन्तः तमिन्द्र-
मभ्यनूषत अवर्धयन् अस्तुवन्वा नू स्तवने ॥ ६९ ॥

यऽइन्द्रेऽइन्द्रियं दधुः सविता वरुणो भगः ।

स सुत्रामा रुविष्यतिर्यज्ञमानाय सञ्चत ॥ ७० ॥

का० [११. ६. १८.] यऽइन्द्रेऽइति पुरोडाशानां पूर्ववत् यऽइन्द्रेऽइति तिस्रस्त्र-
याणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् यऽइन्द्रे [७०.] सविता [७१.] इ-
त्येन्द्रस्यानुवाक्यायाज्ये सविता [७१.] वरुणः क्षत्रम् [७२.] इति सावित्रस्य ते व-
रुणाः क्षत्रम् [७२.] यऽइन्द्रे [७०.] इति वारुणस्येति सूत्रार्थः ॥ प्रत्येकमिन्द्रसवि-
तृवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे
इन्द्रियं वीर्यं दधुः स्थापयामासुः । रुविष्यतिः रुविषां स्वामी सुत्रामा शोभनत्रा-
णकर इन्द्रो यज्ञमानाय कर्मणि चतुर्थी यज्ञमानं सञ्चत सेवताम् इष्टदानेन यज्ञ-
मानं सुखयवित्यर्थः षष्ठ्य सेवने लोट्थे लङ् अउभाव आर्षः ॥ ७० ॥

सविता वरुणो दधुर्गज्ञमानाय दाशुषे ।

आदत्त नमुचेर्वसु सुत्रामा बलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् यदसु धनं बलमिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त

जग्राह सविता वरुणो भगश्च पशुपुरोडाशमन्त्रदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्वादिकं
यजमानाय दधत् दधातु ददवित्यर्थः कीदृशाय यजमानाय दाश्रुषे दाशति ददाति
दाश्चान् तस्मै हवीषि दत्तवते दाश्चान्साह्वानित्यादिना [पा० ६.१.१२.] द्वास्ततो
न्यातः ॥ ७१ ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् ।

सुत्रामा यशसा बलं दधाना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत भक्षितवन्तः व्याप्तवन्तो
वा अश भोजने अशूङ् व्याप्तौ वा उभयोर्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्ते क्षत्रं क्ष-
ताक्षाणसामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं
च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः । तत्र वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च दधाति सविता भगं
प्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यं बलम् ।

हविषेन्द्रो सरस्वती यजमानमवर्धयन् ॥ ७३ ॥

का० [११.६.११.] अश्विना गोभिरिति च हविषाम् । अश्विना गोभिरिति तिस्रो
हविषां याज्यानुवाक्याः चात्पूर्ववत् अश्विना [७३.] ता नासत्या [७४.] इत्याश्वि-
नपशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ता नासत्या [७४.] ता भिषजा [७५.] इति सार-
स्वते ता भिषजा [७५.] अश्विना [७३.] इत्यैन्द्रे इति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्र-
देवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं चाव-
र्धयन् । केस्तत्राह गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् विभक्त्यव्यत्ययः इन्द्रियेण इ-
न्द्रियपाठवेन अश्वेभिः अश्वैः दक्षिणाद्वपैः वीर्यं बलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन
शरीरदार्येन हविषा पशुपुरोडाशेन च । इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यजमानस्य वर्धनं
धनपुत्रपश्चादिपुष्टिः ॥ ७३ ॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्तनी नरा ।

सरस्वती हविष्मतीन्द्र कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु सौत्रामण्यादियागेषु
नोऽस्मानवत अवत्तु रत्तत्तु पुरुषव्यत्ययः हे इन्द्र त्वमपि नोऽस्मान्कर्मसु अव
वचनव्यत्ययः । कीदृशौ नासत्यौ हिरण्यवर्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्तनिर्मर्गौ
ययोस्तौ यत्र पथि गह्वस्तत्र सुवर्णमेव सम्पद्यतऽइत्यर्थः । सुपेशसा शोभनं पे-
शो रूपं ययोस्तौ सुन्दरौ । नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारौ च । कीदृशी सर-
स्वती हविष्मती हविर्विद्यते यस्याः सा ॥ ७४ ॥

ता भिषज्ञा सुकर्मणा सा सुदुधा सरस्वती ।

स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ भिषज्ञा भिषज्ञौ वैद्यौ अश्विनौ सा प्रसिद्धा सरस्वती च स
प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्याणप्रभवः इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं
दधुः यद्वा इन्द्र एव दातृपात्ररूपेण बद्धधा भवति देवानामचित्यशक्तिवात् । की-
दृशौ भिषज्ञौ सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ । कीदृशी सरस्वती सु-
दुधा सुष्ठु दुग्धे सा सुदुधा साधुदोहना । कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रत-
वः कर्माणि यस्य बद्धकर्मकर्ता ॥ ७५ ॥

युव७ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपानाः सरस्वतीन्द्रं कर्मस्वावत ॥ ७६ ॥

का° [११.६.२०.] ग्रहाणां युव७ सुरामं पुत्रमिवेति । त्रयाणां ययोग्रहाणां सु-
राग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः ॥ हे अश्वि-
रस्वतीन्द्रदेवत्येऽनुष्टुप्प्रिष्टुभौ । हे अश्विनौ हे सरस्वति युवं यूयं वचनव्यत्ययः
नमुचावासुरे दैत्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा सह विपिपाना विविधं
पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आ समन्ताद्भक्षत (13.) । पिपाना अत्र विक्रण-
व्यत्ययः ॥ ७६ ॥

पुत्रमिव पित° ॥ ७७ ॥

इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये [१०.३४.] ॥ ७७ ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणा वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः ।

कीलालये सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनय चारुमग्नये ॥ ७८ ॥

का° [११. ६. २१.] पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासोऽह्वाव्यग्नः इति । पशोः सम्बन्धिनि स्विष्टकृत्वागे यस्मिन्नश्वास इति पुरोऽनुवाक्या अह्वाव्यग्नः इति याज्ञ्या ॥ द्वे अग्निदेवत्ये जगतीत्रिष्टुभौ । हे अर्धयो तस्मै अग्नये हृदा सह मतिं बुद्धिं चारुं समीचीनं जनय अग्न्यर्थं मनोबुद्धी शुद्धे कुरु इत्यर्थः । कीदृशायामग्नये कीलालये कीलालमन्नरसं पिबति कीलालपास्तस्मै । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै यस्य पृष्ठे सोमाहुतयो हूयन्तः इत्यर्थः । वेधसे विदधाति शुभं करोति वेधाः तस्मै शुभमतिकर्त्रे । तस्मै कस्मै यस्मिन्नग्नौ एते पशवः अवसृष्टासः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुर्वत्तेन निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः । के पशवः अश्वासः अश्वाः ऋषभासः ऋषभाः उक्षणाः उक्षाणाः सेचनसमर्था वृषाः वा षपूर्वस्य निगमः इति [पा° ६. ४. १.] उपधादीर्घाभावः । वशाः वन्ध्याः । मेषाः अजाः । यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्विति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

अह्वाव्यग्रे हविरास्ये ते सुचीव घृतं चम्वीव सोमः ।

वाजसनिं७ रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

हे अग्ने ते तवास्ये हविरह्वावि हुतं सर्वतः जुहोतिः कर्मणि लुङ् संततहोमे दृष्टान्तः सुचि घृतमिव यथा सुचि घृतं सर्वदा स्थितम् चम्वि चम्बामधिषवणाचर्मणि सोम-इव तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्ये हविर्हुतम् । हे अग्ने सः त्वमस्मे अस्मासु एतानि वस्तूनि धेहि स्थापय । कानि वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं भोगम् । रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहन्तं महान्तं यशसं यशश्च पुंस्त्वमार्षम् सर्वलोकप्रसिद्धं यशो देहीत्यर्थः यशो वै सोमो राजेति श्रुतिः यशसं सोममिति वा ॥ ७९ ॥

IX. अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणो न सरस्वती वीर्यम् ।

वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

का° [११.७.१.] प्रतिगर्षित्युपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसावेत्याहूयाश्चिना तेजसेत्यनु-
वाकः शंसति । त्रयस्त्रिंशवसाग्रहसादनानन्तरमध्वर्योः होतुः पुरस्तात्प्रतिगर्षार्थ-
मुपवेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगर्षित्यध्वर्यो पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो शोसावोऽमि-
त्याहूयाश्चिना तेजसा चनुरित्येकादशर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति प्रथमात्ये ऋचौ त्रिः
शंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिष्ठाहवः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अश्विस-
स्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् आद्यः पादोऽष्टाणां द्वितीयो नवार्णः तृतीयः षडर्णः च-
तुर्थोऽष्टाणां । अश्विनौ तेजसा सह चनुरिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधतुः ददतुः । सर-
स्वती प्राणेन सह वीर्यमिन्द्राय दधौ ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरीणः वाचं बलेन
च सह इन्द्रायैतत्कल्पोत्थाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमश्विसस्वतीन्द्रा इन्द्राय
तेजश्चादि दधुरित्यर्थः सर्वापेक्षया दधुरिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

गोमदू षु णासत्या अश्वावद्यातमश्चिना । वर्ति रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

गृत्समददृष्टा अश्विदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्या पादनिवृद्धायत्री त्रयः सप्तकाः
पादनिवृद्धिति वचनात् । उ सु निपातौ पादपूरणौ इकः सुजीति [पा° ६.३.
१३४.] सुनिपाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सुज इति [पा° ८.३.१०७.] सू-
त्रेण सु इत्यस्य षत्वम् पूर्वपदादिति [पा° ८.३.१०६.] नासत्यशब्दनकारस्य ण-
त्वम् । हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विना हे रुद्रा रुद्रौ शत्रूणां रोदयितारौ वर्तिः
विभक्तिव्यत्ययः वर्त्या मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गृह्यतम् नृभिः पीयते
सोमो यस्मिन्स नृपाय्यः क्रतौ कुण्डपाय्यसंचायाविति [पा° ३.१.१३०.] अत्र कु-
ण्डशब्द उपलक्षकः नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणो यत्प्रत्य-
यो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन्गोमत् अश्वा-
वत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तदश्ववत् मन्त्रे सोमाश्चेत्यादिना [पा° ६.३.१३१.] अश्वश-
ब्दस्य दीर्घः गोयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय यज्ञं गृह्यतमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

न यत्परो नान्तर आदुधर्षदृषणवसू । दुःशब्तो मर्त्यौ रिपुः ॥ ८२ ॥

हे वृषणवसू वृषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्तौ यद्वा वृक्षा वृद्धा वासयतो

लोकं स्थापयतस्तौ वृषण्वसू हे अश्विनौ दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति
दुःशंसोऽपवादिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बद्धः अन्तरः सम्बद्धः स्व-
कीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षति न आधृक्षुयात् न पराभूयात् ।
स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिश्रुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः । जि-
धृषा प्रागल्भ्येऽस्माद्धातोर्यङ्लुगन्ताङ्प्रत्ययः ॥ ८२ ॥

ता न आबोढमश्विना रयिं पिशंगसंदशम् । धिष्या वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

हे धिष्या धिष्यौ धिष्याग्नित्र्यपौ धातारौ वा हे अश्विना युवां नोऽस्माकं रयिं
धनमाबोढमावकृतम् आनयतमित्यर्थः वकृतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् ।
कीदृशं रयिं पिशंगसंदशं पिशंगं पीतं सम्यक् दृश्यते तत्पिशंगसंदशम् पीतवर्णं
सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम्
विदू लभे इगुपधेति [पा० ३.१.१३२.] कः । यच्च धनं धनान्तरहेतुभूतं भवती-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ८४ ॥

मधुहृन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं
वष्टु कामयतां वश कान्तौ यो यदिहति स तत्प्रति गहति अस्मद्यज्ञं प्रत्यागह-
वित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनम् घञ् पावं
कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः [पा० ३.२.३.] । वाजेभिर्वाजिः अज्ञैः
वाजिनीवती वाजा अन्नानि विगृह्णते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया वाजिनी वि-
द्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धियावसुः धिया कर्मणा वसु ध-
नं यस्याः सा धियावसुः हृन्दसस्तृतीयाया अलुक ॥ ८४ ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति । कीदृशी सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतं प्रियसत्य-
वचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोदयित्री प्रेरयित्री चुद प्रेरणे णिजन्तान्तृच् ततो डीप् ।
सुमतीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती सुमतिदात्रीत्यर्थः हृन्द-
सुभयथेति [पा० ३.४.११७.] शपोऽप्यार्धधातुकत्वाप्तिचो लोपः ॥ ८५ ॥

म॒होऽ॒र्णाः सर॑स्वती॒ प्रचे॑तयति के॒तुना॑ । धियो॒ विश्वा॒ विरा॑जति ॥ ८६ ॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णाः उदकं प्रचेतयति प्र-
ज्ञापयति प्रेरयति सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं कारयतीत्यर्थः । किं च विश्वाः सर्वाः धियः
सर्वप्राणिस्था बुद्धीः विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां
स्तुमः ॥ ८६ ॥

इन्द्रा॒याहि॒ चित्र॑भानो सु॒ता इमे॒ वाय॑वः । अ॒ण्वीभि॑स्तना॒ पूता॑सः ॥ ८७ ॥

मधुहृन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो
यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो इन्द्र त्वमायाहि आगह । किमिति इमे सोमाः
सुताः अभिषुताः । कीदृशा इमे वायवः तां कामयन्ते वायवः सुप आत्मनः क्यच्
[पा० ३.१.८.] क्यच्छन्दसीति [पा० ३.२.१७०.] उप्रत्ययः । तथा अण्वीभिः अण्वी-
त्यङ्गुलीनाम् [निघ० २.५.] अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शो-
धिताः तनशब्दो दशापवित्रवाची तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । शोधिताः सुताः
सोमा इन्द्रोऽस्मान्निबविति कामयन्तेऽतोऽत्रायाहीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

इन्द्रा॒याहि॒ धिये॑षितो विप्र॒जूनः॑ सु॒ताव॑तः । उप॒ ब्र॒ह्मा॑णि वा॒घतः॑ ॥ ८८ ॥

हे इन्द्र धिया स्वबुद्ध्या इषितः प्रेरितः सन्नायाहि अनन्यप्रेरित आगह्येत्यर्थः ।
कीदृशस्त्वं विप्रजूनः जु गतौ विप्रैर्मेधाविभिर्नुगतः सेवितः । किमित्यागतव्यमि-
ति चेत् सुतावतः हान्दसो दीर्घः सुतवतः सोममभिषुतवतो यज्ञमानस्य ब्रह्मा-
णि हवींषि उप हविषां समीपे वाघतः ऋविज्ञो वर्तन्तऽइति शेषः वाघत इ-
ति ऋविज्ञामसु [निघ० ३.१८.] पठितम् ऋविज्ञो हविरादाय स्थिता वर्तन्तऽइत्या-
याहीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

इन्द्रा॒याहि॒ तू॒तु॒ज्ञान् उप॒ ब्र॒ह्मा॑णि रु॒रिवः॑ । सु॒ते द॑धिष्व न॒श्चनः॑ ॥ ८९ ॥

हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ हृन्दसीति [पा०
८.३.१.] रुत्वम् हे हरिवः अश्ववन् हे इन्द्र तूतुज्ञानः वरमाणाः सन् त्वं ब्रह्मा-
णि हवींषि उप हवींषि प्रति आयाहि तूतुज्ञान इति [निघ० २.१५.] क्षिप्रना-

म । आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सति नोऽस्माकं चनः अन्नं सोमवृषं रुविः दधिघ्न उदरे धारय धि धारणे व्यत्ययेन शपो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादिवात् अभ्यासस्यात्वं हान्दसम् । चन इत्यन्ननाम [निघ० २. ७.] ॥ ८१ ॥

अश्विना पिबतां मधु सरस्वत्या सजोषसा ।

इन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्तां सोम्यं मधु ॥ १० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥

अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । अश्विना अश्विनौ मधु मधुरस्वादं सोमं पिबतां भक्षयताम् कीदृशौ अश्विनौ सरस्वत्या सजोषसा सजोषसौ जोषः प्रीतिः असुन् समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमत्तावित्यर्थः । किं च सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा वृत्रं हतवान्वृत्रहा ईदृश इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं रुविर्जुषन्ताम् सेवन्ताम् मये चेति [पा० ४. ४. १३८.] सोमशब्दात् मयउर्ये यप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥ १० ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । सेकासन्ध्यादिहौत्रात्तो विंशो ध्यायो निव्वपितः ॥ २० ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१४ [दिवह्लेनं] - १६ ॥ १-३ ॥ १७. १८. १९ a ॥ ४ ॥ १९ d ॥ ५ ॥

२० ॥ ६ ॥ २१ ॥ ७ ॥ २२. २३ a. b ॥ ८ ॥ २३ c. d ॥ ९ ॥ २४-३८

[इलितो] ॥ १०-२४ ॥ ३१-४२ [होताराऽइन्द्रं] ॥ २५-२८ ॥ ४३ [स्व-

तीला] ॥ २९ ॥ ४४-५१ [सुमृलीको] ॥ ३०-३७ ॥ ५२-६३ [भारती-

ला] ॥ ३८-४९ ॥ ६४-६८ [नमुचाऽआसुरे] ॥ ५०-५४ ॥ ६९-७६ [न-

मुचाऽआसुरे] ॥ ५५-६२ ॥ ७७ [पितराऽअश्विनोभे] - ८३ [बिल्लुमं]

॥ ६३-६९ ॥ ८४-९० ॥ ७०-७६ ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

I. इमं मे वरुण शुधी हवमग्ना च मृडय । त्वामवस्युराचके ॥१॥

ओम् श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य (1.) शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तमुमापतिम् । एकविंशेऽधुनाध्ययि वेददीपो वितन्यते ॥ का° [११.७.१३.] इमं मे तच्चैत्येककपालस्य । अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ॥ वरुणदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ शुनःशेषदृष्टे । हे वरुण त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं शुधि शृणु शुश्रूषिवति [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः (2.) संहितायां दीर्घः । च पुनः अद्य दिने (3.) मृडयास्मान्मुख्य यतोऽहं त्वामाचके कामये आचकऽइति [निघ° २.६.] कान्तिकर्मा । कीदृशोऽहम् अवस्युः अवनमवः पालनमवतेरमुन् तदिहति अवस्युः सुप आत्मनः क्यच् [पा° ३.१.८.] क्वाच्छन्दसीति [पा° ३.२.१००.] उप्रत्ययः आत्मनो रत्नणमिहन् त्वामिहामीत्यर्थः ॥१॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा व° ॥२॥

व्याख्याता [१८.४१.] ॥२॥

त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽववयासिसीष्ठाः ।

यजिष्ठो वज्रितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाऽसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥३॥

का° [११.७.१४.] अग्निवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति । अवभृथेष्टावेवाग्निवरुणयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ॥ अग्निवरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे । हे अग्ने त्वं नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयासिसीष्ठाः निवर्तय यसु उपक्षये अवपूर्वस्य णिजन्तस्यास्याशीर्लिङि रूपम् । किं च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात्प्रमुमुग्धि प्रमुच्च दूरीकुरु मुचेर्व्यत्ययेन शयः झुः । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं ज्ञानन् यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६.४.१५४.] तृचो लोपः । वज्रितमः वदतीति वज्रिः अत्यन्तं वज्रिर्वज्रितमः हविषां वोढा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते शोशुचानः शोचतेर्यङुक्ताह्वानचप्रत्ययः ॥३॥

स त्वं नोऽग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽस्या उषसो व्युष्टौ ।

अवयद्व नो वरुणः रराणो वीहि मृडीकः सुहवो न एधि ॥ ४ ॥

हे अग्ने स त्वमस्या उषसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि (४.) उती उत्था
अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठोऽलिकतमः समीपतमश्च भव । अवती-
त्यवमः अवतेरुमप्रत्ययः यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलो-
पश्वान्दसः । अत्यन्तमलिको नेदिष्ठः अलिकवाढयोर्नेदसाधाविति [पा० ५. ३. ६३.]
इष्टे परे नेदादेशः । किं च रराणो रुविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयद्व अ-
वयज अवपूर्वाद्यजतेर्लोठि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्ष्य
वी कान्तिव्याप्तिज्ञेयप्रजननखादनेषु । किं च नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि
भव घुसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेति [पा० ६. ४. १११.] एकारः ॥ ४ ॥

महोमू षु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे ऊवेम ।

तुविक्षत्रामजरत्नीमुवृची सुशर्माणामदिति सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

का० [११. ७. १५.] आदित्यस्य सुत्रामाणम् महोमू षु मातरमिति । आदित्यं चरुं
यक्ष्यमाणो निर्वपत्यादित्यमीजान इत्यादावन्ते चादित्यश्चरुक्तस्तस्य सुत्रामाणमि-
ति [६.] पुरोऽनुवाक्या महोमू धिति याज्या ॥ अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् । उ सु
निपातौ पादपूरणौ संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽत्यस्य षत्वम् । वयमवसे अविर्तुं
रक्षितुमदितिं ऊवेम आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः । कीदृशीमदितिं महीं मरु-
तीम् । सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् व्रतमिति [निघ० २. १.] कर्म-
नाम । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम् । तुविक्षत्रां तुवीति [निघ० ३. १.] बद्ध-
नाम बद्धक्षताक्षाणशीलाम् । अजरत्नो न जीर्यति अजरत्नी तां जरारक्षिताम् ।
उरु अञ्चतीति उवृची बद्धगमनशीलाम् । सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा
यस्यास्ताम् । सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । अदितिर-
दीना देवमाता [निरु० ४. २२.] ॥ ५ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेरुसः सुशर्माणामदिति सुप्रणीतिम् ।

देवीं नावं स्वर्ित्रामनागसमन्ववतीमारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गयप्रातदृष्टा (5.) । देवीं देवसम्बन्धिनीं नावं यज्ञत्रयां स्वस्तये कल्याणायविनाशाय वयमारुहेम यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गहेमेत्यर्थः । कीदृशीं नावं सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । ग्यां स्वर्गत्रयां स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः । अनेरुसमेरु इति [निघं २.१३.] क्रोधनाम नास्ति एरुो यत्र क्रोधरक्षिताम् । यद्वा लुप्तोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं ग्यामिवानेरुसमक्रोधाम् । सुशर्माणं साधुशरणभूताम् । अदितिमखण्डितामदीनां वा । सुप्रणीतिं सुष्ठु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री । स्वरित्रां साधुकेन्दुवाल्ताम् अरित्रशब्दः केन्दुवाल्तावाचकः अरित्रं केनिपातक इत्यभिधानात् [अमरं १.२.२७.] प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः । अनागसमनपराधाम् । अस्रवत्तीमहिद्रां निर्दोषामित्यर्थः । ईदृशीं नावमारुहेम संहितायां दीर्घः ॥ ६ ॥

सुनावमारुहेयमस्रवत्तीमनोगसम् । शतारित्रां स्वस्तये ॥ ७ ॥

स्वर्गसम्बन्धिनीदेवत्या गायत्री । तद्धै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्गेति श्रुतेः स्वर्ग्या नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोभनां नावं यज्ञत्रयां स्वस्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायारुमारुहेयमारोहेयं यज्ञं कुर्यामित्यर्थः । कीदृशीमस्रवत्तीमहिद्राम् । अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दुवाल्ताम् ऋग्यजुःसामभिरित्यर्थः । स्मार्ते नावारोहणे विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

आ नो मित्रावरुणा धृतेर्गव्यूतिमुत्ततम् । मधा रजांसि सुक्रतू ॥ ८ ॥

कां [११.७.१६.] आ नः प्र बारुवेति पयस्यायाः । अवभृथादुदेत्यमित्रावरुणा पयस्यया यज्ञतीति या पयस्या तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्र बारुवेति याज्या । मित्रावरुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं धृतेर्युवामा उत्ततम् सर्वतः सिञ्चतम् यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूतं क्षेत्रं धृतेः शुद्धोदकेः सिञ्चतम् । किं च हे सुक्रतू शोभनः क्रतुः कर्म ययोस्तौ हे सुकर्माणौ मधा मधुना रजांसि लोकाना उत्ततम् अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ ८ ॥

प्र बारुवा सिमृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुत्ततं धृतेन ।

आ मा जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा क्वेमा ॥१॥

मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रावरुणौ हे युवाना युवानौ तरुणौ हिन्नजस्सौ नोऽस्माकं जीवसे चिरं जीवनाय बाहुवा बाहू प्रसिसृतमन्तर्भूतण्यर्थः प्रसारयतं जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः । किं च नोऽस्माकं गव्यूतिं क्षेत्रं धृतेन जलेन आ उक्षतं सिञ्चतम् । भवत्सिक्तक्षेत्र-निष्पन्नधान्यैः यज्विनं मा मां जने जनपदे युवामाश्रवयतम् आश्रावयतम् इत्यमदात् इत्यमयाक्षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृद्धाभाव आर्षः किं च युवां मे मम इमा इमानि कृवा कृवानि आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुवा पूर्वाक्तं कुरुतमित्यर्थः शृणोतेः शपो लुक् ॥१॥

शं नो भवतु° ॥१०॥ वाजि-वाजि° ॥११॥

का° [११.७.१७.] वाजिनस्य शं नो वाजि-वाजि° इति । पयस्यायां वाजिनया-गोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजि-वाजि° इति याज्या ॥ व्याख्याते [१.१६.१८.] ॥१०॥११॥

II. समिद्धोऽग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः ।

गायत्री हृन्दे इन्द्रियं अविर्गौर्वयो दधुः ॥१२॥

का° [११.७.११.] वायोधसः आप्रियः समिद्धोऽग्निः समिधेति । वायोधसे पशौ समिद्धोऽग्निरित्याद्या एकादश ऋच आप्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आप्रीदेवत्या अनुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री हृन्दो गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं वयः सत्त्वमन्नमायुर्वा दधुः दधतु प्रयङ्क्षु । कीदृशोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अतिदीप्तः प्रयाजधृतेनेति शेषः वरेण्यः वरणीयः सम्भजनीयः । कीदृशो गौः अविः त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स अविः यद्वा षण्मासावधिः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौ-रित्यर्थः ॥१२॥

तनूनपाहुचिब्रतस्तनूपाश्च सरस्वती ।

उ॒ल्लि॒ह्ना ह॒न्द इन्द्रि॒यं दि॒त्य॒वाङ्मौर्वि॒यो दधुः ॥ १३ ॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् धृतं वा प्रयाजदेवता सरस्वती उल्लिह्ना हन्दः क्लृप्तत्वादाप् उल्लिक्कन्दः गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु । कीदृशस्तनूनपात् शुचिव्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः । कीदृशी सरस्वती तनूपाः तनूं शरीरं पाति रक्षतीति । कीदृशो गौः दित्यवाद् दित्यं कृविर्वहतीति ॥ १३ ॥

इ॒डाभि॒र॒ग्नि॒रीड्यः सोमो दे॒वोऽ॒मर्त्यः ।

अ॒नु॒ष्टु॒क॒न्द इन्द्रि॒यं प॒ञ्चावि॒र्गौर्वि॒यो दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुक्कन्दः गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः कीदृशोऽग्निः ईड्यः स्तुत्यः कीदृशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कीदृशो गौः पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचराः कालविशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः ॥ १४ ॥

सु॒ब॒र्हि॒र॒ग्निः पू॒ष॒ण॒वा॒न्स्ती॒र्ण॒ब॒र्हि॒र॒मर्त्यः ।

बृ॒ह॒ती ह॒न्द इन्द्रि॒यं त्रि॒व॒त्सो गौर्वि॒यो दधुः ॥ १५ ॥

शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती हन्दः गौः एते चत्वार इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः पूषणवान् पूषास्यास्तीति पूजा युक्तः स्तीर्णबर्हिः स्तीर्णबर्हिर्यस्य सः अमर्त्यः अनमरः । कीदृशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

उ॒रो दे॒वीदि॒शो म॒हीर्ब्र॒ह्मा दे॒वो बृ॒ह॒स्पतिः ।

प॒ङ्क्ति॒श्च॒न्द इ॒न्द्रेन्द्रि॒यं तु॒र्य॒वाङ्मौर्वि॒यो दधुः ॥ १६ ॥

उरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः हान्दसं सम्प्रसारणम् महीर्महृत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्चन्दः तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्यवाद् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

उ॒षे य॒क्षी सु॒पेश॑सा वि॒श्वे दे॒वा अ॒मर्त्याः ।

त्रिष्टुप्कृन्दं इहेन्द्रियं पष्ठवाङ्मौर्वयो दधुः ॥ १७ ॥

उषे द्विवचनादिनं रात्रिश्च अमर्त्याः विश्वे देवाः त्रिष्टुप्कृन्दः पष्ठं भारं वहती-
ति पष्ठवाङ्मौः एते पञ्चेहेन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृश्यौ उषे यक्षी यक्ष्यौ मरु-
त्यौ यक्ष इति [निघ० ३.३.] मरुन्नाम । सुपेशसा शोभनं पेशो ब्रह्म ययोस्ते सुपे-
शसौ सुत्रपे विभक्तेराकारः ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा भिषजेन्द्रेण सयुज्ञा युज्ञा ।

जगती हृन्द इन्द्रियमनङ्गान्गौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः । जगती हृन्दः
अनः शकटं वहतीत्यनङ्गान्गौः एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशौ
होतारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण सयुज्ञौ सह युज्येते सयुज्ञौ संयुक्तौ युज्ञौ
(6.) परस्परं संयुक्तौ ॥ १८ ॥

तिस्र इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः ।

विराट् हृन्द इहेन्द्रियं धेनुर्गौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो विशः इन्द्रप्रजाः विराट्
हृन्दः धेनुः दोग्ध्री गौश्च नकारश्चार्थे एते षट् इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १९ ॥

वष्टा तुरीयोऽश्रुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना ।

द्विपदा हृन्द इन्द्रियमुक्ता गौर्न वयो दधुः ॥ २० ॥

वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा हृन्दः उक्ता सेक्ता गौश्च एते पञ्चेन्द्रे इन्द्रियं
वयश्च दधुः । कीदृशः वष्टा तुरीयः तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तुरीयः अश्रुतो मरुतान्
कीदृशाविन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादिपोषं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ । नश्चार्थः
॥ २० ॥

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन्भगम् ।

ककुप्कृन्दं इहेन्द्रियं वशा वेरुद्वयो दधुः ॥ २१ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्कृन्दः वशा वन्धा गौः वेरुत् गर्भ-

ग्री गौः एते पञ्च इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशो वनस्पतिः नोऽस्माकं श-
मिता शमयति सुखयति शमिता शमिता मन्त्रऽइति [(7.) पा० ६.४.५४.] इन्द्रसो
षिचो लोपः । कीदृशः सविता भगं प्रसुवन् धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्षत्रो भेषजं कर्तुः ।

अतिहन्दा इन्द्रियं बृहदृषभो गौर्वयो दधुः ॥ २२ ॥

शोभनं क्षत्रं क्षतत्राणं यस्य स सुक्षत्रः शोभनक्षतत्राता वरुणः स्वाहा नमि-
कदेशे नामग्रहणम् स्वाहाकृतिभिः प्रयाजदेवैः सह यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणमौषध-
मिन्द्राय कर्त्तकरोतु । किं च अतिहन्दाः इन्द्रः बृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः
वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु ददतु ॥ २२ ॥

III. वसन्तेनऽऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुताः ।

रथन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २३ ॥

का० [११.७.२०.] याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वसन्तेनऽऋतुने-
ति । चकाराद्यायोधसे पशाविव षट्चो यथाक्रमं वपादीनां याज्यानुवाक्याः वपा-
यागे वसन्तेनेति [२३.] पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मिणेति [२४.] याज्या पशुपुरोडाशयागे
वर्षाभिरिति [२५.] पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति [२६.] याज्या हृदयादियागे हेमन्ते-
नेति [२७.] पुरोऽनुवाक्या शैशिरिणेति [२८.] याज्येति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुभः षट्
लिङ्गोक्तदेवताः वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह हवि-
र्वपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्थापयन्तु कीदृशा वसवः वसन्तेन ऋतुना त्रि-
वृता स्तोमेन रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २३ ॥

ग्रीष्मिणऽऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः ।

बृहता यशसा बलं हविरि० ॥ २४ ॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः रुद्राः ग्रीष्मिण
ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्तिव्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः
॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः ।

वैवृषेण विशौजसा हविरि० ॥ २५ ॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्च दधुः । कीदृ-
शाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्थे सप्तम्यौ वैवृषेण पृष्ठेन च स्तु-
ताः ॥ २५ ॥

शारदेन ऋतुना देवा एकविंशः ऋभवः स्तुताः ।

वैराजने श्रिया श्रिये हविरि० ॥ २६ ॥

ऋभवः ऋभुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः कीदृशाः शारदेन ऋतुना
एकविंशेन स्तोमेन वैराजने पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे
॥ २६ ॥

हेमलेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतः स्तुताः ।

बलेन शक्वरीः सहो हविरि० ॥ २७ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सह सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयश्च दधुः । कीदृ-
शा मरुतः हेमलेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः शक्वरीरिति शाक्वरस्य यो-
निनिर्दिशः शाक्वरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शैशिरेणा ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशोऽमृताः स्तुताः ।

सत्येन रेवतीः क्षत्रं हविरि० ॥ २८ ॥

अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्वयः शक्तिं च इन्द्रे दधुः दधतु
कीदृशाः अमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रेवतीरिति रेव-
तस्य योनिः रेवतेन पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

IV. कृता यक्षत्समिधामिमिउस्पदेऽश्विनेन्द्रं सरस्वतीमजो धूम्रो न गोधूमेः
कुर्वलैर्भिषजं मधु शण्येन तेज इन्द्रियं पयः सोमः परिश्रुता घृतं मधु व्य-
क्वाज्यस्य कृत्यजं ॥ २९ ॥

का° [११.६.१४.] होता यक्षत्समिधामिमिति प्रयाजप्रेषास्त्रिपशोः । होता य-
क्षत्समिधामिउस्पदऽइत्यादयो द्वादश कण्डिकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रेषाः स्युः ॥ द्वा-
दशाप्रीणां प्रयाजयाज्यानां प्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः । दैव्यो
होता समिधा प्रयाजदेवतया सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इउः
पदे गोपदे आहवनीये यक्षत् यजतु (८.) गोपदे स्थाप्यतऽइत्यभिप्रायेणेदं वच-
नम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेषश्च गोधूमैः कुवलैः बदरैः शण्यैः अङ्कुरितव्रीहि-
भिश्च सहितो भेषजमौषधं भवति नकारौ चार्थौ इन्द्रायेति शेषः कीदृशं भेषजम्
मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किं च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा
दैव्येन होत्रेज्यमानाः सक्तः पयः परिस्रुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च
व्यन्तु पिबन्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्मनुष्यहोतः त्वमपि आ-
ज्यस्य यज कर्मणि षष्ठी यजतिर्दानार्थः अश्व्यादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीमविर्मेषो न भेषजं पथा मधुमता

भरन् अश्विनेन्द्राय वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः पयः सोमः ॥ ३० ॥

एकाधिका अत्यष्टिः । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे इन्द्रायेति चतुर्थी द्वि-
तीयार्थे नकारश्चार्थः । दैव्यो होता तनूनपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रं
च यजतु । तत्र यागे अविः अजः मेषश्च नश्चार्थे मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण
भरन् आत्मानं हरन् सन् बदरैर्बदरीफलैः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरि-
तव्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन
होत्रेज्यमानाः पयश्चादीनि व्यन्तु हे होतस्त्वमपि आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ ३० ॥

होता यक्षन्नराशंसं न नगडुं पतिः सुरया भेषजं मेषः सरस्वती भिष-

ग्रथो न चन्द्राश्विनौर्वपा इन्द्रस्य वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः

पयः सोमः परिः ॥ ३१ ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वती सरस्वतीं भिषक् भिषजोः अश्वि-
नोः रथः रथं च यक्षत् यजतु कीदृशो रथः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति च-

न्द्री सुवर्णमयः । रथस्य यागोऽश्विनोरेव तदुक्तम् आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ
यस्यैव दृश्यते तमेव तत्स्तुतं विन्यात्तस्यात्मा बहुधा हि स इति । सरस्व-
तीरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थे भिषजि प्रथमा षष्ठ्यर्थे ॥ तत्र सुर्या सह नम्रङ्गं न-
म्रङ्गः किण्वः मेषः वपाः बहुवात्तिपशुसम्बन्धिन्यो वपा बदरैः उपवाकाभिर्यवैः
तोकमभिश्च व्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं भेषजं भवतु । अश्व्यादयः पयश्चा-
दीनि पिबन्तु हे होतराज्यस्य यज्ञ देहि । कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम् । नम्र-
ङ्गः सुराकन्दः । नकारौ चार्थौ । द्वितीयो भेषजशब्द आर्षः ॥ ३१ ॥

होता यज्ञदिडेडित आज्ञुक्त्वाः सरस्वतीमिन्द्रं बलेन वर्धयन्नृषभेण गवे-
न्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं यवैः कर्कन्धुभिर्मधु लाजैर्न मासरं पयः सोमः
परि ॥ ३२ ॥

दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रमश्विना अश्विनौ च य-
ज्ञत् यजतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च धेन्वा च बलेन वर्धयन् इडादीन्समर्ध-
यन् यजतु कीदृशो होता ईडितः ऋत्विग्भिः स्तुतः आज्ञुक्त्वाः इडादीनाङ्गयन् ।
तत्र यवैः लाजैश्च सहितं मधु मासर्मोदनं निःस्त्रावं (९.) च इन्द्राय इन्द्रियं वी-
र्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमानाः पयश्चादीनि पिबन्तु हे
होतः त्वं च यज्ञ ॥ ३२ ॥

होता यज्ञद्वर्हिर्वाग्निरदा भिषङ्गासत्या भिषजाश्विनाश्चा शिशुमती भिषग्धेनुः
सरस्वती भिषग्दुहः इन्द्राय भेषजं पयः सोमः परि ॥ ३३ ॥

दैव्यो होता ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः बर्हिः प्रयाजदेवं भिषजा भिषजौ
वैद्यौ नासत्या न असत्यौ सत्यद्वयौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीं च
यज्ञत् यजतु । तत्र शिशुमती बालकोपेता अस्या वडवा भिषक् धेनुः भिषक्
इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे पूरयति । अस्यादयो दक्षिणा दीयन्ते । लोपस्त आत्म-
नेपदेशिति [पा० ७.१.४१.] तलोपः । ते पयश्चादीनि व्यन्तु होतर्यज्ञ (१०.) ॥ ३३ ॥

होता यज्ञदुरो दिशः कवण्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो

न रोदसी दुधे दुहे धेनुः सरस्वत्यश्चिनेन्द्राय भेषजं शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं पयः सोमः परिं ॥३४॥

दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वती सरस्वतीमश्चिना अश्चिनौ च यज्ञत् यजतु नकाराश्चार्थाः द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणम् कीदृशीः द्वारः दिशः दिश-इव सावकाशाः कवण्यः समुषिराः अत एव व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनं विद्यते यासु ताः गमनवत्यः । दिशो दितुल्या दुरो द्वार अश्चिभ्यां संहिताः सत्यो रोदसी द्यावापृथिव्यौ इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे कीदृश्यौ रोदसी दुधे दुहः कव्यश्चेति [पा० ३.२.७०.] रुकारस्य घकारः । दुहे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्ययः दुहते रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं दुहते इत्यर्थः । अकथितं चेति [पा० १.४.५१.] द्विकर्मकत्वम् । सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्लं शुद्धं ज्योतिरिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दुग्धे । अन्यद्व्याख्यातम् ॥३४॥

होता यज्ञत्सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्चिना समञ्जाते सरस्वत्या विषिमिन्द्रे न भेषजं श्वेनो न रजसा कृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परिं ॥३५॥

होता सुपेशसा सुवृषे उपे द्विवचनाद्वात्रिश्च नक्तोषे प्रयाजदेवौ सरस्वत्या संहितौ अश्चिनौ च यज्ञत् । तौ चाश्चिनौ नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः कृदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासरूपमौषधं श्वेनः श्वेनपत्रं विषिं कान्तिं च इन्द्रे समञ्जाते संक्षेप्यतः नकाराश्चार्थाः । ते पयश्चादीनि व्यत्तु हे होतः त्वं यज ॥३५॥

होता यज्ञदैव्या होतारा भिषजाश्चिनेन्द्रं न जामृक् दिवा नक्तं न भेषजैः श्रूषं सरस्वती भिषक् सीसेन दुहः इन्द्रियं पयः सोमः परिं ॥३६॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्वमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैद्यौ अश्चिनौ इन्द्रं च यज्ञत् यजतु नौ चार्थौ । भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः सह श्रूषं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लट् लोपस्त आत्मनेपदश्चित्ति [पा० ७.१.४१.] तत्सोपः इन्द्रियार्थम् कीदृशी सरस्वती

दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता सुपां सुलुगिति
[पा० ७. १. ३१.] सोर्लुक् तां च दैव्यो होता यजतु । अश्व्यादयः पयश्चादीनि व्यन्तु
हे होतः त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपसो ब्रूमिन्द्रे हिरण्य-
मश्चिनेडा न भारती वाचा सरस्वती मरु इन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सो-
मः परि० ॥ ३७ ॥

नौ चार्यौ दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः
इन्द्रे इन्द्रमश्चिना अश्चिनौ च यक्षत् यजतु । या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणाया
भेषजमौषधं हिरण्यं द्योतमानं ब्रूयं च मरुस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे
दुग्धे । कैः कृत्वा त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः तृतीयार्थे प्रथमा त्रयो धातवः प्र-
धानाङ्गोपयद्वक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आश्चिनो धूम्रः
सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः । कीदृशाः पशवः अपसः अप इति कर्मनाम [निघ०
२. १.] विनो लोपः अपस्विनः कर्मवत्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेषजब्रूयेन्द्रियमहंति
इन्द्राय दुग्धे । तेऽश्व्यादयः पयश्चादीनि पिबन्तु हे होतः त्वमप्याज्यस्य यज घृतं
देहि ॥ ३७ ॥

होता यक्षत्सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमिन्द्रमश्चिना भिषजं न सरस्व-
तीमोजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषग्यशः सुरया भेषजं अ-
या न मासरं पयः सोमः परि० ॥ ३८ ॥

नकाराश्चार्थाः होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्चिना अश्चिनौ सरस्वतीं भिषजं
च यक्षत् यजतु (४.) कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं य-
स्य स सुरेताः तम् यदा सुष्ठु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणाभूतम् ऋषभं वर्षि-
तारम् नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् । केन यजतु
तदाह रभसः सोद्यमो भिषग्वैद्यभूतो धो वृकः तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुरायां वृ-
कलोमानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मासरं तेन च

यजतु । एवं च यागे ओजस्तेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया सह यशश्चेन्द्रे भवत्विति शेषः अश्व्यादयः पयश्चादीनि व्यत्तु हे होतः त्वमप्याज्यस्य यज्ञ ॥३८॥

होता यज्ञद्वनस्पतिः शमितारः शतक्रतुं भीमं न मन्युः राजानं व्याघ्रं नमसाश्विना भामः सरस्वती भिषगिन्द्राय दुहः इन्द्रियं पयः सोमः परिः ॥३९॥

देव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषिणाजिघ्रतीति व्याघ्रः व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वती च नमसा अनेन यज्ञत् यजतु कीदृशं वनस्पतिं शमितारं पशूनां संस्कर्तारं गूपद्वयेण भीमं भयंकरं मन्युं क्रोधात्मानं । भिषक् वैद्यद्वया या सरस्वती इन्द्राय भामं क्रोधमिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दोग्धि । ते वनस्पत्यादयः इज्यमानाः पयश्चादीनि पिबन्तु हे होतर्यज्ञ ॥३९॥

होता यज्ञदग्निः स्वाहाज्यस्य स्तोत्रकानां स्वाहा मेदसां पृथक् स्वाहा हागमश्विभ्यां स्वाहा मेघं सरस्वत्यै स्वाहा ऋषभमिन्द्राय सिंहाय सहस्र इन्द्रियः स्वाहाग्निं न भेषजः स्वाहा सोममिन्द्रियः स्वाहेन्द्रः सुत्रामाणाः सवितारं वरुणं भिषजां पतिः स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजः स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणोऽग्निर्भेषजं पयः सोमः परिः ॥४०॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहुवनीयं वा यज्ञत् यजतु । किं च आज्यस्य घृतस्य स्तोत्रकानां विप्रुषां स्वाहा सुष्ठु आहु शोभनं वदति अचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] दीर्घः ब्रुवो रूपम् यजमान इति शेषः यजमानो घृतविन्दून् शोभनान्वदतीत्यर्थः कर्मणि षष्ठी । मेदसां वपासम्बन्धिनां पृथक् स्वाहा वपासम्बन्धिमेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति । अश्विभ्यामश्विनोरर्थे हागं शोभनमाहु । सरस्वत्यै मेघं शोभनमाहु । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदमृषभं सु आहु कीदृशायेन्द्राय सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्मै शत्रूणामभिभवित्रे तथा सहसे ब-

लात्मकाय । भेषजं हितकारिणामग्निं च सु आह नश्चार्थः इन्द्रियं वीर्यप्रदं च सोमं सु आह एतावग्नीषोमावाज्यभागौ सु आहेत्यर्थः । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणं च सु आह पशुपुरोडाश-देवताः सु आहेत्यर्थः । प्रियमिष्टं पायोऽन्नमन्नभूतं भेषजं च पशुदेवतानां वन-स्पतिं प्रयाजदेवं सु आह नकारश्चार्थः । आज्यपा देवा आज्यपान्देवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्ता देवा ह वा ऽञ्चुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं सऽस्थापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वा-हाकारिणैव यज्ञऽ समस्थापयन्नित्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः । भे-षजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः प-यश्चादीनि व्यत्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ ॥ ४० ॥

V. a. होता यज्ञदश्विनौ हागस्य वपाया मेदसो जुषेताऽ हविर्होतयज्ञ ।

b. होता यज्ञत्सरस्वतीं मेषस्य वपाया मेदसो जुषताऽ हविर्होतयज्ञ ।

c. होता यज्ञदिन्द्रमृषभस्य वपाया मे ॥ ४१ ॥

का° [११.६.२२.] होता यज्ञदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रेषा यथालिङ्गम् । होता यज्ञदश्विनौ हागस्य होता यज्ञत्सरस्वतीम् होता यज्ञदिन्द्रमृषभस्येति त्र-यो वपात्रयस्य क्रमात्प्रेषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवताः तत्राग्राह्ययो वपानां प्रेषाः त्रयाणां प्राज्ञापत्या पङ्क्तिश्छन्दः (11.) द्वितीयस्य द्य-धिका प्रथमतृतीययोरेकाधिका । दैव्यो होता अश्विनौ यज्ञत् यज्ञतु इज्यमानौ तावदश्विनौ हागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुषेतां सेवेताम् मेदः स्निग्धभा-गः । हे होतयज्ञ ॥ होता सरस्वतीं यज्ञत् सा मेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुष-ताम् । हे होतः त्वं यज्ञ ॥ होता इन्द्रं यज्ञत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज्ञ ॥ ४१ ॥

होता यज्ञदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रऽ सुत्रामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्छा-गेर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः शण्यैर्न तोक्मभिर्लाजैर्महस्वतो मदा मासरेण प-

रिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुतस्तानश्चिना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्तां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतॄर्ज ॥ ४२ ॥

का° [११.६.२३.] ग्रहाणां चतुर्थः । होता यज्ञदश्चिनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थो ग्रहाणां प्रेषः ॥ होता यज्ञदश्चिनौ सरस्वतीं सुदु रक्षितारमिन्द्रं च यज्ञत् यजतु । एवं होतारमुक्ताध्वर्यूनाह हे अध्वर्यवः इमे सोमाः वो युष्माकं युष्माभिः सुताः अभिषुताः । कीदृशाः सोमाः हागैर्मेषैर्ऋषभैश्च सुरामाणाः सुदु रमयन्ति ते सुरामाणाः रमणीयाः रमतेरणप्रत्ययः पशुभिः कृत्वा रमणीयाः नौ चार्थौ सुरावतः (12.) सुरामया वा । तथा शण्यैः तोक्मभिर्यवाङ्कुरैर्लज्जैश्च महस्वतः तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः । मासरेण पूर्वोक्तेन परिष्कृताः अलंकृताः सम्पूर्युषेभ्य इति [पा° ६.१.१३७.] सुट् । शुक्राः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः । अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः । मधुश्चुतः मधु श्रोतन्ते ते मधुस्त्राविणः । अश्चिनौ सरस्वती सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान्सोमान् जुषन्तां सेवन्तां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृप्यन्तु व्यन्तु राजन्तां हविर्भक्षयन्तु वा । हे होतः त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

होता यज्ञदश्चिनौ हागस्य हविष आत्तामय मध्यतो मेद् उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्ता नूनं धासेऽश्रज्जाणां यवसप्रथमानां सुमन्तराणां शतरुद्रियाणामग्निघातानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामृत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाश्चिना जुषेतां हविर्होतॄर्ज ॥ ४३ ॥

का° [११.६.२४.] हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् । चतुर्थत्वेपिषादये पठ्यमाना होता यज्ञदश्चिनौ हागस्य हविष इत्याद्यास्त्रयो यथालिङ्गमाश्चिनादिहविर्यागानां प्रेषा इत्यर्थः ॥ देव्यो होता अश्चिनौ यज्ञत् यजतु । ताविज्यमानावश्चिनौ हागस्य हविषः हागसम्बन्धि हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि षष्ठी । किं च अय्य अ-

स्मिन्दिने मध्यतः उदरमध्याडुद्धतमुद्धतं मेदो वपात्रपं चात्ताम् ह्यग्रहोर्भश्हन्दसि
 कथमुद्धतम् तत्राह द्वेषोभ्यः द्विषतीति द्वेषांसि द्विषेरसुन्प्रत्ययः यज्ञद्वेष्टृणि असुर-
 रक्षांसि तेभ्यः उद्धतम् यावत्तानि पराभवायागहन्ति ततः पुरैवोद्धतमित्यर्थः तथा
 गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इडायाः पुरा प्रथममुद्धतम् वपायामि-
 डाप्रयोजनभावात् कीदृश्या गृभः पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयी ऋत्विगर्था त-
 स्याः ॥ तावश्चिनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घस्तामङ्गानि भक्षयताम् घस्र अदने वि-
 शेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः । कीदृशानामङ्गानाम् घासेऽग्रघ्राणाम् एकपदम् घासे
 घ्रासे अजराणां नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि घ्रासेषूत्तरोत्तरमरुचिं जनयन्ति
 नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसानामन्नानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानाम् मांस-
 त्वात् एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांसमिति श्रुतेः । सुमत्क्षराणां सुमत् स्वयं क्षरन्ति
 तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्वयमित्यस्य पर्यायः । शतरुद्रियाणाम् रुद्र
 इति स्तोतृनामसु [निघं ३.१६.] पठितं रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः शत-
 मसंख्या रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः । अग्निघ्रात्तानाम् अग्निना
 स्वात्तानामास्वादितानां पाककाले पूर्वमग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः । पीवोपवसना-
 नाम् पीवसूशब्दोऽसुन्नक्त स्थूलवाचो पीवसां स्थूलानामङ्गानामुप समीपे वसनं
 स्थितिर्येषां तानि पीवोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः
 उपवसने पीव इति प्रातिशाख्यसूत्रेण [३.१.१३.] उपवसने परे पीवसो विसर्ग-
 लोपः । किं च पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् श्रोणितः कटिप्रदेशात् शितामतो बाहुप्रदे-
 शात् उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः क्तेनप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम्
 नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८.१.४.] द्विवम् प्रत्यङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृही-
 तानामङ्गावयवानामश्चिनौ घस्ताम् तान्भक्षयतामिति पूर्वेण सम्बन्धः । एव एव-
 मश्चिना अश्चिनौ रुचिर्जुषेतां सेवेताम् भक्षितावदानौ तौ करतः कुरुतः तृप्ति-
 मिति शेषः विकरणव्यत्ययः पुनर्वचनमादाराय । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ ।
 शितामशब्देन बाहुयकृद्योनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होता यज्ञत्सरस्वतीं मेषस्य रुविष आवपद्य मध्यतो मेदु उद्ध° - गुभो

घसन्नूनं घासेऽग्न्या - °ङ्गादवत्तानां करदेवः सरस्वती जुषताः कृवि-
र्हीतयज्ञ ॥४४॥

होता सरस्वतीं यज्ञत् या सरस्वती मेषस्य कृविषः कृविः आवयत् अभक्ष-
यत् आङ्पूर्वस्य वेतेर्लडि रूपम् यदा भक्षयतु लेटि वाडागमे रूपम् । अग्न्य म-
ध्यतो मेद् इत्यादिव्याख्या पूर्ववत् । सा अङ्गानि घसत् । एवं सरस्वती कृविर्जु-
षतां तृप्तिं च करदित्येकवचनानि अन्यदुक्तम् ॥४४॥

होता यज्ञदिन्द्रमृषभस्य कृविष आवयद्य मध्यतो मेद् उद् - गृभो घ-
सन्नूनं घासेऽग्न्या - °ङ्गादवत्तानां करदेवमिन्द्रो जुषताः कृविर्हीतयज्ञ
॥४५॥

होता इन्द्रं यज्ञत् स इन्द्र ऋषभस्य कृविष आवयत् भक्षयतु एवमिन्द्रो कृ-
विर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥४५॥

होता यज्ञद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित ।
यत्राश्विनोश्वागस्य कृविषः प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेषस्य कृविषः
प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्यऽऋषभस्य कृविषः प्रिया धामानि यत्राग्निः प्रिया
धामानि यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्नाः प्रिया धामानि
यत्र सवितुः प्रिया धामानि यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः
प्रिया पाथाऽसि यत्र देवानां माज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्हीतुः प्रिया
धामानि तत्रैतान्प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावसन्नक्षत्रभीयस-इव कृवी करदेवं दे-
वो वनस्पतिर्जुषताः कृविर्हीतयज्ञ ॥४६॥

का° [११.६.२५.] उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः । अन्ते पठ्यमानौ होता यज्ञ-
द्वनस्पतिमभि होता यज्ञदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे
च प्रेषौ ॥ यूपो देवता । दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियज्ञत् अभियज्ञतु हि
यस्मात् वनस्पतिः रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशूनि शेषः दधाते-

लुङि स्थाधोरिच्छेतीकारः [पा० १.२.१७.] कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्टशब्दो
 वृषवाची अत्यन्तं पिष्टा सुवृषा पिष्टतमा तया । रभिष्ठया रभते पशून्त्रियहृतीति
 रब्धी तृच् डीप् अत्यन्तं रब्धी रभिष्ठा तया तुश्हन्द्सीति [पा० ५.३.५१.] इष्टनि
 तृचो लोपः समर्थयेत्यर्थः ॥ इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र अश्विनोः सम्बन्धिनः
 हागस्य रुविषः हागवृषस्य रुविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि
 वर्तन्त इति शेषः एवमग्रेऽपि यत्र सरस्वत्या मेषस्य मेषवृषस्य रुविषः प्रियाणि
 धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य रुविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्था-
 नानि । यत्राग्नेः प्रियाणि धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभा-
 गौ । यत्र सुत्राम्ना इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र
 वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः । यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पा-
 थांसि अन्नानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामा-
 नि । यत्र होतुरग्नेः स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि । एतान् हागादीन्पशून् रभी-
 यस-इव कृवी रभते ते रब्धारः अत्यन्तं रब्धारो रभीयांसः सरभसांश्च कृत्वा इव-
 श्चार्थः (13.) प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुवा च उपस्तुत्येव उप समीपे स्तुवा च इवौ
 चार्थौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावसन्नत् उपावसृजतु स्थाप-
 यतु सृजेर्लुङि वृषं लेटि वा सिब्रुङ्गलं लेटीति [पा० ३.१.३४.] सिप्रत्ययेऽडागमे
 च वृषम् वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु रुविश्च जुषताम् हे मनुष्यहोतः त्वम-
 पि यज्ञ ॥ ४६ ॥

होता यज्ञदग्निः स्विष्टकृतमयाऽग्निर्अश्विनोऽहागस्य रुविषः प्रिया धामा-
 न्ययाद् सरस्वत्या मेषस्य रुविषः प्रिया धामान्ययाऽइन्द्रस्य ऋषं - - पा-
 शाऽस्ययाऽदेवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यज्ञदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि
 यज्ञत्वं महिमान्मायं जतमेज्या इषः कृणोतु सोऽग्नेर्धरा जातवेदा जुष-
 ताः रुविर्होतयं ॥ ४७ ॥

स्विष्टकृदग्निदेवता । होता स्विष्टकृतमग्निं यज्ञत् यज्ञतु योऽग्निः स्विष्टकृत्
 अश्विनोः हागस्य रुविषः सम्बन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाद् अयाक्षीत् इष्ट-

वान् अवदानानि यजति स्मेत्यर्थः एवमग्रेऽपि सरस्वत्या मेषस्य कृविषः प्रिया-
णि धामानि अवदानानि अयाद् इन्द्रस्य ऋषभस्य कृविषः प्रियाणि धामानि अ-
याद् (14.) एताः प्रधानदेवताः । अग्रेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया धामानि
अयाद् एतावाज्यभागौ । सुष्टु त्रायते सुत्राणां इन्द्रस्य प्रिया° सवितुः प्रिया° व-
रुणास्य प्रिया° एताः पशुपुरोडाशदेवताः । वनस्पतेः प्रिया° एतत्प्रधानाङ्गम् । आ-
ज्यपानां देवानां प्रिया° एते प्रयाजानुयाजाः । होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रि-
याणि धामानि यजत इष्टवान् । स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यजत । किं च आ-
इज्याः समन्ताद्यष्टुं योग्या इज्याः यागार्हाः इषः इहन्ति इषः सकामाः प्रजाः आ-
यजतां सम्यक् यजन्तु वचनव्यत्ययः प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्त्वित्यर्थः ।
स ज्ञातवेदाः स्विष्टकृदग्निः अधरा अधरान्यज्ञान्कृणोतु करोतु कृविश्च जुषताम् ।
हे मनुष्यहोतः त्वं यज । विभक्तेराकारः ॥ ४७ ॥

VI. देवं बर्हिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रेऽश्विना ।

तेजो न चक्षुरद्व्योर्बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४८ ॥

का° [११. ७. ८. १.] अनुयाजप्रेषा देवं बर्हिरिति याज्याश्च । देवं बर्हिः सरस्व-
तीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजानां प्रेषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः ॥
एकादशानुयाजप्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्यस्त्रिष्टुभः व्यवहितपद-
प्रायाः । शोभना देवा यस्य तत्सुदेवं यद्वर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सह
सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो दधुः दधतु अद्वयोः इन्द्रनेत्रयोः चक्षुः
इन्द्रियं च दधुः नकारश्चार्थः । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय व-
सुधेयस्य वसुनो धेयं वसुधेयं तस्य वसुनिधानाय च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु कृ-
विर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज । सप्तमीषधौ चतुर्थ्यर्थे ॥ ४८ ॥

देवीर्द्वारोऽश्विना भिषजेन्द्रे सरस्वती ।

प्राणं न वीर्यं नसि द्वारो दधुरिन्द्रि° ॥ ४९ ॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था । या द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यो

ऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वाभिः सह भिषजा अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे
वीर्यं बलं दधुः नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं घ्राणमिन्द्रियं च दधुः वसु°
व्याख्यातम् ॥४१॥

देवीऽउपासावश्विनौ सुत्रामेन्द्रे सरस्वती ।

बलं न वाचमास्यऽउषाभ्यां दधुरिन्द्रि° ॥५०॥

नक्तोषासाविति प्राप्ते हान्दस आदिपदलोपः । उपासा देवी नक्तोपसौ अनु-
याजदेव्यौ ताभ्यामुषाभ्यां नक्तोषोभ्यां सह अश्विनौ सुत्रामा शोभनरक्षणकर्त्री
सरस्वती च इन्द्रे बलं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिमिन्द्रियं च दधुः
नश्चार्थः वस्वित्युक्तम् ॥५०॥

देवी जोष्ट्री सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन् ।

श्रोत्रं न कर्णयोश्चो जोष्ट्रीभ्यां दधुरिन्द्रि° ॥५१॥

ये जोष्ट्री जोषयित्री मुखस्य सेवयित्री देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ ग्वावाप-
थिव्यौ अक्षोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्यव्यः [(15.) निरु° १.४१.] ताभ्यां
जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्धयन् तत्राह
इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधुः वसु° ॥५१॥

देवीऽऊर्जाङ्गती दुधे सुदुधेन्द्रे सरस्वत्यश्विनौ भिषजावतः ।

शुक्रं न ज्योति स्तनयोराङ्गती धत्त इन्द्रियं वसु° ॥५२॥

उत्तरार्थे आङ्गतीशब्दस्तृतीयार्थः । जोष्योरेव देवताविकल्पः । ये देवी ऊर्जा-
ङ्गती ऊर्जा रसवती आङ्गतिराङ्गानं क्षोभो वा ययोस्ते ऊर्जाङ्गती दुधे दुग्धस्ते
दुधे कामपूरके सुदुधे सुदोक्षने ताभ्यामाङ्गतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ
च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवति रक्षति वचनव्यत्ययः कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे
धत्तः दधति स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः नश्चार्थः व्याख्यातमन्यत्
॥५२॥

देवा देवानां भिषजा क्षोताविविन्द्रमश्विनौ ।

वषट्कारैः सरस्वती विषिं न कृदये मतिः७ होतृभ्यां दधुरिन्द्रि० ॥५३॥

देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषज्ञौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे विषिं कान्तिं दधुः कृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः वसु० उक्तम् ॥५३॥

देवीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो देवीरश्विनेडा सरस्वती ।

श्रूषं न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रि० ॥५३॥

यास्तिस्त्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः विभक्तिव्यत्ययः ताभिस्तिमृभिः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च श्रूषं बलमिन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः वसु० व्याख्यातम् ॥५४॥

देव इन्द्रो नराणांस्त्रिवद्वयः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः ।

रेतो न द्वयममृतं जनित्रमिन्द्राय वष्टा दधदिन्द्रियाणि वसु० ॥५५॥

नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति यास्कोक्तेः [निरु० ८. ६.] नराशंसो देवोऽनुयाजद्वयो यज्ञः रेतो वीर्यं द्वयं सौन्दर्यममृतं जनित्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् (16.) दधातु नश्चार्थः । कीदृशो नराशंसः इन्द्रः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् इदि परमैश्वर्ये । त्रिवद्वयः त्रीणि वद्वयानि गृहाणि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः । तथा वष्टा वक्षतिः करोतिकर्मा जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः । यस्य नराशंसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नीयते ऊच्यते । वसु० व्याख्यातम् ॥५५॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णीऽअश्विभ्या७ सरस्वत्या सुपिप्यत्स इन्द्राय पच्यते मधु ।

ओजो न जूतिर्ऋषभो न भामं वनस्पतिर्नी दधदिन्द्रियाणि वसु० ॥५६॥

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिरूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति

फलति इन्द्राय फलं ददाति नकारौ चार्थौ । कीदृशो वनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णाः
हिरण्यवपाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्यमयानि पर्णानीत्यर्थः । अश्विभ्यां
सरस्वत्या च सुपिप्यलः शोभनं पिप्यलं फलं यस्य सः अश्विनौ सरस्वती च य-
स्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूजावचनः । वसु° ॥५६॥

देवं बर्हिर्वारितीनामधरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्णम्रदाः सरस्वत्या स्योनमिन्द्र
ते सदः । ईशायै मन्युः राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसु° ॥५७॥

हे इन्द्र वारितीनां वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयः तासां जलोद्धवा-
नामोषधीनां सम्बन्धि बर्हिः ते तव सदः सदति अधरे यज्ञे अश्विभ्यां सरस्वत्या
च स्तीर्णमास्तृतं कीदृशं बर्हिः देवं दीप्यमानम् ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव मदीयः ह्य-
न्दस ईयोत्तोषः अत एव स्योनं सुखद्वयम् । किं च अश्विसरस्वत्यः बर्हिषा सह
राजानं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं च हे इन्द्र त्वयि दधुः किमर्थम् ईशायै हे-
श्वर्याय ईशनमीशा तस्यै गुरोश्च कूल इति [पा° ३.३.१०३.] स्वधिकारे ईशतिर-
प्रत्ययः स्त्रीत्वादाप् । वसु° उक्तम् ॥५७॥

देवोऽग्निः स्विष्टकृदेवान्यज्ञयथायथः होतारविन्द्रमश्विना वाचा वाचः
सरस्वतीमग्निः सोमः स्विष्टकृत्स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा सविता वरुणो भिष-
गिष्ठो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टोऽग्निरग्निना होता
होत्रे स्विष्टकृद्यशो न दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिः स्वधां वसु° ॥५८॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं यथास्वं यो यथा
इष्टव्यस्तथा (17.) देवान्वक्ष्यमाणान्यज्ञत् इष्टवान् । कान्देवानत आह होतारौ
अथ चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः होतृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च
वाचा मन्त्रेण वाचं च यज्ञत् सरस्वतीमग्निं सोमं च । किं च स्विष्टकृत् शोभ-
नयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षकः मनिन्प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्टु इष्टः सविता
वरुणो भिषगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टाः
अग्निरधिष्ठाता अग्निना भौमेन हविर्द्वारा सुष्टु (18.) इष्टः । किं च होता देव्यः

स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नमपचितिं पूजां स्वधां पित्रर्थमन्नं दधत् ददातु नकारश्चार्थः । वसुवननाय वसुधानाय च देवा ध्यन्तु रुविरदन्तु मनुष्यहोतर्यज्ञ ॥ ५८ ॥

अग्निमग्न्य होतारमवृणीतायं यज्ञमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशान्वध्नन्अग्निभ्यां हागं सरस्वत्यै मेषमिन्द्राय ऋषभं सुन्वन्नश्चिभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णो सुरासोमान् (19.) ॥ ५९ ॥

का° [११.७.१०.] अग्निमग्न्येति सूक्तवाकप्रेषः । अग्निमग्न्य होतारमित्यादिः (20.) सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्डिकात्रयात्मकः सूक्तवाक्ये प्रेषो भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रेषः प्रथमा अष्टिः द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतिः । अयं यज्ञमानोऽग्न्य अग्निं होतारमवृणीत वृतवान् वृणातेर्लिङ्गं किं कुर्वन् पक्तीः (21.) पक्तव्यानि रुवीषि पचन् सामान्येनोक्ता विशेषमाह पुरोडाशान्यचन् अग्निभ्यामश्चिनोरर्थे हागं बध्नन् यूये इति शेषः सरस्वत्यै मेषं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अग्निभ्यां सरस्वत्यै सुत्राम्णो रक्षकाय इन्द्राय च सुरासोमान्सुन्वन् अग्निमवृणीत ॥ ५९ ॥

सूपस्था अग्न्य देवो वनस्पतिरभवदग्निभ्यां हागेन सरस्वत्यै मेषेणोन्द्राय ऋषभेणार्क्षस्तान्मेदस्तः प्रति पचतागृभीषतावीवृधन्त पुरोडाशैरपुश्चिना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा सुरासोमान् ॥ ६० ॥

अग्न्य वनस्पतिर्देवः हागेन कृत्वा अग्निभ्यां सूपस्था अभवत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः (22.) हागेनाश्चिनोः सेवां चकारेत्यर्थः मेषेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था अभवत् वनस्पतिना हागमेषः ऋषभैरश्व्यादीनामुपस्थानं कृतम् । तत्कथं ज्ञायते तत्राह अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो वपामारभ्य तान् हागादीन् अन्नं अभक्षयन् । पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पचतानि पक्वानि अवदानानि प्रत्यगृभीषत प्रत्यगृह्णन् पचतेर्मृदशियजिपर्विपच्यमितमिनमिर्ह्येभ्योऽतजिति [उष्ण° ३.१०१.] अतश्चरत्ययः भूतिऽपि दृश्यन्त इति [पा° ३.३.२.] वचनादूतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्तेराकारः । पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन् ।

किं च अश्विना सरस्वती मुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवत्तः पातेर्लङ् पि-
बदिशाभावश्छान्दसः ररन्तुर्वा । सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान्सोमान्वा ॥ ६० ॥

त्वामग्यः ऋषेः अर्षेयः ऋषीणां नपादवृणीतायं यज्ञमानो बहुभ्य आ संग-
तेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्यायद्व्यतः इति ता या देवा देव दानान्यदु-
स्तान्यस्माऽआ च शास्वा च गुरस्वेषितश्च होतुरसि भद्रवाच्याय प्रेषि-
तो मानुषः सूक्तावाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

देव्यो होता अग्निरुच्यते । हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः हे अर्षेय यज्ञमानार्षेयेर्त्रि-
यते इत्येवं संबोध्यते हे ऋषीणां नपात् पुत्रायं यज्ञमानः बहुभ्यः संगतेभ्यः मि-
लितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरथ त्वामेव आ अवृणीत सम्यग्वृतवान् । इति किम्
एषोऽग्निर्मे मक्षं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायद्व्यते आ-
दास्यते यज्ञतेर्दानार्थाल्लृट् मया देवेभ्यो दातुं ग्रहीष्यते इत्यर्थः । किं च हे देव
अग्ने या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवत्तः तानि दानानि अस्मै यज्ञ-
मानाय आशास्व च इह तानि यज्ञमानाय दातव्यानीति इहेत्यर्थः । आगुरस्व
च उग्रह च गुरी उग्रमे तुदादिः दानायोग्यं कुरु आकारौ चकारौ च भिन्नक्र-
मौ । हे होताः त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवाच्याय व-
क्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं तस्मै भद्रं ब्रूहीति प्रेषितो
ऽसीत्यर्थः । किं च सूक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तावाकाय सूक्तवचनाय सूक्ता-
नि वक्तुं मानुषः होता च प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरुहे ।

एकविंशोऽध्यायो याज्यादिप्रेषणान्तिमः (23.) ॥ २१ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१ [मूल्य] ॥ १ ॥ २ [अहेलमानो] ॥ २ ॥ ३ [हेलो] ॥ ३ ॥ ४ [मृत्लीक] ॥
४ ॥ ५-१० ॥ ५-१० ॥ १. १७ [मिधसाताऽइव त्मना मही] ॥ ११ ॥ ११

॥१२॥ १२ ॥१३॥ १३ ॥१४॥ १४ [इलाभि°] - ११ [इला] ॥१५-२०॥
 २१-२८ ॥२२-२१॥ २२ [°मिलस्प°] - ३२ [°क्षदिलेलित आजु°] ॥३०-३३॥
 ३३-३७ [अश्विनेला] ॥३४-३८॥ ३८-४२ [मधुश्च्युतस्ता°] ॥३९-४३॥ ४३.
 ४४. ४५ ॥४४॥ ४६-५० [उषासा°अश्वि°] ॥४५-४९॥ ५१-५३ [होतारा°इ-
 ऋ°] ॥५०-५२॥ ५४ [अश्विनेला] - ५८ [होतारा°इऋ°] ॥५३-५७॥ ५९
 [पुरोलाशा°] ॥५८॥ ६० [पुरोलाशैर°] ॥५९॥ ६१ ॥६०॥ ॥

इति काण्वीयामां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ ॥

I. a. तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्या आयुर्मे पाहि । b. देवस्य वा सवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् । c. आर्दे ॥१॥

श्रीविनायकाय (1.) नमः ॥ सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्ट-
 म्यामारम्भः ॥ का° [२०.१.१.] निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति । चतुःसु-
 वर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं यज्ञमानकण्ठे प्रतिबध्नन्नध्वर्युस्तेजोऽसीति
 मन्त्रं पाहीत्यन्तं वाचयति तं च निष्कं प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे दद्या-
 दिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रज्ञापतिर्ऋषिः । तेजोऽसीत्य-
 स्य सौवर्णं निष्कं देवता । प्राज्ञापत्यानुष्टुप् । हे निष्क तेजोऽसि अग्नियवात् ।
 शुक्रमग्नेर्वीर्यं चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य तासु रेतः प्राप्तिश्चतुर्द्वि-
 रण्यमभवदिति श्रुतेः । अमृतं च वह्नितापेऽनुच्छिद्यमानद्रववाधिकरणत्वात् (2.)
 दानेनामृतवप्रदानाच्च हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्तऽइति श्रुतेः । आयुष्याः आयुः पा-
 तीति आयुषो गोपायिता अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष यज्ञसमप्तिपर्यन्तमायुः
 प्रार्थयति ॥ का° [२०.१.२७.] देवस्य वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्च भत्स्यामीत्याहु ।
 देवस्य-वेत्यादि-सर्मारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशरत्निं दर्भमयीं द्विगुणामश्चब-
 न्धनार्थी रशनां रज्जुमादाय ब्रह्मन्नश्चमित्यादि-तेन-राध्यासमित्यन्तं मन्त्रं [४.] ब्र-
 ह्मणां प्रत्याहेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य वेति व्याख्यातम् [१.१०.] ॥१॥

इमामगृभान् रशनामृतस्य पूर्वऽआयुषि विदथेषु कव्या ।

सा नोऽस्मिन्सुतऽआबभूवऽऋतस्य सामत्सरमारपन्ती ॥ २ ॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप् । सवनं सुतं यज्ञः भावे क्तः नोऽस्माकम-
स्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आबभूव उत्पन्ना । कीदृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् सा-
मि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती रप् उक्तौ उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भव-
त्विति वदन्तीत्यर्थः । सा का विद्यते लभ्यते स्वर्गी यैस्ते विद्ययाः यज्ञाः विद्येषु
यज्ञेषु विदेरथगिति अथक्प्रत्ययः कव्या (३.) कवयः विभक्तेर्डादेशः सुपां सुलुगि-
त्यादिना [पा० ७.१.३१.] यज्ञेषु कुशलाः प्रज्ञापत्यादयो यामिमां रशनामृतस्य य-
ज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः अगृभ्यान् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा र-
शनात्रोद्धृता (४.) इत्यर्थः ॥ २ ॥

अभिधा असि भुवनमसि यन्तासि धर्ता ।

स त्वग्निं वैश्वानरं सप्रथसं गृह् स्वाहाकृतः ॥ ३ ॥

का० [२०.१.२८.] तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति बध्नात्यश्चम् । तं
बधान देवेभ्यः प्रज्ञापतये तेन राधुः इति मन्त्रेण ब्रह्माणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असी-
त्यादि-स्वगा-त्वा-देवेभ्यः-प्रज्ञापतयऽइत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्च बध्नाति ॥ लि-
ङ्गोक्तदेवतानि यज्ञेषु अश्वो देवतायास्य । हे अश्व यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते
स्तूयतऽइत्यभिधाः छिप् भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नियमनकर्ता वासि धर्ता
जगद्धारयिता च । स एवंविधः त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण कृतः ऊतः सन् अ-
ग्निं गृह् प्राप्नुहि कीदृशमग्निं वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं
प्रथतेरनुप्रत्ययः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्रथते
सप्रथाः तम् सर्वतःशब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

a. स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रज्ञापतये ब्रह्मन्नश्च भत्स्यामि देवेभ्यः प्रज्ञापतये
तेन राध्यासम् ।

b. तं बधान देवेभ्यः प्रज्ञापतये तेन राधुहि ॥ ४ ॥

हे अश्व त्वा त्वां देवेभ्यः प्रज्ञापतये च देवार्थं प्रज्ञापत्यर्थं च स्वगा करोमीति

शेषः स्वेनैव गृह्णीति स्वगा डाजतः विभक्तेर्डादेशो वा स्वयंगामिनमित्यर्थः ॥
 ब्रह्मन् अश्च (५.) ब्रह्मा देवता ब्रह्माणामामन्त्रयते हे ब्रह्मन् अश्च भत्स्यामि ब-
 न्धनं करिष्यामि बध्नातेर्लृटि स्यपि एकाचो बध इति [पा० ८.२.३७.] भष्वम्
 किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्चबन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्म-
 समाप्तिद्वयां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसीति तं बधान अध्वर्युदैवतं यजुः ।
 हे अध्वर्यो यं बन्धुमिहसि तमश्च बधान किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्च-
 बन्धनेन राधुहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिलक्षणां प्राप्नुहि राधेः स्वादित्वाहोति शुप्रत्य-
 यः ॥४॥

- a. प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । b. इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
 c. वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । d. विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।
 e. सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।

f. योऽश्वर्वत्तं जिघांसति तमभ्यमीति वरुणः पुरो मर्तः पुरः श्वा ॥५॥

का० [२०.१.३७.] स्थावरा अपो गवा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्च प्रतिमन्त्रम् ।
 ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गवा ताभिर्द्भिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्च
 प्रोक्षति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यज्ञेषु । हे अश्च प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वां प्रो-
 क्षामि सिञ्चामि अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्चे वीर्यं दधाति तथा च श्रुतिः [१३.
 १.२.५.] प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्चः पशूनां
 वीर्यवत्तम इति । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्राग्न्योरिवाश्चे ओजो
 दधाति तथा च श्रुतिः [१३.१.२.६.] इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमाऽओज ए-
 वास्मिन्दधाति तस्मादश्चः पशूनामोजस्वितम इति । वायवे जुष्टं प्रीतिं त्वा प्रो-
 क्षामि अनेन वायोरिवाश्चे वेगं दधाति तथा च श्रुतिः [१३.१.२.७.] वायुर्वै दे-
 वानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्चः पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो वे-
 गवत्तरः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्चे यशो दधाति विश्वे वै
 देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्चः पशूनां यशस्वितम इति [१३.
 १.२.८.] श्रुतेः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवता अश्चे

दधाति सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन्देवता अथ अन्वाया-
तयतीति [१३. १. २. १.] श्रुतेः ॥ का° [२०. २. १.] योऽर्च्यन्तमिति वाचयति । श्रू-
द्राद्विध्यायां ज्ञातेन पुंसा अर्धयुपेतिनेन (६.) चतुर्नेत्रे शुनि खादिरमुशलेन कृते
सति योऽर्च्यन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति ॥ गायत्री पूर्वार्धे
ऽश्चस्तुतिः परेऽर्धे (७.) लिङ्गोक्तदेवता । यः अर्च्यन्तमश्च जिघांसति कृतुमिहिति
अर्च्यन्तमश्च सावनञ इति [पा° ६. ४. १२७.] त्रत्तादेशः (८.) कृतेः सन्नन्ताल्लट् वरुणः
तमश्च जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति अम् हिंसायाम् एतस्य लटि तुरुस्तुशम्यम
इति [७. ३. १५.] ईप्रत्ययः ॥ का° [२०. २. ४.] वेतसकटेनाधोऽश्च प्लावपति परो
मर्त इति । वेतसतरुकृतेन कटेन मृतं श्वानमश्वाधो जले तारयति ॥ अश्च जि-
घांसुर्मर्तो मनुष्यः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः पराकृतः श्वरूपेणाश्व-
कृतेव (९.) पराकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

- II. a. अग्ने स्वाहा । b. सोमीय स्वाहा । c. अपां मोदाय स्वाहा ।
d. सवित्रे स्वाहा । e. वायवे स्वाहा । f. विष्णवे स्वाहा । g. इ-
न्द्राय स्वाहा । h. बृहस्पतये स्वाहा । i. मित्राय स्वाहा । k. व-
रुणाय स्वाहा ॥ ६ ॥

का° [२०. २. ३. ४.] अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं
सकृत् वावर्तम् । ततः स्थावराभ्योऽद्भ्यः सकाशादश्वमग्निपार्श्वमानीयाग्नये स्वाहे-
त्येककण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृद्गृहीत्वा जुह्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्या-
हुतीर्जुहोति यद्दानुवाकमावर्त्यावर्त्य सकृत्समाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ दश
यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोतीति सोमः । अपां जलानां मो-
दाय मोदयति कृषयति मोदः । सूते सविता । वातीति वायुः । वेवेष्टि व्याप्नो-
ति विष्णुः । इन्द्रोन्द्रः । बृहतां वेदानां पतिर्बृहस्पतिः । मिश्रति स्मिहति मि-
त्रः । वृणोति भक्तं भजति वरुणः । एताभिराहुतिभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्च द-
दाति तथा च श्रुतिः [१३. १. ३. ३.] एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवेनं जुहोती-
ति ॥ ६ ॥

III. हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रो-
थते स्वाहा प्रप्रोथाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय
स्वाहोपविष्टाय स्वाहा संदिताय स्वाहा वल्गते स्वाहासीनाय स्वाहा
शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा प्रबुद्धाय
स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा विचृताय स्वाहा सङ्कानाय स्वाहोपस्थि-
ताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

का° [२०. ३. ३.] दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्गाराय स्वाहेति प्रक्रमान् । एतदर्थमे-
वोद्धृते दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसंज्ञान्होमानेकोनपञ्चाशज्जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्व-
स्यैकोनपञ्चाशच्चेष्टितानि व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन । हिङ्गारणं हिङ्गारस्तस्मै । हि-
ङ्गताय कृतं यद्धिङ्गतं (10.) तस्मै । क्रन्दतीति क्रन्दन् । अव नीचैः क्रन्दतीत्य-
वक्रन्दः । प्रोथतीति प्रोथन् प्रोथु पर्यापणे (11.) । प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य घो-
णा तु प्रोथमस्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः । नि-
विशते निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं (12.) खण्डनं यस्य
स संदितः । वल्गतीति वल्गन् । आस्तेऽसावासीनः । शेतिऽसौ शयानः । स्व-
पिति स्वपन् । जाग्रतीति जाग्रत् । कूजतीति कूजन् । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः ।
विजृम्भते विजृम्भमाणः । चृती दीप्तौ विशेषेण चर्तति विचृतः (13.) । संकानाय
संगतशरीराय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः (14.) । प्रकृष्टमयते प्रायणः
तस्मै स्वाहा ॥ ७ ॥

यते स्वाहा धावते स्वाहोद्वावाय स्वाहोद्दुताय स्वाहा श्रूकाराय स्वा-
हा श्रूकृताय स्वाहा निषेसाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा ज्वाय स्वाहा
बलाय स्वाहा विवर्तमानाय स्वाहा विवृताय स्वाहा विधून्वानाय
स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहेक्षमाणाय
स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा यदति तस्मै

स्वाहा॒ यत्पिब॑ति॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ यन्मूत्रं॑ क॒रोति॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ कुर्व॑ते स्वा॒
हा॒ कृताय॒ स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

एतीति॒ यन् । धावतीति॒ धावन् । उ॒त् अधिको॑ द्रावो गतिर्यस्य स उ॒द्रावः ।
उ॒त् अधिकं॑ द्रुतं यस्य स उ॒द्द्रुतः । श्रू॒ इति॒ करोतीति॒ श्रूकारः । श्रूकृतमस्यास्ति
श्रूकृतः । निषीदति॒ निषीदन् । उत्तिष्ठते॒ उत्थितः । जवते॒ जवो वेगवान् । ब॒-
लमस्यास्ति॒ बलः । विवर्तते॒ स विवर्तमानः । विवर्तते॒ स्म विवृत्तः । विधू॒नुते
कम्पते॒ स विधू॒न्वानः । विधूयते॒ऽसौ विधूतः । श्रोतुमिहति॒ श्रुश्रूषमाणाः॑ ज्ञाश्रु-
स्मृदृशां सन॒ इति॒ [पा० १.३.५७.] शानन् (15.) । शृणोति॒ शृण्वन् । ईक्षते॒ स
ईक्षमाणाः । ईक्षते॒ स्मेति॒ ईक्षितः । विशेषेणोक्षितो वीक्षितः । निमिषति॒ निमे-
षः । यत्किञ्चित् अ॒स्ति तस्मै॒ । यत् जलादिकं॑ पिबति॒ तस्मै॒ पानकर्त्रे॑ । यन्मूत्रं क॒-
रोति॒ तस्मै॒ मूत्रयते॑ । करोति॒ कुर्वन् । कृतमस्यास्ति॒ कृतः । तस्मै॒ स्वाहेति॒ सर्व-
त्र । इत्येकोनपञ्चाशत्प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं ॥ १ ॥

षट्चः सवितुर्देवत्या गायत्र्यः सावित्रीणामिष्टीनां याज्ञानुवाक्याः ॥ आद्या
व्याख्याता [३.३५.] ॥ १ ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥ १० ॥

मेधातिथिदृष्टा । अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । किमर्थम् उतये अवना-
य । कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं हिरण्ययौ पाणी यस्य तम् । यतः स सवि-
ता चेत्ता चेतयिता सर्वज्ञः । देवता । पदं स्थानं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

देवस्य चेततो मूर्ती प्र सवितुर्वह्निवामहे । सुमतिः सत्यराधसम् ॥ ११ ॥

वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रह्वयामहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे
कीदृशस्य सवितुः । चेततः चेततीति चेतन् तस्य ज्ञानतः । कीदृशीं सुमतिं म-
हतीं महतीं सत्यराधसं सत्यमनश्चरं राधो धनं यस्यास्ताम् यद्वा सत्यं राधयति
साधयति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

सुष्टुतिः सुमतीवृधो रातिः सवितुरीमहे । प्र देवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । वयं सवितुर्देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानं च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे इन्दसि परेऽपीति [पा० १.४. ८१.] क्रियापदात्परः प्रशब्दः । कीदृशस्य सवितुः सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमतिवृत् तस्य संहितायामेतदीर्घः । तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववदीर्घः ॥ १२ ॥

रातिः सत्पतिं महे सवितारमुपकृये । आसवं देववीतये ॥ १३ ॥

अहं सवितारमुपकृये आहूयामि महे पूजयामि च मह पूजायाम् किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं सवितारं रातिं राति ददातीति रातिः तम् उत्तियूतीत्यादिना [पा० ३.३.१७.] कर्तरि क्तिप्रत्ययात्तो निपातः । सत्पतिं सतां पतिं पालकम् । आसवम् अभिमुख्येन सौति कर्मण्यनुजानाति आसवस्तम् पचाद्यजन्तः ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम् । धिया भगं मनामहे ॥ १४ ॥

सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे याचामहे सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भवत्वित्यर्थः । कीदृशं भगम् आसवम् आसौत्यनुजानाति येन आसवस्तम् धनेन सर्वेषामाज्ञां दातुं शक्यत इत्यर्थः । विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अग्निः स्तोमेन बोधय समिधानोऽमर्त्यम् । रुव्या देवेषु नो दधत् ॥ १५ ॥

तिस्रः स्विष्टकृति पुरोऽनुवाक्याः । अग्निदेवत्वा गायत्र्यो यथाक्रमं सुतम्भरविश्वामित्रविश्वरूपदृष्टाः । हे अर्धर्यो वं स्तोमेन स्तुत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु किं कुर्वन् समिधानः समिन्दे स समिधानः संदीपयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यं मरणार्धमरहितम् सोऽग्निर्बोधितः सन्नोऽस्माकं रुव्या रुवीषि देवेषु दधत् धारयतु अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

स रुव्यवाडमर्त्य उशिद्रूतश्चनोहितः । अग्निर्धिया समुपवति ॥ १६ ॥

सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृण्वति संगृह्यते देवैः सह हविर्दानाय । कीदृशोऽग्निः
हव्यवाहृ हव्यं वहतीति हविषां वोढा । अमर्त्यः मरणाहीनः । उशिक्ष् वष्टि
उण्यते वा सर्वैरित्युशिक्ष् कामनीयः मेधावी वा । दूतः देवानां दूत्यकर्ता । च-
नोक्तः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६.१६.] चनसेऽन्नाय कृतः हवीरूपान्नस्यादना-
य स्थापितः ॥ १६ ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहृमुपब्रुवे । देवौ१॥॥ आसादयादिरु ॥ १७ ॥

यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपब्रुवे कथयामि । किम् त-
दाहृ । हे अग्ने इह यज्ञे त्वं देवानासादयात् आसादय स्थापय । कीदृशमग्निं दूतं
देवानां हव्यवाहं हविषां वोढारम् ॥ १७ ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्नना पयः ।

गोजीरया रंरुमाणाः पुरंध्या ॥ १८ ॥

अरुणात्रसदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलीकामध्या कृतिरनुष्टुप् । यस्या
आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशार्णौ द्वितीयोऽष्टार्णः सा पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप्
जागतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् । पवमानस्तुतिः ।
हे पवमान त्वं सूर्यमजीजनः उत्पादितवानसि जनेर्णिजन्तास्तुद् शक्नना शक्नं
शक्न शक्न शक्तौ मनिन्प्रत्ययः शक्नना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे विशेषेण
धारयामि वृष्टये केन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा वस्य रेफः ह्रन्दसः गवां
जीरा गोजीरा तथा गवां जीविकाहेतुना जलं धारयसि तासां हविषा यज्ञनिष्यत्तेः
प्राणिनां जीवनाच्च । कीदृशस्त्वं पुरंध्या रंरुमाणाः पुरं बद्ध दधाति पुरंधिर्धारा
तथा रंरुमाणाः रंरुतः इति रंरुमाणो गहन् दशापवित्राद्रोणकलशमभिगहन्नि-
त्यर्थः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्ययः धारयतेस्तडि लटि उत्तमैकव-
चने धारयेऽति प्राप्ते ह्रन्दस्युभयथेति [पा० ३.४.११७.] शितोऽप्यार्धधातुकत्वे स-
ति णेरनिटीति [पा० ६.४.११.] शिलोपे धारे इति द्वयम् ॥ १८ ॥

V. a. विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्चोऽसि ह्योऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यर्वासि सतिर-
सि वाङ्मसि वृषासि नृमणा असि ।

ययुर्नामासि शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विहि ।

b. देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोज्जितं रक्षत ।

c. इह रत्तिः । d. इह रमताम् । e. इह धृतिः । f. इह स्वधृतिः स्वाहा ॥ ११ ॥

का° [२०.२.१८.] अध्वर्युयजमानौ दक्षिणोऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति । तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ समाप्तायामध्वर्युयजमानौ दक्षिणोऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवतं यजुः अतिजगतीह्न्दस्कम् । मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे हे अश्व त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवति विभूः समर्थोऽसि पित्रा पितुः सकाशादिवः प्रभूः समर्थोऽसि इयं वै मातासौ पिता ताभ्यामेवेनं परिददातीति [१३.१.६.१.] श्रुतेः । अथ नामभिरश्वं स्तौति त्वमश्वोऽसि अश्रुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः अश्रुप्रुषीत्यादिना [उष्ण° १.१५०.] अश्वोः छान्प्रत्ययः अश्राति वाश्वः । कृयोऽसि कृत्यति याति कृत्यः कृत्य गतौ पचाद्यच् । अत्योऽसि अतसातत्यगमने अततीत्यत्यः सततगामी श्रीणादिको यप्रत्ययः । मयोऽसि मयते गहति मयः मय गतौ पचाद्यच् यद्वा मय इति सुखनाम सुखद्वपोऽसि । अर्वासि इयति गहति अर्वा स्नामदिपद्यतिपृशकिभ्यो वनिन्निति [उष्ण° ४. ११४ (16).] वनिन्प्रत्ययः यद्वा अर्वति हिनस्ति रिपूनीत्यर्वा कनिन्प्रत्ययः । सप्तिरसि सपति सैन्येन समवैति सप्तिः सप सम्बन्धे क्तिन्प्रत्ययः । वाजी असि वाजति तहीलो वाजी वज गतौ अनेकगतिसूचना पुनःपुनर्गत्युक्तिः यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन्नस्येति वाजी । वृषासि वर्षति सिञ्चति वृषा कनिन्युवृषीत्यादिना [उष्ण° १.१५५.] कनिन्प्रत्ययः । नृमणा असि नृषु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः । नाम नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरश्वोऽश्वमेधीय इत्यभिधानात् [अमर° २.८.४५.] यो द्वे चेति [उष्ण° १.२१.] उप्रत्ययः । किं च नाम्ना शिशुरसि श्यति कृशं करोति स्तनमिति शिशुः शः कित्सन्वच्चेति [उष्ण° १.२०.] उप्रत्ययः सन्वद्वावाद्धित्वमभ्यासस्येकारश्च । एवंविधनामा त्वमादित्यानामदितेरपत्यानां देवानां पत्र मार्गमन्विहि पतन्ति गहन्ति यत्र स पत्रा मार्गः स्नामदीत्यादिना [उष्ण° ४.११४.]

वनिन्प्रत्ययः आदित्या येन पथा गहन्ति तमनुगह ॥ का° [२०. २. २०.] देवा आशापाला इति रक्षिणोऽस्यादिशत्यनुचरीजातीयौस्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनो यथासंख्यम् । चतुर्विंशतिवार्षिकाश्चशतमध्यस्थस्यैशान्यामुत्सृष्टस्य रक्षकान्नरानादिशति कीदृशान् अनुचरीसजातीयान् तावतोऽनुचरीसंख्यान् तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् सूता अश्वपोषकास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो मुख्यास्तत्सुतानित्यर्थः शतं क्षात्रसंग्रहीतृणां पुत्रान् क्षात्रार् आयव्ययाध्यक्षास्तत्समूहः क्षात्रं तत्राधिकृताः क्षात्रसंग्रहीतारस्तत्सुतान् क्रमात्कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः संनाकुवन्तः क्षत्रियपुत्रा निषङ्गिणः सखङ्गाः सूतग्रामणीपुत्रा इषुधिमन्तः क्षात्रसंग्रहीतृपुत्राः वंशादिदण्डधरा इत्यर्थः । वडवाभ्यो जलस्नानाद्याश्चवारणाम् वर्षमश्चरक्षणम् तावद्यजमानो वावातोर्वीः शेति सावित्रीः कारयति वीणागानम् पारिप्लवशस्त्रपाठम् धृतिहोमं चेत्यादि ज्ञेयमिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवत्यं यजुः ऋगुज्जिक । आशा दिशः पालयन्तीति आशापाला हे देवा यूयमेतमश्वं रक्षत कीदृशं मेधाय यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापालाः तदुक्तम् शतं वै तल्या राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीति [१३. १. ६. २.] ॥ का° [२०. ३. ४.] आकुवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह रक्षिरिति । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात्प्रागग्निहोत्रार्थमुद्धृते आकुवनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसंज्ञा आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एवं चत्वारिंशदधिका चतुर्दशशती भवति तथा च श्रुतिः [१३. १. ६. २.] संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वाऽअश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नातीति ॥ चत्वारि यज्ञूषि अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्चवणाक्षिध्रपि स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अश्वं प्रत्युच्यते हे अश्व इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह भवान्मताम् । इह ते धृतिः संतोषोऽस्तु । इह यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्धरणमस्तु स्वाहा ॥ ११ ॥

VI. काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायादित्ये स्वाहादित्ये मक्ष्ये स्वा-

हृदित्ये सुमृडीकायि स्वाहा सरस्वत्ये स्वाहा सरस्वत्ये पावकायि स्वा-
हा सरस्वत्ये बृहत्ये स्वाहा पूजे स्वाहा पूजे प्रपञ्चाय स्वाहा पूजे न-
रंधिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुषपाय स्वा-
हा विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वा-
हा ॥ २० ॥

का० [२०.४.३-५.] काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि कृत्वाजिनदीक्षाऽतो
ऽधरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि-त्रीणि चाश्वमेधिकानि । चत्वार्याधरिकाण्यौद्भणानि
हुत्वा काय स्वाहेत्याश्वमेधिकानि त्रीण्यौद्भणानि जुहुयात् अत औद्भणहो-
मानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृत्वाजिनदीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्तव्या । स-
प्ताहं प्रचरन्तीति [१३.१.७.२.] श्रुतेः सप्ताहं दीक्षणीया कार्या तत्र प्रत्यहं कर्त-
व्यमाह अधरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौद्भणानि आकूत्ये प्रयुजे इत्यादीनि [४.
७.] त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि काय स्वाहेतिकण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्या-
न्यन्यानि पाठक्रमेण एवं सप्त-सप्त प्रत्यहं हूयन्ते । काय स्वाहेति कण्डिकायां
सप्त त्रिकानि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वरुःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं हूयते तत्र द्विती-
यत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं स्वाहाधिमाधीतायेत्यादीति सूत्रार्थः ॥ औद्भणसं-
ज्ञानि यजुषि लिङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रज्ञापतये सुद्धतमस्तु कस्मै प्रज्ञापतये क-
तमस्मै प्रज्ञापतिश्चेष्टाय । आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्तमानाय
प्रज्ञापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाम्निणे । अदित्ये अखण्डितयि मरुते पू-
ज्यायि अदित्ये सुमृडीकायि सुखयित्री अदित्ये । सरस्वत्ये वागधिष्ठात्री पावयति
पावका तस्यै शोधयित्री सरस्वत्ये बृहत्ये मरुत्ये सरस्वत्ये । पूजे प्रपञ्चाय प्रग-
तः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपन्थः तस्मै पूजे नरंधिषाय धिष् शब्दे हृदित्वे-
दिकः नरं दिधेष्टि शब्दयति उदयेन स नरंधिषः तस्मै पूजे इगुपयति [पा० ३.१.
१३५.] कः । त्वष्ट्रे वक्षति तनूकरोति त्वष्टा तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य रूपं
तुरी वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै त्वष्ट्रे पुरुषपाय पुत्राणि बहूनि रूपाणि
यस्य तस्मै त्वष्ट्रे । वेवेष्टि व्याप्नोति विजुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्या-

अथतारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विज्ञवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रवि-
ष्टोऽन्तर्यामित्रपेण शिपिविष्टस्तस्मै विज्ञवे ॥ एते औद्भरणमन्त्राः ॥ २० ॥

विष्टो देवस्य नेतुं ॥ २१ ॥

का° [२०. ४. १. १०.] षडामिकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति । सप्तम्यां
दीक्षणीयायामयं विशेषः प्रत्ययानि चत्वार्यौद्भरणान्याधिकाणि ब्रूयन्ते तेषां चतु-
र्णां स्थाने षडामिकानि आकूतिं प्रयुज्जमग्निं स्वाहेति [११. ६६.] ऊवाश्चमेधिकानि
च त्रीणि विज्ञवे स्वाहेत्यादीनि ऊवा विश्वो देवस्येति दशममौद्भरणं जुहोती-
ति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [४. ८.] ॥ २१ ॥

VII. आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रं राजन्यः शूरं इषव्योऽति-
व्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वीढान्डानाशुः सप्तिः पुरंधिर्योषा जि-
ह्नु रथेष्टाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे-निकामे नः
पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगजेमो नः कल्पताम्
॥ २२ ॥

का° [२०. ४. ११.] कृत्वाजिनाद्या समिदाधानात्कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गकाल-
त्सर्गके । कृत्वाजिनदीक्षात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाधुर्युरेवा
ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गैरुपतिष्ठतऽइत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति
जपमिहति यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता
उत्कृतिः । हे ब्रह्मन् (17.) राष्ट्रंस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः
आजायतामुत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियश्चेदश आजायतां । कीदृशः शूरः पराक्रमी
शूरं विज्ज्ञात्सी शूरयति शूरः । इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः यद्वा इषौ कुश-
लः इषव्यः । अतिव्याधी अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः । महारथः
एकः सहस्रं जयति स महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः आजायतां राष्ट्रं इति
सर्वत्र सम्बन्धः । अनड्वान्वृषभो वीढा वहनशीलो जायताम् । सप्तिरश्व आशुः
शीघ्रगामी जायताम् । योषा स्त्री पुरंधिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरं-

धिः । रथे तिष्ठति रथेष्टाः द्विप् सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिह्नुः ज-
यनशीलो ज्ञायताम् । युवा आ अस्येति पदहेदः अस्य यज्ञमानस्य युवा समर्थः
सभेयो सभायां योग्यो वीरः पुत्रो ज्ञायताम् सभायां साधुः सभेयः षष्ठ्यन्द्सीति [पा०
४.४.१०६.] सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे षप्रत्ययः । तस्य ण्यदेशः । किं च नो
ऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे-निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु अभ्यासो
वीप्सार्थः । नोऽस्माकमोषधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः पच्यन्तां स्वयमेव
पक्वा भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स
क्षुप्तो भवतु अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥ २२ ॥

VIII. प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय
स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे स्वाहा ॥ २३ ॥

का० [२०.४.३१.] आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्र-
तिमन्त्रः सर्वरात्रमावर्तम् । आज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवे-
दिस्थाम्नौ जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं कृत्वा
आवर्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेकशताय स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यैव सर्व-
रात्रमिति द्वितीयाग्रहणाद्धोमक्रियाया रात्रेः कात्स्न्येन संयोगः कार्यः ततः प्रथम-
यामे धृतेन यागः द्वितीये सक्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे लज्जिः । एकस्मै इति
द्वादशेऽनुवाके [३४.] एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः
स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः
स्वाहेत्येवमादयो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोच्चयेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्याः एको-
त्तरा जुहोतीति [१३.२.१.५.] श्रुतेः । व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्टौ स्वाहेति
धृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदे-
वतानि यजुषि । प्राणादय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥

IX. प्राच्ये दिशे स्वाहावाच्ये दिशे स्वाहा दक्षिणाये दिशे स्वाहावाच्ये दिशे
स्वाहा प्रतीच्ये दिशे स्वाहावाच्ये दिशे स्वाहोदीच्ये दिशे स्वाहावाच्ये

दिशे स्वाहोर्धायै दिशे स्वाहोर्वाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहोर्वा-
च्यै दिशे स्वाहा ॥ २४ ॥

- X. अद्भ्यः स्वाहा वाभ्यः स्वाहोदकाय स्वाहा तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः
स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा कूप्याभ्यः स्वाहा मूद्याभ्यः स्वाहा धार्याभ्यः
स्वाहाणवाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा सरिराय स्वाहा ॥ २५ ॥
- XI. वाताय स्वाहा धूमाय स्वाहाभ्राय स्वाहा मेघाय स्वाहा विद्योतमानाय
स्वाहा स्तनयते स्वाहावस्फूर्जते स्वाहा वर्षते स्वाहाववर्षते स्वाहो-
ग्रं वर्षते स्वाहा शीघ्रं वर्षते स्वाहोद्गच्छते स्वाहोद्गच्छताय स्वाहा पु-
च्छते स्वाहा शीकायते स्वाहा पुष्पाभ्यः स्वाहा क्राडनीभ्यः स्वाहा नी-
हाराय स्वाहा ॥ २६ ॥
- XII. अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथिव्यै स्वाहान्तर्हिजाय स्वा-
हा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहाशाभ्यः स्वाहोर्च्यै दिशे स्वाहोर्वाच्यै दिशे
स्वाहा ॥ २७ ॥
- XIII. नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहाहोरात्रेभ्यः स्वाहार्धमासेभ्यः स्वाहा
मासेभ्यः स्वाहः ऋतुभ्यः स्वाहार्तवेभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा द्यावा-
पृथिवीभ्याः स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रश्मिभ्यः स्वाहा व-
सुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा मूर्तेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा
पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥
- XIV. पृथिव्यै स्वाहान्तर्हिजाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वा-
हा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा प-
रिप्लवेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥

- XV. असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा गणश्चिये
स्वाहा गणपतये स्वाहाभिभुवे स्वाहाधिपतये स्वाहा शूषाय स्वाहा
सप्तर्षाय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा मल्लिस्तुषाय स्वाहा
दिवा पतयते स्वाहा ॥ ३० ॥
- XVI. मधवे स्वाहा मधवाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा शुचये स्वाहा नभसे
स्वाहा नभस्याय स्वाहेषाय स्वाहोर्जाय स्वाहा सहसे स्वाहा सहस्रा-
य स्वाहा तपसे स्वाहा तपस्याय स्वाहाऽहसस्पतये स्वाहा ॥ ३१ ॥
- XVII. वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा स्वः स्वा-
हा मूर्ध्ने स्वाहा व्यम्बुविने स्वाहाल्याय स्वाहाल्याय भौवनाय स्वाहा
भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥ ३२ ॥
- XVIII. आयुर्यज्ञेन कल्पताऽस्वाहा प्राणो यज्ञेन कल्पताऽस्वाहापानो - व्या-
नो - स्वाहोदानो - समानो - चतुर्यज्ञेन - श्रोत्रं - वाग्यज्ञेन - मनो -
स्वाहात्मा - ब्रह्मा - ज्योतिर्यज्ञेन - स्वाहा स्वर्ग्यज्ञेन - पृष्ठं - यज्ञो
यज्ञेन कल्पताऽस्वाहा ॥ ३३ ॥
- XIX. एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याऽस्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा व्युष्टौ
स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प्राच्ये । दिग्देवताः ॥ २४ ॥ अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥ वाताय । मेघो-
पयोगिदेवताः ॥ २६ ॥ अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥ नक्षत्रेभ्यः । नक्ष-
त्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः ॥ २८ ॥ पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥
असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥ मधवे । मधादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥ वा-
जाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥ आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् एव-
मग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥ एकस्मै । संख्याधीशाः । व्युष्टौ रात्रिः स्वर्गो दि-

नम् रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रेऽएव तत्प्रीणातीति श्रुतेः [१३.२.१.६.] ॥
प्राणादयोऽश्चमेधस्यावयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मैव
स्तूयते रज्यते इति भावः सर्वमिदं यद्यमात्मेति श्रुतेः ॥३४॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरुहे ।

अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥२२॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I-IV. ॥ ४. ५ a-e ॥४॥ ५ f ॥५॥ ७ ॥७-१॥ ८ ॥१०-१२॥ १-१६
[हृव्यवाल्म०] ॥१३-२०॥ तं त्वा घृतस्रग्ईमहे चित्रभानो स्वर्विदम् ।
देवाँश् आ वीतये वह ॥२१॥ १७ ॥२२॥

V. ॥ १८ ॥२३॥ VI. ॥ ११ a ॥२४॥ ११ b-f ॥२५॥

VII. ॥ २० [मुमृत्तीकायि] ॥२६-२८॥ २१ ॥२१॥

VIII. ॥ २२ [वोल्हा] ॥३०-३२॥ IX-XIII. २३-२७ ॥३३-३७॥

XIV. ॥ २८ नक्षत्रेभ्यः - °यिवीभ्याः स्वाहा ॥३८॥ चन्द्राय - देवेभ्यः स्वा-
हा ॥३९॥

XV. ॥ २८ मूर्तेभ्यः - ओषधीभ्यः स्वाहा ॥४०॥

XVI. ॥ २१ ॥४१॥ XVII. ॥ ३० ॥४२-४३॥

XVIII. ॥ ३१ ॥४४॥

XIX. ॥ ३२ [स्वाहात्यायनाय भौवनाय] ॥४५॥

XX. ॥ ३३ [पृष्ठं - ब्रह्मा - यज्ञो - ज्योतिर्य° - स्वर्ग°] ॥४६॥

XXI. ॥ ३४ ॥४७॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥ ॥

I. हिरण्यगर्भः समवर्तता° ॥१॥

श्रीगणाधिपतये नमः (१.) ॥ द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्टं कर्मा-
च्यते ॥ का° [२०.५.१.२.] प्रातरुक्थ्यो महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्व७ हि-
रण्यगर्भ इति । प्रातर्द्वितीयेऽह्नि उक्थ्यसंस्थमर्हवति तत्र महिमसंज्ञौ द्वौ ग्र-
हौ गृह्णाति आगन्तुवादाग्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्थ्यावागन्तु-
स्थानं ग्रहाणामिति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनोलूखत्नेन गृह्णा-
ति ॥ व्याख्याता [१३.४.] ॥ १ ॥

a. उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये वा जुष्टं गृह्णामि ।

b. एष ते योनिः सूर्यस्ते महिमा ।

c. यस्तेऽहन्संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते वायावत्तरिज्ञे महिमा सं-
म्बभूव यस्ते दिवि सूर्ये महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये
स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उपयामं प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हे ग्रहाहं गृह्णामि ॥ का° [१.५.२५.] एष
ते योनिरिति ग्रहसादनम् । एष ते योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सूर्यः
दीपस्येव प्रभा ॥ का° [२०.७.१६.] यस्तेऽहन्निति जुहोति । पूर्वमहिमानं ग्रहं जु-
होति वषट्कृते सर्वहुतम् ॥ देवदेवत्यं यजुः अधिका शक्वारी । हे महिमन् यः
ते तव महिमा अहन् अह्नि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते सम्बभूव उत्पन्नः वायौ
अन्तरिज्ञे च यः तव महिमा सम्बभूव दिवि सूर्ये च यस्ते महिमा सम्बभूव ते
तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ २ ॥

II. यः प्राणतो निमेषतो महिवैक्ऽइद्राज्ञा जगतो बभूव ।

य ईशेऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय कृविषा विधेम ॥ ३ ॥

का° [२०.५.२.] द्वितीय७ राजतेन यः प्राणत इति । द्वितीयं महिमानं ग्रहं
राजतेनोलूखत्नेन गृह्णाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्र-
जापतये देवाय वयं कृविर्विधेम कृविर्दमः विधतिर्दानार्थः तृतीया द्वितीयार्थे ।
तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः प्राणतः प्राणानं जीवन् कुर्वन्तो निमेषतो निमेषां कुर्व-

तः उपलक्षणमेतत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक एव राजा बभूव केन महिषा महिर्महिम्नो भावो महित्वं तेन महित्वेन विभक्तेः पूर्वसवर्णाः महाभागेनेत्यर्थः । यश्चास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति [पा० ६.४.१३०.] पदादेशः द्विपादस्य मनुष्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः रुस्ति-गवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्यं करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७.१.४१.] तकारलोपे ईशे इति रूपम् अधीगर्गदयेशां कर्मणीति [पा० २.३.५२.] कर्मणि षष्ठी ॥३॥

- उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वां जुष्टं गृह्णामि ।
- एष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा ।
- यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा सम्बभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥४॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का० [२०.७.२६.] वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद्यस्ते रात्राविति जुहोति । वपायागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वङ्गतं महिमानं जुहोति ॥ अष्टिः हे महिमन् रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा सम्बभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा सम्बभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा सम्बभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सु-
हुतमस्तु ॥४॥

III. युञ्जन्ति ब्रध्नमरूपं चरन्तं परि तस्युषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥५॥

का० [२०.५.११.] युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । अश्वं रथे युनक्ति ॥ मधुहन्तो-दृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री । तस्युषः विभक्तैर्व्यत्ययः तस्यिवांसः कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति । अश्व आदित्यत्वेन स्तूयते असी वा ऽआदित्यो ब्रध्नोऽरूपोऽमुमेवास्याऽआदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समर्थे इति

श्रुतेः [१३.२.६.१.] । किम्भूतं ब्रध्म अरुषं रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति [पा० ३.१.१३५.] कः न रुषः अरुषः तं क्रोधरहितम् परिचरन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र गृह्यतम् । यस्य ब्रध्मस्य रोचना विभक्तिलोपः रोचनाः दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रध्मस्य भासा रोचन्ते तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

युञ्जत्यस्य काम्या कुरी विपक्षसा रथे । शोणा धृषू नृवाकसा ॥ ६ ॥

का० [२०.५.११.] इतरांश्च युञ्जत्यस्येति । इतरान् त्रीनश्चान्नये युनक्ति ॥ गायत्री अश्वस्तुतिः । ऋविज्ञो कुरी अश्वौ रथे युञ्जति । कीदृशौ अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न त्वेको रथं वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ विपक्षसा पक्ष परिग्रहे असुन्प्रत्ययः पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ यद्वा विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मण इति यास्कः [निरु० २.६.] वेः पक्षिण-इव पक्षसो ययोस्तौ (२.) । शोणा शोणौ रक्तौ धृषू प्रगल्भौ जिधृषा प्रागल्भ्ये कृप्रत्ययः । नृवाकसा नृवकृतस्तौ वहेरसुन्प्रत्ययः सर्वत्र विभक्तिराकारः नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥

यद्वातोऽअपोऽअगनीगन्प्रियामिन्द्रस्य तन्वम् ।

एतत् स्तोतरेनेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः ॥ ७ ॥

का० [२०.५.१४.] अपो यात्रावगाढेषु वाचयति यद्वात इति । चतुर्भिरेष्युक्तं रथमधर्युयजमानावारुक्ष्य तडागादिजलं गवा जलं प्रविष्टेष्वेषु यजमानं वाचयति ॥ वृहती अश्वस्तुतिः । सिंको माणावक इति वत् वातः वातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्यर्थं गतः दाधर्तिर्दधर्तित्यादिना [पा० ७.४.६५.] यङ्लुगन्तो निपातः अतो हे स्तोतः अर्धेया एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुनरावर्तयासि आवर्तय आनय लेढोऽडाटौ पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

a. वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण हृन्दसा । b. रुद्रास्त्वाञ्जन्तु त्रेष्टुभेन हृन्दसा ।

c. आदित्यास्वाञ्जन्तु जागतेन ह्न्दसा । e. भूर्भुवः स्वर्त्ताजीञ्छाचीञ्च्य-
व्ये गव्यः एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्भि प्रजापते ॥ ८ ॥

का° [२०. ५. १५.] आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ताज्येनाभ्यञ्जति
पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । आयाय जलप्रदेशादिवय-
जनमागत्य रथादिमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकान-
भ्यञ्जति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमध्यं रुद्रा इति परिवृ-
क्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञूषि लिङ्गोक्तदेवत्या-
नि । हे अश्व वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण ह्न्दसा वा वामञ्जन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु ।
रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन ह्न्दसा वामञ्जन्तु । आदित्या द्वादश जागतेन ह्न्दसा वा-
मञ्जन्तु ॥ का° [२०. ५. १६.] अभ्रंश्यमानान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरापु-
द्गेषावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमन्त्राव्याकृति । महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः एका-
धिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुद्गे
चावध्नन्ति महिष्यश्चशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन्प्रवयन्ति वावाता ग्रीवा-
रोमसु भुव इति परिवृक्ता पुद्गरोमसु स्वरिति वयतीति सूत्रार्थः ॥ भूर्भुवः स्वः
व्याख्याताः ॥ का° [२०. ५. १८.] अश्वाय रात्रिद्रुतशेषं प्रयहति लाजीञ्छाचीनिति ।
सक्तुधानालाजाद्वपं रात्रिद्रुतशेषमश्वाय ददाति भक्षाय । अश्वो नास्ति चेत् जले
प्रक्षेपः ॥ लाजीन् (३.) अश्वदेवत्यं यजुः । लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः सक्तू-
नां समूहः शाचीन् यश्चायं यव्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसमूहो
दध्यादिः हे देवा एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते एतदन्नमद्भि भक्षय येभ्योऽश्वः
प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः सम्बोध्यते ॥ ८ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः ।

किञ्च स्विद्धिमस्य भेषजं किम्वावपनं मरुत् ॥ ९ ॥

का° [२०. ५. २०.] ब्रह्मा पृहति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति । यूप-
स्य दक्षिणत उदशुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृहति ॥ ब्रह्मोद्ये
कर्मणि होतुर्ब्रह्मणाश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः । स्विदिति वितर्के एकः

असहायः कः चरति गहति । उ पादपूरणः कः स्विन् विनष्टः सन्पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्विन् हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम् । किं स्विन् मरुत् आवपनम् आ समन्तादुप्यते यस्मिंस्तद्वपनस्थानम् ॥ १ ॥

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।

अग्निहिमस्य भेषजं भूमिरावपनं मरुत् ॥ १० ॥

का° [२०.५.२१.] सूर्य इत्याचष्टे । होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति ॥ सूर्योऽसहायो गहति अनेन होतृब्रह्माणौ यज्ञमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः असौ वाऽआदित्य एकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्वत् इति [१३.२.६.१०.] श्रुतेः । चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्तः चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्वत् इति [१३.२.६.११.] श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः अग्निर्यै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्वत् इति [१२.] श्रुतेः । भूमिर्यं लोको मरुदावपनम् अनेनास्मिन्प्रतिष्ठां धत्तः अयं वै लोक आवपनं मरुदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठतीति [१३.] श्रुतेः ॥ १० ॥

का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किं स्विदासीद्बृहद्वयः ।

का स्विदासीत्पिलिप्यिला का स्विदासीत्पिशंगिला ॥ ११ ॥

का° [२०.५.२२.] होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति । होता ब्रह्माणं पृहति ॥ पूर्व चित्यतऽइति पूर्वचित्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया का स्विन् बृहत् मरुत् वयः पक्षी किं स्विन् आसीत् । पिलिप्यिला का स्विन् पिशंगिला च का स्विदासीत् ॥ ११ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्च आसीद्बृहद्वयः ।

अविरासीत्पिलिप्यिला रात्रिरासीत्पिशंगिला ॥ १२ ॥

का° [२०.५.२३.] द्यौरिति प्रत्याह । ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति ॥ पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्वृष्टिरासीत् द्योशब्देन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वप्राणिनामिष्टवात् तथा च श्रुतिः [१३.२.६.१४.] द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्दे इति ॥

अश्वः बृहद्वयः आसीत् अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते अश्वमेधेन वयसेव स्वर्गमारो-
हतीत्यश्वमेधो वयः । अवतीत्यविः पृथिवी पिलिप्यिलासीत् वृथा भूः पिलि-
प्यिला चिकूणा भवति श्रीर्वै पिलिप्यितेति [१३. २. ६. १६.] श्रुत्या अयत् एना-
मिति श्रीशब्देन भूरेव । रात्रिः पिशंगिला आसीत् पिशमिति (४.) वृपनाम पि-
शं वृपं गिलतीति पिशंगिला रात्रौ सर्वाणि वृपाण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२ ॥

- IV. a. वायुष्ट्वा पचतैर्वतु । b. असितग्रीवश्हगैः । c. न्यग्रोधश्चमसैः ।
d. शल्मलिर्वृद्धा । e. एष स्य राथ्यो वृषा । f. पड्भिश्चतुर्भिरेद-
गन् । g. ब्रह्माकृत्तश्च नोऽवतु । h. नमोऽग्नये ॥ १३ ॥

का° [२०. ६. ७.] अश्वप्रोक्षणमद्यस्त्वा वायुष्ट्वेति । अद्यस्त्वौषधीभ्य इति प्राकृत-
मन्त्रेण [६. १.] वायुष्ट्वेत्यारभ्य देवः सविता दधावित्यन्तेन [१६.] कण्डिकाचतुष्टयेना-
श्वमेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यज्ञेष्वश्वदेवत्यानि । हे अश्व
वायुः पचतैः पाकैः वा वामवतु वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । असिता ग्रीवा
यस्य धूमेनेत्यसितग्रीवोऽग्निः हगैः वामवतु अग्निर्वाऽअसितग्रीव इति [१३. २.
७. २.] श्रुतेः कृत्तग्रीव अग्नयो रराटे इति [२४. १.] वक्ष्यमाणत्वादश्वाङ्गेषु कृत्तग्री-
वादयः पञ्चदश पर्यङ्गाः पशवः सन्ति तैरग्निर्ववित्यर्थः । न्यग्रोधः चमसैः सोम-
पात्रैः वामवतु । शल्मलिः वृक्षविशेषो वृद्धा वामवतु शल्मलिर्वनस्पतीनां
वर्षिष्ठं वर्धतऽइति [१३. २. ७. ४.] श्रुतेः ॥ किं च स्यः स एष वृषा सेताश्वः रा-
थ्यः रथे साधुः पड्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ इदगन्निति पदहे-
दः अश्वस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति चतुर्भिश्च गहतीति चतुर्यकृणाम् तथा च श्रुतिः [१३.
२. ७. ५.] तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः पड्भिः सममायुतऽइति । पदशब्दस्य
उक्तत्वं हान्दसम् । किं च अकृत्तः नास्ति कृत्तं लाञ्छनं यस्मिन्स ब्रह्मा चन्द्रो
नोऽस्मानवतु चन्द्रमा वै ब्रह्माकृत्तश्चन्द्रमसऽएनं परिददातीति [१३. २. ७. ७.]
श्रुतेः । नोऽस्माकमश्वमवविति वा । अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु विघ्नाभावायाग्नो-
र्नतिः क्रियते ॥ १३ ॥

स॒षि॒तो र॒श्मिना॒ रथः॒ स॒षि॒तो र॒श्मिना॒ कृयः॒ ।

संशितोऽग्रस्वप्सुजा ब्रह्मा सोमपुरोगवः ॥ १४ ॥

अश्वदेवत्यानुष्टुप् । सम्पूर्वः श्यतिः शोभनार्थः रथः रश्मिना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवतीति [१३.२.७.८.] श्रुतेः । कृषोऽश्वो रश्मिना संशितः शोभितः । अप्सु जायते अप्सुजा अश्वः अप्सु अग्निः संशितः विभक्तिव्यत्ययः अप्सुयोनिर्वाऽअश्व इति [१३.२.७.१०.] श्रुतेः । कीदृशः ब्रह्मा परिवृढः सोमपुरोगमः (५.) सोमः पुरोगमोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति सोमपुरोगममेवैनः (६.) स्वर्गं लोकं गमयतीति [१०.] श्रुतेः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यज्ञस्व स्वयं जुषस्व ।

महिमा तेऽन्येन न संनशे ॥ १५ ॥

आश्वी विराट् । हे वाजिन् स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व स्वयं वृषं कुरुष्व यादृशमिहसीति [१३.२.७.११.] श्रुतेः स्वाराज्यं तवास्तीति भावः अतः स्वयं यज्ञस्व न तवान्यो यष्टास्ति स्वयं जुषस्व इष्टस्थानं सेवस्व । यतस्ते तव महिमा अन्येन महिम्ना न संनशे न संनश्यते न व्याप्यते न शिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्यात्यर्थः तलोपे यलोपे नशे वृषम् ॥ १५ ॥

न वाऽऽतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँश्च देवि पृथिभिः सुगेभिः ।

यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र वा देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

आश्वी त्रिष्टुप् । हे अश्व अस्माभिर्यज्ञं संज्ञयसे एतच्च न म्रियसे मरणं नाप्नोषि न च रिष्यसे न विनश्यसि विशस्यमानः । वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगैः सुदुरोरधिकरणाऽइति [पा० ३.१.४८. वा० ३.] गमेर्दप्रत्ययः साधुगमनैः पृथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान्प्रति एषि गच्छसि । किं च सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययुर्मताः तत्र लोके सविता देवः वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितेवैनः स्वर्गं लोकं दधातीति [१३.२.७.१२.] श्रुतेः ॥ १६ ॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजत स एतं लोकमजययस्मिन्नग्निः स ते लोको
भविष्यति तं ज्ञेयसि पिबेता अपः । वायुः पशुरा° - जययस्मिन्वायुः
स - । सूर्यः पशुरा° - जययस्मिन्सूर्यः स - ॥ १७ ॥

का° [२०. ६. ८.] उपगृह्णात्यपां पेरुरग्निः पशुरिति । अपां पेरुरिति [६. १०.] प्रा-
कृतेन मन्त्रेणाग्निः पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरश्वास्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः ॥
अश्वदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । सृष्टिदेवानामग्निः पशुरासीत् तेनाग्निद्वयेण पशुना
देवा अयजत ईजिरे स पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं लोकं पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन्
लोकेऽग्निः हे अश्व स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं ज्ञेयसि एताः प्रो-
क्षणीरपः पिब । तथा च श्रुतिः [१३. २. ७. १३.] यावानग्नेर्विजयो यावां लोको या-
वदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावां लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति ॥ वा-
युः पशुरासीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गः तावपि ते
भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

V. a. प्राणाय स्वाहा । b. अपानाय स्वाहा । c. व्यानाय स्वाहा ।

d. अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके न मां नयति कश्चन । सप्तस्त्यश्चकः सुभद्रि-
कां काम्पीलवासिनीम् ॥ १८ ॥

का° [२०. ६. ११.] परिपशव्ये ऊवा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः । परिपशव्ये
स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति [६. ११.] द्वे आहुती ऊवा प्राणायित्याद्यास्तिस्र
आहुतीर्जुहोति एकामश्वसंज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि ।
प्राणाय अपानाय व्यानाय आभिराहुतिभिश्च प्राणवन्तं करोति तथा च श्रुतिः
[१३. २. ८. २.] प्राणानेवास्मिन्नेतद्धाति तयो ह्यस्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवती-
ति ॥ का° [२०. ६. १२.] वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽम्बेऽइति । सर्वाः पत्नीः पशु-
शोधनाय पत्निजनीहृताः पशून्प्रति नयन्नमस्तेऽश्नातानिति [६. १२.] प्राकृतं मन्त्र-
मम्बेऽइत्याश्वमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् । पत्न्यः परस्परं
वदन्ति हे अम्बे हे अम्बिके हे अम्बालिके नामान्येतानि कश्चन नरो मां न

नयति अश्वं प्रति न प्रापयति तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह अश्वकः कुत्सितोऽश्वो
 ऽश्वकः अकुत्सितोऽपीर्यया कुत्स्यते सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्यया
 कुत्स्यते तां नारीमादाय ससस्ति शेते सस् स्वप्ने क्वादिः मदगमनेऽश्वोऽन्यामादाय
 शयिष्यतऽइति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नयतीति भावः । किम्भूतां सुभद्रिकाम्
 काम्पीलवासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् तत्र हि वि-
 दग्धाः सुवृषाः कामिन्यो भवन्ति आपो जुषाणो वृक्षो वर्षिष्ठेऽम्बे अम्बालेऽम्बि-
 केपूर्वेऽइति [पा० ६.१.११८.] प्रकृतिभावः (7.) ॥ १८ ॥

a. गणानां वा गणपतिं क्वामहे प्रियाणां वा प्रियपतिं क्वामहे नि-
 धीनां वा निधिपतिं क्वामहे वसो मम । b. आरुमजानि गर्भधमा
 त्वमजानि गर्भधम् ॥ ११ ॥

का० [२०.६.१३.] अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधी-
 नामिति । सर्वाः पत्न्यः पत्नेजनकृता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परि-
 यन्ति मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वसो ममेति त्रिघ्न्यनु-
 षङ्गः ततश्चैवम् प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति तत्र सकृन्मन्त्रेण द्वि-
 स्तूलीम् ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिणं त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नव-
 कृत्व इति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व वयं त्वां क्वा-
 महे आरुयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां मध्ये गणपतिं गणरूपेण पाल-
 कम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां
 मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः पालकं त्वां क्वामहे । हे वसुवृष अश्व मम पतिस्त्वं
 भूया इति शेषः ॥ का० [२०.६.१४.] प्रक्षालितेषु महिष्यश्चमुपसंविशत्यारुमजा-
 नीति । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पत्नीभिरर्धयुगा यज्ञमानिन प्राण-
 शोधने कृते महिषी अश्वसमीपे शेते ॥ अश्वदेवत्यम् । हे अश्व गर्भधं गर्भं दधा-
 ति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अरुम् आ अजानि आकृष्य (8.) क्षिपामि अज ग-
 तिक्षेपणयोः लोट् (9.) तं च गर्भधं रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि
 ॥ ११ ॥

ताऽ॒भौ च॒तुरः प॒दः स॒म्प्रसार॑याव स्व॒र्गे लो॒के प्रो॒र्णु॒वाथां वृ॒षा वा॒ज्ञी
रे॒तो॒धा रे॒तो द॑धातु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां सम्प्रसारयाव तव द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः ॥ का० [२०. ६. १४.] अधीवासेन प्रहादयति स्वर्गे लोकऽइति । अधीवासेनाश्वमहिष्यौ ह्रादयति अध (10.) उपरिष्ठाद्याह्रादनक्षमं वासोऽधीवासः ॥ अश्वदेवत्यम् । अधर्युर्वदति । हे अश्वमहिष्यौ युवां स्वर्गे लोके ऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां वास आह्रादयतम् ऊर्णुञ् आह्रादने एष वै स्वर्गे लोको यत्र पशुऽ संज्ञपयन्तीति [१३. २. ८. ५.] श्रुतिः ॥ का० [२०. ६. १६.] अश्वशिघ्रमुपस्थे कुरुते वृषा वाज्ञीति । महिषी स्वयमेवाश्वशिघ्रमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति ॥ अश्वदेवत्यम् । वाज्ञी अश्वो रेतो दधतु मयि वीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्वः वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

VI. उत्स॒क॒थ्या अ॒व गु॒दं धे॒हि स॒म॒ञ्जिं च॒रया वृ॒षन् ।

य स्त्री॒णां जी॒व॒भो॒जनः ॥ २१ ॥

का० [२०. ६. १७.] उत्सकथ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते ॥ अश्वदेवत्या गायत्री । हे वृषन् सेक्तः अश्व महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्यं धारय कीदृश्याः उत्सकथ्याः उत् ऊर्ध्वं सक्थिनी ऊव्र यस्याः सा उत्सकथी तस्याः । कथम् तदाह अञ्जिं लिङ्गं संचारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिलिङ्गम् लिङ्गं योनौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीवश्चावौ भोजनश्च जीवभोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

य॒का॒स॒कौ श॑कु॒न्तिका॒ह॒लगि॒ति व॑ञ्चति ।

आ॒ह॒न्ति ग॒भे प॒सो नि॒ग॒ल्ग॒लीति॑ धा॒र॒का ॥ २२ ॥

का० [२०. ६. १८.] अधर्युर्ब्रह्मोद्गातृकृतृक्षतारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दर्शकस्य द्वाभ्यां-द्वाभ्यां ह्ये-ह्येऽसावित्यामन्यामन्य । अधर्युर्वाद्यः

पञ्च ह्ये-ह्येऽसाविति सम्बुद्धान्तनामोच्चारणपूर्वकं संमुखीकृत्य पकासकाविति दशर्चसम्बन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां कुमारीपत्नीभिः सक्तु सोपकासं संवदन्ते तत्र प्रथममधर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि ह्ये ह्ये कुमारि यकासकौ शकुतिकेतीत्यर्थः ॥ कुमार्यादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्ठादृक्ती अन्या नवानुष्टुभः । अव्यय-सर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति [पा० ५. ३. ७१.] अकच् कुत्सायाम् । अल्पा शकुन्तिः शकुतिका अल्पऽइति [पा० ५. ३. ८५.] कन् । अङ्गुल्या योनिं प्रदेशयन्नाह । यका या असकौ असौ शकुतिका अल्पपक्षिणीव आकलक् शब्दानुकरणम् कले कले इति शब्दयन्ती वञ्चति गहति । स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ कलकलाशब्दो भवतीत्यर्थः । गमे वर्णाविपर्यय आर्षः भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाकृति आगहति पस इति पस्नेः स्पृशतिकर्मण इति [निरु० ५. १६.] यास्कः पुंस्प्रजननस्य नाम कृत्तिर्गत्यर्थः यदा भगे शिश्रमागहति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्गलीति नितरां गलति वीर्यं क्षरति यद्दानुकरणम् गल्गलेति शब्दं करोति ॥ २२ ॥

यकोऽसकौ शकुत्तक आकलगिति वञ्चति ।

विवक्षत-इव ते मुखमधर्यो मा नस्त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

कुमारी अधर्युं प्रत्याह । अङ्गुल्या शिश्रं प्रदर्शयन्त्याह । हे अधर्यो यकः यः असकौ असौ शकुत्तकः पक्षीव विवक्षतः वक्तुमिहस्ते तव मुखमिव आकल-गिति वञ्चति इतस्ततश्चलति अग्रभागे सहिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते । अतो नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोकृतः ।

प्रतिलामीति ते पिता गमे मुष्टिमतश्चयत् ॥ २४ ॥

ब्रह्मा मरुषीमाह । मरुषि ह्ये ह्ये मरुषि ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्यायमुपरिभागं रोकृतः आरोकृतः तदा ते पिता गमे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंसप्रति प्रक्षिपति एवं

तवोत्पत्तिरित्यस्मीलम् तसि अलंकृतौ चुरादिः लिङ्गमुत्थानेनालं करोति वा ।
किं कुर्वन् प्रतिलामीति वदन्निति शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन स्निष्यामीति
वदन् । एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः ।

विवक्षत-इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वदो ब्रह्म ॥ २५ ॥

सानुचरी मक्षिणी ब्रह्माणां प्रत्याह । हे ब्रह्मन् ते तव माता ते पिता च
यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे क्रीडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति त-
वापि तुल्यम् । यत्रोभयोः समो दोषः परिकारोऽपि वा समः नैकः पर्यनुयो-
क्तव्यस्तादृगर्थविचारणा इति न्यायाद्यपेदं न क्तव्यमिति भावः । एवं सत्यपि
विवक्षतः वक्तुमिहोरिव ते तव मुखं लक्ष्यत-इति शेषः । हे ब्रह्मन् त्वं मा ब्रह्म
वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वमेनामुद्गापय गिरौ भारं हरन्निव ।

अथास्य मध्यमेधतां शीते वाते पुनन्निव ॥ २६ ॥

उद्गाता वावातामाह । कंचिन्नरं प्रत्याह । हे नर एनां वावातामूर्धामुद्गापय
उद्धितां कुरु । कथमिव गिरौ भारं हरन्निव यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं ह-
रन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् यथा तमुद्ध्यति तथैनामूर्धां कुरु । कथमूर्धां कार्या
तदाह अथेति निपातो यथार्थः यथा अस्यै अस्या वावाताया मध्यमेधतां योनि-
प्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोद्गापयेत्यर्थः ।
दृष्टान्तान्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा शीतले वायौ वाति पुनन्धान्यपवनं
कुर्वाणः कृषीवलो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वमेनामुद्ध्यताङ्गिरौ भारं हरन्निव ।

अथास्य मध्यमेज्जतु शीते वाते पुनन्निव ॥ २७ ॥

वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे नर एनमुद्गातारमूर्धमु-

ह्यतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत् । अथ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु
कम्पताम् एजु कम्पने लोट् । शीते वाति उक्तम् ॥ २७ ॥

यदस्या अङ्गुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातसत् ।

मुष्काविदस्या एजतो गोशफे शकुलाविव ॥ २८ ॥

होता परिवृक्तामाह । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः कृधु ब्रुस्त्वं स्थूलं च शि-
श्रमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति गच्छेत् तंस उपक्षये तदा मुष्कौ वृषणौ इत्
एव अस्याः योनेरुपरि एजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनेरल्पत्वात् वृष-
णौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णे गोः खुरे शकुलौ म-
त्स्याविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे मत्स्यौ कम्पेते । कृधिति ब्रुस्वनाम [निघं ३.
२.] । कीदृश्या अस्याः अङ्गुभेद्याः अङ्गु भगं भेद्यं विदार्य यस्याः सा अङ्गुभेदी त-
स्याः अङ्गुभिर्गच्छते यस्या वा ॥ २८ ॥

यदेवासी ललामगुं प्र विष्टीमिन्माविषुः ।

सकृन्ना देदिश्यते नारी सत्यस्यान्निभुवो यथा ॥ २९ ॥

परिवृक्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा हो-
त्रादय ऋविजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविषुः योनौ प्रवेशयन्ति । अत्र रक्षे गतौ
कान्तौ तृप्तौ प्रीतौ श्रुतौ श्रुतौ प्राप्तौ श्लेषेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ ग्रहे बधे
इत्युक्तेरत्रावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् हृन्दसि लुङ्गुडिठ इति [पा° ३. ४. ६.] वर्तमाने
लुङ् व्यवहृताश्चेति [पा° १. ४. ८२.] प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामेति सुखनाम
ललाम सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्रः यदा ललाम पुण्ड्रं गच्छति ल-
लामगुः लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं (११.) भवतीत्यर्थः । कीदृशं ल-
लामगुं विष्टीमिन् शीम क्लेदे विशेषेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञप्रत्ययः वि-
ष्टीमः क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् अत इनिठनाविति [पा° ५. २. ११५.] अस्त्यर्थे
इनिप्रत्ययः शिश्रस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्रक्रीडिनो
भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सकृन्ना ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते

निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वादूरुमात्रं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः (12.) । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो यथेति सत्यं द्विविधम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रग्राह्यम् ष-
ष्ठौ तृतीयार्थे । यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वाप्तो
भवति तथा ऊरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यतः इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये तु सत्ये वक्तु-
राप्ततमत्वमपेक्षितम् (13.) ॥ २१ ॥

यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते ।

शूद्रो यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

क्षत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं
भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पु-
ष्टो जातः सम्यगिति न जानाति किंतु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवती-
त्यर्थः । पशुशब्दात् सुपां सुलुगित्यमो लुक् । एवं शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा
अर्यजारा भवति अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा० ३.१.१०३.] निपातनादयो वैश्यो
जार् उपपतिर्यस्याः सा अर्यजारा । शूद्राश्चामरुत्पूर्वाज्जातिरिति [पा० ४.१.४. वा०
१.२.] शूद्राज्जात्यर्थे टाप् । वैश्यो यदा शूद्रां गृह्णति तदा शूद्रः पोषाय न धना-
यते पुष्टिं न इहति मदार्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किं तु
व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अशनायोदन्येति [पा० ७.४.३४.] क्य-
चि धनायतीति इहार्थे निपातः ॥ ३० ॥

यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं बद्ध मन्यते ।

शूद्रो यदर्ययि जारो न पोषमनुमन्यते ॥ ३१ ॥

पालागली क्षत्तारमाह । यदा हरिणो यवमत्ति तदा बद्ध यथा तथा पशुं पुष्टं
न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् इयान्विशेषः यत् यदा शूद्रः अर्ययि अर्याया वै-
श्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति
नानुमन्यते किं तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः ॥ ॥ अक्षीलभाषणं स-
माप्तम् ॥ ॥ ३१ ॥

दधिक्राव्योऽअकारिषं जिह्वोरश्चस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखा कर्त्तृ ण आयूषि तारिषत् ॥३२॥

का° [२०. ६. २१.] महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्या इत्याहुः । महिषीं यज्ञ-
मानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्चसमीपसुतामुत्थाप्य पुरुषा अर्धयुत्रक्षोद्गातृकोतृ-
क्षत्तारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥ वामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाश्चदेवत्यानुष्टुप् ।
वयमर्धयुत्रादयः अकारिषमकार्ष्ण कृतवन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः
किमर्थम् अश्चस्य संस्कारयेति शेषः अश्चसंस्कारायाश्लीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः ।
कीदृशस्याश्चस्य दधिक्राव्याः दधाति धारयति नर्मिति दधिः आदगमकृतेति [पा°
३. २. १७१.] किप्रत्ययः दधिः सन्क्रामतीति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत
इति [पा° ३. २. ७५.] वनिष्प्रत्ययः विडुनोरनुनासिकस्यादिति [पा° ६. ४. ४१.]
धातोराकारः । जिह्वोः जयनशीलस्य । वाजिनः वजति गहति वाजी वाजोऽस्या-
स्तीति वा वाजी । तस्य च नोऽस्माकं मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि कर्त्तृ
करोतु यज्ञ इति शेषः अश्लीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि यज्ञः
करोवित्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१३. २. १. १.] सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव
पुनतइति । सुरभिश्चब्दादिभक्तिलोपः । किं च नोऽस्माकमायूषि जीवनानि
बाल्ययौवनवार्द्धकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्धयतु लेटि वृषम् ॥३२॥

VII. गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पञ्चम्या सह ।

बृहत्याञ्जिह्वा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥३३॥

का° [२०. ७. १.] तिस्रः पत्न्योऽसिपथान्कल्पयत्यश्चस्य सूचीभिर्लोकराजतसौव-
णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां-द्वाभ्याम् । गायत्री त्रिष्टुबिति षडृचे
द्वाभ्यां-द्वाभ्यामृभ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः ताम्रवृष्यस्वर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधि-
कशतसंख्याभिः सूचीभिश्चाङ्गेऽस्तेः शासस्य मार्गान्कुर्वन्ति शासस्य सुखप्रवेशाय सू-
चीभिर्वितुद्य-वितुद्याश्चत्वं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रार्थः ॥ अश्चदेवत्याः षडृचः आ-
द्योल्लिक् । हे अश्च गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पञ्चम्या सह बृहती उल्लिक्

सह ककुप् एतानि हन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणव्य-
त्ययः असिपथार्थं त्वग्भेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः ।

विहन्दा याश्च सहन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः । द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदाः याः त्रिपदाः याः षट्-
पदाः याः विहन्दाः विगतं हन्दो याभ्यस्ताः हन्दोलक्षणहीनाः याः सहन्दाः ह-
न्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः हन्दोजातयः हे अथ सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

महानाह्न्यो रेवत्यो विश्वा आशाः प्रभूवरीः ।

मैधीर्विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

महत् नाम यासां ता महानाह्न्यः शङ्कर्य ऋचः । रेवत्यः ऋचः यस्यामृचि रै-
वतं साम गीयते सा रेवती । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । कीदृश्य आशाः प्रभू-
वरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितुं समर्था भवन्ति प्रभूर्यः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त
ऽइति [पा० ३. २. ७५.] वनिप् ऋन्नेभ्य इति [पा० ४. १. ५.] डीप् वनो र चेति [पा०
४. १. ७.] तस्य रेफः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मैधे भवा मैध्यः पूर्वसवर्णः मैधोत्था वि-
द्युतः वाचो वेदलक्षणा अन्या अपि । एताः सर्वाः सूचीभिः हे अथ त्वां शम्यन्तु
रुविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते पत्न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया ।

देवानां पत्न्यो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

हे अथ नार्यः नृणामपत्यानि स्त्रियः ते तव लोम रोमाणि मनीषया मनसा
रूपा विचार्य विचिन्वन्तु पृथक्कुर्वन्तु रोमेत्यत्र (14.) ज्ञातावेकवचनं विभक्ति-
लोपो वा । कीदृश्यो नार्यः पत्न्यः पत्युर्नो यज्ञसंयोगऽइति [पा० ४. १. ३३.] नकारः
यज्ञमानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थः । किं च देवानामिन्द्रादीनां पत्न्यः दिशः प्रा-
च्याद्याः सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३६ ॥

रजता रुरिणीः सीता युञ्जी युज्यन्ते कर्मभिः ।

अथस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु शम्यन्तीः ॥ ३७ ॥

रजताः रजतमयः हरिणीः हरिण्यः सुवर्णमयः सीसाः सीसं ताम्रं तन्मयः । त्रयः सूच्यो भवन्ति लोहमयो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमयोऽवात्तरदि-
शो रजता ऊर्धा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्तीति [१३. २. १०. ३.] श्रुतेः सूचीनां
द्विग्रूपत्वादथसंस्कारक्षमत्वम् ताः सूच्यः कर्मभिः अथदेहे सीमाकरणात्तक्षणीः युज्य-
न्ते योगं प्राप्नुवन्ति सीमाकरणायोग्या भवन्तीत्यर्थः । कीदृश्यस्ताः युजः युज्यन्ते ता
युजः संयुता एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतोऽथस्य त्वचि सिमाः
सीमा रेखाः शम्यन्तु सम्यक्कुर्वन्तु सिमाशब्दः सीमापर्यायः । कीदृश्यस्ताः शम्य-
न्तीः शम्यन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः ॥ ३७ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो य° ॥ ३८ ॥

व्याख्याता [१०. ३२ a.] ॥ ३८ ॥

VIII. कस्त्वाद्यति कस्त्वा विशास्ति कस्ते गात्राणि शम्यति ।

क उ ते शमिता कविः ॥ ३९ ॥

का° [२०. ७. ६.] अथ विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाद्यतीति । षट्चेनानुवाकेनाथं
विशास्ति अथोदरं पाठयति मेदस उद्धरणाय वपाया अभावात् उदरमध्यस्थं स्त्या-
नं घृताभं घनं श्वेतं मांसं मेद इति सूत्रार्थः ॥ अथदेवत्याः षट्चः आद्या गाय-
त्री । हे अथ कः प्रजापतिः त्वा त्वामाद्यति हिनति हो हेदने लट् ओतः श्य-
नीति [पा° ७. ३. ७१.] ओकारलोपः । हे अथ कः त्वां विशास्ति त्वचा वियोज-
यति । ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन कविः करोति । कः उ कश्च प्र-
जापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता प्रजापतिरेव सर्वं करोति ना-
हमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ऋतवस्तः ऋतुथा पर्व शमितारो विशासतु ।

संवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ४० ॥

पञ्चानुष्टुभः । हे अथ ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ-ऋतौ काले-काले ते

तव पर्व पर्वणि अस्थिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु ।
केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किं च ऋतवः त्वा त्वां शम्य-
न्तु पर्वविशासनेन रुविः कुर्वन्तु ॥४०॥

अर्धमासाः पञ्चषि ते मासा आद्यन्तु शम्यन्तः ।

अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सूदयन्तु ते ॥४१॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सन्तो हे
अथ ते तव पञ्चषि पर्वणि आद्यन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु ग्रन्थिर्ना (15.) पर्वपरुषी-
ति कोशः । किं च अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव
विलिष्टं लिश अल्पीभावे विशेषेणाल्पमङ्गम् तत्सूदयन्तु संदधतु सूद निरप्ते अत्र
संधानार्थः व्यर्थ मास्तु ॥४१॥

देव्या अर्धयवस्वाद्यन्तु वि च शासतु ।

गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥४२॥

देवानामिमे देव्याः अश्विनौ देवानामर्धयू इत्युक्तत्वात् अश्विप्रभृतयो देवसम्ब-
न्धिनोऽर्धयवः हे अथ त्वा त्वामाद्यन्तु आहिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः
रुविः कुर्वन्तु किं च ते तव गात्राणि विभक्तिव्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः
पर्वणि-पर्वणि सिमाः सीमा मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु कृ करणे स्वादिः कीदृशीः
सीमाः शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥४२॥

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्छिद्रं पृणातु ते ।

सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥४३॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवायुसूर्याः वा-
युरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अथ ते तव छिद्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृ-
णन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत्पूरयन्तु । किं च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव
साधुया साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिना साधुशब्दा-
त्परस्यामो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददावित्यर्थः ॥४३॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वरेभ्यः ।

शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शमस्तु तन्वै तव ॥४४॥

हे अथ ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चेभ्यः शिरादिभ्यः शं सुखमस्तु । अवरेभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु । अस्थभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिदधीति [पा० ७.१.७५.] अस्यानुवृत्तौ इन्द्रस्यपि दृश्यत इति [पा० ७.१.७६.] सूत्रेण कृत्वादावप्यस्थिशब्दस्यानङादेशः । मज्जभ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि (16.) शमस्तु किम्बहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शम सुखमेवास्तु । षष्ठी चतुर्थ्यर्थे (17.) आशिषि वा चतुर्थी । उ एवार्थे ॥४४॥

IX. कः स्विदेकाकी च० ॥४५॥

का० [२०.७.१०.] प्राग्वपाहोमाद्धोताधर्यू च सदसि संवदेते चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् । वपाहोमात्प्राक् चतुर्ऋग्भिः पूर्ववदुक्तिप्रत्युक्त्या सदोमथे गत्वा होता अधर्युश्च संवादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च [५३.] अनुष्टुभः । होताधर्यु पृहति । व्याख्याता [१.] ॥४५॥

सूर्य एकाकी चर० ॥४६॥

व्याख्याता [१०.] ॥४६॥

किं स्वित्सूर्यसमं ज्योतिः किं समुद्रसमं सरः ।

किं स्वित्पृथिव्यै वर्षयिः कस्य मात्रा न विद्यते ॥४७॥

अधर्युर्होतारं पृहति । हे होतः स्विदिति तर्के सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षयिः महत्तरं किं स्वित् प्रियस्थिरेत्यादिना [पा० ६.४.१५७.] वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥४७॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमं सरः ।

इन्द्रः पृथिव्यै वर्षयिणांस्तु मात्रा न विद्यते ॥४८॥

होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समुद्रसमं सरो
द्यौरत्तरिजं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् इन्द्रः वर्षायां वृद्ध-
तरः । तु पुनः गोः धनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

पृहामि वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्त्य ।

येषु विलुप्तिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवनमाविवेशां ॥ ४९ ॥

का° [२०. ७. ११.] ब्रह्मोद्गातारौ च पृहामि वेति (18.) । ब्रह्मोद्गातारं पृहति
पृहामीति । चकाराद्यतुर्गभिः सदसि ब्रह्मोद्गातारौ संवदेते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं
पृहति । पृहामि । देवानां सखा देवसखः राजाहः सखिभ्यष्टच् हे देवसख देवा-
नां मित्र उद्गातः वा त्वां चितये ज्ञानायाहं पृहामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं म-
नसा जगन्त्य ज्ञानासि गमेर्लिट् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृहसीत्यत आह
विलुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु इष्टः आ इष्टः यागेन
तर्पितः यज्ञोः क्तः तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्र-
श्ने स्तुतः ॥ ४९ ॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुवनमाविवेश ।

सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवोऽस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवेशेति यद्यपि पृष्ठम् तेषु
त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि अपि-शब्दात्
त्वं च तत्रैवासि किमेतावदेव ज्ञानामि किं तु पृथिवीमुतापि च द्यां स्वर्गं दिवः
स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः स्वक्षणेमेव (19.) एकेनाङ्गेन मनसा पर्येमि प-
रिगृह्णामि सर्वं ज्ञानामि किम्पुनर्भूतानि प्रविष्टानीति भावः ॥ ५० ॥

केघन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषेऽर्पितानि ।

एतद्ब्रह्मनुपवल्हामसि वा किं त्विन्नः प्रतिवोचास्यत्र ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृहति । हे ब्रह्मन् पुरुषः केषु पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश
प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत्

त्वा त्वां वयमुपवल्कामसि उपवल्कामः स्पर्धया पृक्कामः वल्क् प्राधान्यपरिभाषणा-
हिंसादानेषु लट् इदन्तो मसि । अत्र प्रश्ने किं स्वित् त्वं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि
वच उमिति [पा० ७. ४. २०.] लेटि ह्यन्दस उम् लेटोऽडाटाविति [पा० ३. ४. १४.]
आडागमः ॥ ५१ ॥

पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेश तान्यन्तः पुरुषेऽर्पितानि ।

एतच्चात्र प्रतिमन्वानोऽस्मि न मायया भवस्युत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये आविवेश प्र-
विष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि प्राणात्म-
नामन्योऽन्यापेक्षासिद्धिरित्यर्थः न चात्मानमन्तरेण प्राणाः व्यायन्ते त प्राणान-
न्तरेणात्मेति बह्वचश्रुतेः यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चा-
त्मनि प्रविष्टानि तानि सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । उक्तातः अहमत्र प्रश्ने
त्वा त्वां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददामीत्यर्थः ।
किं च मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि मत्तो बुद्धिमान्नासी-
त्यर्थः ॥ ५२ ॥

का स्विदासीत्पूर्वचिं ॥ ५३ ॥

का० [२०. ७. १२.] पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदिति । ततः सदसो नि-
ष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य पूर्वा पूर्वाक्तौ होत्रधर्यं चतुर्ह-
विभिः संवदेते इति सूत्रार्थः ॥ होताधर्यं पृहति । व्याख्याता [११.] ॥ ५३ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचिं ॥ ५४ ॥

व्याख्याता [१२.] ॥ ५४ ॥

क ईमरे पिशंगिला क ई कुरुपिशंगिला ।

क ईमास्कन्दमर्षति क ई पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

अर्धयुर्होतारं पृहति । ईमिति निपातश्चार्थः अरे होतः का च पिशंगिला
का च कुरुपिशंगिला कश्च आस्कन्दं पामुलन्तः आस्कन्द उन्मुत्य अर्पति गहति

ऋष गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप् कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति वि-
विधं गहति ॥५५॥

अ॒ज्ञारे॑ पि॒शंगि॒ला आ॒वित्कुरु॑पि॒शंगि॒ला ।

श॒श आ॒स्कन्द॑म॒र्षत्य॑हिः पन्थां॒ विस॑र्पति ॥५६॥

अरे अर्धेयी अज्ञा पिशंगिला अज्ञा नित्या माया रात्रिर्वा पिशंगिला पिशं वृषं
गिलति भक्षयति पिशंगिला माया विश्वं ग्रसते रात्रावपि वृषाणि न प्रतीयन्ते
तमसा । आवित् सेधा कुरुपिशंगिला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति धा-
तोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्वाणा पिशान्मूलाद्यवयवान्गिलति
पिशंगिला मूलानां शतं कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेधायाः स्वभावः ।
शशः वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्कन्त्यास्कन्ध अर्षति स तस्य स्वभावः । अ-
हिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्पति विशेषेण गहति ॥५६॥

क॒त्यस्य॑ वि॒ष्ठाः क॒त्यक्ष॑राणि॒ कति॒ होमा॑सः क॒तिधा॒ समि॑द्धः ।

य॒ज्ञस्य॑ त्वा वि॒द्या पृ॒ह्मत्र॒ कति॒ होता॑र ऋ॒तुशो॑ य॒जन्ति ॥५७॥

का° [२०.७.१३.] उत्तरौ च कत्यस्येति । उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ च-
तुर्मुग्धिः संवदेते ॥ ब्रह्मोद्गातारं पृहति । अस्य कति विष्ठाः कियन्ति अन्नानि
का संख्या यासां ताः कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्ठाः अन्नानि कि-
यत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कति । होमासः होमाः कति । समिद्धः समिधः
कतिप्रकाराः धकारस्य द्विवर्षम् । यज्ञस्य विद्या वेत्तीति विद्ः विदस्य भावो
विद्या यज्ञवेदितृत्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामहं पृहमपृहम् पृहामि पृहतेर्लङ्
अउभाव आर्षः । ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ कति होतारः यजन्ति ॥५७॥

ष॒डस्य॑ वि॒ष्ठाः श॒तम॑क्ष॒राण्य॒शीति॑र्होमाः स॒मिधो॑ ह॒ तिस्रः॑ ।

य॒ज्ञस्य॑ ते वि॒द्या प्र॒ब्रवी॑मि स॒प्त होता॑र ऋ॒तुशो॑ य॒जन्ति ॥५८॥

उद्गाता प्रत्याह । रससंख्यया अन्नसंख्यामाह अस्य यज्ञस्य षट् विष्ठाः अन्ना-
नि सर्वेषामन्नानां षड्रसात्मत्वात् षडेवान्नानीत्यर्थः । अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि

ह्रन्द्ोभिर्गज्ञो निष्पाद्यते तानि च ह्रन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिधृत्यस्तानि चतुर्दश च-
तुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णाक्षराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि
भवन्ति । तथा हि । गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं द्वे
मिलित्वा शतमक्षराणि उल्लिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः
६८ एवं शतम् अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् असिशक्वरी ६० पङ्क्तिः ४० एवं
शतम् शक्वरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम् अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतम-
क्षराणि अनेनाभिप्रायेण शतमक्षराणीत्युक्तम् । होमाः अशीतिः अश्वमेधः एकविं-
शतिर्यूपाः तत्राग्निष्टे मध्यमयूपेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति इतरेषु षोडश पशून् तत्र
विंशतिरूपेषु चतस्रोऽशीतयः पशवो भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् अशीतिर्होमाः । ह
स्फुटं तिस्रः समिधः अश्वतूपरगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः समिद्धिर्गज्ञो
दीप्त इति तिस्रः समिधः उक्ताः । यज्ञस्य विदथा वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रब्रवी-
मि प्रवदामि । किं च सप्त होतारो वषट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयाज्ञेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

कोऽस्य वेद् भुवनस्य नाभिं को द्यावापृथिवीऽन्तरिक्षम् ।

कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ५९ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् अस्य भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं नम्यते
यत्र स नाभिर्वन्धनस्थानं कारणमिति यावत् नाभौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते नभ
ह्रिंसायामत्र बन्धनार्थः औणादिक इत्ययः भूतजातस्य कारणं को वेद जानाति ।
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को वेद । बृहतो महतो जनित्रं जन्म
को वेद सूर्यस्योत्पत्तिः कस्मादित्यर्थः जनेस्त्रुत्प्रत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति
यतोजाः यत इत्युपपदे जनसन्धनक्रमगमो विडिति [पा° ३. २. ६७.] विट्प्रत्ययः
विडुनोरनुनासिकस्येति [पा° ६. ४. ४९.] नकारस्यावम् प्रथमा द्वितीयार्था यतोजाः
यत उत्पन्नं चन्द्रमसमिन्दुं को वेद यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्तं को वेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

वेदरुमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावापृथिवीऽन्तरिक्षम् ।

वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि विदो लटो वा [पा० ३.४.८३.] परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः । आवापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्माणो विकारभूतं जानामि । बृहत्तः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद । अथो अपि च यतो जां चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो ज्ञातं चन्द्रमहं वेदमीत्यर्थः ॥ ६० ॥ .

पृहामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृहामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृहामि त्वा वृक्षोऽश्वस्य रेतः पृहामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

का० [२०.७.१४.] यजमानोऽध्वर्युं पृहामि वेति । यजमानोऽध्वर्युं पृहति ॥ हे अध्वर्यो पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृहामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन्स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृहामि । वृक्षः सेतुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृहामि । वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृहामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परोऽन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृक्षोऽश्वस्य रेतः ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

का० [२०.७.१५.] इयं वेदिरित्यध्वर्युः । अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः वेदिः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञद्विप्रजाः प्रजायन्तः इति श्रुतेः । वृक्षः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य वीर्याज्जातित्यर्थः । अयं ब्रह्मा ऋविक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्थानम् ब्रह्माणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः ॥ ॥ ब्रह्मोऽयं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

XI. सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्पूर्णवि ।

दधे ह गर्भमृत्विं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्ञ्या च । उदिते ब्रह्मोऽयं सम्प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्यमेन (20.) पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पु-

रोरुग्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्रऽइत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति [१३. ५. २. २३.] श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्यानुष्टुप् । रु (21.) इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पात्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापितवान् कीदृशः सुष्ठु भूरुत्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेहाधृतशरीरः कीदृशं गर्भम् ऋत्विगम् ऋतुः प्राप्तो यस्य घस्रत्ययः प्राप्तकालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

होता यज्ञत्प्रजापतिः सोमस्य महिम्नः । जुषतां पिबतु सोमः होतायज्ञ ॥ ६४ ॥

महिम्नः प्रैषः । होता यज्ञत्प्रजापतिमिति प्रैष इति [१३. ५. २. २३.] श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोमग्रहस्य सम्बन्धिनं प्रजापतिं होता देव्यो यज्ञत् यज्ञतु । इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं महिमग्रहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ ॥ ६४ ॥

प्रजापते न त्वदे° - रयीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥

पूर्वस्य महिम्नो याज्ञ्या । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यज्ञतीति [१३. ५. २. २३.] श्रुतेः । व्याख्याता [१०. २० a.] ऋगियम् ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरुहे । त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्चमे-
धिकः ॥ २३ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

२ [वायाऽअन्त°] ॥ २ ॥ ट abc ॥ ट ॥ ट d ॥ १ ॥ १-१२ ॥ १०-१३ ॥ १३
abcd ॥ १४ ॥ १३ efgh ॥ १५ ॥ १४-१८ ॥ १६-२० ॥ ११ - वसो मम ॥ २१ ॥
आहुम° - गर्भधम्. २० [प्रोषर्वायां] ॥ २२ ॥ २१-२५ [क्रीलतः] - २८ [मुष्काऽइद°
- शकुलाऽइव] - ३७ ॥ २३-३१ ॥ ३८ [नर्मउक्तिं न जग्मुः] - ५२ ॥ ४०-५४ ॥
X. ॥ ५३-५८ [षलस्य] - ६५ ॥ ५५-६७ ॥ ॥ दशानुवाकेषु सप्तषष्टिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥

1. अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृत्तरीव अग्नेयो रराटे' पुरस्तात्सार-
स्वती मेष्णुधस्ताद्वोरश्चिनावधोरामौ बाह्वोः सोमापौक्षः श्यामो ना-
भ्यां सौर्ययामौ श्वेतश्च कृत्तश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योर्वी-
यव्यः श्वेतः पुह्यइन्द्राय स्वपस्याय वेरुहैलवो वामनः ॥ १ ॥

श्रीगणाधिपतये नमः (1.) । श्रुतिद्वयमन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासम्बन्धविधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते ॥ तत्राश्वमेधे एकविंशतिर्गूपाः सन्ति तत्र मध्यमो गूपो ऽग्निष्ठसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः तान्देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह । अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः । अश्वः तूपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्रजापतिदेवताः ततः प्रजापतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः । एवमग्रेऽपि यो यदेवत्यः पशुः सः अमुष्मै जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रैर्वन्धनीयः ॥ अग्नेयोऽग्निदेवतः कृत्तरीवः श्यामवर्णागलोऽजः अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपायेन बन्धनीयः । रुन्वोरधस्तात्सारस्वती मेषी बन्ध° । आश्विनावधोरामौ अधोभागे श्रुक्तावर्णावजौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरेकैकः । सोमपूषदेवत्यः श्यामः श्रुक्ताकृत्तरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्ध° । श्वेतः कृत्तश्च सौर्ययामौ श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे बन्ध° यमदेवतः कृत्तोऽश्ववामपार्श्वे । त्वाष्ट्रौ वष्ट्रदेवतौ लोमशसक्थौ बहुरोमपुष्टिकौ पशू अश्वस्य सक्थ्योर्वीः पश्चात्पदयोरेकैकः । वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य पुहे । स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवता वेरुह् गर्भधातिनी वैलवो वामनः पशुश्च पुह्येव अङ्गान्तरानुक्तेः ॥ एवमश्वादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यञ्चा उच्यन्ते । अत्राश्वस्य शरीरं तरणाय (2.) तुंवीफलवद्गजं बद्धा गुम्फनीयम् ततः कृत्तरीवः अग्नेयो रराट् इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सम्बद्धायां रज्ज्वां बन्धनीयाः ततो रोहितो धूमरोहित इत्यादयो द्वादशसंख्याकाः शितिबाहुर्न्यतःशितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यमे एव गूपे नियोज्याः सप्तदशैव पशून्मध्यमे गूपे ऽश्वालभतः इति [१३.५.१.१५.] श्रुतेः तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चाग्नेयावेकादशिनौ द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे गूपे । ततः पृषती क्षुद्रपृष-

तीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां [११.] शतत्रयसंख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्च-
दश-पञ्चदश पशूनेकैकस्मिन्यूपे युनक्ति । एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश-पञ्चदशेति
पशवः एकैकश्चैकादशिनः । एवं मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश-षो-
डश पशवो भवन्ति षोडश-षोडशेतिरेष्विति [१३.५.१.१५.] श्रवणात् ॥ १ ॥

रोहितो धूम्रोऽरहितः कर्कन्धुरोऽहितस्ते सौम्या बभ्रुरारुणबभ्रुः शुक्रबभ्रुस्ते
वारुणाः शितिर्ऋन्धोऽन्यतःशितिर्ऋन्धः समन्तशितिर्ऋन्धस्ते सावित्राः शि-
तिबाहुर्ऋन्धतःशितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः पृषती नृद्र-
पती स्थूलपृषती ता मित्रावरुण्यः ॥ २ ॥

रोहितः सर्वरक्तः धूम्रोऽरहितः धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः तृतीयः कर्कन्धुरोऽहितः ब-
दरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदैवत्याः सोमाय जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रेण
प्रत्येकं मध्यमे यूपऽएव नियोज्याः । ततो बभ्रुः कपिलवर्णाः अरुणबभ्रुः अरुण-
वर्णमिश्रः कपिलः शुक्रबभ्रुः शुक्रपक्षिसमवर्णाः कपिलश्च ते त्रयो वारुणाः वरु-
णदैवत्याः मध्यमयूपऽएव । शिति कृत्स्नं रन्ध्रं द्विद्रं यस्य स शितिर्ऋन्धः अन्यत
इत्येकपार्श्वे शितिर्ऋन्धः समन्तं सर्वतः शितिर्ऋन्धः एते सारस्वताः मध्यमे एव ।
शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः अन्यतःशितिबाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः सम-
न्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः शिती धवलमेचकौ एते बार्हस्पत्याः बृहस्पतिदैव-
त्याः मध्यमे एव ॥ ॥ अथ द्वितीययूपे । पृषती विचित्रवर्णविन्दुयुक्तशरीरा नृद्र-
पृषती सूक्ष्मविचित्रविन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते स्त्रीपशवो
मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्तऽग्राश्विनाः श्वेतः श्वेताक्षोऽरुणस्ते
रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा नभोद्वयाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रय अ-
ग्निदैवत्याः द्वितीये । श्वेतः श्वेतवर्णाः श्वेताक्षः (३.) श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो
रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णाश्चन्द्रे च

वृक्षे चेति विश्वोक्तेः कर्णाश्चन्द्रसदृशश्चेतकर्णास्त्रयः पशवः बहुवचनस्य त्रित्वे पर्य-
वसानात् यामाः यमदैवताः द्वितीये । अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः । एते द्वि-
तीये पञ्चदश ॥ ॥ अथ तृतीये यूप् । नभोवृषाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः
पार्जन्यदैवताः पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निवृध्पृश्निस्ते मारुताः फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सा-
रस्वत्यः प्रीहाकर्णाः शुण्ठाकर्णोऽध्यालोऽर्ककर्णस्ते व्याघ्राः कृष्णग्रीवः शि-
तिकक्षोऽञ्जिसक्थस्तऽऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्तऽउषस्याः ॥ ४ ॥

पृश्निः विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृश्नीनि विन्द्वो यस्य सः एवमूर्धानि पृ-
श्नीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुदेवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपुष्टशरीरा लो-
हितोर्णी रक्तरौमवती पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो वलक्षार्थः श्वेतपर्यायः तास्ति-
स्रोऽज्ञाः सारस्वत्यः सारस्वतीदैवतास्तृतीये । प्रीहाकर्णाः प्रीहा रोगविशेषः त-
द्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्रीहाकर्णाः अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा० ६. ३. १३०.] संहि-
तायां दीर्घः शुण्ठाकर्णाः रुस्वकर्णाः अध्यालोऽर्ककर्णाः रक्तवर्णकर्णाः ते त्रयस्व्याघ्राः
वृष्टदैवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसक्थः अञ्जि पुण्ड्रं स-
क्थोवृर्वीर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदैवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥
॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य मरुदञ्जि यस्य स त-
था ते त्रय उषस्याः उषोदेवताश्चतुर्थे यूप् नियोज्याः ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचेऽविज्ञाता अदित्यै सत्रपा धात्रे
वत्सतर्षा देवानां पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

विचित्रवर्णास्तिस्त्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्त-
वर्णाः त्र्यवयः सार्धसंवत्सरास्तिस्त्रोऽज्ञा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृष्ण-
ग्रीवादिचिह्नविज्ञानभ्रूयास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सत्रपाः समा-
नवृषास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एवं पञ्चदश ॥ ॥ अथ पञ्चमे यूप्
तिस्रो वत्सतर्षः बालहाग्यो देवानां पत्नीभ्यः तदेवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

कृ॒त्त॒ग्री॒वा अ॒ग्ने॒याः शि॒ति॒भ्र॒वो व॒सू॒नां॑ रो॒हि॒ता रु॒द्राणां॑ शे॒ता अ॒व॒रो॒-
कि॒ण आ॒दि॒त्यानां॑ न॒भो॒द्व॒पाः पा॒र्जन्याः॑ ॥ ६ ॥

कृत्तग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव अग्नेयाः अग्निदेवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः
श्वेतवर्णाभूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां
रुद्रदेवताः पञ्चमे । शेताः अवरोकिणः अवलोकिनः यद्वा अवाथस्ताद्रोकः हिं
येषां ते हिं निर्व्यथनं रोकः ते त्रयः आदित्यानां तदेवताः पञ्चमे ॥ ॥ अथ षष्ठे
यूपे । नभोद्वपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

उ॒न्न॒त ऋ॒ष॒भो वा॒म॒न॒स्त॒ऐ॒न्द्र॒वै॒ज्ञ॒वा उ॒न्न॒तः शि॒ति॒बा॒हुः शि॒ति॒पृ॒ष्ठ॒स्त॒ऐ॒-
न्द्रा॒बा॒र्ह॒स्प॒त्याः शु॒क्र॒द्व॒पा वा॒जि॒नाः क॒ल्मा॒षा आ॒ग्नि॒मा॒रु॒ताः श्या॒माः पौ॒-
॒ष्ठाः ॥ ७ ॥

उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि गते वृद्धिरहितः ते त्रय
ऐन्द्रवैज्ञवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे । उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः
श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्राबार्हस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे । शुक्रद्वपाः शुक्रप-
क्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे । कल्माषाः कर्बुरास्त्रयः पशव
आग्निमारुताः षष्ठे । एवं पञ्चदश ॥ ॥ अथ सप्तमे यूपे । श्यामाः शुक्लकृत्तवर्णाः
पौष्ठाः पूषदेवताः सप्तमे ॥ ७ ॥

ए॒ता ऐ॒न्द्रा॒ग्ना द्वि॒द्व॒पा अ॒ग्नी॒षो॒मीया॑ वा॒म॒ना अ॒न॒डा॒र्ह आ॒ग्नि॒वि॒ज्ञ॒वा व॒शा
मै॒त्राव॒रु॒ण्यो॒न्य॒त॒-ए॒न्यो मै॒त्र्यः॑ ॥ ८ ॥

एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विद्वपाः वर्णाद्वयोपेतास्त्रयः अ-
ग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे । वामना अनडाः त्रय आग्निविज्ञवाः अग्नि-
विष्णुदेवत्याः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽज्ञाः मैत्रावरुण्यः तदेवताः सप्तमे ॥
॥ अथाष्टमे यूपे । अन्यतएन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्तिस्रोऽज्ञा मैत्र्यः मित्रदेवत्याः
अष्टमे ॥ ८ ॥

कृ॒त्त॒ग्री॒वा अ॒ग्नि॒या ब॒भ्रवः॑ सौ॒म्याः श्वे॒ता वा॒य॒व्या अ॒वि॒ज्ञा॒ता अ॒दि॒त्यै स॒-
त्र॒पा धा॒त्रे व॒त्स॒त॒र्यो दे॒वानां॑ प॒त्नीभ्यः॑ ॥ १ ॥

कृत्तग्रीवा अग्नियास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः कपिलवर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेव-
त्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषे-
णाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे ॥ ॥ अथ नवमे । सत्रपाः धातृदेवत्याः न-
वमे । वत्सतर्यः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्रः नवमे ॥ १ ॥

कृ॒त्ता भौ॒मा धू॒म्ना अ॒न्तरि॒क्षा बृ॒ह॒तो दि॒व्याः श॒ब॒ला वै॒द्युताः॑ सि॒ध्मास्ता॒-
र॒काः ॥ १० ॥

कृत्ताः भौमाः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूमवर्णास्त्रयः अन्तरिक्षदेवत्याः न-
वमे । बृहतो महात्तस्त्रयः दिव्याः द्युदेवत्याः नवमे ॥ ॥ अथ दशमे शबलाः
कर्बुरास्त्रयः वैद्युताः विद्युदेवत्याः दशमे । सिध्माः सिध्माख्यरोगवत्तस्त्रयः तारकाः
नक्षत्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥

II. धू॒म्नान्व॑स॒न्ताया॑ल॒भते॑ श्वे॒तान्त्री॒ष्माय॑ कृ॒त्तान्व॑र्षाभ्योऽरु॒णाञ्छ॒रदे॑ पृष॒तो छे॒-
म॒न्ताय॑ पि॒शङ्गाञ्छि॒शिराय॑ ॥ ११ ॥

धूमवर्णान् त्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुनक्ति दशमे । श्वेतान्
त्रीन्त्रीष्माय दशमे । कृत्तवर्णान् त्रीन्वर्षाभ्यः दशमे ॥ ॥ अथैकादशे अरुणान् र-
क्तान् त्रीन् शरदे एकादशे । पृषतः नानावर्णाविन्दुयुक्तान् त्रीन्हेमन्ताय एकादशे ।
पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

अ॒र्ध॒यो गाय॒त्र्ये प॒ञ्चाव॑यस्त्रि॒ष्टुभे॑ दि॒त्य॒वाहो॑ जग॒त्यै त्रि॒व॒त्सा अ॒नु॒ष्टुभे॑ तु॒-
र्ध॒वाहो॑ उ॒ल्लि॒हे ॥ १२ ॥

सार्धसंवत्सरास्त्रयः (4.) गायत्री एकादशे । सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः (5.) त्रिष्टुभे
एकादशे ॥ ॥ अथ द्वादशे पूषे । दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्यै द्वा° । त्रिवत्साः
त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे द्वा° । तर्धवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उल्लिहे द्वा° ॥ १२ ॥

प॒ष्ठवा॒हो वि॒राजो॑ऽउ॒क्षाणो॑ बृ॒हत्याऽऋ॒षभाः क॒कुभे॑ऽन॒ड्वाहः प॒ङ्क्त्यै धे॒न॒वोऽति॑ह॒न्दसे ॥ १३ ॥

प॒ष्ठवा॒हः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा° । उ॒क्षाणः सेचनसमर्था युवानस्त्रयः
बृ॒ह॒त्यै द्वा° ॥ ॥ अथ त्रयोदशे यू॒ये । ऋ॒षभाः उ॒क्षाणोऽप्यधिक॑वयस्काः त्रयः क॒कुभे
त्रयोदशे । अ॒न॒ड्वाहः शकटवहनसमर्था अज्ञास्त्रयः प॒ङ्क्त्यै त्रयो° । धे॒न॒वः नवप्र॒सूता
अज्ञास्तिस्रः अतिह॒न्दसे त्रयो° ॥ १३ ॥

कृ॒त्त॒ग्री॒वा अ॒ग्नेया ब॒भ्रवः सौ॒म्या उप॑ध॒स्ताः सा॒वि॒त्रा व॑त्स॒त॒र्यः सा॒र॒स्व॒त्यः
श्या॒माः पौ॒ष्ठाः पृ॒श्नयो मारु॑ता ब॒हु॒त्र॒पा वै॒श्वदे॒वा व॒शा ग्वा॒वापृ॑थि॒वीयाः ॥ १४ ॥

अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः सौर्या इत्यन्ताः । तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृत्तग्रीवाः त्रयः अग्नेयाः त्रयो° । बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौम्याः ॥
॥ अथ चतुर्दशे यू॒ये । उप॑ध॒स्ताः उप॑धंसनमधः पतनं तदुणाविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु° । वत्सतर्ग्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु° ।
श्या॒माः शु॒क्लकृ॒त्तव॑र्णाः पौ॒ष्ठाः पू॒षदे॒वत्याः चतु° । पृ॒श्नयः तनु॑काया विचित्रवर्णा वा त्रयो मरुदेवताः चतु° । ब॒हु॒त्र॒पास्त्रयो वै॒श्वदे॒वाः चतु° ॥ ॥ अथ पञ्चदशे ।
व॒शाः व॒न्ध्यास्तिस्रो ग्वा॒वापृ॑थि॒वीयाः ग्वा॒वापृ॑थि॒वीदे॒वत्याः पञ्च° ॥ १४ ॥

उ॒क्ताः संच॒रा ए॒ता ऐ॒न्द्रा॒ग्नाः कृ॒त्ता वा॒रु॒णाः पृ॒श्नयो मारु॑ताः का॒यास्तू॒प॒राः ॥ १५ ॥

अथ वरुणप्रधासपर्वपशव उच्यन्ते । संचरशब्देन कृत्तग्रीवा अग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च संचराणि हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ध्रुपि पर्वसु अग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां सम्बन्धिनां आद्यानां पञ्चानां देवानामास्मा एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन संचरा उक्ताः अग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः । अग्नेयाः कृत्तग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च° । सावित्रा

उपधस्ताः त्रयः पञ्च° । सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः पञ्च° ॥ ॥ अथ षोडशे । पौ-
ल्लाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संचराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्राः इन्द्रा-
ग्निदेवताः षो° । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयः वारुणाः वरुणदेवताः षो° । पृश्नयः तनु-
शरीरास्त्रयः मारुताः षो° । त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो° ॥ १५ ॥

अग्नयेऽनीकवते प्रथमज्ञानालभते मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृ-
हमेधिभ्यो बष्किहान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृ-
ष्टान् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमज्ञान् मात्रा प्रथमगर्भे ज्ञातान् त्रीन्
अज्ञान् अनीकवते अनीकवदुणविशिष्टायामग्रे आलभते नियुनक्ति सप्त° । वात-
समूहो वात्या तथा सह वर्तन्तः इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीनज्ञान्
सांतपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त° । बष्किहान् चिरप्रसूतान् त्रीन्गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः स-
प्त° । संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त° । अनुसृष्टान् अनु क्रमेण
ज्ञातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त° ॥ १६ ॥

उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्राः प्राशृङ्गा माहेन्द्रा बहुवृषा वैश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशे गृप्ते महाकृविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् ॥ ॥ अथै-
कोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्राः एकोन° । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः
प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः माहेन्द्रदेवताः एकोन° । बहुवृषास्त्रयो वैश्वकर्मणाः वि-
श्वकर्मदेवताः एकोन° ॥ १७ ॥

धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितृणां सोमवतां बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितृणां ब-
र्हिषदा कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितृणामग्निघ्रात्तानां कृष्णाः पृषत्स्त्रियम्बकाः
॥ १८ ॥

अथ पित्र्येष्टिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः
कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोमवतां पितृणां नियोज्याः एकोन° । बभ्रवः
कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा एव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां पि-

तृणामेकोनं ॥ ॥ अथ विंशे यूये । कृत्ताः बभ्रुनीकाशाः अग्निघातानां पितृणां विंशे । कृत्ताः पृषत्तः विन्दुयुक्ताः त्रैयम्बकाः त्र्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

उक्ताः संचरा एताः शुनासीरीयाः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः अग्नेयादयः पञ्चदशोक्ताः । तेन कृत्त-
ग्रीवा अग्नेयाः विंशे । बभ्रवः सौम्याः विंशे । उपधस्ताः सावित्राः विंशे ॥
॥ अथैकविंशे यूये । वत्सतर्ह्यः सारस्वत्यः एकविंशे । श्यामाः पौष्ताः एकं । ए-
ताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एकं । श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदे-
वत्याः एकं । श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एकं ॥ एवं समाप्ताः यूपाः । इत्य-
श्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलविङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरे
वर्तिका हेमन्ताय ककराञ्छिराय विककरान् ॥ २० ॥

अथारण्याः पशव उच्यन्ते ॥ अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां यूपानां विंशतिरत्तरा-
लानि तेघत्तरालेषु अत्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिञ्जलादयस्त्रयोदश-त्रयोदश पशव
आलम्बनीयाः । अत्र यूपात्तरालेधारणपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे ना-
डीषु पुष्पिमशकान् कण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्य-
मण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नौषु चौदकानि यथार्थमितरानिति ।
ये पशवो येनोपायेन यूपात्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति ता-
त्पर्यम् ॥ अत्र येषामारण्यजीववाचिपदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टु-
व्याकरणोष्णादिवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगतव्याः आठवीकेभ्यश्च लक्षणी-
याः ॥ तत्र प्रथमोत्पन्ने यूपात्तराले त्रीन्कपिञ्जलान्वसन्ताय आलभते नियुनक्ति ।
त्रीन्कलविङ्कान् चटकान्ग्रीष्माय । तित्तिरीन् त्रीन्वर्षाभ्यः । वर्तिकाः पक्षिविशे-
षान् शरे । ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय ॥ ॥ अथ द्वितीये
ज्वकाशे शिष्टौ द्वौ ककरौ पक्षिविशेषौ हेमन्ताय । त्रीन्विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

III. समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूकान्मन्त्राय कुली-
पयान्वरूपाय नाक्रान् ॥ २१ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजलून्समुद्रायालभते । त्रीन्मण्डूकान्भेकान्यर्जन्याय ।
त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भ्यः ॥ ॥ अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यम-
द्भ्यः । त्रीन्कुलीपयान् जलजान्मित्राय । त्रीन्नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान् जल-
चरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सोमाय हंसानालभते वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्मित्राय मधू-
न्वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

त्रीन् हंसान्सोमाय । तिस्रो बलाकाः वकपत्नीः वायवे ॥ ॥ अथ चतुर्थेऽव-
काशे । त्रीन् क्रुञ्चान्पक्षिणः इन्द्राग्निभ्यां । त्रीन्मधून् (६.) जलकाकान्मित्राय ।
त्रीन् चक्रवाकान्वरुणाय ॥ २२ ॥

अग्नये कुठञ्चनालभते वनस्पतिभ्य उलूकानग्नीषोमाभ्यां चाषानश्विभ्यां म-
यूरान्मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् ॥ २३ ॥

त्रीन्कुठञ्चन् कुक्कुटानग्नये । ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्प-
तिभ्यः ॥ ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणी । त्रीन् चाषानग्नीषो-
माभ्यां त्रीन्मयूरानश्विभ्यां त्रीन्कपोतान्मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमाय लवानालभते वष्ट्रे कौलीकान्गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका
देवज्ञामिभ्योऽग्नये गृध्रपतये पारुक्षान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ ॥ अथ षष्ठेऽवकाशे एकं
लवं सोमाय । कौलीकान्पक्षिणः वष्ट्रे । तिस्रो गोषादीः गवां सादयित्रीः पक्षि-
णीः देवानां पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवज्ञामिभ्यः देवबधूभ्यः जामिः
स्वसृकुलस्त्रियोः । त्रीन्यारुक्षसंज्ञान्गृध्रपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

अङ्गे पारवतानालभते रात्रौ सीचापूरुहोरात्रयोः संधिभ्यो (७.) जतूर्मासे-
भ्यो दात्यैऋत्संवत्सराय मरुतः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्यारवतान्कलरवानङ्गे तिस्रः सीचापूः पक्षिणीः रात्रौ

तिस्रो जतूः (८.) पात्राख्याः पक्षिणीः अहोरात्रयोः संधिभ्यः । त्रीन्दात्यूक्तान् कालकण्ठान्मृगसिन्धुः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥ ॥ अथाष्टमे ऽवकाशे द्वौ महताौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्याऽआखूनालभतेऽत्तरिक्षाय पाङ्क्तान्दिवे कशान्दिग्भ्यो नकुलान्वधु-
कानवात्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

भूमौ आखून्मूषकान् त्रीन् पाङ्क्तान् मूषकजातिविशेषानत्तरिक्षाय काशान्
(९.) तद्देवानेव दिवे त्रीन्कुलान्दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे ॥ ॥ अथ नवमे एकम् ।
त्रीन्बभुकानवात्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

वसुभ्य ऋष्यानालभते रुद्रेभ्यो रुद्रनादित्येभ्यो न्यङ्गन्विष्टेभ्यो देवेभ्यः पृ-
षतात्साध्येभ्यः कुलुङ्गान् ॥ २७ ॥

त्रीन्पृषान् (१०.) वसुभ्यः ऋष्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुद्रन् । त्रीन्यङ्ग-
नादित्येभ्यः ॥ ॥ अथ दशमेऽवकाशे त्रीन्पृषतान्विष्टेभ्यो देवेभ्यः त्रीन्कुलङ्गान्
(११.) साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय गौरान्वरुणाय महिषान्वरुक्षस्पतये
गव्यौस्वष्ट्रऽउष्ट्रान् ॥ २८ ॥

परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । त्रीन्गौरान्वरुणान्वरुणाय त्रीन्महिषान्वरुणाय
तत्रैकं दशमे ॥ ॥ अथैकादशेऽवकाशे त्रीन्गव्यान्गोसदशानारण्यपशून्वरुक्षस्पतये
त्रीनुष्ट्रान् तष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान्वस्तिन आलभते वाचे पुषीश्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय
भृङ्गाः ॥ २९ ॥

प्रजापतये पुरुषान्वस्तिनः त्रीन् । त्रीन्पुषीन्वक्रतुण्डान्वाचे तन्मध्ये द्वौ पुषौ
एकादशे ॥ ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एकं पुषिम् । त्रीन्मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृ-
ङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो मेषो यमाय कृत्तो मनुष्य-
राजाय मर्कटः शार्दूलाय रोहिदृषभाय गवयी क्षिप्रशेनाय वर्तिका नी-
लंगोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मेषो वरुणाय ।
एकः कृत्तो मेषो यमाय । एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिदृष्यः शार्दू-
लाय । एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय ॥ ॥ अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका
वर्तिका क्षिप्रशेनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलंगोः नीलंगवि । शिशुमारः
एको जलचरः समुद्राय । हस्ती हिमवते ॥ ३० ॥

IV. मयुः प्राजापत्य उलो हलिह्वा वृषदंशस्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्गामेयी
कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे क्रुञ्चः ॥ ३१ ॥

मयुः प्राजापत्यः तुरगवदनः किंनरः प्रजापतिदेवतः । उलो मृगविशेषः ह-
लिह्वाः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः (12.) ते त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः बकः
दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्गा पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लो-
हिताहिः रक्तवर्णासर्पः पुष्करसादो पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते
त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्ट्रदेवताः ॥ ॥ अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचे ॥ ३१ ॥

सोमाय कुलुङ्ग आरण्योजो नकुलः शका ते पौष्ताः क्रोष्टा मायोरिन्द्र-
स्य गौरमृगः पिदो न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्वायै चक्रवाकः
॥ ३२ ॥

कुलुङ्गः (13.) कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजोऽज्ञश्छागः न-
कुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्ताः पूषदेवत्याः । क्रोष्टा शृगालो मायोर्देव-
स्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिदो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः (14.) स
एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्वायै ॥ ३२ ॥

सौरी बलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुष-
वाक् श्याविद्वौमी शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुक्रः पुरुष-
वाक् ॥ ३३ ॥

बलाका वक्स्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः (15.) पक्षिविशेषः ॥ ॥ अथ पञ्चदशेश्व-
काशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः पुरुषवाक् मनु-
ष्यवद्वादिनी (16.) शारिः शुक्रा सरस्वत्यै । श्यावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दू-
लो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्रः सर-
स्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः पर्जन्य आतिर्वारुसो दार्विदा ते वायवे बृहस्पतये वाचस्पतये
पैङ्गराजोऽलज्ज आत्तरिक्तः प्लवो मधुर्मत्स्यस्ते नदीपतये द्यावापृथिवीयः
कूर्मः ॥ ३४ ॥

सुपर्णः गरुत्मान्यार्जन्यः पर्जन्याय आतिः आटी वारुसः दार्विदा (17.) काष्ठ-
कुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । बृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये
इति बृहस्पतिविशेषणम् ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः ॥ ॥ अथ
षोडशेश्वकाशे अलज्जः पक्षिविशेषः आत्तरिक्तः अत्तरिक्तदेवतः । प्लवः जलपक्षी
मधुः (18.) कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः कल्पः द्यावापृथिवीयः द्यावा-
पृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वीघाटस्ते वनस्पतीनां कृकवाकुः
सावित्रो वृहसो वातस्य नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य क्रिये शल्प-
कः ॥ ३५ ॥

पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्वीघाटः (19.)
सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृकवाकुः ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः वृहसः वा-
तस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य त्रया-

णां मध्ये द्वौ षोडशे ॥ ॥ अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य ।
शल्पकः श्वावित् द्विष्यै देव्यै ॥ ३५ ॥

ए॒ण्य॒ङ्गो म॒ण्डू॒को मू॒षिका ति॒त्तिरि॒स्ते सर्पा॑णां लोपा॒श आ॒श्विनः कृ॒त्तो
रात्र्या॒ऽऋ॒क्षो ज॒तूः सु॒षिली॒का त॒ऽइ॒तर॒ज॒नानां॑ ज॒ह॒का वै॒ल॒वी ॥ ३६ ॥

एणी मृगी अङ्गः आलभ्या । मण्डूको मूषिका तित्तिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् ।
लोपाशा वनचरविशेषः आश्विनः अश्विदेवतः । कृत्तो मृगः रात्र्यै । ऋक्षः भक्षूकः
(20.) जतूः सुषिलीका (21.) एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम् ।
जहका गात्रसंकोचनी वैलवी विलुदेवत्या ॥ ३६ ॥

अ॒न्य॒वा॒पोऽर्ध॒मा॒साना॒मृ॒श्या म॒यूरः सु॒पर्णास्ते गन्ध॒र्वाणा॑म॒पामु॒द्रो मा॒सां क॒
श॒य॒पो रो॒हित्कुण्ड॑णा॒ची गो॒ल॒त्तिका॒ तेऽप्सर॑सां मृ॒त्यवे॑ऽसि॒तः ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः ॥ ॥ अथाष्टादशेऽव॒का॒शे । ऋ॒ष्यो (22.) मृ॒गवि॒शेषः म॒यूरः व॒ह्नी सु॒पर्णा ग॒रु॒त्मान् ते गन्ध॒र्वाणां प॒
श॒वः । उ॒द्रः ज॒लच॒रः क॒र्कट॑संज्ञः अ॒पां प॒शुः । क॒श्यपः क॒क्ष्यः मा॒सां मा॒साना॒म् ।
रो॒हित् ऋ॒ष्यः कुण्ड॑णा॒ची (23.) वन॒चरी॒विशेषः गो॒ल॒त्तिकापि॒ ते त्रयो॑ऽप्सर॒साम् ।
अ॒सि॒तः कृ॒त्तः प॒शुर्मृ॒त्यवे ॥ ३७ ॥

व॒र्षा॒ङ्ग॒र्क्ष॒तूना॑मा॒खुः क॒शो मा॒न्या॒ल॒स्ते पि॒त॒ृणां॑ ब॒ला॒या॒ज॒ग॒रो व॒सूनां॑ क॒
पि॒ञ्ज॒लः क॒पो॒त॒ उ॒लूकः॑ श॒शस्ते॒ निर्ऋ॑त्यै व॒रु॒णाया॒र॒ण्यो मे॒षः ॥ ३८ ॥

वर्षाङ्गः वर्षाभूः भेकी ऋतूनाम् । आखुः मूषकः कशः मान्यालश्च तद्विशेषौ
ते त्रयः पितृणाम् ॥ ॥ अथैकोनविंशे । अजगरो महासर्पः बलाय । कपिञ्जलो
वसूनाम् । कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै । आरण्यो मेषो वरुणाय ॥ ३८ ॥

श्चि॒त्र आ॒दि॒त्याना॒मु॒ष्ट्रो घृ॒णीवा॒न्वा॒ध्रि॒निस॒स्ते म॒त्याऽअ॒र॒णाय॑ सृ॒म॒रो रु॒द्र
रौ॒द्रः क्षा॒यिः कु॒रु॒र्दा॒त्यौरु॒स्ते वा॒जि॒नां का॒माय॑ पि॒कः ॥ ३९ ॥

श्चित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घग्रीवः घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः

संहितायां घृणिशब्ददीर्घः वार्धनिनी (24.) कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मत्स्ये द्वे-
व्ये । सृमहः गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः क्षायिः पक्षिवि-
शेषः ॥ ॥ अथ विंशेऽवकाशे । कुटुरुः कुक्कुटः दात्यौरुः कालकण्ठः ते त्रयो
वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३१ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्या कृलः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसांमिन्द्राय सूकरः सिं-
हो मारुतः कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शर्व्यायि विश्वेषां देवानां पृ-
षतः ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

खड्गो (25.) मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः । एकः कृलः श्या सारमेयः द्वितीयः
कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सूकरः
इन्द्राय । सिंहो मारुतः मरुदेवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः
पक्षी ते त्रयः शर्व्यायि । एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति
विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं वियुनज्मीति योज्यः ॥ ॥ एवं षष्ठ्यधिकं शतद्वयमारण्याः
पशव उक्ताः ॥ ॥ अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि
अश्वादयः सौर्यान्ताः षष्ठ्यधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः
सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च षट् शता-
नि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति ॥
तेष्वारण्याः सर्वे उत्सृष्टव्या न तु हिंस्याः ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवा-
चकः ॥ २४ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I. ॥ १ अश्व° - °द्वन्वोः ॥ १ ॥ १ आश्विनाऽश्वधो° - पार्श्वयोः ॥ २ ॥ १ त्वाष्ट्री° -
२ वारुणाः ॥ ३ ॥ २ शित्तिरन्ध्रो° - वारुण्यः ॥ ४ ॥ ३ शुद्ध° - यामाः ॥ ५ ॥
३ अवलिप्ता° - ४ मारुताः ॥ ६ ॥ ४ फल्गू° - त्वाष्ट्राः ॥ ७ ॥ ४ कृल° - उ-
षस्याः ॥ ८ ॥ ५ ॥ १ ॥ ॥

- II. ॥ ६-१० ॥ १०-१४ ॥ ॥ III. ॥ ११-१५ ॥ १५-१९ ॥ ॥
 IV. ॥ १६ [क्रौत्तिभ्यः] - २० ॥ २०-२४ ॥ ॥ V. ॥ २१-२५ ॥ २५-२९ ॥ ॥
 VI. ॥ २६-३० ॥ ३०-३४ ॥ ॥ VII. ॥ ३१ [धुङ्द्वी J. धुङ्द्वी K.]
 ॥ ३५ ॥ ३२ ॥ ३६ ॥ ३३ [सृजयः K.] - ३५ ॥ ३७-३९ ॥ ॥
 VIII. ॥ ३६-३८ [मान्धाल° J.] ॥ ४०-४२ ॥ ३९ ॥ ४३ ॥ ४० [खङ्गो] ॥ ४४ ॥ ॥
 अष्टानुवाकेषु चतुश्चत्वारिंशत् ॥ ॥
 इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥

I. शादं दद्विर्वकां दत्तमूलेर्मृदं बस्वैस्तेगान्दष्ट्राभ्यां सरस्वत्याऽअग्रजिह्वं
 जिह्वाया उत्सादमवक्रन्देन तालु वाजं रुनुभ्यामप आस्येन वृषणमाण्डा-
 भ्यामादित्यां श्मश्रुभिः (1.) पन्थानं भ्रूयां ग्यावापृथिवी वर्तौभ्यां विद्युतं
 कनीनकाभ्यां शुक्लाय स्वाहा कृत्ताय स्वाहा पार्याणि पद्माण्यवर्ष्या
 इक्ष्वीऽवर्ष्याणि पद्माणि पार्या इक्ष्वः ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् । पञ्चविंशेऽयमध्याये वेददीपो मये-
 र्यते (2.) ॥ ॥ का° [२०. ८. ५. ६.] स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे श्रूल्यं ङुवा देवताश्चाङ्गे-
 भ्यो जुहोत्यमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतं शादप्रभृतिवगन्तेभ्यो विमुखाश्च परेभ्य इ-
 ति । स्विष्टकृद्वनस्पत्योर्न्तरे वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं श्रूले अयि-
 तं मांसं प्राजापत्योऽश्च इति वचनात्प्राजापतये ङुवा अमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतं
 शादादिवगन्तेभ्यो देवताश्चाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽश्चाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनदेशे घृ-
 तस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दद्विरित्यादि-पृथिवीं वचेत्यन्तः संहिताभागो ब्राह्मणं न
 मन्त्राः । शादादयो देवाः दत्ताद्यङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा-गृहीत्वा शादाय
 स्वाहा दद्याः स्वाहा अवकाभ्यः स्वाहा दत्तमूलेभ्यः स्वाहेत्यादि पृथिवी स्वाहा
 वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शाखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु शादं दद्विः प्री-
 णामि स्वाहेत्यादिकोमन्त्राः । देवता भोक्ता द्वितीयया निर्दिश्यते अश्चाङ्गं भोग्यं

तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित्केवला देवतैव यथा शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्रव्यदेवतयोर्निर्देशः यथा अग्नेः पक्षतिर्वा-
योर्निपक्षतिरिति । तथा च श्रुतिः [१३.३.५.१.] शादं दद्विरवकां दत्तमूलैरित्या-
ज्यमवदानानि (३.) कृत्वा प्रत्याख्यायं देवंताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता
अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयतीति । अस्यायमर्थः । शादं नाम देवमश्वस्य द-
द्विर्दत्तैः प्रीणामीति शेषः स्वाहाकारो दानार्थः ततश्च शादं दद्विः प्रीणामि स्वा-
हेति एवमन्यान्यपि योज्यानि । आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमेवाश्चाहुतेन प-
रिकल्प्य प्रत्याख्यायमवदानमवदानं (४.) प्रति शादादिदेवता आख्यायाख्याया-
ज्याहुतीर्जुहोति संकल्पिताश्चाहुभावा घृताहुतीः शादादिभ्यो ददाति एवं कुर्वन्न-
पिभागाः कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः ॥ अथ संहितार्थः ।
दद्विरश्वदत्तैः शादं देवं प्रीणामि । दत्तमूलैरवकां देवतां प्रीणामि । वस्वैर्दत्तपी-
ठैर्मृदं देवतां प्रीणामि वस्व स्यादत्तपीठिका । शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदित्या-
दयः प्रसिद्धाः । दंष्ट्राभ्यां तेगां (५.) देवतां प्रीणामि । सरस्वत्यै अग्रजिह्वम् अत्र
चतुर्थ्या देवतोद्देशः प्रथमयाहुस्य अतो विभक्तिव्यत्ययः जिह्वाया अग्रमग्रजिह्वं जि-
ह्वग्रेण सरस्वतीं प्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् अत्र षष्ठाश्चाहुतोद्देशः द्वितीयया
देवस्य विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोत्सादं देवं प्रीणामि । अवक्रन्देन तालु अत्र देवे
तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः तालुना अवक्रन्दं देवं प्रीणामि । वाजं हनुभ्याम्
हनुभ्यां वक्त्रैकदेशाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि । आस्येन मुखेनापो देवताः प्रीणा-
मि । आण्डाभ्यां वृषणभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । श्मश्रुभिर्मुखकेशैरादित्यान्प्री-
णामि । भ्रूभ्यां ललाटगरोमपङ्क्तिभ्यां पन्थानं देवं प्रीणामि । वर्ताः पद्मपङ्क्तिः
ताभ्यां द्यावापृथिव्यौ देवते प्रीणामि । कनीनकाभ्यां नेत्रमध्यगकृष्णगोलाभ्यां वि-
द्युतं देवतां प्रीणामि । शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न वङ्गम्
शुक्लाय कृष्णाय देवाय मुहुतमस्तु यद्वा चतुर्थ्याश्चाहुमेव निर्दिश्यते प्राज्ञापत्योऽश्व
इति वचनादेवोऽध्याहृतव्यः शुक्लेन कृष्णेन चाश्चाङ्गेन प्राज्ञापतिं प्रीणामि एवं
लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम् । पार्याणि पद्माणि अत्र तद्धितेन देवतोद्देशः
पद्माणि नेत्रोपरिलोमानि पार्याणि पारदेवत्यानि ततः पद्मभिः पारं प्रीणा-

मि । इक्षवो नेत्राधोभागरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । विपरीतं वा अवार्याणि अवारदेवत्यानि पद्माणि इक्षवः पार्याः पारदेवत्याः ॥ १ ॥

II. वातं प्राणेनापानेन नासिकेऽपयाममधुरैणौष्ठेन सङ्कर्षेण प्रकाशेनाक्ष-
रमनूकाशेन बाह्व्यं निवेश्य मूर्ध्ना स्तनयितुं निर्बाधेनाशनिं मस्तिष्केण
वियुतं कनीनकाभ्यां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राभ्यां कर्णौ तेदनीमधरक-
ण्ठेनापोऽशुष्ककण्ठेन चित्तं मन्याभिरदिति शीर्षा निर्गतिं निर्जर्जल्येन
शीर्षा संक्रोशेः प्राणान्रेष्माणं स्तुपेन ॥ २ ॥

अथस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते
प्रीणामि । अथस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्सं-
ज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकाल्या अक्षरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य
घञ्यमनुष्ये बहुलमिति [पा० ६.३.१२२.] अनोर्दीर्घः अनूकाशेनाधस्तनदेहकाल्या
बाह्व्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निवेश्य देवं प्रीणामि । निश्चितं बध्यते
निर्बाधः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयितुं देवं प्रीणामि । मस्तके
भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरौ मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दमित्यमरः [२.६.६५.]
मस्तकमिष्यति गृह्णति मस्तिष्कम् इष गतौ मस्तकमज्जेति क्षीरस्वामी तेन म-
स्तिष्केणाशनिं देवं प्रीणामि । वियुतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णा-
भ्यां श्रोत्रम् अत्राश्चाङ्गात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णाशङ्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं
प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां
प्रीणामि । शुष्कश्चासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मासो देशः
तेनापो देवताः प्रीणामि । पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्येति [२.६.६५.] अमरः ग्रीवाप-
श्चाद्ग्रीवा कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या संज्ञायां समजनीति [पा०
३.३.११.] क्वप् ग्रीवापश्चाद्ग्रीवाडोभिश्चितं प्रीणामि । शीर्षा शिरसादिति देवतां
प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्ग-
तिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दापेक्षे तानि संक्रोशानि गृह्णतोऽथस्य

यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तेरङ्गैः प्राणान्देवान्प्रीणामि । स्तुप उङ्गायि स्तुपेन उ-
ह्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणाति ॥२॥

III. मशकान्केशैरिन्द्रोऽस्वपसा वहेन बृहस्पतिः शकुनिसादेन कूर्माङ्कुरैः
क्रमेणोऽस्थूराभ्यामुक्षलाभिः कपिञ्जलान्जवं जङ्गाभ्यामध्वानं बाहुभ्यां ज्ञा-
म्बीरानारण्यमग्निमतिरुग्भ्यां पूषणं दोर्भ्यामश्विनावोऽसाभ्यां रुद्रं रोर-
भ्याम् ॥३॥

केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान्देवान् प्रीणामि । वह्नुः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणा-
मि कीदृशेन वहेन स्वपसा अय इति कर्मनाम शोभनमयः कर्म पर्याणधारण-
स्वहृनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत्सादो गमनम् षट् विश-
रणगत्यादौ घञ् वेगवत्कूर्दनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफं क्लीबे खुरः
पुमान् खुरैः कूर्मान्देवान्प्रीणामि । रलयोरैक्यम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं
देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्यः ऋक्षलास्ताभिः कपिञ्जलान्देवान्प्रीणामि ।
गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्गा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानूर्ध्वभागौ
बाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः (६)
तदाकारो जानुमध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचते तौ
अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषौ करौ
ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसी स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रो-
रावंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥३॥

IV. अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्थ्यदित्ये पञ्चमी-
न्द्रायै षष्ठी मरुताः सप्तमी बृहस्पतेरष्टम्यर्यम्णो नवमी धातुर्दशमीन्द्र-
स्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥४॥

अत्र षष्ठ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्थित्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य
पक्षतिरस्तु । पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे च रुचौ वार्ध्वं प्रकल्पिते
इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य मूलं पक्षतिः पक्षतिरिति [पा० ५.२.]

२५.] मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि षड्क्रिशब्दवा-
च्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विंशतिरश्वस्य
वङ्क्रय इति श्रुतेः [कौषीत० ब्रा० १०.४.] । तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं वक्ति ।
तत्रादौ दक्षिणपार्श्वस्थां देवता आरु अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वस्थि अग्ने-
रस्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्ष-
तिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वस्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ।
तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य । अदित्यै चतुर्थी षष्ठ्या प-
ञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् ।
अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः । नवमी पक्षतिर्यमस्य देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य ।
एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणास्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षि-
णपार्श्वस्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

V. इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीयापां चतुर्थी निर्ऋत्यै
पञ्चम्यग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणां सप्तमी विज्ञोर्ऋतमी पूजो नवमी वष्टु-
र्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणास्य द्वादशी यम्यै त्रयोदशी द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं
पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

अथ वामपार्श्वस्थां देवानारु । प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वस्थि इन्द्राग्न्योर्देव-
योरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मि-
त्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नी-
षोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विज्ञोर्देवस्य । नवमी पूजो देव-
स्य । दशमी वष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणास्य । यमस्येयं यमी त्रयो-
दशी पक्षतिः यमसम्बन्धिनी चतुर्थी प्रथमार्था ॥ अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवा-
नारु दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्योरस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु
॥ ५ ॥

मरुताः स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयादित्या-

नो तृतीया वायोः पुहंमग्नीषोमयोर्भासदौ क्रुच्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्रावृहस्पती
ऽऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणां स्यूराभ्यां बलं कुष्ठाभ्याम् ॥ ६ ॥

अथाङ्गान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान्प्री-
णामि । अथपुहोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह । कीकसं कु-
ल्यमस्थि चेत्यमरः [२. ६. ६८.] कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा की-
कसा प्रथमानि कीकसानि पुहोपरिस्थाद्यास्थिपङ्क्तिर्विशेषां देवानां प्रथमकीकसै-
र्विश्वान्देवान्प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्रान्प्रीणामि । तृती-
यानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान्प्रीणामि । वायोः पुहं पु-
हेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्नीषोमयोः भास-
द्यामग्नीषोमौ प्रीणामि । क्रुच्चौ श्रोणिभ्याम् पुनः पूर्ववदङ्गान्तृतीया कटिः श्रोणिः
ककुद्मतीत्यमरः [२. ६. ७४.] श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां क्रुच्चौ देवौ
प्रीणामि । इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् सक्थि क्लीवे पुमानूरुरित्यमरः [२. ६. ७३.]
ऊरुभ्यामिन्द्रावृहस्पती देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं ग-
हृत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्तस्तौ अल्गौ वङ्गणौ ऊरुसंधौ ताभ्यां मित्रावरुणौ प्री-
णामि । स्यूरी स्यूली स्फिचौ नितम्बाधोभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि ।
कुष निष्कर्षे कुष्येते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्तौ ककुन्दरशब्दवाचौ
ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

VII. पूषणं वनिष्ठुनान्धाहीत्स्थूलगुदयो सर्पान्गुदाभिर्विक्रुतं अल्लैरपो वस्ति-
ना वृषणमाण्डाभ्यां वाजिनं शेपेन प्रजां रेतसा चाषान्पित्तेन प्रदा-
न्यायुना कूश्माञ्छकपिण्डैः ॥ ७ ॥

वनति सम्भजति वनिष्ठुः (7.) स्थूलान्नं तेन पूषणं देवं प्रीणामि । गुदं व-
पानं पायुर्नेत्यमरः [२. ६. ७३.] स्त्रीत्वं हान्दसम् स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदां
तथा गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन्प्रीणामि अन्धाश्च ते अरूपश्च सर्पास्तान् । स-
र्पान्गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तेर्गुदभागेः सर्पान्प्रीणामि । विक्रुतं अल्लैः अन्नं पुरीत-

दित्यमरः [२. ६. ६६.] अम् गतौ भजने शब्दे अमति भजत्यनेनान्नमित्यन्तम् अन्ते भवा आन्ताः अन्तसम्बन्धिनो मांसभागाः तैर्विद्रुतो देवान्प्रीणामि । अपो वस्तिना वस्तिर्नभिर्धो द्वयोरित्यमरः [२. ६. ७३.] वसति मूत्रं यस्मिन्स वस्तिः नभिर्धो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । मुष्कोऽण्डो वृषणाः कोशः [अमरः २. ६. ७६.] अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणां देवं प्रीणामि । शेषो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि शिशो मेढ्रो मेढून-शेषसी इति [२. ६. ७६.] अमरः शि निशाने शिनोति भगमिति शेषः सात्तोऽद-त्तश्च । प्रजां रेतसा शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि चेति [२. ६. ६२.] अमरः रीड् स्रवणे रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां देवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति संसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चाषान्देवान्प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरिक्तं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदरान्देवान्प्रीणामि । कूश्मान् शकपिण्डैः । शको देशे नृपे विशि । विशि विष्ठायां । शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कूश्मान्देवान्प्रीणामि ॥ ७ ॥

VIII. इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवोऽदित्यै भसज्जीमूतान्कृदयौष-
शेनान्तरिक्षं पुरीतता नभ उदर्येण चक्रवाकौ मत्स्राभ्यां दिवं वृक्षाभ्यां
गिरीन्प्लाशिभिरुपलान्प्रीङ्गा वल्मीकांश्चक्रोमभिर्ग्लौभिर्गुल्मान्किराभिः स्रव-
तीर्द्वादान्कुक्षिभ्यां समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना ॥ ८ ॥

पुनर्देवे षष्ठी अङ्गे प्रथमा । नना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः [२. ६. ७७.] क्रुड घनत्वे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि । पाजसे बलाय कृतं पाजस्यं बलकरमङ्गम् तददित्याः दे-
वतायाः । संधी तस्यैव जत्रुणीऽइति [२. ६. ७८.] अमरः असकक्षयोः संधिर्जत्रु । जायतऽइति । पुंस्त्वमार्षम् तानि दिशां देवतानाम् । भस भर्त्सनदीप्त्योः बभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु ॥ पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । कृदये उपशेते कृदयौषशं कृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि । पूर्यते पुरीतत् कृदया-
क्षादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभो

देवं प्रीणामि शरीरावयवाद्यत् । ग्रीवाधस्ताद्वागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी
मतस्ते ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । वृक्काग्रमांसमित्यमरः [२. ६. ६४.] वृक्
आदाने वृक्यते स्वादुतया गृक्यते वृक्का नातः पुंस्यं स्त्रीत्येके इति क्षीरस्वामी
वृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि वृक्कौ कुक्षिस्थौ मांसगोलकावाग्रफ-
लाकृती इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाश्रन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति प्राशयः शिश्रमूलनाड्यः
तन्नाडीद्वारैवान्नस्य देहे संचारात् रलयोरभेदः ताभिर्गिरीन्देवान्प्रीणामि । गुल्म-
स्तु प्रीह्य पुंसीति [२. ६. ६६.] अमरः हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुप्युस-
संज्ञः प्रीह्य गतौ प्रेक्षते प्रीह्य नातः तेन उपलान्देवान्प्रीणामि । तिलकं क्लो-
मेत्यमरः [२. ६. ६५.] क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत्
क्लोमा (८.) वामे प्रीह्य पुप्युसश्चेति वैद्या (९.) इति क्षीरस्वामी क्लोमा गलना-
डीति कर्कः तैर्वल्मीकान्देवान्प्रीणामि । ग्लायन्ति आम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः
ताभिर्गुल्मान्देवान्प्रीणामि । हृत्पत्यन्नरसमिति हिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः ताभिः
स्रवन्तीः देवताः प्रीणामि । पिचण्डकुक्षी जठरोदरतुण्डमित्यमरः [२. ६. ७०.] जठ-
रस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां रुदान्देवान्प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं
प्रीणामि । भस्मनाङ्गोत्थेन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

IX. विधृतिं नाभ्या धृतं रसेनापो यूष्णा मरीचीर्विप्रुड्भिर्नीह्वारमूष्मणा शीनं
वसया प्रुघा अशुभिर्हृदुनीर्हृषीकाभिरुक्ता रजाऽसि चित्राण्यङ्गैर्नक्षत्राणि
वृषेण पृथिवीं त्रचा जुम्बकाय स्वाहा ॥ ९ ॥

नाभ्या उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि । रसो गन्धरसे स्वादि ति-
क्तादौ विषरागयोः शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधातुम्बुपारदे इति विश्वः रसेन वी-
र्येण धातुविशेषेण वा धृतं देवं प्रीणामि । यूषः क्षथितो रसः पदन्नित्यादिना
[पा० ६. १. ६३.] यूषन्नादेशः यूष्णा पक्वान्नरसेनापो देवताः प्रीणामि । पृषन्ति वि-
न्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रिय इत्यमरः [१. २. २१.] विप्रुड्भिर्विषाविन्दुभिर्मरी-
चीदेवताः प्रीणामि । ऊष्माणस्तु निदाघोज्जग्रीष्माः शण्यसक्ता अपीति विश्वः ऊ-
ष्मणा शरीरगतेनौष्ठेन नीह्वारं देवं प्रीणामि । मेदस्तु वषा वसेति [२. ६. ६४.]

अमरः वस्ते मांसमिति वसा शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैया (10.) इति स्वामी वसया मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि । अश्व नेत्राम्बु रोदनमित्यमरः [२. ६. १३.] अश्वभिर्नेत्राम्बुभिः प्रुष्टाः देवताः प्रीणामि । दूषिका नेत्रयोर्मलमित्यमरः [२. ६. ६०.] दूषीकाभिर्नेत्रमलैर्हृदुर्नादेवताः प्रीणामि । रुधिरं सृग्लोकिता-
 सरक्तजतजशोणितमित्यमरः [२. ६. ६४.] अस्यते सृज्यते (11.) इति वा असृक् रुधिरं पद्म इत्यसन्नादेशः [२. ६. ६३.] अस्त्रा रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वा-
 नुक्तावयवैः चित्राणि दैवताः प्रीणामि । त्वयं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुश-
 व्दयोरिति विश्वः त्वयेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि दैवतानि प्रीणामि । त्वचा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि स्वाहेति मन्त्रैराज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ अत्र अग्निं हृदयेनाश-
 निं हृदयग्रेणेत्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि [३१. ८-१३.] आहुतीर्जु-
 ह्यात् आश्वमेधिकत्वात् ॥ ॥ का° [२०. ८. १८.] अवभृथेद्यन्तेऽस्तु मग्नस्य पिङ्गलस्य
 खलतिविल्लिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति । अवभृथयागान्ते ए-
 वंविधस्य पुंसो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाज्यं सकृदुहोतं जुहुयात् कीदृशस्य पुं-
 सः जले मग्नस्य पिङ्गलान्नस्य खलतेः खलत्वाटस्य विल्लिधस्य दत्तुरस्य शुक्लस्या-
 तिगौरस्येति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या द्विपदा यजुर्गायत्री उदन्यपुत्रमुण्डभदृष्टा ।
 जुम्बकाय वरुणाय स्वाहा सुहुतमस्तु वरुणो वै जुम्ब इति श्रुतेः [१३. ३. ७. ५.] ।
 एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनी तदुक्तं हारीतिन जुम्बका नाम गायत्री वेदे
 वाजसनेयके अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्मकृत्यां व्यपोहतीति ॥ १ ॥

X. क्षिरण्यगर्भः समव° ॥ १० ॥ यः प्राणतो निमि° ॥ ११ ॥

चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतक्षिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वा-
 दीनां याज्यानुवाक्याः ॥ द्वे व्याख्याति [२३. १. ३.] ॥ १० ॥ ११ ॥

यस्येमे क्षिमवन्तो मक्षिवा यस्य समुद्रा रसया सहोदः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बारू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १२ ॥

ययं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दत्तः विभक्तिव्यत्ययः कश-
 व्दस्य सर्वनामस्यमार्षम् । इमे क्षिमवन्तः बहुवचमादन्येऽपि क्षिमाचलप्रभृतयः

पर्वताः प्रथमा द्वितीयार्थे सुपां सुपो भवतीति वचनात् इमान्निमवत्प्रभृत्यद्री-
न्यस्य प्रज्ञापतेर्महिवं महिमानमाहुर्बुधाः महिवेति विभक्तेराकारः । रसा नदी
रसतेः शब्दकर्मण इति [निरु° ११.२५.] यास्कः रसया नद्या सह समुद्रं यस्य म-
हिवमाहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महिवमाहुः यस्य बाहू
भुजौ जगद्रक्षाणाविति शेषः । सर्वं जगद्यस्य प्रज्ञापतेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वेऽउपासते यस्य देवाः ।

यस्य ह्यामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय ह्यविषा विधेम ॥ १३ ॥

कस्मै देवाय ह्यविषा विधेमेति व्याख्यातम् । आत्मानं ददाति आत्मदाः उपास-
कानां सायुज्यप्रदः बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे
मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते तदुक्तम् यस्य
ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम् कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः पुनातु
व इति । किं च यस्य ह्याया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं युक्तिहेतुः यस्य
अज्ञानमिति शेषः मृत्युः संसारहेतुः तदुक्तम् ये तद्विदुर्मृतास्ते भवत्यथेतरे दुः-
खमेवोपयन्तीति [श्चिताश्वतरोपनिष° ३.१०.] ॥ १३ ॥

XI. आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽद्भ्यासोऽअपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सद्मिदृधेऽअसन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे-दिवे ॥ १४ ॥

वैश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या दश ऋचो विश्वदेवदेवत्या गो-
तमदृष्टाः । तत्रादौ पञ्च जगत्यः । क्रतवो यज्ञाः संकल्पा वा नोऽस्मान्प्रति आ-
यन्तु आगच्छन्तु यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः । कीदृशाः क्रतवः भद्राः भन्दनीयाः
भदि कल्याणे कल्याणकारिणः । तथा विश्वतः अद्भ्यासः सर्वतोऽनुपहंसिता
निर्विघ्ना इत्यर्थः । अपरीतासः न परीता अपरीताः अपरिमता अज्ञाताः केनचित्
फलानुमेया इत्यर्थः । उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भितारो यज्ञान्तराणां
प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किं च यथा येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं सद्मिन् सदेव
वृधे वृद्धौ असन् भवन्ति तथा क्रतवः आपत्तिवत्यर्थः । सद्मिन्पशुवपां सदर्धे ।

कीदृशा देवाः अप्रायुवः प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः यैतेः क्षिप् तुग-
भाव आर्षः न प्रायुवः अप्रायुवः अनालसा अस्माकं वृद्धौ भवत्वित्यर्थः तथा दि-
वे-दिवे अहन्यहनि प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः ॥ १४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरिभि नो निर्वर्तताम् ।

देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना बुद्धिः नोऽस्मान्प्रति अभिनि-
वर्ततामस्मदभिमुखी भवतु । कीदृशानां देवानाम् ऋजूयताम् ऋजु अवक्रं यन्ति
गच्छन्ति ऋजुयन्तस्तेषाम् इषाः शतृप्रत्ययः अवक्रगामिनाम् यद्वा ऋजुमवक्रं साधुं य-
ज्ञमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्ति सुप आत्मनः क्यच् ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम् क्य-
ज्ञताहृतु साधुं यज्ञमानं कामयमानानामित्यर्थः । किं च देवानां रातिः दानं नो
ऽस्मानभिनिवर्तताम् देवा अस्मभ्यं ददन्ति । देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां
सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्नुयाम सदर्लिष्टि उत्तमबद्धवे वयं संहितायां दीर्घः । देवा
नोऽस्माकं सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥

तान्यूर्वया निविदा रूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमस्त्रिधम् ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ १६ ॥

पूर्वया प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयम्भुवा निविदा वाचा वेदरूपया वयं ता-
न्यसिद्धान्देवान् रूमहे आह्वयामः । निविदशब्दो वाग्वाचकः । तान्कान् तत्राह
भगं मित्रमदितिं देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अर्यमणं वरुणं सोममश्विना अश्वि-
नी । अस्त्रिधमिति भगादीनां विनिषणम् न स्नेधते च्योतते सोऽस्मिन् तमच्युतस-
द्भावम् । किं च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगा-
दिसंहिता नोऽस्माकं मयः करत् सुखं करोतु ॥ १६ ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्वाक्वाणाः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्या युवम् ॥ १७ ॥

वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं दितं यथा तथा वातु वा गतिगन्धन-

योः लोहं प्रवातु अनुगृह्णावित्यर्थः ददाविति यावत् । कीदृशं दत्तं मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पादकं दत्तं ददातु । माता जगन्निर्मात्री पृथिवी तत् दत्तं वातु । पिता पालको द्यौः स्वर्गः तत् दत्तं वातु । सोमं सुन्वन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणो ग्रावाणः दृषदः तत् भेषजं वातु ददतु कीदृशा ग्रावाणः मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः । हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां तत् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतं युवामपि दत्तं दत्तमित्यर्थः । कीदृशौ युवां धित्या धित्यौ गृह्वद्वारयितारौ ॥ १७ ॥

तमीशानं जगतस्तस्युषस्यतिं धियंजिन्वमवसे ब्रूमहे वयम् ।

पूषा नो यथा वेदसां सद्धे रक्षिता पायुरद्व्यः स्वस्तये ॥ १८ ॥

वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं ब्रूमहे आह्वयामः । कीदृशं तम् जगतः जङ्गमस्य तस्युषः स्थावरस्य च भूतजातस्य पालकम् । धियंजिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वस्तम् अलुक् बुद्धिसंतोषकारकम् जिन्वतिः प्रीणनार्थः । किमर्थं ब्रूमहे अवसे अचितुं तर्पयितुं तुमर्थे असेप्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नो ऽस्माकं वृद्धे वृद्धौ स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा ब्रूमहे इत्यर्थः । कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः । पायुः पालकः पुत्रादीनाम् । अद्व्यः अनुपहंसितः ॥ १८ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

विराट्स्थाना । आद्यौ पादौ नववर्णौ (१२.) तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूहनेकादशकः नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्चेति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु । कीदृशः वृद्धश्रवाः वृद्धं श्रुत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति ददातु कीदृशः विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः । तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु कीदृशः अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहंसिता नेमिश्चक्रधारा पक्षो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुरुर्नोऽस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

पृषदश्चा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विद्येषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसागमन्निह ॥ २० ॥

जगती । मरुतो देवाः अवसानेन हविल्लक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्ना-
गच्छन्तु । कीदृशा मरुतः पृषदश्चाः पृषत्यः पृषतीसंज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां
ते पृषदश्चाः पुत्रदावः पृषत्यो मरुतामिति [निघ० १. १५.] वचनात् यद्वा पृषतः
शवलाः अश्वाः येषां ते । पृश्निर्योगोर्दितिर्वा माता जननी येषां ते पृश्निमातरः ।
शुभं कल्याणं याति प्राप्नुवति प्रापयति वा शुभंयावानः आतो मनिन्निति [पा०
३. २. ७३.] वनिप्रत्ययः । विद्येषु यज्ञगृहेषु जग्मयः गमनशीलाः आदृगमह्नेति
[पा० ३. २. १०१.] किः । अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा
वै देवा इति श्रुतेः कृताद् इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सूरः सूर्य-
श्चक्षुः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः । किं च न केवलं मरु-
तः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु ॥ २० ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्धृजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्भ्यस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ २१ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः । हे देवाः कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्याणमनुकूलं वयं शृणुयाम ।
हे यज्ञत्राः यज्ञतं त्रायन्ते रक्षन्ति यज्ञत्राः यज्ञमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं
पश्येम बहुलं हृन्दसीति [पा० ७. १. ७६. (13.)] हृलादौ अक्षिशब्दस्यानङ्गुदेशः ।
किं च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं
तद्वयं व्यशेमहि व्यश्रुवीमहि प्राप्नुयाम । कीदृशा वयं स्थिरैः दृढैरङ्गैः अवयवैः
करचरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः
सन्तः ॥ २१ ॥

शतमिन्नु शरदोऽअस्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गताः ॥ २२ ॥

हे देवाः शतमित् शतभाषे शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयमस्ति अन्तिके

समीपे भवतेति शेषः यत्र शरुते नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र कुरुय करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६. ३. १३५.] चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति [पा० ६. ३. १३६.] यत्रेत्यत्र दीर्घः वार्द्धकावधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति यावदस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिषत मा हंसिष्ट रिषतेर्हिसार्थस्य णिजन्तस्य चडि वृषम् । कीदृशमायुः गन्तोः गन्तु गमनशीलम् तडुक्तम् संचित्य-संचित्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य वर्षासु सिक्ता-इव चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिर्नृत्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनिवम् ॥ २३ ॥

मन्त्रदृक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः तदधिष्ठातृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता पुत्रश्च सः सादितिरेव लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः । पञ्च जनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमृत्युन्नं प्राणिजातं जनिवं जनिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वादितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितौनि अदीनानि मन्त्राभाष्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

XII. मा नो मित्रो वरुणोऽश्वर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परिख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विद्ये वीर्याणि ॥ २४ ॥

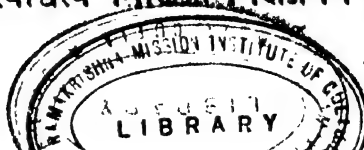
का० [२०. ८. ७.] मा नो मित्र इति च प्रत्युचमनुवाकाभ्याम् । मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति । मा नो यदश्वस्याष्टकावित्युक्तेः षोडशाश्वस्तोमीया जुहोतीति श्रुतेश्च । द्वाविंशतिर्ऋचोऽश्वस्तुतिपरत्वादश्वदेवत्यास्त्रिष्टुभो दीर्घतमोदृष्टाः अत्र एष हाग इति [२६.] तृतीया पूषत्रस्का इति [२१.] षष्ठी एते द्वे जगत्यौ । ततः षोडशभिर्ऋमः षड्भिः

स्तुतिः सर्वाभिर्वा होमः अश्वस्तोमीयः कृत्वा द्विपदा जुहोतीति श्रुतिः ॥ अथ म-
न्त्रार्थः । विद्ये यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि चरित्राणि यत् वयं प्रवक्ष्यामः उ-
च्चारयिष्यामः तत्र मित्रादयो देवा नोऽस्मान्मा परिष्वन् मा निन्दन्तु परिष्वानं
निन्दा अस्यतिवक्तिष्यातिभ्योऽङिति [पा० ३. १. ५२.] चैरङ् न माञ्जोगऽइति
[पा० ६. ४. ७४.] अउभावः अस्माभिर्देवाः स्तुत्या न वञ्चादयस्तिर्यञ्च इति यद्यपि
निन्दोचिता तथाप्यश्वरूपेण देवानामेव स्तुतिः क्रियते । कीदृशस्य वाजिनः देव-
ज्ञातस्य देवात्सूर्याज्ञातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा सूर्यादश्च वसवो निरतष्टेत्युक्तेः
[२१. १३.] । सतिः सप सम्बन्धे सपति देवैः सह युज्यतऽइति सतिस्तस्य । के मा
निन्दन्तु तानाह मित्रः अहुरभिमानो देवः वरुणः रात्र्यभिमानो देवः । अर्यमा
आदित्यः । आयुः एति सततं गहतीति आयुर्वायुः । इन्द्रः देवराजः । ऋभुक्षाः ऋ-
भवो देवाः क्षिपन्ति निवसन्ति यस्मिन्स ऋभुक्षाः देवाधारः प्रज्ञापतिः यद्वा इयर्ति
व्याप्नोति सर्वमिति इति ऋभुक्षाः अर्तेर्भुक्षन्प्रत्ययः पथिमथ्यभुक्षामादिति [पा० ७.
१. ८५.] सावाकारः । इन्द्रविशेषणं वा ॥ २४ ॥

यन्निर्णिजा रेक्णासा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।

सुप्राङ्जो मेम्यद्विष्यत्प इन्द्रापूजोः प्रियमप्येति पाथः ॥ २५ ॥

यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुखे गृभीतां गृहीतां रातिं दानमाज्यसक्तु-
धानालक्षणां नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय रात्रिद्रुतशेषं प्रयहतीत्युक्तेः तदा अजः हा-
गः अप्येति भक्षणायागहति । कीदृशोऽजः सुप्राङ् सुष्ठु प्राञ्चति पूर्वं गहति सु-
प्राङ् ललाटे बद्ध इत्यर्थः कृत्वा यीव आग्नेयो ललाटे पुरस्तादित्युक्तेः [२४. १.] ।
तथा मेम्यत् शब्दानुकरणम् मे-मे इति शब्दं कुर्वन् । विष्यत्पः विष्यानि त्रपा-
णि यस्य नानावर्णा इत्यर्थः । किं च इन्द्रापूजोः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रपूषणौ तयोः
देवताद्वन्द्वेति [पा० ६. ३. २६.] इन्द्रपदस्य दीर्घः इन्द्रस्य पूजश्च प्रियमिष्टं पाथोऽन्नं
पशुलक्षणां तदप्येति भक्षाय नाभिबद्धोऽप्यागहति सौमापौजः श्यामो नाभ्यामि-
त्युक्तेः [२४. १.] । द्रुतशेषमन्नं यदाश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिबद्धावज्ञौ भक्षा-
यागहन्त इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य निर्णिजा निर्णेजनेन ज्ञानेन प्रावृतस्य संस्कृ-

तस्य आलम्भनकाले स्नापितस्य निर्णेजनं निर्णिक् तथा निजतेः सम्पदादित्वाद्वावे
क्षिप् । तथा रेक्णासा प्रावृतस्य आह्लादितस्य रेक्णा इति धननाम [निघ० २. १०.]
धनेन सौवर्णमणिलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णान्मणीन्केसरपुष्पेषु पत्न्य आ-
वयन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

एष ह्यगोः पुरोऽश्वेन वाजिनां पूजो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोडाशमर्वता वष्टेदेनः सौश्रवसाय जिन्वति ॥ २६ ॥

यत् यदा एषः ह्यगोऽज्ञः वाजिना वेगवताश्चेन पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते
ललाटवद्धत्वात् । कीदृशः ह्यगः पूजो भागः पूजाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भा-
गः भजनीयः अग्नेयो रराटे इत्युक्तत्वात् [२४. १.] । तथा विश्वदेव्यः विश्वेभ्यो हि-
तः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा वष्टा इत् वष्टैव प्रजापतिरिव अ-
र्वता अश्चेन सह एनं ह्यगं जिन्वति प्रीणाति । किमर्थं सौश्रवसाय शोभनं श्रवः
कीर्तिर्यस्य सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्तये यज्ञमृतानां स्वर्गा-
प्तेरुक्तत्वात् । किम्भूतमेनम् अभिप्रियम् अभिप्रीणातीति तम् समन्तादिवानां प्री-
णयितारम् । पुरोडाशं पुरो डाशन्ते ददति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्तादात-
व्यम् ॥ २६ ॥

यद्गवियुमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यग्नं नयन्ति ।

अत्रा पूजः प्रथमो भाग इति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नज्ञः ॥ २७ ॥

मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिणयन्ति वारत्रयं पर्यग्निकुर्व-
न्ति । कीदृशमश्वं रुविष्यं रुविषे हितं रुविर्योग्यम् । ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ यज्ञ-
काले देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगा-
मिनं वा यद्वा देववदादित्यवद्यानं गतिर्यस्य अनिवारितगतिमित्यर्थः । अत्रास्मि-
न्समये पर्यग्निकरणकाले पूजः पोषकस्य वृद्धस्य वाग्निर्भागोऽज्ञः प्रथमः पुरोगामी
सन् इति गहति । किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्राख्यापयन् स्वशब्देन
ज्ञापयन् पूष वृद्धौ पूषति वर्धते पूषाग्निः ॥ २७ ॥

हंताध्वरुवावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आपृणधम् ॥ २८ ॥

हे हंताद्य ऋविजः तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वक्षणाः नदीः घृतकुल्या-
द्याः आपृणधं घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैः पूरयत । वरुतीति वक्षणाः ।
यज्ञं सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थः । कीदृशेन यज्ञेन स्वरकृतेन रत्नयोरैक्यम् सुदु-
अलंकृतेन विप्रवृद्धिर्दक्षिणादिभिः शोभितः । स्विष्टेन सुदु इष्टेन । के ऋविज-
स्तानाह हंता आह्वता देवानां तन्नामक ऋविक् । अध्वरुः अध्वरमिहति अध्वर्य-
ति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपूतनस्यऽर्चि लोप इति [पा० ७.४.३१.] ढिलोपः
ततः क्यच्छन्दसीति [पा० ३.२.१७०.] उप्रत्ययः । आवयाः अभिमुख्येनावयजती-
त्यावयाः श्वेतावाहोक्त्यशासेति (14.) उस् आवयाः प्रतिप्रस्थाता अवे यज्ञ इति
[पा० ३.२.७२.] ण्विन् अवाप्यारिति अवस्याल्लोपः । अग्निमिन्धः अग्निमिन्दे दीप-
यति अग्निमिन्धः अग्नीत् भ्राष्ट्रान्यारिन्धऽइति [पा० ६.३.७०. वा० ६.] मुम् । ग्रा-
वग्राभः ग्रावणां गृह्णाति स्तौति ग्रावग्राभः कर्मण्यण् रुस्य भः ग्रावस्तौता । उता-
पि शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनो विप्रो मेधावी सु-
विप्रो ब्रह्मा ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तेः । अयमनुक्तविगुणलक्षकः ।
एते यज्ञेन वक्षणाः (15.) पृणधमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपातं येऽश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वते पचनं सम्भरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

तेषामृचिनामभिगूर्तिः अभिगोरणमभिगूर्तिरुगमः नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु व्या-
प्रोतु वा अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः इवि व्याप्तिप्रीणनयोः लाट् शपि
इदितो नुम् धातोरिति [पा० ७.१.५८.] नुमागमः । तेषां केषाम् ये यूपव्रस्काः
यूपाय व्रश्चानि तरुं हिन्दन्ति ते यूपव्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वरुन्ति
ते यूपवाहाः कर्मण्यण् हिन्नस्य यूपस्य वोढारः । ये च अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपार्थं
चपातं तक्षति यूपग्रे भागे स्थाप्यं काष्ठं तक्षति वचनव्यत्ययः । चपालो यूप-
कटक इत्यमरः [२.७.१८.] तज् तनूकरणे साधु सम्पादयतीत्यर्थः । उतो अपि

च ये नराः अर्वते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं सम्भरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान्प्रीणावित्यर्थः ॥ २९ ॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥ ३० ॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपगहत् सुमदित्यव्ययं स्वयमित्यर्थे सुमत्स्वयमित्यर्थे इति यास्कोक्तेः [निरु० ६. २२.] तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः । किं च अयं वीतं पुष्टं पृष्टं यस्य यद्वा वीतं कामितं पृष्टं यस्य अश्चपृष्ठमारोहणाय सर्वे कामयन्ते स वीतपृष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमिति शेषः उप गहत् उपसर्गेण क्रियावृत्तिः । किं च देवानां पुष्टे पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमश्च वयं सुबन्धुं चकृम कृतवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो बन्धुर्बन्धनं यस्य तम् यमश्च बद्धवन्तः एनमश्च विप्रा मेधाविनः ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋत्विजोऽनुमदन्ति अनुमोदतां तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणाः सर्वा ता तेऽअपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

वाजिनो वेगवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः यच्च संदानं पादबन्धनरज्जुः । या च शीर्षण्या शीर्षे भवा शीर्षण्या शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः शिरःशब्दाद्वे हृन्दसीति [पा० ४. ४. ११०.] यत् मे च तद्धितेऽइति [पा० ६. १. ६१.] शीर्षिन्नादिशः तित्स्वरितम् । कटिस्था रशना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः । वाथवा अस्याश्वस्य घ प्रसिद्धम् आस्ये मुखे प्रभृतं प्रवृत्तं प्रक्षिप्तं यत् तृणां हे अश्व ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगीनि भवन्तु देवं प्राप्नुवन्तु वा । अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमाशास्यते ॥ ३१ ॥

XIII. यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वर्धितौ रितमस्ति ।

यद्वस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

मक्षिका अश्वस्य क्रविषः क्रविः यदाश भक्षितवती अश्नातेर्लिङ् क्रविषः इति

कर्मणि षष्ठी । वाथवा यत् मांसं स्वरौ पञ्चजनकाले रिप्तं लिप्तमस्ति स्वरूपा
पशुमनक्तीति श्रुतेः । यत् स्वधितौ शाप्ते लिप्तमस्ति हेदनकालेऽवदानकाले च ।
यच्च शमितुर्हस्तयोः लिप्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अथ सर्वा ता सर्वाणि
तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥३२॥

यद्वधमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धोऽस्ति ।

सुकृता तर्हमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥३३॥

उदरस्य ऊवधमीषज्जीर्णतृणापुरीषं यत् अपवाति अपगहति । भक्षितमपक्व-
मामाशयस्थमूवधमुच्यते । आमस्यापक्वस्य क्रविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति
शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि
च मेधं मेधमश्च शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो ज्ञातः पाको यस्मिन्कर्म-
णि तथा पचन्तु अतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥३३॥

यत्ने गात्रादग्निना पच्यमानादभि श्रूलं निरुतस्यावधावति ।

मा तद्भूम्यामाश्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशन्त्यो रातमस्तु ॥३४॥

हे अथ अग्निना पच्यमानात्ते तव गात्रात् शरीरात् यत् ऊष्मा रसो वा अ-
वधावति अधस्ताद्गहति । तथा निरुतस्य निःशेषेण रुतस्य यत् अङ्गं श्रूलमभि
अवधावति श्रूलेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गहति तन्निर्गतमूष्माङ्गादिकं भूम्यां मा
आश्रिषत् भूम्याश्रिष्टं मा भूत् श्रिषेः पुषादित्वाच्चैरङ् । तथा तृणेषु माश्रिषत् वि-
शसनसमये तृणालग्नं मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणालग्नं सर्वं देवेभ्यो रातं द-
त्तमस्तु रा दाने । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः रुविः
कामयमानेभ्यः वश कान्तौ लटः शत्रादेशः ॥३४॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाङ्गः सुरभिर्निर्हरेति ।

ये चार्वतो माऽसभिन्नामुपासन्तऽउतो तेषामभिर्गूर्तिर्न इन्वतु ॥३५॥

ये जनाः पक्वं वाजिनमश्च परिपश्यन्ति अयं पक्व इति जानन्ति । ये ईम् ईमि-
त्यव्ययं कथ्ये ये च इत्याङ्गः एवं कथयन्ति किम् सुरभिः सुगन्धः पाको ज्ञातः अ-

तो निर्हृर अग्नेः सकाशादुत्तारयेति । ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते कृतशिष्टमांसयाचनां कुर्वते । उतो अपि च तेषां पाकद्रष्टादिजनानामभिगूर्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु । यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा ह्योष्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको ज्ञातोऽस्मभ्यं निर्हृर देहीत्याहुः ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिगूर्तिः संकल्पोऽस्मान्प्रीणातु सफलो भववित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यन्नीक्षणं माऽस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूज्य असेचनानि ।

उष्मण्यापिधानां चट्टणामङ्गाः सूनाः परिभूषन्त्यश्चम् ॥ ३६ ॥

एते पदार्था अश्चं परिभूषन्ति अलंकुर्वन्ति स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः भूष अलङ्कारे भौवादिकः । एते के तानाह यत् उखायाः (16.) स्यात्याः नीक्षणं नितरामोक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कीदृश्या उखायाः मांस्यचन्याः मांसं पच्यते यस्यां सा मांस्यचनी तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः करणाधिकरणयोश्चेति [पा° ३.३.११७.] ल्युट् मांसस्य पचि युङ्घञोरिति [काशिका° पा° ६.१.१४४. (17.)] मांसस्याकारलोपः टिड्ढणाञ्जिति [पा° ४.१.१५.] डीप् । तथा यूज्यः पक्वस्य आसेचनानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पद्वन्ति यूषशब्दस्य यूषन्नादेशः । यानि च चट्टणां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आह्लादनपात्राणि । कीदृशानि तानि उष्मण्या उष्माणां धारयन्ति तानि उष्मण्यानि उष्मन्शब्दाद्वारणार्थं यप्रत्ययः आह्लादने उष्मा बर्हिर्न यातीत्यर्थः । तथा अङ्गाः चिह्नसाधनानि कृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि । सूनाः विशसनकरणाभूताः स्वधित्यादयः । एतेऽश्चं परिभूषयन्ति ॥ ३६ ॥

मा त्वग्निर्धनयीदूमगन्धिर्मीखा भ्रातन्यभिविक्तं जग्निः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वर्षट्कृतं तं देवातः प्रतिगृभ्णान्यश्चम् ॥ ३७ ॥

हे अश्व पच्यमानाश्चावयव अग्निः ता तां मा धनयीत् धनिं मा कारयतु धनी सति भाण्डभङ्गः स्यात् दृश्यमानं मांसं सिम-सिमिति शब्दं करोति तन्मास्तु

नोनयतिधनयतीत्यादिना [पा० ३.१.५१.] ण्यन्ताच्चङ्प्रतिषधः क्यन्तक्षणेति [पा० ७.२.५.] वृद्धाभावः । कीदृशोऽग्निः धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्प-
धूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति [पा० ५.४.१३६.] धूमादिकारः । किं च भ्राजन्ती
अतितापेन दीप्यमाना उवा स्याली मा अभिविक्त मा चलतु ओविज्जी भयचल-
नयोः लुडि तडि कलो कलीति [पा० ८.२.२६.] सिलोपे रूपम् न माञ्जोगङ्-
ति [पा० ६.४.७४.] अउभावः । कीदृशी उवा जग्निः जिग्रति गन्धं गृह्णातीति ज-
ग्निः आदृगमेति [पा० ६.२.१७१.] किन्प्रत्ययः अधिष्ठात्र्या देवताया प्राणम् । तमे-
वंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृणान्ति प्रतिगृह्णन्तु । कीदृशमश्वम् इष्टं प्रयज्जिः वी-
तमाप्रीभिः पर्यग्निकृतम् अभिगूर्तं ये यजामरुङ् इत्यागूर्त्योक्तम् वषट्कृतं वषट्कारेण
संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्डीशमर्वतः ।

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता तेऽअपि देवेष्वस्तु ॥ ३८ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणास्थानम् निषदनं नितरां सी-
दत्यस्मिन्निति निषदनमुपवेशनस्थानम् विवर्तनं विविधं वर्तते यत्र तत् इतस्त-
तो लुण्ठनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् यच्चावतोऽश्वस्य पड्डीशम् पदेषु विशन्ति
पड्डीशं पादबन्धनम् । क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः आलम्बसमये यानि
अश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि । किं च यच्च पपौ यज्जलं पीतवान् यच्च घा-
सिमदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान् घसू अदने लिट् हे अश्व ता तानि सर्वा-
णि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु । देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि
निरर्थकत्वं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदश्वाय वासं उपस्तृणान्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

सदानमर्वन्तं पड्डीशं प्रिया देवेष्वायामयन्ति ॥ ३९ ॥

प्रिया प्रियसिणि शतानि अस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति ऋविजोऽश्व-
स्येतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः । कानीत्यत आरु अश्वाय यत् अधीवासमाहूद-

कं वासो वस्त्रमुपस्तृणन्ति स्तृञ् आह्वादेने क्र्यादिकः तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा अर्वत्तम् षष्ठ्यर्थे द्वितीया अर्व-
तोऽश्वस्य संदानं शिरोबन्धनं पट्टीशं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति ।
कीदृशानि प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३१ ॥

XIV. यत्ते सादे मरुसां श्रूकृतस्य पार्श्व्या वा कशया वा तुतोदे ।

सुचेव ता रुविषोऽधरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ ४० ॥

हे अश्व अश्ववारः सादे गमने यत्ते तव त्वां पार्श्व्या पादाधोभागेन कशया वा
तुतोदे पीडितवान् तुद व्यथने लिट् सदनं सादः घञ् कीदृशस्य तव मरुसा ब-
लेन श्रूकृतस्य श्रूकृतमस्यास्ति श्रूकृतः तस्य शब्दानुकरणमेतत् श्रूकारं कुर्वतः ।
अधरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव पार्श्विकशाताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं
सूदयामि षूद क्षरणे चुरादिः क्षारयामि यज्ञे आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः रुविषः सुचेव रुविराज्यादिकं यथा सुचा जुह्वा सूदयामि तद्वत् । एकं
तापदं पादपूरणाय ॥ ४० ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अहिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्यरनुघुष्या विशस्त ॥ ४१ ॥

स्वधितिः पशुहृदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत् वङ्क्रीः चतुस्त्रिंशत्संख्या-
कान्युभयपार्श्व्यास्थीनि समेति सम्यगागच्छति हृदनाय । कीदृशस्याश्वस्य वाजिनः
वज्रति गच्छतीति वाजो तस्य वेगवत् इत्यर्थः । देवबन्धोः देवानां बन्धुः प्रिय-
स्तस्य देवा बन्धवो यस्येति वा । भावी निर्देशः । अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्कयः अ-
ज्ञादीनां षड्विंशतिः । अतो हे ऋविज्ञो वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य गात्रा गात्रा-
णि अहिद्रा अहिद्राणि हिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत स्वधितिना हिन्नानि स-
हिद्राणि वर्तन्ते तान्यहिद्राणि कुरुत । किं च परुः-परुः ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषीति
अमरः नित्यवीक्षयोरिति [पा० ८.१.४.] द्विवम् प्रतिपर्व प्रत्यवयवम् अनुघुष्य
इदमिदमिति नाम्ना संशब्द्य यूयं विशस्त विशसनं हृदं कुरुत शसु हिसायां

हान्दसः शपो लुक् । कृणोत कृ करणे स्वादिः तप्तनबिति [पा० ७.१.४५.] म-
ध्यमवङ्गवचनस्य तत्रादेशः (18.) ततो गुणः । अनुघुष्य घुषिरू शब्दे ङो ल्यप्
॥४१॥

एकस्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारौ भवतस्तथैऽऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ता-ता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ ॥४२॥

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्ता एकः ऋतुः । कीदृशस्याश्वस्य षष्ठः दीप्तस्य ।
ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः शसेस्तृच् । तथा यन्तारौ
यन्तारौ नियमकर्तारौ द्वा द्वौ द्यावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवतः तयोरेव सर्वेषां
नियतृवादिति भावः । तथा ऋतुः अत्र ऋत्यक इति [पा० ६.१.१२८.] ऋस्वप्रकृ-
तिभावौ । एवमश्वस्य विशसितृयत्तृनुक्काध्वर्युः स्वकर्माहू हे अश्व ते तव गात्राणां
पिण्डानां गात्रसम्बन्धिनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं कृणोमि हन्मि
हिनन्मि कृञ् बधे स्वादिः ऋतुथा ऋतौ ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता-ता
तानि-तान्यङ्गानि अग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥४२॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व आतिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृधुरविशस्तातिरूय हिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥४३॥

हे अश्व प्रियः वल्लभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः त्वा त्वां मा तपत् तप्तं
दुःखितं मा कार्षीत् तव देहवियोगजनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्र-
त्युच्यते । किम्भूतं त्वाम् अपियन्तम् अयेतीत्यपियन् तम् देवलोको गह्वरम् अपि-
पूर्वादेतेः शतृप्रत्ययः । किं च स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा
आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु सर्वाणि हिद्रा देवेभ्यो ददवित्यर्थः । तिष्ठतेर्ष्यन्तस्य
लुङि चङि तिष्ठतेरिदिति [पा० ७.४.५.] इकारि कृते द्विवादि । किं च शमिता
ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिरूय त्यक्त्वा शास्त्रोक्तक्रमं त्यक्त्वा असिना शासेन
मिथु मिथ्या हिद्रा हिद्राणि अयथहिन्नानि (19.) मा कः मा कार्षीत् करोतेर्लुङि
मन्त्रे घसहरेत्यादिना [पा० २.४.८०.] च्लेर्लुक् गुणे हल्ङाबिति [पा० ६.१.६८.]

तिपो लोपे विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् संहितायां दीर्घः । कीदृशः श-
मिता गृधुः गृध्यतीति गृधुः लुब्धः केवलं मांसग्रहणेऽङ्गुः अत एवाविशस्ता न
विशेषेन शसति हिनस्ति अविशस्ता विशसने अकुशलः अत एवान्यथा (20.)
मा हिदत् सम्यगवदानानि करोवित्यर्थः ॥ ४३ ॥

न वाऽऽतृन्म्रियसे न रिष्यसि देवांश्चाऽइदेषि पथिभिः सुगेभिः ।

कुरी ते युञ्जा पृषतीऽभूतामुपास्याद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ ४४ ॥

वै एवार्थे उ अवधारणे के अथ त्वमेतन्नैव म्रियसे इतराश्चवन्मृतो न भवसि
देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत एव न रिष्यसि हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात्
रिषतेर्यकि परस्मैपदमार्षम् । ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमे-
वमुच्यते तत्राह सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः पथिभि-
र्मार्गैः देवयानैर्वपैः देवान् इत् एषि देवानेव गच्छसि अथो युञ्जा मङ्गुक्तिः । कथं
देवान्प्रति गमनम् तत्राह के अथ ते तव कुरी इन्द्राश्चौ युञ्जा युञ्जौ रथे युञ्जौ
अभूतां भविष्यतः आशंसायां भूतवच्चेति [पा° ३.३.१३२.] भूतकालप्रयोगो भवि-
ष्यदर्थे । कुरीऽइन्द्रस्येति यास्कः [निघ° १.१५.] । तथा पृषती मरुतां वाहनभूते
तव युञ्जौ अभूताम् पृषत्यो मरुतामिति यास्कः [निघ° १.१५.] । युङ्गस्ते युञ्जौ
ऋत्विग्दधृगित्यादिना [पा° ३.२.५१.] छिन् छिन्प्रत्ययस्य कुरिति [पा° ८.२.६२.]
कुत्वम् युजेरसमासे इति [पा° ७.१.७१.] नुम् सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] वि-
भक्तेरात्वम् । किं च रासभस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहनस्थाने वाजी कश्चि-
दश्वः उपास्यात् उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तव वह्नाय इन्द्रादयो निजवा-
हनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः यद्वा तत्तदेवभावं प्राप्तं वां तानि-तानि वाहनानि
वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वस्थं पुष्टः पुत्रांश्चाऽतृन् विद्यापुष७ रयिम् ।

अनागास्त्वं नोऽअदितिः कृणोतु क्षत्रं नोऽअश्वो वनता७ कृविष्मन् ॥ ४५ ॥

इदानीं याज्या क्रियते । वाजी देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनं गो-

समूहं कृणोतु करोतु गवां समूहो गव्यम् खलगोरथादिति [पा० ४. २. ५०.] यत्प्र-
त्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम् । तथा स्वच्छं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्व्यम् के-
शश्चिति [पा० ४. २. ४८.] विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्वं स्वच्छम् । तथा पुंसः
पुत्रान्करोतु पुत्रशब्दोऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरु-
षार्थसाधकान् पुत्रान्करोतु । उतापि च रयिं धनं करोतु कीदृशं रयिं विश्वपुषम्
पुज्जाति पुषः इगुपधेति [पा० ३. १. १३५.] कप्रत्ययः विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तम् सर्व-
जनपोषणसमर्थं धनं करोवित्यर्थः संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किं च नो
ऽस्माकमनागस्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापदूषो यस्य सोऽनागाः तस्य
भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्चान्दसः निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्राप्तिः । किं
च अश्वो नोऽस्माकं जत्रं क्षतत्राणं बलं पराभवाद्रक्षणां वा करोतु । कीदृशो
ऽश्वः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः । रुविष्मान् रुविरस्या-
स्ति रुविष्मान् तदस्यास्तीति [पा० ५. २. १४.] मतुप् रुविर्भूतावयवो देवत्वा-
त्स्या रुविष्मान् । ईदृशोऽश्वो नः क्षत्रं वनतां करोतु वनतिः करोवित्यर्थः ॥ ४५ ॥

XV. a. इमा नु कं भुवना सीषधमिन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।

b. आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिस्मभ्यं भेषजां कर्तुम् ।

c. यज्ञं च नस्तन्वम् च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सृष्टुं सीषधाति ॥ ४६ ॥

का० [२०. ८. १२.] इमा नु कमिति च द्विपदाः । अयस्मयपात्रेणाश्वलोहितहो-
मानन्तरमिमा नु कमित्याद्याः षट् द्विपदाः जुहोति । कण्डिकाद्वयस्य षडर्थानि स-
न्ति तैः षडाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ द्विपदाह्नुदस्का विश्वदेवदेवत्या आस्यपुत्र-
भुवनदृष्टास्तिस्त्र ऋचः । नु कम् एतौ निपातौ पादपूर्णौ इमा इमानि भुवना
भुवनानि भूतजातानि वयं सीषधाम साधयामः वशीकुर्म इत्यर्थः साधयतेर्लुङि
उत्तमबद्धवचने वृषम् अउभाव आर्षः । किं च इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये ऐश्वर्यवान्
सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादश-
भिः मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्यैश्च सहिताः अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि औषधानि
हितानि कर्तुं कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवन्त्वित्यर्थः । किं च

इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्नमेधं तन्वं शरीरं प्रज्ञां पुत्रादिकां च सी-
षधाति साधयतु वशीकरोवित्यर्थः नीरोगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक्कुर्म इति
भावः ॥ ४६ ॥

a-c. अग्ने त्वं नोऽन्नं तम उत° ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥

तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः [३.२५.२६ a.] ॥ ॥ समिद्धोऽग्नञ् [२१.१.] आश्व-
मेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र कृत्रे तन्मन्त्राणां विनियोगः ॥ समाप्तोऽश्वमेधः
सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधस्तो
ऽगमत् ॥ २५ ॥ ॥

अथ काण्वीयायां पाठविशेषः ॥

१ - आण्डाभ्याम् ॥ १ ॥ १ आदि° - इक्षवः ॥ २ ॥ २ - कस्तीनिकाभ्याम्
॥ ३ ॥ २ कर्णा° - स्तुपेन ॥ ४ ॥ ३ - कपिञ्जलान् ॥ ५ ॥ ३ ज्वं - रो-
राभ्याम् ॥ ६ ॥ ४ [यायां चतु°] ॥ ७ ॥ ५ [या सोमस्य चतु°] ॥ ८ ॥
६ [रुणाऽअल्गा°] ॥ ९ ॥ ७ [कृष्णा° K.] ॥ १० ॥ ८ [क्रोत्लोऽदि° -
यौपसेना° J.] - रीतता ॥ ११ ॥ ८ नभं - भस्मना ॥ १२ ॥ ९-२१
[व्यशेम] ॥ १३-२५ ॥ २२-२६ [पुरोत्ताशम°] ॥ २६-३० ॥ २७-३४
[माश्लिष° J.] ॥ ३१-३८ ॥ ३५-३८ ॥ ३१-४२ ॥

XIV. । ३१ ॥ ४३ ॥ ॥

XV. । ४६.४७ ॥ ४४.४५ ॥ ॥

पञ्चदशानुवाकेषु पञ्चचवारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥

I. a. अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदः ।

- b. वायुश्चात्तरिक्तं च संनते ते मे° । c. आदित्यश्च द्यौश्च संन° ।
 d. आपश्च वरुणाश्च संन° । e. सप्त सत्सदोऽष्टमी भूतसाधनी ।
 f. सकामांश्च अध्वनस्कुरु संज्ञानमस्तु मेऽमुना ॥ १ ॥

श्री (१.) । इषे त्वेत्यारभ्य दर्शपौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थानपशुचातुर्मा-
 स्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्चमेधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याताः । इदानीं
 खिल्यान्मन्त्रान्ते क्वचिद्विनियोगानुक्तेः । तेषां विवस्वानृषिरन्यस्यानुक्तेः आदित्या-
 नीमानि यजूंषि व्याख्यायन्तः इति श्रुतेः [बृहदारण्य° ५.५.३३.] याज्ञवल्क्यो वा
 याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्तः इति श्रुतेः ॥ ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यजूंषि ।
 चतस्र ऋगायत्र्यः । सप्त संसदः आसुर्यनुष्टुप् । सकामान् प्राज्ञापत्यानुष्टुप् । यथे-
 माम् ब्राह्मी गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी च संनते संनमनं संनतम् आनुकूल्येन
 प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ भोगाय संगते अतो ब्रवीमि ते, अग्निपृथिव्यौ मे ममादः
 अमुकं संनमताम् संनमयतां वशवर्तिनं कुरुतामित्यर्थः । अद इति पुरुषादीनाम
 द्वितीयाक्षं प्रयोज्यम् । हृन्दस्युभयथेति [पा° ३.४.११७.] शपोऽप्यार्धधातुकवाप्तेर-
 निटीति [पा° ६.४.५१.] णिचो लोपः संनमतामित्यत्र । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु
 योज्यम् । वायुरत्तरिक्तं च संनते ते ममामुकं संनमयताम् । आदित्यः द्यौश्च सं-
 नते ते म° । आपश्च वरुणाश्च संनते ते म° ॥ परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन्
 यस्य तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवायुत्तरिक्षादित्यद्युलोकाम्बु-
 वरुणाख्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि साधयति उत्पादयति भूतसाध-
 नी भूमिं विना भूतोत्पत्तेरभावात् अतः सर्वाधिष्ठानभूतस्त्वमध्वनो मार्गान् सका-
 मान्कुरु येषु मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्वित्यर्थः । किं च मे म-
 मामुना देवदत्तादिना संज्ञानं संगतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु ॥ विज्ञाना-
 त्मा वोच्यते यस्य तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तायत-
 नानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरोति भूतसाधनी वाक् स त्वं
 नोऽस्माकमध्वनः सकामान्कुरु अमुना सह मे संज्ञानं संगतमस्तु ॥ १ ॥

- a. यथेसां वाचं कल्पयामीमावदानि ज्ञानेभ्यः ।

ब्रह्मराजन्याभ्यां श्रूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय ।

b. प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृधतामुप मादो नमतु ॥ २ ॥

इमां कल्याणीमनुद्गेगकरीं वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो ब्रवीमि दी-
यतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि । केभ्यस्तदाह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय रा-
जन्याय क्षत्रियाय च श्रूद्राय अर्याय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरण्याय पश्य अरणो
ऽपगतोदकः शत्रुः (2.) नास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्धरहितः शत्रुरि-
ति वा ॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानुष्टुप् लौगाक्षिदृष्टा । यथेति पूर्वी-
त्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि त-
था ततोऽहं देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः दातुश्च प्रि-
यः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः । किं च मे ममायं
कामः समृधतां सफलो भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे
सम्पद्यतामित्यर्थः । किं च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्टनामग्रहणाम् देव-
दत्तादिमीं प्रीणयतु (3.) ॥ २ ॥

a. बृहस्पतेऽअति यदयोऽअर्हद्गुमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यदीदयह्वसः ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये वा । c. एष ते योनिर्बृहस्पतये वा ॥ ३ ॥

ब्रह्मदेवत्या त्रिष्टुप् गृत्समदृष्टा बृहस्पतिसवे बार्हस्पत्यग्रहणोऽस्याः सोप-
यामाया विनियोगः । ऋतात् सत्यात् ब्रह्मणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं
जन्म यस्य ऋतप्रजातः हे ऋतप्रजात हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक
चित्रं नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः ।
तत्किम् अयं स्वामी यद्धनमर्हत् अर्हति पूजयति लेटोऽडाटाविति [पा० ३.४.
१४.] आडागमः अयं स्वामिवैश्ययोरिति [पा० ३.१.१०३.] अयंशब्दः स्वामिन्य-
तोदात्तः विश्वे आगुदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः । यद्धनं जनेषु लोकेषु वि-

भाति विविधं शोभते । कीदृशं धनं द्युमत् द्यौः कालिरस्यास्ति द्युमत् दिव उ-
च्चेति [पा० ६.१.१३१.(४)] उकारः । क्रतुमत् क्रतवो यज्ञो विद्यन्ते येन तत् येन
यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः । यत् धनं शवसा बलेन दीदयत् दापयति
प्रापयति वा धनान्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः दय दानगतिहिंसादानेषु अस्माप्तिजन्ता-
स्तुडि वृषम् अउभाव आर्षः ॥ उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि बृहस्पतयेऽर्घ्याय वा
गृह्णामि । स्थापयति एष ते योनिः स्थानम् बृहस्पतये वां सादयामि ॥३॥

a. इन्द्र गोमन्निहायाहि पिब सोमं शतक्रतो । विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥

b. उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय वा गोमते ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय वा गोमते ॥४॥

हे इन्द्रदेवत्ये गायत्र्यौ रम्यान्तिदृष्टे गोसवे यज्ञे ग्रहग्रहणे नियुक्ते सोपयामि ।
शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शतक्रतो हे इन्द्र हे गोमन् गावो
धेनवः स्तुतयः किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगह
सोमं च पिब द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] दीर्घः । कीदृशं सोमं ग्रावभिः
सुतमश्मभिर्भिषुतम् कीदृशैर्ग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेणं द्यन्ति खण्डयन्ति ते वि-
द्यन्तः तैः दो अवखण्डने दिवादित्वाद्यन् शतरि ओतः श्यनीति [पा० ७.३.७१.]
ओकारलोपः ॥ उपयां गोमते इन्द्राय वां गृह्णामि । सादयति एष ते ॥४॥

a. इन्द्रायाहि वृत्रहन्पिब सोमं शतक्रतो । गोमद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥

b. c. = ४ b. c. ॥५॥

वृत्रं दैत्यं हन्ति वृत्रहा शतं क्रतवो मखा यस्य स शतक्रतुः । हे वृत्रहन्
हे शतक्रतो हे इन्द्र त्वमायाहि आगह सोमं च पिब कीदृशं सोमं ग्रावभिः सु-
तम् कीदृशैर्ग्रावभिः गोमद्भिः गौः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्ते ॥ उप० एष
ते व्याख्याते ॥५॥

a. ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अज्ञं धर्ममीमहे ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय वा । c. एष ते योनिर्वैश्वानराय वा ॥६॥

तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रादुराक्षिदृष्टा । वयं वैश्वानरमीमहे याचामः यज्ञसमाप्तिमिति शेषः ईमहे याज्ञाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् ऋतवानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् हृन्दीवनिपौ वाच्याविति [पा° ५.२.१०१. वा° २.] अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः । ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् तेजोऽधिष्ठानमित्यर्थः । अजस्रं न जस्यति नश्यति अजस्रस्तमनुपक्षीणम् जसु हिंसायाम् नमिकम्प्यति [पा° ३.२.१६०.] रप्रत्ययः । धर्मं धृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति क्षरति जलं धर्मस्तम् दीप्तं वा ॥ उपया° वैश्वानराय त्वां गृह्णामि । एष ते° सादयामि ॥ ६ ॥

a. वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्च्रीः ।

इतो ज्ञातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥

b. c. = ६ b. c. ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । कं निपातः पादपूरणः हि यस्मादितो वैश्वानरः इतोऽरणितो ज्ञातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुवृत्तं पश्यति सूर्येण सह यतते स्पर्धते च सूर्यसमतेजा इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतज्ञातानामभिश्च्रीः आश्रयणीयः अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिश्च्रीः कर्मणि छिप् । उप° एष ते उक्ते ॥ ७ ॥

a. वैश्वानरो न उतयऽआ प्रयातु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा ॥

b. c. = ६ b. c. ॥ ८ ॥

गायत्री । नोऽस्माकमृतयेऽवनाय परावतः दूरदेशद्विश्वानरः आ प्रयातु आगच्छतु केन वाहसा वाहनभूतेन उक्थेन स्तोमेन वाह्मिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूतो हुतं नरा (5.) इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम् । उप° एष उक्ते ॥ ८ ॥

a. अग्निर्हविः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥

b. उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे । c. एष ते योनिर्गमये त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोरुक् । महान्गायः स्तुतिर्यस्य स
महागयो महागुरुत्तपो वा तमग्निं वयमीमहे याचयामः । तं कं योऽग्निर्ऋषिः म-
न्त्रद्रष्टा । पवमानः पव गतौ पवतऽस्तस्ततो गहति पवमानः यद्वा पूङ्गु शोधने
पवते शोधयति पवमानः । पञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः विप्रादयश्चत्वारो वर्णा
निषादश्चेति पञ्चजनास्तेषां यज्ञाधिकारात् पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः द-
धातेर्निष्ठा ॥ उप° वर्चसे तेजोवृषायाम्ये त्वां गृह्णामि । एष° ॥ १॥

a. महौं१॥ऽइन्द्रो वज्ररुस्तः षोडशी शर्म यस्तु । रक्तु पाप्मानं योऽस्मा-
न्देष्टि ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय वा । c. एष ते योनिर्महेन्द्राय वा ॥ १०॥

महेन्द्रदेवत्या गायत्री वसिष्ठकृता । पुरोरुक् । इन्द्रः शर्म सुखं यस्तु ददातु
योऽस्मान्देष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं रक्तु नाशयतु यद्वास्मद्द्वेष्टारं पाप्मानं च पापं
ब्रह्मरुत्यादिकं रक्तु अस्त्री पङ्क पुमान्याप्मेत्यमरः [१.१.१३१.] । कीदृश इन्द्रः
महान् श्रेष्ठः । वज्ररुस्तः वज्रं रुस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रिया-
णि मनश्चेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः ॥
उप° एष° उक्ते ॥ १०॥

तं वो दस्ममृतीषरुं वसोर्मन्दानमन्थसः ।

अभि वृत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ ११॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती नोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नियुक्ता । आदित्य-
याज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात् । हे यज्ञमानाः तमिन्द्रं वयं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभि-
र्वाग्भिः अभिनवामहे सम्यक् स्तुमहे नु स्तुतौ व्यत्ययेन शप् । किम्भूतमग्निं वो
युष्माकं दस्मं दर्शनीयम् दस दर्शने मप्रत्ययः । ऋतिषरुम् ऋ गतौ क्तिन्प्रत्ययः
ऋत्या गत्या सरुतेऽभिभवति शत्रून्निति ऋतिषट् तम् पूर्वपदाच्चेति [पा° ट. ३.
१०६. (६.)] षत्वम् संहितायां दीर्घः । वसोः वासयितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्धसोऽन्न-
स्य षष्ठी तृतीयार्थे अन्नेन मन्दानं मोदमानम् मदिङ् स्वप्ने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ

गताविति धातोः शानच्प्रत्ययेन शपो लुक् । दृष्टान्तमाह वत्सं न नकार इवार्थः स्वसरेषु स्वेनेवात्मनेव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसाः तेषु यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं नुवन्ति स्तुवन्ति शब्देराक्षयन्तीत्यर्थः । तद्वदयमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

यद्वाह्मिष्ठं तदग्नये बृहदर्थं विभावसो ।

महिषीव स्रग्विस्वदाज्ञा उदीरते ॥ १२ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप्प्रसूयुदृष्टा । हे उद्गातः अग्नये अग्न्यर्थं तत् बृहत्साम अर्थं गाय बृहत्साम्नो गानं कुरु तत्किम् यत् वाह्मिष्ठम् वाह्यति प्रापयति इष्टमिति वाह्यितृ वहेर्ष्यन्तात्तृच् अत्यन्तं वाह्यितृ वाह्मिष्ठम् अतिशयने तमबिष्टनाविति [पा० ५.३.५५.] अनुवृत्तौ तुश्छन्दसीति [पा० ५.३.५६.] इष्टानि परे तुरिष्टमेयस्त्विति [पा० ५.४.१५४.] च तृचो लोपे वाह्मिष्ठमिति वृषम् । किं च सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं ब्रूहि किम् हे विभावसो विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने रयिः धनं वाज्ञा अन्नानि च त्वत् त्वत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छति ईर गतौ कम्पे च लट् शपो लुक् अदभ्यस्तात् [पा० ७.१.४.] । तत्र दृष्टान्तः महिषीव यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति उदीर्ते उद्गच्छति । एकं तत्पदं पादपूरणम् रयिः तदुदीर्ते इति वा ॥ १२ ॥

एक्यं पु ब्रवाणि तेऽग्न्युत्थेतरा गिरः । एभिर्वर्धासुऽइन्दुभिः ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा हे अग्ने त्वमेहि आगच्छ उ पादपूरणः सुजि चेति (7.) संहितायामुकारस्य दीर्घः । इत्या इत्यमनेन प्रकारेण न (8.) इतराः अन्याः गिरो वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सु ब्रवाणि सुतरां वदानि ब्रूजो लोट् । किं च एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धासे वर्धस्व लेटोऽडाटौ ॥ १३ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासा रक्षन्तु ते रुविः ।

संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां च परिपातु नः ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या बृहती १.८.११.८. वर्णापादा विषमपादा नवकाष्टकैकादशाष्टि-

नो विषमपादेति वचनात् । हे अग्ने ऋतवः ऋतूपलक्षिताः कालविशेषाः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु । मासाः चैत्राग्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः पुरोडाशादिकं रक्षन्तु पालन्तु । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुञ्जातु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

उप॒क॒रे गिरी॒णां संग॒मे च न॒दीनाम् । धिया विप्रोऽ॒ज्ञायत ॥ १५ ॥

सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपकृरे निकटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः अज्ञायत उत्पन्नः जनैर्लब्ध कथा धिया बुद्ध्या विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

II. उ॒च्चा ते॑ ज्ञा॒तम॒न्धसो॑ दि॒वि स॒दू॒म्याद॑दे । उ॒ग्रं श॒र्म म॒हि अ॒वः ॥ १६ ॥

सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहीयवदृष्टाः । हे सोम ते तव अन्धसोऽन्नाद्रसवृपात् ज्ञातमुत्पन्नं होमतो ज्ञातमपूर्वम् उच्चा उच्चं गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्यमानं भूमिः आददे गृह्णाति भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे संधिश्छान्दसः (9.) । किं तत् व्युत्थलोकस्थं भूमिर्गृह्णाति तदाह । उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृह्यपुत्रादिजन्यं महि महत् अथः कीर्तिर्धनं वा ॥ अनेन मन्त्रेण पञ्चाङ्गुतिपरिणाम उक्तः । स यथा । हुताङ्गुतिरादौ दिवि गहति ततोऽन्तरिक्षे जलवृषेण ततो भूमावन्नवृषेण ततो नरे रेतोवृषेण ततो योनौ नरवृषेणागत्य तं नरं (10.) धनयशोभ्यां सुखिनं करोतीति भावः ॥ १६ ॥

स न॒ इन्द्रा॑य॒ यज्य॑वे॒ वरु॑णाय॒ मरु॑द्भ्यः । व॒रि॒वो॒वित्प॑रि॒स्रव॑ ॥ १७ ॥

हे सोम स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव क्षर रसवृषो भूवाङ्गुतिवमेहीत्यर्थः किमर्थमिन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च इन्द्रादीनां तृप्तये परिस्रवेत्यर्थः । कीदृशयेन्द्राय यज्यवे यष्टुं योग्यो यज्युस्तस्मै यष्टव्याय इदं त्रयाणां विशेषणम् यज्युभ्य इति मरुताम् । कीदृशस्त्वं वरिवोवित् वरिवो धनं वेत्ति ज्ञानाति विन्दति लभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्रापकश्च ॥ १७ ॥

एना विश्वान्यर्य आ युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासतो वनामहे ॥ १८ ॥

अर्यः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां युम्नानि धनानि यशांसि वा आ नयत्विति शेषः अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः तानि सोमदत्तानि युम्नानि वयं वनामहे वन सम्भक्तिशब्दयोः लट् सम्भजामहे । कीदृशा वयं सिषासतः षनु दाने सनितुं दातुमिहन्ति सिषासन्ति ते सिषासतः सनेर्धातोः सन्नन्ताहृतृप्रत्ययः जनसनखनां सन्कलोरिति [पा० ६.४.४२.] आत्वम् सन्यन्यत इति [पा० ७.४.७१.] अभ्यासेकारः दानं कुर्वाणा धनभाजः स्यामित्यर्थः ॥ १८ ॥

अनु वीरैरनु पुष्यास्म गोभिरन्वश्चैरनु सर्वेण पुष्टैः ।

अनु द्विपदानु चतुष्पदा वयं देवा नो यज्ञमृतुथा नयन्तु ॥ १९ ॥

आशीरियं देवदेवत्या त्रिष्टुप् मुद्गलदृष्टा । वयं वीरैः पुत्रैः अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुषेराशीर्लिङि उत्तमबद्धवचनम् गोभिर्धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्त्या क्रियावृत्तिः अश्चैरनु पुष्यास्म सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टैः सर्वपदार्यैर्गृहादिभिः पुष्यास्म । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति [पा० ४.१.८.] अन्तलोपः पादः पदिति [पा० ६.४.१३०.] पदादेशः । किं च ऋतुथा ऋतावृतौ काले-काले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

अग्ने पत्नीरिहवह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ २० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः आद्या प्रातःसवने नेष्टुचमसयागे याज्या । हे अग्ने देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय कीदृशीः पत्नीः उशतीः रुविः कामयमानाः वशेः शन्नन्तात् उगित इति [पा० ४.१.६.] उीप् । किं च सोमपीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं चोपावह ॥ २० ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टुः पिबेऽऋतुना । त्वं हि रत्नधा अस्ति ॥ २१ ॥

हे ऋतुदेवते गायत्री मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये । ग्राः पत्न्योऽस्य स-

तीति ग्रावा तदस्यास्तीति [पा० ५.२.१४.] मतुप् (11.) माडुपधाया इति [पा० ८.२.१.] वत्वम् तस्य सम्बोधनं हे ग्रावः पत्नीवन् हे नेष्टः नोऽस्माकं यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि गृ शब्दे क्र्यादित्वात् आ ई कृत्यधोरिति [पा० ६.४.११३.] तस्येकारः घ्रादीनां ऋस्य इति [पा० ७.३.८०.] धातोर्ऋस्वः । किं च ऋतुना देवेन सह पिब सोममिति शेषः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः र-मणीयधनानां दातासि ॥ २१ ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ २२ ॥

द्रविणसूशब्दः सान्तो धनवाची द्रविणो धनं ददाति द्रविणोदाः धनदाताग्निः पिपीषति पातुमिहति सोममिति शेषः पीड् पानेऽस्माद्वैवादिकात्सन्प्रत्ययः । अतो हे ऋविजः यूयं जुहोत जुहुत प्रतितिष्ठत च तप्तनविति [पा० ७.१.४५.] त-बादेशः कर्मसूयुक्ता भवतेत्यर्थः । किं च नेष्टुरिदं नेष्ट्रम् वृद्धभाव आर्षः नेष्टुर्धि-ल्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगह्यत इष गतौ दिवादित्वात् श्यन् लोट् ॥ २३ ॥

तवायं सोमस्त्वमेक्यर्वाङ् शश्वत्तमः सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिघ्नं जठरेऽन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा । माध्यन्दिने सवने नेष्ट्रचमसयागे याज्या । हे इन्द्र तव अयं सोमोऽस्ति अतः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगह्य शश्वत्तमं सर्वकालमस्य पाहि कर्मणि षष्ठी इमं सोमं रत्न पा रत्नणे लोट् । कीदृशः त्वं सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः । किं च अस्मिन्यज्ञे बर्हिषि आस्तुतदर्भेषु निषद्य उपविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिघ्नं धारय धि धारणे तुदादिः व्यत्ययेन शपः झुस्तङ् अभ्यासिकारस्याकार आर्षः ॥ २३ ॥

अमेव नः सुरुवा आ हि गत्तन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन ।

अथा मदस्व जुजुषाणोऽअन्धसस्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमङ्गलाः ॥ २४ ॥

त्वष्टदेवत्या जगती गृत्समदृष्टा । तृतीयसवने नेष्ट्रचमसयागे याज्या । देवप-

त्वः प्रार्थन्ते । अमाशब्दो गृह्वाचकः अमेव स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि
 हे देवपत्न्यो यूयमागन्तव्य आगन्तु गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमबहुवचने । हि
 पादपूरणाः बर्हिषि दर्भे निसदतन निषीदत उपविशत सद गतौ रणिष्टन रण
 शब्दे अस्य लुङि रूपम् अडागमाभावः परस्परं वार्त्ता कुरुतेत्यर्थः तप्तनप्तनेति
 [पा० ७. १. ४५.] सर्वत्र तनबित्यदिशः । कीदृश्यो यूयं सुहृवाः शोभनः सुकरो कृ-
 व आह्वानं यासां ताः । एवं देवपत्नीरुक्ताथ वष्टारमाह हे वष्टः त्वमथानन्तरं
 देवपत्नीप्रागतासु मदस्व मोदस्व तृप्यस्वेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् अन्धसः अन्धः कृ-
 विर्लक्षणमन्नं जुजुषाणाः सेवमानः जुषी प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शानचि शपः
 श्नुः । अन्धसः इति कर्मणि षष्ठी । देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्गणाः
 सुष्टु माग्यन्ति कृष्यन्ति सुमदः मदेः क्षिप् सुमदः संतुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च
 यस्य स सुमद्गणाः । जनयन्ति जनयो नार्यः ॥ २४ ॥

स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ २५ ॥

सोमदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ मधुहृन्दोदृष्टे जपादिषु नियुक्ते । हे सोम धारया कृत्वा
 पवस्व गृह दशापवित्राद्रोणकलशं प्रति गृह । कीदृश्या धारया स्वादिष्टया स्वा-
 दो विद्यते यस्यां सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्टा तथा विन्मतोर्लु-
 गिति [पा० ५. ३. ६५.] इष्टानि मतुपो लुक् स्वाडुतमया । मदिष्टया मद्यति मद-
 यित्री अत्यन्तं मद्यित्री मदिष्टा तथा इष्टानि तुरिष्टेमेयः स्विति [पा० ६. ४. १५४.]
 तृचो लोपः । यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं त्वं सुतोऽभिषुतोऽसि अस्माभि-
 रतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

रुक्तोक्ता विश्वचर्षणिरुभि योनिमयोक्ते । द्रोणे सधस्थमासदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशस्तक्षणां योनिं स्थानमभि आस-
 दत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति । कीदृशः सोमः रुक्तोक्ता रुक्तांसि रुक्तीति रु-
 क्तोक्ता दुष्टनाशकः । विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्षणिः
 सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा यदा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु [निध° .] पठितम्

विश्वे सर्वे चर्षणायो मनुष्या ऋत्विग्यज्ञमानलक्षणा यस्य कण्डनाकरणादिषु स ।
 तथा कीदृशं द्रोणाम् अयः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनलोपः (12.) अयसा लो-
 केन कृतमुत्कीर्णम् वास्या कृत्वा तक्षणा सोमभाजनीकृतम् कृतमिति विभक्तिव्य-
 त्ययः । तथा सधस्थं सह सार्धं तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्यः सुपि स्थ इति [पा°
 ३.२.४.] कप्रत्ययः । आतो लोप इति [पा° ६.४.६४.] आलोपः सध मादस्थयो-
 ष्छन्दसीति [पा° ६.३.१६.] सहस्य सधादिशः । असदत् पुषादीति [पा° ६.१.५५.]
 लुङि च्वेर्ङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति [पा° ३.४.६.] लङर्थे लुङ् ॥ २६ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । अनुक्तमन्त्रकथनः षड्विंशोऽध्याय
 ईरितः ॥ २६ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ - भूतसार्धनी ॥ १ ॥ सकामां ३ अर्धं - जनेभ्यः ॥ २ ॥ २ ब्रह्मरा° -
 मादो नमत्तु ॥ ३ ॥
- II. ॥ ३ ॥ ४ ॥ III. ॥ ४ ॥ ५ ॥ IV. ॥ ६ ॥ ६ ॥
- V. ॥ वैश्वानरं कृवामहः सतस्य ज्यो° - योनिर्वैश्वानराय वा ॥ ७ ॥
- VI. ॥ ८ (13.) ॥ ८ ॥ VII. ॥ ७ ॥ १ ॥
- VIII. ॥ मरुतां ३ इन्द्र वृष° [७.३८.] ॥ १० ॥
- IX. ॥ १० [मरुतां ३ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी श° - °हीतोऽसीन्द्राय वा षो-
 लशिर्नः ष ते योनिर्निन्द्राय वा षोलशिर्नः] ॥ ११ ॥
- X. ॥ १० ॥ १२ ॥ XI. ॥ ११ ॥ १३ ॥
- XII. ॥ आ नो गोत्रा दृद्धि गोपते गाः समस्मभ्यः सनयो यत्तु वाजाः ।
 दिवक्षा असि वृषभ सत्यश्रुष्मोऽस्मभ्यः सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ १४ ॥
 द्वादशानुवाकिषु चतुर्दश ॥
 इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥

I. समास्त्वाग्ऽऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या ।

सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) । अयमध्यायः पञ्चचितिकस्याग्नेः सम्बन्धी प्रजापतिदृष्टः । नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समिध्यमानसमिद्वत्योर्न-
राले आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति । हे अग्ने एते वा
त्वां वर्धयन्तु । के । समा मासाः संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः ।
ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्या स-
त्यानि सत्यरूपा मन्त्रा इत्यर्थः । त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन
दीप्त्या संदीदिहि संदीप्यस्व दिवेः श्रौ लुकि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति
[पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः । किं च विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दि-
शश्च आभाहि दीपय अन्तर्भूतो एत्यर्थः भा दीप्तौ ॥ १ ॥

सं चेध्यस्वाग्ने प्र चे बोधयेन्मुञ्च तिष्ठ मरुते सौभगाय ।

मा चे रिषदुपसत्ता तेऽग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

व्यवहृताश्चेति पाणिन्युक्तेः [१.४.८२.] उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् हे अग्ने स-
मिध्यस्व च दीप्यस्व व्यत्ययेन श्यन् एनं यज्ञमानं प्रबोधय च ज्ञातार्थं कुरु अग्नि-
श्चेतव्य इति । मरुते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च ऐश्वर्यं दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः ।
किं च हे अग्ने ते तव उपसीदतीत्युपसत्ता तृच् सेवको मा रिषत् च मा नश्यतु
च यज्ञमानो ह्यग्निमुपसीदति । ते तव ब्रह्माणाः ब्राह्मणा ऋत्विग्यज्ञमानाः यशसः
यशस्विनः सन्तु मत्वर्थिप्रत्ययलोपः । मा अन्ये अन्ये अयज्वानो मा यशसः स-
न्तु ॥ २ ॥

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवोऽग्ने संवरणे भवा नः ।

सपन्नका नोऽभिमातिजिह्व स्वे गये जागृक्यप्रयुहन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः वा त्वां वृणते वृड् सम्भक्तौ यागाय भजन्ति
अतो हे अग्ने संवरणे ब्राह्मणैः सहैकस्मिन्वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो

भव । अस्माकं सपत्न्या अभिमातिजिह्व भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्न्यां कृता भव कृतावशिष्टानां जेता च भव । किं च स्वे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव किं कुर्वन् अप्रयुहन् अप्रमाद्यन् ॥३॥

इहैवाग्नेऽग्निधारया रयिं मा त्वा निक्रन्पूर्वचितो निकाऱिणः ।

क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां तेऽग्निवृत्तः ॥४॥

हे अग्ने इहैवास्मास्वेव यज्ञमानेषु रयिं धनं त्वमधिधारय अधिकं देहि । किं च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽत एव निकाऱिणः नितरां यज्ञ-
करणाशीलाः त्वा त्वां मा निक्रन् मा नीचैः कुर्वन्तु मावज्ञानत्वेत्यर्थः करोतेः
शपि लुते लडि प्रथमबहुवचने रूपम् । किं च हे अग्ने क्षत्रं क्षत्रजातिः तुभ्यं
तव सुयममस्तु सुखेन यत्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषद्भुःसुधि-
ति [पा० ३.३.१२६.] सुपूर्वाग्नयेः खल् । किं च ते तव उपसत्ता उपसदनकर्ता
यथा अग्निवृत्तः अनुपहंसितः सन्वर्धताम् धनपुत्रादिभिरेधताम् स्तृञ् हिंसायां
निष्ठान्तः ॥४॥

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सारभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ।

सजातानां मध्यमेस्था एधि राज्ञामग्ने विद्व्यो दीदिहीह ॥५॥

हे अग्ने त्वं क्षत्रेण सारभस्व समारभस्व ण्यन्तो बोध्यः क्षत्रेण समारभ्य यज्ञ-
मिति शेषः क्षत्रियान्यज्ञं कारयेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य
सः यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची शोभन आयुर्मनुष्यो यज्ञमानो यस्य स
स्वायुः । किं च हे अग्ने मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व धातुं
धारयितुं योग्यं धेयं मित्रस्य यज्ञमानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु यज्ञ-
मानेन यज्ञं कारय । किं च सजातानां समानजन्मनां मध्यमेस्थाः मध्यमे तिष्ठती-
ति द्विप् मध्यमेस्था एधि भव सजाता अपि यज्वानो भवत्वित्यर्थः । किं च हे
अग्ने इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व दीव्यतेर्व्यत्ययेन शपः झुः ज्ञाविति [पा० ६.१.
१०.] द्विषम् तुजादीनां दीर्घ इति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः । कीदृशस्त्वम् राज्ञां

विकृत्यः कर्तरि षष्ठी राजभिर्विविधं ब्रूयते आब्रूयते विकृत्यः राजभिर्विज्ञे आब्रू-
तव्यः ॥५॥

अति निरुः अति सिधोऽत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने ।

विश्वा क्यग्ने डुरिता सकृस्वाथास्मभ्यः सकृवीराः रयिं दाः ॥६॥

हे अग्ने हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि डुरिता डुरितानि पापानि त्वं
सकृस्व अभिभव निवर्तयेत्यर्थः । किं कृत्वा निरुः निरुक्ति निरुः निपूर्वाङ्गत्वेऽ-
प्रत्ययः सुपां सुलुगिति शसः सु-आदेशः निरुान् कृतान् अतिक्रम्य । स्नेधतिः कु-
त्सितकर्मा स्नेधति सिधः क्षिप् कुत्सिताचारान् अतिक्रम्य । अचित्तिमन्यमनस्क-
तामतिक्रम्य । न रातिदानं यस्य सोऽरातिस्तमदातारमतिक्रम्य । दुष्टान्सर्वानति-
क्रम्य पापं नाशयेत्यर्थः । किं च अथानन्तरं हे अग्ने अस्मभ्यं सकृवीरां वीरैः पु-
त्रैः सहितां रयिं दाः देहि लुङ् ॥६॥

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टतो विराडग्ने क्षत्रभृद्दीदृहीह ।

विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः (२.) शिवेभिर्ग्य परिपाहि नो वृधे ॥७॥

हे अग्ने इह कर्मणि वर्तमानस्त्वं विश्वा आशाः दीदृहि सर्वाः दिशः प्रकाश-
य । कीदृशस्त्वम् अनाधृष्यः पराभवितुमशक्यः । जातवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं
वा यस्मात् । अनिष्टतः न हिसितः केनापि स्तु हिसायां क्षान्तः । विराट् वि-
विधं राजमानः क्षत्रभृत् क्षत्रं बिभर्ति पुञ्जाति । किं च मानुषीः मनुष्यसम्बन्धि-
नीर्भियः जन्मजरामृतिदिन्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्निवर्तयन्सन् शिवेभिः शिवैः शान्ते-
स्तेभिर्ग्य (३.) वृधे वृद्धौ नोऽस्मान्यरिपाहि । वर्धनं वृत् तस्मै वृधे सम्पदादि-
वाद्भावे क्षिप् ॥७॥

बृहस्पते सवितर्बोधयैनं सशितं चित्संतरां सशिशायि ।

वर्धयैनं मरुते सौमगाय विश्वेऽएनमनुमदतु देवाः ॥८॥

हे बृहस्पते हे सवितः एनं यजमानं बोधय कर्माभिज्ञं कुरु । किं च चिद-
प्यर्थे संशितं चित् संशितं शिक्षितमपि संतरामतितरां संशिशायि शिक्षय शांतेः

शयः क्षौ द्वित्वम् हान्दसमभ्यासस्येवम् । किं च मरुते सौभगाय ऐश्वर्याय एनं वर्धय । विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु तृप्ता कृष्टा वा भवन्तु । बृहस्पतिसवितृशब्दाभ्यां सामिधेन्यङ्गभूतोऽग्निरेवोच्यते वाक्यद्वयं वा एकेन बृहस्पतिरुक्तोऽन्येन सविता ॥ ८ ॥

अमुत्रभूयाद्ध यमस्य बृहस्पतेऽभिशस्तेरमुच्चः ।

प्रत्यौरुतामश्चिना मृत्युमस्मादेवानामग्ने भिषज्ञा शचीभिः ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते त्वममुत्रभूयादमुच्चः अमुत्र परलोके भवनममुत्रभूयम् भुवो भाव इति [पा० ३. १. १०७.] कथं परलोकगमनान्मरणात् मुञ्च मरणादन्तेत्यर्थः लकारव्यत्ययः । अथ अथ यत् यमस्य भयं परलोकभयं (४.) नरकपातादि तस्मादपि मुञ्च । किं च अभिशस्तेः अभिशापादपि लोकापवादादपि मुञ्च । देवानां भिषज्ञा भिषज्ञौ अश्चिना अश्चिनौ अस्मात् यजमानान्मृत्युं प्रत्यौरुतां निवर्तयतां कैः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनीप्रकरणस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

उदयं तमसं ॥ १० ॥

व्याख्याता [२०. २१.] ॥ १० ॥

II. ऊर्धा अस्य समिधो भवत्यूर्धा शुक्रा शोचीऽप्यग्नेः ।

द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ ११ ॥

द्वादशाग्नीदेवत्या उत्तिष्ठो विषमपादा अग्नेष्वोऽग्निना दृष्टाः । अग्निः प्रजापति-
त्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता अग्नेयः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो
यत्प्रजापतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः ऊर्धाः देवगामि-
न्यो भवन्ति शोचींषि तेजांस्यपि ऊर्धा ऊर्धानि भवन्ति । कीदृशानि शोचींषि
शुक्रा शुक्राणि शुद्धाशुद्धानि । द्युमत्तमा द्यौः दीप्तिः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति
अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदृशस्याग्नेः सुप्रतीकस्य सुष्ठु
प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्येष सू-
नुरिति श्रुतेः । य ईदृशस्तं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

तनूनपाद्सुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथोऽनक्तु मधा घृतेन ॥१२॥

देवोऽग्निः मधा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गाननक्तु । मधेति नुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः । पथोऽनक्तु इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरऽइति [पा० ६.१.११५.] संध्यभावः । यज्ञे बद्ध घृतमस्तु येन मार्गा घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः । कीदृशो देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः अद्ध्यो वृक्षा ज्ञायते तेभ्योऽग्निरिति अपां पौत्रः । असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणावान् रो मत्वर्थः । विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः ॥१२॥

मधा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसोऽग्ने ।

सुकृदेवः सविता विश्ववारः ॥१३॥

हे अग्ने त्वं मधा स्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याघ्रोषि नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कीदृशस्त्वम् प्रीणानः प्रीणीते प्रीणानः देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरैर्ऋविम्भिराशंस्यते स्तूयते नराशंसः । सुकृत् शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वेन त्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण् सर्वस्य वर्णीयः सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥१३॥

अह्वयमेति शवसा घृतेनेडानो वद्विर्नमसा ।

अग्निः सुचोऽअधरेषु प्रयत्सु ॥१४॥

अयमध्वर्युः अधरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्निमह इति अभ्येति अह्वयिरासुमिति शाकपूणिः [निरु० ५.२८.] । कीदृशः शवसा ज्ञानबलेन ईडानः इड स्तुतौ शानच् तथा वद्विः वद्वति यज्ञभारमिति वद्विः यज्ञनिर्वाहकः । किं कृत्वा घृतेन नमसा अग्नेन हविर्लक्षणेनोपलक्षिताः सुचो जुह्वाद्या गृहीत्वेति शेषः ॥१४॥

स यज्ञदस्य महिमानमग्नेः स ई मन्त्रा सुप्रयसः ।

वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥१५॥

सोऽध्वर्युरस्यग्नेः महिमानं यज्ञत् प्रजतु सिब्बद्धलं लेटि [पा० ३.१.३४.] लेटो ऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३.४.१४.१७.] सूत्रैर्यज्ञदिति वृषम् । सः

ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मद्जनकानि क्वर्वोषि च यज्ञतु ददातु । कीदृशस्याग्नेः
सुप्रयसः प्रयस् इत्यन्ननाम [निघ० २.७.] शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य ।
कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यज्ञतु यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधा-
तमः वसूनां धनानां दातृतमः द्विबन्तात्तमम् ॥ १५ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददत्तेऽग्नेः ।

उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

द्वारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददत्ते धारयन्ति दद दाने धृतौ च ।
अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निव्रतानि ददत्ते । कीदृश्यो द्वारः उरुव्यचसः उरु
विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालाक्षराः । तथा धाम्ना स्थानेन पत्यमा-
नाः पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्थानैरेश्वर्यं कु-
र्वाणाः ऋविज्ञां स्थानानि ददाना इत्यर्थः ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

तेऽस्य योषणे दिव्ये न योनोऽउषासानक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

उषाश्च नक्ता रात्रिश्च उषासानक्ता उषस उषासदिशो द्वन्द्वे ते प्रसिद्धे उषा-
सानक्ता अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्माकमिमं यज्ञमवतां रक्षताम् । कीदृश्यौ ते अ-
स्याग्नेः योषणे भार्ये । तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कीदृशस्याग्नेः योनौ गा-
रुपत्यस्थाने स्थितस्येति शेषः नकारः पादपूर्णाः । कीदृशं यज्ञम् अध्वरम् ध्व कौ-
टिल्ये न धरतीत्यध्वरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रोक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

देव्या होताराऽउर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् ।

कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे देव्या होतारौ अग्निवायू युवां नोऽस्मा-
कं स्विष्टिं शोभनं यज्ञनं कृणुतं कुरुतम् किं च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्ध्वं कृणुतं
देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीची वक्त्रि-
ज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तिम्नो देवीर्बर्हिरेद७ सद्विडा सरस्वती भारती । मही गृणाना ॥ १९ ॥

तिस्रो देव्यः इदं बर्हिःसदन्तु आसीदन्तु हान्दसः सीदादेशाभावः व्यवहृता-
श्चेति [पा° १.४.८२.] आडा सह क्रियापदव्यवधानम् । कास्ता अत आह इडा
पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती युस्थाना । मही मरुती गृणाना स्तु-
वन्तीति विशेषणद्वयं तिसृणाम् ॥ ११ ॥

तत्रस्तुरीपमद्भुतं पुरुनु वष्टा सुवीर्यम् । रायस्पोषं विष्यतु नाभिंमस्मे ॥ २० ॥

वष्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पुष्टिमस्मे अस्माकं नाभिं प्रति विष्यतु
विमुञ्चतु नाभौ मुक्तमुत्सङ्गे पतनोति भावः षोऽन्तकर्मणि ओतः श्यनोति [पा°
७.३.७१.] ओकारलोपः स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति यास्कः । कीदृशं रायः पो-
षम् नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा वेगेन आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम् । अद्भुतं महा-
न्तम् । पुरुनु पुरुषु बद्धेषु क्षियति निवसति पुरुनु सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.
३१.] अमो लुक् क्षियतेरौणादिको दुप्रत्ययः । सुवीर्यं साधु वीर्यं सामर्थ्यं येन
तम् । ईदृशं धनं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वनस्पतेऽवसृजा रराणास्मना देवेषु । अग्निर्हव्यं शमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो हे वनस्पते त-
त्संस्कृतं हव्यमवसृज सुशुखतोऽवाचीनां क्षिप । कीदृशस्त्वम् त्मना आत्मना
देवेषु रराणाः हविर्दानः रा दाने कानच् । मन्त्रेष्वाद्यादिरात्मन इति [पा° ६.४.
१४१.] आलोपः ॥ २१ ॥

अग्ने स्वाहा कृणुहि ज्ञातवेद इन्द्राय हव्यम् ।

विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् ॥ २२ ॥

हे अग्ने हे ज्ञातवेदः ज्ञातप्रज्ञान हव्यमिन्द्राय स्वाहा कृणुहि स्वाहाकारेण
प्रयह । किं च विश्वे देवा इदं हविर्जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

III. पीवोऽअन्ना रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिः ।

ते वायवे समनसो वितस्युर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नियुजते शुक्लं तूपरमालभते इति कुतस्य (5.) पशोः पीवो-

ऽअन्ना रयिवृध इत्याद्याः षट् याज्यानुवाक्याः । द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठ-
दृष्टे । श्रुक्तो हि वायुरिति श्रुतेः श्वेतो वायुः यान्नियुतोऽश्चान् सिषक्ति सेवते ते
नियुतः समनसः सममनस्काः सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्युर्विशेषेण तिष्ठन्ति । की-
दृशान्नियुतः पीवोऽअन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् नकारलोपः प्रकृत्यालःपाद-
मिति [पा० ६. १. ११५.] पीवोऽअन्नानित्यत्र सन्ध्यभावः । तथा रयिवृधः रयिं धनं
वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः सुमेधा शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य । नियुतामभिश्चीः
अश्चानामाश्रयणीयः । एवमश्चयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋविज्ञः विश्वा इत्
विश्चानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रुः कर्माणीति शेषः ॥२३॥

राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम् ।

अथ वायुं नियुतः सश्चत स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥२४॥

इमे रोदसी ग्यावापृथिव्यौ यं वायुं जज्ञतुः उत्पादयामासतुः नु क्षिप्रम् किम-
र्थम् राये धनापोदकवृषाय । धियं सन्नोति ददाति धिषणा वाक् देवी देवं वायुं
धाति धारयति शपो लुक् राये धनाय । रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं विना जगद्भा-
रणाशक्तेर्वायुरुत्पादितः । धिषणोति ऋस्वमार्षम् । अथ अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उ-
त निश्चितं स्वा नियुतो निजाश्चा वायुं सश्चत सश्चले सेवन्ते षच् सेवने पुरुष-
व्यत्ययः । क्व निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहुज-
नाकीर्णे स्थाने । कीदृशं वायुं श्वेतं श्वेतवर्णम् । तथा वसुधितिं वसुनो धनस्य
धितिर्धारणं यत्र तम् धनस्य धारयितारम् ॥२४॥

आपो हृ यदृहृतीर्विश्वमायन्गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।

ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हृविषा विधेम ॥२५॥

द्वे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यदृष्टे प्रथमा ह्यधिका । आपो हृ वाऽइद-
मग्रे सलिलमेवासेति [११. १. ६. १.] ब्राह्मणमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं बो-
ध्यम् । हृ प्रसिद्धौ यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः । कीदृश्य
आपः बृहतीः बृहत्यो महृत्यः बहुलाः । तथा गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः

धारयत्यः अत एवाग्निं जनयन्तीः अग्निरूपं किरण्यगर्भं जनयत्यः उत्पादयिष्यत्यः । ततो गर्भात् संवत्सरोषितात् देवानामसुः प्राणरूप आत्मा लिङ्गशरीररूपो किरण्यगर्भः समवर्तत उदपद्यत । कस्मै प्रजापतिरूपाय देवाय किरण्यगर्भाय कृविषा विधेम कृविर्दन्मः विभक्तियत्ययः विधतिर्दानार्थः ॥ २५ ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदन्नं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।

यो देवेधधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय कृविषा विधेम ॥ २६ ॥

चिदप्यर्थः यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना (६.) आपः विभक्तियत्ययः अपः पूर्वी-
क्ताः पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृशीः दन्नं कुशलं प्रजापतिं दधानाः । यज्ञं ज-
नयन्तीः यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री प्रजा उच्यते सृष्टिकर्त्रीरित्यर्थः । यश्च देवेधधि अधि-
कः एको मुख्यो देव आसीत् । तस्मै देवाय कृविर्दन्मः ॥ २६ ॥

प्र याभिर्यासि दाश्चांसमहो नियुद्विर्वायविष्टये दुरोणे ।

नि नो रयिं सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्वं च राधः ॥ २७ ॥

हे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । हे वायो त्वं याभिर्नियुद्विरश्वाभिः कृवा
इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं दाश्चांसं कृविर्दत्तवत्तं यज्ञमानमहं अभि-
मुखं प्रयासि गहसि निपातस्य चेति [पा० ६. ३. १३६.] संहितायामहो इति दीर्घः
व्यवहृताश्चेति [पा० १. ४. ८२.] प्रेण यासीत्यस्य व्यवधानं ताभिर्नियुद्विरागत्य नो
ऽस्मभ्यं रयिं धनं नियुवस्व देहि नियौतिर्दानार्थः व्यत्ययेन शप्रत्ययः । कीदृशं
रयिं सुभोजसं सुष्ठु भुज्यतऽइति सुभोजास्तम् भुजेरमुन्प्रत्ययः । किं च वीरं पुत्रं
गव्यं गोसम्बन्धि अश्वमश्वसम्बन्धि गोऽश्वरूपं राधः धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

आ नो नियुद्विः शतिनीभिर्ध्वरुं सकृस्त्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् ।

वायोऽस्मिन्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २८ ॥

हे वायो नियुद्विरश्वाभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुपयाहि । कीदृशीभिः शतिनी-
भिः सकृस्त्रिणीभिः शतं सकृस्त्रं च संख्या यासां ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणो श-
क्ता इति भावः । एतय चास्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व । अथ पादेन

ऋविज आरु हे ऋविजः स्वस्तिभिः कल्याणैर्युग्ं नोऽस्मान्यात रक्षत ॥ २८ ॥

नियुत्वान्वायवागक्षयः शुक्रोऽग्रयामि ते । गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

षडृचो वायुदेवत्याः वायव्येष्टकापशुपत्ते वपादीनां याज्यानुवाक्यावेन नियुक्ताः आद्या गायत्री गृत्समदृष्टा । हे वायो यतः सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति त्वं गत्वा गमनशीलोऽसि तृन्नन्त आयुदात्तत्वात् अतो नियुत्वानश्चावान् सन् आगहि आगह शपो लुक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति अग्रयामि अयतु प्राप्नोतु लंकारपुरुषव्यत्ययः (७.) । शुक्रादिग्रहाणां पात्रं त्वमेवेति भावः ॥ २९ ॥

वायो शुक्रोऽग्रयामि ते मधोऽग्रं दिविष्टिषु ।

आयाहि सोमपीतये स्यार्हो देव नियुत्वता ॥ ३० ॥

अनुष्टुप् पुरुमीठाजमीढदृष्टा हे वायो शुक्रो ग्रहः त्वमग्रयामि आगहतु । कीदृशः शुक्रः दिविष्टिषु मधः अग्रं द्यौरिष्यते प्रार्थ्यते याभिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तेः मधः मधुनो रसस्याग्रं सारभूतः यज्ञरसेषु शुक्रो ग्रहः सारभूत इत्यर्थः । किं च हे देव वायो नियुत्वता अश्वावता रथेन आयाहि आगह किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय कीदृशस्त्वं स्यार्हः स्पृहायोग्यः यजमानादिभिः स्पृहणीयः ॥ ३० ॥

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साकं गन्मनसा यज्ञम् । शिवो नियुद्धिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

हे गायत्री । वायुः शिवाभिः कल्याणरूपाभिः नियुद्धिरश्वाभिः कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन् गह्तु । कीदृशः अग्रेगाः अग्रे गह्यग्रेगाः विडुनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६.४.४१.] आकारः । यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयते तुष्यति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागहि । नियुत्वान्सोमपीतये ॥ ३२ ॥

हे वायो ये ते तव सहस्रिणाः सहस्रसंख्याका रथासः रथाः तेभिस्ते रथैः आगहि आगह किमर्थं सोमपानाय । कीदृशस्त्वं नियुत्वान् अश्वायुक्तः नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ० १.१५.] ॥ ३२ ॥

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विंशती च ।

तिसृभिश्च वरुसे त्रिंशता च नियुद्धिर्वायविरु ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

त्रिष्टुप् अनयञ्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्वा निज्ञा भूतिः समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते हे वायो एकया दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णाः तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्धिः अश्वाभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि वरुसे ता तानि पात्राणि इरु यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ३३ ॥

तव वायवृतस्पते वष्टुर्जामातरद्भुत । अवाऽस्यावृणीमहे ॥ ३४ ॥

गायत्री व्यश्चदृष्टा । हे वायो हे ऋतस्पते सत्यस्य पालक ऋतस्य पतिपरे सुडागमः । हे वष्टुर्जामातः आदित्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादित्यस्य जामाता । हे अद्भुत आश्चर्यरूप तवावांसि अन्नानि वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

IV. अभि त्वा श्रूर नोनुमोऽदुग्धा-इव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्युषः ॥ ३५ ॥

वृरुतीसतोवृरुतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्यम् । रथन्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः । नान्योऽध्वर्योर्गायेदित्यध्वर्योर्गानं विहितम् । अतः साम्नां योनय ऋचः पठ्यन्ते तत्रैन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । हे श्रूर हे इन्द्र वयं त्वा त्वामभिनोनुमः अभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः नु स्तुतौ यद्भुगन्तम् । तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा गावो वत्सान्स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् जगतो जङ्गमस्येशानं प्रभुम् स्वर्दशं स्वः पश्यतीति स्वर्दक् तम् यद्वा स्वः आदित्य-इव दृश्यते स्वर्दक् तस्युषः स्यावरस्य ईशानम् विश्वनियन्तारमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न त्वावाँ३॥ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न ज्ञातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तौ मधवन्निन्द्र वाजिनौ गव्यन्तस्त्वा रुवामहे ॥ ३६ ॥

हे मधवन् धनवन् हे इन्द्र दिवि भवो दिव्याः पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् वत्सदशोऽन्यो नास्तीति शेषः न च ज्ञातः न जनिष्यते उत्पत्स्यते । वत्सदशो

ऽस्तीति त्वावान् सादृश्यार्थे वतुप्रत्ययः । अतो वयं त्वा त्वां ह्वामहे । कीदृशा वयम् अद्यापन्तः अद्यान्कामयमानाः अद्याधस्यादिति [पा० ७. ४. ३७.] क्यचि आ-
त्वम् ततः शतृप्रत्ययः । वाजिनोऽन्नवन्तः ह्विर्युताः । गव्यन्तः गा इहन्ति गव्यन्तः
गोकामाः । गवाश्चान्देहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

त्वामिद्धि ह्वामहे सातौ वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेधिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ ३७ ॥

ऋद्धयमैन्द्रः प्रगाथः शम्युदृष्टः बृहत्साम्नो योनिः अध्वर्योर्गानस्योक्तेः आद्या बृ-
हती द्वितीया सतोबृहती बृहदुत्तरे पक्षे इति श्रुतेः । हे इन्द्र कारवः कर्तारः
यज्ञानाम् नरः ऋविज्ञो वयं त्वमेव ह्वामहे आह्वयामः इत् एवार्थे हि निश्चये ।
किंनिमित्तम् वाजस्यान्नस्य सातौ लाभनिमित्तम् वृत्रेषु शत्रुषु शत्रुघातनिमित्तम्
काष्ठासु दिक्षु दिग्विजयनिमित्तम् । कीदृशं त्वां सत्पतिं सतां पालयितारम् श्रुति-
स्मृत्युक्ताचाररता निषिद्धत्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते । तथा अर्वतः अश्वप्राप्तिनिमित्तं
च विभक्तिव्यत्ययः । त्वांशब्दावृत्तिरादरार्था ॥ ३७ ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रकृस्त धृक्षुया मरु स्तवानोऽग्रदिवः ।

गामश्च रथ्यमिन्द्र संकिर् सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ ३८ ॥

हे चित्र आश्चर्यकारिन् हे वज्रकृस्त वज्रं कृस्ते यस्य हे अग्रदिवः अद्रयोऽज्ञेय-
त्वेन सतीत्यद्विवान् तत्सम्बुद्धिः मतुवसोरिति [पा० ८. ३. १.] रुवम् हे इन्द्र स
त्वं नोऽस्मभ्यं गामश्च च संकिर् देहि सम्पूर्वः किरतिर्दानार्थः । कीदृशमश्चम् रथ्यं
रथे साधुं रथवहनसमर्थम् । कीदृशस्त्वम् धृक्षुया प्रागल्भ्येन मरुः मरुसा तेजसा
च स्तवानः स्तूयमानः । धृषेः क्रुः ततो विभक्तिर्यदेशः धृक्षुना धृक्षुवेन भावप्रधा-
नो निर्देशः । मरुः विभक्तिलोपः । स्तवान् इत्यत्र विकर्णाव्यत्ययः । कथमिव
वाजं न वाजमिव न इवार्थे यथा जिग्युषे जितवन्तेऽद्याय हस्तिने वा यथा सत्रा
त्राणां त्रा रक्षणम् तत्सहितं वाजमन्नं यवं यथा ददति तथास्मभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

कया नश्चित्र आभुवद्वृती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया कृता ॥ ३९ ॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसाम्नो योनिः वामदेव्यमा-
त्मन्निति श्रुतेः अत्या पादनिचृत् (८.) सप्ताक्षरत्रिपादा । पूर्वऽर्चः (९.) इन्द्रपदम-
नुषञ्जनीयम् । इन्द्रः कया उती ऊत्या अवनेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्मा-
कं सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा वृता वर्ततऽइति वृत्
तया वृता वर्तमानया शचिष्ठया अतिशयेन शची शचिष्ठा तया अतिशयवत्या
यागक्रिययास्माकं सखा भवति । शचीति कर्मनाम तत इष्टन्प्रत्ययः । कीदृश
इन्द्रः चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धतऽइति सदावृधः इगुपधेति
[पा० ३. १. १३५.] कप्रत्ययः सदा वर्धमानः । उती तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलु-
गिति [पा० ७. १. ३१.] पूर्वसवर्णः । आभुवत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३.
४. १७.] तिप् इलोपः शपश्छान्दसे डिच् धातोरुवङुदेशः [पा० ६. ४. ७७.] ॥ ३१ ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढा चिदरुजे वसु ॥ ४० ॥

हे इन्द्र अन्धसोऽन्नस्य सोमद्रव्यस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत् माद्यति मत्तं
करोति मदी रुर्षे लेटोऽडाटाविति [पा० ३. ४. १४.] अडागमः सिब्बुल्लं लेटी-
ति [पा० ३. १. ३४.] सिप्प्रत्ययः तिप् इलोपः । कीदृशः मदानां मंहिष्ठः (१०.) म-
दयन्ति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि रुर्वीषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः
अत्यन्तमदजनकः मंहि कालौ चुरादिः मंहयति द्योतते मंही अत्यन्तं मंही मंहि-
ष्ठः यद्वा मंहि वृद्धौ भ्रादिः मंहते वर्धते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । येनांशेन
मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि वसु वसूनि धनानि कनकादीनि तमारुजे रुजो
भङ्गे पुरुषपदव्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं भनन्ति भङ्क्ता-भङ्क्ता ददासीत्य-
र्थः ॥ ४० ॥

अभी षु णः सखीनामविता ङरितृणाम् । शतं भवास्यूतये ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र त्वमूतयेऽवनाय पालनाय सु सुष्ठु सम्यक् अभि आभिमुख्येन शतं
भवासि भवसि आडागमः शतशब्दो बहुवाची बहुद्रव्यो भवसि पालनाय ना-
नाद्रपाणि दधासीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्राणां ङरितृणां स्तोतृणां नो
ऽस्माकमृत्विजामविता पालयिता । संहितायामभीत्यस्य दीर्घः । सुज इति [पा०

८.३.१०७.] सुशब्दस्य षत्वम् । नञ् धातुस्योरुषुभ्य इति [पा० ८.४.२७.] पुशब्दा-
त्परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

यज्ञा-यज्ञा वोऽग्रये गिरा-गिरा च दक्षसे ।

प्र-प्र वयममृतं ज्ञातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ ४२ ॥

तृचः प्रगाथः अग्रियः शम्युदष्टः यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनिः । यज्ञायज्ञियं पुरु-
मिति श्रुतेः । द्वे बृहत्या तृतीया सतोबृहती । यज्ञा-यज्ञा वीप्सायां द्विवम् सप्त-
म्येकवचनस्याकारः । व इति द्वितीयाबद्धवचनमेकवचनार्थे यज्ञमानविषयं वा ।
अग्रये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयैकवचनार्थे । गिरा-गिरा वीप्सायां द्विवम् । चः पा-
दपूरणः । दक्षसे चतुर्थी द्वितीयार्थे । प्र-प्र समुपोदः पादपूरणः इति [पा० ८.१.६.]
द्विवम् तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्धः । वयमिति प्रथमाबद्धवचनमेकव-
चनार्थे । तथा चैव योजना । यज्ञे-यज्ञेऽनेकयज्ञेषु गिरा-गिरान्ययान्यया स्तुत्या
वः त्वाम् यद्वा वो गुष्माकमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि शंस स्तुतौ लुङ् अउभाव
आर्षः । कोदशमग्निं दक्षसम् दक्षतेरुत्साकार्यस्य धातोरसुन्प्रत्ययः दक्षते उत्सकृते
दक्षाः तम् उत्साहिन्तम् यद्वा दक्ष इति बलनाम अलनीतिमत्वर्थं द्रष्टव्यम् दक्षसं
बलवत्तम् । अमृतमरणधर्माणम् । ज्ञातवेदसम् ज्ञातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मा-
त्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्ठादुपचारादुपमाधीयः मित्रं न मित्रमिव
यथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति तद्वदग्निं स्तुमरुः इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

पाहि नोऽग्र्येऽएकया पाक्षुः द्वितीयया ।

पाहि गीर्भिस्तिसृभिर्वज्रा पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ४३ ॥

भर्गदृष्टा । हे अग्रे हे ऊर्जा पते अन्नानां पालक हे वसो वासयितः यद्वा
लुप्तमत्वर्थं द्रष्टव्यम् हे वसो वसुमन् धनवन् एकया गिरा इति पदस्यानुषङ्गः ए-
कया गिरा ऋत्नक्षणाया तृतीयानिर्देशात्स्तुतः सन्निति वाक्यशेषः नोऽस्मान्पाहि
रक्ष । उत अपि च द्वितीयया यजुर्लक्षणाया स्तुतः सन् पाहि । तिसृभिर्गीर्भिः
ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतसृभिः ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभिः
स्तुतो नः पाहि गद्यपद्यकाव्यादिद्वया चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

ऊर्जी नपात७ स हिनायमस्मयुर्दाशेम कृव्यदातये ।

भुवद्वाज्ञैषविता भुवद्बुधऽउत त्राता तनूनाम् ॥ ४४ ॥

यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो ऊर्जी नपातमयां पौत्रमग्निं स त्वं हि न हिनु तर्पय (11.) हि गतौ वृद्धौ स्वादिः लोट् उलोपश्छान्दसः ऊर्कशब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षा ज्ञायन्ते तेभ्योऽग्निरित्ययां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्मयुः अस्मानिहति अस्मयुः क्याच्छन्दसीति [पा० ३.२.१७०.] उपत्ययः अतो कृव्यदातये कृविषो दानस्य दाशेम संकल्पयामः दाशु दाने अत्र संकल्पार्थः । यतोऽयं वाज्ञे-घनेषु अविता रक्षिता भुवत् भवति वृधे वृद्धौ च भुवत् भवति उतापि च त-नूनां शरीराणां त्राता रक्षिता भवति बह्वचनं भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरन्नतनुरक्षिता वर्धयितास्मान्कामयतेऽतो कृविर्दानाय तं संकल्पयामः ॥ ४४ ॥

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ।

उषसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासास्ते क-ल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ता७ संवत्सरस्ते कल्पन्ताम् ।

प्रेत्याऽएत्यै सं चाञ्च प्र च सारय ।

सुपर्णाचिदसि तथा देवतयाङ्गिरस्वद्बुधवः सीद ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्यंक्षराणि एको व्यूहः ततः शतान्नरा-भिकृतिश्छन्दः । चित्याग्निरभिर्मर्शने विनियोगः । पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यन्नं प्रजा-पतिमिति [ज्यो० १.१.] ज्योतिःशास्त्रोक्तमिहोच्यते । हे अग्ने त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषणः पञ्चसं-वत्सरात्मकयुगत्रयोऽसीत्यर्थः युगं भवेद्वत्सरपञ्चकेनेति (12.) ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । तस्य ते तव उषसः प्रातःकालादयः कालविशेषाः संगवमध्याह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवय-क्त्वेन कृता भवन्तु । संवत्सरश्च उपलक्षणम् संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम् ।

क्रियावृत्तिरादरार्था । किं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगमनाय च समञ्च संकुच प्रसारय च स्विह्या संकोचविकासौ कुर्विति भावः । किं च सुपर्णाकारेण चित्-
त्वात्सुपर्णाचिदसि । तथा देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-इव
प्राणा-इव ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ ॥४५॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । सप्तविंशोऽयमध्याय आग्निको विरतो
ऽधुना ॥२७॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १-६ [सुवीरुं २०] ॥१-६॥ ७ [विरालंघे - शिवाभिरुग् -] - १०
॥७-१०॥ ॥

II. ॥ ११-१४ [धृतेन । इलानो] - ११ [इला] - २० [सुवीरुम् ।] - २२ ॥११-२२॥ ॥

III. ॥ २३. २४ ॥२३. २४॥ ३१ ॥२५॥ २७ [वायुङ्गुष्टये] ॥२६॥ ३२
॥२७॥ ३३ [वायुङ्गुह] ॥२८॥ २१ [वायुङ्गागं] ॥२९॥ ३० ॥३०॥
२८ ॥३१॥ ३४ [वायुङ्गुतस्यते] ॥३२॥ ॥

IV. ॥ हिरण्यगर्भः [१३.४] । येन द्यौरुग्रा [३२.६] ॥३३॥ यं क्रन्दसी [३२.
७] ॥३४॥ २५ ॥३५॥ २६ । मा मा ह्रिंसी° [२७.१०२.] । प्रजापते
न [२३.६५. - विद्या ज्ञातानि -] ॥३६॥ ॥

V. ॥ अग्न्यागूष्णि [११.३८.] ॥३७॥ अग्ने पर्वस्व [८.३८a] ॥३८॥ अ-
ग्निर्मृषिः [२६.१a] ॥३९॥ ३५-४२ ॥४०-४७॥ ४४ ॥४८॥ ॥

VI. ॥ ४५ - रस्ते कल्पताम् ॥४१॥ ४५ प्रेत्याऽएत्ये - सीद ॥५०॥ ॥

षलनुवाकेषु पञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२१॥ ॥

I. कृता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्यदे नाभा पृथिव्या अधि ।

दिवो वर्ष्मन्समिध्यतऽओजिष्ठचर्षणीसहो वेवाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः । इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अ-
नुक्रमणायाम्] अयमध्यायः सौत्रामणीसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरेन्द्रवायोधस्यो-
राद्यन्तपञ्चोः प्रयाजानुयाजप्रेषद्वयः ततश्च प्रजापत्यश्चिन्मरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषयः ।
आद्येऽनुवाके एकादशैन्द्रपशोः सम्बन्धिन आप्रीदेवताः समित्तनूनपादित्यादिदे-
वताकाः प्रयाजानां प्रेषाः होता यज्ञत्समिधेन्द्रमित्यादयो होता यज्ञदिन्द्रमित्य-
न्ताः [क° ११.] । अथ मन्त्रार्थः आर्षी त्रिष्टुप् । देव्यो होता समिधा समित्काष्ठेन
हविर्भूतेन समिधाप्रीदेवतया सहितं वा इन्द्रं यज्ञत् यजतु । य इन्द्रः त्रिषु स्था-
नेषु समिध्यते दीप्यते प्रथमम् इडः पृथिव्याः पदे यजनीये प्रदेशे अग्न्यात्मना
समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्याः नाभौ पृथिवीशब्देनान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये
विद्युदात्मना समिध्यते अधि उपरि । तृतीयम् दिवो वर्ष्मन् स्वर्गस्य वर्ष्मणि
वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिध्यते । कीदृशः चर्षणिसहोमोजिष्ठः चर्षणयो
मनुष्यास्तान्सहोभिवन्ति चर्षणिसहो मनुष्याभिभावुकास्तेषां मध्ये ओजस्वि-
तमः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः इष्टानि परे विन्मतोर्लुगिति [पा° ५.३.६५.] विनो
लुकि ढिलोपे ओजिष्ठ इति रूपम् । संहितायां चर्षणिशब्दस्य दीर्घः । एवंविध
इन्द्रः आज्यस्य वेतु घृतं पिबतु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ ॥१॥

होता यज्ञत्तनूनपातमूतिभिर्जितारुमपरजितम् ।

इन्द्रं देवऽस्वर्विदं पृथिभिर्मधुमत्तमैर्नराशसेन तेजसा वेवाज्यं ॥२॥

अतिजगती । नराशसेन देवेन युतं तनूनपातमिन्द्रं च देवं होता यजतु के-
पृथिभिः पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यज्ञमाना यैस्ते पन्थानो हवींषि तैः । कीदृशेः उ-
तिभिः अवन्ति तर्पयन्ति ते ऊतयस्तेः ऊतियूतीत्यादिना [पा° ३.३.१७.] कर्तरि
निपातः तथा मधुमत्तमैः मधुर्मधुरस्वादोऽस्ति येषु ते मधुमत्तः अत्यन्तं मधुमत्तो
मधुमत्तमाः तैः । कीदृशमिन्द्रं जेतारं शत्रूणाम् अपराजितं केनापि न पराभूतम्
स्वर्विदं स्वः स्वर्गं वेत्ति स्वीयं ज्ञानाति स्वर्वित् यद्वा स्वः स्वर्गं विद्यते स्वर्वि-
त्तम् विद सत्तायाम् । कीदृशेन नराशसेन तेजसा तेजस्विना । एवं देवद्वययुत

इन्द्रः आज्यस्य वेतु । शेषं पूर्ववत् । अत्र तनूनपान्नराशंसावेकत्र प्रयाज्ञे पठिता-
वित्युभयधानयं प्रयाज्ञः ॥२॥

होता यज्ञदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्यम् ।

देवो देवैः सवीर्यो वज्ररुस्तः पुरंदरो वेवाज्यं ॥३॥

ब्राह्मो उल्लिक् । होता इडाभिः प्रयाज्ञदेवताभिः सह इन्द्रं यजतु । कीदृश-
मिन्द्रम् ईडितम् ऋविग्भिः स्तुतम् आजुह्वानमाहूयमानम् यजमानैः देवानाहूयन्तं
वा । अमर्त्यममरणार्थमाणम् । ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कीदृशो देवः स-
वीर्यः समानं वीर्यं यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । व-
ज्ररुस्तः वज्रं रुस्ते यस्य । पुरंदरः पुरं शत्रूणां नगरं दारयति पुरंदरः । उक्तम-
न्यत् ॥३॥

होता यज्ञद्वर्हिषीन्द्रं निषद्वरं वृषभं नर्यापसम् ।

वसुभी रुद्रेरादित्यैः सयुग्भिर्बर्हिरासद्वेवाज्यं ॥४॥

आर्षी त्रिष्टुप् । बर्हिषि प्रयाज्ञदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता यजतु कीदृशमिन्द्रं
निषद्वरं निषोदति निषद उपवेष्टारः तेषां वरं श्रेष्ठम् वृषभं वर्षितारम् नर्यापसं
नरेभ्यो यजमानेभ्यो हितं नर्यमयः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां हितकारि-
णम् । स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः सहितः बर्हिरासदत् आ-
सीदतु आज्यस्य वेतु च । कीदृशैर्वस्वादिभिः सयुग्भिः सह युञ्जति ते सयुजः तैः
समानयोगैः ॥४॥

होता यज्ञदोजो न वीर्यं सहो द्वार इन्द्रमवर्धयन् ।

सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो द्वार इन्द्राय मोहुषे व्यक्त्वाज्यं ॥५॥

अतिजगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाज्ञदेवा इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्यं सह-
आवर्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्यं शारीरं बलं सहो मनोबलम् ता द्वारो हो-
ता यजतु । ताश्च द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन्यज्ञे आ-
ज्यं व्यक्तुं पिबन्तु च । कीदृश्यो द्वारः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु

ताः विवृतवादित्यर्थः । ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायामृतशब्दस्य दीर्घः ।
इन्द्राय कीदृशाय मीढुषे मेरुति मीढ्वान् तस्मै सेक्ते द्वासतो निपातः ॥५॥

होता यज्ञदुषेऽइन्द्रस्य धेनू सुदुधे मातरौ मही ।

सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्धतां वीतामाज्यं ॥६॥

आर्षी त्रिष्टुप् । उषे अत्र पूर्वपदलोपः होता उषे नक्तोषे यज्ञतु ते च तेज-
सा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिवतां च । तत्र दृष्टान्तः सवातरौ न न इवार्थे
समानो वाता वत्सरो ययोस्ते सवत्सरौ एकशिमुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते
तथेन्द्रं वर्धयताम् कीदृश्यौ उषे इन्द्रस्य धेनू धेनुतस्ते धेनू प्रीणयित्री । सुदुधे
सुष्ठु दुग्धस्ते सुदुधे दुग्धं पूरयन्त्यौ । मातरा मातरौ विभक्तेराकारः मातृवत्पा-
लिके । मही मक्ष्यौ मक्ष्यौ विभक्तिलोपः ॥६॥

होता यज्ञदैव्या होतारा भिषज्ञा सखाया कृविषेन्द्रं भिषज्यतः ।

कवी देवौ प्रचेतसाविन्द्राय धत्त इन्द्रियं वीतामाज्यं ॥७॥

अतिजगती । दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमस्तौ होता यज्ञतु यौ
च कृविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकित्सतः भिषज्ञं रुग्णये कण्डादिभ्यो यक् । इन्द्राय
इन्द्रियं वीर्यं धत्तः च तौ आज्यं वीताम् । कीदृशौ भिषज्ञा भिषज्ञौ चिकित्साकु-
शलौ । सखाया सखायौ अन्योन्यं स्नेहवन्तौ । कवी क्रान्तदर्शनौ देवौ दीप्यमा-
नौ । प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ ॥७॥

होता यज्ञतिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपस इडा सरस्वती भार-
ती महीः ।

इन्द्रपत्नीकृविष्मतीर्व्यत्वाज्यं ॥८॥

ब्राह्मी अनुष्टुप् भेषजं भेषजत्रया ये त्रयो लोकास्तान् इडा सरस्वती भार-
तीति तिस्रो देवीश्च होता यज्ञतु ताश्चाज्यं व्यन्तु नकारश्चार्थे । कीदृशास्त्रयः
त्रिधातवः त्रयोऽग्निवायुसूर्या धातवो धर्तारो येषां ते । अपसः अपस्विनः कर्म-
वन्तः शीतोत्प्लावतवर्षादीनि लोकानां कर्माणि । कीदृश्यस्तिष्ठः महीः मक्ष्यः ।

इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पत्न्यः पालयिष्यः । रुविष्मतीः रुविर्विद्यते यासां ताः ॥ ८ ॥

होता यज्ञश्चष्टारमिन्द्रं देवं भिषजं सुयज्ञं धृतश्रियम् ।

पुरुषं सुरेतसं मधोनमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वेवाज्यं ॥ ९ ॥

अतिजगती । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं त्वष्टारम् इन्द्रम् इ-
दि परमैश्वर्यं ईश्वरं प्रभुम् । देवं दातारम् । भिषजं रोगनिवर्तकम् । सुयज्ञं सुष्ठु
इज्यते स सुयज्ञस्तम् साधु यष्टव्यम् । धृतश्रियं धृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् आ-
ज्यरुविष्का हि प्रयाजाः । पुरुषं पुत्राणि बहूनि तृपाणि यस्य तम् । सुरेतसं
शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम् । मधोनं मधवत्तं धनवत्तम् । स त्वष्टा इन्द्राय इ-
न्द्रियाणि वीर्याणि दधत् सन् आज्यं वेतु ॥ ९ ॥

होता यज्ञद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं धियो ज्ञोष्टारमिन्द्रियम् ।

मधो समञ्जन्यथिभिः सुगेभिः स्वदाति यज्ञं मधुना धृतेन वेवाज्यं ॥ १० ॥

शक्वरी । होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं वनस्पतिं शमितारम्
उलूखलादिद्वयेण रुविषां संस्कर्तारम् । शतक्रतुं शतं क्रतवः कर्माणि यस्य तं
बहुकर्माणम् । धियो ज्ञोष्टारं बुद्धेः सेवितारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो कृतं वी-
र्यद्वयं वा । स त्वष्टा (13.) मधो मधुना स्वादुना धृतेन समञ्जन् यज्ञं समञ्ज-
न्सन् सुगेभिः सुगैः सुगमनैः पथिभिर्मार्गैः मधुना स्वादुना धृतेन युतं यज्ञं स्वदा-
ति देवान्प्रापयति स्वदातिः (14.) प्रापणार्थः स आज्यं वेतु । सुखेन गम्यते येषु
ते सुगाः सुदुरोरधिकरण इति [पा० ३. २. ४८. वा० ३.] गमेर्उप्रत्ययः ॥ १० ॥

होता यज्ञदिन्द्रं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानां स्वाहा
स्वाहाकृतीनां स्वाहा रुव्यसूक्तीनाम् ।

स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य व्यत्तु होतर्यज्ञं ॥ ११ ॥

शक्वरी । होता इन्द्रं यजतु । स्वाहाकारेणाज्यस्य देवान्यजतु । स्वाहाकारि-
णा मेदसो देवान्यजतु । स्वाहाकारेण स्तोकानां सोमविन्दूनां देवान्यजतु । स्वा-
हाकारेण स्वाहाकृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहाकारे-

णा हव्यसूक्तीनां हव्यसम्बन्धिसुवचनानां देवान्यजतु । स्वाहाकारेणाज्यपा देवाः
प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः इन्द्रश्चाज्यं व्यत्तु पिवत्तु ॥११॥

II. देवं बर्हिर्इन्द्रो सुदेवं देवैर्वीरिवत्स्तीर्णं वेद्यामवर्धयत् ।

वस्तोर्वृतं प्राक्तोर्भृतं राया बर्हिष्मतोऽत्यगादसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ

॥१२॥

एकादश ऐन्द्रपशोः सम्बन्धिन एवानुयाजप्रेषाः । देवता बर्हिःरादयः ॥ अति-
जगती । मैत्रावरुणो वदति । बर्हिः देवं बर्हिःसंज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत्
पुक्षाति किम्भूतं बर्हिः सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । तथा देवैः दा-
तृभिः ऋविग्भिः वीरवत् वीरयुतम् । वेद्यां स्तीर्णमाह्लादितम् । वस्तोररुनि वृतं
लूनम् धातूनामनेकार्थत्वात् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण धृतम् वस्तोरक्तोरित्य-
व्ययद्वयं क्रमादरुनिशावाचकम् । यत् बर्हिः राया हविर्लक्षणेन धनेन बर्हिष्म-
तः बर्हिषा युक्तानन्यान्यागानत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् बर्हिः
वसुवने वसुवननाय धनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय
यज्ञमानगृहे निखननाय वेतु आज्यं पिवतु । वसुवने वसुधेयस्येति सप्तमीष-
ष्ठौ चतुर्थर्थः । हे मनुष्यकोतः त्वमपि यज्ञ । एवमग्रेऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्ये-
यः ॥१२॥

देवीर्द्वार इन्द्रो संघाते वीडूरीरामन्नवर्धयन् ।

आ वत्सेन तरुणेन कुमारिणा च मीवतापार्वीणा रेणुककाटं नुदन्तां व-
सुवने वसुधेयस्य व्यत्तु यज्ञ ॥१३॥

एकाधिका शक्वरी । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः । यद्वृत्ति नियता भवन्ति ऋवि-
जो यत्रेति याम कर्म यमेरनिणप्रत्ययो वृद्धिश्च सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या
द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः संघाते देहलीकपाटद्वारशाखागल्ता-
दिसमूहे सति वीडूरीः वीडूव्यः दृढाः संघातं विमा न द्वारां दृढत्वं स्यात् । ता
द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् काटः कूपः कुत्सितः काटः ककाटः रेणुभिः कृत्वा

ककाठो रेणुककाठः तम् अपनुदत्तां निवर्तयन्तु । किमित्यतो विशेषणे । कीदृशं कूपं वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ अभिमुख्येन अर्वाणाम् अर्यते गम्यते यत्रेत्यर्वा तम् ॥ गतावित्यतोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा० ३. २. ७५.] वनिप्रत्ययः । कीदृशेन मीवता मीञ् हिंसायां मयनं मीः क्षिप् मीरस्यास्ति मीवान् तेन हिंसाशीलेन । हिंसाशीलाश्चञ्चला उच्चलन्तो वत्साः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं कूपमपनुदेत्यर्थः उपलक्षणमेतत् यज्ञप्रज्ञाविघ्नकराणि कूपादीनि मार्गादपनयत्वित्याशयः । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

देवीऽउषासानक्तेन्द्रं यज्ञे प्रयत्युद्धेताम् ।

देवीर्विशः प्रायासिष्टाऽ सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ ॥ १४ ॥

ब्राह्मी उल्लिक् । उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता समासे उषःशब्दस्य उषासादेशः । अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमद्धेतामाहूतवत्यौ । प्रैति प्रयन् प्रपूर्वादिणाः शतृ । ये च देवीः देवसम्बन्धिनीर्विशः प्रज्ञाः प्रायासिष्टां प्रगतवत्यौ यातेर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्यादयो देवप्रजाः । ते च वीतां पिवताम् कीदृश्यौ सुप्रीते अतितुष्टे सुधिते सुतरां हिते ॥ १४ ॥

देवी ज्ञोष्ट्री वसुधिते देवमिन्द्रमवर्धताम् ।

अथाव्यन्याथा द्वेषाऽस्यान्या वृक्षद्वसु वार्याणि यज्ञमानाय शिञ्जिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ ॥ १५ ॥

एकाधिकातिज्ञगती । ज्ञोष्ट्री जुषेते ते ज्ञोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ वसुधिते वसुनो धनस्य धितिर्धारणं याभ्यां ते द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यः [निरु० १. ४१.] । ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम् तयोर्मध्ये अन्या एका अथानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावि हरीकरोति यौतेश्चिण् लकारव्यत्ययः । अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भोगयोग्यानि वसु वसूनि धनानि आवक्षत् अवहति । कीदृश्यौ ते शिञ्जिते विदितवेद्ये तद्वृक्षे । ते वीताम् ॥ १५ ॥

देवीऽऊर्जाहुती दुधे सुदुधे पयसेन्द्रमवर्धताम् ।

इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिः सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नव-
मधातामूर्जमूर्जाहुतीऽऊर्जयमाने वसु वार्याणि यज्ञमानाय शिञ्जिते वं ॥१६॥

विकृतिः । अधस्तनमल्लोक्तो देवताविकल्पः । देवी देव्यौ पूर्वप्रेषोक्ते पयसा
दुग्धेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् हृन्दस्युभयथेति [पा° ३. ४. ११७.] शप आर्धधातुक-
वाप्तिचो लोपः । कीदृश्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जा बलं तद्युक्ता आहुतिराह्वानं ययो-
स्ते । दुधे दुग्धस्ते दुधे दुहः कब्धश्चेति [पा° ३. २. ७०.] कप् घादेशश्च दोग्ध्यौ अ-
नयोरनु सम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा अनुसम्भुज्जतऽइति श्रुतिः । सुदुधे साधुदोहने ।
तयोर्मध्ये अन्या एका इषमन्नमूर्जं दध्यादि च वक्षत् वरुति यज्ञमानाय । अन्या
द्वितीया सग्धिं सपीतिं च वक्षत् समाना ग्धिर्भाजनं सग्धिः ताम् समाना पीतिः
सपीतिः पुत्रादिभिः सह पानभोजने वरुति । ये देव्यौ नवेनान्नेन पूर्वं पुराणम-
न्नमधाताम् पुराणेनान्नेन नवमन्नमधाताम् यज्ञमानाय वार्याणि वसु वसूनि चा-
धाताम् अन्नं धनं चाक्षयं कृतवत्यावित्यर्थः । कीदृश्यौ दयमाने उक्त्यौ कृपय-
त्यौ वा । ऊर्जाहुती ऊर्जा युता आहुतिर्होमो ययोस्ते । ऊर्जं रसमूर्जयमाने वर्ध-
यत्यौ । शिञ्जिते तच्चक्षे । ते वीतां पिवताम् ॥१६॥

देवा देव्या ह्योतारा देवमिन्द्रमवर्धताम् ।

ह्यताघशंसावाभाष्टी वसु वार्याणि यज्ञमानाय शिञ्जितौ वसुव ॥ १७ ॥

अतिज्ञगती । एकः पार्थिवोऽग्निः अन्यो मध्यमः । देवा देवौ देव्या देव्यौ
ह्योतारौ इन्द्रं देवमवर्धताम् यज्ञमानाय वार्याणि वसु वसूनि च आभाष्टाम् आ-
क्षाष्टीमाकृतवन्तौ आङ्पूर्वाद्धरतेर्लुङ् रुस्य भः । कीदृशौ ह्यताघशंसौ अघं पापं
शंसतीहति अघशंसः पापी ह्यतोऽघशंसो याभ्यां तौ पापनिवर्तकौ । तौ वी-
ताम् ॥ १७ ॥

देवीस्तिस्तिस्तिस्ती देवीः पतिमिन्द्रमवर्धयन् ।

अस्पृक्षद्भारती दिवं रुद्रैर्यज्ञं सरस्वतीडा वसुमती गृहान्वसुवने वसुधे-
यस्य व्यत्तु यज्ञे ॥ १८ ॥

अतिजगती । तिस्रो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्धयन् आदरार्थं पुनरु-
क्तिः । ता एवाह भारती दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति भरतो रविस्तत्कान्तिभार-
ती । सरस्वती रुद्रैः युता यज्ञमस्पृक्षत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृक्षत्
गृहशब्देन भूलोकः । ता व्यत्तु ॥ १८ ॥

देव इन्द्रो नराशंसंस्त्रिवत्रयस्त्रिबन्धुरो देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

शतेन शितिपृष्ठानामाहितः सहस्रेण प्रवर्तते मित्रावरुणेदेस्य होत्रमर्हतो
बृहस्पतिं स्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञे ॥ १९ ॥

कृतिः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवः इन्द्रं देवमवर्धयत् ।
कीदृशो नराशंसः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् । त्रिवत्रयः वत्रयं गृहम् त्रीणि वत्र-
थानि सदोहविधानाग्नीध्राणि यस्य सः । त्रिबन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि ऋग्यजुःसा-
मलक्षणानि बन्धनानि यस्य । स नराशंसः शितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन् सह-
स्रेण गोसहस्रेण प्रवर्तते । शिति श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः । मि-
त्रावरुणा इत् मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होतृकर्मणि योग्यौ
भवतः बृहस्पतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्यवमर्हतः । स
वेतु ॥ १९ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णी मधुशाखः सुपिप्पल्यो देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

दिवमग्रेणास्पृक्षदात्तरिजं पृथिवीमदृक्षीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञे ॥ २० ॥

अतिशङ्करी । वृष उच्यते वनस्पतिर्देवो देवैः सह इन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः हि-
रण्यपर्णीः हिरण्यमयानि पर्णानि यस्य । मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य ।
सुपिप्पल्यः शोभनानि पिप्पलानि फलानि यस्य । यो वनस्पतिरग्रेण दिवं स्वर्ग-
मस्पृक्षत् स्पृशति स्पृशेर्लुङि शल इगुपधादनिटः कस इति [पा० ३. १. ४५.] कस-

प्रत्ययः । अन्तरिक्षं मध्येनेति शेषः आ स्पृशति । पृथिवीमुपरेणेति शेषः अदृ-
हीत् दृढामकरोत् । स वेतु ॥ २० ॥

देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

स्वासस्थमिन्द्रेणासन्नमन्या बर्हिष्यभ्यभूदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ २१ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । बर्हिः अनुयाज्ञदेव इन्द्रं देवमवर्धयत् अन्या अन्यानि बर्हि-
ष्यभ्यभूत् अभिवति तद्धेतु । कीदृशं बर्हिः वारितीनामोषधीनां मध्ये देवं दी-
प्यमानं श्रेष्ठम् वारि जलं इतिर्गतिर्यासां ता वारितयो जलाश्रिता ओषधयः ।
स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तत्स्वासस्थम् । इन्द्रेणासन्नमाश्रितम् ॥ २१ ॥

देवोऽग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रमवर्धयत् ।

स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकृत्स्विष्टमग्न्य करोतु नो व° व° वेतु यज्ञ ॥ २२ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । स्विष्टकृदेवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत् स नोऽस्माकं स्विष्टं
साधु इष्टं करोतु वेतु च । कीदृशः स्विष्टं कुर्वन् सन् स्विष्टकृत् नाम शोभन-
मिष्टं कर्तव्यमिति तस्याधिकारः ॥ २२ ॥

a. अग्निमग्न्य होतारमवृणीतायं यज्ञमानः पचन्पुरोडाशं बध्नि-
न्द्राय ह्यगम् ।

b. सूपस्था अग्न्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राय ह्यगेन ।

अघत्तं मेदुस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत्पुरोडाशेन ॥

c. त्वामग्न्यऽऋषे° ॥ २३ ॥

त्वामग्न्य अयं प्रतीकः उभयत्रापि । ऐन्द्रपशुसम्बन्धी सूक्तवाकप्रेषः त्वाम-
ग्न्यऽऋषे इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्रानुवाके वायोधसानुवाके च प्रतीकोक्तेः
आदिमात्रिणोक्तः सकलो ज्ञेयः । अग्निमग्न्य एकाधिका प्राजापत्या जगती । सूप-
स्थाः ब्राह्मी उज्जिक् । त्वामग्न्य एकाधिका विकृतिः । व्याख्यातः प्रेषः [२१.५१-
६१.] ॥ २३ ॥

III. होता यज्ञत्समिधानं मरुद्यशः सुसमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् ।

गायत्रीं हृन्द इन्द्रियं अविं गां वयो दधद्वेवाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥ २४ ॥

एकादश वायोधसे पशौ प्रयाज्ञप्रेषाः समित्तनूनपादाद्याप्रीदिवताः । अतिज्ञगती । देव्यो होता अग्निं वयोधसमिन्द्रं च यज्ञतु वयः आयुर्दधाति वयोधाः तम् आयुषो दातारं धारयितारं वा । कीदृशमग्निं समिधानं दीप्यमानम् । मरुद्यशः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य सु-अदेशः मरुता यशसा समिद्धं (1.) दीप्तम् । वरेण्यं वरणीयम् । किं कुर्वन् यज्ञतु गायत्रीं हृन्दः इन्द्रियं वीर्यम् अविं गाम् वयः आयुश्च दधत् स्थापयन् इन्द्रे इति शेषः । षण्मासात्मकः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्याः सा अविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम् । प्रयाज्ञदेवतेन्द्रयुता आज्यं वेतु हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ । एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

होता यज्ञत्तनूनपातमुद्दिदं यं गर्भमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् ।

उज्जिह्वं हृन्द इन्द्रियं दित्यवाहं गां वयो द° ॥ २५ ॥

एकाधिका जगती । होता तनूनपातं प्रयाज्ञदेवं वयोधसमिन्द्रं च यज्ञतु अदितिर्यं गर्भं दधे तम् इन्द्रमित्यर्थः । कीदृशं तनूनपातम् उद्दिदम् उद्दिनन्ति प्रकटयति फलमित्युद्दिदं तं यज्ञफलानामुद्दिताम् । शुचिं पवित्रम् । किं कुर्वन् उज्जिह्वं हृन्दः इन्द्रियम् दित्यवाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । द्विवर्षा गौर्दित्यवाह । स सेन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

होता यज्ञदीडेन्यमीडितं वृत्रहृत्तममिडाभिरीडाऽऽ सः सोममिन्द्रं वयोधसम् ।

अनुष्टुभं हृन्द इन्द्रियं पञ्चाविं गां वयो द° ॥ २६ ॥

व्यूहेन शङ्करी । होता इडाभिः प्रयाज्ञदेवताभिः सह वयोधसमिन्द्रं यज्ञतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडेन्यम् ईडितुं योग्य ईडेन्यः ईडेरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभिः स्तुतम् । वृत्रहृत्तमम् अत्यन्तं वृत्रहृत् वृत्रहृत्तमः तम् नाहस्येति [पा° ८. २. १७.] नु-उगमः । ईडां सर्वैः स्तुत्यम् । सः सोमं सहसा बलेन सोमवदाह्लादकम् । किं

कुर्वन् अनुष्टुभं हृन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । पञ्चावयो यस्याः सा सार्धद्विवर्षा गौः । स वेतु ॥ २६ ॥

होता यज्ञत्सुबर्हिषं पूषणवत्तममर्त्यं सीदन्तं बर्हिषि प्रियेऽमृतेन्द्रं वयो-
धसम् ।

बृहतीं हृन्द इन्द्रियं त्रिवत्सं गां वयो द° ॥ २७ ॥

शक्वरी । होता वयोधसमिन्द्रं यज्ञतु । कीदृशम् सुबर्हिषं शोभनं बर्हिः प्र-
याज्ञदेवता यस्य तम् । पूषणवत्तम् पूषास्यास्ति पूषणांस्तम् पूजा युक्तम् । अम-
र्त्यममरणार्धमाणम् । प्रिये रुचिते अमृता अमृते अनश्चरे बर्हिषि सीदन्तं तिष्ठ-
न्तम् । किं कुर्वन् बृहतीं हृन्दः इन्द्रियम् त्रिवत्सं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । वत्सः
संवत्सरः त्रयो वत्सा यस्य त्रिवत्सो गौः त्रिवर्षो वृषः । स वेतु ॥ २७ ॥

होता यज्ञद्यचस्वतीः सुप्रायणा ऋतावृधो द्वारो देवीर्हिरण्ययीर्ब्रह्माण-
मिन्द्रं वयोधसम् ।

पङ्क्तिं हृन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां वयो दधद्यत्वाज्यस्य होतुर्यज्ञ ॥ २८ ॥

अतिशक्वरी । होता द्वारो देवीः ब्रह्माणं परिवृढं वयोधसमिन्द्रं च यज्ञतु ।
कीदृशीर्द्वारः व्यचस्वतीः व्यचो व्यञ्जनं गमनावकाशो विद्यते यासु ताः । अत
एव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षेणायनं गमनं यासु ताः । ऋतावृधः सत्यस्य वर्धयि-
त्रीः । हिरण्ययीः हिरण्ययीः दृढाः । किं कुर्वन् पङ्क्तिं हृन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं
गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सार्धत्रिवर्षो गौस्तुर्यवाहं तुर्यं चतुर्थं वर्षं वृहती-
ति ॥ २८ ॥

होता यज्ञत्सुपेशसा सुशिल्पे बृहतीऽउभे नक्तोषासा न दर्शते विश्वमि-
न्द्रं वयोधसम् ।

त्रिष्टुभं हृन्द इहेन्द्रियं पञ्चवाहं गां वयो दधद्यतामाज्यस्य होतुर्यज्ञ ॥ २९ ॥

अतिशक्वरी । होता उभे नक्तोषासा नक्तोषसौ (२.) विश्वं सर्वात्मकं वयो-

धसमिन्द्रं च यज्ञतु । नक्ता रात्रिः उषा रात्रेरपरभागः । नकारश्चार्थः । कीदृश्यौ न-
क्तोषसौ सुपेशसा सुपेशसौ पेशः द्रपनाम शोभनं पेशो ययोस्ते सुवृषे । सुशिल्पे
यद्वै प्रतिवृषं तद्विल्वमिति श्रुतेः सुदु शिल्पं ययोस्ते अन्योऽन्यं प्रतिवृषे । बृह-
ती बृहत्या । दर्शते दर्शनीये दशरतचप्रत्ययः । किं कुर्वन् त्रिष्टुभं हृन्दः इन्द्रि-
यम् पृष्ठवाहं गाम् वयश्च इहेन्द्रे दधत् । ते वीतां पिवताम् ॥ २९ ॥

होता यज्ञत्प्रचेतसा देवानामुत्तमं यशो होतारौ दैव्या कवी सयुजेन्द्रं
वयोधसम् ।

जगतीं हृन्द इन्द्रियमनडाहं गां वयो दधद्वीतामाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥ ३० ॥

एकाधिका शङ्करी । होता दैव्यौ होतारौ वयोधसमिन्द्रं च यज्ञतु अयं चा-
ग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशौ प्रचेतसा प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ
प्रचेतसौ । देवानामुत्तमं यशः युञ्जीकृतदेवयशोवृषौ । कवी क्रान्तदर्शनौ । सयुजा
सह युङ्गस्तौ समानयोगौ । किं कुर्वन् । जगतीं हृन्दः इन्द्रियम् अनडाहं गाम् व-
यश्च इन्द्रे दधत् । अनः शकटं वृहतीत्यनडान् शकटक्षमो वृषः तौ वीताम्
॥ ३० ॥

होता यज्ञत्पेशस्वतीस्तिस्त्रो देवोर्हिरण्ययीर्भारतीर्वृहतीर्महीः पतिमिन्द्रं
वयोधसम् ।

विराजं हृन्द इहेन्द्रियं धेनुं गां न वयो दधद्वत्वाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥ ३१ ॥

एकाधिका शङ्करी । होता तिस्रो देवीः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रं च यज्ञ-
तु । कीदृशीस्तिस्त्रः पेशो द्रपमस्ति यासां ताः द्रपसमृद्धाः । हिरण्ययीः हिरण्या-
लंकृतदेहाः । वृहतीः प्रभाविन । महीः मरुतीः तेजसा आदित्येन्द्राग्निसम्बन्धात् ।
कास्ताः भारतीः बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणम् इडासरस्वतीभारत्यस्तिस्त्र इ-
त्यर्थः । किं कुर्वन् । विराजं हृन्दः इन्द्रियम् धेनुं दोग्ध्रीं गाम् वयश्चेहेन्द्रे दधत्
नकारश्चार्थः । सेन्द्रास्ता व्यन्तु ॥ ३१ ॥

होता यज्ञत्सुरेतसं वष्टारं पुष्टिवर्धनं वृषाणि बिभ्रतं पृथक्पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् ।

द्विपदं हृन्द इन्द्रियमुत्ताणं गां न वयो दधेत्वाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥३२॥

एकाधिका शङ्करी । होता वष्टारं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशं वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम् जगदुत्पादकत्वाच्चष्टः (३.) शोभनं रेतः । पुष्टिवर्धनं पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयितारम् । पृथक् नानाजातिषु वृषाणि पुष्टिं च बिभ्रतम् । किं कुर्वन् द्विपदं हृन्दः इन्द्रियम् उत्ताणं रेतःसिकक्षमं गां वृषम् वयश्चेन्द्रे दधत् । न-
आर्यः । सेन्द्रस्त्वष्टा वेतु ॥३२॥

होता यक्षद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं हिरण्यपर्णमुक्थिनं रशनां
बिभ्रतं वशिं भगमिन्द्रं वयोधसम् ।

ककुभं हृन्द इन्द्रेन्द्रियं वशां वेकृतं गां वयो दधेत्वाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥३३॥

अत्यष्टिः । होता वनस्पतिं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशं वनस्पतिं श-
मितारं संस्कर्तारं हविषाम् । शतक्रतुं बहुकर्माणाम् । हिरण्यपर्णं हिरण्ययानि
पर्णानि यस्य तम् । उक्थिनम् उक्थानि शस्त्राणि सत्यस्य यज्ञवन्तं वा । रशनां
रज्जुं बिभ्रतम् स्वभावानुवादः यूषे हि पशुबन्धाय रज्जुर्बध्यते । वशिं कान्तम् ।
भगं भजनीयम् । किं कुर्वन् ककुभं हृन्दः इन्द्रियम् वशां वन्ध्यां वेकृतं गर्भोपधा-
तिनीं च गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥३३॥

होता यक्षत्स्वाहाकृतीरग्निं गृहपतिं पृथग्वरुणं भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं
वयोधसम् ।

अतिहृन्दसं हृन्द इन्द्रियं बृहदृषभं गां वयो दधेत्वाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥३४॥

अतिशङ्करी । होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं च यजतु । कीदृशमिन्द्रम्
अग्निमङ्गतीत्यग्निः अग्ने गन्तारम् । पृथक् प्रत्येकं यज्ञेषु गृहपतिं गृहस्य पालकम् ।
वरुणम् त्रियतेऽसौ वरुणास्तम् ऋत्विग्भिर्वरणीयम् । भेषजं रोगनाशकम् । कविं
क्रान्तदर्शनम् । क्षत्रं क्षत्रात्प्रहाराक्षतात्तारम् । वयोधसमायुषो दातारम् । किं कुर्वन्
अतिहृन्दसं हृन्दः इन्द्रियं वीर्यं बृहत् मरुत् ऋषभं पुष्टं गां वयश्चेन्द्रे दधत् ।
सेन्द्राः स्वाहाकृतयः आज्यं व्यत्तु । मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥३४॥

IV. देवं बर्हिर्वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

गायत्र्या हृन्सेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥३५॥

वायोधसे पशावेवैकादशानुयाजानां प्रेषाः बर्हिरादिदेवताः । एकाधिके आर्ष्यौ त्रिष्टुभौ द्वे । बर्हिः देवं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशं बर्हिः गायत्र्या हृन्-
सा कृत्वा चक्षुरिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय चाज्यं वेतु
षष्ठीसप्तम्यौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यकृतस्त्वमपि यज्ञ । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥३५॥

देवीर्द्वारो वयोधसः शुचिमिन्द्रमवर्धयन् ।

उल्लिङ्गा हृन्सेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य व्यत्तु यज्ञ ॥३६॥

द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः उल्लिङ्गा हृ-
न्सा कृत्वा सह वा प्राणमिन्द्रियं प्राणोन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् दधत्यः लिङ्गवचन-
व्यत्ययः । ता व्यत्तु ॥३६॥

देवीऽउपासानक्ता देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् ।

अनुष्टुभा हृन्सेन्द्रियं बलमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ

॥३७॥

द्वे ब्राह्म्यौ बृहत्पौ । उपासानक्ता देवी देव्यौ वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम्
उपाश्च नक्तं च उपासानक्ता उपासोपस इति [पा० ६.३.३१.] उपःशब्दस्य देव-
ताद्वन्द्वे उपासा-आदेशः विभक्तेराकारश्च । कीदृश्यौ ते देवी दीप्यमाने । कीदृश-
मिन्द्रं देवं दीप्यमानम् । एकौ देवीदेवंशब्दौ दीप्तिवाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ ।
अनुष्टुभा हृन्सा बलमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्ग-
वचनव्यत्ययो वा । ते वीताम् ॥३७॥

देवी जोष्ट्री वसुधिति देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् ।

बृहत्या हृन्सेन्द्रियः श्रोत्रमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ

॥३८॥

देवी देव्यौ दीप्यमाने देवी देव्यौ अनुयाजदेवते देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रं दे-
वमवर्धताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्यौ जोष्ट्र्यौ जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीति-
युक्ते जुषेस्तृच् । वसुधितौ वसुनो धनस्य धारयित्री । वृहत्या इन्द्रसा ओत्रमि-
न्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८ ॥

देवीऽउर्जाङ्गती दुधे सुदुधे पयसेन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् ।

पङ्क्त्या इन्द्रसेन्द्रियऽ शुक्रमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ

॥ ३९ ॥

शक्वरी । देवी दात्र्यौ उर्जाङ्गान्यौ देव्यौ पयसा वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धताम् ।
कीदृश्यौ दुधे दोग्ध्यौ । सुदुधे सुखेन दोग्धुं शक्ये । पङ्क्त्या इन्द्रसा शुक्रं वीर्य-
मिन्द्रियं वयः चेन्द्रे दधत्यौ ॥ ३९ ॥

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रं वयोधसं देवौ देवमवर्धताम् ।

त्रिष्टुभा इन्द्रसेन्द्रियं विषिमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ

॥ ४० ॥

अतिजगती । दैव्या दैव्यौ देवा देवौ दीप्तौ देवसम्बन्धिनौ होतारा होतारौ
देवौ वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धताम् । त्रिष्टुभा इन्द्रसा विषिं कान्तिमि-
न्द्रियं त्वगिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधतौ ॥ ४० ॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्वयोधसं पतिमिन्द्रमवर्धयन् ।

जगत्या इन्द्रसेन्द्रियऽ श्रूषमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञ ॥ ४१ ॥

एकाधिका ब्राह्मी अनुष्टुप् । तिस्रो देव्यो भारतीडासरस्वत्यः पतिं पालकं
वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् अभ्यास आदरार्थः । कीदृश्यः जगत्या इन्द्रसा श्रूषं बलमि-
न्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत्यः ॥ ४१ ॥

देवो नराशङ्गो देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

विराजा इन्द्रसेन्द्रियऽ रूपमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ ४२ ॥

अतिजगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रमवर्धयत् ।
कीदृशः विराजा इन्दसा त्रपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

द्विपदा इन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ ४३ ॥

अतिजगती । देवो दाता वनस्पतिरूपः देवं द्योतनं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्ध-
यत् । कीदृशः द्विपदा इन्दसा भगं सौभाग्यत्रपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयोधसं देवं देवमवर्धयत् ।

ककुभा इन्दसेन्द्रियं यश इन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ ४४ ॥

ब्राह्मी बृहती । बर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् व-
योधसं वयसो दातारम् । कीदृशं बर्हिः वारितीनां वार्यः सकाशात् इतिरूप-
तिर्यासां ता वारितय ओषधयस्तासां मध्ये देवं दीप्तं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुभा इन्द-
सा यशोत्रपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

देवोऽग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

अतिइन्दसा इन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ

॥ ४५ ॥

ब्राह्मी बृहती । देवो दाता स्विष्टकृत् अग्निः देवो वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं
देवमवर्धयत् । कीदृशः अतिइन्दसा इन्दसा क्षत्रं क्षताक्षणात्रपमिन्द्रं वयश्चेन्द्रे
दधत् । स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु । हे होतः त्वमपि यज्ञ ॥ ४५ ॥

a. अग्निमय - °डाशं बध्नन्दिन्द्राय वयोधसे ह्यग्नौ ।

b. सूपस्था - °भवदिन्द्राय वयोधसे ह्यग्नौ - °त्पुरोडाशेन ।

c. त्वामयः ऋषे° ॥ ४६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंस्कृतायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अग्निमय एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्थाः ब्राह्म्यनुष्टुप् । एते व्याख्याति

[कं २३.] ॥ तामस्य प्रतीकोक्तः सर्वोऽपि पाठः एकाधिका विकृतिः अयमपि व्याख्यातः [कं २३.] । इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ २८ ॥
 श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरुहरे । अष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगमत्सौत्रामणीभिवः ॥
 इति सौत्रामणीसम्बन्धिप्रयाजानुयाजप्रेषनिद्वयपणं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ।

- I. ॥ १ [°मिलस्पदे] - ३ [°दिल्लामिर्निन्द्रमीलितमा°] - ७ [प्रचेतसा°इन्द्राय]
 - ८ [इल्ला] - ११ ॥ १-११ ॥ ॥
 II. ॥ १२-१७ [°शष्टसा°आभा°] - १८ [°स्वतील्ला] - २३ [-पचन्यङ्गोः (४) प-
 चन्युरोलाशान्व° - पचतागृभीदवीवृधत पुरोलाशेन -] ॥ १२-२३ ॥ ॥
 III. ॥ २४-२६ [°दीलेन्यमीलितं वृत्रकृतममिल्लामि°] - ३४ ॥ २४-३४ ॥ ॥
 IV. ॥ ३४-४६ [- पचन्यङ्गोः (४) पचन्युरोलाशान्व° - पचतागृभीदवीवृधत
 पुरोलाशेन -] ॥ ३४-४६ (५) ॥ ॥ चतुरनुवाकेषु षट्पवारिंशत् ॥ ॥
 इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥

I. समिद्धोऽञ्जन्कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत्पिन्वमानः ।

वाजी वरुन्वाजिनं ज्ञातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्थम् ॥ १ ॥

आश्वमेधिकोऽध्यायः ततोऽस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आद्या एकादश त्रिष्टुभः आप्रो-
 संज्ञाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण बृहदुक्थेन समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टाः समित्त-
 नूनपादिडादिदेवताकाः । हे अग्ने हे ज्ञातवेदः ज्ञातप्रज्ञान त्वं देवानां सधस्थं स-
 रु तिष्ठन्ति यत्रेति सरुस्थानं प्रति प्रियं प्रीतिमावक्षि आवरु देवान्प्रीणयेत्यर्थः
 वरुतेः शपो लुकि मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशत्वं समिद्धः दीप्तः मतीनां कृ-
 दरं बुद्धीनामुदरं गर्भमञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् बुद्धिररुस्यं प्रकाशयन्नित्यर्थः । मधुमत्
 स्वादु घृतं पिन्वमानः देवेषु सिञ्चन् । वाजी वज्रति वाजी वज्र गती चलन-
 वान् । वाजिनं ऋविः वरुन् देवान्प्रापयन्सन् प्रीणय ॥ १ ॥

धृतेनाञ्जत्सं पथो देवयानान्प्रज्ञानन्वाज्ययेतु देवान् ।

अनु वा सते प्रदिशः सचत्ताऽ स्वधामस्मै यज्ञमानाय धेहि ॥२॥

वीजो अथो देवानयेतु । कीदृशः धृतेन देवयानान्यथः समञ्जन् देवा यायन्ते प्राप्यन्ते येस्ते देवयानाः पन्थानो रुवीष्युच्यन्ते । प्रज्ञानन् देवानां रुविररुमिति ज्ञानन् । एवं परोक्षमुक्ता प्रत्यक्षमाह । हे सते अथ प्रदिशो दिगाश्रयाणि भूतानि वा त्वामनुसचत्ताम् षप् सम्बन्धे सपति कर्मणा सम्बध्यते स सतिः । किं च अस्मै यज्ञमानाय स्वधामन्नं धेहि प्रयह । अत्र धृतशब्दस्तनूनपादाची ॥२॥

ईडाश्चासि वन्यश्च वाजिन्नाशुश्चासि मेध्यश्च सते ।

अग्निष्ट्वा देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वह्निं वरुतु ज्ञातवेदाः ॥३॥

हे वाजिन् हे सते ईडाः स्तुत्योऽसि वन्यः नमनीयोऽसि आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायाश्चमेधाय योग्यः चकाराः समुच्चयार्थाः । किं च ज्ञातवेदाः अग्निः वा त्वां वरुतु देवान्प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः वसुभिः देवैः सजोषाः जोषसा प्रीत्या सहितः । कीदृशं त्वाम् प्रीतं तुष्टम् वह्निं रुविषो वोढारम् ॥३॥

स्तीर्णा बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् ।

देवेभिर्गुक्तमदितिः सजोषाः स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु ॥४॥

वयं बर्हिः सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृणाम (१.) अदितिर्देवी स्तीर्णा तत् बर्हिः सुविते सु इति साधु गते स्वर्गलोके दधातु स्थापयतु । कीदृशी अदितिः सजोषाः जोषसा प्रीत्या युक्ता । स्योनं कृण्वाना सुखं कुर्वती । जुषाणा प्रीयमाणा । कीदृशं बर्हिः उरु बद्ध पृथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्यमाणम् देवेभिर्गुक्तं देवैः सहितम् ॥४॥

एता उ वः सुभगा विश्वद्वपा वि पत्नीभिः श्रयमाणा उदातैः ।

ऋधाः सतीः कवषः शुम्भमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥५॥

हे ऋत्विग्यज्ञमानाः वो युष्माकमेता द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यः ईदृश्यो भवन्तु उ पादपूरणः । कीदृश्यः सुभगाः शोभनं भगं श्रीर्यासां ताः । विश्वद्वपाः ना-

नात्रपचित्राः । पक्षोभिः पक्षसुशब्दः सान्तः पक्षवाची पक्षैः पक्षप्रायैः कपाटैः वि-
 श्रयमाणाः विस्तार्यमाणाः कीदृशैः पक्षोभिः उत् ऊर्ध्वम् अतिः अत्यन्ते विस्तार्यन्ते
 आताः अत सातत्यगमने ऊर्ध्वं प्रसृतैरित्यर्थः । पुनः कीदृश्यो द्वारः ऋषाः ऋषन्ति
 ऋषाः ऋष गतौ इतस्ततो गमनशीलाः मृत्युः । सतीः सत्यः समीचीनाः । क-
 वषः कु शब्दे कुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवषः कुवतेरनुप्रत्ययः षत्वमार्षम् कपाट-
 पिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः समुषिरा वा । शुम्भमानाः शोभमानाः । सुप्रायणाः
 सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु सुगमनाः ॥५॥

अ॒तरा मि॒त्रावरू॑णा च॒रन्ती॒ मुखं॒ य॒ज्ञाना॑म॒भिसं॒विद॒ानि ।

उ॒पासा॑ वा॒ सु॒हिर॒ण्ये सु॒शिल्पे॑ऽऽत॒स्य॒ योना॑वि॒रु सा॒दयामि॑ ॥ ६ ॥

हे पत्नीयज्ञमानौ वां युवयोऽस्तस्य यज्ञस्य योनौ इह उपासा उपसौ नक्तोष-
 सौ सादयामि स्थापयामि द्विवचनात्सहचारिवाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृश्यौ उप-
 सा मित्रावरूणा मित्रावरूणौ अतरा व्यावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ती संचरन्त्यौ वर्त-
 माने अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरूणा इति श्रुतेर्मित्रवरूणाशब्देन व्यावापृथिव्या-
 वुच्येते । यज्ञानां मुखमग्निहोत्रहोमकालमभिसंविदने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठतायमग्नि-
 होत्रहोमकाल इति प्रातर्विप्रा वदन्ति तदुषस्युपचर्यते । सुहिरण्ये साधु हिरण्यं
 भूतं ययोस्ते । सुशिल्पे अन्योन्यं प्रतिद्वये शिल्पं प्रतिद्वयं भवतीति वचनात् ॥६॥

प्रथ॒मा वा॒ सर॒थिना॒ सुव॑र्णा दे॒वौ प॒श्यन्ती॒ भुव॑नानि विश्वा ।

अ॒पिप्र॒यं चो॒दना॒ वां मि॒माना॒ होता॑रा ज्योतिः प्र॒दिशा॒ दिश॑न्ता ॥ ७ ॥

हे यज्ञमानौ वां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारा होतारौ अहमपिप्रयं
 प्रीणितवानस्मि प्रीणातिर्णिजन्तस्य लुडि उत्तमैकत्वे रूपम् अयं चाग्निरसौ च मध्यम
 इति होतारौ । कीदृशौ सरथिना सरथिनौ समानो रथो ययोस्तौ एकरथावूढौ
 सुवर्णा सुवर्णौ शोभनो वर्णौ द्युतिर्ययोस्तौ देवौ दीप्यमानौ दातारौ । विश्वा
 सर्वाणि भुवनानि पश्यन्ती । वां युवयोश्चोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मि-
 मानौ निर्मिमाणी । प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्ती आहवनीयाख्यं
 ज्योतिर्यष्टव्यमिति दर्शयन्ती ॥ ७ ॥

आदित्येर्नो भारती वष्टु यज्ञो सरस्वती सह रुद्रेर्न आवीत् ।

इडोपलूता वसुभिः सज्जोषा यज्ञं नो देवीर्मृतेषु धत्त ॥ ८ ॥

आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् । सरस्वती रुद्रेः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु । इडा चावतु कीदृशी उपलूता कृतोपलूता वसुभिः देवैः सज्जोषाः प्रीतियुता । एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाहू हे देवीः देव्यो भारतीसरस्वतीडाः नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त यूयं स्थापयत ॥ ८ ॥

तष्टा वीरं देवकामं जज्ञान तष्टुर्वी जायतऽआश्रुश्च ।

तष्टेदं विश्वं भुवनं जज्ञान बहोः कर्तारमिह यन्ति होतः ॥ ९ ॥

तष्टा वीरं पुत्रं जज्ञान जनयति कीदृशं वीरं देवकामं देवान्कामयते देवकामस्तम् यष्टारमृणत्रयापाकरणसमर्थमित्यर्थः । तष्टुः सकाशात् अश्वः जायते उत्पद्यते कीदृशोऽश्वः अर्वा इयति गहति अर्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा० ३. २. ७५.] अर्तेर्वनिष् आश्रुः अश्रुते दिशो व्याप्नोति अश्नाति भक्षयति वा आश्रुः उणप्रत्ययः । किं च तष्टा इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतज्ञातं जज्ञान उदपादयत् । हे होतः एवं बहोः कार्यस्य कर्तारं तष्टारमिह यज्ञं त्वं यन्ति यज्ञं यज्ञतेः शपि लुप्ते रूपम् ॥ ९ ॥

अश्वो धृतेन त्मन्या समक्त उप देवांश्चः ऋतुशः पाथ एतु ।

वनस्पतिर्देवलोकं प्रज्ञानन्नग्निना हव्या स्वदितानि वक्षत् ॥ १० ॥

पाथ इत्यन्ननाम । अश्वः पाथः अश्ववृषं हविः ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले त्मन्या आत्मना स्वयं देवान् उप एतु प्राप्नोतु । विभक्त्येदेशे मन्त्रेष्वाद्यादिरात्मन इति [पा० ६. ४. १४१.] आलोपः । कीदृशोऽश्वः धृतेन समक्तः पत्नीभिः समुक्षितः । किं च वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वक्तुं देवान्प्रति । कीदृशो वनस्पतिः देवलोकं प्रज्ञानन्विदन् अत एव वक्तुं । कीदृशानि हव्यानि अग्निना स्वदितानि आस्वादितानि आस्वाद्य मिष्टीकृतानि ॥ १० ॥

प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो ज्ञातो दधिषे यज्ञमग्ने ।

स्वाहाकृतेन रुविषा पुरोगा याहि साध्या रुविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञं दधिषे धारयसि लउर्थे लिट् । कीदृशस्त्वम् प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्धमानः । सद्यो जातः अरण्यादुत्पन्नः । किं च स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा कृतेन रुविषा सह पुरोगाः पुरो गच्छतीति अग्रगामी सन् (२.) याहि देवान्गच्छ त्वयि गते सति देवाः रुविरदन्तु भक्षयन्तु कीदृशं रुविः साध्या साधु श्रेष्ठम् विभक्तेर्धादिशे ढिलोपे (३.) रूपम् ॥ ११ ॥

II. यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उच्यत्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्वेनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहूऽपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥ १२ ॥

त्रयोदशाश्वस्तुतिरूपास्त्रिष्टुभो जमदग्निदीर्घतमोभ्यां दृष्टाः अश्वस्तुतौ विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व यत् यदा जमक्रन्दः क्रन्दितवान् कृषारवमकार्षीः तदा ते तव महि माहात्म्यम् उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं जातम् । कथं स्तुत्यम् तदाह श्वेनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू अनेन क्रन्दनेन जिताविति शेषः श्वेनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् समुद्रात् अन्तरिक्षात् उद्धेर्वा प्रथमं जायमानः उत वा अथवा पुरीषात् पशोः सकाशात् उच्यन् उत्पद्यमानः ॥ १२ ॥

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमोऽअध्यतिष्ठत् ।

गन्धर्वोऽस्य रशनामगृभ्यात्सूरादश्च वसवो निरतष्ट ॥ १३ ॥

वसवोऽष्टगणदेवाः सूरादादित्यमण्डलादश्च निरतष्ट निःकृष्टवन्तः तत्तत्तेर्लुङि मध्यमबहुवचनम् । ततः त्रितः त्रिस्थानो वायुः यमेन दत्तमेनमश्चम् अपुनक् युक्तवान् युजेर्लङ् संहितायामटो दीर्घः । इन्द्रश्चैनमश्चं प्रथमः अध्यतिष्ठत् आदावधिष्ठितवान् । गन्धर्वः विश्वावसुरस्याश्चस्य रशनामगृभ्यात् गृहीतवान् । य ईदृशस्तं स्तुमः । एणमिति णत्वं ह्यन्दसम् ॥ १३ ॥

असि यमोऽअस्यादित्योऽअर्वन्नसि त्रितो गुक्षेन व्रतेन ।

असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥ १४ ॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि गुक्षेन गोक्षेन व्रतेन कर्मणा त्रितः

त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह विपृक्तः सम्पृक्तः एकीभूतोऽसि । एवं यमादिभिः सायुज्यं प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्धनानि बुधा आहुः । ऋग्यजुःसामत्रयाणि मण्डलान्तरपुरुषार्चोषि त्रीणि बन्धनानि स्वत्रयाणि । यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्तमित्यादिश्रुतेः ॥ १४ ॥

त्रीणि तऽआहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।

उतेव मे वरुणाश्छत्स्यर्वन्यत्रा तऽआहुः परमं जनित्रम् ॥ १५ ॥

हे अर्वन् यत्र ते तव परमं जनित्रं बुधा आहुः आदित्यरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः । अप्सु उदकेषु त्रीणि बन्धनानि आहुः कृषिर्वृष्टिर्वीजमिति । अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः मेघो विद्युस्तनयिबुरिति । उतेव उतापि च वरुणः वरुणरूपः त्वं मे मां छत्सि प्रशंससि कर्मणि षष्ठी हन्तिर्चतिकर्मा अर्चनं प्रशंसनम् ॥ १५ ॥

इमा ते वाजिनवमार्जनानीमा शफानां सनितुर्निधाना ।

अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ १६ ॥

हे वाजिन् ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अहमपश्यं पश्यामि अवमार्ज्यते यैस्तानि अवमार्जनानि वेतसकटादीनि । शफानां खुरानां सनितुः सम्भक्तुर्नियतुः पादवासस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् । अत्र यज्ञे ते तव रशनाः मध्यबन्धनरज्जूः अपश्यम् । कीदृशी रशनाः (४) भद्राः कल्याणरूपाः स्तुत्याः । गोपाः गोपायन्ति गोपाः रक्षणकर्त्र्यः । याः रशनाः ऋतस्य ऋतं यज्ञमभिरक्षन्ति कर्मणि षष्ठी । निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३६.] अत्रपदस्य दीर्घः ॥ १६ ॥

आत्मानं ते मनसा रार्दजानामवो दिवा पतयन्तं पतंगम् ।

शिरोऽपश्यं पृथिभिः सुगेभिर्रेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ १७ ॥

एवमथ स्तुवा भविष्यत्कर्मणा स्तौति । हे अथ ते तवात्मानं मनसा आरार्दरे अहमजानां जानामि जानातेर्लज्जुत्तमैकवचनम् । कीदृशमात्मानम् अवः अ-

धस्तात्प्रदेशात् दिवा नभोमार्गेण पतंगं सूर्यं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम् पत ऐश्वर्य-
गत्याश्चुरादिरदन्तः । किं च ते शिरः सूर्यद्वयं पश्यामि । कीदृशं शिरः पथिभिः न-
भोमार्गैः ज्ञेयमानं गच्छत् कीदृशैः पथिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सु-
गास्तैः सुदुरारधिकरणऽइति [पा० ३.२.४८. वा० ३.] गमेडः अरेणुभिः नास्ति रे-
णुर्येषु ते अरेणावस्तैः उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः कीदृशं शिरः पतत्रि पतनशी-
लं गत् ॥ १७ ॥

अत्रा ते द्वपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मर्तोऽनु भोगमानडादिद्वसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ १८ ॥

हे अश्व अत्रास्मिन्गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं द्वपमरुम् आ अप-
श्यम् समन्तात्पश्यामि गौर्नादित्ये बलीवर्दऽइत्यभिधानाद्गौरादित्यः । कीदृशं द्व-
पम् इषः अन्नानि कृवीषि जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् जयतेः सन्नताहानच् सन्ति-
टोर्जेरिति [पा० ७.३.१७.] गः । किं च मर्तः मनुष्यो यदा ते तव भोगमनु आ-
नर् अनुव्याप्नोति कृवीद्वयं भोगं समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव त्वमोषधीः कृ-
वीद्वपाः अजीगः गृ निगरणे गिरसि भक्षयसि । कीदृशस्त्वम् ग्रसिष्ठः ग्रसते इति
ग्रसिता अतिशयेन ग्रसिता ग्रसिष्ठः अत्यन्तं भक्षयिता इष्टानि तृचो लुक् । गृ-
णातेर्णिज्जन्तस्याजीगः (5.) ॥ १८ ॥

अनु त्वा र्योऽनु मर्योऽर्ध्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनाम् ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ १९ ॥

हे अर्ध्वन् अश्व रथः त्वा त्वामनु वर्ततऽइति शेषः । मर्यः मनुष्यः त्वामनु ।
गावः त्वामनु । कनीनां कन्यानां भगः सौभाग्यं त्वामनु । यत्र त्वम् तत्र रथादयः
स्युरित्यर्थः । किं च व्रातासः व्राताः मनुष्यसंघाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः प्रा-
पुः । किं बहुना देवाः तव वीर्यं सामर्थ्यमनुममिरे अनुमितवन्तः ॥ १९ ॥

हिरण्यमृङ्गोऽस्य पादा मनोजवा अवर् इन्द्र आसीत् ।

देवा इदस्य कृविर्यमायन्योऽर्ध्वन्तं प्रथमोऽध्यतिष्ठत् ॥ २० ॥

यः प्रथमः मुख्यः अर्वात्ममध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापक्षया न्यून आसीत् कीदृश इन्द्रः हिरण्यशृङ्गः हिरण्यवत् शृङ्गं दीप्तिर्यस्य शृङ्गमिति ज्वलन्नामसु [निघ० १. १७.] पठितम् । अस्याश्चस्य पादा अयः लोहं हिरण्यं वा अयोद्वपाः पादा इत्यर्थः कीदृशाः पादाः मनोजवाः मनोवत् जवो वेगो येषां ते । किं च देवा अस्याश्चस्य हविरग्नमायन् अत्तुं योग्यमग्नं हविश्च तदग्नं च हविरग्नम् हविर्लक्षणं भक्ष्यं प्रति आयन् आगच्छन् इत् एवार्थे अप्यर्थे वा ॥ २० ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः स७ श्रूणासो दिव्यासोऽअत्याः ।

हंसा-इव श्रेणिशो यतन्ते यदन्तिषु दिव्यमज्ममश्वाः ॥ २१ ॥

सूर्याश्चतुर्पेणायमश्वाः स्तूयते । यत् यदा अश्वाः सप्त रविर्यस्याः श्रेणिशः श्रेणीभूता हंसा-इव संयतन्ते सम्यक् प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा दिव्यं दिवि भवमज्मं गमनं संग्रामं वा आन्तिषुः व्याप्नुवन्ति अन्नं व्याप्नोति लुडि रूपम् । हंसा यथा गमनाय यतन्ते तथाश्वा अपि । कीदृशा अश्वाः ईर्मान्तासः ईर्मान्ताः ईर्यते ईर्मः ईर प्रेरणे मप्रत्ययः ईर्मः प्रेरितः अन्तः शरीरप्राप्तो येषां ते पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः सिलिकः श्लिष्टः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां ते सिलिकमध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः पिल संक्षेपे इकप्रत्ययः । श्रूणासः श्रू शीघ्रं रणो रवो युद्धं वा येषां ते श्रूणाः यद्वा श्रूणा रविस्तदीयाः श्रूणाः । दिव्यासः दिवि भवा दिव्याः । अत्याः अतन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सकृद्युक्ता ब्रह्माहपर्यन्तं रविरग्नं वहन्ति ॥ २१ ॥

तव शरीरं पतयिषुर्वन्तव चित्तं वात-इव धृजिमान् ।

तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्रारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ २२ ॥

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिषु उत्पतनशीलम् । तव चित्तं धृजिमान्गतिमान् वात-इव वेगवत् सूक्ष्मार्थान्गह्नीत्यर्थः । तव शृङ्गाणि दीप्तयः अरण्येषु वनेषु दवाग्निद्वयेण चरन्ति प्रसरन्ति कीदृशानि शृङ्गाणि पुरुत्रा बहुधा विष्टिता विविधं

स्थितानि विद्युच्चन्द्रार्कामिषु स्थितानि । जर्भुराणां जर्भुराणानि जृम्भ विकसने विकसितानि ॥ २३ ॥

उप प्रागाहसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीधानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयौ यन्ति रेभाः ॥ २३ ॥

अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः । कीदृशोर्वा वाजी वज्रति वाजी गमनशीलः अन्नवान्वा । देवद्रीचा मनसा दीधानः । देवान्प्रत्यश्नति देवद्वक् तेन विघ्नदेवयोश्च ढेरद्वश्चतावप्रत्ययऽइति [पा० ६. ३. १२.] देवशब्दस्य ढेरश्चतौ परेऽद्यादेशः । दीधीते दीधानः दीधी दीप्तिदेवनयोः शानच्प्रत्ययः देवान्प्रति गतेन चित्तेन दीप्यमानः । किं च अस्याश्चस्य पुरोऽग्रे अजो नीयते स्थाप्यते तदुक्तम् कृत्तग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिति । अस्य नाभिः अजो नीयते नाभौ स्थाप्यते तदुक्तम् सौमापौल्लः श्यामो नाभ्यामिति । अस्य पश्चात् कवयः ऋविजः अनुयन्ति अनुगहन्ति । कीदृशाः कवयः रेभाः रेभन्ते रेभाः रेभु शब्दे स्तोतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वो ॥ अहो पितरं मातरं च ।

अग्या देवान्नुष्टतमो हि गम्या अथाशास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

एवमश्वं स्तुत्वा यज्ञमानमाह । अर्वान् अर्वाश्चः पितरं मातरं च अहं द्यावापृथिव्यौ अभि समीपे परममुत्कृष्टं यत्सधस्थं सहस्थानं तत् उपप्रागात् अर्वन्-शब्दस्य नलोपाभावश्चान्दसः अश्वे एव देवलोकं गते हे यज्ञमान नुष्टतमः प्रीततमः सन् अग्यं त्वं देवान् गम्याः देवलोकं गच्छः गमेराशीर्लिङि मध्यमैकवचने गम्या इति रूपम् अथैवं देवत्वं गताय दाशुषे कृविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वरणीयानि भोग्यवस्तूनि हि नूनम् आशास्ते देवगणोऽश्वो वा ददावित्यर्थः ॥ २४ ॥

III. समिद्धोऽग्न्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यज्ञसि जातवेदः ।

आ च वह् मित्रमरुश्चिकित्वात्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ २५ ॥

द्वादशाप्रीसंज्ञास्त्रिष्टुभो जमदग्निदृष्टाः समित्तनूनपादादयो (६) देवताः हे जा-

तवेदः ज्ञातज्ञान मनुषो मनुष्यस्य यज्ञमानस्य दुरोणो यज्ञगृहे अग्नं त्वं देवान्यज्ञ-
सि । कीदृशस्त्वम् समिद्धः दीप्तः देवः दानादिगुणयुक्तः । हे मित्रमरुः मित्रान्यज्ञ-
मानान्मरुति पूजयति मित्रमरुः तत्सम्बुद्धौ हे मित्रमरुः आवरु च देवानावरु
यज्ञ चेत्यर्थः । यतः त्वमीदृशोऽसि कीदृशः चिकित्वान् चेतनावान् दूतः कविः
क्रान्तदर्शी प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो यस्य सोऽत एव यज्ञ ॥ २५ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्या समञ्जस्त्वेदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुक्षधरं नः ॥ २६ ॥

तनूनामपां नपात्पौत्रोऽग्निः अग्नो वृक्षाः जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रत्व-
मग्नेः । हे तनूनपात् अग्ने हे सुजिह्व शोभना जिह्वा यस्य स सुजिह्वः नानादेव-
त्यानि हवींषि भक्षयन्नपि नोहिष्ठानि करोतीति वज्रेः शोभनजिह्ववम् हे सुजि-
ह्व ऋतस्य यानान्पथः स्वद्य रोचय भक्षयेत्यर्थः । यायन्ते यैर्येषु वा ते यानास्तान्
करणाधिकरणयोरिति [पा० ३.३.११७.] ल्युप्रत्ययः ऋतो यज्ञः तस्य गमनसाधन-
मार्गा हवींषि तान्भक्षयेत्यर्थः । हविर्भिर्यज्ञः प्रवर्तते इति यज्ञगमनपन्थानो ह-
वींषि । किं कुर्वन् मध्या समञ्जन् मधुरेण रसेन संभक्षयन् । किं च नोऽस्माक-
मधरं यज्ञं देवत्रा कृणुहि देवान्गमय करोतिर्गत्यर्थः । किं कुर्वन् धीभिः बुद्धिभिः
सह मन्मानि ज्ञानानि उत अपि च यज्ञमृन्धन् समर्थयन् अस्माकं ज्ञानं यज्ञं च
वर्धयन् यज्ञं देवलोकं नयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यज्ञतस्य यज्ञैः ।

ये मुक्रतवः श्रुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २७ ॥

नरा अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा नरैः प्रशस्यो भवतीति
वा । नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा महिमानं महाभाग्यमेषां देवानां मध्ये वयमुप-
स्तोषाम उपस्तुमः स्तौतेर्लेटि उत्तमैकवचने सिब्रुङ्गलं लेटीति [पा० ३.१.३४.]
सिप्प्रत्यये वृषम् । कीदृशस्य नराशंसस्य यज्ञैः यज्ञतस्य यज्ञेः तच्चप्रत्ययः । एषां के-
षाम् ये देवाः उभयानि हव्या हवींषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति ।

कीदृशाः देवाः सुक्रतवः शोभनः क्रतुः कर्म येषां ते । शुचयः शुद्धाः निष्पापाः ।
धियंधाः धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति अलुगार्षः ॥ २७ ॥

आनुक्त्वा॒न ई॒डा॒ व॒न्य॒श्चा॒या॒क्य॒ग्ने॒ व॒सु॒भिः॒ स॒जोषाः॑ ।

त्वं दे॒वाना॑मसि॒ यक्त्वा॒ होता॒ स ए॒नान्य॑क्षी॒षितो॑ य॒ज्ञीयान् ॥ २८ ॥

हे अग्ने त्वमायाहि आगच्छ कीदृशस्त्वम् आनुक्त्वा॒नः आ॒क्य॒ते आ॒क्य॒ति दे॒वा-
नित्यानुक्त्वा॒नः क्य॒तेः शपः॑ शुः क्वः सम्प्रसारणमिति [पा० ६. १. ३२.] अभ्यासस्य
सम्प्रसारणं शानचि । ई॒डाः स्तु॒न्यः । व॒न्यः नम॒नीयः । व॒सु॒भिः दे॒वैः स॒जोषाः
समान॒प्रीतिः । किं च हे यक्त्वा॒ म॒कृन् यः त्वं दे॒वानां॑ होता आ॒क्याता॑ असि स
त्वमे॒नान्य॑क्षि य॒ज्ञ । कीदृशस्त्वम् इ॒षितः॑ प्रेषितः अभीष्टो वा । य॒ज्ञीयान् य॒ज्ञतीति॑
य॒ष्टा अत्य॑न्तं य॒ष्टा य॒ज्ञीयान् ई॒य॒सुनि॑ तुरि॒ष्ठेमे॒यःस्विति॑ [पा० ६. ४. १५४.] तृचां
लोपः ॥ २८ ॥

प्रा॒चीनं॑ ब॒र्हिः प्र॒दिशा॑ पृथि॒व्या व॒स्तो॒र॒स्या वृ॒ज्यते॒ऽअग्ने॒ऽअ॒ङ्गाम् ।

व्यु॒ प्र॒थते॑ वि॒तरं॑ व॒रीयो॑ दे॒वेभ्यो॒ऽअ॒दित॑ये स्यो॒नम् ॥ २९ ॥

अ॒ङ्गां दि॒नाना॑मग्ने पूर्वा॒ङ्गे ब॒र्हिः प्रा॒चीनं॑ प्रा॒गग्रं॑ वृ॒ज्यते प्र॒स्तीर्य॑ते प्रा॒तर्याग॑-
कालस्य प्रशस्तवाद॒ङ्गाम॑ग्रे इत्युक्तम् । किं स्वबुद्ध्या चेत्याह (७.) प्र॒दिशा॑ प्रा॒गग्रं॑
ब॒र्हिः स्तृ॒णातीति॑ अतिवाक्येन प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यम् अस्याः पृथि॒व्या वेदेः
व॒स्तोः व॒सितु॑माहादयितुमित्यर्थः । तद्ब॒र्हिः वृ॒ज्यमा॑नं सत् विप्रथते विविधं वि-
स्ती॒र्णं भव॑ति उ॒कारः पाद॑पूर॒णाः । कीदृ॒शं ब॒र्हिः वि॒तरं॑ (८.) व॒रीयः॑ अत्यन्तं वि
वि॒तर॑म॒तित॑राम् व॒रीयः॑ अत्यन्तमुरु व॒रीयः॑ प्रस्थस्फवरित्यादिना [पा० ६. ४. १५७.]
उ॒रोर्व॑रादि॒शः । दे॒वेभ्यः॑ अ॒दित॑ये च स्यो॒नं सु॒खकर॑म् ॥ २९ ॥

व्य॒च॒स्वती॑रुर्वि॒या वि॒श्रय॑न्तां प॒तिभ्यो॑ न ज॒नयः॑ शु॒भमा॑नाः ।

दे॒वीर्द्वारो॑ बृ॒हती॑र्वि॒श्वमि॒न्वा दे॒वेभ्यो॑ भव॒त सु॒प्राय॑णाः ॥ ३० ॥

द्वारो दे॒वीः दे॒व्यो वि॒श्रय॑न्तां विवृता भवन्तु । कीदृ॒श्यो द्वा॒रः उ॒र्विया॑ उ॒र्वेन॑
व्य॒च॒स्वतीः॑ व्य॒ञ्जन॑व॒त्यो ग॒मन॑व॒त्यः कथ॑मि॒ध प॒तिभ्यो॑ ज॒नयो॑ न ज॒नय॑-इव यथा

जनयः जायाः यथा पत्यर्थं ऊत्र विश्रयन्ति । एवं परोक्षमुक्ता प्रत्यक्षमाह के द्वा-
रो देव्यो यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रगमना भवत । कीदृश्यः बृहतीः बृ-
हृत्यः विश्वमिन्वाः विश्वमेति गहति यासु ताः एतेर्नृकप्रत्ययः अलुक्समासः शु-
म्भमानाः शोभमानाः । उर्विषा इति द्वाविंशेषणं वा उर्वो विशालाः इयाडि-
याजियारश्चेति (9.) विभक्तेरियाजादेशः चित्वादलोदात्तः ॥३०॥

आ सुध्रयन्ती यजतेऽउपाकेऽउपासानक्ता सदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्तेऽअधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥३१॥

आ नि एतयोः सदतामिति सम्बन्धः अधीत्यस्य दधाने इत्यनेन सम्बन्धः ।
उपासानक्ता अहोरात्रे देवते योनौ यज्ञगृहे आनिसदताम् (10.) सम्यक् उपवि-
शताम् । कीदृश्यौ ते सुध्रयन्ती स्मयतेः स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य रूपम् पूर्वपक्षे मका-
रस्य वकारश्छान्दसः उत्तरपक्षे पकारस्य यकारः परस्परं ह्रस्वत्यू साधु स्वपत्यौ
वा । यजते यजनीये । उपाके उप समीपमकतस्ते उपाके अक गतौ परस्परं
समीपस्थिते । दिव्ये दिवि भवे । योषणे योषे स्त्रीत्रयिण्यौ । बृहती बृहृत्यौ
महृत्यौ । सुरुक्ते शोभनं रुक्मं सुवर्णं ययोस्ते साभरणे इत्यर्थः । शुक्रपिशं शु-
क्तां कपिशां च श्रियं शोभामधिदधाने अधिकं धारयत्यौ । शुक्लमरुः कपिशा
रात्रिः ॥३१॥

दैव्या होतारौ प्रथमा सुवाचा मिमाणा यज्ञं मनुषो यज्ञथ्ये ।

प्रचोदयन्ता विद्येषु कात्र प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥३२॥

दैव्यौ होतारौ ईदृशौ आसाते इति शेषः । कीदृशौ प्रथमा आद्यौ । सुवाचा
शोभना वाक् ययोस्तौ । मनुषो मनुष्यस्य यज्ञथ्ये यष्टुं यज्ञं मिमाणा निर्मिमाणौ ।
तुमर्थे शधीप्रत्ययः । विद्येषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तौ ऋविजः प्रेरयन्तौ ।
कात्र कुरुतस्ती कात्र उष्णादयो बहुलमिति [पा० ३.३.१.] उण् स्वयं कर्तारौ ।
प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः आकृवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन
दिशन्ता यष्टव्यमिति कथयन्तौ । सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥३२॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेविडा मनुष्यदिकृ चेतयन्ती ।

तिस्रो देवीर्बर्हिरेद७ स्योन७ सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ३३ ॥

भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रमा एतु आगच्छतु । कीदृशी मनुष्यत् मनुष्यवदिकृ कर्मणि चेतयन्ती ज्ञापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती इदं तिसृणां विशेषणम् । एतास्तिस्रो देवीः देव्यः स्योनं सुखत्रयमिदं बर्हिः आसदन्तु आसीदन्तु । कीदृश्यः स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः शुभकर्माणाः अप इति [निघ० २.१.] कर्मनाम ॥ ३३ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री वृषैरपि७शद्भुवनानि विश्वा ।

तमग्य होतरिषितो यजीयान्देवं वष्टारमिह यन्ति विद्वान् ॥ ३४ ॥

हे होतः अग्य इषितः प्रेषितः सन् तं वष्टारं देवमिह यज्ञे यन्ति यज । कीदृशः त्वम् यजीयान् अत्यन्तं यष्टा तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६.४.१५४.] इयसुनि तृचो लोपः । विद्वान् स्वाधिकारज्ञः । तं कम् यः वष्टा इमे द्यावापृथिवी द्यावाभूमी वृषैः अपिंशदवयवैर्विचित्रे अकरोत् पिश अवयवे तुदादिः लङि शे मुचादीनामिति [पा० ७.१.५६.] नुम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वृषैः अपिंशत् विविधवृषाण्यकरोत् । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ जनित्री जनयतस्ते जनित्र्यौ प्राण्युत्पादिके ॥ ३४ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा कृवी७षि ।

वनस्पतिः शमिता देवोऽग्निः स्वदन्तु कृव्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

यजमानो वदति । हे होतः त्मन्या आत्मना कृवीषि ऋतुथा ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले त्वमुपावसृज देहि । किं कुर्वन् देवानां पाथः कृविः मधुना मधुरस्तेन घृतेन समञ्जन् संमन्त्रयन् । देवानामित्युक्तं तानाह वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः अग्निः एते त्रयो कृव्यं होत्रा संमृज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु । आत्मनूशब्दस्य विभक्त्यदिशे मन्त्रेष्वाज्ञादेरात्मन्निति [पा० ६.४.१४१.] आकारलोपः ॥ ३५ ॥

सद्यो ज्ञातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहाकृतः रुविरदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

देवा रुविरदन्तु भक्षयन्तु । कीदृशं रुविः अस्याग्नेः वाचि वाग्निन्द्रियोपलक्षिते मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण कृतम् कीदृशस्यास्य होतुः देवानामाह्वातुः प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य ऋ गतौ आरुवनीयात्मना स्थितस्य । अस्य कस्य योऽग्निः सद्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निरमात् यश्च देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुख्योऽभवत् पुरो गच्छति पुरोगाः विटि प्रत्यये विडुनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६.४.४१.] मस्याकारः ॥ ३६ ॥

IV. केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिर्जायथाः ॥ ३७ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मधुहन्दोदृष्टानिरुक्ता । हे अग्ने त्वमुषद्भिः कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि जनेर्लाडि रूपम् उष दाहे उषन्ति रुविर्दहन्ति ते उषन्तोऽग्निकोमकर्तारो यजमानाः । कीदृशस्त्वम् अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनुष्याय केतुं ज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् विभक्तिव्यत्ययः । नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् ॥ ३७ ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो मरुमा पिपर्तु ॥ ३८ ॥

एवमग्निं स्तुवाश्चरन्तौ योधा युद्धोपकरणानि (११.) च स्तूयन्ते । भरद्वाजसुतपायुः संग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति त्रिष्टुब्धिः । वर्म स्तूयते यत् यदा वर्मी कवचवान् समदां संग्रामाणामुपस्थे उत्सङ्गे याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमूतस्य मेघस्येव भवति । सह माद्यन्ति योधा यासु ताः समदः संग्रामाः मदः क्षिप् । मेघस्य मुखं विद्युत्स्तनयितुधाराभिर्यथासक्यम् एवं रुस्त्यश्चर्यपादात्यस्त्रजालतूर्यनादशरौघैः सेनामुखमसक्यं भवतीत्यर्थः । अतोऽहं ब्रवीमि हे वर्मिन् अनाविद्धया अक्षतया तन्वा शरीरेण त्वं जय शत्रून्कृत्वा जयं प्राप्नुहि । किं च स वर्मणः मरुमा त्वा त्वां पिपर्तु पालयतु ॥ ३८ ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ ३१ ॥

धनुः स्तूयते । धन्वना धनुषा कृत्वा वयं गाः धेनूः जयेम । धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गहन्ति यस्मिन्नसावाजिर्मार्गः । तीव्राः उग्राः समदः संग्रामान्धन्वना जयेम । धनुः शत्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति कामस्याभावो ऽपकामम् अव्ययं विभक्तीत्यादिना [पा° २. १. ६.] अर्थाभावेऽव्ययीभावः । किं च धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम । ईदृशो धनुःप्रभावः ॥ ३१ ॥

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णी प्रियं सखायं परिषस्वज्ञाना ।

योषेव शिङ्गे वितताधि धन्वन्त्याऽयं समने पारयन्ती ॥ ४० ॥

इया स्तूयते । इयं इया धन्वन् धन्वनि धनुषि अधि वितता उपरि विस्तारिता सती शिङ्गे अव्यक्तशब्दं कुरुते शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे अदादिः इदितो नुम् धा-
तोरिति [पा° ७. १. ५८.] नुम् । का इव योषेव यथा योषा कामिनी कामुकरञ्जनायाव्यक्तं वदति एवमियमपि । कीदृशी इया समने संग्रामे पारयन्ती पार तीरं कर्मसमाप्तौ अदन्तः संग्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः । इयं का या इया कर्णमागनीगन्ति आकृष्टा सती योदुः कर्णी प्रत्यत्यर्थमागहति यङ्लुकि गमेः वृषम् । कीदृशी उत्प्रेक्ष्यते वक्ष्यन्तीव वक्तुमिहन्तीव अन्योऽपि वक्तुमिहन्कर्णी प्रत्यागहति । प्रियं सखायमिष्टं मित्रं वाणवृषं परिषस्वज्ञाना आलिङ्गन्ती स्वजेः शानचि शपः श्नौ सति द्विवम् । इत् पादपूरणार्थः ॥ ४० ॥

तेऽआचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्ये ।

अप शत्रून्विध्यतां संविदानेऽआर्त्तं इमे विष्कुरन्तीऽअमित्रान् ॥ ४१ ॥

धनुःकोटी स्तूयते । ते प्रसिद्धे इमे आर्त्तं आर्त्तौ धनुःकोटी उपस्ये उत्सङ्गे मध्यभागे बिभृतां धारयतां शर्मिति शेषः । तत्र दृष्टान्तः माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति । शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च । कीदृश्यौ आर्त्तौ आचरन्ती आचरन्त्यौ आगहन्त्यौ धानुष्कं प्रति तत्र दृष्टान्तः समना योषा इव वचनव्यत्ययः समना समानमेकपतिगन्तं मन्त्री ययोस्ते समनसी विभक्तीर्दशः

समचित्ते योषा योषे स्त्रियौ यथा कालमागच्छतः । संविदाने संविदाते ते संविदाने समो गमोत्यादिना [पा० १.३.२१.] शानच् परस्परं संकेतं कुर्वाणे । अमित्रान् शत्रून्प्रति विष्फुरन्ती दृङ्कारं (12.) कुर्वाणे ॥४१॥

ब॒ह्वी॒नां पि॒ता ब॒ह्व॒र॒स्य पु॒त्रश्चि॒श्चाकृ॒णोति॒ सम॑ना॒व॒गत्य॑ ।

इ॒षुधिः॑ स॒ङ्काः॒ पृ॒त॒नाश्च॒ सर्वाः॒ पृ॒ष्ठे नि॒न॒दो ज॒यति॒ प्र॒सूतः॑ ॥४२॥

इषुधिः स्तूयते । य इषुधिः तूणा बह्वीनामिषूणां पिता पालकः । यतो वाणान्धरति । अस्येषुधेर्वहुः पुत्रः । वाणसमूहः पुत्रस्थानीयः पाल्यमानवात् । पुत्रन्बहून् त्रायतऽइति पुत्रः । स इषुधिः समना (13.) संग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा चिश्चाकृणोति चिश्चेति शब्दं करोति शब्दानुकरणमेतत् वाणे तूणान्निष्क्राम्यमाणे चिश्चेति शब्दो भवति । च पुनः स इषुधिर्धानुष्केन पृष्ठे निनदः बद्धोऽपि प्रसूतः अनुज्ञातः सन् सर्वाः पृतनाः जयति शत्रुसेनाः पराभवति । कीदृशाः पृतनाः सङ्काः सङ्काः सचतेः सम्पूर्वादा किरतेरिति [निरु० १.१४.] यास्कोक्तेः सचतेः किरतेर्वा रूपम् सचते सम्बध्यते संकीर्यते वा योधायासु ताः सङ्काः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधेः कर्तृत्वम् ॥४२॥

रथे॒ तिष्ठ॑न्नयति वा॒जिनः॑ पु॒रो यत्र॑-यत्र॑ का॒मय॑ते सु॒षार॑थिः ।

अ॒भी॒श्रू॒नां म॒हि॒मानं॑ प॒नाय॑त॒ मनः॑ प॒श्चाद॑नु॒य॒हन्ति॒ र॒श्मयः॑ ॥४३॥

अर्थेन सारथिरर्थेन रश्मयः स्तूयन्ते । जगती इयम् । सुषारथिः सुसारथिः शोभनः सारथिः यत्र-यत्र प्रदेशे कामयते इहति मयात्र गतव्यमिति तत्र-तत्र पुरो वर्तमानान् वाजिनः नयति प्रापयति । कीदृशः रथे तिष्ठन् । तं स्तुम इति शेषः । इदानीं रश्मयः स्तूयन्ते हे जनाः अभीश्रूनां रश्मीनां महिमानं महाभाग्यं यूयं पनायत स्तुत । ये रश्मयः पश्चाद्वर्तमानाः सन्तः मनोऽश्चचित्तमनुयहन्ति अनुगम्य गृह्णन्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीत्यर्थः । पन स्तुतौ गुपूधूपेत्यादिना [पा० ३.१.२८.] आद्यप्रत्ययान्तात्पनेर्लोट् ॥४३॥

सी॒ध्नान्धो॒षान्कृ॑षवते॒ वृ॒षपा॑णयोऽश्वा॒ रथे॑भिः स॒ह वा॒ज॒यन्तः॑ ।

अवक्रामन्तः प्रपदैर्मित्रान्क्षिणन्ति शत्रून् ॥ ४४ ॥

अश्वाः स्तूयन्ते । वृषाः अश्वाः पाणौ कृस्ते येषां ते वृषपाणयोऽश्ववाराः ती-
त्रान्धोषान् जय-जयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति । अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह
वाजयन्तः गह्वतः सत्तस्तीत्रान्धोषान् हेषाशब्दान्कुर्वन्ति शत्रून् क्षिणन्ति नाश-
यन्ति च । कीदृशाः अश्वाः प्रपदैः पादाग्निः खुरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः आ-
क्रामन्तः । अनपव्ययन्तः व्यय क्षये अदत्तश्चरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः न अप-
व्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः । वज्र गतौ स्वार्थे णिच् वाजिनः ॥ ४४ ॥

रथवाहनं कृविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।

तत्रा रथमुप शमं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ४५ ॥

शकटद्वारा रथः स्तूयते । अस्यानसो रथवाहनं नाम रथं वदतीति रथवाह-
नम् वाजपेयेऽनसि रथस्यारोप्यमाणत्वात् । तथास्य कृविः कृविर्धानं नाम पृषोद-
रादिवाडुत्तरार्धलोपः । यत्रानसि अस्य योदुर्वर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् त-
त्रानसि वयं रथमुपसदेम उपसादयामः । कीदृशं रथं शमं सुखकरम् । कीदृशा
वयम् विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः शोभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः
सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ते भृशादिभ्यो भुव्यच्चेरिति [पा° ३.१.१२.] क्यङ् ततः
शानच् अनुकूलचित्ता इत्यर्थः । तत्रेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति [पा° ६.३.
१३६.] दीर्घः ॥ ४५ ॥

स्वाडुषंसदः पितरौ वयोधाः कृङ्क्षितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसेना इषुबला अमृधाः सतोवीरा उर्वौ व्रातसाहाः ॥ ४६ ॥

रथगोपान्स्तीति । ईदृशा नरा अस्माकं रथं गोप्तारो भवन्त्विति शेषः । की-
दृशाः स्वाडुषंसदः स्वाडु सुखं यथा तथा संसीदन्ति ते स्वाडुषंसदः । पितरः पा-
न्ति ते पितरः रक्षितारः । वयोधाः वयोऽन्नमायुर्वा दधति धारयन्ति वयोधाः ।
कृङ्क्षितः इत्येकं पदम् कृङ्क्षे कष्टे श्रीयन्ते सेव्यन्ते कृङ्क्षितः कर्मणि छिप् अ-
लुक् सप्तम्याः दुःखे सति आश्रयणयोग्याः दुःखनाशकत्वात् षद्वा सप्तमी द्विती-

यर्थे कृद् अयन्ति कृद्धेऽशितः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः । शक्तीवन्तः शक्तिः
सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते अश्वरश्मिमतीत्यादिप्रतिशाख्यसूत्रेण [३. ६. २.]
शक्तिशब्दस्य दीर्घः । गभीराः गम्भीरबला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्रसेनाः चित्रा ना-
नाविधा सेना येषां ते । इषुबलाः इषुभिर्वाणैर्बलं येषां ते । अमृधाः मृधा मृद-
वो न भवन्त्यमृधाः कठिनाङ्गा उग्रशासना वा । सतोवीराः इत्येकं पदम् सतो
ऽश्वमेधयाज्ञिनो वीराः शूराः यद्वा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः वि-
विधमीर्यन्तीति वीराः षष्ठा अलुक् । उरवः विशालाः पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः ।
व्रातसाक्षाः व्रातान् शूरसमूहान्सकृतेऽभिभवन्ति ते व्रातसकाः पचाद्यच् अभिमा-
तिपृतनेत्यादिना [प्रातिशा. ३. ६. २०.] सूत्रेण सकृतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवीऽग्नेरुसा ।

पूषा नः पातु इरितादतावृधो रक्षा माकिर्नोऽघशंस ईशत ॥ ४७ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान्पातु रक्षतु पावि-
त्यस्यार्थवशाद्वचनव्यत्ययः कार्यः । पितरः च पातु । कीदृशाः सोम्यासः सोम्याः
सोमसम्पादिनः सोमपानयोग्या वेत्युभयोर्विशेषणम् । द्यावापृथिवी द्यावाभूमि-
नः पाताम् । कीदृश्यौ शिवे कल्याणकारिण्यौ । अनेरुसा अनेरुसौ नास्ति ए-
कोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके । किं च पूषा सूर्यो नोऽस्मान्दुरितात् पा-
तु । एवं परोक्षेणोक्ता प्रत्यक्षमाह हे ऋतवृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋ-
तवृधः देवाः संहितायामृतस्य दीर्घः रक्ष रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः । माकिः मा
कश्चन अघशंसः पापी नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं मा करोतु वयं दुष्टवशा मा भूमे-
त्यर्थः । अघं पापं शंसति वक्ति प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः । ईशतेति वचन-
व्यत्ययः ॥ ४७ ॥

सुपर्णा वस्ते मृगोऽग्न्या दत्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यत्सन् ॥ ४८ ॥

द्वाम्यामिषुं स्तौति आद्या त्रिष्टुप् अन्यानुष्टुप् । या इषुः सुपर्णा पक्षिपिहं व-

स्ते परिधत्ते वस परिधानि शोभनं पर्णं पिहं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः
सौपर्णम् तत्र कृत्स्नवन्निगमा भवतीति [निरु° २.५.] यास्कोक्तेः सुपर्णशब्देन त-
त्पिहं गृह्यते वाणपुहे पिहस्यारोप्यमाणत्वात् । किं च अस्या इषोः दन्तः (14.)
फलं मृगः मृगयतेऽन्विष्यति रिपून्कृतुमिति मृगः मृग मार्गणे चुरादिरदन्तः पचा-
द्यच् मृगो मृगयतेरिति [निरु° १.११.] यास्कः शल्यं हि वेधं मृगयते । किं च
या इषुः गोभिः गोविकारैः स्त्रायुभिः संनद्धा बद्धा प्रसूता धनुष्मता प्रेरिता सती
पतति शत्रुबलं प्रति गच्छति । किं च यत्र नरो योद्धारः सद्रवन्ति च सम्यक् गच्छ-
न्ति विद्रवन्ति च विविधं प्रसरन्ति चैव समुच्चये तत्र रणो इषवः वाणाः अस्मभ्यं
शर्म सुखं यंसन् यच्छतु यमु उपरमे लेटि तिप इलोपेऽडागमि सिब्वद्धलं ले-
टीति [पा° ३.१.३४.] सिबागमे यंसन्निति रूपम् सुखं ददतु ॥ ४८ ॥

ऋजोते परिवृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमोऽधिब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ ४९ ॥

ऋजुः सरला इतिर्यस्याः सा ऋजोतिः टिलोप आर्षः । हे ऋजोते ऋजुगामिनि
हे इषो नोऽस्मान्परिवृद्धि परिवर्जय अस्मासु मा पतेत्यर्थः । किं च नोऽस्माकं
तनूः शरीरम् अश्मा पाषाणतुल्यदृढा भवतु । सोमः नोऽस्मानधिब्रवीतु अधि-
कान्वदतु । अदितिः देवमाता शर्म सुखं यच्छतु ददातु ॥ ४९ ॥

आजङ्गन्ति सान्वेषां जघनाँश्चोपजिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वात्समत्सु चोदय ॥ ५० ॥

अनुष्टुप् । कशा स्तूयते अज गतौ क्षेपणे च । अश्वाः अज्यन्ते क्षिप्यन्ते यथा
सा अश्वाजनी हे अश्वाजनि कशे समत्सु संग्रामेषु त्वमश्वान् चोदय प्रेरय जघाय
कीदृशानश्वान् प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेतो मनो येषां ते । हे कशे यथा त्वयाश्वा-
वारा एषामश्वानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसोपचिताङ्गानि आजङ्गन्ति वच-
नव्यत्ययः आप्नन्ति ताडयन्ति जघनान्कटिभागान् उपजिघ्रते निघ्नन्ति । तुरङ्गारो-
क्ता यथाश्वान्वशयन्ति सा त्वमश्वान्प्रेरयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेति परिबाधमानः ।

रुस्तग्रो विश्वा वयुनानि विद्वान्युमान्युमांसं परिपातु विश्वतः ॥ ५१ ॥

रुस्तग्रः स्तूयते । सप्त त्रिष्टुभः रुस्ते स्थितो रुन्ति रुस्तग्रः खेटकः यद्वा रुस्तं रुन्ति प्राप्नोति रुस्तग्रः प्रकोष्ठत्राणम् पुमांसं मां विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु । किम्भूतो रुस्तग्रः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् ज्ञानम् । तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः शूर इत्यर्थः (15.) । यो रुस्तग्रो भोगैः (16.) स्वशरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पर्येति रुस्तं वेष्टयति क-इव अहिरिव यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहैः रुस्तादिकं वेष्टयति । कीदृशः ज्यायाः हेति वाणं शत्रुप्रेरितम् परिबाधमानः निवर्तयन् खेटकपक्षे प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेति (17.) प्रहारं निवारयन् ज्यायातस्य निवारकत्वात् ॥ ५१ ॥

वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणाः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धोऽसि वीडयस्वास्थाता ते जयतु जेतव्यानि ॥ ५२ ॥

तिस्र ऋचो रथदेवताः । हे वनस्पते वनस्पतिविकार काष्ठमय रथ कृत्स्नवन्निगमः [निरु० २.५.] त्वं वीडुङ्गः दृढाङ्गो भूयाः भव वीडूनि अङ्गानि यस्य । कीदृशः अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतः । प्रतरणाः प्रतरति संग्रामपारं गच्छति प्रतरणाः । सुवीरः शोभनो वीरो रथी यत्र । किं च हे रथ यतः त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः संनद्धः बद्धोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानं स्तम्भय । किं च ते तवास्थाता आरोहा रथी जेतव्यानि जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु हि पादपूरणः ॥ ५२ ॥

दिवः पृथिव्याः पर्योन्न उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोऽमानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ ५३ ॥

हे अधर्यो त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । कीदृशं रथम् दिवः सुलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्धृतं समन्तादुद्धृतम् ओजः तेजः । तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्याभृतं समन्तादाकृतमानीतं सहः बलम् । तथा अपां जलानामोऽमानं तेजः सारभूतम् ओजं बलतेजसोरिति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३.

२.७५.] मनिन् ओजयति बलिनं करोतीति ओज्मा तम् । द्यावाभूमिवृक्षजलानां तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः किरणैः पर्यावृतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात् यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टितम् । तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राज्जातमित्यर्थः इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाठिन्येन प्रतिकृतं चतुर्धा ज्ञातम् यूपः स्फ्यः रथः शरश्चेति चतुःखण्डाः तत्र यूपस्फ्यौ विप्रैर्गृहीतौ रथशरौ नृपैरिति श्रुतिकथानुसंधेया इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय रथेन च शरेण चेति राजन्यबन्धव इति श्रुतेः [१.२.४.१.२.] । ईदृशं रथं यजेत्यर्थः ॥५३॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथं प्रति हव्या गृभाय ॥५४॥

हे रथ हे देव स त्वं हव्या हवीषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । कीदृशः त्वम् इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्पन्नत्वात् । मरुतामनीकं मुखं मुख्यः देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भः गीर्यते स्तूयते गर्भः गृणातेर्भप्रत्ययः सूर्येण स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिः नभ्यतेऽरिर्हन्यतेऽनेनेति नाभिः नभः किंसायाम् इणप्रत्ययः वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽस्माकमिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः । सेमामित्यत्र सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणमिति [पा० ६.१.१३४.] संधिः । गृभाय गृह्णतेर्हलः अः शानङ्गावित्यनुवृत्तौ [पा० ३.१.८३.] हन्द्दसि शायजपीति [पा० ३.१.८४.] हौ परे आप्रत्ययस्य शायजदेशः हस्य भश्च ॥५४॥

उपस्थासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् ।

स उन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्द्वाराद्वीयोऽग्रपसेध शत्रून् ॥५५॥

तिस्र ऋचो उन्दुभिर्देवत्याः । हे उन्दुभे स त्वं पृथिवीमुत द्यामत्तरिक्षमपि उपस्थासय उपशब्दय (18.) श्रुतिः शब्दार्थः । विष्ठितं विविधं स्थितं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वम् पुरुत्रा बहुधा ते त्वां मनुतां ज्ञातातु उन्दुभिर्नदतीति । स त्वं द्वाराद्वीयः अतिद्वारं शत्रून्पसेध अपगमय अत्यन्तं द्वारं दवीयः स्थूलद्वारेति [पा० ६.४.१५६.] रेफलोपपूर्वगुणौ । कीदृशः त्वम् इन्द्रेण देवैश्च सजुः प्रीतियुक्तः ॥५५॥

आक्रन्द्य बलमोजो न आधा निष्टनिहि डुरिता बाधमानः ।

अपप्रोथ डुन्दुभे डुकुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥ ५६ ॥

हे डुन्दुभे त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्द्य रोदय पलायधं मदीयाः सर्वे कृता इत्यादिदीनत्वं कार्येत्यर्थः । नोऽस्माकमोजः तेजः आधाः अधिहि देहि । डुरितानि पापानि बाधमानो निराकुर्वन्सन् निष्टनिहि शब्दं कुरु स्तन शब्दे चुरादिरदत्तः । किं च इतोऽस्मत्सेनायाः सकाशात् डुकुनाः डुकुनः डुष्टाश्च ते श्वानश्च डुकूतानः तान् डुष्टान् शुनः श्वसदृशान् शत्रून्पप्रोथ नाशय प्रोथतिर्नाशनार्थः । यतः त्वमिन्द्रस्य मुष्टिः असि मुष्टिवदङ्गभूतोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानमस्मान्दृढय ॥ ५६ ॥

आमूर्ज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वीवदीति ।

समश्चपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र अमूः शत्रुसेनाः त्वमा अज समत्तात्परिज्ञिय अज गतिज्ञेयणयोः । यतो डुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा वावदीति अत्यन्तं नदति अत इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्तय जयं प्रापय प्रत्यानय । किं च नोऽस्माकं नरः योधाः संचरन्ति कीदृशा नरः अश्चपर्णाः अश्चस्येव पर्णा पतनं येषां ते । किं च अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः पौञ्जः श्यामः शितिपृष्ठो

बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्रः सङ्-

क्षितोऽधोर्गमः सावित्रो वारुणाः कृष्ण एकशितिपात्येवं ॥ ५८ ॥

अश्वमेधे श्रुतिरस्ति द्वे वेवैतेऽएकादशिन्यावाल्भेतेति [१३. ५. १. ३.] तयोरेकादशिन्योः पशवस्तदेवताश्च कण्डिकाद्वयेनोच्यन्ते तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपादकानि न तु मन्त्राः । कृष्ण ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १. मेषी सारस्वती सरस्वतीदेवताका २. बभ्रुः पिङ्गलवर्णाः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३. श्यामः कृष्णवर्णाः पौञ्जः पूषदेवत्यः ४. शिति श्यामं पृष्ठं

यस्य स शितिपृष्ठः बार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः ५. शिल्पो विचित्रवर्षी वैश्वदे-
वः विश्वदेवदेवत्यः ६. अरूणाः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः ७. कल्माषः कर्बुरो मा-
रुतः मरुदेवत्यः ८. संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग्रः इन्द्राग्निदेवत्यः ९. अधोरामः अधोदे-
शे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवत्यः १०. एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशिति-
पात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृत्तः पेतः पतनशीलो वेगवान्पशुः वारूणाः वरूणाद-
वत्यः ११. एवमेकादश जाताः ॥ ५८ ॥

अग्नेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनुडानधोरामौ सावित्री पौलौ रजतनाभी
वैश्वदेवौ पिशंगौ तूपरौ मारुतः कल्माषः अग्नेयः कृत्तोऽजः सारस्वती
मेषी वारूणाः पेतः ॥ ५९ ॥

द्वितीयेकादशिनीपशुदेवानाह । रोहितो रक्तोऽजिस्तिलको यस्य सोऽनुडान्वृ-
षभोऽनीकवतेऽग्ने आलभ्यः अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १.
अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्री सवितृदेवतौ २. ३. रजतवर्णा ना-
भिर्ययोस्तौ रजतनाभी द्वौ पौलौ पूषदेवतौ ४. ५. पिशंगौ पीतौ तूपरौ निःशृ-
ङ्गौ वैश्वदेवौ विश्वदेवदेवतौ ६. ७. कल्माषः कर्बुरो मारुतः ८. कृत्तः श्यामो
ऽजो मेषः अग्नेयः अग्निदेवत्यः ९. मेषी सारस्वती १०. पेतः वेगवान्वरूणादेवत्यः
११. एवमेकादश ॥ ५९ ॥

अग्ने गायत्राय त्रिवृते राधेत्तरायाष्टाकपाल इन्द्राय त्रेष्टुभाय पञ्चदशाय
बार्हतेयेकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैत्रपेभ्यो
द्वादशकपालो मित्रावरूणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां पय-
स्या बृहस्पतये पाङ्क्त्या त्रिणवाय शङ्खराय चरुः सवित्रः अग्नीक्षिप्राय त्रय-
स्त्रिंशाय रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुर्दित्ये विष्णुपत्न्यै चरुर्गर्भे
वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्याऽष्टाकपालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथाग्निषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामाविष्टीर्निर्वपतीत्युपक्रम्य तदाहुर्दशक-
विषमन्त्यामिष्टिं (19.) निर्वपेदिति श्रुत्या दशकविष्काविष्टिसंज्ञेष्टिः कथिता तस्या
देवता क्वींषि चारु । इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मत्नाः । अग्नयेऽष्टकपालः
पुरोडाशः कार्यः अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टकपालः तद्वितार्थीत्तरपदसमाहारे
चेति [पा० २. १. ५१.] समासः अष्टनः कपाले क्विषीति [पा० ६. ३. ४६. वा० २.]
अष्टनशब्दस्य दीर्घः कीदृशायामग्नये गायत्राय गायत्र्या स्तुताय त्रिवृते त्रिवृत्स्तोमे-
न स्तुताय रायन्तराय रथन्तरसाम्ना स्तुताय १. इन्द्राय एकादशकपालः पुरोडाशः
समासः पूर्ववत् कीदृशाय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदश-
स्तोमस्तुताय बार्हताय बृहत्सामस्तुताय २. विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पु-
रोडाशः कीदृशेभ्यः जगतेभ्यः जगत्या इन्द्रसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोम-
स्तुतेभ्यः वैत्रपेभ्यः वैत्रपसामस्तुतेभ्यः ३. मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः
चरुः कीदृशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तो-
मस्तुताभ्याम् वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् ४. बृहस्पतये चरुः कीदृशाय पा-
ङ्गाय पङ्क्तिहृन्दसा स्तुताय त्रिणावाय त्रिणावस्तोमस्तुताय शाङ्गराय शाङ्करसामस्तु-
ताय ५. सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः कीदृशाय सवित्रे श्रौत्तिहृत्ताय उल्लिहृ-
न्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रैवताय रैवतसामस्तुताय ६.
एवं हृन्दःस्तोमसामसहितान् षट् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह प्राजापत्यश्च-
रुः प्रजापतिदेवत्यश्चरुः कार्यः ७. विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव ८. विश्वानराय विश्वा-
नरगुणविशिष्टायामग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९. अनुमत्यै देवतायै अष्टकपालः
पुरोडाशः कार्यः १०. दशकविषोऽवेष्टेर्देवताक्वींष्यपि अश्वमेधोपयोगिवाडुक्तानि
समिद्धोऽञ्जन्नाश्वमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अनुक्रमणायाम्] ॥ ६० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽङ्कद-
मितः ॥ २१ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I. ॥ १-६ [योनाऽङ्क] - ८ [इलोप] - ११ ॥ १-११ ॥ ॥

II. ॥ ३७-३९ ॥ १२-१४ ॥ ४१ ॥ १५ ॥ ४० ॥ १६ ॥ ५१ ॥ १७ ॥ ४२ ॥ १८ ॥

४८ ॥ १९ ॥ ५२ [वील्य°] ॥ २० ॥ ४३ ॥ २१ ॥ ५० ॥ २२ ॥ ५५ ॥ २३ ॥ ॥

III. ॥ १२-१७ [°पश्यन्प° K.] - १८ [पश्यन्ति° K. - °आनत्ता°] - २४ ॥ २४-३६ ॥ ॥

IV. ॥ २५-३३ [°विला] - ३६ ॥ ३७-४८ ॥ ॥

V. ॥ ६० ॥ ४९ ॥ ॥

VI. ॥ ५८ ॥ ५० ॥ ॥

VII. ॥ ५९ ॥ ५१ ॥ ॥ सप्तानुवाकेष्वेकपञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

I. देव सवितः प्रसुव - - वाचं नः स्वदतु ॥ १ ॥

तत्सवितुर्वरे ॥ २ ॥

अग्निगणेशाय नमः । इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽपश्यत् । ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दिक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशदिनैः सिध्यति । अत्र यूषेकादशिनी भवति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूषे यथेहं नियोजनम् ॥ आज्येन सकृद्गृहीतेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहुवनीये जुहोति । तत्र देव सवितः [११.७.] तत्सवितुः [३.३५.] द्वे व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्गदं तन्न आसुव ॥ ३ ॥

हे देव सवितः विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव हरे गमय । यद्गदं कल्याणं तन्नोऽस्मान्प्रति आसुव आगमय ॥ ३ ॥

विभक्तार्ऽह्वामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम् ॥ ४ ॥

वयं सवितारं ह्वामहे आह्वयामः किम्भूतं वसोः वासयितुश्चित्रस्य नाना-

विधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दातारम् नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं यथायोग्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणां क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रं तमसे तस्करं
नारकाय वीररूपां पाप्मने क्लीबमाक्रयायाऽअयोगं कामाय पुंश्चलूमतिक्रु-
ष्टाय मागधम् ॥ ५ ॥

अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अध्यायसमाप्तेः । ततः प्रतिगुणमेकैकमेकाद-
शिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंशत्संख्यान्पुरुषान्प्रकामोद्याय सदमित्यन्तान-
मिष्टे गूप्ते नियुनक्ति इतरेषु गूप्तेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णायानुरुधमित्यादीन्नि-
युनक्ति ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मीति अमिष्टे ब्राह्मणां प्र-
थमं नियुनक्ति । एवमग्रे सर्वेषां गूप्ते एव बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं
पुरुषपदं बोद्धव्यम् ॥ क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २. मरुद्भ्यो वैश्यम् ३. तपसे शूद्रम्
४. तमसे तस्करं स्तेनम् ५. नारकाय वीररूपां नष्टाग्निं शूरं वा ६. पाप्मने क्ली-
बं नपुंसकम् ७. आक्रयायै अयोगमयसो गतारम् ८. कामाय पुंश्चलूं व्यभिचारि-
णीम् ९. अतिक्रुष्टाय (१.) मागधं मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा (२.)
१० ॥ ५ ॥

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं धर्माय सभाचरं नरिष्ठाय भीमलं नर्माय रेभं
हृसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं धीर्याय
तक्षाणम् ॥ ६ ॥

नृत्ताय सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः ११. गीताय शैलूषं नष्टम् १२. ध-
र्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३. नरिष्ठायै (३.) भीमलं भयंकरम् १४. न-
र्माय रेभं शब्दकर्तारं वाचाढम् १५. हृसाय कारिं करणविशिष्टम् १६. आनन्दाय
स्त्रीषखं स्त्रियाः सखायम् १७. प्रमदे कुमारीपुत्रं कानीनम् १८. मेधायै रथकारं मा-
हिष्येण करिण्यां जातम् १९. धीर्याय तक्षाणां सूत्रधारम् २०. ॥ ६ ॥

II. तपसे कौलालं माययै कर्मरं द्रुपाय मणिकारं शुभे वपः शर-

व्यायाऽश्पुकार्७ हेत्यै धनुष्कारं कर्मणो ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्जं मृत्यवे
मृगयुमन्तक्राय श्वनिनम् ॥ ७ ॥

तपसे कौलालं कुलालापत्यम् २१. मायायै कर्मणं लोहकारम् २२. वृषाय
मणिकारं रत्नकर्तारम् २३. शुभे शुभाय वपं बीजवतारम् २४. शरव्यायै श्पुकारं
वाणकर्तारम् २५. हेत्यै धनुःकारं चापकारिणाम् २६. कर्मणो ज्याकारं प्रत्यञ्चन-
कर्तारम् (४.) २७. दिष्टाय रज्जुसर्जं रज्जोः स्रष्टारं निर्मातारम् २८. मृत्यवे मृगयुं
मृगग्राहम् २९. अन्तकायं श्वनिनं शुनो नेतारम् ३०. ॥ ७ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृत्तीकाभ्यो नैषादं पुरुषव्याघ्राय दुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यो
व्रात्यं प्रयुग्भ्य उन्मत्तं सर्पदेवज्ञनेभ्योऽप्रतिपदमयेभ्यः कितवमीर्यताया
ऽअकितवं पिशाचिभ्यो बिदलकारीं यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् ॥ ८ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं (५.) पुञ्जिष्ठोऽत्यज्ञः (६.) पुलकसस्तदपत्यम् ३१. ऋत्तीकाभ्यो
नैषादं निषादपुत्रम् ३२. पुरुषव्याघ्राय दुर्मदमुन्मत्तम् ३३. गन्धर्वाप्सरोभ्यो व्रात्यं
सावित्रीपतितम् ३४. प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम् ३५. सर्पदेवज्ञनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते
ज्ञातानीति प्रतिपत् अतथाविधं विकल्ममित्यर्थः ३६. अयेभ्यः कितवं गूतकारम्
३७. इयतायै अकितवमगूतकृतम् ३८. पिशाचिभ्यः बिदलकारीं (७.) वंशविदारि-
णीं वंशपात्रकारिणीम् ३९. यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीं कण्टकी "कर्म तत्कारि-
णीम् (८.) ४०. ॥ ८ ॥

संधये जारं गेह्यापोपपतिमार्त्ये (९.) परिवित्तं निर्ऋत्यै परिविविदानमरा-
द्याऽऽदिधिषुःपतिं निष्कृत्यै पेशस्कारीं संज्ञानाय स्मरकारीं प्रकामो-
द्यापोपसदं वर्णीयानुरुधं बलापोपदाम् ॥ ९ ॥

संधये जारमुपपतिम् ४१. गेह्याय उपपतिं व्यभिचारिणाम् ४२. आर्त्ये परिवि-
त्तम् ऊठे कनिष्ठेऽनूढम् ४३. निर्ऋत्यै परिविविदानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊठवत्तम् ४४.
अराट्ठी (१०.) देव्यै ऽदिधिषुःपतिम् ज्येष्ठायां पुत्र्यामनूढायामूढा ऽदिधिषुः तत्पतिम्
४५. निःकृत्यै पेशस्कारीं वृषकर्त्रीम् ४६. संज्ञानाय स्मरकारीं कामदीप्तिकरीम् ४७.

प्रकामोद्याय तत्संज्ञाय देवाय उपसीदतीत्युपसत् समीपस्थितस्तम् ४८. एतानग्निष्ठे नियुनक्ति ॥ ॥ अथ द्वितीये यूये । वर्णाय अनुरुधम् अनुरुध्यतेऽनुसरतीत्यनुरुत्तम् १. बलाय उपदाम् उपददातीत्युपदास्तमुपायनदातारम् ॥ १॥

उत्सादिभ्यः कुब्जं प्रमुदे वामनं द्वार्यः सामं स्वप्रायान्धमधर्माय बधिर्
पवित्राय भिषजं प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शमाशिक्षायै प्रश्निनमुपशिक्षायाऽअभि-
प्रश्निनं मर्यादायै प्रश्नाविवाकम् ॥ १० ॥

उत्सादिभ्यः कुब्जं वक्राङ्गम् ३. प्रमुदे वामनं रुक्वाङ्गम् ४. द्वार्यः सामं सर्वदा जलल्लिङ्गनेत्रम् ५. स्वप्राय अन्यं नेत्रहीनम् ६. अधर्माय बधिर् कर्णेन्द्रियहीनम् ७. पवित्राय भिषजं वैद्यम् ८. प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तम् गण-
कम् ९. आशिक्षायै प्रश्निनं प्रश्नवन्तम् शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थः १०. उपशिक्षायै अ-
भिप्रश्निनमभिप्रश्नवन्तम् ११. ॥ ॥ अथ तृतीये यूये । मर्यादायै प्रश्नाविवाकं कृता-
न्प्रश्नान्यो विविनक्ति ब्रूते स प्रश्नाविवाकस्तम् १. ॥ १० ॥

अर्मैभ्यो हस्तिपं जवायश्चपं पुथ्यै गोपालं वीर्यायाविपालं तेजसेऽजपा-
लमिरायै कीनाशं कीलालाय सुराकारं भद्राय गृह्यपं श्रेयसे वित्तधमा-
ध्यक्ष्यायानुत्तारम् ॥ ११ ॥

अर्मैभ्यो हस्तिपं गजपालकम् २. जवाय अश्चपं तुरगपालकम् ३. पुथ्यै गोपा-
लं धेनुपालकम् ४. वीर्याय अविपालम् ५. तेजसे अजपालम् ६. इरायै कीनाशं
कर्षुकम् कीनाशः कर्षुके यमे ७. कीलालाय सुराकारं मद्यकृतम् ८. भद्राय गृह्यपं
गृहपालकम् ९. श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तम् धनकर्तारम् १०. आ-
ध्यक्ष्याय अनुत्तारं सारथ्यनुसारिणम् ११. ॥ ११ ॥

भयै दार्वारं प्रभायाऽअग्न्येधं ब्रध्नस्य विष्टयायाभिषेक्तारं वर्षिष्ठाय ना-
काय परिविष्टारं देवलोकाय पेशितारं मनुष्यलोकाय प्रकर्तारं सर्वैभ्यो
लोकेभ्य उपसेक्तारमवऽऋत्यै बधयोपमन्थितारं मेधाय वासःपल्पूलीं प्र-
कामाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे यूये । भयि दार्वारुहार् काष्ठानामाकर्तारम् १. प्रभयि अग्न्येधम् अ-
ग्निमेधयतीति तमग्नेर्वर्धकम् २. ब्रध्नस्य विष्टपाय सूर्यलोकाय अभिषेक्तारम् ३. व-
र्षिष्ठाय नाकाय उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४. देवलोकाय पेशितारम् पेश
अवयवे पिंशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्तारम् ५. मनुष्यलोकाय प्रक-
रितारम् कृ विज्ञेये विज्ञेयारम् ६. सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्तारमुपसेचनकर्तारम् ७.
अवऽऋत्ये बधाय उपमन्यितारमुपमन्यनकर्तारम् ८. मेधाय वासःपल्पूलीम् वास-
सां प्रक्षालनकर्तारम् पल्पूल प्रक्षालनहेदनयोः ९. प्रकामाय रजयित्रीं वस्त्राणां
रङ्गकारिणीं नारीम् १०. ॥ १२ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं वैरहृत्याय पिश्रुनं विविक्त्यै क्षत्तारमौपद्रूयायानुक्ष-
त्तारं बलायानुचरं भूम्ने परिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिथ्याऽअश्वसादऽ
स्वर्गाय लोकाय भागदुधं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥ १३ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं स्तेनस्येव हृदयं यस्य तम् ११. ॥ ॥ अथ पञ्चमे यूये । वैर-
हृत्याय पिश्रुनं परवृत्तसूचकम् १. विविक्त्यै क्षत्तारं प्रतीहारम् २. औपद्रूयाय
(११.) अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३. बलाय अनुचरं सेवकम् ४. भूम्ने परिष्क-
न्दम् (१२.) परितः स्कन्दति रेतः सिञ्चति तम् ५. प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषि-
णाम् ६. अरिथ्यै अश्वसादम् अश्वारोहम् ७. स्वर्गाय लोकाय भागदुधम् भागं दुग्धे
भागदुधस्तन् विभागप्रदम् ८. वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ९. ॥ १३ ॥

मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारऽ शोकायाभिसर्तारं जेमा-
य विमोक्तारमुत्कूलनिकूलेभ्यस्त्रिष्ठिनं वपुषे मानस्कृतऽ शीलायाञ्जनी-
कारीं निर्ऋत्यै कोशकारीं यमायासूम् ॥ १४ ॥

मन्यवे अयस्तापमयस्तापं लोहतापकम् १०. क्रोधाय निसरं नितरां सर्तारम्
११. ॥ ॥ अथ षष्ठे यूये । योगाय योक्तारं योगकर्तारम् १. शोकाय अभिसर्तारं
संसुखमागहृत्तम् २. जेमाय विमोक्तारं विमोचनकरम् ३. उत्कूलनिकूलेभ्यः त्रि-
ष्ठिनम् त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्ठी तम् विद्यादिषु स्थितं शीलवन्तमित्यर्थः ४. वपुषे

मानस्कृतं (13.) पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् सक् हान्दसः ५. शीलाय आ-
ञ्जनीकारीम् अञ्जनविद्याकर्त्रीम् ६. निर्ऋत्यै कोशकारीं खड्गाद्यावरणं कोशस्त-
त्कारिणीं स्त्रियम् ७. यमाय असूम् न सूते सा असूः ताम् वन्ध्याम् ८. ॥ १४ ॥

यमाय यमसूमयर्वभ्योऽवतोकाः संवत्सराय पर्यायिणीं परिवत्सरायावि-
ज्ञातामिदावत्सरायातीवरीमिद्वत्सरायातिष्कद्वरीं वत्सराय विजर्जराः संव-
त्सराय पलित्कोमृभ्योऽजिनसंधः साध्येभ्यश्चर्मस्रम् ॥ १५ ॥

यमाय यमसूं युगमप्रसवित्रीम् १. अथर्वभ्योऽवतोकां निरपत्याम् १०. संवत्स-
राय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वतीमनुक्रमज्ञाम् (14.) ११. ॥ ॥ अथ सप्तमे
यूपे । परिवत्सराय अविज्ञाताम् अप्रसूताम् १. इदावत्सराय अतीवरीमत्यन्तं कु-
लठाम् पुंश्चली कुलठेवरी २. इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति स्रवति इ-
त्यतिस्कद्वरी स्कन्देर्वन्नत्तात् डीत्रिफौ ३. वत्सराय विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४.
संवत्सराय पलित्तीं (15.) श्वेतकेशाम् ५. ऋभुभ्यः अजिनसंधं चर्मसंधातारम् ६.
साध्येभ्यः चर्मस्रं चर्माभ्यासकरम् ७. ॥ १५ ॥

सरोभ्यो धैवरमुपस्थावराभ्यो दाशं वैशन्ताभ्यो वैन्दं नडुलाभ्यः शौष्कलं
पाराय मार्गारमवाराय केवर्तं तीर्थेभ्य आन्दं विषमेभ्यो मैनालः स्वनेभ्यः
पर्णिकं गुह्याभ्यः किरातः सानुभ्यो जम्भकं पर्वतेभ्यः किम्पूरुषम् ॥ १६ ॥

सरोभ्यो धैवरं केवर्तापत्यम् ८. उपस्थावराभ्यः दाशम् दाशु दाने दातारम् दा-
शो धीवरो वा १. वैशन्ताभ्यो वैन्दं (16.) विन्दो निषादापत्यम् १०. नडुलाभ्यः
शौष्कलं (17.) मत्स्यजीविनम् शुष्कला मत्स्यास्तेर्जीवति तम् ११. ॥ ॥ अथा-
ष्टमे यूपे । पाराय मार्गारम् मृगारिरपत्यं मार्गारस्तम् १. अवाराय केवर्तम् २. ती-
र्थेभ्यः आन्दम् अदि बन्धने अदति आन्दस्तं बन्धनकर्तारम् ३. विषमेभ्यो मैना-
लम् अल् वारुणो मीनानलति वारयति जालैरसौ मीनालस्तदपत्यम् ४. स्वनेभ्यः
पर्णिकं भिन्नम् ५. गुह्याभ्यः किरातम् ६. सानुभ्यः जम्भकं जम्भि नाशने जम्भयती-
ति तम् क्लिप्तकम् ७. पर्वतेभ्यः किम्पूरुषं कुत्सितनरम् ८. ॥ १६ ॥

बीभत्सयै पौल्कसं वर्णाय हिरण्यकारं तुलायै वाणिजं पञ्चादोषाय ग्ला-
विनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं भूत्यै जागरणमभूत्यै स्वपनमात्यै जनवा-
दिनं व्यृद्धाऽअपगल्भ ७ संशराय प्रहिदम् ॥ १७ ॥

बीभत्सयै पौल्कसं पुलकसापत्यम् १. वर्णाय हिरण्यकारं स्वर्णनिष्पादकम्
१०. तुलायै वाणिजं वणिगपत्यम् ११. ॥ ॥ अथ नवमे यूये । पञ्चादोषाय (18.)
ग्लाविनं ग्लौ कृषक्षये अहृष्टम् १. विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं सिध्माख्यरोगव-
त्तम् २. भूत्यै जागरणं जागत्रकम् (19.) ३. अभूत्यै स्वपनं शयालुम् ४. आत्यै
(20.) जनवादिनं जनान्वदति तम् ५. व्यृद्धौ अपगल्भम् ६. संशराय प्रहिदं प्रहिद-
नकर्तारम् ७. ॥ १७ ॥

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदर्शं त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिन-
मास्कन्दाय सभास्थाणुं मृत्यवे गोव्यह्मन्तकाय गोघातं क्षुधे यो गां विकृ-
त्तं भिक्षमाणा उपतिष्ठति दुष्कृताय चर्काचार्यं पाप्मने सैलगम् ॥ १८ ॥

अक्षराजाय कितवं धूर्तम् ८. कृताय आदिनवदर्शम् आदिनवो दोषस्तं पश्य-
ति तथाभूतम् ९. त्रेतायै कल्पिनं कल्पकम् १०. द्वापराय अधिकल्पिनम् अधिक-
ल्पनाकर्तारम् ११. ॥ ॥ अथ दशमे यूये । आस्कन्दाय सभास्थाणुं सभायां स्थि-
रम् १. मृत्यवे गोव्यहं गाः प्रति गमनशीलम् २. अन्तकाय गोघातं गवां कृता-
रम् ३. क्षुधे यो गां विकृत्तं भिक्षमाणा उपतिष्ठति यः पुमान् गां विकृत्तं हि-
न्दत्तं भिक्षमाणो याचमानः उपतिष्ठते तं याचितारं क्षुधे दैव्यै आलभेत ४. दुः-
कृताय चर्काचार्यं चर्काणां गुरुम् ५. पाप्मने सैलगं सीलगो दुष्टस्तदपत्यम् ६.
॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्कायाऽअर्तनं घोषाय भषमन्ताय बहुवादिनमन्ताय मूक ७ शब्दा-
याउम्बराघातं मर्हसे वीणावाद् क्रोशाय तूणावधमवरस्पाय शङ्खं व-
नाय वतपमन्यतीऽरण्याय दावपम् ॥ १९ ॥

प्रतिश्रुत्कायै अर्तनं दुःखिनम् ७. घोषाय भषं जल्पकम् ८. अन्ताय बहुवादि-

नम् १. अनन्ताय मूकं वाग्विकलम् १०. शब्दाय आउम्बराघातम् आउम्बराकृ-
न्ति तम् कोलाकलकर्तारम् ११. ॥ ॥ अथैकादशे यूये । मरुसे वीणावादं वी-
णावादनकर्तारम् १. क्रोशाय तूणवधम् तूणवं वाद्यविशेषं धमति तथाभूतम् २.
अवरस्पराय (21.) शङ्खध्वं शङ्खवादकम् ३. वनाय वनपं वनपालकम् ४. अन्यतो
ऽरण्याय दावपं वनवह्निपम् ५. ॥ ११ ॥

नर्माय पुंश्चलू७ रुसाय कारिं यादसे शाबल्यां ग्रामण्यं गणकमभिक्रोशकं
तान्मरुसे वीणावादं पाणिघ्नं तूणवधं तान्नृत्तायानन्दाय तलवम् ॥ २० ॥

नर्माय पुंश्चलू७ दुष्टां नारीम् ६. रुसाय कारिं करणशीलम् ७. यादसे शाब-
ल्याम् शबलः कर्बुरवर्णः (22.) तदपत्यभूतां स्त्रियम् ८. ग्रामण्यं ग्रामनेतारम् ९.
गणकं ज्योतिर्विदम् १०. अभिक्रोशकं निन्दकम् ११. तान् त्रीन्मरुसे जुष्टं नियुन-
ज्मीति एकादशे यूये आलभते ॥ ॥ एवं प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु ये
ऽधिका अवशिष्टास्तान्समाप्तिपर्यन्तान्द्वितीयोद्भिते यूये नियुनक्ति तांश्च वीणावादं
पाणिघ्नमित्यादीन् रात्रौ कृत्वा पिङ्गाक्षमित्यन्ताश्चतुर्दश ततोऽथैतानष्टौ विब्रुपानि-
त्यष्टौ च मागधादीश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये यूये पूर्वीक्ता एकादश एवं सप्त-
त्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिघ्नं रुस्ततालवादकम् तूणवधम् तान्
त्रीन् नृत्ताय आलभते ३. आनन्दाय तलवम् वा गतिगन्धनयोः गन्धनं हिसा
तलं रुस्तादितलं वाति वाद्यमुखं रुन्ति स तलवस्तम् वाद्यवादकम् ४. ॥ २० ॥

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणां वायवे चाण्डालमन्तरिक्षाय वंशन-
र्तिनं दिवे खलति७ सूर्याय रुयं नक्षत्रेभ्यः किमिरे चन्द्रमसे किलास-
मङ्गे शुक्लं पिङ्गाक्ष७ रात्रौ कृत्वा पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

अग्नये पीवानं स्थूलम् ५. पृथिव्यै पीठसर्पिणां पीठेनासनेन सर्पति गह्वति
पीठसर्पी तं पङ्कम् ६. वायवे चाण्डालं चाण्डालकर्माणम् ७. अन्तरिक्षाय वंशन-
र्तिनम् वंशेन नर्तनशीलम् ८. दिवे खलतिमलोमशिरस्कं खलत्वाटमित्यर्थः ९.
सूर्याय रुयं रुतिनेत्रम् १०. नक्षत्रेभ्यः किमिरे कर्बुरवर्णम् ११. चन्द्रमसे कि-

लासं सिध्मरोगवत्तम् १२. अङ्गे शुक्लवर्णां पिङ्गाक्षम् १३. रात्रौ कृष्णवर्णां पिङ्गाक्षम् १४. ॥ २१ ॥

अथैतान्ष्टौ विद्वपानालभतेऽतिदीर्घं चातिरूस्वं चातिस्यूतं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चातिकुल्वं चातिलोमशं च ।

अश्रूद्रा अत्राक्षणास्ते प्राजापत्याः ।

मागधः पुंश्चली कितवः क्लीवोऽश्रूद्रा अत्राक्षणास्ते प्राजापत्याः ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥

तत एतान्वक्ष्यमाणानष्टौ विद्वपान् परस्परं विरुद्धपान्यशूनालभते । तानाह । अतिदीर्घम् अतिरूस्वम् अतिस्यूतम् अतिकृशम् अतिशुक्लम् अतिकृष्णम् अतिकुल्वं रोमरक्षितम् अतिलोमशं सर्वाङ्गव्यापिरोमाणम् । ते अष्टौ अश्रूद्राः अत्राक्षणाः श्रूद्राक्षणाव्यतिरिक्ताः पशवो भवन्ति तेऽष्टावपि प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताः अष्टाऽऽत्तमानालभतऽइत्युपक्रम्य ते वै प्राजापत्या भवन्तीति [१३. ६. २. ७. ८.] श्रुतेः । अत्र जातिनियमात्पूर्वेषु जातेरनियमः । वीणावादादयश्चतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः शेषाः । तथा मागधः पुंश्चली कितवः क्लीवः एते चत्वारोऽपि श्रूद्राक्षणाव्यतिरिक्ताः प्रजापतिदेवताः पूर्वेः सहिते षड्विंशतिः ते सर्वे द्वितीययूपे नियोज्याः ॥ ॥ सर्वेषां नियोगानन्तरं तान्नियुक्तान्युरूपान्सहस्रशीर्षा पुरुष इति [३१. १-१६.] षोडशर्चनानुवाकेन दक्षिणात उपविष्टो होतृवदभिष्टौति । होतृवदिति प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचनम् ऋगन्तानां प्रणवेन संधानं च । यथा । सहस्रशीर्षा पुरुषः - ङुलोऽश्म् पुरुष एवेद७ - ःरोक्तोऽश्म् । एवमभिष्टौति । तत आलम्भनक्रमेण यथादेवतं प्रोक्षणादि । ब्राह्मणादीनां पर्याग्निकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणो इदं क्षत्रायेत्येवं सर्वेषां यथास्वस्वदेवतोद्देशेन त्यागः । ततः सर्वान्ब्रह्मणादीन्यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति । तत एकादशिनैः पशुभिः संज्ञपनादिप्रधानयागान्तं वनस्पतियागं कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतः अर्घ्यपुराज्यं संस्कृत्य सकृद्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ओम् पुरुषदेवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आरुवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणो स्वाहा १. क्षत्राय स्वाहा २. महता ३. सवितुः ४. तमसे ५. इत्या-

ग्रध्यायान्तं सर्वदेवताभ्यः चतुरशीत्युत्तरशतसंख्याकाभ्यः (23.) तावतीर्धृताङ्गुती-
 र्ङ्गत्वा स्विष्टकृदादि उदवसानीयान्तं कर्म कृत्वान्ते यज्ञमानः अयं ते योनिरिति म-
 त्त्रेणात्मन्यग्नीन्समारोप्याद्यः सम्भृत इति [३१. १७.] षडृचेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाप्य
 पश्चादन्वलोकीयन्नरण्यं गत्वा संन्यसेत् गार्हपत्येऽधरारणिमनुप्रकृत्याहवनीयऽउ-
 त्तरारणिमात्मन्नग्नीं समारोप्यारण्यं व्रजेदिति शाङ्खायनोक्तेः । यदि पुरुषमेधानन्तरं
 ग्रामवासेहा तर्क्युदवसानीयान्ते सायमाङ्गुती ङ्गत्वारण्योरग्नीं समारोप्योत्तरनाराय-
 णेनार्कमुपस्थाप्य देवयज्ञनमादीप्य गृहं व्रजेत् गृहे आगत्य निर्मथ्याग्निं स्थापयेत्
 यथेहं यज्ञानपि कुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत्पुरुषमेधानन्तरं संन्यास एव
 ॥ २२ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोरमे । त्रिंशेऽध्याये प्रकथिताः पशवो नरमेधिके
 (24.) ॥ ३० ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १-८ ॥ १-८ ॥ ॥ II. ॥ १-१३ [°यद्रद्रिषाया° K.] ॥ १-१३ ॥ ॥
 III. ॥ १४. १५ [चर्मणाम् K.] - १८ ॥ १४-१८ ॥ ॥
 IV. ॥ ११ [°ब्दायालम्बरा°] - २२ [°तिश्रुक्तं चातिकृत्तं चातिदीर्घं चातिरूस्त्वं
 चातिस्यूत्तं चातिकृशं चातिकूल्वं चा° - °ली लीवः कितवोऽश्रूद्रा°]
 ॥ ११-२२ ॥ ॥ चतुरनुवाकेषु द्वाविंशतिः ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥

I. सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं च सर्वतः सृवात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । रमाकान्तं गिरं नवा हेरम्बं शिवमम्बिकाम् । एकत्रिंशे
 अधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ ॥ कात्या° [२१. १. ११.] नियुक्तान्ब्रह्माभिष्टौति
 होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति । अस्यार्थः । नियुक्तान् ब्राह्मणमित्यादिपशून्
 सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन षोडशर्चेन ब्रह्मा स्तौति होतृवदिति त्रिः प्रथमाम् त्रिरू-

तमामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ का° [३१.१.१७.१८.] त्रैधातव्यन्ते समारोक्षात्म-
 न्नाग्नी सूर्यमुपस्थायाद्व्यः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्यवेया-
 द्दामे वाविवत्सन्नरण्योः । त्रैधातवी उदवसानीयेष्टिः तदन्ते अयं ते योनिरित्यग्नी
 आत्मनि समारोक्ष्य तदुष्माणामास्ये प्रवेश्याद्व्यः सम्भृत इति षड्वचनानुवाकेन सू-
 र्यमुपस्थाया पश्चादपश्यन्वनं गत्वा ग्रामं नागहेत् वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे
 वस्तुमिहन् अरण्योर्ग्नी समारोप्यार्कोपस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा यज्ञान्कुर्यादिति सू-
 त्रार्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । नारायणपुरुषदृष्टा जगद्बीजपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चद-
 शानुष्टुभः षोडशी त्रिष्टुप् । ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधवृषस्य परमात्मनो
 ऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमहदादिवि-
 लक्षणश्चेतनो यः पुरुषः पुरुषान्न परं किंचिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टि-
 त्वपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति । कीदृशः सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो बहुवचा-
 ची । संख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् नेत्रं सहस्रद्वयेन (१.) भाव्यम् ।
 ततः सहस्रमसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षश्छन्दसीति [पा° ६.१.६०.]
 शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां
 शिरांसि तानि सर्वाणि तदेहान्तःपातिवात्तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि ।
 सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम् । सह-
 स्रपात् सहस्रं पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति [पा° ५.४.१४०.] पादस्यान्त्यलोपः पा-
 दग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकद्वयां सर्वतः तिर्यक्
 ऊर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य स्पर्शातिर्व्याप्तिकर्मा यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षणकः पञ्च
 भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः । दशाङ्गुल-
 मित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतोव्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वा नाभिः सका-
 शादशाङ्गुलमतिक्रम्य हृदि स्थितः नाभित इति कुतो लभ्यते कतम आत्मेत्युप-
 क्रम्य सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृद्यव-
 स्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्यामिणो नियन्त्रेण तदुक्तम् [मुण्ड° ३.१.१.] द्वा
 सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पन-
 शन्नन्योऽभिचाकशीति इति ॥ स पुरुषोऽत्र देवता तथा च श्रुतिः [१३.६.२.

१.] इमे वै लोकाः पूरयमेव पूरुषो योज्यं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुष इति ॥ १ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्वृत्तं यच्च भाव्यम् ।

उतामृतवस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव यत् भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव यथास्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः । उतापि च अमृतवस्य देववस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन फलेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुवमित्यर्थः । यद्वा सर्वं (२.) पुरुषश्चेत्तर्हि परिणामीत्याशङ्क्याह अमृतवस्यामरणधर्मस्येशानः मुक्तेरीशः यो हि मोक्षेश्वरो नासौ म्रियत इत्यर्थः किं च यत् जीवजातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चेशानः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्राम उक्तः तस्यान्नेनैव स्थितः इतः प्रदानाद्धि (३.) देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायान्श्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानकालसम्बद्धं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वेऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः न तु वास्तवं स्वप्नम् वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मान्महिम्नो जगज्जालात् ज्यायान् च अतिशयेनाधिकः । एतदुभयं स्पष्टीक्रियते अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थीशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वप्नम् अमृतं विनाशरहितम् तत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वप्नेऽवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मणाः इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं नि-

द्वपयितुमशक्यम् तदापि जगदिदं ब्रह्मद्वपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादलोप-
न्यासः ॥ ३ ॥

त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येकाभवत्पुनः ।

ततो विघ्नङ् व्यक्रामत्साशनानशनेऽभि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मद्वपः अयमूर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानका-
र्मात्संसारबद्धिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो
लेशो जगद्रूपः इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति ।
सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् [भग० १०.४२.] विष्टभ्याहमिदं कृ-
त्स्ममेकांशेन स्थितो जगदिति । ततो मायायामागत्यानन्तरं विघ्नङ् विषु सर्वत्रा-
श्चतीति विघ्नङ् उदवतिर्यगादिद्वयेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् किं कृत्वा
साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्तमानं साशनम् अशनादिव्यवहा-
रोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य
स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

ततो विराडजायत विराजोऽग्निः पुरुषः ।

स ज्ञातोऽत्यरिच्यत पञ्चादूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

विघ्नङ् व्यक्रामदिति यदुक्तम् तदेव प्रपद्यते । ततः तस्मादादिपुरुषात् विराट्
ब्रह्माण्डदेहोऽजायत ज्ञातः विविधं राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजः अग्निः
विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तदेकाभिमानी एक एव पु-
मानजायत सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डद्वयं सृष्ट्वा त-
त्र जीवद्वयेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः एतच्चाथर्व-
णोत्तरतापनीये [नृसिंहताप० २.१.] स्पष्टमुक्तम् स वाऽएष भूतानीन्द्रियाणि वि-
राजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वात्र प्रविष्ट-इव विक्रतीति (४.) । किं च स ज्ञातो
विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यगनुष्यादिद्वयोऽभूत् पञ्चादेवादिजीव-
भावाद्ूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज
पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।

पशून्स्तौश्चक्रे वायव्यान्वायुदेवताकान् तान् प्रसिद्धान् पशून् चक्रे ॥ ६ ॥

सर्वं ब्रूयते यस्मिन्स सर्वहुतं तस्मात्पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमि-
ग्रमाज्यं (5.) सम्भृतम् सम्पादितम् दध्याज्यादिभोग्यज्ञातं सम्पादितमित्यर्थः पुरुषे-
णोति शेषः । तथा स पुरुषः वायव्यान्वायुदेवताकान् तान् प्रसिद्धान् पशून् चक्रे
उत्पादितवान् अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशव इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्य च वायुदे-
वत्यवात्पशूनां वायुदेवत्वम् । तान्कान् ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः ये
च ग्रामभवा गवाश्चादयस्तान्यशून् चक्रे ॥ ६ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

हन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञस्तस्मादज्ञायत ॥ ७ ॥

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि । हन्दांसि गाय-
त्रादीनि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञुरप्यज्ञायत । ऋग्यजुःसामभिश्च हन्दोभिश्च विना यज्ञा न
सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

तस्मादश्वा अज्ञायन्त ये के चौभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अज्ञावयः ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अज्ञायन्त उत्पन्नाः तथा ये के चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयो
ऽश्वतराश्च उभयदतः उभयोर्भागयोर्दत्ता येषां ते उभयदतः हान्दसं दीर्घम् ऊर्ध्वधो-
भागयोर्दत्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यज्ञायन्त । तथा ह स्फुटं तस्माद्यज्ञात् गावः च जज्ञिरे ।
किं च तस्माद्यज्ञात् अज्ञावयः अज्ञाः अवयश्च जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः
सिध्येत् ॥ ८ ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं ज्ञातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

यज्ञसाधने यज्ञशब्दः यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वमाभाव्य गृहे बद्धं ब-
र्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः ।

कीदृशम् अग्रतः सृष्टेः पूर्वं ज्ञातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विरा-
उजायत (6.) विराजोऽधि पूरुष इति । तेन पुरुषद्वयेण पशुना देवा अयजन्त
मानसयागं निष्पादितवन्तः के ते देवा इत्यत्राह ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः
प्रजापतिप्रभृतयः ये च तदनुकूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्ययजन्त ॥ १॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्यासीत्किं ब्राह्म किमूत्र पादोऽउच्यते ॥ १० ॥

प्रश्नोत्तरद्वयेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः
प्राणद्वया देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः कालेनोदपादयन् तदा कतिधा कतिभिः
प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं ब्राह्म
ऊत्र चास्ताम् किं च पादौ उच्येते पादावपि किमास्तामित्यर्थः ॥ १० ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्म राजन्यः कृतः ।

ऊत्र तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽञ्जयात ॥ ११ ॥

पूर्वीक्तप्रश्नोत्तराण्याह । ब्राह्मणः ब्रह्मत्वज्ञातिविशिष्टः पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मु-
खमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः क्षत्रियत्वज्ञातिविशिष्टो ब्राह्म कृतः ब्रा-
ह्मत्वेन निष्पादितः । तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् यावूत्र तदूपा वैश्यः सम्यन्नः
ऊत्रभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रत्वज्ञातिमान् पुरुषोऽजायत
उत्पन्नः ॥ ११ ॥

चन्द्रमा मनसो ज्ञातश्चक्षोः सूर्योऽञ्जयात ।

श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखाद्गिरिजायत ॥ १२ ॥

यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च
तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । मनसः सका-
शात् चन्द्रमाः ज्ञातः चक्षोः चक्षुषः सकाशात्सूर्यः अजायत वायुः प्राणश्च श्रोत्रा-
त्कर्णादजायत मुखाद्गिरिजायत ॥ १२ ॥

नाभ्या असीदुत्तरिक्षां शिर्षी गौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँश्चकल्पयन् ॥ १३ ॥

यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथान्तरिक्षादिलोकानित्याह ना-
भ्येति (7.) प्रजापतेः नाभिः सकाशात् अन्तरिक्षमासीत् शीर्षः शिरसः द्यौः स्वर्गः
समवर्ततोत्पन्ना अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना श्रोत्रादिशः उत्पन्नाः तथा ते-
नोक्तेन विधिना लोकान्भूरादीन्प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः फल-
दानोत्सुकाः काला इति (8.) शेषः ॥ १३ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्विः ॥ १४ ॥

यत् यदा पूर्वीक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं वाक्यद्र-
व्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन
हविषा मानसं यज्ञमतन्वतातनिषत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमा-
सीत् आज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः एवं ग्रीष्मः इध्मः आसीत् ग्रीष्ममेवेध्मत्वेन
संकल्पितवन्तः तथा शरत् हविः आसीत् शरदमेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संक-
ल्पितवन्तः । पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्प्य अनन्तरं वसन्तादीना-
माज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प्य इति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र कण्डिकाव्युत्क्रमोऽस्ति अ-
स्यानन्तरं तं यज्ञम् [१.] ततः तस्माद्यज्ञादिति [६.] तिस्रः क्रमेणैव (9.) ततः स-
प्तास्यासन्निति [१५.] क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियवृत्ताः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः
पुरुषं पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं
[१४.] पुरुषेण हविषेत्युक्तम् तदा अस्य संकल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि
हन्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः औत्तरवेदिकाः त्रयः
आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा च श्रुतिः गुह्ये वाऽअभितः परिधयो

भवत्यथैतत्सूर्यमेव पुरुस्ताद्रोषारं करोतीति तत एते आदित्यसंहिताः सप्त परि-
धयोऽत्र सप्तहन्दोवर्गाः । त्रिः सप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः समिधः कृ-
ताः द्वादश मासाः पञ्चवर्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्यः एते एकविंशतिरे-
कविंशतिदारुयुक्तेध्मवेन भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य प-
रिधयः आसन् भारतखण्डे यागा भवन्ति समुद्राणां परिधिवम् त्रिः त्रिगुणाः सप्त
हन्दोवर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि
सप्तेति ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन् यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं सन्निष्याह । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मा-
नसेन संकल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः तस्मात्पूजनात्
तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूता-
नि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः उक्तः अथोपासनतत्फलानु-
वादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वं साध्याः पुरातनाः
विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह एव
ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन् सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति अउभा-
व आर्षः । सृष्टेः प्रवाहनित्यतां दर्शयति तदुक्तम् सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व-
मकल्पयदिति ॥ १६ ॥

II. अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणाः समवर्तताग्रे ।

तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ १७ ॥

इति पुरुषसूक्तानुवाकः । अद्भ्यः सम्भृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायिति
[१३. ६. २. २०.] षट् कण्डिका उत्तरनारायणाम् । उपान्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषास्त्रिष्टु-
भः आदित्यदेवत्याः । पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते । अद्भ्यः
जलात् पृथिव्याः सकाशात् च पृथिव्यपां ग्रहाणां भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात्

यो रसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणाः कालस्य रसात् प्रीतिः
 यो रसोऽग्रे प्रथमं समवर्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कार-
 णत्वात् पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि तुष्टानि कालश्च ततस्तुष्टेभ्यः
 कश्चिद्रसविशेषफलद्वय उत्तमजन्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य द्वयं विदधत्
 धारयन् वष्टा आदित्यः एति प्रत्यहमुदयं करोति । अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य
 सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आज्ञानं देवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यद्वयेण । द्विविधा दे-
 वाः कर्मदेवा आज्ञानदेवाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावुत्प-
 न्ना आज्ञानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आ-
 ज्ञानदेवानामानन्द इति श्रुतेः [वृहदारं मां ४.१.३५.] सूर्यादय आज्ञानदेवाः ॥१७॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥

एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्थमहं वेद जानामि इति ऋषेर्वचनम्
 कीदृशमादित्यवर्णमादित्यस्येव वर्णो यस्य तम् उपमानराभावात्स्वोपमम् तथा
 तमसः परस्तात् दूरतरम् तमोरहितमित्यर्थः तमःशब्देनाविद्योच्यते । तमेवादित्यं
 विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्म गच्छति । अयनायाश्चयायान्यः
 पन्था मार्गः न विद्यते सूर्यमण्डलान्तःपुरुषमात्मद्वयं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

प्रज्ञापतिश्चरति गर्भेऽन्तरजायमानो बहुधा विज्ञायते ।

तस्य धोनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्युर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

यः सर्वात्मा प्रज्ञापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति य-
 आजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणद्वयेण विज्ञायते मायया
 प्रपञ्चद्वयेणोत्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रज्ञापतेः धोनिं स्थानं स्वद्वयं [परि]-
 पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजा-
 तानि तस्मिन्ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्युः स्थितानि । सर्वं तदात्म-
 कमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।

पूर्वो यो देवेभ्यो ज्ञातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥

यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थायातपति द्योतते यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकायेष्वग्रे नीतः यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः ज्ञातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कीदृशाय रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय इगुपधेति [पा० ३.१. १३५.] कप्रत्ययः तथा ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मिः इजि ढिलोपः ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन् ।

यस्तैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥ २१ ॥

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचोऽब्रुवन् ऊचुः ब्राह्मो ज्ञाताविति [पा० ६.४.१०१.] निपातः । तत्किमत आह यो ब्राह्मणः के आदित्य वा त्वमेवमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे असन् वश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यातम् ।

इक्ष्वाणिषाणामुं मंश्वाण सर्वलोकं मंश्वाण ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

ऋषिरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते । के आदित्य श्रीः लक्ष्मीश्च ते तव पत्न्यौ ज्ञायास्थानीये त्वद्वश्ये इत्यर्थः । यया सर्वजनाश्रणीयो भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्पदित्यर्थः । यया लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः । अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये । नक्षत्राणि गगनगास्ताराः तव रूपम् तवैव तेजसा भासते चात् तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः (१७) । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यातं विकासितमुखस्थानीये अश्रुवाते व्याप्तस्तौ अश्विनौ अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ इमे कीदृक् सर्वमश्रुवातामि-

ति श्रुतेः । य ईदृशस्तं त्वां याचे इक्षन् कर्मफलमिहन् सन् इषाण इह इषु इक्षाम् विकरणव्यत्ययः यद्वा इष आभीक्ष्ण्ये क्रयादिः अन्नेहार्यः किमेषणीयम् तत्राह अमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वतीहा अमोघेह्वादिष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयमितीह्यर्थः मुक्तो भवेयमित्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । नरमेधोऽध्याय एष एकत्रिंशोऽयमी-
रितः ॥ ३१ ॥ ॥

I. तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।

तदेव शुक्रं तद्वक्ष्ये ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । पुरुषमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्र वायुमहे-
त्यस्मात्प्राक् [३३.५५.] । स्वयम्भुव्रक्षदृष्टाः आत्मदेवत्याः सप्तमेऽह्नि आप्तोर्या-
मसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति
सर्वस्यात्यै सर्वस्यावरुद्धौ इति श्रुतेः [१३.७.१.१.] ॥ द्वे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा
परेणात्मना विशिष्टोऽग्न्यादिघ्नोतप्रोतवेनोपास्योऽभिधीयते । अग्निः तदेव कार-
णं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव उ एवार्थे । शुक्रं शुक्लं
तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि [स]
प्रसिद्धाः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

नैनमूर्धं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २ ॥

सर्वे निमेषाः निमेषाः त्रुटिकाष्ठा घट्यादयः (1.) कालविशेषाः पुरुषात् अधि
पुरुषसकाशाज्जज्ञिरे । कीदृशात्पुरुषात् विद्युतः विक्षेपेण द्योतते विद्युत् तस्मात् ।
किं च कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्धमुपरिभागे न परिजग्रभत् परिगृह्णाति । एनं तिर्यञ्चं
चतुर्दिक्षु न परि मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति न क्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय
इत्यर्थः स एष नेति-नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यत इति श्रुतिः । जग्रभत् ग्रहेः
शतरि जुहोत्यादिवेन द्वयम् ॥ २ ॥

a. न तस्य प्रतिमाऽस्ति यस्य नाम मरुद्यशः ।

b. हिरण्यगर्भ इत्येषः । मा मा हिंसीदित्येषा । यस्मान्न ज्ञात इत्येष ॥३॥

द्विपदा गायत्री तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किञ्चिद्वस्तु नास्ति अत एव नाम प्रसिद्धं मरुत् यशः यस्यास्ति सर्वातिरिक्तयशा इत्यर्थः ॥ हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ग्वचः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्येमे य आत्मदाः इति [२५, १०-१३.] । मा मा हिंसीज्जनितेत्येका एषा [१२. १०२.] । यस्मान्न ज्ञातः इन्द्रश्च सम्राडिति [८. ३६. ३७.] द्यूचो (२.) अनुवाकः । एताः प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितवादादिमात्रिणोक्ताः ब्रह्मयज्ञे ज्ञेये च सर्वा अध्येयाः । एवं सर्वत्र ॥३॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह ज्ञातः स उ गर्भेऽन्यतः ।

स एव ज्ञातः स जनिष्यमाणाः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥४॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । ह प्रसिद्धम् एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः (३.) ह प्रसिद्धमेष पूर्वः प्रथमो ज्ञातः उत्पन्नः । गर्भे अन्यतः गर्भ-मध्ये स उ स एव तिष्ठति । ज्ञातोऽपि स एव । जनिष्यमाणाः उत्पत्स्यमाणोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमश्नति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो मुखायवयवा यस्य अचित्यशक्तिरित्यर्थः ॥४॥

यस्माज्ज्ञातं न पुरा किं चनैव य आब्रूव भुवनानि विश्वा ।

प्रजापतिः प्रजया सञ्चराणस्त्रीणि ज्योतीषि सचते स षोडशी ॥५॥

यस्मात्पुरा किं चन किमपि न ज्ञातमेव यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आब्रूव समन्ताद्भावयामास अन्तर्भूतो ण्यर्थः । स षोडशी षोडशावयवलिङ्गशरीरी प्रजापतिः प्रजया संचराणः स्मरमाणाः त्रीणि ज्योतीषि रवीन्द्रमित्रपाणि सचते सेवते ॥५॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन स्व स्तभितं येन नाकः ।

योऽन्यतरिजे रजसो विमानः कस्मै देवाय रुविषा विधेम ॥६॥

येन पुरुषेण द्यौरुग्रा उदूर्णा वृष्टिदा कृतेति शेषः पृथिवी च येन दृढा कृता

सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणम् अन्ननिष्पादनं चेति भूमेर्दार्ढ्यम् । येन स्वः आदित्य-
मण्डलं स्तभितं स्तम्भितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः । यः अन्तरिक्षे नभ-
सि रजसो जलस्य वृष्टिद्वयस्य विमानः विमिमीते निर्माता । तं विहाय कस्मै
देवाय हविषा विधेम हविर्दत्तः न कस्मैचिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

यं क्रन्दसीऽअवसा तस्तभानि अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

आपो ह यदृहतीः । यश्चिदापः ॥ ७ ॥

क्रन्दसी ग्यावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्यैक्षेतां साधु कृतमित्यपश्यताम् की-
दृश्यौ क्रन्दसी अवसा हविर्लक्षणेनान्नेन वृष्टिजनकेन तस्तभानि प्राणिजातं स्त-
म्भयत्यौ व्यत्ययेन स्तम्भेक्षादिवम् । रेजमाने शोभमाने । सूरः सूर्यः यत्र ग्यावा-
पृथिव्योः उदितः सन् अधिविभाति अधिकं शोभते विभासयति वा । तं विहाय
कस्मै हविर्दत्तः ॥ आपो ह यदृहतीः [२७. २५.] यश्चिदापः [२७. २६.] द्वे प्रतीको-
क्ते जपादावर्थ्ये ॥ ७ ॥

वेनस्तत्पश्यन्निकृष्टं गुहा सद्यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् ।

तस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वं स ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ॥ ८ ॥

वेनः पण्डितो विदितवेदान्तरहस्यः तत् ब्रह्म पश्यत् पश्यति ज्ञानातीत्यर्थः ।
कीदृशं तत् गुहा गुहायां रहःस्थाने निकृष्टं स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सत् नि-
त्यम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं कार्यज्ञातमेकनीडं भवति एकमेव नीडमाश्रयो यस्य
तत् अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि इदं सर्वं भूतजातं
समेति च संगृह्यते संस्कारकाले व्येति च निर्गच्छति सर्गकाले । स परमात्मा प्र-
जासु ओतः प्रोतश्च ऊर्ध्वतनुषु पठ-इव शरीरभावेन (४) ओतः तिर्यक्तनुषु पठ-
इव शरीरभावेन (५) प्रोतश्च । कीदृशः विभूः कार्यकरणाद्वेपेण विविधं भवती-
ति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्र तद्वैचिद्र्यमृतं नु विद्वान्गन्धर्वी धाम विभृतं गुहा सत् ।

त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुः पितासत् ॥ १ ॥

गां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वः वेदान्तवेत्ता विद्वान्पण्डितः नु
क्षिप्रम् अमृतं शाश्वतम् तत् ब्रह्म प्रवोचेत् प्रब्रूयात् गुहा गुहायां सत् विद्य-
मानम् धाम स्वर्ग्यं विभृतं विहृतं सर्गस्थितिप्रलयरूपैर्विभक्तम् । किं च अस्या-
मृतस्य त्रीणि पदानि स्वर्गपाणि गुहा गुहायां [निहिता] निहितानि । पदानि
सर्गस्थितिप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मान्तर्गमिविज्ञानात्मानो वा । किं च
यः तानि पदानि वेद जानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भ-
वति परं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नथैर्यत् ॥ १० ॥

स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुवन्मान्यः जनिता जनयिता जनिता मन्त्र
ऽइति [पा° ६. ४. ५३.] णिचो लोपः स च विधाता धारयिता । सः विश्वा सर्वा-
णि भुवनानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद । देवा अग्न्यादयः तृतीये
धामन् धामनि स्थाने स्वर्ग्ये अथैर्यत् स्वेह्या वर्तन्ते । कीदृशा देवाः अमृतं
मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्मणि आनशानाः व्याप्नुवानाः अश्नुवते आनशानाः ब-
हुलं हन्द्सीति [पा° २. ४. ७६.] अशेर्ह्वादित्वेन द्वित्वे शानचि अभ्यासस्य नुगागमः ।
ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा मोक्षऽइति भावः ॥ १० ॥

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्यरीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ।

उपस्थाय प्रथमज्ञामृतस्यात्मनात्मानमभि संविवेश ॥ ११ ॥

इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञानवतः सर्वमेधयाजिनो
मुक्तिरुच्यते । किं च सर्वमेधग्रहोऽपि (६.) न ज्ञानं प्रधानम् ब्रह्मज्ञान-
वतो यजमानस्याग्निहोत्रादयोऽपि यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याहु परीत्य भूतानीति
कपिडकाभ्याम् ॥ एवं ज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना जीवन्नेपेण ऋतस्य यज्ञ-
स्यात्मानं यज्ञाधिष्ठातारं परमात्मानमभिसंविवेश प्रविशति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।

किं कृत्वा भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान्भूरादीन् परीत्य ब्रह्मत्रपान् ज्ञात्वा । सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा ज्ञात्वा । प्रथमजां प्रथमोत्पन्नां त्रयोत्रपां वाचमुपस्थाय संसेव्य यज्ञादि कृत्वेत्यर्थः अपिह तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यतेति श्रुतेः प्रथमजा वाक् वेदत्रया ॥ ११ ॥

परि ग्यावापृथिवी सग्य इवा परि लोकान्परि दिशः परि स्वः ।

ऋतस्य तत्तु विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

परीत्युपसर्ग इवेत्यनेन सम्बध्यते । सर्वमेधयाजी तत् ब्रह्म अपश्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तुगत्या तदेवास्ति । अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्शनं भवनं (७.) चेति भावः । किं कृत्वा ग्यावापृथिवी सग्यः परि इवा परीत्य तद्रूपेण ज्ञात्वा लोकान्परीत्य दिशः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य । गुह्यं वस्तु पुनः-पुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः । ऋतस्य यज्ञस्य तत्तुमितिकर्तव्यतां विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य समाप्य यज्ञं कृत्वेत्यर्थः । तदेव सत्तस्तदु तद्वामेति श्रुतेः ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेश्च ब्रह्मत्रपस्य जीवस्याज्ञाननिवृत्तिरेव ब्रह्माप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

सदस्यपतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिष ७ स्वाहा ॥ १३ ॥

इत उत्तरमृक्तये मेधा याच्यते चतुर्थ्या श्रीयाच्यते । प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता । अग्निं सनिं द्रव्यदानं मेधां बुद्धिं च अयासिषं याचे (८.) द्विकर्मकः । कीदृशमग्निम् सदसः यज्ञगृहस्य पतिं पालकम् अद्भुतमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मित्रम् काम्यं कामनीयं धनमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासन्ते ।

तया मामग्य मेधयाग्ने मेधाविनं कुरु स्वाहा ॥ १४ ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने तया मेधया अग्य मां मेधाविनं बुद्धियुक्तं कुरु । स्वाहा सु-
कृतमस्तु । अस्मायमेधामज्ञो विनिरिति [पा० ५.२.१२१.] विनिप्रत्ययः मेधास्या-
स्ति मेधावी तम् । तया कया देवगणाः देवसमूहाः पितरश्च यां मेधामुपासन्ते पू-
जयन्ति । देवपितृमान्या बुद्धिरस्माकमस्त्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

मेधां मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः ।

मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् । वरुणो मे मक्षं मेधां ददातु अग्निः प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु इन्द्रः वायुश्च मेधां ददातु धाता मे मेधां ददातु स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ १५ ॥

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्नुताम् ।

मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥ १६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

मन्त्रोक्तदेवतानुष्टुप् । श्रीकामोऽनया श्रियं याचते । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदमिमे उभे ब्रह्मक्षत्रे मे मम श्रियमश्नुताम् । देवाः मयि उत्तमां श्रियं दधतु स्थापयन्तु । तस्यै प्रसिद्धायै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा सुद्धतमस्तु । चो समुच्चयार्थौ । श्रीमेधे विना यज्ञासिद्धेस्ते प्रार्थ्येते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सार्वमेधिकमन्त्रोक्तिर्द्वात्रिंशोऽध्याय ईरितः ॥ ३२ ॥

I. अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्भूमासोऽअग्नयः पावकाः ।

श्चितीचयः श्चात्रासौ भूरुणवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

सर्वमेधेऽग्निष्टोमसंस्थेऽग्निष्टुत्संज्ञे प्रथमेऽहनि अस्याजरास इत्याद्या महो अग्ने इत्यन्ताः सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्याः पुरोरुचो भवन्ति । पुरोरुक्शब्देन ऋगूपा यजूषामन्त्रा उच्यन्ते न यजूषाः ऋग्धि पुरोरुगिति श्रुतेः । उक्थ्यमहवैश्वदेवपान्नीवतकारियोजनेषु यजूषापे यजूषामन्त्रे सत्यपि तं वाऽअपुरोरुक्त्वं (१) गृह्णातीति श्रुतेस्तत्र न दोषः अत एवाग्नेयीभिर्ऋच एव निवर्त्यन्ते नोपयामादीनि ॥ ॥ आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवयूहस्य पुरोरुचौ । वत्सप्रीदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् आ वायवित्यस्याः [७. ७.] स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्नयः ईदृशाः सन्तु । कीदृशाः अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः वार्द्धक्यहीनाः (२) । दमां गृह्णाणामरित्राः रक्षकाः नावा-मिव केनिपाताः अरिभ्यः त्रायन्तेऽरित्राः यद्वा दमानां दमनीयानां रक्षसामरित्राः

तारकाः विभक्तेर्नुडभावात्सवर्णादीर्घः । अर्चद्रूमासः अर्चन् अर्चनीयः पूजनीयो धू-
मो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषां तेऽर्चद्रूमाः । पावकाः शोधकाः । स्थितीचयः स्थि-
तिं श्वेतवर्णां चिन्वन्ति स्थितिचयः चिनोतेः क्षिप् अनित्यमागमशासनमिति तुग-
भावः स्थितिशब्दस्य हान्दसो दीर्घः श्वेतवमुज्ज्वलत्वं यजमानस्य वर्धयन्तः । श्वात्रा-
सः श्वात्रशब्दः क्षिप्रवाचकः श्वात्राः क्षिप्रफलप्रदाः । भुरण्यवः भरणकर्तारः । व-
नर्षदः वनसदः वने काष्ठे सीदतीति वनसदः वनसदोऽवेढो रेफेणेति [३.३.११.]
प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागमः । वायवो न वायव-इव दीपयितारः । सोमाः सोमा
इव यजमानेष्टदाः ॥ १ ॥

हरयो धूमकेतवो वातजूता उप ऋवि । यतन्ते वृथगग्रयः ॥ २ ॥

गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यस्याः [७.८.] स्थानि । अग्रयः वृथक् (३.)
पृथक् नानाप्रकारेण ऋवि स्वर्गे उपयतन्ते स्वर्गं गन्तुं यत्नं कुर्वन्ति । कीदृशाः
हरयः हरितवर्णाः । धूमकेतवः धूम एव केतुर्ज्ञापको येषां ते यत्र धूमस्तत्राग्नि-
रिति व्याप्तेः । वातजूताः वातेन जूतं गमनं प्रसारो येषां ते ॥ आ वायो इन्द्र-
वायूऽश्मे [७.७.८.] अनयोः स्थाने एते द्वे उक्ते ॥ २ ॥

यज्ञा नो मित्रावरुणा यज्ञा देवाँश्च ऋतं बृहत् । अग्ने यज्ञि स्वं दमम् ॥ ३ ॥

गायत्री गोतमदृष्टा मित्रावरुणस्य पुरोरुक् अग्रं वामित्यस्याः [७.९.] स्थानि ।
हे अग्ने नोऽस्माकं मित्रावरुणा यज्ञ । यज्ञ देवान् । यज्ञ बृहत् महत् ऋतं यज्ञम् ।
स्वं दमं गृह्णं यज्ञि यज्ञ ॥ ३ ॥

युद्ध्वा हि देव ॥ ४ ॥

आश्विनग्रहस्य पुरोरुक् या वां कशेत्यस्याः स्थाने [७.११.] । व्याख्यातेयम्
[१३.३७.] ॥ ४ ॥

द्वे विद्वपे चरतः स्वर्थेऽन्यान्या वत्समुपधापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रोऽन्यस्यां ददशे सुवर्चाः ॥ ५ ॥

शुक्रग्रहपुरोरुक् कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् तं प्रत्नथेत्यस्याः [७.१२.] स्थाने । द्वे रात्र-

रुनी चरतः निरन्तरं प्रवर्तते । कीदृशे (४.) विद्वपे विविधं रूपं ययोस्ते कृत्वा रात्रिः शुक्लमरुः । स्वर्थे शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने । अन्यान्या अन्या च अन्या च वत्समुपधापयते क्षीरं पाययतः अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते रात्रावग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् अन्या दिवसत्रया वत्समादित्यमुपधापयते अक्लि सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रम् । किं च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ रुरिः रुरितवर्णीऽग्निः स्वधावान् अन्नवान्भवति अन्यस्यामरुनि शुक्रः शुक्लः आदित्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः ददृशे दृश्यते । यद्वा द्वे द्यावापृथिव्यौ अग्निर्भूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः दृश्यते ॥ ५ ॥

अयमिरु प्रथमोऽध्यायि धा° ॥ ६ ॥

मन्थिग्ररुपुरोरुक् अयं वेन इत्यस्याः [७.१६.] स्थाने । व्याख्याता [३.१५.] ॥ ६ ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतेरस्तृणन्बर्हिर्स्माऽआदिहोतारं न्यसादयन्त ॥ ७ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् विश्वदेवदेवतस्याग्रयणग्रहस्य पुरोरुक् ये देवास इति [७.१६.] स्थाने । त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा ३३३१ । एते वत्सादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति सपर्यन्तिः परिचरणकर्मा । यद्वागमोक्ता देवाः नवैवाङ्गास्त्रिवृद्धाः स्युर्देवानां दशकिर्गणैः ते ब्रह्मविजुरुद्राणां शक्तीनां वर्णभेद इति ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो भवन्ति । कथं परिचरन्ति तदाह ते धृतेरग्निमौक्षन् असिञ्चयन् उक्ष सेचने लुङ् अस्मै अग्नये बर्हिर्स्तृणान् आहादयन् आत् इत् अनन्तरमेव होतारं वृत्वा हौत्रे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्तवन्तः । धृतसेचनबर्हिःस्तरणाहोतृवरणमेवाग्निपरिचर्येति भावः ॥ ७ ॥

मूर्धानं दिवोऽअरुतिं पृथि° ॥ ८ ॥

प्रकृतिवदेव ध्रुवग्ररुपुरोरुक् । व्याख्याता [७.२४.] ॥ ८ ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ९ ॥

गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्र्यरूपुरोरुक् इन्द्राग्र्योऽग्रागतमित्यस्याः [७.३१.] स्थाने । अग्निर्वृत्राणि पापानि जड्जन्तु अत्यर्थं कृन्ति यड्लुगंतम् । कया विपन्य-
या पनतिर्चतिकर्मा विविधया पूजया पापं कृन्ति । कीदृशोऽग्निः द्रविणास्युः द्र-
विणो धनमिहृति द्रविणस्यति सुप आत्मनः क्यच् क्यच्छन्दसीति [पा० ३.२.१७०.]
क्यजन्ताडुप्रत्ययः कृविर्लक्षणां धनमिहृन् । समिद्धः दीप्तः । शुक्रः शुद्धः । आहुतः
निमज्जितः ॥ १ ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्मऽइन्द्रेण वायुना । पिबामित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रूपुरोरुक् ओमासश्चर्षणीत्यस्याः [७.३३.] स्था-
ने । हे अग्ने विश्वेभिः विश्वेर्देवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु
पिब । कीदृशस्त्वं मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः त्वमग्ने वरुणो जायसे
यस्त्वं मित्रो भवासि दक्ष (५.) ईडाः इति श्रुतेः ॥ १० ॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनदृ शुचि रेतो निषिक्तं गौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाथं जनयत्सूदयच्च ॥ ११ ॥

त्रिष्टुप्पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रूपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः [७.३५.] स्थाने ।
आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्बध्यते यत् यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं कृविर्नृपतिं
नृपजमानस्य पालकमग्निमानदृ अश्नुते व्याप्नोति यदाग्रौ कृविर्हृत्यतऽइत्यर्थः तदा
अग्निः रेतो जगद्दीजभूतं जलम् गौरभीके प्रथमा षष्ठ्यर्थे दिवः समीपेऽन्तरिक्षे (६.)
[जनयत्] जनयति मेघवृषेण च पुरः सूदयत् सूदयति क्षरति वृष्टिद्वारेण पुद क्ष-
रणो । कीदृशं तेजः इषे वृथै निषिक्तं देवतोद्देशेनाग्रौ सिक्तं हुतम् । शुचि म-
ल्लसंस्कृतम् । कीदृशं रेतः शर्धं बलहेतुभूतम् अनवद्यं निर्दीपम् अवद्यपण्यवर्गा
गर्क्षपणितव्यानिरोधेधिति [पा० ३.१.१०१.] गर्क्षार्थेऽवद्यमिति निपातः न अव-
द्यमनवद्यमगर्क्षम् प्रशस्यम् । युवानं युवतुल्यं परिपक्वत्वं दृढमित्यर्थः । स्वाथं
सुष्ठु आ समत्तात् ध्यायति चिन्त्यतऽइति स्वाथं चिन्तनीयम् सर्वो वृष्टिमिहृति ।
कृविषा तर्षितोऽग्निरष्टमसिर्जलं निष्पाद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः । व्यवहितपदो
मल्लः ॥ ११ ॥

अग्ने शर्धं मरुते सौभगाय तव द्युमन्युत्तमानि ससु ।

सं जास्पत्यः सुयममाकृणुष शत्रूयतामभितिष्टा महांसि ॥१२॥

त्रिष्टुप् विश्ववारादृष्टा द्वितीयमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वत्तं वृषभमित्यस्याः [७. ३६.] स्थाने । हे अग्ने त्वं शर्धं उत्सहस्व बलमाविष्कुरु किमर्थं मरुते सौभगाय मरुत्सौभाग्यं लोकस्थितिः । उद्यहस्तव द्युमन्युत्तमानि उत्कृष्टानि ससु द्यु-
मन् द्योततेर्यशो वात्रं वेति [निरु° ५.५.] यास्कः रुर्विलक्षणान्यन्नानि यशांसि वा ससु । किं च जास्पत्यं जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति निपातः जायापत्यं पत्नीय-
जमानवृषं सुयमं सुनियमं जितेन्द्रियमन्योन्याबद्धरागं समाकृणुष कुरु सुष्ठु यम्यते सुयमम् ईषदुःसुधिति [पा° ३.३.१२६.] खलप्रत्ययः । किं च शत्रूयतां शत्रुवमिह-
तां महांसि तेजांसि अभितिष्ठ आक्रमस्व अभिभव ॥१२॥

त्वाऽ हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यमे ।

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥१३॥

त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा माहेन्द्रग्रहपुरोरुक् इन्द्रो नृवदित्यस्याः [७.३१.] स्थाने । हे अग्ने वयं त्वां ववृमहे वृत्तवत्तः कीदृशं त्वां मन्द्रतममतिगम्भीरम् कैः अर्कशो-
कैः अर्कवत् शोचन्तेऽर्कशोका मत्वास्तिः अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्यथोक्तमधीता मत्वा अ-
र्कवद्दीप्ताः स्युरिति भावः । हि यस्मात् नोऽस्माकं महि मरुत् स्तोत्रं त्वं श्रोषि
मृणोषि विकर्णव्यत्ययः । किं च नृतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः देवता देवतां त्वा त्वां
राधसा रुवीन्वपेणान्नेन पृणन्ति पूरयन्ति देवताशब्दात्सुपो लुक् । कीदृशं त्वां श-
वसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् न इवार्थे उभयोः सम्बध्यते
॥१३॥

त्वेऽअग्ने स्वाहुत प्रियासः ससु सूरयः ।

यत्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम् ॥१४॥

हे बृहत्पौ आदित्यग्रहपुरोरुचौ आद्या वसिष्ठदृष्टा अन्या प्रसवदृष्टा कदा
चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुहसीत्यनयोः [८.२.३.] स्थाने । सुष्ठु हूयते स्वाहुतः

हे स्वाहुत हेऽग्ने जनानां मध्ये ये जनाः गोनां गवां सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिघृतैः स-
ह ऊर्वान् (7.) अन्नविशेषान्पुरोडाशादीन् दयन्त दूदति दय दानगतिर्हिंसादानेषु
लङ् अडक्षाव आर्षः । ते सूर्यः पण्डिताः ते तव प्रियासः सन्तु । कीदृशास्ते य-
त्तारः निगृहीतेन्द्रियाः । मधवानः धनवन्तः । गोनामित्यत्र गोः पादान्तऽइति
[पा० ७. १. ५७.] नुडागमः ॥ १४ ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैर्ग्रे सयावभिः ।

आसीदन्तु बर्हिषि मित्रोऽर्घ्यमा प्रातर्यावाणोऽअध्वरम् ॥ १५ ॥

शृणुतः इति श्रुतौ अर्थिवचःश्रोतारौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः हे श्रुत्कर्ण दे-
वैः सह त्वमध्वरं यज्ञं श्रुधि शृणु । कीदृशैर्देवैः वह्निभिः कृवीषि वहन्ति ते व-
ह्नयः तैः । सयावभिः सह यान्ति ते सयावानः तैः । किं च मित्रः अर्घ्यमा प्रातर्या-
वाणश्च देवाः बर्हिषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति रुविः प्राप्नुवन्ति ते प्रा-
तःसवने येषां रुविःप्राप्तिस्ते ॥ १५ ॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।

अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृडीको भवतु ज्ञातवेदाः ॥ १६ ॥

त्रिष्टुब्जोत्तमदृष्टादित्यग्ररुद्धिअग्रणे (8.) विनियुक्ता यज्ञो देवानामित्यस्याः
[८. ४.] स्थाने । अग्निः ईदृशो भवतु । कीदृशः विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अ-
दितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अदीनः कीदृशानां देवानाम् यज्ञियानां यज्ञा-
रूपाणाम् । तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामतिथिः पूज्यः देवानामवो रु-
विर्लक्षणमन्नमावृणानः समर्पयन् । सुमृडीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुख-
कारी । ज्ञातवेदाः ज्ञातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

महोऽअग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वह्णो स्वस्तये ।

अष्टे स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवोऽअग्न्या वृणीमहे ॥ १७ ॥

तुशोधानाकृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रग्ररुपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः [८. ६.] स्थाने ।
देवानां तत् अग्न्यः अन्नं रुविर्लक्षणमद्य वयं वृणीमहे संस्कुर्मः ह्य सति सञ्चितुः

सूर्यस्य सवीमनिं सति आज्ञायां सत्याम् देवस्य वा सवितुः प्रसवोऽत्युक्तः सवी-
मा प्रसवोऽनुज्ञेति कोशः । कीदृशे सवीमनि श्रेष्ठे अन्यदेवाज्ञातः सूर्याज्ञोत्कृष्टा ।
तत्किम् येनानेन वयं स्वस्त्ये स्वस्तिमस्तो भवेम । कीदृशा वयम् अग्नेः शर्मणि
शरणो आश्रये मित्रे वरुणो च अनागाः अनागतः सुपां सुप इति [पा० ७. १. ३१.
वा० १.] जसः सुः अग्निमित्रवरुणेष्वपराधरहिताः । कीदृशस्याग्नेः मरुः पूज्यस्य म-
रुते पूज्यते मरु तस्य मरु पूजायां द्विप् समिधानस्य दीप्यमानस्य ॥ १७ ॥

II. आपश्चित्पिप्यु स्तूर्यो न गावो नक्षत्रं तं जगितारस्तु इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नोऽग्रहः त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाज्ञान् ॥ १८ ॥

इन्द्रस्तु दुक्थ्यो द्वितीयमर्हवति तस्येन्द्राग्रहा भवत्येन्द्रः पुरोहः सर्वमैन्द्र-
मसदिति सर्वमेधे श्रुतिः [१३. ७. १. ४.] । ततः इन्द्रस्तु तं जगितारस्तु उक्थ्यस्ये सर्वमेधस्य
द्वितीयेऽहनि आपश्चित्पित्यादि इमां तं इत्यन्ता द्वादश ऋचः तं प्रतथा अयं वेनः
मरुतां इन्द्रः कदा चनं स्तरीः कदा चनं प्रयुहसीति पञ्च प्रतीकोक्ताः एवं सप्तद-
शेन्द्र देवत्याः ऐन्द्रवायवादिसावित्रात्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः ॥ ॥ वसिष्ठदृष्टा
त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवस्य पुरोहक् आ वायो इत्यस्याः [७. ७.] स्थाने । हे इन्द्र ज-
गितारः स्तोतारः ऋविजः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षत्रं नक्षत्रं व्याप्नुवन्ति नक्षत्रि-
व्याप्तिकर्मा लडि अउभावं आर्षः । आपः चित् आपोऽपि निग्राभ्यावृषाः पिप्युः
आप्याययन्ति सोमं वर्धयन्ति ओप्यायी वृद्धौ लिटि प्यायः पी-आदेशः । तत्र द-
ष्टान्तः स्तूर्यो गावः इव स्तृण्वन्ति सुन्वन्ति याभिः ताः स्तूर्यः याभिः सोमः सूयते
ता गावो वाचो वेदवृषा-इव ता यथा सोममाप्यायन्ति तथापोऽपि । अत एव
तं नोऽस्मानह अभिमुखं याहि आग्रह वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः स्वा-
नश्चानभिधाति । हि यतः त्वं धीभिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाज्ञानन्त्रानि विदयसे
विविधं ददासि दय दानादौ अत एवाग्रह ॥ १८ ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रसुदा । उभा कर्षी विद्वज्जया ॥ १९ ॥

तिस्रो गायत्र्यः आद्या पुरुमीढावमीढदृष्टा ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोहक् इ-
न्द्रवायू इत्यस्याः [७. ८.] स्थाने । गाव उच्यन्ते हे गावः अवतं कूपं चावातवृषं

प्रति उपावत उपगृह्यत दानार्थम् चावालाक्षरेण गवां संचरोऽस्ति अवत इति कूपनाम [निघ० ३. २३.] । को हेतुरागमने तत्राह मही मृत्यौ ग्वावापृथिव्यौ यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्स्विति द्रुपनाम (9.) तदत्तस्ते रप्सुदे वर्तेते (10.) । ग्वा-
वाभूमी यज्ञस्य शोभां कुरुत इति यूयमुपागृह्यत । किं च उभा कर्णा भवतीनामु-
भौ कर्णौ हिरण्यौ हिरण्यौ अत एव दानार्थमागृह्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्य सूर्य उदितेऽनागा मित्रोऽर्घ्यमा । सुवाति सविता भगः ॥ २० ॥

वसिष्ठदृष्टा मैत्रावरुणपुरोहृक् अयं वामित्यस्याः [७. १.] स्थाने । अद्य सूर्ये
सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्घ्यमा सविता भगश्च यत्सुवाति प्रेरयति तत्कर्म कुर्यादि-
ति शेषः । नास्ति आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥ २० ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्चियम् । रसा दधीत वृषभम् ॥

तं प्रत्नथा । अयं वेनः ॥ २१ ॥

सुनोतिदृष्टाश्चिनपुरोहृक् या वामित्यस्याः [७. ११.] स्थाने । रसा नदी रसतेः
शब्दकर्मण इति [निरु० ११. २५.] यास्कः रसानदी वृषभं वर्षितारं सोमं दधीत
पुञ्जाति दधातेर्लिङ् नदीसमीपे हि सोमोत्पत्तेः । तस्मिन्सोमे सुते अभिषुते स-
ति आसिञ्चत चमसेधिति शेषः ऋविज्ञः प्रति वचनमेतत् । कीदृशं वृषभं रोद-
स्योः पृथिव्योः श्रियं श्रीयते (11.) श्रीः तम् आश्रयम् सोमस्य जगदाधारत्वात् । अ-
भिश्चियम् अभि सर्वतः श्रीः शोभा यस्य सोऽभिश्चियः तम् ॥ तं प्रत्नथा अयं वेनः
द्वे प्रतीकोक्ते शुक्रमन्थिनोः प्राकृते [७. १२. १६.] पुरोहृचौ ॥ २१ ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वेऽभूषज्झियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

मरुतदृष्टोऽसुरस्य नामा विश्ववृषोऽमृतानि तस्यौ ॥ २२ ॥

विश्वामित्रदृष्टाग्रयणपुरोहृक् ये देवास इत्यस्याः [७. ११.] स्थाने । इन्द्रस्य वृ-
ष्टिकर्मोच्यते । विश्वे देवाः आतिष्ठन्तं समस्तात्स्थितमिन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः ।
स इन्द्रः चरति सर्वत्र गच्छति । कीदृशः श्रियो वसानः देवानां दीप्तिः आह्लादयन्
स्वरोचिः स्वं रोचिर्घस्य सः अनन्याधीनदीप्तिः । किं च विश्वं रूपयति निरूपयति

विश्वरूपः इन्द्रो यतः अमृतानि जलानि आतस्थौ वृष्टये आस्थितवान् वृक्षः इन्द्रस्य तत् मरुत् प्रसिद्धं नाम वासवो वृत्रहा इत्यादि । कीदृशस्य वृक्षः असुरस्य असवो विद्यन्ते यस्य सोऽसुरस्तस्य प्राणवतः सावधानस्य प्रज्ञावत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्र वो म॒हे म॒न्द॒मा॒ना॒यान्ध॒सोऽर्चो॑ वि॒श्वान॒राय॑ वि॒श्वभु॒वे ।

इन्द्र॑स्य॒ यस्य॒ सु॒म॒खं स॒हो म॒हि॒ श्रवो॑ नृ॒णां च॒ रोद॑सी स॒पर्य॑तः ॥ २३ ॥

सुचीकदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवग्रहपुरोरुक् मूर्धानमित्यस्याः [७. २४.] स्थाने । हे ऋत्विजो यूयं विश्वानराय विश्वे सर्वे नरा यजमाना यस्य तस्मै प्रार्चं प्रार्चत वचनव्यत्ययः इन्द्रं पूजयतेत्यर्थः । कीदृशाय महे मरुते । वो युष्माकमन्धसः अन्धसा अत्रेन कृवीवृषेण मन्दमानाय मोदमानाय । विश्वभुवे विश्वं भवति प्राप्नोति विश्वभूः तस्मै सर्वव्यापिने विश्वा भूर्यस्येति वा विश्वं भवति यस्मादिति वा संहितायां दीर्घः । किं च रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य एतान्यदार्थान्सपर्यतः पूजयतः कान् सुमखं शोभनं यज्ञम् सहः बलम् महि मरुत् श्रवो यशः नृणां धनं च । द्यावाभूमी यस्य मखादीनि मानयतस्तं पूजयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

बृ॒हन्नि॒दि॒ध्म॒ ए॒षां भू॒रि॑ श॒स्तं पृ॒थुः स्व॒रुः । ये॒षामि॒न्द्रो॒ यु॒वा स॒खा ॥ २४ ॥

त्रिशोक्कदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्रपुरोरुक् इन्द्राग्री इत्यस्याः [७. ३१.] स्थाने । युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः बृहन् इत् मरुनिव भवति । शस्तं शस्त्रं भूरि बद्ध । स्वरुः खड्गः पृथुः विशालः । यज्ञबाहुल्यमाशास्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इ॒न्द्रे॒हि॒ मत्स्य॑न्ध॒सो वि॒श्वेभिः॑ सोम॒पर्व॑भिः । म॒ह्यो॑ऽ॒भिष्टि॑रो॒जसा॑ ॥ २५ ॥

मधुहृन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् ओमास इत्यस्याः [७. ३३.] स्थाने । इन्द्र आ इहि ओमाडोश्चेति [पा० ६. १. १५.] परब्रह्मम् हे इन्द्र आ इहि आगच्छ आगत्य अन्धसः अन्धसात्रेन कृर्विलक्षणोऽपि विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमांशुभिश्च त्वं मत्सि तृप्यस्व मद तृप्तौ शपो लुक् । कीदृशः खम् ओजसा ते-

जसा महान् श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभीज्यतऽइत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥२५॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोर्ध्वनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्पणीतिः ।

अरुन्व्यऽसमुशध्वनेध्राविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥२६॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः [७.३५.] स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणोति स्म । मायिनां मायिनो दैत्यान् प्रामिणात् हिनस्ति मीज् हिंसायाम् क्रयादिः ध्रादिवाङ्मयः कर्मणि षष्ठी । व्यं-समरुन् कृत्ति अंस विभागे चुरादिरदत्तः अंसयति विभजति स्वान् परानिति व्यं-सो दुष्टः तम् छा वनेषु वनस्थान्कृतीत्यर्थः । रमयति देवान् ऋते राम्याः यायजू-काः तेषां धेनाः स्तुतिरूपा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति यजमानाः स्तु-वन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः । कीदृशः इन्द्रः शर्धनीतिः शर्ध इति बलनाम [निघ० २.१.] शर्धे चतुरङ्गे बले नीतिर्यस्य सः । वर्पणीतिः वर्ष इति वृषनाम [निघ० ३.७.] वर्षं नानावृषं नयति प्राप्नोति वर्षणीतिः नानावृषधारी । उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशाश्चौरास्तान्दरुति उशधक् ॥२६॥

कुतस्वमिन्द्र माहिः सन्नेको यासि सत्पते किं तऽइत्या ।

सम्पृहसे समराणाः शुभानिर्वचिस्तनो हरिवो यन्तेऽअस्मे ॥

महो३॥ इन्द्रो य ओजसा । कदा चन स्तरीरसि । कदा चन प्रयुहसि ॥२७॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वत्तमित्यस्याः [७.३६.] स्था-ने । इन्द्रं प्रति मरुदाक्यम् हे इन्द्र हे सत्पते श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तः तेषां पते पालक त्वमेकः सन्कुतो यासि असहायः छा गहसि । ते तव किमित्या ग-मने को हेतुः किं प्रयोजनम् या हेतौ च इन्दसीति [पा० ५.३.२६.] इदमः थाप्र-त्ययः एतेतौ रथोरिति [पा० ५.३.४.] इदम इददिशः । कीदृशस्त्वं माहिः मृ-तः पूज्यः निष्ठा तस्य नवम् धातोर्वृद्धिश्च हान्दसी यद्वा मरु उत्सवोऽस्यास्तीति मरु एव माहिः स्वार्थेऽण् इन्नण्यनपत्यऽइति [पा० ६.४.१६४.] टिलोपाभावः । किं च समराणाः सम्पृहसे गहन्सन् शुभानिः शोभनेः वचनेः वं सम्पृहसे कतमः

पन्था इति लोकान्पृहसि एकाकिवात् शोभन्ते तानि शुभानानि शानचि शपि लुप्ते व्रपम् । सम्पूर्वस्यऽर्तेः शानचि शपि लुप्ते (12.) समराणा इति । कुर्योऽश्वा अस्य सत्तीति कुरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ हृन्दसीति [पा० ८.३.१.] रुः के कुरिवः इन्द्र नोऽस्माकं तत् एकाकिगमनकारणं वोचेः ब्रूहि यत् यतो हेतोः अस्मे वयं ते तव तदीया वयमिति हेतोर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तिस्रः प्रतीकोक्ताः तत्र मह्यं इन्द्र इत्यस्याः [७. ४०.] माहेन्द्रग्रहणे विनियोगः नृवदित्यस्याः [७. ३१.] स्थाने कदा चनेति [८. २. ३.] द्वयोरादित्यग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥

आ तत्तऽइन्द्रायवः पनन्ताभि यऽऊर्व गोमन्तं तितृत्सान् ।

सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीं सकृत्संधारां बृहतीं दुडुक्षन् ॥ २८ ॥

गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिअग्रणे (13.) विनियोगः यज्ञो देवानामित्यस्याः [८. ४.] स्थाने । के इन्द्र आयवो मनुष्याः ते तव तत्कर्म आपनन्त पूजयन्ति पनन्तिः पूजाकर्मा लङ् अउभाव आर्षः । ये आयवः ऊर्वमन्त्रं सोमव्रपमभितितृत्सान् अभितितृत्सन्ति तर्दितुं हिसितुमिहन्ति तितृत्सन्ति उत्तृदिर् हिसानादरयोः सनन्तः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३. ४. १७.] अतेरिकारलोपः । सोमं सोतुमिहन्तीत्यर्थः । कीदृशमूर्ध्वं गोमन्तं गौरुदकमस्ति यस्मिन्स गोमान् तम् निग्राभ्यालक्षणादकयुतम् ताभिरेव सोमः सूर्यते । किं च ये मनुष्याः महीं भूमिं दुडुक्षन् (14.) दुधुक्षन्ति दोग्धुमिहन्ति दुहेः सनन्ताष्टर् पूर्ववदिकारलोपः तेऽपि तव कर्म पनन्ति स्तुवन्ति । कीदृशीं महीं सकृत्स्वम् सकृदेकवारमेव सूते हिरण्यधान्यादि ददाति सकृत्सूः ताम् पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् सर्वे पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सकृत्संधारां सकृत्सं धारा हिरण्यादयो यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् यद्वा सकृत्समसंख्यं प्राणिजातं धरति सकृत्संधारा ताम् । बृहतीं महीमम् । ये विप्राः सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च क्षत्रिया भूमिं दुहन्ति पालयन्ति ददन्ते तऽइन्द्रस्य वृत्र-
वधैर्दिकर्म स्तुवन्ति नान्ये दुर्मधस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इमां ते धियं प्रभरे मही महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्तऽआनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवांसः शर्वसामह्वानु ॥ २९ ॥

कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः [त. ६.] स्थाने । हे इन्द्र इ-
मां मामकीं धियं बुद्धिं स्तुतिं वा कर्म वा ते तुभ्यं प्रभरे प्रकुरे समर्पयामि । की-
दृशस्य ते मरुः मरुतः पूज्यस्य । कीदृशीं धियं मर्हो मरुतीम् यत् यस्मात् अस्य
यज्ञमानस्य धिषणा बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे क्रियमाणे ते तव आनजे वा व्यनक्ति क-
र्मणि षष्ठी अञ्जेलिर्दृ नलोपश्छान्दसः । किं च देवासः देवाः तमिन्द्रमन्वमदन्
अनुमदन्ति स्तुवन्ति हन्द्सि परेऽपीति [पा० १.४.८१.] अनोः परः प्रयोगः । वा
स्तुवन्ति उत्सवे अभ्युदये प्रसवे गुर्वाग्यनुज्ञायां सत्याम् यद्वा प्रसवे पुत्राग्युत्पत्ति-
त्रये उत्सवे इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृशमिन्द्रं शवसा बलेन सासहिम् सकृते सासहिः
शत्रूणामभिभवितारम् चौ समुद्ये ॥ ॥ इन्द्रस्तुत्संज्ञं द्वितीयमरुः समाप्तम् ॥ २१ ॥

III. विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधायुर्दधं गृह्णपतावविक्रुतम् ।

वातजूतो योऽभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति ॥ ३० ॥

अथ तृतीयमरुः सूर्यस्तुत् तथा च श्रुतिः [१३.७.१.५.] सूर्यस्तुडक्थ्यस्तृतीयम-
रुर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः सर्वः सौर्यमसदिति । चतुर्दश
पुरोरुचस्तिष्ठः प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदश ऋचः सूर्यस्तुत्संज्ञे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य
(15.) तृतीयेऽह्नि ॥ ऐन्द्रवायवादिसावित्रात्तानां ग्रहाणां पूर्वोक्तक्रमेण ग्रहण-
मन्त्रा बोध्याः ॥ विभ्राड्दृष्टा जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक् । विविधं भ्राजते विभ्राट्
सूर्यः सोम्यं सोमत्रयं रुविः पिबतु कीदृशं सोम्यं बृहत् मरुत् मधु मधुरस्वादम् ।
यः सूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति पुपोष पुज्जाति च पुरुधा ब-
हुधा विराजति च शोभते । कीदृशः यज्ञपतौ यज्ञमाने अविक्रुतमाखण्डितमायुः
दधत् स्थापयन् । वातजूतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति
प्रसिद्धिः ॥ त्मना मन्त्रेष्वाद्यादिरात्मन [पा० ६.४.१४१.] इत्याकारलोपः । कृ कौ-
टिल्ये कृ कुरेश्छन्दसीति [पा० ७.२.३१.] कृ-आदेशः ॥ ३० ॥

उडु त्यं जातं ॥ ३१ ॥

ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् । व्याख्याता [७.४१.] ॥ ३१ ॥

येना पावकं चक्षसा भुरण्यसं जनाँश्च अनु । त्वं वरुणा पश्यसि ॥ ३२ ॥

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोहृक् । सर्वमेधे पक्ष्याकारेणामिच्छीयते त-
द्रूपमात्मानं सम्पाद्य मुक्तिमाप्नोति तदत्र प्रार्थ्यते । हे पावक शोधक येन चक्ष-
सा दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः भुरण्युमात्मानं करो-
ति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तम् द्विबन्तात् शतृप्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं
भुरण्युपक्षिद्रूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गहन्तं येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा
जनानस्मानपि भुरण्यतः हे वरुण त्वं पश्य वरुणः सूर्यः ॥३२॥

देव्यावधूर्युः आगतं रथेन सूर्यवचा । मध्या यज्ञं समञ्जाथे ॥

तं प्रत्नथा । अयं वेनः । चित्रं देवानाम् ॥३३॥

आश्विनपुरोहृक् गायत्री । देवानामिमौ देव्यौ हे देव्यौ अधूर्युः अश्विनौ युवां
रथेन आगतमागहन्तम् शपो लुक् कीदृशेन रथेन सूर्यवचा सूर्यस्येव त्वक् कान्ति-
र्यस्य तेन । एतय मधा मधुरेण रुविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समञ्जाथे यु-
वां संमन्त्रयतम् बहूनि रुवीषि कुरुतमित्यर्थः ॥ तं प्रत्नथा [७.१२.] अयं वेनः
[७.१६.] चित्रं देवानाम् [७.४२.] तिस्रः प्रतीकोक्ताः आद्ये द्वे शुक्रमन्थिपुरोहृचौ
(16.) तृतीयाग्रयणस्य ॥३३॥

आ न इडाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिमपित्वे मनीषा ॥३४॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवपुरोहृक् । विश्वानरो विश्वनरहितकारी सविता देवः
नोऽस्माकं विदथे यज्ञगृहे आ एतु आगहन्तु । कथम् इडाभिः सुशस्ति यथा स्या-
त्तथा इडाभक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा यथा
सर्वे इडां भक्षयन्ति तथा एवित्यर्थः यद्वा सुशस्ति विभक्तिलोपः कीदृशे यज्ञगृहे
सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्त्वा देवानाह हे युवा-
नः जरारहिता देवा अपि निश्चितम् अभिमपित्वे अभिपतने आगमनकाले यथा येन
प्रकारेण यूयं मत्सथ मद तृप्तौ तृप्तय तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् गन्तु (17.)
जङ्गमं पुत्रगवादिकं मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सथ अन्तर्भूतप्यर्थः तर्पयत (18.)
यथा भवद्विस्तृप्तिः क्रियते तथास्मत्प्रज्ञास्तर्पणीया इत्यर्थः ॥३४॥

यद्य कश्च वृत्रहनुदगा अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ ३५ ॥

श्रुतकक्षसुकक्षदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्रपुरोरुक् । वृत्रो मेघे रिपौ धान्ते दानवे वासवे गिराविति कोशात् वृत्रमन्धकारं शार्वरं (19.) कृत्ति वृत्रहा रविः के वृत्रहन् के सूर्य के इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त अथ यत् कश्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगाः अभ्युदेषि तत्सर्वं ते तव वशेऽस्तीति शेषः यद्वा उदगाः अत्र पुरुषव्यत्ययः यत्किंचित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्वस्येशिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तर्णिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमाभासि रोचनम् ॥ ३६ ॥

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् । के सूर्य त्वं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्तासि विश्वमाभासि प्रकाशयसि च अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहत्तारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः । कीदृशं विश्वं रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः । कीदृशस्त्वम् तर्णिः तर्त्यतिक्रामति नभोवर्त्मेति तर्णिः अश्यवितृभ्योऽनिरिति [उष्णा° २. १८.] तर्तेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शतः विश्वस्य दर्शतो दर्शनीयः दृशेरतच् ॥ ३६ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्या कर्तेर्विततं संजभार ।

यदेदपुक्तं कुरितः सधस्यादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ३७ ॥

कुत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुत्वतीययोः पुरोरुचौ । सूर्यस्य तत् देवत्वं देवतानुभावः तच्च महत्त्वं महाभाग्यमैश्वर्यम् तत्किम् कर्तेः ईश्वरे तोमुन्कसुनाविति [पा° ३. ४. १३.] इति करोतेस्तोमुन्प्रत्ययः कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये विततं विस्तारितमंशुजालं संजभार संजहार संहरते न क्यन्य एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं संकर्तुं वा शक्नोतीत्यर्थः । किं च यदा इत् यदैव कुरितः कुरितवर्णाव्रश्मीनयुक्त युक्ते आत्मनि आरोपयति सधस्यात् सकृ तिष्ठत्यंशवो यत्र तत्सधस्थं व्योममण्डलम् सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा° ६. ३. १६.] सकृस्य सधादेशः संध्याकाले पीतवर्णानंशून्यदा व्योममण्डलात्स्वस्मिन्योजयति । आत् अनन्तरमेव रात्री निशा सिमस्मै वासः तनुते सर्वं वस्तु तमसाहृदयतीत्यर्थः सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात् । सिमशब्दः सर्वपर्यायः ॥ ३७ ॥

तन्मित्रस्य वरुणास्याभिचक्षे सूर्यो वृषं कृणुते द्यौरुपस्थे ।

अनन्तमन्यदुशंसस्य पाजः कृज्जमन्यद्वरितः सम्भरन्ति ॥ ३८ ॥

सूर्यो द्योः द्युलोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणास्य च तद्रूपं कृणुते कुरुते
येन वृषेण जनानभिचक्षे अभिचक्षे पश्यति मित्रवृषेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरु-
णवृषेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पाजो वृषमनन्तम्
कालतो देशतश्चापरिहेयम् रुशत् शुक्लं दीप्यमानं विज्ञानघनानन्दं ब्रह्मैव । अ-
न्यत् कृज्जं द्वैतलक्षणं वृषं कुरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति धारयन्ति ।
इन्द्रियग्राह्यं द्वैतवृषमेकम् एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे वृषे सूर्यस्य सगुणानिर्गु-
णं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः ॥ पाज इति बलनाम [निघ० २. २.] इह वृषमुच्यते । रो-
चतऽइति रुशत् औणादिकेऽति प्रत्यये चकारस्य शकारो गुणाभावश्च निपात्यते
यद्वा रुश हिंसायाम् रुच्यर्थे वर्तमानादस्मन्नटः शतरि रुशदिति वृषम् ॥ ३८ ॥

बष्मह्नां१॥॥असि सूर्यं बडादित्यं मृह्नां१॥॥असि ।

मृहस्ते सतो मृहिमा पनस्यतेऽद्वा देव मृह्नां१॥॥असि ॥ ३९ ॥

जमदग्निदृष्टे द्वे बृहतीसतोबृहत्यौ । आद्या माहेन्द्रपुरोहृक् । बडित्यव्ययं (20.)
सत्यार्थम् । हे सूर्यं सुवति प्रेरयति कार्येषु जगदिति सूर्यः राजसूयसूर्येत्यादिना
[पा० ३. १. ११४.] क्यबन्तो निपातः । वट् सत्यं त्वं मृहान् असि श्रेष्ठोऽसि । आ-
दत्तेऽश्रून्तित्यादित्यः हे आदित्य वट् त्वं मृहानसि । किं च मृहः मृहतः सतः
नित्यस्य ते तव मृहिमा पनस्यते लोकैः स्तूयते । हे देव दीप्यमान अद्वा सत्यं
त्वं मृहानसि अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति [निरु० १०. ४२.] पुनरुक्तिरादरार्था
॥ ३९ ॥

बट्सूर्यं अवसा मृह्नां१॥॥असि सत्रा देव मृह्नां१॥॥असि ।

मृह्ना देवानामसूर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ ४० ॥

आदित्यग्रहप्रथमग्रहणाम् । हे सूर्यं वट् सत्यं अवसा धनेन यशसा वा त्वं
मृहानसि । हे देव सत्यं त्वं मृहानसि देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि केन मृह-

त्वेन । कीदृशः त्वम् असुर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसुर्यः प्राणिकृतः । पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः सर्वदेवानां सूर्यार्घदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यमनुपहंस्यं ज्योतिः ते-
जस्त्वमेव तेजोवृष इत्यर्थः ॥ ४० ॥

आयन्त-इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि ज्ञाते जनमानःओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ४१ ॥

नृमेधदृष्टा बृहती । आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । अयन्त इति आयन्तः अिञ् से-
वायाम् अतः शतरि शपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः इव एवार्थः । सूर्यं अयन्तः
आश्रयन्तः एव अर्थाद्ग्रहणः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धना-
नि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भक्षते विभक्षते (21.) प्राणिभ्यो वि-
भज्य ददतीत्यर्थः भज भागसेवयोः अस्य लुडि तडि प्रथमबहुवचने वृषम् अउभाव
आर्षः आत्मनेपदघनत इति [पा० ७.१.५.] कस्यादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदत्तां
वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः । किं च वयं तान्येव वसूनि ज्ञाते पुत्रे जनमाने उत्प-
द्यमाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम स्थापयामेत्यर्थः । किमिव
भागं न भागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । धि धृतौ लङ् व्य-
त्ययेन शपः ह्युः द्विवम् तुजादिवाद्भ्यासदीर्घः ॥ ४१ ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरुहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तत्रौ मित्रो वरुणो मामरुन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउत द्यौः ॥ ४२ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् दध्नादित्यग्रहश्रयणे विनियोगः । दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति दे-
वाः रश्मयः हे देवाः नोऽस्मान्कृतः पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत अवद्यात् दुर्य-
शसोऽपि निःपिपृत पृथक् कुरुत अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेत्यर्थः ।
वा अद्यास्मिन्दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अद्या सूर्योदयेऽस्मान् शुद्धान्कुरुते-
त्यर्थः । अद्येत्यत्र द्यौःतस्तिङ् निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३५.१३६.] दीर्घः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६.३.१३७.] दीर्घः पिपृतेत्यत्र । किं च मित्रादयः तन्तु

[नः] अस्मद्वचनं मामकृतां पूजयन्तु अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः के मित्रः वरुणाः अदितिः देवमाता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः ॥ ४२ ॥

आ कृत्तेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ ४३ ॥

हिरण्यस्तूपदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोरुक् । सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्ययेन रथेन आयाति आगच्छति किं कुर्वन् कृत्तेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्व-प्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाधिति विचारयन् ॥ ४३ ॥

IV. प्रवावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव वीरिटेऽश्याते ।

विशामक्तोरुषसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुवान् ॥ ४४ ॥

तृतीयं सूर्यस्तुडुक्थ्यमहः समाप्तम् अथ चतुर्थमहः वैश्वदेवस्तुत् तथा च श्रुतिः [१३. ७. १. ६.] वैश्वदेववच्चतुर्थमहर्भवति वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुच इति । वैश्वदेवस्तुति चतुर्थेऽङ्गि एकादश पुरोरुचः षट् प्रतीकोक्ताः इति सप्तदश ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तग्रहाणां पुरोरुचो ग्रहणामन्त्राः ॥ वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्र[वायव]पुरोरुक् । एषां यजमानानां स्वस्तये कल्याणाय वीरिटेऽन्तरिक्षे वर्तमानौ वायुः पूषा च आ श्याते आगच्छतः ई कान्त्यसनगतिव्याप्यादौ [धातु° २४. ३१.] व्यत्ययेन तङ् । कीदृशो वायुः नियुवान् नियुतो नियुत्संज्ञा अश्याः सत्यस्य सः नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ° १. १५.] । कस्मिन्काले अक्तोः रात्रिः उषसः दिनस्य पूर्वहृतौ पूर्वा चासौ हृतिश्च पूर्वहृतिस्तस्याम् अथमाह्वानकाले अग्निहोत्र-होमकाले इत्यर्थः उषसः पूर्वाह्वाने पूषा रविरायाति रात्रौ वायुः वायुना वायु-सखत्वादग्निर्लक्ष्यते रात्रिहोमस्याग्निदेवत्यत्वात् । तत्र दृष्टान्तः काविव विश्पतीव यथा विशां पती द्वौ राजानौ विशां वीरिटे मनुष्याणां गणो आगच्छतस्तद्वन् तावपि तेषां स्वस्तये श्याते । एषां केषाम् येषां बर्हिः प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते

वृजो वृत्तित्यागयोः लिट् अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । कीदृशं बर्हिः सुप्रयाः शो-
भनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत्सुप्रयः दीर्घश्छान्दसः सम्यक् विधिना प्रस्तीर्ण-
मित्यर्थः । वीरिट्शब्दो गुणावाचकः तथा च यास्कः [निरु० ५. २८.] प्रवृज्यते सु-
प्रायणं बर्हिरेषामियाते (22.) सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिट्मत्त-
रिन्नं भियो वा भासो वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीतननो
(23.) भासस्तनयश्च अत्तरिन्ने निरालम्बने (24.) भयम् भासो नक्षत्राणां तन-
न्म गणामपि दृष्ट्वा योद्धारो विभ्यति भियो वी-आदेशे तनोतिः (25.) रिट् इ-
ति ॥ ४४ ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् । आदित्यान्मरुतं गणम् ॥ ४५ ॥

मेधातिथिदृष्टे द्वे गायत्रौ आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्यदृष्टो द्वितीया मैत्रावरुण-
प्रकृषो । इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्रा विभक्तेराकारः अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान्
मरुतं मरुत्सम्बन्धिनं गणम् एतानाह्वयामि ॥ ४५ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिवृत्तिभिः । कर्ता नः सुरार्धसः ॥ ४६ ॥

वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षणाप्रकारिः प्राविता प्र-
कर्षेण रक्षको भुवत् भवतु भवतेर्व्यत्ययेन तुदादिवात् शप्रत्ययः इतश्च लोप इ-
ति [पा० ३. ४. १०.] तिप् इलोपः धातोरुवङ् । किं च मित्रावरुणौ नोऽस्मान्सु-
रार्धसः शोभनधनान् कर्ता कुरुताम् शोभनं राधो येषां ॥ ४६ ॥

अधि न इन्द्रेषां विलो सजात्यानाम् । इता मरुतो अश्विना ॥

तं प्रब्रथा । अयं वेनः । ये देवासः । आ न इडाभिः । विश्वेभिः सोम्यं
मधु । ओमासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

कुसीदिदृष्टा गायत्र्याश्विनपुरोरुक् । हे इन्द्र हे विलो हे मरुतः हे अश्विना
अश्विनौ नोऽस्माकमेषां सजात्यानां समानजातीयानामधि सजात्यमध्ये पूयमित
आगच्छ ॥ अत्र प्रतीकोक्ताः तं प्रब्रथा [७. १२.] शुक्रयहे अयं वेनः [७. १६.]
मन्विष्यहे ये देवासः [७. ११.] आग्रयणस्य आ न इडाभिः [३३. ३४.] ध्रुवस्य

विश्वेभिः सोम्यं मधु [३३. १०.] ऐन्द्राग्रस्य ओमासश्चर्षणीधृतः [७. ३३.] विश्वदे-
वस्य ग्रहणो ॥ ४७ ॥

अग्रऽइन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्रयन्त मारुतो विज्ञो ।

उभा नासत्या रुद्रोऽअध गाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ ४८ ॥

प्रतिक्षत्रदृष्टा त्रिष्टुप् मरुत्वतीयपुरोरुक् हे अग्ने हे इन्द्र हे वरुण हे मित्र हे
देवाः हे मारुत (26.) मरुद्गण उतापि हे विज्ञो यूयं शर्धः बलं प्रयन्त प्रयङ्गु
दत्त यमेः शपो लुक् । एवं प्रत्यक्षमुक्ता परोक्षमाह उभा नासत्या उभौ नास-
त्यावश्चिनौ रुद्रः अध अथ गाः देवपत्न्यः पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त जुषन्तां
सेवन्तां कवीषि ॥ ४८ ॥

इन्द्राग्रो मित्रावरुणादिति७ स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वतां१॥५अपः ।

इवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसते७ सवितारमृतये ॥ ४९ ॥

वत्सारदृष्टा जगती सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् । इन्द्राग्रो मित्रावरुणौ अदितिम्
स्वः आदित्यम् पृथिवीम् द्यां द्युलोकम् मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणम्
ब्रह्मणस्पतिम् भगम् शंसं स्तुत्यं सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमृतयेऽवनायाहं इवे
आकूयामि ॥ ४९ ॥

अस्मे रुद्रा मेरुना पर्वतासो वृत्रकृत्ये भरुतौ सजोषाः ।

यः शंसते स्तुवते धायि पञ्च इन्द्रज्येष्ठा अस्मौ१॥५अवन्तु देवाः ॥ ५० ॥

पञ्च त्रिष्टुभः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोरुक् । यो नरः शंसते शस्त्राणि
शंसति स्तुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षेण जपति पञ्चः प्रार्जितधनः सन् धायि
दधाति कवीषि तान् (27.) अस्मांश्च यजमानान्देवा अवन्तु पान्तु पञ्चः पृषोदरा-
दिः । कोदशा देवाः अस्मे अस्मासु मेरुना जस आकारः मेरुति सिञ्चति मेरु-
नाः धनादिसेक्तारः । रोदयति शत्रूनि रुद्राः । पर्वतासः पर्वताणि उत्सवा वि-
द्यन्ते येषां ते पर्वताः उत्सववन्तः पर्वमरुद्गान् तविति [पां ५. २. १२२. वां ११.]
तप्प्रत्ययः । वृत्रकृत्ये वृत्रासुरबधाय भरुतौ भरि संश्रामे ह्रतिसक्लानम् तत्र स-

ज्ञोषाः समानो ज्ञोषः प्रीतिर्येषां ते एकमतय इत्यर्थः । इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते । ईदृशा देवा नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

अर्वाञ्चोऽग्र्या भवता यज्ञत्रा आ वो हृदि भयमानो व्ययेयम् ।

त्राधं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राधं कर्तादवपदो यज्ञत्राः ॥ ५१ ॥

कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोरुक् । यज्ञत्वं त्रायन्ते यज्ञत्राः यष्टव्या वा हे यज्ञ-
त्राः देवाः अग्न्य यूयमर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः भवत दीर्घो संहितायाम् । यतो भय-
मानः बिभ्यत् अहं वो पुष्पाकं हृदि हृदि भवं मनः आव्ययेयम् आगमयेयमभि-
मुखं सम्पादयेयमित्यर्थः । व्यय गतौ णिजन्तः । भिजो व्यत्ययेन शपि भयमानः ।
किं च हे यज्ञत्राः देवाः नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राधम् पालयत कर्तात् कूपाञ्च
त्राधम् । कीदृशादृकात् निजुरः जूरी बधे नितरां जूर्यते हिनस्ति निजूः क्षिप् त-
स्मान्निजुरः हिंसकात् । कीदृशात्कर्तात् अवपदः अवाचीनाः पादन्यासा यत्र सः
अवपात् तस्मादवपदः सोपोनैर्यत्रोत्तरीतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विश्वेऽग्र्य मरुतो वि० ॥ ५२ ॥

लुशदृष्टादित्यपुनर्यरुणे । व्याख्याता [१८. ३१.] ॥ ५२ ॥

विश्वे देवाः शृणुतेम७ हव मे येऽअन्तरिक्षे यऽउप हवि ४ ।

येऽअग्निजिह्वा उत वा यज्ञत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयधम् ॥ ५३ ॥

सुहोत्रदृष्टादित्यग्रकस्य दध्ना श्रयणो (28.) विनियुक्ता । हे विश्वे देवाः ये यूय-
मन्तरिक्षे स्थ भवथ ये च हवि उप स्वर्गसमीपे स्थ ये चाग्निजिह्वाः वक्त्रिमुखाः
उत वा अपि च यज्ञत्राः यज्ञनीयाः ते सर्वे यूयमिमं मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणु-
त श्रुवा चास्मिन्बर्हिषि आसद्योपविश्य मादयधं तृप्यधम् ॥ ५३ ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतव७ सुवसिं भागमुत्तमम् ।

आदिदामान७ सवितर्व्यूर्णुषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

वामदेवदृष्टा जगती सावित्रग्रकस्य पुरोरुक् । हे सवितः हि निश्चितं प्रथम-
मुदयसंस्थि यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः त्वमुत्तमं भागमग्निहोमद्वयं सुवसि प्रेरय-

सि पू प्रेरणे तुदादिः अभ्यनुज्ञानासीत्यर्थः । कीदृशं भागममृतत्वममृतप्रदमित्यर्थः । कार्यकारणयोरेभेदेन निर्देशः । आत् इत् अनन्तरमेव उदयानन्तरम् दामानम् ददाति प्रकाशमिति दामा रश्मिसमूहः तं व्यूर्णुषि विवृणोषि विस्तारयसि । ततो मानुषेभ्यः [जीविता] जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुषि सूर्योदयानन्तरमेव प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः कीदृशानि जीवितानि [अनूचीना] अनूचीनानि अन्वञ्चन्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमूहानुगतानि तमसि तदभावात् । लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवर्तयिता तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ इति वैश्वदेवस्तुच्चतुर्थमहः । समाप्तोऽयं सर्वमेधः ॥ ५४ ॥

V. प्र वायुमहा वृहती मनीषा वृहद्रयिं विश्ववारं रथप्राम् ।

सुतयामा नियुतः पत्यमानः कविः कविर्मियत्तसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशर्चास्त्रयोऽनुवाकाः पुरोहचोऽनारभ्याधीताः श्रौत-कर्मण्यविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्हा आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टाः पितृमेधपर्यन्तम् ॥ ऋजि-श्चदृष्टा त्रिष्टुप् वायुदेवत्या । प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अध्वर्यो वृहती मनीषा महत्या बुद्ध्या कृत्वा अह् अभिमुख्येन त्वं वायुं प्र इयत्तसि प्रकर्षेण यष्टु-मिहसि । कीदृशः त्वम् कविः ज्ञानी । कीदृशं वायुं वृहद्रयिम् वृहन्रयिर्यस्य तम् महाधनम् । विश्ववारम् विश्वेन त्रियते तम् सर्वस्य वर्णीयम् विश्वं वृणोतीति वा सर्वव्यापकम् । रथप्राम् रथं प्राति पूरयति रथप्राः तम् यजमानाय दातुं धनैः रथं पूरयति । सुतयामा व्यत्ययः सुतयामानम् सुतत् दीप्यमानं याम यमनं नियमनं यस्य तम् । नियुतः पत्यमानः उभयत्रविभक्तिव्यत्ययः नियुद्भिर्द्वैः पत्यमानं गहत्तम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । ईदृशं वायुं यजेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इन्द्रवायूऽग्ने सु° ॥ ५६ ॥

व्याख्याता [७. ८.] ॥ ५६ ॥

मित्रं ऊवे पूतदन्तं वरुणं च रिशादसम् । धियं धृताचीं सार्धन्ता ॥ ५७ ॥

द्वे मधुहृन्दोदृष्टे गायत्री आद्या लिङ्गोक्तदेवत्या । मित्रं वरुणं चार्धं ऊवे आ-

कृयामि । कीदृशं पूतदक्षम् पूतं पवित्रं सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति
पूतदक्षस्तम् दक्ष कम्पृद्योरित्यस्माप्तिजन्तात्कर्मण्यण् । रिशादसम् रिशन्ति हिं-
सन्ति रिशा दुष्टाः तान्समन्तादसति नाशयति रिशादसः तम् रिश हिंसायाम् दस
उपक्षये । द्वयोर्विशेषणे । कीदृशावुभौ धियं कर्म साधन्ता साधयन्तौ । कीदृशीं
धियं धृताचीम् धृतमच्यते ब्रूयते यत्र तम् ॥ ५७ ॥

दसौ युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः । आर्यातः रुद्रवर्तनी ॥

तं प्रत्नया । अयं वेनः ॥ ५८ ॥

आश्विनी द्वयोरश्विनोरेकस्य दस इति नामापरस्य नासत्य इति । हे दसौ
दर्शनीयौ हे [नासत्या] नासत्यौ न असत्यौ सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामायात-
मागृह्यतम् यतः सुताः अभिषुताः सोमा इति शेषः । कीदृशाः सोमाः युवाकवः
युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीहन्तः यद्वा युवन्ति अग्नौ मिश्रीभवन्ति
युवाकवः कठिकुषिभ्यां काकुरिति [उणा० ३. ७६.] बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः । वृ-
क्तवर्हिषः वृक्तं वर्हिषत्र ते । कीदृशौ युवां रुद्रवर्तनी रुद्रस्येव वर्तनिः पन्था य-
योस्तौ रुद्रवद्वदनशीलौ ॥ तं प्रत्नया [७. १२.] अयं वेनः [७. १६.] एते द्वे प्रती-
कोक्ते ॥ ५८ ॥

विद्वद्दी सरमा रुग्णमद्मेर्महि पाथः पूर्व्यः सध्वक् ।

अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामह् रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ५९ ॥

कुशिकदृष्टा त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा विप्रा वा यस्यां सा सरमा
वाक् । प्रथमा आद्या सरमा त्रयीलक्षणा वाक् अह यज्ञाभिमुखं गात् आगृह्णति
यज्ञं प्रतिपादयतीत्यर्थः । कीदृशी सरमा सुपदी शोभनानि पदानि सुप्तिङुक्तानि
यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती ज्ञापयन्ती अन्तर्भूतणिजर्थः ।
तां सरमां यदि चेत् विदत् जानीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणाग्रं कः कु-
र्यात् वेदानभिज्ञस्य सोमकण्डनानधिकारात् । कीदृशं पाथः अग्नेः रुग्णम् विभक्ति-
व्यत्ययः अद्रिणा सोमाभिषवग्राह्या रुग्णमभिषुतम् । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वगृ-
हीतमुपांश्चत्तर्यमैन्द्रवायवादिपात्रेषु । सध्वक् सहस्रवति सहस्य सध्विः सहैव हव-

नाय गहत् । अग्रं नयत् अग्रं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन यजमानो मुख्यो भवति ॥ एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यातः । बहूचानां तु संवादसूक्तमिदम् । तत्र पणिभिरसुरैर्देवगोधनेऽपकृते इन्द्रेण देवश्रुनी तद्वीत्यै (29.) प्रेरिता तदभिप्रायेणा व्याख्यायते । सरमा देवश्रुनी इन्द्रेणा गवन्वेषणाय प्रकृता सती यदि यदा अद्रेः गिरेः रुग्णं भग्नम् द्वारम् विदत् अविदत् अलभत् तदा इन्द्रः पाथः कृविरन्नं कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षरणेन नाशेन रक्षितानामनुपद्रुतानां गवाम् अग्रं प्राप्तं नयत् अनयत् प्राप्नोत् (30.) । प्रथमा प्रथमम् एवं गवां कृम्भारवं ज्ञानती सती अह गवामभिमुखं गात् अगात् जगाम । कीदृशं पाथः महि महत् । पूर्वं पूर्वं प्रेषणकाले अन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातम् । सध्यक् सधोचीनमितरैरपि सह भोज्यम् ॥ विदत् विदू लभे पुषादीत्यादिना [पा० ३. १. ५५.] चैरडादेशः अउभाव आर्षः । सरमा सृ गतौ औणादिकोऽमप्रत्ययः सरमा सरणिरिति (32.) यास्कः । रुग्णम् रुजो भङ्गे निष्ठायामोदितश्चेति [पा० ८. २. ४५.] नवम् । पाथः पातीति पा रक्षणे अन्नम् असुन्प्रत्ययस्य (31.) थुडागमः । कः करोतेर्लुङि मन्त्रे घसकृरेत्यादिना [पा० २. ४. ८०.] चेल्लेपि द्वपम् । सुपदी पादोऽन्यतरस्यामिति [पा० ४. १. ८.] डीप् । गात् इणो गा लुङि ॥ ५१ ॥

नहि स्पशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्वानरात्पुरएतारमग्नेः ।

एमेनमवृधन्नमृता अमर्त्यं वैश्वानरं जैत्रजित्याय देवाः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुवैश्वानरी । देवाः वैश्वानरात् विश्वेभ्यो हितात् अग्नेः अन्यं स्पशं द्रुतं पुरएतारं सर्वकार्येषु पुरःसरं च नहि अविदन् नालभन् नहिशब्दो निषेधवाची । स्पशः प्रणिधिरुच्यते । पुर एति गहति पुरएता तम् । आ ईम् निपातौ अथार्थौ अथामृता देवाः एनं वैश्वानरमवृधन् अवर्धयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यममरणधर्माणाम् किमर्थमवृधन् जैत्रजित्याय जैत्रमेव जैत्रं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यजमानस्य जैत्रात्यै ॥ ६० ॥

उग्रा विघनिना मृध इन्द्राग्नी कृवामहे । ता नो मृडात ईदृशे ॥ ६१ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी गायत्री । वयमिन्द्राग्नी कृवामहे आकृयामः कीदृशावि-
न्द्राग्नी उग्रौ उदूर्णबलौ । मृधो हिंसकान्विधनिनौ विशेषेण कृतो नाशयतस्तौ
विधनिनौ कृतेर्धः । ता तौ आरूतौ इन्द्राग्नी नोऽस्मान् ईदृशे भयानके संग्रामे
कर्मणि वा मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

उपास्मे गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभि देवाँश्च इयंक्षते ॥ ६२ ॥

देवलदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री । हे नरो यज्ञनेतारः ऋविज्ञः अस्मै इन्दवे
सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुसृत्योपशब्दयत स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः । कीदृ-
शयेन्दवे पवमानाय पव गतौ पवते दशापवित्राद्रोणकलशं गहति पवमानस्त-
स्मै । देवान् यष्टव्यानभि संमुखमियक्षते यष्टुमिहते यज्ञेः सनि हान्दसोऽभ्यासय-
कारलोपः ॥ ६२ ॥

ये त्वाहिकृत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्ठौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

विश्वामित्रदृष्टाद्या द्वे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिस्रः । हे मघवन्धनवन् ये मरुतो
गणदेवाः अहिकृत्ये वृत्रहननत्रये कर्मणि वा त्वामवर्धन् जहि वीर्यस्वेत्यादिव-
चोभिस्ते वृद्धिमकुर्वन् । हे हरिवः हरिनामकाश्चयुक्त शाम्बरे शम्बरसम्बन्धिनि
युद्धे ये त्वामवर्धन् । ये च मरुतो गविष्ठौ गवां पण्यसुरकृतानामिष्टौ प्रत्याहरणो-
क्षायां ये त्वामवर्धयन् । ये च विप्राः मेधाविनो मरुतो नूनं निश्चितं त्वामनु मदन्ति
उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा (33.) । हे इन्द्र तैर्मरुद्भिः सगणाः गणसहितः सन् सोमं
पिब मरुत्वतीयादिग्रहं पिबातृतेः ॥ अहिकृत्ये कृतेर्भावे हनस्त चेति [पा० ३.१.
१०८.] क्यप् कृडत्तरपदसमासः । अवर्धन् केः सार्वधातुकत्वेऽपि इन्द्रस्युभयथेति
[पा० ३.४.११७.] आर्धधातुकत्वे णिलोपः यदृत्तयोगान्निधाताभावः [पा० ८.१.६६.] ।
गवामिष्टिर्धस्मिन्रणो इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा० ६.२.१.] पूर्वपद-
स्वरः । अनुमदन्ति केर्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिङि चोदात्तवतीति [पा०
८.१.७१.] गतेर्निघातः ॥ ६३ ॥

जनिष्ठा उग्रः सकृते त्वाय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्वनिष्ठा ॥ ६४ ॥

गौरीवितिदृष्टा । हे इन्द्र त्वं सकृसे बलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः जातोऽसि लुङ्
अउभावः । कीदृशाय सकृसे तुराय वर्माणाय वेगवते । कीदृशः त्वम् उग्रः उ-
त्कृष्टः । मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः विन्मतोर्लुगिति [पा०
५.३.६५.] विनो लुक् । बहुलाभिमानः सर्वं जगन्मद्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानः
(34.) । अत्र वृत्रबधे ईदृशमिन्द्रं मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् स्तुतिसहायाभ्या-
मिति शेषः । इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमित्याह यत् यस्मात् मातादिति ध-
निष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधनत् गर्भे धारितवती नकार उपजनः ॥ ६४ ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्स्माकमर्धमागहि । महान्महीभिर्वृतिभिः ॥ ६५ ॥

वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः ऋचि तुनुषेत्यादिना [पा०
६.३.१३३.] तस्य संहितायां दीर्घः । वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्ता वृत्रहा हे
वृत्रहन् हे इन्द्र त्वं नोऽस्मान्प्रति तु क्षिप्रम् आ आगहेत्यर्थः आगत्य चास्माक-
मर्धमस्मन्निवासदेशमागहि देवयजनदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् महीभिः मरु-
तीभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षाभिः महान् योऽन्यं रक्षति स महानुच्यते ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ६६ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे ऐन्द्र्यौ पथ्यावृत्तीसतोवृत्त्यौ । प्रकृष्टा तूर्तिर्हिंसा येषां यत्र
वा ते प्रतूर्तयः शत्रवः संग्रामा वा तेषु प्रतूर्तिषु हे इन्द्र त्वं विश्वाः सर्वाः स्पृधः
स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः अभि असि अभिभवसि । किं च यतः त्वं विश्वतूरसि वि-
श्वान्सर्वान्निपून् तूर्यते हिनस्ति विश्वतूः ततः तरुष्यतः हनिष्यतः शत्रून् तूर्य ज-
हि मारय । कीदृशस्त्वम् अशस्तिहा नास्ति शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्तयः उ-
ष्टास्तान्हन्तीत्यशस्तिहा । जनिता जनयिता स्वपक्षप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

अनु ते शुष्मं तुर्यन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।

विश्वास्ते स्पृधः अथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र क्षीणी ग्यावापृथिव्यौ ते तव शुष्मं बलमन्वीयतुः अनुगह्यतः ग्या-
वापृथिवीस्था लोकास्वद्वलं बद्ध मन्यन्ते इति भावः । कीदृशं शुष्मं तुर्यन्तं शत्रुषु
वरामाविष्कुर्वन्तम् । अनुगमने दृष्टान्तः मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशुमिव
यथा पितरौ बालमनुगह्यतः यस्य बलाद्ग्यावापृथिव्यावप्यविभीतामिति [निरु°
१०.१०.] यास्कः । तदेव प्रपञ्चयति विश्वा इति विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः
शत्रुसेनाः ते तव मन्यवे पञ्चम्यर्थे चतुर्थी तव क्रोधात् अथयन्त (35.) अथयन्त
अथिताः खिन्ना भवन्ति तव क्रोधदर्शनादुद्धिजन्त इत्यर्थः युक्तमेतत् यत् यस्मात्
युद्धे इन्द्र त्वं वृत्रं देवासुराबध्यं तूर्वसि हंसि तूर्वतिर्हिसार्थः ॥ ६७ ॥

यज्ञो देवानां प्र° ॥ ६८ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् । व्याख्याता [च. ४.] ॥ ६८ ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिर्द्वृष्टं शिवेभिर्गृह्य परिपाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नीः अघशोऽस ईशत ॥ ६९ ॥

भरद्वाजदृष्टा जगती सवितृदेवत्या । हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः पायुभिः पा-
लनैः नोऽस्माकं गयं गृह्ण धनं वा त्वमग्य परिपाहि रक्ष गयः कृदरः (36.) इति
गृह्णनामसु [निघ° ३.४.] मील्लं गय इति [निघ° २.१०.] धननामस्वपि पाठात्
गृह्णधनयोर्गयशब्दः । कीदृशैः पायुभिः अदब्धेभिः अदब्धैरनुपहंसितैः । शिवेभिः
शान्तैः सुखद्वयैः कीदृशस्त्वम् हिरण्यजिह्वः हिरण्यवदविचला जिह्वा यस्य सत्य-
वाक् यद्वा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्येति वा हिरण्यं कस्मादि-
त्यादि हितरमणीयं भवतीति वेति [निरु° २.१३.] यास्कोक्तेः । किं च नव्यसे न-
वीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मान् रक्ष पालय । किं च मार्किः
मा कश्चनाघशसः पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् तत्प्रसा-
दात्पाप्मास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः । ईशत लङ् बद्धलं हन्द्सीति [पा° २.४.
७३.] शपो लुगभावः अउभावश्च ॥ ६९ ॥

VI. प्र वीर्या शुचयो दक्षिरे वामधुर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः ।

वह वायो नियुतो याच्याहा पिबा सुतस्यान्धसो मदाय ॥ ७० ॥

वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् । वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः द्वे प्रतीकोक्ते एवं सप्तदशकः पुरोरुचां समूहः । वामिति द्विवचनं पत्नीयज्ञमानविषयम् हे पत्नीयज्ञमानौ वां युवयोः स्वभूताः सोमाः दद्विरे विदीर्णाः चूर्णाभिूताः दृ विदारि कर्मकर्तरि लिट् । कीदृशाः प्रवीर्या (37.) प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा ऋविज्ञो येषां सोमानां ते प्रवीराः सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.३१.] जसो याज्ञादेशः । शुचयः निर्मलाः । अध्वर्युभिः सुतासः सुताः अभिषवधर्मेण ग्रावभिः द्रवीभावमापादिताः अभिषुषवन्ति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यादिति [का० १.५.१.] कात्यायनस्मरणाध्वर्युभिरिति बहुवचनम् अध्वरनेतृभिर्ऋत्विग्विशेषैः सुता इत्यर्थः । मधुमत्तः मधु निग्राभ्यात्रूपमुदकम् तद्वत्तः । एवं पूर्वार्धे पत्नीयज्ञमानौ सम्बोध्य वायुमाह वाति सर्वत्र गह्रति वायुः हे वायो नियुतोऽश्चान् त्वं वह देवयज्ञनदेशं प्रापय अह्याहि अहमेर्ये आसुमिति वा सोमाभिमुखं सोममातुं वा याहीत्यर्थः । यात्वा च मदाय तृप्तये मत्ततयै वा सुतस्याभिषुतस्यान्धसः सोमस्य स्वमंशं पिब ॥ ७० ॥

गाव् उपावता० ॥ ७१ ॥

व्याख्याता [३३. ११.] ॥ ७१ ॥

काव्ययोरज्ञानेषु कृत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशादसौ सधस्येऽत्रा ॥ ७२ ॥

दक्षदृष्टा गायत्री मित्रावरुणी । कवीनां क्रातदर्शिनां ज्ञानसमुच्चयकारिणां हितौ काव्यौ तयोः । रिशन्ति किंसन्ति रिशाः ताना समन्तादस्यतो नाशयतः तौ रिशादसौ द्विवचनं मित्रावरुणविषयम् हे रिशादसौ शत्रूपक्षयितारौ मित्रावरुणौ यज्ञमानस्य सधस्ये देवमनुष्याणां सहसोमपानस्थाने युवाम् आ आगहृतम् । कीदृशस्य यज्ञमानस्य काव्ययोः कविद्वितयोर्युवयोः अज्ञानेषु आ समन्ताज्जन्मसु सोमपानार्थमाविर्भूतभूमिषु देवयज्ञनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे च कृत्वा क्रतुना यज्ञकर्मणा कृत्वा दक्षस्य उत्साहवतः यज्ञं समर्पयत इत्यर्थः । दक्षस्येति विशेषणात् यज्ञमानपदमध्याहृतव्यम् आ इत्युपसर्गेण गहृतमिति क्रियाध्याहारः ॥ ७२ ॥

देव्यावध्वर्यु आगतं रथेन० ॥ तं प्रत्नया । अयं वेनः ॥ ७३ ॥

व्याख्याता [३३.३३.] । तं प्रत्नथा [७.१२.] अयं वेनः [७.१६.] इति द्वे प्रती-
कोक्ते ॥ ७३ ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरैषामधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत् ।

रेतोधा आसन्महिमानं आसत्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ७४ ॥

प्रज्ञापतिदृष्टा त्रिष्टुप् भाववृत्तदेवत्या भावेषु पदार्थेषु वृत्तः स्थितो भाववृत्तः
परमात्मा सोऽस्या देवता । आग्रयणग्रहे विनियोगः क्रमपाठाद्यभ्यते ततोऽधियज्ञं
तावद्याख्यायते । आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यज्ञमानस्त-
तो ग्रहग्रहणाम ध्रुवादिति [का० १.५.१७.] कात्यायनेनोक्तम् तदभिप्रायेणोच्यते ।
एषां पूयमानसोमानां रश्मिः यमनात् ऋजोषादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्ष-
णः तिरश्चीनः तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उद्गातृभिरिति शेषः । तस्मिन्द-
शापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्रादधश्च आसीत् उपरि च आसीत् स्वि-
शब्दौ चार्थौ उपरि स्विदासीदिति कारः प्लुतः (38.) । किं च तत्रैके पदार्था ग्रह-
चमसाधवनीयद्रोणकलशादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं दधति
धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन् यज्ञाद्वै प्रज्ञाः प्रज्ञायन्तऽइति श्रुतेर्जग-
द्बीजत्वं सोमस्य । तथापरे पदार्थाः सोमरसत्रपास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महा-
न्तः उत्कृष्टा आसन् । आधाराधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मैव स्थित इति भावः ब्र-
ह्मार्पणं ब्रह्म ब्रुविरिति स्मृतेः । किं च स्वधान्नं तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमा-
त्प्राक् नीच आसीत् प्रयतिः प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः
सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् ॥ ॥ अथाधिदैवतं व्याख्या । एषां प्रसिद्धानां
सूर्यरश्मीनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यो रश्मिः तिरश्चीनः विततः विस्तृतः सन् किम्
युलोकादधः स्वित् आसीत् उतोपरि स्विदासीत् स्विदिति वितर्के विचार्यमाणा-
मिति [पा० ८.२.१७.] प्लुतः । किं च स रश्मिः रेतोधाः रेतसो विश्वबीजस्योद-
कस्य धारयिता आसीत् व्यत्ययेनैकवचनम् तथा च श्रुतिः सूर्यस्य ह वाऽएको
रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रज्ञा विभर्तीति । अन्ये रश्मयो महिमानः म-
हात्म्याधायका आसन् विश्वप्रकाशत्वेन । किं च स्वधान्ननिष्पादकः स एव रश्मिः

अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः प्रयत्नात्सोर्ध्वमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां तृप्तिदः तथोक्तं हान्दोग्यश्रुतौ [हान्दोग्योपनिषद् ५. १-६.] असौ वाऽआदित्यो देवमधित्युपक्रम्य न वै देवा अश्नन्ति न पिबत्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति ॥ ॥ अथाध्यात्मपक्षे व्याख्या । नासदासीदिति सप्तर्चऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते [अष्ट° ८. ७. १७. मण्ड° १०. ११. १.] बह्वृचा इमामृचं पठन्ति तत्र नासदासीदिति निरस्तसमस्तप्रपञ्चां प्रलयावस्थामनूद्य विश्ववीजमविद्योक्ता । कामस्तदग्रे समवर्ततेति पादेन च काम उक्तः । मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मात्मम् । एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टिरुत्पत्त्युक्ता तेषां स्वकार्यं जनने शैश्वमाह तिरश्चीन इति । एषामविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मिः कार्यवर्गे विद्यदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थितः अधश्चासीदुपरि चासीत् सूर्यरश्मिवद्युगपत्सर्वं व्यापेत्यर्थः । तदेव विभज्यते रेतोधा इति । सृष्टे कार्यवर्गे के चन रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् अन्ये महिमानः महान्तो विपुला विद्यदादयो भोग्या आसन् महिमान इति स्वार्थे इमनिच् । एवं मायायामीश्वरः (39.) सर्वं जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भाक्तृभोग्यद्वयेण विभागं कृतवानित्यर्थः । तयोर्भाक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधानं भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्ट (40.) आसीत् प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता (41.) परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं भोग्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः । विभाषा परावराभ्यामिति [पा° ५. ३. २१.] प्रथमार्थेऽस्तातिप्रत्ययः अस्ताति चेति [पा° ५. ३. ४०.] अवर्शब्दस्यावादेशः । एतद्वाऽइदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्चेति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

आ रोदसीऽअपृणदा स्वर्मरुज्जातं यदेनमपसोऽधारयन् ।

सोऽअधराय परिणीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७५ ॥

तमेव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमात्मानं स्तौति । विश्वामित्रदृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या । यत् यदा ज्ञातमरणीत उत्पन्नमात्रमेनं वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मवन्तो यजमाना आधारयन् कर्मणि स्थापितवन्तः । तदा स रोदसी व्यावाभूमी

आ सर्वतः अपृणत् पूरयति स्म स्यावराणां प्रस्तरादा तदुपलब्धेः (42.) । न के-
वलं रोदसी किं तु मरुत् प्रभूतं स्वः अत्तरिक्षमापृणत् सूर्यात्मना । त्रैलोक्यं
(43.) जाठरात्मना पूरितमित्यर्थः । गार्हपत्यादीनां लोकत्वं श्रुत्योक्तम् अयं वै
लोको गार्हपत्यो द्यौराकृवनीय इति । उक्तार्थमेव विवृणोति स इति सोऽग्नि-
रधराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीताग्नीध्रीयादिधिष्यादिषु प्रकर्षेण प्राप-
यते । नयने दृष्टान्तः अत्यो न यथाश्चो वाजसातयेऽन्नलाभाय सर्वतो नीयते ।
राजाश्चवान्भोगजातं लभते यथा तद्वद्विप्रोऽग्निं सेवमानो ब्रह्मलोकात्तभोगानिति
भावः । कीदृशोऽग्निः कविः सर्वज्ञः । चनोऽहितः चन इत्यन्ननामेति [निरु० ६.
१६.] यास्कः चनसेऽन्नाय भोग्याय हितः सर्वभोगसम्पादक इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

उक्थेभिर्वृत्रकृत्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गूषैराविवासतः ॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्री । या यौ इन्द्राग्नी आङ्गूषैः आधोषैः चित् लौ-
किकवाक्स्तोमैरपि (44.) स्तुतौ आ आगृह्यतः आङ्गूष स्तोम आधोष इति [निरु०
५. ११.] यास्कः तौ उक्थेभिः उक्थैः गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या आविवासतः
आविवस्येते (45.) परिचर्येते यजमानैरिति शेषः व्यत्ययेन कर्तरि लट् विवास-
तिः परिचर्यायामिति [निरु० ११. २३.] यास्कः । कीदृशौ तौ वृत्रकृत्तमा वृत्राणा-
मावरकाणां पाप्मनां कृतृतमौ नादस्येति [पा० ८. २. १७.] नुम् । मन्दाना मन्दानी
मोदमानौ स्वभावतः । सर्वत्र विभक्तोऽदिशः ॥ ७६ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृणवत्त्वमृतस्य ये । सुमृडीका भवन्तु नः ॥ ७७ ॥

सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणहीनस्य प्रजापतेः सूनवः पु-
त्राः विश्वे देवाः ते नोऽस्माकं गिरः उप शृणवन्तु समीपमागत्यावधारयन्तु श्रुत्वा
च नोऽस्माकं सुमृडीकाः सुखकाराः भवन्तु शोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणि मे मृतयः शब्द सुतासः शृण्वे इत्यर्तिं प्रभृतो मेऽअद्रिः ।

आशासते प्रतिकुर्यन्त्युक्थेमा कुरी वरुतस्ता नोऽअहं ॥ ७८ ॥

तिन्नस्त्रिष्टुभः द्वे इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रमरुदेवत्ये आद्येऽगस्त्यदृष्टे (46.) । इन्द्रो

मरुतः सकृच्चरानाहृ हे मरुतः ब्रह्माणि मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवचांसि हवी-
षि वा सोमाज्यादीनि मे मम स्वभूतानि चोदनावाक्येऽग्न्यादिदेवतान्तरसम्बन्धेन
प्रतीयमानान्यपि सर्वदेवताप्राणात्मनो (47.) ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः । मतयः
मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो यज्ञे गन्तव्यमिति भावः
(48.) । किं च मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः अग्निः वज्रः इयति गह्वरेण लक्ष्यं
प्रति न प्रतिक्रान्त्यतः इत्यर्थः कीदृशः शुष्मः शोषयति शत्रूनि प्रति शुष्मः अत एव
गमने राजसाद्युपद्रवो नास्तीत्यर्थः । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वेन गन्तव्यम्
अपि तु आशासते प्रार्थयन्ते यज्ञमाना यानि (49.) उक्था उक्थानि ता तानि
स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिकुर्यन्ति कामयन्ते कुर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः । किं च
नोऽस्माकमिमा इमौ हरी अश्वौ अह यज्ञाभिमुखं वक्तुः मां प्रापयतः अत ए-
वास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः । यद्वार्थान्तरम् ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः (50.)
प्रकृतः अग्निः सोमाभिषवग्रावा शुष्मः सुखत्रयः एतत्सर्वं मम शं सुखमियति अ-
र्पयति उद्गमयति णिजन्तर्भूतः समानमन्यत् ॥ शुष्मः अविसिविशुषिभ्यः (51.)
किदिति [उष्णा° १. १४२.] मन्प्रत्ययः किच्चादुणाभावः निच्चादाद्युदात्तः । अत्ति भ-
क्षयति रिपूनि त्यग्निः अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति [उष्णा° ४. ६६.] क्रिन्प्रत्ययः आ-
द्युदात्तः ॥ ७८ ॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ२॥ अस्ति देवता विदानः ।

न ज्ञायमानो न शन्ति न ज्ञातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । नुद प्रेरणे अस्य निष्ठायां न सत्तनिषत्तेत्या-
दिना [पा° ८. २. ६१.] अनुत्तमिति निपातः । आ इति स्मरणे स्मृतवन्तो वयम्
हे मघवन्धनवन् इन्द्र ते तव अनुत्तं न केनापि नुत्तं नाशितं महाभाग्यमिति
शेषः । नु मिश्रये न किः न कोऽपि तन्महाभाग्यनाश इति शेषः । न केवलं
तवैश्वर्यमात्रं किन्तु सर्वज्ञत्वमपीत्याह (52.) न त्वेति वतुरत्र सादृश्ये त्वावान् त-
त्सदृशो विदानः विद्वान् देवता देवो नास्ति (53.) स्वार्थे तल् विदेः शानन्
निच्चादाद्युदात्तः । किं च हे प्रवृद्ध प्रकर्षेण वृद्ध पुराण पुरुष यानि कर्माणि वृ-

त्रयधादीनि त्वं कृणुहि करोषि व्यत्ययेन लोट् तानि कर्माणि ज्ञायमानः वर्तमानः ज्ञातो भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु कश्चित् न नशते न व्याप्नोति न करोतीत्यर्थः नशतिर्व्याप्तिकर्मा । न करिष्या न च करिष्यति उत्पत्स्यमान इति शेषः तिलोपो दीर्घश्च हान्दसः । कालत्रये वादृशो नास्तीत्यर्थः अतो यज्ञेशस्त्वम् ॥ ७१ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो ज्ञज्ञऽउग्रस्त्वेषनृणाः ।

सद्यो ज्ञानो निरिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदत्सूमाः ॥ ८० ॥

बृहद्विदृष्टा माहेन्द्री त्रिष्टुप् । भुवनेषु भूतजातेषु तत् इत् तदेव ज्येष्ठं ज्येष्ठमास बभूव हन्द्सुभययेति [पा० ३.४.११७.] लिट्: सर्वधातुवादस्तेर्भूभावो न सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मैवासीत् यतो ज्येष्ठात् उग्रः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञे ज्ञातः । कीदृशः त्वेषनृणाः त्वेषः कान्तिः नृणां धनं यस्य तेजोधनः कार्यं दृष्ट्वा कारणमकृत्वं कल्पते । किं च य इन्द्रो ज्ञानः ज्ञायमान एव सद्यः तत्क्षणां शत्रून्निरिणाति नितरां कृन्ति री बधे क्र्यादिः घादिवाङ्मयः । किं च विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुमदन्ति अनुतृप्यन्ति अनुर्लक्षणाऽइति [पा० १.४.८४.] द्वितीया यदृत्तान्नित्यमिति [पा० ८.१.६६.] मदत्तीत्यत्र निघातो न । कीदृशा विश्वे उमाः अवन्ति रक्षन्ति उमाः रक्षकाः अवतेर्मन्प्रत्ययः क्लोः श्रूडिति [पा० ६.४.११.] ऊट् ॥ ८० ॥

इमा उ त्वा पुत्रवसो गिरौ वर्धन्तु या मम ।

पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषत ॥ ८१ ॥

मेधातिथिदृष्टे आदित्यदेवत्ये द्वे बृहत्यौ । पुरु बडु वसु धनं यस्य स पुरुवसुः संहितायां हान्दसो दीर्घः पुरुशब्दस्य हे पुरुवसो बडुधनादित्य या मम गिरः शस्त्ररूपा वाचः इमाः त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । किं च विपश्चितो विद्वांसः तव स्वत्रपाभिज्ञा उद्गातारश्च स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्यवमानादिभिः त्वमभ्यनूषत अस्तुवत नू स्तुतौ लुङ् कुटादिवाङुपाभावः [पा० १.२.१.] । कीदृशा विपश्चितः पावकवर्णाः अग्नितुल्यतेजसः ब्रह्मवर्चसवत्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरस्त्वां स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।

तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सोऽग्रज्यते रुयिः ॥ ८२ ॥

हे आदित्य यस्य तवायं विश्वः सर्वोऽपि आर्यः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः शेवधिपाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः निधिः शेवधिरिति [निरु° २.४.] यास्कः । किं च एवंविधे कृपणे अर्ये धन-स्वामिनि वैश्ये वा तिरश्चित् तिरोऽन्तर्धौ चिदप्यर्ये अन्तर्भूतो भूमिगर्तादौ निक्षि-प्तोऽपि तस्य रयिर्धननिचयः तुभ्य इत् मलोपशहान्दसः तुभ्यमेव त्वदर्थमेवाज्यते व्यक्तो भवति कर्मकर्तरि यक् । कृपणस्य धनं त्वदर्थमेवोपयुज्यते पक्षरूपादिना न तु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः । कीदृशोऽर्ये रुशमे रुशतिर्हिंसाकर्मा औणादि-कोऽमप्रत्ययः रुशति हिनस्तीति रुशमः तस्मिन्धनापकर्तृनां हिंसके अतिथ्यादि-तिरस्कारेणात्मनोऽपि हिंसके । पवीरवि पविः शल्यमस्यास्ति पवीरमायुधम् रो मवर्थयिः पवीरं वाति गहति पवीरवाः तस्मिन् धनरक्षार्थमायुधधारके तथा या-स्कः [निरु° १२.३१.] पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत् पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवानिति । धनिनातियत्नेन गुप्तमपि धनं तत आह्विय धर्मिष्ठाय ददासीति भावः ॥ ८२ ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्र-इव पप्रथे ।

सत्यः सोऽग्रस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

मेधातिथिदृष्टादित्यदेवत्या सतोवृहती । अयमादित्यत्रप इन्द्रः समुद्र-इव उ-दधिवत् पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णी व्यापकोऽभूत् कीदृशोऽयम् ऋषिभिर्तीन्द्रियार्थ-दर्शिभिः सहस्कृतः सहसा बलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवता बलं वर्धते (54.) । किं च अस्यादित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः । शवो बलं च सत्यम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रसंदेहे गृणे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः । यज्ञेषु विप्राः स्वतन्त्राः राजान इव भवन्ति राज्ञां कर्मराज्यम् । स्तोत्रशस्त्राणां सं-सदि पठनेन सोऽयं (55.) स्तूयत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अदब्धेभिः सवितः पा° ॥ ८४ ॥

व्याख्याता [३३. ६१.] । षष्ठः पुरोरुगणाः समाप्तः ॥ ८४ ॥

VII. आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः ।

अन्तः पवित्रं उपरि श्रीणानोऽयं शुक्रोऽग्रयामि ते ॥ ८५ ॥

इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्ताश्चतस्रश्चेति ऐन्द्रवायवादिसा-
वित्रात्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः पूर्ववत् ॥ जमदग्निदृष्टा वायुदेवत्या । बृहृत्य
आद्या नव द्वादशी च दशम्येकादशीत्रयोदश्यः सतोबृहृत्यः । हे वायो नोऽस्मा-
कं यज्ञमायाहि आगह कीदृशं यज्ञं दिविस्पृशं युलोकव्यापिनम् (56.) ऋत्विग्यज्ञ-
मानवैदुष्यादक्षिणासम्पन्नत्वाच्च (57.) स्वर्गेऽपि श्रूयमाणमित्यर्थः । आगम्य किं
फलमत आह अन्तरिति अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः
अग्रयमाणः होतृचमसेन विषिच्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः ऋजीषकल्करहितः सोमो
रसात्मा ते तुभ्यं त्वर्धमयामि नियतः त्वदीयभागत्वेन मया संस्कृतः यमु उपरमे
(58.) कर्मणि चिण् ॥ ८५ ॥

इन्द्रवायू सुसंदृशा सुहवेह क्वामहे ।

यथा नः सर्व इज्जनोऽनमीवः संगमे सुमना असत् ॥ ८६ ॥

तापसदृष्टेन्द्रवायवी । इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू क्वामहे आह्वयामः उभयत्र वा-
योः प्रतिषेध इति [पा° ६. ३. २६. वा° १.] आनङ्गभावः । कीदृशौ सुसंदृशा सुसंद-
शौ सुतरां सम्यक् पश्यतस्तौ । सुहवा सुहवौ शोभनाह्वानौ । तथा क्वामहे
यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदृशः असत् भवेत् अस्तिर्ले-
ख्यडागमः कीदृशः अनमीवः व्याधिरहितः संगमे धनप्राप्तौ बहूनां समागमे वा
सुमनाः शोभनचित्तः उदारो वक्ता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

ऋधगित्था स मर्त्यः शशमे देवतातये ।

यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टयः आचक्रे कृव्यदातये ॥ ८७ ॥

जमदग्निदृष्टा मित्रावरुणी । नूनं निश्चितं यो मर्त्यो मनुष्यो मित्रावरुणौ आच-
क्रे आकुरुते सेवते गन्धनावक्षेपणोत्यादिना [पा° १. ३. ३२.] करोतेः सेवनार्थे

आत्मनेपदम् । किमर्थम् अभिष्टये अभिमतलाभाय पृषोदरादित्वादिलोपः कृष्यदा-
तये कृषिषो दानाय च । स नरः इत्या अनेन हेतुना सेवनत्रयेण शशमे शाम्य-
ति यमनियमशमदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः । कीदृक् सः देवतातये देवस्य कर्म दे-
वतातिः तस्मै यज्ञाय ऋधक् ऋधोतीति ऋधक् समृद्धिमान् यज्ञसम्पत्तिक्षमधनाढ्यः
सन् शान्तो भवतीत्यर्थः । बट् अत् सत्रा इत्येति [निघ० ३. १०.] निपातः सत्य-
वचनो वा सत्यं शाम्यति । एवाभ्यासलोपाभाव आर्षः शशमेऽत्र ॥ ८७ ॥

आयातमुपभूषतं मधः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमागतम् ॥ ८८ ॥

वसिष्ठदृष्टाश्विदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ युवामायातं यज्ञं प्रत्यागह्यतम्
आगत्य च उपभूषतमलंकुरुतं यज्ञम् । मधः मधुरं सोमं पिबतम् कर्मणि षष्ठी
नुमभावश्छान्दसः । किं च हे वृषणा वृषणौ वर्षकौ यज्ञफलस्य सेत्तारौ हे जे-
न्यावसू जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात् वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू वशी-
कृतधनौ तादृशौ युवां पयः वृथुदकम् दुग्धमन्तरिक्षात्प्रक्षारयतम् दुहेर्लोणमध्य-
मद्विवचनं (59.) दुग्धमिति । किं च नोऽस्मान्मा मर्धिष्टं मा हिंस्तम् मृधिर्हि-
सार्थः लुङ् । किं बहुना युवामागतमागह्यतम् आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ८८ ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अहा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ८९ ॥

कण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः किरण्यगर्भः नोऽस्माकं यज्ञमह
यज्ञाभिमुखं प्रेतु प्रकर्षेणागह्यतु ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणः पाता पालयिता वेति
[निरु० १०. १२.] यास्कः । तथा देवी देवतात्मा सूनृता प्रियसत्यस्वरूपा तस्यैव
वाक् त्रयीरूपा यज्ञं प्रेतु । किं च देवा यष्टव्या नोऽस्मान्यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञं
कारयन्त्वित्यर्थः । कीदृशं यज्ञं वीरं विशेषेणोरयति वीरस्तम् शत्रूणां विशेषेणोन्-
मलितारम् वीरो वीर्यत्यमित्रानिति [निरु० १. ७.] यास्कः । नर्यं नृभ्यो मनुष्ये-
भ्यो कृतम् उगवादिभ्य इति [पा० ५. १. २.] यत् । पङ्क्तिराधसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः
कुर्येर्धानाः पूजाः कर्मभः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणायोः पयस्या एवा कृषिः पङ्क्तिः

द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः त्रीणि सवनानि पशुरपवसथ्यः पशुरनुबन्ध्यः एषा सवनपङ्क्तिः एताभिः पङ्क्तिभिः राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्त्यो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा पङ्क्तिराधाः तम् । ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कार्यन्त्विति सर्वार्थः ॥ ८१ ॥

चन्द्रमा अस्वत्तरा सुपर्णी धावते दिवि ।

रयिं पिशंगं बहुलं पुरुस्पृहं हरिरेति कनिक्रदत् ॥ १० ॥

त्रितदृष्टाकृतिपरिणामवादिन्येन्द्रो । आकृतेर्होमद्रव्यस्य परिणामो सुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषात्मकपञ्चाग्निक्रमेण परिपाकः इति तु पञ्चम्यामाकृतावापः पुरुषवचसो भवतीति श्रुत्योक्तः (60.) तं वदत्येषा ऋक् । अधियज्ञं तावदर्थः । चन्द्रं देवानामाकृष्टादं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतावृषः सोमोऽभिषुतः सन् अप्सु वसतीवरीनियाम्यादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसवृषेण स्थिताऽग्नौ कृतः सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा दिवि आधावते शीघ्रं गच्छति स गतावित्यस्य शीघ्रगतौ धावदेशः तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति श्रुतेः । हरिः सोमो हरितवर्ण इति [निरु० ४. ११.] यास्कोक्तेर्हरिः पूर्वोक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यवृषमास्थायोदकदानद्वारेण रयिमेति रयिरिति धननामेति [निरु० ४. १०.] यास्कः धान्यभावं प्राप्नोति त्रीह्रियवाद्यन्नवृषो भवतीत्यर्थः । कीदृशं रयिं पिशंगम् परिपाकेन त्रीह्रियवादिकं धान्यं पीतवर्णं भवति । बहुलमसंख्यातम् चतुर्विधभूतग्रामजीवनपर्याप्तमित्यर्थः । पुरुस्पृहं पुत्राणां बहूनामपि स्पृष्ट्वा लिप्सा यत्र तम् बहवोऽपि यद्धान्यमिहन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशो हरिः कनिक्रदत् पर्जन्यवृषात्यर्थस्तनितं कुर्वन् दाधतीत्यादि [पा० ७. ४. ६३.] निपातः ॥ १० ॥

देवं-देवं वोऽवसे देवं-देवमभिष्टये ।

देवं-देवं कुवेम वाजसातये गुणतो देव्या धिया ॥ ११ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । वीप्सार्थोऽभ्यासः यावन्तो देवास्तान्वो युष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं कुवेम आकृत्यामः । अभिष्टयेऽभिलषितफलाप्तये देवं-देवं कु-

वेम । वाङ्मनातयेऽन्नलाभाय देवं देवं हुवेम । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तः इति [निरु० १०. ४२.] यास्कः । कीदृशा वयम् देवया देवतायाथात्म्यानुसंधानपरया धिया बुद्ध्या गृणन्तः स्तुवन्तः यद्वा देव्या स्वरादिसौष्ठवेन दीप्यमानया धिया स्तुत्या गृणन्तः ॥ ११ ॥

दिवि पृष्ठोऽङ्गरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन् ।

क्षमया वृधान ओजसा चनोहितो ज्योतिषा बाधते तमः ॥ १२ ॥

मेधदृष्टा वैश्वानरी । योऽग्निः दिवि युक्तोके पृष्ठः सित्तः आदित्यात्मना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते पृषु सेके निष्ठान्तः सेकः स्थितिरेव । कीदृशोऽग्निः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः । बृहन् महान् । किं च सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्तयति । कीदृशः क्षमया वृधानः क्षमा पृथिवी तथा तत्स्था मनुष्या उपलक्ष्यते मन्त्राः क्रोशन्तीति वत् भूस्थैर्वर्णाश्रमिभिः नरैर्दत्तेन रुविषा वर्धमानः अत एव ओजसो चनोहितः ओषधिपाकक्षमेण तेजसा चनसेऽन्नाय हितः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६. १८.] अन्ननिष्पादक इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इन्द्राग्नीऽअपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।

क्षिवी शिरो जिह्वया वावदच्चरन्तिऽशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ १३ ॥

सुहोत्रदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रवह्लिका । हे इन्द्राग्नी अपात् स्वयं पादरक्षितापि इयमुषाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रज्ञाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् आगच्छति सा च तासां प्रज्ञानां शिरो क्षिवी निद्रात्याजनेन प्रेरयित्री यद्वा शिरो क्षिवी क्षिवा त्यक्त्वा स्वयमशिर्स्का सती जिह्वया प्राणिनां वागिन्द्रियेन वावदत् यङ्लुगन्तं भृशं शब्दं कुर्वती सती चरत् चरति प्रसरति अउभावः । एवं चरन्ती उषाः एकदिनेन त्रिंशत्संख्यानि पदा पदानि गमनसाधनभूतान्मुहूर्तान् नि अक्रमीत् नितरां क्रमते अहोरात्रेण त्रिंशन्मुहूर्तान्क्रामतीत्यर्थः ॥ यद्वा वाक्यक्षेपः । इन्द्रः प्राणः अग्निः पुरुषः हे इन्द्राग्नी पुत्रयोरेवैतत्कर्म यत् अपात् पादरक्षिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षणोऽयं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ

अगात् पदतीभ्यः पाद्युक्ताभ्यो रामायणभारतादिज्ञोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिव्या-
णीभ्यः सकाशात् । वेदवाचः प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति ।
एवं प्रथमज्ञाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णयि मानुष्या वाचो विकृतत्वमाह ह्रिवी
शिर इति शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते अभ्याज्ञ गां दण्डेन श्रुक्तां गां द-
ण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिक्या वाचः पदप्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरःस्थानीयमा-
ख्यातपदं ह्रिवा त्यक्त्वा जिह्वया विदुषो वागिन्द्रियेण वावदत् अतिवदन्ती सती
चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा त्रिंशत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति अत्र प-
दशब्दोऽङ्गुलवचनः मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति । एवं वा-
ग्विषयोऽर्थः ॥ १३ ॥

देवासो हि ऽमा मनवे समन्यवो विश्वे साकं सरातयः ।

ते नोऽग्र्य तेऽअपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ १४ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि स्म एतौ निपातौ प्रसिद्धतिशयार्थौ हान्दसौ षत्वदी-
र्घौ ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अग्र्य वर्तमानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरि-
वोविदः भवन्तु वरिवो धनं वेदयन्ति लम्बयन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनप्रापका
भवन्तु । तु पुनः अपरं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादि-
काय ते वरिवोविदः भवन्तु तुगित्यपत्यनाम [निघ० २. २.] । कीदृशास्ते मनवे
समन्यवः मनुनामकाय मुनये मन्त्रदर्शिने मन्त्रं समानो मन्युर्दीर्घतिर्येषां ते मन्यु-
र्मन्यतेर्दीर्घतिकर्मण इति [निरु० १०. २१.] यास्कः मर्त्यमैकमत्यं प्राप्ताः यद्वा मन्यु-
ना क्रोधेन सह वर्तमानाः अस्मद्वृत्तुननाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः
रातिर्दानं तत्सहिताः दातार इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपाधमदुभिर्शस्तीरशस्तिरुथेन्द्रो युष्मद्भवत् ।

देवास्तं इन्द्र मखाय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ १५ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे मरुदुणाविशिष्टेन्द्रदेवत्ये । बृहत्तो मरुतो भानवो दीतयो य-
स्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य स मरुद्गणः हे बृहद्भानो हे मरुद्गण हे इन्द्र
देवाः वसुरुद्रादित्याः ते तव मखाय मैत्रे येमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽस्मान्सखिभा-

वाय वृणीतऽइत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्तऽइत्यर्थः (61.) स भवान् अभिशस्तीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान् अपाधमत् अपगमयस्ति निर्वर्तयति धमतिर्गतिकर्मेति [निरु० ६. २.] यास्कः । अथ पश्चात् युष्मो अन्नवान् यशस्वी वा आ अभवत् सर्वतो धनवान्भवति । कीदृशो भवान् अशस्तिहा शंसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते अशस्तयः निन्द्या असुरास्तान्कृतीत्यशस्तिहा । इन्द्रः ऐश्वर्यवान् इन्दतीतीन्द्रः । यो दुष्टकृताभिशापनाशको यशस्वी तेजस्वी बहुभृत्यसेव्यस्तस्य सख्यायान्ये यतन्तऽइति युक्तमिति भावः ॥ १५ ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

वृत्रं कृनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ १६ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं स्वामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्म वेदं सामवृपस्तोत्रं प्रचत प्रोच्चारयत । कीदृशायेन्द्राय बृहते मरुते । ततो वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा कृतेन्द्रो वृत्रं कृनति कृतु बहुलं कृन्तीति [पा० २. ४. ७३.] शपो लुगभावः केन वज्रेण स्वायुधेन कीदृशेन वज्रेण शतपर्वणा शतसंख्याकानि पर्वणि धारा ग्रन्थयो वा यस्य स शतपर्वी तेन । कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रतवो यस्य बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा ॥ १६ ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृह्यं शवो मदे सुतस्य विज्जवि ।

अद्या तमस्य महिमानमायवोऽनुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥

इमा उ वा । यस्यायम् । अयं सृष्टम् । ऊर्ध्व ऊ षु णाः ॥ १७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥

मेधातिथिदृष्टा माहेन्द्रो सतोबृहती । इन्द्रः अस्य इत् अस्यैव यज्ञमानस्य वृह्यं शवः च वावृधे वर्धयति णिजस्तत्वं बोध्यम् वर्षति सिञ्चति वृषा तस्येदं वृह्यं वीर्यम् यप्रत्यये उपधालोपः शवः बलम् । क्व सति सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य मदे सति कीदृशे मदे विज्जवि वेवेष्टि व्याप्नोति विज्जुस्तस्मिन् सर्वशरीर-व्यापके सप्तम्येकवचने धेर्ङितीति [पा० ७. ३. १११.] गुणोऽवादेशः यद्वा विज्जवि

विलौ यज्ञेऽभिषुतस्येति सम्बन्धः यज्ञो वै विलुरिति श्रुतेः । सोमपानेन मत्त इन्द्रो यज्ञमानस्य महत्तम्यं बलं च वर्धयतीत्यर्थः । किं च अस्येन्द्रस्य तमुक्तं यज्ञ्वनो वीर्यादिवर्धनद्वयं महिमानमग्यास्मिन्कालेऽपि आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति तत्र दृष्टान्तः पूर्वथा पूर्वमिव यथा पूर्वमृषयोऽस्तुवन्नेवमिदानीमपि नराः स्तुवन्तीत्यर्थः प्रत्नपूर्वविश्वेमाच्छन्दसीति [पा० ५.३.१११.] पूर्वशब्दादिवार्थे थाल्प्रत्ययः ॥ इमा उ वा यस्यायम् अयं सहस्रम् [३३.८१-८३.] ऊर्ध्व ऊ णः [११.४२.] एताः प्रतीकोक्ताः ॥ १७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरुरे । त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वमेधिकः ॥ ३३ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १-१६ [सुमृलीको] - १७ ॥ १-१७ ॥ ॥
- II. ॥ १८-२१ ॥ १८-२१ ॥ ॥
- III. ॥ ३० [यज्ञपताऽअवि०] - ३२ [दैव्याऽअध०] - ३४ [इत्ता०] - ३६ [बल्ता०] - ४३ ॥ ३०-४३ ॥ ॥
- IV. ॥ ४४-४७ [इत्ता०] - ५४ ॥ ४४-५४ ॥ ॥
- V. ॥ ५५-६१ [मृलात] - ६३ [गऽइष्टौ] - ६८ [मृलय०] - ६९ ॥ ५५-६९ ॥ ॥
- VI. ॥ ७०-७७ [सुमृलीका] - ८४ ॥ ७०-८४ ॥ ॥ षडनुवाकेषु चतुरशीतिः ॥ ॥
इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥

I. यज्ञायतो दूरमुदेति देवं तडं सुप्तस्य तथैवेति ।

दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

अनारभ्याधीतोऽध्यायः आ पितृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टा मन्त्राः पाठे (1.) विनियुक्ताः ॥ षड्वचस्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः शिवसंकल्पदृष्टाः । ऋषिर्वदति । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत् तादृशं

भवतु मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः मनसैवानुद्गच्छत्येतदप्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः । तत् उ यद् स्थाने तद्वद् उकारश्चार्थः । यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्तावस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरंगमं दूरं गच्छतीति दूरंगमम् खश्प्रत्ययः अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणोन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनःसम्बन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे मनः शान्तसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।

यदपूर्वं यज्ञमन्तः प्रज्ञानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता (२.) कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति कृ करणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं (३.) विना कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु विदथेषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विदथानि तेषु वेत्तेरौणादिकोऽथप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः [पा० ३.१.१-३.] यज्ञसम्बन्धिनां कृविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः । कीदृशा मनीषिणः अपसः अप इति कर्मनाम [निघ० २.१.] अपो विद्यन्ते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्मायामेधास्रजो विनिरिति [पा० ५.२.१२१.] विन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगितीष्ठाभावे ऽपि हान्दसो विनो लुक् [पा० ५.३.६५.] सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यन्ते येषां ते धीराः कर्मण्यण् [पा० ३.२.१.(४.)] । यच्च मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसा सृष्टेः यद्वा अपूर्वमनपरमवाक्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मन्यपमित्यर्थः । यच्च यज्ञं यष्टुं शक्तं यज्ञम् यज्ञतेरौणादिकः सन्प्रत्ययः जित्यादिर्नित्यमिति [पा० ६.१.११७.] आद्युदात्तं पदम् । यच्च

प्रज्ञायन्ते इति प्रज्ञास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये आस्ते इतिरेन्द्रियाणि ब-
द्धिःष्ठानि मनस्त्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे मनः शिवसंकल्पमस्त्विति व्या-
ख्यातम् ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरुत्तरमृतं प्रज्ञासु ।

यस्मान्नः ऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् क-
रणाधिकरणयोश्चेति [पा° ३.३.११७.] करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः
चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः चिती संज्ञाने अस्मात् एतत्तादसुन्प्रत्ययः
सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो धृतिर्धैर्यद्वयम् मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्म-
नसि धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोर्भेदात् । यच्च मनः प्रज्ञासु जनेषु अन्तर्वर्तमानं
सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम् अभ्यासे भू-
यांसमर्थं मन्यन्तः इति [निरु° १०.४२.] यास्कोक्तेः । यच्चामृतममरणधर्मि आत्मनू-
पवात् । यस्मान्मनसः ऋते यन्मनो विना किं चन किमपि कर्म न क्रियते जनैः
सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मनःस्वास्थ्यं विना कर्माभावादित्यर्थः । अन्या-
रादितर्ते इत्यादिना [पा° २.३.२१.] यस्मादिति ऋते-योगे पञ्चमी । तन्मे मन
इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।

येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम् । इदं किम् भूतम् भू-
तकालसम्बन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमानका-
लसम्बन्धि । भविष्यत् भविष्यतीति भविष्यत् लृट् सट्तेति [पा° ३.३.१४.] शतृ-
प्रत्ययः तौ सदित्युक्तेः [पा° ३.२.१२७.] । त्रिकालसम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्ततः इ-
त्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कीदृशेन येन । अमृतेन शाश्वतेन
मुक्तिपर्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्चरमित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽग्नि-
ष्टोमादिः तापते विस्तार्यते तनोतेर्यकीति [पा° ६.४.४४.] आकारः । कीदृशो

यज्ञः सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाह्वातारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्त-
होता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । तन्मे मनः इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाः ।

यस्मिंश्चित्तु सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि यस्मिन्य-
जूंषि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फूर्तेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रति-
ष्ठितत्वम् अन्नमयं हि सोम्य मन इति हान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारण-
शक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः रथनाभौ आराः-इव यथा आराः रथचक्रनाभौ
मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वद्बुद्ध्यात् मनसि । किं च प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदा-
र्थविषयि ज्ञानं यस्मिन्मनसि ओतं प्रोतं निक्षिप्तम् तत्सुसंततिः पटे-इव सर्वं ज्ञा-
नं मनसि निहितम् मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयाख्ये ज्ञानाभावः । तन्मे
मम मनः शिवसंकल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन-इव ।

कृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यत् मनो मनुष्यान्नरान्नेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति नयतेः क्रियासमभि-
हारे यद् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते मनुष्यग्रहाणां प्राणिमात्रोपलक्षकम् ।
तत्र दृष्टान्तः सुषारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान्नेनीय-
ते । द्वितीयो दृष्टान्तः अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रयुक्तेः वा-
जिनोऽश्वान्नेनीयतेऽइत्यनुषङ्गः रश्मिभिर्निर्यहतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् प्रथमायां न-
यनं द्वितीयायां नियमनम् तथा मनः प्रवर्तयति नियहति च नरानित्यर्थः । यच्च
मनः कृत्प्रतिष्ठं कृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् कृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः
अजिरं जरारहितम् बाल्ययौवनस्थाविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अ-
तिजववद्देगवत् जविष्ठम् न वै वातात्किं चनाशीयोऽस्ति न मनसः किं चना-
शीयोऽस्तीति श्रुतेः । तन्मऽइत्युक्तम् ॥ ६ ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणां तविषीम् ।

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ ७ ॥

उल्लिक् अन्नस्तुतिः । तं पितुमन्नं स्तोषं स्तौमि किम्भूतम् महो महसः तवि-
षीं तविष्याः बलस्य धर्माणां धारयितारम् तविषीति [निघ° २. १.] बलनाम वि-
भक्तिव्यत्ययः अन्नेनैव बलोत्पत्तेः । तं कम् यस्य पितोरोजसा बलेन त्रितः त्रि-
स्थान इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विपर्वं विगतसम्बन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विविधमर्दित-
वान् इन्द्रेणा वृत्रोऽन्नबलेनैव हृत इत्यर्थः ॥ स्तोषं स्तौतेमिपि इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १७.] इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा° ३. ४. १४.] अ-
डागमे सिब्वङ्गलं लेटीति [पा° ३. १. ३४.] सिप्रत्यये गुणे च ऋपम् । महः मह-
हृदस्य डसि ह्रन्दसष्टिलोपः । धर्माणाम् धरतेर्मन् । विपर्वम् विगतानि पर्वाणि
यस्य तम् उप्रत्यये णिलोपः । अर्दयत् बङ्गलं ह्रन्दस्यमाञ्जोगेऽपीति [पा° ६. ४.
७५.] अउभावः । व्यवहृताश्चेति [पा° १. ४. ८२.] वेरूपसर्गस्य व्यवधानम् ॥ ७ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासि शं च नस्कृधि ।

क्रवे दक्षाय नो हिनु प्र णा आयूषि तारिषः ॥ ८ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः द्वयोरनुमतिर्देवता । इत् निपातोऽनर्थकः हे अनुमते त्वम-
नुमन्यासि अनुमन्यस्वास्मदुक्तं बुध्यस्व नोऽस्माकं शं च शमेव सुखमेव कृधि कु-
रु । च पुनः नोऽस्माकं क्रवे क्रतवे संकल्पाय दक्षाय तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये
च नोऽस्मान्हेनु गमय नोऽस्माकमायूषि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय । लेटोऽडा-
टाविति [पा° ३. ४. १४.] आट् वैतोऽन्यत्रेति [पा° ३. ४. १६.] ऐकारः । कृधि शु-
श्रूणुपृकृवृभ्यश्ह्रन्दसी ति [पा° ६. ४. १०२.] हेर्धिः बङ्गलं ह्रन्दसीति [पा° २. ४.
७३.] शपो लुक् । क्रवे गुणाभावे यप्तादेशः । तारिषः सिब्वङ्गलं ह्रन्दसि णिङ्ग-
क्तव्य इति [पा° ३. २. ३४. वा° ३.] वृद्धिः अन्यत्पूर्ववत् प्रपूर्वस्तरतिर्वृद्धयर्थः ॥ ८ ॥

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।

अग्निश्च हव्यवाकनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ९ ॥

अनुमतिः अग्नौ नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनुमन्यताम् अग्निश्च यज्ञं दे-
वेषु अनुमन्यताम् किम्भूतोऽग्निः रुध्यवाकनः रुविषो वोढा । किं च दाशुषे रु-
वीषि दत्तवते यज्ञमानाय मयः सुखत्रयौ अनुमत्यग्नी भवतं भवतामिति पुरुष-
व्यत्ययः । रुध्यं वरुतीति रुध्यवाकनः रुध्येऽनन्तःपादमिति [पा० ३.२.६६.] व-
हेर्ण्युट् । दाशुषे दाश्वात्साह्वानिति [पा० ६.१.१२.] साधुः ॥ १ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व रुध्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिङि नः ॥ १० ॥

सिनीवाली देवता । हे सिनीवालि हे पृथुष्टुके स्तुकं केशभारः स्तुतिः का-
मो वा हे पृथुकेशभारे महास्तुते वा पृथुकामे वा या त्वं देवानां स्वसा अस्ति
भगिनी भवसि सा त्वमाहुतं रुध्यं जुषस्व प्रीत्या गृह्णीष्व हे देवि नोऽस्मभ्यं प्र-
जां च दिदिङि (5.) दिश देहि बहुलं हृन्दसीति [पा० २.४.७६.] दिशतेः शपः श्रुः
ततो द्विवादि ॥ १० ॥

II. पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः ।

सरस्वती तु पञ्चधा सो देशेऽभवत्सरित् ॥ ११ ॥

सरस्वतीनदीदेवत्या । याः दृषद्वत्याद्याः पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति गच्छन्ति
किम्भूताः सस्रोतसः समानं स्रोतः प्रवाहो यासां ताः । तुरवधारणे सा उ (6.)
सैव सरस्वत्येव पञ्चधा देशे सरिन्नदी अभवत् पञ्चापि स्वनामानि त्यक्त्वा सरस्व-
त्येवाभवत् ॥ ११ ॥

त्वमे प्रथमोऽअङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्मनापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १२ ॥

चतस्र आग्नेयः द्वे जगत्यौ अन्ये त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने त्वं देवानां प्रथमः
सखा अभवः भूतोऽसि आद्यो मित्रभूतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वम् अ-
ङ्गिराः अङ्गानां रसः यद्वा अङ्गिभ्य आत्मभ्यो यज्ञमानेभ्यो राति सुखमित्यङ्गिराः ।
ऋषिर्द्रष्टा । देवो द्योतमानः । शिवः कल्याणः । किं च तव व्रते कर्मणि वर्त-

माने मरुतः ईदृशा अजायन्त । कीदृशाः कवयः क्रान्तदर्शिनः । विद्वानापसः अप
इति कर्मनाम [निघ० २.१.] विद्वाना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते विद्वाना-
पसः विदितकर्माणाः । भ्राजदृष्टयः भ्राजत्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते
तथा शत्रुघातकत्वात् । विद्वानेति वेत्तेः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुल्यग्रहणात् त-
तो विभक्तेराकारः तस्य चालुक् विद्वानापसः । अजायन्त जनेर्लङ् जादेशश्च श्यन्
॥ १२ ॥

त्वं नोऽग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य ।

त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषः रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १३ ॥

रक्षणाथी मन्त्रः । हे अग्ने हे देव द्योतमान हे वन्द्य स्तुत्य तव व्रते कर्म-
णि वर्तमानान्मघोनो धनवतो यजमानात्रक्ष पालय । नोऽस्माकं तन्वः शरी-
राणि च रक्ष । कैः तव पायुभिः वदीयैः पालनैः यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्ष-
माणः पालयन्सन् तोकस्य पुत्रस्य तनये विभक्तिव्यत्ययः तनयस्य पौत्रस्य गवां
च त्राता रक्षकोऽसि ॥ १३ ॥

उत्तानायामवभरा चिकित्वात्सद्यः प्रवीता वृषणं जज्ञान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज्ञ इडायास्पुत्रो वयुनैऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽग्निर्वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट जातः । किम्भूतः
अरुषस्तूपः रुष वधे रोषति रुषः अरुषोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोद्भायो यस्य स
तथा द्रुप उद्भाये । अस्याग्नेः रुशत् दीप्तं पाज्ञः बलमुत्तानायामरण्यामवभर अवा-
चीनं हर द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] दीर्घः । चिकित्वान् अरुणबलं
ज्ञानन् किं बलमिति चेत् यारुणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेक्तार्मग्निं स-
द्यः तत्कालं जज्ञान जनयति हन्दसि लुङ्ङिष्ट इति [पा० ३.४.६.] लिट् । सो
ऽग्निर्जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इडायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।

ज्ञातवेदो निधीमक्ष्ये कृव्याय वोढवे ॥ १५ ॥

हे ज्ञातवेदः ज्ञातप्रज्ञान हे अग्ने इडायाः पृथिव्याः स्थाने देवयज्ञनाख्ये पृथिव्या नामा अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं वा तां निधीमहि स्थापयामः किमर्थम् कृ-
व्याय वोढवे कृष्यं वोढुम् विभक्तिव्यत्ययः वदतेस्तुमर्थे सेतेनिति [पा० ३.४.१.]
तवेप्रत्ययः सहिवहोरिति [पा० ६.३.११२.] ओकारः ॥ १५ ॥

प्रमन्महे शवसानाय श्रूषमाङ्गुषं गिर्वणसेऽङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवतःऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥ १६ ॥

चतस्र ऐन्द्रास्त्रिष्टुभः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गुषं स्तोमं त्रिवृदादिकं प्रमन्महे
ज्ञानीमः किम्भूतं स्तोमम् श्रूषं बलहेतुम् । अर्कं मन्त्रं च अर्चाम उच्चारयाम धा-
तूनामनेकार्थत्वादर्थतिरुद्धारणार्थः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-इव तैर्यथा स्तोमो ज्ञातो
मन्त्रश्च पठितस्तस्मै तद्वत् । किम्भूतायेन्द्राय शवसानाय शवो बलमात्मन इह-
ति शवस्यति शवस्यतीति शवसानः तस्मै बलमभिलषमाणाय सुप आत्मनः क्य-
जिति [पा० ३.१.८.] क्यच् तदन्ताहानच् शप् बहुलं हन्दसीति [पा० २.४.७२.]
तस्य लुक् हन्दस्युभयथेति [पा० ३.४.११७.] तस्य शानचोऽप्यार्थधातुकत्वात् क्य-
स्य विभाषेति [पा० ६.४.५०.] क्यचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः की-
दृशाय गिर्वणसे गिरा स्तुत्या वनयति सम्भाजयति आत्मानम्भिलषितदानात्स्तो-
तृभ्य इति गिर्वणाः गीःशब्दोपपदादनोतेर्ण्यत्तादसुनि वनेर्धटादिवेन मित्संज्ञ-
त्वात् [पा० ६.४.१२.] रुस्वत्वम् णिचो लोपः गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घाभावश्ह-
न्दसः यद्वा स्वार्थे णिच् गीर्भिरेनं देवा भजन्ति इति गिर्वणाः तस्मै गीर्वाणश-
शब्देन (७.) समानार्थी गिर्वणःशब्दः । पुनः किम्भूताय सुवृक्तिभिः शोभनाभिः
स्तुतिभिः स्तुवते स्तौतीति स्तुवन् तस्मै यज्ञमानानिति शेषः तदुक्तम् त्वमङ्ग
प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यमिति [६.३७.] । पुनः कीदृशाय ऋग्मियाय ऋमयाय
वेदमयाय मयउर्थे हान्दसो मियद् यद्वा ऋच स्तुतावित्यस्माद्वावे औणादिको मक्
कुवं जश्वम् ऋमः स्तुतिः तमर्हति ऋग्मियः अर्हर्थे घच् स्तुतियोग्याय । पुनः
कीदृशाय नरे नरत्वाय नृशब्दस्य डे परे हान्दसो गुणः । पुनः कीदृशाय वि-
श्रुताय शौर्यदानबलादिभिर्लब्धव्यातये ॥ १६ ॥

प्र वो महि महि नमो भरधमाङ्गुष्यः शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चन्तोऽङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥ १७ ॥

महे महते शवसानाय बलमभिलषमाणायैन्द्राय महि महत् नमोऽन्नं वः
यूयं प्रभरधं प्रहरतम् समर्पयत यूयमित्यर्थे व इत्यव्ययम् मुनीनां पुत्रादीन्प्रति व-
चः । आङ्गुष्यमाङ्गुषाय कृतं साम प्रभरधमुच्चारयत । नोऽस्माकं पूर्वे पितरः अ-
ङ्गिरसः येनान्नेन साम्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्यकिरणानविन्दन् त्रेभिरे-
स हि साम्नां लोकः तत्साम प्रभरधम् । कीदृशाः अङ्गिरसः पदज्ञाः पदमात्मस्व-
रूपं ज्ञानतीति पदज्ञाः ॥ १७ ॥

इहन्ति वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयासि ।

तितित्तलेऽभिषिञ्चन्ति जनानामिन्द्र तदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वत् तत्तः सकाशात् कश्चन चनशब्दोऽप्यर्थे कोऽपि लोकोत्तरः प्र-
केतः प्रकृष्टो ज्ञानविशेषः आ समन्तात् हि यतो भवति अतः सखायो विप्राः
त्वामिहन्ति अथ ये ब्राह्मणाः श्रुश्रुवाऽसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवा इत्युक्तेर्देवानां
विप्राणां च सखिवम् । किम्भूताः सखायः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । इहन्तीति
कथं ज्ञातं तत्राह यतस्ते सोमं सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति प्रयासि अन्नानि दधति
च प्रय इत्यन्ननाम [निघ० २.७.] हवीषि धारयन्ति । किं च जनानामभिषिञ्चन्ति दु-
र्वचनं तितित्तले सकृन्ते मनोवाक्कायसंयताः ज्ञान्तिपरा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

न ते हरे परमा चिद्रजाऽस्या तु प्रयाहि हरिवो हरिभ्याम् ।

स्थिराय वृक्षे सवना कृतेमा युक्ता ग्रावाणाः समिधानिऽअग्नौ ॥ १९ ॥

हे हरिवः हरी अग्नौ विद्येते यस्य स हरिवान् तस्य सम्बोधनम् मतुवसो-
रिति [पा० ८.३.१.] रुवम् हे हरिवः स्थिराय दृढसौक्याय वृक्षे सेक्ते तुभ्यम् इमा
सवना कृता इमानि सवनानि प्रातःसवनादीनि कृतानि । क्व सति अग्नौ समि-
धानि समिध्यमाने सति हान्दसो यको लुक् । ग्रावाणाः च युक्ताः योजिताः अभि-
षवकर्मणि । तुशब्दो हेत्वर्थे अतो हेतोः हरिभ्यामग्राभ्यामा प्रयाहि आगच्छ ।

ननु स्वर्गात्कथमतिदूरे मया गतव्यमित्यत आह परमा परमाणि दूरदेशस्थानि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न चित् दूरे न सन्ति चित्शब्दोऽप्यर्थे (४.) अति-
दूरमपि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपाम् ।

भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ २० ॥

चतस्रः सोमदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे सोम त्वां जयन्तमुत्कर्षेण वर्तमानमनु (९.)
वयं मदेम कृष्टाः स्याम । किम्भूतं त्वां युत्सु युद्धेषु अषाढमसकृन्मनमभिभूतम् ।
पुनः कीदृशं पृतनासु सेनासु पप्रिं पालयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति स-
न्मज्जते स स्वर्षाः तम् । अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्साः तम् । वृजनस्य
बलस्य गोपां रक्षकम् । भरेषुजां संग्रामेषु जेतारम् । सुक्षितिं सुनिवासम् । सुश्र-
वसं शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य स सुश्रवाः तम् ॥ अषाढम् सक्ष्यतेऽसौ साढः न
साढः असाढस्तम् सहेः क्तः ङं [पा० ८. २. ३१.] धवं [पा० ८. २. ४०.] द्रुवम् [पा०
८. ४. ४१.] ङो ङे लोपः [पा० ८. ३. १२.] ङ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः [पा० ६. ३. १११.]
बाहुलकात् सहिवहोरोदवर्णस्येति [पा० ६. ३. ११२.] अस्याप्रवृत्तिः षत्वं हान्द-
सम् । पप्रिम् पृ पालनपूरणयोः आदगमकृतेति [पा० ३. २. १७१.] किः द्विवादि ।
स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्मनोतेविट् विडुनोरनुनासिकस्यात् [पा० ६. ४. ४१.] । एवम-
प्साम् । गोपायतीति गोपाः क्षिप् अतो लोपः यलोपः । भरेषुजाम् भरेषु सं-
ग्रामेषु जयति शत्रूनि भरेषुजाः कृलदत्तात्सप्तम्या इति [पा० ६. ३. १.] अलुक्
जयतरौणाडिको डाप्रत्ययः । मदेम मदी कृषे लिङ् व्यत्ययेन शप् ॥ २० ॥

III. सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाश्रुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विद्व्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २१ ॥

यो यजमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति कृविः तस्मै सोमो धेनुं ददाति ।
आश्रुं शीघ्रमर्वन्तमश्रं च सोमो ददाति । सोमश्च तस्मै वीरं पुत्रं ददाति कीदृशं,
वीरं कर्मण्यं कर्मणि साधुम् । सादन्यं सद्ने गृहे साधुम् । विद्व्यं विद्व्यो यज्ञ-
स्तत्र साधुम् । सभेयं सभामर्हति सभेयस्तम् । पितृश्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रव-

णः पित्राज्ञाकारिणं विनीतमित्यर्थः ॥ कर्मण्यमित्यादौ तत्र साधुरिति [पा° ४.४. १८.] यत् । सभेयं ळ्हृन्द्सीति [पा° ४.४. १०६.] सभायाः साधुर्ये ळप्रत्ययः तस्यै-
यादेशः [पा° ७.१. २.] । द्दाशत् दाश्र दाने बङ्गलं हृन्द्सीति [पा° २.४. ७६.] श-
पः श्रुः द्विवम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४. १७.] तिप इलोपः लेटो
ऽडाटावित्यडागमः [पा° ३.४. १४.] ॥ २१ ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपोऽञ्जनयस्त्वं गाः ।

त्वमाततन्योर्वृत्तरिक्तं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अपो जलानि गाः (१०.) धेनूः अञ्ज-
नयः जनितावानसि । त्वमुरु विस्तीर्णमत्तरिक्तमाततन्य विस्तारितवानसि त्वं च
ज्योतिषा तेजसा तमोऽन्धकारं विववर्थं विवृणोषि आदित्यात्मना सर्वं तमो
ऽपनयसीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः बभूथाततन्य जगृभ्म ववर्थेति निगमऽइति [पा°
७.२. ६४.] निपातः ॥ २२ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागः सहसावन्नभियुध्य ।

मा त्वातनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्रचिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

हे देव सोम हे सहसावन् बलवन् देवेन मनसा देवसम्बन्धिना मनसा
सह रायो धनस्य भागं नोऽस्मभ्यमभियुध्य युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावितण्यर्थः अ-
भिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा त्वां मा आत-
नोतु मा प्रतिबध्नातु तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेव मुच्यसऽइति चेत् यत-
स्त्वं वीर्यस्य ईशिषे वीरकर्मण ईश्वरो भवसि अधीगर्थदयेशामिति [पा° २.३. ५२.]
कर्मणि षष्ठी । किं च गविष्टौ गोः स्वर्गस्य इष्टौ इहायां स्वर्गैषणायां विषयभू-
तायां सत्यामुभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु व्याध्यपगमं कु-
रु उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः । देवं मनः प्राप्य लब्धधना अरो-
गाश्च सत्कर्म कुर्वाणा यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ देवेन दे-
वानामिदं देवम् तद्धितप्रत्ययलोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया सहसा सहो
बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक् । तनत् तनोतिः परस्य लेटोऽडागम इलो-

पश्च । चिकित्स गुप्तिज्जिह्वः सन् [पा० ३.१.५.] अन्येषामपि दृश्यतः इति [पा० ६.३.१३७.] दीर्घः ॥ २३ ॥

अष्टौ व्यव्यत्कुकुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।

हिरण्यक्षः सविता देव आगाद्धद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिरण्यस्तूपदृष्टाः । स सविता देवः आगात् आगहत्तु इणो गा लुडीति [पा० २.४.४५.] इणो गादेशः । किं कुर्वन् दाशुषे क्वीषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि दधत् ददत् स्थापयन्वा । कीदृशः हिरण्यक्षः हिरण्यमिव कान्तियुक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्यक्षः अमृतदृष्टिर्वा । स कः यः सविता पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ कुकुभो दिशः व्यव्यत् प्रकाशितवान् । यश्च त्री त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्यव्यत् । धन्वेत्यन्तरिक्षनाम [निघ० १.३.] तेन तदुपलक्षितावितरावपि लोकौ लक्ष्येते हक्षिणो गह्वतीति वत् । यश्च योजना योजनानि योजनगव्यूतिक्रोशादीनधपरिमाणविशेषान् व्यव्यत् । यश्च सप्त सिन्धून्समुद्रान्क्षीरोदाद्यान् व्यव्यत् । उपलक्षणमेतत् सर्वजगत्प्रकाशकः सविता रत्नानि ददान आयाचित्यर्थः ॥ अव्यत् ख्या प्रकथने अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति [पा० ३.१.५२.] चैरङ् आलोपश्च धातूनामनेकार्थत्वाद्त्र प्रकाशनार्थो ग्राह्यः । त्री योजना सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७.१.३१.] पूर्वसवर्णादीर्घा विभक्तेः । धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप आकारः । दाशुषो दाश्वान्साक्षानिति [पा० ६.१.१२.] निपातः । वार्याणि ऋह्लोर्ण्यदिति [पा० ३.१.१२४.] वृणोतेर्ण्यत् ॥ २४ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवीऽन्तरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृत्तेन रजसा द्यामृणोति ॥ २५ ॥

सविता प्रसविता सूर्य सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः उभे उभयोः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयते आगहति यदा तदा अपामीवां व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणारोगं निवर्तयति । अथ यदा वेति अस्तमयसमये गहति तदा कृत्तेन रजसा अन्धकारलक्षणोऽन द्यां द्युलोकमभिः ऋणोति अभिव्याप्नोति । कीदृशः सूर्यः हि-

रणपाणिः सुवर्णपाणिः । विचर्षणिः विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे
द्यावापृथिवी पृथगर्थे द्वितीया । अन्तर्योगे वा । ईयते ईड् गतौ दिवादिः ॥ २५ ॥

हिरण्यकृस्तोऽअसुरः सुनीथः सुमृडीकः स्ववा यावर्वाड् ।

अपसेधन् रक्षसो यातुधानानस्यदिवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ २६ ॥

यो देवो रविः रक्षसो रक्षसान् यातुधानान् असुखकारांश्च अपसेधन् अपग-
मयन्सन् अस्यात् उदस्यात् उदैति स देवः अर्वाड् अर्वागञ्जनः अस्मदभिमुखः यातु
आयावित्यर्थः । कीदृशो देवः हिरण्यकृस्तः हिरण्यं दानार्थं कृस्ते यस्य स तथो-
क्तः वृषेण वा स्तुतिः । असुरः असून्प्राणान्नाति ददातीत्यसुरः । सुनीथः नीथा
स्तुतिः कल्याणस्तुतिः । सुमृडीकः साधु सुखयिता । स्ववान्धनवान् । प्रतिदोषम्
प्रतिजनं यो दोषः प्रतिदोषः तम् अतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दो-
षास्तावतः गृणानः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः । स्ववान् यातु इत्यत्र दी-
र्घादटि समानपादऽइति [पा० ८.३.१.] नस्य ह्ये भोभगोऽ[अघोऽ]अपूर्वस्य यो
ऽशीति [पा० ८.३.१०.] तस्य रोर्यदेशे कृत्ति सर्वेषामिति [पा० ८.३.२२.] तस्य
लोपः । रक्षसूशब्दस्य व्यत्ययेनाल्लोपवत् ॥ २६ ॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्यासोऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नीऽअथ पथिभिः सुगेभि रक्षा च नोऽअधि च ब्रूहि देव ॥ २७ ॥

हे सवितः हे देव पन्थाः पन्थानो मार्गाः अन्तरिक्षे सुकृताः साधुकृताः धात्रा
वर्तन्ते । कीदृशास्ते पूर्यासः पूर्वेषु कालेषु भवाः पूर्याः । अरेणवः नास्ति रेणु-
र्यत्र अपांसुलाः । तेभिः तैः पथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अथ नयेति शेषः । च पुनः
गह्वतो नोऽस्मान् रक्ष पालय । अधिब्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य ब्रूहि एते मदीया
इति यद्वा अधिब्रूहि उपदिशास्माकं यद्धितं पथं तत् यद्वा अधि अधिकान्वद् एते
महायाज्ञिका दातार इत्यादि । किम्भूतैः पथिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु
सुगाः तैः अन्नपानप्रभृतैरित्यर्थः अधिकरणे गह्वतेऽप्रत्ययः ॥ पूर्यासः पूवेः कृताः
पूर्वैः कृतमिनिनियौ चेति [पा० ४.४.१३३.] यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

उ॒भा पि॒बत॑म॒श्चिनो॒भा नः॒ शर्म॑ य॒हृतम् । अ॒वि॒द्रि॒याभि॑वृ॒त्तिभिः॑ ॥ २८ ॥

अश्विन्यस्तिस्रः एका गायत्री द्वे अनुष्टुभौ । हे [अश्विना] अश्विनौ उभा उभौ द्वावपि युवां पिबतम् सोममिति शेषः । उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं सुखं वा यहतम् काभिः सह अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिः उतिभिः अवनैः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः ॥ उभा अश्विना विभक्तेराकारः । विदीर्यन्तीति विद्रियाः दृ विदारे औणादिक इयकप्रत्ययः ॥ २८ ॥

अ॒ग्र॒स्वती॑म॒श्चिना॒ वाच॑म॒स्मे कृ॑तं नो॒ द॒स्रा वृ॑षणा मनी॒षाम् ।

अ॒ग्न्यू॒त्येऽव॑से॒ नि॒ह्ये वां वृ॑धे च॒ नो भ॑वतं॒ वाज॑सातौ ॥ २९ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हे दस्रा दर्शनीयौ हे वृषणा वर्षितारौ सेक्तारौ युवानौ अस्मे अस्माकं वाचम् अग्रस्वतीं कर्मवतीं युवां कृतं कुरुतम् तथा नोऽस्माकं मनीषां मनस इहामग्रस्वतीमेव कुरुतम् । मनसा वचसा च यज्ञं कुर्मस्तथा कुरुतमित्यर्थः । यतो ह वां युवां निह्ये आह्वयामि किंनिमित्तम् अग्न्यूत्ये सन्मार्गागते अवसे अत्रे अन्ननिमित्तम् तदानार्थमित्यर्थः द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम् न द्यूत्यमद्यूत्यम् तस्मिन् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते द्यूतमन्येषामप्यन्याय्यधनागमानामुपलक्षकम् । किं च वाजसातौ वाजानामन्नानां सातिः सम्भजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन्यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृद्धौ भवतम् ॥ अस्मे विभक्तेः शे-आदेशः । कृतम् करोतेः बहुलं हृन्दसीति [पा° २.४.७३.] शपि लुप्ते लोणमध्यमद्विवचने वृषम् । वृषणा वृषणौ वा षपूर्वस्य निगमऽइति [पा° ६.४.१.] उपधादीर्घाभावः । वृधे वर्धनं वृत् सम्पदादिवाद्वावे छिप् ॥ २९ ॥

द्युभि॑र॒क्तुभिः॑ परि॒पात॑म॒स्मानरि॑ष्टेभि॒रश्चि॒ना सौ॒भगे॑भिः ।

तन्ना॑ मि॒त्रो वरु॑णो माम॒हृता॑म॒दिति॑ सिन्धुः पृथि॒वीऽउ॒त द्यौः ॥ ३० ॥

हे अश्विना अश्विनौ द्युभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिः सप्तम्यर्थे तृतीया दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् अस्मान्परिपातं सर्वतो रक्षतम् । कैः सौभगेभिः सौभगीभग इति धननाम [निघ° २.१०.] शोभनैः धनैः किम्भूतैः अरिष्टेभिः अनुपक्षि-

सितिः अखण्डितैर्धनैस्मान्नक्षतमित्यर्थः । किं च मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः एते नोऽस्माकं तत् भवत्कृतं रक्षणं मामकृतां पूजयन्ता-
मनुमन्यन्ताम् (11.) इत्यर्थः ॥ द्युरित्यङ्गो नाम अक्षुरिति रात्रेः । मामकृताम् मह
पूजायाम् बहुलं हन्सीति [पा० २.४.७६.] शपः श्लुः श्लाविति [पा० ६.१.१०.] द्वि-
वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः ॥३०॥

IV. आ कुलेन रजसा वर्तं ॥३१॥

व्याख्याता [३३.४३.] ॥३१॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।

दिवः सदांसि बृहती वितिष्ठस्य आ त्वेषं वर्तते तमः ॥३२॥

रात्रिदेवत्या पथ्याबृहती । हे रात्रि यया त्वया पार्थिवं रजः पृथिवीसम्बन्धि-
लोकः पितुः मध्यमलोकस्य धामभिः स्थानैः सह आ अप्रायि समन्तात्पूर्यते । या
च त्वं दिवो द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि बृहती महती सती वितिष्ठसे आक्र-
मसे व्याघ्रोषि । तस्यास्तव तमः आवर्तते तथापि प्रवर्तते किम्भूतं तमः त्वेषं
दीप्तं महाप्राग्भारमित्यर्थः । रजःशब्दो लोकवचनः । अप्रायि प्रा पूरणे कर्मणि
लुङि चिणि वृषम् ॥३२॥

उपस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥३३॥

उषोदेवत्या पुरोहित् । हे उषः हे वाजिनीवति हे अन्नवति अस्मभ्यं तत्
प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाश्चर्यकारि महनीयं धनमाभर आहू देहि येन धनेन व-
यं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च सर्वं संतानवर्गं धामहे दध्महे पुत्नीमः ॥ धामहे द-
धातेः शपो लुकि वृषम् ॥३३॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं कृवामहे प्रातर्भिर्त्रावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं कुवेम ॥३४॥

जगती बहुदेवत्या । प्रातःशब्दो वीप्सावचनः । वयं प्रातः पुनः-पुनः एता-
न्देवान्कृवामहे आकृष्याम इति प्रत्येकं सम्बध्यते । कान् अग्निम् इन्द्रम् मित्राव-

रुणौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् सोमम् उत अपि च रुद्रं ऊवेम आ-
कूयाम ॥ रुवामहे ऊवेम कूयतेः सम्प्रसारणे वृषद्वयम् ॥ ३४ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ऊवेम वयं पुत्रमदितेयीं विधर्ता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह् ॥ ३५ ॥

पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । वयं तं भगमादित्यं ऊवेम आकूयाम । किम्भूतम्
प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम् प्रातर्जयनशीलम् । उग्रमुत्कृष्टमुदूर्णदानं
वा । अदितेः पुत्रं तनयम् । तं कम् यो विधर्ता जगतो धारयिता । यं च आध्र-
श्चित् चिरुद्धोऽप्यर्थे न धायति धे तृप्तौ न तृप्यति स अध्रः नजो दीर्घश्चान्दसः
यद्वा आ समन्तात् ध्रः आध्रः यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः आध्रः अतृप्तः बुभु-
क्षितो दरिद्रो वापि यं भगं भक्षि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह किं कुर्वन् मन्यमा-
नः पूजयन् स्वार्थसिद्धये मन्यतिर्चतिकर्मा स हि सूर्यादये भिक्षादिना किञ्चित्त-
भते तत उदयं वाञ्छति । तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भ-
जस्वेत्याह दिवसे तस्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रिः कष्टेन याति यद्वा तुरो यमः
स हि मारणाय दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं भक्षि इत्याह त-
दुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धिः ॥ भक्षि भजतेः शपि लुप्ते लटि
मध्यमे वृषम् ॥ ३५ ॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।

भग प्र नो जनय गोभिर्श्चैर्भग प्र नृभिर्नृवलः स्याम ॥ ३६ ॥

हे भग हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य सम्बोधने
हे प्रणेतः । आदरार्थं पुनः सम्बोधनम् हे भग हे सत्यराधः सत्यमनश्चरं राधो
धनं यस्य स सत्यराधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधः हे भग त्वं ददत् धनं प्रयच्छन्
नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उदव उद्गमय यथा सूक्ष्मार्थान्यश्यामस्तथा
कुर्विति भावः । किं च हे भग नोऽस्मान्गोभिः अश्वैः प्रजनय प्रवर्धय गा अश्या-
श्च ब्रून्देहीत्यर्थः । हे भग वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवलः मनुष्यवलः प्रकर्षेण
स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

उ॒ते॒दा॒नीं॒ भ॒ग॒व॒न्तः॒ स्या॒मो॒न॒ प्र॒पि॒व॒ऽउ॒त म॒ध्ये॒ऽअ॒ङ्ग॒नाम् ।

उ॒तो॒दि॒ता म॒ध॒व॒त्सूर्य॑स्य व॒यं दे॒वाना॑ऽ सु॒म॒तौ स्या॒म ॥ ३७ ॥

हे मधवन् धनवन् रवे उत अपि च वयमिदानीं भगवन्तः धनवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्यस्य प्रपिवे प्रपतने अस्तमये भगवन्तः स्याम । उत अङ्गां मध्ये मध्यन्दिने भगवन्तः स्याम उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये भगवन्तः स्याम । किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्वित्यर्थः । किं च देवानां सुमतौ कल्याणयां बुद्धौ वयं स्याम देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधत्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भ॒ग॒ ए॒व भ॒ग॒वाँ॑ऽऽस्तु दे॒वास्ते॑न व॒यं भ॒ग॒व॒न्तः स्या॒म ।

तं वा भ॒ग॒ सर्व॑ इ॒ज्जो॑रुवीति स नो भ॒ग॒ पुर॑रुता भवे॒त् ॥ ३८ ॥

हे देवाः भग एव भगवान्धनवानस्तु किमन्यैरदातृभिर्धनिभिर्देवैरिति भावः । तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः स्याम । एवं देवानुक्ताय भगमाह हे भग सर्व इत् सर्व एव जनः तं प्रसिद्धं वा जोरुवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्धये हे भग स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुररुता पुरोऽग्रे एतीति पुररुता अग्रयायी भव अग्रेसरो भूत्वा सर्वकार्यणि साधयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

स॒म॒ध॒रा॒यो॒ष॒सौ न॒म॒न्त द॒धि॒क्रा॒वे॒व॒ शु॒च॒ये प॒दा॒ये ।

अ॒र्वा॒ची॒नं व॑सुविदं भ॒गं नो॒ रथ॑मिवा॒श्वा वा॒जिन॑ आ॒व॒रु॒न्तु ॥ ३९ ॥

उषसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अधराय संनमन्त संनमन्ते प्रक्षीभवन्ति कथमिव दधिक्रावा अश्वः इव यथा अश्वः शुचये पदाय अग्न्याधानार्थं शुचि पदम् (12.) । ता उषसः भगमादित्यं नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावरुन्तु आगमयन्तु किम्भूतं भगम् वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः इगुपधेति [पा० ३. १. १३५.] कः । (13.) यथा वाजिनोऽन्नवन्तो वेगवन्तो वा अश्वा रथमावरुन्ति तद्वत् ॥ ३९ ॥

अ॒श्वा॒व॒ती॒र्गी॒म॒ती॒र्न उ॒षा॒सो वी॒र॒व॒तीः स॒द॒मु॒रु॒न्तु भ॒द्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥४०॥

उषोदेवत्या त्रिष्टुप् । उषसः सदं सदाकालं नोऽस्मानुहन्तु विपाशयन्तु अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु उह्री विपाशे । किम्भूता उषसः अश्ववतीः अश्ववत्यः गोमतीः गोमत्यः वीरवतीः वीरवत्यः भद्राः भन्दनीयाः कल्याणवृषाः घृतमवश्यायजलं दुहानाः क्षरत्यः विश्वतः सर्वतः प्रपीताः धर्मार्थकामैराप्यायिताः व्यायः पी-
अदेशः । एवं परोक्षं प्रार्थ्य प्रत्यक्षमाहू हे उषसः यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नोऽस्मान्पात पालयत ॥४०॥

V. पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्तद्भुक् स्मसि ॥४१॥

द्वे पौल्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ । हे पूषन् तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदा चन कदापि न रिष्येम न विनश्येम । किं च इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तुतिकर्तारः स्मसि भवामः इदन्तो मसि ॥४१॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतोऽभ्यानउर्कम् ।

स नो रासकुरुधश्चन्द्राग्रा धियं-धियं सीषधाति प्र पूषा ॥४२॥

यः पूषा अर्कं देवमभ्यानर् अभिव्याप्नोति किम्भूतः कामेन काम्यतऽइति कामं तेन वाञ्छितेन वचस्या वचसा वेदोक्तेन कृतः अभिमुखीकृतः । किम्भूतमर्कम् पथस्पथः मार्गस्य-मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम् । सः पूषा नोऽस्मभ्यं श्रुधः श्रुचं रुन्धन्ति वर्णनाशाः पृषोदरादिवात् शोकनाशकराणि साधनानि रासत् ददातु लिङ्गव्यत्ययः किम्भूताः श्रुधः चन्द्राग्राः चन्द्रमाह्लादकमग्रं यासां ताः साधने कृते आह्लादो भवति । पुनः पूषा धियं-धियं कर्माणि सर्वाणि प्रसीषधाति प्रकर्षेण साधयतु ॥ पथस्पथः धियं-धियमिति नित्यवीक्ष्योरिति [पा० ८.१.४.] द्वित्वम् । वचस्या विभक्त्यदेशः । आनर् व्याप्तिकर्मसु दशस्वयं पठितः [निघ० २.१८.] । सीषधाति साध संसिद्धौ शपः झुश्हान्दसः द्वित्वम् लेटोऽडाटौ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य उपधाह्रस्वश्हान्दसः ॥४२॥

त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥४३॥

वैल्लव्यौ गायत्र्यौ द्वयोर्ऋचोरेकवाक्यम् । यो विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदा पदानि वि-
चक्रमे विक्रान्तवान् अग्निवाय्वादित्याख्यानि पदानि व्याप्तवान् । किम्भूतो विष्णुः
गोपाः जगतो रक्षकः अदाभ्यः अहिंस्यः । किं कुर्वन् अतः अस्मादेव पदत्रयात्
धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्ममस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ४४ ॥

तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तद्विप्रासः विप्राः ब्राह्मणाः
समिन्धते णिचो लोपः समिन्धयन्ति दीपयन्ति उपासते इत्यर्थः । किम्भूताः विप्राः
विपन्यवः विगतः पन्युः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्कामाः । जागृवांसः जागरण-
शीलाः अप्रमत्ताः ज्ञानकर्मसु समुद्ययकारिण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

घृतवती भुवनानामभिश्चियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभितेऽग्रजरे भूरिरेतसा ॥ ४५ ॥

जगती द्यावापृथिवीदेवत्या । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरुणस्यादित्यस्य
धर्मणा धारणेन धरणाशक्त्या विष्कभिते स्तम्भिते स्क्भोतिर्दृढीकरणार्थः वरुणेन
स्वशक्त्या दृढीकृते इत्यर्थः । किम्भूते ते घृतवती उदकवत्यौ घृतमित्युदकनाम
[निघ० १.१२.] । भुवनानां भूतजातानामभिश्चिया अभिश्चियौ आश्रयणीये कर्मणि
क्षिप् विभक्तेराकारः । उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णौ पृथ्वी पृथ्व्यौ पृथुले आयामविस्ता-
राभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम् । मधुदुधे मधु उदकं तस्य दोग्ध्यौ । सुपेशसा
सुव्रपे । अजरे जरारहिते । भूरिरेतसा भूरि रेतो ययोस्ते भूरिरेतसौ बहुरेतस्के
सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामवबाधामहे तान् ।

वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोयं चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ४६ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगत-
वीर्या निरुद्यमा भवन्तु पराभवं यान्त्वित्यर्थः । यतो वयं तान्सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां
कृत्वा अवबाधामहे इन्द्राग्निबलेन नाशयामः । किं च वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश

आदित्या द्वादश एते मा मामेतादशमक्रन् कुर्वन्तु । कीदृशमुपरिस्पृशम् उपरि
स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमुच्चस्थानस्थितम् । उग्रमुत्कृष्टम् । चेतारं ज्ञातारं ज्ञेय-
स्य । अधिराजम् अधिकश्चासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपतिमीश्वरं कुर्वन्त्वित्यर्थः
॥४६॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥४७॥

जगती अश्विदेवत्या । हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विनौ त्रिभिः एकादशैः त्रि-
गुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्र-
ति आयातमागह्यतम् मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम् । किं च आयुः प्रतारिष्टम् तर-
तिर्वृद्धयर्थः प्रवर्धयतम् । रपांसि पापानि निर्मृक्षतं निःशेषं शोधयतम् नाशयतमि-
त्यर्थः । द्वेषः दौर्भाग्यं सेधतं विधु गत्याम् गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा भवतम्
सचा इत्यव्ययं सकार्थं सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ द्विप् कार्येषु संयुक्तौ भव-
तम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशदेवा गणिताः । तारिष्टम् तरतेर्लुङि म-
ध्यमद्विवचनम् बहुलं हृन्दस्यमाञ्जोगेऽपीति [पा० ६.४.७५.] अउभावः । मृक्षतम्
मृक्ष्ण शुद्धौ लेढोऽडाढौ सिब्वहुलं लेढीति [पा० ३.१.३४.] सिप् तस्यस्यमिपा-
मिति [पा० ३.४.१०१.] व्यत्ययेन थसः तमादेशः ॥४७॥

एष व स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्ण्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥४८॥

मारुती त्रिटुप् हे मरुतः कारोः कर्तुर्यजमानस्य एषः स्तोमः इयं च गीः स-
त्या च प्रिया च वो गुष्मभ्यं गुष्मदर्थं वर्ततऽइति शेषः । किम्भूतस्य कारोः मा-
न्दार्ण्यस्य मां ममेति स्वस्वामिसम्बन्धं (14.) दारयति इति मान्दार्ण्यः तस्य वीतरा-
गस्येत्यर्थः । यद्वा मां दारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमादधाति मान्दार्ण्यः । यद्वा
मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्ण्यः तस्य अथ कामपूरकस्येत्यर्थः । मान्यस्य
मानार्हस्य । किं च हे मरुतः यूयमिषा अन्नेन निमित्तेन आयासीष्ट आगह्यत कि-
मर्थं वयां वयसाम् आमि ढिल्लोप आर्षः बाल्यथौवनस्थाविराणां वयसां सम्ब-

न्धिन्यै तन्वे शरीराय सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः अस्महरीरं दृढीकर्तुमिति भा-
वः । किं च इषमन्नं वृज्जनं बलं च वयं विद्याम लभेमहि किम्भूतमिषं वृज्जनं च
जीरदानुं जीवयतीति जीरदानुस्तम् जीविरौणादिको रदानु प्रत्ययः लोपो व्योर्व-
लीति [पा० ६.१.६६.] वलोपः जीवितदातृ बलमन्नं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना
॥ ४८ ॥

स॒ह॒स्तो॒माः स॒ह॒रु॒न्द॒स आ॒वृ॒तः स॒ह॒प्र॒मा ऋ॒षयः स॒प्त दै॒व्याः ।

पूर्वे॑षां प॒न्था॒मनु॑दृश्य॒ धीरा॑ अ॒न्वा॒लेभि॑रे र॒थ्यो न र॒श्मीन् ॥ ४९ ॥

ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः
प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजम-
दग्निसेनाः । अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा पूर्वेषां पन्थां
पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्व-
कल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्गथा सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व-
मकल्पयदित्युक्तेः । कथमिव रथ्यो न रश्मीन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः
रथीर्यथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन्प्रग्रहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा ते
ऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः । किम्भूता ऋषयः सहस्तोमाः स्तोमसहिताः । सहरुन्द-
सः रुन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः सहिताः । आवृतः अत्रापि सहशब्दाध्याहारः आवृत-
शब्देन कर्मोच्यते सहावृतः कर्मसहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः ।
सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीराः धीमन्तः
॥ ४९ ॥

आ॒यु॒ष्यं वर्च॑स्य॒ रा॒यस्यो॑ष॒मौद्भि॑दम् ।

इ॒दं हिर॑ण्यं वर्च॑स्व॒ज्जैत्रा॑यावि॒शता॑डु॒ माम् ॥ ५० ॥

तिस्रः उल्लिख्यशरीत्रिष्टुभः दत्तदृष्टाः । हिरण्यस्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं
जैत्राय जयाय मामु मामेवाविशतात् आविशतु मयि तिष्ठतु । कीदृशमायुष्यमायुषे
हितम् वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हितम् रायो धनस्य पोषं पोषयितुं वर्धकम् औद्भि-

दम् उद्दिनन्तीति उद्दित् उद्दिदेवौद्दिदमुद्देत् धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् वर्च-
स्वत् अन्नसंयुक्तम् ॥ ५० ॥

VI. न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोन्नः प्रथमज्ञः क्येतत् ।

यो बिभर्ति दाक्षायणां हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु
कृणुते दीर्घमायुः ॥ ५१ ॥

रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति हि यस्मात् एतत् हि-
रण्यं देवानां प्रथमज्ञोन्नः प्रथमोत्पन्नं देवानां तेज एवेदम् । अत एव यो हिरण्यं
दाक्षायणां बिभर्ति अलंकारत्वेन धारयति दाक्षायणशब्दोऽलंकारार्थः स देवेषु दे-
वलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते देवल्लोके चिरं वसतीत्यर्थः स च मनुष्येषु म-
नुष्यलोकेषु (15.) स्वमायुर्दीर्घं कृणुते मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

यदाबध्नन्दाक्षायणां हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।

तन्मयाबध्नामि शतशारदायुष्मान्जरदृष्टिर्यथासम् ॥ ५२ ॥

दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि नडादिवात्फक् दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणा यत् हि-
रण्यं शतानीकाय राज्ञे अबध्नन् बबन्धुः शतं बहूनि अनीकानि सैन्यानि यस्य
सः शतानीकस्तस्मै । किम्भूताः दाक्षायणाः सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं ध्याय-
न्तः शोभनं मनः कुर्वन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यमानाः । तत् हिरण्यं मे
मयि आबध्नामि किमर्थं शतशारदायुः शतं शरदो जीवनाय । यथा येन प्रकारेण
हिरण्यबन्धनाख्येन अहमायुष्मान्दीर्घजीवी जरदृष्टिश्च आसं भूयासम् तथा आब-
ध्नामि । जरत् जरामश्नुते व्याप्नोति जरदृष्टिः यद्वा जरन्ती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं
यस्य स जरदृष्टिः ॥ ५२ ॥

उत नोऽर्हर्बुध्नः शृणोवज्ज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा ऋतावृधौ ऊवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अबन्तु ॥ ५३ ॥

बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । उत अपि च अर्हर्बुध्नः रुद्रविशेषः शृणोतु नः अ-
स्माकं वचांसीति शेषः अज एकपात् रुद्रः प्राणो वा शृणोतु पृथिवी च शृणोतु

समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च शृण्वन्तु । श्रुत्वा च ते अहिबुध्यादयः श्रवन्तु पा-
लयन्तु अस्मान् । किम्भूतास्ते ऋतवृधः सत्यवृधो यज्ञवृधो वा । ऊवाना आहूय-
मानाः । मन्त्राः मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः स्तुताः । कविशस्ताः मेधाविभिः पूजि-
ताः ॥ ५३ ॥

इमा गिरि आदित्येभ्यो धृतसूः सनाद्राज्ञभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रोऽर्घ्यमा भगो नस्तुविज्ञातो वरुणो दक्षोऽग्रशः ॥ ५४ ॥

आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । इमा गिरो वाचः जुह्वा सुचा कृत्वा आदित्येभ्यो जु-
होमि स्तुतिलक्षणा वाणीर्बुद्धिद्वयया सुचादित्येभ्यः समर्पयामीत्यर्थः । किम्भूता
गिरिः धृतसूः धृतं स्रवन्ति स्रवन्ति (16.) ताः धृतस्रवः ता धृतसूः तुगभावश्चापः
धृतप्रसारिणीर्धृतहोमसरुचरिता वा । किम्भूतेभ्य आदित्येभ्यः सनात् चिरकालं
राज्ञभ्यः दीप्यमानेभ्यः । ताः सुचाहूयमाना गिरो नोऽस्माकं गिरिः शृणोतु कः
मित्रः अर्घ्यमा भगश्च । तुविज्ञातो बहुज्ञातः तृष्टा वातो वा स हि बहुशः प्रज्ञा-
यते । वरुणः दक्ष अंशश्च । एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥

सप्तऽऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सप्तप्रमादम् ।

सप्तायः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सप्तसदौ च देवौ ॥ ५५ ॥

अध्यात्मवादिनो जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः तत्क्रान्तुः श्रवणरसनाघ्राणमनो-
बुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः ते एव सप्त सदं सदाकालमप्रमादं
सावधानं यथा तथा शरीरं रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः
प्राप्नुवन्ति लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते । किम्भूताः सप्त
आयः आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति देहमित्यायः व्यापनाः । तत्र तस्यामृषीणां लोकगम-
नावस्थायां देवौ दीप्यमानौ प्राणापानौ जागृतः जाग्रणं कुर्वन्ते कीदृशौ अस्व-
प्नजौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अस्वप्नजौ । तथा सप्तसदौ सप्तां जीवानां
प्राणं रक्षणं सप्तम् तत्र सीदतः तौ सप्तसदौ जीवितदातारवित्यर्थः ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणास्पते देवयन्तस्वेमहे ।

उप प्रयत्नु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राश्रूर्भवा सचा ॥ ५६ ॥

तृचो ब्रह्मणस्पतिदैवतः द्वे बृहत्पौ तृतीया त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणो देवस्य पते पालक उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव । यतो वयं देवयन्तो देवान्कामयमानाः वा त्वामीमहे याचामहे आगहेति । मरुतः भवन्तमागहन्तमुप समीपे प्रयत्नु आगहन्तु किम्भूताः मरुतः सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र त्वमपि सचा सह गमनाय प्राशूः प्रकर्षेण शीघ्रो भव ॥ देवान्कामयन्ते देवयन्ति ततः शतृप्रत्ययः सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३.१.८.] न ह्रन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७.४.३५.] निषेधात्क्यचि चेतीत्वाभावः [पा० ७.४.३३.] अश्वाघस्यादिति [पा० ७.४.३७.] अश्वाघयोरेवाकारविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति [पा० ७.४.२५.] दीर्घोऽपि न स्यात् । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः [निघ० ३.११.] ई गतौ दिवादिवादागतस्य श्यनश्हान्दसो लोपः । सुदानवः दाभाभ्यां नुः [उष्णा० ३.३२.] । प्राशूः आशुशब्दो दीर्घश्हान्दसः । भवा संहितायां द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] दीर्घः ॥ ५६ ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रोऽर्ग्रमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति प्रकर्षेणोच्चारयति यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्ग्रमा अन्ये च देवाः ओकांसि निवासान् चक्रिरे कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः (17.) ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिव्व ।

विश्वं तद्भद्रं यद्वन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

य इमा विश्वा । विश्वकर्मा । यो नः पिता । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः प्रार्थ्यते सूक्तस्यास्मदुक्तस्य साधुवचनस्य कर्मणि षष्ठी सूक्तम् बोधि बुध्यस्व अस्मदुक्ता स्तुतिर्भवता ज्ञायतामित्यर्थः । तनयं च अस्मदपत्यानि जिव्व प्रीणीहि जिव्वतिः प्रीतिकर्मा ।

देवा यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्त्विति शे-
षः । किं च सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयं विदथे यज्ञे बृहत् मरुत् वदेम दी-
यतां भुज्यतामित्यादि उच्चारयेम ॥ अथ चतस्रः कण्टिकाः प्रतीकोक्ताः य इमा वि-
श्वा भुवनानि जुह्वत् [१७.१७.] विश्वकर्मा विमनाः [१७.२६.] यो नः पिता [१७.
२७.] अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि [११.८३.] इति । ता ब्रह्मयज्ञेऽध्यायाः ॥५८॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । चतुस्त्रिंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थको
ऽगमत् ॥३४॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ।

I. ॥ १ (18.) ॥१॥ ७ ॥२॥ ८ ॥३॥ १०-१४ [इत्ता°] - १५ [इत्ता° -
वाल्लुवे] - २० [अषाल्लुं] - २३ [गऽइष्टौ] - २६ [सुमृत्तीकः] - ३१ ॥४-
२५ ॥ ॥

II. ॥ ३२ ॥२६॥ ३३ ॥२७॥ ३५ ॥२८॥ ४१ ॥२९॥ ४२ [भ्यान्ल°]
- ५८ ॥३०-४६॥ ॥ अनुवाकयोः षट्त्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥ ॥

1. a. अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपोयवः । अस्य लोकः सुतावतः ॥

b. युभिरहेभिरुभिर्युक्तं यमो ददाववसानमस्मै ॥१॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्याये सर्वमेधसम्बन्धिनः कियतो मत्नानुक्ता प्र वायुमहेत्यारभ्य [३३.
५५.] अनारभ्याधीतान्मत्नानुक्ता (1.) चतुस्त्रिंशोऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्च-
त्रिंशोऽध्याये पितृमेधसम्बन्धिनो मत्ना उच्यन्ते स च पितृमेधो मृतस्य वर्षास्मरणे
भवति वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारकनक्षत्रे चित्रादौ दर्शे वा ग्रीष्मे
शरदि माघे भवति ॥ पितृमेधं करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्थिसंचयः कार्यः । मृतस्य
च पावलोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनेयाः कुम्भेभ्योऽधिकानि
हत्त्राणि च । ततोऽरण्ये कुम्भे कृतमस्थिसंचयनं ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां
कुम्भं संस्थाप्याकृतवस्त्रैकदेशेन संवेद्य लोहमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां च

वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयेर्व्यजनैश्चास्थिकुम्भं वीजयन्तस्त्रिस्त्रिः प्रदक्षि-
 णां परियन्ति । स्त्रियोऽपोति केचित् । रात्रेः पूर्वमध्यापरभागेषु तद्दिने बह्वन्नदानं
 कुर्वन्ति नृत्यगीतवादित्राणि च कारयन्ति अस्थिकुम्भायान्नमुपहरन्ति च । तत उ-
 पप्रातरस्थिकुम्भसंहिताः पूर्वीक्तान्कुम्भान् इक्ष्वाणि चादाय ग्रामादक्षिणास्यां बहि-
 र्गह्यधर्युयजमानामात्याः । श्मशानान्तं (2.) कर्म कुर्वतो यथा रविरुदयेत्तथा रा-
 त्रावारब्धव्यम् तत्र वने गत्वा ग्रामान्मार्गादश्चत्यतिल्वकहरिद्रुस्फूर्जकविभीतकश्ले-
 ष्मालककोविदारादिभ्यश्च द्वेरे अन्यवृक्षगुल्मादिवृते उषरे वोदकप्रवणे दक्षिण-
 प्रवणे समे वा सुखकारिणि रम्ये वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्तमाने
 गर्तवति वीरणतृणवति प्रदेशे श्मशानार्थं दिक्कोणं पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं निमीते ।
 पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्येषु शङ्खवः स समाधिरिति शुल्बो-
 क्तविधिना [यजुःपरिशिष्टं ७. २.] तच्चतुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति । तत्र साध-
 नप्रकारः पूर्वदक्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गुलानि स्वत्रयोदशांशेनाङ्गुलचतुर्थभागसंहिता-
 नि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि कार्याणि (3.) पश्चिमोत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्र-
 माणादधिकानि (4.) तथाहि पुरुषमात्रक्षेत्रस्याक्षणाया प्राचीं कृत्वा तत्प्रातयोः
 शङ्खं निखाय सार्धाष्टदशाङ्गुलहीनां पुरुषद्वयप्रमाणामुभयतःपाशां रज्जुं मध्यमदेशे
 सल्लक्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्खोस्तस्याः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेन दक्षिणत
 आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः ततः सार्धाष्टदशाङ्गुलाधिकां पुरुषद्वयप्रमाणां
 रज्जुमुभयतःपाशां मध्यलक्षणायुतां कृत्वा शङ्खोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्त-
 रत आयम्योत्तरकोणः साध्य इति । ततः पूर्वादिकोणेषु पलाशशमीवारणाश्म-
 मयाश्चवारः (5.) शङ्खो निखेयाः । एतत्कुर्वतां (6.) निकटे कश्चिद्यजमानपुरुष-
 स्तृणपूलकमुद्धृत्य (7.) धारयेत् । कर्मसमाप्तौ गृहमागत्य तं गृहेषूहयेत् (8.)
 प्रजावृद्धौ । इत्यादि बोध्यम् ॥ कात्यायनः [२१. ३. ३२.] अपसल्लवि सृष्ट्या रज्ज्वा
 परितत्यापेतो यत्त्विति पलाशशाखया व्युद्रुहतीति । अपसल्लवि अप्रादक्षिण्येन
 निष्पादितया रज्ज्वा तत्क्षेत्रं समन्तादप्रदक्षिणं संवेष्ट्यापेतो यत्त्विति मन्त्रेण क्षे-
 त्रमध्यपतितं तृणपर्णादिकं पलाशशाखया कृत्वा क्षेत्राद्वहिर्निःकाशयतीति सूत्रा-
 र्थः ॥ अस्याध्यायस्य पितरो देवता आदित्या ऋषयो देवा ऋषयः । आद्या गायत्री ।

पणानि परद्रव्यैर्व्यवहरन्तीति पणयोऽसुराः इतोऽप्यन्तु अपगहन्तु व्यवहृताश्चेति [पा° १. ४. ८२.] उपसर्गस्य यत्त्विति क्रियापदेन व्यवधानम् । किम्भूताः पणायः असुम्नाः सुम्नमिति सुखनाम [निघ° ३. ६.] नास्ति सुम्नं येभ्यस्ते असुखकराः । तथा देवपीयवः पीयतिर्हि साकर्मा देवान्पीयन्ति हिंसन्ति ते देवपीयवः देवद्विषः । किमित्यसुराणामपगमोऽर्थ्यते तत्राह अस्य लोकः अस्य यज्ञमानस्यास्थिभूतस्यायं लोकः स्थानम् किम्भूतस्यास्य सुतवंतः सोमाभिषवं कृतवतः सुषावेति सुतवान् तस्य षुञ् अभिषवे कृतवतुप्रत्ययान्तः अश्चरश्मिमतिमुमतीत्यादिना प्रातिशाख्यसूत्रेण [३. ६. २.] संहितायां सुतशब्दस्याकारे दीर्घः ॥ युभिरहोभिरिति यजुः । यमोऽस्मै यज्ञमानायावसानं ददातु अवस्यन्त्यस्मिन्नित्यवसानं स्थानम् किम्भूतं युभिर्ऋतुभिः अहोभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिश्च व्यक्तं स्पष्टीकृतम् युशब्देन श्रुतौ ऋतव उक्ताः तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोतीति श्रुतेः [१३. ८. २. ३.] । ऋवाद्यधिष्ठातृदेवताभिः प्रकटितमस्मै यमो ददावित्यर्थः ॥ १ ॥

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिह्नु । तस्मै युज्यन्तामुस्त्रियाः ॥ २ ॥

का° [२१. ३. ३४.] औदुम्बरसीरऽउत्तरतो वा षड्भवे युज्यमाने गुह्मेति सम्प्रेष्य सविता तऽइति जपतीति । ततोऽर्धयुस्तां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परिशिद्धिर्वेष्टयित्वा तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा षड्भिरनडुद्धिः सीरं युनक्ति तस्मिन्युज्यमाने गुह्मेति सम्प्रेष्य सवितेति मन्त्रं जपति ॥ गायत्री । हे यज्ञमान सविता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तिव्यत्ययः पृथिव्यां लोकं स्थानमिह्नु सवित्रनुज्ञां विना न केनापि स्थातुं शक्यते । द्वितीयं वाक्यमाह तस्मै इति तस्मै सवित्रा दत्ताय क्षेत्राय संस्कारार्थम् उस्त्रियाः अनडुद्धो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥

a. वायुः पुनातु । b. सविता पुनातु । c. अग्नेर्भ्राजसा ।

d. सूर्यस्य वर्चसा । e. विमुच्यन्तामुस्त्रियाः ॥ ३ ॥

का° [२१. ४. १. २.] अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुनाविति प्रतिमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति । अर्धयुः परितो वेष्टितां रज्जुमनुलक्षीकृत्य वायुः

पुनाविति प्रतिमल्लं पादेन-पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतीचीं कृषति दक्षिणतः सीर्योजनपक्षेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति । तदपसलवि पर्याकृत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां कृषति वायुः पुनाविति सविता पुनाविति जघनार्धेन दक्षिणामग्नेर्भ्राजसेति (९.) दक्षिणार्धेन प्राचीं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्नेपोदीचीमिति [१३. ८. २. ६.] श्रुतेः ॥ चत्वारि यज्ञंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे पृथिवि वायुः त्वां पुनातु विदारयतु सूर्यः त्वां पुनातु अग्नेर्भ्राजसा दीप्त्या सूर्यस्य वर्चसा तेजसा च त्वां विदारयतु ॥ का° [२१. ४. ४.] अनडुहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति । एवं पूर्वोक्तचतुर्मल्लैः पार्श्वचतुष्के कर्षणं कृत्वा मध्येऽपि सर्वं क्षेत्रं यथा कृष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा वृषभान्सीरादिमुञ्चति ॥ यज्ञुः वृषदेवतम् । उस्मा धेनुः तदपत्यानि उस्मियाः अनडुहो विमुच्यन्तां सीरादियुज्यन्ताम् ॥ ३ ॥

अश्वत्ये वा निषदनं प° ॥ ४ ॥

का° [२१. ४. ४.] दक्षिणा सीरं निरस्याश्वत्ये व इति सर्वौषधं वपतीति । कुलं दक्षिणादिशि तूष्णीं प्रक्षिप्य कृष्टक्षेत्रमध्ये सर्वौषधं वपति ॥ अनुष्टुप् व्याख्याता [१२. ७१.] ॥ ४ ॥

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ्यऽप्रावपतु । तस्मै पृथिवि शं भव ॥ ५ ॥

का° [२१. ४. ५.] सविता तऽइति शरीराणि निवपति मध्ये इति । तस्य पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृतस्यास्थीनि राशीकरोति एतच्च सूर्योदयकालं कर्तव्यम् यथा कुर्वतोऽभ्युदियादिति [१३. ८. ३. २.] श्रुतेः ॥ गायत्री सवितृदेवत्या । हे यज्ञमान सविता सूर्यः ते तव शरीराणि अस्थीनि मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे प्रावपतु स्थापयतु । हे पृथिवि भूमे तस्मै सवित्रोप्तायास्थिद्वयाय यज्ञमानाय शं भव सुखद्वया भव ॥ ५ ॥

प्रजापतौ वा देवतायामुपोदके लोके निर्धाम्यसौ ।

अप नः शोशुचदधम् ॥ ६ ॥

उज्जिक् प्रजापतिदेवत्या अस्थिनिवापे एव विनियुक्ता । असाविति नामग्रहणम् अनुदात्तवादात्मकितम् हे देवदत्त उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि स्थापयामि । स प्रजापतिर्नीऽस्माकमधं पापं शो-
शुचत् अत्यर्थं दहतु शुच शोके यङ्लुगन्तं वृषम् ॥ ६ ॥

परं मृत्योऽग्रनु परोहि पन्थां यस्तेऽग्रन्य इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाऽरौरिषो मोत वीरान् ॥ ७ ॥

का° [२१.४.७.] प्रत्यागते परं मृत्यविति जपतीति । दक्षिणां गवानुक्लुसन्कु-
म्भं प्रक्षिप्यैकीति कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन्कुम्भं क्षिप्त्वा प्रत्यागते सति य-
जमानोऽध्वर्युर्वा जपति ॥ मृत्युदेवत्या त्रिष्टुप् संकसुकदष्टा । हे मृत्यो परा परा-
ङ्मुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानं मार्गमन्विहि अनुगह । तमेव दर्शयति यस्ते
तव तदीयः पन्था देवयानात्पथः इतरः तुहः अन्यः पितृयानाख्यः देवा यान्ति य-
स्मिन्स देवयानः । किं च चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं मृत्यो किञ्चिद्ब्र-
वीमि वदामि आदरार्थं वचनम् न हि तस्यादृष्टमश्रुतं वास्ति पथ्यर्थे चतुर्थ्यौ
चक्षुष्मतः शृण्वतस्तव वदामि किम् हे मृत्यो नोऽस्माकं प्रजां संततिं वंशपर-
म्परां मा रौरिषः मा क्षिंसीः रिष वधे स्वार्थे णिजन्तस्य लुडि वृषम् उत अपि च
वीरान्पुत्रान्मा क्षिंसीः ॥ ७ ॥

शं वातः शऽ हि ते धृणिः शं ते भवत्त्विष्टकाः ।

शं ते भवत्त्वग्रयः पार्थिवास्तो मा त्वामिशूशुचन् ॥ ८ ॥

का° [२१.४.८.] शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां (10.) निदधाति मध्ये
तूष्णीमिति शं वात इति मन्त्रद्वयेन तानि मध्ये न्युत्तान्यस्थीनि यथाङ्गं कल्पयित्वा
यदस्थि यस्याङ्गस्य तेनास्या तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये
पादमात्रीमिष्टकां तूष्णीं निदधाति ॥ द्वे ऋचावनुष्टुब्जकृत्यौ विश्वदेवदेवते । हे
यजमान वातो वायुस्ते तव शं सुखद्वपो भवतु । हि पुनः धृणिः सूर्यकिरणः ते
तव शं सुखद्वपो भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिस्रस्तिष्ठः प्रक्षिप्तास्ते तव

शं सुखरूपा भवन्तु । अग्नयश्च ते शं भवन्तु । पार्थिवासः पृथिव्यां भवाश्चाग्नयः वा
त्वां माभिश्शूश्रूचन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः ।

अन्तरिक्षं शिवं तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः ॥ ९ ॥

दिशः [ते] तुभ्यं त्वदर्थं कल्पन्तां कृता भवन्तु आपो जलानि तुभ्यं शिवतमाः
कल्याणकारिण्यो भवन्तु सिन्धवः समुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमा-
काशं तुभ्यं शिवं कल्याणकारि भवतु सर्वाः दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् । आदरार्थं
कात्स्न्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९ ॥

अश्मन्वती रीयते सः संभ्रमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः ।

अत्र जह्नीमोऽशिवा येऽसंजिह्वान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ १० ॥

का° [२१.४.२१.] अध्याधिगह्वर्यश्मन्वतीरिति । गर्तान्मृदमानीय पूर्ववर्जदिग्भ्यः
कृष्ट्वा वा मृदमानीय तत् श्मशानं विप्रस्य मुखमितं क्षत्रस्योरोमितं वैश्यस्योरु-
मितं स्त्रिया भगमितं शूद्रस्य जानुमितं सर्वेषां वा जानुमितं मृदा कृत्वा शैवलैः कु-
शैश्च प्रह्वय्य तदक्षिणतो गर्तौ खात्वा क्षीरोदकाभ्यां सम्पूर्य श्मशानोत्तरे सप्त ग-
र्तान्खात्वा दक्षिणोत्तरान्जलेन सम्पूर्योत्तरगर्तेषु अर्धयुगलमानामात्यास्त्रीन्याषाणा-
न्प्रक्षिप्याश्मन्वतीरिति (11.) मन्त्रेण तद्गर्तोपरि गह्वर्यं ॥ विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप्
सुचीकदृष्टा । हे सखायः मित्राणि एषा अश्मन्वती पाषाणवती नदी रीयते ग-
ह्वर्यं री गतौ दिवादिः आत्मनेपदी अतो यूयं संभ्रमुत्तरणाय प्रयतध्वम् । उत्ति-
ष्ठत अभिमुखा भवत प्रतरत प्रकर्षेण तां नदीं तरत । किमिति यतोऽत्र प्रदेशे
ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राजसादयः असन् स्युः तान्वयं जह्नीमः परित्यजामः
तेषु त्यक्तेषु शिवान् सुखकरान्वाजानन्नविशेषान्वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

II. अपाघमप किल्बिषमप कृत्यामपो रपः ।

अपामार्गं त्वमस्मदपं दुःष्यश्च सुव ॥ ११ ॥

का° [२१.४.२२.] अपाघमित्यपामार्गेरपमृजतइति । ते अमात्या यज्ञोपवीति-

नो भूत्वाप उपस्पृश्य कृस्तगृहीतेरपामार्गैः स्वशरीरं शोधयन्ते अपामार्गवीजैरुद्ध-
 र्त्तयन्तीति केचित् ॥ लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् श्रुनःशेषदृष्टा दुःस्वप्ननाशनी । हे अ-
 पामार्ग त्वमस्मत् अस्मत्तः सकाशादघं मानसं पापमपसुव षू प्रेरणे अपगमयेत्य-
 र्थः । किल्विषं कीर्तिभेदकं कारिकं च पापमपसुव । कृत्यां परकृतमभिचारमप-
 सुव । अप उ रपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति [निरु° ४. २१.] यास्कः
 रपः पापं वाचिकं च अपसुव उ चार्थे । दुःस्वप्नम् (12.) दुष्टः स्वप्नो दुःस्वप्नः
 तत्र भवं दुःस्वप्नोत्थमसुखद्वयं फलं चास्मत्तोऽपसुव ॥ ११ ॥

सुमित्रिया न आप ओष° ॥ १२ ॥

का° [२१. ४. २३.] सुमित्रिया न इति स्नात्वाकृतवाससोऽनुत्पुङ्गमन्वारभ्यान-
 द्वाकृमित्युदयमित्यागच्छतीति । सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नात्वा नूतनवस्त्राणि परि-
 कृतवन्तोऽनद्वाकृमिति मन्त्रेण वृषपुङ्गमन्वारभ्य उदयं तमिति (13.) मन्त्रेण यज्ञ-
 मानामात्या ग्राममागच्छति यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नानमुक्तं तथापि सु-
 मित्रिया इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेषं परिषिञ्चतीति [का° ११. ५. १५.]
 द्वयं विधेयम् । दुर्मित्रिया - - द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासि-
 ञ्चेत्तेनैव तं पराभावयतीति [१३. ८. ४. ५.] श्रुतेः ॥ व्याख्याता [६. २२. २०. ११.] ॥ १२ ॥

अनद्वाकृमन्वारभामहे सौरभेयं स्वस्तये ।

स न इन्द्र-इव देवेभ्यो वल्लिः संतरणो भव ॥ १३ ॥

अनुष्टुप् अनडुदेवत्या उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ततः सर्वनाम्नोऽध्याहारेण
 सामर्थ्यम् वयं यमनद्वाकृमन्वारभामहे आलभामहे स्पृशामः किम्भूतं सौरभेयं सु-
 रभ्याः अपत्यम् स्त्रीभ्यो ळगिति [पा° ४. १. १२०.] ळक् । किमर्थं स्वस्तये अविना-
 शाय । हे अनडुन् स त्वं नोऽस्माकं संतरणः तारको दुःखनाशको भव । किं
 च त्वं वल्लिः देवानां वीर । तत्र दृष्टान्तः देवेभ्यः इन्द्र इव इन्द्रो यथा देवार्थं
 तारको भवति ॥ १३ ॥

उदयं तमसस्पृष्टि स्वः प° ॥ १४ ॥

उदयं तमिति (13.) ग्राममागच्छति । व्याख्याता [२०. २१.] ॥ १४ ॥

इ॒मं जी॒वेभ्यः॑ परि॒धिं द॑धामि॒ मे॒षां नु॑ गा॒दप॑रोऽ॒र्थमे॒तम् ।

श॒तं जी॒वन्तु॑ श॒रदः॑ पु॒त्र॒चीर॑त्त॒र्मृत्युं॑ द॑धतां॒ पर्व॑तेन ॥ १५ ॥

का° [२१.४.२४.] ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं जीवेभ्य इति । स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्यादालोष्टं मरुत्तरं मृत्खण्डमधुर्युरेव निदधाति ॥ मनुष्यदेवत्या त्रिष्टुप् संकसुकदृष्टा । जीवेभ्यः विद्यमानं जन्तुत्वर्थमिमं परिधिं मर्यादां दधामि स्थापयामि कथमिति चेत् एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षिप्रं वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् एतमर्थं (14.) पितृलोकगमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा गहृत् । एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु । किम्भूताः (15.) शरदः पुत्रचीः पुरु बद्ध अक्षतीति पुत्रच्यः दानाध्ययनयागानुकूलाः । किं च (16.) पर्वतेन लोष्टेनैव मृत्युमन्तर्दधताम् मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः ॥ १५ ॥

अ॒ग्न॒ऽआ॒यु॒षि॒ प॒व॒ ॥ १६ ॥

का° [२१.४.२५.] आज्ञनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान्परिधीन्यरिधाय वारणेन सुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न्यायुष्यायुष्मानग्न्येति । कज्जलादिना नेत्राञ्जनमाञ्जनम् तैलेन पादाञ्जनमभ्यञ्जनम् तद्वयं कृत्वा औपासनं कर्तुरावसथ्याग्निं दर्भैः परिस्तीर्य वारणावृक्षावयवांश्चतुरः परिधींश्चतुर्दिक्षु तूष्णीमेव परिधाय वारणेन सुवेणैकामाहुतिं जुहोति ऋद्धयेन । औपासनः प्रेतस्यैव तस्यैवाद्वारेण (17.) निरसनीयवादिति हरिस्वामिनः कर्तुरेवौपासने होमस्तस्यैकदेशनिरसनमिति कर्कादयः ॥ व्याख्याता [११.३८.] ॥ १६ ॥

आ॒यु॒ष्मान॒ग्ने॒ रु॒वि॒षा॒ वृ॒धा॒नो॒ घृ॒तप्र॑तीको॒ घृ॒तयो॑निरेधि ।

घृ॒तं पी॒त्वा मधु॑ चारु॒ गव्यं॑ पि॒तेव॑ पु॒त्रम॑भि॒रक्ष॑तादिमा॒न्स्वा॒ह्वा ॥ १७ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्रैखानसदृष्टा । हे अग्ने त्वमेवम्भूत एधि भव किम्भूतः आयुष्मान् चिरंजीवी । तथा रुविषा वृधानः वर्धतेऽसौ वृधानः बद्धलं हृन्द्सीति [पा° २.४.७३.] शानचि शपो लुक् । तथा घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं मुखं यस्य ।

घृतयोनिः घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य उत्तरवेद्याधारणाभिप्रायमेतत् । स त्वं ग-
व्यं गोसम्बन्धि घृतं पीत्वा इमान् जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष तुल्योस्तातङ्गाशि-
ष्यन्यतरस्यामिति [पा० ७.१.३५.] हेस्तातङ्गादेशः । तत्र दृष्टान्तः पिता पुत्रमिव
यथा पिता पुत्रं रक्षति । किम्भूतं घृतं मधु मधुरं चारु सुगन्धि स्वाहा सुद्धतम-
स्तु ॥ १७ ॥

परीमे गामनेषत पर्यग्निमकृषत ।

देवेष्वक्रत श्रवः क इमाँश्चादधर्षति ॥ १८ ॥

का० [२१.४.२६.] अथैषां परिदां वदन्ति परीमे गामनेषतेति । अध्वर्युर्गजमाना-
मात्यानां परिदाम् परिदा रक्षणम् तत्संज्ञं मल्लं वदति दाङ् पालने परिदीयते स-
मन्ताद्रक्ष्यतेऽनेनेति परिदाः रक्षणाः तम् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् भरद्वाजात्मजशिरि-
म्बिष्ठदृष्टा । इमे जीवाः गामनङ्गाहं पर्यनेषत परिणीतवन्तः अनडुत्पुहलभना-
भिप्रायम् नयतेर्लुङि तङि सिचि प्रथमबहुवचने वृषम् व्यवहृताश्चेति [पा० १.४.
८२.] परैर्व्यवधानं क्रियापदेन । इमे जीवाः अग्निं च पर्यकृषत परिकृतवन्तः य-
स्मिन्नग्रावेतत्कर्म कृतं तं परिजहुः अद्वारेणौपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायम् ।
इमे देवाः दीव्यन्ति कर्मसु दीप्यन्ते ते देवाः ऋत्विजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्ष-
णमक्रत कृतवन्तः अकृषतेति प्राप्ते सिचो लोपे अकृतेति वृषम् । अत एतैः कर्म-
भिः कृतकृत्यानिमान् जीवान् को नाम आदधर्षति आधर्षयितुं पराभवितुं शक्नु-
यात् अशक्यप्रतिक्रिया एते जाता इति भावः ॥ १८ ॥

क्रव्यादमग्निं प्रक्षिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवारुः ।

इहैवायमितरो ज्ञातवेदा देवेभ्यो हव्यं वरुतु प्रजानन् ॥ १९ ॥

का० [२१.४.२७.] अद्वारेणौपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति । आहुतिहोमान-
क्षरं यत्र हुतं तस्यौपासनस्यैकशेषं निरस्यति प्रेतस्यैवोपासन इति पक्षे सर्वमपि
निरस्यति ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् दमनदृष्टा । येन पुरुषो दक्ष्यते स क्रव्यात् तं
क्रव्यादमग्निमहं दूरम् अपुनरागमनाय प्रक्षिणोमि प्रेषयामि स प्रक्षितः क्रव्यादग्निः
यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु किम्भूतः रिप्रवारुः रिप्रमिति पापनाम

[निरु० ४.२१.] रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवारुः ॥ का० [२१.४.२८.] इहैवा-
यमिति जपति । यज्ञमानो जपति ॥ अयमितरः क्रव्यादादन्यो जातवेदाः जातप्र-
ज्ञानोऽग्निः इहैवास्मिन्नेव गृहे सद्ने देवेभ्योऽर्थाय क्वयं क्विः वहतु प्रापयतु
किं कुर्वन् प्रज्ञानन् स्वाधिकारं ज्ञानानः ॥ ॥ इति पितृमेधः समाप्तः । उपधाना-
सन्दीवृषभयवानजीर्णान् तदक्षिणात्वेन दद्यात् इहन्हेमाद्यपि दद्यात् ॥ ११ ॥

वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्य निहितान्पराके ।

मेदसः कुल्या उप ताल्लवत्तु सत्या एषामाशिषः संनमन्ताः स्वाहा ॥ २० ॥

जातवेदोदेवत्या त्रिष्टुप् । अस्या विनियोगः श्रौतसूत्रे नास्ति । गृह्यसूत्रेऽस्ति
तथा हि [पारस्करं ३.३.] मध्यमा गवा तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पि-
तृभ्य इति अस्यार्थः मध्यमाष्टका गोपशुना कार्या तस्या धेनोर्वपां जुहोति वह
वपामिति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात्स जातवेदाः तत्सम्बो-
धने हे जातवेदः पितृभ्योऽर्थाय त्वं वपां धेनुसम्बन्धिनीं चर्मविशेषत्वं वह प्रापय ।
पराके पराक्रान्ते द्वेऽपि यत्र यस्मिन्देशे निहितान् स्थापितानेनान्यितृन् (18.) त्वं
वेत्य ज्ञानासि तत्र वहेत्यर्थः । तस्याः वपायाः निःसृत्य मेदसः धातुविशेषस्य कु-
ल्याः नद्यः तान्यितृन्प्रति उपस्रवत्तु प्रसरत्तु । किं च एषां दातृणामाशिषः मनो-
रथाः सत्याः अवितायाः संनमन्तां प्रक्षीभवत्तु । स्वाहा सुद्धतमस्तु स्वाहेति ऋ-
ग्भिन्नं यजुः ॥ २० ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यहा नः शर्म सप्रथाः ॥

अयं नः शोशुचद्धम् ॥ २१ ॥

पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुर्त्ता । अस्या अपि श्रौते विनियो-
गो नास्ति स्मार्ते सस्तरारोहणे शयने (19.) विनियोगः तथा हि [पारस्करं ३.२.]
स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्तीति ॥ हे पृथिवि त्वं
नोऽस्माकं स्योना सुखरूपा भव । किम्भूता त्वम् अनृक्षरा ऋक्षरः कण्टकः ऋक्षतेः
कण्टकः कत्तपो वां कण्टतेर्वा कृत्ततेर्वा स्यादतिकर्मण इति [निरु० १.३२.] यास्कः
तद्वरुणं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् न सति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां

सा अनृत्तरा । तथा निवेशनी निविशति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रति-
ष्ठाना करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३.३.११७.] ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः
विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किं च नोऽस्मभ्यं शर्म श-
रणां यद् देहि ॥ अतः परं यजुः तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे सम्बन्धिमरणानिमित्ते स्ना-
ने जलापनोदने तथा हि [पारस्करं ३.१०.] सव्यस्यानामिकया अपनोद्याप नः शो-
शुचदधमिति । इदं जलं नोऽस्माकमधं पापमपशोशुचत् अपशोचयतु दहतु ॥२१॥

अस्मात्त्वमधि ज्ञातोऽसि त्वयं ज्ञायतां पुनः ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥२२॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥ ॥

का० [२५.७.३७.] आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधि
ज्ञातोऽसीति । साग्निकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाहात्पूर्वमाज्याहुतिं (20.) पुत्रादिर्जु-
होति ॥ अग्निदेवत्या गायत्री अनिरुक्ता । हे अग्ने त्वमस्मात् यजमानात् आधान-
काले अधिज्ञातोऽसि (21.) उत्पन्नोऽसि अतोऽयं यजमानः पुनः त्वत् तत्तः ज्ञाय-
तामुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामवचनः (22.) तथा हि देवदत्तः स्वर्गाय
लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं ततो ज्ञायतां तदंश्य एव भवविति भावः । स्वाहा
सुद्धतमस्तु ॥२२॥ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । पञ्चत्रिंशोऽयमध्यायः पितृमेधाभिधो
ऽगमत् ॥३५॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ।

I. ॥ ३१. १-५ [विरात्] - १६ ॥ १-१६ ॥ ॥

II. ॥ ३१. १७-२२ [पत्न्याऽअहो] ॥ १७-२२ ॥ ॥

III. ॥ ३२. १ [तदापस्तत्प्रज्ञा] ॥ २३ ॥ २ ॥ २४ ॥ ३ - 'गर्भ' इत्येषः ॥ २५ ॥

४ । यस्मान्न ज्ञात इत्येषः ॥ २६ ॥ ८ [एकनीलम्] - १६ ॥ २७-३५ ॥ ॥

IV. ॥ ३५. १-४ ॥ ३६-३९ ॥ ५. ६ - 'म्यसौ' ॥ ४० ॥ ७-१३ [भामहे स्व-

स्तये । -] - १७ [चारुं गव्यम् K.] - १८ [मर्षत K. मर्षत J.] - १९ [द्वृतं K.] - २० [माशिषः सत्तु कामाः स्वाहा] - २२ । अयं नः शोशुचदधम् ॥ ४१-५६ ॥ [२३. ३२ ॥ ५७ ॥ ३६. १७ - वनस्पतयः शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः ॥ ५८ ॥] ॥ चतुरनुवाकेषु षट्पञ्चाशत् (23.) ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

I. ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामं प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये ।
वागोज्ञः सहोज्ञो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ पञ्चाध्यायी आथर्वणेन दधीचा दृष्टा दध्यङ् रु वाऽआथ-
र्वणा एतत् शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकारेति [१४. १. १. २०.] श्रुतेः । उग्रश्रेत्याग्निको
मन्त्रः [३१. ७. १७. ८६.] अग्निं हृदयेनेत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्रमेधिकम् [३१. ८-
१३.] तद्वयं वर्जयित्वा ॥ का° [अनुक्रमणायाम्] शान्तिकरणमाद्यन्तयोः । ऋचं वा-
चमित्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्यम् स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्यायस्य
(1.) दर्शनात् ॥ अथ मन्त्रार्थः । पञ्च यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋचमृग्यूपां वाच-
महं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं व्रजामि । यजुः यजून्वपं मनः प्रविशामि । प्राणं प्रा-
णान्नपं सामं प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादियरूपां सप्तदशा-
वयवोपलक्षणम् सप्तदशावयवं प्रज्ञापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः त्रयीविद्यां लिङ्गश-
रीरं च प्रपन्नं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः ॥ तथा वागिन्द्रियमोज्ञो मानसं ब-
लं धार्ढ्यम् पुनरोज्ञोग्ररूपाहारीरं च बलम् प्राणापानौ उक्तासनिश्चासवायू च ए-
ते सह एकीभूताः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्मान्न रुन्तीति भावः
॥ १ ॥

यन्मे हिंरं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातितृष्णं बृहस्पतिर्मे तदधातु ।

शं नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः ॥ २ ॥

बृहस्पतिदेवत्या पङ्क्तिः । मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् हिंरमवखण्डनं
ज्ञातम् प्रवर्ग्याचरणेन (2.) । हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् हिंरं ज्ञातम् । मनसो वा यत्

अतितृणमतिहिंसितम् । प्रवर्ग्याचरणेन यत् चतुर्बुद्धिमनसां व्याकुलत्वं ज्ञातम्
बृहस्पतिर्देवगुरुः मे मम तत् हिंमतितृष्णं च दधातु संदधातु हिंमं निवर्तयतु ।
भुवनस्य भूतज्ञातस्य यः पतिरधिपतिः प्रवर्ग्यद्वपो यज्ञः स नोऽस्माकं शं सुखद्व-
पो भवतु । बृहस्पतिना हिंदापाकरणात्प्रवर्ग्यः कल्याणद्वपोऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

a. भूर्भुवः स्वः । b. तत्संवितुर्वरेण्यं भर्गो दे० ॥ ३ ॥

कया नश्चित्र आभुवद् ॥ ४ ॥ कस्त्वा सत्यो म० ॥ ५ ॥

अभी षु णः स० - - स्यूतिभिः ॥ ६ ॥

भूर्भुवः स्वः त्रीणि यज्ञंषि । तत्संवितुः कया नः कस्त्वा अभी षु णः एताश्च-
तस्र ऋचो व्याख्याताः [३. ३५. २७. ३१-४१.] । अभी षु ण इत्यस्यामृचि शतं भ-
वास्यूतिभिरिति बहुवचनम् पूर्वमूतयऽइत्येव पाठः ऊतिभिः अवनैर्हेतुभिः शत-
मसंख्यद्वपो भवसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आभर ॥ ७ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री अनिरुक्तेन्द्रपदहीना । आद्यपादे व्यूहद्वयम् । हे वृषन्
वर्षतीति वृषा हे सेक्तः इन्द्र वासवो वृत्रहा वृषेत्यभिधानम् [अमर० १. १. ४२.]
कया ऊत्या केन तर्पणेन रुविर्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि मदि-
स्तु स्वपने (३.) ज्ञात्रे मदे मोदे स्तुतौ गतौ लट् । कया च ऊत्या तृत्या स्तो-
तृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यज्ञमानेभ्यः आभर आहृर आहृरसि धनं दातुमिति शेषः त-
द्वयेन तथा वयं कुर्म इति भावः । आभरेति लउर्थे लोट् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शं नोऽस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ८ ॥

द्विपदा विराट् इन्द्रदेवत्या । विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् कथ्यते । विश्वस्य
सर्वस्य जगतः इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्द्रः परमेश्वरः महावीरः आदित्यो
वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे विभक्तिव्यत्ययः द्विपदा पु-
त्रादीनां शं सुखद्वपोऽस्तु चतुष्पदे चतुःपदां गवादीनां च शं सुखद्वपोऽस्तु ॥ ८ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विलुङ्गुरुक्रमः ॥१॥

दे अनुष्टुभौ मित्रवरुणादयो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखद्वपो भवतु महावीरप्रसादात् मेघ्यति भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः । वरुणः शं सुखद्वपो भवतु वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्यमा नोऽस्माकं शं भवतु इयर्ति गह्वति भक्तं प्रतीत्यर्यमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुह्यः शं भवतु बृहतां वेदानां पतिः पालकः । ऊर्ध्विस्तीर्णः क्रमः पादन्यासो यस्य स विलुङ्गः नोऽस्माकं शं भवतु वेवेष्टि व्याप्नोतीति विलुङ्गः ॥१॥

शं नो वातः पवताः शं नस्तपतु सूर्यः ।

शं नः कनिक्रददेवः पर्जन्योऽभिवर्षतु ॥१०॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वृताम् पव गतौ लोह् । सुवति जनान्स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखद्वपोऽदहनो भेषजद्वपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपर्ति पूरयति जनमिति पर्जन्यः परोऽम्भः पुरो (4.) जन्यतेऽनेन वा पर्जन्यौ रसदब्देन्द्राविति (5.) अभिधानम् [अमर° ३.३. १५१.] पर्जन्यः पर्जन्येशो (6.) देवः नोऽस्माकं शं सुखरं काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु कीदृशः कनिक्रदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दाधतिर्दधतीत्यादिना [पा° ७.४. ६५.] यङ्लुगन्तो निपातः ॥१०॥

a. अहानि शं भवन्तु नः शः रात्रीः प्रतिधीयताम् ।

b. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातृव्या ।

शं न इन्द्रापूषणा (7.) वाजसातौ शमिन्द्रासोमौ सुविताय शं योः ॥११॥

द्विपदा गायत्री अहानि रात्रयश्च देवताः । अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखद्वपाणि भवन्तु रात्रीः शं सुखद्वपाः अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिधातु महावीर इति शेषः कर्तरि यक् ह्यन्तः ॥ शं न इन्द्राग्नी । त्रिष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखद्वपो भवताम् । रातं दत्तं कृत्वा ययोस्तौ रातृव्यौ कृविस्तृप्तौ इन्द्रावरु-

णौ नः शं भवताम् । वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमित्तभूते इन्द्रापूष-
णा इन्द्रपूषसंज्ञौ देवौ नोऽस्माकं सुखद्वयौ भवताम् । इन्द्रासोमा इन्द्रसोमौ दे-
वौ शं सुखद्वयौ भवताम् । किमर्थम् सुविताय सुष्टु इतं सुवितम् साधुगमनाय
साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । योः यवनाय (४.) पृथक्करणाय
च भयानाम् रोगं भयं च निवर्त्य सुखद्वयौ भवतामित्यर्थः । देवताद्वन्द्वे चेति
[पा० ६.३.२६.] सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

शं नो देवीरुभिष्टयः आपो भवन्तु पीतये । शं योरुभिस्त्रवन्तु नः ॥ १२ ॥

अब्देवत्या गायत्री । देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो नोऽस्माकमभिष्टये अभि-
षेकायाभीष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखद्वयौ भवन्तु अस्माकं स्नाने पाने
चापः सुखयित्र्यो भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्करणं
च अभिस्त्रवन्तु नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवा - - सप्रथाः ॥ १३ ॥ आपो हि ष्ठा मं ॥ १४ ॥

यो वः शिवतं ॥ १५ ॥ तस्माऽअरं गं ॥ १६ ॥

स्योना पृथिवि । व्याख्याता [३५.२१.] ॥ आपो हि ष्ठा । तृचो व्याख्यातः
[११.५०-५२.] ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

II. द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ।

वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव
शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥ १७ ॥

यजूंषि संदृशि जीव्यासमित्यन्तानि [कं ११.] । एकाधिका शङ्करी (९.) । द्यौः
भूलोकद्वया या शान्तिः अन्तरिक्षद्वया च या शान्तिः पृथिवी भूलोकद्वया या शा-
न्तिः आपो जलद्वया या शान्तिः ओषधयः ओषधिद्वया या शान्तिः वनस्पतयः वृ-
क्षद्वया या शान्तिः विश्वे देवाः सर्वदेवद्वया या शान्तिः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा
तद्वया या शान्तिः सर्वं सर्वज्ञगद्वया या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वद्वयतः
शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एधि अस्तु पुरुषव्यत्यमः । महावीरप्रसादात्सर्वं

शान्तित्रूपं मां प्रत्यस्वित्यर्थः । यद्वा गौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा दिव्यन्तरिजे पृथिव्यामप्स्वोषधिषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु (10.) ब्रह्मणि सर्वस्मिं-
श्च या शान्तिः सा मां प्रत्यस्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

दृते (11.) दृढं मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षताम् ।
मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षाम-
हे ॥ १८ ॥

दृते दृ विदारे विदीर्णे जराजर्जरितिऽपि शरीरे हे महावीर मा मां वं दृढं दृढीकुरु यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि मां दृढं अहिं कर्म कुरु यद्वा समुषिरत्वात् सेतृत्वाच्च दृतिशब्देन महावीरः हे दृते (12.) महावीर मां दृढं दृढीकुरु । कथं दार्ढ्यं तदाह सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षतां स-
म्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किं च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्रचक्षुः शान्तं भवति मित्रः कं च न हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति एवं परस्पराद्रोक्षेण सर्वानहंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

दृते दृढं मा । ज्योक्ते संदृशि जीव्यासं ज्योक्ते संदृशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥

हे दृते वीर मां दृढं आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ते तव संदृशि सं-
दर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवेयम् जीवेराशीर्लिङि रूपम् । ज्योगिति नि-
पातश्चिरार्थः । पुनरुक्तिरादरार्था ते संदृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

नमस्ते हरसे शोचि° ॥ २० ॥

व्याख्याता [१७. ११.] ॥ २० ॥

नमस्तेऽस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयिन्ने ।

नमस्ते भगवन्नस्तु यतः स्वः समीक्षसे ॥ २१ ॥

हे अनुष्टुभौ विद्युत्स्तनयितुन्नपभगवद्देवते । हे भगवन् महावीर विद्युते
विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनयिन्ने स्तनयितुर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमो

ऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गतुं त्वं समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु
॥ २१ ॥

यतो-यतः समीहसे (13.) ततो नोऽग्रभयं कुरु ।

शं नः कुरु प्रजाभ्योऽग्रभयं नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥

हे महावीर यतो-यतः यस्माद्यस्मादुच्चरितात्वं समीहसे अस्मास्वपकर्तुं चेष्टसे
ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किं च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु नोऽस्मा-
कं पशुभ्यः चाभयं भीत्यभावं कुरु ॥ २२ ॥

सुमित्रिया न आप ओषं ॥ २३ ॥

यनुः । व्याख्यातम् [६. २२.] ॥ २३ ॥

तच्चनुर्देवहितं पुरस्तादुक्कमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः श-
तं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं
भूयश्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥

सूर्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप् । एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् चनुः
जगतां नेत्रभूतमादित्यत्रपं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च
लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३. ४. १७.] इकारलोपः । कीदृशं तत् देवहितं देवैर्हि-
तं स्थापितम् यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्लं पापासंसृष्टं शोचिष्मद्वा । तस्य
प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याकृतचनुरिन्द्रिया
भवेम प्रार्थनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम अपराधीनजी-
वना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रब्रवाम
अस्खलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरदः अदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कु-
र्याम । शतात् शरदः शतवर्षीपर्यपि भूयश्च बहुकालम् पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरुहः । अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्त्रिंशोऽयं
प्रकाशितः ॥ ३६ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१ [सहजो] - ५ [दुल्हा] - ११ [रात्रिः] - १६ ॥ १-१६ ॥ १७ - - वनस्प-
तयः शान्तिः शान्तिरिव शान्तिः ॥ १७ ॥ १८-२४ - अणुयाम शरदः श-
तम् ॥ १८-२४ ॥ ॥ अनुवाके चतुर्विंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥

I. a. देवस्य वा सवितुः प्रस° । b. आददे नारिरसि ॥ १ ॥

युज्जते मन उत यु° ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) । का° [२६. १. ३.] देवस्य त्वत्यध्रिमादायौदुम्बरीं वैक-
ङ्कतीं वारनिमात्रीं सव्यं कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युज्जतइति । उदुम्बरत-
वृत्त्यां विकङ्कततवृत्त्यां वा रुस्तप्रमाणामध्रिं देवस्य वा नारिरसीति मन्त्रेणादाय
वामरुस्ते तां कृत्वा दक्षिणरुस्तेन स्पृष्ट्वा युज्जते मन इति मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥
देवस्य वा । अध्रिदेवत्यं यनुः । हे (2.) अथे सवितुर्देवस्याज्ञायां स्थितोऽश्विनो-
र्वाङ्म्यां पूजां रुस्ताभ्यां तामाददे गृह्णामि त्वं च नारिरसि स्त्रीनाम्नी भवसि ॥
युज्जते मनः । व्याख्याता [५. १४.] ॥ १ ॥ २ ॥

a. देवी गावापृथिवी मखस्य वामग्य शिरा राध्यासं देवयज्ञेन पृथिव्याः ।

b. मखाय वा मखस्य वा शीर्षे ॥ ३ ॥

गावापृथिवीदेवतं यनुः ब्राह्मी गायत्री ॥ का° [२६. १. ४.] मृदमादत्ते पिण्ड-
वदेवी गावापृथिवी इति । अध्र्युर्देवीति मन्त्रेण विधानं (4.) मृत्पिण्डमादत्ते
पिण्डवदिति (5.) पाणिभ्यां गृह्णाति दक्षिणः (6.) साधिरिति लभ्यतइति सू-
त्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु हे देवी देव्यौ दीप्यमाने गावापृथिवी गावापृथिव्यौ अ-
स्मिन्दिने पृथिव्याः देवयज्ञे देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयज्ञस्थाने मखस्य यज्ञ-
स्य शिरा राध्यासं साधयेयम् राध साध संसिद्धौ । महावीरो यज्ञशिरः । किं कृत्वा
वां युवां गावापृथिव्यौ आदयेति शेषः दिवोऽंशं जलं पृथिव्यंशं मृदमादयेत्यर्थः ।
एवं गावापृथिव्यौ प्रार्थ्य मृदमारु मखाय हे मृत् यज्ञाय त्वां गृह्णामि । एवं सा-

मान्येनोक्ता विशेषमाह मावस्य यज्ञस्य शीर्णे शिरो महावीराय तां गृह्णामीति शेषः । ते मृत्पिण्डमुत्तरस्थापिते कृत्वाग्निने निदध्यात् ॥३॥

a. दे॒व्यो व॒स्यो भू॒तस्य॑ प्रथ॒मज्ञा॑ मा॒वस्य॑ वो॒ऽग्न शि॒रो रा॒ध्यासं॑ दे॒वय॒ज्ञने॑ पृथि॒व्याः । b. मा॒वाय॑ वा मा॒वस्य॑ वा शी॒र्णे ॥४॥

का० [२६.१.५.६.] उत्तरतो दे॒व्यो व॒स्य इति॑ वल्मीकवपाम् । उपदीकृतो मृ॒त्संचयो॑ वल्मीकस्तस्य॒ वपेव॑ वपा तां मध्यस्थं लो॒ष्टमा॒दाय॑ कृत्वाग्निने मृत्पिण्डा॒दुत्तरे॑ तृ॒णो नि॒दध्या॑दिति सूत्रार्थः ॥ वल्मीकवपादेवता आर्षी पङ्क्तिः । हे दे॒व्यो दी॒प्यमा॒नाः व॒स्यः उप॒जिह्विकाः॑ वो गु॒प्माना॑दाय पृथि॒व्याः दे॒वय॒ज्ञने॑ मा॒वस्य॑ शि॒रो म॒हावी॒रम॒ग्न रा॒ध्यासं॑ सम्पादेयम् । मा॒वाय॑ तामा॒दे मा॒वस्य॑ शी॒र्णे तामा॒दे इति॑ व्याख्यातम् । किम्भृता व॒स्यः भू॒तस्य॑ प्राणि॒जातस्य॑ प्रथ॒मज्ञाः प्रथ॒मा॒त्प॒न्नाः पृथि॒वी जन्त॑रुनां प्रथ॒मज्ञा॑ तत्सम्बन्धात् व॒स्यो॒ऽपि प्रथ॒मज्ञा॑ उच्यन्ते ॥४॥

a. इ॒त्यग्रे॑ आसीन्मा॒वस्य॑ (७.) ते॒ऽग्न शि॒रो रा॒ध्यासं॑ दे० पृ० ।

b. मा॒वाय॑ वा मा॒वस्य॑ वा शी॒र्णे ॥५॥

का० [२६.१.७.] इ॒त्यग्रे॑ इति वराहविरुतम् । वराहोत्त्वातमृदमादाय तू॒णो कृ॒त्वाग्निने॑ वल्मीकवपा॒न्तरे॑ नि॒दध्या॑दिति सूत्रार्थः ॥ वराहविरुतमृदेवतं यनुः ब्रा॒ह्मी गा॒यत्री । हे पृथि॒वि भव॑ती अग्रे आदौ वराहोद्वरणसमये इ॒यती॑ प्रादि॒शमा॒त्राभि॒नये॑न प्रदर्श॒यति॑ हतप्रमाणा आसीत् इ॒यती॑ ह वा॒ऽइ॒यमग्रे॑ पृथि॒व्यासं॑ प्रादि॒शमा॒त्रीत्या॒दि वरा॒ह उ॒ज्जघा॑नेति श्रुतिः [१४.१.२.१२.] । ते इति द्वितीयार्थे प॒क्षी तां॑ तामा॒दाय॑ पृथि॒व्याः दे॒वय॒ज्ञने॑ऽग्न मा॒वस्य॑ शि॒रो रा॒ध्यासं॑ । मा॒वाये॑ति व्या॒ख्यातम् ॥५॥

a. इ॒न्द्रस्यौ॒ज्ञं स्य॑ मा॒वस्य॑ वो॒ऽग्न शि॒रो रा॒ध्यासं॑ दे॒वय॒ज्ञने॑ पृथि॒व्याः ।

b. मा॒वाय॑ वा मा॒वस्य॑ वा शी॒र्णे मा॒वाय॑ वा मा॒वस्य॑ वा शी॒र्णे मा॒वाय॑ वा मा॒वस्य॑ वा शी॒र्णे ॥६॥

का० [२६.१.८.] इ॒न्द्रस्यौ॒ज्ञः स्येति॑ पू॒तीका॒न् । पू॒तीका॒न् रोहि॑षतृ॒णान्या॑दाय

तूलीं कृत्वाजिने वराहविहृतोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ आदारदेवत्यम् ऋक्त्रि-
 दुप् । हे पूतोका गूयमिन्द्रस्य ओजः तेजोवृषाः स्थ भवथ वो युष्मानादाय पृथि-
 व्याः देवयजने अद्य मखस्य शिरो राध्यासम् मखाय वो गृह्णामि मखस्य शीर्ले
 महावीराय च गृह्णामीत्युक्तम् ॥ का° [२६. १. १.] मखायेति पयः । पय आदाय तू-
 लीं कृत्वाजिने पूतोकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ पयोदेवत्यम् । हे पयः मखाय
 मखशीर्ले वां गृह्णामि ॥ तूलीं गवेधुका अपि ग्राह्याः ॥ का° [२६. १. ११.] सम्भृ-
 तानभिमृशति मखायेति । सम्भृतान्सम्भारान्करेण (८) स्पृशेदित्यर्थः ॥ सम्भारदे-
 वत्यम् । हे सम्भाराः मखाय तहीर्ले च वः स्पृशामि ॥ ६ ॥

a. प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र दे° ॥

b. मखाय वा मखस्य वा शीर्ले मखाय वा मखस्य वा शीर्ले मखाय वा
 मखस्य वा शीर्ले ॥ ७ ॥

का° [२६. १. १२.] कृत्वाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गहति प्रैतु ब्रह्मणस्प-
 तिरिति । अर्धयुप्रतिप्रस्थात्रादयः कृत्वाजिनं समन्तादादाय प्रैविति जपन्तोऽन्तःपा-
 त्याडुत्तरे परिवृतं प्रति गहति । पञ्चारन्निमितः समचतुरस्रः प्राग्द्वारः सिकतोप-
 कीर्णः पूर्वमेव कृतः सप्तभूसंस्कारसंस्कृतशहादितप्रदेशः परिवृत उच्यते । इति सू-
 त्रार्थः ॥ बृहती । व्याख्याता [३३. ८१.] ॥ का° [२६. १. १३. १४.] परिवृते निदधा-
 ति सम्भारानुद्धतावोद्धिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति । अर्धयुः कृत्वाजिन-
 स्थानैव सम्भारान्यरिवृते निदधाति कीदृशे उद्धतावोद्धिते उल्लिखितजलसिक्ते
 एतत्संस्कारद्वयं पञ्चाधिकम् सिकतायुक्ते प्राग्द्वारे चेति सूत्रार्थः ॥ हे सम्भारा म-
 खाय युष्मान्निदधामि ॥ का° [२६. १. १५.] सम्भारैः सःसृजति मखायेति । गवेधु-
 काजापयसी पृथक्कृत्य वल्मीकवपादित्रिसम्भारैर्मृत्पिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः ॥ हे
 सम्भारा युष्मान्मखाय मृत्पिण्डेन संसृजामि ॥ का° [२६. १. १६.] मृदमादाय मखा-
 येति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्धमासेचनवत्तं मेखलावत्तं मध्यसंगृहीतमूर्धं
 मेखलायास्वङ्गुलम् । महावीरपर्याप्तं तूलीं मृत्पिण्डमादाय मन्त्रेण महावीरं
 करोति कीदृशम् प्रादेशोच्चं (९) गर्तवत्तं मेखलायुतं मध्ये संकुचितं मेखलो-

परि अङ्गुलोश्चमिति सूत्रार्थः ॥ हे महावीर मखाय तहीर्त्ते त्वां करोमि ॥ ७ ॥

मखाय शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्त्ते । मखाय शिरोऽसि ।
मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्त्ते । मखाय शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य
त्वा शीर्त्ते ।

मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्त्ते । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्त्ते । मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्त्ते ॥ ८ ॥

का° [२६. १. १७.] निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति । निष्पन्नं महावीरं
वामकरस्य दक्षिणेन स्पृशतीत्यर्थः ॥ हे महावीर त्वं मखस्य शिरो मूर्धासि भव-
सि ॥ का° [२६. १. १९.] एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् । इतरौ द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमे-
वमेव करोति अभिमृशति चेत्यर्थः ॥ मखाय द्वितीयं महावीरं करोमि मखस्य
निष्पन्नं स्पृशामि मखाय तृतीयं महावीरं करोमि मखस्येति निष्पन्नं स्पृशति ।
मखस्य शिरोऽसि मखाय त्वा मखस्य शीर्त्ते (10.) त्वामभिमृशामि ॥ का° [२६. १.
२२.] गवेधुकाभिः श्लक्ष्णायति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । गवेधुकाभिः महावीरान् घर्ष-
णेन (11.) मृदूकरोति मखायेति प्रतिमन्त्रमेकैकम् ॥ मखाय मखस्य शीर्त्ते च
त्वां गवेधुकाभिः श्लक्ष्णायामि । एवमग्रिमौ मन्त्रौ ॥ ८ ॥

a. अश्वस्य त्वा वृक्षः शक्रा धूपयामि देवयजने पृथिव्याः । b. मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्त्ते । c. d = a. b. । e. f = a. b. । g. मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्त्ते । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्त्ते । मखाय त्वा मख-
स्य त्वा शीर्त्ते ॥ ९ ॥

का° [२६. १. २३.] अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्येति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्निदीप्तेना-
श्वपुरीषेण त्रिभिर्मल्लैस्त्रिन्महावीरान्धूपयेत् एकैकधूपने सप्तसप्ताश्वशकृन्ति गृह्णाति
(12.) ॥ हे महावीर पृथिव्याः देवयजने मखाय मखस्य शीर्त्ते च वृक्षः सेतुरश्व-
स्य शक्रा शकृता पुरीषेण त्वा त्वां धूपयामि पदन्न इति सूत्रेण [पा° ६. १. ६३.]
शकृद्ब्रह्मस्य शक्रादेशः । एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत् ॥ का° [२६. १. २४.]

प्रदहन् च मखायेति प्रतिमन्त्रम् । मखायेति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरानुखावत् श्र-
पयेत् पिन्वनरौहिणैः सहेत्यर्थः ॥ मखाय मखस्य शीर्क्षे वा तां निर्दहामि । ए-
वमितरौ ॥ १ ॥

a. ऋजवे वा । b. साधवे वा । c. सुक्षित्ये वा ।

d. मखाय वा मखस्य वा शीर्क्षे मखाय वा मखस्य वा शीर्क्षे मखाय वा
मखस्य वा शीर्क्षे ॥ १० ॥

का° [२६.१.२५.] पञ्चानुद्धृत्यृजवे वेति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चान्महावीरानापा-
कादिवोद्धरति (13.) त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः ॥ ऋजवे । असौ लोक ऋजुः तत्र सत्यमेव
न तु कौटिल्यम् सत्यमादित्यः हे महावीर ऋजवे सत्यायादित्याय वा त्वामुद्ध-
पामीति शेषः तथा च श्रुतिः [१४.१.२.२२.] स उद्धपत्यृजवे वेत्यसौ वै लोक
ऋजुः सत्यः कृजुः सत्यमेष य एष तपत्येष उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणा-
ति तस्मादाह ऋजवे वेति ॥ अथ द्वितीयम् साधवे वा । साधवे वायवेऽर्थाय वायु-
प्रोत्ये त्वामुद्धपामि तथा च श्रुतिः [१४.१.२.२३.] साधवे वेत्ययः साधुर्योऽयं प-
वतः एष ह्येमां लोकांस्त्रिद्वोऽनुपवतः एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
णाति तस्मादाह साधवे वेति ॥ अथ तृतीयम् सुक्षित्ये वा । सुतरां क्षियन्ति नि-
वसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षितिर्भूमिः तथा च श्रुतिः [१४.१.२.२४.] सुक्षि-
त्ये वेत्ययं वै लोकः सुक्षितिर्स्मिन्द् (14.) लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथो
ऽग्निर्वै सुक्षितिर्ग्निर्येवास्मिं लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्येष उ तृतीयः प्रवर्ग्य-
स्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्ये वेति ॥ का° [२६.१.२६.] अज्ञापयसाव-
सिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । अज्ञादुग्धेन त्रीन्महावीरांस्त्रिभिः तुल्यमन्त्रैः सि-
ञ्चतीत्यर्थः ॥ मखाय मखशीर्क्षे चाज्ञापयसा तां सिञ्चामीत्यर्थः ॥ १० ॥ इति महा-
वीरसम्भरणं समाप्तम् ॥ ॥

II. a. यमाय वा । b. मखाय वा । c. सूर्यस्य वा तपसे ।

d. देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु । e. पृथिव्याः सःस्पृशस्याहि ।

f. अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ ११ ॥

का° [२६. २. १३.] ब्रह्मानुज्ञातो यमाय वेति महावीरं प्रोक्षति । प्रचरेति ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वरूपविश्य यमाय वेति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञंषि । यमयति नियहति सर्वमिति यम आदित्यस्तत्प्रीत्यै वा त्वां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. ४.] स प्रोक्षति यमाय वेत्येष वै यमो य एष तपत्येष ह्रीद७ सर्वं यमयत्येतेनेद७ सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमाय वेति ॥ मखाय वा । मखो यज्ञः प्रवर्ग्यः सूर्य-
वृषस्तस्मै त्वां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. ५.] एष वै मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय वेति ॥ सूर्यस्य वा तपसे । तपतीति तपस्तेजः सूर्यतेजोवृषाय प्रवर्ग्याय त्वां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. ६.] एष वै सूर्यो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेवमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य वा तपसऽइति ॥ का° [२६. २. २०.] अञ्जतीत्युच्यमाने देवस्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं संस्कृत्य । होत्रा अञ्जति यं प्रथयतीति मन्त्रे पठमानेऽध्वरुराज्यं विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं मन्त्रेणानक्ति ॥ सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेण सर्वजगद्रूपेणाज्येन हे महावीर त्वामनक्तुं त्विम्पतु मध्वेति नुमभावः आगमस्यानित्यत्वात् तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. १३.] सर्वं वाऽइदं मधु यदिदं किं च तदेनमनेन सर्वेण समनक्तीति ॥ का° [२६. २. २१.] रजतशतमानं खरऽउपगूहति पृथिव्याः स७स्पृश इति । रजतस्य शतमानं शतरक्तिकामितं रजतं खरे सिकतान्तरूपगूहतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या गायत्री रजतदेवत्या । संस्पृशति उपद्रवार्थं स्पर्शं करोति संस्पृक् रक्षसः खिबन्तम् पृथिव्याः सम्बन्धिनः संस्पृशः रक्षसात् महावीरं हे रजत त्वं पाहि रक्ष । देवा रक्षसेभ्यो भीताः सतो यज्ञरक्षार्थमग्नेरपत्यं रजतं रक्षसां घाताय खरे निदधुः अथ च पृथिवी महावीरपाकेऽग्नेर्भीति ततोऽसौ मा दक्षतामिति रजतं खरेऽन्तर्हितमिति श्रुतौ कथा तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. १४.] देवा अविभयुर्यद्वै न इममधस्ताद्रक्षाऽसि नाष्ट्रा न हन्त्युरित्यग्नेर्वाऽएतदेतो यद्विरणं नाष्ट्राणा७ रक्षसामपहृत्याऽइति तथा [१४. १. ३. १४.] अथो पृथिव्यु ह वाऽएतस्माद्विभयां चकार यद्वै मायं तप्तः शुश्रुचानो न

ह्रि॒स्यादिति तदे॒वास्याऽऽतदन्तर्दधाति रजतमिति ॥ का० [२६. ३. ३. ४.] स॒सीद-
स्वेत्यु॒च्यमाने मुञ्जप्रल॒वान्दिगुणानादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति तेषु म॒हावीरमा-
ज्यवन्तमर्चि॑रसीति । क॒त्रा संसीदस्वेति [११. ३७.] प॒थ्यमानेऽध्वर्युर्दिगुणि॒तान्मुञ्ज-
खण्डान्गार्हपत्ये प्रदीप्य खरे चतुर्दि॒क्षु कृत्वा तेषु मुञ्जेषु संस्कृताज्यपूर्णं प्रचर-
णीयं म॒हावीरं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ यजुस्त्रिष्टुप् धर्मदे॒वत्या । हे म॒हावीर त्व-
मर्चिश्चन्द्रकान्ति॒त्रयोऽसि शोचि॑रग्नि॒तेजोऽत्रयोऽसि तपः सूर्य॑तप॒त्रयोऽसि एष वै
धर्मो य एष तपति सर्वं वाऽऽत॒देष तदेतमे॒वैतत्प्रीणा॑तीति श्रुतेः [१४. १. ३. १७.]
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चन्द्रमसि यच्चा॒ग्नी तत्तेजो विद्धि मामक-
मिति स्मृतेश्च [भगवद्गीता० १५. १२.] ॥ ११ ॥

- अनाधृष्टा पुरस्ताद्ग्रे॒राधिपत्येऽत्रायु॑र्मे दाः ।
- पुत्रवती दक्षिणात् इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः ।
- सुषदा पश्चाद्दे॒वस्य सवि॑तुराधिपत्ये चक्षु॑र्मे दाः ।
- आश्रुतिरुत्तरतो धा॒तुराधिपत्ये रा॒यस्योषं मे दाः ।
- विधृतिरुपरि॑ष्टाद्भू॒स्पते॑राधिपत्येऽत्रोजो॑ मे दाः ।
- विश्वाभ्यो मा ना॒ष्ट्राभ्य॑स्याहि । g. मनो॒रश्ना॑सि ॥ १२ ॥

का० [२६. ३. ५.] अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधि धारयन्तम् । म॒हावीरोप-
र्यङ्गु॒ष्ठाङ्गुलि॑देशं धरन्तं यजमानमध्वर्युर्मन्त्रान्वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ सप्त यजुषि पृथि-
वीदे॒वत्यानि यज॑मानस्याशीः । हे पृथि॒वि या त्वं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अना-
धृष्टा र॒क्षोभि॑रनाधर्षिता अग्रे॒राधिपत्ये स्वामि॑त्वे सति मे म॒ह्यमायु॑र्दाः देहि ददा-
तेर्लु॒ङि मध्य॑मैकवचनेऽऽभाव आर्षः अग्निमे॒वास्याऽऽधिपतिं करो॑तीति [१४. १. ३. १६.] श्रुतेः ॥ या त्वं दक्षिणास्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये सति पुत्रवती पुत्रयुता सा मे म॒ह्यं प्रजां पुत्रा॑दिकां दाः देहि इन्द्रमे॒वास्याऽऽधिपतिं करो॑ति ना॒ष्ट्राणां र-
क्ष॑सामप॒कृत्याऽऽति [१४. १. ३. २०.] श्रुतेः ॥ या त्वं पश्चात् पश्चिमायां दिशि सुष-
दा भवसि सुष्ठु अस्यां सीदन्ति जना इति सुषदा ईषदुःसु॒ष्ठिति [पा० ३. ३. १२६.]

खलप्रत्ययः सवितुर्देवस्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षुः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि देवमे-
वास्यै सवितारमधिपतिं करोतीति [१४. १. ३. २१.] श्रुतेः ॥ हे पृथिवि या त्वमुत्त-
रतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्ब्रह्मण आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति ऋवि-
जो यस्यां सा आश्रुतिः यज्ञियो क्युत्तरदेशः सा त्वं मे रायो धनस्य पोषं पुष्टिं दाः
देहि धातारमेवास्यऽअधिपतिं करोतीति [१४. १. ३. २२.] श्रुतेः ॥ या त्वमुपरिष्ठा-
दुपरिप्रदेशे बृहस्पतेराधिपत्ये सति विधृतिरसि विशेषेण धारयतीति विधृतिः उ-
परिष्ठाञ्जुक्तादिकं धियते सा त्वं मे मक्षमोजो बलं दाः देहि बृहस्पतिमेवास्य
ऽअधिपतिं करोतीति [१४. १. ३. २३.] श्रुतेः ॥ का° [२६. ३. ७.] विश्वाभ्यो मेति द-
क्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति । महावीरादक्षिणभूमौ (15.) यज्ञमानो मन्त्रं प-
ठन्स्वकरं निदधात्युत्तानम् ॥ यजुर्बृहती । हे महावीरदक्षिणभूमे विश्वाभ्यः सर्वा-
भ्यः नाष्ट्राभ्यः नाशकत्र्यभिः पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नो (16.) ऽस्मान् पाहि
रक्ष सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोपायेति [१४. १. ३. २४.] श्रुतेः इन्द्रसि वाप्राप्तेडितयो-
रिति [पा° ८. ३. ४१.] विसर्गस्य सवम् ॥ का° [१६. ३. ८.] मनोरश्चेति प्रादेशमुत्त-
रतः । महावीरादुत्तरतो यज्ञमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ देवी पङ्क्तिः ।
हे धर्मेत्तरभूमे त्वं मनोः राज्ञः अश्वा वडवांसि वरुनाय अश्वा रु वाऽङ्गं भूवा
मनुमुवाहेति [१४. १. ३. २५.] श्रुतेः ॥ १२ ॥

a. स्वाहा मरुद्भिः परिश्रियस्व ।

b. दिवः सप्त्युशस्पाहि । मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

का° [२६. ३. १. १०.] धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गैश्च विकङ्कतशकलैः परि-
श्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरित्यधिकं (17.) दक्षिणतो द्वौ मन्त्रे-
ण । अर्धयुधृष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गारांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य प्रागग्रै-
रुदगग्रैस्त्रयोदशविकङ्कतशकलैर्महावीरं वेष्टयति अङ्गारोपरि शकलान्निक्षिपती-
त्यर्थः तन्मध्याद्धौ शकलौ मन्त्रेण प्राञ्चौ निदधाति शेषांस्तूष्णीम् एवं प्रतिदिशं
त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः ॥ मासानां
त्रयोदशत्वात्त्रयोदशशकलैराह्वानम् त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष

य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४. १. ३. २८.] श्रुतेः । यजुःपङ्क्तिर्धर्मदेवत्या । हे धर्म त्वं स्वाहाकारोऽसि हविराधारत्वात् सूर्यवृषोऽसि एष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४. १. ३. २६.] श्रुतेः अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजाभिरस्मद्रूपाभिः परिश्रीयस्व सेव्यस्व कर्मणि यक् मरुतस्त्वामाश्रयत्वित्यर्थः विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रं परिवृढकृति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढमिति [१४. १. ३. २७.] श्रुतिः ॥ का° [२६. ३. १०.] सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः सऽस्पृश इति । शतरक्तिकामितेन सुवर्णेन महावीरमाहादयतीति सूत्रार्थः ॥ दैवी जगती सुवर्णदेवत्या । हे शतमान दिवः क्षुल्लोकसम्बन्धिनः संस्पृशः स्पर्शकर्त्रोन्दिवा-
न्याहि देवा राज्ञसेभ्यो भीता महावीररक्षायै स्वर्णं स्थापितवन्त इति श्रुतौ क-
था देवा अग्निभयुरित्यादिकार्या [१४. १. ३. २९.] । का° [२६. ४. २.] कृत्वाजिनावकृ-
त्तैर्धवित्रैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डवर्द्धिमधु मधिति । कृत्वाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्य-
ज्जनेरग्निं वीजयति दीपनायेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञूषि प्राणदेवत्यानि दैव्युल्लिक् ।
मधुरससाम्यात्प्राणो मधु उच्यते मधु मधु मधु प्राणोदानव्यानत्रयं महावीरे
स्थापयामीत्यर्थः तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. ३०.] अथ धवित्रैराधूनीति मधु मधिति
त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण
उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतदधातीति ॥ १३ ॥

गर्भो देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजानाम् ।

स देवो देवेन सवित्रा गतु सऽसूर्येण रोचते ॥ १४ ॥

का° [२६. ४. ११.] परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद्गर्भो देवानामिति । धवित्रैर्वीज-
नसमये उत्तरं देववत्परिक्रमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः परिक्रम्येतरथावृत्तिं सकृत्
कृत्वा गर्भो देवानामित्यादिभिर्नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीरित्यन्तैरवकाशसंज्ञकैर्म-
न्त्रैः सयज्ञमाना ऋविजो महावीरमुपतिष्ठन्तेऽस्ति सूत्रार्थः ॥ धर्मदेवत्या अवका-
शमन्त्रा मा मा हिंसीरित्यन्ताः आद्या ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः देवो दीप्य-
मानो महावीरः सवित्रा देवेन सह संगत संगहते गमेर्लुङि वा गमऽस्ति [पा°
१. २. १३.] आत्मनेपदे विकल्पेन सिचः कित्वादनुदात्तोपदेशेति [पा° ६. ४. ३७.]

मलोपे ऋस्वादङ्गादिति [पा० ८.२.२७.] सिचो लोपः बहुलं ह्रस्वमाङ्गोमेऽपी-
ति [पा० ६.४.७५.] अउभावः समो गमीत्यादिना [पा० १.३.२६.] तङ् । यश्च धर्मः
सूर्येण सहैकीभूतः सन् संरोचते सम्यग्दीप्यते तं वयं स्तुम इति शेषः । कीदृशः
देवानां दीप्तानां रश्मीनां दृश्यमानानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः ग्रहीता
एष वै गर्भी देवानां य एष तपत्येष ह्योदः सर्वः संगृह्णात्येतेनेदः सर्वं गृहीत-
मेष उ प्रवर्ग्य इति [१४.१.४.२.] श्रुतिः । तथा मतीनां बुद्धीनां पिता पालकः
बुद्धिप्रवर्तकः प्रजानां पतिः पालकः ॥ १४ ॥

a. समग्निर्ऋग्निना गतं सं दैव्येन सवित्रा सः सूर्येणारोचिष्ट ।

b. स्वाहा समग्निस्तपसा गतं सं दैव्येन सवित्रा सः सूर्येणाब्रूयत ॥ १५ ॥

ब्राह्मणुदृप् । यः अग्निः धर्मः अग्निना सह संगत संगहते एकीभवति देव
एव दैवः सवित्रा दैवेन देवेन सह संगहते यश्च सूर्येण सह समरोचिष्ट संरो-
चते ॥ अवरं स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुरिति [१४.१.४.६.]
श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्धर्मस्तपसा सूर्यतेजसा संगत संगहते
दैव्येन देवेन सवित्रा च संगहते सूर्येण सह समब्रूयत सर्वं सम्यक् रोचयति
प्रकाशयति रोचतेर्णिज्जालुङ् वयं तं स्तुम इति शेषः ॥ १५ ॥

धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यां धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः ।

वाचमस्मे नियह देवायुवं ॥ १६ ॥

उर्ध्वरूढी । त्रिजागतोर्ध्वरूढी अत्राद्यौ त्रयोदशवर्णां तृतीय एकादशवर्णा-
स्तेनैकाधिका । स देवो धर्मः अस्मे अस्मासु विभक्तोः शे-अदिशः वाचं नियह पु-
रुषव्यत्ययः यज्ञं नियहन्तु स्थापयन्तु किम्भूतां वाचम् देवायुवं देवान्यौति मिश्रयति
देवयुः ताम् द्विपि तुगभाव आर्षः अनित्यमागमशासनमिति वचनात् देवसमूह-
माह्वयन्तं यज्ञं समापयत्वित्यर्थः यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयह्येन देवान्प्रीणामे-
त्येवैतदाहेति [१४.१.४.८.] श्रुतेः देवायुवमित्यत्र संहितायां वकारस्य दीर्घः । स
कः यो देवः पृथिव्यां विभाति शोभते । कीदृशः दिवो धर्ता युलोकस्य धारयि-
ता । तपसः रश्मिजालस्य च धर्ता । देवानां च धर्ता । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः

अजरामरः । तपोज्ञाः तप आदित्यस्तस्माज्जायतऽइति तपोज्ञाः सूर्योत्पन्नः ॥ १६ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् आवरोवर्त्ति भुवनेधत्तः ॥ १७ ॥

त्रिष्टुब्दीर्घतमोदृष्टा । स धर्मा भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः आव-
रोवर्त्ति पुनः पुनरावर्तते वृतेर्यङ्लुकि वृषम् । कीदृशः सध्रीचीः सह अञ्चतीति
सध्रीच्यः सहस्य सधिरादेशः सहाञ्चना दिशो रश्मीन्वा वसानः आह्लादयन् वस
आह्लादने शानचप्रत्ययः (17.) । विषूचीः विषुनिपातो नानार्थः विषु अञ्चतीति वि-
षूच्यः ताः नानाञ्चना दिशो रश्मीन्वा वसानः छिन्नताडुगितश्चेति [पा° ४. १. ६.]
उपि अचश्चेति [पा° ६. ४. १३८. (18.)] अलोपे चाविति [पा° ६. ३. १३८.] पूर्वप-
ददीर्घः । सध्रीचीश्च क्लेष विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीनिति [१४. १. ४. १०.]
श्रुतिः । एकः सशब्दः पादपूर्णाः । स कः यमरूपपश्यमादित्यवृषं पश्यामि । की-
दृशं गोपाम् गोपायतीति (19.) गोपास्तम् छिपि यलोपः । अनिपद्यमानं निप-
द्यते पततीति निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे गह्वरमपि
नाधः पतन्तम् । च पुनः पथिभिः देवमार्गैः आचरन्तमागह्वरम् पराचरन्तं पराग-
ह्वरं च गमनागमने कुर्वाणम् ॥ १७ ॥

a. विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य व-
चसस्पते । b. देवश्रुत्वं देव धर्म देवो देवान्याहि । c. अत्र प्रावीर-
नु वां देववीतये । d. मधु माधीभ्यां मधु माधूचीभ्याम् ॥ १८ ॥

अत्यष्टिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां स्वामिन् विश्वस्य सर्व-
प्राणिगतस्य मनसः पतेऽधिपते विश्वस्य वचसः पते सर्वप्राणिवचनस्य पालक
सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते प्रवर्तक हे देवश्रुत् (20.) देवैः श्रूयतऽइति दे-
वश्रुत् देवप्रसिद्धः हे देव दीप्यमान हे धर्म देवस्त्वं देवान्याहि रक्ष । एवं धर्म
सम्प्रार्थ्याश्चिनावाह हे अश्विनौ अत्र यज्ञे देववीतये देवतर्पणाय अनु अनन्तरं
धर्मा वां प्रावीः प्रावीत् तर्पयतु लोउर्थे लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च युवयोस्तृत्या सर्वदे-

वास्तृप्यतीति भावः याभ्यां युवाभ्यां दध्यङ्गार्थवर्णो मधुसंज्ञकं ब्राह्मणमुवाच द-
ध्यङ् कृ वाऽग्राभ्यामार्थवर्णो मधुनाम ब्राह्मणमुवाचेति [१४.१.४.१३.] श्रुतेः ।
कीदृशाभ्यां युवाभ्यां माधीभ्यां मधुब्राह्मणमीयते तौ माध्यौ ताभ्याम् ई गतौ
क्षिप् । तथा माधूचीभ्यां मधुब्राह्मणमन्वतः पूजयतस्तौ मधुक्षौ ताभ्यां मधुगभ्या-
मिति प्राप्ते ङीपि अलोपे मधूचीभ्यामिति लिङ्गव्यत्ययः आदिदीर्घश्चान्दसः ॥१८॥

कृदे वा मनसे वा दिवे वा सूर्याय वा । ऊर्ध्वोऽग्रधरं दिवि देवेषु धे-
हि ॥१९॥

परोक्षिक । आद्यावष्टाणीं तृतीयो द्वादशार्णः सा परोक्षिक परोक्षिकपरत
इत्युक्तेः । आद्ययोर्व्यूहः । हे धर्म कृदे वा कृदयस्वास्थ्याय वा तां स्तुम इति शे-
षः मनसे मनःश्रुद्वयं वा तां स्तुमः दिवे स्वर्गप्राप्त्यै वा तां स्तुमः सूर्याय सूर्यतृ-
प्त्यै वा तां स्तुमः कृदयं संशोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमस्मान्नीवा सूर्यं तर्पये-
ति भावः । किं च ऊर्ध्वः सावधानः सन् अग्रधरमस्मदीयं यज्ञं दिवि ग्युलोके वर्त-
मानेषु देवेषु धेहि स्थापय यज्ञे गते यज्ञमानो गहृत्येवेति भावः ॥१९॥

a. पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्तेऽस्तु मा मां हिंसीः ।

b. त्वष्टमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान्यश्रून्मयि धेहि प्रजामस्मासु धेक्षारिष्टाकृत् स-
कृपत्या भूयासम् ॥२०॥

ऋगायत्री । हे महावीर त्वं नोऽस्माकं पितासि पालको भवसि पितेव नो
ऽस्मान् बोधि बोधय सर्वथा नमस्ते अस्तु मा मां मा हिंसीः मा जहि ॥ ॥ म-
हावीरोपस्थानं समाप्तम् ॥ ॥ का° [२६.४.१३.] त्वष्टमन्त इत्येनां वाचयति । म-
हावीरमीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां धर्मं पश्यन्तीं पत्नीमधुर्युवाचयतीत्यर्थः ॥ ऋ-
चां त्रिष्टुप् धर्मदेवत्या पत्न्याशीः । हे धर्म वयं वा तां सपेम सपतिः स्पृशतिक-
र्मा मैथुनाय त्वामुपस्पृशामः । कीदृशा वयं त्वष्टमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां ते त्वष्ट-
मन्तः त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्संहिताः मैथुनार्थोपस्पर्शे वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत
एतद्युताः (२१.) । अतः पुत्रान् पशून् च मयि विषये त्वं धेहि स्थापय प्रजामुत्त-

रोत्तरवंशवृद्धिमस्मासु धेहि स्थापय । किं च पत्या (22.) भर्त्रा सहारिष्टा अनुप-
हिंसिता अहं भूयासं भवेयम् भर्तृमती चिरं जीवेयमित्यर्थः । वृषा वै प्रवर्ग्यो
योषा पत्नी मियुनमेवैतत्प्रजननं क्रियतः इति [१४. १. ४. १६.] श्रुतेः ॥ २० ॥

a. अहः केतुना जुषताऽ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।

b. रात्रिः केतुना जुषताऽ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ॥ २१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥

का° [२६. ४. १४.] अहः केतुनेति दक्षिणऽ रौहिणं जुहोति । उपस्थानगानयोः
समाप्तौ रौहिणरुवन्या सुचा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वहुतं जुहोतीत्यर्थः ॥
धर्मदेवत्ये यजुषी सामानुष्टुभौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा
सहितमहः दिनं जुषतां रौहिणरुमेन प्रीयताम् कीदृशमहः ज्योतिषा स्वकीये-
नैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् स्वाहा एतद्वि-
सृज्यते । रोहति स्वर्गं यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अग्न्यादित्यौ अहोरात्रे
वा इमौ लोकौ वा चक्षुषी वा शिरः प्रवर्ग्यौ रौहिणौ चुक्षुषी (23.) तत्र दधा-
तीत्यादिरौहिणप्रशंसा श्रुतौ [१४. २. १. १-५.] ज्ञेया ॥ का° [२६. ४. १४.] रात्रिरिति
सायम् । सायंकालीने प्रवर्ग्ये रात्रिरिति मन्त्रेण द्वावपि प्रवर्ग्यौ यथाकालं जुहो-
तीत्यर्थः ॥ केतुना सहिता रात्रिः जुषतां प्रीयताम् ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्यु-
क्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे हरिप्रिये (24.) । अथ्यादिरौहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो
निवृत्तः ॥ ३७ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १-४ [वम्रियो] - १० ॥ १-१० ॥ ॥

II. ॥ ११-१३ ॥ ११-१३ ॥

III. ॥ १४-१७ ॥ १४-१७ ॥ १८. १९ ॥ १८ ॥ २० [- पशून्मयि धेक्ष्यरिष्टा° -]

॥ १९ ॥ २१ ॥ २० ॥ ॥ अनुवाकेषु विंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥

I. a. देवस्य वा सवितुः प्रस० । b. आदेऽदित्यै रास्नासि ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) ॥ का० [२६.५.१.] देवस्य वेति रज्जुसंदानमादायेडऽह-
कीति गामाकूयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गहन् । अर्धयुर्देवस्य वेति
रज्जुसंदानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद्गहन् इडऽहकीति वाक्यत्रयेण धर्मदुघां गामा-
कूयति असावेकीति गोर्नाम्ना चोच्चैस्त्रिवारमाकूयतीति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवत्यं यजुः
प्राज्ञापत्या गायत्री । हे रज्जो सवितुर्देवस्याज्ञायां वर्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णी
हस्ताभ्यां वामादे गृह्णामि यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः रास्ना रसना मेख-
लासि भवसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥१॥

a. इडऽहकिं । b. अदितुऽहकिं । c. सरस्वत्येकिं । d. असावे-
किं । e. असावेकिं । f. असावेकिं ॥२॥

हे इडे (2.) मानवि एहि आगह हे अदिते देवमातः एहि हे सरस्वति वाक्
एहि । अतस्मिंस्तद्व्यस्तत्सादृश्यायः । इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि
गौरिति [१४.२.१.७.] श्रुतेः ॥ नाम्ना त्रिरुच्चैराकूयति असौ धवलि एहि एवं
त्रिः ॥२॥

a. अदित्यै रास्नासीन्द्राण्याऽउल्लीषः । b. पूषासि । c. धर्माय दीध ॥३॥

का० [२६.५.३.] अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्यूणायां बद्धा पूषासी-
ति वत्समुत्सृजति । आगतां गामदित्याऽइति मन्त्रेण पाशेन बद्धा तं पाशं स्तम्भे
बद्धा पूषासीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः ॥ हे रज्जुपाश त्वमदित्यै रास्ना रसनासि इ-
न्द्राण्ये इन्द्रपत्न्याः उल्लीषः शिरोवेष्टनमसि एतेन पाशमिन्द्राण्युल्लीषं करोतीत्य-
र्थः तमेवैनमेतत्करोतीति [१४.२.१.८.] श्रुतेः ॥ वत्सं मुञ्चति पूषासि दैव्यनुष्टुप्
वत्सो देवता हे वत्स त्वं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमाप्याययति तथा त्वं प्र-
स्रवेण पय आप्याययस्वेति भावः अयं वै पूषा योऽयं पवतऽएष कीदृक् सर्वं पु-
ष्यत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४.२.१.९.] श्रुतेः ॥ का० [२६.५.४.] संदाय धर्माय दीधे-
ति वत्समुन्नयति । धेनुं रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्बद्धा वत्समपाकरोतीत्यर्थः ॥ देवी

पङ्क्तिः वत्सो देवता हे वत्स धर्माय धर्मार्थं दीध देहि पयः पयः शेषय मा सर्वं
पासीरित्यर्थः दी दाने वहुलं हन्दसीति [पा० २.४.७३.] शपो लुक् ॥ ३ ॥

- a. अश्विभ्यां पिन्वस्व । b. सरस्वत्यै पिन्वस्व । c. इन्द्राय पिन्वस्व ।
d. स्वाहेन्द्रवत् । e. स्वाहेन्द्रवत् । f. स्वाहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

का० [२६.५.५.] अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि । पिन्वने पात्रे प्रति-
मल्लं गां दोग्धीत्यर्थः ॥ अश्विभ्यां पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गायत्री सरस्वत्यै
पिन्वस्व यजुरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता देवताः । हे पयः अश्विभ्यामर्थाय त्वं पिन्वस्व स-
म्लवस्व सरस्वत्यै च पिन्वस्व अश्विनौ वाऽऽतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवै-
तत्प्रीणातीति श्रुतिः [१४.२.१.१३.] सरस्वत्या वाचा कृत्वा इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्वि-
भ्यां संहितमिति तयोरर्थे क्षस्वेति भावः ॥ का० [२६.५.६.] स्वाहेन्द्रवदिति वि-
प्रुषोऽभिमन्त्रयते । पिन्वनपतितान्ययः कणानभिमन्त्रयतऽइत्यर्थः ॥ यजुर्गती वि-
प्रुषो देवता । यत् उक्ष्यमाने स्क्रन् तत्स्वाहा मुहुतमस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तं
चास्तु ॥ ४ ॥

- a. यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूयो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः ।

येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः ॥

- b. उर्वत्तरिक्तमन्वेमि ॥ ५ ॥

का० [२६.५.७.] यस्ते स्तन इति स्तनमालभते । गोस्तनामालभते ज्ञातावेक-
वचनमित्यर्थः ॥ वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे सरस्वति तं स्तनमिहा-
स्मिन्स्थाने धातवे धेर् पाने तुमर्थे तवेप्रत्ययः पानार्थमकः कुरु मम पानाय प्रय-
हेत्यर्थः लोडर्थे लङ् शपि लुप्ते गुणः । तं कम् यस्ते तव स्तनः स्तन इव स्त-
नः (3.) शशयः शेते इति शशयः अचप्रत्यये द्वित्वम् पूर्वस्यात्वं च हान्दसम् सुम
इवास्ते अन्यैरनुपभुक्त्वात् यस्ते स्तनो निहितो गुह्यायामिति [१४.२.१.१५.]
श्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयो-
भूः । यश्च रत्नधाः रत्नानि दधाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च

वसुवित् वसु धनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् । यश्च सुदत्रः सुष्ठु ददातीति सु-
दत्रः दाता धनवानन्यो दातुं न शक्नोति वत्स्तनस्तु धनवान्दाता चेति अन्येभ्य
आधिक्यम् । किं च येन स्तनेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वर्णीयानि
वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुष्तासि तं स्तनं मत्पानाय प्रयहेत्यर्थः ॥ का° [२६.५.११.]
उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गहृत्युर्वत्तरिक्षमिति । उपद्रवेति मन्त्रे होत्रोच्यमाने उ-
र्विति मन्त्रेणाध्वर्युर्गोसमीपाद्गर्हपत्यं प्रति गहृतीत्यर्थः ॥ प्राज्ञापत्या गायत्री ।
विशालमत्तरिक्षमनु एमि गह्णामि ॥ ५ ॥

a. गायत्रं हन्द्दोऽसि । b. त्रैष्टुभं हन्द्दोऽसि । c. द्यावापृथिवीभ्यां त्वा
परिगृह्णामि । d. अत्तरिक्षेणोपयहामि । e. इन्द्राश्विना । f. म-
धुनः सारधस्य धर्मं पात वसवो यज्ञत वाह । g. स्वाहा सूर्यस्य रश्म-
ये वृष्टिवन्धे ॥ ६ ॥

का° [२६.५.१२.] परीशासावादत्ते गायत्रं हन्द्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । गायत्रमि-
ति मन्त्राभ्यां परीशासौ (४.) गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्र्यौ परीशासौ देवते । हे
परीशास त्वं गायत्रं हन्द्दोऽसि गायत्रेव गायत्रं स्वार्थेऽण् गायत्रीहन्द्दोद्वपोऽसि ।
त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभं त्रिष्टुहन्द्दोद्वपोऽसीति द्वितीयम् ॥ का° [२६.५.१४.] ताभ्यां महा-
वीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति । ताभ्यां परीशासाभ्यां म-
हावीरमादत्तऽइत्यर्थः ॥ यजुर्जगती महावीरो देवता । हे महावीर द्यावापृथि-
वीभ्यां द्युभूमिभ्यां कृत्वा (५.) त्वा त्वां परिगृह्णामि परीशासयोर्द्यावाभूमी अद्यस्ते
महावीरे चादित्योऽध्यस्तः तथा च श्रुतिः [१४.२.१.१६.] इमे वै द्यावापृथिवी
परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णातीति ॥
का° [२६.५.१५.] उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णात्यत्तरिक्षेणोपयहामि ।
परीशासगृहीतं महावीरमूर्धं कृत्वा मुञ्जकृतवेदेन संमार्ज्योपयमन्या स्रुचा तं गृ-
ह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्वृक्षती धर्मी देवता । हे धर्मात्तरिक्षेणाकाशेनोदरेण वा त्वामु-
पयहामि निगृह्णामि उपयमन्यत्तरिक्षेणोदरेण च स्तूयते तथा च श्रुतिः [१४.
२.१.१७.] अत्तरिक्षं वाऽउपयमन्यत्तरिक्षेण ह्रीदः सर्वमुपयतमथोऽउदरं वा उप-

यमन्युदरेण ह्रीद७ सर्वमन्नाग्यमुपयतं (6.) तस्मादाहान्तरिजेणोपयहामीति ॥ का° [२६. ५. १६.] अज्ञापयसावसिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति । अज्ञादुग्धेन मूहावीरं तूलीं सिक्का शान्ते क्षीणज्वाले तत्र गोपयः सिञ्चतीत्यर्थः ॥ ब्राह्मी गायत्री विश्वे देवा देवताः । हे इन्द्र हे अश्विना अश्विनौ हे वसवः वासयिता-रो यूयं मधुनो मधुरस्य पयसो धर्मं रसं पात पिबत पिबादेशाभावश्छान्दसः की-दृशस्य मधुनः सारघस्य सर्घा मधुमक्षिका अत्र सर्घा मधुकृतो भ्रमरा-इव ऋ-विजः तैः कृतं सारघं तस्य । धर्मं पातेति रसं पातेत्येवैतदाहेति [१४. २. १. २०.] श्रुतिः । किं च हे इन्द्रादयः वाट् वषट्कारेण स्वाहा सुष्ठु कृतं सारघं मधु सूर्य-स्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त यजतिर्दानार्थः वषट्कृत७ कृतमेवमस्यैतद्व-तीति श्रुतेः [१४. २. १. २०.] । किम्भूताय रश्मये वृष्टिवनये वृष्टिं वनति ददाति वृष्टिवनिस्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१४. २. १. २१.] सूर्यस्य ह वाऽएको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा विभर्ति तमे-वैतत्प्रीणातीति ॥ ६ ॥

- a. समुद्राय वा वाताय स्वाहा । b. सरिराय वा वाताय स्वाहा ।
c. अनाधृष्याय वा वाताय स्वाहा । d. अप्रतिधृष्याय वा वाताय स्वाहा ।
e. अवस्यवे वा वाताय स्वाहा । f. अशिमिदाय वा वाताय स्वाहा ॥७॥

का° [२६. ६. १.] प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय वेति वातनामानि ज-पति गृह्णन्नारुवनीयम् । प्रैत्विति होत्रोच्यमाने आरुवनीयं प्रति गृह्णन्नधर्युः समु-द्रायेत्यादीनि द्वादश वातनामानि स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ द्वादश यजूंषि वातना-मदेवत्यानि । हे धर्म वाताय वा तां स्वाहा जुहोमि कीदृशाय वाताय समुद्राय समुद्रवत्युद्भवन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मात्स समुद्रस्तस्मै अयं वै समुद्रो योऽयं प-वतऽएतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्माऽएवैनं जुहो-तीति [१४. २. २. २.] श्रुतेः ॥ सरिराय । सह ईरते गृह्णन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि यस्मात् सरिरस्तस्मै वाताय धर्मं तां जुहोमि अयं वै सरिरो योऽयं पवतऽएत-स्माद्वै सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहैरतऽइति [१४. २. २. ३.] श्रुतेः ॥ अ-

नाधृष्याय । न आधर्षितुं पराभवितुं शक्योऽनाधृष्यः तस्मै । अप्रतिधृष्याय । न प्रतिधर्षितुं प्रतियोदुं शक्योऽप्रतिधृष्यस्तस्मै वातयित्युक्तम् अयं वाऽअनाधृष्यो ऽप्रतिधृष्यो योऽयं पवतऽइति [१४. २. २. ४.] श्रुतेः ॥ अवस्यवे । अवो रक्षणाभि-
हति अवस्यति अवस्यतीत्यवस्युः सुप आत्मनः क्यच् क्यच्छन्दसीति [पा० ३. २. १००.] उप्रत्ययः अवनशीलाय ॥ अशिमिदाय । क्लेशात्मकं कर्म शिमि तन्न ददा-
तीत्यशिमिदस्तस्मै क्लेशनिवर्तकाय वाताय अयं वाऽअवस्युरशिमिदो योऽयं प-
वतऽइति [१४. २. २. ५.] श्रुतेः ॥ ७ ॥

- a. इन्द्राय वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा । b. इन्द्राय वादित्यवते स्वाहा ।
c. इन्द्राय वाभिमातिग्रे स्वाहा । d. सवित्रे वाऽऋभुमते विभुमते वा-
जवते स्वाहा । e. बृहस्पतये वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य रुद्रवान् तस्मै वसुयुताय
रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे धर्म त्वां स्वाहा जुहोमि अयं वाऽइन्द्रो योऽयं पवत
ऽइति [१४. २. २. ६.] श्रुतेः ॥ आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै आदि-
त्ययुक्तायेन्द्राय वाताय स्वाहा ॥ अभिमातीन्सपत्नान्कृतीत्यभिमातिहा सपत्नो
वाऽअभिमातिरिति [१४. २. २. ८.] श्रुतेः शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ॥
सूते स सविता तस्मै चेष्टयित्रे वाताय त्वां जुहोमि अयं वै सविता योऽयं पवत
ऽइति [१४. २. २. ९.] श्रुतेः कीदृशाय ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति
विभुमान् वाजोऽस्यास्ति वाजवान् आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुविभुवा-
जास्तयुक्ताय वाताय ॥ बृहस्पतये बृहतां महतां पतिर्वातस्तस्मै अयं बृहस्पति-
र्योऽयं पवतऽइति [१४. २. २. १०.] श्रुतेः कीदृशाय विश्वदेव्यावते विश्वेषां देवानां
समूहो विश्वदेव्यम् तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्य-
स्य मताविति [शा० ६. ३. १३१.] दीर्घः सर्वदेवसहिताय जुहोमि ॥ ८ ॥

II. a. यमाय वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा ।

b. स्वाहा धर्माय । c. स्वाहा धर्मः पित्रे ॥ ९ ॥

यमाय वायवे हे धर्मं त्वां जुहोमि अयं वै यमो योऽयं पवतऽइति [१४. २. २. ११.] श्रुतेः । कीदृशाय यमाय अङ्गिरस्वते अङ्गिरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान् अयस्मयादीनि हृन्दसीति [पा° १. ४. २०.] भसंज्ञायां सस्य विसर्गाभावः । पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान् अङ्गिरःपितृयुताय वातायेत्यर्थः ॥ ॥ वातनामानि समाप्तानि ॥ ॥ का° [२६. ६. २.] स्वाहा धर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति धर्मे । उपयमन्या सुचा सुक्स्थं घृतं धर्मे सिञ्चतीत्यर्थः ॥ धर्माय स्वाहा एतदाज्यं सुद्धतमस्तु ॥ का° [२६. ६. ३.] स्वाहा धर्मः पित्रऽइति जपित्वातिक्रम्याश्राव्याद् धर्मस्य यजेति । अपसव्यवान्दक्षिणास्यः स्वाहेति मन्त्रं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं स्पृष्ट्वा धर्महस्तोऽतिक्रम्याश्राव्य धर्मस्य यजेत्याहेत्यर्थः ॥ स्वाहा धर्मः पित्रे पित्र्यायास्तु ॥ १ ॥

विश्वा आशा दक्षिणसद्विश्वान्देवानयाडिह ।

स्वाहाकृतस्य धर्मस्य मधोः पिबतमग्निना ॥ १० ॥

का° [२६. ६. ४.] वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति । वषट्कृते सति धर्मं जुहोतीत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् । इह यज्ञे दक्षिणसत् दक्षिणस्यां दिशि सीदति तिष्ठति दक्षिणसत् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः दक्षिणतः स्थितोऽध्वर्युर्विश्वाः सर्वाः आशाः दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाद् अयाक्षीत् यज्ञेर्लुडि चेल्लेपे वृषम् इष्टवान् दक्षिणतः स्थितो ह्याहुतीर्जुहोति (७.) । अतो ब्रवीमि हे अग्निना अग्निनौ स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य मधोर्मधुरास्वादस्य धर्मं युवां पिबतम् कर्मणि षष्ठी ॥ १० ॥

a. दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः ।

b. स्वाहाग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः ॥ ११ ॥

का° [२६. ६. ५.] दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयति । महावीरं त्रिवर्धं कम्पयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति सूत्रार्थः ॥ यजुर्धर्मदेवत्यं सामोज्जिक् । हे महावीर इमं मदीयं यज्ञं त्वं दिवि कुलोके धाः धेहि स्थापय इमं यज्ञं दिवि धा इति पुनरुक्तिरादरार्था अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति [निरु° १०. ४२.] वचनात् ॥

का° [२६. ६. ६.] स्वाहाग्नयऽइत्यनुवषट्कृते । अनुवषट् स्वाहेति मन्त्रेण धर्मं जु-
होतीत्यर्थः ॥ यज्ञिणाय यज्ञहितायाम्ने स्वाहा सुद्धतमस्तु यजुर्भ्यः सकाशात् अ-
स्माकं शं सुखमस्तु ॥ ११ ॥

अश्विना धर्मं पात७ हार्दानमृद्दिवाभिर्वृतिभिः ।

तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

का° [२६. ६. ७.] अश्विना धर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते । ब्रह्मा धर्ममभिमन्त्रयत
ऽइत्यर्थः ॥ स्वराडुल्लिक् । अश्विनावादित्यो द्यावापृथिव्यौ च देवताः । हे अश्वि-
ना अश्विनौ युवां धर्मं पातं पिबतम् काभिः उतिभिर्वनैः निमित्तैः अवनं कृत्वा
पिबतमित्यर्थः कीदृशीभिर्वृतिभिः अर्हद्दिवाभिः (८.) अरुः शब्देन प्रातःकालः दि-
वाशब्देन सायंकालः प्रातःसायंकालोपलक्षिताभिः प्रवर्ग्यकालः स एव यतः ।
कीदृशं धर्मं हार्दानम् वा गतिगन्धनयोः ल्युट् कृदि वानं गमनं यस्य स कृद्दानः
कृद्दान एव हार्दानस्तम् स्वार्थेऽण् कृद्यप्रियमित्यर्थः । एवं धर्मपानाय अश्विनौ
सम्प्रार्थ्य तत्साहाय्याय सूर्यादीन्नमति तन्त्रायिणे नमः तन्यते तन्त्रम् पठरचनाय
तुरीशलाकाप्रोतास्तत्तवस्तन्त्रमुच्यते तद्वन्नमसि कालचक्रमपि तन्त्रमुच्यते तथा
चाभिधानम् (९.) तन्त्रे राष्ट्रे परहन्दाप्रधानयोः (१०.) अगदे कुटुम्बकृत्ये तत्तुवाने
परिहृदे श्रुतिशाखान्तरे शास्त्रे कर्णे धर्मसाधके (११.) इतिकर्तव्यतातत्त्वोरिति
तन्त्रे कालचक्रे एति निरन्तरं गच्छति तन्त्रायी तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु एष वै
तन्त्रायी य एष तपत्येष ह्रीमां लोकांस्तन्त्रमिवानुसंचरतीति [१४. २. २. २२.] श्रु-
तेः । द्यावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां लोकाभ्यां तदधिष्ठात्रीभ्यां नमः ॥ १२ ॥

अपातामश्विना धर्ममनु द्यावापृथिवीऽग्रम७साताम् ।

इहैव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

का° [२६. ६. ८.] अपातामिति यज्ञमानः । यज्ञमानः धर्ममभिमन्त्रयतऽइत्यर्थः ।
ककुबुल्लिक् अश्विदेवत्या मध्यमः पादो द्वादशार्णः आद्यन्तावष्टार्णौ सा ककुप् म-
ध्यमश्चेत्ककुबित्युक्तेः । अश्विना धर्ममपातामपिबतां लुङ् द्यावापृथिवी अन्वमंसा-
तामनुमतवत्यौ साधु कृतमिति अनुमेनाते इत्यर्थः अत एवाश्यादिप्रसादात् इहै-

वास्मदृहे स्थितानामस्माकं रातयो धनानि सन्तु इहेव रातयः सत्त्वित्तीहेव नो धनानि सत्त्वित्येवैतदाहेति [१४.२.२.२६.] श्रुतेः ॥ १३ ॥

- a. इषे पिन्वस्व । b. उर्जे पिन्वस्य । c. ब्रह्मणे पिन्वस्य । d. क्षत्राय पिन्वस्व । e. द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । f. धर्मासि सुधर्म । g. अमेन्यस्मे नृणानि धारय ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय ॥ १४ ॥

का° [२६.६.१.] इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते । पिन्वमानमतितप्तं धर्ममभिमन्त्रयतऽइत्यर्थः ॥ ऋचां पङ्क्तिः धर्मदेवत्या । हे पिन्वमान धर्म इषे वृष्ट्यै पिन्वस्व पुष्टो भव वृष्ट्यर्थम् उर्जेऽन्नाय पिन्वस्व अन्नं वर्धय ब्रह्मणे ब्राह्मणोभ्यः पिन्वस्य क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः पिन्वस्व द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व ब्राह्मणक्षत्रिय-
द्यावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः ॥ का° [२६.६.१०.] धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानीं दिशं प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्री धर्मदेवत्या । हे धर्म हे सुधर्म (१२.) सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणशील त्वं धर्म असि सर्वज्ञगतो धारणामसि आहुतिपरिणामद्वारेण सर्वं धरसीत्यर्थः ॥ का° [२६.६.११.] अमेन्यस्मेऽइति खरे करोति । महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः ॥ ऋग्वृहती धर्मदेवत्या । हे धर्म अमेनि मिज्झं हिंसायां मिनोति हिनस्तीति मेनिः न मेनिरमेनिः सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] सुलोपः अमेनिः अहिंसन् अक्रुध्यन् सन् अस्मे अस्मासु नृणानि धनानि धारय स्थापय नृन्मयतीति नृणाम् अक्रुध्यन्नो धनानि धारयेति [१४.२.२.३०.] श्रुतिः ब्रह्म क्षत्रं विशं च धारय विप्रादीनस्मद्विशान्कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

- a. स्वाहा पूजे शरसे । b. स्वाहा ग्रावभ्यः । c. स्वाहा प्रतिर्वेभ्यः । d. स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वर्हिभ्यो धर्मपावभ्यः । e. स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । f. स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ १५ ॥

का° [२६.६.१२.] विकङ्कतशकलैर्जुहोति धर्मे न्यज्य-न्यज्य स्वाहा पूजे शरस इति प्रतिमन्त्रम् । धर्मे नितरामक्षा विकङ्कतशकलैर्धर्माज्यं जुहोति स्वाहा पूजे इति प्रतिमन्त्रमित्यर्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यजूषि । शरःशब्दो दध्युपरिस्थ-

स्नेहवाचकः अत्र स्नेहमात्रवाची शरसे स्नेहकर्त्रे पूजे वाताय प्राणरूपाय स्वाहा सुद्धतमस्तु । अवरु स्वाहाकारं करोति परां देवतामिति [१४. २. २. ३२.] श्रुते-
रादौ स्वाहाकारस्ततो देवतापदानि । अयं वै पूषा योऽयं पवतः एष ह्रीदः सर्वं
पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतदधातीति [१४. २. २. ३२.] श्रुतिः ॥ गृह्णन्ति ते
ग्रावाणाः प्राणा विषयग्रहणशीलाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै ग्रावाणाः प्राणानेवा-
स्मिन्नेतदधातीति [१४. २. २. ३३.] श्रुतिः ॥ प्रतिरुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्रतिरमन्ते
वा यान्प्राप्येति प्रतिरवाः प्राणाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्कीदः
सर्वं प्रतिरतमिति [१४. २. २. ३४.] श्रुतिः ॥ का° [२६. ६. १४.] चतुर्थमद्धतमुदङ्गीक्ष-
माणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति । चतुर्थं शकलमद्धतमेवोदीचीं पश्यन्वेदेदक्षि-
णभागे आतिथ्याबर्हिषि प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ पितृभ्यः स्वाहा कीदृशेभ्यः ऊर्ध्वबर्हि-
र्भ्यः ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्येषां ते ऊर्ध्वबर्हिषः तेभ्यः सोमपाभ्य इत्यर्थः तथा धर्मपा-
वभ्यः धर्मं पिबन्ति धर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा ॥ ग्यावापृथिवीशब्देन प्राणोदाना-
वुच्येते ताभ्यां सुद्धतमस्तु प्राणोदानौ वै ग्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद-
धातीति [१४. २. २. ३६.] श्रुतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्राणा वै विश्वे देवाः
प्राणानेवास्मिन्नेतदधातीति [१४. २. २. ३७.] श्रुतिः ॥ १५ ॥

- स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये । b. स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिः ।
- अरुः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।
- रात्रिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।
- मधुं हृतमिन्द्रतमेऽग्रावश्यामं ते देव धर्मं नमस्तेऽस्तु मा मा हिं-
सीः ॥ १६ ॥

का° [२६. ६. १५.] सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणोक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयहति ।
मूलाग्रावधि धर्मधृताभ्यक्तं सप्तमं शकलं दक्षिणं पश्यन्प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ॥
रुद्र इति स्तोतृनामसु [निघ° ३. १६.] पठितम् रुद्रेः स्तोतृभिर्हृतये आहूयतः इति
रुद्रहृतिः तस्मै स्तोतृस्तुताय रुद्राय सुद्धतमस्तु ॥ एवं सप्तयजुषां मध्ये चतुर्थसप्तम-
योर्विनियोग उक्तः शेषैः पञ्चशकलैराज्यहोमः ॥ का° [२६. ६. १७.] स्वाहा सं

ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति धर्मम् । धर्मसम्बन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति पूर्वं
 सुक्स्थं धर्मे नीतमधुना धर्मस्थं सुचि नयतीत्यर्थः ॥ पयोदेवत्यम् यजुरनुष्टुप् ।
 ज्योतिः धर्मस्थं घृतं ज्योतिषोपयमनोस्थेन घृतेन संगृह्यताम् स्वाहा मुद्रितमस्तु
 ज्योतिर्वाऽऽतरस्मिन्पयो भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी संगृह्यते
 इति [१४. २. २. ४०.] श्रुतेः पयो देवता ॥ का° [२६. ६. १८.] मन्त्रक्रमेणोत्तरं रौ-
 हिणं जुहोति । उत्तरं रौहिणं मन्त्रक्रमेण सं ज्योतिषा ज्योतिरेतन्मन्त्रकर्मणो
 ऽनन्तरं जुहोतीत्यर्थः ॥ अहः केतुना । व्याख्याते यजुषी [३०. २१.] ॥ का° [२६.
 ६. २०.] अग्निहोत्रावृता हुवा वाजिनवद्वक्ष्यन्ति मधु हुतमिति । उपयमन्यामा-
 नीतं धर्माज्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुवा वाजिनवदुपह्वप्रार्थनपूर्वकं
 भक्षयन्ति होत्रधुर्युब्रह्मप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रगोयजमानाः ॥ धर्मदेवत्यम् ऋग्वृक्षती ।
 अग्नौ मधु मधुरं धर्माज्यं हुतमस्माभिः कीदृशेऽग्नौ इन्द्रतमे इन्द्रं वीर्यमस्यास्ति
 इन्द्रवान् अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः वत्प्रत्यये लोपः वीर्यवत्तमे इत्यर्थः मधु हु-
 तमिन्द्रियवत्तमेऽग्नावित्येवैतदाहति [१४. २. २. ४२.] श्रुतेः । हे धर्म हे देव ते त-
 व हुतशेषमंशं वयमश्याम भक्षयाम अग्नोतेर्विकर्णव्यत्ययेन बद्धलं हृन्दसीति
 [पा° २. ४. ७३.] शपो लुक् लिङि उत्तमबद्धवचने । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मां
 ह्मिंसीः आत्मनः परित्राणमर्थ्यते ॥ १६ ॥

a. b. अभीमं म॒हि॒मा दि॒वं वि॒प्रो बभू॒व स॒प्रथाः । उ॒त अ॒वसा पृथि॒वीऽ
 स॒सीद॒स्व म॒हो॑ऽ॥ अ॒सि रोच॑स्व दे॒ववी॑ ॥ १७ ॥

का° [२६. ६. २५.] अभीममिति महावीरम् । प्रचरणीयं धर्ममासन्त्यां करोति
 मन्त्रेणोतराणि तूष्णीम् ततः शान्तिपाठ इत्यर्थः ॥ गायत्रीबृक्ष्यौ मध्येऽवसानकी-
 ने अभीमं गायत्री संसीदस्व बृक्ष्यौ यद्वावसानत्रयोपेतातिशङ्करी षथ्यक्षराग्निदे-
 वत्या एकैव ऋक् ऋग्वयं वेत्यर्थः । हे अग्ने तव महिमा इमं दिवमभिवभूव अ-
 भिववति हृन्दसि लुङ्ङिष्ठः [पा° ३. ४. ६.] दिवशब्दः पुल्लिङ्गः अर्धर्चादित्वात् । की-
 दृशो महिमा विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावी । सप्रथाः
 प्रथनं प्रथो विस्तारस्तेन संहितः सप्रथाः । उतापि च अवसा धनेन यशसा वा

पृथिवीमभिभवतीत्यनुषङ्गः ॥ संसोदस्वेति व्याख्यातिकादशेऽध्याये षट्त्रिंशी कण्डिका तत्र शोचस्वेति पाठेऽत्र रोचस्वेति अर्थ एक एव ॥ १७ ॥

a. या ते धर्म दिव्या शुग्या गायत्र्याऽ रुविर्धने । सा तऽआप्यायतां नि-
ध्यायतां तस्यै ते स्वाहा ॥

b. या ते धर्मात्तरिजे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । सा तऽआप्या° ॥

c. या ते धर्म पृथिव्याऽ शुग्या जगत्याऽ सदस्या । सा तऽआप्या° ॥ १८ ॥

का° [२६. ७. ४.] चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते धर्म दिव्या शुगिति प्रतिम-
लम् । अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा तेन जुहोति अग्नीधा ध्रियमाणेषु
त्रिषु शलाकात्रिकेषु त्रिभिर्मल्लैस्तृतीयेनोपविश्येत्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञेषु धर्मदेव-
त्यानि ऋक्पङ्क्तयः । हे धर्म या ते तव दिव्या दिवि भवा शुक् दीप्तिः या गाय-
त्र्यां इन्दसि प्रविष्टा या रुविर्धने यज्ञगृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां
वर्धताम् निध्यायतां (13.) संकृता दृढा भवतु त्वै स्तुते शब्दसंघातयोः लोट् त-
स्यै शुचे ते तुभ्यं च स्वाहा ॥ हे धर्म या ते तवात्तरिजे शुक् त्रिष्टुभि इन्दसि
अग्नीध्रे सद्ने च प्रविष्टा सा तऽइति पूर्ववत् ॥ या ते हे धर्म पृथिव्यां शुक्
जगत्यां इन्दसि प्रविष्टा कीदृशी सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त
ऽइत्युक्तम् ॥ १८ ॥

III. क्षत्रस्य वा परस्पाय ब्रह्मणास्तन्वं पाहि । विशस्त्वा धर्मणा वयमनुक्रा-
माम सुविताय नव्यंसे ॥ १९ ॥

का° [२६. ७. ६.] क्षत्राय वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमलर्थाय । होमानन्तर-
मध्वर्युः पत्नीमग्रे कृत्वा शालायाः निष्क्रामतीत्यर्थः ॥ उपरिष्ठाद्वहती धर्मदेवत्या ।
हे धर्म वयं वा त्वामनुक्रामाम अनुगहाम त्वं ब्रह्मणाः तन्वं शरीरं पाहि पाल-
य । किमर्थमनुगमनम् क्षत्रस्य क्षत्रियस्य दैवस्य सूर्यस्य परस्पाय परमपालनाय
परःशब्दोऽव्ययम् पर उत्कृष्टं पायते रक्ष्यतऽइति परस्यम् तस्मै एतद्दे देवं
क्षत्रं य एष तपतीति [१४. ३. १. १.] श्रुतेः । किं च विशः यज्ञस्य धर्मणा धारणेन

निमित्तेन वयं वामनुक्रामाम यज्ञो वै विद्यज्ञस्य वारिथ्ये इति [१४.३.१.१.] श्रुतेः । किमर्थम् नव्यसे सुविताय नवीयसे नूतनाय सुगताय सुप्रसूताय कर्मणे कर्मसिद्ध्यर्थं वामनुगहमित्यर्थः सुष्ठु इतं सुवितम् इण् गतौ क्तः उपसर्गस्योवङ्गा-
देशः यद्वा षू प्रेरणे सूर्यते प्रेर्यते सुवितम् इडागमे धातोरुवङ् ॥ ११ ॥

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः स नो विश्वायुः सप्रथाः स नः सर्वायुः सप्र-
थाः । अप द्वेषोऽप कुरोऽन्यत्रतस्य सश्चिम ॥ २० ॥

का° [२६.७.१४.] नाभिस्पृशं प्रवृञ्जनीयं निदधाति चतुःस्रक्तिरिति । प्रवृञ्जनी-
यं महावीरमुत्तरवेदौ नाभिलग्नं स्थापयतीत्यर्थः ॥ महावृहती धर्मदेवत्या । स
धर्मी नोऽस्माकं सर्वायुरस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात्स सर्वायुः पूर्णायुःप्रदोऽस्त्वित्यर्थः
पुनरुक्तिरादरार्था । कीदृशः सः चतुःस्रक्तिः चतस्रः स्रक्तयः कोणा दिग्यूपा यस्य सः
एष वै चतुःस्रक्तिर्य एष तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तय इति [१४.३.१.१०.] श्रुतेः ।
तथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नहनं बन्धनस्थानम् । सप्रथाः सविस्ता-
रः । विश्वायुः विश्वस्य जगतः आयुर्यस्मात् जगत आयुर्दाता । सप्रथाः सर्वतः प्र-
थयिता च । हे धर्म वत्प्रसादात् द्वेषः अप गह्वरिति शेषः अस्मत्तो द्वेषः गह्वर-
वीतरागाः स्यमिति भावः । कूर चलने कूरः चलनं जन्ममरणालक्षणां चास्मत्तो
ऽपगह्वरु । वयमन्यत्रतस्य सश्चिम अन्यत् मनुष्यकर्मणाः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म
जगदनुग्रहद्वयं यस्य सोऽन्यत्रतः परमात्मा तस्य कर्मणि षष्ठी सश्च सेवने धातुः
अन्यत्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्नुम इति भावः अन्यद्वाऽएतस्य व्रतम-
न्यन्मनुष्याणामिति [१४.३.१.११.] श्रुतेः ॥ २० ॥

धर्मैतत्ते पुरीषं तेन वर्धस्व चा च प्यायस्व ।

वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

का° [२६.७.३२.] आसिचनवन्ति पयसः पूरयति धर्मैतत्तऽइति । आसिचनं गर्तः
तथ्युतानि पात्राणि दुग्धेन पूरयति तानि सप्त महावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनी
मुवश्चेत्यर्थः ॥ अनुष्ठुप् धर्मदेवत्या । हे धर्म एतत्पयः ते तव पुरीषम् पूणाति
पूरयति पुरीषं पूरयितुं अन्नम् अन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्वातीति [१४.३.१.

२३.] श्रुतेः तेन पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च भवत्प्रसादाद्वयं वर्धिषीमहि आप्यासिषीमहि चेति व्याख्यातम् [२. १४.] ॥ २१ ॥

अचिक्रददृषा रुरिर्महान्मित्रो न दर्शतः ।

सः सूर्येण दियुतडुद्धिर्निधिः ॥ २२ ॥

का° [२६. ७. १२.] त्रिः परिषिच्याचिक्रददिति । सामगानानन्तरमुत्सादनदेशे परिषिच्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः ॥ परोक्षिक् धर्मदेवत्या । धर्मः सूर्यात्मना स्तूयते । वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टिकर्ता धर्मः प्रवृज्यमानः सन् अचिक्रदत् क्रदि शब्दे पुनः पुनः शब्दमकरोत् । कीदृशः रुरिः रुरितवर्णः रसानां कृता वा एष वै वृषा रुरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४. ३. १. २६.] श्रुतिः । महान् प्रभावान् (14.) । मित्रो न दर्शतः न उपमार्थः मित्र-इव दर्शनीयः अत एव सूर्येण स-रु संदियुतत् सूर्यतुल्यो द्योतते द्युतेर्लुडि णिजलस्य रूपमउभावः सूर्यवत्सर्वं द्यो-तयतीत्यर्थः उद्धिः उदकं धीयते यस्मिन् जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः सुखनिधिः ॥ २२ ॥

समित्रिया न आप ओष° ॥ २३ ॥

का° [२६. ७. ३७.] चावाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः समित्रिया न इति । सपत्नीकाः ऋविग्यजमानाः चावाले मार्जनं कुर्वन्ते । पत्न्या अपि मन्त्रपाठः ॥ व्याख्याता [६. २२. २०. ११. ३५. १२. ३६. २३.] ॥ २३ ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः प° ॥ २४ ॥

का° [२६. ७. ३८.] उद्वयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [२०. २१. २७. १०. ३५. १४.] ॥ २४ ॥

a. द्योऽस्येधिषीमहि । b. समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ॥ २५ ॥

का° [२६. ७. ३५.] अनेपेक्षमेत्यैधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्याधाति समिदसीति । यजमानः पश्चादनवलोकयन्नीशानदेशादेत्यैधोऽसीति मन्त्रेणैकां समिधं

गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाकृवनीये दधातीत्यर्थः ॥ मन्त्रद्वयं व्याख्यातम् [२०. २३.]

॥ २५ ॥

यावती॒ द्यावा॒पृथि॒वी याव॑च्च स॒प्त सिन्ध॑वो वितस्थि॒रे ।

ताव॑न्तमिन्द्र ते॒ ग्रह॑मूर्जा गृह्णाम्य॒जितं॒ मयि॑ गृह्णाम्य॒जितम् ॥ २६ ॥

का० [२६. ७. ५४.] यावती द्यावापृथिवीऽइति दधिधर्मग्रहणम् । सप्तवित्रायाम-
मिक्रोत्ररूपण्यां दधिधर्मं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ब्राह्मी उज्जिक् दधिधर्मदेवत्या इन्द्रदेव-
त्या च । हे इन्द्र ऊर्जा अग्नेन सह अक्षितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावन्तं तत्प-
रिमाणमहं गृह्णामि मयि च अक्षितं यथा स्यात्तथा गृह्णामि तव ग्रहग्रहणेन म-
यि यज्ञक्षयो मास्वित्यर्थः । तावन्तं कियन्तम् द्यावापृथिवी यावती द्यावाभूमी य-
त्परिमाणो च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्याः (15.) यावत् यत्परि-
माणो देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमतिमहत्तरं दधिधर्मं गृह्णामीत्यर्थः
॥ २६ ॥

मयि॑ त्यदिन्द्रियं बृहन्मयि॑ दत्तो॒ मयि॑ क्रतुः ।

धर्मस्त्रि॒शुग्विरा॑जति वि॒राज॒ ज्योति॑षा सह॒ ब्रह्म॑णा तेज॒सा सह॒ ॥ २७ ॥

का० [२६. ७. ५५.] मयि त्यदिति भक्षणम् । कुतशेषं दधिधर्मं यज्ञमानऽविज्ञः
सोपहृवं भक्षयन्तीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः अष्टाक्षरपञ्चपादा दधिधर्मदेवत्या यज्ञमानाशीर्दे-
वतेति केचित् । बृहत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति वि-
राजतु लकारव्यत्ययः । दत्तः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु । क्रतुः सत्संकल्पो म-
यि विराजतु । विशेषेण राजते विराट् तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आ-
दित्याख्येन सह ब्रह्मणा त्रयीलक्षणोऽयं ज्योतिषा च सह धर्मो मयि विराजतु ।
कीदृशो धर्मः त्रिशुक् तिस्रः शुचः दीप्तयो यस्य सः तास्तिष्ठः शुचो या ते धर्म
दिव्या शुगित्यष्टादश्यां कण्डिकायां शालाकमन्त्रे व्याख्याताः ॥ २७ ॥

a. पर्यसो॒ रेत॒ आभृ॑तं तस्य॒ दोह॑मशीम॒क्युत्तरा॑मुत्तरा॒ऽसमाम् ।

b. त्रिषः॒ संवृ॑क् क्रवे॒ दक्ष॑स्य ते सुषु॒म्णास्य॑ ते सुषु॒म्णाभि॑कृतः ।

इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य मधुमत उपरूत उपरूतस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥
इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥

गायत्र्यवसानहोना । दधिधर्मभक्षणे एव विनियुक्ता । पयसो रेतो वीर्यं सारं जगदुत्पत्तिबीजं यत् आभृतमाकृतम् दधिधर्मद्वयं यत् तस्य दोहं प्रपूर्णं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्तरोत्तरमस्मिन्वर्षे अशीमहि व्याप्नुयाम कालाधनोरिति [पा० २. ३. ५.] द्वितीया वयं सर्वदा पायजूकाः स्यामित्यर्थः ॥ का० [२६. ७. ५६.] विषः संवृ-
गिति महाव्रतीये । महाव्रतीयेऽह्नि विष इति मन्त्रेण कृतशेषदधिधर्मभक्षणं कार्यमित्यर्थः ॥ अतिजगती दधिधर्मदेवत्या । संवृणक्ति स्वीकरोतीति संवृक् स्वी-
कर्ता सम्पूर्वा वृजिः स्वीकरणार्थः हे विषः संवृक् (16.) कान्तेः स्वीकर्तः हे सु-
षुम्णा शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुषुम्णाः तत्सम्बोधनम् हे सुखदातः हे दधिधर्म
अहमुपरूतः कृतोपरूतः सन् ते तवांशं भक्षयामि कर्मणि षष्ठी वा वां भक्षया-
मि एकस्ते-शब्दः पादपूर्णाः । कीदृशस्य ते क्रत्वे दक्षस्य चतुर्थी षष्ठ्यर्थे क्रतोः सं-
कल्पस्य दक्षः सिद्धिदाता तस्य संकल्पसिद्धिदातुः क्रतुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने गु-
णाभाव आर्षः । तथा सुषुम्णास्य शोभनसुखभूतस्य । अग्निदुतः अग्नौ हूयतऽइत्य-
ग्निदुत् तस्य अग्नौ दुतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भक्षितस्तस्य । प्रजापति-
भक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्तस्य । मधुमतः मधुरस्वादोपेतस्य । उपरूतस्य कृ-
तोपरूतस्य । एवंविधस्य तवांशं हे दधिधर्माहं भक्षयामीत्यर्थः ॥ ॥ समाप्ता धर्मे-
तिकर्तव्यता ॥ २८ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे निवृपितः (17.) । अष्टात्रिंशोऽयमध्यायो महावी-
रनिवृपणः ॥ ३८ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ [इल] - ३ [इन्द्राण्याः J] - ६ ॥ २-६ ॥ ॥

II. ॥ ७-१ ॥ ७-१ ॥ १० [सर्वान्देवानयोल्लिह] - १४ ॥ १०-१४ ॥ ॥

III. ॥ १५. १६ [अग्नाऽअश्या०] ॥ १५. १६ ॥ ॥

IV. ॥ १७ ॥ १७ ॥ ॥

V. ॥ १८-२३ ॥ १८-२३ ॥ २४. २५ ॥ २४ ॥ ॥

VI. ॥ २६ ॥ २५ ॥ २७. २८ a ॥ २६ ॥ ॥ VII. ॥ २८ b ॥ २७ ॥ ॥

॥ सप्तानुवाकेषु सप्तविंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥

I. a. स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । b. पृथिव्यै स्वाहा । c. अग्नये स्वाहा । d. अन्तरिक्षाय स्वाहा । e. वायवे स्वाहा । f. दिवे स्वाहा । g. सूर्याय स्वाहा ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) ॥ प्रवर्ग्ये धर्मभेदे प्रायश्चित्तम् तत्र का° [२६. ७. ४१.] स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमां च मनसः काममाकू-
तिमिति । तदर्थोऽयम् अध्वर्युः भूमिर्भूमिम् यः ऋतेचिदिति मन्त्राभ्यां भग्नं धर्ममभि-
मृश्य परमेष्ठादिचतुस्त्रिंशदाहुतीर्हुत्वा स्वाहा प्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं हुत्वा
पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिविंशतिं सकृद्दह्यतेन हुत्वा मनस इत्यन्यां पूर्णाहुतिं करो-
तीति ॥ मन्त्रार्थो यथा । साधिपतिकेभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्तमाने-
भ्यः प्राणेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विंशतिः स्पष्टा मन्त्राः
पृथिव्यै सुहुतमस्तु । एवमग्रेऽपि अग्नये अन्तरिक्षाय वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

a. दिग्भ्यः स्वाहा । b. चन्द्राय स्वाहा । c. नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ।
d. अद्भ्यः स्वाहा । e. वरुणाय स्वाहा । f. नाभ्यै स्वाहा । g. पू-
ताय स्वाहा ॥ २ ॥

दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अद्भ्यः वरुणाय नाभ्यै देवतायै पूताय शोधकाय पु-
नाति पूतः देवस्तस्मै ॥ २ ॥

a. वाचे स्वाहा । b. प्राणाय स्वाहा । c. प्राणाय स्वाहा । d. च-
क्षुषे स्वाहा । e. चक्षुषे स्वाहा । f. श्रोत्राय स्वाहा । g. श्रो-
त्राय स्वाहा ॥ ३ ॥

वाचे वागधिष्ठात्रे एवमग्रेऽपि । प्राणाय प्राणेन्द्रियाधिष्ठात्रे प्राणादीनां द्वि-
त्वान्मन्त्रावृत्तिः । चक्षुषे तदधिष्ठात्रे । श्रोत्राय ॥३॥

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीय ।

पशूनां वृषमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहा ॥४॥

द्वितीयः पूर्णाहुतिमन्त्रः । अहं मनसः काममभिलाषम् आकुञ्चनमाकूतिः प्र-
यत्नस्तं चाशीय प्राप्नुयाम् वाचः सत्यं चाशीय यद्वाक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं
श्रयतां तिष्ठतु पशूनां वृषं पशुसम्बन्धिनी शोभा अन्नस्य रसः स्वादुत्वम् यशः
कीर्तिः श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥४॥

प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः सम्राट् सम्भृतो विश्वदेवः संसन्नो धर्मः प्रवृत्तस्तेज-
उद्यत आश्विनः पयस्यानीयमाने पौल्लो विष्यन्दमाने मारुतः क्लथेन् ।

मेत्रः शरसि संताप्यमाने वायव्यो ह्रियमाण अग्निषो हूयमानो वाग्धुतः
॥५॥

का° [२६.७.५०.] प्रजापतिः सम्भ्रियमाण इति यथाकालमिति । सम्भ्रियमाणा-
द्यवस्थायां मन्त्रावीरभेदे प्रजापतये स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो ह्येतव्या इति
सूत्रार्थः ॥ तद्यथा मन्त्रो दर्शयति सम्भ्रियमाणो मन्त्रावीरो यदि भिद्यते तदा
प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिर्हीतव्येत्यर्थः प्र-
जापतिः सम्भ्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् [अनुक्रम° ४.८.] ॥ नि-
ष्ठिताभिमर्शनादारभ्याजपयोऽवसेचनान्तं सम्भ्रियमाणः ॥ सम्राट् सम्भृतः । पयो-
ऽवसेकानन्तरं कुशासादनात्प्राक् सम्भृत इत्युच्यते तत्र भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेव-
ता सम्राजे स्वाहेति ॥ विश्वदेवः संसन्नः । आसादनादारभ्य मुञ्जप्रलवेषधिश्रयणा-
त्प्राक् संसन्नः तत्र भेदे विश्वदेवदेवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ धर्मः प्रवृ-
त्तः । अधिश्रयणादारभ्य परिशासाभ्यां ग्रहणात्प्राक् प्रवृत्तः प्रवृज्यतऽइति तत्र
भेदे धर्माय स्वाहेति ॥ तेज उद्यतः । उद्यम्यतऽइत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्राग-
जापयोऽवसेकादुद्यतः तत्र भेदे तेजसे स्वाहेति ॥ आश्विनः पयस्यानीयमाने । अ-

ज्ञापयस्यासिच्यमाने धर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवत्यो धर्मः आश्विभ्यां स्वाहेति जुहोति ॥ पौष्णो विष्णुन्दमाने स्यन्दू (२.) स्रवणे विशेषेण स्यन्दमाने धृते बर्हिर्निःसरति सति भेदे धर्मः पौष्णः पूषदेवत्यः पूष्णे स्वाहेति जु० ॥ मारुतः क्लथन् । क्लथनं मध्ये धृतस्यावर्तनम् (३.) तदा मरुदेवत्यः तत्र भेदे मरुद्भ्यः स्वाहेति जु० ॥ मैत्रः शरसि संताप्यमाने । पयोऽवसेके योपरि तरिका ज्ञायते सा शरःशब्देनोच्यते तस्मिन्संताप्यमाने एध्यमाने मैत्रो मित्रदेवत्यः ताम्रपालनसंतत्योः कर्मणि यकि शानचि रूपम् तत्र शरआदिकुरणात्प्राक् भेदे मित्राय स्वाहेति जु० ॥ वायव्यो ह्रियमाणः । आहवनीयं ह्रियमाणो होमात्प्राक् वायुदेवतः तत्र भेदे वायवे स्वाहेति जु० ॥ अग्नेयो ह्रियमानः । ह्रियमानो धर्मोऽग्निदेवतः तत्र तद्भेदे अग्ने स्वाहेति जु० ॥ वाग्धुतः । ऊतो ऊतहोमादूर्ध्वं प्रागुत्तरधर्मारम्भात् वाक् वाग्देवतः तत्र भेदे वाचे स्वाहेति जु० ॥ एता आहुतयः सकृदुहोताज्यैः ॥ ५ ॥

सविता प्रथमेऽह्नमिद्वितीये वायुस्तृतीयेऽआदित्यश्चतुर्थे चन्द्रमाः पञ्चमः ऋतुः षष्ठे मरुतः सप्तमे बृहस्पतिरष्टमे । मित्रो नवमे वरुणो दशमेऽइन्द्र एकादशे विश्वे देवा द्वादशे ॥ ६ ॥

का० [२६.७.५१.] सविता प्रथमेऽह्नमिति च प्रत्यक्षमिति । प्रथमे अह्नं दिने धर्मभेदे सविता देवता सवित्रे स्वाहेति जु० । एवमग्रेऽपि । अग्निद्वितीये द्वितीयेऽह्नि धर्मभेदेऽग्निदेवता । वायुस्तृतीये तृतीयेऽह्नि वायुदेवता । चतुर्थे आदित्यो देवता । चन्द्रमाः पञ्चमेऽह्नि । ऋतुः षष्ठेऽह्नि । मरुतः सप्तमेऽह्नि । बृहस्पतिरष्टमेऽह्नि । मित्रो नवमेऽह्नि । वरुणो दशमेऽह्नि । इन्द्र एकादशेऽह्नि । विश्वे देवाः द्वादशेऽह्नि देवता तत्र भेदे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जु० । उपसत्प्रवृद्धौ एता एवाहुतयः पुनरादित आरभ्यावर्त्यन्ते ॥ ६ ॥

उग्रश्च भीमश्च धान्तश्च धुनिश्च । सासकूँश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

का० [१८.४.२४.] विमुखिनारण्येऽनूच्यमिति । चयने मारुतान्बद्ध पुरोडाशान् श्रुज्योतिश्चेत्यादिषण्णमारुतमन्त्रैः [१७.८०-८५.] ऊत्वारण्येऽनूच्यसंज्ञं सप्तमं पुरोडाशं विमुखसंज्ञेनोग्रश्चेति मन्त्रेण जुहुयात् तथाचानुक्रमणी [४.८.] उग्रश्च मारुती

गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मादाग्निक एवास्यऽर्षिः परमेष्ठी प्रा-
ज्ञापत्यो वेति । आग्निकः प्रज्ञापतिर्ऋषिः । अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठयो-
ग्यत्वात् । अथ मन्त्रार्थः यऽएते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुद्ध-
तमस्तु । उग्रः उत्कृष्टः । बिभेत्यस्मादसौ भीमः । धनति शब्दं करोतीति धान्तः ।
धूनयति कम्पयति शत्रूनिति धुनिः । सकृते शत्रूनभिभवति ससहान् सकृतेः ह्य-
सुश्चेति [पा° ३.२.१०७.] ह्यसुप्रत्ययः संहितायामभ्यासदीर्घश्चान्दसः । अभियुनक्ति
अस्मत्संमुखं योगं प्राप्नोतीत्यभियुक्त्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा° ३.२.७५.]
युजेः ह्यनिप्रत्ययः । विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपूनिति विक्षिपः इगुपधेति [पा°
३.१.१३५.] कप्रत्ययः ॥७॥

अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयग्रेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यक्षा ।
शर्वं मतस्ताभ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तःपर्शव्येनोग्रं देवं वनिष्ठुना
वसिष्ठकृनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् ॥८॥

का° [२०.८.६-८.] विमुखाच्च परेभ्यो मा नो मित्र इति प्रत्युचमनुवाकाभ्या-
मन्त्यां ग्वावापृथिवीयामिति । अस्यार्थः उग्रश्चेति मन्त्रो विमुखः ततः परेभ्यो दे-
वताश्चाङ्गेभ्योऽग्निं हृदयेणेत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा जुहोति । त-
त्रापि पक्षद्वयम् । अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अशनये स्वाहा हृदयाग्राय स्वा-
हा इत्यादि कात्यायनादीनामभिप्रायः अग्निं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरि-
स्वामिमते प्रयोगः । ततश्चाग्निं हृदयेनेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान्हो-
मान्कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां [२५.२४-३१.] षोडशाहुतीर्हुत्वा ग्वावापृथिवी-
भ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अरण्येऽनूच्यान्हुत्वा ग्वावापृ-
थिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेः अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितानग्निं हृदयेने-
त्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्होमान्कृत्वा ग्वावापृथिवीयामुत्तमामाहु-
तिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चानुक्रमणी [४.८.] अग्निं हृदयेणाश्वमेधिकानि
तत्रत्य (४.) एवऽर्षिर्लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । तत्राग्निं
हृदयेण उग्रं लोहितेन द्वे कण्डिके ब्राह्मणत्रये देवताश्चावयवसम्बन्धविधानात्

अरण्येऽध्येयत्वादिकृ पाठः । लोमादीन्यङ्गान्येव पठितानि आयासादयो देवता ए-
व ॥ अथ मन्त्रार्थः कृदयेनाङ्गिनाग्निं देवं प्रीणामि । कृदयस्याग्रभागेनाशनिं देवं
प्रीणामि । समग्रकृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि । यक्का यकृता कालखण्डेन भवं
देवं प्रीणामि पद्म इत्यादिना [पा० ६.१.६३.] यकृद्ब्रह्मस्य यकन्नदिशः । मतस्ते
कृदयास्थिविशेषौ ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि । मन्युना अश्वसम्बन्धिक्रोधेन ईशा-
नं देवं प्रीणामि । अन्तर्वर्तमानेन पर्श्व्येन पार्श्वस्थिसम्बन्धिना मांसिन मरुदेवं
देवं प्रीणामि पर्श्वः पार्श्वस्थीनि । वनिष्ठः (5.) स्थूलान्नं तेनोग्रं देवं प्रीणा-
मि । वसिष्ठकृनुः वसिष्ठस्य देवस्य कृनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः यद्वा वसिष्ठा या
कृनुः कपोलाधोदिशः तत्परा कृनुरित्यमरः [२.६.१०.] तत्परा कपोलाधोभागस्या
कृत्याहारमिति कृनुः लिङ्गव्यत्ययः वसिष्ठकृन्वा कोश्याभ्यां (6.) कोशो कृदय-
कोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि (7.) शिङ्गिसंज्ञानि दैवतानि प्री-
णामि ॥ ८ ॥

उग्रं लोहितेन मित्रं सौव्रत्येन रुद्रं दौर्व्रत्येनेन्द्रं प्रक्रीडेन मरुतो बलेन
साध्यान्प्रमुदा । भवस्य कण्ठं रुद्रस्यान्तःपार्श्वं मरुदेवस्य यकृद्ब्रह्मस्य व-
निष्ठः पशुपतेः पुरीतत् ॥ १ ॥

लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि । शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्तस्य
भावः सौव्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम् (8.) तेन मित्रं देवं प्रीणामि । दुष्टं
स्वल्तनोहलनादि व्रतं (9.) यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्व्रत्यम् तेन रुद्रं देवं
प्रीणामि । प्रकृष्टं क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि । बलेन सामर्थ्येन मरु-
तो देवान्प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् कृषः प्रमुत् तया साध्यान्देवान्प्रीणामि ॥
भवस्य कण्ठम् अत्र षष्ठ्यन्तो देवः अङ्गं प्रथमान्तम् कण्ठं कण्ठे भवं मांसं भव-
स्यास्तु विभक्त्यव्यत्ययो वा कण्ठेन भवं देवं प्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पार्श्वस्था-
न्तर्मध्ये भवं मांसमन्तःपार्श्वं तद्रुद्रस्यास्तु । यकृत् कालखण्डं मरुदेवस्यास्तु । व-
निष्ठः स्थूलान्नं शर्वस्यास्तु । पुरीतत् कृदयाह्लादकमन्नं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ १ ॥

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय

स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा । मांसेभ्यः
स्वाहा मांसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वा-
हास्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा । रेतसे स्वाहा पाय-
वे स्वाहा ॥ १० ॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । लोमादीन्यङ्गानि । लो-
मभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमीत्यर्थः २. त्वचे ४. लोहिताय ६. मेदोभ्यः मेदो धा-
तुविशेषः ८. मांसेभ्यः १०. स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः १२. अस्थभ्यः हृन्द-
स्यपि दृश्यते [पा० ७. १. ७६.] इत्यस्थिशब्दस्य कृत्वादिविभक्तावप्यनङ्गोद्देशः १४.
मज्जभ्यः मज्जा षष्ठो धातुः १६. रेतसे रेतो वीर्यम् १७. पायवे पायुर्गुदम् १८. ॥ १० ॥

आयासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा-
द्यासाय स्वाहा ।

शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय स्वाहा ॥ ११ ॥
तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा धर्माय
स्वाहा ।

निष्कृत्यै स्वाहा प्रायश्चित्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा ॥ १२ ॥

यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्मकृत्यायै
स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा ॥ १३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः ११. प्रायासाय (१०.) २०. संयासाय २१.
वियासाय २२. उद्यासाय २३. शुचे २४. शोचते २५. शोचमानाय २६. शोकाय
२७. तपसे २८. तप्यते २९. तप्यमानाय ३०. तप्ताय ३१. धर्माय ३२. निष्कृत्यै ३३.
प्रायश्चित्यै ३४. भेषजाय ३५. यमाय ३६. अन्तकाय ३७. मृत्यवे ३८. ब्रह्मणे ३९.
ब्रह्मकृत्यायै ४०. विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१. एतेभ्यो देवेभ्यः सुद्धतमस्तु । एता आ-

कृतीर्ज्ज्वा ग्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यत्यामाहुतिं जुहुयात् ४२. ॥ एतावता कर्म-
काण्डं समाप्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । गतोऽध्याय उपात्योऽयं प्रोक्तधर्मादिनि-
ष्कृतिः ॥ ३१ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १. २ ॥ १ ॥ ॥ II. ॥ ३ ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥ ३ ॥ ॥

III. ॥ ५ [पूषा विष्णु - - द्ययन् - -] ॥ ४ ॥ ॥ IV. ॥ ६ ॥ ५ ॥ ॥

V. ॥ ७ [अथ धान्तश्च] ॥ ६ ॥ ॥ VI. ॥ ८ ॥ ७ ॥ ॥

VII. ॥ ९ [प्रक्रीलेन] ॥ ८ ॥ ॥ VIII. ॥ १० [मेदस] ॥ ९ ॥ ॥

IX. ॥ ११ [शोचते स्वाहा शोकाय स्वाहा] ॥ १० ॥ १२ [तपसे स्वाहा त-
प्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा । निष्कृ°] ॥ ११ ॥ १२ [मृत्यवे स्वाहा
ब्रह्मरुत्ययि स्वा°] ॥ १२ ॥ ॥ नवानुवाकेषु द्वादश ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किं च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ गणेशनरहरिलक्ष्मीनवा (१.) तत्कृपया मया । संहि-
ताचरमाध्याये (२.) वेददीपो वितन्यते ॥ एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्मकाण्डं नि-
वृत्तम् इदानीं कर्माचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन निवृत्त्यते ।
ईशा वास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां शुद्धत्वैकवापापविद्ध-
त्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादनात् तच्च कर्मणा विरुध्यते न हीद-
गात्मोत्पाद्यो विकार्य आप्यः संस्कार्यः कर्ता भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात्
तस्मादविद्याकृतमात्मनोऽनेकवर्तुवभोक्तृत्वाशुद्धत्वपापविद्धत्वाद्यङ्गीकृत्य लोकबु-
द्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनादृष्टेन स्वर्गादिना

कर्मफलेनार्थी सन्नद्धं द्विजातिः कर्माधिकारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्माधिकारः तस्मादेते मन्त्रा आत्मयाथात्म्यप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनमज्ञानं विनिवर्त्यात्मज्ञानं जनयन्तीत्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि । इदानीं ते मन्त्रा व्याख्यायन्ते । ईशा वास्यम् । आत्मदेवस्य अनुष्टुप्छन्दस्कोऽध्यायो दधीचाथर्वणेन दृष्टः । गर्भाधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं निःस्पृहं यमनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशन्नाह । ईश ऐश्वर्ये क्षिप् ईष्टऽइतीष्ट ईशिता परमेश्वरः स हि सर्वज्ञतूनामात्मा सन्सर्वमीष्टे तेन स्वनात्मनेशा इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् वस आह्लादने ऋहलोर्ण्यदिति [पा० ३. १. १२४.] एतत्प्रत्ययः आह्लादनीयम् परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणात्मना सर्वमिदमनृतमाह्लादनीयम् परमात्माहमेवास्मि नान्यदस्तीति चित्तयेदित्यर्थः । यत् किम् चेति भिन्नक्रमः किं च यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसम्बन्धालिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जीथाः भोगमनुभवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षां मा कृथाः ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः । किमिति स्थितिनिपातो वितर्के धनं कस्य स्वित् न कस्यापीत्यर्थः सर्वाणि द्रव्याण्यन्योऽन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविद्या तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेहृतः समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरैः ॥ २ ॥

आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मापदेशमाह । कर्माणि अग्निहोत्रादीनि निष्कामानि (४) मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् पुरुषव्यत्ययः त्वं जिजीविषेः जीवितुमिहेः पुरुषायुषः शतवर्षत्वाहृतग्रहणम् । त्वयीति विभक्तिव्यत्ययः तवैवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः इतः प्रकारान्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकारा न तथा मुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धात्कर्णस्यैव मुक्तिरित्यर्थः न तु कर्मणाः फलेन भाव्यम् कथं मुक्तिरित्यत आह न कर्मेति मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म

नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते मुक्तिकारणान्तःकरणाशुद्ध्यापादकत्वेनोपक्षी-
णाशक्तिवात् यावदिहा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्धस्यार्थान्तरं वा
एवं प्रकारे त्वयि जिज्ञीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मात्कर्मकरणा-
दन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते अतः शास्त्रवि-
हितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिहेत् प्रत्यवायपरिहारायेत्यर्थः तदुक्तम् द्वाविमावथ
पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभाषित इति ॥२॥

असुर्या नाम ते लोका अन्येन तमसावृताः ।

तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्ति ये के चात्मरुनो जनाः ॥३॥

अथ काम्यकर्मपरान्निन्दति । ये के च ये केचित् [जनाः] नराः आत्मरुनः आ-
त्मानं प्रतोत्यात्मरुनः अविद्वांसः काम्यकर्मपराः विद्यमानस्याज्ञारामरस्यात्मनोऽवि-
द्यादोषेण तिरस्कारणादात्मरुतारः ते प्रेत्य मृत्वा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान् ज-
न्मानि (5.) स्थावरान्तानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कान् नाम प्रसिद्धं ते ये
यत्तदोर्व्यत्ययः ये लोकाः लोक्वन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लोका
जन्मानि असुर्याः असुराणामिमे असुर्याः असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणपोषणप-
राः अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कीदृशाः लोकाः अन्येन तमसा अदर्श-
नात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आह्लादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः
॥३॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नेनदेवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् ।

तद्वावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥४॥

मुमुक्षुभिर्यादृशं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यम् यस्याज्ञानात्संसारस्तदात्मस्वरूपमाह (6.) ।
त्रिष्टुप्छन्दस्केयमृक् । यत् ब्रह्म अनेजत् एज कम्पने न एजतीत्यनेजत् अचलत्
स्वावस्थाप्रच्युतिः कम्पनम् तद्रहितम् सदैकतृपमित्यर्थः एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु
विज्ञानधनरूपेण । मनसः संकल्पादिलक्षणाज्जवीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्ती-
ति जववत् अत्यन्तं जववत् जवीयः ईयसुनि कृते विन्मतोर्लुगिति [पा० ५.३.६५.]
मतुपो लुक् । नन्वनेजद्वेगवतोर्विरोधः मैवम् निरुपाधिबिनानेजत् संकल्प-

विकल्पवृत्तः करणस्योपधिरनुवर्तनाज्जविष्टम् देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलो-
कादिसंकल्पनं क्षणमात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् मनसि दूरं ग-
हृत्यात्मचैतन्यावभासः (७.) प्रथमप्राप्त-इव गृह्यतेऽतो मनसो जवोप इत्युक्तम् ।
देवा द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् न प्राप्तव-
न्तः चक्षुरादिभ्यो मनो जवोपोऽतो मनोव्यापारे व्यवहितत्वादात्मन आभासमा-
त्रमपि (८.) देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः यतः पूर्वमर्शत् वेगवन्मनसोऽपि
प्रथममेव गहत् ऋश गतौ व्योमवद्यापित्वात्सर्वसंसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्त्वं नि-
रुपाधिकेन स्ववृत्तेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवती-
वेत्यविवेकिनां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासतऽइति भावः यद्वा पूर्वम् पूर्वमपि
विद्यमानम् अर्शत् रिश हिंसायां रिशति नश्यति रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत्
धातोरिकारलोपश्छान्दसः । किं च तत् तदः स्थाने यदो वृत्तिः यदात्मतत्त्वं धाव-
तो द्रुतं गहतोऽन्यान् मनोवागिन्द्रियादीनात्मविलक्षणान् अत्येति अतीत्य ग-
हृतीव कीदृशम् तिष्ठत् स्वयमविक्रियमेव सद्गहृतीव । मातरि अन्तरिक्षे श्वसि-
ति गहृतीति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्नित्यचैतन्यस्वभावे आत्मतत्त्वे सति अपः क-
र्माणि दधाति धारयति कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यः सूत्रसंज्ञः
सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टा-
लक्षणानि अग्निर्विमेधादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कर्माणि य-
स्मिन्ब्रह्मणि सत्यवदधाति विभजति धारयति वा भीषास्माद्धातः पवते भीषोदे-
ति सूर्य इत्यादिश्रुतेः [तैत्तिरी° आरण्य° ८. ८.] सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः स-
र्वास्पदे नित्यचैतन्यवृत्ते ब्रह्मणि सत्येव भवन्तीत्यर्थः । यद्वा मातरिश्वा वायुरपः
कर्माणि आप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आपः कर्माणि आप्नोतेर्हस्वश्चे-
ति [उष्मा° २. ५१.] क्षिप् धातोर्हस्वश्च तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि यस्मिन्दधा-
ति स्थापयति स्वाहा वाति धा इति [८. २१.] समिष्टयजुषि वायुस्थत्वोक्तेः क-
र्माणि तावद्वायौ स्थाप्यन्ते समष्टिद्वयोऽसौ वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति
यागहोमदानादिकर्मणां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेजति तन्नेजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।

तदुत्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

रक्षस्य सकृदुक्तं चित्ते नायातोति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति । तत् प्रकृत-
मात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव च न एजति स्वतो नैव चलति अचलमेव सत्
मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः । किं च तत् द्वे अविदुषामब्दकोद्याप्यप्राप्यत्वादूरे इ-
वेत्यर्थः । तत् उ तदेव अतिके समीपे विदुषामात्मत्वेन भासमानवान्न केवलं
दूरेऽतिके च । अस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरभ्यन्तरे तदेव । अस्य
सर्वस्य बाह्यतः बहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्यापकत्वात् ॥ अस्य मन्त्रस्या-
र्थान्तरम् यथा पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिश्यति । तदेज-
ति । तिस्रोऽनुष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वजन्तुत्रयेण स्थितं सत् कम्पते क्रि-
यावद्भवति तदेव च न एजति स्यावरूपपावस्थं न चलति । तदेव द्वे आदि-
त्यनक्षत्रादिव्येण स्थितत्वात् तदु अतिके समीपे धरादिव्यपत्वात् सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ते विज्ञानधनत्रयेण ।
अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव जडरूपत्वात् चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः ए-
तदुपासितुर्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति इद्वैव ब्रह्मप्राप्तेः न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥ ६ ॥

अथोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि
स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन् सप्तम्या लुक् आत्मनि एवानुपश्यति मध्येव
सर्वभूतानि (9.) स्थितानि न मद्यतिरिक्तानीति पश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न
पश्यतीत्यर्थः सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं पश्यति (10.) तेषां भूतानां
स्वं आत्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । अयमर्थः । अस्य कार्यकारणसंघातस्यात्माहं
सर्वप्रत्ययसानीभूतश्चेतयिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वत्रयेणाव्यक्तादीनां स्थावरा-
न्तानामहमेवात्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति । ततस्तस्मादर्शनात् न
विचिकित्सति न संशेति किद्रोगापनयने संशये चेति धातोः गुप्तिङ्किङ्चः सन्निति

[पा० ३.१.५.] स्वार्थे सन्प्रत्ययः आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वः संदेहो भवत्यात्मान-
मेवात्यन्तं शुद्धं निरुत्तरं पश्यतो न संदेहावकाश इति भावः अत आत्मज्ञस्य
विचारनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः ।

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

इममेवार्थमन्यो मन्त्रो वदति । यस्मिन्नवस्थाविशेषे विज्ञानतः आत्मैवेदम् सर्वं
खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यविचारेणावधृतपरमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मै-
वाभूत् परमार्थदर्शनादात्मैव संवृत्तः तत्र तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं गगणोप-
ममात्मैकत्वं पश्यतः ज्ञानतः को मोहः कः शोकश्च अविद्याकार्ययोः शोकमोह-
योरसम्भवात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

स पर्यगाहुर्मकायमत्रणमस्त्राविरुः शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाह्यतीभ्यः समाभ्यः

॥ ८ ॥

एवम्भूतात्मज्ञस्य फलमाहुः । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात्
परिगृह्णति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशम् शुक्रं शुक्लं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्य-
शक्ति । अकायम् न कायः शरीरं यस्य तत् । अकायत्वादेवात्रणमक्षतम् । अ-
स्त्राविरं न विद्यते स्त्रावाः शिरा यत्र तदस्त्राविरं स्त्रायुरहितम् अकायत्वादेव ।
शुद्धमनुपकृतं सत्त्वरजस्तमोभिः । अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैर-
स्पृष्टम् । अकायमत्रणमस्त्राविरमिति पुनरुक्तमर्थान्तिशयद्योतनाय अभ्यासे भूयांस-
मर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १०.४२.] । ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यत इ-
त्यर्थः । पुनस्तस्मैव फलात्तरमाहुः य ईदृश उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः नि-
रुत्तरमनन्तवर्षेभ्योऽर्थाय (11.) अनन्तवर्षप्राप्तये याथातथ्यतः यथातथाभावो याथा-
तथ्यं तेन यथास्वप्नपमर्थान्व्यदधात् विहितवान् त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धैश्चेतनाचे-
तनैरर्थैरुपभोगं कृतवानित्यर्थः । कीदृशः कविः क्रातुदर्शी । मनीषी मेधावी ।

परि सर्वतो भवतीति परिभूः ज्ञानबलात्सर्वद्वयः । स्वयं भवतीति स्वयम्भूः ब्रह्मरूपेण भविता । ईदृशोऽपि पूर्वोक्तं शुक्रमकायमित्यादिविशेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ एतस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । योऽयमतीतमल्लोक्त आत्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र गच्छति नभोवत्सर्वं व्याप्नोति व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रज्ञापतिभ्यो याथातथ्यतः यथाभूतकर्मफलसाधनतोऽर्थान्कर्तव्यपदार्थान्व्यदधात् यथानुद्वपं व्यभजदित्यर्थः । स कीदृशः शुक्रमित्यादिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुष्टिङ्गे नेतव्यानि शुक्रः शुद्धो दीप्तिमान् अकायोऽशरीरः लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः (12.) अत्रणोऽक्षतः अस्त्राविरः शिरारहितः अत्रणोऽस्त्राविर इति विशेषणद्वयेन स्थूलशरीरप्रतिषेधः शुद्धो निर्मलः अपापविद्धोऽधर्मादिवर्जितः कविः सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृति (13.) श्रुतेः मनीषी मनस ईशिता सर्वज्ञः परिभूः परि सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति परिभूः स्वयम्भूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः । स नित्य ईश्वरः सर्वं कृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।

ततो भूय-इव ते तमो यऽउ सम्भूत्याऽ रताः ॥ १ ॥

अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते । षडनुष्टुभः । यमनियमसम्बन्धवान्विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति जलबुद्बुदवज्जीवाः (14.) मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवादिनो बौद्धाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । ये नराः असम्भूतिमसम्भवमुपासते मृतस्य पुनः सम्भवो नास्ति अतः शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्धं तमोऽज्ञानलक्षणं प्रविशन्ति । ये उ ये च सम्भूत्यामेव रताः सम्भवत्यस्या इति सम्भूतिरात्मा तत्रैवासक्ताः कर्मपराश्रुषाः स्वबुद्धिलाघवमज्ञानाना आत्मज्ञानमात्ररताः आत्मैवास्ति नान्यत् कर्मादीनि कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः सम्बन्धो नास्तीत्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः ते नराः ततोऽन्धात्तमसो भूय-इव इवशब्दोऽनर्थकः बद्धतरं तमोऽज्ञानं विशन्ति ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिषीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । सम्भवनं सम्भूतिः कार्यस्योत्पत्तिः त-

स्या अन्या असम्भूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यम् तामसम्भूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्याकामकर्मवीजभूतामदर्शनात्मिकां ये उपासते ते तदनुवृत्तमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं संसारं प्रविशन्ति । ये सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ते ततस्तस्मादपि भूयो बद्धतरमिव तमः प्रविशन्ति ॥ १ ॥

अन्यदेवाहुः सम्भवादुन्यदाङ्कुरसम्भवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

अयोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह । सम्भवात् सम्भूतेः कार्यब्रह्मोपासनात् अन्यदेव पृथगेवाणिमग्नैश्वर्यलक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः । तथा असम्भवात् असम्भूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमुक्तम् अन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तं प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तं फलमाहुः । इत्येवंविधं धीराणां विदुषां वचः शुश्रुम वयं श्रुतवन्तः ये धीराः नोऽस्माकं तत्पूर्वोक्तं सम्भूत्यसम्भूत्युपासनाफलं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

सम्भूतिं सर्वज्ञात्सम्भवैकहेतुं परं ब्रह्म । विनाशं विनाशोऽस्यास्तीति विनाशः अर्शआदित्वाद्यप्रत्ययः विनाशधर्मकं शरीरम् । तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं यो योगी सह एकीभूतं वेद जानाति देहभिन्नोऽहं देही वासे कर्मवशादिति ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि करोतीत्यर्थः । स विनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वात्करणशुद्धिं सम्पाद्य सम्भूत्यात्मज्ञानेनामृतमश्नुते मुक्तिं प्राप्नोति ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । सम्भूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थत्वात्समुच्चय एव युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्दद्वयेऽवर्णलोपो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात् अन्यदाङ्कुरसम्भवादित्युक्तेः । सम्भूतिमविनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं (15.) यः सह वेद उभयमुपास्त इत्यर्थः स योगी अविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वातिक्रम्य सम्भूत्या हिरण्यगर्भोपासनेनामृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते (16.) ॥ ११ ॥

अन्यं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय-इव ते तमो यऽउ विद्यायाऽ रताः ॥ १२ ॥

ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिज्ञीविषन्ति तान्प्रत्युच्यते । विद्याविद्ययोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । विद्याया अन्या अविद्या कर्म । ये जना अविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणां केवलामुपासते स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्ति ते अन्धमदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति संसारपरम्परामनुभवन्तीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय-इव बद्धतरमेव तमः ते प्रविशन्ति ये उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञाने एव रताः कर्माणि कृत्वा कर्माकरणे प्रत्यवायोत्पत्त्या-न्तःकरणशुद्धभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाङ्गविद्याया अन्यदेवाङ्गविद्यायाः ।

इति श्रुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

तयोः फलभेदमाह । विद्याया आत्मज्ञानस्य फलमन्यदेवाङ्गरमृतरूपम् अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पितृलोकरूपमन्यदेवाङ्गः धीराः कर्मणा पितृलोको विद्याया देवलोक इति श्रुतेः । ये धीरा धीमन्तः आचार्याः नोऽस्मभ्यं ज्ञानं कर्म च विचचक्षिरे व्याचष्टुः तदुक्तम् इत्येवं धीराणां वचः श्रुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १३ ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं स ह ।

अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

समुच्चयमाह । विद्यां देवताज्ञानमविद्यां कर्म च तदुभयं विद्याविद्यात्रयं द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन पुरुषेणानुष्ठेयं ज्ञानाति कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः । सोऽविद्यायाग्निहोत्रादिकर्मणा मृत्युं स्वाभाविककर्मज्ञानं मृत्युशब्दवाच्यं तीर्वीत्तार्यान्तःशुद्धा कृतकृत्यो भूवा विद्याया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्वामृतमुच्यते यदेवतात्मगमननिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ओ३म् क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कृतं स्मर ॥ १५ ॥

अथ कृतोपासनो योगी अतकाले प्रार्थयते । द्वे एजुपी । अथेदानीं परीष्य-
तो (17.) मम वायुः प्राणः वायुग्रहणं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थम् सप्तदशात्म-
कलिङ्गद्वयः प्राणोऽध्यात्मपरिहृदं ह्रिवाधिदैवतद्वयं सर्वात्मकममृतं (18.) सूत्रा-
त्मानमनिलं वायुं प्रतिपाद्यतामिति वाक्यशेषः वायुर्वाव गौतम सूत्रं वायुना
गौतम सूत्रेणोद७ सर्व७ संदृढमिति श्रुतेः [बृहदारण्य० माध्य० ३.५. ६.] ज्ञानकर्म-
संस्कृतं लिङ्गमुत्क्रामवित्यर्थः । अथ इदं स्थूलं शरीरमग्नौ कृतं सत् भस्मान्तं भ-
स्मद्वयं भूयात् भस्मान्तः स्वद्वयं यस्य तत् कृतप्रयोजनत्वात् ॥ अथ योगिनोऽव-
लम्बभूतमक्षरमुच्यते ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा । अस्य ब्रह्म ऋषिः गा-
यत्री ह्रन्दः परमात्मा देवता वेदार्न्धे ह्योमे शान्तिपुष्टिकर्मसु काम्येषु नैमित्तिके-
ष्वपि कर्मसु विनियोगः । ओंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्मभिदेनो-
च्यते हे ओम् हे क्रतो संकल्यात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः प्र-
त्युपस्थितोऽतः स्मर (19.) यस्त्वं (20.) ब्रह्मचर्ये गार्हपत्ये च मया परिचरितस्त-
त्स्मर । क्लिप्ते (21.) स्मर कल्प्यते भोगयेति क्लृप् लोकः तस्मै स्मर जशादेश
(22.) आर्यः ह्रन्दस्युभयेति पदान्तत्वात् मयास्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै क्लृप्ताय
लोकाय स्मर । कृतं स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । स्मरेत्य-
स्यावृत्तिरादरार्था । क्रतो त्रिभिर्यजुर्भिर्हते यज्ञान्योगी स्मारयतीति कात्यायनः [अ-
नुक्रम० ४. १.] ॥ १५ ॥

अग्ने नय सुपथा रयेऽअस्मान्विश्वा नि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मदनुद्धराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

पुनरन्येन मन्त्रेणाग्न्याख्यं ब्रह्म प्रति योगी मार्गं याचते । अगस्त्यदृष्टाग्नेयी
त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [५. ३६.] विशेषाय पुनर्व्याख्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त
हे अग्ने अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन नय सुपथेति विशेषणं दक्षि-
णमार्गनिवृत्त्यर्थम् गतागतलक्षणोऽन दक्षिणमार्गेण निर्विष्टोऽरुम् अतोऽग्ने त्वं
याचि पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन यथास्मान्कर्मफलविशिष्टान्नय । किमर्थम्
रये धनाय मुक्तिलक्षणाय कर्मफलभोगयेत्यर्थः । किंविधस्त्वम् विश्वानि सर्वाणि

वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान् ज्ञानन् । किं च जुहुराणं ऊर्हा कौटिल्ये शानचि जुहोत्यादिवेन रूपम् कुटिलं प्रतिबन्धकं वञ्चनात्मकमेनः (23.) पापमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् युयोधि पृथक्कुरु विद्योत्तम नाशयेत्यर्थः यु मिश्रणामिश्रणयोः क्वादिवाह्वलोपदिवे हान्दसं हेर्धिवम् ततो विशुद्धा वयं ते तुभ्यं भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम इदानीं सपापवात्तव परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमस्ततस्त्वया पापनाशे कृते शुद्धा वयं नमस्कारेण वां परिचरेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॥

ओ३म् खं ब्रह्म ॥ १७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

पुनरादित्योपासनमाह । उल्लिक् यजुर्द्वयात्ता उल्लिक् त्रिपादाल्यो द्वादशक इति वचनात् । हिरण्यमिव हिरण्यमयं ज्योतिर्मयं यत्पात्रम् पिवन्ति यत्र स्थिता रश्मयो रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोवृषेण मण्डलेन सत्यस्यादित्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहितमाह्लादितं वर्तते । तथापि यः असौ प्रत्यक्षः आदित्ये रूविमण्डले पुरुषः पुरुषाकारवात् पूर्णमनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः परिशयनाद्वा स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रत्यक्षः कार्यकारणसंघातप्रविष्टोऽहमस्मि । एतां चोपासनां कुर्यादित्यर्थः ॥ ओम् खं ब्रह्मेति (24.) यजुषी । ओ३मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खं ब्रह्मेत्याकाशवृषमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् [अनुक्रम° ४. १.] यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशस्वचेतनस्तथाप्येकदेशे सादृश्यम् नभोवद्यापकं ब्रह्म ओमिति जपन्ध्यायेदित्यर्थः । सूर्यमण्डलस्थः पुरुषोऽहमेवेत्यभेदेन चित्तयेत् ॥ १७ ॥

अथ विचारः । विद्यां चाविद्यां चेत्यत्र [क° १४.] विद्याशब्देन किं मुख्या परमात्मविद्योच्यते उतोपासना वा अमृतमश्नुत इत्यत्र [क° १४.] अमृतशब्देन साक्षान्मुक्तिरुत्तरमार्गेण परम्परया वा । नाद्यः । विद्याकर्मणोर्यस्तद्वेदोभयं सहेति

[क° १४.] समुच्चयानुपपत्तेः तयोर्विरोधात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः
वह्निरूपः प्रकाशश्चेति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशश्चेति अविद्योत्पत्तिर्न सम्भ-
वति नापि संशयोऽज्ञानं वा यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः तत्र को
मोहः कः शोक इत्युक्तत्वात् । किं च विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणेऽग्रे
नयेति सुपथयाचनमनुपपन्नम् । तस्माद्विद्योपासना अमृतं चापेक्षिकमिति दिक्
(25.) ॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । व्यरमच्चरमोऽध्यायः परमात्मनिवृपकः ॥
इति वेददीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१-३ [प्रित्याभिग°] ॥१-३॥ ४ [°मर्षत्] - ६ [विज्ञुगुप्सते] ॥४-६॥
७ [यस्मिन्स°] ॥७॥ ८ ॥८॥ १२ ॥१॥ १३ [°विद्ययान्यदाङ्कुरवि-
द्यया । -] ॥१०॥ १४ ॥११॥ १-११ ॥१२-१४॥ १७ [- मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये] ॥१५॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राज्ञा-
पत्य व्यूह रश्मीन्समूह तेजो यत्ते वृषं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । यो
ऽसावसौ पुरुषः । सोऽहमस्मि ॥१६॥ १५ [ओ३म् क्रतो स्मर कृतः
स्मर क्रतो स्मर कृतः स्मर ।] ॥१७॥ १६ ॥१८॥ ओम् खं ब्रह्म ॥ ॥
अनुवाकेऽष्टादश ॥

इति काण्वशाखायां वाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥ ॥

ओम् । शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ।
संवत्सरे षष्ठ्याये १८५१. विक्रमार्कगते १९०७. शके १७७३.
समाप्तिमगात्
वोग्देन मुद्रिता सेयं वेवेरेण च शोधिता ।
वाजसनेयसंहिता वेददीपेन संयुक्ता ॥

ओम् श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ ॥

